

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Fernand Braudel

MADDİ UYGARLIK

D ü n y a n ı n Z a m a n ı

Fransızca Aslından Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay

Fernand Braudel, 1902'de Meuse'de doğdu. 1923'te tarih doçenti oldu. 1937'de *Ecole Pratique des Hautes Etudes*'e müdür olmadan önce Cezayir, Paris ve Sao Paolo'da ders verdi. 1946'dan itibaren *Annales* dergisinin yöneticilerinden birisi oldu. Mart 1947'de, "II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası" adlı tezini savundu. 1949'da *Collège de France*'da, 1956'da *Ecole Pratique des Hautes Etudes*'ün VI. kısmının başkanlığında Lucien Febvre'in halefi oldu. 1962'de *Maison des Sciences de L'Homme*'ün ilk yöneticiliğine getirildi. Brüksel, Oxford, Madrid, Cenevre, Chicago, Saint-Andrews ve Edinburg üniversitelerinden fahri doktorluk unvanını aldı. 1985'te öldü.

Başlıca Eserleri:

- *Histoire Economique et Sociale de la France*, 4 cilt (1976-1982)
- *Venise* (1985)
- *L'Identité de la France*, 3 cilt (1986-1987)
- *Tarih Üzerine Yazılar* (Imge Kitabevi Yayınları, 1992, 2006)
- *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, XV.-XVIII. Yüzyıllar, Gündelik Hayatın Yapıları* (Gece Yayınları, 1993; Imge Kitabevi Yayınları, 2004, 2017)
- *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, XV.-XVIII. Yüzyıllar, Mücadele Oyunları* (Gece Yayınları, 1993; Imge Kitabevi Yayınları, 2004, 2017)
- *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, XV.-XVIII. Yüzyıllar, Dünyanın Zamanı* (Gece Yayınları, 1993; Imge Kitabevi Yayınları, 2004, 2017)
- *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2. cilt (Imge Kitabevi Yayınları, 1993-1994)
- *Akdeniz Mekân ve Tarih* (Metis, 1995)
- *Akdeniz İnsanlar ve Miras* (Metis, 1995)
- *Medeniyet ve Kapitalizm* (İz, 1996)
- *Uygarlıkların Grameri* (Imge Kitabevi Yayınları, 1996, 2001, 2006, 2014, 2017)

Mehmet Ali Kılıçbay, 1945 yılında Ankara'da doğdu. Galatasaray Lisesi'ni ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi, iktisat doktorası yaptı. Okuyor, yazıyor, çeviri yapıyor ve bazen de düşünüyor, hayal de kuruyor.

Eserleri:

- *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı* (1982)
- *Doğu'nun Devleti Batı'nın Cumhuriyeti* (Gece Yayınları, 1992; Imge Kitabevi Yayınları, 2001)
- *Şehirler ve Kentler* (Gece Yayınları, 1993; Imge Kitabevi Yayınları, 2000)
- *Cumhuriyet ya da Bircy Olmak* (Imge Kitabevi Yayınları, 1995, 2003)
- *Benim Polemiklerim* (Imge Kitabevi Yayınları, 1995)
- *Bu Dünyayı Yaşamak* (Imge Kitabevi Yayınları, 1995)
- *Felsefesiz Sanat Oyunusuz Tarih* (Imge Kitabevi Yayınları, 1996)
- *Uyruktan Vatandaşa Geçimden İktisada* (Imge Kitabevi Yayınları, 1996)
- *Siyasetsiz Siyaset* (Imge Kitabevi Yayınları, 1998)
- *Dinin Fiziki Demokrasinin Kimyası* (Imge Kitabevi Yayınları, 1999)
- *Ahşabın Öyküsü* (Imge Kitabevi Yayınları, 2000)
- *Soytarı Gülmez, Sırtır* (Imge Kitabevi Yayınları, 2004)

Kılıçbay'ın Imge Kitabevi Yayınları'ndan Çıkan Çevirileri:

- *Ortaçağ İnsanları ve Kültürü* (Georges Duby, 1990, 1995)
- *Tarih Üzerine Yazılar* (Fernand Braudel, 1992, 2006)
- *Hapishanenin Doğuşu* (Michel Foucault, 1992, 2000, 2006, 2013-2 baskı, 2015, 2017)
- *Deliliğin Tarihi* (Michel Foucault, 1992, 1995, 2000, 2006, 2013, 2015, 2017)

- *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 2 cilt (İmge Kitabevi Yayınları, 1993-1994)
- *Kapitalizmin Kökenleri* (Jean Baechler, 1994)
- *Kelimeler ve Şeyler* (Michel Foucault, 1994, 2001, 2006, 2013, 2015, 2017)
- *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler* (Lucien Febvre, 1995)
- *Rönesans İnsanı* (Lucien Febvre, 1995)
- *XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu* (Robert Mantran, 1995)
- *Uygarlıkların Grameri* (Fernand Braudel, 1996, 2001, 2006, 2014, 2017)
- *Ortaçağın Günbatımı* (Johan Huizinga, 1997)
- *1492* (Jacques Attali, 1999)
- *Düşsel Ortaçağ* (Jurais Baltrusaitis, 2001)
- *Romans Karnavalı* (Emmanuel Le Roy Lodurie, 2002)
- *Maddi Uygarlık-Gündelik Hayatın Yapıları* (Fernand Braudel, 2004, 2017)
- *Maddi Uygarlık-Mübadele Oyunları* (Fernand Braudel, 2004, 2017)
- *Maddi Uygarlık-Dünyanın Zamanı* (Fernand Braudel, 2004, 2017)
- *Hız. Muhammed ve Charlemagne* (Henri Pirenne, 2006)

Fernand Braudel

Maddi Uygarlık

Ekonomi ve Kapitalizm
XV.-XVIII. Yüzyıllar

Dünyanın Zamanı

Fransızca Aslından Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay

3. Baskı

Imge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Şebnem Çiler Tabakçı

ISBN 978-975-533-401-1

Orijinal Adı
Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XVe-XVIIIe siècles)
Volume 3. Le temps du monde

© Armand Colin, 1986, Paris
© Imge Kitabevi Yayınları, Mehmet Ali Kılıçbay, 2017

Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

2. Baskı: Ocak 2004
3. Baskı: Ankara, Mayıs 2017

Kapak Uygulama
Aslı Sezer

Dizgi ve Sayfa Düzeni
Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Tel: 0 (312) 395 25 80
Sertifika No: 16157

Imge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 17/2 Kızılay 06650 Ankara
Tel: 0 (312) 419 46 10 - 419 46 11
Internet: imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr
Yayınevi Sertifika No: 11546

Clemens Heller'e

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	9
BÖLÜM 1: AVRUPA'DA ZAMANIN VE MEKÂNIN BÖLÜMLERİ	13
Mekân ve Ekonomiler: Ekonomi-Dünyalar	14
Ekonomi-Dünya: Diğer Düzenlerin Karşısında Bir Düzen	36
Ekonomi-Dünya: Zamanın Bölümlerinin Karşısında.....	58
BÖLÜM 2: AVRUPA'DA KENT EGEMENLİĞİNDEKİ ESKİ EKONOMİLER:	
VENEDİK'TEN ÖNCE VE SONRA	73
Avrupa'nın İlk Ekonomi-Dünyası	76
Venedik'in Gecikmiş Üstünlüğü	97
Portekiz'in Beklenmedik Talihi ya da Venedik'ten Anvers'e	116
Cenevizliler Yüzyılına Boyutlarını ve Önemini Geri Verelim	132
BÖLÜM 3: AVRUPA'DA KENT EGEMENLİĞİNDEKİ ESKİ EKONOMİLER:	
AMSTERDAM	147
Birleşik Eyaletler Kendi Evinde.....	149
Avrupa'yı Ele Geçirmek Dünyayı Ele Geçirmek	176
Asya'da Başarı Amerika'da Başarısızlık.....	188
Enöndelik ve Kapitalizm	201
Amsterdam'ın Gerilemesine Dair	228

BÖLÜM 4: ULUSAL PAZARLAR	237
Basit Birimler Üst Birimler	240
Saymak ve Ölçmek	256
Aşırı Büyüklükte Olmasının Kurbanı Olan Fransa	271
İngiltere'nin Ticari Üstünlüğü	304
 BÖLÜM 5: DÜNYA AVRUPA'DAN YANA YA DA AVRUPA'YA KARŞI	333
Amerikalar ya da Ödüllerin Ödülü	335
Sadece Dıştan El Konulmuş Olmayan Kara Afrika	371
Rusya, Uzun Süre Tek Başına Bir Ekonomi-Dünya	382
Osmanlı İmparatorluğu Örneği	404
Ekonomi-Dünyaların En Genişi: Uzak Doğu	419
Sonuca Varılabilir mi	462
 BÖLÜM 6: ENDÜSTRİ DEVRİMİ VE BÜYÜME	465
Bazı Yararlı Karşılaştırmalar	466
Sektör Sektör İngiliz Devrimi	483
Endüstri Devrimini Aşmak	512
 SONUÇ OLARAK: TARİHSEL GERÇEKLER VE ŞİMDİKİ GERÇEKLER	539
 NOTLAR	551
 DİZİN	589

ÖNSÖZ

Bu üçüncü ve sonuncu cilt, bir bahse ve bir iddiaya cevap vermektedir. Bahis ve iddia ona anlam vermektedirler. Wolfram Eberhard'ın¹ yerinde ifadesini zimmetime geçirerek, bu cilde *Dünyanın Zamanı* adını verdim, yerine getirebileceğinden fazlasını vadedmesine rağmen, güzel bir başlık.

Bahis, bu sefer kronolojik akışı ve çeşitli zamansallıkları içinde ele alınan tarih, olabildiğince geniş bir başvuru karşısındaki güvenimdir. Onun tarafından, onun yokuşlarına ve mantığına göre taşınmaya terkediliş, sanki tüm sınamalar arasında bir sınamaya başvurarak, bu eserin ilk iki cildinin önceden yapılmış araştırmalarını doğrulamayı veya sakatlamayı amaçlıyordu. Görüldüğü üzere belli bir iddiayla karışık bir bahis; bu iddia tarihin kendini hem bir açıklama -en ikna edicilerinden biri-, hem de bir sağlama olarak sunabileceğine dayanmaktadır. Tarihin sunduğu sağlama, gerçekte bizim soyut çıkarsamalarımız, *a priori* mantıklarımızın, hatta sağduyunun karşımıza sürekli olarak çıkarttıklarının dışındaki yegâne sağlamadır. Ve belki de, çok yetersiz, ama her şeyi kucaklayacak kadar da çok olan verilerden hareketle, geçerli bir dünya tarihi şeması sunmayı istemek de bir başka iddiadır.

Böylece bu cildin amacı resmolmaktadır. Okuyucu bu kitapta anlatılar, tasvirler, imgeler, evrimler, kopuşlar, düzenlilikler bulacaktır, ama eserin başından sonuna her şeyi anlatma zevkine, yalnızca tek bir çizgi çizmek uğruna resim yapma, tek bir noktayı belirleme, anlamlı bir ayrıntıyı öne çıkartma zevkine karşı kendimi savundum. Yalnızca anlamak, yani sağlamasını yapabilmek için görmeye ve göstermeye çalıştım. Ama bu işi, sanki bu çabanın zirvesinde araştırmalarım, ve onun da ötesinde tarihçilik mesleği meşruluk kazanıyormuşçasına, inatla yaptım.

Ancak dünyanın tam bir tarihi, en atılğanların ve hatta en safların cesaretini kırarak noktalara sahiptir. Bu tarih kıyısı olmayan, ne başı, ne de sonu olan bir nehir değil midir? Ve bu karşılaştırma bile yetersizdir: dünya tarihi bir nehir değil de, birçok nehirdir. Ne mutlu ki tarihçiler aşırı bolluktaki malzemeyle boğuşma alışkanlığına sahiptirler. Bunlar tarihi kesimlere ayırarak (siyasal, iktisadi, toplumsal, kültürel tarih) bu aşırı bolluğu basitleştirmektedirler. Özellikle de, zamanın çeşitli zamansallıklar halinde bölünebileceğini iktisatçılardan öğrenmişlerdir ve böylece zaman evcilleşmekte, sonuçta ele gelir hale gelmektedir: uzun veya çok uzun süreli zamansallıklar; yavaş veya daha az yavaş konjonktürler; hızlı, bazıları da anlık olan sapmalar vardır ve bunların en kısa olanları, aynı zamanda saptanmaları en kolay olanlarıdır. Sonuçta, dünya tarihini basitleştirmek ve örgütlemek üzere, hiç de ihmal edilemeyecek araçlara sahibiz. Ve yaşanmış bir zamanı dünyanın boyutlarına çıkartabiliriz, ancak *dünyanın zamanı*, insanların tarihinin toplamı değildir ve olmamalıdır. Bu istisnai zaman, yerine ve dönemine göre, bazı mekânlara ve bazı gerçeklere hükmetmektedir. Ama başka gerçekler, başka mekânlar onun elinden kaçmakta ve ona yabancı kalmaktadırlar.

Örnek olarak, Hind tek başına bir kıtadır; öyleyse buraya dört çizgi çekiniz: Koromandel kıyısı, Malabar kıyısı, Surat'tan Delhi'ye olan eksen, Delhi'den Ganj kıyısına olan eksen. Böylece Hind'i bir dörtgen içine hapsedtiniz.² Bu dörtgenin, yalnızca kenarları gerçek anlamda dünya saatinde yaşamakta, evrenin trafiklerini ve ritimlerini kabul etmektedirler, ama bu kabul de kopuşlar ve direnmeler olmaksızın meydana gelmemektedir. *Dünyanın zamanı* bu cins canlı hatları öncelikli olarak faal hale getirmektedir. *Dünyanın zamanı* dörtgenin içine yansıtmakta mıdır? Şurada veya burada kuşkusuz evet. Ama gene de bu iç kesimlerde yer almamaktadır. Ve Hind "kita"sı ölçeğinde cereyan eden, dünyanın meskûn tüm bölgelerinde, hatta endüstri devrimini yaşamakta olan Britanya adalarında bile tekrarlanmaktadır. Heryerde, dünya tarihinin yansımadığı alanlar bulunmaktadır; buraları sessizlik ve sakin cehalet alanlarıdır. İktisatçı Antonoio Gerovesi (1712-1769) "krallığımızın (Napoli) öyle bölgeleri vardır ki, onlara kıyasen Samoyetler kültürlü ve uygar kalırlar"³ diye yazmaktadır. İlk bakışta, suların baskınına uğramış durumdayız: işte belli bir biçimde hafifletilmiş bir dünya haritasının önündeyiz, çünkü hiçbir dinlemenin yer olmadığı, sayılamayacak kadar çok beyaz nokta bulunmaktadır -gerçeği söylemek gerekirse, zafer kazanan tarihin kıyısında kalan ve bu eserin birinci cildinde öncelikli olarak söz konusu edilen bölgeler-.

Dünyanın zamanı böylece bütünsel tarihin bir cins üstyapısını devreye sokacaktır: onun ağırlığı kendi sırası geldiğinde, tabana doğru etki ederken, onun altında etki eden güçler tarafından yaratılmış ve yükseltilmiş bir varış noktası gibi olacaktır. Aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya doğru olan bu çifte etki, yerine ve dönemine göre az veya çok önemli olmuştur. Ama ekonomik ve toplumsal açıdan ilerlemiş ülkelerde bile, dünyanın zamanı her şeyi kapsamına almamıştır.

Elinizdeki cildin çizgisi, ilke olarak sektörel bir tarihi -maddi ve ekonomik ayrıcalıklı hale getirmektedir. Bu üçüncü ve sonuncu ciltte kavramaya niyetlendiğim şey, dünyanın XV. ve XVIII. yüzyıllar arasında, her şeyden önce *ekonomik* olan tarihidir. Bu yaptığım işin bir basitleştirilmesidir veya öyle olmalıdır. Bazıları özlü olmalarından,⁴ diğerleri de kaynaklarının genişliğinden ötürü mükemmel olan onlarca genel iktisat tarihine sahibiz. 1928-1929'daki yayınlanışlarından beri, Josef Kulischer'in iki ciltlik *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*'sini kullandım,⁵ bu eser bugün bile rehberlerin en iyisi ve olup bitenlerin hepsinden haberdar olma konusunda en güvenilir

olanıdır. Werner Sombart'ın anıtsal eseri *Der Moderne Kapitalismus*'u (sonuncu yay. 1928), okumaların ve değerlendirmelerin devasa sonucu olan kitabını da daha az kullanmadım. Ama bu genel eserlerin hepsi de, kendilerini düzenli bir şekilde Avrupa çerçevesinin içine hapsedmişlerdir. Oysa tarihin dünya ölçeğinde kıyaslamalar yoluyla akıl yürütmekten -geçerli tek yol- büyük avantaj sağlayacağı sonucuna vardım. Frédéric Novalis (1772-1801) daha o sıralar "her tarih zorunlu olarak dünyasaldır" demişti bile.⁶ Nitekim, dünyanın ekonomik tarihi, yalnızca Avrupa'nınkinden çok daha anlaşılırdı. Ama daha basit olduğu söylenebilir mi?

Üstelik, en azından ellili yıllardan beri ne iktisatçılar,⁷ ne de uzun zamandan beri tarihçiler artık iktisadın tek başına bir alan olduğuna ve iktisat tarihinin de, büyük bir huzurla içine kapanılacak sınırları belli bir alan olduğuna inanmamaktadırlar. Witold Kula'ya göre "özerk ekonomi teorisi, gelişmiş kapitalizmde (ben buna geçerken, kapitalizmin başlangıcında bile öyle olduğu eklemesini memnuniyetle yapıyorum) basit bir okul yaklaşımı olarak ortaya çıkmaktadır".⁸ José Gentil da Silva'ya göre, "tarihte her şey birbirine bağlıdır ve iktisadi faaliyet özellikle de ne siyasetten, ne onu çevreleyen inançlardan, ne de onu belli bir yerde konumlandıran olanak ve zorlamalardan soyutlanabilir".⁹ W. W. Rostow'a göre,¹⁰ toplum içinde yaşayan insan, temel olarak ekonomik bir insan mıdır? Tabii ki hayır. György Lukacs'a göre¹¹ ekonominin konusunun "diğer toplumsal, ideolojik ve siyasal sorunlardan soyutlanabileceğini" düşünmek gerçekten gülünçtür. Raymond Firth'e göre, insanların bütün eylemlerinin "bir ekonomik çehresi, bir toplumsal çehresi, bir kültürel çehresi" ve kesinlikle de bir siyasal çehresi vardır.¹² Joseph Schumpeter'e göre, iktisat tarihi "yalnızca iktisadi olamaz"¹³ ve etnolog Jean Poirier'ye göre "ekonomik olgu, iktisatçı tarafından, ancak iktisat ötesine gidilmesi halinde, tamamen kavranabilir".¹⁴ Hatta günümüzün bir iktisatçısı "diğer toplumsal bilimlerle kopuş(un)... siyasal iktisat alanında kabul edilemez" olduğunu savunmaktadır,¹⁵ ki bu zaten Jean-Baptiste Say'ın daha önceden (1828) söylediği şeyle yaklaşık olarak aynıdır: "nesnesi yalnızca maddi mallardan ibaret sanılan siyasal iktisat, kendini toplumsal sistemin tümünü kapsar bir durumda bulmuştur, (iktisat) toplumdaki her şeye bağlıdır".¹⁶

Dünyanın iktisadi tarihi demek ki, dünyanın bütün tarihidir, ama belli bir gözlemenden, iktisadından görülen haliyle. Öte yandan, bir başkasını değil de, bu gözlemeyi seçmek, tekyanlı bir açıklama biçimini (ve bu nedenden ötürü, her şeye rağmen tehlikeli olan bir biçimi) önceden avantajlı hale getirmektedir ve ben gene önceden, kendimi bu tercihten kurtaramayacağımı biliyorum. Ekonomik denilen olgular dizisini, cezasız kalmadan ayrıcalıklı hale getirmek mümkün değildir. Onlara egemen olma, onları tam yerlerine yerleştirme ve özellikle de onları aşma konusunda ne kadar dikkatli olunursa olunsun, içe işleyen bir "ekonomizm"den ve tarihi maddecilik sonucundan kaçınmak mümkün müdür? Bu, insan yutan kumlardan geçmek gibi bir şeydir.

Böylece biz de, çoğu zaman olduğu gibi, iyi kartların yardımıyla, yolumuzu kapatan zorlukları temizlemeye uğraştık. Ama daha işin başında ve eserin tabanında, güçlükler inatçı bir şekilde geri gelmektedir. İtiraf edelim ki, onlar olmasaydı tarihin ciddiye alınamayacağı güçlükler.

Okuyucu izleyen sayfeler boyunca, bu güçlükleri aşma denemelerimi görecektir.

Önce fenerimi yakmam gerekiyordu. Bunun sonucunda ekonomiyi zaman ve mekân içinde, bu zaman ve mekânı ortak olarak paylaşan diğer konuların -siyaset, kültür, toplum- üstüne veya altına yerleştirmeye uğraşan teorik bölüm -mekânın ve zamanın bölümleri- ortaya çıktı.

İzleyen beş bölüm (II'den VI'ya), artık bizim başlıca, hatta tek kusurumuz olan zamana egemen olmaya çalışmaktadır. Bir kez daha *uzun süre*¹⁷ üzerine oynadım. Bu tabii ki yedi fersah yol alan çizmeleri giymek ve kısa soluklu bazı gerçekleri ve olayları görmemek demektir. Okuyucu izleyen sahifelerde ne Jacques Coeur'ün yaşam öyküsünü, ne zengin Jakob Fugger'in bir portresini, ne de Law sisteminin bir açıklamasını bulacaktır. Bunlar boşluklardır. Ama mantıklı bir şekilde kısa anlatabilmenin başka bir biçimi var mıdır?

Bu söylendikten sonra, *dünyanın zamanı*'nı alışılmış ve saygı duyulan usule göre, her şeyden önce Avrupa'nın birbirini izleyen deneylerini dikkate alan, uzun devreler halinde böldüm. İki bölüm (ikincisi Venedik ve üçüncüsü Amsterdam) *Kentlerin egemen olduğu eski ekonomiler*'den söz etmektedir. IV. Bölüm, *ulusal pazarlar* adı altında, başta Fransa ve İngiltere olmak üzere, XVIII. yüzyılda ulusal ekonomilerin serpilmesini incelemektedir. V. bölüm -*Dünya Avrupa'ya karşı veya Avrupa'dan yana Işıklar Yüzyılı* denilen dönemde dünya turu yapmaktadır. Sonuncu olmak zorunda olan *Endüstri devrimi ve büyüme* adını taşıyan altıncı bölüm, bugün hâlâ içinde yaşadığımız dünyanın başlangıcındaki devasa kopuşu incelemektedir. Sonuç uzadıkça uzayarak, bir bölüm boyutuna ulaştı.

Oldukça yakından ve keyfi bir şekilde gözlenen bu çeşitli tarihsel deneyler boyunca, bir önceki cildin çözümlemelerinin destekleneceklerini umuyorum. Joseph Schumpeter biz tarihçiler için onun başeseri olan *History of Economic Analysis*'inde (1954)¹⁸ iktisadı incelemenin üç yolu olduğunu söylemiyor muydu? Tarihle, teoriyle, istatistikle, ama eğer kariyerine yeniden başlaması mümkün olsaydı tarihçi olurdu. Toplumsal bilim uzmanlarının da aynı şekilde, tarihte olağanüstü bir bilgi ve araştırma aracı görmelerini isterdim. Şimdi, yaşamakta direnen bir geçmişe yarıdan fazlasıyla av olmuş değil midir, ve geçmiş, kuralları, farkları ve benzerlikleriyle, şimdiki zamanın ciddi bir şekilde anlaşılabilmesi için vazgeçilmez anahtar değil midir?

Bölüm 1

Avrupa'da Zamanın ve Mekânın Bölümleri

Adının da ilân ettiği üzere teorik olma amacından olan bu bölüm iki kanada sahiptir: önce mekânı, sonra da zamanı bölmeyi denemektedir -sorun önce ekonomik gerçekleri mekânlarına, sonra da sürelerine göre yerleştirmektir-. Bu bölümlemeler, özellikle daha kolay olan ikincinin anlaşılması için zorunlu olan birincisi için olmak üzere, uzun olacaktırlar. Ama ben ikisinin de yararlı olduğunu sanıyorum; bunlar izlenecek yolu işaretlemekte, bu yolu meşrulaştırmakta ve uygun bir kelime hazinesi önermektedirler. Tüm ciddi tartışmalarda olduğu gibi, kelimeler kraldır.

MEKÂN VE EKONOMİLER: EKONOMİ - DÜNYALAR

Açıklama kaynağı olan mekân, hem tarihin tüm gerçeklerini, hem de yüzey üzerinde yer tuttuklarından ötürü taraf olan devletleri, toplumları, kültürleri, ekonomileri... gündeme getirmektedir. Ve bu *bütünlük*'den¹ birinin veya diğerinin seçilmesine göre, mekânın anlam ve rolü değişecektir. Ama gene de tamamen değil.

İlk olarak ekonomileri gündeme getirmeyi ve bir an için yalnızca onları görmeyi istiyorum. Daha sonra diğer *bütünlük*'in yer ve müdahalelerini sınırlandırmayı deneyeceğim. Ekonomiyle başlamak yalnızca bu eserin programı açısından uygun olmakla kalmamaktadır; aynı zamanda mekâna ilişkin olarak kavrananlar arasında, ileride göreceğimiz üzere ekonomi yerinin belirlenmesi en kolay olanıdır ve dünya üzerine en geniş ölçekte yayılmış olanı da odur. Ve ekonomik yalnızca dünyanın maddi zamanının ritmini vermekle kalmamaktadır: onun oyunu esnasında, onunla işbirliği yapan veya ona hasım olan tüm toplumsal gerçekler aralıksız olarak müdahale etmekte ve onlar da kendi hesaplarına etkilenmektedirler, en azından bu söylenebilir.

Ekonomi-Dünyalar

Tartışmayı başlatmak için, karışıklık yaratmaya hazır iki terime ilişkin açıklama yapmak gerekir: *dünya ekonomisi* ve *ekonomi - dünya*.

Dünya-ekonomisi, yeryüzünün tümüne yayılmaktadır; Sismondi'nin dediği gibi "tüm evren piyasası"nı² temsil etmektedir, "insan soyu veya birlikte ticaret yapan ve bugün artık bir bakıma yalnızca tek bir pazar oluşturan insan soyunun bu kesimi".³

Ekonomi - dünya (beklenmedik olan ve dilimize pek uygun düşmeyen bu terimi, ben eskiden daha iyisi olmadığı için, Almanca'nın *Weltwirtschaft* kelimesinin özel bir kullanımı için, pek de mantıklı olmayan bir şekilde oluşturmuştum)⁴ dünyanın ancak bir kesimini, gezegenin ekonomik olarak özerk, esas olarak kendine yetebilen ve iç bağlantıları ile müdahalelerin ona belli bir organik birlik sağladığı bir parçasını gündeme getirmektedir.⁵

Örneğin, bundan uzunca bir süre önce, XVI. yüzyıldaki Akdeniz'i *Welttheater* veya *Weltwirtschaft*⁶ -"tiyatro-dünya", "ekonomi-dünya"- olarak inceledim ve bu kavramlardan yalnızca denizin kendini değil, onun sahillerinin az veya çok uzağında olup da, onun mübadeleleri tarafından harekete geçirilen her şeyi anladım. Sonuç olarak bizatihi bir evren, bir bütün. Nitekim Akdeniz alanı, siyasal, kültürel, toplumsal olarak bölünmüş olmasına rağmen, gerçeği söylemek gerekirse, başta Venedik ve onun yanında Milano, Cenova, Floransa olmak üzere, Kuzey İtalya'nın egemen kentlerinden itibaren,⁷ yukarıdan inşa edilen belli bir ekonomik birliği de kabul etmektedir. Bu bütünün ekonomisi, denizin ve ona bağımlı olan bölgelerin tüm ekonomik hayatı değildir. Bu bir bakıma, etkisi yerine göre az veya çok güçlü olan üst tabakanın, bu tabakaya denizin tüm kıyılarında olduğu kadar, kara içlerinde çok uzaklarda da rastlanmaktadır. Bu etki imparatorlukların sınırlarını aşmaktadır -İspanyol olanının çizgilerinin belirgin hale gelmesi V. Carlos (Charles Quint, 1519-1558)'la tamamlanacaktır ve Türk olanının ilerlemesi ise, İstanbul'un alınmasından (1453) çok öncedir-. Bu etki, Akdeniz mekânını paylaşan uygarlıkların arasında, güçlü bir şekilde hissedilen ve belirlenen sınırları da aşmaktadır: Yunanlı olanı Türklerin artan bo-

Venedik, XV. yüzyıldaki Avrupa ekonomi-dünyasının merkezi, XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başında hâlâ Doğuluların kendi evlerinde oldukları kozmopolit bir kenttir. Luca Varlevaris, La Piazzetta (ayrıntı). (Oxford, Ashmolean Museum).

yunduruğu karşısında aşağılanmış ve içine kapanma durumundadır; İslam olanı, kendine merkez olarak İstanbul'u almıştır; Hristiyan olanı aynı anda hem Floransa'ya, hem de Roma'ya (Rönesans Avrupa'sı, Karşı-Reform Avrupa'sı) bağlanmıştır. İslamiyet ve Hristiyanlık, Batı Akdeniz ile Doğu Akdeniz arasında, kuzey-güney doğrultusunda çekilen bir ayırım hattı boyunca; Adriyatik ve Sicilya kıyılarından bugünkü Tunus kıyılarına ulaşan bir hat boyunca karşı karşıya gelmektedir. Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında gürültü çıkartan her çatışma, Akdeniz mekânını ikiye bölen bu hat boyunca meydana gelmiştir. Ama ticari tekneler hattın öte tarafına geçmeye hiç ara vermemişlerdir.

Şemasını hatırlattığımız bu özel ekonomi-dünya'nın -XVI. yüzyıl Akdeniz'i- karakteristiği kesin olarak, herkesin Akdeniz evrenini kendi tarzına göre parçaladığı ve farklılaştırdığı siyasal ve kültürel sınırları atlamasıdır. Örneğin Hristiyan tüccarlar 1500'lerde Suriye, Mısır, İstanbul, Kuzey Afrika'dadırlar; Doğu Akdenizli Türk, Ermeni tüccarlar daha sonra Adriyatik'te yayılacaklardır. Paraları ve mübadeleleri harmanlayan istilacı ekonomi, belli bir birlik yaratma eğilimindeyken, diğer her şey her yerde farklılaşmış bloklaşmaların oluşmasını teşvik etmektedir. Akdeniz toplumu bile kabaca iki mekâna bölünebilir; bir yanda çoğunluğu itibarıyla senyörlük rejiminde olan bir Hristiyan toplumu ile, diğer yanda hayat boyu geçerli senyörlüklerin, savaşta hizmet edebilecek ve temayüz edebilecek her adamın ödülü olan bir *beneficium* sisteminin öncelikli olduğu bir Müslüman toplumu. Hak sahibinin ölümünde *beneficium* veya görev devlete geri dönmekte ve yeniden verilmekteydi.

Kısacası, özel bir örneğin incelenmesinden, bir ekonomi-dünyanın ekonomik olan ve olmayan ve onun tarafından biraraya getirilen bireyselleşmiş mekânların bir toplamı olduğunu çıkartıyoruz; bu ekonomi-dünya muazzam bir yüzeyi temsil etmektedir (ilke olarak, dünyanın belli bir kesiminde, şu veya bu dönemdeki en geniş tutarlık alanıdır); olduğunda tarihin diğer kitlesel yığılımlarının sınırlarını aşmaktadır.

Ezelden Beri Ekonomi-Dünyalar

Ezelden beri ekonomi-dünyalar varolmuştur, en azından çok uzun zamandan beri. Aynı şekilde ezelden beri, hiç değilse çok uzun zamandan beri toplumlar, uygarlıklar, devletler, hatta imparatorluklar da varolmuştur. Tarihin akış yatağını yedi fersah yol alan çizmelerle tersine doğru inerken, Fenike'nin geniş imparatorlukların karşısında bir ekonomi-dünya taslağı olduğunu söyleyeceğiz. Aynı şekilde, ihtişamının zirvesindeki Kartaca. Aynı şekilde, Helenistik evren. Hatta Roma bile. Aynı şekilde, şimşek hızıyla gerçekleşen başarılarından sonra İslam dünyası. IX. yüzyıla birlikte Normanların Batı Avrupa'nın uçlarındaki maceraları, kısa ömürlü bir ekonomi-dünyanın taslağını çizmiştir; narin olan bu oluşumu başkaları miras alacaklardır. Avrupa XI. yüzyıldan itibaren, sonradan onun ilk ekonomi-dünyası olacak olan şeyi, arkasından bugüne varana kadar başkalarının geleceği şeyi yoğurmaya başlamıştır. Doğu'ya, Hind'e, Çin'e, Orta Asya'ya ve Sibirya'ya bağlı olan Moskof devleti, en azından XVIII. yüzyıla kadar bizzatı bir ekonomi-dünyadır. Aynı şekilde, geniş komşu bölgeleri erkenden ele geçirerek kendi kaderine bağlayan Çin, Kore, Japonya, Filipinler-Endonezya adaları, Vietnam, Yunnan, Tibet, Moğolistan, yani bir bağımlı ülkeler kır-lenti. Hind daha da erkenden, Hind Okyanusunu kendi kullanımı yönünde olmak üzere, Afrika'nın Doğu kıyılarından Filipinler-Endonezya adalarına kadar bir cins iç denize dönüştürmüştür.

Kısacası, sürekli olarak yeniden başlanan, adeta kendiliğinden meydana gelen aşamalarla ortaya çıkan ve izine her yerde rastlanan bir sürecin karşısında olamaz mıyız? Hatta, ilk bakışta ayakta duruyor gibi gözüken Roma imparatorluğu örneğinde

1. EKONOMİ-DÜNYA MI, IMPARATORLUK-DÜNYA MI?

Rusya bir yüzyıl içinde Sibirya mekânını ele geçirmiştir: Batı Sibirya'nın su altındaki alanları, Orta Sibirya platosu, ilerlemesinin güç olduğu Doğu dağları. Aynı şekilde Güney yönünde de Çin'e çarpmıştır. Ekonomi-dünya mı, yoksa imparatorluk-dünya mı denilecektir? Bu, Immanuel Wallerstein'la tartışmak anlamına gelmektedir. Wallerstein'a hak vererek, Sibirya'nın ekonomiden çok güçle inşa edildiğini - yani kâhyalık - ve yalnızca olanın sürdüğünü kabul edelim. Noktalı sınırlar SSCB'nin bugünkü sınırlarını işaret etmektedir.

bile, ekonomi müreffeh Ren ve Tuna hattı boyunca veya doğu yönünde Kızıldeniz ve Hind Okyanusu'na kadar taşmaktadır: Yaşlı Plinus'a göre, Roma Uzak Doğu'yla olan mübadelelerinde yılda 100 milyon *sestertium* kaybetmektedir. Ve antik Roma paraları bugün, Hind'de oldukça sıklıkla bulunmaktadır.⁸

Belli Bir Yönü Olan Kurallara Dair

Yaşanmış zaman bize böylece bir dizi ekonomi-dünya örneği önermektedir. Bunlar çok değildir, ama karşılaştırmalara yetecek sayıdadırlar. Zaten her ekonomi-dünya

çok uzun süreli olduğu için, evrilmiş, aynı yerde kendine oranla dönüşmüş ve çağları, birbirini izleyen durumları da yakınlaştırmalar yapmayı ilham etmektedir. Sonuçta, bir cins ekonomi-dünyalar tipoloji'sine izin verecek, en azından belli bir kurallar bütününe açığa çıkartmaya yetecek zenginlikte malzeme vardır.⁹ Bu kurallar bu ekonomi-dünyaların mekân ile olan ilişkilerini bile belirlemekte ve tanımlamaktadırlar.

Herhangi bir ekonomi-dünyayı açıklayabilmek için yapılması gereken ilk iş, bu ekonomi-dünyanın işgal ettiği mekânın sınırlarını belirlemektir. Onun bu sınırlarını keşfetmek olağan durumda basittir, çünkü çok yavaş değişmektedirler. Ekonomi-dünyanın kapsadığı alan, varlığının ilk koşulu olarak ortaya çıkmaktadır. Ona özgü ve birçok bakımdan anlamlı bir mekân olmadan, ekonomi-dünya olamaz.

- sınırları vardır ve onu çevreleyen çizgi, sahillerin denizi açıklaması gibi, ona bir anlam vermektedir;

- bir kentin ve biçimi her ne olursa olsun, daha o sıralarda bile egemen olan bir *kapitalizmin* lehine olan bir merkez gerektirmektedir. Merkezlerin çoğalması ya bir gençlik halini, ya da bir bozulma veya bir değişme halini belirtmektedir. Nitekim iç ve dış güçlerin etkisi karşısında, ortaya merkez kayması olasılıkları çıkabilir ve sonra da bu gerçekleşebilir: uluslararası ölçekteki kentler, *kent-dünyalar* birbirleriyle sürekli olarak rekabet halindedirler ve birbirlerinin yerine geçmektedirler;

- hiyerarşik olan bu mekân, bir kendi başlarına ekonomiler toplamıdır. Bunların bazıları fakir, diğerleri mütevazidir, içlerinden ancak biri nisbeten zengin olup, merkezde yer alır. Bütünün işlemlerini sağlayan eşitsizlikler, voltaj farkları bu durumdan kaynaklanmaktadır. Bunun sonucunda, P. M. Sweezy'nin bize Marx'ın "(mekânsal) bir gelişme ve azgelişme modeli halinde somutlaşacağını, insanlığı iki kampa böleceğini -have'ler ve have not'lar-, bu iki kampın ileri kapitalist ülkelerdeki burjuvazi ile proletaryayı ayıranından daha kökten bir uçurumla ayıracağını"¹⁰ öngöremediğini söylediği şu "uluslararası işbölümü" meydana gelmektedir. Ancak burada "yeni" bir ayrılma değil de, eski ve herhalde iyileşmesi mümkün olmayan bir yara söz konusudur. Bu ayırım Marx'ın döneminden çok önce de mevcuttu.

Böylece herbiri genel kapsamlı olan üç koşul grubu ortaya çıkmaktadır.

Birinci Kural: Yavaş Değişen Bir Mekân

Bir ekonomi-dünyanın sınırları, aynı tipten başka bir ekonominin başladığı yerde, iki taraf açısından da ekonomik bakımdan aşmanın ancak *istisnai durumlarda* avantajlı olduğu bir hattın, daha da iyisi, bir alanın boyunca yer almaktadır. Yani trafiklerin büyük kesimi için ve her iki yönde birden "mübadeleden doğan kaybin kazancını aştığı" hat boyunca.¹¹ Öylesine ki, *genel kural* olarak, ekonomi-dünyaların sınırları çok canlı olmayan, hareketsiz alanlar olarak ortaya çıkmaktadırlar. Aşılması zor, çoğu zaman doğal engellerin, *no man's land*'ların, *no man's sea*'lerin oluşturduğu kalın zarflar gibi. Kervanlarına rağmen Sahra, Kara Afrika ile Beyaz Afrika arasında bu konumdadır. Trafikler tarafından hiç değilse güney kısmında erkenden fethedilen bir Hind Okyanusunun karşısında, güneyinde ve Afrika'nın batısında Atlantik böyledir. Fetihçi Avrupa'nın kendine tam bağlayamadığı Pasifik böyledir. Magellan'ın dünyayı denizden dolaşması, sonuçta bir giriş ve çıkış, yani dönüş kapısını değil de, Güney denizine yalnızca bir giriş kapısının bulunmasından ibarettir. Dünyayı denizden dolaşanlar Avrupa'ya geri dönmek için, Portekizlilerin Ümit Burnu yolunu kullanmamışlar mıdır? Hatta 1572'de Manilla kalyonunun ilk yolculukları da, Güney denizinin devasa engelini gerçekten kırabilmiş degillerdir.

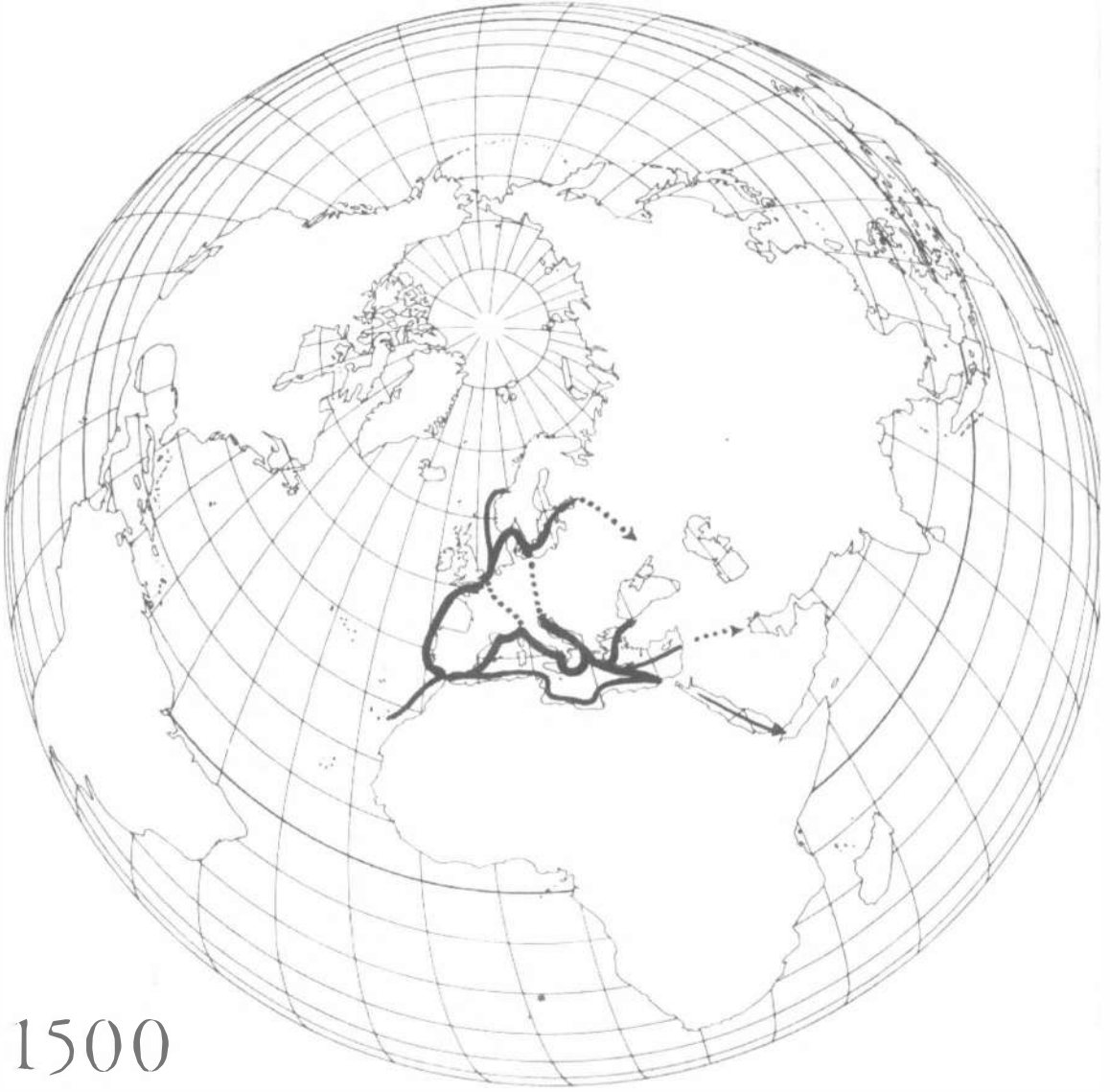
Hristiyan Avrupa'yla Türk Balkanlar; Rusya ile Çin; Avrupa ile Moskof ülkesi arasındaki uçların oluşturduğu engeller de aynı derecede kitleseldirler. XVII. yüzyıl-da Avrupa ekonomi-dünyasının doğu sınırı, Polonya'nın doğusundan geçmekte, geniş Moskof ülkesini dışta bırakmaktadır. Burası bir Avrupalı için dünyanın ucudur. 1602'de İran yolu üzerinde, Smolensk'ten itibaren Rus alanına giren şu yolcuya,¹² Moskof ülkesi "geniş ve büyük" bir ülke olarak "vahşi, boş ve çalıyla kaplı" bir yer olarak gözük müştür, ve "devrilmiş ağaçlardan yapılan yollarla aşılın bataklıkların kesintiye uğrattığı" ormanlar; (yolcumuz Smolensk'le Moskova arasında "çoğu zaman çok kötü durumda olan" bu geçitlerden 600'den fazlasını saymıştır). Hiçbir şeyin diğer yerlerde olduğu gibi gözükmediği boş bir ülke ("hiçbir kent veya köye rastlamadan 20 veya 30 mil yol alınabilir"). Bu ülkenin yolları çok bozuktur, iyi mevsimde bile yol almak güçtür, nihayet burası "her türlü girişe o kadar kapalıdır ki, bu ülkeye büyük düşün izni veya geçiş belgesi olmadan gizlice girip çıkmak mümkün değildir". Nüfuz edilemez bir ülke, bu, Moskova yakınındaki Vilna'dan Smolensk'e 1620'ler civarında yaptığı bir yolculuğu anarken "tüm Moskof ülkesi(nin) kesintisiz bir orman" olduğunu söyleyen bir İspanyolun izlenimidir. Bu ormanın içinde yalnızca baltaların açtığı kırlar vardır.¹³ XVIII. yüzyılın ortasında bile, Courland'ın başkenti Mittau'yu geçen yolcu, artık Yahudiler tarafından işletilen "ve içlerinde inekler, domuzlar, tavuklar, kazlar ve her zaman aşırı sıcak bir soba yüzünden her türlü kokuyu salan bir Musevi kalabalığıyla karma karışık yatmak zorunda olunan", "bitli barınak"lardan başka sığınak bulunmamaktadır.¹⁴

Bu hasım mesafelerin ölçüsünü bir kez daha almak uygun olacaktır. Çünkü ekonomi-dünyalar bu zorlukların içine yerleşmekte, büyümekte, sürmekte ve evrimlenmektedirler. Onların, egemen olabilmeleri için mekânı yenmeleri gerekmektedir ve mekân intikamını almaya, çabaların yenilenmesini dayatmaya hiç ara vermemektedir. Avrupa'nın XV. yüzyıl sonundaki büyük keşiflerle sınırlarını tek bir darbeye veya hemen hemen bir darbeye kaydırması bir mucizedir. Ama açılan mekânı zaptetmek gerekmektedir; Atlantığın suyunu olduğu kadar, Amerika'nın toprağını da. Ama başka bir ekonomi-dünyaya doğru bir yol açmak, ona doğru bir "anten", bir yüksek gerilim hattı uzatmak da kolay değildir. Doğu Akdeniz ticaret kapısının iki canlı alemini, iki husumet alanı arasında açık kalabilmesi için ne kadar da çok koşul gerekmiştir. Ümit Burnu yolunun başarısı, uzun sürecin şu önceden meydana gelen başarısı olmasaydı düşünülemezdi. Ve bunun ne kadar çabaya mal olacağını, hangi koşulları ileri süreceğine bakınız: bu yolun ilk işçisi Portekiz, kendini kelimenin tam anlamıyla burada tüketecektir. İslamiyetin çöller boyunca meydana gelen kervan seferi de başarı hanesine yazılmalıdır; bir vahalar ve su noktaları ağının inşa edilmesiyle, yavaş yavaş oluşturulan bir başarının.

İkinci Kural: Merkezde, Kapitalist, Egemen Bir Kent

Bir ekonomi-dünya her zaman kentsel bir kutba, işlerinin lojistik merkezindeki bir kente sahiptir: haberler, mallar, sermayeler, krediler, insanlar, emirler, ticari mektuplar buraya akmakta ve aynıları buradan yola çıkmaktadır. Bazen aşırı zengin olan toptancı tüccarlar, burada kanun koymaktadırlar.

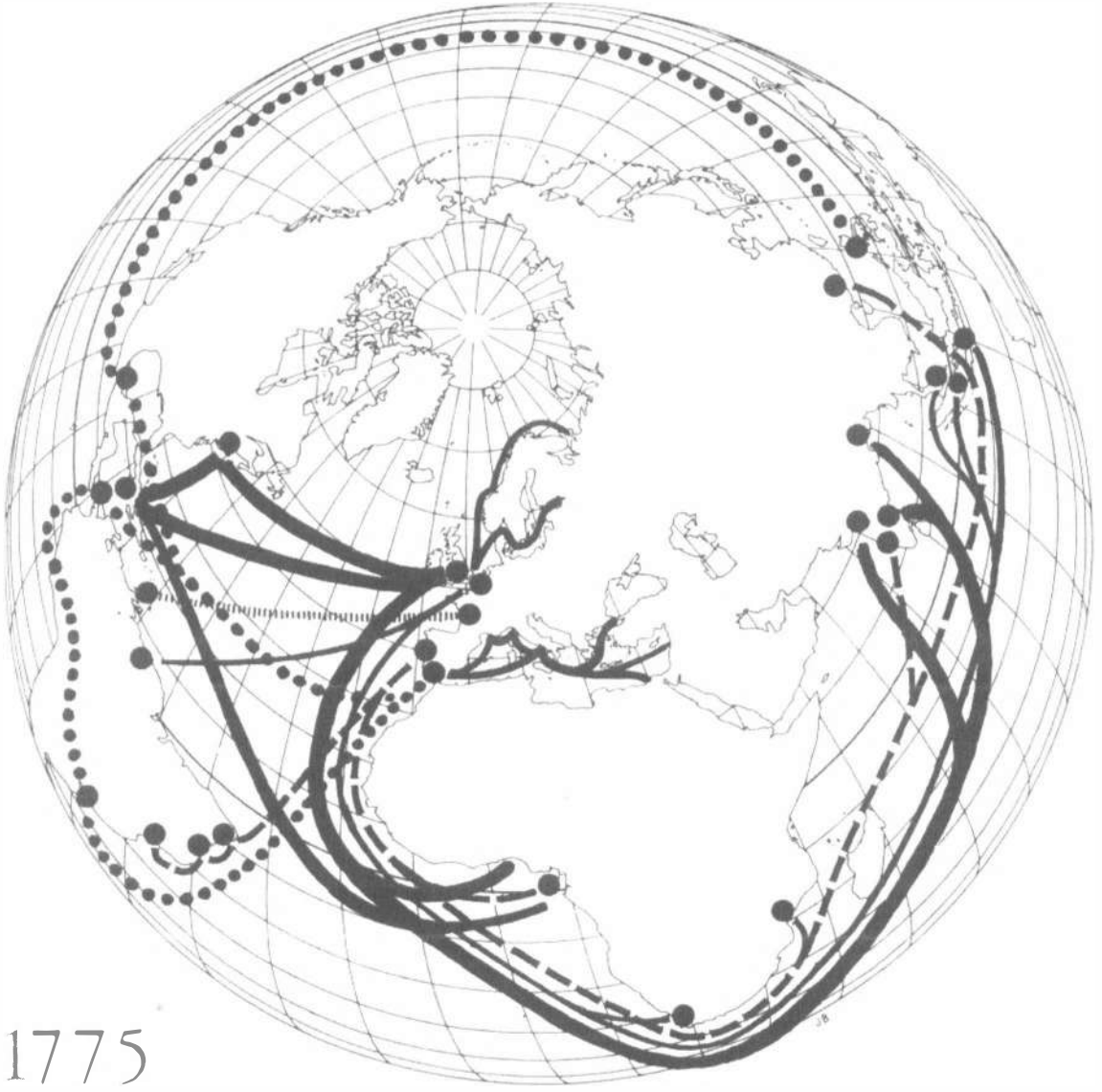
Menzil kentler kutba az veya çok saygılı mesafelerde yer alarak, onlarla ortak veya işbirlikçi olarak, çoğu zaman da ikincil rollerine mahkûm olarak, onun etrafında yer almaktadırlar. Bunların faaliyeti metropolünkiyle uyum sağlamaktadır: onun

1500

2. ve 3. DÜNYA ÖLÇEĞİNDEKİ AVRUPA EKONOMİ-DÜNYALARI

Yayılmakta olan Avrupa ekonomi-dünyası, dünya ölçeğindeki başlıca trafiklerinden hareketle gösterilmiştir. 1500'de Venedik'ten itibaren, Akdeniz (bkz. s. 106. Galere da mercato ağı) ve Batı doğrudan el konularak sömürülmektedir; menziller aracılığıyla bu sömürü Baltık, Nerveç ve Doğu Akdeniz iskelelerinin ötesinde, Hind Okyanusuna doğru genişletilmektedir.

1775

1775'te Avrupa trafiklerinin oluşturduğu ahtapot kollarını dünyanın tümüne uzatmaktadır: başlangıç noktalarına bakarak İngiliz, Hollanda, İspanyol, Portekiz ve Fransız trafikleri farkedilebilir. Fransız trafiklerine ilişkin olarak, bunların Afrika ve Asya'ya yönelik olanlarının diğer Avrupa uluslarının trafiklerine karıştıkları düşünülebilir. Sorun her şeyden önce, Britanya bağlantılarının rolünü aydınlatmaktı. Londra dünyanın merkezi olmuştu. Baltık'ta ve Akdeniz'de yalnızca, çeşitli tüccar ulusların tüm gemilerinin izledikleri yollar gösterilmiştir.

çevresinde nöbet tutmakta, iş akımını ona doğru yöneltmekte, onlara emanet edilen malları yeniden dağıtmakta veya taşımakta, onun kredisine yaslanmakta veya ona tahammül etmektedirler. Venedik yalnız değildir; Amsterdam yalnız olmayacaktır. Metropoller ortaya bir maiyetle, bir kafiyeyle birlikte çıkmaktadırlar. Richard Höpke onlara ilişkin olarak kent takımadalarından söz ediyordu ve bu söz imge yaratmıştır. Stendhal, İtalya'nın büyük kentlerinin cömertlik nedeniyle, kendilerinden daha küçük olanlarını düzenlediği yanılsaması içindeydi.¹⁵ Ama onları tahrip edebilirler miydi? Onları kendilerine köle etmek evet, daha fazlası değil, çünkü onların hizmetine muhtaçtırlar. Bir kent-dünya yüksek bir hayat düzeyine, başkalarının isteyerek veya istemeden yaptıkları fedakârlıklar olmadan ulaşamaz ve bunu koruyamaz. Kendine benzeyen -bir kent bir kenttir-, ama gene de farklı olan diğerlerinin fedakârlıkları olmadan; o bir süperkenttir. Ve bu kentin farkedilmesine olanak veren ilk işaret, ona yardım ve hizmet ediliyor olmasıdır.

İstisnai ve esrarlı olan bu çok az sayıdaki kent, gözleri kamaştırmaktadır. Örneğin Venedik gibi, burası 1495'te Philippe de Commines'e göre "gördüğüm en muazzam kent"tir.¹⁶ Descartes'ın yargısına göre bir cins "mümkünün envanteri" olan Amsterdam gibi: 5 Mayıs 1631'de Guez de Balzac'a "özlenen tüm malların ve merak uyandırıcı şeylerin buradaki kadar kolaylıkla bulunduğu... dünyada böylesine başka bir yer seçilebilir mi?"¹⁷ diye yazmıştır. Ama bu göz kamaştırıcı kentler hayal kırıklığı da yaratmaktadırlar; gözlemciden sıyrılmaktadırlar. Voltaire veya Montesquieu döneminde hangi yabancı ve özellikle de hangi Fransız, Londra'yı anlamak ve açıklamak için kendini paralamamıştır ki? Bir edebi tür olan İngiltere yolculuğu, her seferinde Londra'nın alaycı özgünlüğü karşısında başarısızlığa uğrayan bir keşif girişimi olmuştur. Ama bugün kim bize New York'un esas sırrını söyleyebilir?

Bir miktar önemi olan her kent, eğer bir de denize açılıyorsa, bir "Nuh'un gemisi", "gerçek bir maske fuarı", Başkan de Brosse'sun Livorno'yu tanımladığı üzere bir "Babil kulesi"dir.¹⁸ Ama gerçek metropoller hakkında ne demeli? Londra kadar İstanbul, İsfahan kadar Malaka, Surat kadar Kalküta da (bu kent daha ilk başarılarından itibaren), bu kentler kendilerini çılgınca bir karmaşa görüntüsü içinde sunmaktadırlar. Amsterdam'da, ticari dünyanın küçük bir modeli olan Borsa'nın direklerinin altında, dünyanın tüm deyimleri duyulmaktadır. Venedik'te "eğer dünyanın her yerinden gelmiş olan, herbiri kendi modasına göre farklı şekilde giyinmiş insanları görmek isterseniz, San Marco meydanına veya her cins insanı bulacağınız Rialto meydanına gidiniz".

Bu karmakarışık ve kozmopolit halkın sükûnet içinde yaşabilmesi ve çalışabilmesi gerekir. Nuh'un gemisi, zorunlu hoşgörüdür. Villarmont senyörü Venedik devletinin (1590)¹⁹ "tüm İtalya'da tamamen özgürce yaşanan tek yer" olduğunu düşünmektedir, "çünkü ilk olarak Signoria bir insanın ölümüne çok zor karar vermektedir, ikinci olarak burada silah yasak değildir,²⁰ üçüncü olarak iman konusunda hiçbir dinsel soruşturma yoktur, nihayet burada herkes kendi keyfine göre vicdan özgürlüğü içinde yaşamaktadır, bu sayede birçok özgürlükçü Fransız²¹ takibata ve denetime uğramamak ve istedikleri gibi yaşamak için burada oturmaktadır". Venediğin bu kendiliğinden hoşgörüsünün, onun "ünlü Kilise karşılığı"nı bir miktar açıkladığını düşünüyorum,²² aslında ben bu ifadenin yerine, Roma hoşgörüsüzlüğüne karşı gösterdiği canlı muhalefet demek isterdim. Ama ticari çeşitliliğin yerleştiği her yerde, hoşgörü mucizesi tekrarlanmaktadır. Amsterdam Arminienler ile Gomaristler arasındaki (1619-1620) dinsel şiddet hareketlerinden sonra, bu hoşgörüyü göstermiştir. Londra'da dinsel mozayik her tür renge sahiptir. Bir Fransız seyyah (1725)²³ "Yahudiler; Alman, Hollandalı, İsveçli, Danimarkalı, Fransız Protestanlar; Lutherciler, Anabatistler, millénaristler (sic), browncular, bağımsızlar veya püritenler ve ödlekler veya *quakerlar* vardır" demektedir. Bunlara Anglikanlar, Presbiteryenler ve İngiliz veya yaban-

cı olsunlar, pazar ayinine Fransız, İspanyol veya Portekiz elçilik kapellalarında katılma adetine sahip Katolikler eklenmektedir. Her mezhebin, her inancın kendi kiliseleri veya buluşma yerleri vardır. Ve herkes kendini diğerlerine tanıtmakta, işaret etmektedir: *quakerlar* “birbirlerini kıyafetlerinden ötürü çeyrek fersahtan tanımaktadırlar; yassı bir şapka, küçük bir boyunbağı, boyna kadar düğmeli bir ceket ve çoğu zaman kapalı tutulan gözler”.²⁴

Bu süperkentlerin en net karakteri, belki de erkenden ortaya çıkan güçlü toplumsal çeşitlenmeleridir. Bu kentlerin hepsi de proleterler, burjuvalar, zenginliğin ve iktidarın efendileri olan ve kendilerinden çok emin oldukları için, Venedik veya Cenova zamanında olduğu gibi *nobili* ünvanını alma zahmetine artık girmeyen hemşehriler barındırmaktadırlar.²⁵ Hemşehriler (yurttaşlar) ve proleterler sonuçta zenginler daha zengin, fakirler de daha sefil olduklarından, “birbirlerinden uzaklaşmaktadırlar”, çünkü yüksek voltajlı kapitalist kentlerin ebedi başağrısı pahalılıktır -önlenemeyen enflasyon dememek için-. Bu pahalılık doğrudan, üst kentsel işlevlerin dogmasına bağlıdır, kendine tabi ekonomilere egemen olmak onun kaderidir. Ekonomik hayat bu cins kentlerin yüksek fiyatlarına doğru birikmekte ve hücum etmektedir. Ama bu gerilimin içine kapılan kent ile ona ulaşan ekonomi birbirlerini yakma tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Hayat pahalılığı Londra veya Amsterdam'da bazı anlarda dayanılabilirlik sınırını aşmışlardır. New York bugün ticaretleri ve firmaları tarafından terkedilmektedir, bunlar yerel yük ve vergilerin devasa oranlarından kaçmaktadırlar.

Ama bu arada büyük kentsel kutuplar çıkarlara ve hayallere o kadar fazla hitap etmektedirler ki, duyulmamaları mümkün değildir. Sanki herkes bayrama, seyire, lükse katılmak ve gündelik hayatın zorluklarını unutmak istemektedir. Kentdünyalar bizzat kendi ihtişamları degiller miydi? Eğer buna bir de anı serapları eklenecek olursa, görüntü saçmalık derecesine varana kadar büyümektedir. 1643'te yazılan bir “yolculuk için rehber”,²⁶ bir önceki yüzyılın Anvers'ini hatırlatmaktadır: “yerlilerden olduğu kadar yabancılardan oluşan” 200.000 nüfuslu bir kent, bu kent “tek bir seferinde limanında 2.500 tekne toplayabilir (ve bunlar) boşaltma yapamadan bir ay demirli kalabilirler”; V. Carlos'a “300 ton altın veren” ve her yıl “500 milyon gümüşün, 130 milyon altının” ona doğru aktığı zenginler zengini bir kent, “deniz gibi gidip gelen kambiyo parasını katmaksızın”. Bütün bunlar düştür, dumandır. Ama atasözü bir kereliğine haklıdır: ateş olmayan yerden duman çıkmaz! Alonso Morgado 1587'de, *Historia de Sevilla*'sında kente gelen hazinelerle, “tüm caddelerini altın ve gümüşle kaplama”nın mümkün olduğunu iddia etmekteydi!²⁷

İkinci Kural (devam): Kentlerin Önceliği Birbirini İzler

Egemen kentler *in aeternum* böyle kalmazlar: yerlerine başkaları geçer. Bu kentsel hiyerarşinin zirvesinin olduğu kadar, her basamağının da gerçeğidir. Bu aktarmalar nerede meydana gelirse gelsinler (zirvede veya yokuş ortasında), nereden kaynaklanırlarsa kaynaklansınlar (tamamen ekonomik nedenlerle veya başka nedenlerle), her zaman anlamlıdır; sakin tarihleri kopartırlar ve çok nadir oldukları için, bir o kadar değerli olan görüntülere yol açarlar. Amsterdam'ın Anvers'i ikâme etmesi, Londra'nın Amsterdam'ın yerine geçmesi veya 1929'a doğru New York'un Londra'yı geride bırakması, bunların her defasında tarihin muazzam bir kitlesi terazilenmekte ve eski dengenin narinliği ile bu dengeyi yeniden kuracak olan güçleri açığa çıkartmaktadır. Ekonomi-dünyanın tüm çemberi bundan etkilenmekte ve yansımalar, önceden de tahmin edilebileceği gibi, yalnızca ekonomik olmamaktadırlar.

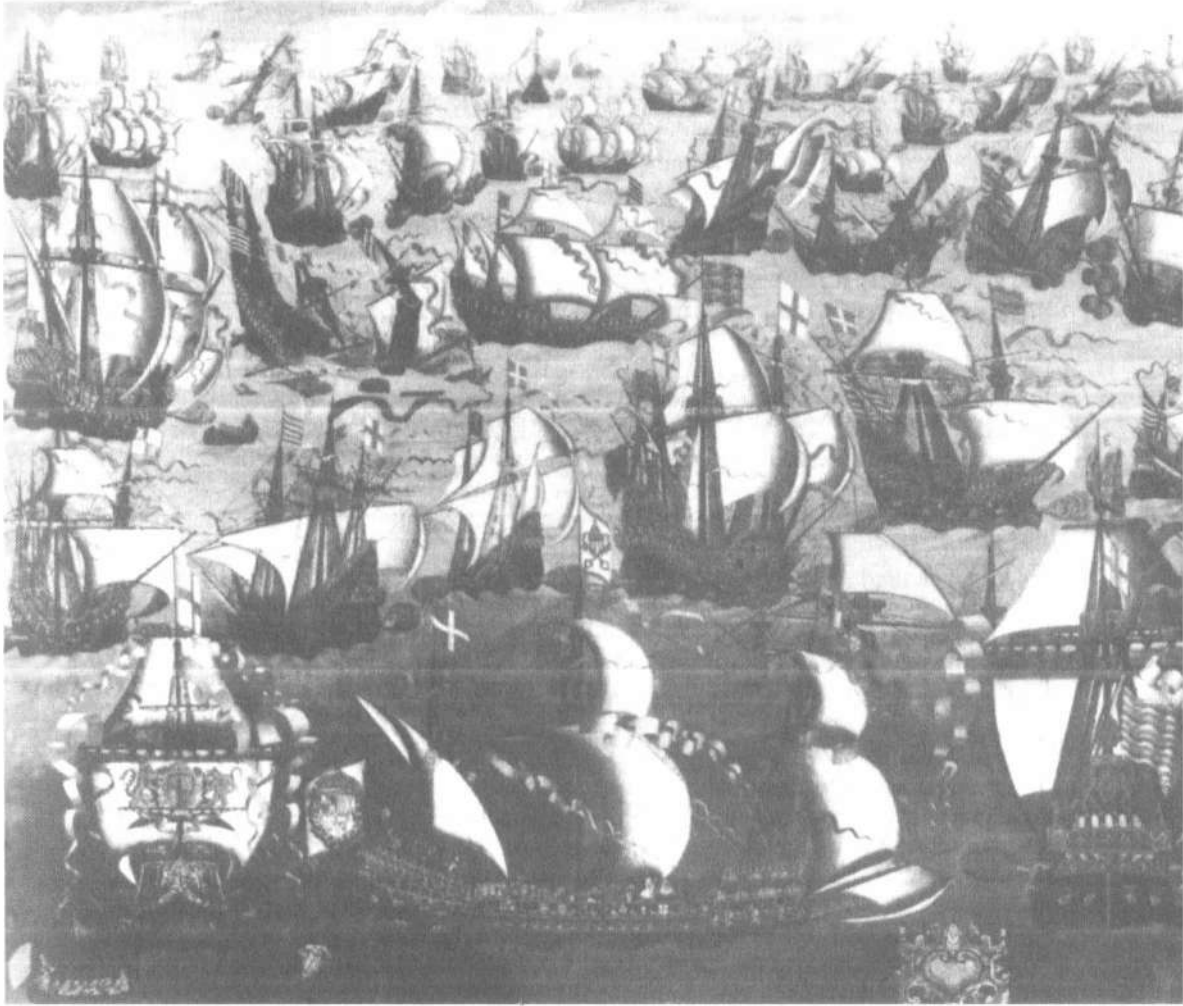
Mingler Mavi nehir üzerinde olmanın ayrıcalığıyla deniz seyrüseferine açık

olan Nankin'i 1421'de terkederek, başkentlerini değiştirip, Mançu ve Moğol tehlikelerinin karşısındaki Pekin'e yerleştiklerinde, devasa Çin, kitlesel ekonomi-dünya kimsenin gözünün yaşına bakmadan yeni bir denge kurmuş, denize açık olan belli bir ekonomik faaliyet biçimine sırtını dönmüştür. Sağır, kapalı bir metropol, kara kitlesinin ortasında kök salarak, her şeyi kendine çekmiştir. Bilinçli olsun veya olmasın, bu tercih kesinlikle belirleyicidir. Çin XV. yüzyılın başında, Nankin'den yola çıkan deniz seferleri aracılığıyla, pek de farkına varmadan kısmen girişmiş olduğu dünya egemenliği mücadelesini, işte tam da bu başkent değiştirme esnasında kaybetmiştir.

II. Felipe'nin 1582'de mühürlediği tercih de benzeri bir maceradır. İspanya Avrupa'ya *siyasal olarak* egemenken, II. Felipe Portekiz'i fethetmiş (1580) ve hükümetini Lizbon'a yerleştirmiştir. Burada yaklaşık üç yıl boyunca kalacaktır. Lizbon bu olay sayesinde muazzam bir ağırlık kazanmıştır. Okyanusun karşısında, dünyaya egemen olma ve onu denetleme düşü kurulan yere sahiptir. Kral ve hükümet tarafından değeri anlaşılan İspanyol donanması, Fransızları 1583'te Azorlardan kovacak ve esirler hiç yargılanmadan gemi serenlerine asılacaktır. Bu durumda Lizbon'un 1582'de terkedilmesi, İmparatorluk ekonomisine egemen olunan bir noktayı terkederken, İspanyol gücünü, uygulamada Kastilya'nın hareketsiz kalbi olan Madrid'e taşımak demektir. Ne hata! Uzaktan hazırlanan Yenilmez Armada, 1588'de felâketine doğru koşmuştur. İspanyol etkisi bu içe kapanmadan yara almış ve çağın bazı insanları bunun bilincine varmışlardır. IV. Felipe zamanında hâlâ katolik krala²⁸ "eski Portekiz düşü"nü gerçekleştirerek, krallığın merkezini Madrid'den Lizbon'a aktarmasını öneren avukatlar olacaktır. Bunlardan biri "deniz gücü İspanya kralı için olduğu kadar, hiçbir hükümdar için önemli değildir, çünkü yalnızca deniz gücüyle, birbirlerinden çok uzak olan çok sayıda eyaletin birliği yaratılabilecektir".²⁹ Aynı fikri 1638'de yeniden ele alan bir askeri yazar, amiral Mahan'ın dilinin habercisidir: "İspanya silahlarına en uygun düşen güç, denizde yer alanıdır, ama devlete ait olan bu konu o kadar bilinmektedir ki, bunanın tam da yeri olduğunu düşünmeme rağmen, bu konuyu tartışmayacağım".³⁰

Olmamış, ama olabilecek olan bir şey üzerinde akıl yürütmek bir oyundur. Kesin olan yegâne şey, eğer katolik kral tarafından desteklenen Lizbon zafer kazansaydı, Amsterdam olmazdı veya en azından bu kadar erken olmazdı. Çünkü bir ekonomi-dünyanın merkezinde bir keresinde, ancak tek bir kutup olabilir. Birinin kısa veya uzun vadeli başarısı, diğerinin gerilemesidir. Augustus zamanında, Roma Akdeniz'i boyunca İskenderiye Roma'ya karşı oynamış, ama ikincisi kazanmıştır. Orta Çağda, Doğu'nun işlenebilir zenginliğine el koymak için verilen mücadeleyi tek bir kentin, Cenova veya Venediğin kazanması gerekiyordu. Bu ikisinin uzun düellosu, Chioggia savaşının sonuna kadar (1378-1381) kazananı olmadan kalacak, bu savaş Venediğin ani zaferiyle bitecektir. İtalya'nın kent-devletleri, mirasçıları olan modern devlet ve ulusların hiçbir zaman aşamayacakları bir sertlikte, üstünlük mücadelesi yapmışlardır.

Bu başarı veya başarısızlığa doğru kaymalar, gerçek alt üst oluşlara tekâbüle etmektedir. Eğer bir ekonomi-dünyanın başkenti düşerse, çevreye varana kadar uzaklarda güçlü sarsıntılar kaydedilmektedir. Zaten görüntü kenar kesimlerde, gerçek veya sahte sömürgelerde çok daha açıklayıcı olmaktadır. Venedik imparatorluğunu kaybetmiştir: Ağrıboz'u 1540'ta, Kıbrıs'ı 1572'de (imparatorluğun gülü), Girit'i 1669'da. Amsterdam üstünlüğünü kurmuştur: Portekiz Uzak Doğu'daki imparatorluğunu kaybetmiştir, daha sonra, az kalsın Brezilya'yı kaybetme noktasına gelmiştir. Fransa 1762'den itibaren İngiltere'yle olan düellosunun ilk ciddi raundunu kaybetmiştir: Kanada'dan ve fiili durumda Hind'deki tüm geleceğinden vazgeçmiştir. Londra 1815'te gücünün zirvesindedir: İspanya tam da zamanında Amerika'yı kaybetmiştir veya kaybedecektir. Aynı şekilde, 1929'dan sonra, eskiden Londra üzerinde mer-

Deniz üzerinde İngiliz gücünün simgesi: Yenilmez Armada'nın bozgunu, Greenwich (Londra) National Maritime Museum'undaki yaparı bilinmeyen bir tabloda ayrıntı.

kezlenmiş olan dünya, New York üzerinde yeniden merkezlenmiştir; 1945'ten sonra Avrupa'nın tüm sömürge imparatorlukları birbiri ardına çökeceklerdir: İngiltere, Hollanda, Belçika, Fransa, İspanya (veya ondan geriye kalanı) günümüzde de Portekiz imparatorlukları. Bu sömürge terkinin tekrarı rastlantı değildir: bağımlılık zincirleri kopmuştur. Bugünkü dünyamızda "Amerikan" hegemonyasının sona ermesinin meydana getireceği yansımaları hayal etmek çok mu güçtür?

İkinci Kural (devam ve son): Az veya Çok Tamam Olan Kentsel Egemenliklere Dair

Egemen kentler sözü, her zaman aynı tipten başarıların ve kentsel güçlerin sözü olduğu sanılmasına yol açmamalıdır: bu merkezi kentler tarihin akışı boyunca az veya çok donanımlı olmuşlar ve yakından bakıldığında, bunların farklılıkları ve nisbi yetersizlikleri, oldukça doğru, yeni yorumlamaların yapılmasına yol açmıştır.

Eğer Batı'nın egemen kentlerinin sahneye çıkışlarının klasik sırasını ele alacak olursak -üzerlerine geri döneceğimiz Venedik, Anvers, Cenova, Amsterdam, Londra-, ilk üçünün ekonomik egemenlik kuracak tam bir donanıma sahip olmadıkları görülecektir. XIV. yüzyılın sonunda Venedik çok hızlı bir gelişme aşamasında olan tüccar bir kenttir, ama yarı yarıya endüstrinin de damgasını taşımaktadır ve onun tarafından harekete geçirilmektedir, ve eğer kent kendi mali ve bankacılık çerçevesine sapsa de, bu kredi sistemi yalnızca Venedik ekonomisinin içinde çalışmaktadır, içten beslenen bir motordur. Uygulamada denizcilerden yoksun olan Anvers, Avrupa'nın tüccar kapitalizmini barındırmış, trafikler ve iş akımları konusunda bir cins İspanyol hanı olmuştur. Herkes burada, buraya ne getirmişse onu bulmuştur. Daha sonra Cenova, Floransa'nın XIII. ve XIV. yüzyıllarda yaptığı gibi, ancak bankacılık alanında bir üstünlük kurabilecektir ve eğer Cenova baş rol oynadıysa, bunun nedeni müşterisinin değerli madenlerin efendisi olan İspanya kralı olmasıdır, bir diğer neden de, XVI-XVII. yüzyıllar arasında Avrupa'nın ağırlık merkezinin sabitleşmesinde bir kararsızlığın olmasıdır: Anvers artık bu rolü oynamamaktadır, Amsterdam henüz bu noktaya gelememiştir, bu durumda en fazlasından iki perde arasındaki bir antrakt söz konusudur. Amsterdam ve Londra'yla birlikte kent-dünyalar ekonomik gücün tüm donanımlarına sahip olmuşlar, denizciliğin denetiminden, ticari ve endüstriyel genişleme ile tüm kredi yelpazesine varana kadar her şeyi ele geçirmişlerdir.

Bir egemenlikten diğerine değişen bir başka şey de, siyasal gücün çerçevesidir. Bu bakış açısından Venedik güçlü, bağımsız bir ülkedir; XV. yüzyılın başında geniş ve yakın bir himaye alanı olan Terra Ferma'yı ele geçirmiştir; 1204'ten beri de bir sömürge imparatorluğu oluşturmaktadır. Buna karşılık Anvers, eğer terim yerindeyse, kendi emrinde olan hiçbir siyasal güce sahip olamayacaktır. Cenova ise karasal bir iskeletten ibarettir: şu diğer egemenlik aleti olan paraya oynayarak, siyasal bağımsızlıktan vazgeçmiştir. Amsterdam, o istese de, istemese de, bir bakıma Birleşik Eyaletler'in mülkiyetine sahip çıkmaktadır. Ama sonuçta onun "krallığı", Venedik *Terraferma*'sından daha fazla bir şeyi temsil etmektedir. Londra'yla birlikte her şey değişmiştir, çünkü muazzam kent ulusal pazarına, bunun arkasından da Britanya adaları pazarına sahiptir. Bu durum dünyanın ölçek değiştirmesiyle bu güç birikiminin, yeni dev olan Birleşik Devletler karşısında yalnızca küçük bir İngiltere haline geleceği güne kadar sürecektir.

Kısacası, XIV. yüzyıldan itibaren en kalın çizgileri içinde izlediğimiz, Avrupa'nın birbirinin yerine geçen egemen kentlerinin tarihi, onlara bağlı olan ekonomi-dünyaların evrimini önceden resmetmektedir. Bu ekonomi-dünyalar bu kentlere az

veya çok bağılıdırlar, bu kentler onları ellerinde az veya çok tutabilmekte veya onlara güçlü veyahüt zayıf merkezler olmaktadır. Bu kentlerin birbirlerinin yerine geçmesi aynı zamanda, egemenlik aletlerinin değışken değerlerini de aydınlatmaktadır: deniz seyrüseferi, toptan ticaret, endüstri, kredi, siyasal güç veya şiddet...

Üçüncü Kural: Farklı Alanlar Arasında Hiyerarşi Vardır

Bir ekonomi-dünyanın çeşitli alanları aynı noktaya, merkeze doğru bakmaktadır: “kutuplaşmış” olan bu alanlar daha şimdiden çoklu tutarlılığı olan bir bütün oluşturmaktadır. Marsilya Ticaret Odasının söyleyeceğı gibi (1763), “tüm ticaretler aralarında bağlantılıdır ve birbirlerine sanki yardım etmektedirler”.³¹ Bundan bir yüzyıl sonra, Amsterdam'da bir gözlemci, daha o sıralarda Hollanda örneğinin “evrenin tüm ticari bölümleri arasında öylesine bir bağlantı vardır ki, birini bilmemek diğerlerini yeterince tanımamak olur” çıkarsaması yapılmasına izin verdiğini ortaya koymaktaydı.³²

Ve bağlantılar bir kere kurulunca, sürmektedirler.

Belli bir tutku beni XVI. yüzyılın ikinci yarısının Akdeniz'inin tarihçisi haline getirdi. Bu denizde zihinsel yolculuklar yaptım, demir attım, mal takası yaptım, yarım yüzyıldan fazla bir süre bu denizin tüm limanlarında satış yaptım. Sonra XVII. ve XVIII. yüzyıllar Akdeniz tarihine girişmem gerekti. Bu tarihin kendine özgü lüğünün bende gurbette olma duygusunu uyandıracağını, kendimi burada yabancı hissetmem için yeni bir çıraklıktan geçmem gerektiğini düşündüm. Oysa çabucak farkettim ki, 1660 veya 1670'te, hatta 1750'de bile bildiğim bir ülkedeydim. Tabandaki mekân, güzergâhlar, yol menzilleri, üretimler, mübadele edilen mallar, iskeleler, her şey aynı yerde durmaktaydı (veya hemen hemen). Sonuçta şurada veya burada bazı değışmeler olmuştu, ama bu adeta her zaman yalnızca üst yapıya bağılydı; bu hem çoktu, hem de hemen hemen hiçbir şeydi; ama bu adeta hiçbir şey bile -para, sermaye, kredi, şu veya bu mala karşı artan veya azalan talep- sanki “doğal” mışçasına aniden ortaya çıkan bir hayata egemen olabilmekteydi. Ancak efendilerin eskileriyle aynı olmadığının bilinmesine veya her halükârda, bunlara pek aldırılmamasına karşılık, bu durum devam etmekteydi. Apulia zeytinyağının XVIII. yüzyılda Trieste, Ancona, Napoli, Ferrara üzerinden Kuzey Avrupa'ya ihraç edilmesi ve Venedik'ten yapılan ihracatın azalması³³ kuşkusuz hesaba katılacak bir şeydir, ama zeytin yetiştiren köylüler için bu o kadar da önemli miydi?

Ekonomi-dünyaların inşa edilmesini ve kapitalizm ile pazar ekonomisinin birlikte varolmalarını, birbirlerine karışmadan birbirlerini açıklama mekanizmalarını işte bu deneyden hareketle açıklıyorum. Toprağın üzerinde ve suyun yüzeyinde yüzyıllar bazı yerel ve bölgesel pazar ağları örgütlemişlerdir. Kendi rutinlerine göre kendiliğinden işleyen bu yerel ekonomiler, devrevi olarak bir bütünleşmenin, “rasyonel” bir düzene sokulmanın nesnesi olma gibi bir kadere sahiptirler; bu bütünleştirme ve düzenleme egemen bir alan veya kentin yararına olmak üzere gerçekleştirilmekte ve bu durum, yeni bir “örgütleyici”nin ortaya çıkmasına kadar, bir veya iki yüzyıl sürmektedir. Sanki kaynakların ve zenginliklerin *merkezileşmesi* ve *yoğunlaşması*³⁴ zorunlu olarak bazı tercihli *birikim* merkezlerinin lehine oluyormuşçasına.

Bir önceki örneğin çerçevesi içinde kalmak üzere, anlamlı bir olgu, Adriyatik'in Venedik'in hizmetine sokulmasıdır. Signoria'nın en azından, 1383'te Korfu'nun ele geçirilmesinden itibaren denetlediğı bu deniz, onun için bir cins ulusal pazar olmuştur; Venedik buraya “Körfezim” adını vermekte ve burayı kanı pahasına fethettiğini söylemektedir. Yıldızlı pruvaları olan kadirgalarını buraya yalnızca, kışın fırtınalı havalarda sokmamaktadır. Ama bu denizi Venedik keşfetmemiştir; bu denizi çev-

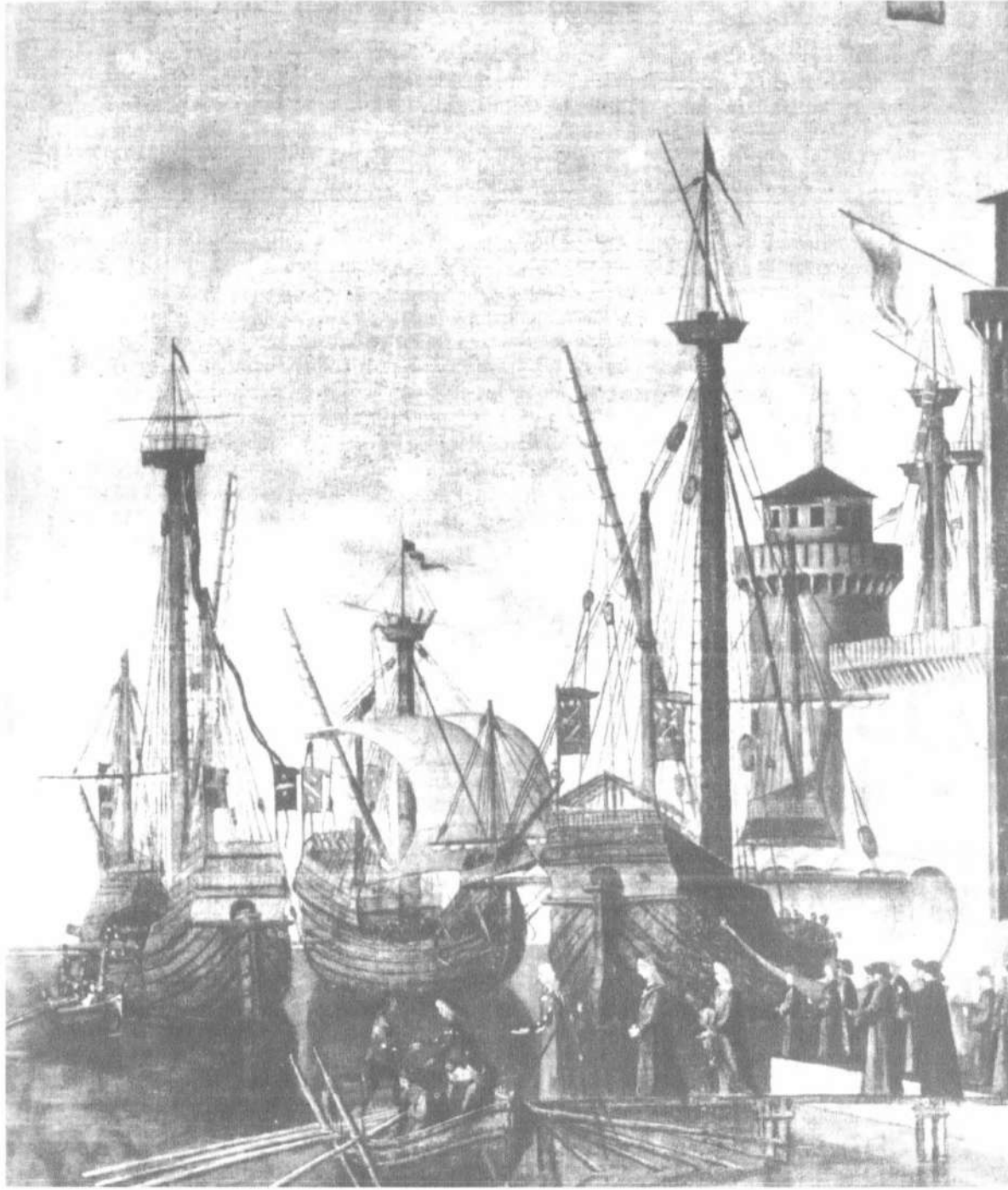
releyen kentleri de o yaratmamıştır; denize kıyısı olan ülkelerin üretimleri, mübadeleleri, hatta denizci halklarını Venedik çoktan oluşmuş olarak bulmuştur. Onun yapması gereken, bunları kendi elinin altında birleştirmek olmuştur; birleştirecekleri, onun buraya gelmesinden önce de varolan trafiklerin ipleridir: Apulia zeytinyağı, Monte Gargano'nun donanma kerestesi, Istria taşları, denizin her iki kıyısında da insanların ve hayvan sürülerinin talep ettiği tuz; şarap, buğday... Venedik ayrıca gezgin tüccarları, yüzlerce, binlerce kayık ve yelkenliyi de biraraya getirmiş, sonra bunları kendi ihtiyaçlarına göre yeniden biçimlendirmiş ve onları kendi ekonomisiyle bütünleştirmiştir. Bu ele geçirme, aşıkâr tekelleriyle birlikte her ekonomi-dünya inşa etme faaliyetini önceleyen süreçtir, "model"dir. Signoria Adriyatığın tüm trafiklerinin, yerleri ne olursa olsun, kendi limanında son bulması gerektiğini iddia etmektedir: bunu başarmak için uğraşmakta, şu haydutluk kentleri olan Segna ve Fiume'yle olduğu kadar, şu ticari rakipleri olan Trieste, Ragusa ve Ancona'yla da bıkıp usanmadan mücadele etmektedir.³⁵

Venedik egemenliği şemasına başka yerlerde de rastlanmaktadır. Bu şema esas olarak, adeta kendiliğinden gelişen bir pazar ekonomisiyle, bu küçük faaliyetleri aşan, onları kapsayan, yönlendiren, kendi insafı içinde tutan bir ekonomi arasında salınan bir diyalektiğe dayanmaktadır. Uzun zaman önce Venedik'in eline geçmiş olan Apulia zeytinyağından söz etmiştim. Öte yandan, Venedik'in bunu başarabilmesi için, 1580'lere doğru, kendi uyruğu olan 500 Bergamolü tüccarı bu üretim bölgesinde bulundurmasını düşünün,³⁶ bunlar toplama, stoklama, sevkiyatı düzenleme işleriyle meşguldürler. Üst ekonomi böylece üretimi kendi kapsamına almakta ve sürümünü yönetmektedir. Venedik bu yolda başarıya ulaşmak için tüm araçları, başta da bilinçli olarak verilen krediyi kullanmaktadır. İngiltere Lord Methuen'in yaptığı antlaşmadan (1703) sonra Portekiz'de veya Amerikalılar ikinci dünya savaşından sonra İngilizleri sürdükleri Güney Amerika'da başka türlü davranmamışlardır.

Üçüncü Kural (devam): Thünen Tarzı Alanlar

Marx'la birlikte XIX. yüzyılın en büyük Alman iktisatçısı olan Johann Heinrich von Thünen'den³⁷ bir açıklama (açıklama değil, bir açıklama) istenebilir. Her ekonomidünya onun *Der isolierte staat* (1826) adlı kitabında çizdiği şemaya her halükârda uymaktadır: "Verimli bir ovanın ortasında büyük bir kent düşünölsün, bu kentten ne seyrüsefere uygun bir nehir, ne de bir kanal geçiyor olsun. Adıgeçen ovanın toprağı her yerde aynı olsun ve bu ova bütünüyle tarıma uygun olsun. Kentten oldukça uzakta, ova vahşi ve tarıma açılmamış bir alanın yanında bitsin. Devletimiz bu alanda dünyanın geri kalanından ayrılmış olsun. Üstelik ova, adıgeçen kentten başka bir kente sahip olmasın"³⁸ diye yazmaktadır. İktisadın, sonradan daha iyi anlayabilmek için, bu gerçek dışına çıkma ihtiyacını bir kez daha selâmlamış oldum.³⁹

Tek kent ve tek kır birbirlerinin üzerine kapalı bir kap içinde etki etmektedirler. Her faaliyet yalnızca mesafe tarafından belirlendiğı için (çünkü hiçbir toprak farklılığı, şu veya bu kesimi şu veya bu tarıma yatkın hale getirmemektedir), kentten itibaren eşmerkezli alanlar kendiliklerinden resmolmaktadırlar: ilk çemberde bahçeler, bostan ürünleri (bunlar kentsel mekâna yapışmakta, hatta kentiçi boş alanları istila etmektedirler), artı mandıra üretimi yer almaktadır; daha sonra ikinci ve üçüncü çemberlerde tahıl ve hayvancılık bulunmaktadır. Karşımızda, G. Niemier'nin⁴⁰ Sevilla ve Andalusya'ya ilişkin, veya bizim Londra veya Paris'i⁴¹ iase eden bölgeler için çizdiğimiz taslağı, veyahut aslında herhangi başka bir kente uygulanabilecek bir

Yuvarlak tekneler Venediğe yanaşıyor. V. Carpaccio, Azize Ursula Efsanesi, nişanlıların yola çıkışı adlı resimden ayrıntı.

mikrokosmos modeli durmaktadır. Teori, önerilen modelin aşağı yukarı boş olması ölçüsünde gerçekte çakışmaktadır ve İspanyol hanı imgesini bir kez daha ele almak üzere, kullanılacak her şey birlikte getirilmektedir.

Thünen'in modelinde, endüstrinin kurulması ve gelişmesine yer verilmemesi- ni (endüstri XVIII. yüzyıl İngiliz devriminden çok önceleri mevcuttur) veya mesafe- nin *-deus ex machina-* birbirlerini izleyen faaliyet çemberlerinin kendiliğinden belirle- diği ve içinde ne kasaba, ne kentin yer aldığı, yani hiçbir insani pazar gerçeğinin bu- lunmadığı soyut bir kırın tasvir edilmesini eleştirmeyeceğim. Fiili durumda, bu aşırı basitleştirilmiş modelin gerçek bir örneğe her çakıştırılması halinde, bu modelde yer almayan unsurları dahil etmek mümkündür. Buna karşılık eleştireceğim şey, çok güçlü *eşitsizlik* kavramının şemaya hiçbir yerde girmemesidir. Alanların aralarındaki eşitsizlik aşikârdır, ama açıklama yapılmadan kabul edilmiştir. "Büyük kent" kırına egemendir, nokta ve hepsi bu. Ama buraya neden egemendir? Ekonomik bünyenin ilkel dolaşımını yaratan kır-kent mübadelesi, Adam Smith ne derse desin⁴² eşitsiz mübadelenin iyi bir örneğidir. Bu eşitsiz mübadelenin kökenleri, oluşumu vardır.⁴³ İktisatçılar bu konuda, herhalde çok erkenden söylenecek söze sahip hale gelen ta- rihsel evrimi fazlasıyla ihmal etmektedirler.

Üçüncü Kural (devam): Ekonomi-Dünyanın Mekânsal Şeması

Her ekonomi-dünya birbirlerine bağlanan, ama *farklı düzeylerde* olan alanların bir bütünlüğü, bir çakıştırılmasıdır. Böylece oluşan alanda, *en azından* üç "bölge", üç ka- tegori resmolmaktadır: dar bir merkez, oldukça gelişkin ikincil bölgeler, nihayet mu- azzam dış marjlar. Ve bir alandan bir başkasına geçildiğinde, toplumun, ekonominin, tekniğin, kültürün, siyasal düzenin karakteristikleri zorunlu olarak değişmektedir. Burada çok geniş kapsamlı bir açıklamayı, Immanuel Wallerstein'in *The modern world system*, 1974 adlı eserini üzerine inşa ettiği açıklamayı ele alıyorum.

Merkez, "kalp" en gelişmiş ve en çeşitlenmiş olan ne varsa, bunları kendinde toplamaktadır. İzleyen halka bu avantajların ancak bir kısmına sahiptir, bu avantajla- ra katılıyor olmakla birlikte, yalnızca bir "parlak ikinciler" alanıdır. Fazla yoğun ol- mayan nüfuslarıyla, muazzam çevre bunun tersine köhnelik, gecikme, başkası tara- fından kolay sömürü demektir. Bu ayırımı coğrafya, bugün bile tarihe tuzak kur- makta, fırsat çıktığında suç ortaklığından ötürü onun da tuzak kuruyor olmasına rağ- men, dünyanın genel tarihini açıklamaktadır.

Merkezi bölgenin hiçbir esrarlı yanı yoktur. Amsterdam'ın dünyanın "antre- po"sı olduğu sıralarda, Birleşik Eyaletler (veya en azından onun en faal bölgeleri) bu kentin merkezi alanıydı; Londra üstünlüğünü ilân ettiğinde, İngiltere (eğer tüm Bri- tanyası adaları değilse) bütünün kalbinde yer almaktaydı. Anvers XVI. yüzyılın başın- da bir sabah kendini Avrupa trafiklerinin merkezinde bulduğunda, Alçak Ülkeler Henri Pirenne'in dediği gibi "Anvers'in banliyösü" olmuşlar⁴⁴ ve geniş dünya da ken- tin uzak banliyösü haline gelmiştir. "Bu gelişme kutuplarının pompalama... gücü ve cazibesi" aşikârdır.⁴⁵

Buna karşılık, bu merkezi bölgenin komşusu olan, ondan daha aşağı konum- da, ama bazen bu alt konumları merkezden çok fazla geride olmayan ve ona katılma- ya uğraşarak, onu heryerden sıkıştıran, diğer hepsinden daha kıpırtılı olan, merkeze bitişik bölgelerin kalınlıkları içinde söz konusu olduğunda, saptama işi daha zordur. Farklar her zaman vurgulu engellere sahip degillerdir: Paul Bairoch'a göre⁴⁶ bu eko-

nomik alanlar arasındaki düzey farkları, dün bugün olduğundan daha azdı; hatta Hermann Kellenbenz bunların gerçekten varolduklarından kuşku duymaktadır.⁴⁷ Ancak, derin olsun veya olmasın, fiyat, ücret, hayat düzeyi, ulusal hasıla, *pro capite* gelir, ticaret bilançosu gibi kıstasların gösterdiği üzere, bu farklar vardır, yani rakamlara ulaşabildiğimiz her seferinde bu görülmektedir.

En iyisi değilse bile, en basit ve her halükârda en çabuk ulaşılabilen kıstas, şu veya bu bölgede yabancı tüccar kolonilerinin varlığı veya yokluğudur. Eger yabancı tüccar belli bir kent veya ülkede işin birçoğunu elinde tutuyorsa, bu durum bu kent veya ülke ekonomisinin, tüccarın temsilcisi olduğu ekonomiye nazaran alt konumunu tek başına işaret etmektedir. Bu cins üstünlüklere ilişkin çok sayıda örneğe sahibiz. II. Felipe zamanında Madrid'deki Cenovalı tüccar-bankacılar; XVII. yüzyılda Leipzig'deki Hollandalı tüccarlar; XVIII. yüzyılda Lizbon'daki İngiliz tüccarlar; veya Bruges, Anvers, Lyon veya Paris'teki (en azından Mazarin'e kadar) İtalyan tüccarlar, özellikle onlar. 1780'e doğru "Lizbon ve Cadiz'de tüm ticari firmalar yabancıların şubeleri idi". *Alle hauser fremde Comtoirs sind*.⁴⁸ XVIII. yüzyıl Venediğinde aynı konum (veya hemen hemen).⁴⁹

Buna karşılık çevre ülkelerine girildiğinde bu ikirciklik kaybolmaktadır. Bura da hata mümkün değildir: buraları fakir, köhneleşmekte olan, egemen toplumsal statünün çoğu zaman serflik, hatta kölelik olduğu (özgür veya öyle denilen köylüler ancak Avrupa'nın merkezinde vardılar) ülkelerdir. Buraları parasal ekonomiye henüz girmiş ülkelerdir. Bunlar işbölümünün daha yeni harekete geçtiği ülkelerdir; köylü buralarda tüm meslekleri birden yapmakta, parasal fiyatlar uygulandıklarında, çok düşük olmaktadır. Zaten her tür hayat ucuzluğu kendi başına bir az gelişmişlik göstergesidir. Bir Macar vaizi olan Martino Szepesi Combör 1618'de ülkesine geri dönerken "gıda ürünleri fiyatlarının Hollanda ve İngiltere'deki yüksek düzeyini gözlemiştir; durum Fransa'da değişmeye başlamıştır, daha sonra Almanya, Polonya ve Bohemya'da sürdürülen yolculuk boyunca, ekmeğin fiyatı Macaristan'a kadar hep düşecektir".⁵⁰ Macaristan adeta merdivenin dibidir. Ama daha da uzağa gidilebilir: Sibirya'daki Tobolsk'da "hayat için gerekli olan şeyler o kadar ucuzdur ki, halktan bir kişi orada yılda on rubleyle çok iyi yaşayabilir".⁵¹

Avrupa'nın kıyısındaki geri bölgeler bu marjinal ekonomilerin çok sayıda modelini sunmaktadırlar. XVIII. yüzyılda "feodal" Sicilya; istenen dönemde Sardinya; Türk Balkanlar; Meclenburg, Polonya, Litvanya, malları Batı pazarlarının kârına akıtılan, ürünlerini dış pazarların istğine göre, iç pazara daha az akıtmaya mahkûm geniş alanlar; Rus ekonomi-dünyası tarafından sömürülen Sibirya. Ama aynı zamanda kuru üzüm ve İngiltere kadar uzaklarda tüketilen likörlü şaraplara olan dış talebin XVI. yüzyıldan itibaren istilacı ve yerel dengeleri yıkıcı bir tek kültürü dayattığı, Doğu Akdeniz'deki Venedik adalarında da.

Tabii ki dünyanın her yerinde çevreler vardır. Vasco da Gama'dan önce olduğu gibi, ondan sonra da, Afrika'nın doğu kıyısındaki ilkel Monomotapa'nın altın arayıcısı ve avcı zencileri, Hind pamukluları ile altın ve fildişi takas etmişlerdir. Çin kendi uçlarındaki genişlemeye ve Çince metinlerin öyle nitelendirdikleri "barbar" ülkelerin üzerinde tepinmeye hiç ara vermemiştir. Çünkü Çin'in bu halklara bakışı acısı, Yunanlıların klasik dönemde Yunanca konuşmayan halklara bakış açısının aynıdır. Vietnam'da olduğu kadar Filipinler-Endonezya adalarında yalnızca *Barbarlar* vardır. Ancak Çinliler Vietnam'da çinlileşmiş barbarlar ile çinlileşmemiş barbarlar arasında ayırım yapmaktadırlar. XVI. yüzyılda yaşamış Çinli bir tarihçiye göre, onun yurttaşları "bağımsız kalan, ilkel adetlerini koruyan çiğ barbarlar ve Çin uygarlığını imparatora boyun eğerek, az çok benimsemiş olanlarını da pişmiş barbarlar olarak adlandırmaktaydılar". Burada siyaset, kültür, ekonomi, toplumsal model hesap hattına birlikte girmektedirler. Jacques Dournes'un açıkladığına göre, çiğ ve pişmiş bu semantikte

Bir “çiğ barbar”: elinde bir deniz kabuklusu tutan, yarı çıplak bir Kamboçluyu gösteren bir Çin deseni, Çe Kong Tu’dan alınma bir tahta oyma.

aynı zamanda, kültür-doğa zıtlığını da vermekte, çiğlik her şeyden önce beden çıplaklığı ile işaret edilmektedir: “Potaolar (dağların “kralları”) Annam (Çinlileşmiş) sarayına vergi ödediklerinde, saray onları elbiseyle örtecektir”.⁵²

Çin’in güney sahillerine komşu olan büyük Haynan adasında da bağımlılık ilişkileri aynı derecede iyi farkedilmektedir. Dağlık ve merkezinde bağımsız olan adada, aslında ilkel Çinli olmayan insanlar oturmaktadır, ama pirinçliklerle dolu alçak bölge Çinlilerin eline geçmiştir bile. Eğilimleri yağmacılık olan, ama bazen tıpkı vahşi hayvanlar gibi avlanan dağlılar, bir cins sessiz ticaret aracılığıyla sert odun (kartal odunu ve *calamba* odunu) ve altın tozlarını takas etmektedirler; “önce Çinliler bezlerini ve tuhafiyelerini onların dağına” bırakmaktadırlar.⁵³ Sessiz takas bir yana bırakılırsa, bu alış verişler Sahra’nın Atlantik kıyılarında Denizci Enrique zamanında yapılanına benzemektedir. Portekizliler burada yünlüler, bezler ve Portekiz örtüleri verip, göçebe Berberilerin kıyıya getirdiği altın tozu ve zenci köleler almaktaydılar.

Üçüncü Kural (devam):

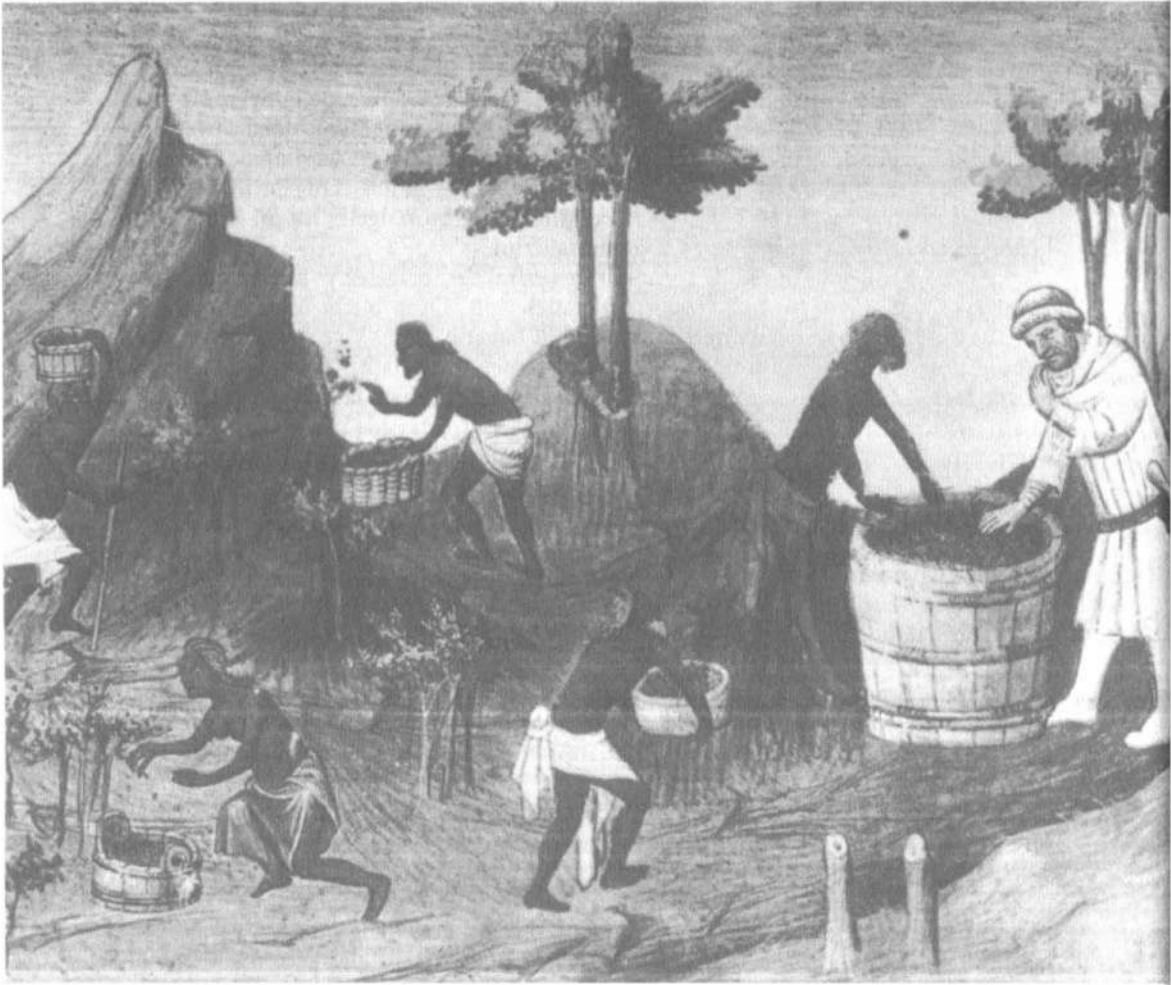
Tarafsız Alanlar?

Ancak, geri alanlar yalnızca çevrede yer almamaktadırlar. Fiili durumda, kendi de bir “il” veya ilçenin, soyutlanmış bir dağ vadisinin veya üzerinden geçilen yolların dışına kaldığı için kolay ulaşılamayan bir alanın mütevazî ölçeğinde olmak üzere, çok sa-

yıda bölgesel farklara sahip olan merkezi bölgeleri delik deşik etmektedirler. Böylece tüm ileri ekonomiler, *dünyanın zamanı*'nın dışında olan ve adeta hiçbir zaman ele gelmeyen bir geçmişin peşinde olan tarihçinin içinde, tıpkı su altı balıkçılığı yapıyor-muş izlenimine sahip olduğu, sayılamayacak kadar çok kuyu deliğine sahiptir. Şu son yıllar esnasında ve bu eserin ilk iki cildinin ilham ettiginden daha fazla olmak üzere, bu ilkel kaderleri altına veya kıyısına yerleştiren her şeyi kavramak için büyük çaba sarfettim, çünkü mübadele ekonomisi bu kıyıda kalmış bölgelerin etrafından dolaşmaktadır, ama birçok kereler söylediğim üzere, bu bölgeler insani açıdan diğer bölgelerden ne daha mutlu, ne de daha mutsuzdurlar.

Ama böylesine bir balık avı nadiren verimlidir: belgeler yoktur, toplanan ayrıntılar yararlı olmaktan çok, resim malzemeleridir. Oysa bizim toplamak istediğimiz, bu sınıf düzleminin civarındaki ekonomik hayatın kalınlık ve doğasını yargılayabileceğimiz unsurlardır. Bu tabii ki çok şey istemek olmaktadır. Ancak hiçbir kuşkuyla yer bırakmayan şey, adeta mübadele ve karışımların dışında kalan, böylesine “tarafsız” alanların varlığıdır. Fransız mekânında, XVIII. yüzyılda bile bu geriye yönelik evrenlere, Brötanya'nın dehşet uyandırıcı iç kesimlerinde olduğu kadar, Oisans'ın Alp kitlesinde⁵⁴ veya Morzine vadisinde,⁵⁵ des Montets boğazının ötesinde veya dağcılık sporunun başlamasından önce dışa çok kapalı olan Chamonix vadisinde rastlanmaktaydı. 1970'de Briançonnais bölgesindeki Cervières'de “atalarının ritmine ve geçmiş zihniyetlere göre yaşamayı sürdüren; (sonuçta) komşularının genel olarak batmalarına rağmen onları kurtaran eski tarımsal tekniklerle üretim yapmaya devam eden” bir dağ köylü cemaatiyle karşılaşmak, Colette Baudouy gibi bir tarihçi için, duyulmadık bir talih olmuştur.⁵⁶ Bu durumdan yararlanmayı bilmıştır.

1970 Fransa'sında böylesine *soyutlanmış alan*'ların varlığı, İngiltere'de endüstri devrimi arefesinde, yolcunun veya araştırmacının karşısına her an geri bölgelerin çıkması karşısında şaşırmamak gerektiğini tavsiye etmektedir. David Hume⁵⁷ (1711-1776) XVIII. yüzyılın ortasına doğru Büyük Britanya ve İrlanda'da, hayatın Fransa'daki kadar ucuz olduğu bölgelerin hiç de eksik olmadıklarını kaydetmekteydi. Bu biraz çarpıtılmış bir şekilde olsa da, bizim bugün “azgelişmiş” diyeceğimiz, hayatın geleneksel düzeyde kaldığı, köylülerin bol bir av hayvanı kaynağına sahip olduğu, nehirlerinde balık kaynayan bölgelerden söz etmektir. İnsanlara gelince, vahşetten söz etmek gerekir. Örneğin Wash körfezi kıyısındaki Fens bölgesinde, XVII. yüzyılın başında Hollanda tarzında ıslahat hareketlerine girildiği sıralardaki durum buydu: sulama çalışmaları burada kapitalist kırlar yaratmıştır; o zamana kadar balık yakalamaya ve su hayvanlarını avlamaya alışmış olan özgür insanlar, bu ilkeller kendi yaşam tarzlarını korumak üzere, mühendislere ve ıslahat çalışmalarını yapan işçilere saldırarak, setleri yıkarak, melûn işçileri katlederek, vahşice mücadele edeceklerdir.⁵⁸ Bu cins, modernleşme karşısında köhnelik çatışmaları bugün bile Campania içlerinde olduğu kadar, dünyanın başka bölgelerinde de sürmektedir.⁵⁹ Ancak bu şiddet hareketleri nisbeten nadirdir. “Uygarlık” ihtiyaç duyduğunda, uzun zaman kendi başlarına bıraktığı bu bölgelere sızmak için ve onları cazibe alanına almak için binlerce yola sahiptir. Ama sonuç çok mu farklıdır?

İki ekonomi-dünyanın karşılaşması: Batılı bir tüccar, baharat üretilen yerlerde. Marco Polo'nun Harikalar Kitabı'nın resimlerinden biri, XV. yüzyıl.

Üçüncü Kural (devam ve son): Zarf ve Altyapı

Bir ekonomi-dünya kendini ortaya, muazzam bir zarf olarak koymaktadır. Eskinin iletişim araçlarına bakarak, iyi işleyişini sağlayabilmek için önemli miktarda gücü *a priori* biraraya getirmesi gerekirdi. Oysa, yoğunluk, kalınlık, katılım ve etkin güçlere

yalnızca merkezi alan ile burayı yakından çevreleyen bölgelerde sahip olmasına rağmen, hiç tartışmasız işlemektedir. Ve üstelik Venedik, Amsterdam veya Londra örneklerinde gözlediğimiz üzere, bu yakın çevre yalnızca daha az canlı, karar merkezine daha az bağlanmış bölgelerden oluşan bir çemberdir. Bugün bile ABD., bizatihi kendi sınırları içinde az gelişmiş ülkelere sahiptir.

Demek ki, bir ekonomi-dünya, yeryüzüne yayılması veya merkezi alandaki derinliği açısından ele alınacak olursa, aynı şaşkınlık ortaya çıkmaktadır: makina işlemektedir, ama (özellikle Avrupa geçmişinin ilk egemen kentlerini düşününüz) düşük bir güce sahiptir. Böylesine bir başarı nasıl mümkün olmuştur? Soru bu eser boyunca her şeye yönelecek, ama cevaplarımız tatminkâr olmayacaktır. Hollanda'nın, XIV. Louis'nin kendine karşı olan Fransa'sında avantajlarını artırması, İngiltere'nin muazzam Hindistan'ı ele geçirmesi açıkçası başarıdır, ama anlaşılmanın da sınırında kalmaktadırlar.

Ancak belki bir imgenin hayali tarafında yer alan bir açıklama önerisine izin verilebilir?

İşte Carrare ortaklarından Michel Angelo veya çağdaşlarından biri tarafından seçilen bir mermer bloğu,⁶⁰ ağırlığı itibariyle bir dev, ama gene de ilkel araçlarla çıkartılacak, sonra da, açıkçası mütevazı güçlerle taşınacaktır: ocaklarda ve madenlerde uzun zamandır kullanılan biraz barut, bir iki levye, on kadar adam (gene insanlar), halatlar, koşulmuş bir çift hayvan, muhtemel bir kaydırma için yuvarlak kütükler, eğimli bir yüzey, ve oyun bozulmuştur. Bozulmuştur, çünkü dev ağırlığı nedeniyle toprağa çakılmıştır, çünkü muazzam, ama hareketsiz ve nötr bir gücü temsil etmektedir. İlkel faaliyetlerin kitlesi de tuzaklı, kaçak, toprağa çakılmış ve bu yüzden de yukarıdan manevra edilebilir nitelikte değil midir? Bu başarılarla olanak veren aletler, biraz da nakit para, Danzig veya Messina'ya gelen beyaz maden, bir kredi teklifinin, biraz "yapay" paranın, veya nadir ve istek uyandıran bir ürünün cazibesidir. Hatta, bizatihi pazarlar sistemidir. Ticari zincirlerin nihayetindeki yüksek fiyatlar, sürekli tahriklerdir: bir işaretle her şey harekete geçmektedir. Buna bir de alışkanlıkların gücünü ekleyiniz: karabiber ve baharat yüzyıllar boyunca, Doğu Akdeniz kapılarında değerli beyaz madenle buluşmak üzere beklemektedir.

Tabii ki şiddet de vardır: Portekiz veya Hollanda filoları, "top taşıyan gemiler çağı"ndan çok önce, ticari işlemleri kolaylaştırmışlardır. Ama daha sık olmak üzere, bağımlı ekonomileri sinsice yönetenler, görünüşte mütevazı yöntemler olmuştur. İmge fiili durumda, ekonomi-dünyanın tüm mekanizmaları için geçerlidir. Çevreye nazaran merkez için olduğu kadar, merkezin kendi kendine nazaran da geçerlidir. Çünkü tekrarlayalım ki, merkez kat kattır ve kendine rağmen bölünmüştür. Ve çevreler de öyledir: bir Rus konsolosu⁶¹ "Palermo'da her malın Napoli'den yaklaşık % 50 daha pahalı olması kayda değer" diye yazmaktadır. Ama "mal" ile neyi kastettiğini ve "yaklaşık" gibi düzeltici bir ifadenin hangi istisnaları kapsadığını belirtmeyi unutmaktadır. Cevabı ve İtalya'nın talihsiz güneyini oluşturan iki krallığın başkentleri arasında ki bu düzey farklarının yol açabilecekleri hareketleri hayal etmek bize düşmektedir.

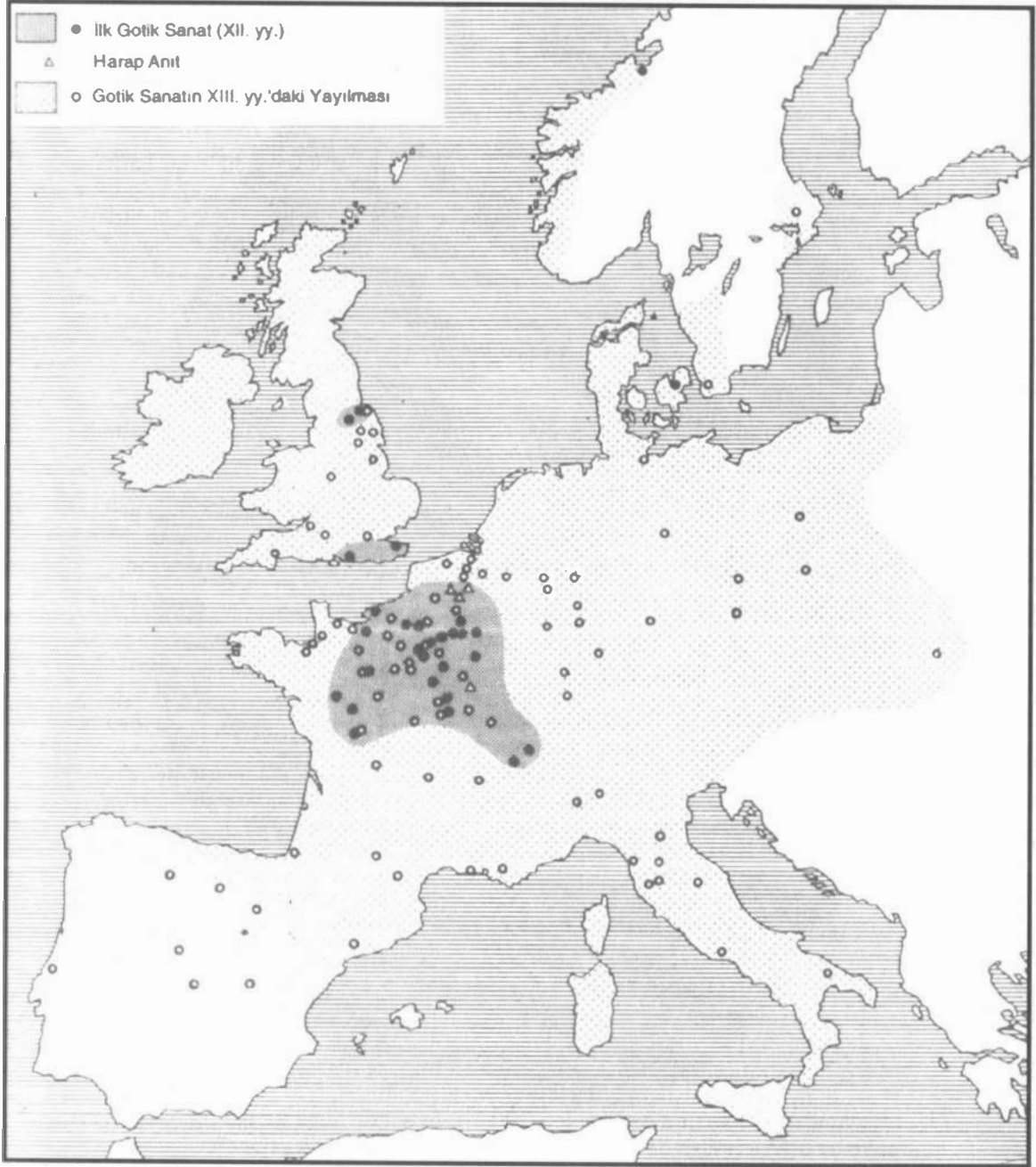
EKONOMİ - DÜNYA: DİĞER DÜZENLERİN KARŞISINDA BİR DÜZEN

Ekonomik tabiyetlerin aşıkârlığı ne olursa olsun, bunların sonuçları ne olursa olsun, ekonomi-dünya düzeninin toplumun tümünü yönettiğini, toplumun diğer düzenlerini de tek başına belirlediğini düşünmek bir hata olacaktır. Bir ekonomi hiçbir zaman soyutlanmış değildir. Alan, mekân, aynı zamanda başka bizatihiliklerin yerleştikleri ve yaşadıkları yerlerdir -kültür, toplumsal alan, siyaset- ve bunlar ona sürekli olarak karışarak, onu teşvik etmekte veya engellemektedirler. Bu kitleleri birbirlerinden ayırmak çok güç olduğu için gözleme sundukları da -deneyin gerçekliği, François Perroux'nun dediği gibi "gerçek gerçek"-⁶² bir bütünsellik, bizim en mükemmelin-den toplum olarak işaret ettiğimiz, *bütünlerin bütünü* olmaktadır.⁶³ Anlaşılabilirlik nedenleriyle ayırımı yapılan her bütün,⁶⁴ yaşanan gerçeklik içinde diğerlerine karışmış durumdadır. İktisat tarihi ile toplumsal tarih arasında, Willan'ın ileri sürdüğü gibi⁶⁵ bir *no man's land* olduğuna bir an bile inanmadım. İzleyen denklemler istenen her yönde yazılabilirler. İktisat = siyaset + kültür + toplum; kültür = ekonomi + siyaset + toplum vs. Veya belli bir toplumda siyasetin iktisadı yönettiği veya tersi kabul edilebilir vs. Hatta Pierre Brunel'le birlikte⁶⁶ "insani olan her şey siyasaldır, öyleyse her edebiyat (hatta Mallarmé'nin toplumdışı şiiri bile) siyasettir" bile denilebilir. Çünkü ekonominin kendine özgü çizgilerinden biri kendi mekânını aşmasıysa, bu diğer toplumsal bütünler için de söylenmiş olmaz mı? Hepsini de mekânı yemekte, yayılmayı denemekte, Thünen tarzındaki, birbirlerini izleyen alanlarını resmetmektedirler.

Böylece herhangi bir devlet üç alana bölünmüş olarak gözükmektedir: başkent, taşra, sömürgeler. Bu XV. yüzyıl Venedik'ine uygun düşen şemadır: kent ve çevresi -Dogado;⁶⁷ Terra Firma kentleri ve toprağı; sömürgeler -la Mar-. Floransa için, kent, *contado*, *lo Stado*.⁶⁸ Siena ve Piza'dan fethedilen bu sonuncu alanın, sahte-sömürge kategorisinde yer aldığını savunabilir miyim? XVII., XVIII., XIX. ve XX. yüzyıl Fransa'sının veya İngiltere'nin veya Birleşik Eyaletlerin üçlü bölünmelerinden söz etmek gereksizdir. Ama tarihçiler tarafından Avrupa'nın tümü ölçeğinde tercih edilerek incelenen *Avrupa dengesi* denilen sistem,⁶⁹ ekonomi-dünyanın bir cins siyasal karşılığı değil midir? Amaç, karşılıklı gerilimlerin her zaman birbirlerini gidermedikleri çevre ve yarı-çevrenin, merkezi gücün tehdit altında olmamasını sağlama amacıyla oluşturulması ve elde tutulmasıdır. Çünkü siyasetin de "kalbi" vardır ve burası yakın veya uzak olayların gözetim altında tutulduğu dar bir alandır: *wait and see*.

Toplumsal biçimlerin de farklılaşmış coğrafyaları vardır. Örneğin kölelik, serflik, feodal toplum saha üzerinde nereye kadar gitmektedirler? Toplum mekâna göre tamamen değişmektedir. Dupont de Nemours prens Czartorsvki'nin çocuğunun lalası olmayı kabul edince, Polonya'da bir serflik ülkesinin ne olduğunu, devleti bilmeyen ve sadece senyörlerini tanıyan köylüleri, "Lorraine'den daha büyük bir malikâneye" hükmeden, ama avam olarak kalan ve hatta yerde yatan Radziwili gibi prensleri şaşkınlıkla keşfetmiştir.⁷⁰

Kültür de aynı şekilde, birbirini izleyen tabakalar halinde, mekânını parçalara ayırmaktadır: Rönesans döneminde Floransa, İtalya, Avrupa'nın geri kalanı. Ve bu çemberler tabii ki mekânın fethine tekâbül etmektedirler. "Fransız" sanatının, yani Gotik kiliselerinininkinin, Seine ile Loire arasındaki ülkeden yola çıkarak, Avrupa'ya nasıl yayıldığına bakınız. Karşı-Reformun çocuğu olarak Barok, tüm kıtayı Roma ve

4. GOTİK'İN HARITASI

Georges Duby'nin yönetiminde yayınlanan Tarih Atlası'na göre (Larousse, 1978).

Madrid'ten itibaren nasıl kazanabilmiş, hatta protestan İngiltere'yi bile kapsamına alabilmiştir? XVIII. yüzyılda Fransızca, kültürlü Avrupalıların nasıl ortak dili olabilmiştir? Veya Müslüman veyahut da Hindu olsun, Hind'in tümü nasıl olmuştur da, Delhi'den itibaren İslam mimarisinin ve sanatının istilasına uğramıştır ve bunlar Hindli tüccarlar tarafından, islamlaşmış Filipinler-Endonezya adalarına nasıl taşınmıştır?

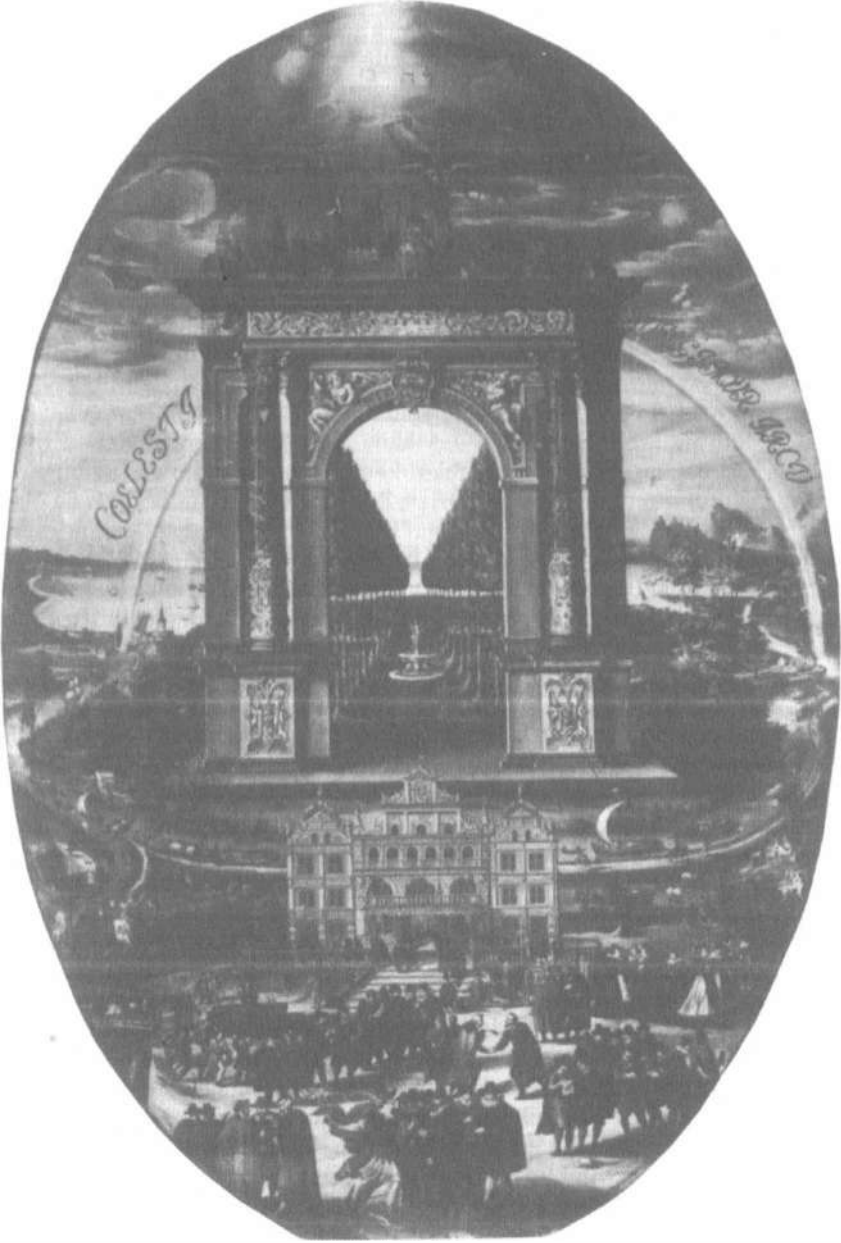
Toplumun bu çeşitli “düzen”lerinin mekânda nasıl belirlendiklerini haritaya dökmek, bunların kutuplarını, merkez alanlarını, güç hatlarını belirlemek kuşkusuz mümkündür. Bunların herbirinin kendi tarihi, kendi alanı vardır. Ve hepsi birbirlerini karşılıklı olarak etkilemektedir. Hiçbiri diğerlerine ebediyen egemen olamamaktadır. Eğer bir tasnif varsa, bunların tasnifi sürekli olarak değişmektedir. Aslında yavaşça, ama gene de değişmektedir.

Ekonomik Düzen ve Uluslararası İşbölümü

Ancak, modernite ile birlikte ekonomik öncelik giderek daha ağır basar hale gelmiştir: ekonomi diğer düzenleri yönlendirmekte, karıştırmakta, etkilemektedir. Eşitsizlikleri abartmakta, ekonomi-dünyayı aralarında paylaşanları fakirlik veya zenginliğin içine hapsetmekte, onlara çok uzun zaman sürecekmışe benzeyen roller yüklemektedir. Bir iktisatçı gülmeden “bir ülke fakir olduğu için fakirdir” demekte değil midir?⁷¹ Bir tarihçi ise⁷² “genişleme genişlemeyi davet eder” dememiş midir? Bu, “bir ülke zaten zengin olduğu için zenginleşmektedir” demekle aynı şeydir.

Isteyerek basitleştirilen bu aşikâr gerçekler, nihayetinde David Ricardo'nun (1817) sözümona “çürütülemez” olan sahte teoreminden daha anlamlıdır;⁷³ bu teoremin terimleri bilinmektedir: iki ülke arasındaki ilişkiler üretime uygulanan “mukayeseli maliyetler”e bağlıdır; her dış mübadele karşılıklı dengeye götürmektedir ve her iki taraf için de kazançlıdır (en kötü durumda, birinin yararı öbürününkinden biraz fazla olur), çünkü “uygar dünyanın tüm uluslarını ortak çıkar bağlarıyla, dostluk ilişkileriyle, fiilen tek ve büyük bir toplum halinde birbirlerine bağlamaktadır. Fransa veya Portekiz'de şarap üretilmesini, Polonya ve ABD.'de buğday yetiştirilmesini ve İngiltere'de kap kacak ile başka mallar yapılmasını işte bu ilke emretmektedir.”⁷⁴ Rahatlatıcı, fazlasıyla rahatlatıcı bir görüntü. Çünkü ortaya bir soru çıkartmaktadır: Ricardo'nun 1817'de eşyanın tabiatı olarak tasvir ettiği bu görev dağılımı acaba ne zaman ve hangi nedenlerle yerleşmiştir?

Ve bu “doğal” olan ve kendiliğinden ortaya çıkan yeteneklerin sonucu değildir; bir miras, az çok eski olan ve yavaşça, tarihsel olarak resmolan bir konumun pekişmesidir. Dünya (veya ekonomi-dünya) ölçeğindeki işbölümü eşit ortaklar arasında müzakereyle varılan, her an gözden geçirilebilir nitelikte olan bir anlaşma değildir. Bu işbölümü, birbirlerini belirleyen bir bağımlılıklar zinciri halinde, tedricen yerleşmiştir. Dünyanın eşitsizliğinin yaratıcısı olan eşitsiz mübadele ve bunun mütakabili olarak, dünyanın eşitsizliğinin inatla mübadele yaratması, eski gerçeklerdir. Ekonomik oyunda her zaman diğerlerinden daha iyi, bazen de hileli kartlar olmuştur. Bazı faaliyetler diğerlerinden daha fazla kâr bırakmaktadır: bağıcılık yapmak, buğday yetiştirmekten daha verimlidir (en azından, eğer başkaları sizin için buğday yetiştirmeye razı olurlarsa), ikincide iş görmek, birincide görmekten; üçüncü sektörde iş görmek, ikincide görmekten daha kârlıdır. Eğer İngiltere ile Portekiz'in Ricardo dönemindeki mübadeleleri birincinin kumaş ve diğer endüstri ürünleri, ikincinin de şarap sağlamasına dayalı olduysa, bunun nedeni Portekiz'in birinci sektörde ve alt ko-

Isaac van de Luck'un, bugün Gdansk Belediye Sarayı olan Hansa Evi'nin tavanını süsleyen Gdansk ticareti allegorisi (1608). Kentin tüm faaliyeti, bir bağlantı kanalıyla (ayrıntılar için bkz. c. I, s. 104, c. II, s. 235) limana ve arka planda görülen gemilere ulaşan Vistüla buğdayının etrafında dönmektedir. Tablonun altında, Polonyalı ve Batılı tüccarlar kıyafetlerinden tanınabilmektedir: Polonya'yı Amsterdam'a bağlayan bağımlılık zincirini onlar örgütlemektedir.

numda bulunmasıydı. Ve İngiltere'nin hammadde ihracatını, yününü dışarıya yollamayı kesmesinin üzerinden yüzyıllar geçmişti ve daha Elizabeth'in saltanat döneminde önce, bunları endüstri ve ticaretini geliştirmek üzere kullanıyordu ve eskiden zirvede olan Portekiz'in başka bir yönde değişime uğramaya başlamasının veya buna zorlanmasının üzerinden yüzyıllar geçmişti. Çünkü, Portekiz hükümeti dük Erceira'nın döneminde, kendini savunmak üzere merkantilist oyuncakları kullanarak, endüstrisinin gelişimini teşvik etmişti. Ama dükün ölümünden (1690) iki yıl sonra bunların hepsi bir yana bırakıldı; on yıl kadar sonra Lord Methuen'in anlaşması imzalanacaktır. İngiltere-Portekiz ilişkilerinin tersine çevrilmeleri zor olan güç ilişkileri tarafından değil de, dost toplumlar arasındaki "ortak çıkar bağları" tarafından dikte edildiğini kim iddia edecektir?

Uluslar arasındaki güç ilişkileri, bazen çok eski olan durumlardan türemektedir. Bir ekonomi, bir toplum, bir uygarlık, hatta siyasal bir bütün için bağımlı bir geçmiş bir kez yaşanmışsa, bunu kırmak çok zor olmaktadır. Örneğin İtalyan Mezzogiorno'su, çok uzun zamandan beri, en azından XII. yüzyıldan beri arkadan gelmektedir. Bir Sicilyalı, abartarak "2.500 yıldan beri bir sömürgeyiz" demektedir.⁷⁵ 1822'den beri bağımsız olan Brezilyalılar, kendilerini daha dün, hatta bugün bile bir "sömürge" konumunda hissetmektedirler; Portekiz'in karşısında değil de, Avrupa ve ABD'nin karşısında. Bugün "biz Brezilya Birleşik Devletleri değil de, Birleşik Devletler Brezilya'sıyız" demek yaygın bir şakadır.

Aynı şekilde, Fransa'nın XIX. yüzyıldan itibaren aşikâr olan endüstriyel gecikmişliği, zaman içinde oldukça gerilere gitmeden açıklanamamaktadır. Bazı tarihçilere göre,⁷⁶ Fransa endüstriyel dönüşümünü ve İngiltere ile Avrupa ve dünyada birincilik için rekabet olanağını Devrim ve imparatorluk nedeniyle kaçırmıştır: bir şans iskanlanmış olmaktadır. Fransa'nın, koşulların da yardımıyla, dünyanın tüm mekânını İngiliz sömürsüne teslim ettiği doğrudur; Trafalgar ve Waterloo savaşlarının birleşik etkilerinin çok ağır bastıkları da daha az doğru değildir. Ama daha 1789'dan önce kaçırılan şansları unutmak mümkün müdür? Fransa 1713'te İspanya Veraset Savaşının sonunda, İspanyol Amerika'sı gümüşünün serbest girişinin elinden kaçmasına tanık olmamış mıdır? 1722'de Law başarısızlığıyla birlikte (1776'ya kadar) bir merkez bankasından mahrum kalmamış mıdır?⁷⁷ 1762'de, daha Paris antlaşmasından önce, Fransa Kanada ve Hind'i kaybetmiştir. Ve geçmişte çok daha gerilerde, XIII. yüzyılın müreffeh Fransa'sı, Champagne kara fuarlarının buluşmalarıyla kendinin üstüne çıkartılan Fransa, bu avantajını XIV. yüzyılın başında İtalya ile Alçak Ülkeler arasında, Cebelitarık üzerinden kurulan bir deniz bağlantısı yüzünden kaybetmiş, böylece kendini (daha sonra açıklayacağımız üzere)⁷⁸ Avrupa'nın esas "kapitalist" akımının dışında bulmuştur. Küssadan hisse: asla tek bir kere kaybedilmez. Ama tek bir kere de kazanılmaz. Başarı belli bir dönemin sunduğu şansların birbirlerine eklenmesine, tekrarlar, birikimlere bağımlıdır. İktidar tıpkı para gibi biriktirilebilir ve bu nedenle Nurske ve Chaunu'nun ilk bakışta çok açık olan düşünceleri, bana uygun düşmektedirler: daha net olarak "bir ülke fakir olduğu için fakirdir" diyelim, çünkü Nurske'nin de dediği gibi,⁷⁹ önceden "fakirlik kısır döngüsü" içine girmiştir veya zaten fakirdir. "Genişleme genişlemeyi çağırır", bir ülke gelişmektedir, çünkü zaten gelişmeye başlamıştır, çünkü onu avantajlı hale getiren önceki tarihli bir hareketin içine girmiştir. Böylece geçmişin her zaman söylenecek sözü vardır. Dünyanın eşitsizliği, yerleşmeleri çok yavaş ortadan kalkmaları çok yavaş olan yapısal gerçeklere bağlıdır.

Devlet: Siyasal İktidar, Ekonomik İktidar

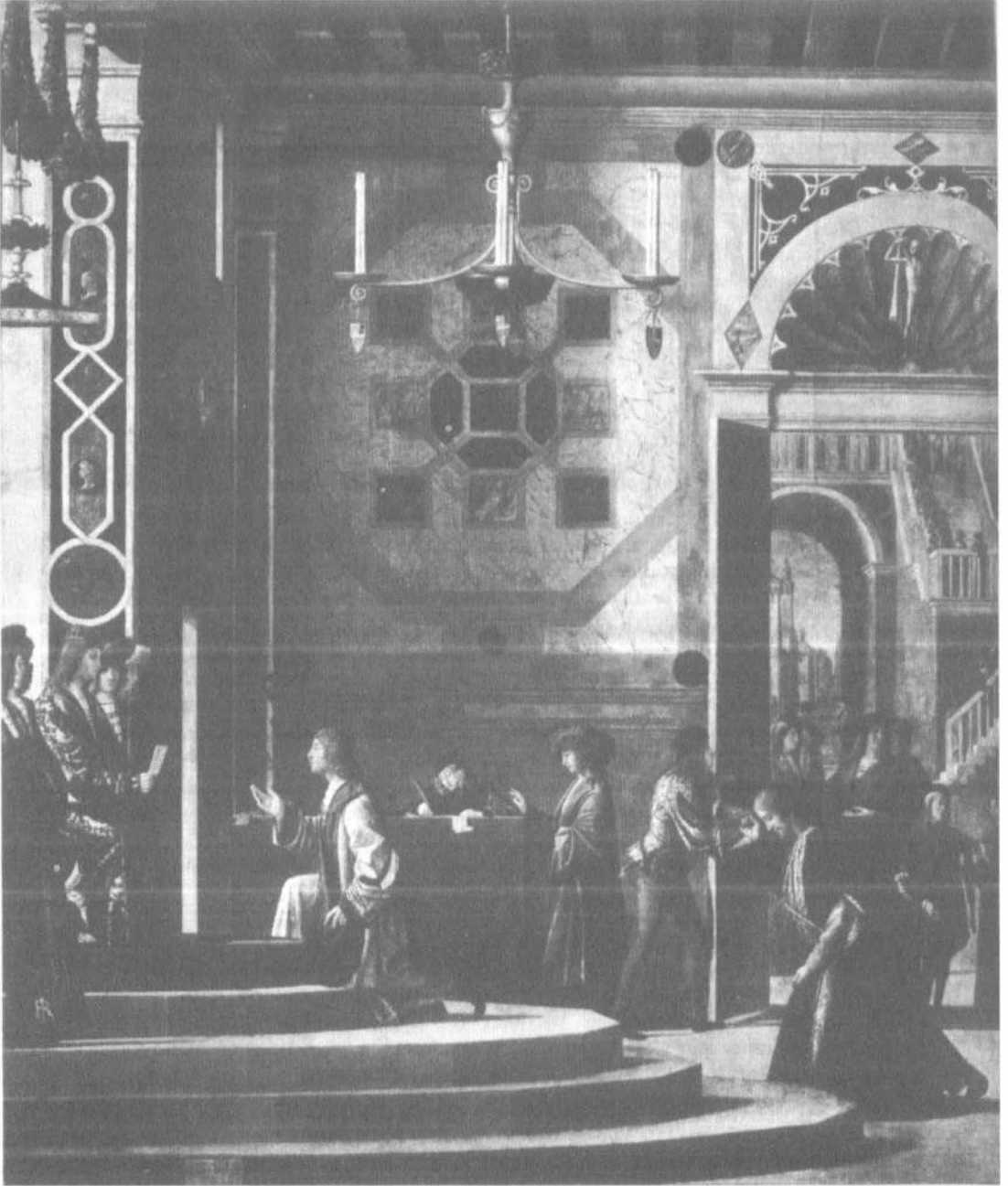
Devlet bugün saygınlığa sahiptir. Düşünürler bile yardıma gelmektedirler. Buna bağlı olarak, onun önemini yükseltmeyen hiçbir açıklama, yayılmakta olan modaya uymamaktadır; bu modanın tabii ki aşırılık ve basitleştirmeleri bulunmaktadır, ama en azından bazı Fransız tarihçilerini geri adım atmaya, yaktıklarını veya hiç değilse yollarının dışında bıraktıklarını beğenmeye zorlamak gibi bir avantajı da vardır.

Ancak devlet XV.-XVIII. yüzyıllar arasında toplumsal mekânın tümünü doldurmanın uzağındadır; bugün ona atfedilen “şeytani” nüfuz gücüne sahip değildir, araçlardan yoksundur. Üstelik bir de 1350-1450 uzun bunalım döneminin darbesini yemiştir. Devletin yükselişi ancak XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren harekete geçmiştir. Karasal devletlere nazaran önde olan kent-devletler, XVIII. yüzyılın başına kadar başrolü oynamışlardır ve bu kentler kendi tüccarlarının elindeki aletlerdir. Gücü yavaş yavaş oluşan merkezi devletler için, işler çok daha basittir. Ama ulusal pazar veya ulusal ekonomi olarak ilk oluşan merkezi devlet olan İngiltere, 1688 devriminden sonra, oldukça erkenden ticari denetim altına girmiştir. Demek ki endüstri öncesi Avrupa’da belli bir determinizmin siyasal iktidar ile ekonomik iktidarı çakıştırmasında şaşılacak bir yan yoktur. Merkezi alanlarının yüksek gerilimi ve eşmerkezli daireler arasındaki farklarla ekonomi-dünya haritası her halükârda Avrupa’nın siyasal haritasına oldukça denk düşme durumundadır.

Ekonomi-dünyanın merkezine, fiili durumda güçlü, saldırgan, ayrıcalıklı, aynı anda dinamik, korkulan ve hayranlık duyulan, tasnif dışı bir devlet yerleşmektedir. Bu daha XV. yüzyılda Venedik’in, XVII. yüzyılda Hollanda’nın, XVIII. yüzyılda ve bundan da fazlası XIX. yüzyılda İngiltere’nin, bugün ise ABD.’nin durumudur. “Merkez”deki bu hükümetler güçsüz olabilirler miydi? Immanuel Wallerstein, çağdaşların ve tarihçilerin adeta hiç ortalarda olmadığını söyledikleri XVII. yüzyıl Birleşik Eyaletler hükümetinin böyle olduğunu kanıtlama zahmetine girmiştir. Sanki merkezi konum tek başına, etkin bir hükümeti yaratmıyor ve böyle bir şeyi istemiyormuşçasına.⁸⁰ Sanki hükümet ve toplum birlikte bir bütün, bir blok oluşturmuyorlarmışçasına. Sanki para toplumsal bir disiplin ve olağanüstü bir eylem kolaylığı yaratmıyorlarmışçasına!

Demek ki Venedik’te, hatta Amsterdam’dan, Londra’da güçlü hükümetler vardır. Kendini içten dayatabilen, kentlerin “avam”ını disiplin altına alabilen, ihtiyaç halinde mali yükleri artırabilen, kredi ve ticari serbestileri güvence altına alabilen hükümetler. Bu hükümetler kendilerini dışta da dayatabilmektedirler: şiddete başvurmakta asla tereddüt etmeyen bu hükümetler için, anakronizm tehlikesinden korkmadan, *sömürgecilik* ve *emperyalizm* kelimelerini çok erkenden kullanacağız. Ama bu durum, bunun tersine bu “merkezi” hükümetlerin dışları çok uzun olan erken bir kapitalizme bağımlı olmalarını engellemektedir. İktidar onlarla hükümet arasında paylaşılmaktadır. Devlet bu oyunda batağa dalmadan, ekonomi-dünyanın kendine özgü hareketinin içine dalmaktadır. Başkasına, paraya hizmet ederken, kendine de hizmet etmektedir.

Merkezin hemen yanında olsa bile, devletin uzun zamandan beri geleneksel, karizmatik monarşiyle, modern örgütlenmenin karışımı olduğu canlı, ama daha az gelişmiş alana girildiğinde dekor değişmektedir. Hükümetler buralarda toplumların, ekonomilerin, hatta kısmen köhne olan kültürlerin içine karışmışlardır; geniş dünyaya doğru açılarak derin bir soluk alamamaktadırlar. Avrupa kıtasının monarşileri, kendilerini çevreleyen soyluluklarla birlikte ve onlara karşı, ucu ucuna bir yönetimi yürütmek zorundadırlar. Tamamlanmamış devlet (hatta XIV. Louis’nin Fransa’sı bile

Venedik devletinin ihtişamı: bir elçi doge'den nasıl ayrılma izni alır. V. Carpaccio, Azize Ursula Efsanesi. (1500'e doğru).

söz konusu olsa), soyluluklar olmaksızın ödevlerini nasıl üstlenebilir? Devletin ilerleyişini temkinli bir şekilde örgütlediği yükselen burjuvazi tabii ki vardır, ama bu toplumsal süreçler yavaş cereyan etmektedirler. Bu devletler aynı zamanda, trafiklerin kavşağına onlardan daha iyi yerleşmiş tüccar devletlerin başarılarını da görmektedirler; sonuçta altta olan konumlarının bilincindedirler, öylesine ki, onlar için en büyük iş, ne pahasına olursa olsun üst kategoriye ulaşmak, merkeze doğru yükselmektir. Bir yandan modeli kopya etmenin ve başarı reçetesini elde etmenin çerelerini arayarak: İngiltere'nin Hollanda karşısındaki uzun süren sabit fikri bu olmuştur. Öte yandan, savaş yönetimi ve her şeye rağmen o da bir hükümet etme aracı olan gösteriş lüksünün gerektirdiği gelir ve kaynakları hem yaratarak, hem de seferber ederek. Bir ekonomi-dünyanın merkezine yalnızca komşu olan her devletin, sanki bu komşuluk kanını kaynatıyormuşçasına, daha hırçın ve iyi anlarda da fetihçi olduğu doğrudur.

Ama bu konuda yanılmayalım, XVII. yüzyılın modern Hollanda'sı ile Fransa ve İspanya gibi ihtişama dayalı ülkeler arasındaki mesafe büyük olmaya devam etmektedir. Bu mesafe hükümetlerin, o sıralar her derde deva sayılan ve bizim de çok iyi işlenmemiş bir kelimeyle *merkantilizm* adını verdiğimiz bir ekonomi politikası karşısındaki tavırlarıyla ortaya çıkmaktadır. Biz tarihçiler bu kelimeyi yaratarak, onu çeşitli anlamlarla donattık. Eğer bu anlamlardan birinin diğerlerine üste gelmesi gerekiyorsa, bu diğerlerine karşı kendini savunmaya ilişkin olmalıdır. Çünkü merkantilizm her şeyden önce bir kendini savunma biçimidir. Merkantilizm hükümlerini uygulayan hükümdar veya devlet, kuşkusuz bir modaya uymakta, ama bundan da fazlası, kapatılması veya azaltılması gereken bir geride kalma durumunu farketmektedir. Hollanda, ancak kendi için bir dış tehlikenin farkedildiği, çok nadir anların dışında merkantilist olmayacaktır. Hiçbir eşiti olmadığı için, onu yalnızca avantajlı hale getiren serbest rekabeti, olağan olarak hiçbir zarara uğramadan uygulayabilir. İngiltere XVIII. yüzyılda çevik bir merkantilizmden uzaklaşmaktadır, acaba bu benim düşündüğüm gibi, dünya saatinin daha o sıralarda Britanya başarısının ve gücünün zamanını veriyor olmasından mıdır? İngiltere bundan bir yüzyıl sonra (1846) hiçbir riski olmadan, serbest mübadeleye açılacaktır.

Bir ekonomi-dünyanın kıyılarına varıldığında, her şey daha da fazla değişmektedir. Kendilerini yönetme hakları ellerinden alınmış olan köle halklardan oluşan sömürgeler burada yer almaktadırlar: efendi metropoldür ve bu metropol, biçimi ne olursa olsun her yerde mevcut olan *exclusif* sistemi içinde, ticari kârları kendine ayırmanın peşindedir. Metropolün çok uzakta olduğu yerel yaşam halkasında, egemen kentler ve azınlıkların yasa koyduğu doğrudur. Ama bu Amerikan demokrasisi denilen, yerel yönetimlerin ve farklılıkların gücü, yönetimin yalnızca ilkel bir biçimidir. En fazlasından antik Yunan sitelerininkinin düzeyindedir! Sömürgelerin bağımsız olmalarının bir iktidar boşluğu yarattığı farkedilecektir. Sahte sömürge devletine son verdikten sonra, bir yenisini tamamen baştan yaratmak gerekmiştir. 1787'de kurulan ABD., federal devleti tutarlı ve etkin bir siyasal iktidar haline getirebilmek için çok zaman harcamıştır. Ve bu süreç diğer Amerikan devletlerinde de aynı derecede yavaş olmuştur.

Sömürge olmayan çevrelerde, özellikle Avrupa'nın doğusunda, en azından yerli yerinde bir devlet vardır. Ama burada, dışa bağlı bir grup ekonomiye egemendir. Örneğin Polonya'da bu öylesine bir boyuttadır ki, devlet özü boşalmış bir kurumdan başka bir şey değildir. Aynı şekilde, XVIII. yüzyıl İtalya'sı artık gerçek hükümetlere sahip değildir. Kont Maffei (1736) "İtalya'da, bu halklara tıpkı koyun sürülerine veya diğer hayvanlara davranıldığı gibi davranılmaktadır" demektedir.⁸¹ Bizzat Venedik, Pasarofça antlaşmasından (1718) beri "tarafsızlığa" dalmıştır, bu onun sahneyi terkettiği ile aynı anlamdadır.⁸²

Bütün bu kaybedenlerin cephesinde, ancak şiddete, saldırıya, savaşa başvuru-

dukalarında kurtuluş vardır. Gustaf Adolf'un İsveç'i bunun iyi bir örneğidir. Daha da iyisi Barbaroslu korsanların Afrika'sıdır. Cezayir korsanlarıyla birlikte Avrupa ekonomi-dünyasının çerçevesinden çıktığımız doğrudur, ama bunlar, ilerideki bölümlerde geri döneceğim Türk imparatorluğunun siyasal ve ekonomik mekânına, tek başına bir ekonomi-dünya olan bu alana mensupturlar. Fakat Cezayir devleti kendi tarzında bir örnektir; biri Avrupalı diğeri Türk olan iki ekonomi-dünyanın sınırında yer almakta, bunların ikisinin de sözlerini dinlememekte, uygulamada onu İstanbul'a tabi kılan bağları kopartmış olmasına karşılık, istilacı bir Avrupa deniz gücü onu Akdeniz'in ticari trafiklerinin dışına atmış bulunmaktadır. Cezayir korsanlığı, Avrupa hegemonyası karşısında tek çıkış kapısı, bu hegemonyayı kırmamanın tek yoludur. Zaten her şeyin eşit olması halinde, Avrupa ve Rusya ekonomilerinin sınırında yer alan İsveç de, Baltığın doğrudan kârlarından dışlanmış değil miydi? Savaş onun için kurtuluştu.

İmparatorluk ve Ekonomi-Dünya

İmparatorluk, yani bir ekonomi-dünyanın mekânını tek başına kaplayan süper-devlet, bütüne ilişkin bir sorun çıkartmaktadır. Kabaca Wallerstein'in imparatorluk-dünyalar olarak adlandırdıkları, kuşkusuz köhne oluşumlar, siyasetin ekonomi üzerindeki eski zaferleridir. Ama bunlar bu eserin kapsadığı dönemde, Avrupa'nın dışında hâlâ yerli yerlerindedirler: Hind'de Büyük Moğol'un ki, Çin'de, İran'da, Osmanlı imparatorluğunda ve Çarların Moskof devletinde. Immanuel Wallerstein'a göre, imparatorluk olduğu her seferinde altta kalan ekonomi gelişmemekte, genişlemesi tevkif edilmektedir. John Hicks'in dersini izlemek üzere; bu durumda bir *command economy*'nin veya Marx'ın modası geçmiş açıklamasını ele almak üzere *Asya tipi* denilen bir üretim tarzının karşısında bulunduğu söylenmektedir.

Ekonominin, karşı ağırlığı olmayan bir imparatorluk siyasetinin talep ve zorlamalarına iyi uyum sağlayamadığı doğrudur. Böylesine bir ortamda hiçbir tüccar, hiçbir kapitalist asla tamamen serbest olmayacaktır. Osmanlı imparatorluğunda bir cins Fugger olan Mihal Kantakuzenos, 13 Mart 1578'de başka hiçbir yargılama olmadan, sultanın emriyle, İstanbul'daki evi olan muhteşem Anchioli konağının kapısı önünde asılmıştır.⁸³ Çin'de,⁸⁴ imparator Kianglong'un gözde bakanı, çok zengin Hoşem, bu imparatorun ölümünden sonra idam edilmiş ve serveti yeni imparator tarafından müsadere edilmiştir. Rusya'da,⁸⁵ Sibiryâ valisi ve eğer doğruysa, rüşvetçi de olan prens Gagarin'in 1720'de kafası kesilmiştir. Tabii ki akla Jacques Coeur, Semblançay, Fouquet gelmektedir: bu davalar ve bu idam (Semblançay'ninki) kendi tarzlarına göre, Fransa'nın belli bir siyasal ve ekonomik durumunu ortaya koymaktadırlar. Eski tip-ten olsa bile, yalnızca kapitalist bir rejim rezaletleri hazmedecek miğdeye sahiptir.

Ancak ben kendi hesabıma, baskıcı ve çeşitli varlıklarının özel çıkarlarının bilincinde pek olmayan bir imparatorluğun zorlaması altında bile, kötü muamele gören, gözetim altında tutulan bir ekonomi-dünyanın yaşayabileceğini ve anlamlı taşmalarla birlikte kendini örgütleyebileceğini düşünüyorum. Romalılar Kızıldeniz ve Hind Okyanusunda ticaret yapmışlar; İsfahan'ın dış mahallesi Culfa'dan yola çıkan Ermeni tüccarlar dünyanın hemen her yerine dağılmışlar, Hindli *banyan*lar Moskova'ya kadar gitmişler; Çinli tüccarlar Filipinler-Endonezya adalarının tüm iskelelerini ziyaret etmişler, Moskof devleti muazzam çevre olan Sibiryâ'ya rekor bir sürede el koymuştur. Witfogel,⁸⁶ Güney ve Doğu Avrupa'nın geleneksel imparatorluklarının yer aldığı bu yoğun siyasal basınç yörelerinde "devletin toplumdan daha güçlü oldu-

ğu"nu söylerken yanılmamaktadır. Toplum evet, ama ekonomi hayır.

Avrupa'ya geri dönersek, burası imparatorluk tipinin kendini boğmasından erkenden kurtulmuş değil midir? Roma imparatorluğu Avrupa'dan daha fazla ve daha azdır; Karolenj ve Othon imparatorlukları, tam bir gerileme içinde olan bir Avrupa'yı iyi kavrayamamaktadırlar. Kültürünü tüm Avrupa mekânına yaymayı başaran Kilise, burada nihayetle siyasal üstünlüğünü kuramamıştır. Bu koşullarda, Charles Quint'in (1519-1555) ve II. Felipe'nin (1555-1598) *evrensel monarşi* girişimlerinin ekonomik önemini büyötmek gerekir mi? İspanya'nın bu imparatorluk önceliğini öne çıkartmanın veya daha doğrusu, Immanuel Wallerstein'in, biraz aceleyle 1557 iflasında saptanan Habsburgların imparatorluk siyasetlerinin başarısızlığa uğramasını, bir bakıma Avrupa ekonomi-dünyasının doğum tarihi olarak ısrarla kabul etmesi, bana soruna yaklaşmanın iyi bir biçimi olarak gözüküyor. Bana göre Habsburgların parlak, ama aynı zamanda tereddütlü; aynı anda hem güçlü, hem de zayıf ve özellikle de anakronik olan siyasetleri, her zaman haksız yere abartılmıştır. Onların girişimi yalnızca, Habsburgların dağınık devlet bağlantılarının ortasına yayılmış olan Fransa'ya değil, aynı zamanda Avrupa'nın hasım bir ortaklığına da çarpmıştır. Öte yandan bu Avrupa dengesi ortaklığı, söylendiği gibi VIII. Charles'ın İtalya'ya inmesi sırasında (1494) çiçeklenen yeni bir gerçek değil de, W. Kienast'ın⁸⁷ haklı olarak işaret ettiğı üzere Capetlilerle Plantagenetler arasındaki çatışmaya kadar geri giden, hatta Federico Chabod'nun düşündüğü üzere daha da eski bir süreçtir. Boyun eğdirilmek istenen Avrupa, böylece siyasal ve ekonomik koruyucu savunma araçlarıyla, yüzyıllardan beri donanmış durumdadır. Nihayet ve özellikle, bu Avrupa geniş dünyanın üzerine çoktan patlamıştır, Akdeniz'in üzerine XI. yüzyıldan, Atlantik'in üzerine Columbus'un (1492) ve Vasco da Gama'nın (1498) masalsı yolculuklarından itibaren. Kısacası ekonomi-dünya olarak Avrupa'nın kaderi, mahzun çehreli imparatorun kaderini öncelemektedir. Ve, zamanın en ünlü hümanistlerinin temenni ettikleri üzere Charles Quint'in başarıya ulaştığını varsayın, oluşum halindeki Avrupa'nın belirleyici noktalarına, Anvers'e, Lizbon'a, Sevilla'ya, Cenova'ya çoktan yerleşmiş olan kapitalizmi mace-rasından uzaklaştırmak mümkün olabilir miydi? Cenovalılar, kral II. Felipe'ninki yerine, "imparator" II. Felipe'nin maliyesiyle meşğöl olsalardı, Avrupa fuarlarının hareketine gene aynı şekilde egemen olmazlar mıydı?

Olayları bir yana bırakarak gerçek tartışmaya gelelim. Gerçek tartışma Avrupa'nın, farklı ekonomilerin hepsinin oraya yerleşebilmesine, bazılarının diğer bazılarıyla birlikte ve bazılarının da diğer bazılarına karşı olarak yaşayabilmesine izin verecek kadar faal, ayrıcalıklı, güçlü akımların kat'ettiği bir alan haline ne zaman geldiğini bilebilmektir. Uluslararası bir topluluk burada erkenden, daha Orta Çağ'dan itibaren oluşmuştur ve bu durum yüzyıllar boyunca sürecektir; demek ki bir ekonomi-dünyanın birbirlerini tamamlayan yan alanları, bir üretim ve mübadele hiyerarşisi bu kıtada, daha işin başında bile etkin olarak resmolmaktadır. Charles Quint'in hayatını tüketerek başaramadığını, XVI. yüzyılın başında yenilenen ekonomi-dünyanın merkezinde bulunan Anvers, çaba sarfetmeden başarmıştır. Kent o tarihlerde Avrupa'nın tümünü ve daha o sıralarda bile dar kıtaya bağımlı olan dünya kesimlerini ele geçirmiştir.

Böylece Avrupa'nın tüm ekonomik değişimleri boyunca, onların sayesinde ve ya onlara rağmen, bir Avrupa, daha doğrusu bir Batı ekonomik düzeni erkenden oluşarak, kıtanın sınırlarından taşmış, onun voltaj farklarını ve gerilimlerini kullanmıştır. Avrupa'nın "kalbi" çok erkenden yakın bir yarı-çevre ve uzak bir çevre ile kaplanmıştır. Öte yandan, kalbe baskı yaparak, onu daha hızlı atmaya zorlayan bu yarı-çevre -XIV. ve XV. yüzyıllarda Venedik çevresindeki Kuzey İtalya, Anvers çevresindeki Alçak Ülkeler-, Avrupa'nın kuşkusuz esas yapısının çizgisidir. Pekin, Delhi, İsfahan, İstanbul, hatta Moskova'nın etrafında yarı-çevre bulunmuşa benzememektedir.

Demek ki Avrupa ekonomi-dünyasının çok erkenden doğduğunu görüyorum ve Immanuel Wallerstein gibi XVI. yüzyıl karşısında hipnotize olmuyorum. Aslında onun kafasını karıştıran sorun, bizzat Marx'ın ortaya koymuş olduğu değil midir? Ünlü cümleyi bir kez daha zikrelelim: “*Kapital*’in kaynakçası XVI. yüzyılda başlar”. Wallerstein’a göre, Avrupa ekonomi-dünyası kapitalizmin matrisyel süreci olmuştur. Bu noktada ona karşı çıkmayacağım, çünkü merkezi alan veya kapitalizm demek, aynı gerçeği işaret etmektir. Aynı şekilde, XVI. yüzyılda Avrupa’nın üzerinde inşa edilen ekonomi-dünyanın dar ve müthiş kıtaya yaslanan ilk ekonomi-dünya olmadığını ileri sürmek, *ipso facto* kapitalizmin sahneye ilk çıkışı için XVI. yüzyılı beklemediğini ileri sürmek demektir. Böylece, Avrupa kapitalizminin (hatta kapitalist üretim demektir) XVI. yüzyıl İtalya’sında başladığını söyleyen (sonra da pişman olan) Marx’la aynı fikirdeyim. Bu başlangıç, anlamsız olmanın dışında her şeydir.

Ekonomi-Dünyanın Alanlarına Göre Savaş

Tarihçiler savaşları birbiri ardına incelemektedirler, ama savaşın geçmiş zamanın nihayetsiz süreci içindeki bizatihi kendisi, onları nadiren ilgilendirmiş, hatta Hans Delbrück’ün haklı olarak kutlanan bir kitabında bile⁸⁸ pek ilgilendirmemiştir. Oysa savaş, tarihin çeşitli yüzyıllarına inatla dayatılmış olarak, her zaman mevcuttur. Her şeyi kapsamaktadır: en berrak hesapları, cesaret ve kararlılıkları; Werner Sombart’a göre savaş kapitalizmi inşa etmektedir, ama tersi de aynı derecede doğrudur, tanımlanmasına yardımcı olduğu devletler için gerçeğin terazisi ve güç denemesidir ve hiçbir zaman yatışmayan bir çılgınlığın işaretidir. İnsanların tarihinde birbirlerine karşı olarak tek bir hareket halinde akan her şeyin öylesine bir göstergesidir ki, savaş ekonomi-dünyanın çerçevesine yerleştirmek, insanlararası çatışmaların başka bir anlamını keşfetmek ve Immanuel Wallerstein’ın tablosuna umulmadık bir doğrulama getirmek anlamına gelmektedir.

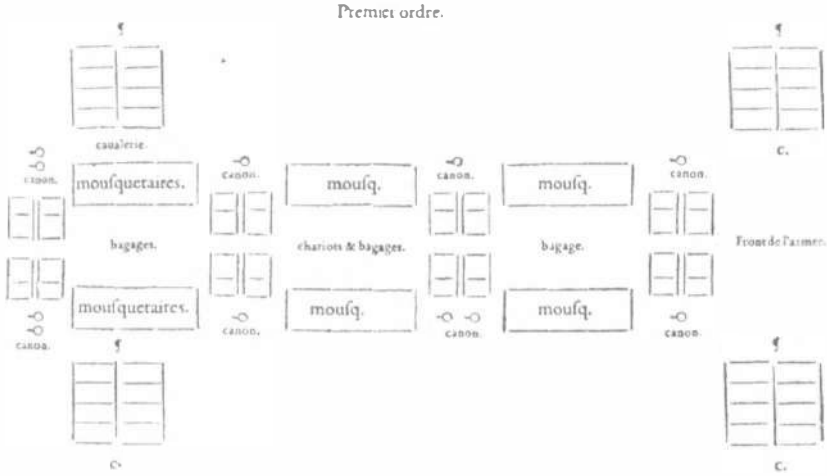
Nitekim savaş tek ve aynı çehreye sahip değildir. Coğrafya onu çeşitli renklere boyamakta, paylaştırmaktadır. Birçok savaş biçimi, ilkeli ve modern, tıpkı kölelik, serflik ve kapitalizmin terkida yaşadıkları gibi, birarada yaşamaktadır. Herkes yapabildiği savaş yapmaktadır.

Werner Sombart teknik tarafından yenilenen ve modernite yaratıcısı olarak, kapitalist sistemleri hızlı bir şekilde yerleştirecek bir savaştan söz ederken yanılmıştır. XVII. yüzyıldan itibaren, zekâları, teknisyenlerin dehasını, söylendiğine göre bir yıldan öbürüne değişecek kadar öfkeyle tüketen zirvedeki bir savaş tarzı varolmuştur. Bu değişmeler, açıkçası kıyafete ilişkin olanından daha az keyifli, emredici bir modaya göre olmaktadır. Ama gelişmenin kızı ve anası olan bu savaş, ekonomi-dünyaların kalbinde yer almamaktadır; bu savaşa, gelişebilmesi için bol insan ve araç, projelerin cesur bir şekilde büyük olması gerekmektedir. Dünya tiyatrosunun zaten haber ışıkları ve çağın tarih yazını tarafından ayrıcalıklı bir şekilde aydınlatılan bu merkezi sahnesini terkedin ve fakir, bazen de ilkel çevrelere gidiniz, muzaffer savaşın buralara yerleşmesi mümkün değildir, savaş buralarda ya gülünçtür, ya da daha geçerli olarak, etkisizdir.

Oranlı kronik yazarı asker Diego Suarez, bu konuda oldukça iyi bir tanıklık sunmaktadır.⁸⁹ İspanyol hükûmeti 1590’a doğru küçük Afrika kalesine, bu amaçla bilgince savaşın en mükemmel tiyatrosu olan Flandre’dan çekilen bir seçkin askerler *tercio*’su gönderme gibi, oldukça garip bir fikre sahip oldu. Bu gençlerin -Oran’ın yaşının yaşlısı garnizonunun gözünde genç- dışarıya ilk çıkışlarında, ufukta birkaç Arap atlısı belirdi. *Tercio* askerleri hemen kare haline girdiler. Ama burada sanat gereksiz-

FIGURE DV CORPS
D'ARMEE CARREE COMME IL FORME
l'ordre de bataille.

5. BILGİNCE SAVAŞ ÖĞRETİLİR VE ÖĞRENİLİR

I. de Billon, Prugne senyörünün Askerlik Sanatının İlkeleri (1615) adlı kitabının, “şu büyük ve mükemmel komutan Maurice de Nassau’nun kuralları”na göre önerdiği ve yorumladığı sayılamayacak kadar çok yürüyüş, yayılma ve çarpışma “düzenleri”nden biri.

di: düşman bu kararlı savaşçılara uymaktan kaçındı. Ve garnizon, gereksiz manevraya ilişkin olarak söylemediğini bırakmadı.

Gerçekte bilgince savaş, ancak iki tarafın birden uygulaması halinde mümkündür. Bu, genç bir Brezilyalı tarihçinin yakın tarihli kitabının ustalıkla sunduğu üzere, 1630-1654 arasında Brezilya *nordeste*’sinde sürdürülen uzun savaşın daha da iyi kanıtladığı durumdur.⁹⁰

Burada hiç tereddütsüz, en büyük Avrupa’nın dış çemberinin üzerindeyiz. 1630’da Recife’e zorla yerleşen Hollandalılar, Pernambouc şeker eyaletinin tümünü ele geçirmeyi başaramamışlardır. Yirmi yıl boyunca, kelimenin tam anlamıyla kentlerinde kilitli kalacaklar, yiyecek, cephane, destek güçleri, hatta binalar için gereken yontulmuş taş ve tuğlaları Okyanus yoluyla sağlayacaklardır. Uzun çatışma 1654’de, mantıken Portekizlilerin, daha da doğru olarak Portekizli-Brezilyalıların lehine çözülecektir, çünkü Recife’i bunlar kurtaracak ve bunu hatırlayacaklardır.

İspanya kralı 1580’de fethettiği Portekiz’e 1640’a kadar, yarım yüzyıldan fazla bir süre egemen olacaktır. Bu uzak harekât alanına, onun Flandre ordusundan, İs-

panyol veya İtalyan emekli subay ve askerleri gönderilmiştir. Ama Brezilya'dan devşirilen *soldados da terra* birlikleri ile Avrupa'dan getirilen düzenli birlikler arasında tam ve sürekli bir anlaşmazlık vardır. Avrupa'dan gelen birliklere komuta eden Napolili kont de Bagnuolo yerli askerlere sövüp saymaya, onların yüzünden canını sıkmaya hiç ara vermemiş ve söylendiğine göre, teselli bulabilmek için gün boyu içmiştir. Ne istiyordu? Müstahkem mevkilleri o anda geçerli olan kurallara uygun bir şekilde kuşatarak ve savunarak Brezilya savaşını Flandre savaşı gibi yönetmeyi istiyordu. Öylesine ki, Parahyba mevkiinin Hollandalılar tarafından alınmasından sonra onlara şöyle yazmanın uygun olacağını düşündü: "zaptedilen kent senyörleriniz için yararlı olsun. Bu mektupla birlikte size beş tutsak gönderiyorum...".⁹¹ Bu bilgince, ama aynı zamanda kibar savaştır, aynen Velasquez'in *Lanzas* adlı tablosunda resmettiği, 1625'teki Breda'nın teslimindeki zihin halinde olduğu gibi.

Ama, gereksiz yere övünen emekli askerlerin homurtuları her ne olursa olsun, Brezilya savaşı bir Flandre savaşı olamaz. Ani baskınlarda uzman olan Kızılderililer ve Brezilyalılar gerilla savaşına dayanmaktadırlar. Ve Bagnuolo onları büyük çaplı bir saldırıya yollamadan önce, cesaretlendirmek üzere şeker kamışından elde edilme hayat suyu dağıtınca, uyumaya ve alkol içinde yüzmeye gitmişlerdir. Bu arada, bu garip askerler herhangi bir nedenle düzenli saflardan ayrılarak, ülkenin geniş orman ve bataklıklarında kaybolmaktadırlar. Savaşı Avrupa kurallarına göre yürütmek isteyen Hollandalı (o da), açık arazide kuralına uygun bir şekilde savaşmak yerine saklanan, kaçan, sığınaklar yapan bu kaçak düşmanlardan iğrenmektedir. Ne korkak şeyler! Ödlekler! İspanyollar da bu konuda onlarla hemfikirdirler. Emekli askerlerden birinin dediği gibi "biz ağaçlarda savaşacak maymunlar değiliz". Ancak bu yaşlı askerler belki de, tahkimli hatların arkasında yaşamaktan, istisnai nitelikleri olan nöbetçilerinin uyanıklığı sayesinde korunmaktan ve *guerra do matto* (orman savaşı) veya tasvir yüklü bir ifadeyle *guerra volante* denilen bir müsademe savaşında rakipleriyle eşitlik sağlayan etkin birliklerin varlığıyla güvencede olmaktan o kadar da şikâyetçi degillerdir.

Fakat 1640'ta Portekiz İspanya'ya karşı ayaklanmıştı. Bunun sonucunda iki krallık ayrılmıştır. İberya yarımadasında Lizbon ile Madrid arasında bir Otuz Yıl Savaşı (veya onun gibi bir şey) başlamıştır: bu savaş 1668'e kadar sürmüştür. Brezilya'da tabii ki, İspanyol donanmasının desteği ortadan kalkmıştır. Artık eski askerler, maliyetli malzemelerin sevkıyatı yoktur. Brezilya cephesinde savaş artık yalnızca *guerra volante*'dir, fakirlere uygun olan savaştır ve her tür akılcı tahmine rağmen, sonunda 1654'de Hollandalıların sabrının üstesinden gelecektir. Ama Hollandalıların da Birleşik Eyaletler'de İngiltere'ye karşı ilk savaşlarına giriştiklerinden ötürü, askeri açıdan müthiş zayıfladıkları da doğrudur. Ayrıca Portekiz, nihayet elin ulaşabileceği yere gelmiş olan barışın bedelini, tuz teslimatı biçiminde, yani yüksek fiyattan ödeme bilgeliğini göstermiştir.

Evaldo Cabral de Mello'nun eseri, gençliğinde Brezilya savaşları macerasına atılan (bu kez 1838'deki *Faraoupilhas*, "hırpaniler" ayaklanması sırasında) Garibaldi'nin burada çok özel bir savaşın sırlarını öğrendiğine ilişkin inatçı bir geleneğe bazı gerçeklikler getirmektedir: farklı on noktadan gelerek tek bir noktada toplanmak, güçlü vurmak, sonra olabildiğince sessizce ve çabuk dağılarak, başka bir noktaya vurmak üzere toplanmak. Bu savaş Garibaldi'nin 1860'ta Bin'lerin Sicilya'ya çıkmasından sonra uygulayacağı savaştır.⁹² Fakat *guerra do matto* yalnızca Brezilya'ya özgü değildir. Gerilla bugün bile vardır ve okuyucu yakın tarihli örneklerle kendi benzetmelerini yapabilir. Garibaldi bunu Brezilya'dan başka bir yerde de öğrenebilirdi. İngiliz savaşları sırasında, Fransız Kanada'sındaki düzenli birliklerden birinin subayı, Kanadalı Fransızların düşmanı tıpkı büyük av hayvanları gibi pusuya düşürmeleri karşısında, "bu savaş değil, cinayettir" diye düşünmekteydi.⁹³

Velazquez'in Lanzas'ın denilen tablosuna göre, Breda'nın teslim olması. Spinola kentin anahtarlarını alıyor.

Bunun tersine, Avrupa'da merkezi bölgelerin yakınlarında savaş, bilgince ve disiplinli hareket eden büyük güçlerin seferber edilmesi yoluyla ve büyük şamatayla yapılmaktaydı. XVII. yüzyıl en mükemmelinden kuşatma savaşları, top, lojistik, düzenli çarpışmalar dönemi idi. Sonuç olarak masraflı bir savaş, dipsiz bir kuyu. Çok küçük boyutlardaki devletler, özellikle kent-devletler, silah depolarıyla ve paralı asker tutma gibi bir tedbirlilik gösterebilirler, bu cins savaşlarda yok olmaktadır. Eğer modern devlet büyüyorsa, eğer modern kapitalizm onun evine yerleşiyorsa, savaş çoğu zaman bunun aracı olmaktadır: *bellum omnium pater*. Ancak bu savaş henüz toptan savaşa ilişkin hiçbir yana sahip değildir; esirler değiştirilmekte, zenginler için kurtarmalık istenmekte, hareketler ölümcül olmaktan çok, bilgince olmaktadır. Orery kontu Roger Boyle adındaki bir İngiliz lafı gevelemeden "savaşı arslanlardan çok tilkiler gibi yapıyoruz ve bir çarpışma yerine yirmi kuşatma oluyor" diye açıklamaktadır.⁹⁴ İnsafsız savaş ancak II. Friedrich'le veya daha doğrusu, Devrim ve İmparatorlukla başlayacaktır.

Üst katta yer alan bu savaşın esas kurallarından biri, çarpışmayı inatla komşuya, daha zayıfa veya daha az güçlüye taşımaktır. Eğer savaş bir darbe ile kendi evine dönerse, üstünlüğe elveda! Bu kuralın az istisnası vardır: İtalya savaşları denilen savaşlar, o zamana kadar egemen olan yarımadanın kendi içine kapanışını belirlemişlerdir. Hollanda 1672'de XIV. Louis'in elinden kurtulmuştur, aferin ona! Ama 1795'te Pichegru'nun süvari birliklerinden kurtulamamıştır, bunun anlamı artık Avrupa'nın kalbi olmadığıdır. XIX. ve XX. yüzyılda kimse Manş'ı veya Kuzey Denizi'ni aşmaya-

caktır. Muhteşem İngiltere, savaşlarını adasallığı sayesinde ve bağdaşıklarına dağıttığı yardım malzemelerinin büyük miktarı sayesinde, kendinden uzakta yapacaktır. Çünkü eğer güçlüyseniz, savaş başkasının ülkesinde kalacaktır. Boulogne kampı kurulduğunda, Avusturya'ya İngiliz kredileri verilmiş ve Büyük Ordu sanki bu bir emirmiş gibi, Tuna'ya doğru yönelmiştir.

Toplumlar ve Ekonomi-Dünyalar

Toplumlar çok yavaş evrilmektedirler, bu da her şeyin sonunda tarihsel gözlemi teşvik etmektedir. Çin her zaman mandarinlere sahip olmuştur, acaba bunlardan kurtulma olanağı var mıdır? Hind'de kastlar hâlâ vardır ve Mugal imparatorluğu son günlerine kadar, sonuçta Türk sipahilerinin yakın akrabaları olan *cagindarlara* sahip olmuştur. Hatta, hepsinin en hareketlisi olan Batı toplumu bile yavaş evrilmektedir. XVIII. yüzyılda kıtadan gelen Avrupalıyı, tıpkı bugün İngiliz olmayan tarihçiyi olduğu gibi (deney sonucu konuşuyorum) şaşırtmaktan uzak kalmayan İngiliz toplumu, üç yüzyıl önceki İki Gül Savaşından itibaren resmîleşmeye başlamıştır. Avrupa'nın sömürge Amerika'sında yeniden icad ettiği kölelik, Birleşik Devletler'de ancak 1865'te kalkmıştır, Brezilya'da ise 1888'de, yani daha dün.

Ben genelde, tiyatrodaki sahne değişimleri gibi, hızlı toplumsal değişimlere inanmıyorum. Hatta devrimler bile tam kopuşlar değildir. Toplumsal yükselmeye gelince, bu ekonomik gelişmeyle hızlanmaktadır, ama burjuvazi çok sıkışık saflar halindeki konumundan asla çıkamamaktadır, çünkü ayrıcalıkların oranı, nüfusun tümüne nazaran sınırlı kalmaya devam etmektedir. Ve, asık suratlı konjonktürlerde üst sınıf kendini barikatların gerisine kapatmaktadır; bu durumda kapıyı en becerikliler zorlamaktadır. Bu, 1590'lı yıllarda Fransa'da ortaya çıkan durumdur. Veya daha dar bir örnek vermek üzere, minik cumhuriyet Lucca'da 1628-1629 yıllarındaki durumdur.⁹⁵ Bunun anlamı, devletin çoğu zaman söylenenin tersine, burjuvaziyi kesintili olarak ve yalnızca kendi için gerekli olduğunda teşvik ettiği'dir. Ve eğer dar egemen sınıflar yıllar boyunca saflarının yenilenmesini gerekli görmeselerdi, başka yerlerde olduğu gibi, Fransa'da da *Tiers etat* (üçüncü tabaka) her zaman soyluluğu kıskansa ve ona doğru yükselmek için "*inanılmaz çabalar*"ı sürekli sarfet"se bile,⁹⁶ toplumsal yükselme daha da yavaş işlerdi. Toplumsal yükselme uzun zamandan beri arzulanan, güç bir şey olduğu için, her zaman az sayıda olan yeni seçilmişlerin, varolan düzeni daha da güçlendirmekten başka bir şey yapmamaları normaldir. Papalık devletin yukarıdan denetlediği Marche bölgesinin küçük kentlerinde bile, ayrıcalıklarını kıskançlıkla koruyan dar soyluluklar, varolan toplumsal statüyü asla tehlikeye sokmamakta ve ancak yavaş bütünleşmelere izin vermektedirler.⁹⁷

Bu durumda, ekonomi-dünyanın çerçevesinin içinde akan toplumsal madde-nin sonunda buraya sürekli bir uyum sağlamasında, burada sabitleşerek onlarla aynılaşmasında şaşılacak bir yan yoktur. Onu zorlamakta olan koşullara uyum sağlaması ve koşulları kendi dengelerinin isteklerine uydurması için gereken zaman hiçbir şekilde eksik değildir. Öte yandan ekonomi-dünya boyutunda eşanlı olarak, ücretli emekten serflige veya köleliğe geçiş demektir. Ve bu yüzyıllar boyunca böyle olmuştur. Toplumsal düzen kendini tabandaki ekonomik gereksinimlerle uyum halinde olmak üzere, oldukça monoton bir şekilde inşa etmeye ara vermemektedir. Her görev uluslararası işbölümü içinde bir kez belirlendikten sonra, kendi özel denetimini yaratmakta ve bu denetim toplumla eklemleşmekte, ona hükmetmektedir. XVIII. yüzyıl sona ererken ekonominin merkezinde yer alan İngiltere ücretin hem kırlara, hem de kentsel faaliyetlere nüfuz ettiği bir ülkedir; kısa bir süre sonra her şey ücretli olacaktır. Kıtada ise, ücretli emek az veya çok yaygın olmasına göre, ulaşılan modernitenin

ölçüsünü vermekte, ama bağımsız zenaatkârlar çok sayıda olmayı sürdürmektedirler; yarıcı da henüz önemli bir yere sahiptir: bu konumu, kiracı çiftçi ile eskinin serfi arasındaki uyuşmanın bir sonucudur. Çok küçük toprak mülkiyetine sahip olan köylü Fransız devrimi esnasında ortaklıkta kaynamaktadır... Nihayet, her durumda canlılığını sürdüren bir bitki gibi olan serflik, yeniden feodalleşen Doğu Avrupa'da olduğu kadar Türk Balkanlar'da da yayılmakta ve kölelik, sanki her şey bir sıfır düzleminden başlamak zorundaymış gibi, XVI. yüzyıldan itibaren Yeni Dünya'ya sansasyonel bir şekilde girmiş bulunmaktadır. Böylece toplum her seferinde farklı bir ekonomik zorunluluğa cevap vermekte ve bizatihi bu uyumdan ötürü bu yeni durumun içine hap-solmakta ve çözümler bir kez yerleşik hale gelince, bunlardan çabucak sıyrılamamaktadır. Eğer toplum çeşitli yerlere göre şu veya buysa, bunun nedeni "(eğer her şey eşitse) karşılaştığı özel üretim tiplerine en iyi uyum sağlayan"⁹⁸ mümkün çözümü veya bir çözümü temsil etmesidir.

Toplumsalın ekonomiğe bu uyumu, tabii ki hiçbir otomatik yana sahip değildir; bütünden kaynaklanan emirler vardır, ama sapmalar ve özgünlükler, kültürlere ve hatta coğrafi ortamlara göre önemli farklar da vardır. Hiçbir şema gerçeğe tam ve mükemmel şekilde uymamaktadır. Dikkatleri birçok kereler Venezüela'nın örnek olayına çektim.⁹⁹ Burada her şey, Avrupa keşfiyle birlikte, sıfır düzleminden itibaren harekete geçmiştir. Bu geniş ülkede XVI. yüzyılda herhalde 2.000 beyaz ve 18.000 yerli vardır. Kıyı kesimindeki incilerin işlenmesi birkaç on yıl kadar sürmüştür. Madenlerin, özellikle de Yacaruy altın madenlerinin işletilmesi ilk köleci müdahaleye yol açmıştır: savaşta ele geçen Kızılderililer ve ithal edilen Zenciler az sayıdadır. İlk sağlanan başarı, özellikle iç kesimlerin geniş *Ilanos*'unda yapılan hayvancılıktır. Buralarda mülk sahibi ve senyör olan birkaç beyazla, atlı çoban olan Kızılderililer, feodal edalı ilkel bir toplum oluşturmaktadırlar. Daha sonraları, özellikle de XVIII. yüzyılda, iç kesimlerin kakao plantasyonları yeniden ithal zenci kölelerin kullanılmasına yol açmıştır. Böylece, biri "feodal", diğeri "köleci" iki Venezüela vardır ve birincisi ikincisinden daha önce gelişmiştir. Ancak, XVIII. yüzyılda nisbeten çok sayıda olan Zenci kölelerin *Hanos hacienda*'larıyla bütünleştiklerini kaydedelim. Ayrıca Venezüela sömürge toplumunun toruncuklanan kentleri ve kurumlarıyla birlikte, bütünüyle bu iki şema arasında yer almadığını da kaydedelim, ona daha fazlası gerekmektedir.

Belki de, kendiliğinden ortaya çıkan farkına varışların üzerinde ısrar etmek gerekmektedir. Bana göre, tarihçiler ve sosyologlar tarafından çözümlenen tüm bölümlemeler, tüm "modeller" gözümüzün önündeki toplumsal numunelerde çok erkenden beri mevcutturlar. Aynı anda hem sınıflar, hem kastlar (yani kendi içlerine kapalı gruplar), olağan olarak devlet tarafından teşvik edilen "tabakalar" vardır. Sınıf savaşı şurada veya burada çok erkenden tutuşmakta ve ancak yeniden tutuşmak üzere sönmektedir. Çünkü çatışmalı güçlerin etkisinde olmayan hiçbir toplum yoktur. Aynı zamanda hiyerarşisi olmayan, yani kabacası, onu oluşturan kitleleri çalışmaya ve itaate mahkûm etmeyen hiçbir toplum da yoktur. Kölelik, serflik, ücretlilik, temelde aynı kalan evrensel bir soruna getirilen, tarihsel ve toplumsal olarak farklı çözümlerdir. Bir şıktan diğere karşılaştırma yapmak bile mümkündür ve bunların haklı veya haksız, yüzeysel veya derin olmaları çok önemli değildir. McCartney¹⁰⁰ 1973'te "Livonya'daki bir senyörün hizmetkârları veya Jamaika'da beyaz bir göçmenin evinde hizmet eden zenciler, kendileri de köle olmakla birlikte, birincileri köylülere, ikincileri de toprak işleyen zencilere tepeden bakmaktadırlar" diye yazmaktadır. Aynı sıralarda, "aşırı zenci yanlılarına" karşı savaşa giden Baudry des Lozières "köle sözcüğü sömürgelerde nihayetle yalnızca, doğanın daha özel olarak iş için yarattığı yerlileri ifade etmektedir; (oysa) çalışanlar Avrupa'nın en büyük bölümünü oluşturan sınıftır. Sömürgelerde köle çalışarak yaşamakta ve her zaman gelir getirici bir iş bulmaktadır;

Brezilya'da ev köleliği. (J.-B. Debret, Voyage pittoresque..., 1834).

Avrupa'da talihsiz insanlar her zaman bir iş bulamamakta ve sefalet içinde ölmektedirler... Eğer sömürgelerde ihtiyaç içinde ölen, aç miğdesine ot doldurmak zorunda kalan veya açlık yüzünden intihara sürüklenen bir talihsiz zikredilebilirse; Avrupa'da yiyecek yokluğundan ötürü yok olanlardan bir sürüsü zikredilebilir"¹⁰¹ diyecek kadar ileri gitmektedir.

Burada, sorunun göbeğindeyiz. Toplumsal sömürü tarzları birbirlerine eklenmekte, nihayetle birbirlerini tamamlamaktadırlar. Ekonomi-dünyanın kalbinde insan, işlem ve nakit bolluğu yüzünden mümkün olanlar, çeşitli çevre alanlarında aynı ölçüde mümkün değildir. Ekonomik "alan"ın bir noktasından diğerine, sonuçta tarihsel olan bir geriye gidiş vardır. Ama korkarım ki, bugünkü sistem de, tarihsel kaynaklardan gelen yapısal eşitsizlikler üzerinde *mutatis mutandis* işlemeye devam etmektedir. Merkezi bölgeler insanların uzun süre kenarlara pompalamışlardır; buraları köleciliğin tercihli alanları olmuştur. Bugün Avrupa'nın veya ABD'nin veya Sovyetler Birliği'nin endüstriyel bölgelerinin kalifiye olan veya olmayan emekçileri nereden gelmektedirler?

Immanuel Wallerstein'a göre, ekonomi-dünyanın toplumsal tanıklığı içindeki tablosu, kölecilikten kapitalizme "üretim tarzları"nın birlikte varolduklarını, kapitalizmin ancak diğerlerinin zararına olmak üzere, onlarla çevrelenmiş olarak varolabileceğini ortaya koymaktadır. Rosa Luxembourg haklıydı.

İşte kendini bana yavaş yavaş kabul ettiren bir kanaatimde beni teyid eden şey: kapitalizm her şeyden önce bir hiyerarşi gerektirmekte, kendi tarafından inşa edilen veya edilmeyen bu hiyerarşinin tepesine yerleşmektedir. Koşunun ancak sonunda işe müdahale ettiği yerde ona bir menzil, eylemini sürdüren ve kolaylaştıran,

ona yabancı ama işbirlikçi bir toplumsal hiyerarşi yetmektedir: Gdansk pazarıyla ilgili olan büyük bir Polonyalı senyör, Brezilya *nordestesinin* Lizbon, Porto veya Amsterdam tüccarlarıyla bağlantılı olan bir *engenho* senyörü, Londra tüccarlarına bağlı olan bir Jamaika plantasyon sahibi; ve bağlantı kurulmuştur, akım geçmektedir. Bu menziller çok açık bir şekilde kapitalizm alanındadırlar, hatta onun tamamlayıcı parçalarıdır. Başka yerlerde kapitalizm, merkezin “ilerlemeleri” lehine olmak üzere bu “anttenleri” aracılığıyla, üretimden toptan ticarete uzanan zincirin içine bizzat girmektedir; bu giriş sorumluluğun tümünü üstlenmek için değil de, birikimin kilit sektörlerini denetleyen stratejik noktalarda yer almak için olmaktadır. Acaba bunun nedeni, katı bir şekilde hiyerarşik olan bu zincirin halkalarının üzerinde cereyan eden ve bütüne bağlanan toplumsal evrimin çok yavaş olması mıdır? Veya aynı anlama gelmek üzere, Peter Laslett'in akla getirdiği üzere, acaba olağan ekonomik işlerin çok ağır olmasından ve insanların omuzlarına çökmesinden ötürü mü?¹⁰² Ve ekonomi, herkesin yaşaması için zorunlu olan ağır ödevleri başkalarının üstüne yıkacak ayrıcalıklara (çeşitli ünvanlar altında) her zaman sahip olmuştur.

Kültürel Düzen

Kültürler (veya uygarlıklar: ne denilirse denilsin, bu iki kelime durumların çoğu itibarıyla birbirlerinin yerine kullanılabilirler) de, tıpkı ekonomi gibi mekânı örgütleyen düzenlerdir. Eğer ekonomiyle rastlaşırlarsa (özellikle, bir ekonomi-dünyanın *bütünü'nün* tüm kapsamı içinde, aynı kültürü veya hiç değilse, aynı kültürün bazı unsurlarını, komşu ekonomi-dünyalarla zıtlaşarak kendi hesabına geçirme *eğilimi*'nde olmasından ötürü), ondan hemen farklılaşmaktadırlar: kültürel haritalarla ekonomik haritalar çakışmamaktadır ve bu oldukça mantıklıdır. Bunun nedeni yalnızca, kültürün uzunluk açısından ekonomi-dünyaları aslında etkileyici bir şekilde geri bırakan, nihayetsiz bir süre içinde etki etmesi olsa bile, bu gene de mantıklıdır. Kültür insanların tarihinin en eski kişisidir: ekonomiler birbirlerini ikâme etmekte, siyasal kurumlar kırılmakta, toplumlar birbirlerinin yerine geçmekte, ama uygarlık kendi yolunu izlemektedir. Roma İsa'dan sonra V. yüzyılda çökmüş, ama Roma Kilise'si onu bize kadar sürdürmüştür. Hinduluk XVIII. yüzyılda İslamiyete karşı dikilerek, İngiliz fethinin içine süzüldüğü bir uçurum açmıştır, fakat iki uygarlık arasındaki mücadele günümüzde de sürmeye devam ederken, İngiltere'nin Hindlilerdeki imparatorluğu bir yüzyılın üç çeyreğinden beri ayakta değildir. Uygarlık dünya tarihinin ihtiyar çobanıdır.

Her uygarlığın kalbinde dinsel değerler kendilerini kanıtlamaktadırlar. Uzak-tan, çok uzaktan gelen bir gerçeklik. Eğer Kilise Orta Çağ'da ve daha sonrasında tefecilikle ve paranın tahta çıkmasıyla mücadele ettiyse, bunun nedeni kapitalizmden çok önceye ait olan ve yeniliklere tahammül edemeyen geçmiş bir dönemi temsil etmesidir. Ancak, dinsel gerçek tek başına kültürün tümü değildir, kültür de terimin bütün anlamları içinde, edebiyat, sanat, ideoloji, bilinçlenme... olarak düşünce ve yaşam tarzıdır. Kültür birçok maddi ve manevi nesneden meydana gelmektedir.

Ve her şeyin daha da karmaşık olması için, kültür aynı anda toplum, siyaset ve ekonomik genişlemedir. Toplumun başaramadığına kültür ulaşmaktadır, ekonominin kendiliğinden yapabileceklerinin gerçekleşme olasılığını kültür sınırlandırmakta ve böyle devam edip gitmektedir. Zaten gerçekleştirilen birçok sürecin kanıtı olmayan, teşhis edilebilir hiçbir kültürel sınır yoktur. Ren ve Tuna sınırı, bu kitabın kronolojik kapsamı içinde, en mükemmeliinden kültürel bir sınırdır: bir yanda yaşlı Hristiyan Avrupa, diğer yanda yakın tarihlerde fethedilmiş bir “Hristiyan çevre”. Öte yandan Reformasyon ortaya çıktığında, Hristiyan bölünmesi yaklaşık olarak, işte bu

kırılma hattının üstünde sabitleşmiştir: bir yanda Protestanlar, öte yanda Katolikler. Ve bu aynı zamanda, aşikâr bir şekilde Roma imparatorluğunun eski sınırı, eski *limes*'idir. İstisnaların kuralı teyid etmesiyle her ikisi de Avrupa'da artan bir kültürel birlik -gerçek bir kültür-dünya, bir uygarlık-dünya- lehine tanıklık eden Roman sanatının ve Gotik sanatın yayılmalarına ilişkin olanlarıyla yetinsek bile, diğer birçok örnek benzeri bir dil konuşacaklardır.

Uygarlık-dünya ile ekonomi-dünya zorunlu olarak birbirlerine katılabilir, hatta yardımlaşabilirler. Yeni Dünya'nın fethi de Avrupa uygarlığının tüm biçimleriyle yayılmasıdır ve bu yayılma sömürgeci genişlemeyi desteklemekte, güvenceye almaktadır. Avrupa'nın kendinde de, kültürel birlik ekonomik mübadeleleri teşvik etmekte ve tersi de aynı derecede geçerli olmaktadır. Gotik sanatın ilk kez İtalya'da Siena kentinde ortaya çıkışı, Champagne fuarlarına devam eden büyük Sienalı tüccarların doğrudan yaptıkları bir ithalatın ürünüdür. Bu ithalat kentin büyük meydanına dönük tüm cephe duvarlarının yeniden inşa edilmesi sonucunu doğuracaktır. Marc Bloch, Hristiyan Avrupa'nın Orta Çağdaki kültürel birliğinde, onun nüfuz edilebilirliğinin, mübadelelere yatkınlığının nedenlerinden birini görmektedir ki, bu durum Orta Çağdan sonra geçerliliğini korumuştur.

Böylece, Batı ticari kapitalizminin başlıca silahı olan kambiyo senedi, XVIII. yüzyılda bile hemen yalnızca Hristiyan aleminin sınırları içinde tedavül etmekte, İslam alemi, Moskof devleti veya Uzak Doğu yönlerindeki sınırları aşamamaktadır. XV. yüzyılda Cenova'dan Kuzey Afrika'nın ticari piyasalarına çekilen kambiyo senetleri olmuştur, ama bunları bir Cenevizli veya bir İtalyan imzalamakta ve Oran, Tlemsen veya Tunus'taki Hristiyan bir tüccar almaktadır.¹⁰³ Böylece kendi aralarında kalmaktadırlar. Aynı şekilde, XVIII. yüzyılda Batavya'dan¹⁰⁴ veya İngiliz Hindistan'ından veya Fransa adasından¹⁰⁵ kambiyo senedi halinde geri dönüşler, Avrupalılararası işlemler olarak kalmaktadır; yolculuğun iki ucunda onlar yer almaktadır. Doğu Akdeniz'e çekilen Venedik kambiyo senetleri vardır, ama bunlar çoğu zaman İstanbul'daki Venedik balyozunun *üstüne* çekilmişler veya onun *tarafından* imzalanmışlardır.¹⁰⁶ Aynı ilkelere bağlı ve aynı yargı usullerine tabi olan tüccarların kendi aralarında olmaması, riskleri makûlün sınırlarının ötesine götürecektir. Ancak burada söz konusu olan teknik bir engel değil de, kültürel bir soğukluktur, çünkü Batı'nın dışında da, Müslüman, Ermeni veya Hindli tüccarların yararına işleyen yoğun ve etkin kambiyo senedi akımları vardır. Bu akımlar da karşı kültürlerin sınırlarında durmaktadırlar. Tavernier, Hindistan'ın herhangi bir yerinden Doğu Akdeniz'e varana kadar, paranın *banyan*ların birbirlerine eklenen senetleriyle, piyasadan piyasaya aktarılabilceğini açıklamaktadır. Doğu Akdeniz sonuncu menzildir. Burada uygarlık-dünyalar ile ekonomi-dünyaların sınırları ve engelleri birbirlerine karışmaktadır.

Buna karşılık her ekonomi-dünyanın *içinde*; kültür ve iktisat haritaları geniş ölçüde farklı olabilir, bazen de zıtlaşabilir. Ekonomik ve kültürel alanların karşılıklı dış çizgileri bunu anlamlı bir şekilde göstermektedir. XIII., XIV., XV. yüzyıllarda Batı uygarlığına yasalarını dayatan ticaret kralları ne Venedik, ne de Cenova'dır. Tonu veren Floransa'dır: bu kent Rönesansı yaratmakta, lanse etmekte, aynı zamanda kendi lehçesini -Toskanca- İtalyan edebiyatına dayatmaktadır. Bu alanda böylesine bir fethetme *a priori* yatkın olan çok canlı Venedik lehçesi, böylesine bir denemeye bile girişmemiştir. Acaba bunun nedeni ekonomik olarak muzaffer bir kentin veya çok açık bir şekilde egemen olan bir devletin aynı anda her şeye birden sahip olamaması mıdır? XVII. yüzyılda Amsterdam zafer kazanmaktadır, ama Avrupa'yı istila eden Barok'un merkezi bu kez Roma ve bazen de Madrid'dir. XVIII. yüzyılda Londra kültür bayrağına daha fazla sahip olamayacaktır. 1733-1740 arasında İngiltere'yi ziyaret eden başrahip Le Blanc, Londra'daki Saint-Paul katedralinin mimarı Christopher Wren'den söz ederken,¹⁰⁷ "iyi gizleyemediği oranlarla, Roma Sanctus Petrus kilisesinin planının ih-

6. XVIII. YÜZYIL AVRUPA'SINDA VERSAILLES TAKLİTLERİ

Versailles'ın İngiltere'den, Rusya, İsveç ve Napoli'ye kadar çok sayıda kopyasını gösteren bu harita, Fransız kültürünün ışıklar Avrupa'sı ölçeğindeki önceliğini ölçmektedir. (Kaynak, Louis Reau, Aydınlanma Yüzyılında Fransız Avrupa'sı, 1938, s. 279).

tişamını üçte ikiye indirmekten başka bir şey yapmamıştır” diye işaret etmektedir. Bunun arkasından, “hâlâ İtalyan zevkinde olan, ama bunu da tam uygulayamayan” İngiltere kır evleri hakkındaki, fazla beğenili olmayan yorumlar gelmektedir.¹⁰⁸ Bu XVIII. yüzyılda İngiltere, İtalyan kültüründen çok, kültürel açıdan ışımakta olan ve düşünce, sanat ve moda alanında üstün sayılan -herhalde dünyanın esasını elinde tutamadığından ötürü, teselli bulması için söylenen sözler- bir Fransa'nın etkisindedir. Gene başrahip Le Blanc, “İngilizler dilimizi, Cicero'n'u bile Fransızca okuyacak kadar seviyorlar” diye yazmaktadır.¹⁰⁹ Ve Londra'da istihdam edilen Fransız hizmetkarların sayısının kendine hep hatırlatılmasına öfkelenerek, “eğer Londra'da size hizmet eden bu kadar Fransız buluyorsanız, bunun nedeni sizin insanlarımızın bizim gibi saç kıvırtmaya ve pudralamaya tutkun olmalarıdır. Bizim modalarımıza inatla bağlıdır ve kendilerine bizim *Gülünçlerimiz* gibi süslenmesini öğretenlere yüksek bedeller ödemektedirler”¹¹⁰ diye karşılık vermektedir. Böylece, dünyanın merkezindeki Londra, kendi kültürünün parlaklığına rağmen, bu düzlemde Fransa kültürüne yönelik tavizlerini ve ödün almalarını artırmaktadır. Ama her zaman keyifli bir şekilde değil, çünkü 1770'e doğru, “ilk amacı giyim konusunda Fransız imalatı hiçbir şeyi kullanmamak olan” bir *Anti gallicanus* derneğinin varlığını biliyoruz.¹¹¹ Ama moda akımına karşı bir dernek ne yapabilir ki? Kendi ilerlemeleriyle yükselen İngiltere, Paris'in entelektüel krallığını yaramamakta ve Avrupa'nın tümü,

XVIII. yüzyılda Fransa'nın ve Venediğin prestiji: 1746'da Nymphenburg'daki Bayyera Versailles'i, Venedik tarzı bir şenlikteki gondollar (Nymphenburg Şatosu, Münih).

Moskova'ya varana kadar, Fransızcanın aristokratik toplulukların dili ve Avrupa düşüncesinin taşıyıcısı olması için işbirliği yapmaktadır. Aynı şekilde, XIX. yüzyılın sonuyla XX. yüzyılın başında, ekonomik Avrupa'nın iyice arka sıralarında olan Fransa, Batı edebiyatı ve resminin inkâr edilemez merkezidir. İtalya, sonra da Almanya'nın müzik alanındaki üstünlükleri, hem İtalya'nın hem de Almanya'nın Avrupa'ya ekonomik olarak egemen olamadıkları dönemlere rastlamaktadır, ve bugün de, ABD'nin harika ekonomik ilerlemesi, bu ülkeyi edebi ve sanatsal evrenin başına geçirememiştir.

Ancak ve ezelden beri, teknik (zorunlu olarak bilim değil) ekonomi-dünyanın

egemen alanlarında, seçmeci bir şekilde gelişmektedir. Venedik tersanesi, XVI. yüzyılda bile tekniğin merkezidir. Hollanda, sonra da İngiltere bu çifte ayrıcalığı miras almışlardır. Bu miras şimdi USA'dadır. Ama teknik, uygarlıkların ruhu değil de, ancak bedeni olabilir. Ekonominin en ileri gitmiş alanlarındaki endüstriyel faaliyetler ile yüksek ücretler tarafından teşvik edilmesi mantıklıdır. Buna karşılık, bilim herhalde hiçbir ulusun ayrıcalığı değildir. En azından dün böyleydi. Bugün için, böyle olduğundan kuşkuluyum.

Ekonomi-Dünya Tablosu Kesinlikle Geçerlidir

Wallerstein'ın önerdiği ve bizim genel çizgileri ile başlıca veçheleri itibariyle sunduğumuz tablo, belli bir yankı uyandıran her tez gibi, 1975'teki yayınlanışından itibaren övgü ve eleştirilere hedef olmuştur. Bu tabloya, düşünüldüğünden daha fazla öncel bulmaya çalışılmıştır. Bu tablonun birçok uygulama ve yansıması bulunmuştur: ulusal ekonomiler bile genel şemayı tekrarlamaktadırlar, bunların da içinde ve kıyısında kendine yeterli bölgeler vardır, dünyanın "çevreler"le dolu olduğu söylenebilir. Bu "çevre" sözünden ise az gelişmiş ülke, alan, ekonomi şeritleri anlaşılmaktadır. Ölümlen "ulusal" mekânlara uygulanan bu tabloların dar çerçevesi içinde, genel tezle açık çelişki içinde olan örnekler bulmak mümkündür,¹¹² örneğin ekonomik olarak XVIII. yüzyılın sonunda kalkışa geçen, İngiltere'nin "çevre"si İskoçya gibi. Charles Quint'in imparatorluk girişiminin 1557'de başarısızlığa uğraması konusunda benim açıklamam Wallerstein'inkine tercih edilebilir, hatta benim açıkça yaptığım gibi, tablosunun görüntüsü arasından, ekonomik düzene ilişkin olanlarının dışındaki gerçekleri gözlemediğinden ötürü eleştirilebilir. Wallerstein'ın ilk kitabını üç tanesi daha izleyeceği için, el yazmalarının bir bölümünü okuduğum ikincisi tamamlandığı için, son ikisi günümüze kadar geleceği için, iyi desteklenen konulara, yeniliklere, sistematik hatta aşırı sistematik olan, ama aynı zamanda verimli olduğunu da kanıtlayan bir bakış açısının sınırları üzerine geri dönme şansımız olacaktır.

Ve altı çizilmesi gereken, bu başarıdır. Dünyanın eşitsizliğinin kapitalizmin ilerlemesini ve kök salmasını ortaya koyma biçimi, merkezi bölgenin bizzat kendinin de üstüne çıkarak, mümkün tüm gelişmelerin başında yer almasını; dünya tarihinin, bizim tarihin dönemlerinin birbirlerini izlemeleri içinde ele almaya fazlasıyla eğilimli olduğumuz üretim tarzlarının bir kafilesi, bir geçit resmi, bir birarada yaşamaları olduğunu açıklamaktadır. Fiili durumda bu farklı üretim tarzları birbirlerine asılmış durumdadırlar. En gelişmişleri en gerilerine bağımlıdır ve tersi: gelişme, az gelişmenin diğer yüzüdür.

Immanuel Wallerstein ekonomi-dünya açıklamasına, en geniş ama bu arada tutarlı da kalan ölçü birimini ararken ulaştığını anlatmaktadır. Ama, bir de üstelik Afrika uzmanı olan bir sosyoloğun tarihe karşı verdiği mücadelede işi sona ermemiştir. Aynı zaman da bir de zamansal başvuru birimi gerekmektedir. Çünkü Avrupa mekânında birçok ekonomi-dünya birbirlerinin yerine geçmişlerdir. Veya daha doğrusu, Avrupa ekonomi-dünyası XIII. yüzyıldan itibaren birçok kereler biçim değiştirmiş, merkezini kaydırmış, çevrelerini yeniden düzene sokmuştur. Bu durumda insanın kendine, belli bir ekonomi-dünya için süresine ve zamanın çocuğu olan çoklu değişmelere en uzun zamansal atıf birimine rağmen nasıl olup da, inkâr edilemez bir tutarlığı sürdürdüğünü sorması gerekmez mi? Gerçekten de, ister mekân, ister zaman söz konusu olsun, tutarlık olmadan ölçü de yoktur.

EKONOMİ - DÜNYA: ZAMANIN BÖLÜMLERİNİN KARŞISINDA

Zaman tıpkı mekân gibi bölünür. Sorun, tarihçilerin çok iyi başardıkları bu bölmeler aracılığıyla, ekonomi-dünyaların meydana getirmiş oldukları şu tarihsel canavarları kronolojik olarak daha iyi belirleyebilmektir. Bu gerçekte çok kolay bir iş değildir, çünkü bunlar yavaş tarihleri içinde yalnızca yaklaşık tarihleri kabul etmektedirler: herhangi bir genişleme on, yirmi, hatta daha fazla yıl içinde yaklaşık olarak saptanabilir; herhangi bir merkezin veya yeni bir merkezin oluşması için bir yüzyıldan fazla zaman gerekmektedir: 1665'te Portekiz hükûmeti tarafından İngilizlere bırakılan Bombay, Batı Hindistan'ın faaliyetlerinin uzun zaman için çevresinde döndüğü Surat'ın yerine geçebilmek için bir yüzyıldan daha fazla bir süre beklemiştir.¹¹³ Demek ki yavaş işleyen tarihlerin, bitmek tükenmek bilmeyen ve ifşa edici kazalardan yana çok fakir olduğu için, güzergâhını iyi oluşturamama tehlikesiyle karşı karşıya olduğumuz yolculukların karşısındayız. Bu adeta hareketsiz, muazzam bünyeler zamana meydan okumaktadırlar: tarih onları inşa veya tahrip etmek için yüzyıllar harcamaktadır.

Diğer güçlük, konjonktürel tarih bize hizmetlerini sunmakta ve dayatmaktadır, çünkü yolumuzu aydınlatma yeteneğine bir tek o sahiptir. Oysa bu tarih, ihtiyaç duyduğumuz “gösterge”ler olan dalgalanmalar ve iniş çıkışlar yerine, daha çok hareketler ve kısa zamanlarla ilgilenmektedir. Demek ki önceden yapacağımız bir açıklamada, farkedilmeleri ve yorumlanmaları en kolay olan bu kısa hareketleri aşmamız gerekmektedir.

Konjonktürel Ritmeler

İnsan bilimleri, insan hayatının tümünün, sonsuz bir şekilde yeniden başlayan *devre-vi* hareketlerin keyfine göre dalgalandığı ve inip çıktığı gerçeğini keşfedeli elli yıl kadar oldu. Aralarında uyuşma veya çatışma halinde olan bu hareketler, akla okul eğitimimizin onlarla başladığı titreyen iplerin veya madeni levhaların görüntüsünü getirmektedir. G. H. Bousquet¹¹⁴ 1923'ten itibaren “toplumsal hareketin çeşitli veçheleri değişmez veya düzenli bir şekilde değişmekte olan değil de, yoğunluklarının azaldığı veya arttığı devrelerle birlikte değişen kıvrımlı ve ritmik bir biçime sahiptirler” demektedir. “Toplumsal hareket”ten bir toplumu harekete geçiren tüm hareketleri anlamak gerekir, bu hareketlerin bütünü konjonktürü veya daha iyisi, konjonktürleri oluşturmaktadır. Çünkü ekonomiyi, siyaseti, nüfusu, ama aynı zamanda bilinçleri, ortaklaşa zihniyetleri, alt ve üst noktalarıyla bir suçluluğu, birbirlerini izleyen sanat okullarını, hatta modaları (Batı'da, bir görünüp bir kaybolan nitelikte olduğundan ötürü, tamamen olaysal alana giren kıyafet modası) etkileyen çoklu konjonktürler vardır. Yalnızca ekonomik konjonktür, nihai sonuçlarına kadar götürmediyse bile, ciddi bir şekilde incelenmiştir. Demek ki konjonktürel tarih çok karmaşık ve eksiktir. Ve bunu sonuca varma zamanı geldiğinde farkedeceğiz.

Şu an için yalnızca ekonomik konjonktürle, özellikle muazzam bir araştırmanın o noktadan itibaren başladığı fiyat konjonktürüyle meşgul olalım. Bu konudaki teori 1929-1932'ye doğru, iktisatçılar tarafından güncel verilerden hareketle oluşturulmuştur. Tarihçiler onlara ayak uydurmuşlardır. Bizim sayemizde zamanın bayırı,

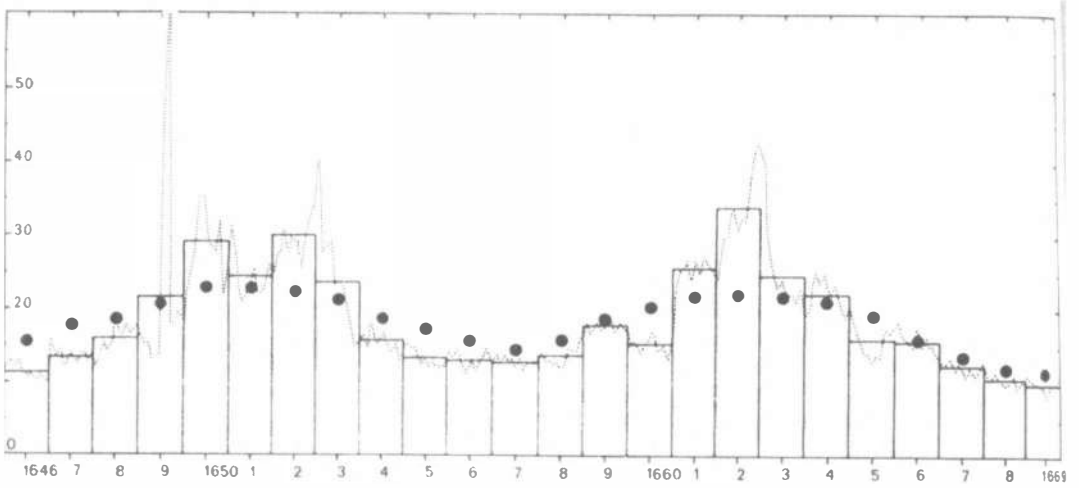
geriye doğru geniş ölçekte aydınlatılmıştır. Bu durum sayesinde kavramlar ve koskoca bir dil üretilmiştir. Bütünün inişli çıkışlı hareketi özel hareketler halinde bölünmüş ve bunların herbiri belirleyicisi, devresi, muhtemel anlamıyla farklılaştırılmıştır.¹¹⁵

Fırsat çıktığında hâlâ rol oynayan mevsimlik hareket (örneğin 1976 yazındaki kuraklık esnasında olduğu gibi), bizim bugünkü kalın ekonomilerimizin içinde boğulmuştur. Ama eskiden bu kadar silik değildi, hatta bunun tamamen tersiydi. Kötü hasatlar veya yokluklar birkaç ay içinde, XVI. yüzyılın fiyat devriminin bütünüyle kıyaslanabilecek bir enflasyon yaratabilirdi! Bu durum, fakirler için gelecek hasada kadar mümkün olduğu kadar küçük ölçekte yaşama zorunluluğuydu. Hareketin tek avantajı, çabuk yok olmasıydı. Witold Kula'nın dediği gibi, sümüklü böceğe benzeyen Polonya köylüsü fırtınadan sonra kabuğundan çıkmaktaydı.¹¹⁶

Tercihan devre denilen diğer hareketler daha uzun süreler gerektirmektedir. Bunları birbirinden ayırmak üzere, onlara iktisatçılar tarafından adlar takılmıştır: *Kitchin* 3-4 yıllık kısa bir devredir, *Juglar* veya onyılicı devre (Eski Rejim ekonomisine kök söktüren devre) 6-8 yıl sürmektedir, *Labrousse* (*devrearası* veya *onyıllararası da denilmektedir*) 10-12 yıl, *hatta daha uzun sürmektedir; bir Juglar'ın* iniş kesiminin (yani üç veya dört yıl) ve yukarı doğru hareketini kaçırarak yayık kalan tam bir *juglar'ın* arkasından gelmektedir. *Labrousse*'un klasik örneği, patlamasına kesinlikle katkıda bulunduğu Fransız devriminin arefesinde, 1778-1791 arasında depresyon ve stagstasyonu dayatan aradevredir. Hiperdevre veya *Kuznets*, 20 yıl kadar süren çifte *juglar* devresidir. *Kondratieff*¹¹⁷ yarım yüzyıl veya daha uzun süre etkili olmaktadır. Örneğin bir *Kondratieff* 1791'de başlamış, 1817'ye doğru zirveye çıkmış ve 1851'e kadar, yani Fransa'da ikinci imparatorluk olacak dönemin (1852-1870) hemen hemen eşigine varana kadar genişlemiştir. Nihayet yüzyıllık *trend*'den daha uzun hareket yoktur. Bu devre aslında çok incelenmiştir ve ben kısa bir süre sonra bu konuya uzun uzun geri döneceğim. Konjonktürel tarih özenle incelenmedikçe ve öneminin gerektirdiği noktaya getirilmedikçe, ilham ettiği bunca esere rağmen, dehşetli bir şekilde eksik kalacaktır.

Bütün bu devreler tabii ki çağdaş ve eşzamanlıdır; birarada varolmakta, birbirlerine karışmakta, hareketlerini bütünün iniş çıkışlarına eklemekte veya ondan çekmektedirler. Ama bütünsel hareket, teknik olarak kolay olan bir yolla özel hareketler halinde bölünebilir, açığa çıkartılmak istenilen ayrıcalıklı bir hareketin uğruna diğerleri yok edilebilir.

Daha işin başındaki belirleyici sorun, *güncel* ekonomik gözlemin keşfettiği bu devrelerin, endüstri öncesi eski ekonomilerde varolup olmadıklarını bilebilmektir. Örneğin 1791'den önce *Kondratieffler* olmuş mudur? Bir tarihçi bize, XIX. yüzyıl öncesinde şu veya bu devre biçimi dışında, bunun bulunacağından hemen hemen emin olduğunu, aşırı bir kurnazlıkla söylemektedir.¹¹⁸ Ödülün önemini bilmezden gelmeme koşuluyla, uyarı gereklidir. Nitekim bugünün devreleri dünün devrelerine yeteri kadar benzemekte ve bu durum eski ekonomilerle yeni ekonomiler arasındaki belli bir sürekliliği vurgulamaktadır: bugünkü deneylere karışmış olarak karşımıza çıkan benzeri kuralları etkili olmuş olabilir. Ve eğer dalgalanma yelpazesi başka türlü açılırsa, eğer bu dalgalanma başka bir oyun oynarsa, bu durumda anlamlı bir evrim gözlenebilir. Bu durumda Pierre Chaunu'nun XVI. yüzyılda Sevilla limanı trafiğinde *Kitchin* devreleri keşfetmiş olmasının, sonucu olmayan bir ayrıntı olduğunu sanmıyorum.¹¹⁹ Veya 1368-1797 arasında Kolonya tahıl ve ekmek fiyat eğrilerinde¹²⁰ birbirlerini izleyen *Kondratieffler*in, şu başat sorun olan süreklilik konusunda belirleyici bir tanıklık getirmediğine inanmıyorum.

7. FİYATLAR ÇEŞİTLİ HAREKETLER HALİNDE NASIL BÖLÜNEBİLİR?

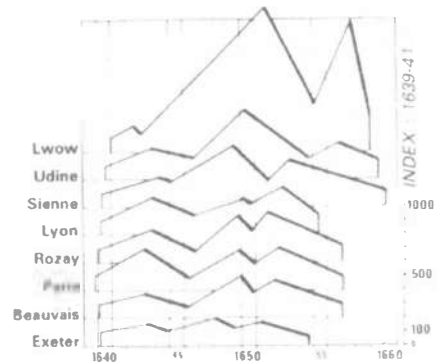
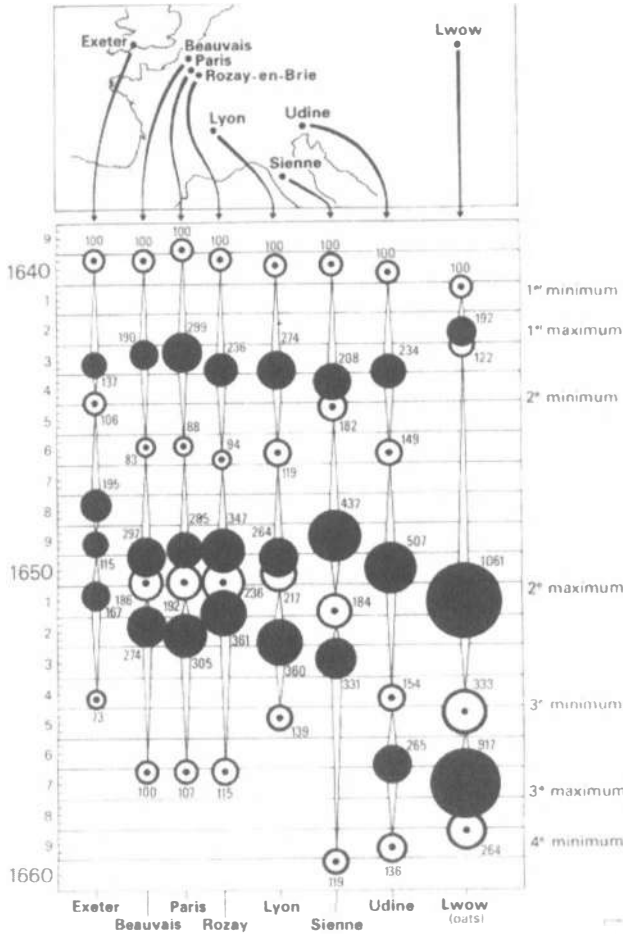
Bu grafiğin üzerinde, Paris halindeki bir setier bağdayın üç farklı kaydı karşılaştırılmıştır:

- noktalı olanı, aylık hareket. Normal yılda oldukça sakin, kıtlık ve güç kaynak yıllarında hızlı yükselme;
- kesiksiz çizgili olanı, hasat yılı (Temmuz-Ağustos) cinsinden hesaplanan yıllık ortalamaların basamaklı hareketi: kötü hasat yıllarıyla (1648-1649'dan 1652-1653'e; La Fronde ayaklanması; 1661-1662, XIV. Louis'in tahta çıkışı) iyi hasat yıllarının birbirlerini izlemeleri;
- büyük noktalı olanı, yedi yıl üzerinde hareketli ortalamalar olarak hesaplanan devrevi hareketler (1645-1646'dan 1655-1656'ya ve 1656-1657'den 1668-1669'a). Bu geniş devrevi hareketlere geçiş, yüzyıllık trendin evrimlerindeki fiyat dalgalanmalarını kapsamına almaktadır.

Dalgalanmalar ve Titreşim Alanları

Fiyatlar (endüstri öncesi yüzyıllar için özellikle buğday fiyatları kullanılmaktadır) sürekli değişmektedir. Erkenden gözlenebilir hale gelen bu dalgalanmalar, Avrupa'da pazar ağının erken bir dönemde yerleşik hale geldiğinin göstergesidirler, üstelik bu dalgalanmalar oldukça geniş mekânlarda eşanlı olmaktadırlar. XV., XVI. ve XVII. yüzyıllar Avrupa'sı daha tam bir birlik haline gelmeden önce bile, aşikâr bir şekilde bütünsel ritmlere, bir düzene uymaktadır.

Ve fiyat ile ücretler konusunda araştırma yapan tarihçinin cesaretini kıran da budur: o zamana kadar ortaya konulmamış dizileri oluşturmaya çalışmaktadır, ama çalışması bitince daha önceden bildiği bir şarkıyı duymaktadır. Bir araştırmanın ortaya koyduğunu, onun arkasından gelen bir diğeri tekrarlamaktadır. *Cambridge Modern Economic History*'den alınan¹²¹ yan sahifedeki tablo, bazıları yüksek, bazıları da çu-

8. FİYAT YAYILMA DALGALARI VAR MIDIR? AVRUPA'DA BUĞDAY BUNALIMI, 1639-1660

Frank Spooner (Cambridge Economic History, 1967, IV, s. 468) tarafından düşünülen ve gerçekleştirilen soldaki grafiğin en üst noktalarını işaret etmektedirler; bu bunalımların hepsinde, Avrupa mekânını Atlantik'ten Polonya'ya silip süpürmektedirler. 100 olan taban 1639'un ilk çeyreğinden 1640'ın ilk çeyreğine olan dönem için hesaplanmıştır. Alttaki ikinci grafik (Yüksek İncelemeler Okulu Laboratuvarı), aynı fiyat dalgalarını daha şematik olarak göstermektedir.

kur olan fiyat dalgaları sanki Avrupa mekânında yayılıyorlarmış ve bunların izleri meteoroloji haritalarındaki izobar eğrilerinin yer değiştirmeleri için olduğu gibi çizilmişçesine varolan bir cins birlikleri açığa çıkartmaktadır. Frank C. Spooner bu süreci gözle görünür hale getirmeye girişmiştir ve ortaya çıkardığı grafik sorunu çözmiyorsa da, onu oldukça iyi bir şekilde işaret etmektedir. Bu sorunu çözebilmek için, fiili durumda bu hareket halindeki dalgaların, bir tane olarak kabul edilen merkezlerini keşfetmek gerekirdi. Bu gerçeğe benzer mi? Pierre Chaunu'ye göre, "eğer XVI. yüzyılda bir ekonomi-dünyanın ilk taslağı varsa... dalgalanmaların evrenselliği Sevilla ile Vera Cruz arasında bir yerde doğuyorsa benzemektedir".¹²² Seçmek gerekseydi, bu konjonktürel titreşimin doğumunun değilse bile, en azından yansımalarının, o sıralar Avrupa mübadelelerinin merkezinde olan Escout üzerindeki Anvers kentinden itibaren olduğunu görürdüm. Ama gerçek herhalde, her ne olursa olsun tek bir merkez kabul edilmesine izin vermeyecek kadar karmaşıktır.

Aşağı yukarı birlikte dalgalanan bu fiyatlar her halükârda, parasal mübadelelerin içine nüfuz eden ve kapitalizmin şimdiden örgütleyici damgası altında gelişen bir ekonomi-dünyanın tutarlılığının en iyi tanığıdır. Bu dalgalanmaların yayılmadaki hızları, "dengelenmeleri", o çağın ulaşım araçlarının hızlarının olanak verdiği mübadelelerin etkinliğinin kanıtıdır. Bizim için önemsiz bir hız. Ama özel postacılar, her uluslararası fuar vesilesiyle yararlı haberleri, kota dökümlerini, artı kambiyo senedi paketlenen taşırcan atlarını çatlattıkları zaman, acele etmedikleri hiç de söylenemez; postayı büyük piyasalara doğru koşturmanın yolu buydu. Ve kötü haberler, özellikle de yerel kıtlıklar veya ticari iflaslar, uzakta olsalar bile, kanat takmış gibidirler. Faal bir liman olan, ama kesinlikle Avrupa hayatının merkezinde yer almayan Livorno'da Eylül 1751'de,¹²³ "çeşitli kentlerde meydana gelen iflaslar bu (kent) ticaretine önemli bir zarar getirdi ve (kent) Leake ve Prescott beylerin Petersburg'da, beşyüz bin rubleye ulaştığı söylenen borç takıntılı iflaslarından ötürü, yeni bir başarısızlıkla karşılaştı. (Livorno ticaretinin) Cenovalıların Cenova limanındaki serbestileri yeniden getirmeleriyle, büyük zarara uğramasından endişe ediliyor". Bu cins hasarlar Avrupa'nın birliğinin ve zorunlu olarak da konjonktürel birliğinin elle tutulur nitelikte olduğunun anlaşılmasına yardımcı olmaktan değiller midir? Her şey aşağı yukarı aynı ölçüye göre kıpırdamaktadır.

Ama en merak uyandırıcı olanı, Avrupa konjonktürünün ritminin kendi ekonomi-dünyasının sınırlarını aşmasıdır, bu konjonktür kendi evinin dışına çıkmıştır bile, belli bir güç onu uzaktan yönetmektedir. XVI. yüzyılda Moskof devletindeki fiyatlar, onları farkedebildiğimiz ölçüde, Batı fiyatlarıyla hizaya girmektedirler; bu herhalde, başka yerlerde olduğu gibi burada da "aktarıcı" rolü oynayan Amerikan madenleri aracılığıyla olmaktadır. Aynı şekilde Osmanlı fiyatları, aynı nedenlerle Avrupa fiyatlarına uymaktadır. Amerika, en azından Yeni İspanya ve fiyatların dalgalandığı Brezilya da bu uzak modeli izlemektedirler. Louis Dermigny "Pierre Chaunu tarafından kanıtlanan Atlantik-Pasifik korelasyonu"¹²⁴ yalnızca Manilla için geçerli değildir"¹²⁵ diyecek kadar ileri gitmektedir. Nitekim, Avrupa fiyatları ritimlerini, Manilla kalyonunun yolunun da ötesine, özellikle Makao'ya kadar yayacaklardır. Ve Aziza Hazan'ın incelemelerinden beri, XVI. yüzyıldaki Avrupa enflasyonunun Hind'de de yankılandığını ve bunun 20 yıl kadar bir kayma ile olduğunu biliyoruz.¹²⁶

Bu farkına varışların yararı aşikârdır: eğer dayatılan veya aktarılan fiyatların ritmi gerçekten bir egemenlik veya benim düşündüğüm gibi bir bağımlılık işaretiyse, Avrupa'da ortaya çıkan ekonomi-dünyanın ısımasının, ona atfedilecek en muhteris sırları çok erkenden aşmakta olduğu sonucu çıkartılabilir. Bu da dikkatleri, fetihçi bir ekonomi-dünyanın kendi alanının ötesine yönelttiği şu *antenlerle* olmaktadır. Bunlar, Doğu Akdeniz ticaretinin kesinlikle en iyi örneği olduğu, gerçek yüksek geri-

lim hatlarıdır. Bu cins mübadeleleri küçümseme, onları yalnızca lüks mallarla ilgili oldukları için eklenti sayma (öylesine ki, bunların yok olmasının halkların gündelik hayatına hiçbir zararı olmayacağı düşünülmektedir) eğilimi (I. Wallerstein da dahil) vardır. Herhalde öyledir. Ama en sofistike kapitalizmin kalbine yerleşmiş olan bu mübadele tipleri, hayatın en gündelik yanına doğru dallanıp budaklanan sonuçlara sahiptirler. Fiyatlar üzerinde, ama yalnızca onların üzerinde değil. İşte bu da dikkatleri, genelde kabul edildiğinden daha fazla egemenlik ve savaş silahı olan paranın ve değerli madenlerin üzerine bir kez daha çekmektedir.

Yüzyıllık Trend

Devreler listesinde, süre rekoru yüzyıllık *trend*'e, devrelerin en fazla ihmal edilen olan yüzyıllık eğilim'e aittir. Bu ihmalin bir nedeni, iktisatçıların genelde yalnızca kısa konjonktürle ilgilenmeleridir -André Marchal "tamamen ekonomiye ilişkin uzun dönemli bir çözümlemenin anlamı yoktur" diye yazmıştır.¹²⁷ Bir başka neden de, bu devrenin yavaşlığının onu gizlemesidir. Fiyatların bütününün üzerine yaslandığı bir taban olarak ortaya çıkmaktadır. Tabanın yukarı veya aşağı doğru hafifçe eğilmesi veya yatay kalması pek farkedilmemektedir, çünkü bu tabandaki eğriye, kendi çok daha hareketli ve ani inişleri ile çıkışları olan eğrilerini çakıştıran diğer fiyat hareketleri, kısa konjonktürlerde meydana gelenleri, tabandakilerin farkedilmesini engellemektedirler. Acaba yüzyıllık *trend* bir bakıma diğer hareketlerin tortusu, onların hesap yoluyla elenmeleriyle geriye kalan değil midir? Onu "gösterge" rolüne terfi ettirmek (henüz etkin neden demiyorum), acaba (tıpkı Simiand'ın A ve B safhaları gibi, ama tamamen başka bir kronolojik genişlikte) gerçek sorunların gizlenmesine yol açmaz mı? Yüzyıllık trend tek başına varolmakta mıdır?

Buna hayır demeye yatkın birden fazla iktisatçı, birden fazla tarihçi vardır. Veya daha basit olarak, ben sanki o yokmuş gibi davranmayı düşünüyorum. Ama eğer bu temkinliler, bu kuşkucular hatalıysa? 1974'te aşikâr bir şekilde açılan, ama kesinlikle bu tarihten önce başlamış olan anormal, şaşırtıcı, uzun bir bunalım, uzmanların dikkatini birden bire uzun süreye çekmiştir. Leon Dupriez uyarı ve işaretlerini artırarak, atışa başlamıştır. Michel Lutfalla "Kondratieffe bir geri dönüş"ten bile söz etmiştir. Rondo Cameron¹²⁸ kendi hesabına, 150-350 yıl süreleri olan ve "lojistik" olarak vaftiz ettiği devreleri önermektedir. Ama adlandırma bir yana bırakılırsa, bunlar yüzyıllık *trend*'den gerçekte nerede farklılaşmaktadırlar? Demek ki zaman yüzyıllık *trend* lehine konuşmamıza uygundur.

Hemen farkedilmeyen, fakat yoluna hep aynı yönde uslu uslu giden *trend*, birikimli bir süreçtir. Kendi kendine eklenmektedir; her şey sanki fiyat ve ekonomik faaliyetler kitlesini, ters yönde ve inatla, göze görünmeyen, yavaş ama sürekli bir şekilde, bunların genel düşüşü yönünde çalışmaya başlayıncaya kadar yükseltmektedir. Yıl be yıl ancak çok düşük ölçekte hesaplanabilmekte, yüzyıl be yüzyıl önemli bir aktör haline gelmektedir. Öylesine ki, eğer yüzyıllık *trend*'i daha iyi hesaplamak ve onu Avrupa tarihiyle sistematik bir şekilde çakıştırmak gerekirse (Wallerstein'in ekonomi-dünyanın mekânsal şemasını çakıştırdığı gibi), bizi taşıyan, bugün bile ne onları tam olarak anlayabildiğimiz, ne de kesin tedavi olanağına sahip olduğumuz bu ekonomik akımlar hakkında bazı açıklamalar ortaya çıkabilir. Tabii ki yüzyıllık *trend* konusunda ortaya bir teori atmaya ne niyetim, ne de olanağım var. En fazlasından Jenny Grizietti Krestschmann¹²⁹ ve Gaston Imbert'in¹³⁰ klasik kitaplarını ele almayı ve onların muhtemel sonuçlarını vurgulamayı deneyeceğim. Bu, sorunlarımızı çözmenin değil de, belirlemenin bir biçimidir.

Bütün diğer devreler gibi, yüzyıllık bir devrenin de bir hareket noktası, bir zirvesi, bir varış noktası vardır, fakat yüzyıllık eğrinin çok düşük engebeli çizgisinden ötürü, bunların belirlenmeleri yaklaşık olmaktadır. Bu zirveleri düşünerek, *circa* 1350, *circa* 1650... denilecektir. Bugün kabul edilen verilere göre¹³¹ Avrupa'ya ilişkin olarak, birbirini izleyen dört tane yüzyıllık devre farkedilmektedir: 1250 (1350) 1500-1510; 1507-1510 (1650) 1733-1743; 1733-1743 (1817) 1896; 1896 (1974)... Bu devrelerden herbirinin ilk ve sonuncu tarihi yükselişin başlangıcıyla, inişin sonunu işaret etmektedir; parantez içindeki medyan tarih zirve noktasını, yüzyıllık eğilimin tersine dönüş yerini işaret etmektedir, bu bunalım demekle aynı şeydir.

Bu kronolojik işaret noktaları içinde, birincisi en güvenilir olanıdır. Ben hareket noktası olarak 1250'nin yerine, XII. yüzyılın başını seçerdim. Güçlük, bu çok uzak zamanlardaki çok yetersiz fiyat kayıtlarının hiçbir kesinliğe yer bırakmamasıdır, fakat Batı kırları ve kentlerinin yayılması, Haçlı seferleri, Avrupa atılımının başlangıcının en azından elli yıl geriye alınmasını tavsiye etmektedirler.

Bu tartışmalar ve bu kesinlemeler boşuna değildir, bunlar yalnızca üç tane yüzyıllık devreye sahip olduğumuzu, dördüncüsünün (eğer 1970'li yıllardaki kırılma konusunda yanılmıyorsa) yolunun yarısında olduğunu ve bu devrelerin kıyaslamalı süreleri hakkında bir yargıda bulunmamıza yardımcı olacağını, önceden işaret etmektedirler. Ancak bu arada, bu nihayetsiz dip dalgaları kısalma eğilimindeymişse benzemektedirler. Acaba bunu, sanki yalnızca zenginlere borç verilirmiş gibi, tarihin hızlanmasına mı atfetmek, hem de fazlasıyla mı atfetmek gerekir?

Sorunumuz burada değildir. Tekrarlayalım ki, sorunumuz o dönemde yaşayanlar tarafından görülmesi mümkün olmayan bu hareketin ekonomi-dünyaların uzun vadeli kaderini kaydedip kaydetmediğini, veya hiç değilse aydınlatıp aydınlatmadığını bilebilmektir; sorunumuz ekonomi-dünyaların ağırlık ve sürelerine rağmen veya ağırlıkları ve süreleri nedeniyle bu hareketlere ulaşip ulaşmadıklarını, onları besleyip beslemediklerini, onlara maruz kalıp kalmadıklarını, onları açıklarken onlar tarafından açıklanıp açıklanmadıklarını bilebilmektir. Eğer tam da böyle olsaydı, fazlasıyla güzel olurdu. Açıklamayı zorlamamak ve tartışmayı kısaltmak amacıyla, 1350, 1650, 1817 ve 1973-1974 zirvelerinin sundukları, birbiri ardına gelen gözlemevlerine yerleşmekle yetineceğim. Bu gözlemevleri ilke olarak iki zıt sürecin, iki zıt manzaranın bitişme noktasında yer almaktadırlar. Biz bunları seçmedik, kendimizin yürümediği hesaplardan hareketle kabul ettik. Bunların kaydettiği kopuşların herhalde rastlantıya dayalı olmayan bir şekilde, tarihçilerin çeşitli düzenlere göre getirdikleri dönemlemelerde ortaya çıkması, her halükârda bir olgudur. Eğer bunlar Avrupa ekonomi-dünyalarının tarihinin anlamlı kopuşlarına da tekâbül ediyorlarsa, bu gözlemlerimizi şu veya bu yönde zorlamış olmamızdan ötürü olmayacaktır.

Ekonomi-Dünyaların Açıklayıcı Bir Kronolojisi

Bu dört zirveden hareketle keşfedilen ufuk Avrupa'nın tüm tarihini açıklayamaz. Ama eğer bu noktaların yerleri iyi saptandıysa, bunlar gündeme getirilen deneylerin bütünü boyunca yararlı karşılaştırmaları ortaya çıkartmalı ve hemen hemen garanti etmelidirler, çünkü benzeri konumlara denk düşmektedirler.

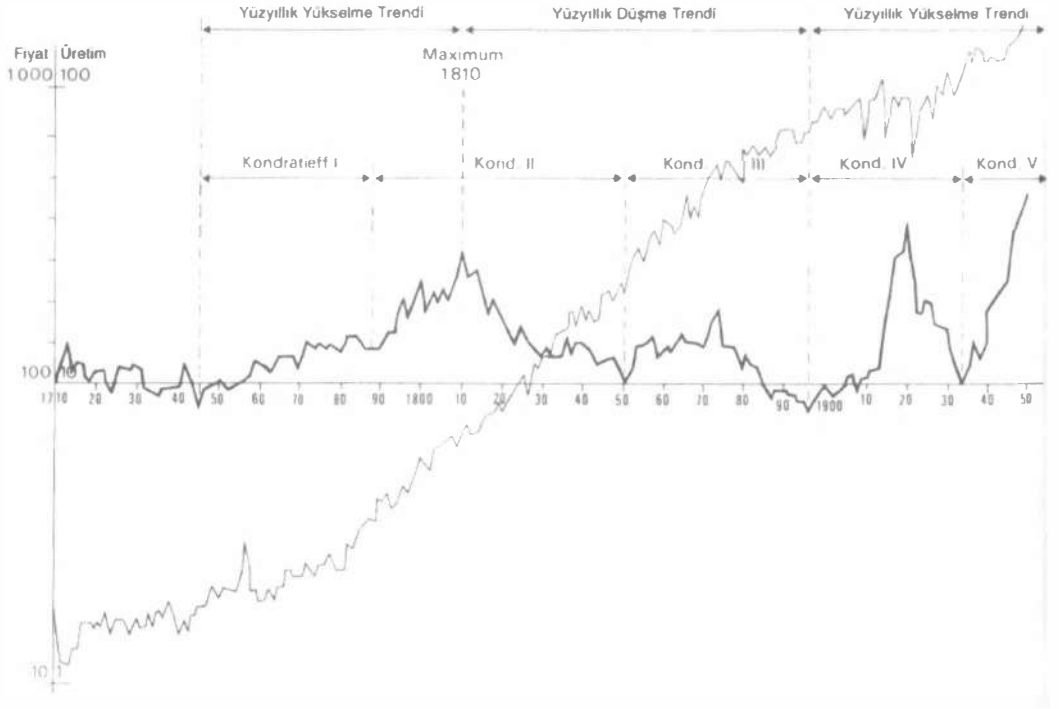
Kara veba felâketi 1350'de, yüzyılın ortasından çok önce başlamış olan ağır ve güçlü yavaşlamaya eklenmiştir. Bu dönemin Avrupa ekonomi-dünyası Merkez ve Batı'nın karasal Avrupa'sına, Kuzey ve Akdeniz'in denizlerini eklemektedir. Bu Avrupa-Akdeniz sistemi aşikâr bir şekilde, derin bir bunalıma tanık olmaktadır; Hristiyanlık Haçlı seferleri arzusunu veya olanağını kaybederek, İslamiyetin direnç ve hareketsiz-

liğine toslayarak, ona 1291'de Kutsal topraklardaki sonuncu önemli nokta olan Akkâ'yı terketmiştir; 1300'de Akdeniz ile Kuzey denizi arasında yarı yolda bulunan Champagne fuarları gerileme halindedir; kuşkusuz aynı derecede vahim bir olay olmak üzere, 1340'ta "Moğol" yolu, Venedik ve Cenova için Karadeniz'in ortasından Hind ve Çin'e kadar serbest bir yol olan ipek yolu kapanmıştır. Bu mübadele yolunun deldiği İslam perdesi yeniden bir gerçeklik haline gelmiş ve Hristiyan tekneleri Suriye ve Mısır'da, Doğu Akdeniz'in geleneksel limanlarına geri dönmek zorunda kalmışlardır. Ama aynı zamanda 1350'lere doğru, İtalya endüstrileşmeye başlamıştır. Kuzey'in ham kumaşlarını boyayıp Doğu'da satarken, bunları bizzat imal etmeye başlamıştır. *Arte della Lana* Floransa'ya egemen olacaktır. Kısacası, artık Aziz Louis'nin döneminde değiliz. Kuzey ve Akdeniz kutupları arasında bölünmüş olan Avrupa sistemi, Güneye doğru yatmakta ve Venediğin üstünlüğü belirginleşmektedir: onun lehine olan yeni bir merkez kayması gerçekleşmiştir. Onun etrafında dönen ekonomi-dünya, bu kentin nisbi refahını sağlayacak, Venedik kısa bir süre sonra zayıflamış ve aşikâr bir gerilemenin içinde olan Avrupa'nın içinde parlayacaktır.

Üç yüzyıl sonra, 1650'de (1600 ile 1630-1650 arasındaki bir "Saint-Martin yazı"ndan sonra) uzun XVI. yüzyılın uzun süren refahı sona ermiştir. Acaba burnundan soluyan, madenci Amerika mıdır? Yoksa konjonktür kötü oyunlarından birini mi oynamaktadır? Zamanın belli bir noktasında, yüzyıllık bir alt üst oluş olarak gözlenen burada da, ekonomi-dünyanın geniş ölçekli bir gerilemesi göze görünür halde-dir. Akdeniz sistemi, her ikisi de Amerika'nın değerli madenlerine ve Habsburg emperyalizmine fazlasıyla bağlı olan İspanya ve İtalya'dan başlamak üzere bozulurken, yeni Atlantik sisteminin de ayarı bozulmakta, arızaya geçmektedir. Bu genel gerileme, tartışmaların klasik konusu olan, ama sonuca ulaşamayan "XVII. yüzyıl bunalımı"dır. Öte yandan bu, XVII. yüzyılın başında zaten dünyanın merkezinde olan Amsterdam'ın, buraya muzafer bir şekilde yerleştiği andır. Akdeniz yüzyıllar boyunca adeta tek başına sahibi olduğu büyük tarihin, artık bal gibi dışındadır.

1817: tarihin kesinliği fazla bir yanılsama yaratmamalıdır. Yüzyıllık tersine dönüş İngiltere'de kendini 1809'dan itibaren ilân etmektedir. 1810'da ise Fransa'da Napoléon deneyinin son yıllarının bunalımlarıyla birlikte ortaya çıkmaktadır. Ve Birleşik Devletler için 1812, eğilim değişikliğinin açık başlangıcıdır. Aynı şekilde, Avrupa tamahkârlığının umudu olan Meksika gümüş madenleri, 1810 döneminin kaba darbesini yemişlerdir, sonradan kendilerini toparlayamamalarında konjonktürün de payı vardır. İşte Avrupa ve dünya beyaz maden arızasına girmişlerdir. O sıralarda terazilenen, Çin'den Amerika'ya varana kadar tüm dünyanın ekonomik düzenidir. İngiltere bu dünyanın merkezindedir ve zaferine rağmen acı çektiğini inkâr etmek mümkün değildir. Bu ülke, toparlanabilmek için yıllar harcayacaktır. Ama eğer kimsenin tartışmadığı ön yeri o aldıysa (Hollanda ufukta kaybolmuştur), bunun nedeni kimse-nin burayı onun elinden alacak durumda olmamasıdır.

Ya 1973-1974? diyeceksiniz. İktisatçıların çoğunun öyle sanıyora benzedikleri gibi, kısa bir konjonktür bunalımı mı söz konusudur? Yoksa yüzyılın gözümüzün önünde aşağı doğru terazilendiğini görme gibi, çok heves edilmeyen bir ayrıcalığa mı sahibiz? Eğer öyleyse, siyaset prensleri ve ekonomi uzmanlarının hayranlık verici özenlilikteki kısa vadeli siyasetleri, çocuklarımızın çocuklarının bile sonunu göremeyecekleri bir hastalığı tedavide yetersiz kalacaklardır. Güncellik bizi, soruyu kendimize sormaya zorlamaktadır, bunun için bize göz kırpmaktadır. Ama bundan önce bir parantez açmak gerekmektedir.

9. KONDRATIEFF DEVRELERİ VE YÜZYILLIK TREND

Bu grafik, 1700-1950 arası İngiliz fiyatlarına ilişkin olarak iki hareketi açığa çıkartmaktadır: Kondratieff devreleri ve yüzyıllık trend. Üretim eğrileri eklenmiştir; bunların fiyat eğrisiyle uyumsuzluğuna dikkat ediniz. Kaynak, Gaston Imbert, Uzun süre Kondratieff Hareketlerine dair, 1959, s. 22.

Kondratieff ve Yüzyıllık Trend

Daha önce de söylediğimiz gibi, yüzyıllık *trend*, ne onun soluğuna, ne uzunluğuna, ne de ağırlıklılığına sahip olan bazı hareketleri sırtında taşımaktadır. Bunlar dikine fışkırmaktadır. Onları görmek kolaydır, kendilerini göstermektedirler. Dün olduğu gibi bugün de gündelik hayat bu canlı hareketler tarafından kat'edilmektedir. Bunları bütün olarak tartabilmek için, onları *trend*'e eklemek gerekir. Ama biz kendi söylemimiz için yalnızca hürmetli Kondratieffleri katmakla yetineceğiz, çünkü bunların her birine, kabaca bir yarım yüzyıl tekâbül etmektedir, yani biri iyi, diğeri kötü konjonktürde olmak üzere iki kuşağın süreceği zaman kadar. Eğer bu iki hareket, yüzyıllık *trend* ile Kondratieff bitleştirilecek olursa, iki sesli bir konjonktürel uzun havaya sahip olunacaktır. Bu bizim ilk gözlemimizi karmaşılaştırmakta, ama aynı zamanda güçlendirmektedir, çünkü Kondratieffler, ısrarla söylenenin tersine, Avrupa sahnesine 1791'de değil de, yüzyıllar önce çıkmışlardır.

Hareketlerini yüzyıllık *trend*'in iniş veya çıkışına ekleyen *Kondratieff*ler, onu güçlendirmekte veya yumuşatmaktadırlar. Bir *Kondratieff*'in zirvesi, iki kerenin bir keresinde bir *trend*'in zirvesiyle çakışmaktadır. 1817'de böyle olmuştur. (Eğer yanılmıyorsam), 1973-1974 böyledir, belki 1650 de de böyle olmuştur. 1817 ile 1971 arasında iki bağımsız *Kondratieff* zirvesi olmalıdır: 1873, 1929. Eğer bu veriler her tür eleştiriden arınmış olsalardı (ki durum hiç de böyle değildir), 1929'da dünya bunalımının kökeninde yer alan kopuşun, yükselen dalı 1896'da yola çıkan, XIX. yüzyılın son yıllarını, XX. yüzyılın ilk yıllarını, birinci dünya savaşını ve savaş sonrasının gri on yılını aşarak, 1929'da zirveye ulaşan basit bir *Kondratieff*'in geri dönüşünden ibaret olduğunu söyledik. 1929-1930 tersine dönüşü, gözlemcileri ve onlardan daha da fazla apışıp kalan uzmanları o kadar çok şaşırtmıştır ki, François Simiand'ın en iyi kanıtlarından birini oluşturduğu muazzam bir anlama çabasına girilmiştir.

1973-1974 arasında, başlangıcı 1945'e doğru biryerlerde olan yeni bir *Kondratieff* tersine dönüşü meydana gelmiştir (yani normale göre, yaklaşık üç çeyrek yüzyıllık bir yükselen dal), ama 1817'de olduğu gibi, onunla birlikte bir de yüzyıllık *trend*'in tersine dönüşü meydana gelmiş midir, yani çifte bir tersine dönüş mü söz konusudur? Hiçbir kanıt olmamasına rağmen, ben böyle olduğuna inanmaya eğilimliyim. Ve eğer bu kitap bir gün, 2000 yılının ötesinde bir okuyucunun eline geçerse, belki de tıpkı benim Jean-Baptiste Say'ın ağzından kaçırdığı bu cins aptallıklarla, biraz da kötü niyetle eğlendiğim gibi, eğlenebilecektir.

Çift veya tek, 1973-1974 yıllarının tersine dönüşü uzun bir gerilemeye açılacaktır. 1929-1930 bunalımını yaşamış olanlar, beklenmedik, benzersiz ve nisbeten kısa süreli bir kasırgaya dair anılarını korumuşlardır. Bizi bir türlü bırakmayan bugünkü bunalım, sanki gerçek yüzünü göstermeye, onu açıklayacak ve bizi rahatlatacak adını ve modelini bulmaya ehil değilmiş gibi, daha sinsidir; o bir kasırgadan çok, göğün inatçı bulutlarla kaplanması veya suların yavaş ve umut kırıcı yükselmesiyle ortaya çıkan sel baskınıdır. Ekonomik hayatın bütün temelleri, geçmiş ve şimdiki deneyin tüm dersleri tartışmalı hale gelmiştir. Çünkü paradoksal olarak hem gerileme, üretim yavaşlaması, işsizlik vardır, hem de fiyatlar eski kurallara ters olarak, hızla artmaya devam etmektedirler. Olguyu stagflasyon olarak vaftiz etmek, pek bir açıklama getirmemektedir. Keynes'in derslerini izleyerek kısa bunalımlara egemen olan, her yerde kurtarıcı rolü oynayan ve 1929 tipi felâketlerden arındığını sanan devlet, acaba bizatihi bu çabalardan ötürü bunalımın sapkınlığından sorumlu olamaz mı? Veyahut da, işçilerin kendilerini savunmaları ve çeviklikleri, fiyatların ve ücretlerin her şeye rağmen artışını açıklayan baraj mıdır? Léon-H. Dupriez,¹³² bu soruları sormakta, ama yanıtlamamaktadır. Son söz ve onunla birlikte, bilmediğimiz bazı yasalara veya eğilim halindeki kurallara uyuyora benzeyen bu uzun devrelerin gerçek anlamı elimizden kaçmaktadır.

Uzun Konjonktür Açıklanabilir mi?

İktisatçılar ve tarihçiler konjonktürel hareketleri farketmekte, betimlemekte, tıpkı med cezir gibi birbirlerinin üzerine eklenmelerine dikkat etmekte -François Simiand'dan beri bunun kendi hareketi üzerinde, dalgaların hareketini taşıdığı söylenmektedir-, bunların çoklu sonuçlarına dikkat etmektedirler. Ve bunların genişliği ve bitmez tükenmez düzenliliği karşısında hep şaşırmaktadırlar.

Ama bunların neden kendilerini dayattıklarını, geliştiklerini ve yeniden başla-

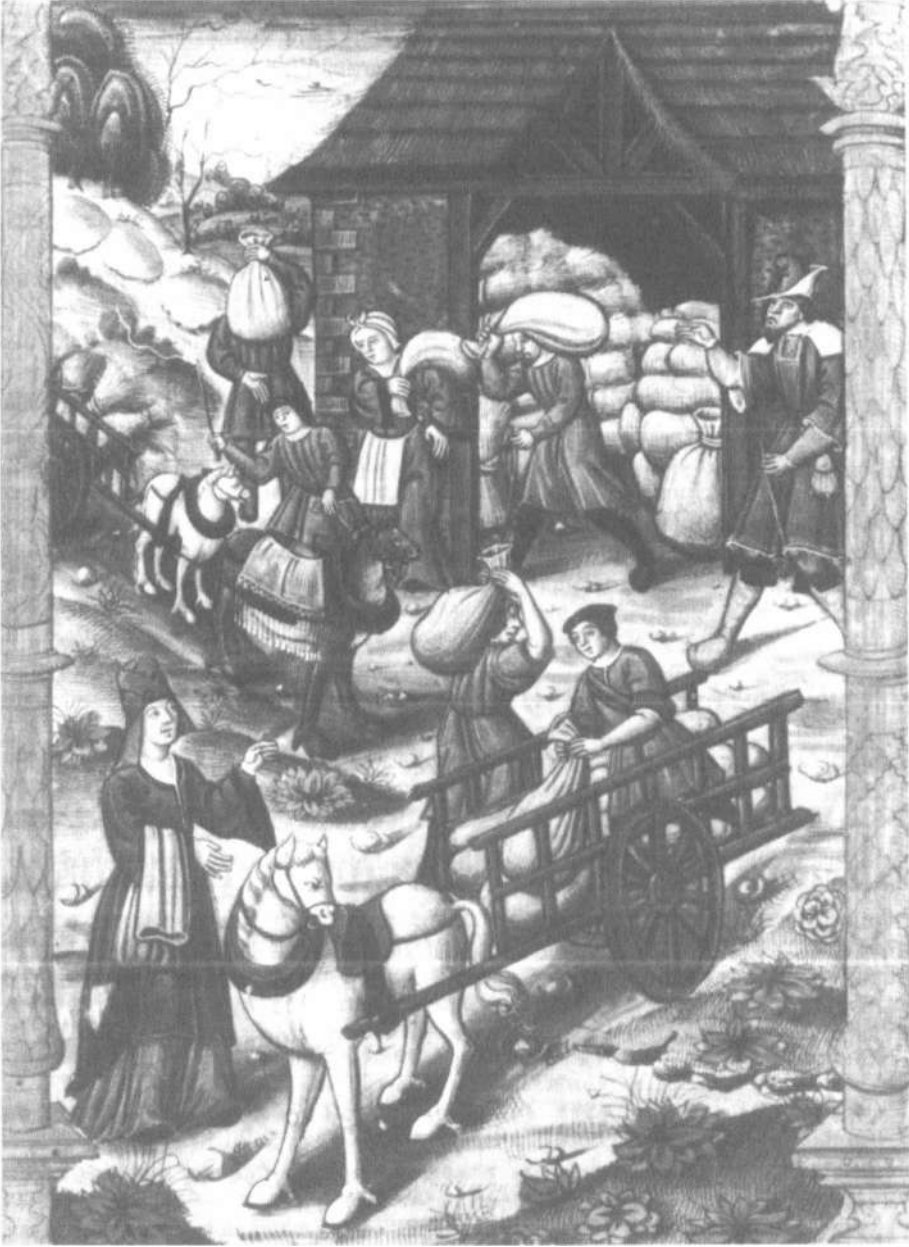
dıklarını açıklamayı hiçbir zaman denememişlerdir. Bu yöndeki tek işaret, Jevons'a göre güneşteki lekelerle bağlantısı olan *Junglar* titreşimlerine ilişkin olanıdır! Kimse bu dar korelasyona inanmaz. Öyleyse diğer devreler nasıl açıklanabilir? Yalnızca fiyat değişimlerinin kaydettikleri değil, aynı zamanda endüstriyel üretime ilişkin olanları (W. Hoffman'ın eğrilerine bakınız) veya XVIII. yüzyıldaki Brezilya altın devresi, veya Meksika gümüşünün iki yüzyıllık devresi (1696-1900), Atlantik'in bütün ekonomisinin ritmini verdiği sıralarda Sevilla limanının trafiğinin titreşimlerine ilişkin olanı da. Yüzyıllık *trend'e* yapışan ve kuşkusuz sonuç oldukları kadar neden de olan uzun dönemli nüfus hareketlerini hesaba katmaksızın. Tarihçilerin ve iktisatçıların üzerinde çok çalıştıkları değerli maden gel-gitlerini hesaba katmaksızın. Etki ve tepkilerin kalınlığı hesaba katıldığında çok basit bir determinizmden kaçınmak uygun olacaktır: miktar teorisi rolünü oynamaktadır, ama ben Pierre Vilar'la birlikte, her ekonomik atılımın kendi para ve kredisini yaratabileceğini düşünüyorum.¹³³

Başımızın çaresine bakabilmek için, olanaksız problemi çözmeyi değil de, başlangıç düzeyindeki fiziksel titreşimli ve devrevi hareketlerine zihinden başvurmanın gerektiğini söylüyorum. Hareket her seferinde dış bir darbenin sonucunda, gövdenin kendini titreşime sokan darbeye cevabı olarak ortaya çıkmaktadır. Keman telleri yayın altında titreşmektedirler. Bir titreşim doğal olarak başka birine yol açabilir: uygun adım yürüyen askeri birlik, bir köprüye geldiğinde buna son vermelidir, aksi taktirde bazı koşullarda köprü de titreşime geçebilir. Öyleyse konjonktür karmaşası içinde, bir başkası üzerine, sonra bir diğeri üzerine yansıyan ve böyle sürüp giden bir hareket hayal edelim.

En önemli etki hiç kuşkusuz, dış nedenlerden gelmektedir. Giuseppe Palombo'nun dediği gibi, Eski Rejim ekonomisi *takvim*'in zorlaması altındadır; bu takvim binlerce zorunluluk, kendiliğinden anlaşılacağı üzere hasatlardan gelen, ama bir örnek vermek üzere kışın en mükemmeline zenaat faaliyetleri dönemi olmasından da kaynaklanan binlerce darbe anlamına gelmektedir. Aynı şekilde insanların ve onları yöneten yetkililerin iradelerinin dışında oluşan bolluklar ve kıtlıklar, yayılmaya yatkın pazar iniş çıkışları, uzak mesafe ticaretinin dalgalanmaları ve bunların "iç" fiyatları üzerindeki yansımaları da vardır: dışarı ile içlerinin her karşılaşması bir çatlak, bir yaradır.

Ama dış darbe kadar, bunun etki yaptığı ortam da hesaba katılmalıdır: hareketin barınağı olarak, ona kendi devresini dayatan beden (ancak eksik şekilde uygun bir kelime) hangisidir? Louvain üniversitesinde ekonomi profesörü olan ve sürekli kaygısı fiyat dalgalanmalarını, gündeme getirdiği yüzeye veya hacme bağlamak olan Urbain'le yaptığım bir görüşmenin uzak anısını (1950) korudum. Ona göre ancak aynı titreşim yüzeyinin fiyatları kıyaslanabilir nitelikteydi. Fiyatların etkisiyle titreşenler, fiili durumda, önceden kurulmuş olan ve bana göre en mükemmeline titreşimli yüzeyleri oluşturan fiyat yapıları'ydı (kesinlikle Léon-H. Dupriez'in onlara verdiğiyle aynı olmayan bir yönde). Okuyucu hangi iddiaya yöneldiğimi iyi görmektedir: ekonomi-dünya en geniş alana sahip titreşimli yüzeydir; bu yüzey yalnızca konjonktürü ağırlamakla kalmamakta, aynı zamanda onu belli bir derinlikte, belli bir düzeyde imal de etmektedir. Muazzam mekânlar üzerinde fiyatların birimliliğini, tıpkı bir damar sisteminin kanı canlı vücuda dağıtması gibi yaratan her halükârda odur. O biyatihi yapıdır. Ancak sorulan soru, işaret ettiğim çalışmalara rağmen, yüzyıllık *trend*'in bu dinlenme ve düşünme yüzeyinin iyi bir göstergesi olup olmadığının bilinbilmesi olarak kalmaya devam etmektedir. Bana göre, ekonomi-dünyanın muazzam, ama sınırlı yüzeyi olmadan açıklanamayan yüzyıllık titreşim konjonktürün karmakarışık gel-gitini açmakta, kırmakta, sonra yeniden açmaktadır.

Tarihsel veya ekonomik araştırmanın bugün bu uzun soluklu sorunlara doğru yöneldiğinden emin değilim. Pierre Léon dün¹³⁴ "tarihçiler uzun döneme çoğu za-

XVI. yüzyılda zenginlik, buğday çuvallarını yığmaktır (Bakire Meryem'in gebe kalması yortusuna ilişkin krallık şarkıları, Paris, B.N., Ms, fr. 1537).

man ilgisiz kalmışlardır” demektedir. Hatta Labrousse tezinin başında¹³⁵ “uzun süreli hareketlere açıklama getirmekten tamamen vazgeçtik” diye yazıyordu. Yüzyıllık trend tabii ki bir devre arası fasıla olarak ihmal edilebilir. Witold Kula ise¹³⁶ kendi hesabına, “birikimli etkileriyle yapı dönüşümlerini harekete geçiren” uzun süreli hareketler karşısında dikkatlidir. Ama adeta tek başınadır. Öte uçta yer alan Michel Morineau,¹³⁷ “yaşanmış zamana olaysal lezzetinin, yoğunluğunun ve kumaşının” iade edilmesini istemektedir. Ve Pierre Vilar¹³⁸ “kapitalist rejimde olduğu kadar, Eski Rejim ekonomisinde de kısa vadede ortaya çıkan sınıf sürtüşmelerini, mücadelelerini sistematik olarak örtmek olacağından” kısa vadeyi gözden ırak tutmamaktadır. Böylesine bir tartışmada, bu yanlış tartışmada taraf tutmanın alemi yoktur, çünkü konjunktürü tüm kalınlığı içinde incelemek gerekir. Onun bir yandan olaysala ve kısa vadeye, diğer yandan da uzun vadeye ve yüzyıllık oluşuma yönelen sınırlarının araştırılmaması yazık olur. Kısa vade ile uzun vade birarada varolmaktadırlar ve birbirlerinden ayrılmaz niteliktedirler. Teorisini kısa vade üzerinde kuran Keynes, başkaları tarafından sıkça tekrarlanan “uzun sürede hepimiz ölüyüz” sözünü etmiştir, ama mizah bir yana bu sıradan ve saçma bir sözdür. Çünkü biz hem kısa, hem de uzun dönem içinde yaşıyoruz: konuştuğum dil, yaptığım iş, inançlarım, beni çevreleyen insan manzarası, bunları miras aldım; bunlar benden önce vardılar, benden sonra da olacaklar. Kısa vadenin “bir zaman süresi değil de, işlerin belli bir durumu” olduğunu düşünen Joan Robinson’la da¹³⁹ aynı fikirde değilim. Bu hesaba göre “uzun vade” ne hale gelir? Zaman sadece içerdiği ve barındırdığı haline gelir? Bu mümkün müdür? Beyssade daha akla yakın bir şekilde zamanın “ne masum, ne suya sabuna dokunmayan bir şey olduğu”nu söylemiştir;¹⁴⁰ zaman kendi içeriğini yaratmıyorsa da, ona etki etmekte, ona bir biçim, bir gerçeklik vermektedir.

Dün ve Bugün

Yalnızca teorik olmak ve eğer tercih edilecekse, problematik bir giriş olmayı amaçlayan bu bölümü bitirmek için, kimi yükselen, kimi inişte olan yüzyıllık devrelerin ve bunların en yüksek noktalarını işaret eden bunalımların bir tipolojisini adım adım inşa etmek gerekir. Ne geriye bakan iktisat, ne de en riskli tarih bize bu işlemde destek verecektir. Ve üstüne üstlük, gelecek incelemelerin, formüle etmeyi denediğim bu sorunları tamamen dışta bırakmaları mümkündür.

Bu üç durumda (çıkış, bunalım, iniş), bize daha şimdiden dokuz farklı şık veren Wallerstein’in çemberlerine göre tasnif yapmak gerekir. Ve biz de dört tane toplumsal *bütün* ayırımı yaptığınıza göre -ekonomi, siyaset, kültür, toplumsal hiyerarşi- daha şimdiden otuzaltı şıkka ulaşıyoruz. Nihayet düzenli bir tipolojinin bizi yanıltacağını öngörmek gerekir; eğer uygun bilgilere sahip olursak, bir de çok sayıdaki özel durumlara göre ayırım yapmak gerekir. Temkinli bir şekilde, ne kadar tartışmalı ve narin olsalar, genellemeler düzleminde kalacağız.

Öyleyse, fazla pişmanlık duymadan basitleştirelim. Bunalımların üzerinde, önceki katlar nokta oluşturmuşlardır; bunlar bir yapı bozulmasının başlangıcını işaret etmektedirler: keyfine göre gelişen tutarlı bir sistem-dünya, bozulmakta veya bozulması tamamlanmaktadır ve başka bir sistem çok yavaş ve birçok savsaklamayla birlikte doğacaktır. Böylesine bir kopuş, kazaların, arızaların, bükülmelerin birikiminin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Ve bu cildin bölümlerinde aydınlatmaya çalışacaklarım, bu bir sistemden diğerine geçişlerdir.

Eğer karşımda yüzyıllık yükselmeler varsa, ekonomik ve toplumsal düzenin, kültürün, devletin de aşikâr bir şekilde serpildikleri kesindir. Earl J. Hamilton, çok uzaklarda kalan Simancas buluşmalarımızda (1927) benimle tartışırken şöyle demeyi adet edinmişti: “XVI. yüzyılda her yara iyileşmekte, her arıza onarılmakta, her gerileme tedavi edilmektedir” ve bu tüm alanlarda geçerlidir: üretim genelde iyidir, devlet hareket olanaklarına sahiptir, toplum dar aristokrasisinin büyümesine izin vermektedir, kültür yolunda gitmektedir, nüfus artışının desteklediği ekonomi akımlarını karmaşıktırmaktadır; bu akımlar işbölümünü artırarak, fiyat artışını teşvik etmektedirler; para stokları artmakta, sermaye birikmektedir. Öte yandan, her yükselme muhafazakârdır; varolan sistemi korur: *tüm ekonomileri* teşvik eder. İşte çoklu merkezler bu yükselme esnasında mümkündür, böylece XVI. yüzyılda merkez Venedik, Anvers ve Cenova arasında paylaşılmıştır.

Uzun ve ısrarlı inişlerle birlikte manzara değişmektedir: sağlıklı durumdaki ekonomiler artık yalnızca ekonomi-dünyanın merkezinde bulunmaktadır. Tek bir kutbun yararına olan büzülme, yoğunlaşma vardır: devletler hırçınlaşmakta ve saldırganlaşmaktadır. Frank C. Spooner'ın Fransa'ya ilişkin “yasa”sı buradan kaynaklanmaktadır: ekonomi yükselme halindeyken Fransa dağılma, kendine rağmen bölünme eğilimine girmekte (örneğin Din savaşları döneminde); oysa asık suratlı konjonktür çeşitli partileri, görünüşte güçlü bir yönetim için birbirlerine yaklaştırmaktadır. Ama acaba bu yasa Fransa için, tüm geçmişî bakımından geçerli midir ve diğer devletlere de uygulanabilir mi? Topluma gelince, o da ekonomik havalara iyi gitmediğinde kavga etmekte, kendini barikatların arkasına yerleştirmekte, hacmini daraltmakta (geciktirilen evlilikler, gençlerin kalabalık göçleri, XVII. yüzyılda Cenevre'de olduğu gibi, genç yaşlarda çocuk doğurmanın önlenmesi). Ama bu sıralarda kültür en garip davranışa sahip olanı olmaktadır: bu uzun geri çekilme esnasında güçlü bir müdahalede bulunuyorsa (tıpkı devlet gibi), bunun nedeni kuşkusuz, yönelimlerinden birinin toplumsal bütünün boşluk ve çatlaklarını doldurmak olmasıdır (kültür “halkın afyonu”?). Bunun bir nedeni de, kültürel faaliyetlerin hepsinin en az masraflısı olması değil midir? İspanyol altın yüzyılının, başkentteki bir kültür yoğunlaşmasıyla kendini kanıtlamasına karşılık, İspanya'nın çoktan gerileme sürecine girmiş olduğuna dikkat ediniz: altın yüzyıl her şeyden önce Madrid'in, sarayının ve tiyatrolarının parlaklığıdır. Ve kont-dük Olivares'in savurgan yönetimi esnasında, ne kadar da çok inşaat ucuza denilebilecek bir maliyetle yapılmıştır! Aynı açıklamanın XIV. Louis yüzyılı için geçerli olup olmadığını bilmiyorum. Ama nihayetle yüzyıllık büzölmelerin kültür patlamalarını veya bizim patlama kabul ettiklerimizi teşvik ettiklerini farkediyorum. 1600'lerden sonra İtalyan sonbaharının çiçeklerini Venedik'te, Bologna'da, Roma'da açması. 1815'ten sonra, çoktan yaşlanmış olan Avrupa'yı tutuşturan Romantizm.

Bu çabucak ileri sürülen düşünceler, bana göre esas sorunu değil de, en azından alışılmış sorunları ortaya koymaktadırlar. Yeteri kadar söylemedik ama, toplumsal hayatın yukarılarındaki, kültürdeki (seçkinlerinki), toplumsal düzendeki (piramidin zirvesindeki ayrıcalıklarınki), yönetim katında devletteki, yalnızca dolaşımdaki kesimiyle üretimdeki, en gelişmiş alanları itibarıyla ekonomideki gelişmeleri öne çıkardık. Tüm tarihçiler gibi biz de, en kalabalık olanı, canlıların ezici çoğunluğunu, hiç istemeden, ama dünyanın en doğal işiymiş gibi bir yana bıraktık. Bu kitleler yüzyıllık gel-gitlerin terazilenmesi içinde, kabaca nasıl davranmaktadırlar?

Ekonomiye konulan teşhise göre, her şey iyiye gittiğinde, üretim artışı etkilerini hissettirmeye başlayıp, insan sayısını artırdığında, ama çeşitli eylem ve çalışma dünyalarına artan bir yük dayattığında, bunların davranışı paradoksal olarak, kötüye doğru olmaktadır. Bu durumda Earl J. Hamilton'un¹⁴¹ gösterdiği üzere fiyatlarla, onların gerisinde kalan ücretler arasında bir boşluk açılmaktadır. Eğer Jean Fouras-

tié'nin, René Grandamy'nin, Wilhelm Abel'in çalışmalarına ve bunlardan da fazla Phelps Brown ve Shaile Hopkins'in¹⁴² yayınlarına başvurulacak olursa, bu durumda *gerçek ücretler*'de gerileme olduğu açıkça anlaşılabacaktır. Yüksek kürelerin gelişmesi ve ekonomik potansiyelin artmasının bedeli, böylece sayıları üretimle ya aynı miktarda, ya da daha hızlı artan insan kitleleri tarafından ödenmektedir. Ve belki de insan sayısındaki, onların mübadelelerindeki, çabalarındaki bu artış artık üretim artışıyla telâfi edilmediğinde, her şey gevşemekte, bunalıma ulaşmakta, hareket tersine dönmekte ve iniş başlamaktadır. Garip olan, üstyapıların inişe geçmesinin kitlelerin hayat düzeyinde bir iyileşme meydana getirmesi, gerçek ücretlerin artmaya başlamasıdır. Böylece 1350-1450 arasında, Avrupa gerilemesinin en karanlık günlerinde, küçük insanların hayatının bir cins altın çağı yer almaktadır.

Charles Seignobos'un zamanında¹⁴³ "samimi" tarih, en büyük olay, muazzam sonuçları olan uzun bir olay olarak nitelendirilebilecek, ama aslında belirleyici bir kopuş olan bu tarihi bakış açısı içinde, XIX. yüzyılın ortasında, bizatihi endüstri devriminin hareketi içinde kendini kanıtlayan uzun yükseliş artık genel refahta hiçbir gerileme yaratmayarak, tersine *pro capite* gelirden bir artışa yol açacaktır. Bu sorunun içinde gezinmek de kolay değildir. Ama üretkenlikte makina sayesinde ortaya çıkan muazzam ve ani artışın, olanaklar tavanını bu sayede yükselttiği düşünülebilir. Dünya nüfusunun önceli olmayan bir şekilde bir yüzyıldır artması, işte bu yeni evrenin içinde *pro capite* gelirdeki bir iyileşmeye eşlik etmiştir. Açıkçası, toplumsal yükseliş tarzı itibarıyla değişmiştir. Ama yüzyılımızın yetmişli yıllarıyla birlikte ısrarla hareket etmeye başlayan gerilemeyle birlikte, acaba ne olacaktır?

Geçmişte, yüzyıllık gerilemelere eşlik eden küçük insanların refahı, her zaman daha önceden gerçekleşen fedakârlıklarla ödenmiştir -1350'de en azından milyonlarca ölü, XVII. yüzyılda ciddi bir nüfus durgunluğu-. Hayatta kalanlar, felâketten veya gerilemeden kurtulanlar için aşikâr bir iyileşmeye yol açan, tam da bu insan sayısındaki azalma ve ekonomik gerilimdeki gevşeme olmuştur. Bugünkü bunalım ortaya aynı belirtilerle çıkmamaktadır: dünya ölçeğindeki hızlı bir nüfus artışı sürmekte, üretim yavaşlamakta, işsizlik artmakta ve enflasyon canlı kalmaktadır. Bu durumda kitlelere yönelik bir iyileşme nereden gelebilir? Kimse eskinin köklü ilacının -kıtık ya da salgın- tarım ve tıptaki ilerlemeler, arz bir yerde eksik kaldığında oraya yiyecek ulaşmasına yol açan belli bir dayanışma sayesinde devreden çıkmasına üzülmeyecektir. Ama görünüşe ve modern dünyanın sürekli gelişmeye sarsılmaz bir şekilde inanma eğilimine rağmen, bugünkü sorunun *mutatis mutandis* eski terimlerle ortaya çıkıp çıkmadığını, insan ilerlemesinin geçen yüzyılda endüstri devrimiyle cömertçe büyütülen mümkünün düzeyine ulaşip ulaşmadığı (veya geçip geçmediği); örneğin enerji alanında meydana gelecek yeni bir devrimin sorunun terimlerini değiştirmesine kadar, insanların sayısının hiç değilse geçici olarak, felâkete yol açmadan sürekli olarak artmaya devam edip edemeyeceğini sormak gerekmektedir.

Bölüm 2

Avrupa'da Kent Egemenliğindeki Eski Ekonomiler: Venedik'ten Önce ve Sonra

Avrupa ekonomi-dünyası uzun süre kent-devletin dar bedeninde sona ermiştir. Bu kent-devlet hareketlerinde tamamen (veya hemen hemen) serbesttir ve yalnızca kendi güçlerinin (veya hemen hemen) ölçeğine indirgenmiştir. Zayıflıklarını telâfi etmek üzere, mekânları ve grupları zıtlıştıran uyumsuzlıklardan yararlanacak; bunları birbirlerine karşı oynayacak; kendine hizmet eden onlarca kent veya devlet veya ekonomiye yaslanacaktır. Çünkü ona hizmet etmek bunların yararınadır veya buna zorunludurlar.

Böylesine dar alanlı merkezlerden hareketle, böylesine muazzam çapları olan egemenliklerin nasıl dayatılabildiklerini ve nasıl sürdürülebildiklerini sormamak olanaksızdır. Üstelik bu kentlerin iktidarı, içte sürekli olarak tartışmalıdır, katı bir yönetim altında tutulan ve çoğu zaman “proleterleştirilen” bir halk tarafından fazlasıyla yakından gözlenmektedir. Her şey, herbiri yakinen tanınan, memnuniyetsizlerin mantıklı hedefi olan ve iktidarın tümünü -ama birgün kaybedebilirler- ellerinde tutan birkaç ailenin çıkarınadır. Üstüne üstlük, bu aileler birbirlerini yemektedirler.¹

Venedik İmparatorluğundan dört görüntü: Korfu (yukarıda solda), Adriyatığın anahtarı: Girit (yukarıda sağda), Venedik burayı 1669'a kadar elinde tutacaktır; Magosa (aşağıda solda) 1573'te kaybedilen Kıbrıs'tadır; Iskenderiye (aşağıda sağda), Mısır'ın ve baharat ticaretinin kapısıdır: Oldukça hayalperest olan bu görüntüler, Venedikli bir soylunun 1570-1571'deki Doğu Yolculuğu'nda yer alan yirmi kadar minyatürden bazılarıdır.

Bu kentleri kapsayan ekonomi-dünyanın kendinin de henüz narin bir şebeke olduğu doğrudur. Ama bu sayede, başına bir kaza gelirse, yara fazla bir güçlük olmadan tedavi edilebilmektedir. Bu bir çeviklik, yerli yerinde güç kullanma sorunudur. Ama daha sonra Palmerston veya Disraeli İngiltere'si daha mı farklı davranacaktır? Bu çok geniş mekânları elde tutmak için, güçlü noktalara sahip olmak (Venedik tarafından 1201'de ele geçirilen Girit, 1383'te ele geçirilen Korfu, 1489'da ele geçirilen Kıbrıs veya İngilizler tarafından 1701'de ani bir baskınla alınan Cebelitarık, 1800'de ele geçirilen Malta...), tıpkı makinalarımızla yaptığımız gibi işletilen uygun tekeller kurmak yeterlidir. Ve bu tekeller çoğu zaman, gerektiğinde büyük güçlükler çıkartabilme yetenekleri bulunan rakip kentler tarafından da, tabii ki tartışmaya sokulmalarına rağmen, sağlanan hız nedeniyle kendiliklerinden işlemektedirler.

Ancak tarihçi bu dış gerilimlerin, onları vurgulayan olay ve anların, iç kazaların, kentin iç tarihini çok renklendiren şu siyasal düelloların ve şu toplumsal hareketlerin karşısında fazlasıyla dikkatli değil midir? Bu kentlerin dış üstünlüğünün ve içeride de zenginlerin ve güçlülerin üstünlüğünün sürekli gerçeklikler olduğu; ne gerilimlerin, ne ücret ve iş için verilen mücadelelerin, ne de siyasal partiler ve klanlar arasındaki vahşi kavgaların, hiçbir şeyin bu dar dünyalarda, sermayenin sağlıklı olması için gerekli olan gelişmeleri engelleyememesi bir olgudur. Hatta sahnede fazla gürültü olduğunda, kulisteki kârlı oyun daha da iyi gitmektedir.

Orta Çağın tüm tüccar kentleri kâr elde etmeye yönelik olup, buna göre biçimlenmişlerdir. Paul Grousset onları düşünürken, işi "modern kapitalizm hiçbir şeyi icad etmedi" demeye kadar vardır. ² Armando Sapori ³ "income tax" ⁴ da dahil, geçmiş bir İtalyan cumhuriyetinin dehasının içinde olmayan hiçbir şey bulamaz" diye artırır. Ve bu doğrudur, kambiyo senedi, kredi, para basılması, sömürgecilik ve bunlardan hiç de az olmamak üzere toplumsal karışıklıklar, emek gücünün sofistike hale getirilmesi, sınıf mücadeleleri, toplumsal hunharlıklar, siyasal şiddet, bütün bunlar burada çoktan beri işin içinde yer almaktadırlar. Ve Cenova veya Venedik'te, onlardan geri kalmayan Alçak Ülkeler kentlerinde, çok erkenden, en azından XII. yüzyıldan itibaren çok büyük ödemeler nakit para ile yapılmaktadır. ⁵ Ama kredi de hemen duruma ayak uydurmuştur.

Modern olan, zamanlarına göre önde bulunan kent-devletler, diğerlerinin çikmişliklerini ve alt konumlarını kâr kapısı haline getirmişlerdir. Ve bu dış zayıflıkların toplamı onları adeta büyümeye, bir bakıma uzak mesafe ticaretinin büyük kârlarını onlara tahsis eden, onları ortak kuralların dışına çıkartan emredici konuma gelmeye mahkûm etmektedir. Onlara kafa tutabilecek hasım olan merkezi devlet, II. Friedrich'in Güney İtalya'daki başarısının taslağını çoktan çizdiği modern devlet, iyi veya en azından hızlı büyümektedir ve XIV. yüzyılın uzayıp giden gerilemesi onun için zararlı olacaktır. O sıralar bir dizi devlet tökezlemiş, parçalanmış ve böylece kentlere yeniden serbest alan bırakmıştır.

Ancak kentler ve devletler fiili düşmanlar olarak kalmaktadırlar. Kim diğerine egemen olacaktır? Bu, Avrupa'nın kaderinin ilk anlarının en büyük sorusudur ve kentlerin uzayıp giden egemenlikleri kolayca açıklanmaktadır. Jean-Baptiste Say her şeyden sonra ⁶ "XIII. yüzyılda İtalya'da bir karış bile toprağı olmayan Venedik cumhuriyeti(nin) ticareti sayesinde Dalmaçya'yı, Yunan adalarının çoğunu ve Konstantinopl'u fethedecek kadar zengin" olmasına şaşırılmamakta haklıdır. Üstüne üstlük, kentlerin mekânına, pazarlara, dolaşım ve koruma alanlarına, yani sömürülecek geniş devletlere sahip olmaya ihtiyaçları olduğunu düşünmek paradoks değildir. Yaşamları için onlara avlar gerekmektedir. Venedik, Bizans imparatorluğu, sonradan da Türk imparatorluğu olmadan düşünülemez. Bu "birbirlerini tamamlayan düşmanlar"ın monoton trajedisidir.

AVRUPA'NIN İLK EKONOMİ - DÜNYASI

Bu kentsel üstünlükler ancak, Avrupa'da taslağı XI.-XIII. yüzyıllar arasında çizilen ilk ekonomi-dünyanın çerçevesinden hareketle açıklanabilmektedirler. Bu tarihlerde, kentlerin araçlarını, menzillerini ve çıkar sağlayanlarını oluşturduğu oldukça geniş dolaşım alanları yaratılmaktadır. Demek ki, dünya tarihinin canavar aleti olan Avrupa 1400'lerde, bu kitabın başladığı tarihte değil de, eğer daha fazlası değilse, en azından bundan iki veya üç yüzyıl önce doğmuştur.

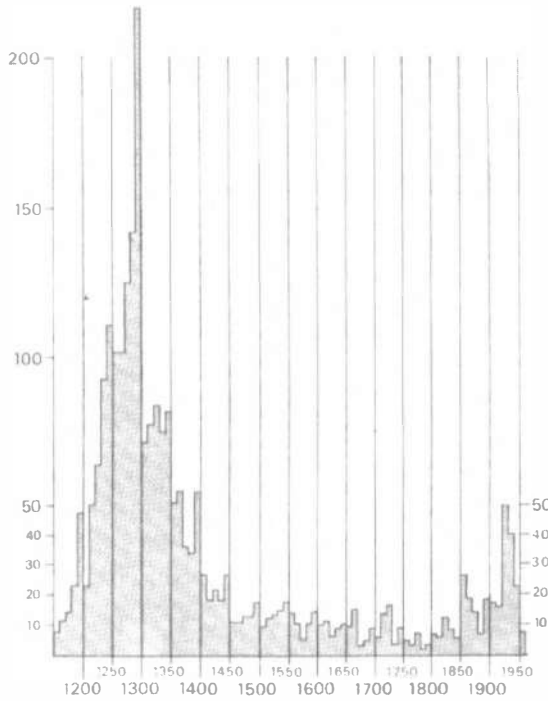
Öyleyse bu eserin kronolojik sınırlarından çıkmak ve onu oluşturacak olan mekânların henüz tam olmayan bitişmeleri ve hiyerarşik hale gelmeleri sayesinde, bir ekonomi-dünyanın doğuşunu somut bir şekilde görebilmek için, onun kökenlerine kadar geri gitme zahmetine değmektedir. Öyleyse, Avrupa tarihinin kalın çizgileri ve eklemleşmeleri çoktan resmolmuştur ve dar kıtanın modernleşmesine (bulanık bir kelime olmasına rağmen) ilişkin büyük sorun daha doğru bir bakış açısının içine yerleşmiştir. Ortaya çıkan merkezi alanlarla birlikte, bir ön kapitalizmin taslağı adeta zorunlu olarak çizilmekte ve modernleşme burada kendini fiili bir durumdan bir başkasına basit bir geçiş olarak değil de, ilkleri XV. yüzyılın sonundaki klasik Rönesans'ın çok öncelerinde yer alan bir dizi aşama ve geçiş olarak sunmaktadır.

Avrupa'nın XI. Yüzyıldan İtibaren Genişlemesi

Bu uzun mayalanma döneminde, kentler doğal olarak başlıca rolleri oynamaktadırlar, ama tek başlarına değildir. Avrupa'nın tümü onları sırtında taşımaktadır. Bundan, Isaac de Pinto'dan çıkan bir formüle göre⁷ "ortaklaşa olarak ele geçirilen tüm Avrupa"yı anlayınız, yani tüm ekonomik ve siyasal mekânı itibarıyla Avrupa. Ve bu Avrupa aynı zamanda, Roma'nın ona dayattığı ve miras aldığı uzak biçimlenmenin de dahil olduğu tüm geçmişle birlikte bu taşıma işini yapmaktadır; bu mirasa V. yüzyılın büyük istilalarını izleyen şu çoklu yayılma da dahildir. O sıralarda Roma sınırları Germany ve Doğu Avrupa, İskandinav ülkeleri, Roma tarafından yarım bir şekilde ele geçirilmiş Britanya adaları yönlerinde olmak üzere, her yerde genişletilmiştir. Baltık, Kuzey Denizi, Manş ve İrlanda Denizi'nin oluşturduğu deniz mekânı da yavaş yavaş işgal edilmiştir. Burada da Okyanus, Roma etkisinin dışında kalmaktadır; Somme nehri ağzında ve Boulogne'da üslenen filolarına⁸ rağmen, Roma bu deniz evreni üzerinde çok az işmiştir. "Baltık Romalılara yalnızca biraz gri amber vermekteydi".⁹

Güneye doğru İslamiyet ve Bizans aleyhine olmak üzere, Akdeniz sıvı mekânındaki yeniden fetihler daha da seyirlik olmuştur. Roma imparatorluğunun zirvede olduğu zamanki kalbi olan ve onun varoluş nedenini oluşturan "bir bahçenin ortasındaki bu havuz"¹⁰ İtalya tekneleri ve tüccarları tarafından yeniden işgal edilmiştir. Bu zafer Haçlıların güçlü hareketiyle taçlanmaktadır. Ancak, Hristiyanların yeniden fethinin sürekli ilerlemelerinden sonra ortaya çıkan (Las Navas de Tolosa, 1212) İspanya, Cebelitarık'tan Mısır'a *lato sensu* Kuzey Afrika; Kutsal Topraklarda kurulan devletlerin kısa ömürlü olacağı Doğu Akdeniz, ve Yunan İmparatorluğu (ama bu 1204'te çökmüştür) Hristiyanların yeniden işgaline direnmektedirler.

Ancak Archibald Lewis "Avrupa genişlemesinin sınırlarının en önemlisi, or-

10. ORTA AVRUPA'DA KURULAN KENTLER

Grafik XIII. yüzyıldaki istisnai kentsel atılımı işaret etmektedir. (Kaynak: Heins Stoob, in, W. Abel, Geschichte der deutschen Landwirtschaft, 1962, s. 46.

manın, bataklığın, fundalığın iç sınırı oldu"¹¹ diye yazmakta haklıdır. Avrupa mekânının boşlukları, onun toprak açıcı köylüleri karşısında gerilemekte; sayıları giderek artan insanlar tekerlekleri, değirmen kanatlarını hizmetlerine sokmakta; o zamana kadar birbirlerine yabancı olan bölgeler arasında bağlar kurulmaktadır; kapalı ortamdand bir çıkış vardır; ortaya sayılamayacak kadar çok kent çıkmakta veya trafiklerin kavşağında, uykularından uyanmaktadırlar ve açıkçası en önemli olgu budur. Avrupa kentlerle dolmaktadır. Yalnızca Germany'da 3.000 tane.¹² Bunlardan bazıları, surlarla kaplanmalarına rağmen, 200-300 kişilik nüfuslarıyla köy olarak kalacaklardır. Ama çoğu büyümektedir ve bunlar yeni tipten, bir bakıma benzersiz kentlerdir. Antikite özgür kentleri, Helen sitelerini tanımıştır, ama bunlar kendi kırlarının varlığına, eylemine, etkisine ve nüfuzuna açık kalmışlardır. Batı Orta Çağı kenti bunun tersine, surlarının sığınağı içinde, kendi içine kapalıdır. Alman atasözü "sur kentliyi köylüden ayırır" demektedir. Kent ayrıcalıkları tarafından korunan ("kent havası özgür kılar") bizatihi bir evrendir; eşitsiz mübadelelerin inatçı işçisi olan saldırgan bir evren. Ve tıpkı mayanın çok bol bir hamuru kabartması gibi, Avrupa'nın genel büyümesini sağlayan, yerine ve dönemine göre az veya çok canlı olan kenttir. Acaba bu rol ona, Yeni Dünya'nın kentleri ve belki de bizzat Yunan siteleri gibi boşlukta değil de, daha önceden örgütlenmiş kırsal bir dünyanın içinde büyümesi ve gelişmesinden ötürü mü düşmüştür? Sonuç olarak kent, işlenmesi gereken ve sayesinde büyüyeceği bir malzemeye sahip olmuştur. Ve üstelik oluşması çok yavaş giden devlet, onu ra-

Kentte perakendecilik yapan küçük köylüler, Lorenzo Lotto'nun Storie di Santa Barbara adlı tablosundan ayrıntı.

hatsız edecek durumda değildir: tavşan bu kez kaplumbağaya karşı, kolayca ve mantıken öyle olması gerektiği üzere kazanmıştır.

Kent kaderini yollarıyla, pazarlarıyla, atelyeleriyle, kendi evinde biriken parayla sağlamaktadır. Pazarları, köylülerin ona gündelik artık ürünlerini getirmek üzere gelmeleriyle iaşesini sağlamaktadırlar: “senyörlük malikânelerinin çoğalan artık ürünlerine, aynı ödentiler yoluyla yığılan şu muazzam miktardaki ürüne bir çıkış olanağı sağlamaktadırlar”.¹³ B. H. Slicher van Bath'a göre, Avrupa 1150'den itibaren “doğrudan tarımsal tüketim”den (öztüketimden) çıkarak, “dolaylı tarımsal tüketim”e geçmiştir. Bu ikinci tüketim tipi, kırsal artık ürünün dolaşıma sokulması sonucu doğmuştur.¹⁴ Kent aynı anda tüm zenaat faaliyetini kendine çekmekte, kendini endüstriyel ürünlerin bir satış ve imalat tekeli haline getirmektedir. Önendüstri ancak daha sonraları kırlara hücum edecektir.

Kıscacı “ekonomik hayat... özellikle XIII. yüzyıldan itibaren kentlerin (eski) tarımsal görüntüsünü... aşmaya başlamaktadır”.¹⁵ Ve bu belirleyici geçiş, geniş alanlar üzerinde ev ekonomisinden, pazar ekonomisine doğru gerçekleşmektedir. Başka terimlerle, kentler kırsal çevrelerinin üzerinde yükselmekte, artık kendi ufuklarının ötesine bakmaktadırlar. Bu, Avrupa toplumunu yaratmaktadır ve onu başarılarına doğru fırlatmadaki ilk “büyük kopuş”tur.¹⁶ Bu ilerlemeye uygun düşen tek bir karşılaştırma olanağı vardır ve bu da tam tutmamaktadır. Avrupa Amerika'sının başlarında, birbirlerine yollar ve mübadele, yönetim ve savunma ihtiyacıyla bağlanan çok sayıda kentin yaratılması.

Gino Luzzatto ve Armando Saporì'nin¹⁷ arkasından tekrarlayalım ki, Avrupa gerçek Rönesansını (kelimenin ikircikliğine rağmen) bu sıralar, XV. yüzyılın klasik Rönesansından iki veya üç yüzyıl önce tanımıştır. Ama bu yayılmayı açıklamak güç olmaya devam etmektedir.

Kuşkusuz nüfus artmıştır. Bu her şeye komuta etmiş olmalıdır, ama onun da bir açıklamasının olması gerekir. Özellikle, daha IX. yüzyılda başlayan tarımsal teknikler alanındaki bir gelişme dalgasından ötürü: pulluğun iyileştirilmesi, hayvan yetiştiriciliği için *openfield* sistemiyle birlikte üçlü rotasyon. Lynn White¹⁸ tarımsal gelişmeyi Avrupa ilerlemesinin en önüne koymaktadır. Maurice Lombard¹⁹ ise, ticari gelişmeler üzerinde ısrar etmektedir: çok erkenden İslam alemine ve Bizans'a bağlanan İtalya, Doğu'da eskiden beri canlı olan parasal bir ekonominin içine girmiş ve bunu Avrupa ölçeğinde yaymıştır. Kentler para, yani ticari denilen devrimin esası demektirler. Georges Duby²⁰ ve biraz fazla Roberto Lopez²¹ daha çok Lynn White'a katılmaktadırlar: esas olan üretim fazlası ve artık ürünün yeniden dağılımının miktarı olmaktadır.

Ekonomi-Dünya ve İkikutupluluk

Aslında bütün bu açıklamaları birbirlerine eklemek gerekir. Eğer her şey aşağı yukarı aynı anda ilerlemiyorsa, gelişme olabilir mi? Avrupa mekânında nihayetle kentsel bir ağın, kentsel bir üstyapının, bağlı faaliyetleri kaplayan ve onları bir “pazar ekonomisi”nin içinde yer almaya zorlayan, kentten kente bağlantıların yaratılabilmesi için, aynı anda hem insan sayısının artması, hem tarımsal tekniklerin iyileşmesi, hem ticaretin yeniden doğması, hem de endüstrinin ilk zenaat atılımına tanık olması gerekmiştir. Bu pazar ekonomisi henüz düşük bir sürüme sahipse de, bir enerji devrimini gene harekete geçirecektir: endüstriyel amaçlarla değirmen kullanımının geniş ölçekte yayılması, sonunda Avrupa boyutlarında bir ekonomi-dünyaya ulaşacaktır. Federigo Melis,²² XIV. yüzyılın sonu için, bu ilk *Weltwirtschaft*'ı Bruges, Londra, Lizbon, Fez, Sam, Azak, Venedik arasında kalan çokgen olarak belirlemektedir; bu çokgenin için-

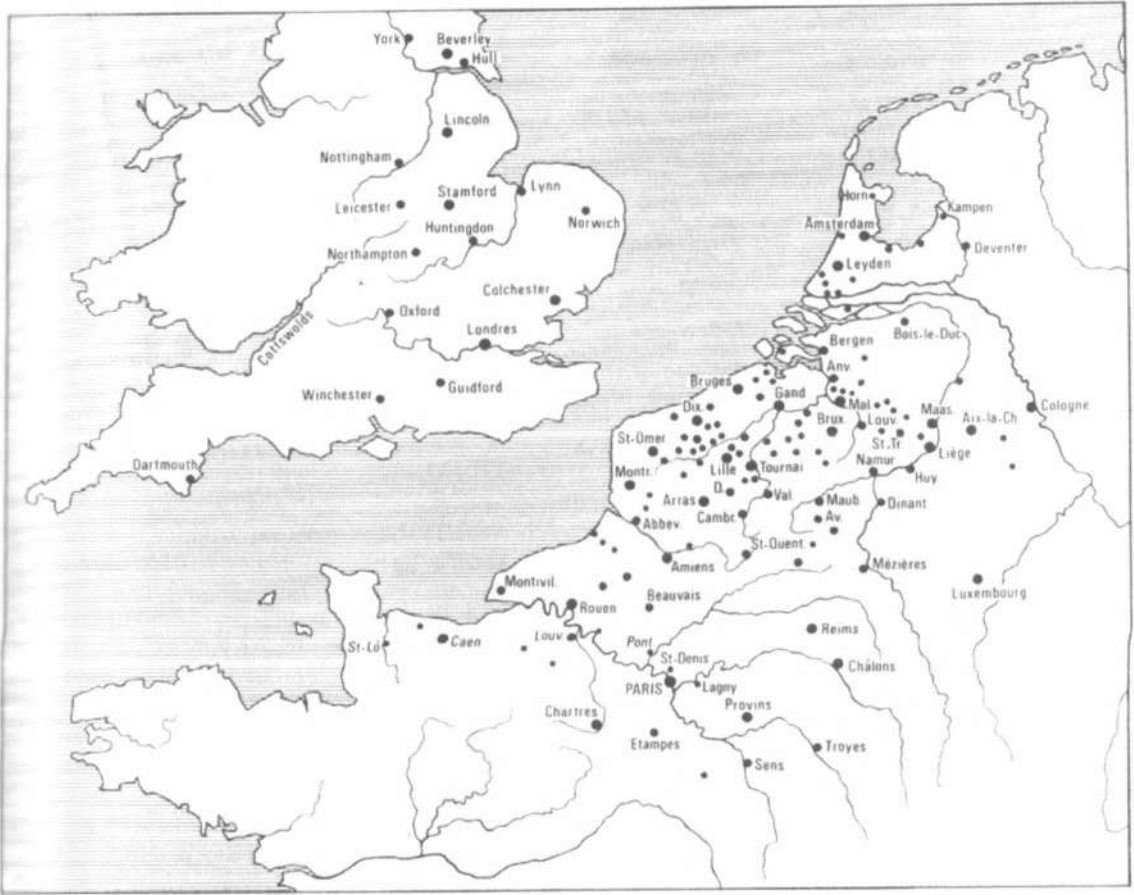
de, oralara giden ve oralardan gelen 153.000 mektubun, Pratolu tüccar Francesco Marco Datini arşivlerinde korunduğu, 300 ticari piyasa yer almaktadır. Heinrich Bechtel²³ bir Lizbon, Iskenderiye, Novgorod, Bergen dörtgeninden söz etmektedir. Almancanın *Weltwirtschaft* kelimesine ekonomi-dünya anlamını veren ilk kişi olan Fritz Rösig,²⁴ bu ekonomi-dünyanın Doğuya doğru ışıma alanının sınırı olarak, Ilmen gölü üzerindeki Büyük Novgorod'dan Bizans'a kadar uzanan bir hat çekmektedir. Mübadelelerin yoğunluğu ve çeşitliliği bu geniş mekânın ekonomik birliği yönünde çalışmaktadırlar.²⁵

Havada kalan tek soru: bu *weltwirtschaft*'in gerçekten varolmaya başladığı tarih. Hemen hemen çözülmez bir sorun: ekonomi-dünya ancak, şebekenin yeteri kadar sık halkalara sahip olduğu, mübadelenin merkezi bir alanı yaşatacak kadar düzenli ve hacimli olduğunda varolabilir. Ama bu uzak yüzyıllarda hiçbir şey çabucak belirlenmemekte, ortaya tartışmasız bir şekilde çıkamamaktadır. XI. yüzyıldan itibaren yüzyıllık yükselme her şeyi kolaylaştırmakta, ama aynı anda çeşitli merkezlerin oluşmasına izin vermektedir. Fakat Alçak Ülkeler'den Akdeniz'e kadar uzanan ve sıradan kentlerin değil de, fuar kentlerinin; deniz yollarının değil de, uzun kara yollarının lehine olmak üzere ortaya çıkan bir bütünün tutarlılığı, ancak XIII. yüzyılın başında Champagne fuarlarının atılımıyla aşikâr hale gelebilmiştir. Burada özgün bir başlangıç söz konusudur. Veya daha doğrusu iki perde arasındaki bir eğlence, çünkü gerçek bir başlangıç söz konusu değildir. Gerçekten de, eğer Alçak Ülkeler ve Kuzey İtalya gibi erkenden aşırı voltajlı hale gelen ve eşyanın tabiatı gereği birbirleriyle buluşmaya mahkûm olan iki mekânın önceden gerçekleşen atılımları olmasaydı, Champagne buluşmaları ne hale gelirdi?

Nitekim, yeni Avrupa'nın başlangıcına bu iki bütünün gelişmesini koymak gerekmektedir: Kuzey ve Güney, Alçak Ülkeler ve İtalya, Kuzey Denizi artı Baltık ve Akdeniz'in tümü. Demek ki Batı tek bir "kutup" bölgesine değil de, iki tanesine sahiptir ve kutayı *lato sensu* Kuzey İtalya ile Alçak Ülkeler arasında bölen bu çifte kutupluluk, yüzyıllarca sürecektir. Bu Avrupa tarihinin başlıca çizgilerinden biri, belki de en önemlisidir. Zaten Orta Çağ Avrupa'sı ile Modern Avrupa'dan söz etmek, iki dil kullanmaktır. Kuzey'de doğru olan, Güney'de hiçbir zaman harfi harfine böyle değildir ve tersi.

Her şey muhtemelen IX. ve X. yüzyıllara doğru belirlendi: Avrupa faaliyetinin henüz pek tutarlı olmayan maddesinin içinde, geniş çaplı iki bölgesel ekonomi, adeta birbirlerinin dışında ve erkenden oluşmuştur. Süreç kuzeyde hızlı olmuştur. Nitekim yeni bile olmayıp, ilkel olan ülkeler fazla bir direnme göstermemişlerdir. Akdeniz'de, tarih tarafından eskiden beri işlenen bölgelerde, herhalde daha geç ortaya çıkan yenileşme, sonradan daha hızlı gelişmiştir. Üstelik, İtalyan atılımının karşısında İslam ve Bizans hızlanması yer aldığı için, bu gelişmenin hızı daha da artmıştır. Bu durumda, her şeyin eşit kabul edilmesi halinde, Kuzey Güney'den daha az incelmış, daha "endüstrici" olacak, Güney ise Kuzey'den daha tüccar olacaktır. Böylece, birbirlerini çekmeye ve tamamlamaya yönelen, coğrafi ve elektrik olarak farklı iki dünya. Bunların birbirlerine kavuşmaları Kuzey-Güney kara yolları üzerindeki Champagne fuarlarında, XIII. yüzyılda gerçekleşmiş ve bu durum bu birliğin ilk önemli gösterimi olmuştur.

Bu bağlantılar ikili yapıyı yoketmemekte, tersine onu vurgulamaktadırlar. Sistem kendi kendine yankı yapmakta, mübadele oyunları ile güçlenmekte, oyunun iki ortağına Avrupa'nın geri kalanına nazaran artan bir canlılık sağlamaktadır. Avrupa oluşumunun ilk başlarındaki kentsel serpilme esnasında ortaya çıkan *superkentler*, bu alanların ve onları birleştiren eksenlerin boyunca gelişmişlerdir: bunların yerleşim yerleri Avrupa gövdesinin iskeletini veya daha doğrusu, kan sistemini resmetmektedirler.

11. ENDÜSTRİYİ KUZAY "KUTBU"

Zuydersee'den Seine vadisine kadar olan alandaki dokuma atelyeleri nebulası. Kuzey-Güney bütünü için aşağıda s. 94'teki Champagne fuarlarının ışın alanını gösteren haritaya bakınız. (Kaynak: Hektor Amman, in, Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte, 8, 1958.)

Avrupa ekonomisinin merkezinin oluşması tabii ki ancak bu iki kutup arasındaki bir mücadelenin bedelinin ödenmesiyle olabilir. İtalya mücadeleyi XVI. yüzyıla kadar, Akdeniz Eski Dünya'nın merkezi olmayı sürdürdükçe önde götürecektir. Ama 1600'lere doğru Avrupa Kuzey'in avantajına olmak üzere, kendi üzerinde dönmüştür. Amsterdam'ın tahta çıkması kesinlikle sıradan bir kaza, ağırlık merkezinin Anvers'den Hollanda'ya taşınması olmayıp, başka türlü derin olan bir bunalımdır: İç Deniz'in ve uzun zamandan beri göz kamaştıran İtalya'nın silinmesinin bir kez tamamlanmasından sonra, Avrupa'nın artık Kuzey'de tek bir kutbu olacak ve kıtanın derin simetrisizliklerinin hat ve devreleri bugüne kadar ulaşan yüzyıllar boyunca, artık bu kutba göre çizileceklerdir. Demek ki daha uzağa gitmeden önce, bu belirleyici bölgelerin oluşumunu kalın çizgileri itibariyle sunmak gerekli olmaktadır.

Kuzey Mekânları: Bruges'ün Talihi

Kuzey ekonomisi sıfırdan itibaren kurulmuştur. Nitekim Alçak Ülkeler bir *yaratı* olmuşlardır. Henri Pirenne “İtalya, Fransa, Ren Almanya’sı, Tuna Avusturya’sı kentlerinin çoğu M.Ö.’ye aittirler” diye ısrar etmektedir. “Bunun tersine Liège, Louvain, Malines, Anvers, Brüksel, Ypres, Gand, Utrecht ancak Orta Çağın başında ortaya çıkmışlardır”.²⁶

Karolenjler Aix-la-Chapelle’e (bugün Aachen) yerleşirlerken, bir ilk uyanışa yardım etmişlerdir. Normanların 820-891 arasındaki zararları²⁷ bu uyanışı kesintiye uğratmıştır. Ama barışın geri gelmesi, Ren-ötesi ve Kuzey denizi ülkeleriyle olan ilişkiler Alçak Ülkeler’i yeniden canlandırmıştır. Bir “burun”, dünyanın ucu olmaktan çıkmışlardır. Tahkimli şatolarla, surlarla çevrelenmiş kentlerle kaplanmaktadırlar. O zamana kadar gezgin olan tüccar grupları kent ve şatoların yakınına yerleşmektedirler. XI. yüzyılın ortasıyla birlikte kırsal alanlardaki dokumacılar kentsel yerleşim alanlarında sabitleşmişlerdir. Nüfus artmakta, büyük tarımsal malikâneler refaha ulaşmakta, dokuma endüstrisi Seine ve Marne kıyılarından Zuydersee kıyılarına kadar olan tüm atelyeleri canlandırmaktadır.

Ve bütün bunlar sonunda Bruges’ün parlak başarısına varacaklardır. Kent 1200’lerden itibaren Ypres, Thourout ve Messines’le birlikte,²⁸ Flaman fuarları akımı içinde yer alacaktır. Bu olgudan ötürü kendi üzerine çıkmıştır bile: yabancı tüccarlar kente gelmekte, endüstrisi faalleşmekte, ticareti tezgâhları ve Flandre’in dokumacı kentlerine olan ihracatı için gereken yünleri edindiği İngiltere ve İskoçya’ya kadar ulaşmaktadır. İngiltere ile olan bağları ona, İngiltere kralının Fransa’da sahip olduğu eyaletlerde de yardımcı olmaktadır. Bu sayede Normandiya buğdayı ve Bordeaux şarabıyla erkenden bağlantı kurmuştur. Nihayet, Hansalıların gemilerinin kente gelmesi, başarısını teyid etmiş ve geliştirmiştir. Bunun üzerine Zwin ağzında Damme (daha 1180’den önce), sonra da Ecluse (Sluis) önlimanları ortaya çıkmıştır. Bu ikincisinin kurulması yalnızca, Bruges sularının giderek çamurla dolmasından değil, aynı zamanda Hansalıların ağır teknelerini barındırabilmek için, daha derin demir atma suyunu duyulan ihtiyaca cevap vermekteydi.²⁹ İmparatorluk uyrukları adına toptan ticaret yapan Lübeck ve Hamburg temsilcileri, 1252’de Flandre kontesinden ayrıcalıklar sağlamışlardır. Ama kontes, Damme yakınlarında, İngilizlerin daha sonra ortadan kaldırmak için çok zorluk çekecekleri Londra’daki *Stahlhofa* benzeyen bir şekilde, geniş bir özerklikle donatılmış bir şube kurmak isteyen Lübecklilerin bu talebini reddetmiştir.³⁰

Ceneviz gemileri 1277’de Bruges’e yanaşmışlardır; Akdeniz ile Kuzey denizi arasındaki bu ilk düzenli deniz yolu, güneylilerin Kuzey’e belirleyici bir şekilde girdiklerini işaret etmiştir. Öylesine ki, bu sıralarda Cenevizliler yalnızca öncü birliğini oluşturmuşlardır: Venedik kadırgaları 1314’te geleceklerdir. Bu durum Bruges için hem bir yakalanma, hem de bir atılım olmuştur. Yakalanma, çünkü Bruges’ün belki de kendi başına yürütebileceği bir gelişme, güneyliler tarafından müsadere edilmiştir. Ama aynı zamanda bir atılım, çünkü Akdeniz tekne, gemici ve mallarının gelmesi, çoklu bir mal, sermaye, ticari ve mali teknik katkısı anlamına gelmiştir. Bazı zengin İtalyan tüccarlar kente yerleşmişler; buraya dönemin en değerli malları olan Doğu Akdeniz baharat ve karabiberini doğrudan getirerek, bunları Flandre’in endüstri ürünleriyle mübadele etmişlerdir.

Bruges artık geniş bir alanın merkezindedir: Akdeniz’den hiç de geri kalmayan bu alan Portekiz, Fransa, İngiltere, Ren Almanya’sı, artı Hansa alanını kapsamaktadır. Kentin nüfusu artmaktadır. 1340’ta 35.000, 1500’de herhalde 100.000 “Jean van

Marc Gheeraert tarafından yapılan Bruges planının yapraklarından biri (1562, Paris, B.N., Gee 5746 (9). Gravürün yukarıdaki Büyük Pazar, Saint-Jacques kilisesinin yakınında (planda no. 32) olup kentin merkezinde yer alan halk meydanıdır. İktibas edilen bu yaprağın dışında kalan Hal ve Belediye Kulesi bu meydandadırlar. Saint-Jacques caddesinin (Sint-Jacob Straete) izlenmesiyle Exel Straete'ye, Hızarcılar Caddesine ulaşılmaktadır, bu cadde Hızarcılar kapısında (planda no. 6, Ed harfleri) sona ermektedir. (Porta Asinorum). 63 numarada Borsa meydanı vardır. Ticaret alanları için bkz, R.de Roover, Money, Banking and Credit in Medieval Bruges, 1948, s. 174-175. Bu plan parçası, kentin genişliğine ilişkin bir görüntü vermektedir -caddeleri, manastırları, rahip yurtları, soylu konakları, çukurları, surları, yeldeğirmenleri, kanalları ve bu kanallardaki yük gemileri- Kuzey yönünde (yani gravürün altında), XVI. yüzyılda sıkça uygulanan bir kurala göre, inşa edilmemiş geniş intra muros alanlar.

Eyck'in (1380-1440'a doğru) ve Memling'in (1435-1494) döneminde, dünyanın tartışmasız en güzel kentlerinden biridir".³¹ Üstelik bir de, en endüstrileşmişlerinden biridir. Dokuma endüstrisini barındırmakla kalmamakta, Gand ve Ypres'in parlaklıklarının belirgin hale geldiği Flandre kentlerini de istila etmektedir; sonuçta Avrupa'da eşi olmayan endüstriyel bir bölge. Aynı zamanda, ticari hayatının zirvesinde, fuarlarının üstünde ve yanında, kentin ünlü borsası 1309'da kurulmuş ve çok erkenden ince bir para ticaretinin merkezi haline gelmiştir. Francesco Datini'nin muhatabı 26 Nisan 1399'da Bruges'den şöyle yazmaktadır: *A Genova pare sia per durare larghezza a Vinegia o a Frinze o qui o a Parigi rimettete, o a Monpolier bien se lla rimesse vi paresse miglore*" (Cenova'da nakit para bolluğu vara benziyor, bu durumda çok iyi fiyat bulmadıkça paranızı Cenova'ya yatırmayınız, bu parayı daha çok Venedik ve Floransa'ya veya buraya (Bruges) veya Paris'e veya Montpellier'ye yatırınız; veyahut da size en iyisi neresi gözüküyorsa oraya yatırınız).³²

Bruges'ün rolü ne kadar önemli olursa olsun, gözlerimizin kamaşmasına izin vermeyelim. Bruges'ün Venedik'inkinden *üstün* "uluslararası bir önem" e sahip olduğunu iddia eden Henri Pirenne'e inanmayalım. Bu onun geriye yönelik bir ulusalcılığa teslim olması anlamına gelmektedir. Zaten Henri Pirenne'in kendi de, kente gelen teknelerin çoğunun "dışarıdan armatörlere ait" olduğunu, "kent halkının faal ticaretle ancak küçük bir yeri"nin olduğunu kabul etmektedir. "Bu insanlara, her yerden gelip kente üşüşen tüccarlara aracılık etmek yetiyordu".³³ Bu Brugeslülerin emir altında olduklarını, kentin ticaretinin XVIII. yüzyılda denileceği gibi, "edilgin" olduğunu söylemekle aynı şeydir. Bu nedenle Bruges ile Anvers arasındaki; "ulusal bir liman" olan Bruges'le, "uluslararası bir liman" olan Anvers arasındaki farkı gösteren J. A. van Houtte'un makalesi (1952) yankı yapmıştır.³⁴ Ama bu da herhalde öteki yönde ileri gitmek olmaktadır? Bruges hakkında (Richard Höpke'yi³⁵ keyiflendirmek üzere), tıpkı Lübeck için olduğu gibi (Fritz Rörig'i³⁶ keyiflendirmek üzere) bunların daha o sıralarda bile, tamamen kent-dünyalar, yani bir evrenin merkezindeki eşsiz güneşler olmamalarına rağmen, *weltmarkte*'ler, pazar-dünyalar olduklarının söylenmesi ni kabul ederim.

Kuzey Mekânları: Hansa Atılımı³⁷

Bruges, İngiltere'den Baltığa uzanan geniş bir Kuzey mekânının noktalarından yalnızca biridir -kuşkusuz en önemlisi, ama gene de bir nokta-. Bu geniş deniz ve ticaret mekânı -Baltık, Kuzey denizi, Manş ve hatta İrlanda denizi-, Hansa *denizcilik* ve ticari başarısının geliştiği alandır; bu başarı Lübeck'in 1158'de Baltık suyundan çok uzakta olmayan, koruyucu Trave ve Wakenitz bataklıklarının arasında kurulmasından itibaren göze görünür durumdadır.

Ancak *ex nihilo* bir inşa söz konusu değildir. VIII. ve IX. yüzyıllarda Normanların sefer, istila ve korsanlıkları Kuzey'in bu deniz imparatorluğunun sınırlarını belirlemiş, hatta bunları aşmıştır. Normanların macerası Avrupa mekânı ve kıyıları boyunca eridiyse de, gene de bazı izler kalmıştır. Ve onlardan sonra, hafif ve güvertesiz İskandinav tekneleri Baltık ve Kuzey denizinde uzun süre dolaşmışlardır: Norveçliler İngiltere kıyıları ve İrlanda denizine kadar gitmekte;³⁸ Gotland adası köylülerinin tekneleri Büyük Novgorod'a varana kadar tüm güney liman ve nehirlerini ziyaret etmekte;³⁹ yakınlarda yapılan arkeolojik kazıların açığa çıkardıkları üzere Jutland ve Finlandiya'da Slav kentleri yaşamaya başlamakta;⁴⁰ Rus tüccarları o sıralarda yalnızca Slav olan Stettin kentine temas etmekteydiler.⁴¹ Ancak Hansa'dan önce hiçbir gerçek uluslararası ekonomi yer almayacaktır. Baltık-Kuzey denizi çifte deniz mekânı yavaş-

ça, dostça, mübadele sayesinde, prenslerle yapılan anlaşmalarla ve bazen de güç ve şiddet kullanarak, Almanya'nın kentleri, tüccarları, askerleri veya köylüleri tarafından ele geçirilmiş ve örgütlenmiştir.

Ama daha başlangıçtan itibaren birbirlerine sıkı sıkıya bağlı kentler hayal etmemek gerekir. Hansa kelimesi (tüccar grubu),⁴² ilk kez 1267'de bir İngiliz krallık belgesinde, kurallara uygun bir şekilde yazılmış olarak, ama geç bir tarihte ortaya çıkmıştır.⁴³ Başlangıçta bir tüccar bulutu, artı Zuydersee'den Finlandiya'ya, İsveç'ten Norveç'e kadar bir tekne bulutu söz konusu olmuştur. Trafiklerin merkezi eksen Londra ve Bruges'den, Novgorod veya Witelsk veya Smolensk yönüne olan yolların başlangıçındaki Riga veya Ravel'e kadar uzanmaktadır. Mübadeleler Baltık'ın henüz az gelişmiş olan ve hammadde ile gıda ürünleri sağlayan ülkeleriyle, Batı'nın menzil ve taleplerini çoktan örgütlü hale getirdiği bir Kuzey denizi arasında yapılmaktadır. Avrupa ve Akdeniz üzerinde inşa edilen ekonomi-dünya Bruges'de Hansa'nın büyük teknelerini, XIII. yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkan ve çabucak sağlam bir şekilde inşa edilen *koggen*'i ağırlamaktadır (bunlar Akdeniz *navelerine* model olacaklardır).⁴⁴ Daha sonra, gene büyük taşıyıcılar olan, dibi düz, tuz ile cansıkıcı şarap fıçıları, tahta, orman ürünleri, hatta ambara doldurulan buğday gibi ağır yükleri taşıyabilen *hourquelar* ortaya çıkacaktır.⁴⁵ Hansa kentlerinin denize egemen olmaları, tam olmanın uzağındaysa da, aşıkardır: nitekim Hansa tekneleri 1280'lere varana kadar tehlikeli Danimarka boğazlarından geçmekten kaçınmışlardır ve *umlanfahrt* (bu boğazlardan geçen gidiş-dönüş yolculuğu)⁴⁶ yaygın hale geldiğinde, Lübeck ile Hamburg'u birbirlerine bağlayan, aslında bir nehir çatalı ve çok yavaş geçilebilen bir kanal olan *kıstak yolu*, gene de kullanılmaya devam edecektir.⁴⁷

Bu kıstak yolu Lübeck'in öne çıkmasına yol açmıştır, çünkü mallar Baltık ile Kuzey denizi arasında zorunlu olarak buradan geçmektedirler. 1227'de onu bir imparatorluk kenti haline getiren ayrıcalığı elde etmiştir, artık Elbe'nin doğusunda, bu kategorideki tek kenttir.⁴⁸ Diğer bir avantaj: Lüneburg kaya tuzu yatakları hemen yakınındadır, hem de kente mensup tüccarlar tarafından erkenden denetim altına alınmışlardır.⁴⁹ Taslağı daha 1227'de (Danimarkalıları karşı kazanılan Bornhöved zafriyle)⁵⁰ çizilen kentin üstünlüğü, Hansalılara Flandre'da tanınan ayrıcalıklarla aşıkâr hale gelmiştir -1252-1253'te,⁵¹ Hansa'nın 1356'da Lübeck'te toplanarak kentler *Hansa'sını nihayet* kuracak olan genel Hansa diyetinden bir yüzyıldan daha uzun bir süre önce.⁵² Ama Lübeck bu tarihten çok önce "Hansa ligasının simgesi" haline gelmiş, "... ticari konfederasyonun başkenti olarak kabul edilmiştir... Arması -imparatorluk kartalı- XV. yüzyılda tüm konfederasyonun arması haline gelmiştir".⁵³

Ancak, Doğu'nun ve Kuzey'in tahta, balmumu, kürk, çavdar, buğday, orman ürünlerinin ancak Batı'ya yeniden ihraç edilebildikleri zaman değerleri vardır. Ve diğer yönde tuz, yünlüler, şarap zorunlu dönüş mallarıdır. Basit ve sağlam olan sistem gene de birçok güçlüğe çarpıyordu. Ve Hansa kentsel birliğinin kaynak yapmasını bu zorluklar sağlamıştır; bu birliğin aynı anda hem narin, hem de sağlam olduğu söylenebilir. Narinlik, birbirlerinden uzakta yer alan ve temsilcilerinin genel kurullarda tam olarak toplanamadıkları 70 ilâ 170 gibi bir sayıya ulaşan muazzam bir kent grubunun istikrarsızlığından kaynaklanmaktadır. Hansa'nın arkasında ne bir devlet, ne de güçlü bir kuruluşa sahip bir liga vardır. Yalnızca ayrıcalıkları konusunda kıskanç ve bunlarla iftihar eden, gerektiğinde rakip olan, güçlü surlarla korunan; tüccarları, yurttaşları, loncaları, filoları, depoları, kazanılmış zenginlikleriyle kentler vardır. Sağlamlık ise çıkar birliğinden, aynı ekonomik oyunu oynama gereğinden, Lizbon'dan Baltığa kadar uzanan ve Avrupa'nın en fazla ziyaret edilen deniz mekânlarından birindeki trafikler tarafından harmanlanan bir uygarlıktan, nihayet birlik unsurlarının

en hafifi olmayan ortak bir dilden kaynaklanmaktaydı. Bu dilin “kaynağı aşağı Almancaydı (Güney Almancasından farklı). Bu dil ihtiyaçlara göre Latince, Reval’de Estonya, Lublin’de Lehçe, İtalyanca, Çekçe, Ukraynca, belki de Litvanca unsurlarla zenginleştirilmişti”.⁵⁴ Ve bu dil “iktidar seçkinlerinin... servet seçkinlerinin” diliydi ve “belli bir toplumsal ve mesleki gruba mensup olmayı yansıtıyordu”.⁵⁵ Bunun dışında, bu yarıtaş tüccarlar çok az hareketli oldukları için, aynı Angermünde, Weckinghusen, von Soest, Giese, von Suchten aileleri Reval, Gdansk, Lübeck ve Bruges arasında yer almaktaydılar.⁵⁶

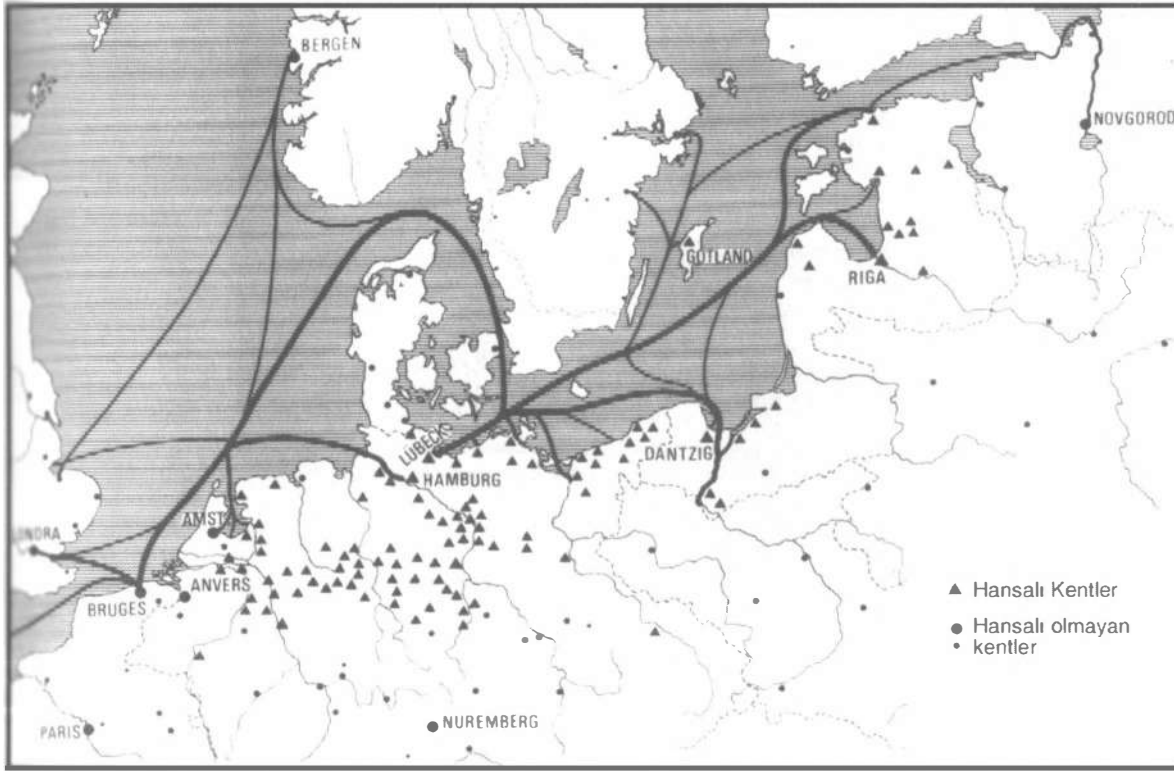
Bütün bu bağlar bir tutarlık, bir dayanışma, alışkanlıklar, ortak bir iftihar duygusu yaratmaktadır. Genel zorlamalar ise geri kalanını halletmektedir. Akdeniz’de zenginliklerin nisbi bolluğu nedeniyle kentlerin herbiri kendi oyununu oynayabilir ve aralarında acımasız bir şekilde boğuşabilirler. Baltık’ta, Kuzey Denizi’nde bu zor olacaktır. Fiyatı düşük ve büyük hacimli mallar üzerinden elde edilen kârlar mütevacizdir, maliyetler ve riskler yüksektir. Kâr haddi en iyisinden % 5 civarındadır.⁵⁷ Her yerdekinden daha fazla hesap yapmak, tasarruf etmek, öngörmek gerekmektedir. Başarının koşullarından biri, arz ve talebi aynı elde tutmaktır -ister Batı’ya yönelik ihracat, isterse ters yönde, ithal edilen malların Doğu’daki sürümü söz konusu olsun-. Hansa’nın işlettiği ticari şubeler, tüm Hansa tüccarlarına açık, ayrıcalıklarla korunan, inatla savunan güçlü noktalar -ister Novgorod’daki *Sankt Peterhof*, ister Bergen’deki *Deutsche Brücke*, ya da isterse Londra’daki *Stahlhof* olsun-. Bir Hansa şubesinin bir mevsimlik konukları olan Almanlar, katı bir disipline boyun eğmektedirler. Bergen’de “çiraklık”tan geçen genç adamlar on yıl burada kalmakta, yerlilerin dil ve ticari uygulamalarını öğrenmekte ve bekâr kalmak zorunda olmaktadır. Bu şubede her şey Yaşlılar Meclisi ve iki *alderman* tarafından ayarlanmaktadır. Bu işin olanaksız olduğu Bruges hariç olmak üzere, Alman tüccarlar *kontor*’da barınmak zorundadırlar.

Nihayet, Kuzey mekânı bir gözetim ve ihtiyaç zinciriyle kuşatılmıştır. Bergen’de tamamen Norveçlilere ait olan ihtiyaçlar, hep hor görülmektedir. Tarımı yetersiz olan ülke,⁵⁸ Lübecklilerin ya Pomeranya’dan, ya da Brandenburg’dan getirdikleri buğdaya bağımlıdır. Norveç Hansa ayrıcalıklarını kısmaya kalkışırsa, bir buğday ablukası (1284-1285’te olduğu gibi) onu hizaya getirmektedir. Ve ithal buğday üzerindeki rekabetin kendine yeterli bir tarımın gelişmesini engellemesi ölçüsünde, yabancı tüccar Norveçlilerden ne isterse elde etmektedirler: tuzlanmış et, Lofoten adalarının tuzlu veya kurutulmuş morinası, tahta, yağ, katran, kürk.

Hansa Batı’da, kendinden daha iyi silahlanmış olan muhataplardan da ayrıcalıklar almasını bilmiştir -Bruges’den daha fazla Londra’da-. İngiliz başkentinde, Londra köprüsünün yanındaki *Stahlhof*, kendi rıhtım ve depolarıyla, başka bir *Fondaco dei Tedeschi*’dir. Hansa burada vergilerin çoğundan muaf; kendi yargıçıları vardır, hatta aşikâr bir şeref olarak, kentin kapılarından birini onlar korumaktadırlar.⁵⁹

Ancak Lübeck’in ve onun talihine ortak olan kentlerin zirveye çıkmaları oldukça geç bir tarihte, 1370, 1388 arasında yer almaktadır; Hansa 1370’te Stralsund antlaşmasıyla Danimarka kralına karşı zafer kazanmış⁶⁰ ve Danimarka boğazındaki bazı kaleleri işgal etmiştir; 1388’de Bruges’le bir anlaşmazlıktan sonra, etkin bir ablukaya girilerek,⁶¹ zengin kenti ve Alçak Ülkeler yönetimini boyun eğmeye zorlamıştır. Ancak bu gecikmiş başarılar, kısa bir süre sonra aşikâr hale gelecek olan bir gerilemenin başlangıcını gizlemektedirler.⁶²

Zaten XIV. yüzyılın bu ikinci yarısında, Batı dünyasını dört bir yanından sarmış olan muazzam bunalım, nasıl olurdu da Hansalılara da dokunmazdı? Batı’nın nüfus kaybına rağmen Baltık ürünlerine olan talebini kısmadığı doğrudur. Zaten Alçak Ülkeler nüfusu Kara Veba’dan fazla etkilenmemiştir ve Batı denizciligindeki atılım, tahta ithalatının düşmek yerine arttığını düşündürmektedir. Ama Batı’daki fiyat ha-

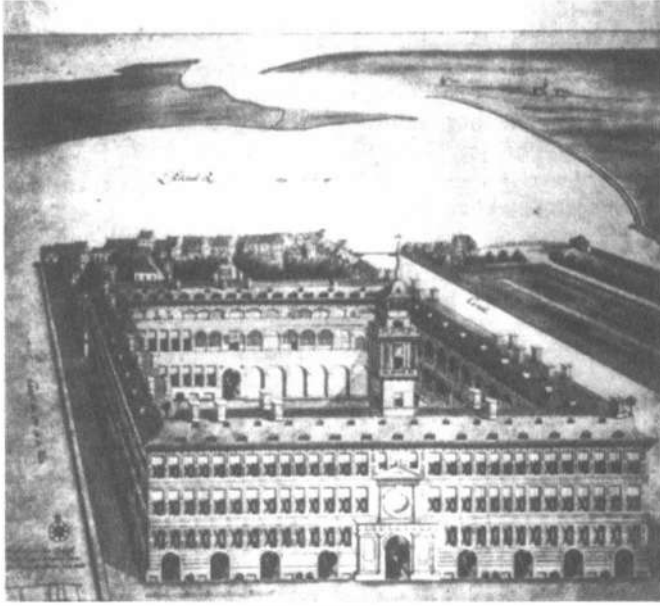
12. 1400'LERE DOĞRU HANSA TRAFİKLERİ

Kaynak: Historischer Weltatlas, haz., F. W. Putzger, 1963, s. 57.

reketleri Hansa'nın aleyhine etki etmiştir. Nitekim 1370'ten sonra, önce tahıl fiyatları, sonra da 1380'den itibaren kürk fiyatları gerilerken, endüstri ürünlerinin fiyatları yükselmiştir. Makasın bu iki bıçağının ters hareketleri Lübeck ile diğer Baltık kentlerinin ticaretlerini baltalamıştır.

Her şey birbirine bağlı olduğundan, Hansa'nın iç kesimleri prensleri, senyörleri, köylüleri ve kentleri birbirlerine düşüren bunalımlara tanık olmuştur. Bunlara bir de uzaktaki Macaristan ve Bohemya altın ve gümüş madenlerinin gerilemesi eklenmektedir.⁶³ Nihayet merkezi devletler ortaya çıkmakta veya yeniden çıkmaktadır. Danimarka, İngiltere, Burgonya Valoisları tarafından biraraya getirilen Alçak Ülkeler, Polonya (1466'da Töton şövalyeleri karşısında zafer kazanmıştır), Büyük Novgorod'un bağımsızlığına 1476'da son verecek olan Korkunç Ivan'ın Moskof devleti,⁶⁴ Üstüne üstlük İngilizler, Hollandalılar, Nurembergli tüccarlar Hansa mekânına sızılmaktadırlar.⁶⁵ Bazı kentler kendilerini savunmakta, hatta Lübeck 1470-1474'de bile İngiltere'ye karşı zafer kazanmaktadır, ama diğerleri yeni gelenlere alışmayı tercih etmektedirler.

Alman tarihçiler Hansa gerilemesini, Almanya'nın siyasal çocukluğuyla açıklamaktadırlar. Eli Heckscher,⁶⁶ fazla net bir açıklama getirmeksizin, onları haksız bulmaktadır. Önceliğin kentlerde olduğu o çağlarda, güçlü bir Alman devletinin

Anvers'deki Hansa konağı. XVI. yy. sonları (1564) yapısı olup. Hansalıların Anvers'deki ticaretlerinin canlanmasına tekâbül etmektedir. Cadliff'in suluboya resmi, 1761.

Hansa kentlerine yardımcı olduğu kadar, onlara köstek olacağı da düşünülemez mi? Bu kentlerin gerilemesi daha çok, pek fazla gelişmemiş ekonomilerinin, Batı'nın daha çevik ekonomileriyle karşılaşmasından kaynaklanmış benzetmektedir. Bütünsel bir bakış açısı içinde Lübeck'i her halükârda Venedik veya Bruges'le aynı düzleme koymak mümkün değildir. Kıpırdayan Batı'yla, daha az kıpırdayan Doğu arasındaki Hansa toplulukları, ilkel bir kapitalizme dayanmaktaydılar. Ekonomileri takas ile para arasında tereddüt etmekteydi; krediye fazla başvurmamaktaydı: uzun süre yalnızca gümüş para kabul edilecektir. Dönemin kapitalizmi içinde bile, aslında zayıflık olan bir sürü gelenek. XIV. yüzyıl sonunun çok ciddi karışıklığı, en iyi yeri tutmamış ekonomilere ancak darbe indirebilirdi. Yalnızca en güçlüler, *nisbi* olarak kurtulmuşlardır.

Avrupa'nın Diğer Kutbu: İtalyan Kentleri

İslamiyet VII. yüzyılda Akdeniz'i tek bir darbede fethedemedi. Ve hatta onun birbirini izleyen istilalarının yarattığı bunalım, denizi trafiklerinden boşalttı, E. Ashtor'un görüşü böyledir.⁶⁷ Fakat VIII. ve IX. yüzyıllarda mübadeleler yeniden canlanacaktır; Akdeniz teknelerle dolmakta ve denize kıyısı olan zenginlerin de fakirlerin de bu durumdan yarar sağladıkları görülmektedir.

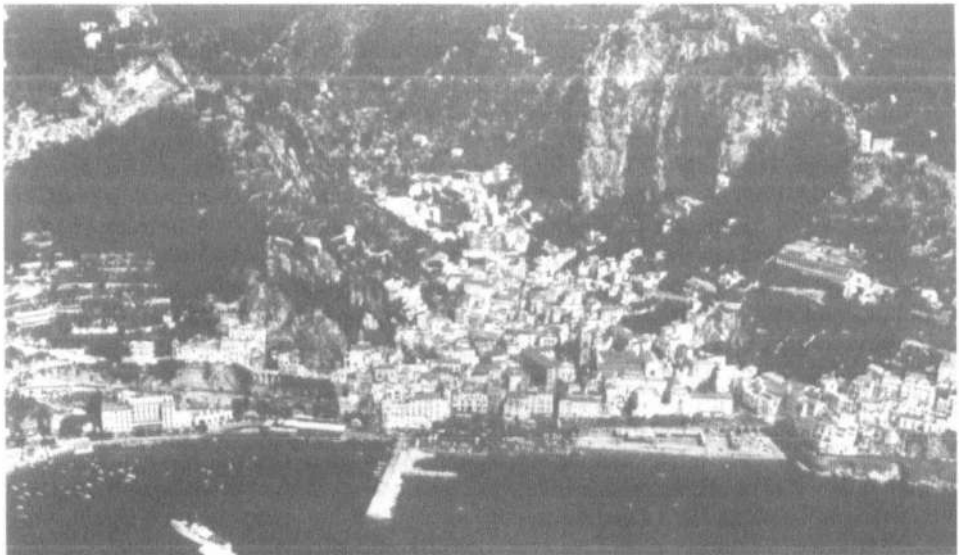
İtalya ve Sicilya kıyılarında küçük limanlar faal hale gelmektedirler; yalnızca o sıralar önemsiz olan Venedik değil, aynı zamanda on, yirmi küçük Venedik. Grubun başında, limanını, evlerini ve daha sonra katedralini dağın ona bıraktığı oyuğa yerleştirmekte güçlük çekmesine rağmen, Amalfi yer almaktadır.⁶⁸ İlk bakışta anlaşılmaz

olan ilerlemesi, İslam alemiyle erkenden kurduğu tercihli ilişkiler ve küçük topluluğu ne pahasına olursa olsun denize mahkûm eden hayırsız toprağın verimsizliği ile açıklanabilmektedir.⁶⁹

Bu minik kentlerin kaderi, aslında onların alışık oldukları suların yüzlerce fersah ötesinde belirlenmektedir. Onlar için başarı, denizin zengin ülkeleriyle, İslam kentleri veya Konstantinopl'le bağlantı kurmak, altın para,⁷⁰ Mısır ve Suriye dinarları elde etmek, bunlarla Bizans'ın muhteşem ipekliklerini satın alıp, Batı'da tekrar satmaktan ibarettir, yani bir üçgen ticaret. Bu, ticari İtalya'nın henüz sıradan bir "çevre" bölgesi olduğunu; hizmetlerini Avrupa'nın merkezinden edindiği odun, buğday, keten, tuz, köle cinsinden yüklerini satmakla meşgûl olduğunu söylemekle aynı şeydir. Bütün bunlar Haçlı Seferlerinden, Hristiyanlık ile İslamiyetin birbirlerinin karşısına doğrudan dikilmelerinden öncedir.

Bu faaliyetler, Roma'nın düşüşünden beri yarı uykuda olan İtalyan ekonomisini uyandırmışlardır. Parasal ekonomi Amalfi'ye girmiştir; noter sözleşmeleri, IX. yüzyıldan itibaren, bu kent tüccarlarının nakit parayla toprak aldıklarını işaret etmektedir.⁷¹ XI.-XIII. yüzyıllar arasında, Amalfi "valle"sinin manzarası bu nedenden ötürü dönüşecektir: kestane ağaçları, bağlar, zeytinlikler, turuncgiller çoğalmaktadır. Kentin uluslararası faaliyetlerinin başarısının işareti olarak, Amalfi Levha'sı Hristiyan Akdeniz'in en büyük denizcilik yasalarından biri olacaktır. Ama kent felâketlerden kurtulamamıştır. 1100'de Amalfi Normanlar tarafından fethedilmiş; 1135 ve 1137'de arka arkaya iki kere Pizalılar tarafından yağmalanmış, bitirmek üzere, 1343'te kentin alçak kesimleri azgın deniz tarafından yerle bir edilmiştir. Amalfi deniz sahnesi üzerinden kaybolmamakla birlikte, bizim büyük tarih adını verdiğimiz oluşumun arka

Amalfi'nin deniz ile dağ arasındaki yerleşim yerinin darlığını etkileyici bir şekilde gösteren havadan görünüşü.

cephesine geçmiştir.⁷² 1250'den sonra ticareti, 950-1050 arasındaki hacminin herhalde üçte birine inmiş; deniz bağlantılarının alanı, sonunda İtalya sahilleri boyunca birkaç on tane kayık, *saete* ve küçük *brigantin*'le yapılan bir kıyı denizciliği haline gelinceye kadar tedricen daralmıştır.

Venedik'in ilk adımları da buna benzemektedir. Kentin *doge*'si Justinian Partecipazio 869'da, terekisinde 1200 libre gümüş bırakıyordu ki, bu küçük bir miktar değildi.⁷³ Tıpkı dağının oyduğundaki Amalfi gibi, Venedik de 60 kadar ada ve adacığının üzerinde garip bir evren, bir sığınaktır, ama uygun değildir: tatlı su yoktur, gıda kaynağı yoktur, tuz vardır, aşırı miktarda tuz! Venedikli için "*Non avat, non seminat, on vendemiat*" (tarla sürmez, ekmez, bağ bozmaz) denilmekteydi.⁷⁴ "Denizin üzerine kurulmuş, bağ ve ekili tarlalardan tamamen yoksun", işte *doge* Giovanni Soranzo 1327'de kentini böyle tasvir etmekteydi.⁷⁵ Acaba burası, tamamen kentsel olmayan her şeyden arınmış, hayatta kalabilmek için her şeyi -buğday veya darı veya çavdar veya canlı hayvan, veya peynir, veya sebze, veya şarap, veya zeytinyağ, veya tahta veya taş ve hatta içme suyu- dışarıdan mübadele yoluyla talep etmeye mahkûm, saf halinde bir kent miydi? Venedik nüfusunun tümü, endüstri öncesi kentlerin içinde bile geniş ölçüde temsil edilen bu "birinci sektör"ün dışında yer almaktadır. Venedik faaliyetini, bugünkü iktisatçıların *ikinci* ve *üçüncü* olarak adlandırdıkları sektörlerde yoğunlaştırmaktadır: endüstri, ticaret, hizmetler, emek üretkenliğinin kırsal faaliyetlerdekinden daha yüksek olduğu sektörler. Bu, daha az kârlı işlerin başkalarına bırakılması, büyük kentlerin tanık olacakları bir dengesizliğin yaratılması anlamına gelmektedir: aslında toprak bakımından zengin olan Floransa, daha XIV. ve XV. yüzyıllardan itibaren tahılını Sicilya'dan ithal edecek ve yakınındaki tepeleri bağlar ve zeytinliklerle kaplayacaktır; Amsterdam XVII. yüzyılda Baltık buğday ve çavdarı, Danimarka eti, Dogger Bank'taki "büyük av"dan gelen ringaları yiyecektir. Ama Venedik veya Amalfi veya Cenova -gerçek bir karasal alanı olmayan tüm kentler- daha ilk adımlarından itibaren bu şekilde yaşamaya mahkûm olmuşlardır. Başka seçenekleri yoktu.

IX. ve X. yüzyıllarda Venediklilerin uzak mesafe ticaretleri belirgin hale gelirken, Akdeniz Bizans, İslamiyet ve Batı arasında paylaşılmıştır. İlk bakışta, oluşmakta olan ekonomi-dünyanın merkezinin Bizans olması gerekiyormuş gibi gözükmemektedir. Ama geçmiş yüzünden ağırlaşmış olan Bizans, hiç de mücadeleci bir görünüm vermemektedir.⁷⁶ Akdeniz'e karşı serpilten, Hind Okyanusuna ve Çin'e doğru kervanları ve tekneleriyle uzanan İslam alemi, Yunan imparatorluğunun eski metropolünü gölgelemektedir. Öyleyse her şeyi o mu ele geçirecektir? Hayır, çünkü Bizans eski zenginlikleri, deneyleri, hemen çözülmeyen bir evrendeki otoritesi, hiçkimsenin canının istediği gibi yerinden oynatamayacağı ağırlığıyla, muazzam yerleşim mekânı yüzünden bir engel olarak kalmaya devam etmektedir.

Cenova, Piza, Venedik gibi İtalyan kentleri, yavaş yavaş denize egemen olan ekonomilerin arasına katılmaktadırlar. Venedik'in şansı belki de, Cenova ve Piza gibi kendine bir yer edinmek için şiddete ve korsanlığa başvurmaya ihtiyaç duymamasıdır. Yunan imparatorluğunun oldukça teorik egemenliği altında, Bizans'ın iyi savunulamayan muazzam pazarına herkesten daha uygun koşullarda girmiş, imparatorluğa birçok hizmette bulunmuş, hatta savunmasına katkıda bulunmuştur. Bunların karşılığında, gözleri yuvalarından oynatan ayrıcalıklar elde etmiştir.⁷⁷ Ancak kendi evinde belli bir "kapitalizm" in erkenden büyümeye başlamasına rağmen, gene de vasat bir kent olarak kalmıştır. San Marco meydanı yüzyıllar boyunca bağlar, ağaçlar, parazit yapılar tarafından rahatsız edilecektir ve meydan kuzeyinde bir meyva bahçesiyle kaplı olan bir kanal tarafından ikiye bölünecektir (burası soyluların buluşma yeri ve siyasal entrikalar ile dedikoduların merkezi olduğunda, adı gene *Brolo*, meyva bahçesi olarak kalacaktır).⁷⁸ Caddeler toprakların bastırılmasıyla yapılmakta, köprü-

ler tıpkı evler gibi ahşap olmaktadır; öylesine ki, oluşmakta olan kent yangınlardan korunmak için, camcı fırınlarını Murano adasına sürmüştür. Kuşkusuz faaliyet işaretleleri çoğalmaktadır: gümüş sikke basımı, *hyperpere* (Bizans altın parası) cinsinden borç sözleşmeleri, ama takas hâlâ önemli bir yere sahiptir, kredi faiz haddi çok yüksektir (*de quinque sex*, yani % 20) ve borç ödenmesini sağlamak için getirilen çok katı tedbirler nakit kıtlığını, ekonomik tonun düşüklüğünü belli etmektedirler.⁷⁹

Ama kategorik olmayalım. Venedik tarihi XIII. yüzyıldan önce kalın bir sis tabakasının içindedir. Uzmanlar bu konuda, tıpkı antik tarih meraklılarının Roma'nın karanlık kökeni konusunda yaptıkları gibi tartışmaktadırlar. Böylece Konstantinopl'e, Ağrıboz'a ve Giriğ adasına yerleşmiş olan Yahudi tüccarların, adaya Giudecca denilmesine rağmen onların zorunlu ikâmet yeri olmamasına karşılık, Venedik kentini ve limanını erkenden ziyaret etmiş olmaları mümkündür.⁸⁰ Aynı şekilde, Friedrich Barbarossa ile papa III. Alexandrius'un Venedik'te görüştükleri sırada (1177), San Marco kent devleti ile Almanya arasında ticari ilişkilerin bulunduğu ve Alman madenlerinin gümüşünün Venedik'te Bizans altını karşısında yüksek bir değere sahip olduğu daha da olasıdır.⁸¹

Ama Venedik'in Venedik olabilmesi için sırasıyla, lagünlerini denetim altına alması, kendi toprakları üzerindeki, Adriyatik'e ulaşan nehir yolları üzerinde serbest geçişi sağlaması, Brenner yolunu kendi çıkarına açması (bu yol 1178'e kadar Verona tarafından denetlenmişti)⁸² gerekmekteydi. Ticaret ve savaş gemilerinin sayısını artırması ve 1104'den itibaren inşa edilmeye başlanan tersanenin⁸³ rakipsiz bir güç merkezi haline gelmesi, Adriyatik'in yavaş yavaş onun "körfez"i haline gelmesi ve Comacchio, Ferrare ve Ancona gibi kentlerin, ya da Adriyatik'in *altra sponda*'sı üzerinde yer alan Spalato, Zara, Ragusa gibi limanların rekabetinin yok edilmesi veya kırılması da gerekmekteydi. Bunların içine, Cenova'yla erkenden girişilecek mücadeleyi katmıyoruz. Venedik'in mali, vergisel, parasal, yönetsel, siyasal kurumlarını yoğurması ve zengin adamlarının (Venedik'in başlangıcı hakkında devrimci bir kitabı borçlu olduğumuz G. Gracco'ya⁸⁴ göre "kapitalistler") yönetimi tek başına elinde tutan sonuncu *doge* olan Vitale Michiel'in saltanatından sonra (1172)⁸⁵ iktidarı ele geçirmeleri gerekiyordu. Venedik ihtişamının taslağı ancak, bunların gerçekleşmesinden sonra açığa çıkmaya başlamıştır.

Fakat, hiçbir hata payı olmadan söyleneceği üzere, Hristiyan aleminin ve Venedik'in ticari atılımını hızlandıran, Haçlıların olağanüstü macerası olmuştur. İşte, Kuzeyden gelen insanlar Akdeniz yolunu tutmakta, buraya atlarıyla gelmekte, İtalyan kentlerine ait gemilerle taşınmalarının bedelini ödemekte, harcamalarını karşılayabilmek için iflas etmektedirler. Bu sayede taşıma gemileri büyümekte; Piza, Cenova ve Venedik'te bunlar devleşmektedir. Kutsal topraklarda ise, Hristiyan devletleri kurulmakta ve bunlar Doğu'ya ve onun değerli mallarına -karabiber, baharat, ipek, müstahzarat-⁸⁶ doğru bir çatlak açmaktadırlar. Venedik için *belirleyici* dönemeç, Hristiyan Zara'nın zaptıyla (1203) başlayıp, Konstantinopl'un yağmalanmasıyla (1204) sona eren korkunç IV. Haçlı seferi olmuştur.⁸⁷ Venedik o zamana kadar Bizans imparatorluğunun asalağı olmuş, onu içten kemirmişti. Şimdi artık, buranın adeta maliki haline gelmiştir. Ama İtalyan kentlerinin tümü Bizans'ın çöküşünden yararlanmışlardır; aynı şekilde, 1240'tan sonra Karadeniz'den Çin'e ve Hind'e kadar ulaşan ve bir yüzyıl süreyle açık kalan dolaysız bir kara yolunu açan ve İslam aleminin elinde tuttuğu konumların çevresinden dolaşma gibi bir avantaj da sağlayan Moğol istilasından da kârlı çıkmışlardır.⁸⁸ Cenova ile Venedik'in arasındaki rekabet, artık esas sahne olan Karadeniz ve tabii ki Konstantinopl üzerinde alevlenmiştir.

Haçlı hareketinin, Aziz Louis'nin 1270'de ölmesinden bile önce sona erdiği ve İslamiyetin 1291'de Akkâ ile, Kutsal topraklarda Hristiyanların elindeki sonuncu

önemli mevziyi geri aldığı doğrudur. Ancak stratejik konumdaki Kıbrıs adası, Hristiyan tüccar ve denizcilerini Doğu Akdeniz sularında korumaktadır.⁸⁹ Ve daha şimdiden Hristiyan hale gelmiş olan deniz, bütünü itibariyle böyle kalmakta ve İtalyan kentlerinin egemenliğini belirlemektedir. Floransa'da 1250'de, Cenova'da daha da erken, Venedik'te 1284'te gerçekleştirilen altın para basımları⁹⁰ İslam dinarları karşısındaki ekonomik bir özgürleşmeyi vurgulamaktadır ve bu bir güçlülük belirtisidir. Zaten kentler merkezi devletleri kolaylıkla parmaklarında oynatmaktadırlar: Cenova 1261'de Paleologosları tahta çıkartarak, Bizans'ı yeniden işler hale getirmiş; Aragonluların Sicilya'ya yerleşmelerini kolaylaştırmıştır (1282). Cenova'dan yola çıkan Vivaldi kardeşler,⁹¹ Vasco da Gama'dan iki yüzyıl önce, sonuçta Ümit Burnunu aramakla aynı şey olan işin peşine düşmüşlerdir. Cenova ve Venedik o sıralar sömürge imparatorluklarına sahiptirler ve Cenova 1284 Meliora çarşısıyla Piza'ya öldürücü bir darbe indirdiğinde ve Eylül 1298'de Adriyatik'teki Curzola adasının karşısında Venedik kadırgalarını yok ettiğinde, her şeyin tek bir elde toplanma zorunluğu varmışa benzemekteydi. Sonuncu olayda Marco Polo esir düşmüş olmalıdır.⁹² XIII. yüzyılın sonunda kim San Giorgio'nun kentinin yakında zafer kazanacağına bire on bahse girmezdi?

Bahis kaybedilirdi. Sonunda Venedik kazanacaktır. Ama önemli olan, Akdeniz'deki mücadelenin artık Hristiyanlık ile İslamiyet arasında değil de, denizin refahının Kuzey İtalya boyunca geliştirdiği tüccar ve endüstrici kent devletleri salkımı arasında cereyan ediyor olmasıdır. Bu kavganın başlıca ödülü Doğu Akdeniz karabiber ve baharatıdır; bu değeri Akdeniz'in iyice ötelere taşan bir ayrıcalıktır. Yani Batı Akdeniz'in yenilenmesinin kanıtlanmasıyla aynı anda kendini inşa eden Kuzey Avrupa da İtalyan tüccarlarının en büyük kozudur.

Champagne Fuarlarının Perde Arkası

Demek ki Alçak Ülkeler ve İtalya'daki iki ekonomik alan, hemen hemen aynı anda ve yavaş yavaş oluşmuşlardır. Ve Champagne fuarları yüzyılı bu iki kutbun, bu iki merkezi alanının arasına yerleşmektedir. Fiili durumda ne Kuzey, ne de Güney, Avrupa ekonomi-dünyasının bu ilk yerleşik hale gelmesi esnasında diğerinin üstüne çıkamamakta, hatta bunlar aralarında rekabet bile etmemektedirler. Ekonomik merkez sanki her ikisini de memnun etmek istemişçesine, uzunca bir süre bu iki kutbun yarı yolunda, görevi iki ayda bir birbirlerine aktaran, Champagne ve Brie'daki altı tane yıllık fuar da yer almaktadır.⁹³ Önce Ocakta Lagny-sur-Marne fuarı; sonra Carême ortası salıdan önceki Bar-sur-Aube fuarı; Mayısta Saint-Quirace denilen birinci Provins fuarı; Haziranda Troyes'daki "sıcak fuar"; Eylülde ikinci Provins veya Saint-Ayoul fuarı ve nihayet Ekimde, devreyi kapatan Troyes'nin "soğuk fuarı" kurulmaktadır.⁹⁴ Mübadeleler ve iş adamlarının toplanması, bir kentten diğerine sürüp gitmektedir. XIII. yüzyıldan itibaren yerleşik hale gelen, bu kendini tekrarlayan saat sistemi bir yenilik bile değildir, çünkü muhtemelen daha önceden varolan Flandre fuarları devresini taklid etmektedir⁹⁵ ve bu tekrarla birlikte, hem bu eski akımı yeniden örgütlemiş, hem de daha önceden varolan bir yerel pazarlık zincirini kendi hesabına geçirmiştir.⁹⁶

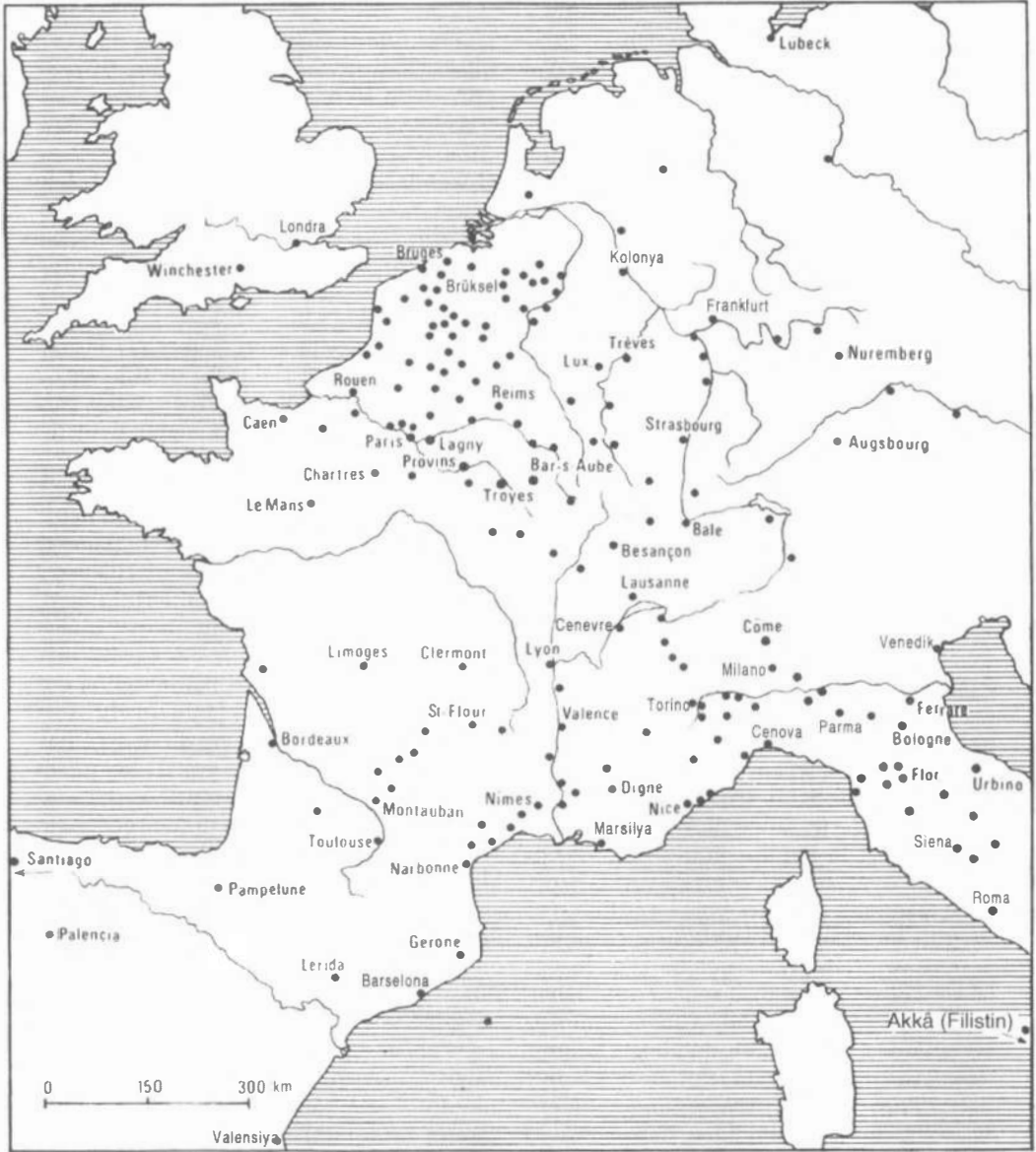
Champagne ve Brie'nin, herbiri iki ay süren altı fuarı, her halükârda yılın tüm devresini doldurmakta, böylece o sıralar rakibi olmayan "sürekli bir pazar" oluşturmaktadır.⁹⁷ Eski Provins'ten bugüne kalanlar, eskinin depolarının büyüklüğü hakkında bir bilgi vermektedirler. Bunların ününe gelince, halk deyişi buna tanıklık et-

mektedir: “Champagne'daki fuarlarını bilmemek”, “herkesin bildiğini bilmemek” anlamına gelmektedir.⁹⁸ Nitekim bu fuarlar tüm Avrupa'nın, Kuzey'in ve Güney'in sunabildiği her şeyin buluşma yeridir. Ticari kervanlar, grup halinde yol alınan ve korunan kafileler halinde, bir bakıma develerin İslam aleminin içindeki çölleri Akdeniz'e doğru aşan şu diğer kervanları gibi ilerleyerek Champagne ve Brie'de buluşmaktadırlar.

Bu taşınmaların haritasını çıkartmak olanaklarımızın dışında değildir. Champagne fuarları oldukça mantıklı olduğu üzere, kendi çevrelerindeki sayılamayacak kadar çok aile atelyesinin refahını sağlamışlardır; buralarda Brabant'a kadar uzanan Seine ve Marne bölgelerinden gelen bez ve kumaşlar işlenmekteydi. Ve bu kumaşlar Güney'e doğru yeniden yola çıkmakta, İtalya'da dağılmakta, sonra tüm yollardan Akdeniz'e yayılmaktadır. Noter arşivleri, daha XII. yüzyıldan itibaren Kuzey kumaşlarının Cenova'dan geçişlerini işaret etmektedirler.⁹⁹ Kuzey'in ham kumaşları Floransa'da, kentin en zengin tüccarlarını biraraya getiren *arte di Calimata* tarafından boyanmaktadır.¹⁰⁰ Bu arada İtalya'dan karabiber, baharat, müstahzarat, ipek, nakit para, kredi gelmektedir. Mallar Venedik ve Cenova'dan Aigues-Mortes'a kadar denizden yolculuk yapmakta, sonra Rhône, Saône ve Seine nehirlerinin uzun vadilerini izlemektedirler. Yalnızca karadan geçen yollar Alpleri aşmaktadır -Siena ve birçok diğer kenti uzak Fransa'ya bağlayan *Via francigena* gibi-.¹⁰¹ Lombardiya'daki Asti'den¹⁰² çok sayıda kervancı ve bir küçük tüccar, tefeci ve perakendeci bulutu yola çıkmaktadır. Bunlar kısa bir süre sonra, lânetli bir ad olan Lombardlar adını tüm Batı'da popüler hale getireceklerdir. Bu buluşma noktalarına Fransa'nın çeşitli eyaletlerinin, İngiltere'nin Almanya'nın ve İber yarımadasının malları da gelmektedir. İberya malları San Diego de Compostela hac yolunu bile kullanmaktadırlar.¹⁰³

Bu arada, Champagne fuarlarının özgünlüğü, kuşkusuz mal bolluğundan çok, para ticareti ve erkenden ortaya çıkan kredi oyunlarından kaynaklanmaktadır. Fuar her zaman kumaş mezadıyla açılmakta ve ilk dört hafta ticari alışverişlere ayrılmaktadır. Ama izleyen ay, sarraflara aittir. Adı geçen günde “Provins'te yukarı kentte, eski pazarda, Saint-Thibaut kilisesinin önüne” veya “Troyes'da Moyenne caddesinde veya Epicerie caddesinde Saint-de Marché kilisesinin yakınına” yerleşen, görünüşte mütevazı kişiler söz konusudur.¹⁰⁴ Olağan olarak İtalyan kökenli olan sarraflar, aslında oyunun esas yöneticileridir. Kullandıkları malzeme “halıyla kaplı bir masa”, bir terazi, ama bunların yanı sıra “külçe veya sikkelerle dolu” çuvallardır.¹⁰⁵ Ve alışlarla satışlar arasındaki farkların kapatılması, bir fuardan diğerine hesap aktarımı, senyörlere ve prenslere verilen borçlar, fuarda “ölen” kambiyo senetlerinin ödenmesi, fuardan çekilen kambiyo senetlerinin hazırlanması; her şey onların elinden geçmektedir. Bunun sonucu olarak, Champagne fuarları sahip oldukları uluslararası ve daha da önemlisi, en modern nitelikleri bakımından, İtalyan tüccarlar tarafından uzaktan ve yakından yönetilmektedirler; bunların firmaları, şu Sienalı Rotschildler olan Buonsignori'nin *Magna Tavola*'sı gibi büyük girişimlerdir.¹⁰⁶

Bu daha şimdiden, daha sonra Cenevre ve Lyon fuarlarında ortaya çıkacak durumdur. Muazzam Batı Avrupa pazarını ve nakit para dönüşlerini, fuar buluşmaları sayesinde kendi hesabına sömüren bir İtalyan kredisi. Acaba Champagne fuarları, Avrupa pazarının ele geçirilmesi için mi, bu kıtanın tartışılmaz ekonomik merkezi olan Kuzey İtalya'da değil de, Kuzeyli müşteri ve mal getiricilerin yakınında yer almıştır? Yoksa, İtalyanlar kara ticaretinin XI. yüzyıldan itibaren Kuzeyin büyük endüstrisine doğru yatmaya başlamasından ötürü, buna mecbur mu kalmışlardır? Champagne fuarları her halükârda bu üretim alanının sınırına yakın bir konuma yerleşmiştir: Paris, Provins, Châlons, Reims XII. yüzyıldan itibaren dokumacılık merkezleri haline gelmişlerdir. XIII. yüzyılın muzaffer İtalya'sı, bunun tersine her şeyden önce tüccar olarak kalmıştır ve toptan ticaret tekniklerinin başını çekmektedir: Av-

13. CHAMPAGNE FUARLARIYLA İLİŞKİDEKİ KENTLER (XII.-XIII. yy.'lar)

Bu harita, XIII. yüzyıl Avrupa'sının ekonomik bütünü ve iki kutupluluğunu açığa çıkartmaktadır. (s. 81'deki haritaninkile aynı atıf).

rupa'ya altın para basmayı, kambiyo senedini, kredi uygulamasını o getirmiştir, ama endüstri ancak bir yüzyıl sonra, XIV. yüzyılın bunalımından sonra onun alanına geçekten girebilecektir.¹⁰⁷ Bu oluşumun gerçekleşmesine kadar, Kuzey'in kumaşları onun servetinin esas bölümünün geldiği Doğu Akdeniz ticareti için vazgeçilmez nitekte olmuştur.

Bu zorunluklar, Champagne kontlarının tarihçiler tarafından sık sık hatırlatılan¹⁰⁸ liberal politikalarının çekiciliğinden daha fazla ağırlığa sahip olmuşlardır. Kuşkusuz tüccarlar her zaman serbestiler peşinde olmuşlardır -aslında şeklen Fransa kralına tabi olmakla birlikte, hareketlerinde oldukça serbest olan bir Champagne kontunun onlara sunduğu, tam da peşinde oldukları bu serbestilerdir-. Flandre kontluğundaki fuarlar da aynı nedenlerle, çok güçlü devletlerin olağan olarak yarattığı tehlike ve belâlardan kaçınmak isteyen tüccarlardan¹⁰⁹ itibar görmüşlerdir. Ama bu arada acaba, Champagne fuarlarına kader darbesini indiren olayın, Champagne'nin 1273'te Cesur Philippe tarafından işgali, sonra da 1281'de Yakışıklı Philippe döneminde Fransa tacına bağlanması olduğuna inanılabilir miyiz?¹¹⁰ Fuarlar, tüm süreci boyunca onlara karşı çok teşvik edici olan XIII. yüzyılın bu son yılları esnasında, başka birçok nedenden ötürü gerileme sürecine girmişlerdir. İşlerin yavaşlaması önce mallara vurmuştur: kredi işlemleri 1310-1320'li yıllara kadar daha bir süre tutunmuşlardır.¹¹¹ Zaten bu tarihler, o sırada Floransa'dan Londra'ya kadar Avrupa'nın tümünü, XIV. yüzyılın büyük gerilemesine yol açacak olan Kara Veba arefesinde sarsalayan az veya çok uzun ve şiddetli bunalımlarla çakışmaktadır.

Bu bunalımlar fuarların başarısını çok etkilemişlerdir. Ama bunalımın yanında belli bir ağırlığa sahip olan husus, XIII. yüzyılın sonuyla XIV. yüzyılın başında, Akdeniz ile Kuzey Denizi arasında, Cebelitarık üzerinden geçen ve zorunlu olarak rakip durumda olan bir deniz yolunun açılmasıdır. İlk kez Cenova tarafından, kendi tekneleri için kurulan ilk düzenli bağlantı 1277 tarihlidir. Diğer Akdeniz tekneleri, belli bir gecikmeye rağmen, onu izleyeceklerdir.

Bu arada bir de kara yolu gelişmektedir: nitekim Batı'daki Alp yolları olan Mont-Cenis ve Simplon önemlerini yitirmekte, Doğu'daki Saint-Gothard ve Brenner geçitleri öne çıkmaktadır. Reuss nehri üzerinde cesaretle kurulan köprü, 1237'de Saint-Gothard yolunu açmıştır.¹¹² Artık "Alman kışağı" daha fazla teşvik bulur hale gelmiştir. Almanya ve Orta Avrupa, gümüş ve bakır madenlerinin başarısı, tarım alanlarındaki gelişmeler, pazen endüstrisinin kurulması, pazar ve fuarların gelişmesiyle genel bir atılıma tanık olmaktadır. Alman tüccarların yayılması tüm Batı ülkelerinde ve Baltık'ta vurgulu hale gelmektedir. Doğu Avrupa'da olduğu kadar Champagne fuarlarında ve *Fondaco dei Tedeschi*'nin 1228'de kurulmuşa benzediği Venedik'te de görülmektedir.¹¹³

Ancak Venedik'i Bruges'e giden yolda Cenevizlileri izlemekte geciktiren neden (1314'e kadar), Brenner üzerinden yapılan mübadelelerin çekiciliği midir? Doğu Akdeniz ticaretinde gümüşün oynadığı rol hesaba katıldığında, İtalyan kentlerinin Alman gümüş madenlerinin üretimiyle öncelikle ilgilenmiş olmaları kuşku dışıdır. Zaten bir sarraf dükkânları ağı, Yukarı Almanya ve Renanya kentlerini çok erkenden kuşatarak, Bruges veya Champagne'daki tüccar-bankerlerin rolünü oynamıştır.¹¹⁴ Eski Fransız buluşması böylece, rakip bir kara ve deniz yolları sistemiyle alt edilmiştir.

Bazen, Champagne fuarların bir "ticari devrim" in, tüccarın dükkânında kaldığı, sabit şubelere adamlarını yerleştirdiği ve uzman taşıyıcılar kullandığı bir sistemde, artık işlerini muhasebe sağlamaları ve haberleri, talimatları ve yakınmaları aktaran mektuplar sayesinde, işlerini uzaktan yönetmesinin kurbanı olduğu ileri sürülmektedir. Ama fiili durumda ticaret Champagne fuarlarından çok önce de bu ikiliğe tanık olmuş değil midir: bir yanda gezginlik, diğer yanda yerleşiklik? Ve yeni uygulamanın Provins veya Troyes'da kök salmasını engelleyen mi vardı?

Fransa İçin Kaybedilmiş Bir Şans

Champagne fuarlarının başarısının Fransa krallığı ve özellikle de Paris için hangi noktaya kadar kârlı olduğunu kim söyleyebilir?

Philippe Auguste döneminden (1180-1223) itibaren siyasal yapısı oluşturulan krallık, eğer daha Aziz Louis'den (1226-1270) önce Avrupa devletlerinin tartışmasız en parlak haline gelsiyse, bu Avrupa'nın genel atılımının işlevinde, ama aynı zamanda da Avrupa dünyasının ağırlık merkezinin bu krallığın başkentinden bir veya iki günlük mesafede sabitleşmesinden ötürü böyle olmuştur. Paris büyük bir ticari piyasaya haline gelmektedir, ve XV. yüzyıla kadar iyi bir yükseklikte ve bu durumda kalacaktır. Kent bu kadar çok iş adamının kendine komşu olmasından kazanç sağlamıştır. Bunun yanı sıra Paris, Fransız krallığının kurumlarına ev sahipliği yapmakta, anıtlarla bezenmekte, Avrupa'nın en parlak üniversitesini barındırmaktadır; bu üniversite mantığın da öyle gerektirdiği üzere, Aristoteles düşüncesinin dolaşıma sokulmasıyla ortaya çıkan bilimsel devrimin patladığı yeri. Augusto Guzzo, bu "büyük yüzyıl" (XIII.) esnasında, "herkesin gözü Paris'e çevrilmişti. Birçok İtalyan burada öğrenci ve aziz Bonaventure ve aziz Tommaso gibi hoca olmuşlardır"¹¹⁵ demektedir. O sıralarda bir Paris yüzyılı'nın yerleşik hale geldiği söylenebilir mi? Bu, hümanizma tarihçisi Giuseppe Toffanin'in XIII. yüzyıla ilişkin olarak yazdığı sıcak ve polemik kitabının *a contrario* akla getirdiği şeydir: bu yüzyıl ona göre *Il secolo senza Roma*'dır.¹¹⁶ Fransız sanatı olan Gotik sanat her halükârda Ile-de-France'dan itibaren yayılmaktadır ve Champagne fuarlarının gediklileri olan Sienalı tüccarlar, bunu bagajlarında ülkelerine götüren tek kişiler değillerdir. Ve her şey birbirine bağlı olduğundan, bu yüzyıl aynı zamanda Fransız *communeler*inin ilerlemelerinin sonuna geldikleri ve 1235-1325 arasında Paris çevresinde Sucy-en-Brie, Boissy, Orly ve diğer yerlerde, krallık otoritesinin lütuflarıyla birlikte, köylülerin özgürleşmesinin hızlandığı dönemdir.¹¹⁷ Bu yüzyıl aynı zamanda Fransa'nın Aziz Louis'yle birlikte, Haçlı seferini Akdeniz'de dirilttiği dönemdir. Bu, Fransa'nın Hristiyan aleminin şeref mevkiinde oturduğunu söylemekle aynı şeydir.

Ama Champagne fuarları Fransa ve Avrupa tarihinde yalnızca bir perde arası olmuşlardır. Avrupa üzerinde inşa edilen ekonomik kompleks ilk ve son kez olmak üzere bir dizi fuar kente ulaşmaktaydı ve üstelik bu kentler kara içlerinde yer almaktaydılar. Aynı zamanda Fransa, Batı'nın ekonomik merkezinin kendi ülkesine yerleşmesine ilk ve son kez tanık olmuştur; Fransız kaderinden sorumlu olanların bilincine varamadıkları bu hazineye önce sahip olunmuş, sonra da kaybedilmiştir.¹¹⁸ Ama, sonuncu Capetlerle birlikte taslağı çizilen şey, Fransa krallığının bir bakıma devre dışı bırakılmasıdır. Almanya ile İtalya arasında Kuzey-Güney kara yollarının gelişmesi, Akdeniz ile Kuzey denizi arasındaki deniz bağlantısı, daha XIII. yüzyıl bitmeden önce kapitalizm ve modernitenin ayrıcalıklı bir devresini oluşturmuş olmaktadır: bu devre Fransa'nın oldukça uzağından geçen ve ona hiç değmeyen bir çember oluşturmaktaydı. Eğer Marsilya ve Aigues-Mortes dışta tutulacak olursa, bu devre tarafından taşınan ticaret ve kapitalizm, Fransız mekânının hemen hemen tamamen dışındadır. Fransa büyük dış trafiklere ancak Yüz Yıl Savaşlarının yol açtığı felâket ve değişiklikler esnasında ve hemen sonrasında, o da yarım yamalak olmak üzere açılacaktır.

Ama Fransız ekonomisiyle birlikte, Yüz Yıl Savaşları denilen savaşla çıkışacak olan gerileme sürecinden çok daha önce, merkezi devlet oyun dışına atılmış değil midir? Eğer Fransa krallığı gücünü ve tutarlılığını sürdürebilseydi, İtalyan kapitalizmi bu kadar rahat at oynatamazdı. Ama bunun karşılığı olarak, kapitalizmin yeni akım devreleri İtalya ve Alçak Ülkeler kent devletleri lehine öylesine bir güç tekeli oluşturmuşlardır ki, yeni doğmakta olan merkezi devletler, yani İngiltere, Fransa veya İspanya bunun sonuçlarına yoğun bir şekilde maruz kalmışlardır.

VENEDİK'İN GEÇİKMİŞ ÜSTÜNLÜĞÜ

Fransa mal balyasını Champagne'da kaybetmiştir. Pekiyi bu kimin eline geçmiştir? Ne Flandre fuarları (Lamberto Incarnati'nin ileri sürdüğü tezin tersine)¹¹⁹ ne de 1309'da ünlü borsasının kurulmasına rağmen Bruges'ün değil. Tekneler, toptancılar, değerli mallar, para, kredinin buraya özellikle güneyden geldiğini daha önce söylemiştik. Zaten Lamberto Incarnati kendi de "buradaki kredi profesyonellerinin büyük kesimi Italyandır" diye kaydetmektedir.¹²⁰ Ve Alçak Ülkeler'in ödemeler dengesi XV. yüzyılın sonuna ve herhalde daha ötelere kadar, Güneylilerin lehine olmaya devam edecektir.¹²¹

Eğer ağırlık merkezi Adriyatik ile Kuzey denizi arasındaki yolun ortasında kalıyorsa, örneğin bir düzine kadar yolun bulunduğu Nuremberg'de, veya Alman kentlerinin en büyüğü olan Kolonya'da sabitleşebilirdi. Öte yandan eğer Bruges veya Champagne fuarlarına benzeyen medyan bir merkez bu noktayı ele geçirmediyse, bunun nedeni belki de İtalya'nın artık Kuzeye gitmek zorunda bile olmaması, şimdi Floransa, Milano ve başka yerlerde kendi endüstriyel merkezlerini geliştirmesi ve tüccarlarının buralara kolaylıkla ulaşmasıdır. O zamana kadar zenaat faaliyetlerinin en büyük kesimini Kuzey'in ham kumaşlarının boyanmasına ayırmış olan Floransa, *Arte di Calimata*'dan *Arte della Lana*'ya kaymaktadır ve endüstriyel gelişimi hızlı ve seyirlik olmaktadır.

Mahşeri Kara Vebaya ve onun peşinden gelecek olan ekonomik hayatın geri çekilmesine yıllarca önceden alan hazırlayan gerilemenin de ağırlığı olmuştur. Daha önce gördüğümüz üzere,¹²² bunalım bu eğimin tersine dönmesi, yerleşik sistemlerin bozulmasını teşvik etmiş, en zayıfları elemiş, bunalım onları da etkilemekten uzak kalmıyor olsa bile, en güçlülerin nisbi üstünlüklerini güçlendirmiştir. İtalya da karışıklıkların darbesini yemiş, sarsıntıya uğramıştır; artık bu ülkenin başarıları nadirleşmiştir. Ama kendi içine kapanmak, en kârlı uluslararası ticaretin en faal alanı ve kalbi olarak kalmaya devam eden Akdeniz'e kapanmak anlamına gelmektedir. Batı'nın genel gerilemesi esnasında, iktisatçıların dediği gibi, İtalya "korunaklı bir alan" olarak ortaya çıkmıştır: trafiklerin en iyisi ona aittir;¹²³ altın üzerinde oynadığı oyun, para ve kredi konusundaki deneyi onu korumaktadır; bu ülkedeki kent devletler, ağır merkezi devletlerden çok daha kolay yönetilen hafif makineler olarak, bu dar konjonktürde geniş bir hayat yaşayabilmektedirler. Zorluklar başkaları, özellikle de acı çeken ve sıkışan merkezi devletler içindir. Akdeniz ve Avrupa'nın faal kesimi, hiçbir zaman olmadığı kadar kent takımadaları haline gelmişlerdir.

Öyleyse Avrupa ekonomisinin merkezinin kaymasında ve mayalanmasında şaşılacak bir şey yoktur; rekabet artık yalnızca İtalyan kentleri arasındadır. Özellikle de, tutkuları ve çıkarları uğruna bayrağı kapmak üzere birbirleriyle kapışacak olan Venedik ve Cenova arasında. Bunların ikisi de yarışı kazanabilirdi. Öyleyse zaferi neden Venedik kazanmıştır?

Cenova Venedik'e Karşı

Cenova 1298'de Curzola açıklarında Venedik donanmasını bozguna uğratmıştır. Seksen yıl sonra, Ağustos 1379'da Venedik lagunasından Adriyatığa çıkış noktalarından birine hükmeden küçük balıkçı iskelesi Chioggia'yı ele geçirmiştir.¹²⁴ San Marco'nun gururlu kenti kaybetmişe benzemektedir, ama müthiş bir silkinmeyle durumu tersine çevirdi: Vetter Pisani Haziran 1380'de Chioggia'yı geri aldı ve Cenova donanması-

San Marco aslanı, 1516, Venedik, Dogeler Sarayı.

nı yoketti.¹²⁵ Ertesi yıl Torino'da imzalanan barış antlaşması, Venedik'e biçimsel olarak hiçbir avantaj getirmemekteydi.¹²⁶ Ancak bu antlaşma Ceneviz geri çekilmesinin -artık Adriyatik'te bir daha görülmecektir- ve Venedik üstünlüğünün tartışılmaz bir şekilde kanıtlanmasının başlangıcı oldu.

Bu bozgun, sonra da bu zafer kolayca anlaşılamamaktadır. Zaten Cenova Chioggia çarpışmasından sonra zengin, güçlü kentler listesinden silinmemiştir. Öyleyse, iki rakibin birbirlerine çok uzun bir süre boyunca darbe indirebileceği, bir kıyıyı yağmalayacağı, bir gemi konvoyunu yakalayabileceği, kadirgaları yok edebileceği, Anjo-ulu veya Macar veya Paleologos veya Aragonlu gibi prenslerin aracılığıyla birini diğerine karşı oynayabileceği muazzam Akdeniz kapalı alanında neden kavga bir daha su yüzüne çıkmamak üzere kesilmiştir?

Aslında pek ölümcül sonuçları olmayan ve her defasında yaraların kendiliğinden kapandığı bu inatçı çarpışmaları belki de, uzayıp giden refah ve yükselen iş hacmi olanaklı hale getirmiştir. Eğer Chioggia savaşı bir kopuş oluşturduysa, acaba bunun nedeni, bu 1380'li yıllarda, uzun bir atılım döneminin bu kez dönüşü olmayan bir şekilde kilitlenmesi olamaz mı? Küçük veya büyük savaş lüksü artık çok maliyetli hale gelmiştir. Barış içinde birarada yaşamak zorunlu olmaktadır. Üstelik tüccar ve sömürgeci güçler olan (ve sömürgeci olduklarından ötürü ileri kapitalizmin bir aş-

masına çoktan ulaşmış olan) Cenova ve Venedik'in çıkarları, onlara birinin veya diğ-
gerinin ölümüyle bitecek bir kavgaya girişmemelerini tavsiye ediyordu: kapitalist re-
kabetler, kararlı hasımlar arasında bile, her zaman belli bir suç ortaklığına pay bırak-
maktadırlar.

Ancak ben Venedik'in terfiinin, Oliver C. Cox tarafından özgün bir modelin
doğuşu olarak selamlanan kapitalizminin mükemmelliğine bağlı olduğuna inanmıyo-
rum.¹²⁷ Çünkü hiçbir tarihçi Cenova'nın erkenciliğinden, kapitalizm yolu üzerinde
tek olan modernliğinden kuşku duyamaz; Cenova bu açıdan Venedik'ten çok daha
moderndir ve belki de yaralanabilirliği bu ileri konumundan kaynaklanmaktadır. Ve-
nedik'in avantajlarından biri herhalde daha akli başında olması, daha az riske girme-
sidir. Ve coğrafi konumu da onu açıkça teşvik etmektedir. Lagünadan çıkmak Adri-
yatige girmek demektir ve bir Venedikli için evden dışarı çıkmak olmamaktadır. Bir
Cenovalı için kentinden ayrılmak, Tiren denizine girmek demektir ki, burası etkin
bir gözetim altında tutulamayacak kadar geniştir ve fiili durumda herkese aittir.¹²⁸
Ve Doğu zenginliklerinin esas kaynağı olarak kaldıkça, Venedik Doğu Akdeniz'e doğ-
ru adalar yoluyla avantajlı olacaktır. "Moğol yolu" 1340'lara doğru kesintiye uğrayın-
ca, Venedik Suriye ve Mısır kapılarını ilk çalan olarak rakiplerinin önüne geçecek ve
bu kapıları kapalı bulmayacaktır.¹²⁹ Nihayet Venedik pamuk, karabiber ve baharatın
en emin alıcıları olan ve Doğu Akdeniz ticaretinin anahtarı olan gümüşün ayrıcalıklı
kaynağı Almanya ve Orta Avrupa ülkeleriyle, tüm diğer İtalyan kentlerinden daha iyi
bağlantılı değil midir?

Venedik'in Gücü

XIV. yüzyılın sonunda Venedik'in üstünlüğü, tereddüte yer bırakmayacak bir şekilde
kanıtlanmıştır. Kent 1383'te, Adriyatik giriş ve çıkışındaki seyrüseferin kilidi olan
Korfu adasını işgal etmiştir. Büyük harcamalara yol açmakla birlikte,¹³⁰ 1407-1427
arasında *Terra Ferma*'sındaki Padova, Verona, Brescia, Bergamo gibi kentleri zahmet-
sizce fethetmiştir.¹³¹ İşte İtalya'ya karşı bir kentler ve kara kitlesi tarafından korun-
maktadır. Ekonomisinin uzun zamandan beri egemen olduğu bu kıta kesiminin
işgâli, zaten anlamlı bir bütünsel hareketin içinde yer almaktadır: Milano aynı anda
Lombardiya olmakta; Floransa Toskana'ya egemen olmakta ve 1405'te rakibi Piza'yı
ele geçirmekte; Cenova egemenliğini doğu ve batıdaki iki sahil şeridinde yaymakta ve
rakibi Savona'nın limanını doldurmaktadır.¹³² Sonuç olarak, en klasiklerinden biri
olan bir süreç.

Ve Venedik kendine, alanı bakımından mütevazı, ama Doğu Akdeniz yolları
boyunca sıralanışı açısından şaşırtıcı bir stratejik ve ticari öneme sahip bir imparator-
luk oluşturmayı çok daha erkenden başarmıştır. Bu dağınık imparatorluk, tüm oran-
lar bir yana, Portekizlilerin ve Hollandalıların daha sonra Hind Okyanusunda, Anglo-
Saksonların *trading posts Empire* adını verecekleri bir şemaya göre oluşturacakları im-
paratorluklara benzemektedir; bu oluşumlar, birlikte uzun bir kapitalist anten mey-
dana getirip bir ticari noktalar zinciri olarak ortaya çıkmaktadır. Biz buna "Fenike
tarzı" bir imparatorluk derdik.

Güç ve zenginlik birlikte gider. Öte yandan bu zenginlik (yani bu güç) Signo-
ria'nın bütçeleri olan *Bilanci*'den¹³³ ve ünlü yaşlı *doge* Tommaso Mocenigo'nun
1423'te ölümünün arefesinde verdiği söylevden hareketle bir doğruluk testine tabi
tutulabilir.

Bu dönemde Venedik *kentinin* gelirleri 750.000 dükaya çıkmaktadır. Eğer baş-
ka yerlerde kullandığımız katsayılar¹³⁴ -bütçe ulusal gelirin % 5 veya 10'u kadar ol-

malıdır- burada da uygulanabilir nitelikteyseler, kentin gayrisafi ulusal hasılası 7,5-15 milyon düka arasında saptanacaktır. Venedik ve *Dogado* (kentin Chioggia'ya kadar uzanan dış mahalleleri) için tahmin edilen nüfus, en fazla 150.000 olduğundan, kentte *pro capite* gelir 50-100 düka arasında bir rakam olarak çıkacaktır ki, en düşüğüne inanacak olsak bile, bu çok yüksek bir düzeydir.

Eğer dönemin ekonomileriyle bir karşılaştırma yapılacak olursa, bu zenginliğin ölçüsü daha da iyi anlaşılacaktır. Bir Venedik belgesi,¹³⁵ tam da XV. yüzyılın başı için bir Avrupa ülkeleri bütçeleri dökümü vermektedir, buradaki rakamlar yandaki çizimde kullanılmışlardır. *Yalnızca* Venedik'in gelirleri 750.000 veya 800.000 düka olarak hesaplanırken, o sıralarda aslında acınacak bir durumda olan Fransa krallığının ki yalnızca bir milyon dükadır; Venedik İspanya'yla (ama hangi İspanya?) eşit; İngiltere'yle hemen hemen eşit durumdadır ve sözümona peşinden gelen birçok İtalyan kentini çok gerilerde bırakmaktadır: Milano, Floransa, Cenova. Ama bu sonuncu kentin bütçe rakamları pek fazla bir şey söylememektedirler, çünkü özel çıkarlar, kamu gelirlerinin muazzam bir kısmını kendi hesaplarına müsadere etmişlerdir.

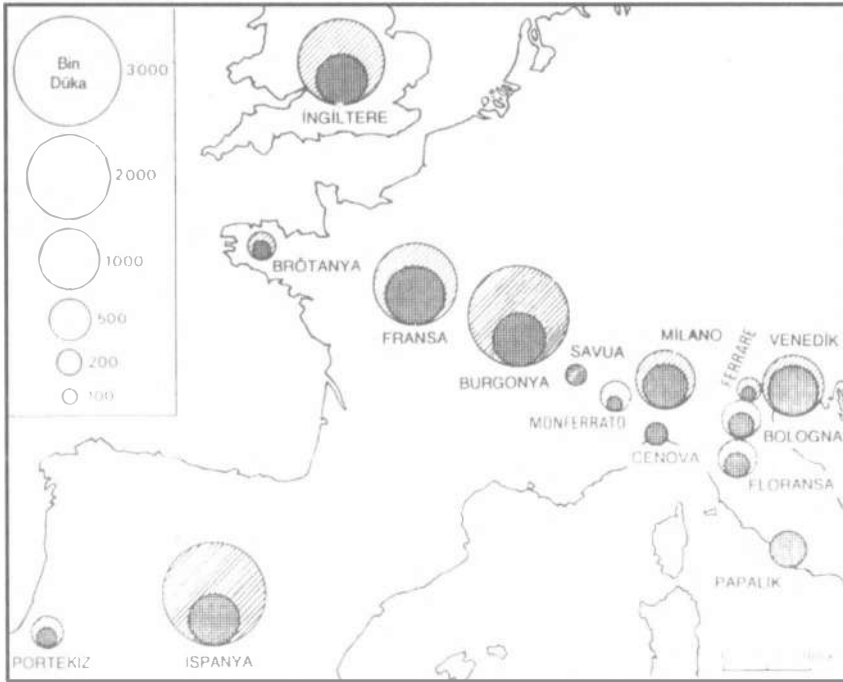
Üstelik yalnızca Venedik ve *Dogado* gündeme getirilmiş durumdadır. Signoria'nın gelirine (750.000 düka) Terra Ferma'nın (164.000) ve "deniz" imparatorluğunun (376.000) gelirleri eklenmektedir. Toplam (1.615.000 düka), Venedik bütçesini tüm Avrupa bütçelerinin başına geçirmektedir. Ve bu başta olma durumu görüldüğünden de fazladır. Çünkü Venedik'in bütünü için (Venedik artı Terra Ferma, artı imparatorluk) en fazla 1,5 milyonluk bir nüfus, VI. Charles'ın Fransa'sı için ise 15 milyonluk (kaba ve hızlı bir hesaplama için izin vermesi için) bir nüfus tahmin edilmektedir; Fransa on kat daha fazla nüfusa sahip olduğu için, aynı zenginlik düzeyinde, Signoria'nınkinden on kat daha büyük bir bütçeye, yani 16 milyon rakamına sahip olmalıdır. Yalnızca bir milyon olan Fransız bütçesi, kent devletlerin "merkezi" ekonomilere nazaran sahip oldukları devasa üstünlüğün altını çizmekte ve aslında bir avuç insan demek olan bir kentin yararına, sermayenin bu erken birikiminin ne anlama gelebileceğini düşündürmektedir. Tartışmayı kesin sonuca bağlamasa bile, ilginç olan başka bir karşılaştırma: belgemiz XV. yüzyıldaki bütçe gerilemelerini açığa çıkartmakta, ama ne yazık ki, bu gerilemenin hangi yıldan itibaren ortaya çıktığını belirtmemektedir. Eski ölçüye göre İngiliz bütçesi % 65, İspanya bütçesi (ama hangi İspanya?) % 73, Venedik bütçesi ise yalnızca % 27 azalmıştır.

İkinci test, *doge* Mocenigo'nun hem bir vasiyet, hem bir istatistik, hem de siyasal bir sövüp sayma olan ünlü söylevidir.¹³⁶ Yaşlı *doge* ölümden kısa bir süre önce, 15 Nisan 1423'te yerine geçecek olan ve makamından indirildiği 23 Ekim 1457'ye kadar Venedik'in kaderine egemen olacak savaş yanlısı Francesco Foscari'nin yolunu tıkamak üzere umutsuz bir çaba harcamıştır. Yaşlı *doge* kendini dinleyenlere, devletin ve özel kişilerin servetlerini koruma konusunda, barışın üstünlüklerini açıklamaktadır. Eğer Foscari'yi seçerseniz, "kısa bir süre sonra kendinizi savaşta bulursunuz. 10.000 dükası olanın 1000 dükası kalır, on evi olanın bir tanesi kalır, on elbisesi olan birine kalır, on etekliği veya poturu ve gömleği olan birini bulmakta güçlük çeker ve diğer her şey için böyle olur". Bunun tersine, eğer barış korunursa, "eğer öğüdümle kulak verirsiniz, Hristiyanların altınının efendisi olduğunuzu görürsünüz".

İşte gene de şaşırtıcı bir dil. Bu dönem insanların Venedik'te dükalarını, evlerini ve poturlarını korumanın gerçek güç kazanma yolu olduğunu, ticari dolaşım yoluyla -silahlarla değil- "Hristiyanların altınının efendisi" olmanın mümkün olduğunu, yani Avrupa ekonomisinin tümüne egemen olduğunun anlaşılabilirliğini varsaymaktadır. Mocenigo'ya (ve dün tartışmalı olan, ama bugün artık olmayan rakamlara) göre, her yıl ticarete yatırılan sermaye 10 milyon dükadır. Bu on milyon, sermayenin geliri olan iki milyondan başka, bir de iki milyon ticari kâr getirmektedir. Her ikisi de % 20 olarak hesaplanan ticari kâr ile yatırılan sermayenin kirasının bu ayrıl-

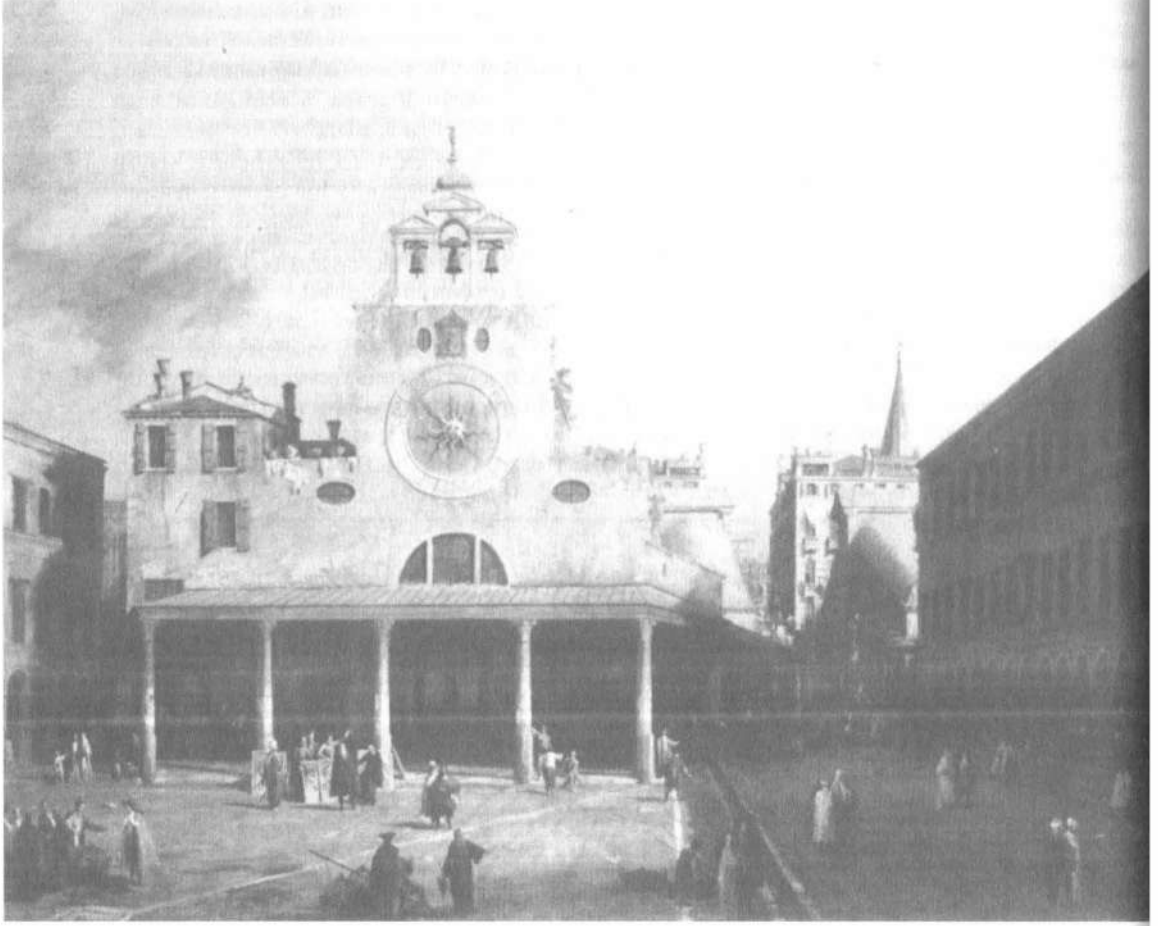
ma biçimine dikkat edelim. Böylece uzak mesafe ticaretinin getirisi, Venedik'te Mocenigo'ya göre % 40'tır, bu masalsı bir orandır ve Venedik kapitalizminin erken ve gürbüz sağlığını açıklamaktadır. Sombart Venedik'te XII. yüzyılda kapitalizmden söz etme cüretinde bulunamı paylayabilirdi. Ama XV. yüzyılda acaba, Mocenigo'nun şaşırtıcı söylevinin gerisinde görülen dünyaya başka hangi ad verilebilir?

Bizzat *doge* tarafından tahmin edilen dört milyonluk ticari gelir, benim kentin toplam gelirine ilişkin tahminimin yarısı ilâ dörtte biri arasında bir oranı temsil etmektedir. Bu arada, Mocenigo'nun sövlevi, Venedik ticareti ve donanması hakkında bazı rakamsal tahminler vermektedir. Bunlar bizim hesaplarımızın büyüklük sıralamalarını düzeltmemektedirler. Hesaplarımız Venedik'in darphanesi olan *Zecca* hakkında bilinenlerle ters düşmemektedirler (aslında bir de üstelik enflasyonist olan ve bazılarının "Venedik gerilemesi" adını verdikleri çok daha geç bir döneme ilişkin ola-

14. KARŞILAŞTIRMALI BÜTÇELER: VENEDİK BUNALIMA DİĞER DEVLETLERDEN DAHA İYİ DİRENIYOR

Venedik rakamlarının (Bilanci Generali, I, 1912, s. 98-99) bu grafik temsili, hem Avrupa bütçelerinin hacimlerini, hem de XV. yüzyılın ilk yarısındaki, az veya çok hızlı gerilemelerini göstermektedir. Metinde işaret edilen en güvenilir rakamlar koyu daireye ve herhalde 1423 yılına tekâbül etmektedir. Gri daireler, net bir şekilde daha büyük olan eski bütçeleri temsil etmektedirler.

Giovanni Antonio Canaletto (1697-1768), *Il Campo di San Giacommetto*. Büyük Tüccarlar Rialto meydanının uzantısındaki bu küçük kilisenin sundurmaları altında buluşuyorlardı. (Dresden müzesi).

rak). Nitekim Zecca XVI. yüzyılın son yıllarında, altın ve gümüş sikke olarak, yılda yaklaşık iki milyon düka basmıştır.¹³⁷ Bu, hareket halindeki para akımının 40 milyon dükaya kadar yükselebileceğini hesaplamamıza izin vermektedir,¹³⁸ bu akım Venedik'ten yalnızca geçmekte, ama her yıl yenilenmektedir. Bu kentin tüccarlarının denizin başlıca trafikleri olan karabiber, baharat, Suriye pamuğu, buğday, şarap, tuz ticaretini ellerinde tuttukları düşünülecek olursa, bunda şaşacak ne vardır ki? Pierre Daru, klasik ve her zaman yararlı *Venedik Tarihi* (1819) adlı kitabında,¹³⁹ "bu tuz ticareti dalının Venedik'e ne kadar da çok kâr getirdiği"ni çoktan işaret etmişti bile. Signoria bu nedenle Adriyatik'teki ve Kıbrıs kıyılarındaki tuzlu bataklıkların denetim altında tutulmasına özen göstermekteydi. Her yıl Macaristan, Hırvatistan, hatta Almanya'dan 40.000 at, yalnızca Istria tuzu yüklemeye gelmekteydi.¹⁴⁰

Venedik'in zenginliğinin başka işaretleri, Tersane'sinin temsil ettiği muazzam güç yoğunlaşması, kadirgalarının ve yük gemilerinin sayısı, ileride döneceğimiz *gale-ra da mercato* sistemidir.¹⁴¹ Bunlardan hiç de aşağı kalmayan diğer bir belirti de, XV. yüzyıl boyunca yavaş yavaş deri değiştiren kentin güzelleşmesidir; dövülmüş topraktan olan caddelere taş döşenmiş, ahşap köprü ve rıhtımlar taş köprü ve *temellerle* değiştirilmiştir (burada başkentin bir "taşlaşması" söz konusudur ki, bu lüks gibi bir ihtiyaçtır), diğer kentsel işlemleri ise saymıyoruz: kuyu açılması,¹⁴² veya bazen çekilmez bir koku salan kent kanallarının temizlenmesi.¹⁴³

Bütün bunlar bir devlet, bir kent veya bir birey açısından bir egemenlik aracı olabilen bir prestij siyasetinin içinde yer almaktadırlar. Venedik yönetimi kenti güzelleştirme gereğinin bilincindedir, "*non sparangando spexa alguna come e con veniend a la beleza sua*" (güzelliğine uygun düşen harcamalardan kısıntı yapmadan).¹⁴⁴ Dogeler sarayının yeniden inşa çalışmaları uzuyorsa da, hemen hemen aralıksız sürdürülmektedir; 1459'da Rialto Vecchio'de yeni Loggia yükselmiştir, burası bir bakıma *Fondaco dei Tedeschi*'nin karşısında, tüccarlar borsasıdır.¹⁴⁵ Contariniler 1421-1440 arasında *Canal Grande* üzerinde *Ca' d'Oro*'yu yaptırmışlardır ki, bunun üzerinde bir sürü yeni saray inşa edilecektir. Kuşkusuz bu inşa etme ateşi birçok İtalyan ve başka ülke kentinde ortak bir tutkudur. Ama Venedik'te, kuma ve lagüna tabanına saplanan binlerce meşe direğin üzerinde, Istria'dan getirilen taşlarla inşaat yapmak, kesinlikle devasa bir harcama anlamına gelmektedir.¹⁴⁶

Venedik'in gücü doğal olarak, siyasal düzlemde de ve parlak bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Venedik bu alanda rakipsizdir; erkenden elçileri, *oratori*'si olmuştur. Siyasetinin hizmetinde paralı asker birliklerine de sahip olmuştur: parası olan onları kiralar, satın alır, savaş alanlarının satranç tahtası üzerine sürer. Bunlar her zaman askerlerin en iyileri değillerdir, çünkü *condottieri* 1939-1940'taki "komik savaş"a benzemese bile, kardeş kardeş yürütülen savaşları¹⁴⁷ icad edeceklerdir. Ama Venedik Milano'nun hegemonya girişimlerini kilitlemiş, İtalya'daki güç dengesini yaratan veya daha doğrusu donduran Lodi barışına (1454) katılmış; 1482-1483 ikinci Ferrara savaşı sırasında, onlardan birinin dediği gibi, eskiden bir parçasını oluşturan denize yeniden dalmayı düşleyen rakiplerine direnmiş;¹⁴⁸ 1495'te Commynes'i gafil avlayarak, Fransa'nın küçük kralı VII. Charles'ın parmağını bile oynatmadan onun ülkesine girmesini, ertesi yıl da çok kolayca Napoli'ye ilerlemesini sağlayan pazarlıkların göbeğinde yer almıştır; işte bütün bunlar aşırı zengin bir kent devletin gücü hakkında çok şey söylemektedirler. Priuli *Diarii*'sinde¹⁴⁹ tüm Avrupa prenslerinin elçilerinin, artı Osmanlı padişahının temsilcisinin toplanarak, 31 Mart 1495'te Fransa-karşıtı ligayı kurmalarını anlatırken gururlanmakta haklıdır, bu liga dağların ötesinden gelme bir kral tarafından istila edilen zavallı İtalya'yı savunmaya yöneliktir, "Hristiyanlığın savunucuları" olan Venediklilerin "babası" oldukları şu İtalya'nın.¹⁵⁰

Venedik Kaynaklı Ekonomi-Dünya

Onun gücünün kaynağı olan, merkezi Venedik'te bulunan ekonomi-dünya, bir Avrupa haritasında açıkça belirlenememektedir. Doğuya doğru Polonya ve Macaristan önlerinde oldukça net olan sınır, Balkanlar'da İstanbul'un alınmasından (1453) önce meydana gelen ve dayanılmaz bir şekilde kuzeye doğru ilerleyen Türk fethinden ötürü belirsiz hale gelmektedir: Edirne 1361'de alınmıştır, 1389'daki Kosova savaşı Büyük Sırp imparatorluğunu dağıtmıştır. Buna karşılık Batı yönünde tereddüt yoktur:

Avrupa'nın tümü Venedik egemenliği altındadır. Konstantinopl de dahil (1453'e kadar) Akdeniz için de aynı durum söz konusudur ve Akdeniz'in ötesinde Karadeniz mekânı birkaç yıl daha hâlâ Batı hesabına sömürülecektir. Mısır ve Suriye, 1115'te Portekiz'in eline geçen Ciota'dan Beyrut ve Trablusşam'a kadarki sahil kesiminde Hristiyan tüccarla açılmıştır. Ama Kara Afrika'ya, Kızıldeniz'e ve Basra körfezine ulaşan deniz yollarını tamamen kendilerine ayırmışlardır. Baharat, müstahzarat, ipek Akdeniz limanlarına getirilmektedir, Hristiyan tüccarlar bunları buralarda beklemek zorundadırlar.

Bütünün sınırlarının çizilmesinden daha da karmaşık olan, onu meydana getiren alanların belirlenmesidir. Merkezi alanı saptamak kuşkusuz kolaydır, Tommaso Mocenigo'nun yukarıda zikrettiğimiz konuşması, Venedik'in Milano, Lombardiya kentleri, Cenova ve Floransa'yla tercihlili ilişkilerini açığa çıkartmaktadır. Güneye doğru Floransa ile Ancona'yı birleştiren bir hatla ve kuzeye doğru Alplerin oluşturduğu hatla sınırlanan bu kent takımadası, Venedik'in egemen olduğu ekonomidünyanın hiç tartışmasız merkezidir. Ama üzerine kent-yıldızlar batırılmış olan bu mekân, Alplerin ötesinde kuzeye doğru, tüccar kentlerden oluşan bir cins samanyolu halinde uzamaktadır: Augsburg, Viyana, Nuremberg, Ratisbonne, Ulm, Bâle, Strasburg, Kolonya, Hamburg, hatta Lübeck ve bu alan Alçak Ülkeler'in her zaman güçlü kentlerinin (bunların en üstünde hâlâ Bruges parıldamaktadır) kitlesi ve Londra ile Southampton (Güneyliler buraya *Antone* demektedirler) gibi iki İngiliz limanı ile sona ermektedir.

Böylece bir Venedik-Bruges-Londra eksenini, güneyden kuzeye Avrupa mekânını kat'ederek, onu ikiye bölmektedir: doğuda olduğu gibi batıda da, esas eksenenden çok daha az canlı olan geniş alanlar, çevrede kalmaya devam etmektedirler. Ve merkez, Champagne fuarlarıyla ortaya çıkan ilk kurallara ters olarak, bu eksenin güney ucunda, yani Avrupa'nın uzak mesafe ticaretinin esas hattı ve kârlarının başlıca kaynağı olan Akdeniz ekseninin bitişme noktasında yer almaktadır.

Venedik'in Sorumluluğu

Merkezin İtalya'ya kaymasının ek bir nedeni daha yok mudur: İslam aleminde *fonduklara* (bir cadde veya bir binalar dizisi) kapanarak¹⁵¹ sıkıntı çeken kendi tüccarlarının uyguladıkları eski yöntemleri benimseyen Venedik'in ekonomi politikası? Venedik buna benzer bir şekilde, Alman tüccarlar için zorunlu bir toplanma ve kent halından ayrılma yeri olan *Fondaco dei Tedeschi*'yi,¹⁵² kendi iş dünyasının merkezi olan Rialto köprüsünün karşısında kurmuştur. Her Alman tüccar mallarını buraya indirmek, buradaki odalardan birinde kalmak, burada Signoria yetkililerinin aşırı titiz gözetimi altında satış yapmak ve kazandığı parayla Venedik malları satın almak zorundadır. Alman tüccarın sürekli yakındığı, sıkı bir tabiyet: bu oyunda Alman tüccar, Venedik'in kendi *citadini de intus et extra*'sına kıskançlıkla tahsis ettiği uzak mesafe ticaretinin dışında kalmakta değil midir? Alman bu işe bulaşırsa, malları müsadere edilir.

Venedik bunun karşısında, kendi tüccarlarının Almanya'ya doğrudan satış ve ya oradan doğrudan alım yapmalarını yasaklamaktadır.¹⁵³ Bunun sonucu, Almanların Venedik'e bizzat giderek, oradan kumaş, pamuk, yün, ipek, baharat, karabiber, altın... almak zorunda kalmaları olmaktadır. Yani Vasco da Gama'nın yolculuğundan sonra, Portekizlilerin Anvers'de kendi *feitoria*'larını¹⁵⁴ kurarak, karabiber ve baharatı

Kuzeyli müşterilerine bizzat getirmeleriyle ortaya çıkacak olan durumun tamamen tersi. Tabii ki Alman alıcılar onlara fazla bir kısıtlama getirmeyen Cenova'ya gidebilirlerdi ve gidiyorlardı. Ama Cenova'nın her şeyden önce İspanya, Portekiz ve Kuzey Afrika yönlerinde bağlantıların kapısı olmasının dışında, Almanlar burada, daha sonra Amsterdam'ın da olacağı gibi, bir cins evrensel antrepo olan Venedik'te buldukları hiçbir şeyi burada bulamıyorlardı. Ekonomi-dünyanın merkezinde yer alan bir kentin sağladığı kolaylıklara ve cazibeye direnmek mümkün müydü? Almanya'nın tümü bu oyuna katılmakta, Venedik tüccarlarına demir, kap kakak, pazen, daha sonra da XV. yüzyılın ortasından itibaren artan miktarlarda beyaz maden vermektedir; Venedikliler ise bu gümüşün bir kısmını Tunus'a götürerek, altın tozuyla takas etmektedirler.¹⁵⁵

Venedik'in bilinçli bir siyasetinin söz konusu olduğundan kuşku duymak mümkün değildir, çünkü kendine az veya çok tabi olan tüm kentlere bunu dayatmaktadır. Terra Ferma'dan kaynaklanan veya orada son bulan tüm trafikler, Venedik'in Doğu Akdeniz'deki adalarından veya Adriyatik'teki kentlerinden yapılan her tür ihracat (örneğin Sicilya veya İngiltere'ye yönelik mallar söz konusu olsa bile) zorunlu olarak Venedik limanından geçmektedir. Demek ki Venedik, aralarında Alman ekonomisinin de bulunduğu bağımlı ekonomileri kendi çıkarına olmak üzere, bilgince bir tuzaga düşürmüştür; onların kendi bildikleri gibi davranmalarını önleyerek, bu durum sayesinde kendini beslemiştir. Lizbon eğer keşiflerin ertesinde, Kuzey teknelerini baharat ve karabiberi kendinden almaya zorlasaydı, Anvers'in çabucak kurulacak olan üstünlüğünü kırar, hiç değilse sıkıntıya sokardı. Ama herhalde bu iş için gereken güçten, İtalyan kentlerinin ticaret ve bankacılık alanında sahip oldukları deneyimden yoksundu. *Fondaco dei Tedeschi* Venedik üstünlüğünün sonucu olduğu kadar, nedeni de değil miydi?

Galere Da Mercato

Venedik'in Doğu Akdeniz ve Avrupa ile bağlantısı, San Marco kentinin üstün olduğu dönemde bile birçok soruna sahip olmuştur, özellikle Akdeniz ve Atlantik'teki taşımacılık sorununa, çünkü değerli malların yeniden dağıtımı Avrupa'nın tümünü kapsamaktaydı. Lehte konjonktürde, her şey kendiliğinden yoluna giriyordu. Ama konjonktür kararmaya başlayınca, büyük yollara başvurmak gerekmekteydi.

Nitekim *galere da mercato* sistemi, asık suratlı zamanların Venedik devletine ilham ettikleri *yönetim altındaki ekonomi* tedbirlerinin arasında yer almaktadır. Bu sistem XIV. yüzyılda, inatçı bir bunalıma çare olmak üzere, bir cins *dumping* olarak (söz Gino Luzzatto'ya aittir) düşünülmüştür. Bu sistem hem bir devlet girişimi, hem de taşımacılık maliyetlerini düşürmek ve yabancılarla rekabet edebilir, hatta onların rekabet edemeyeceği bir düzeye gelmek isteyen, gerçek bir ihracatçı denizciler *po-ols'u* olan grubun ortaklık çerçevesi olmuştur.¹⁵⁶ Signoria 1314'ten, kesin olarak da 1328'den itibaren kendi Tersane'sinde *galere da mercatolar* inşa ettirmiştir. Bu ticari tekneler (başlangıçta 100 ton, sonradan 300 tona kadar) ambarlarına 50 vagonluk bir marşandiz treninin hacminin eşdeğerlisini yükleyebilmekteydiler. *Galere* limanlara giriş veya çıkışta kürek kullanmakta, diğer zamanlarda ise adi yuvarlak tekneler gibi yelken basmaktadır. Kuşkusuz dönemin en büyük ticari tekneleri değillerdir, çünkü XV. yüzyılda Cenova *caracaları* 1000 tona ulaşmakta ve geçmektedirler.¹⁵⁷ Ama *galere* hep aynı yönde ilerleyen ve okçular ile sapancılar tarafından korunan güvenli ge-

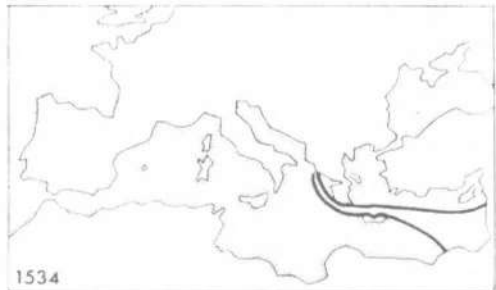
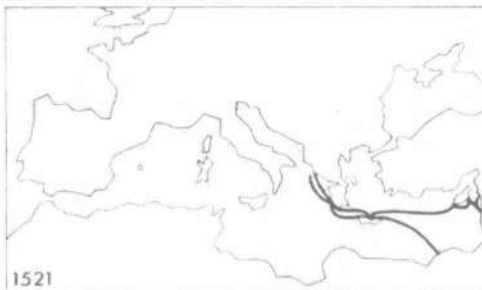
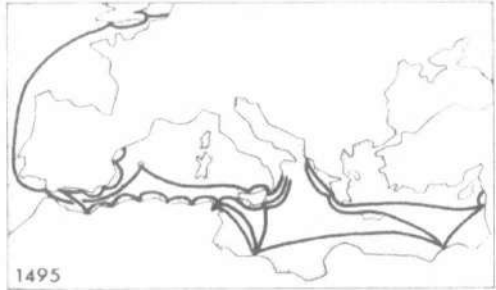
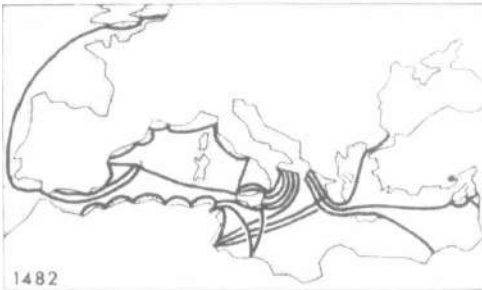
milerdir. Daha sonra teknelere top da konulacaktır. Signoria bazı yoksul soyluları sapancların (*ballestieri*) arasında işe almaktadır; bu onun bu grubun yaşamasına yardım biçimidir.

Devlet tekneleri her yıl açık artırma ile kiralanmaktadır. *Incanto*'yu alan yurtaş da, diğer tüccarlardan, yükleme yapmaları karşılığında navlun alacaktır. Böylece "kamu" sektörü tarafından yaptırılan araçların "özel" sektör tarafından kullanımı söz konusu olmaktadır. Gemiye mal yükleyen tüccarların her şeyi ortak hale getirmeleri, "*ad unum denarium*" (yani bir *pool* oluşturarak) yolculuk yapmaları veya tek bir kadirganın yüklenmesi ve geri dönüşünde getireceği mallar için bir ortaklık kurulması gibi uygulamalar Signoria tarafından teşvik edilmekteydi, çünkü Venedik devleti ilke olarak tüm ortaklara eşit şans tanımaktaydı. Aynı şekilde, tüm tüccarlara açık olan *poolları* Suriye pamuğu alımı veya hatta İskenderiye'den karabiber alımı gibi işlerde yaygındı. Buna karşılık Signoria, belli bir grubun tekeline yönelik gibi gözükten her karteli kırmaktaydı.

Venedik *Archivio di Stato*'sunda korunan kâğıtlar, *galere da mercato* yolculuklarını yıl be yıl oluşturmaya, Venedik devletinin Akdeniz mekânını dev bir ahtapot gibi sarmasını ve 1314'ten itibaren de, *galere di Fiandra*'nın devreye sokulmasıyla, Bruges (daha doğrusu bu kentin limanı Ecluse) yönüne uzattığı kolunu görmemize olanak vermektedirler. Okuyucu aşağıdaki açıklayıcı krokilere başvurmalıdır. Sistem herhalde 1460'larda,¹⁵⁸ Signoria ilginç *galere di trafego* hattını kurarak, Kuzey Afrika

15. VENEDİK'TE: GALERE DA MERCATO'NUN YOLCULUKLARI

Alberto Tenenti ve Corrado Vivanti tarafından *Annales Esc*'de (1961) yayınlanan uzun film den alınan bu dört kroki, eski galere da mercato sisteminin ve konvoylarının bozulma aşamalarını özetlemektedir. (Flandre, Aigues-Mortes, Berberistan, "Trafego, Beyrut, İstanbul). Bu hatların tümü 1482'de işlemektedir. 1521'de ve 1534'de yalnızca Doğu Akdeniz'le olan verimli bağlantılar ayakta. Basitleştirme kastıyla, krokilere yollar Venedik'ten itibaren değil de, Adriyatik çıkışından itibaren işaret edilmiştir.

ve Sudan altını yönündeki basıncını artırdığında zirveye ulaşmıştır. Sistem daha sonra başarısızlıklara tanık olacak ve XVI. yüzyılda bozulacaktır. Ama bu bozulma, bizi daha önceki başarıdan daha fazla ilgilendirmektedir.

Venedik'te Belli Bir Kapitalizm

Oliver C. Cox Venedik'in başarısını,¹⁵⁹ erken bir kapitalist örgütlenmeye bağlamaktadır. Ona göre kapitalizm, Venedik'te doğmuş, icad edilmiş ve kent daha sonra bu tarzın okulu olmuştur. Ona inanılır mı? Venedik'le aynı anda, hatta ondan daha önce kapitalist kentler vardır. Ve eğer Venedik bu öncelikli yere gelmeseydi, Cenova hiç kuşkusuz buraya fazla bir güçlük çekmeden otururdu. Gerçekten de, Venedik türünün tek örneği olarak değil de, dönemin hepsine birden aynı çözümleri dayattığı bir kentler ağının ortasında büyümüştür. Hatta Venedik çoğu zaman gerçek yeniliklerin köklerinde yer almamıştır. Bankacılık veya güçlü kumpanya oluşumu konularında Toskana'nın öncü kentlerinin çok arkasındadır. İlk altın parayı o değil de, XIII. yüzyılın başında Cenova, sonra da 1250'de Floransa basmıştır (kısaca bir süre sonra sekine denilen Venedik dükası, ancak 1284'te ortaya çıkmıştır).¹⁶⁰ Çeki veya *holding*'i Venedik değil de, Floransa icad etmiştir.¹⁶¹ Çift taraflı muhasebeyi bulan Venedik değil de, XIII. yüzyılın sonuna ait ilk örneklerinin Fini ve Forolfilerin kâğıtları arasında korunduğu Floransa'dır.¹⁶² Deniz sigorta sözleşmelerinde noter aracılığını deniz kentleri değil de, Floransa kaldırmıştır (etkin bir basitleştirme).¹⁶³ Endüstriyi en yüksek noktaya kadar geliştiren ve manüfaktür aşaması denilen noktaya tartışmasız bir şekilde giren gene Floransa'dır.¹⁶⁴ Flandre ile Cebelitarık üzerinden ilk *düzenli* deniz bağlantısını (muazzam bir yenilik) 1277'de gerçekleştiren Cenova'dır. 1291'de yenilikçi hayal gücünün en uç noktasında, Hindlere doğrudan bir yol bulmakla uğraşanlar Cenova ve Vivaldi kardeşlerdi. 1407 sonunda, sanki Portekiz yolculuklarının meydana gelmesinden daha önce onlardan kaygılanarak, Malfante aracılığıyla Touat altınına kadar bir keşif gezisi yapacak olan gene Cenova'dır.¹⁶⁵

Kapitalist teknikler ve girişimler konusunda Venedik, ileri olmaktan çok geridir. Acaba bu durumu, diğer İtalyan kentlerinin, yaratılmakta olan bir dünya olan Batı'ya ondan daha fazla bulaşmış olmalarına karşılık, Venedik'in Doğu'yla tercihli bir diyalog -bir gelenek- sürdürmesiyle mi açıklamak gerekir? Venedik'in kolay elde edilen zenginliği, belki de onu eski alışkanlıklarla çoktan ayarlanmış çözümlere esir ederken, çok daha rastlantısal durumlarla karşı karşıya kalan kentler, sonunda daha kurnaz ve icatçı olmaya mahkûm olmuşlardır. Ama bu durum Venedik'in, daha ilk adımlarından itibaren Sermaye, Emek ve Devlet arasındaki ilişkileri ait tüm sorunları, kapitalizm kelimesinin sonraki uzun evrimi sırasında giderek daha fazla kapsayacağı ilişkilerden gelen tüm sorunları ortaya çıkartan bir sistemi işler hale getirmesini engellememiştir.

XII. yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başından itibaren ve *a fortiori* XIV. yüzyılda Venedik ekonomisi çoktan tüm araçlara sahiptir: pazarlar, dükkânlar, depolar, Sensa fuarları, *Zecca* (darphane), *Dogeler* sarayı, Tersane, *Dogana*... Ve daha bu sıralarda bile, Rialto'da her sabah, minik San Giacometto kilisesinin¹⁶⁶ önüne yerleşen sarraf ve bankerlerin karşısında, Venedikli ve Terra Ferma, İtalya veya Alpler ötesinden gelen yabancı toptancı tüccarların toplantısı yapılmaktadır. Banker kalemi ve kâğıdı elinde olduğu halde, hesaptan hesaba aktarımları kaydetmek üzere buradadır. Yazı (*scritta*) tüccarlar arasındaki muameleleri, nakde başvurmaya ve fuarlardaki va-

deli hesap kapatmalarına gerek bırakmayan hesaptan hesaba aktarımlar aracılığıyla kapatmanın harika bir yoludur. Hatta *banchi di seritta*¹⁶⁷ bazı müşterilerin hesaplarını aşmalarına izin vermektedirler; bunlar bazen bir cins değerli kâğıt olan *cedola* çıkartmakta¹⁶⁸ ve daha şimdiden, onlara verilen mevduatla, eğer devlete borç vermiyorlarsa, oynamaktadırlar.

Rialto'daki bu "borsa" toplantıları mal rayiçlerini saptamaktadır, kısa bir süre sonra da Signoria kamu borçlarının rayiçlerini saptayacaktır (çünkü önce vergi sayesinde yaşayan Signoria, giderek artan bir şekilde borca başvurmaktadır).¹⁶⁹ Bunlar deniz sigortası hadlerini de saptamaktadırlar. Rialto'nun iki adım ötesindeki *Calle della Scurta* bugün bile, XIV. yüzyıl sigortacılarının anısını korumaktadır. Böylece tüm büyük işler Köprü civarındaki sokaklarda bağlanmaktaydı. Eğer bir tüccar "Rialto'ya gitme hakkından mahrum"sa, bu yaptırım "birçok af talebinin belli ettiği üzere, toptan ticaret yapma hakkından mahrum bırakıldığını işaret etmekteydi".¹⁷⁰

Ticari bir hiyerarşi çok erkenden yerleşmiştir. Vergi mükellefi Venediklilerin bilinen ilk sayımı (1379-1380),¹⁷¹ vergiye tabi soylular (toplam 1211 kişi), en zenginleri olan 20 veya 30 ailenin, aynı zamanda birkaç *popolani*'nin (toplam 6 kişi) artı tuza fazlasıyla kuru olan kasap, ayakkabıcı, duvarcı, sabun imalatçısı, kuyumcu, baha- ratçı (bunlar en başta geliyorlardı) gibi bazı esnafın farkedilmesine izin vermektedir.

Venedik'te zenginlik dağılımı çoktan çeşitlenmiştir ve ticari trafiklerin kârları burada çok dağınık keselere akmakta, mütevazı olduğu kadar önemli servetler de oluşmakta, bunlar sürekli olarak yatırılmakta ve yeniden yatırılmaktadırlar. Petrarca'nın daha sonradan görecekları gibi, devasa yüzen evler olan tekneler, hemen her zaman 24 *carat*'a bölünmektedir (her mal sahibi bunlardan birkaçına sahip olmaktadır). Sonuçta tekne, daha işin başında kapitalisttir. Tekneye yüklenen mallar, olağan olarak borç veren tarafından avans olarak verilmiştir. *Mutuo* denilen nakit borca gelince, bu ezelden beri vardır, ve sanıldığıнын tersine tefecilik batağına saplanmamıştır. Venedikliler "kredi işlemlerinin meşruluğunu iş adamı kıstasları içinde"¹⁷² çok erkenden kabul etmişlerdir. Bunun anlamı tefeci borcun (bugün anladığımız anlamda) da uygulanmadığı ve bu alanda, sonradan tefecinin pençeleri arasında kalan rehlinle birlikte çok yüksek faiz hadlerinin (çünkü normal had *secundum usum patriae nostrae* bile % 20'dir) uygulanmadığı değildir. Zinniler bu cins yöntemlerle XII. yüzyıldan itibaren, San Marco meydanının etrafındaki ve *Tuhaftıyeciler* caddesindeki arsaların büyük bölümünü ele geçirmişlerdir. Ama modern bankacılığın örgütlenmesinden önce, tefecilik daha çok zorunlu bir belâ değil midir? Venedik, onu müthiş sarsalayan Chioggia savaşının ertesinde, kente ilk Yahudi tefeciler *condotta*'sının gelmesine (1382-1387)¹⁷³ razı olmak zorunda kalmıştır; bunlar küçük insanlara, fırsat çıktığında da kodamanlara borç vermektedirler.

Ama ticari borç olan *mutuo ad negotiandum* başka bir şeydi. Bu borç, faiz haddi yüksek olmakla birlikte, tefeci sayılmayan ve ticaret için vazgeçilmez bir alettir; faiz haddi yüksektir, çünkü bankerlerin genel olarak uyguladıkları oranların üstündedir. Bu ticari kredi on kerenin dokuzunda, *colleganza* denilen ortaklık sözleşmelerine bağlıdır; bunlar en azından 1072-1073'ten itibaren¹⁷⁴ ortaya çıkmışlar ve kısa bir süre sonra iki biçime bürünmüşlerdir. Ya tekyanlı *colleganza*: bir borç verici (*socius stans* denilmektedir, yerinde kalkan ortak), *socius procertans*'a (yolculuk yapan ortak) belli bir miktarı borç vermektedir; dönüşte hesaplar kapatılırken, yolculuk yapanı, başlangıçta konulan parayı ödedikten sonra, kârın çeyreğini kendi için almakta, geri kalanı kapitaliste gitmektedir. Ya da ikiyanlı *colleganza*: bu ikinci şıkta, borç verici tutarın yalnızca dörtte üçünü vermekte, *socius procertans* emeğinden başka, sermayenin dörtte birini koymaktadır. Bu durumda kâr yarı yarıya paylaşılmaktadır. Gino Luzzatto'nun düşüncesine göre,¹⁷⁵ bu ikinci cins *colleganza*, birkaç kereler tekyanlı *colleganza*'daki tefeci yanı gizlemeye yaramıştır. Kelimeler arasında hiçbir benzerlik

Bazı Venedikli tüccarlar Doğu ürünleriyle yünlü kumaş değiştiriyorlar. Marco Polo, Harikalar Kitabı.

olmamakla birlikte, *colleganza*, diğer İtalyan kentlerinin *commenda*'sına tam tamına benzemektedir. Bu *commenda*'nın eşdeğerlilerine Marsilya'da olduğu kadar, Barcelona'da da çok erkenden rastlanmaktadır. Venedik'te *commenda*¹⁷⁶ mevduat anlamına geldiğinden, deniz ticareti kredisine başka bir terim gerekmiştir.

Bu koşullarda, 1934'te André E. Sayous'un¹⁷⁷ benimsediği ve Marc Bloch da dahil¹⁷⁸ birçok tarihçinin kabul ettiği tutum anlaşılacaktır: Venedik'te 1050-1150 arasında Sermaye ile Emek arasında "zıtlasma", kopuş olmuş olmalıdır. *Socius stans*, evde kalan kapitalist değil midir? Ortağı ya Konstantinopl'e, ya da daha sonra Tana'ya veyahut İskenderiye'ye giden bir gemiye binmiştir. Gemi geri döndüğünde, emekçi, *socius procertans*, eğer yolculuk verimli olduysa, borç alınan para ve bu para-

nın kârıyla gelmektedir. Demek ki bir yanda Sermaye, diğer yanda da Emek vardır. Ama 1940'lardan itibaren bulunan yeni belgeler,¹⁷⁹ bu fazlasıyla basit açıklamanın gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Her şeyden önce, onu ifade eden kelimelere rağmen *socius stans* sürekli yolculuk yapmaktadır. Gözlem alanımız olan dönemde (1200 öncesi ve sonrası) onu işte Iskenderiye, Akkâ, Magosa'da, bunlardan daha sık olarak Konstantinopl'de görüyoruz (Venedik'in servetinin bizatihi Bizans ekonomisinin gövdesi içinde oluştuğunu tek başına gösterecek, anlamlı bir ayrıntı). *Socius pro-certans*'a gelince, istendiğince angaryaya koşulan bir emekçiye benzer hiçbir yanı yoktur. Her yolculuğa, ona varana kadar sayıda *colleganza* götürmesinin (bu ona, eğer her şey iyi giderse, daha baştan iyi kârlar sağlamaktadır) dışında, aynı anda bir sözleşmede borç alırken, bir diğerinde borç veren olmaktadır.

Bundan da fazlası, sahip olduğumuz borç veren kişi adları, bir "kapitalistler" veya sözümona öyle olanlar yelpazesini göstermektedir, çünkü içlerinden bazıları çok mütevazidir.¹⁸⁰ Venedik'in tüm halkı paralarını girişimci tüccarlara borç vermekte, bunlar da kentin tümüne yayılan bir cins ticari şirketi kurup, yeniden kurmaktadırlar. Bu her yerde hazır, kendiliğinden kredi arzı, tüccarların tek başlarına veya iki üç kişilik geçici şirketler kurarak çalışmalarına izin vermekte, onları Floransa faaliyetlerinin yüksek kesimini karakterize eden uzun süreli kumpanyalar kurmaktan ve sermaye birikiminden kurtarmaktadır.

Bu örgütlenmenin rahatlığı ve mükemmelliği, bu kapitalist kendine yeterlilik belki de Venedik girişiminin sınırlarını açıklamaktadır. Olağan olarak yabancı kökenli olan kent bankerleri, "yalnızca kentsel piyasa faaliyetleriyle meşguldürler ve müşteri bulmak üzere faaliyetlerini dışarıya aktarmaya yatkın değillerdir".¹⁸¹ Bunun sonucunda Venedik'te, Floransa kapitalizminin İngiltere'deki, veya Cenova kapitalizminin daha sonra Sevilla veya Madrid'deki maceralarına benzer bir şey ortaya çıkmayacaktır.

Aynı şekilde kredi ve iş kolaylıkları tüccara bir işin arkasından başka birini seçme, bir işlemi bitirdikten sonra bir başkasına girişme olanağı vermektedir: bir teknenin yola çıkması birkaç meslekdaş arasında bir ortaklığa yol açmakta, geri dönünce de ortaklık sona ermektedir. Ve her şey yeniden başlamaktadır. Venedikliler sonuçta kitlesel yatırım yapmamaktadırlar, ama bu kısa vadeli bir yatırımdır. Tabii ki uzun vadeli borçlar ve yatırımlar da er veya geç ortaya çıkmışlardır; bunlar yalnızca Flandre yolculukları gibi deniz girişimleriyle sınırlı kalmamışlar, aynı zamanda kentin endüstrilerine ve diğer sürekli faaliyetlerine de yönelmişlerdir. Başlangıçta çok kısa vadeli olan *mutuo*, borç, tekrarlanan uzatmalarla duruma uyum sağlamış, böylece yıllarca sürer hale gelmiştir. Buna karşılık, aslında XIII. yüzyıl gibi geç bir tarihte ortaya çıkan ve ancak çok yavaş yayılan kambiyo senedi,¹⁸² çoğu zaman iki piyasa arasındaki gidiş-geliş zamanını kapsayan, kısa vadeli bir kredi olarak kalacaktır.

Demek ki Venedik'in ekonomisi çok kendine özgüdür. Ticari faaliyet burada çok sayıda küçük iş halinde bölünmüş olarak ortaya çıkmaktadır. Uzun soluklu ortaklık olan *compagnia* burada bazı kereler sahneye çıktıysa da, Floransa'daki devasa şirketler kendilerine bu kentte hiçbir zaman uygun bir zemin bulamamışlardır. Bunun nedeni herhalde, ne hükümetin, ne kodamanlardan oluşan seçkin tabakanın, Floransa'dakinin tersine gerçek bir tartışma konusu yapılmamaları ve kentin sonuç olarak emin bir yer olmasıdır. Veya belki de erkenden rahata kavuşan ticari hayat, deneyden geçmiş geleneksel araçlarla yetinmektedir. Venedik'in ticari hayatı, diğerlerinin çok üzerinde yer alan Doğu Akdeniz'dir. Kuşkusuz büyük sermaye gerektiren bir ticaret. Venedik sermayesinin muazzam para kitlesinin hemen hemen tamamı burada kullanılmaktadır; öylesine ki, Suriye kadirgalarının her yola çıkışından sonra, kent kelimenin tam anlamıyla tüm nakdini boşaltmış olmaktadır;¹⁸³ tıpkı daha sonra Hind filolarının yola çıkmasından sonra Sevilla'nın da olacağı gibi.¹⁸⁴ Ama sermaye-

nin dönüşü oldukça hızlıdır: altı ay, bir yıl. Ve teknelerin gidişleri ve gelişleri kentin tüm faaliyetlerinin ritmini vermektedirler. Nihayetle eğer Venedik kendine özgü olarak gözüküyorsa, bunun nedeni, onu A'dan Z'ye açıklayan Doğu Akdeniz'in aynı zamanda onun tüm ticari tavırlarına da hükmetmesi değil midir? Örneğin, altın dükkanının 1284 gibi geç bir tarihte basılmasının, Venedik'in Bizans altınını kullanmayı daha kolay bulmasından kaynaklandığını düşünüyorum. Acaba *hyperpere*'in hızlı devalüasyonu mu siyaset değiştirmesine yol açmıştır?¹⁸⁵

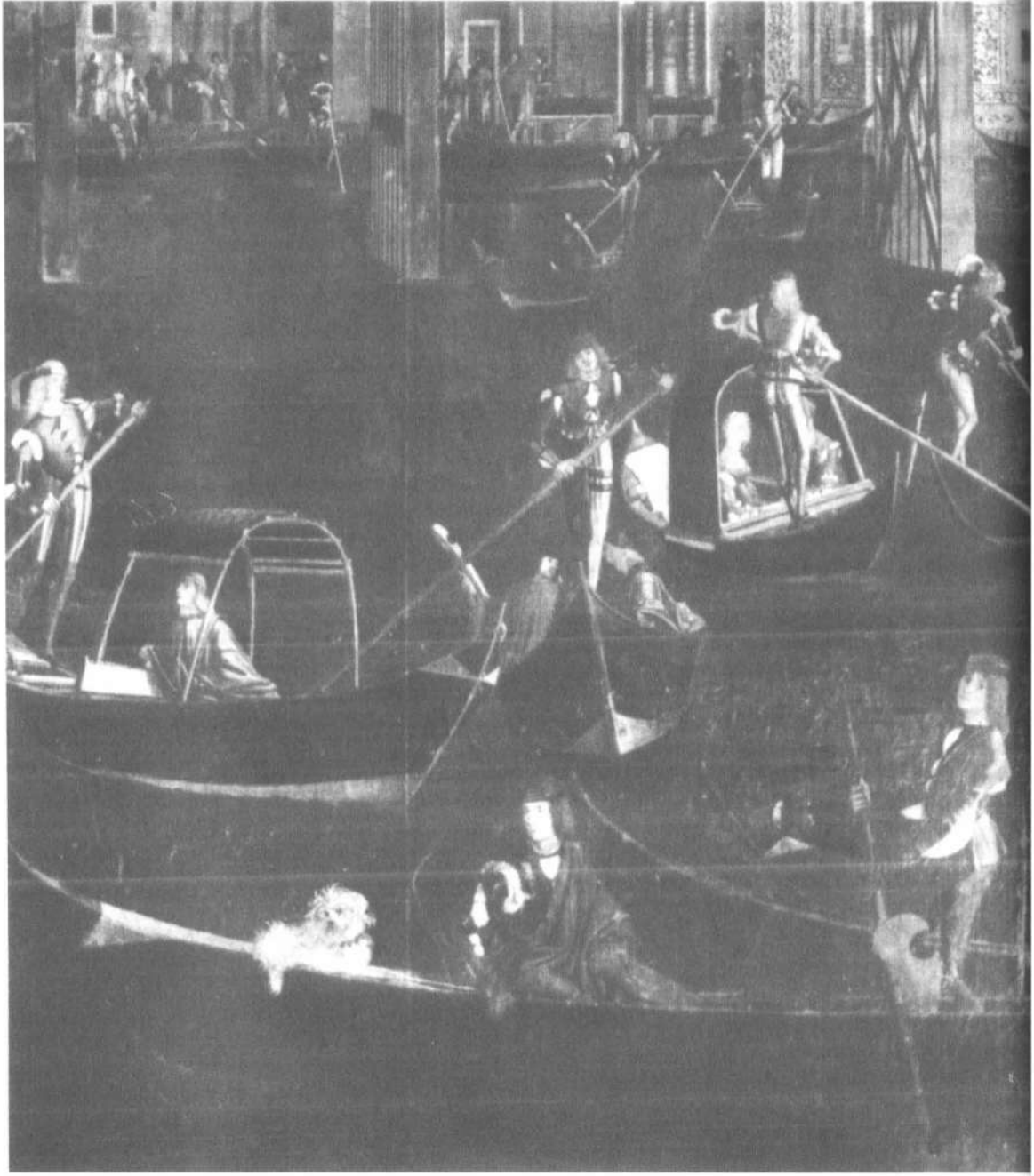
Sonuç olarak Venedik kendini, daha işin başından itibaren başarısının derslerinin içine kapatmıştır. Venedik'in her tür değiştirici güce karşı olan gerçek *doge*'si, Signoria'nın geçmişi, tıpkı Yasa Levhaları gibi başvuru olan önceki uygulamalardır. Ve Venedik'in üzerine çöken gölge, doğrudan kendi ihtişamıdır. Bu doğrudur. Ama aynı şeyleri XX. yüzyıl İngiltere'si için de söylemek mümkün değil midir? Bir ekonomidünya ölçeğindeki *leadership*, galibi bir gün hareket halindeki, oluşum halindeki tarih karşısında körleştirme tehlikesi taşıyan bir güç deneyimidir.

Ya Emek?

Venedik daha XV. yüzyılda muhtemelen 100.000, XVI. ve XVII. yüzyıllarda 140-160.000 nüfusu olan muazzam bir kenttir. Ama birkaç bin ayrıcalıklının -*nobili, citta-dini*, Kilise mensupları- ve fakir ile serserinin dışında, muazzam nüfus yaşayabilmek için elleriyle çalışmaktadır.

İki emek evreni biraradadır: bir yanda hiçbir örgüt kapsamına ve korumasına girmeyen, Frederic C. Lane'in "deniz proletaryası"¹⁸⁶ -taşıyıcılar, iskele hamalları, denizciler, kürekçiler- adını verdiklerinin de dahil olduğu işçiler, öte yandan da *Arte*'ler (çoğ. *Arti*) kentin çeşitli zenaatlarının zırhını oluşturan esnaf örgütleri. Bazen bu iki evren arasındaki sınır netliğini kaybetmektedir. Ve tarihçi farkına vardığı meslekleri hangi yana koyacağını her zaman bilememektedir. Büyük Kanal boyunca *Ripa del Vin*, *Ripa del Ferro*, *Ripa del Carbon*'da çalışan iskele hamalları, çoğu büyüklerin hizmetkârları arasında yer alan binlerce gondolcu veya *Dogeler* sarayı önünde tayfa yazılan -gerçek bir emek piyasası-¹⁸⁷ şu fakirler, herhalde birinci evrene mensupturlar. Bu tayfa yazılan fakirlere bir prim ödenmektedir. Söylenilen günde gemide bulunmazsa, aranmakta, tutuklanmakta, primin iki katı tazminata mahkûm edilmekte ve ücretinin borcunu ödeyeceği gemiye muhafız eşliğinde teslim edilmektedir. Örgütlü olmayan diğer bir kalabalık emekçi grubu da, ipek ve yün *arte*'lerindeki kaba işleri yapan erkek ve kadın işçilerden oluşmaktadır. Buna karşılık Brenta'dan çekilen iyi suyu kayıklarıyla getiren *aquaroli*'nin, mavna sürücüler *peateri*'nin, seyyar kalaycılarının, hatta kapı kapı dolaşarak süt satan *pestirneni*'nin usulüne uygun loncalar halinde örgütlenmiş olmaları şaşırtıcıdır.

Richard Tilden Rapp,¹⁸⁸ kentin *labour force*'unu meydana getiren bu iki emekçi kitlesinin karşılıklı büyüklüklerini hesaplamayı denemiştir. Kaynakların yetersizliğine rağmen, bütünsel sonuçlar bana oldukça geçerliymiş gibi gözükmektedir ve bunları XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca *hiçbir büyük değişiklik* göstermedikleri için, Venedik'teki bir cins istihdam yapısının varlığını işaret etmektedirler. 1586'da kent yaklaşık 150.000'lik bir nüfusa sahipken, toplam emek gücü 34.000 kişiden biraz azdır, yani emekçi başına dört kişilik bir aile hesaplanacak olursa, adeta nüfusun tamamı -ayrıcalıklıların dar grubunu temsil eden 10.000 birimi düşükten sonra-. Rapp tarafından sayılan bu 33.852 emekçinin içinde *Arti* üyeleri 22.504, özgür demeye cüret edemediğimiz emekçiler ise 11.348 kişidirler, yani *Arti*'nin payına 2/3, örgütsüz işçilerin payına 1/3 düşmektedir.

Venedik'te gondolcular. V. Carpaccio'nun Kutsal Haç'ın Mucizeleri tablosundan ayrıntı.

Eğer erkekler, kadınlar ve çocuklar da sayılacak olursa, en azından 40.000 kişi olan bu sonuncu grup, emek piyasası üzerinde büyük bir ağırlığa sahiptir. Bu, her kentsel ekonominin talep ettiği proletarya, hatta alt-proletaryadır. Acaba Venedik'in ihtiyaçlarına yetmekte midir? Örneğin lagünaların ve kentin sıradan halkı yeteri kadar denizci sağlayamamaktadır, öylesine ki, yabancı proleter çok erkenden yardıma gelmiştir, ama her zaman kendi isteğiyle değil. Venedik onu bulmak için Dalmaçya ve Yunan adalarına kadar gitmiştir. Kent kadirgalarını çoğu zaman Girit'te, daha sonra da Kıbrıs'ta donatmaktadır.

Buna kıyasla, örgütlü "endüstriler" ayrıcalıklı bir evrene benzemektedirler. Bunun nedeni lonca hayatının, statülerinin harfiyen uygulanması değildir, ama hak vardır, uygulama vardır. Devletin tüy sektirmeyen gözetiminden ne Giudecca'daki deri endüstrileri, ne Murano'daki cam atelyeleri, ne 1314'e doğru Luccalı işçilerin gelerek güçlendirmesinden önce ortaya çıkan *Arte della Seta*, ne de Senatonun açıklamalarına göre 1458 ilkbaharında yeniden başlamak zorunda kalmışa benzeyen¹⁸⁹ ve Floransa tarzında, ama dışarıda, emeğin daha ucuz ve düzenlemelerin daha esnek olduğu Flandre veya İngiltere'de¹⁹⁰ yünlü dokutmak isteyen, bizzat Venedikli tüccarlara karşı korunması gereken *Arte della Lana* kurtulabilmektedir. Dikkatli, aşırı dikkatli olan Venedik devleti, parçaların boyutlarını, hammadde seçimini, atkı ve çözgü ipiklerinin sayısını, boyada kullanılan ürünleri saptayan ve aslında bunların kentin özellikle Doğu Akdeniz'de olmak üzere, ününü sağlamasına rağmen, sonuçta ürünün talep rastlantı ve değişmelerine uyum sağlamasını zorlaştıran kesin kalite ölçütleri koymaktadır.

Venedik'te bütün bu eski ve yeni meslekler, XIII. yüzyıldan itibaren *arte* (lonca) ve *scuole* (meslek birliği)¹⁹¹ halinde örgütlenmektedirler. Ama kendini koruyan bu sistem zenaatkâra, ne Venedik'te çok belirgin olan devlet müdahalesine, ne de tüccar müdahalesine karşı bir güvence vermektedir. Yüksek bir soluk düzeyine XVI. yüzyılda ulaşan ve 1600-1610'dan itibaren inişe geçen *Yün sanatı* (*Arte della Lana*) ancak, çoğu zaman yabancı ve özellikle de, Venediğe yerleşmiş Cenovalı tüccarlarla işleyen bir *verlagsystem* çerçevesi içinde gelişmekte ve başarılı olmaktadır. Eski tekne yapım endüstrisi bile, şantiye sahibi ustalarıyla birlikte, XV. yüzyıldan itibaren ücretler ve hammadde alımı için gereken parayı sağlayan armatör tüccarların üstünlüğüne boyun eğmişlerdir.

Endüstrinin Önceliği mi?

Sonuçta, para ve kamu otoritesi tarafından elde tutulan bir çalışma dünyası. Kamu otoritesi dört tane gözetim ve hakemlik kuruluşuna sahiptir: *Giustizia Vecchia*, *Cinque Savii alla Mercanzia*, *Provveditori di Comun*, *Collegio alle Arti*. Acaba Venedik'teki şaşırtıcı toplumsal sükûnetin açıklaması bu dikkatli gözetim, bu sıkı çerçevelemede midir? Kentte çok az (veya hiç) büyük olay meydana gelmektedir. Gönüllü kürekçiler Şubat 1446'da ödenmemiş ücretlerini talep etmekte, ama bunu *Dogeler* sarayının önünde inleyerek yapmaktadırlar.¹⁹² Aslında bir devlet işletmesi olan Tersane de, en azından 3.000 olan işçilerini, her sabah San Marco kilisesinin devasa çanıyla çağırılmaktadır, *Marangona* çok katı bir şekilde yürütülmektedir. Herhangi bir kıpırtıdan kuşku duyulması, bir veya iki elebaşının asılması, *impicati per la gela* için yeterli olmakta ve her şey tekrar düzene girmektedir.

Venedik *arteleri*, Floransa'da olduğunun tersine, hiçbir zaman yönetime girememişler, hükûmetten uzak tutulmuşlardır. Ama Venedik'teki toplumsal sükûnet gene de şaşırtıcıdır. Bir ekonomi-dünyanın kalbinde, küçük insanların bile kapitalist ganimetin kırıntılarını topladıkları doğrudur. Belki bu, toplumsal sükûnetin nedenle-

rinden biridir? Venedik'te ücretler nisbeten yüksektir. Ve her ne olursa olsun, bunları geriletmek kolay değildir. Venedik *artelerinin* kendilerini savunmayı bildikleri noktalardan biri budur. XVII. yüzyılın başında, *Arte della Lana*'nın refahının Kuzey dokumalarının rekabeti karşısında, yüksek ücretlerden ötürü kilitlendiği zaman, bu direnç açıkça görülecektir, zenaatkârlar ücretlerin düşürülmesini reddetmişlerdir.¹⁹³

Ama bu durum, XVII. yüzyılda, yakındaki Terra Ferma'nın ve uzaktaki Kuzey endüstrilerinin rekabeti karşısında çöken kentin endüstriyel faaliyetinin gerilemesine denk düşmektedir. Bu çoklu endüstriyel faaliyetin, Richard T. Rapp'ın önerdiği üzere, onun o sıralar esas veçhesini oluşturup oluşturmadığını anlayabilmek için, birçok açılardan örnek olan XV. ve XVI. yüzyılların Venedik'ine geri dönmek gerekmektedir. Daha da genel olarak bakmamız gereken, egemen kentlerin endüstriyel faaliyet içinde kök salmalarının onların kaderi olup olmadığıdır. Bruges'ün, Anvers'in, Ceno-va'nın, Amsterdam'ın Londra'nın durumları böyle olacaktır. Venedik'in XV. yüzyıldaki faaliyet yelpazesinden, tekniklerinin niteliğinden, erkenciliklerinden (Diderot'nun *Encyclopédie*'sinin açıkladığı her şey, bundan iki yüzyıl önce Venedik'te bulunmaktadır) hareketle, bu kentin bu yüzyılda Avrupa'nın birinci endüstri merkezi olduğunu kabul etmeye hazırım; ve bu durumun onun kaderi üzerinde büyük bir ağırlık oluşturduğunu, XVI. yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılın ilk iki onyıllı esnasında endüstriyel gücünün tahrip olmasının, gerileme sürecini mühürlediğini de kabule hazırım. Ama bu durum, bu gerilemeyi açıklamakta mıdır? Onun nedeni midir? Bu başka bir iştir. Ticari kapitalizmin en azından XVIII. yüzyıla kadar endüstri kapitalizminin üzerinde yer aldığı görüşü çok fazla tartışılabilir bir konu değildir. Yaşlı *doge* Priuli'nin 1421'de kentinin zenginliklerini sayarken, Venedik'in sınai zenginliklerinden söz etmemesine dikkat ediniz; ve herhalde XIII. yüzyıldan beri mevcut olan *Arte della Lana*, 1458'de uzun bir kesintiden sonra hayata geri dönmüşe benzemektedir; gerçek atılımı ancak 1580-1620 arasında yer alacaktır. Kabaca söylersek, endüstri Venedik refahına, bir telâfi olarak, aleyhteki koşulları zorlamanın bir biçimi olarak -ileride göreceğimiz üzere, Anvers'de 1558-1559'dan sonra ortaya çıkacak modele göre-, belli bir gecikmeyle katılmışa benzemektedir.

Türk Tehlikesi

Muazzam kentin tedrici düşüşü sürecinde her şey onun sorumluluğunda olmamıştır. Avrupa'nın Büyük Keşiflerin (1492-1498) arkasından dünyanın üzerine infilâk etmesinden önce, merkezi devletler her şeyi ellerine geçirmeye başlamışlardır: yeniden tehlikeli bir Aragon kralı, güçlü konumda bir Fransa kralı, istekle sopa indiren bir Alçak Ülkeler prensi, parasız pulsuz bir Avusturyalı Maximilian bile olsa, kaygı verici projeler oluşturan bir Alman imparatoru vardır. Kentlerin geleceği genelde tehdit altındadır.

Yükselen dalgaların yukarı çıkardığı bu devletlerin en büyüğü, Venediği en çok korkutanı Osmanlı imparatorluğudur. Venedik başlarda onun önemini tam kestirememiştir: ona göre Türkler, denizde pek korkutucu olmayan kara insanlarıdır. Oysa Türk korsanlar (veya sözümona Türkler) çok erkenden Doğu Akdeniz sularında ortaya çıkmışlar ve Osmanlıların kara fetihleri denizi yavaş yavaş kuşatarak, ona önceden egemen olma olanağı yaratmışlardır. İstanbul'un 1453'te alınması bir şimşek gibi çakarak, Osmanlı devletini, oraya egemen olmak üzere imal edilmiş bir kente, denizin göbeğine taşımıştır. Latinler tarafından (Venedikliler de aralarında) özünden boşaltılan kent, Türklerin önünde kendiliğinden çökmüştür. Ama çabucak yeni ve güçlü bir kente, çoğu zaman zorunlu iskânla kalabalıklaşan ve yeniden büyüyen İstanbul'a yer açmıştır.¹⁹⁴ Türk başkenti kısa bir süre sonra, kendini padişahlara daya-

tacak olan bir deniz siyasetinin sürükleyicisi olacak ve Venedik zararına gelişen bu durumu farkedecektir.

Venedik İstanbul'un fethine engel olabilir miydi? Bunu düşünmüştür, ama çok geç.¹⁹⁵ Sonra olaya çabucuk uyum sağlamış ve padişahla anlaşmayı tercih etmiştir. 15 Ocak 1454'te *doge*, padişaha gönderilen *orator* (elçi) Bartolomeo Marcello'ya "... *dispositio nostra est habere bonam pacem et amicitiam cum domino imperatore turcorum*"¹⁹⁶ diye açıklamaktaydı. İyi bir barış, iyi iş yapmanın koşuludur. Padişaha gelince, eğer Avrupa'yla ticaret yapmak istiyorsa -bu onun büyük imparatorluğu için hayati bir ihtiyaçtı-, Venedik'ten geçmek zorunda değil miydi? Bu, *tamamlayıcı düşmanlar*'ın klasik bir örneğidir; her şey onları ayırmakta, ama Osmanlı fethi genişledikçe karşılıklı çıkarları onları birlikte yaşamaya giderek daha fazla zorlamaktadır. 1475'te Kırım'daki Kefe'nin fethi, Karadeniz'in Cenova ve Venedik ticaretine adeta tamamen kapanması anlamına gelmiştir. 1516 ve 1517'de Suriye ve Mısır'ın fethi Türklere, Doğu Akdeniz'in geleneksel kapılarını kapatma olanağını sağlamıştır. Ama bunu yapmayacaklardır, çünkü bu onlar için, büyük kârlar sağladıkları bir transit ticaretini askıya almak olurdu.

Demek ki birarada yaşamak gerekmektedir. Ancak bu biraradalık gene de dehşetli fırtınalara tanık olmuştur. İlk Türk-Venedik savaşı (1463-1479),¹⁹⁷ karşılıklı güçler arasındaki açık oransızlığı gözler önüne sermektedir. Daha sonra İngiltere ve Rusya için söyleneceği üzere, bir balina ile bir ayının savaşı söz konusu değildir. Bir ayı vardır ve bu Osmanlı imparatorluğudur. Ama karşısında en fazlasından bir eşekarası bulunmaktadır. Ancak eşekarası bıkıp usanmamaktadır. Avrupa tekniğindeki gelişmeyle bağlantılı olan ve bu nedenden ötürü avantajlı durumda olan Venedik, zenginliğine yaslanmakta, Avrupa'nın tümünden asker toplamakta (1649-1669 Girit savaşı sırasında İskoçya kadar uzaklardan), rakibine direnmekte, onu küçümsemektedir. Ama diğerinin nefesi kesiliyorsa, o tükenmektedir. İstanbul'da eylem yapmayı, uygun yerlere rüşvet vermeyi ve savaş çıktığında, trafiklerinin bir kısmını Ragusa ve Ancona üzerinden sürdürmeyi bilecektir. Ve sonra, Osmanlı ayısına karşı diğer merkezi ayıları oynatmaktadır: Charles Quint'in imparatorluğu, II. Felipe'nin İspanya'sı, Kutsal Roma-Germen imparatorluğu, Büyük Petro'nun ve II. Ekaterina'nın Rusya'sı. Hatta Girit savaşı sırasında, bir an için olsa da, XIV. Louis'nin Fransa'sı. Ve aynı zamanda Osmanlı mevzilerini arkadan kuşatmak üzere, Şiiğin beşiği olan ve sünni Türklere düşman -çünkü İslamiyet'in kendi din savaşları vardır- Safevilerin İran'ını da oynatmaktadır. Kısacası, hayranlık verici bir direnme, çünkü Venedik Türkiye 1718'e kadar, kent devletinin çabalarının sona ermesini belirleyen Pasarofça antlaşmasına kadar direnmiştir, yani İstanbul barışından sonra 2,5 yüzyıldan daha uzun bir süre.

Osmanlı imparatorluğunun Venedik'in gergin hayatının üzerine ne denli devasa bulutlar getirdiği görülmektedir. Venedik canlı gücünü yavaş yavaş kaybetmiştir. Ama bu devletin XVI. yüzyılın ilk yıllarından itibaren başlayan gerilemesi bundan, bir kent ile merkezi bir devlet arasındaki sıradan çatışmadan kaynaklanmamaktadır. Zaten 1500'lerden itibaren dünyanın merkezine başka bir kent, Anvers yerleşmektedir. Kentsel ekonominin eski ve egemen yapıları henüz bozulmamıştır, ama Avrupa'nın kapitalist zenginlik ve başarılarının merkezi, fazla bir gürültü çıkartmadan Venedik'ten çekilmiştir. Açıklama büyük deniz keşiflerini, Atlantığın devreye sokulmasını, Portekiz'in beklenmedik talihini gündeme getirmektedir.

PORTEKİZ'İN BEKLENMEDİK TALİHİ YA DA VENEDİK'TEN ANVERS'E

Tarihçiler Portekiz'in talihini birçok kereler incelemişlerdir: küçük Lusitanya krallığı, Avrupa'nın XV. yüzyılın sonundaki coğrafi genişlemesinin ve dünya üzerinde infilâk etmesinin devreye soktuğu muazzam kozmik alt üst oluşta başrolü oynamamış mıdır? Portekiz patlamayı ateşlemiştir. Başrol ona düşmektedir.

Geleneksel Açıklama¹⁹⁸

Geleneksel açıklama, dün bu işten kolay sıyrılmaktaydı: Avrupa'nın batı ucunda yer alan Portekiz, sonuçta yola çıkmaya hazırdı; 1253'te kendi topraklarını İslamiyetten geri alma işini tamamlamıştı; kendi evinin dışında iş görebilmek üzere serbest hale gelmiştir; Cebelitarık boğazının güneyindeki Ciota'nın 1415'te alınması onu uzak trafiklerin esrarının içine sokmuş ve onda Haçlıların saldırgan zihniyetinin uyanmasına yol açmıştır; böylece kapı Afrika kıyıları boyunca yapılacak keşif gezilerine ve tutkulu projelere açılmaktaydı. Öte yandan, tam da zamanında bir kahramana sahipti: kral I. Joao'nun beşinci oğlu olan veliaht ve aşırı zengin İsa tarikatı başkanı Denizci Enrique (1391-1460), 1413'ten itibaren Portekiz'in en güney ucundaki Sao-Vicento burununun yakınlarındaki Sagres'e yerleşmişti; etrafında bilginler, haritacılar, denizciler olduğu halde, bu prens Ciota'nın alınmasından bir yıl sonra, 1416'da başlayacak olan keşif yolculuklarının tutkulu ilham kaynağı olacaktır.

Rüzgârların karşı çıkması, Sahra kıyılarının toptan konuk sevmemesi, kendiliğinden ortaya çıkan veya Portekizlilerin sefer sırlarını saklamak için yaydıkları korkular, seferlerin güçlkle finanse edilebilmesi, bunların halk tarafından pek tutulmaması; bütün bunlar kara kıtanın bitmez tükenmez kıyılarının keşfini geciktirmiştir; bu iş çok yavaş ilerlemiştir: Bojador burnu 1416, Yeşil Burun 1445, Ekvator'un geçilmesi 1471, Kongo nehrinin ağzının keşfi 1482. Ama deniz seferlerine tutkun bir kral, yeni bir Denizci olan II. Joao'nun (1481-1495) tahta çıkması, bu hareketi XV. yüzyılın sonunda hızlandırmıştır. Bartolomeo Diaz 1487'de Afrika'nın güney ucuna varmış, buraya Fırtınalar burnu adını vermiştir; kral ise buraya Ümit burnu adını verdi. Artık Vasco da Gama'nın yolculuğu için hazırdı, ama bu yolculuk binlerce nedenden ötürü on yıl sonra gerçekleşti.

Nihayet, geleneksel açıklamayı tamamlamak üzere, keşiflerin aracı olan, çifte yelken takımı olan ve Latin yelkeniyle tekneye yön verilirken, kare yelkenle de arkadan gelen rüzgârların yakalandığı hafif keşif teknesi karavela'yı işaret etmenin tam zamanıdır.

Portekizli denizciler bu uzun keşif döneminde, Atlantik Okyanusunun rüzgâr ve akıntılarına ilişkin muazzam bir deneyim biriktirmişlerdir. Ralph Davis "Portekizliler deneyin zirvesindeyken, keşiflerin en belirleyici olanının İspanya hizmetindeki bir Cenevizli tarafından yapılmış olması -tabii ki Amerika'nın Cristobal Colombus tarafından keşfi- adeta bir kazadır"¹⁹⁹ diye yazmaktadır. Zaten bu sansasyonel keşif o sıralarda, ondan birkaç yıl sonra Vasco da Gama'nın gerçekleştirdiği Afrika'nın dönülmesi kadar önem taşımamıştır. Ümit burnunu geride bırakan Portekizliler, Hind Okyanusu akıntılarını çabucak tanımışlar ve akıntıların kendilerini taşımasını, burada gemi kullanmasını öğrenmişlerdir. Daha işin başında Hind Okyanusunun hiçbir

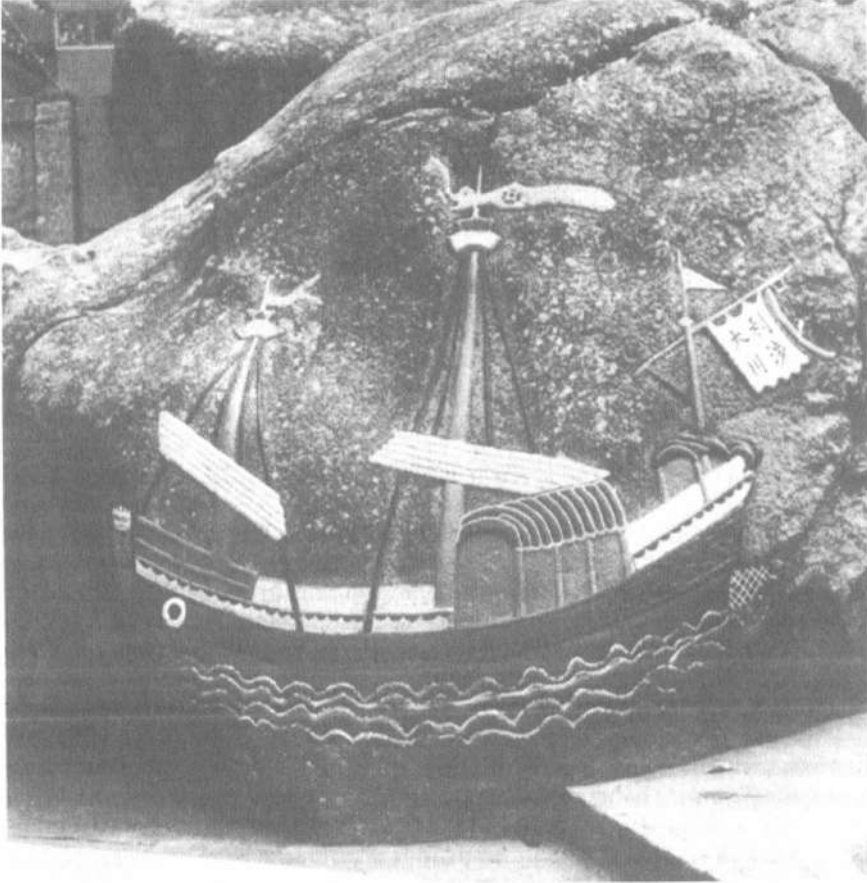
teknesi ve limanı onların donanmasındaki toplara direnememiştir, daha işin başında Arap ve Hind denizciliği bölünmüş, şaşırtılmış ve dağıtılmıştır. Yeni gelen efendi ve kısa bir süre sonra da, sakin bir efendi olarak konuşmuştur. Öylesine ki, Portekiz keşifleri (eğer Brezilya kıyılarının 1501'de Alvarez Cabral tarafından keşfi hariç tutulursa) o sıralarda, kahramanlık çağlarının sonuna gelmişlerdir. Bu keşifler, kendi de bi-zatihi bir devrim olmak üzere, karabiber ve baharatın Lizbon'a gelmelerinin yarattığı parlak başarıyla sona ermişlerdir.

Yeni Açıklamalar²⁰⁰

Tarihçiler en azından 20 yıldan beri -ve en başta Portekizli tarihçiler- bu açıklamalara yenilerini eklemişlerdir. Kuşkusuz bildik şema, tıpkı eski bir müzik gibi yerinde durmaktadır. Ama ne kadar çok değişiklik vardır!

Her şeyden önce Portekiz artık ihmal edilebilir bir miktar olarak kabul edilmemektedir. Kabaca Venedik ile Terra Ferma'sının eşdeğeri değil midir? Ne anormal dar, ne anormal fakir, ne kendi içine kapalı olan bu ülke, Avrupa bütünü içinde girişimde bulunacak yetenekte (bunu kanıtlayacaktır) ve kararlarında serbest, özerk bir güçtür. Özellikle de, ekonomisi ilkel veya başlangıç düzeyinde değildir: yüzyıllar boyunca Müslüman devletlerle, 1492'ye kadar özgür kalan Kırnata (Granada), artı Kuzey Afrika'nın kent ve devletleriyle temasta olmuştur. Gelişmiş ülkelerle olan bu ilişkiler, Portekiz'de oldukça canlı bir parasal ekonominin gelişmesine yol açmıştır; öylesine ki, ücretli emek erkenden kır ve kentlerde yaygınlaşmıştır. Ve kırların buğday tarımını daraltarak, yerine bağ, zeytin, meşe palamudu üretimini, ya da Algarve'de şeker kamışı üretimini artırmasına bakarak, hiçkimse Portekiz'deki bu cins uzmanlaşmanın, Toskana'da meydana gelenlerden hareketle, geriye yönelik yenilikler olduğunu savunamaz. Ne de XIV. yüzyılın ortasından itibaren Fas buğdayı yemek zorunda kalmasının bir handikap olduğu savunulabilir, çünkü aynı duruma Venedik ve Amsterdam'da da rastlanmakta ve burada üstünlüğün bir tamamlayıcısı, ek bir avantaj olarak kabul edilmektedir. Bunun dışında, Portekiz geleneksel olarak denize açık, halkı denizi ve balıkçılardan oluşan kent ve köylere sahiptir. Bunların 20 veya 30 tonluk kare yelkenli, aşırı kalabalık tayfalı *barcaları* da Afrika kıyıları ve Kanarya adalarından İrlanda ve Flandre'a kadar olan kesimlerde erkenden dolaşmaya başlamışlardır. Böylece denizdeki yayılma için gerekli olan sürükleyici güç, önceden yerli yerindedir. Nihayet 1385'te Korfu'nun Venedikliler tarafından işgâlinde iki yıl sonra, bir "burjuva" devrimi, Aviz hanedanını Lizbon'da tahta çıkartmıştır. Bu hanedan, "birkaç kuşak sürecek" bir burjuvaziye öne çıkartmış²⁰¹ ve toprak soyluluğunu yarı yarıya tahrip etmiştir; ama bu soyluluk köylü üzerinde ağır basmaya, müstahkem noktaların komuta ve muhafazasına eleman vermeye veya deniz aşırı topraklardaki toprak temlikleri için gereken yöneticileri sunmaya devam ederek, bir hizmet soyluluğu haline gelecektir (bu da zaten Portekiz yayılmasını, Hollandalıların tamamen ticari olan sömürgeleştirmelerinden ayırmaktadır). Kısacası, Portekiz'in, onu dışta bırakmayan Kara Veba salgınından sonra, XIV. yüzyılın sonundan itibaren "modern" bir devlet olduğunu söylemek aşırıya kaçmak olacaktır. Ancak bu bütünü itibarıyla, yarıdan daha fazla doğrudur.

Ancak Portekiz bu başarıları süresince hep, Avrupa'dan itibaren oluşan ekonomi-dünyanın merkezinde olamamaktan ötürü acı çekecektir. Birçok bakımdan ayrıcalıklı olmasına rağmen, Portekiz ekonomisi ekonomi-dünyanın çevresine aittir. XIII. yüzyılın sonuyla birlikte, Akdeniz ile Kuzey denizi arasında kurulan bağlantı, İtalyan kentlerini İngiltere ve Bruges'e dolaylı olarak da Baltığa bağlayan uzun kapita-

Makao'da "Amegas" Çin tapınağının girişindeki kayaya yontulan ve boyanan Portekiz gemisi.

list deniz devresi ona da temas etmiştir.²⁰² Ve Batı Akdeniz'in Doğu Akdeniz trafikleriyle uyumunun giderek bozulması ve buradaki Venedik üstünlüğünün bir tekele dönüşmesi ölçüsünde, İtalyan girişiminin bir kısmı Cenova ve Floransa'nın etkisiyle, Batı'ya, Barcelona'ya, bundan daha fazla Valencia'ya, Fas kıyılarına, Sevilla'ya ve Lizbon'a yönelmiştir. Bu sonuncu piyasa bu oyunda uluslararası hale gelmekte, yabancı topluluklar çoğalmakta,²⁰³ kente yararlı, ama asla bedava olmayan yardımlarını getirmektedirler. Kentte kök salmada hızlı olan Cenovalılar burada toptan, hatta ilke olarak Portekiz yurttaşlarına tahsis edilmiş olan perakende ticaret yapmaktadırlar.²⁰⁴ Lizbon ve onun ötesinde Portekiz'in tümü böylece kısmen yabancı denetimine girmiş durumdadır.

Bu yabancılar Portekiz yayılmasında zorunlu olarak rol oynamışlardır. Ancak, bunu abartmak gerekli midir? Ama yabancıların başarının peşinden geldiği, bir kere piyasaya gelince onu eline geçirdiği ve bu işe hiçbir katkıda bulunmadığını söyleyerek gerçeği zorlamayacağız. Fakat ben, bazen ileri sürülüyor olmasına rağmen, Ciota seferinin (1415) yabancı tüccarların kıskırtması sonucu olduğundan emin değilim. Hatta Fas limanlarına yerleşmiş olan Cenovalılar, Portekiz yerleşmesine samimiyetle ve açıkça karşı çıkmışlardır.²⁰⁵

İşler, Portekiz yayılmasının ilk başarılarından sonra, Kara Afrika'nın Beyaz burundan Kongo ağzına kadar olan işe yarar bölümünün ele geçirildiği anda, yani 1443-1482 arasında daha açık hale gelmiştir. Bunun yanı sıra 1420'de Madera'nın işgali, 1430'da Azorların yeniden keşfi, 1455'te Yeşil Burun adalarının, 1473'te Fernando Po ve Sao Tome adalarının keşfi ile, esasını fildişi, malaget (sahte karabiber), altın tozu (yılada ortalama 13-14 bin ons) sömürüsü ve köle ticaretinin (XV. yüzyılın ortasında yılda bin kadar, kısa bir süre sonra üç bin) oluşturduğu tutarlı bir ekonomik mekân inşa edilmiş olmaktadır. Portekiz ayrıca, 1479'da İspanya ile imzaladığı Aleobaça antlaşmasıyla, Kara Afrika ticareti tekeli kendine ayırmıştır. 1481'de tüm malmemeleri (taş, tuğla, tahta, demir) Lizbon'dan götürülen Sao Jorge da Mina kalesinin inşa edilmesi, bundan sonra artık sıkı bir şekilde elde tutulacak olan bir tekelin teyid ve güvencesi olmuştur. Durarte Pacheco'nun o sıralarda yazdığı *Esmeraldo de Situ orbis* adlı kitabına²⁰⁶ göre, altın ticareti bire beş getirmektedir. Portekiz pazarına ulaşan kölelere gelince, bunlar zengin evlerinin kaçınılmaz siyahi hizmetkâr ihtiyacını karşılamakta, *Reconquista*'nın sonundan beri halkını kaybetmiş olan Alemtejo boşluğundaki büyük malikânelerin işler hale getirilmesine ve şeker kamışının 1460'tan itibaren buğdayın yerine geçtiği Madera'daki şeker plantasyonlarının gelişmesine olanak vermektedirler.

Afrika'nın ve Atlantik adalarının bu fethinin tümü bir Portekiz eseri olmuştur. Ancak Cenovalılar ve Floransalılar (ve hatta Azorların değerlendirilmesi konusunda Flamanlar) bu işe önemli katkılar yapmışlardır. Şeker plantasyonlarının Doğu Akdeniz'in dışına, aynı anda hem Sicilya'ya, Güney İspanya'ya, Fas'a, hem de Portekiz Algarve'sine ve sonunda Madera ve Yeşil Burun adalarına aktarılması Cenovalılar tarafından teşvik edilmemiş midir? Daha sonra ve aynı nedenlerle şeker Kastilyalıların elindeki Kanarya adalarına ulaşmıştır.

Aynı şekilde, Portekiz keşiflerinin, Vasco da Gama'nın Afrika'yı dolaşmasının "Cenovalılara hiçbir borcu yoktur" diyen Ralph Davis bu konuda haklıysa da,²⁰⁷ İtalya, Yukarı Almanya ve Alçak Ülkeler tüccarları, bu ülkenin ticari başarısına büyük ölçekte ortak olmuşlardır. Portekizliler ve Lizbon'daki tüccar kral, genişliği açısından Kastilyalıların kendi Batı Hindleri ile Sevilla arasında kurdukları *Carrera de Indias*'ı çok aşan, Doğu Hind'e giden nihayetsiz ve masraflı yolu tek başlarına işletebilirler miydi?

Son olarak kaydedelim ki, Portekizlilerin Hind Okyanusu yönündeki çabaları, onlara bal gibi Amerika'ya mal olmuştur. Ödül tek bir ipliğe bağlıydı: Cristobal Colombus müthiş hayal gücüne dayalı yolculuğunu, tam da Bartholomeo Diaz'ın Lizbon'a dönerek (1488), Atlantik ile Hind Okyanusu arasında bir bağlantı olduğuna dair kesin bir kanıt getirdiği sırada, Portekiz kralına ve düşmanlarına önermişti. Portekizliler kesin olanı (sonuçta "bilimsel") hayali olana tercih etmişlerdir. 1497'ye doğru balıkçıların ve zıpkıncıların Terre-Neuve'e kadar ilerlemesi ve sonra da 1501'de Brezilya'da karaya çıkmaları sonucu Amerika'yı bizzat keşfettiklerinde, yıllarca geç kalmış olacaklardır. Ama, Vasco da Gama'nın 1498'deki geri dönüşüyle, hemen kâr sağlanabilecek nitelikte olan karabiber savaşının kazanıldığı, Ticari Avrupa'nın, en faal temsilcilerini Lizbon'a yerleştirmekte acele ettiği bir sırada, kim bu hatanın kapsamını belirleyebilirdi ki? Eski kraliçe Venedik bitkin ve servetinin içinde

boğulmuşken, bunu akıl etmek mümkün müydü? Venedik kadirgaları 1504'te İskenderiye'de bir çuval bile karabiber bulamayacaklardır.²⁰⁸

Anvers: Dışarıdan Yaratılan Dünya Başkenti

Ama o sıralar ne kadar önemli olursa olsun, dünyanın yeni merkezine yerleşen Lizbon değildir. Tüm kozlara sahipmişe benzemektedir. Oysa başka bir kent üste çıkmış, sonuçta onun kibarlığından yararlanmıştır: Anvers. Venedik'in ipleri gevşetmesinin mantıklı olduğu bir sırada, Lizbon'un başarısızlığı ilk bakışta şaşırtıcı olmaktadır. Ama eğer Lizbon'un zafer kazandığı zaman bile, daha önceden içine girdiği ve onun yerini saptayan bir ekonomi-dünyanın esiri olarak kaldığı farkedilecek olursa; eğer bunun dışında, Avrupa'nın Kuzey'inin kendi rolünü oynamaya hiç ara vermediği ve kıtanın kendi kuzey kutbuna -nedensiz ve mazeretsiz değil- yatma eğiliminde olduğu farkedilecek olursa; nihayet karabiber ve baharat tüketicilerinin büyük kesiminin, herhalde 9/10 oranında olmak üzere Kuzey'de yer aldıkları düşünülecek olursa, bu durum açıklanabilir.

Ancak Anvers'in ani talihi bu kadar çabuk açıklanamamaktadır. Uzun zaman- dan beri Kuzey'in trafik ve mübadelelerinin kavşağında yer alan Escaut nehri üzerindeki kent, söylendiğine göre Bruges'un yerine geçmiştir. Bu operasyon sıradandır: bir kent gerilemekte, bir diğeri onun yerine geçmektedir. Daha sonra, 1585'te Alexandre Farnese tarafından yeniden fethedilen Anvers de, yerini Amsterdam'a bırakacaktır. Bu belki de işleri biraz fazla yerel bir optikten görmek olmaktadır.

Gerçekte işler daha karmaşıktır. Anvers Bruges kadar ve ondan daha fazla Venedik'in yerine geçmiştir. Gerçekte *Anvers yüzyılı* olan *Fuggerler yüzyılı*²⁰⁹ boyunca Escaut kenti fiili durumda, Bruges'un kendi üstünlük döneminde gerçekleştiremediği bir şey olarak, tüm uluslararası ekonominin merkezinde yer almıştır. Demek ki Anvers onun gibi dışarıdan inşa edilmiş olmakla birlikte, sadece yakınındaki rakibinin mirasçısı olmakla kalmamıştır. 1227'de Bruges'e yavaşan Ceneviz tekneleri, Zwyn nehri üzerindeki kenti kendi üzerine çıkartmışlardır. Aynı şekilde, Anvers'in kaderini belirleyenler, XV. yüzyılın sonunda dünya yollarının yer değiştirmesi ve bir Atlantik ekonomisinin taslağının çizilmesi olmuştur: 1501'de Escaut rıhtımlarına, karabiber ve hindistancevizi yüklü bir Portekiz teknesinin yavaşmasıyla onun için her şey değişecektir. Bu gemiyi başkaları izleyecektir.²¹⁰

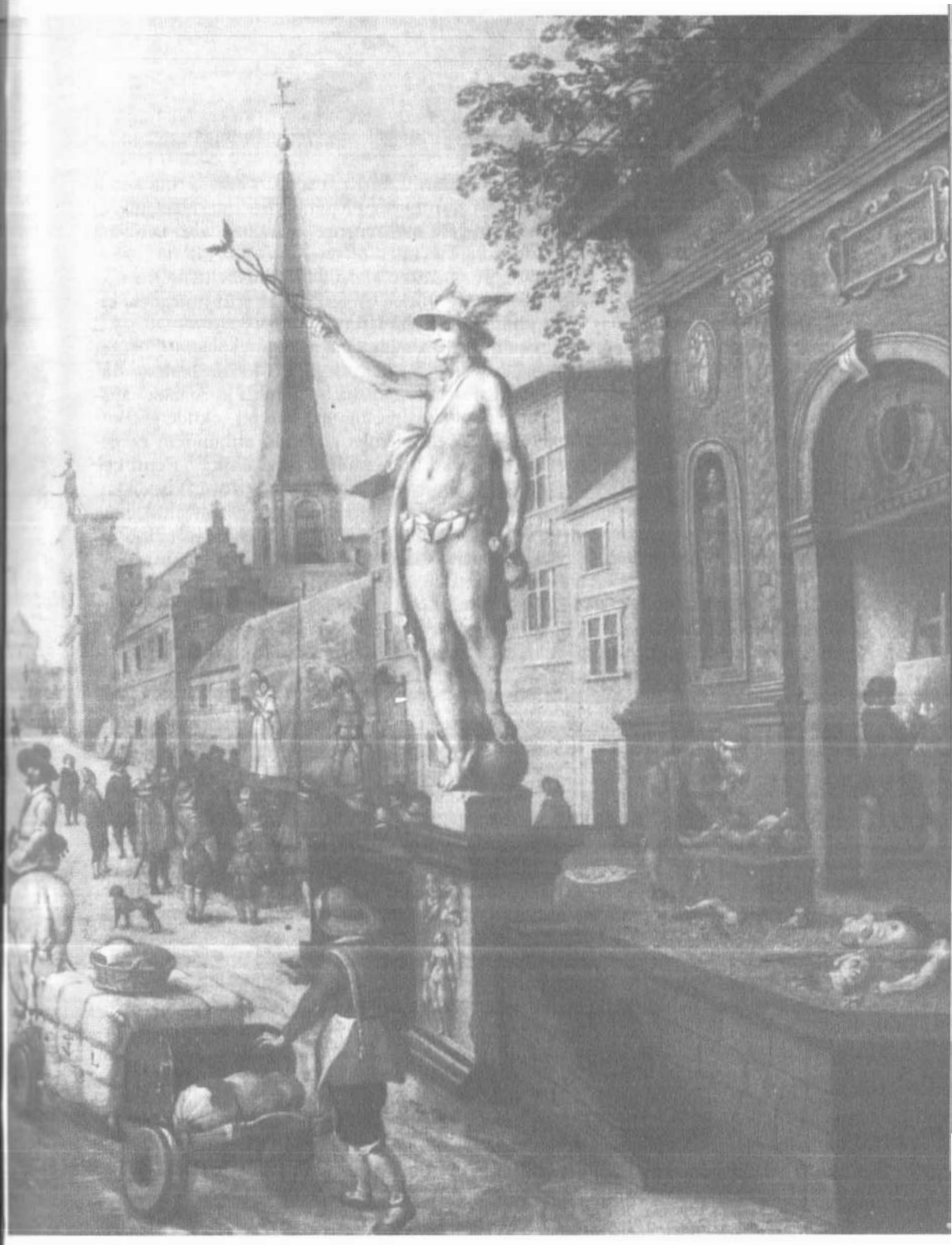
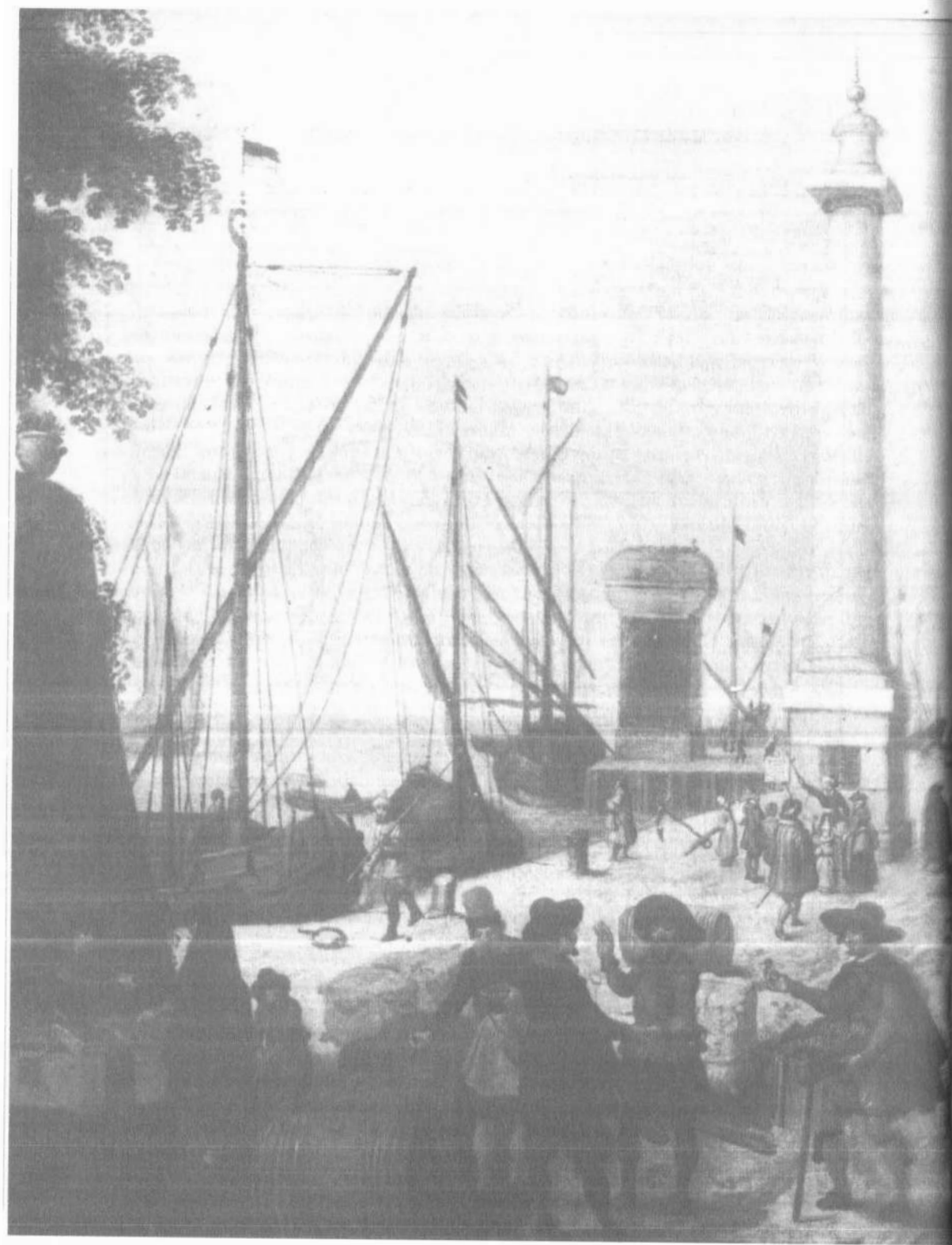
Kentin ihtişamı kendi tarafından yaratılmamıştır. Zaten bunun olanaklarına sahip midir ki? Henri Pirenne "Anvers de tıpkı Bruges gibi asla ticaret filosuna sahip olamamıştır" diye yazmıştır.²¹¹ Başka bir eksiklik: ne 1500'de, ne de daha sonra tüccarlar tarafından yönetilmiştir. Kent yöneticileri (İngilizler bunlara Anvers lordları demektelerdir),²¹² Anvers'in dar toprak aristokrasisine mensup birkaç aileden gelmektedirler ve iktidarı yüzyıllardır ellerinde tutmaktadırlar. Bunların iş hayatına girmeleri bile, ilke olarak yasaklanmıştır; oldukça ilginç, ama arada bir tekrarlanan bu yasak; yasağın tekrarı, onun etkili olmadığını kanıtlamaktadır. Nihayet Anvers, uluslararası çapta ulusal tüccarlara sahip değildir; oyunu yabancılar yönetmektedir: Han-sahılar, İngilizler, hatta Fransızlar ve özellikle de Güneyliler, Portekizliler, İspanyollar, İtalyanlar.

Kuşkusuz biraz çeşit katmak iyi olacaktır. Evet, Anvers'in bir filosu olmuştur,²¹³ toplam olarak 80-100 tonluk yüz kadar küçük gemi, ama bunların Escaut'dan yukarı çıkan veya Walcheren adasında demirleyen Hollanda, Zelanda, Portekiz, İspanya, İtalya, Raguza, Katalonya, İngiltere, Brötanya gibi yabancı ülkelere mensup yabancı teknelerin yanındaki ağırlıkları nedir ki?²¹⁴ Anvers lordlarına gelince, bu er-

16. ANVERS TRAFİĞİNİN ESAS YOLLARI

Bu yollar İtalyan menzillerinde olduğu kadar, büyük Lizbon ve Sevilla menzillerinde de durmaktadırlar. Ancak gene de haritamızın işaret etmediği, Brezilya, Atlantik adaları ve Afrika kıyıları yönlerinde bazı uzantılar vardır. Akdeniz'e uygulamada doğrudan ulaşılammıştır. Kaynak, V. Vasquez de Prada, Lettres marchandes d'Anvers, I, t.y., s. 35.

Eski Anvers Limanı. S. Vranck'a atfedilen tablo. Tarbes, Massey Müzesi.

demli kişiler az veya çok bilinen borç vericilerdir.²¹⁵ Kentin ticari çıkarlarına kendi tarzlarında hizmet etmektedirler. Ama bu durum kentin sanki masum kalmasına ve parlaklığını, kenti istila eden yabancıların yaratmasına engel olmamaktadır. Dünyayı açgözlü bir şekilde eline geçiren o değildir, tamamen tersine, büyük keşiflerle eksenleri yerinden çıkan dünya Atlantığa doğru yatarken, daha iyisi olmadığından, tırnaklarıyla ona tutunmuştur. Anvers dünyanın görünen zirvesi olmak için mücadele etmemiştir. Bir sabah uyanmış ve kendini orada bulmuştur.

Öyleyse, rolünü hemen mükemmel bir şekilde oynamadığını söylemeye cüret edelim. Dersini henüz öğrenmemiştir, *bağımsız* bir kent değildi. 1406'da Brabant dükalığına²¹⁶ bağlanan Anvers, bir prenze tabiydi. Kuşkusuz bu konuda kurnazlık yapabilirdi ve hoşuna gitmeyen emirlerin yerine getirilmesini maksatlı bir şekilde geciktirerek, bu kurnazlığı da yapmıştı. Hatta dinsel önlemler alanında, atılımı için vazgeçilmez nitelikte olan bir hoşgörü siyasetini korumayı bile başaracaktır.²¹⁷ Kenti geç olarak gören Lodovico Guicciardini (1567), bu bağımsızlık çabasına duyarlıdır: "kendini adeta özgür bir kentmişçesine yönetiyor ve hükümet ediyor".²¹⁸ Ancak Anvers ne Venedik, ne de Cenova'dır. Örneğin faaliyetlerinin en canlı zamanında, Brüksel "hükümeti"nin 1518 ve 1539'da aldığı parasal tedbirlerden ötürü sıkıntı çekecektir.²¹⁹ Ekleyelim ki, atılımı esnasında, söylendiğine göre²²⁰ hâlâ bir fuar kenti olmanın deneyimine sahip bir Orta Çağ şehridir.²²¹ Yani konuk kabul etmeyi bilmektedir ve çabuk bağlanması gereken ticari işlemlerin yürütülmesinde belli bir beceriye sahiptir. Ama deniz girişimciliği, uzak mesafe ticareti, modern ticari ortaklık biçimleri konusunda ya hiç deneyi yoktur, ya da çok az vardır. Öyleyse yeni rolünü hemen tam anlamıyla nasıl oynayabilirdi? Ama az çok hızlı bir şekilde uyum sağlaması, çareleri yoktan varetmesi gerekiyordu: Anvers, ya da çare bulmak.

Anvers İhtişamının Aşamaları

Anvers'in yeni rolünün, bir bakıma dışsal olan uluslararası şanslara bağımlı olması onun ihtişamını yaratmıştır. Venedik bitmez tükenmez mücadelelerden sonra, bir yüzyıl süren uzun bir tartışmasız üstünlükten yararlanmıştır (1378-1398). Benzeri bir konumda Amsterdam, bir yüzyıldan daha uzun bir süre kalmıştır. Anvers ise bunların tersine 1500-1569 arasında, çok hareketli bir tarih yaşamıştır: aşırı darbeler, sıçramalar, yeniden başlamalar vardır. Onun evinde kesişen ve ona, dünyayı eline geçirmekte olan bir Avrupa'nın zorlayıcı ve ikircikli istekleri ile çoklu bağışlarını getiren belirsiz güç hatlarının sayesinde ve onların yüzünden, refahının tabanı sürekli olarak sallanmaktadır. Anvers'in kaderinin belirsizliğinin başlıca nedeni (Hermann Van der Vee'nin klasik kitabını bir daha okuduktan sonra²²² söyleyeceğim üzere), Avrupa'nın tümünün ekonomisinin XVI. yüzyılda ona darbe indiren konjonktürlerin ve sürprizlerin etkisiyle, henüz huzuru ve uzun süreli bir dengeyi yakalayamamış olmasıdır. Diğerlerinden daha güçlü bir parmak darbesi ve Anvers refahının tabanı değişmekte, gerilemekte veya tersine, gözle görünür bir şekilde toparlanmakta ve gelişmektedir. Bu, gelişmesinin fiili durumda Avrupa konjonktürüyle çakıştığı ölçüde olmaktadır.

Çok fazla abartmadan söyleneceği üzere, Anvers'de her şey sanki birbirlerine benzeyen ve birbirlerinden farklı olan ve herbirinin arkasından zor yılların geldiği bir yükselme döneminde geliştiği üç kent, birbirlerini izlemişçesine cereyan etmiştir.

Bu birbiri ardına gelen üç atılımdan (1501-1521; 1535-1557; 1559-1568) birincisi Portekiz damgalıdır. Bunun işçisi karabiber olmuştur, ama Hermann Van der

Vee'nin²²³ gösterdiği üzere Portekiz, rolünü ancak baharatın efendisi Lizbon kralıyla, beyaz madenin efendisi olan Yukarı Almanyalı tüccarlar Welserler, Hochstetterler ve diğer hepsinden daha büyük veya daha şanslı olan Fuggerler arasındaki gizli anlaşma nedeniyle, tam olarak oynamıştır. İkinci atılım İspanya'nın ve bu kez Amerika'dan gelen gümüşün aktifinde yer almaktadır. Bu gümüş, otuzlu yıllarla birlikte, ışıldayan bir ekonominin belirleyici kanıtını oluşturmuştur. Üçüncü ve sonuncu atılım, Cateau-Cambrésis barışından (1559) sonra sükûnetin geri gelmesinin ve Anvers ile Alçak Ülkeler endüstrilerinin zorla geliştirilmesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Ama o dönemde endüstriyel *forcing*, son başvurulacak çare değil midir?

İlk Atılım, İlk Hayal Kırıklığı

Anvers 1500'lere doğru yalnızca bir çıraktır. Ama çevresindeki kalabalık ülkeler, Brabant ve Flandre keyifli bir dönem yaşamaktadırlar. Hansalıların ticareti az çok bertaraf edilmiştir.²²⁴ Atlantik adaları şekeri balın yerine ve ipek lüksü kürkün yerine geçmektedir; Baltık'ın kendinde Hollanda ve Zelanda tekneleri Hansa gemileriyle rekabet etmektedirler. İngilizler Berg op Zoom ve Anvers fuarlarını yünlülerinin Avrupa ayağı haline getirmişlerdir; Alçak Ülkeler'e ham olarak ithal edilen bu kumaşlar, orada boyandıktan sonra Avrupa'ya, özellikle de Orta Avrupa'ya ihraç edilmektedir.²²⁵ Anvers için sonuncu avantaj, özellikle Yukarı Almanya kökenlileri olmak üzere, Alman tüccarların kente kitlesel bir şekilde yerleşmiş olmalarıdır; yakınlarda yapılan araştırmaların verilerine göre²²⁶ daha kolay ulaşabildikleri Escaut limanını Bruges'e ilk tercih edenler onlar olmalıdır. Bu tüccarlar kente Ren şarabı, bakır, gümüş sağlamakta ve bu durum Augsburg ile o kentin banker-tüccarlarına servet sağlamaktadır.

Portekizlilerin Afrika'yı dolaşmalarından sonra doğrudan getirilen karabiberin kente beklenmedik bir şekilde ulaşmasıyla, Anvers ortamındaki mübadeleye ilişkin genel verilen aniden değişmiştir. İlk baharat gemisi 1501'de demir atmış, 1508'de Lizbon kralı, Lizbon'daki *Casa da India*'nın Anvers şubesi olan *Feitoria de Flandres*'i kurmuştur.²²⁷ Ama kral acaba neden Anvers'i seçmiştir? Herhalde daha önce de söylediğimiz üzere, karabiber ve baharat müşterilerinin büyük kitlesini Kuzey ve Orta Avrupa'nın, yani o zamana kadar Güney'den, Venedik *Fondaco dei Tedeschi*'sinden mal alan Avrupa kesiminin oluşturmalarıdır. Ama aynı zamanda, herhalde Portekiz'in Flandre'la eskiden kurulmuş deniz bağlantılarının olmasından ötürü. Nihayet ve özellikle, Portekiz büyük çabalardan sonra Uzak Doğu'ya ulaştıysa da, bu talihi yönetme ve destekleme konusunda Venedik'in sahip olduğu kaynaklara ve birikime sahip değildi, yani baharat dağıtımını bir ucundan diğerine örgütleyemezdi. Daha Hindlerle Avrupa arasındaki gidiş-gelişler için muazzam miktarda avans gerekiyordu; ve Hind Okyanusundaki ilk yağmalamalardan sonra, karabiber ve baharatı gümüş veya bakır cinsinden nakitlerle satın almak gerekmişti. Dağıtımdan elini çekmek, (daha sonra Büyük Hind Kumpanyalarının da yapacakları gibi) perakende satış kaygısını, perakendecilere kredi açma yükünü (bu alanda ödeme vadeleri 12-18 aydı) başkasına devretmek anlamına gelmekteydi. Portekizliler tüm bu nedenlerle Anvers limanına güvendiler. Anvers İngiliz yünlüler için yaptığını, Portekiz baharat ve karabiberi için yapamaz mıydı? Portekizliler Anvers'den geri dönerken götürmek üzere Alman madenlerinin gümüş ve bakırını buluyorlardı ki, onların Uzak Doğu ödemeleri için vazgeçilmez nitelikteydi.

Zaten Anvers'in Kuzey Avrupa'da üstlendiği yeniden dağıtım etkin de olmuş-

tur. Venedik tekeli birkaç yılda kırılmış, en azından zora sokulmuştur. Aynı sıralar, bakır ve gümüş Venedik'ten kitlesel olarak uzaklaşarak, Lizbon'a yönelmiştir. 1503-1505'te Fuggerler tarafından ihraç edilen Macar bakırının yalnızca % 24'ü Anvers'e ulaşmaktaydı; 1508-1509'da oran Anvers için % 49, Venedik için % 13 olmuştur.²²⁸ Gümüşe gelince, 1508 tarihli bir Alçak Ülkeler resmi belgesi, Anvers'den Lizbon'a transit giden gümüşün ağırlığını 60.000 mark olarak tahmin etmektedir.²²⁹ Batı, Portekiz devresi uğruna gümüşünü boşaltmaktadır. Böylece Alman tüccarlar, Aachenli -bakır endüstrisi merkezlerinden biri-²³⁰ Schetzler veya Augsburglu Imhoflar, Welserler, Fuggerlerden ibaret olsalar bile, Anvers'i havaya kaldıran *boom*'un göbeğinde yer almaktadırlar. Bu tüccarların kârları birikmektedir: Inhoflar 1488-1522 arasında sermayelerini her yıl % 8,75; Welserler 1502-1517 arasında her yıl % 9; Fuggerler 1511-1527 arasında toplam % 54,5 artırmışlardır.²³¹ Hızlı bir dönüşümün içinde olan bu dünyada, İtalyan firmaları büyük güçlüklerle karşılaşmaktadırlar. Frescobaldiler 1518'de iflas etmişler, Guelterattiler firmalarını 1523'te tasfiye etmişlerdir.²³²

Ancak Anvers'in aşikâr başarısı gerçek bir para piyasasına ulaşmakta gecikecektir. Böylesine bir piyasa, ancak Avrupa'nın tüm teslimat yer ve piyasaları (özellikle Lyon, Cenova, Kastilya fuarları) boyunca ortaya çıkan kambiyo senedi, ödeme ve kredi akımlarına bağlanmış olarak varolabilirdi, ama Anvers bu akımlarla çok yavaş bütünleşmekteydi. Örneğin, o sıralar oyunun tümünü yöneten Lyon'a ancak 1510-1515'e doğru bağlanabilecekti.²³³

Ve 1523'ten itibaren Anvers için asık suratlı yıllar başlamıştır. 1521-1529 döneminde Valoislarla Habsburglar arasındaki savaşlar uluslararası ticareti felcetmişler ve buna bağlı olarak, daha işin başında olan Anvers para piyasasını sıkıntıya sokmuşlardır. Otuzlu yıllarla birlikte, karabiber ve baharat piyasasında gerileme olmuştur. Her şeyden önce, Lizbon dağıtım işini kendi eline almıştır: *Fcitoria de Flandres* bu dönemde varlık nedenini kaybetmiştir ve 1549'da tasfiye edilecektir.²³⁴ Bunun nedeni herhalde, V. Magalhaes Godinho'nun²³⁵ ileri sürdüğü üzere, Portekiz'in kendine çok uzak olmayan Sevilla'da Amerikan gümüşünü bulması ve tam da bu sırada gerileme halinde olan Alman madenlerinin, 1535'ten sonra üretim yapmamalarıdır.²³⁶ Ama asıl neden, Venediğin eyleme geçmesidir: onun sattığı Doğu Akdeniz kaynaklı karabiber Lizbon'unkinden daha pahalı, ama daha kalitelidir²³⁷ ve 1530'lu, bundan da fazlası 1540'lı yıllarda Yakın Doğu'dan yaptığı alımların miktarı artmaktadır. 1533-1534'te Lyon'daki²³⁸ karabiber trafiğinin % 85'i Venediğin elindedir. Lizbon tabii ki Anvers'e sevkiyat yapmayı durdurmamıştır ve Portekiz karabiberi bu piyasayı hep canlı tutacaktır: 1539 Kasımından 1540 Ağustosuna kadar 328 Portekiz teknesi Walcheren adasına demir atmıştır.²³⁹ Ama yeni konjonktürde artık karabiber, emsalsiz sürükleyici olmaktan çıkmıştır. Portekiz bu ürünün tekeli eline geçirmeyi başaramamıştır. Venedik'le aşağı yukarı eşit bir paylaşım olmuştur ve bu durum bir bakıma kemikleşmektedir. Ve bunun tersine, XVI. yüzyılın ortasındaki kısa gerilemenin de Anvers'in içine düştüğü güçlüklerde rolünün olduğunu düşünmemize hiçbir engel yoktur.

Anvers'in İkinci Talihi

Anvers'de yeniden hız kazanan şey, Sevilla üzerinden Amerikan gümüşü ithalatındaki artıştır. 1537'de İspanya'da gümüş, Charles Quint yönetimini altının değerini olduğundan daha yukarı çıkartmaya zorlayacak kadar boldur: bu tarihte altın/gümüş rayici 1/10,11'den 1/10,61'e geçmiştir.²⁴⁰ Zenginlik dalgasının bu yükselişi İspanya'ya (Kastilya demek gerekirdi) yeni bir siyasal ve ekonomik boyut sağlamıştır.

Habsburglar Charles Quint'in kişisinde aynı anda hem İspanya'nın, hem Alçak Ülkeler'in, hem İmparatorluğun, hem de 1535'ten beri sağlam bir şekilde egemen olunan bir İtalya'nın²⁴¹ efendileri haline gelmişlerdir. Tüm Avrupa ölçeğinde ödeme yapmak zorunda olan imparator, 1519'dan beri Augsburglu kreditor tüccarlarla bağlantı halindedir ve Anvers bunların gerçek başkenti olmaya devam etmektedir. Onlar olmasaydı İmparatorluk siyasetinin de olamayacağı nakit paraları seferber eden ve aktaranlar, Fuggerler ve Welserlerdir. Bu koşullarda, imparatorun Anvers para piyasasının hizmetlerinden vazgeçmesi mümkün değildir. Bu piyasa 1521-1535 arasında, imparatora açılan kredilerin sermaye için yegâne verimli alan olduğu -faiz haddi genelde % 20'nin üzerinde olmuştur-²⁴² zayıflayan bir ticaretin zor yılları esnasında, tam da bu amaçla kurulmuştur.

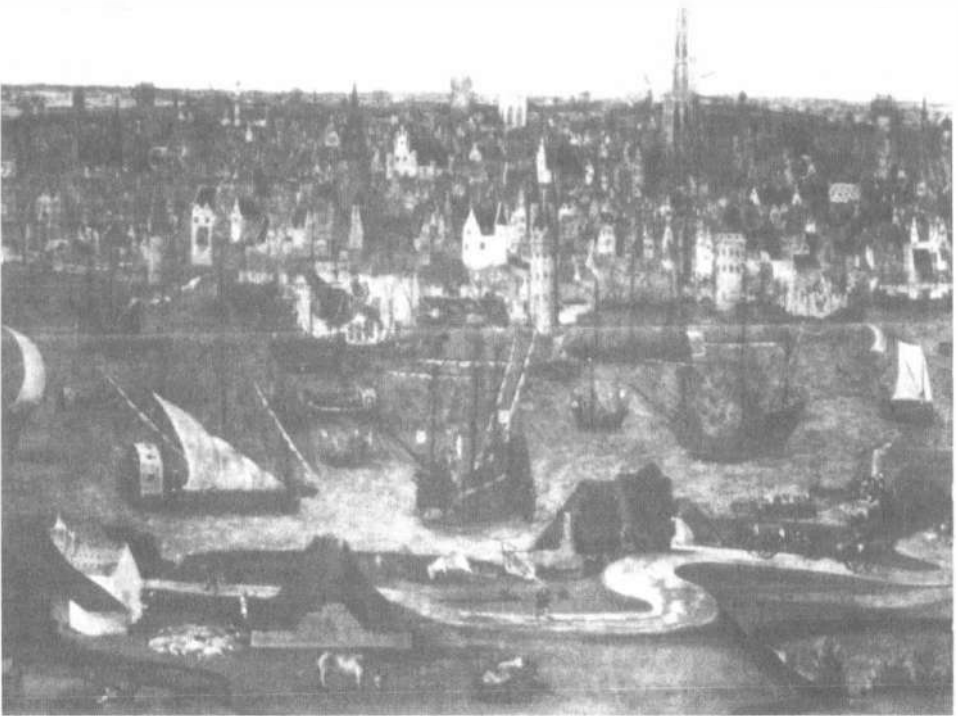
O sırada İspanya'nın başına, daha önceden Portekiz'in başına gelmiş olanlar gelmiştir. Atlantik ötesindeki görevini -Amerika'yı işletmek ve kurmak- kaldıracak ağırlığa sahip değildir ve görevini yerine ancak Avrupa'nın birçok yardımıyla yapabilmektedir. Ona Baltık'ın tahta, kereste, katran, tekne, buğday, çavdarı gerekmektedir; Amerika'ya sevk etmek üzere Alçak Ülkeler'in, Almanya'nın, İngiltere'nin, Fransa'nın bez, ince yünlü, kap kacakları gibi mamul mallar gerekmektedir. Bazen bu ihtiyaç muazzam miktarlara ulaşmaktadır. 1553'te 50.000'den fazla parça bez, Anvers'den Portekiz ve İspanya'ya doğru yola çıkmıştır.²⁴³ Zelanda ve Hollanda tekneleri 1530'dan, kesinlikle de 1540'tan itibaren Flandre-İspanya bağlantısının efendileri haline gelmişlerdir; Biscaye tekneleri *Carrera de Indias*'a yönlendirildikleri ve Bilbao ile Anvers arasındaki seyrüsefer boşluğunun doldurulması gerektiğinden, bu iş daha da kolay gerçekleşmiştir. Demek ki Charles Quint'in 1535 Tunus ve 1541 Cezayir seferleri sırasında adam, at, cephanesi ve iase taşımak için onlarca ve onlarca Flaman *hourque*'unu müsadere etmiş olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Hatta bazen *Carrera* filolarını büyümek üzere Kuzey gemilerinin müsadere edildiği de olmaktadır.²⁴⁴ Kuzeyin İberya yarımadasıyla olan bu muazzam bağlantısının İspanya ve dünya tarihindeki büyük önemini anlatmak mümkün değildir (ama bu konuya geri döneceğiz).²⁴⁵

İspanya bunların karşılığında Anvers'e yün (bu hâlâ Bruges'e boşaltılmakta, ama hemen Escaut kentine gelmektedir),²⁴⁶ tuz, şap, şarap, kuru meyvalar, zeytinyağı, artı kırmızböceği, Amerikan boya tahtaları, Kanarya şekeri gibi deniz aşırı ürünler göndermektedir. Ama mübadeleleri dengeleme konusunda bunlar yetersiz kalmakta ve İspanya açığı gümüş sikke ve külçe cinsinden kapatmaktadır. Bunlar Anvers darphanesinde yeniden basılmaktadır.²⁴⁷ Kente canlılığını nihayetle, İspanyol tüccarlar ve Amerikan gümüşü sağlamaktadır. Yüzyılın başındaki Portekizli ve Alman genç Anvers'in yerine, bir "İspanyol" kenti geçmektedir. İşsizliğe yol açan iş tıkanıklığı 1535'ten sonra ortadan kalkmaktadır. Dönüşüm iyi yol almakta ve herkes bundan ders çıkartmaktadır. Endüstrici Leyden kenti, yünlülerini Baltığa satmak için 1530'da Amsterdam'da açtığı hali terk ederek 1552'de Anvers'e yerleşirken, bu kez İspanyol Yeni Dünya ve Akdeniz pazarlarını hedeflemektedir.²⁴⁸

1537-1557 yılları tartışmasız, Anvers'in parlaklığının zirvesidir. Kent hiçbir zaman bu kadar başarılı olmamıştır. Devamlı büyümektedir: tarihini parlamaya başladığı 1500'de ancak 44-49 bin nüfusu varken, 1568'den önce herhalde 100 bini geçecektir; ev sayısı 6.800'den 13.000'e çıkarak, sonuçta iki kat artmıştır. Yeni meydanlar, yeni dik caddeler (toplamı yaklaşık 8 km.), bir altyapı ve ekonomik merkezler oluşturulması kentin inşaat şantiyeleriyle dolmasına yol açmıştır.²⁴⁹ Lüks, sermaye, endüstriyel faaliyet, kültür büyük bir atılım içindedirler. Tabii ki madalyonun tersiyle birlikte: fiyatların ve ücretlerin yükselmesi, daha da zengin olan zenginlerle, daha da fakir olan fakirler arasında açılan uçurum, hamal, sırt hamalı, haberci gibi nitelik-

siz emekçilerden meydana gelen bir proletaryanın büyümesi. Bozulma güçlü loncalara da sızmakta, ücretli emek özgür zenaatkârlara üste gelmektedir. 1540'ta terziler loncasında binden fazla niteliksiz veya yarı nitelikli işçi bulunmaktadır. Ustalar 8, 16, 22 işçi kullanma hakkının kendilerine tanınmasına tanık olmaktadır: eskiden Ypres'de yürürlükte olan kısıtlayıcı tedbirlerin uzağındayız...²⁵⁰ Yeni üretim dallarında *manüfaktürler* oluşmaktadır: tuz ve şeker tasfiyehaneleri, sabun imalathaneleri, boya atelyeleri; bunlar nitelikli işçi ücretlerinin en fazla % 60'ına ulaşabilen düşük ücretler karşılığında zavallıları çalıştırmaktadırlar. Niteliksiz işçi kitlesinin, nitelikli işçilerin silahı olarak kalmakta devam eden grev yoluna başvurulmasını sınırlandırdığına hiçbir kuşku yoktur. Ama grev olmadığı için bir gün karışıklık, şiddetli bir ayaklanma olacaktır.

Anvers'in ikinci başarısı, 1557 İspanyol iflasıyla büyük bir darbe alacaktır, yani, İmparatorun sahip olduğu tüm ülkeler ve bu ülkeler tarafından çevrelenen ve Lyon'un 1558'de kral II. Henri'nin maliyesiyle aynı anda iflas ettiği Fransa'yı etkileyen iflasla. Piyasayı ayakta tutan para devresi bu iflasla birlikte kurulmuştur. Hiçbir zaman memnuniyet verici bir şekilde onarılamayacaktır ve Alman bankerler artık Kastilya oyunun dışında kalacaklar, yerlerine Cenevizliler geçecektir. "Fuggerler Yüzyılı" sona ermiştir.

1540'a doğru Anvers'in görünüşü. National Scheepaartmuseum, Anvers.

Endüstriyel Bir Atılım

Anvers ekonomisi gene de can bulacaktır, ama çok başka bir düzlemde; bu onun üçüncü atılımı olacaktır. Valoislar ile Habsburglar arasındaki savaş hayaletini kovan Cateau-Cambrésis antlaşmasının (1559) ertesinde, İspanya, Fransa, İtalya, Hansalılarının ilginç bir yeniden canlanmalarının görüldüğü Baltık yönündeki ticaret yeniden başlamıştır (Hansalıların Anvers'deki muhteşem evi o sıralarda inşa edilmiştir).²⁵¹ Fransa ile İngiltere, Danimarka, İsveç ve Polonya arasındaki savaş alanlarına; Manş, Kuzey denizi veya Baltık'taki gemi müsaderelerine rağmen Anvers trafiği canlanmakta, ama bunalım öncesindeki düzeyine ulaşamamaktadır.²⁵² Zaten İngiltere yönünde de engeller çıkmaktadır. Elizabeth saltanatının başlarında sterling liranın değerinin yeniden biçilmesi, ada ekonomisini derin bir bunalımın içine sokmuştur; bu da İngilizlerin Hansalılara ve Alçak Ülkeler tüccarlarına karşı olumsuz tavırlarını açıklamaktadır. İngilizler birçok tereddütten sonra, 1567 Temmuzunda Hamburg'u yünlülerinin menzili olarak seçmişlerdir; ve onlara Alman pazarına Anvers'inkinden daha kolay ulaşan bir yol sunan kent, fazla bir gecikme olmadan bu ham kumaşları işleme ve satma kapasitesine sahip olmuştur.²⁵³ Bu Anvers için ciddi bir darbe olmuştur. Üstelik, Anvers piyasasını çok iyi bilen Thomas Gresham, 1566'da Londra'nın borsası olacak London Exchange'in ilk harcını atmıştır. İngiltere bu düzlemde de Anvers'den bağımsız olmak istemektedir -biraz da oğulun babaya isyanı-.

Anvers işte bu koşullarda, kurtuluşunu endüstride aramış ve bulmuştur.²⁵⁴ Ticari faaliyet veya kamu borçları alanında artık tam istihdam edilemeyen sermayeler atelyelere yönelmişlerdir. Anvers'de ve Alçak Ülkeler'in tümünde yünlü, bez ve halı endüstrisinin *olağanüstü* bir yükselişine tanık olunmuştur. Kenti 1564'te bile görmek, gelecekteki talihi için bahse girmek için yeterlidir. Nitekim kenti tahrip edecek olan tek başına ekonomik değil de, Alçak Ülkeler'in geniş çaplı toplumsal, siyasal ve dinsel karışıklıkları olacaktır.

Bir itaatsizlik bunalımı, siyaset adamlarının teşhisi budur. Ama aslında, tabanında ekonomik bir bunalım ve hayat pahalılığının yarattığı toplumsal dramların yer aldığı, derinlerden gelen dinsel bir devrim söz konusudur.²⁵⁵ Bu devrimi anlatmak, çözümlemek programımız içinde yer almamaktadır. Bize göre önemli olan, Anvers'in daha işin başında karışıklığın içine düşmüş olmasıdır. Tasvirkiricilik salgısını kenti 20 ve 21 Ağustos 1566'da genel bir afallama içinde, iki gün boyunca sarsalamıştır.²⁵⁶ Kral naibesi Marguerite de Parme'in uzlaşma ve tavizleriyle her şey gene de yatışabilecekken,²⁵⁷ II. Felipe güç kullanmayı tercih ederek ve Anvers ayaklanmasından hemen hemen günün gününe bir yıl sonra, Alba dükü askeri birliklerinin başında Brüksel'e gelecektir.²⁵⁸ Düzen sağlanmıştır, ama, ancak 1572 Nisanında patlak verecek olan savaş, için için başlamıştır bile. İngilizler 1568'de Manş'ta ve Kuzey denizinde, Alba düküne yün balyaları ve gümüş götüren, ayrıca taşıyıcıların gizlice kaçırdıkları kaçakçılıkta kullanılan gümüşleri taşıyan Biscaye zabirelerine el koymuşlardır.²⁵⁹ Böylece Alçak Ülkeler ile İspanya arasındaki deniz bağlantısı uygulamada kopmuştur.

Kuşkusuz Anvers bu darbeden ötürü ölmeyecektir. Daha uzun bir süre önemli bir merkez, bir endüstri alanı, İspanyol politikası için mali bir menzil olarak kalacaktır, ama İspanya hizmetindeki birliklerin maaşlarının ödenmesinde kullanılan para ve kambiyo senetleri artık Güney'den, Cenova menzili aracılığıyla gelecektir ve II. Felipe'nin siyasal parasının yolunun yer değiştirmesinden ötürü, Avrupa'nın yeni merkezi Cenova olacaktır. Anvers'in dünya sahnesinden düşüşü uzaktan

ve özellikle de Akdeniz'den kaydedilmektedir. Bu konuda kısa bir süre sonra açıklama getireceğim.

Anvers'in Özgünlüğü

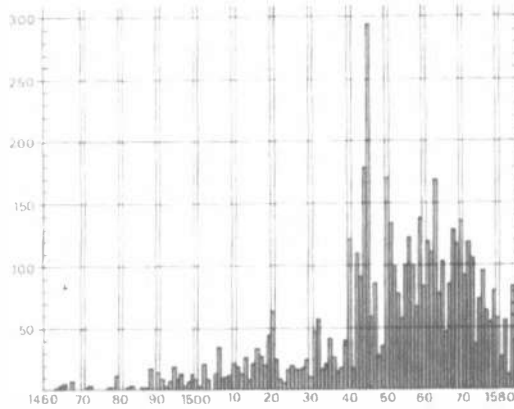
Anvers'in nisbeten kısa süren talihi, gene de kapitalizm tarihinin kısmen özgün ve önemli bir halkasını meydana getirmiştir.

Anvers kuşkusuz geniş ölçekte yabancı konukların okulunda yetişmiştir: tıpkı Avrupa'nın geri kalanına olduğu gibi, ona da İtalyanlar tarafından öğretilen çift taraflı muhasebeyi kopya etmiştir; uluslararası ödemeler için herkes gibi (ama belli bir temkinlilik ve tutumlulukla birlikte) o da kambiyo senedini kullanmıştır, bu uygulama onu piyasadan piyasaya olan sermaye ve kredi akımlarının içine sokmuştur. Ama fırsat çıkığında kendi çözümlerini düşünmeyi de bilmiştir.

Nitekim 1500'lere doğru, gündelik hayatın sıradan çemberi içinde, onu gafil avlayan ve "muazzam gerilim"lere yol açan durumlara günü gününe cevap bulmak zorunda kalmıştır.²⁶⁰ Bruges'un tersine, o tarihlerde gerçek bir banka örgütlenmesine bile sahip değildir. Bu durum herhalde Hermann Var der Wee'nin düşündüğü üzere, Burgonya düklerinin yasaklayıcı önlemlerinin (1433, 1467, 1480, 1488, 1499) sonucu olarak ortaya çıkmıştır; bu önlemler bu yöndeki girişimleri tam anlamıyla tahrir etmişlerdir. Bu yüzden tüccar Anvers'de, Rialto'da olduğunun tersine, borç ve kredisini bir bankacının defterine "yazarak", alacak ve borçlarının birbirlerini telâfi etmesi olanağına sahip değildir. Aynı şekilde, birçok kambiyo piyasasında yapıldığının tersine, Floransa veya başka bir yerdeki, hatta Anvers veya Berg-op-Zoom fuarlarındaki bir muhataba çekilen bir senedi satarak borç alma olanağı da yoktur. Ama nakit hesapların tümünü kapatmaya yetmez, "kâğıt"ın yardımı gelmesi, kaydi paranın rolünü oynaması, iş akışını kolaylaştırması, ama aynı zamanda da şu veya bu şekilde sağlam bir nakit para tabanının üzerine demir atmış olması gerekir.

Brabant fuarları uygulamasından kaynaklanan Anvers çözümü,²⁶¹ çok basittir: borç ve alacakların karşılıklı olarak kapatılması, *cédule obligatoire* denilen senetlerle yapılmaktadır; bunları imzalayan tüccar, hamiline yazılı bu senetlerin bedelini belli bir vade içinde ödemeyi yüklenmektedir. Kredi almak istiyorsam, isteyen herhangi bir kimseye imzaladığım bir senet satıyorum. A bana belli bir miktar borçlu, bu senetlerden birini imzalıyor, ama ben onu aynı miktarda borcum olan B'ye ciro edebilirim. Böylece alacaklar ve borçlar piyasada tedavül ederek, güneş görmüş kar gibi erime avantajı olan ek bir dolaşım yaratmaktadırlar. Alacaklar ve borçlar birbirlerini gidermektedir, bunlar *scontra*'nın, *clearing*'in, telâfinin veya Alçak Ülkeler'de denildiği gibi, *rescontre*'un mucizeleridir. Aynı senet iptal olana kadar elden ele dolaşmaktadır; ödeme olarak, bu senedin kendine verildiği alacaklı, bu *cédule*'ün ilk borçlusudur.²⁶² Eski havale uygulaması, böylesine bir ciro oyununu garantiye almak üzere yaygınlaşmıştır; bu uygulamaya göre ciro yapan herkese sorumluluk düşmektedir. Bu ayrımın önemi vardır ve *havale* kelimesi uygulamada *cédule*'ün yerine geçecektir. Bir tüccar şöyle yazmaktadır: "ticari uygulamamız olduğu üzere havale ile ödeme yapacağım".²⁶³

Ama mahkemeye çıkmanın da eşlik ettiği, ticari uygulamanın bu garantileri esas olan nokta değildir. Esas olanı, sistemin kolaylığı ve etkinliğidir. Kolaylığı: Anvers'deki işlemler için gelen kambiyo senetlerinin hamiline *cédule*ler haline dönüşerek, elden ele dolaşması mümkün olmaktadır. Etkinliğine gelince, bunların dolaşımı, mübadelelerin ta başından beri varolan başat bir sorunu, kurumsallaştırmadan çözmektedir: iskonto, yani zamanın bedeli, kirası sorunu. Iskonto XVIII. yüzyılda İngil-

17. 1450-1585 ARASINDA ANVERS'DE SAYILAN FRANSIZ TÛCCAR SAYISI

Bu sayı, yaklaşık olarak Anvers trafiklerinininkiyle aynı olan bir harekete göre değişmektedir. (Kaynak E. Coornaert, Les Français et le commerce international à Anvers, II, 1961.)

tere'de yerleşeceği haliyle,²⁶⁴ aslında eski uygulamaların tekrarıdır. Eğer bir senet alıyor veya satıyorsam, üzerindeki tutar onun ne alış, ne de satış fiyatını belirlemektedir. Eğer nakitle alıyorsam, rayicinin altında ödeme yaparım; eğer onu bir borç karşılığında alırsam, senedi imzalayanı borcundan daha yüksek bir tutar yazmaya zorlarım. Senet vadesi bitiminde üzerindeki para tutarı kadar değere sahip olduğundan, yola çıktığı zaman zorunlu olarak, hedefine vardığındakinden daha az değere sahip olacaktır. Kısacası, burada kendiliğinden örgütlenen ve geleneksel kambiyo senedi ve banka sisteminin dışında yayılan esnek bir uygulama söz konusudur. Bu yeni uygulamanın Rouen, Lizbon ve tabii ki bu açıdan Anvers'in mirasçısı olan Londra'da da geçerli olduğunu kaydedelim. Ama Amsterdam tarihini başlangıcı ve süreci esnasında geleneksel kambiyo senedi sistemine sadık kalacaktır.

Endüstriyel kapitalizm'in bir ilk gelişimini de Anvers'in zimmetine yazmak eğilimi büyük olabilir; bu gelişme kentte ve Alçak Ülkeler'in diğer faal kentlerinde açıkça görülmektedir. Sevinli ve tutkulu, ama korkarım ki teorik kurallara kurban edilen bir kitapta, Tibor Wittman'ın²⁶⁵ yaptığı budur. XVI. yüzyıl bu alanda Gand, Bruges veya Ypres'in -ve özellikle de önceki yüzyıllarda Floransa'nın veya Lucca'nın veya Milano'nun- faaliyetlerine nazaran yenilik getirmiş midir? Bundan ciddi bir kuşku duyuyorum, hatta Anvers'deki birçok inşaat, erkenden başlayan ve diğer Avrupa kentlerinin ilerisinde olan kent planlaması hesaba katılsa ve Hugo Soly'nin peşine takılarak şu müthiş iş adamı Gilbert Van Schoonbecke'in üzerinde durulsa bile, bu kuşku devam etmektedir. 1550'lere doğru kentin surlarını inşa etmekle görevlendirilen bu adam, kendini onbeş kadar tuğla atelyesinin, muazzam bir turba ocağının, kireç ocaklarının, bir orman işletmesinin ve bir dizi işçi evinin başına geçiren bir cins dikey *trust* kurmuştu, ama bu durum onun büyük ölçekli işi nedeniyle taşeronlara başvurmasını da engellememiştir. Anvers'de 1542-1556'daki devasa dönüşümün en büyük girişimcisi ve yararlanıcısı olmuştur. Ama cazip olmasına rağmen bu bize endüstriyel kapitalizmden söz etme, Anvers'in tacına bir çiçek daha katma hakkını vermekte midir?

CENEVİZLİLER YÜZYILINA BOYUTLARINI VE ÖNEMİNİ GERİ VERELİM

Anvers “yüzyılı” *Fuggerler yüzyılı* olmuştur, izleyen yüzyıl *Cenevizliler yüzyılı* olacaktır -gerçekte yüz yıl değil de yetmiş yıl süren (1557-1627) fazlasıyla sessiz ve incelmiş bir egemenlik, öylesine ki, tarihçilerin gözünden uzun zaman kaçmıştır, Richard Ehrenberg yaşına rağmen hâlâ yetişilemeyen eski bir kitapta (1896) bu egemenliğin varlığından kuşkulandırmıştır-. Felipe Ruiz Martin bu yüzyıla, yeni kitabı olan, ama utancı ve gün yüzü görmemiş belgeleri avlama konusundaki yorulmaz çabaları yüzünden şimdiye kadar geciken *El siglo de las Genoveses*’de gerçek boyutlarını vermektedir. Ama ben bu istisnai kitabın elyazmalarını okudum.

Cenova deneyi, Cenevizli tüccar-bankerlere bir yüzyılın dörtte üçü kadar bir süre boyunca, sermaye ve krediye hükmetmelerinin sayesinde, Avrupa ödemelerinin ve hesap kapatmalarının kökenlerinde bulunma olanağını sağlamıştır. Bu bizatihi incelenmeyi hakettirmektedir; adeta maddi olmayan bir noktanın etrafında dönen Avrupa ekonomi-dünyası tarihinin bu ana kadar bize sunduğu en ilginç merkez oluşması ve yoğunlaşma örneğidir. Çünkü bütünün eksenini Cenova değil de, bir avuç bankacı-finansçıdır (bugün çokuluslu bir şirket derdik). Ve Cenova denilen garip kentin paradokslarından biri bu noktada yer almaktadır; koşulları hiç de uygun olmayan bu kent, “kendisi” yüzyılından önce ve sonra, dünya ölçeğindeki iş hayatının zirvesine çıkma eğiliminde olmuştur. Bana göre Cenova her zaman ve her tür zaman ölçütüne göre, en mükemmelenin kapitalist kent olmuştur.

“Bir Kısır Dağlar Perdesi”

Cenova biri batıda, diğeri doğuda yer alan iki sahil şeridiyle çok az bir mekân kaplamaktadır. Bir Fransız muhtırasına göre Cenovalılar “Monaco’dan başlamak üzere Masse (Massa) topraklarına varana kadar, sahil boyunca ancak otuz fersah ve Milaneze tarafındaki ova yönünde de yedi veya sekiz fersah bir alana sahiptirler. Geri kalanı bir kısır dağlar perdesidir”.²⁶⁶ Deniz tarafında, herbir ırmağın ağzına, herbir koya ya bir liman, ya bir köy, ya da bir kasaba oturmuştur; biraz bağ, portakal bahçeleri, çiçekler, palmyeler, mükemmel şaraplar (özellikle Tabia ve *Cinque Terre*’de), Oneglia, Marro, Diano ve Vintimille’nin dört vadisinde yüksek nitelikli ve bol miktarda zeytinyağı vardır.²⁶⁷ Giovanni Botero²⁶⁸ (1592) “hepsi de en iyi kaliteden olmakla birlikte az buğday, az et” diye sonuca varmaktadır. Gözler ve koku alma duygusu için dünyanın en güzel ülkelerinden biri, bir cennet. Buraya kış bittiğinde kuzeyden gelmek, akar sulara, çiçeklere, bayram halinde bir doğaya ayak basmak demektir.²⁶⁹ Ama bu büyüleyici ülkeler yalnızca bir şeritten ibarettirler, Nice’in karşısında Alplerle buluşan Apenninler “kısır”, ormansız, hatta “otsuz” yokuşlarını ve yukarılara tünemiş, Cenova’nın Nobili Vecchi’sinin fiyelerinin ve istekle sadık adamlar olan köylü vassallerinin²⁷⁰ bulunduğu fakir ve geri köylerini Cenova’ya dayatmaktadır. Bir duvarın dibindeki sahanlıktan ibaret olan ve çok erkenden modern hale gelen Cenova, böylece “feodal” bir dağa sırtını dayamaktadır, ve bu onun birçok paradoksundan biridir.

Kentin içinde de meydan ve bina yapılacak alanlar kıt, muhteşem saraylar inatla ve umutsuzca yukarı doğru uzamak zorundadırlar. Sokakları o kadar dardır ki,

yalnızca *Strada Nova* ve *Via Balbi* at arabalarının geçebileceği genişliktedir;²⁷¹ kentin geri kalanında yaya yürümek veya hamalların taşıdığı tahtırevana binmek gerekmektedir. Surların dışında da, civarda birçok villanın inşa edildiği vadilerde de yer yetmemektedir. Bir yolcu²⁷² San Pier d'Arena dış mahallesi yolu üzerinde, Campo Marone'den çıkarken "büyük ve zengin bir konut olan ve elli kadar güzel görünümlü sarayın ortasında muhteşem olarak gözüken Durazzo sarayı gözüküyor" demektedir: böylece kırdan bile kapı kapağına, diz dize oturmak kuralıdır. Yer olmadığı için komşular arasında yaşanmaktadır. Üstelik gerçek bir cep mendili olan, ama aralarındaki yol bağlantıları çok kötü olan bu minik ülkelerden çıkmak da kolay değildir. Eğer Büyük Meclis villalarına dağılmış olan soylulara gerek duyarsa, onları toplayarak Cenova'ya getirmek üzere, Cumhuriyet'in bir kadirgasını göndermekten başka çare yoktur!²⁷³ Üstelik kadirga döner dönmez kötü hava yerleşmekte ve Cenova körfezinde hüküm sürmektedir. Tufan gibi yağmurlar, sert ve çalkantılı deniz, bütün bunlar günlerce ve haftalarca cehennem hayatı demektir.²⁷⁴ Kimse evinden dışarı çıkmamaktadır.

Sonuç olarak iyi inşa edilmemiş, hiçbir zaman rahata kavuşamayan, ırsi bir zayıflıktan çeken bir gövde. Nasıl beslenmeli? Yabancılar karşı nasıl korunmalı? Görünüşte koruyucu olan engebeli yapı kenti silahsız bırakmaktadır: nitekim kuzeyden gelen istilacı doğrudan kente ulaşmaktadır. Toplar Cenova'nın yüksek kesimlerindeki yerlerini aldığı anda, felâket baştan garantidir. Cenova güç karşısında eğilerek veya iradi olarak veya temkinlilik gereği başkalarına hep teslim olacaktı. Böylece 1396'da Fransa kralına,²⁷⁵ sonra da 1463'te Milano düküne²⁷⁶ teslim olmuştur. Su hatlarının gerisinde alınması mümkün olmayan Venedik ilk kez 1797'de Bonaparte'a boyun eğerken, Cenova'ya yabancılar fazlasıyla sık egemen olacaktı. Cenova böylece 30 Mayıs 1522'de²⁷⁷ İspanyollara ve onların bağdaşığı kent *Nobili Vecchi*'sine teslim olmuş ve ancak 1527'deki Roma yağmasının anısını soldurabileceği şiddette yağmalanmıştır. Daha sonra 1796 Eylülünde gene aynı dram;²⁷⁸ bu kez Cenova kapılarını tek bir kurşun bile atmadan, ama aşırı zengin kenti istek ve tazminatlarla bunalıtanlar Sardinyalılar ve Avusturyalılardır -bu da yağmanın modern biçimidir-. Kuşkusuz bu kötü niyetli galipler üç ay sonra Cenova'nın sıradan, ama her zaman canlı ve eli çabuk halkının şiddetli bir ayaklanması sonucu kentten kovulmuşlardır.²⁷⁹ Ama bilanço bir kez daha ağırdır. Kendini savunmamak, savunamamak pahalıya mal olmaktadır: kurtulan kent müthiş bir bunalıma düşmüş, kâğıt para sürümü amansız bir enflasyona yol açmıştır. Bu durumda, kaldırılan *Casa di San Giorgio*'yu 1750'de yeniden açmak zorunda kalmışlardır. Sonunda her şey yatışmaktadır: Cumhuriyet durumu ele almakta ve işin içinden çıkmaktadır; sermayeden aldığı aşırı düşük (% 1) vergiyle değil de, dolaylı tüketim vergilerini bir dış daha sıkarak,²⁸⁰ bu, Cenova uygulamaları çizgisi üzerinde iyi olan yoldur: bir kez daha fakirler, kalabalık olanlar darbe yemişlerdir.

Cenova deniz tarafından da aynı derecede yararlanabilir durumdadır. Limanı, kimseye ait olmayan, yani herkese ait olan açık denize açılmaktadır.²⁸¹ Batı kıyı şeridinde, bağımsız kalmak isteyen Savona uzun süre hasım hareketlerin üssü olmuş, hatta daha batıdaki Nice veya Marsilya da bu rolü oynamışlardır.²⁸² XVI. yüzyılda Cezayir korsanları hiç aralıksız ortaya çıkmakta, güney rüzgârını arkalarına alarak Korsika çevresinde ve savunmanın iyi örgütlenmediği Cenova sahillerinde darbelerini indirmektedirler. Ama bu savunmayı iyi örgütlemek mümkün olabilir miydi? Venedik'in hizmetindeki Adriyatik gibi, Cenova'nın hizmetinde bir *mare nostrum* yoktur. Kente ulaşmayı engelleyen bir lagün yoktur. XIV. Louis 1684'te kenti Duquesne filosuna bombardıman ettirmiştir. Duvarın dibine sıralanmış kent, ideal bir hedeftir. Dehşete kapılan "halk dağa kaçmakta ve evlerini tüm mobilyalarıyla yağmaya açık olarak bırakmaktadırlar", hırsızlar fırsattan yararlanmışlardır.²⁸³

Evinin Dışında, Uzakta İş Görmek

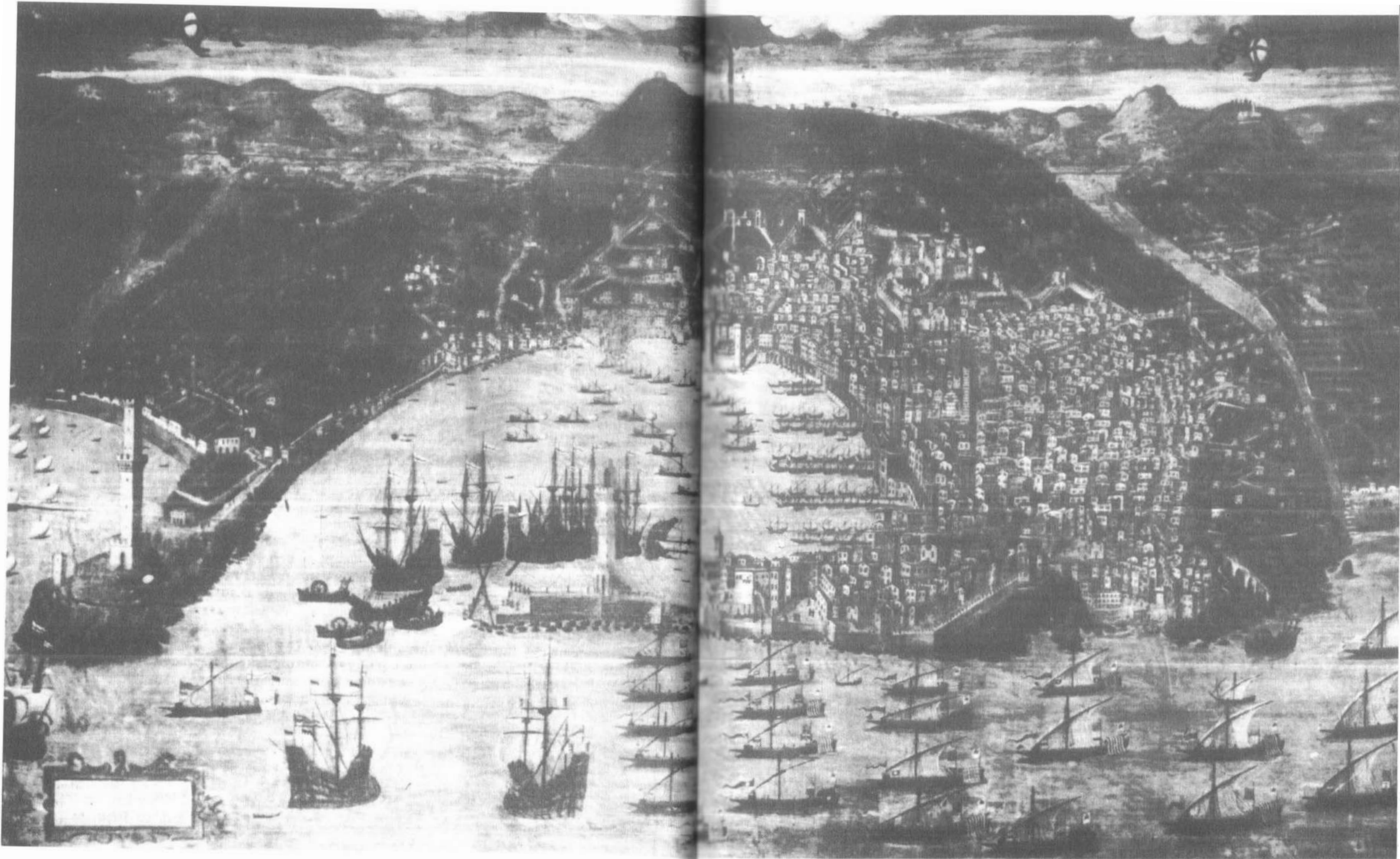
Tekrarlayalım ki, Cenova'nın zayıflığı ırsidir; kent ve bağlantıları ancak dış dünyaya başvururlarsa yaşayabilirler. Bazılarından buğday, balık, tuz, şarap; diğerlerinden tuzlamalar, yakacak odun, odun kömürü, şeker istemek gerekir. Ve bu böyle uzar gider. Akdeniz kayıkları, *bastimenti latini con viveri* bir gelmesinler, Kuzey tekneleri -Saint-Malolu, İngiliz veya Hollandalı- *cibi quad rogesimi* yüklerini, yani *carne* yortusunda tüketilen ringa veya morinaları bir getirmesinler, hemen güçlükler çıkmaktadır. Örneğin İspanya Veraset savaşı sırasında, ortalık korsan kaynakken, kentin açlıktan ölmemesi için devlet müdahalesi gerekmiştir. Bir konsolos mektubu "Cenova cumhuriyetinin küçük teknelere refakat etmeleri için donattığı iki gemi dün bu limana geldi, bunlar Napoli, Sicilya ve Sardinya kıyılarından geliyorlar ve beraberlerinde kırk kayıklık bir konvoy getiriyorlar, bunların onyedisi Napoli şarabı, onu Romagna buğdayı ve diğerleri Napoli kestanesi, peynir, kuru incir, üzüm, tuz ve aynı cinsten diğer zahireyle yüklüdür".²⁸⁴

İlaşe sorunlarının olağanda kendiliklerinden çözüldükleri doğrudur: Cenova'nın parası işleri kolaylaştırmaktadır. Buğday sanki kendiliğinden gelmektedir. Birçok İtalyan kenti gibi Cenova'nın da sahip olduğu bir cins buğday ofisi olan *Magistrato dell Abbondanza* çoğu zaman eleştirilmiştir, ama bu ofisin tek bir kuruş, tek bir "giulio" geliri yoktur ve "ihtiyat biriktirmek gerektiğinde yurttaşlardan borç almakta, sonra da buğdayı perakende olarak o kadar pahalıya satmaktadır ki, kaybetmesi olanaksızdır... başka türlü zenginlere nasıl hizmet ederdi... Öylesine ki, bu hesaba göre tüm zararı fakir çekmekte ve zengin biraz daha yağlanmaktadır".²⁸⁵ Bir kez daha, bu tavrı Cenova'nın tarzıdır. Ama *Abbondanza*'nın ne ihtiyat akçesi, ne bütçesi varsa, bunun nedeni kentte buğdayın bol olarak bulunmasıyla olağan olarak tüccarların meşgul olmasıdır. Cenova XVIII. yüzyılda Marsilya'ya eş düzeyde bir buğday dağıtım merkezi ve Venedik'le eş düzeyde bir tuz dağıtım merkezidir ve bu malları çok çeşitli Akdeniz bölgelerinden toplamaktadır.

Akrobatik Bir Oyun

Nüfusu 60 ilâ 80 bin arasında salınan ve bağlantılarıyla birlikte yarım milyonun biraz altında, biraz üstünde insanı biraraya getiren Cenova'nın, yüzyıllar boyunca gündelik hayatına ilişkin bu sıkıntılı sorunu (çok kısa ve çok zor alarm durumları dışında) çözdüğü bir olgudur, ama bunu akrobasi yaparak başarmıştır.

Zaten bu kentte her şey cambazlık değil midir? İmalat yapmaktadır, ama başkaları için; seyrüsefer yapmaktadır, ama başkaları için; yatırım yapmaktadır, ama başkalarının evinde. XVIII. yüzyılda bir Ceneviz sermayesinin sadece yarısı kent içinde yatırılmıştır;²⁸⁶ diğer yarı kendine orada yer bulamadığı için, dünyayı dolaşmaktadır. Zorlayıcı bir coğrafya onu maceraya mahkûm etmektedir. Bu durumda, bu dışarıdaki sermayenin güvenliği ve meyvaları nasıl sağlama alınabilirdi? Bu Cenova'nın ezeli sorunudur; devamlı pusuda yaşamak zorundadır ve yaşamaktadır, her riske girmeye, hem de aynı anda özellikle temkinli olmaya mahkûmdur. Bu nedenden ötürü masalsı başarılar, felâket düzeyinde başarısızlıklar olmuştur. Cenova plasmanlarının 1789'dan sonra yalnızca Fransa'yla sınırlı kalmayan çöküşü, bunun tek olmayan görüntüsüdür. 1557, 1575, 1596, 1607, 1627, 1647²⁸⁷ bunalımları İspanya'dan kaynaklanmış ve adeta yer sarsıntısı gibi darbeler olmuşlardır. Bundan önce de, daha 1256-1259'da

Cenova limanı (1485). Cristo for Grassi'ni Cenova, Civico Museo Navale de Pegli'deki tablosu. Anfityatro halindeki kent, yüksek evleri, tahkimatı, tersane, liman feneri, kadirgalar ve devasa cacaralar.

da Cenova bankaları çökmüştü.²⁸⁸

Bu tehlikelerin karşı ağırlığı, dramatik bir kapitalizmin kalbindeki Cenova iş aleminin esnekliği, çevikliği, uyumluluğu, *yerçekimine uymaması* olmaktadır -yani Roberto Lopez'in onda hayran olduğu şu ataletin tamamen dışında olma durumu.²⁸⁹ Cenova bir keresine karşılık on kere rota değiştirmiş, her seferinde gerekli değişimi kabul etmiştir. Dış bir evreni sırf kendine ayırmak üzere örgütlemek, sonra oturulmaz veya kullanılmaz hale gelince burayı terketmek; bir diğerini tasarlayıp, inşa etmek -örneğin XV. yüzyılın sonunda Doğu'yu Batı'nın uğruna, Karadeniz'i Atlantığın uğruna bırakmak,²⁹⁰ XIX. yüzyılda İtalya'yı kendi çıkarı için tek bir ülke haline getirmek-²⁹¹ bu narin bir gövde, geniş dünya kıpırdadığında hareketlenen aşırı hassas bir sismograf olan Cenova'nın kaderidir. Bir zekâ, gerektiğinde de bir güç devri olan Cenova ya dünyayı ele geçirmeye, ya da yok olmaya mahkûm değil midir?

Bu durum, daha tarihinin ilkesinin konulmasından beri vardır. Tarihçiler onun İslam dünyası karşısındaki ilk deniz başarılarına veya XIII. yüzyılda Piza veya Venediğe karşı yaptığı savaşlardaki kadirga sayısına şaşırırmaktadırlar.²⁹² Ama zamanı geldiğinde, dar savaş tekniklerine Cenova'nın tüm faal halkı binmektedir. Kentin tümü seferber olmaktadır. Aynı şekilde Cenova çok erkenden -el yakan para kitlesi- karabiber, baharat, ipek, altın, gümüş gibi malların yolunu kendi çıkarına değiştirerek; uzak kapı ve akımları zorlayacaktır. Cenovalıların Paleologosların Konstantinopl'üne muzaffer bir şekilde yerleşmelerine (1261) ve onları o sıralar Karadeniz'e götüren çılgınca maceraya bakınız.²⁹³ Venedik onu ancak gecikmeyle izleyebilmektedir. Yirmi yıl sonra ise, Veprelerden sonra Sicilya'yı ellerine geçirmişlerdir²⁹⁴ (1283). Floransa Anjouluların, Cenova da Aragonluların safında yer almışlardır. Aragonlular kazanınca, Cenova da onlarla birlikte kazanmıştır. Ama bunun olabilmesi için, Cenovalıların Sicilya'ya yerleşmelerinin modernliği ve çevikliği için Carmelo Trasselli'nin bilgisi ve hayal gücü gerekmiştir.²⁹⁵ Cenovalıların Luccalı ve Floransalı diğer "kapitalist"leri kovmaları veya hiç değilse uzak tutmaları, Palermo'da limanın çok uzağında olmayan yerlere ve tabii ki Piazza Marina'ya yerleşmeleri,²⁹⁶ kral naiplerine, büyük senyörlere borç vermeleri, bütün bunlar oldukça sıradandır. Ama daha az sıradan olan, Sicilya buğday ihracatını kaynağında müsadere etmeleri -bu buğday adanın karşısındaki İslam kıyıları için vazgeçilmez niteliktedir, bu kıyılarda bu dönemde kıtlık sürekli hale gelmiştir- ve buğday karşılığında Tunus veya Trablus'a Kara Afrika'nın derinliklerinden gelen altın tozu elde etmeleridir. Öyleyse Doriaların Sicilya'da satın aldıkları senyörlük gruplarının hepsinin de, Palermo-Agrigente arasındaki ana eksenin üzerinde yer alan buğday toprakları olması raslantı değildir.²⁹⁷ Katalan tüccarlar Cenovalıları yerlerinden atmaya kalkıştıklarında, vakit çok geçtir. Sicilya şeker üretimini de Cenovalılar örgütlemişlerdir.²⁹⁸ Sicilya ve Calabria ipeğine Messina'dan egemen olanlar, gene Cenovalılardır.²⁹⁹ XVIII. yüzyılın başında Cenovalı tüccar ve dükkâncılar hâlâ adadılar ve hâlâ tahıl ve ipekle ilgilidirler.³⁰⁰ Hatta (ticaret dengeleri açık verdiği için) "çok nitelikli ve İtalya'da çok aranan bir gümüşten yapılmış sikke olan *genovine*lerden önemli bir tutarı" Sicilya'ya göndermeye razı olmaktadır. Ustaritz çok haksız yere şaşırırmaktadır: başka bir tarafta daha fazla kazanabilmek için, bir tarafta kaybetmek Cenova'nın ezelden beri uyguladığı bir ilkedir.

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Cenova, Venedik'in rekabetine rağmen ve bazen de bu rekabet yüzünden, Avrupa ekonomi-dünyasının mekânının tümünde yeşermekte, bu alanda diğerlerini öcelemekte, onları sarsalamaktadır. XIV. yüzyıldan önce Sakız'daki üssüne dayanarak, Foça şapını işletmiş ve Karadeniz'de ticaret yapmış; *caraclarını* Bruges ve Anvers kadar ötelere ilerletmiştir.³⁰¹ XV. ve XVI. yüzyıllarda Doğu'yu yavaş yavaş kaybetmişlerdir: Türkler 1475'te Kefe'yi, 1566'da Sakız'ı almışlardır, ama Cenevizliler daha XV. yüzyılın başından itibaren, yani tamamen önden dav-

ranarak Kuzey Afrika'ya,³⁰² Sevilla'ya,³⁰³ Lizbon'a,³⁰⁴ Bruges'e yerleşmişlerdir, daha sonra Anvers'de olacaklardır. Amerika'yı piyangodan kazanan Kastilya değil de, Cristobal Colombus'tur. Ve İspanya ile Amerika arasındaki yavaş mübadeleleri 1568'e kadar Sevilla'daki Cenovalı tüccarlar finanse etmişlerdir.³⁰⁵ II. Felipe'ye borç verme konusunda, onların gözetimi altında olan muazzam girişim, 1557'de kendini onlara sunmuştur.³⁰⁶ Fırsatı kaçırmamışlardır. Bu andan sonra tarihlerinin yeni bir dönemi, *Cenovalılar* yüzyılı başlamaktadır.

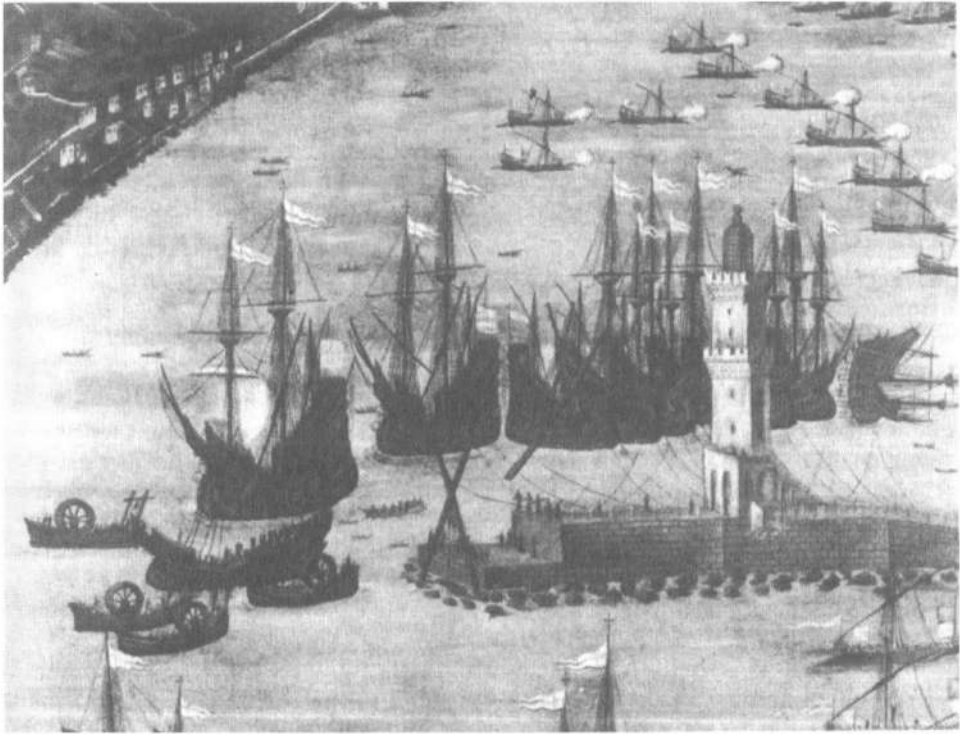
Cenova Avrupa'ya, Belli Etmeden Egemen Olmaktadır

Chioggia bozgunundan sonra "ikinci" sıraya düşen Cenova XIV. ve XV. yüzyıllarda burada kaldıktan sonra, 1550-1570 yıllarında, yukarıda andığımız girişimle "birinci"liğe çıkmış ve 1620-1630'lu yılların civarına kadar öyle kalmıştır.³⁰⁷ Bu kronoloji, başlangıcına ilişkin olarak belirsiz kalmaktadır, çünkü Anvers'in üstünlüğü sürmekte veya sürüyorsa benzerdir; kronoloji, bitişine ilişkin olarak da belirsizdir, çünkü Amsterdam'ın yükselişi 1585'ten itibaren kendini belli etmiştir, ama asıl neden Cenova egemenliğinin başından sonuna çok büyük bir gizliliğin işaretini taşıyor olmasıdır. Eğer her şey eşit olarak kabul edilirse (ve eğer ben kıyaslamalarımda fazla yanılmıyorsam), bugünün Bâle uluslararası Ödemeler Bankası'nın rolüne benzeyen bir şey.

Nitekim Cenova; tüccarları, endüstrileri, denizcileri ve tekneleri olmasına ve gerektiğinde San Pier d'Arena'daki tersanelerinde kendi teknelerini yapabiliyor, hem de çok iyi yapabiliyor ve hatta bu tekneleri satıyor ve kir alıyor olmasına rağmen; dünyaya tekneleri, denizcileri, tüccarları, endüstri patronları aracılığıyla egemen olamamaktadır. Cenova kadirgalarını, nitelikli ve sağlam kadirgalarını kiraladığı kadar, memnuniyetle *condottieri* olan (ama deniz çarpışmaları için) kent yurttaşlarını da Fransa kralı, sonra da Charles Quint gibi hükümdarların hizmetine vermektedir. Bunlardan biri olan Andrea Doria 1526'da "ihamet" ederek, I. François'nın hizmetinden ayrılarak (Lautrec'in karadan kuşatma altında tuttuğu Napoli ablukasını terkedererek) İmparatorun hizmetine girmiştir.³⁰⁸

Charles Quint, başta Fuggerler olmak üzere, ona bu büyük siyasetini sürdürme olanaklarını sağlamış olan Augsburglu tüccarların tabiyetinde olmakla birlikte, bu uzak 1528 yılından itibaren Cenevizlilerden borç almaya başlamıştır³⁰⁹ ve 1557'de İspanyol iflası Yukarı Almanyalı bankacıların saltanatına son verdiğinde, Cenevizliler boşalan yeri doğal olarak doldurmuşlar, bu işi büyük bir ustalık ve kolaylıkla gerçekleştirmişlerdir, çünkü daha 1557'den çok önceleri uluslararası finansın karışık (ve bizzat karmaşıktırdıkları) oyununa katılmış durumdadırlar.³¹⁰ Katolik krala sağlayacakları hizmetlerin esası, ona her ikisi de düzensiz olan vergi gelirleri ile Amerikan gümüşü ithalatı kaynaklarından itibaren, düzenli gelirler sağlamaktır. Katolik kral da, tüm hükümdarlar gibi harcamalarını günü gününe yapmaktadır ve geniş Avrupa satranç tahtasının üzerinde büyük tutarları oradan oraya kaydırmak zorundadır. Sevilla'da para toplamak, ama Anvers ve Milano'da düzenli harcamalar yapmak. Bugün tarihçilerin iyi bildiği bu şemanın üstünde şöyle bir durmamız yeterlidir.³¹¹

Cenovalı tüccarlar, yılların geçmesiyle büyüyen bir görevin içine girmişlerdir. Katolik kralın gelirlerinin yanı sıra harcamalarını da yürütmektedirler, böylece Cenevizlilerin kârları sürekli artmaktadır. Cenovalılar krala kuşkusuz, İspanya ve İtalya'daki tasarrufların onlara emanet ettikleri parayı borç vermektedirler.³¹² Ama seferber edebildikleri tüm sermayeleri de bu mekanizmaya katmaktadırlar. Her şeyi yapmaları mümkün olmadığı için, 1568'de³¹³ Sevilla ile Amerika arasındaki ticari iş-

XV. yüzyılda dev Cenova gemileri. 134-135. s.'deki tablodan ayrıntı.

lerin finansmanından vazgeçecekler, Segovya'dan yün alımlarına eskiden olduğu kadar müdahale etmeyecekler, veya Granada'dan ipek, veyahut da Mazaron'dan şap alımı işine daha az gireceklerdir. Böylece açıkça, maldan finansa geçmektedirler. Ve eğer onlara inanılacak olursa, bu çok açık bir şekilde devasa olan işlerde ancak geçinecek kadar kazanmaktadırlar. Krala açılan borçlarda faiz haddi olağan olarak % 10'dur, ama Cenovalılar masrafların, düş kırıklıklarının, ödemede gecikmelerin olduğunu söylemektedirler. Bunları inkâr etmek mümkün değildir. Ancak Katolik kralın hizmetindeki kâtiplerden birine inanılacak olursa, borç verenler % 30'a varan kazançlar sağlamaktadırlar.³¹⁴ Muhtemelen iki taraf da doğruyu söylememektedir. Ama Cenevizlilerin aynı anda faizlerin, faizlerin faizlerinin, kambiyo ve yeniden kambiyoya olanak veren hilelerin, altın ve gümüş parça alım ve satımlarının, *juros* spekülasyonunun ve Cenova'da sadece gümüş satışından sağladıkları ek % 10'luk kârın üzerinde yürüttükleri oyun, açıkcası kârlıdır.³¹⁵ Bunlar değişken ve hesaplanmaları güç kârlardır, ama büyük miktarlara ulaşmaktadırlar. Üstelik, tüccarların borç verdikleri tutarların azametinden (ve gene bir kez daha, öz sermayelerini çok aşan bir miktar) ötürü, birim faiz haddi mütevazî olsa bile, kârlar gene de muazzam olacaktır.

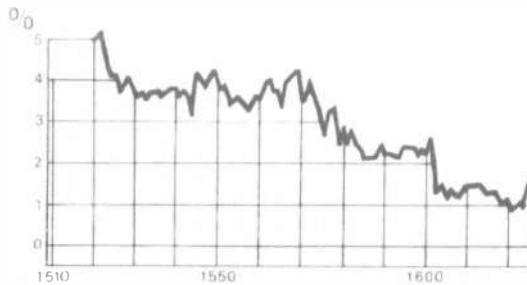
Nihayet İspanya'nın siyasal parası, harekete geçirdiği veya arkasından sürüklediği diğer akımların arasında yer alan bir akımdır. Riyal veya gümüş külçe yüklü ola-

rak 1570'ten itibaren çok büyük sayılarda Cenova'ya gelmeye başlayan kadırgalar, inkârı mümkün olmayan bir egemenlik aracıdır. Bunlar Cenova'yı tüm Avrupa servetinin kökeni haline getirmişlerdir. Kuşkusuz Cenovalılar her alanda başarılı olmamışlar, ellerini atıkları her işte kazanamamışlardır. Ama nihayet, bu olağanüstü iş adamlarını uzun zaman içinde ve deneylerinin toplamı açısından yargılamak ve açıklamak gerekir. Nitekim, XVI. yüzyılda bunların zenginlikleri ne altın, ne de gümüşten değil de, "krediyi seferber edebilme olanağı"ndan, bu zor oyunu daha üst bir düzlemde hareketle oynayabilmelerinden kaynaklanmaktaydı. Onlara ilişkin olan ve nihayet ulaşılabilir hale gelirken, aynı zamanda açıklamalarımızı daha da karmaşıktıran ve geliştiren zengin belge dizilerinin giderek daha açıkça ortaya koyduğu durum budur.

Cenova Başarısının Nedenleri

Bu Cenova zaferini nasıl açıklamalı? Her şeyden önce bir varsayım ile. Avrupa 1501-1560 arasında (yaklaşık tarihler), XVI. yüzyılı ikiye bölen, az çok belirgin bir bunalım tarafından sarsalanmıştır. II. Henri'nin Fransa'sı artık, adeta güneşli günler yaşamış olan I. François'ınki değildir; Elizabeth'in İngiltere'si de artık VIII. Henry'nin İngiltere'si değildir. Acaba Fuggerler yüzyılına bu bunalım mı son vermiştir? Kanıtlanamama rağmen, bu soruya evet diye cevap verme eğilimindeyim. Bu daralmanın nedenleri arasına, 1557 ve 1558 mali bunalımlarını da eklemek gerekmez mi?

O sıralarda eski bir para dengesindeki kopuşun tamamlandığı kesindir. Nisbeten kıt olan gümüş, 1550'lere kadar nisbeten bol olan altına nazaran değer kazanma eğilimindeydi, ve o sıralarda büyük işlerin aracı olan gümüş (o olmasaydı bir Fuggerler yüzyılı olur muydu?), değer saklamanın da aracıydı. Oysa daha 1550'den önce, kıtlasmaya başlayan altın değerlenme sürecine girmiştir. Bu koşullarda, Frank C. Spooner'a göre³¹⁶ 1553-1554'e doğru Anvers piyasasında altına ilk oynayanlar olan Cenevizlilerin kararının önemini farketmemek mümkün müdür? Daha sonra, gene aynı Cenevizliler, Anvers'de Katolik kral adına ödeme yaptıklarından ötürü, kambiyo

18. CENOVA'DA 1510-1625 ARASINDA AŞIRI SERMAYE BOLLUĞU

Luoghi'lerin reel faiz eğrisi (Casa di San Giorgio üzerinde, değişken faizli, sürekli gelir senetleri). Hesabı yapan Carlo Cipolla "Note sulla storia del saggio d'interesse...", in: *Economia Internazionale*, 1952). Faiz haddi düşüşü öylesinedir ki; XVII. yüzyılın başında % 1,2'ye inmiştir. (Daha ayrıntılı açıklamalar için bkz. Braudel, *Akdeniz...*, II, s. 45).

senedi ödemelerinde talep edilen altınları denetleme konusunda diğer herkesten daha iyi bir konumda değiller midir?³¹⁷ Acaba “doğru” açıklamayı bulduk mu?

Cenovalıların zekâlarına ve koku alma yeteneklerine, geriye yönelik olarak büyük rol verenlerden olmakla birlikte, bundan biraz kuşkuluyum. Ama bu cinsten bir başarının ilke olarak devamı yoktur. Bu uzun zaman, diğerlerinden daha kurnaz olan tüccarların ayrıcalığı olarak kalamaz.

Ceneviz oyunu fiili durumda çok yanlıdır ve kendini bizatihi bu çok yanlılığıyla dayatmaktadır: gümüşü, altını ve kambiyo senetlerini kapsamına almaktadır. Cenevizlilerin beyaz madene kralla yaptıkları *asientos*'un (sözleşme) öngördüğü üzere *sacas de plata*³¹⁸ (gümüş çıkışları), ya da onlar tarafından Sevilla'dan itibaren örgütlenen kaçakçılık³¹⁹ sayesinde el koymaları yetmez; bu madeni satmaları da gerekir. İki muhtemel alıcı vardır: ya Portekizliler, ya da Doğu Akdeniz'e yönelik olan İtalyan kentleri, Venedik ve Floransa. Bu sonuncular öncelikli alıcılardır ve Doğu Akdeniz ticareti bu alımlar sayesinde serpilmekte, baharat ve karabiber Halep veya Kahire'de yeniden bollaşmakta, ve transit geçen ipek, iskeleler (Doğu Akdeniz limanları) ticaretinde muazzam bir önem kazanmaktadır. Venedik ve Floransa bu gümüşü, ticaret bilançolarının lehte olduğu Kuzey ülkelerine çekilen kambiyo senetleri karşılığında satın almaktadırlar.³²⁰ Ve Cenevizliler de, bu büyük günlerin dışında da İspanyol ordusuna ödemelerin yapıldığı piyasa olarak kalmaya devam eden, Vietnam savaşı esnasındaki Saygon'a benzer bir şekilde, gümüş ticaretinden ötürü yozlaşmış bir kent olan Anvers'e yönelik transferlerini yürütebilmektedirler. Charles Quint'in 1537'de çıkardığı kararname ile,³²¹ kambiyo senetleri artık yalnızca altınla ödenebildiğinden, Cenovalıların İtalyan kentlerine sattıkları gümüşler, Alçak Ülkeler'de ödenecek altınlarla dönüşmektedir. Zaten altın, Cenovalıların üçlü sistemlerini denetim altında tutmalarına yarayan en iyi silahlarıdır. Katolik kral 1575'de onların hizmetlerinden vazgeçerek, onları kırıp geçirmeye karar verdiğinde, Cenovalılar altın akımlarını kilitlemeyi başarmışlardır. Ücret alamayan İspanyol birlikleri ayaklanmışlar ve 1576 Kasımında Anvers'i yağmalamışlardır.³²² Kral sonunda Cenovalılara boyun eğmek zorunda kalmıştır.

Bütün bu olaylar biraraya toplanınca, ortaya bir sonuç çıkmaktadır. Cenova'nın serveti İspanya'nın Amerika'daki talihine dayandırılmıştır ve İtalya'nın tüm zenginliği de devreye sokulmuştur. Güçlü Piacenza fuarları sistemiyle³²³ İtalyan kentlerinin sermayeleri Cenova'ya akıtılmıştır ve Cenovalı ve diğer halklardan bir küçük tasarruf sahipleri kalabalığı, paralarını minik bir ödül karşılığında bankacılarla emanet etmektedirler. Böylece İspanyol maliyesiyle, İtalyan yarımadası ekonomisi arasında sürekli bir bağlantı vardır. Bunun sonucunda, Madrid'deki her iflasın arkasından İtalya karışmaktadır: 1595 iflası³²⁴ Venedikli kreditor ve tasarruf sahiplerine yansıyorak, onlara çok pahalıya malolmuştur.³²⁵ Venedik'teki gümüşe egemen olan ve Zecca'ya muazzam miktarlarda beyaz maden getiren Cenovalılar,³²⁶ bu iflas sırasında bizzat Venedik'teki kambiyo ve deniz sigortasının denetimini ele geçirmişlerdir.³²⁷ Diğer İtalyan kentlerinde yürütülecek derinlemesine her araştırma, muhtemelen oldukça benzer sorunlara ulaştıracaktır. Nitekim Cenova'nın oyunu, İtalya'nın faaliyetlerini gereken yükseklikte tutması halinde mümkündü, hatta bu sayede kolaydı diyebilirim. İtalya tıpkı XIV. ve XV. yüzyıllarda Venedik'i isteyerek veya istemeden desteklediği gibi, Cenova'yı da XVI. yüzyılda desteklemiştir. İtalya zayıflarsa, Piacenza fuarlarının adeta gizli oturum biçimindeki şenliklerine ve toplantılarına elveda!

Bankacıların başarısının arka cephesinde, unutmamak gerekir ki bizzat Cenova kenti yer almaktadır. Cenovalıların kurdukları şaşırtıcı makina sökölmeğe başladığında Cenova'yı, çoğu zaman Madrid'e yerleşmiş olan, orada saraya sık sık giden,

orada büyük oynayan, kralın danışman ve yardımcılarının kin ve kavgaları arasında yaşayan, kendi aralarında evlenen, İspanyol'un onları tehdit ettiği her seferinde veya Cenova'da kalan ve dönüşte meydana gelecek şokların asıl kurbanı olan ortaklar onlara karşı homurdanmaya başladıklarında, sanki tek bir kişiymişler gibi kendilerini savunan büyük Cenovalı bankacılarla karıştırma tehlikesi ortaya çıkmaktadır. Bu iş adamlarına ait mektupların Franco Borlandi ve öğrencileri tarafından keşfinin, onların hakkında hâlâ eksik olan aydınlatmaları sağlayacağını umalım. Ama sonuçta, Madrid'de onlara verilen adla bu *hombres de negocios* çok az sayıda insan, en fazla 20 veya 30 kişidirler: onların yanında, onların altında çeşitli mertebelerden yüzlerce, hatta binlerce Cenevizli tüccarın bulunduğu düşünmek gerekir, bunlar komilerden, dükkâncılardan, aracılardan, komisyonculardan oluşmakta ve hem kendi kentlerinde, hem de İtalya ve Sicilya kentlerinde kalabalık gruplar halinde bulunmaktadırlar. İspanyol ekonomisinin tüm katlarına -Sevilla'da olduğu kadar Granada'da da kök salmışlardır. Devlet içinde bir tüccar devleti olduklarını söylemek aşırıya kaçmak olacaktır. Ama XV. yüzyılda yerleşik hale gelen ve süreklilik gösteren bir sistem söz konusudur: Cadiz'deki Cenevizliler XVIII. yüzyılın sonunda, İngiliz, Hollandalı veya Fransız tüccar kolonilerinininkiyle kıyaslanabilecek iş hacimlerine sahiptirler.³²⁸ Bu gerçek çoğu zaman kıyıda kalmaktadır.

Yabancı bir ekonomik mekânın bu fethi, açık bir şekilde kavrayamasa da, geniş bir sisteme egemen olmak isteyen tasnif dışı bir kentin ihtişamının koşulu olmuştur. Her zaman tekrarlanan bu olgu, bu nedenden ötürü adeta sıradan hale gelmiştir. Bizans mekânına nüfuz eden Venedik, İspanya'ya girmeyi başaran Cenova, eskiden İngiltere'ye, sonradan Fransa'ya giren Floransa, XIV. Louis Fransa'sındaki Hollanda, Hindler evrenindeki İngiltere... hep böyle olmuşlardır.

Cenova'nın Geri Çekilmesi

Evinin dışında inşaat yapmanın tehlikeleri vardır: başarı genelde geçicidir. Cenevizlilerin İspanyol maliyesine ve buradan da Avrupa finansına el koymaları altmış yıldan biraz daha fazla sürebilmiştir.

Ama, 1627 İspanyol iflası sanıldığı gibi Cenovalı banker-finansçıların batmalarına yol açmamıştır. Bu iflas onlar için kısmen, iradi bir iş bırakma fırsatı olmuştur. Nitekim bu bankerler, kârlarını ve sermayelerini tehdit eden yeni iflas beklentilerinden ötürü, Madrid hükûmetine hizmetlerini sunmayı sürdürmeye hevesli değillerdi. Konjonktüre rağmen gerçekleştirdikleri program, fonların zor koşulların elverdiğince çabuk geri çekerek, başka finans işlemlerine yatırmaya dayanmaktaydı. Cenova'daki Venedik konsoloslarının ayrıntılı mektuplaşmalarına dayanarak, yakınlarda yazdığım bir makale bu yönde ilerlemektedir.³²⁹

Ama çoğu zaman olduğu gibi, burada da tek bir açıklama yeterli olamaz. İspanya'daki Cenevizli borç vericilerin konumlarını ve bunların o sıralar Katolik kralın maliyesini üstlenen Portekizli rakipleri karşısındaki durumlarını daha iyi bilmek gerekmektedir. Portekizliler kendilerini kont-dük Olivares'in kararlarıyla mı dayatmışlardır? Atlantik konjonktürüyle mi öne itilmişlerdir? Bu Portekizliler Hollandalı kapitalistlerin öne sürdükleri adamlar olmakla suçlanmışlardır. Bu itham doğruya benzemektedir, ama kanıtlanması gerekir. İngiltere kralı I. Charles'ın İspanya ile 1630'da imzaladığı antlaşmanın her halükârda oldukça ilginç sonuçları olmuştur.³³⁰ Bu barış antlaşmasının pazarlıklarını yürüten Sir Francis Cottington, Alçak Ülkeler'e yönelik gümüşün İngiliz gemileriyle taşınması anlaşmasını da sağlamayı bilmiştir. Bu gümüş kitlesinin üçte biri, 1630-1643 arasında Londra köprüsündeki atelyelerde sikke hali-

ne getirilecektir. Demek ki İspanyol gümüşü artık yıllar boyunca Kuzey'e Ceneviz değil de, İngiltere aracılığıyla aktarılacaktır.

Cenevizlilerin işi bırakmalarının nedeni bu mudur? Bu anlaşılanın 1620 gibi geç olan tarihine bakarak, pek değil denilebilir. Hiçbir şekilde kanıtlanmamış olmasına karşılık, Cenova'nın arızaya geçmiş olmasının bu ilginç çözüme yol açmış olması daha doğruya benzemektedir. Kesin olan şey, İspanya'nın fonlarını aktarmak için mutlaka güvenilir bir sisteme ihtiyaç duymasıdır. Zarif bir çözüm olan, ama uluslararası bir ödemeler ağına egemen olmayı gerektiren, fonları kambiyo senetleri aracılığıyla aktarmaya dayanan Ceneviz çözümünün yerine, denizde savaşarak veya korsanlık yaparak saldırarak olanların taşıyıcı olarak kullanıldığı bir sistem ikâme edilmiştir. Bir mizah başyapıtı olmak üzere, İspanyol parası, Güney Alçak Ülkeler'in yönetimi ve savunması için gerekli olan bu para, 1647 veya 1648'den itibaren artık İngiliz gemileriyle değil de, Birleşik Eyaletler'in daha Münster'de ayrı bir barış antlaşması (Ocak 1648) imzalamalarından önce,³³¹ Hollanda gemileri tarafından taşınacaktır. Protestanlar ve Katolikler gerektiğinde anlaşabilmektedirler: paranın kokusu yoktur.

Cenova'nın Hastalıktan Sonraki Yaşamı

Cenova'ya geri dönmek üzere, bu kentin işi bıraktığını inkâr etmek mümkün değildir. *Asientistas* 1627 İspanyol iflasının ortaya çıkardığı oldukça zor ve kesinlikle kaygı verici koşullara rağmen, ve onlara İspanya, Lonbardiya ve Napoli'de çıkartılan birçok güclüğe rağmen, sermayelerinin önemli bir bölümünü kurtarmışa benzemektedirler. Bu sermaye geri çekilişinin başarısı, öyle sanıyorum ki, hacmi yıl be yıl hesaplanabilir olan *sekizlik sikkeler*'in Cenova'ya getirilmesi sayesinde gerçekleştirilmiştir.³³² bu gelişler, 1627'den sonra da bazen büyük miktarlarda olmak üzere sürmüşlerdir. Zaten Cenova da Amerika kaynaklı gümüş akımlarına bağlı kalmaya devam etmektedir. Hangi yollarla? Kuşkusuz önce Sevilla, sonra da Cadiz'deki ticaret yoluyla. Çünkü bu Ceneviz ticaret ağları Andalusya'da yerli yerinde kalmış ve Amerika'yla olan bağlantıyı korumuştur. Öte yandan, sahneye Portekiz Marranoları gibi başka borç vericilerin girmesiyle, Cenevizli *partitanti* birçok kereler oyunu yeniden oynamayı kabul etmişlerdir. Örneğin 1630, 1647 veya 1660'ta olduğu gibi.³³³ Bu oyuna yeniden girdilerse, bunun nedeni önce Sevilla'ya, sonra Cadiz'e gelen gümüşlerin resmi rakamlarda belirtilenlerden daha yüksek miktarda olmaları değil midir?³³⁴ Bu nedenden ötürü İspanya'ya borç verilmesi daha kolay, hatta daha verimli hale gelmiştir. Ve bu gümüş girişleri, Avrupa'yı besleyen muazzam gümüş kaçakçılığına katılma konusunda, artan bir olanak sunmaktadırlar. Cenevizliler böylesine bir fırsatı kaçırmamışlardır.

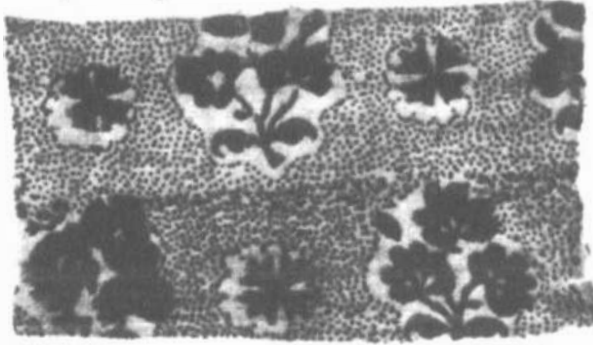
Cenova İspanyol kaynağına girebilmek için, aynı zamanda mamul ürünlerini ihraç etme gibi bir olanğa da sahiptir. Nitekim, Avrupa'nın XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki endüstriyel yükselişine Venedik'ten daha fazla ortak olmuş ve üretimini Cadiz ve Lizbon piyasalarının taleplerine uydurarak, Cadiz'in gümüşüne, Lizbon'un altınına ulaşmanın yollarını aramıştır. İspanya 1776'da bile çok miktarda Ceneviz kumaşını ithal etmektedir, "ve hatta İspanyol zevkine yönelik özel imalathaneler vardır; örneğin... küçük çiçek desenleri bulunan... ve uç taraflarından birine büyük çiçeklerin nakışla işlendiği... büyük parça ipek kumaşlar yapılmaktadır. Bu kumaşlar tören elbiseleri için yapılmaktadır; bunların içinde muhteşem ve çok pahalı olanları vardır".³³⁵ Cenova yakınlarındaki Voltri kâğıt imalathanelerinin üretiminin büyük bir bölümü de "içilen tütün (sic) olarak kullanıldıkları Hindlere yöneliktir".³³⁶ Böylece Cenova kendini, Milano, Vicenze, Nimes, Marsilya veya Katalonya'nın rekabetine karşı dikkatle savunmaktadır.

Etoffes de Genes

1736.

Avec les prix d'argent et mesure de France
 et se debite a Genes de toutes les
 ce qui y ont été imprimés. Les dernières y sont imprimées a une et de
 de main mais on les y trouve trop chères.

Indiennes de seconde qualité imprimées a Genes
 large de $\frac{2}{3}$ d'aune a 26. l'aune

1698

1699

1700

Demek ki Cenovalı tüccarların siyaseti değişken, kesintili, ama esnek, kendine saygılı her kapitalist siyaset gibi uyum sağlamaya yatkın olarak ortaya çıkmaktadır. XV. yüzyılda Kuzey Afrika ile Sicilya arasındaki altın yoluna yerleşmek; XVI. yüzyılda İspanya aracılığıyla Amerikan madenlerinden gelen gümüşün bir kısmını ele geçirmek; XVII. yüzyılda mamul mal ihracı yoluyla ticari işletmeleri yeniden büyütmek. Ve, tüm dönemlerde, o anın koşullarına göre bankacılık ve finansçılık yapmak.

Nitekim, finans alemi 1627'den sonra işsiz kalmamıştır. İspanyol hükümeti eskinin sömürüsüne izin vermediğinden, Ceneviz sermayesi başka müşteriler aramış ve bulmuştur: kentler, prensler, devletler, basit girişimciler veya kişiler. Giuseppe Fello-ni'nin yakın tarihli eseri, bu konuda noktayı koymaktadır.³³⁷ Ceneviz sermayesi daha 1627'deki İspanyol sözleşmesinin bozulmasından önce "mali bağlantılarının devasa ve kökten bir yeniden dağıtımına" girişmiştir.³³⁸ Cenevizliler 1617'den itibaren Venedik fonları halinde yatırım yapmaktadırlar. XVI. yüzyıldan itibaren Floransalı bankacıların yerini aldıkları Roma'da, 1656 yılında *Monte Oro*'nun kurulması sırasında, Papalık borçlarının yenilenmesine katılmaktadırlar, zaten *Monte Oro*'nun ilk fonları tamamen Cenevizliler tarafından sağlanmıştır.³³⁹ Fransa'daki ilk plasmanları 1664-1673 arasında yapılmıştır.³⁴⁰ Yatırım hareketi XVIII. yüzyılda Avusturya, Bavyera, İsveç, Avusturya Lombardiya'sı, Lyon, Torino, Sedan... gibi kentlere doğru genişlemektedir.³⁴¹ Tıpkı Amsterdam veya Cenevre'de olduğu gibi, borç endüstrisi Cenova'da da aynı siyasetin ürünü olarak gündelik hayatta yerini almaktadır; aracılardan bu siyaseti gündelik hayata taşımaları "el haberleri" ve gazetelerde görülmektedir. Bir Fransız acentesi, 1743'te "geçen Cuma, bu kentin özel kişilerinin daha önce sözünü ettiğimiz değerli taşlar karşılığında Macaristan kraliçesine (Marie-Thérèse) verdikleri 450.000 florinlik borç Milano'ya, iyice korunan sandıklar içinde yola çıktı" diye kaydetmektedir.³⁴²

Ve dışarıya plase edilen sermaye hacmi, sanki eski makine hız kazanmak üzere XVIII. yüzyılın hızından yararlanıyormuşçasına, tedricen artmaktadır: milyon *lire di banco* olarak (yuvarlanmış rakamlar), 1725'te 271; 1745'te 306; 1765'te 332; 1785'te 342. Bunların yıllık geliri 1725'teki 7,7 milyondan, 1785'te 11,5 milyona yükselmektedir. Cenova'nın muhasebe parası olan *lire di banco*, 1675-1793 arasında hep aynı kalmak üzere, 0,328 gram altın karşılığı olmuştur. Ama ton cinsinden altın olarak hesap yapmak ne işe yarar? Kısaca, Cenevizli borç vericilerin gelirlerinin 1785'te, Cenova'nın yaklaşık olarak hesaplanan toplam gelirinin³⁴³ yarısına eşit olduğunu söylersek, daha iyisini yapmış oluruz.

Ama, Cenova'nın plasmanlarının yeni genişlemesi esnasında, eski üstünlük döneminin coğrafi çerçevesine sadık kalması ne kadar da ilginçtir! Cenova sermayesi, Hollanda veya Cenevre sermayesinin tersine İngiltere'ye gitmemekte, ama Fransa'da geniş ölçüde yatırılmaktadır (Devrim arefesinde 35 milyon *livre tournois*). Aca-ba bunun nedeni, Katolik Cenova'nın Kuzey'de Protestan bankası şebekesine mi toslamasıdır? Yoksa eski alışkanlıklar mı sonunda Cenevizli iş adamlarının düşünce ve hayal gücünü sınırlamaktadırlar?³⁴⁴

Bu tercih her halükârda Ceneviz sermayesinin Eski Rejime son veren sayısız felâketle birlikte yuvarlanması sonucunu doğurmuştur. Ama ertesi yüzyıl Cenova kendini bir kez daha, yarımadaının en canlı sürükleyici gücü olarak bulmuştur. Buharlı gemilerin devreye sokulmasını sırasında ve Risorgimento döneminde bir endüstri, güçlü bir modern bahriye kuracak ve Banca d'Italia geniş çapta onun eseri olacaktır. Bir tarihçi "Cenova İtalyan birliğini kurdu" demek ve "kendi çıkarına" diye eklemektedir.³⁴⁵

Ekonomi-Dünyaya Geri Dönmek Üzere

Ama Ceneviz kapitalizminin dönüşümleri veya daha doğrusu, birbirini izleyen dönüşümleri, Cenova'yı ekonomi-dünyanın merkezine getirememiştir. Onun "yüzyılı" uluslararası sahnede 1627'den önce, herhalde 1622'de Piacenza fuarları çöktüğünde sona ermiştir.³⁴⁶ Bu belirleyici yılın olaydizini izlenecek olursa, Venediklilerin, Milanoluların ve Floransalıların Cenevizli bankerlerle dayanışmaktan vazgeçtikleri izlenimi alınacaktır. Belki de bunun nedeni, San Giorgio'nun kentiyle olan ortaklıklarını, artık kendileri de tehlikeye girmeden sürdüremez duruma gelmeleri idi. Belki de İtalya, Cenova üstünlüğünün bedelini artık ödeyemiyordu? Ama herhalde değerli maden ve üretim kitlesine nazaran oransız olan bir değerli kâğıt akımını taşımaya gücü olmayan bir Avrupa'nın bütünün ekonomisinin de payı vardı? Bir Eski Rejim ekonomisi için çok karmaşık ve muhteris olan Cenova inşası, XVII. yüzyıl Avrupa bunalımıyla birlikte, kısmen kendiliğinden olmak üzere yıkıldı. Üstelik Avrupa o sıralarda Kuzey'e doğru yatmaktaydı ve bu yatış bu kez yüzyıllarca sürecekti. Cenevizlilerin Avrupa'nın finans hakemleri rolünü bırakmalarından sonra, ekonomi-dünyanın merkezinde de yer almaktan çıkmaları ve bu menzil görevinin, mal üzerine kurulan -dönemin başka bir işareti- Amsterdam'ın bu rolü oynamaya başlaması karakteristiktir. Finansın zamanı gene gelecektir, ama daha sonra ve bu sefer oldukça ilginç bir şekilde, Cenova deneyinin de karşısına çıkan aynı sorunlarla birlikte.

Bölüm 3

Avrupa'da Kent Egemenliğindeki Eski Ekonomiler: Amsterdam

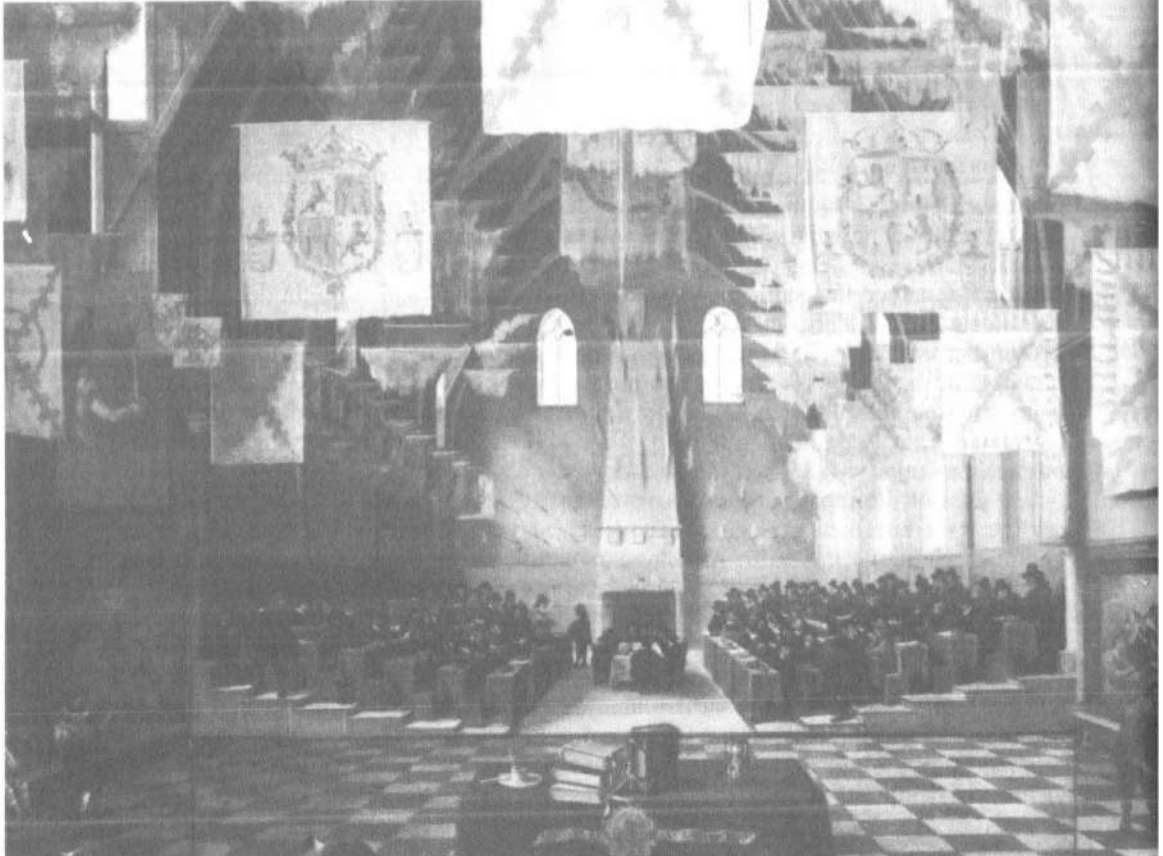

Amsterdam'la¹ birlikte, emperyalist yapıda ve eğilimdeki kentlerin dönemi kapanmaktadır. Violet Barbour "Birleşik bir modern devletin desteği olmadan, gerçek bir ticaret ve kredi imparatorluğu sonuncu kez varolmaktadır" diye yazmaktadır.² Demek ki bu deneyin dersi, ekonomik hegemonyanın birbiri ardından gelen iki aşamasının arasında yer almasıdır: bir yandan kentlerin, diğer yandan da modern devletlerin, ulusal ekonomilerin -başlangıçta İngiltere'ye dayanan Londra'nın önceliğiyle hegemonyasının. Başarılarıyla şişmiş ve XVIII. yüzyılın sonuyla birlikte dünyanın tümü olma eğilimine girmiş bir Avrupa'nın merkezinde, egemen alan, bütünü dengelemek üzere büyümek zorundaydı. Onları güçlendiren yakındaki ekonominin yetersiz desteğini alan yalnız veya hemen hemen yalnız kentler, kısa bir süre sonra ağır basmaktan uzaklaşacaklardır. Bayrağı merkezi devletler alacaktır.

Eski bir konumu sürdüren Amsterdam'ın tahta çıkması, oldukça mantıklı bir şekilde, eski kurallara göre gerçekleşmiştir: bir kent, Anvers ve Cenova gibi başka kentlerin yerine geçmektedir. Ama aynı zamanda Kuzey Güney'e göre avantajlı hale gelmekte ve bu artık süreklilik kazanmaktadır. Öylesine ki, Amsterdam sıklıkla söylendiği üzere yalnızca Anvers'in yerine geçmekle kalmamakta, aynı zamanda Ceneviz sahne arası sırasında hâlâ önceliğini korumuş olan Akdeniz'i de ikâme etmektedir.³ Tüm avantajlara ve olanaklara sahip çok zengin bir denizin yerine, uzun süre proleter konumda kalan, henüz iyi kullanılamayan ve uluslararası işbölümünün o zamana kadar en ağır ve en düşük ücretli işleri verdiği bir Okyanus geçmektedir. Ceneviz kapitalizminin ve onun da ötesinde, aynı anda her yönden saldırıya uğrayan bir İtalya'nın geri çekilmesi, yolu Kuzey'in denizci ve tüccarlarına açmıştır.

Ancak bu zafer tek bir günde kazanılmamıştır. Akdeniz'in ve İtalya'nın birbirlerine yavaşça eklenen aşamalar halindeki gerilemesi de tek bir günde olmamıştır. İngiliz gemileri 1570'li yıllarla birlikte İç Deniz'e yeniden girmişlerdir. 1590'lı yıllarda ise Hollanda gemilerinin sırası gelmiştir. Ama Akdeniz'in *naveleri*, *saeteleri*, *marcili-neleri* veya *karmürseleri* bu nedenden ötürü ortadan yok olmamışlardır. Kuzeyli taşıyıcıların istilalarının meyvalarını toplayabilmeleri için, Kuzey Afrika menzillerinin, Livorno ve Ancona limanlarının, Doğu Akdeniz iskelelerinin onlara açılmaları ve Akdeniz'in zengin kentlerine yeni gelenlerin hizmetlerini kabul etmeleri, onlara navlun vermeye razı olmaları gerekmiştir. İngilizlerin 1579'da padişahla kendi *kapitülasyon* anlaşmalarını yapmaları da gerekmiştir (Hollandalılar kendilerininkini ancak 1612'de yapabileceklerdir). Üstüne üstlük, Kuzey'in yünlülerinin, bezlerinin, diğer endüstriyel ürünlerinin Akdeniz pazarlarına girerek, geleneksel olarak orada bulunan yerel ürünleri kovmaları da gerekmiştir.⁴ Venedik XVII. yüzyılın başında, kaliteli yünlülerıyla hâlâ Doğu Akdeniz piyasasına egemendir. Demek ki Venedik ve diğer kentleri geride bırakmak gerekmektedir. Anvers'in tersine, artık İç Deniz ekonomisine yardım etmeyecek olan Amsterdam'ın yükselişinin gerektirdiği sonuçlar, az çok bunlardır.

1651'de Amsterdam'da, egemen bir devletin tüm törenselliğiyle toplanan Birleşik Eyaletler Meclisi.

Bütün bunlar bir Akdenizli için, saçmalığa varan bir gariplikti. Floransalı Lodovico Guicciardini 1567’de “toprak basıktır, başlıca nehir ve kanalların hepsi de setlerin arasındadır, öylesine ki, bunlar toprak düzeyinden akmamaktadır ve birçok yerde suyun topraktan daha yüksekte olduğu büyük bir şaşkınlıkla görülmektedir” diye yazmaktadır.¹⁵ Bundan iki yüzyıl sonra, Cenevre’den gelen başka bir yolcu için (1760) “Hollanda eyaletinde, ülkenin kendine ve hatta doğaya varana kadar her şey yapaydır”.¹⁶ Hatta bir İspanyol seyyahı olan Antonio Ponz¹⁷ (1787) “gerçekten çok, hayali ve şairane” diyecektir.

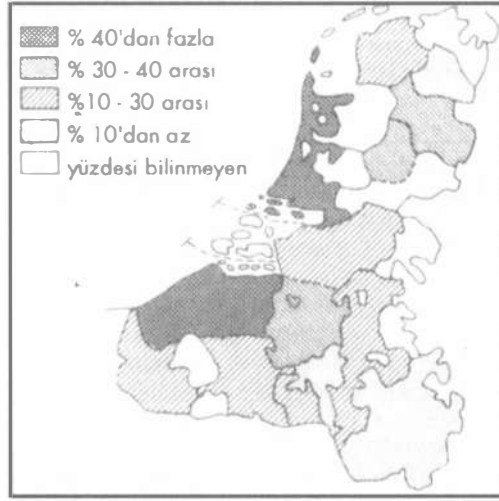
Tarımın Marifetleri

Fakat Birleşik Eyaletler'in gene de toprağı, köyleri, çiftlikleri vardır. Hatta Gueldre'de hizmetlerinde köylüler bulunan fakir soylular, yani feodal Avrupa'nın bir parçası bile vardır. Groningen'de *gentlemen farmers*; Frizya'da kiracı çiftçiler.¹⁸ Leyden civarında yoğun bir bahçe tarımı yapılmaktadır -bu bölgede üretilen sebzeler Amsterdam sokaklarında seyyar satıcılar tarafından satılmaktadır- ve Birleşik Eyaletler'in en iyi tereyağı burada üretilmektedir,¹⁹ artı Eski Ren üzerinde "buğday köprüsü" denilen bir köprü vardır, "çünkü pazar kurulduğunda, köylüler buraya tahıllarını getirmektedirler".²⁰ Şurada veya burada siyahlar giyinmiş, mantoları olmayan ama "karıları gümüşle kaplı ve parmakları altın yüzükle dolu"²¹ zengin kır adamlarına rastlanmaktadır. Nihayet her ilkbaharda "Danimarka, Jutland, Holstein'dan çok sayıda sıska öküz ve inek gelmektedir, bunlar hemen otlaklara götürülmekte, üç hafta sonra kendilerini toplayıp, şişmanladıkları görülmektedir".²² "(İyi evlerin efendileri) Kasım ortasına doğru, ailelerinin büyüklüğüne göre tam veya yarım öküz alarak, bunu tuzlamakta ve işlemektedirler... (bu etleri) salatının üzerine tereyağıyla yemektedirler. Her pazar tuzlamadan büyük bir parça keserek pişirmekte ve birçok yemek yapmaktadırlar. Sözü edilen soğuk et sofrada, birkaç başlanmış et parçası, süt ve bazı sebzelerle karıştırılmaktadır..."²³

Kullanılabilir mekânın az olması karşısında, hayvancılık ve tarım üretkenliğe yönelmek zorundadır. Hayvanlar başka yerlerdekilere göre daha iyi beslenmektedir. İnekler günde otuz kovaya varan miktarlarda süt vermektedirler.²⁴ Tarım bahçeciliğe yönelmekte, bilgince ekim rotasyonu tarzları icad edilmekte, kentlerin kullanılabilir çöpleri de dahil, gübre sayesinde her yerdekenden daha yüksek verimler sağlanmaktadır. Gelişme 1570'ten itibaren, ülke ekonomisinin ilk kalkışında rol oynayacak kadar nettir. Bu durum Jan de Vries'e²⁵ kapitalizmin Hollanda'da topraktan hareketle büyüdüğünü söylemektedir.

Küçük ölçekli olmalarına rağmen, ses getiren gelişmelerin, İngiltere'ye de ulaşacak bir tarım devrimini başlattıkları doğrudur, ama bu başka bir öyküdür. Önemli olan, kentlerle temasta olan kırların ticarileşmekte, bir bakıma kentleşmekte gecikmemeleri ve tıpkı kentler gibi, dış katkılar sayesinde yaşamaya başlamalarıdır. Tüketim için gereken tahılın en az yarısının ithal zorunluluğu (gerçeğe yakın rakam budur), Hollanda tarımını en fazla gelir getiren kültürlere yöneltmektedir: keten, kenevir, kolza, şerbetçiotu, tütün, nihayet boya bitkileri, çiviotu ve kızkök; bu sonuncu bitki Flandre'dan kaçanlar tarafından getirilmiştir.²⁶ Bu boya ürünleri tam zamanında yetişmişlerdir, çünkü İngiltere'nin ham veya o zaman denildiği gibi "beyaz olarak" teslim ettiği kumaşlar Hollanda'da aprelenmekte ve boyanmaktadır. Öte yandan kumaşın dövülmesi ve boyanması tek başlarına, ham yünlü kumaş üretim maliyetinin (hammadde, tarama, iplik, dokuma) iki katını temsil etmektedir.²⁷ Bunun sonucunda I. James 1614'te İngiliz yünlülerinin "beyaz olarak" ihracatını yasaklamıştır.²⁸ Ama sonuç tam bir fiyasko olmuştur, çünkü İngilizler apreleme ve boya işlemlerinin üstesinden gelememişler, daha doğrusu teknik açıdan ileri olan ve bundan hiç de geri kalmayan bir neden olarak, boya malzemelerine kendi evlerinde sahip olan Hollandalılarla rekabet edememişlerdir.

Köylüler endüstri ürünlerinin cazibesine kapıldıkları ölçüde, gıda ihtiyaçları için olduğu kadar, odun ve turba için de zorunlu olarak pazara başvurmaktadırlar. İşte soyutlanmışlıklarından çıkmışlardır. Büyük köyler, bazen kendi pazarları, hatta fuarları olan toplanma yerleri haline gelmektedir. Tüccarlar da kendi cephelerinden, üreticiye çoğu zaman doğrudan başvurmaktadırlar.²⁹

19. 1500'DE BURGONYA ALÇAK ÜLKELERİ

Kentsel nüfus 1500'den itibaren rekor düzeylere ulaşmıştır. Flandre'da ama aynı zamanda Hollanda ilinde de % 40'tan fazla. Kaynak Yan de Vries, The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700, s. 83.)

İlerlemiş kırsal ticarileşme, kırsal zenginlik demekle aynı şeydir. “Burada yüz bin lirası ve daha fazlası olan zengin köylüler bulmak mucize değildir”.³⁰ Ama bu arada kırsal ücretler kentsel ücretlere yaklaşma eğilimine girmişlerdir,³¹ Pieter de la Court'un bir sözünün (1662) tadına varalım: “köylülerimiz işçilerine ve uşaklarına o kadar yüksek ücretler vermek zorundadırlar ki, bunlar efendilerinin kârlarının büyük bölümünü götürmekte ve onlardan daha rahat yaşamaktadırlar; aynı uygunsuzluklar kentlerde, daha da çekilmez ve dünyanın hiçbir yerinde olmadığı kadar söz dinlemez olan zenaatkârlar ve hizmetçiler arasında da farkedilmektedir”.³²

Yüksek Voltajlı Bir Kentsel Ekonomi

Avrupa'nın geri kalanıyla kıyaslandığında, küçük Birleşik Eyaletler, Isaac de Pinto'nun dediği gibi “oransal olarak Avrupa'nın en büyüğü” olan³³ nüfus yoğunluğu nedeniyle aşırı kentleşmiş ve aşırı örgütlenmiş bir ülke olarak çıkmaktadır. 1627'de Brüksel'den Amsterdam'a gelen bir yolcu “İspanyolların (Güney Alçak Ülkeler'de) ellerinde tuttıkları kentler ne kadar boşsa, Hollanda kentlerini o kadar dolu” bulmaktadır; “... birbirlerine iki veya üç saat uzaklıkta” olan bu kentlerde “o kadar çok insana” rastlanmaktadır ki, “Roma sokaklarında olmadığı kadar (olup olmadığını Allah bilir!) yolcu dolu at arabası vardır ve bu arada ülkenin her yerine doğru akan kanallar... sayılamayacak kadar çok gemiyle doludurlar”.³⁴ Şaşırtıcı bir durum mu? Birleşik Eyaletler nüfusunun yarısı kentlerde yaşamaktadır³⁵ -bu Avrupa rekorudur-. Bu

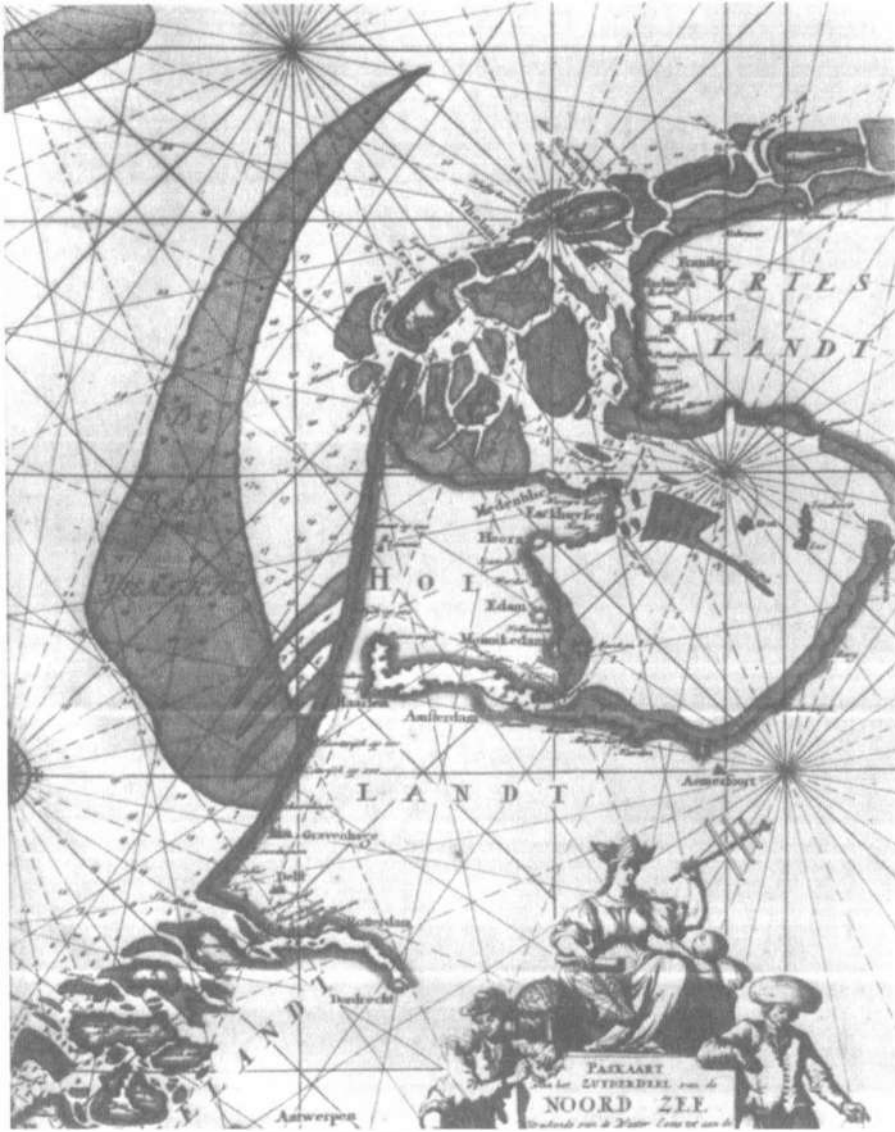
nedenen ötürü mübadeleler çoğalmış, bağlantılar düzenli hale gelmiş; deniz, nehir, kanal yollarını kullanmak zorunlu olmuştur ve Avrupa'nın geri kalanında da olduğu gibi, kara yolları köylü arabalarıyla dolmuştur.

Birleşik Eyaletler -Hollanda, Zelanda, Utrecht, Gueldre, Overijssel, Frizya, Groningen- yedi minik eyaletin birliğidir, bunlar kendilerini bağımsız saymakta ve buna uygun davranmakla böbürlenmektedirler. Bu eyaletlerin herbiri, fiili durumda az çok bir kentler ağıdır. Hollanda'da, Hollanda Meclisi'nde oy hakkı bulunan eski altı kente, aralarında Rotterdam'ın da bulunduğu oniki tanesi daha eklenmiştir. Bu kentlerin hepsi de kendilerini yönetmekte, vergi toplamakta, adaleti sağlamakta, komşusunu dikkatle gözlemekte, ayrıcalıklarını, özerkliğini, mali yönetimini savunmaya ara vermemektedir. Ve özellikle bu sonuncu nedeneden ötürü çok sayıda geçiş parası alınan yer vardır,³⁶ aslında "bu muazzam miktardaki geçiş resmi"³⁷ kentsel giriş vergilerine ayak bağı olmaktadır. Ancak devletin bu bölüklere ayrılması, bu inanılmaz ademimerkeziyet aynı zamanda belli bir birey özgürlüğü de yaratmaktadır. Kentleri yöneten yurttaş burjuvazisi adalete el koymuş durumdadır, keyfine göre cezalandırmakta, istediği herkesi kentten veya eyaletten ebediyen sürgün etmektedir -ve uygulamada bu kararların temyizi yoktur-. Buna karşılık halkını savunmakta, korumakta, onlara daha üst yargıya karşı güvence vermektedir.³⁸ Yaşamak gerektiği için, Hollanda kentleri ortak eylem gereğinden kaçamamaktadırlar. Pieter de la Court'un dediği gibi "çıkarları onları birbirlerine zincirler".³⁹ Ne kadar kavgacı olurlarsa olsunlar ve birbirlerini ne kadar kıskanırlarsa kıskansınlar, arı kovarı yasalarını onlara dayatmakta, onları çabalarını birleştirmeye, ticari ve sınai faaliyetlerini birbirine eklemeye zorlamaktadır. Bir güç bloğu oluşturmaktadırlar.

Amsterdam

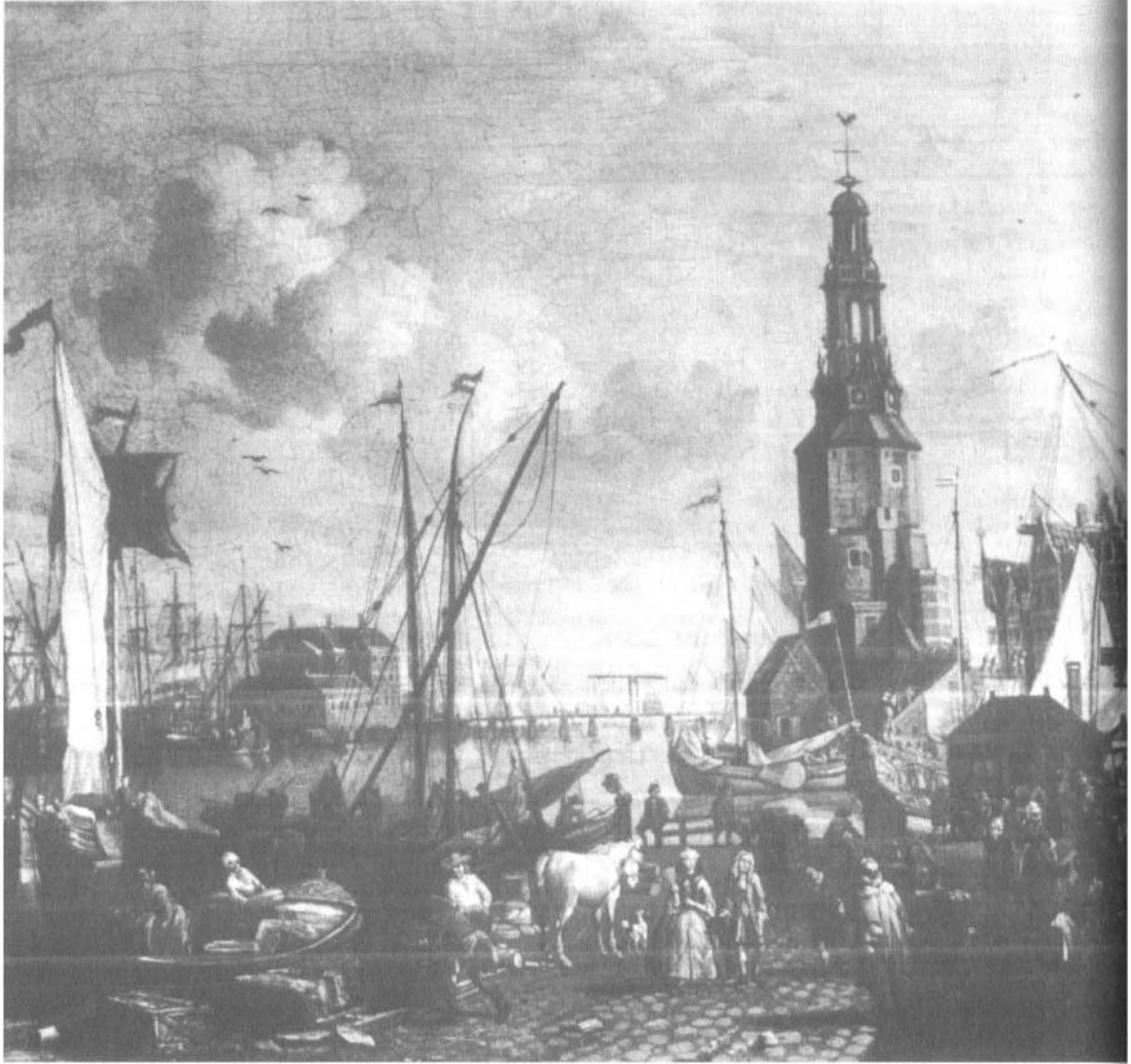
Demek ki bu kentler görevleri paylaşarak birbirlerine yapışmakta, şebekeler oluşturmakta, üst üste düzlemlerde yer almakta, bir piramid oluşturmaktadırlar. Merkezde veya zirvede, diğerlerinden daha ağır ve emredici olan, onlara bağlanmış bir kent gerekmektedir. Amsterdam Birleşik Eyaletler kentlerinin karşısında, Venedik'in kendi Terra Ferma'sındakilerin karşısındaki konumunun aynına sahiptir... Zaten taşarak onu adalar, adacıklar, kanallar halinde bölen ve tamamlamak üzere, "bataklıklar"la,⁴⁰ *vaterschepen*'lerle⁴¹ çevreleyen istilacı suları, tıpkı Brenta kayıklarının Venedik için yaptıkları gibi, ona tatlı su getiren tekneleriyle, şaşırtıcı bir kopyası olduğu Venedik'in. Tuzlu su her iki kenti de hapsedmekte değil midir?

Pieter de la Court⁴² Amsterdam'ın kendi büyük tarihine, "Texel yakınında" koruyucu kum yığıntısı şeridini "delen ve bir anda Zuydersee'yi yaratan (1282'de) bir deniz yükselmesinin sonunda doğduğunu açıklamaktadır. Bu olaydan sonra "Tery'den büyük teknelerle geçmek mümkün hale gelmiştir" ve Baltık denizcileri buluşma yerlerini ve ticaretlerini, o zamana kadar basit bir köy olan Amsterdam'a taşımışlardır. Doğal güçlerin bu yardımına rağmen, kente yaşanılması güç olmayı sürdürmüştür. Buraya yaşamak tehlikeli, en azından karmaşıktır. Amsterdam'a giden gemiler Texel veya Vlie'de, tam da kumların sürekli bir tehdit oluşturduğu Zuydersee'nin ağzında beklemek zorundadırlar; ve Amsterdam'dan ayrılan gemiler de, uygun rüzgârların çıkması için, aynı limanlarda beklemek durumundadırlar. Demek ki giriş ve çıkışta bir fasıla zorunludur, yetkililer bu dönemde gemileri özenle denetlemektedirler. Buna bağlı olarak Mart 1670'te, hem de krala ait bir savaş gemisinin, bir Fransız fırkateyninin önceden izin almadan Texel'den Amsterdam'a geçmesi üzerine kopan rezaletin öyküsü eğlendirici olabilir.⁴³ Ek bir güçlük de, büyük ticari teknele-
rin Amsterdam'ın kuzeyindeki sıg suları aşamamalarıdır. Pampus'da deniz yüzeyine

Kuzey Denizi'nin su ve kumlarının istilası altındaki Birleşik Eyaletlerin harika haritası. Su ve kum kıyıları ve adaları çevrelemektedir. 1707'ye doğru Johannes Looz tarafından basılan; ama dağıtılmayan harita. Ulusal kütüphanede bir nüsha vardır.

çok yakın olan kumlar bunların ilerlemesini engellemektedir. 1688'de bir akıl hocasının⁴⁴ deve denilen iki mavnanın büyük tekneye sancak ve iskele taraflarından yaklaşıp, gövdenin altından geçirdikleri zinciri gererek, onu yükseltip götürmelerini akıl etmesine kadar bu durum sürmüştür.

Amsterdam: A. Storck Nieuwershuis'nin Haringpakkerstoren denilen kulenin tablosu, B. de Gensvan koleksiyonu.

Ve bütün bunlara rağmen, Amsterdam limanı her zaman ağzına kadar doludur. Bir seyyah 1738'de "beni bu kadar şaşırtan başka bir şey görmedim. Aynı limana sokulmuş iki bin teknenin etkisini bizzat görmeden, bunu zihinde canlandırmak mümkün değildir".⁴⁵ 1701 tarihli bir rehber ise "direkler ve halatlar öylesine sık bir orman meydana getiriyorlar ki, güneş geçmekte zorluk çekiyor" dediği 8.000 tekne-den söz etmektedir.⁴⁶ 2.000 veya 8.000, bunun üzerinde kavga etmeyelim. Kuşku dışında olan şey, boş vaktimiz varsa Dam meydanından seyrettiğimizde gördüğümüz bandıraların çokluğudur. Aynı rehber size yeniymiş gibi gözüken bu gemi **Almandır**, altın taşımaktadır, arması dikine çizgilidir. Diğer... Brandenburg'tandır gümüş taşımaktadır, arması kartaldır"; şu Stralsund'dandır, altın yaldızlı bir güneşi vardır. Ve işte Lübeck, Venedik, İngiltere, Iskoçya, Toskana, Ragusa (simli kumaşlar ve üzerinde *Libertas* yazılı bir şeridin yer aldığı arma) tekneleri. Hatta -acaba mümkün mü?- bir "Savualı" bile vardır. Ve daha uzakta, balina avında uzmanlaşmış büyük gemiler. Ama "bu beyaz bayrakların ne olduğu" size açıklanmayacaktır, "çünkü Fransızsınız".⁴⁷ Zaten eğer *Amsterdam gazetesini* okursanız⁴⁸ yola çıkan yüzlerce tekne size adlarını ve güzergâhlarını söyleyeceklerdir. 8 Şubat 1669'da, Bordeaux'dan gelen *La Cigogne*, *Le Chariot de Lin*, *Le Soleil Levant*, *Le Renard de Bilbao*, *Le Double Cotre de Nantes* adlı gemiler; on ikisinde *Le Figuier de la Tercère*, *La Baleine Bigarré de Bordeaux* adlı tekneler; biraz daha sonra Bilbao'dan gelen *Le Chariot de Foin*, Calais'den gelen *Le Lévrier*, Galıçya'dan dönen *L'Agneau Bigarré*; Haziranda "kışı geçirdiği Moskof devletinden (herhalde Arhangelsk'ten) gelen" *Le Pot de Fleurs Texel'e* varmışlardır. Şubat'ta "*Le Pot à Beurre*'ün Alicante'ye vardığı öğrenilmiştir". Bu gidiş gelişler Amsterdam'ı "Evren'in genel ambarı, Bolluğun Merkezi, Tanrının verdiği zenginliklerin ve sevginin buluşma yeri"⁴⁹ haline getirmektedir.

Ama Hollanda eyaletlerinin ve kentlerinin katkısı olmasaydı, durum böyle olmazdı. Bunlar Amsterdam'ın şanının *sine qua non* koşullarıdır. Jean de Vries'e göre, bizim Amsterdam'ın merkezi olduğu ekonomi-dünya dediğimiz şey, olağanda söylenildiği üzere yalnızca Hollanda'dan ibaret olmayıp, deniz kökenli tüm trafiklere temas eden bütün Birleşik Eyaletler kesimlerini kapsamaktadır; yani Zelanda, Frizya Groningen ve Utrecht'in bir kesimi. Yalnızca Gueldre, Eyalet devletleri ve Overysse geri, fakir, henüz "Orta Çağda" kalmış bölgeler olarak, büyük oyunun dışında kalmaktadırlar.

"Kalp" ile Amsterdam arasındaki işbirliği, ödevlerin paylaşılmasıyla sonuçlanmaktadır: Leyden, Haarlem, Delft'te endüstriler gelişmektedir; Brill ve Rotterdam'da gemi inşa edilmektedir; Dordrecht Ren üzerindeki büyük trafiğin sayesinde yaşamaktadır; Enkhuizen ve Rotterdam Kuzey denizi balık alanlarını denetim altında tutmaktadırlar; gene metropolün dışındaki en güçlü kent olan Rotterdam'ın payına Fransa ve İngiltere ile yapılan ticaretin aslan payı düşmektedir; siyasal başkent La Haye biraz, dünün ve bugünün ABD.'sindeki Washington gibidir. Bu durumda, Doğu Hindler kumpanyasının özel kamaralar halinde bölünmesi; 1609'da kurulan Amsterdam Bankası'nın yanında, Middleburg'da (1616), Delft'de (1621), Rotterdam'da (1635) daha az güçlü, ama ona benzeyen bankaların kurulması raslantı değildir. Pierre Baudel, ABD.'ye ve Ford şirketine ilişkin bir slogana nazire yaparak, "Amsterdam için iyi olan Birleşik Eyaletler için de iyidir" derken haklıdır; ama Amsterdam iş ortaklarına güvenmek, diğer kentlerin husumet ve kıskançlıklarına dayanmak ve daha iyisi olmadığı için, bunlara uyum sağlamak zorundadır.

Karmakarışık Bir Halk

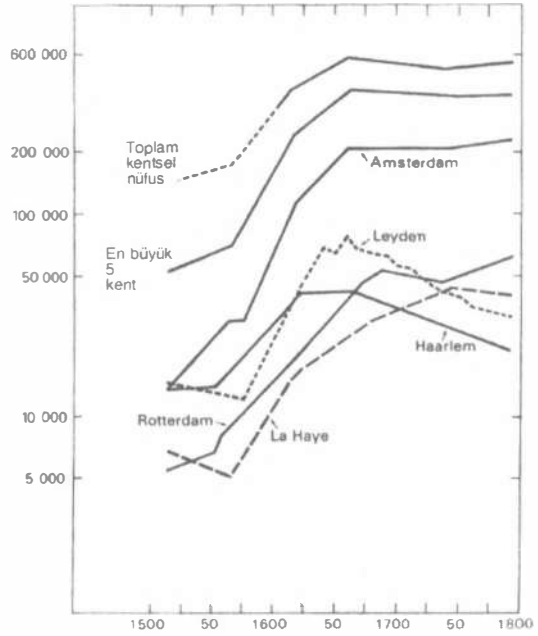
Kentler emek gücü tüketicisidirler. Birleşik Eyaletler'in kentler bütünü ancak nüfusun artışı sayesinde refaha ulaşmaktadır: 1500'de 1 milyon, 1650'de (bir milyonu kentlerde) iki milyon kişi. Böylesine bir artış yalnızca ülkede yaşayanlardan hareketle olmamıştır. Hollanda atılımı, yabancıları çağırmış, talep etmiştir; bu atılımın bir bölümü de onların eseridir. Bu yabancıların hepsi de burada, Vaadedilmiş Toprağı bulamamaktadırlar. Hollanda'nın gelişmesi, gecekondularda üst üste yığılan, düşük gıdalara mahkûm muazzam bir proletaryanın varlığına ihtiyaç duymaya hiç ara vermemiştir. Kasım ayında zayıf olan ringaların avlanması "Hollanda'da resmi ilânlarla yasaklanmıştır, (ama) fakirlerin gıdası olduğu için bu işe göz yumulmaktadır".⁵⁰ Cenna'da olduğu gibi, her şey muhtemel sınıf savaşlarını yumuşatan canlı bir yardım faaliyetiyle maskelenmektedir. Ancak buna rağmen, geçenlerde Amsterdam Belediye sarayında açılan bir sergi, zenginlerin her yerdekinden daha zengin ve fakirlerin diğer yerdekiler kadar kalabalık ve herhalde daha da mutsuz olduğu (insanın yakasını bırakmayan hayat pahalılığından ötürü) XVII. yüzyıl Hollanda'sındaki yürek parçalarıyla sefalet sahnelerini açığa çıkartmaktaydı.

Ancak tüm göçmenler Hollanda'ya kuşkulu bir talihin peşine takılarak gelmemektedirler. Bunların kalabalıkça bir bölümü, XVI. ve XVII. yüzyıllarda bir afet halinde olan savaşlar ve dinsel takibatlardan kaçmak için gelmişlerdir. 1609'da İspanya ile imzalanan ateşkesten sonra, Birleşik Eyaletler dinsel (itirazcılar itirazcı olmayanlara karşı) ve siyasal (kent naipileri *stathouder* Maurice de Nassau'ya karşı) kavgaların şiddeti yüzünden aralarındaki antlaşmayı bozma ve onlara devlet olarak hizmet eden şeyi yıkma noktasına gelmişlerdir. Ama Protestan ortodoksluğunun Dordrecht ruhani meclisindeki zaferi (1619) ve aynı yıl Hollanda hükümet başkanı Johan Van Oldenbarnevelt'in idam edilmesinden sonra *stathouder*liğin zaferiyle altı çizilen bu şiddet dalgası uzun sürmemiştir; Katoliklerin kalabalık olduğu, Doğu'da Lutherçilerin bulunduğu, Protestan itirazcılarının faaliyetlerine devam ettikleri bir ülkede de zaten süremezdi. Sonunda hoşgörü yerleşmiş ve siyasal otoritenin parçalanmasından teşvik bulan kişisel özgürlüklerle birlikte güçlenmiştir. "Reformdan geçen dinin yöneticileri sonunda, Cumhuriyet'i bir bakıma Cenevre modeline uygun bir Protestan devleti haline getirme denemelerinde çok sınırlı bir başarı sağlayabilmişlerdir".⁵¹

Hoşgörü, insanların işçi, tüccar veya kaçak olarak Cumhuriyet'in zenginliğine katkıda bulunmalarından ötürü, onların oldukları halleriyle kabul edilmelerine dayalıdır. Zaten hoşgörülü olmaya mahkûm olmayan, ihtiyacı olan insanlar ülkesine geldiği zaman, onları kabul etmeyen bir dünya "merkezi" düşünülebilir mi? Birleşik Eyaletler kesinlikle bir sığınak, bir kurtarma gemisi olmuştur. Bunun sonucunda "tıpkı Norveç kıyılarında balinanın geldiğini hisseden balıklar gibi... savaşların kovduğu insanları buraya büyük hücumu" meydana getirmektedir.⁵² Vicdan özgürlüğü kendini dayatmakta, kural haline gelmektedir. Bir İngiliz (1672) "Bu Cumhuriyet'te hiçkimse vicdanı bakımından rahatsız edildiğini söyleyip de, haklı olamaz" diye yazmaktadır.⁵³ Veya şu geç tarihli tanıklık (1705): "Dünyanın bütün halkları burada Tanrıya kendi gönüllerine ve vicdanlarının emirlerine göre hizmet edebilirler ve Egemen Din'in Reform'dan geçeni olmasına rağmen, burada herkes kendi dinine göre yaşayabilir ve burada bizzat Roma'daki kadar açıkça ibadet edilen 25 tane kadar Roma Katolik kilisesi sayılmaktadır".⁵⁴ Nüfus tarihçileri bu din çeşitliliğini herkesten daha iyi bilmektedirler, çünkü hesaplarını yaparlarken (örneğin Rotterdam'da)⁵⁵ on kadar farklı medeni durum siciliyle (Hollanda reformdan geçmişleri, İsveç reformdan geçmişleri, Valonlar, Presbiteryenler, Episkopalyenler,

20. KENTSEL NÜFUSUN ARTIŞI

Her şeyden önce Amsterdam'ın yararı-
na olan bu artış, Birleşik Eyaletler'in
atılımının göbeğinde yer almıştır. Kay-
nak Yan de Vries, *The Dutch Rural
Economy...*, op. cit., s. 89.)

Lutherciler, İtirazcılar, Mennoncular, Katolikler ve Yahudiler) karşılaşmaktadır. Katoliklerin özellikle Eyalet devletlerinde olmak üzere, çoğu zaman alt sınıfları temsil ettiklerini kaydetmek gerekir.

Göçmenler çoğu zaman en kötü işlere razı olmaktadır, ama bir Hollandalı'nın 1662'de dediği üzere "Hollanda'da çalışan açlıktan ölmez... ve kanallardan pislikleri bir sopanın ucuna bağlanmış demir ve ağıla çekenler, iyi çalışılırsa günde yarım eküye kadar kazanabilirler".⁵⁶ Bu kelimelerin altını çizdim. Nitekim nisbeten yüksek ücretlerin tehlikesi, fakir hayatını güvenceye aldığı için, kendine çalışmama lüksünü sunabilmesidir. Ve pislik temizleyenler, ağır işçiler, sırt hamalları, su arabacıları, Frizya'da hasat kaldıracak orakçılar, kış gelip de sular basmadan ve ortalığı buz kaplamadan turba çıkartacak kazmacılar olarak bu fakirlere ihtiyaç vardır. Bu orakçılık ve kazmacılık gibi işler daha çok Alman göçmenlerin payına düşmektedir. *Hollandagangen* (Hollanda'ya gidenler) olarak adlandırılan bu sefil insanların sayısı 1650'lerden sonra artmıştır, bunlar çoğunlukla *polder*'lerin ıslah çalışmalarına katılmaktadırlar.⁵⁷ Yakındaki Almanya, Alçak Ülkeler'e ordu, donanma, denizasıırı topraklar, tarla çalışmaları (*hannekekaaier*) için adam gönderen bir ucuz işgücü deposudur; kentlere de Alman *poepen* ve *moffen* akın etmektedir.

Göçmenler bahsinde, öyle olması gerektiği üzere zenaatkârlara bir şeref yeri

vermek gerekmektedir. Bunlar Leyden (serjler, hamlatlar, yünlüler), Haarlem (ipek, bez beyazlatılması), Amsterdam gibi dokuma merkezlerinde çok sayıdadırlar. Endüstrilerin çoğu yavaş yavaş bu sonuncu kente yerleşmektedir:⁵⁸ yünlü, ipekli, altın ve gümüş karışık kumaşlar, şeritler, yaldızlı deri, maroken, deve derisi, şeker tasfiye-haneleri, çeşitli kimya endüstrileri. Büyük kentin yakınındaki Saardam köyünde “dünyanın en büyük tersanesi” bulunmaktadır. Bütün bu işlerin yapılabilmesi konusunda yabancı işgücü belirleyici olmuştur. Haarlem’de, kentin dokumacılık alanındaki atılımını Ypres ve Honschoote’dan gelen işçiler belirlemişlerdir. Aynı şekilde Birleşik Eyaletler endüstrisi XVII. yüzyılın sonunda, Nantes fermanının kaldırılmasından sonra (1685) kitlesel bir şekilde gelen Fransız Protestanlarının yardımıyla yeniden atılıma geçmiş ve genişlemiştir. Fransız Protestanlarının, Anverslilerin veya İberyalı Yahudilerin göç dalgalarının içine, çoğu zaman önemli sermayelere sahip olan birçok tüccar da karışmaktadır. Hollanda başarısına özellikle Sefarad Yahudileri katkıda bulunmuşlardır.⁵⁹ Werner Sombart Amsterdam’a kapitalizmi getirenlerin bunlar olduğunu iddia etmektedir.⁶⁰ Bu tabii ki aşırıya kaçmaktır. Buna karşılık, bu insanların örneğin kambiyo ve bundan da fazlası, borsa spekülasyonları alanlarında olmak üzere, kente ciddi bir destek sağladıklarında kuşku yoktur. Yahudiler bu faaliyetlerin efendileri, hatta yaratıcıları olmuşlardır. Bunlar aynı zamanda iyi danışmanlar, Hollanda’dan Yeni Dünya’ya ve Akdeniz’e uzanan iş ağlarının kuruluşunu başlatan kişiler olmuşlardır.⁶¹ Hatta bir XVII. yüzyıl İngiliz risale yazarı, Amsterdamlı tüccarların bu insanları yalnızca ticari çıkarları uğruna çağırıldıklarını düşünmektedir, böylece “Yahudiler ve diğer yabancılar, kendi dünya ticaretlerini onlara açmışlardır”.⁶² Ama Yahudiler uyanık iş adamları olarak, her zaman ekonominin başarılı olduğu alanlara doğru gitmekte değiller midir? Eğer bir ülkeye geliyorlarsa, burada her şey iyi veya daha iyi gitmektedir. Eğer geri çekiliyorlarsa, burada her şey kötü veya daha kötü gitmektedir. Yahudiler 1653’e doğru Amsterdam’dan ayrılmaya mı başlamışlardır?⁶³ Her halükârda, bundan otuz yıl kadar sonra, 1688’de Guillaume d’Orange’ın peşinden İngiltere’ye gitmişlerdir. Acaba bunun anlamı, Amsterdam’ın görünüşe rağmen bu dönemde, yüzyılın ilk onyıllarındakinden daha kötü bir durumda mı olduğudur?

Ancak Amsterdam’ı “yapan”lar yalnızca Yahudiler değildir. Avrupa’nın tüm ticari piyasaları dünyanın merkezi olacak veya zaten olmuş olan kente kendi paylarına düşeni vermişlerdir. Başrol açıkçası Anvers’e aittir. Unutulmaz bir kuşatmadan sonra Alexandre Farnese tarafından 27 Ağustos 1585’te zaptedilen Anvers, teslim olurken yumuşak koşullar ve özellikle de tüccarları için kentte kalma veya mal varlıklarıyla birlikte ayrılma olanağı sağlamıştır.⁶⁴ Böylece Hollanda’ya sürgün gitmeyi tercih edenler, buraya elleri boş gelmemişlerdir: bunlar beraberlerinde sermayelerini, uzmanlıklarını, ticari bağlantılarını ve hiç tartışmasız, Amsterdam’ın hızlı kalkış nedenlerinden birini götürmüşlerdir. Kuzeyin yeni başkentine yerleşen Anversli tüccar Jacques de la Faille, 23 Nisan 1594’te “burada Anvers Amsterdam haline dönüştü” diye yazarken abartmamaktadır.⁶⁵ 1650’lere doğru kentin nüfusunun üçte biri yabancı kökenli değil miydi? 1609’da kurulan Amsterdam Bankası’nın ilk mevduatının yarısı Güney Alçak Ülkeler’den gelmekteydi.

Bunun sonucunda Amsterdam hızla büyüyecek (1600’de 50 bin, 1700’de 200 bin nüfus) ve tüm halkları birbirlerine karıştıracak, bir Flaman, Valon, Alman, Portekizli, Yahudi, Fransız Huguenot’su kalabalığını oldukça hızlı bir şekilde, gerçek “Dutchmen” haline dönüştürecektir. Ülkenin tümü ölçeğinde yoğunlaşmakta olan, bir Hollanda “ulus”u değil midir? Zenaatkârlar, tüccarlar, oracıkta denizci oluveren insanlar, ağır işlerde çalışanlar dar ülkeyi dönüştürmüşler, onu başka bir ülke haline getirmişlerdir. Ama bu başarının koşullarını yaratan, insanları buraya çeken unsurlardan biri de Hollanda’nın atılımı değil midir?

Amsterdam: Balık pazarı, Belediye sarayı, kantar. Wright ve Schultz'un estamposu, 1797.
(Atlas van Stolk).

Önce Balık Avı

Birleşik Eyaletler "Avrupa'nın Mısır'ı", Ren ile Meuse'un bir armağanıdır: Diderot Birleşik Eyaletler'in nehir ve kara yanının altını böyle çizmektedir.⁶⁶ Ama Birleşik Eyaletler her şeyden önce denizin bir armağanıdır. Hollanda halkı "denizcilğe o kadar yatkındır ki, suyun onun için topraktan daha büyük bir unsur oluşturduğu söylenebilir".⁶⁷ Çoğu zaman öfkeli olan Kuzey Denizinde bu insanlar balık avcılığı, kıyı denizcilği, uzak mesafe taşımacılığı, deniz savaşı gibi konuların çırağından geçmişlerdir: 1625'te bir İngilizin demesine göre, Kuzey denizi "Hollandalı asi denizci ve kılavuzların akademisi" olmamış mıdır?⁶⁸ Demek ki William Temple haklıdır: "Denizden çıkan Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti, gücünü de oradan almıştır".⁶⁹

Hollanda ve Zelanda Kuzey denizini ve komşu denizleri ezelden beri balıkçılarla doldurmuşlardır. Balıkçılık ulusal endüstridir. En azından dört "endüstri" var-

dır. Birincisi, kıyıların yakınlarından ve tatlı sulardan, çeşitlenmiş bir gıda kaynağı sağlamaktadır: “çok hoş kıyı balıkları”;⁷⁰ bu “olağan” balık avıdır, ama değer olarak, muazzam ringa endüstrisinin, “büyük av”ın yarısına ulaşabilmektedir.⁷¹ Ringa avı o kadar büyük boyutludur ki, İzlanda denizleriyle Dogger Bank’ta⁷² yapılan morina ve taze morina avı ile, adı ilginç bir şekilde “küçük av” olan balina avı, onun yanında mütevazı unsurlar olarak kalmaktadırlar.

Hollandalılar 1595’e doğru⁷³ Spitzberg’i keşfetmişler ve Bask balıkçılarından balina zıpkınlamayı o tarihlerde öğrenmişlerdir.⁷⁴ Bu av hakkı 1644 Ocağında “Nova-seemble kıyılarından, Davis boğazına kadar, Spitzberg, Ayılar adası ve diğer yerleri de kapsayan alanda” bir Kuzey kumpanyasına tekel olarak verilmiştir.⁷⁵ Kumpanya 1645’te tasfiye edilmiştir,⁷⁶ ama Amsterdam büyük Kuzey’deki müthiş balina katliamından gelen kârları ve bu avın denetimini kıskançlıkla korumuştur.⁷⁷ Bu avdan Amsterdam’a tonlarca yağ (sabun yapımı, fakir evlerin aydınlatılması, kumaş işlenmesi için) ve kentallerce balina dişi ve “sakal”ı gelmektedir. Verimli bir yıl olan 1697’de⁷⁸ “Hollanda limanlarından yola çıkan yüz yirmisekiz tekne balina “avı”na gitti, bunlardan 7’si buzlarda kayboldu ve 121 tanesi de, 1255 balina yakaladıktan sonra limanlarına döndü, bunlardan 41.344 varil yağ elde edildi. Her varil olağan durumda 30 florine satılmaktadır ki, toplamı 1.240.320 florin eder. Her balina olağan durumda, kentali 50 florin eden, iki bin libre diş vermektedir, bu da 1.255 balina için 1.255.000 florin demektir ve iki tutar toplandıklarında 2.495.320 florin eder”.⁷⁹ Bu döküm, bir balina gemisinin bir seferinden ortalama on kadar balinayla döndüğünü işaret etmektedir, ama Temmuz 1698’de bunlardan biri Texel’e 21 balina getirmiştir.⁸⁰

Fakat bu zenginlikler, Saint-Jean’dan Saint-Jacques’a ve Kutsal Hacı yükselmesinden Sainte-Catherine’e kadar süren iki mevsim esnasında İngiltere kıyıları boyunca uzanan Dogger Bank’ta sürdürülen ringa avının yanında çok az kalmaktadırlar.⁸¹ XVII. yüzyılın ilk yarısındaki rakamlar devasadır: 1.500 balıkçı gemisi; bunlar balığın temizlenmesi, tuzlanması ve fiçılanması için yeteri kadar yeri olan oldukça büyük teknelerdir, daha sonra kayıklar av alanlarına gelerek bu fiçıları almakta ve Hollanda ile Zelanda’ya götürmektedirler (hatta Hollanda ringasının İngiliz balıkçıların yakaladıklarından sonra ucuza geldiği İngiltere’ye bile),⁸² bu 1.500 *buyssen*’de 12.000 balıkçı ve yaklaşık 300.000 balık fiçısı bulunmaktadır. Tüm Avrupa’ya satılan isli ve tuzlu ringa, Hollanda’nın “altın madeni”dir.⁸³ Pieter de la Court, “eğer balık ve ona bağlı olan mallar çıkartılırsa” Hollanda ticaretinin “yarı yarıya azalacağı”nı tahmin etmekteydi.⁸⁴ Sir George Downing’in (8 Temmuz 1661) pek zevkli olmayan bir şekilde farketdiği üzere “ringa ticareti tuz ticaretini gündeme getirmektedir, ringa ve tuz bir bakıma Hollanda’nın Balık’taki ticaretini büyütmüşlerdir”;⁸⁵ ve biz de Balık’taki ticaretin Hollanda’nın gerçek servet kaynağı olduğunu ekleyelim.

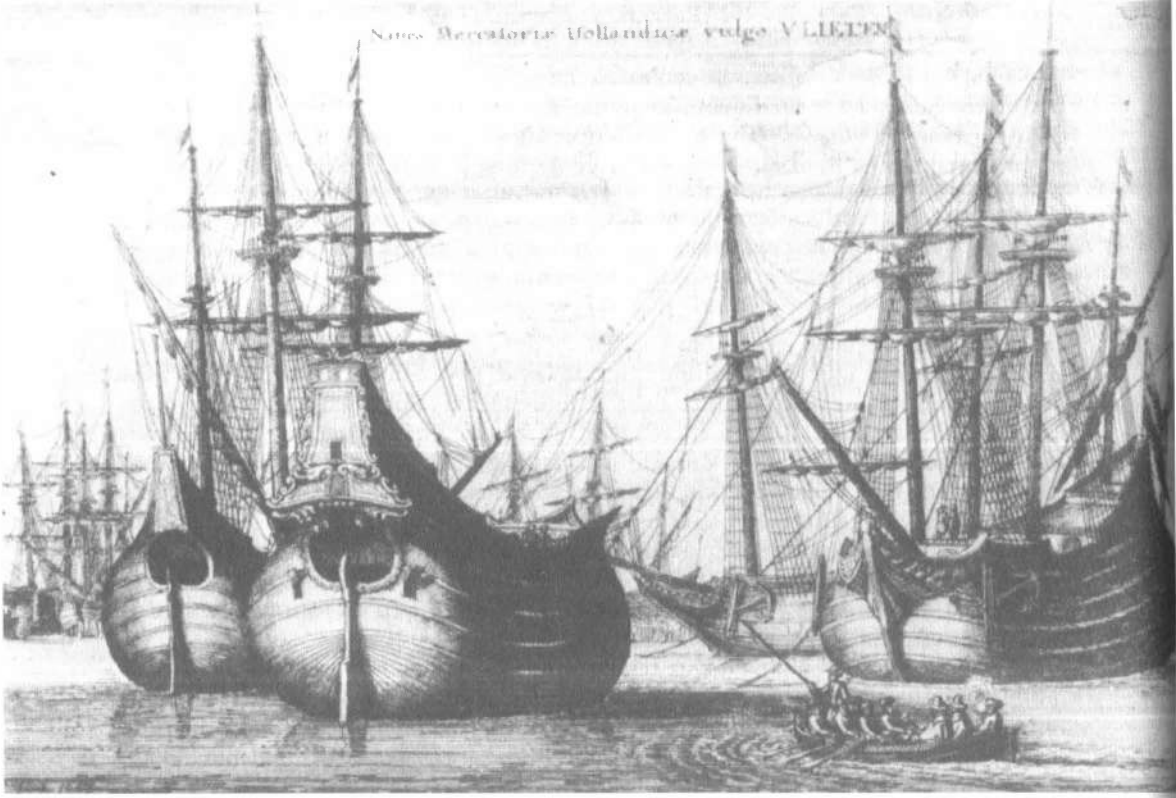
Ama acaba balıkçılığın Hollanda ekonomisindeki nisbi yeri abartılmış mıdır? Cromwell’in çıkardığı seyrüsefer yasası ve ilk İngiltere-Hollanda savaşından (1652-1654) sonra, mucizevi balık avı üçte ikiden daha fazla azalmıştır⁸⁶ ve Pieter de la Court’un kehanetine rağmen, bu durum Hollanda mekanizmasını pek etkilememiştir. Balıkçılığın gerilemesine gelince, bu fiyat ve ücret yükselişlerinin sonucunda ortaya çıkan kâr düşüşüyle açıklanmaktadır. Yalnızca ikmalciler hayatlarını kazanabilmektedirler. Ama bu alandaki yatırımlar kısa bir süre sonra çok düşük gelir elde etmeye başlamışlardır. Fransız, Norveçli, Danimarkalı gibi yabancı balıkçıların rekabeti işin geri kalanını tamamlamıştır. Zaten aynı nedenler aynı sonuçları meydana getirdiğinden, İngiliz ringa avcılığı da, birçok teşvike rağmen tam bir atılım içine girmeyi başaramamıştır. Onun da başarısızlığının nedeni çok yüksek maliyetler olmuştur.⁸⁷

Hollanda Donanması

Hollanda'nın iktisadi başarısının gerçek aleti, tek başına diğer tüm Avrupa donanmalarının toplamına eşit olan donanması olmuştur.⁸⁸ Fransızlar tarafından 1669'da⁸⁹ yapılan bir tahmine göre -bu tahmin "heu'leri ve küçük kalyotaları (çok sayıda)" bir yana bırakmaktadır, "bunlar tek direklidir ve uzun yolculuklar yapamamaktadırlar", Pomponne'un oldukça kesin bulduğu üzere, Birleşik Eyaletler'de "altı bin" gemi vardır. Birim başına 100 ton ve 8 kişilik mürettebattan, en azından 600.000 ton ve herhalde 48.000 denizci rakamına ulaşmaktadır. Bunlar o dönem için muazzam rakamlardır ve abartma payımız da muhtemelen çok düşüktür.

Miktara nitelik de eklenmektedir. Hollanda tersaneleri 1570'ten itibaren heyecan uyandıran ticari bir tekne olan *vlicboot*'u, "*flûte*"ü, büyük bir hacmi olan, yanları şişkin ve az sayıda tayfaıyla yönetilen "gülbüz tekne"yi yaratmışlardır: bu tekneler aynı tonajdaki gemilere nazaran % 20 daha az mürettebata sahiptirler. Eger uzun yolculuklarda personel masraflarının (ücret, gıda) uzun süre birinci harcama kalemi olduğu düşünülecek olursa, bunun önemli bir avantaj olduğu anlaşılır. Hollanda tutum-luğu burada tam anlamıyla etkili olacaktır: teknedeki yiyecekler çok sadedir.⁹⁰ "balık ve bulgur", kaptanlar bile "... bir parça peynir veya iki üç yıllık tuzlu sığır etinden bir dilimle ... yetinmektedirler";⁹¹ şarap yoktur, yalnızca ucuz bira ve deniz kötüyken bazen cimrice verilen biraz arak vardır. Bir Fransız, "tüm uluslar içinde Hollandalılar lükse en az yer veren ve gereksiz harcamalara sürüklenmeyen en tutumlu ev ekonomisi yöneticileridir" diye sonuca varmaktadır.⁹²

1696 tarihli uzun bir Fransız raporu, biraz da hasetle Hollanda donanmasının rakiplerine nazaran sahip olduğu tüm avantajları ayrıntılı bir şekilde vermektedir. "Hollandalılar yalnızca ticaret için ve yalnızca gülbüz teknelerle seyretmektedirler ve savaş zamanlarında bunlara silahlı fırkateynler refakat etmektedir. Bu gülbüz tekneler, çok miktarda mal alabilecek büyük ambarları olan büyük gemilerdir, aslında bunlar kötü yelkenlilerdir, ama ağır ve su çekimi yüksek bir şekilde yapılmış olsalar da, denize daha iyi dayanmaktadırlar ve bunlar için, diğer gemilerdeki kadar tayfa gerekmemektedir. Fransızlar 20-30 toniloluk tekneleri yürütebilmek için 4 veya 5 tayfayı gemiye almak zorundayken, Hollandalılar en fazlasından 2-3 tayfa koymaktadırlar, Fransızlar 150-200 toniloluk bir tekneye 10-12 tayfa koyarlarken, Hollandalılar 7 veya 8 kişi koymaktadır. Fransızlar 250, 300, 400 toniloluk gemilere 18, 20, 25 adam koyarlarken, Hollandalılar yalnızca 12, 16, en fazlasından 18 adam koymaktadırlar. Fransız denizcisi ayda 12, 16, 18-20 lira kazanırken, Hollandalı 10-12 lirayla yetinmekte, zabitan da buna uygun ücret almaktadır. Fransız denizcilerin gıdası için ekmek, şarap, iyice beyaz saf buğdaydan peksimet, taze ve tuzlanmış et, morina, ringa, yumurta, bezelye, bakla gerekmektedir ve bunlar balığı üzerinde yağ gezdirilmiş olarak yerler ve üstelik balığa yalnızca perhiz günlerinde razı olurlar. Hollandalılar bira, çoğu zaman çok kara olan ama mükemmel bir tadı bulunan çavdar ekmeği ve peksimet, peynir, yumurta, tereyağ, biraz tuzlanmış et, bezelye, bulgur ile yetinmekte ve üzerine bir şey eklemeden bol miktarda kuru balık yemektirler ve bu işi perhiz günü olup olmadığına bakmadan hergün yapmaktadırlar, bu etten çok daha ucuza malolmaktadır, daha sıcak kanlı ve hareketli olan Fransızlar dört öğün yerken, daha soğuk kanlı olan Hollandalılar yalnızca iki, en fazlasından üç öğün yemektirler. Fransızlar gemilerini demir perçinli meşe tahtasından yapmaktadırlar, bu çok pahalıya malolmaktadırlar; Hollanda teknelerinin çoğu, özellikle de Fransa'dan daha uzağa gitmeyenleri tahta takozlu köknar ağacındandır ve bunlar bizimkilerden çok daha büyük olmalarına rağmen, yapım maliyetleri yarı yarıya düşüktür. Ayrıca bunlar da-

Hollanda gürbüz gemileri, W. Hollar'ın estampi, 1647. (Atlas van Stolk).

ha ucuza donatılmaktadırlar, bunlar Kuzeye bizden daha yakındırlar ve demiri, halatları için keneviri buradan almakta ve yelken bezleri kadar, geminin diğer donatılarını da kendileri yapmaktadırlar”.⁹³

Nitekim Hollanda donanmasının bir başka üstünlüğü de, tersanelerinin rekorunu kırmanın mümkün olmadığı düşük maliyetleridir; bir Fransız mektubunda belirtildiği gibi “diğerlerinden daha ucuza araba (gemi olarak anlayınız) yapabilme sırları”dır.⁹⁴ Bu durum kuşkusuz gemi tahtasının, katranın, ziftin, halatların, tüm bu değerli *naval stores*'un, özel gemilerce taşınan direkler de dahil, doğrudan Baltık'tan gelmesidir.⁹⁵ Ama aynı zamanda bir neden de, Hollandalıların en modern teknikleri kullanmalarındır: mekanik testereler, direkleri diken makinalar, parçaları değişebilen mal üretimi, uzman ustabaşı ve işçiler. Bu teknik o kadar ileridir ki, Amsterdam yakınlarındaki ünlü Saardam tersanesi “iki ay önceden haber verilmesi koşuluyla, yılın geri kalanında haftada bir, her şeyi tamam bir savaş gemisi yapmayı” üstlenebilirdi.⁹⁶

Buna, Hollanda'da faaliyet dalı ne olursa olsun, kredinin kolay, bol ve ucuz olduğunu ekleyelim. Öyleyse Hollanda gemilerinin çok erkenden yabancı ülkelere, özellikle Venediğe, İspanya'ya, hatta şövalyelerin Doğu Akdeniz sularındaki korsanlıkları için Malta'ya⁹⁷ ihraç edilmesinde şaşılacak bir şey yoktur.

Üstelik Amsterdam Avrupa'nın bir numaralı elden düşme gemi pazarıdır. Tekneniz Hollanda kıyılarında battı mı, birkaç gün içinde yeni bir tanesini satın alabilir ve mürettebatınızla, zaman kaybetmeden binebilirsiniz; hatta simsarlar size navlun bile bulabilirler. Buna karşılık eğer gemi almak için karadan geliyorsanız, tayfalarınızı beraberinizde götürmeniz iyi olur. Çünkü Birleşik Eyaletler'de taşımacılık alanında yalnızca insan bol değildir.

Ama bol olmayan adamın deneyimli bir denizci olması beklenmektedir. Teknede sorumluluk gerektiren görevlerde gereken kişilerin bulunması yeterlidir. Diğer işleri kim olursa yapar. Orada olması yeterlidir. Köylere kadar uzanan ulusal düzeydeki gemici devşirme işi yeterli olmamaktadır. Venedik'te yeterli olmadığı ve İngiltere'de de olmayacağı gibi. Bu durumda yabancılar hizmetlerini sunmakta veya bu hizmetler onlardan şu veya bu şekilde elde edilmektedir. Kazma sallamaya, kürek veya orak kullanmaya gelmiş olan *Hollandganger*'in kendilerini bir geminin güvertesinde buldukları da olmaktadır. 1667'de 3.000 İskoç ve İngiliz denizci Birleşik Eyaletler hizmetindedir⁹⁸ ve, Fransız mektuplaşmasına göre, Colbert'in donanma konusundaki tedbirleri sonucu, çoğu Hollanda hizmetinde olan 30.000 Fransız denizci ülkelerine dönmüş olmalıdırlar.⁹⁹

Bu rakamlar güvenilir değildir, ama Hollanda'nın dünya denizlerindeki taşımacılığı, Avrupa'nın sefil kesiminden kendi için vazgeçilmez nitelikte olan ek bir emek gücünü sağlayabildiği ölçüde yüklendiği kesimdir. Bu emek gücü Hollanda'ya koşturmayı hazırlar. 1688'de Guillaume d'Orange II. James'i tahttan indirmek üzere İngiltere'ye gitmeye hazırlandığında, XIV. Louis'nin gemilerinin burnun dibinden geçecek olan filonun mürettebatı oldukça kolay sağlanmıştı, denizci yazılma primlerini yükseltmek yetmişti.¹⁰⁰ Kısacası, Hollandalıların Cumhuriyet'lerini "başlatma"larına olanak veren Avrupa'nın "kayıtsızlığı"¹⁰¹ değil de, sefaleti olmuştur. XVIII. yüzyılda bile İngiltere'de yüksek bir noktada olan tayfa eksikliği, Hollanda'da kendini hâlâ hissettirmektedir. II. Ekaterina döneminde Rus tekneleri Amsterdam'a uğradıklarında, denizcilerden bazıları özgürlüklerini seçiyorlardı; Hollandalı tayfa avcıları onları uçarken yakalıyor ve bu talihsizler kendilerini bir gün Antillerde veya Uzak Doğu'da, ülkelerine geri gönderilmeleri için yalvarırken buluyorlardı.¹⁰²

Bir Birleşik Eyaletler "Devleti" var mıdır?

La Haye hükümeti zayıf ve dayanıksız olmakla ün salmıştır. Buradan hareketle, güçsüz bir siyasal aygıtın kapitalizmin başarılarını teşvik ettiği, hatta bu başarıların koşulu olduğu sonucuna varmak gerekir. Tarihçiler bu kadar ileri gitmeden, P. W. Klein'in¹⁰³ yargısına memnuniyetle katılacaklardır, yani Birleşik Eyaletler'e ilişkin olarak "bir devlet olabilecek bir şey"den ancak şöylesine bir söz edilebilir. Daha az kategorik olan Pierre Jeannin,¹⁰⁴ Hollanda başarısının "müdahale yeteneği pek bulunmayan" bir devlete uygulamada hiçbir şey borçlu olmadığını söylemekle yetinmektedir. La Haye'de 1647'de görüşmeleri yürüten ve hükümete rüşvet vermeye çalışan Portekiz temsilcisi Sousa Coutinho'ya göre bu hükümet "o kadar farklı kafa ve yargıdan meydana gelmiştir ki, temsilciler onlar için en iyisi olan kararlar konusunda nadiren anlaşabilmektedirler".¹⁰⁵ Turgot 1753-1754'e doğru "özel kişilerin bolluk içinde olmalarına rağmen, devletin güçsüz ve fakir olduğu Hollanda, Cenova ve Venedik"ten söz etmektedir.¹⁰⁶ Bu yargı XVIII. yüzyıl Venediği için doğrudur, ama XV. yüzyılın

egemen kenti için kesinlikle geçerli değildir; ya Hollanda için?

Cevap her şeyden önce, hükûmetten veya devletten ne anlaşıldığına bağlıdır. Eğer çoğu zaman olduğu gibi, devlet ve onu taşıyan toplumsal temel birlikte incelenmeyecek olursa, onun hakkında yanlış yargılara ulaşma tehlikesi vardır. Birleşik Eyaletler kurumlarının köhne oldukları doğrudur; bunlar kökleri itibariyle oldukça eski miraslardır. Yedi eyaletin kendilerini egemen saydıkları, bir de üstelik herbirinin minik kentsel cumhuriyetler halinde bölündüğü doğrudur. Devlet meclisi, *Raad van Staat* ("tam anlamıyla Cumhuriyet'in bütün işlerinin bir başemini",^{107 108} bir cins icracı, daha doğrusu bir maliye bakanı olan kişi) ve eyalet elçilerinden oluşan ve La Haye'de toplanan bir temsilciler meclisi olan Genel Meclis gibi kurumların ilke olarak hiçbir gerçek iktidara sahip olmadıkları da doğrudur. Her önemli karar eyalet devletlerine havale edilmek ve onlar tarafından ittifakla kabul edilmek zorundadır. Özellikle deniz eyaletleriyle kara eyaletlerinin arasında olmak üzere, eyaletlerin birbirleriyle zıtlaşan çıkarları olduğu için, bu sistem sürekli bir çatışma kaynağı olmaktadır. William Temple 1672'de, Birleşik Eyaletler değil de, Birleşmemiş Eyaletler'dir demektedir.¹⁰⁹

Bu iç sürtüşme ve çatışmalar hükûmet basamağında, *leadership*'ini dayatmak için mali gücünü kullanan Hollanda ile, yedi eyaletten beşini *stathouders* olarak "yöneten", Devlet Meclisine başkanlık eden ve kara ve deniz ordularına Cumhuriyet'in amirali ve genel kaptanı olarak komuta eden Orange ailesinden prensler arasındaki nihayetsiz bir mücadele olarak ortaya çıkmaktadır. Hollanda eyaleti, Devlet Meclisi sekreteri olan kendi icra başkanı aracılığıyla eyaletlerin egemenliğini ve özgürlüğünü her zaman desteklemiştir, çünkü merkezi iktidar zayıf olduğunda, muazzam ekonomik üstünlüğü sayesinde ve devlet gelirlerinin yarısını tek başına kendinin sağlıyor olması gibi basit bir nedenden ötürü iradesini daha kolay dayatabilmektedir.¹¹⁰ *Stathouder* de kendi cephesinden inatla monarşik edalı kişisel iktidarını kurmaya, yani Hollanda üstünlüğünü engellemek üzere merkezi iktidarı güçlendirmeye uğraşmaktadır; bu amacına ulaşmak için Hollanda ve Amsterdam'ı kıskanan ve onlar tarafından sıklıkla horlanan eyalet ve kentleri kullanmaktadır.

Bunun sonucunda ortaya gerilimler ve bunalımlar çıkmaktadır ve iki rakip devletin önderliğini sırayla ele geçirip durmaktadırlar. 1618'de Armincilerle Gomaristleri karşı karşıya getiren yoğun dinsel bunalımı fırsat bilen prens Maurice de Nassau, Hollanda icra başkanı Johann Van Oldenbarnevelt'i tutuklatmış, ölüme mahkûm edilen Hollanda devlet başkanı ertesi yıl idam edilmiştir. *Stathouder* II. Guillaume 1650 Temmuzunda bir darbe denemesine girişmiş, La Haye'de başarılı olmasına rağmen, Amsterdam'da acınacak bir başarısızlığa uğramıştır. Prens'in tam bu sırada meydana gelen zamansız ölümü, "cumhuriyetçiler"e serbest alan bırakmış, onlar da *stathouder*liği kaldırarak, 1672'ye kadar yaklaşık çeyrek yüzyıl iktidarda kalmışlardır. Fransız istilası sırasında III. Guillaume *stathouder*liği yeniden kurmuş, bu kurum adeta bir kamu selâmeti kuruluşu edasına bürünmüştür. Hollanda icra başkanı Jan de Witt ve erkek kardeşi La Haye'de katledilmişlerdir. Çok daha sonraları, 1747'de Fransızların İspanyol egemenliğindeki Alçak Ülkeler kesimindeki kaygı verici başarıları, IV. Guillaume'a gene aynı şekilde otoritesini yeniden kurma olanağını vermiştir.¹¹¹ Nihayet 1788'de Hollandalı "vatansever"lerin devrimi hem içeriden, hem de dışarıdan mahkûm edilince, V. Guillaume'un tepki olarak zafer kazanmasına yol açmış ve Orange hanedanı yanlısı zincirleme idamlara izin vermiştir.

Bu gidiş gelişlerde dış politika oldukça büyük rol oynamıştır. Daha 1618'de dinsel tutkuların ötesinde, sorun İspanya'ya karşı savaşa yeniden girmek veya girmek değil miydi? *Stathouder*'in, adeta her zaman öyle olacağı gibi, barıştan yana olan

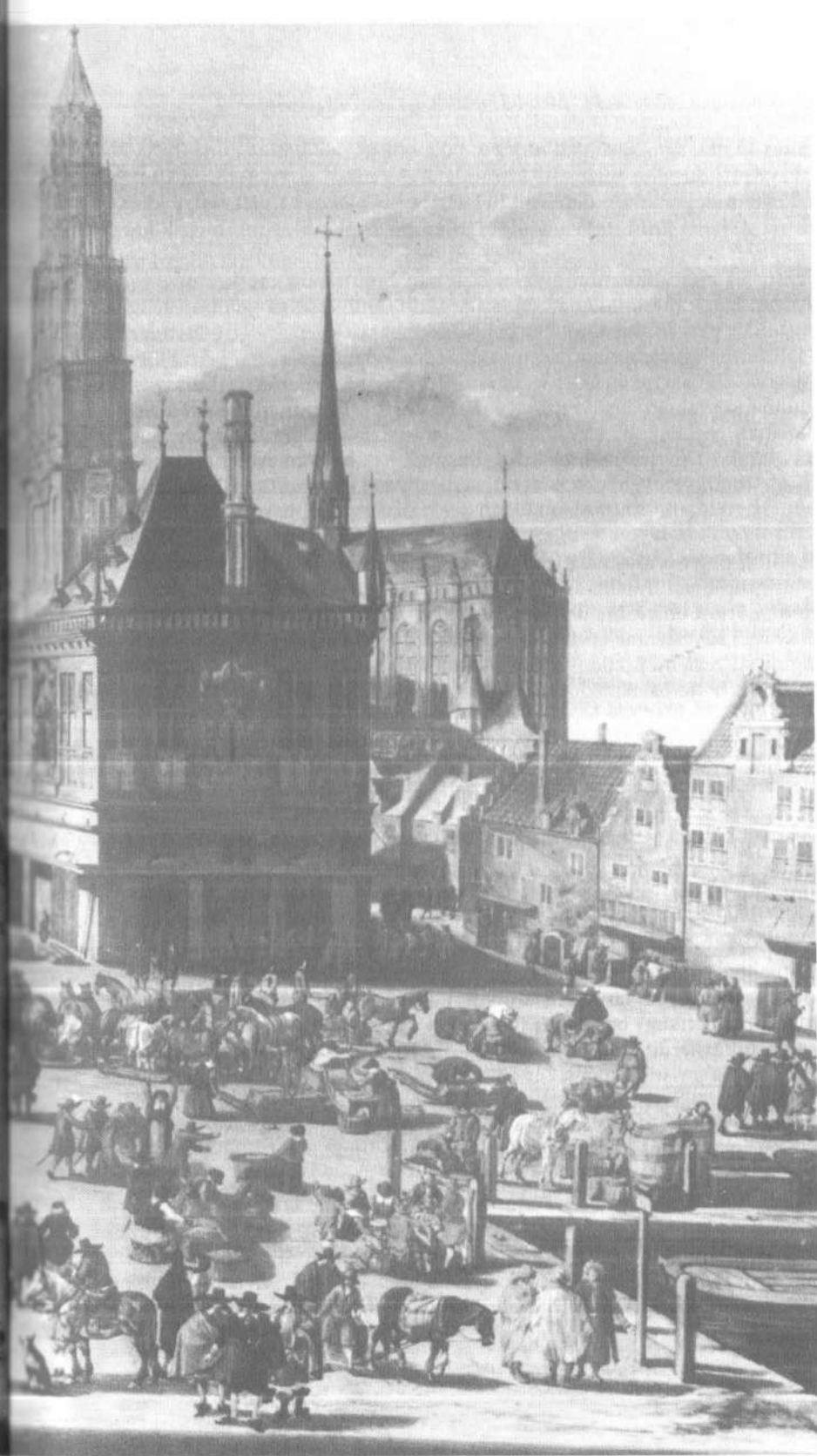
Hollanda'ya karşı zafer kazanması, iki yıl sonra On İki Yıllık ateşkesin sona ermesine yol açacaktır.

Böylece Avrupa'yı kasıp kavuran savaş durumlarının keyfine göre, Birleşik Eyaletler'in siyasal güç merkezi bir yandan *stathouderlik*, diğer yandan da Hollanda ve Amsterdam'ın muazzam gücü arasında salınmaktadır. Bu gelgitler eyalet ve kent naipleri açısından, başka deneylerden çıkma aşırı terimleri kullanırsak, ya "temizlik harekâtları", ya da "yağma dönemleri" ve her halükârda da toplumsal seçkin grupları açısından kayıp veya kazanç anlamına gelmektedir. Bu durum yalnızca "fırıldaklar"¹¹² veya kendilerini her zaman kurtaran temkinliler ve çok sabırlılar için geçerli değildir: bir aile bu bunalımların biri tarafından bir kenara atıldıysa, yirmi yıl sonra başka bir bunalım onu tekrar yerine getirebilir.

Ama önemli olan Birleşik Eyaletler'in her iki durumda da prestijini ve gücünü ön planda tutmaya çalışması değil midir? Johan Van Oldenburnevelt veya Jean de Witt yargılanırlarken Maurice de Nassau veya III. Guillaume kadar katı olmuşlardır. Hasımları birbirlerinden farklılaştıran, amaçlar ve araçlardır. Hollanda her şeyini ticari çıkarlarının savunulmasına bağımlı hale getirmiştir. Barışı korumayı ve Cumhuriyet'in askeri çabalarını, güvenliğinin garantisi olarak kendini dayatan bir donanma oluşturmayı istemektedir (bu donanma 1645'te Baltık'ta İsveç ile Danimarka arasında süren ve Hollanda çıkarlarını zedeleyen savaşa müdahale etmiştir). *Stathouder*'e sadık kalan eyaletler de kendi cephelerinden, onları her zaman tehlikeli olan komşulara karşı koruyan ve soylulara bir ekmek kapısı açan kara ordusuyla meşgul olmakta ve kıta Avrupa'sındaki mücadelelerin sürekli oyununa istekle katılmaktadırlar. Ama ister donanma, ya da kara ordusuyla olsun, ister savaş veya barışla olsun, isterse *stathouder* veya Hollanda icra başkanıyla olsun, Birleşik Eyaletler kendine saygı duyulmasını sağlamaya uğraşmaktadır. Bir ekonomi-dünyanın merkezinde işler başka türlü olabilir miydi?

Hiç Değişmeyen İç Yapılara Dair

İktidarın yön değiştirmeleri içte de önemli sonuçlar doğurmuştur. Belediye başkanları, belediye meclisi üyeleri değiştirilmiş, yerlerine başkaları gelmiştir, bunun sonucunda ayrıcalıklı sınıf içinde bir hareketlilik, siyasal iktidarı ellerinde tutanların arasında bir kayma hareketi meydana gelmiştir. Ama ister Hollanda, ister Orange prensi üste gelsin, egemen sınıf bütünü itibarıyla yerli yerinde kalmaktadır. E. H. Kobbmann'ın¹¹³ kaydettiği üzere "Orange prensleri Hollanda plutokrasisini yok etme arzusuna nadiren, yeteneğine ise hiçbir zaman sahip olamamışlardır". Bunun nedeni herhalde başka bir tarihçinin ileri sürdüğü üzere,¹¹⁴ "son çözümlemede onların da aristokrat ve varolan düzenin savunucuları" olmalarıdır. Belki bir başka neden de, bunların Hollanda'yla belli bir noktaya kadar zıtlasabilmeleri ve müdahaleci dış politikalarının onları iç düzeni ve ülkenin toplumsal temellerini tartışmalı hale getirmek zorunda bırakmasıydı. "Orange prensi İngiltere kralı olarak taç giydikten sonra, La Haye'e ilk kez geldiğinde, Genel Meclis ona genel kurula İngiltere kralı mı, yoksa Birliğin amiral ve genel kaptanı olarak mı kabul edilmek istediğini sordurttu. Prens, onun ve öncellerinin Cumhuriyet'te sahip oldukları görevleri büyük bir zevkle koruduğu için, Meclis'in kendini ona daha önce verdiği yerde kabul etmesini istediğini söyledi ve nitekim Genel Meclis toplantısında her zamanki yerini aldı, ama tek bir farkla, eskiden oturduğu başkanlık koltuğuna benzeyen bir koltuğun yerine,

Büyük Britanya krallık armasının işli olduğu daha yüksek bir koltuğa oturdu".¹¹⁵ Bu bir protokol ayrıntısıdır, ama nihayetle kurumlara gösterilen saygı, sonuçta Hollanda oligarşisini kurtarmaya yönelik değil midir? Hatta bu oligarşi XVIII. yüzyılda toplumsal düzenin güvencesinin *stathouder*liğin eylemine bağlı olduğunu birçok kereler görecektir.

Kısacası, bu ayrıcalıklı sınıf siyasal sistemin bütününün merkezinde yer almaktadır. Ancak bu sınıfı tanımlamak kolay değildir. Onu taşıyan ve onun harekete geçirdiği kurumlar gibi uzaklardan, Burgonya ve İspanya egemenliği dönemlerinde belediye meclislerine egemen olan "burjuvaziler"den gelmektedir. 1572-1609 arasındaki uzun bağımsızlık savaşı bu burjuvazinin üstünlüğünü sağlamıştır; bu savaş eyaletlerin çoğunda soyluluğu mahvetmiş ve 1618-1619 yıllarının dinsel bunalımına rağmen, ıslahattan geçmiş kilise, eyalet ve kent yetkililerine bağımlı kalmayı sürdürmüştür. Son olarak, "Devrim" naipler sınıfının, yani her kent ve eyalette önemli görevleri ellerinde tutan ve uygulamada vergi, adalet, yerel ekonomik faaliyetler konusunda sınırsız bir iktidara sahip olan siyasal seçkinlerin gücünü yerleşik hale getirmiştir.

Bu naipler, onların arasına istedikleri zaman giremeyen iş burjuvazisinin üstünde, ayrı bir grup oluşturmaktadırlar. Ama ellerinde tuttıkları görevler, ücretlerin önemsizliğinden ötürü onları hiç de doyurmamaktadır ve bu ücret düşüklüğü serveti olmayanların buna heveslenmelerini engellemektedir. Naipler Birleşik Eyaletler'in artan zenginliğine şu veya bu şekilde, zorunlu olarak ortak olmaktadır. İş dünyasıyla bağlantıları vardır; hatta bazıları doğrudan bu dünyanın içinden gelmektedir. İş aleminin içinde zenginleşen aileler birgün, görünüşte kapalı olan siyasal oligarşinin safalarına, ya evlilik yoluyla, ya da iktidar bunalımlarından yararlanarak girmektedirler. Ama bu katılmalara rağmen, bu siyasal elit gene de özel bir grup, bir yurttaşlar grubu oluşturmaktadır. Aynı anda hem kentleri, hem eyaletleri, hem Genel Meclisi, hem Devlet Meclisi'ni, hem de Hindler Kumpanyası'nı ellerinde tutan ve ticari ve endüstriyel işlere ortak olmayı sıklıkla sürdürmekte olan ticari sınıfa bağlı olan 2.000 kadar naip sayılmaktadır; bunlar hep aynı ailelere ve aynı toplumsal ortama (para ve iktidar) mensupturlar. B. M. Vlekke, yaklaşık 10.000 kişiden oluşan bir "oligarşi"den söz etmektedir,¹¹⁶ ama ailelerin diğer üyelerinin de hesaba katılıyor olmasına rağmen, bu rakam biraz yüksektir.

Fakat naipler Altın Yüzyıl esnasında Yurttaş çalımına ve gösterişine itibar etmemişlerdir. O çağı yaşayanların küstahlığının ve özgürlük tutkusunun ne kadar yüksek olduğunu anlattıkları bir halkın karşısında, ağırbaşlı aile babası rolünü oynamayı uzun süre bilmişlerdir. *Hollanda'nın Tatları* (1662) yazarı "halktan birinin namuslu bir burjuvayla giriştiği küçük bir ağız dalaşında¹¹⁷ küfürler saçtığını duymak yeni bir şey değildir; sen benden zenginsen, ben de senden iyiyim... ve hazmı zor benzeri şeyler. Ama bilge kişiler benzeri durumlardan kaçınmakta¹¹⁸ ve daha fazla saygı görebilmek için, halkla görüşmekten mümkün olduğunca kaçmaktadırlar"¹¹⁹ demektedir.

Bu metin "küçük ağız dalaşları"nın nedenleri hakkında bir şeyler söyleseydi, işimize daha çok yarayacaktı. Ancak bu sözümona sakin XVII. yüzyılda, toplumsal gerilimlerin çoktan yerli yerlerinde oldukları açıktır. Para herkesi hizaya getirmenin aracıdır, ama ihtiyat gereği gizlemenin uygun olduğu bir araç. Öyleyse zenginler Amsterdam'da zenginlik ve refahlarını, acaba tarzları öyle olduğundan mı, yoksa be-

cerikli olduklarından ötürü mü, oldukça doğal bir biçimde ve babacan tavırlar içinde gizlemişlerdir? 1701 tarihli bir rehber “Belediye başkanlığı ne kadar mutlak olsa da, bu makamda hiçbir ihtişam görülmemekte ve bu ünlü *burgmestre*’ler kentte dolaşırlarken ne maiyetleri, ne arabaları bulunmakta, kendilerine tabi olan burjuvalardan hiç ayrılmamaktadırlar”¹²⁰ demektedir. Bizzat William Temple¹²¹ (1672) Hollanda icra başkanı Jan de Witt veya çağının en büyük denizcisi olan Michel de Ruyter gibi çok önemli kişilerin, birincisinin “burjuvaların en sıradan olanından”, ikincisinin de “gemilerinin en sıradan kaptanından” hiç ayrılamamasına şaşırılmaktadır. Zenginlerin caddesi olan Herrengracht’taki evler muhteşem öncepheleriyle kendilerini sergilemektedirler. Ve bu evlerin içleri Altın Yüzyıl esnasında, pahalı lüks mobilyaların varlığını bilmemektedirler.

Ama bu ağırbaşlılık, bu gizlilik, bu hoşgörü, bu açıklık, 1650’de “cumhuriyetçi”lerin iktidara gelmeleriyle değişmeye başlamışlardır. Nitekim oligarşi bu tarihten sonra yeni ve çok sayıda görevler üstlenmiş, kendiliğinden gelişen bir bürokratikleşmeye teslim olmuş, iş aleminde yarından daha fazla bir oranda çekilmiştir. Ve sonra, masalsı zenginliklere ulaşan tüm Hollanda yüksek sosyetesine lüksün çağrısına dayanmamıştır. Isaac de Pinto 1771’de “Bundan 70 yıl önce (Amsterdamlı) büyük toptancıların, bugün onların simsarlarının bile sahip olduklarıyla kıyaslanabilecek ne bahçeleri, ne kır evleri vardı. Bu peri masallarındaki gibi sarayların veya daha doğrusu dipsiz kuyuların yapımı ve bakımı için yapılan harcamalar en büyük belayı oluşturmaktadırlar, asıl büyük belâ bu lüksün iş alemine ve ticarete verdiği zarardır”¹²² diye kaydetmektedir. Nitekim ticaret XVIII. yüzyılda para ayrıcalıklı için giderek ikincil hale gelmiştir. Aşırı bol olan sermaye bu alanlardan uzaklaşarak rantlara, finansa, kredi oyunlarına yatırılmaktadır. Ve bu aşırı zengin rantiyeler toplumu giderek biçimlenmekte; toplumun ana kitlesinden giderek kopmaktadır.

Bu kopuş kültür alanında derin bir şekilde vurgulu hale gelmiştir. O sıralarda seçkinler ulusal geleneği terkederek, her şeyi istila eden Fransız etkisine açılmaktadırlar. Hollanda resim sanatı Rembrandt’ın ölümünden (1669) hemen sonra yok olmuştur. “1672 Fransız istilası askeri ve siyasal açıdan başarısız olmuşsa da, kültürel düzlemde tamamen veya hemen hemen tamamen başarılı olmuştur”.¹²³ Fransız dili de, Avrupa’nın diğer yerlerinde olduğu gibi kendini burada da dayatmakta ve bu halk kitlelerine karşı mesafe koymanın fazladan bir aracını daha oluşturmaktadır. Pieter de Groot daha 1763’te Abraham de Wixuefort’a “akıllılar için olan Fransızca... yalnızca cahiller için olan Flamanca”¹²⁴ diye yazmaktaydı.

Vergi Fakirlere Karşı

Hollanda toplumunun bu biçimi karşısında, vergi sisteminin sermayeye dokunmamasında şaşılacak bir şey yoktur. Kişisel vergilerin en başında *Heere Geld*, hizmetçilerden alınan vergi yer almaktadır: bir hizmetçi için 5 florin 16 sol; iki tanesi için 10 florin 6 sol; ama üç hizmetçi için 11 florin 12 sol, dört hizmetçi için 12 florin 18 sol, beş hizmetçi için 14 florin 14 sol. Yani ilginç bir şekilde azalan oranlı bir vergi. Gelir vergisi de vardır, fakat böylesine bir vergi bugün kimi tatmin eder? Bu vergi 1500 florinlik bir gelir için 15, 1200 florinlik bir gelir için de 12 florin olmak üzere % 1 oranındadır. 300 florinin altından vergi alınmamaktadır. Nihayet “hiçbir sabit geliri olmayanlar ve geçimlerini yalnızca ticaretle veya zenaatla kazananlar, bu ticaretin veya zenaatin ürünlerine göre vergilendirilmektedirler”.¹²⁵ Vergi matrahının *tahmini* konusunda, vergi ödeyenin kendini savunması için birçok yol vardır. Nihayet Fransa’da olduğu gibi burada da önemi olmak üzere,¹²⁶ mirasın doğrudan çocuklara kalması halinde miras vergisi yoktur.

Vergi yükü, Genel Meclis kadar eyaletler ve kentler tarafından da kullanılan silah olan dolaylı verginin üzerine bindirilmiştir. Bu vergi tüketiciye karşı bir ateş çemberidir. Tüm gözlemciler, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda başka hiçbir devletin bu kadar ağır vergiler koymadığını söylemektedirler. XVIII. yüzyılda “şarap ve güçlü likörlerden, sirkeden, biradan, her tür tahıldan, undan, meyvadın, patatesten,¹²⁷ tereyağdan, inşaat kerestesinden, yakacak odundan, turbadan, kömürden, tuzdan, sabundan, balıktan, tütünden, pipodan, kurşundan, tuğla ve kiremitten, her tür taştan, mermerden” alınan *accise* (içki tüketim vergisi) denilen bir tüketim vergisi vardır.¹²⁸ 1748’de¹²⁹ bu karmaşık yapıyı yıkmak söz konusu olmuştur. Ama bu düşünceden vazgeçmek gerekmiştir, çünkü hiçbir genel vergi, tedricen konulmuş olan ve vergi mükellefinin iyi kötü alıştığı bu kadar çok özel vergiyi kapsayamazdı. Ve kuşkusuz, adeta birçok küçük asker gibi olan çok sayıdaki vergiye manevra yaptırtmak, kocaman tek bir kişiye yaptırtmaktan daha kolaydır. Bu küçük askerlerin sayısı her halükârda vergi sisteminin esas çizgisini oluşturmaktadır. Bir tanık bu durumla eğlenmektedir: “60 franka satılan bir inek, o zamana kadar 70 frank vergi ödemiş olacaktır. Bir tabak et yemeği masaya konulduğu anda, yaklaşık 20 frank tüketim vergisi ödemiş durumdadır”.¹³⁰ Zaten 1689 tarihli bir muhtıra, “tüketim vergisi ödemeyen hiçbir madde yoktur: öğütülmüş buğday ile biradan alınan o kadar yüksektir ki, fiyat normal olduğunda bunların değerine eşit olmaktadır; her zamanki becerilerini kullanarak birayı çok pahalı hale getirmenin yolunu bulmuşlardır, çünkü bağlantılarından ötürü ülkeye girişine engel olamadıkları bir malın sürümünü engellemek üzere, bunun ülkedeki tüketimine öyle müthiş bir vergi koymaktadırlar ki, hiçbir özel kişi bunu kendi kullanımı için getirtmeyi istememekte ve hiçbir tüccar da sürüm olanağı bulamayacağı kaygısıyla bunu satmayı arzu etmemektedir”.¹³¹

Nihayet pahalılığın esas unsuru olan dolaylı vergi, öncelikle küçük insanları rahatsız etmektedir. Zengin darbeden daha kolay kurtulmakta veya dayanmaktadır. Örneğin tüccarlar gümrükte veya kente girişte vergilendirilecek mallarının değerini kendilerinin belirtmesi hakkına sahiptirler. Bu değeri istedikleri gibi saptamaktadırlar,¹³² ve denetimi atlatıktan sonra artık başka hiçbir kontrole uğramamaktadırlar. Sonuçta toplum ve devletin daha sistematiik olarak adaletsiz oldukları düşünülebilir. IV. Guillaume’un *stathouder*liği sırasında, vergilerin iltizamı verilmesi uygulamasına son verilmesi için, kısmen prens tarafından da tahrik edilen ayaklanmaların çıkması gerekmiştir.¹³³ Ama reji kurulması (yalnızca Hollanda eyaleti için 50.000 memur),¹³⁴ sistemin temeldeki adaletsizliğinde hiçbir değişiklik meydana getirmemiştir.

Ve bunun böyle olması mantıklıdır: dikkat çıkıcı bir şekilde donanımlı olan bir vergi yönetimine direnen zengin vergi mükellefi, Genel Meclis, eyaletler veya kentlerin aldığı borçlara düzenli olarak katılmaktadır. 1764’e doğru 120 milyon florinlik geliri olan Birleşik Eyaletlerin, çok düşük faizli 400 milyon florin borcu vardır. Bu, ne kamusal inşaatlar, ne paralı asker orduları, ne de donanma teçhizatı konusunda paradan yoksun kalmayan güçlü bir devletin varlığının kanıtı değil midir? Aynı zamanda kamu borcu yönetimini bilen bir devletin? Isaac de Pinto “faiz ödemesinde asla aksama olmadığı için, hiçkimse sermayesini geri çekmeyi düşünmemektedir; eğer paraya ihtiyaçları olursa, bu konuda iyi bir pazarlık yapabilirler”¹³⁵ diye açıklamaktadı. Pinto’nun bu son kelimelerinin altını çizdim: bunlar Ocak 1759’da *Ticaret Gazetesi*’nde yer alan şu bölümü açıklamaktadırlar: “Hollanda’da kamu fonları... ancak % 2,5 getirmekte, ama piyasada % 4-5’e kadar kazanmaktadırlar”,¹³⁶ yani yüzden çıkartılan bu fonlar 104 veya 105’ten kote edilmektedirler. Borç ihtiyacı olduğunda, borç vericiler koşmaktadır. Ağustos 1744’te La Haye’den gönderilen bir mektupta “Hollandalı özel kişilerin zenginliğinin ve ülkedeki büyük para bolluğunun bir kanıtı, % 6’dan üç milyon tane ömür boyu rantın ve % 2,5’tan geri ödenebilir tahvillerin

10 saatten daha kısa bir zamanda tükenmesidir, eğer fon 15 milyonluk olsaydı, gene aynı şekilde tükenirdi, ama devletin kasası özel kişilerin keseleri gibi değildir: bu keseler doluyken, devlet kasası adeta boştur; ancak bir ihtiyaç olduğunda, maliyede yapılacak bazı düzenlemelerle ve özellikle de aile başına konulacak bir vergi ile büyük kaynaklar bulunabilir"¹³⁷ diye anlatmaktadır.

Ve "ihtiyaç durumları" hiç eksik değildir: savaşlar dipsiz kuyulardır; bundan da fazlası, Birleşik Eyaletler denilen bu "yapay" ülke her yıl kendini yeniden inşa etmek zorundadır. Nitekim "setlerin ve ana yolların bakımı devlete toprak(dan alınan vergiler)den daha fazlasına malolmaktadır".¹³⁸ "Fakat zenaatkârların adilğine rağmen, aynı avantajlara sahip olmadığı halde Fransız kanaatkârlığına fark atan"¹³⁹ ticaret ve tüketimden sağlanan vergiler muazzamdır, çünkü burada emek gücü Fransa'da olduğundan çok daha pahalıdır". İşte tekrar hayat pahalılığı sorunu gelmiş bulunuyoruz. Bu durum bir ekonomi-dünyanın merkezinde normaldir, ayrıcalıklı ülke avantajını bizatihi bu pahalılıktan sağlamaktadır. Ama tüm avantajlar gibi bu da birgün tersine dönebilir. Belki de iyi etkilerini ancak faal bir üretimle birlikte yapabilmektedir? Oysa XVIII. yüzyılda üretim düşerken, ücretler Jan de Vries'in ifadesiyle yüksek düzeylerde "taşlaşmış", "fosilleşmiş" olarak kalmaktadırlar.¹⁴⁰ Vergilerin bunun böyle olmasında kesinlikle sorumlulukları vardır. Ama devletin ihtiyaçlarının topluluğun zararına olarak sağlanması, acaba "güçsüz devlet"in bir belirtisi midir?

Diger Devletlerin Karşısında

Eyaletler'in güçlü bir devlet olduğunu, Cumhuriyet'in altın yüzyılı esnasında yürütükleri dış politika göstermektedir; bu durum devletin Avrupa'daki öneminin gerilemesinin aşikâr hale geldiği 1680'ler civarına kadar sürmüştür.

Biz tarihçilerin en önde Habsburglar veya Bourbonları, Richelieu'yü, kont-dük Olivares'i veya Mazarin'i gördüğümüz 1618-1648 arasındaki Otuz Yıl savaşları denilen dönemde, esas rol çoğu zaman Hollanda'nınki olmamış mıdır? Diplomasi düğümleri La Haye'de atılmakta ve çözülmektedir. Danimarka'nın (1626), İsveç'in (1629) ve hatta Fransa'nın (1635) herbirini izleyen müdahaleleri burada örgütlenmiştir. Ancak kendine saygı duyan her dünya merkezi gibi, Birleşik Eyaletler de savaşı kendi evinin dışında tutmaktadır: sınırlardaki bir kaleler dizisi, çok sayıdaki su hattının meydana getirdiği engeli güçlendirmektedir. Az sayıda, "ama çok seçkin, çok iyi ücret alan ve iyi beslenen"¹⁴¹ paralı askerler, en bilgince savaş konusunda eğitilmiş olarak, Eyaletler'in korunaklı bir ada olarak kalmasına özen göstermektedirler.

Birleşik Eyaletler donanmasının 1645'te Baltık'ta, Hollanda çıkarlarını zedeleyen Danimarka-İsveç savaşına son vermek için müdahale etmesine de bakınız. Birleşik Eyaletler eğer Orange prenslerinin çabalarına rağmen, İspanyol Alçak Ülkelerinde fetihlere girişmediyse, bu zayıflığından değildir. Escaut'nun mahreci ve ablukası ellerindeyken, acaba Anvers'i kurtarmaya gitmek Amsterdamlı tüccarların lehine miydi? Meclis temsilcilerinin Munster'de Fransızlara karşı taleplerini nasıl artırdıklarına bakınız: "bu mebusların bize nasıl davrandıklarını görmek acınacak bir durumdur" diye yazmaktadır Servien.¹⁴² Birleşik Eyaletler'in 1668'de başka bir dayanak noktasını ele geçirmek için, İngiltere ve İsveç ile üçlü ittifak kurmayı ve XIV. Louis'in İspanya Alçak Ülkelerindeki kaygı verici ilerlemesini nasıl durdurduğuna bakınız. Avrupa'nın tümü için belirleyici olan bu 1669 ve 1670 yıllarında, tüm Birleşik Eyaletler askeri güçlerini elinde sıkı bir şekilde tutan Hollanda icra başkanı Jan de Witt ve XIV. Louis'in hayranlık verici elçisi Arnaud de Pomponne dizdize, kibarca tartışmaktadırlar. Onları yakından dinlediğimde, Hollandalının Güneş Kral'ın temsilcisi karşısında herhangi bir aşağılık kompleksine sahip olduğuna dair hiçbir izlenim

21. BİRLEŞİK EYALETLER İSPANYA'YA KARŞI

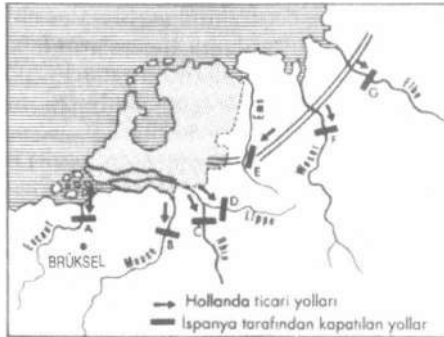
I. BİRLEŞİK EYALETLER TAHKİM EDİLMİŞ BİR ADA GİBİ OLUŞMUŞTUR.

XVI. yüzyılın sonuncu onyılında, Avrupa'nın geri kalanında da olduğu gibi, Alçak Ülkeler'deki tüm kentler tahkim edilmiştir: bu tahkimat bulvarlar (kale meydanı) ve (atlı alanları) cavalier'leriyle "İtalyan tarzındadır". Top artık, Orta Çağ kentlerindeki gibi, bu tahkimatta delik açamamaktadır. Bu kentler ancak uzun ve maliyetli kuşatmalarla alınabilmektedirler. Maurice de Nassau bu "modernleştirilmiş" savunmayı 1695-1696'da büyük nehirler boyunca sürekli bir savunma kuleleri ve toprak bentler engeliyle tamamlayarak, Birleşik Eyaletler'i gerçek bir kale haline getirmiştir. Kaynak, G. Parker, *El ejercito de Flandes y el camino espanol, 1567-1659, 1876*, s. 48-49.)

II. KARA TİCARETİNİN BİRLEŞİK EYALETLER İÇİN ÖNEMİ

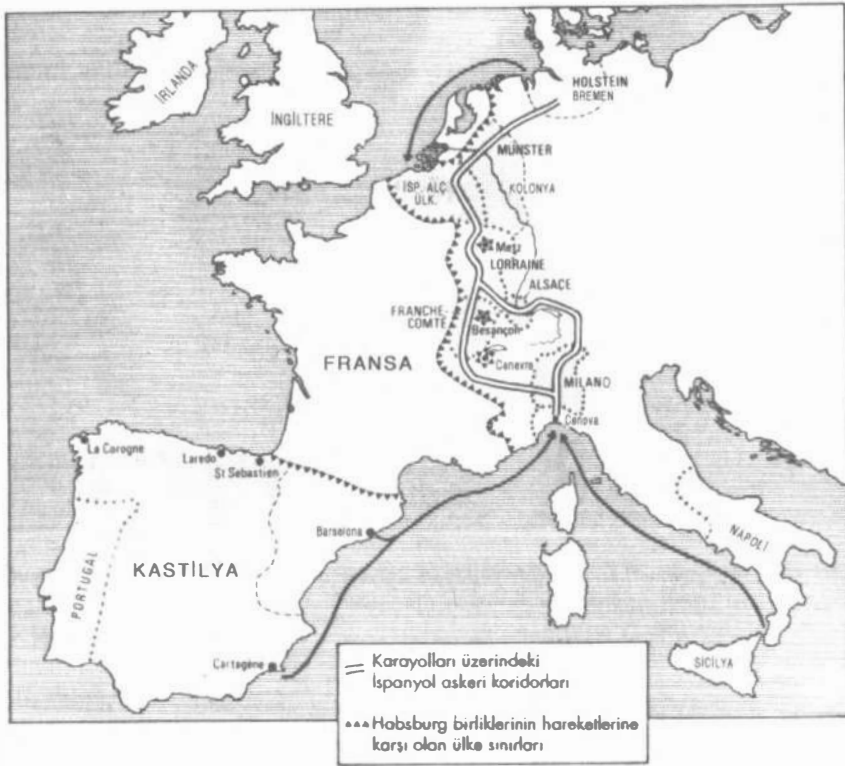

Birleşik Eyaletler için gerçek tehlike, önce İspanyol Alçak Ülkeler'ine ve Almanya'ya ticari olarak bağlayan su yollarından kopartılmaktır. Bu bağlantının büyüklüğü, İspanyol denetimindeki gümrüklerin gelirinden bellidir. 1623'te yılda 300.000 ekü (On İki Yıl ateşkesinden sonra savaşın 1621'de tekrar başlaması, Birleşik Eyaletler yönündeki trafikleri hemen kesintiye uğratmamıştır). Her kentin adının yanında, ödediği tutar bin ekü olarak yer almaktadır. Kaynak, Jose Alcala-Zamora y Queipo de Llano, *España, Flandes y el mar del Norte, 1618-1639, 1975*, s. 184.)

III. 1624-1627'DE BİR ABLUKA DENEMESİ

İspanyollar 1624'te su yollarını ve Danimarka'dan gelen canlı hayvanları ablukaya almışlardır. (Çiftçizgiyle çizilen yol). Ama bu maliyetli siyaseti 1627'den sonra sürdürmemişlerdir. Acaba bunun nedeni ekonomik bunalım ve İspanyol devletinin aynı yıl meydana gelen iflası mıdır? (İbid., s. 185.)

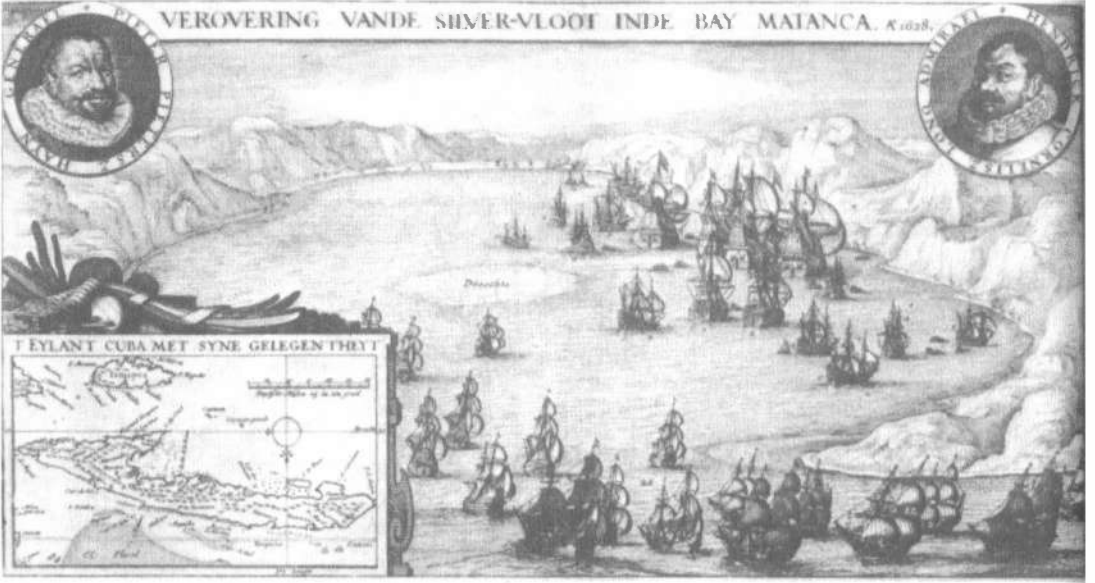

IV. KARA DENİZE KARŞI

Denizde güç durumda olan İspanyol savaşı, Sicilya, Napoli, Milanese, Franche-Comté, İspanyol Alçak Ülkeler'ine dayanan ve Alman topraklarındaki birçok işbirliği ve tarafsızlıkla sağlanan lojistik sisteme bağlı olarak, Alpler'den geçerek Kuzey Denizi'ne kadar ulaşan ve haritada, Alçak Ülkeler için asker devşirme alanı olan Holstein'a kadar uzatılan koridorlar yaratmayı başarmıştır. Kaynak G. Parker, op. cit., s. 90.)

almıyorum. Kulaklarına inanamayan elçiye, Fransa'nın neden artık iradesini Hollanda'ya kabul ettirebilecek çapta olmadığını sükunetle (ve bana göre çok berrak bir şekilde) açıklamaktadır.

Hayır, Birleşik Eyaletler'de hükümet yoktur denilemez, bu bir hükümet sorunundan çok, basit bir ekonomik ağırlık sorunudur. Nimegen (1678), Ryswick (1697) ve Utrecht (1713) barış antlaşmalarının müzakerelerinde, Birleşik Eyaletler ağırlıklı bir güç olmaya devam etmiştir. İngiltere ve Fransa'nın yükselişleri yavaş, ama kesinlikle onun aleyhine olmakta ve bu devletin yetersizliklerini ve narinliğini giderek daha fazla açığı çıkartmaktadır, ama bu evrimin meyvaları geç olgunlaşacaktır.

8 Eylül 1628'de Havana yakınlarında, Hollanda Batı Hindler Kumpanyası tarafından, gümüş yüklü İspanyol gemilerinin ele geçirilmesi. Visscher'in estamptı. (Atlas van Stolk).

İş Dünyasının Krallığı

Hollanda siyasetinin ve hayatının içinden geçtikleri lehte ve aleyhteki değişmeler esnasında korumaya ve savunmaya hiç ara vermedikleri şey, bir ticari çıkarlar bütünüdür. Bu çıkarlar her şeye hükmetmekte, her şeyi istila etmektedirler ki, ne dinsel tutkular (1672'den sonra olduğu gibi), ne de ulusal tutkular (1780'den sonra olduğu gibi) bunu başarabilmişlerdir. Yabancı gözlemciler bu durumu çoğu zaman büyük bir şaşkınlıkla anlatmakta ve ister samimi olsunlar veya olmasınlar, ister nesnel olsunlar veya olmasınlar, bu konuda biraz daha net görmemize yardımcı olmaktadırlar.

Gerçekten de V.O.C. (Hindler Kumpanyası)¹⁴³ tarafından kaygılara sürüklenen ve onun ayrıcalıklarını kışkırtan Hollandalı tüccarların kendi özsermayeleriyle İngiltere'nin, Danimarka'nın, Fransa'nın rakip Hindler Kumpanyalarını, hatta Ostende kumpanyasını lanse etmeleri veya desteklemelerine şaşmamak mümkün müdür? Fırsat bulduğunda onların yurttaşlarının gemilerine de saldıran, Dunkerque'teki Fransız korsanlığına yatırım yapmalarına şaşırmamak mümkün müdür?¹⁴⁴ Kuzey denizinde iş gören Cezayirli korsanlara (aslında bu Cezayirlilerin çoğu dönme Hollandalıdır) iyi ilişkiler içinde olan tüccarlara şaşmamak mümkün müdür? 1629'da Havana yakınlarında İspanyol kalyonlarının ele geçirilmesinden sonra, Batı Hindler Kumpanyası hissedarlarının ganimetin hemen paylaşılmasını istemeleri ve bu isteklerine ulaşarak Kumpanyalarının zayıflamasına ilk katkıyı yapmalarına şaşırmamak mümkün müdür?¹⁴⁵ Aynı şekilde, Portekizliler Hollandalıları 1645'te Recife'ten, onlardan satın aldığı silahlarla çıkartmışlar ve XIV. Louis, Cumhuriyet'e, onlardan aldığı silahlarla saldırmıştır. İspanya Veraset Savaşı sırasında İtalya'da çarpışan Fransız birliklerine gereken teslimat, Hollandalıların Fransızlara karşı müttefikleri olan İngilizleri kızdırma pahasına, Amsterdam üzerinden yapılmaktadır. Bunun nedeni Hollan-

da'da tüccarın kral olması ve bu ülkede ticari çıkarın "hikmeti hükümet" sayılmasıdır: Pieter de la Court (1662) "ticaret serbest olmak istiyor" demektedir.¹⁴⁶ Fransız elçisi La Thuillierie, Mazarin'e gönderdiği 31 Mart 1648 tarihli mektupta "kazanç bu insanları yönlendiren yegâne ve tek pusula"dır demektedir.¹⁴⁷ Aynı sıralarda, 1641'de Doğu Hindler Kumpanyası müdürleri "*Heeren XVII'nin*"¹⁴⁸ Doğu Hindler'de fethettikleri kale ve yerler(in) ulusal fetihler olarak değil de, özel tüccarların mülkü olarak kabul edilmesi (gerektiğini) ve buraların İspanya kralı veya Birleşik Eyaletler'in herhangi başka bir düşmanı olsa bile, istediklerine satma haklarının bulunduğu"nu hararetle savunmaktaydılar.¹⁴⁹ Hollanda'nın düşmanları -bunlar çok kalabalıktır-, başkalarının hataları sanki kendi liyakatleriymiş gibi, bilinçli bir şekilde söylenen bu sözlerin listesini uzatmakta hiçbir sıkıntıya düşmemektedirler. Bir Fransız şöyle demektedir: "Hollanda'da devletin ticaret üzerindeki çıkarı, özel kişinin çıkarıdır, bunlar uygun adım yürümektedirler (devlet ile ticari şirketin tek ve aynı şey olduğunu söylemekle aynı anlama geliyor). Ticaret mutlak bir şekilde serbesttir, tüccarlara hemen hiçbir kısıtlama getirilmemektedir, çıkarlarının gerektirdiğinden başka hiçbir kurala uymak zorunda değildirler: bu devletin esas unsur olarak kabul ettiği bir özdeyiş halindedir. Böylece, özel bir kişi ticareti için devlete ters düşen bir şey yaptığında, devlet göz yummakta ve farketmemiş gibi yapmaktadır, bunu 1693 ve 1694'te olanlardan hareketle görmek kolaydır. Fransa'da buğday eksikliği vardır, eyaletlerde kıtlık yaygınlaşmıştır, savaşın da göbeğindedir. Fransa için bu görünüşteki kader anı ve ona karşı ittifak kuranlar için de çok uygun lehte bir durumdur. Acaba müttefikler ve Hollanda için, Fransa'yı en azından kendi istedikleri koşullara zorlamak üzere, bu ülkenin sıkıntısının artmasına katkıda bulunmaktan başka bir hikmeti hükümet olabilir mi? Demek ki, bırakın ona buğday sağlamayı, bir de eğer mümkünse elindekilerin tükenmesine çalışmaları gerekmez mi? Bu siyasal koşulu bilmektedirler, çünkü kendi egemenliklerine tabi olan tüm tüccar ve gemi reislerine herhangi bir nedenle Fransa'ya gitmelerini çok katı bir şekilde yasaklamışlardır; ancak bu durum Hollandalı tüccarların İsveç ve Danimarka gemileriyle, tarafsız ülkenin bayrağını çekerek gizlenen veya doğrudan doğruya Hollanda bayrağıyla dolaşan kendi tekneleriyle Fransa'ya mal yollamak üzere bu ülkenin tüccarlarıyla mektuplaşmalarına engel olmuştur mudur?..".¹⁵⁰

Ama Amsterdam'da hiçkimse bu tavırları, ne de borsacı Isaac Le Maire'in XVII. yüzyılın başındaki suç unsuru içeren eylemlerinin tanıklık ettikleri zincirleme spekülasyonları veya çalıp çırpmaları yüksek sesle biçimsel hale getirmemektedir.¹⁵¹ İş iştir. Ahlak yargıçları olan yabancılara göre, "diğerlerine benzemeyen" bu ülkede her şey olabilir. Fransız elçisi Estrades kontu, ikinci Hollanda-İngiltere savaşı sırasında (1665-1667) "bu ülkenin İngilizlere boyun eğme tehlikesiyle karşı karşıya" olduğunu düşünecek kadar ileri gitmiştir, çünkü "devlet içinde buna karşı büyük bir eğilim vardır".¹⁵²

AVRUPA'YI ELE GEÇİRMEK DÜNYAYI ELE GEÇİRMEK

Birleşik Eyaletler'in başarısının ilk koşulu Avrupa olmuştur. Dünya ise ikincisi. Ama bu kısmen birincisinin sonucu değil midir? Hollanda ticari Avrupa'yı fethettikten sonra, dünya ona mantıklı bir şekilde, adeta bedava verilmiştir. Hollanda üstünlüğünü veya daha doğrusu, evinin yakınındaki veya uzağındaki ticari tekeli, her iki yönde de aynı yöntemlerle dayatmıştır.

İşin Esası 1585'ten Önce Gerçekleştirilmiştir

Baltık Orta Çağ'da, bir cins elin ulaşabileceği Amerika'dır. Daha XV. yüzyıldan itibaren, balık ve tuz taşıyan Hollanda tekneleri burada Hansalılarla rekabet halindedirler. Charles Quint 1544'te¹⁵³ Spire'de Danimarka kralından Flaman teknelerinin Sund boğazından serbest geçiş hakkını sağlamıştır. Bundan on yıl sonra, Cenovalılar ve Anversli Portekizliler, ülkelerindeki büyük çaplı bir kıtlık nedeniyle, o yıllarda buğday yeniden dağıtım merkezi olarak Anvers'in yerine geçerek, bu alanın birinci limanını haline gelmiş olan Amsterdam'a buğday siparişinde bulunmuşlardır.¹⁵⁴ Bir süre sonra Amsterdam'a "Avrupa'nın tahıl ambarı" denilecektir. Muazzam başarı: Hollandalılar 1560'ta Baltığın ağır ticaretinin % 70'ini kendilerine çekmişlerdir.¹⁵⁵ Bu tarihten sonra Baltığın "yakalanması" tamamlanmıştır. Tahıllar ve *naval stores* -kereste, kalas, direk, katran, zift- Amsterdam'a akmaktadır ve bu *moeder commercie*,¹⁵⁶ Hollanda başarısının zirvesinde bile, Birleşik Eyaletler değişken sermayesinin % 60'ını ve yılda yaklaşık 800 gemiyi kullanmaktadır. Astrid Friis'e göre Baltık kökenli hammaddelerin akımı, XVII. yüzyılın ekonomik ve siyasal değişimlerinin motoru olmuştur.¹⁵⁷

Ancak bu ne kadar önemli olsa da, Birleşik Eyaletler oyununun yalnızca bir kısmından ibarettir. Nitekim, giderek Baltık ticaretinin anahtarı haline gelen madeni sikkelerin kaynağı olan uzaktaki İberya yarımadasının sömürülmesi olmasaydı, Baltık ülkeleri trafiği tam bir başarıya ulaşamazdı. Çünkü bu denize kıyısı olan ülkelerin trafiklerini zorlamak ve satışlarla alımlar arasındaki farkı kapatmak gerekmektedir.

İşte Baltık buğdayının dağıtımı, tam da Güneye yönelik Birleşik Eyaletler gemilerinin başarısını sağlamıştır. Böylece Baltık'ta zafer kazanarak, kısa bir süre sonra Laredo, Santander, Bilbao, Lizbon ve daha sonra da Sevilla'da zafer kazanmışlardır. Flaman *houqueları* 1530'lardan, en geç 1550'lerden itibaren¹⁵⁸ Kuzey ile Portekiz ve İspanya arasındaki deniz trafiğinin büyük bölümünü sağlar hale gelmişlerdir. Bu tekneler kısa bir süre sonra İberya yarımadasıyla Kuzey Atlantik arasında mübadele edilen malların beşte birini taşıyacaklardır: buğday, çavdar, Kuzey Avrupa'nın *naval stores* ve endüstriyel ürünleri (Sevilla bunları Yeni Dünya'ya yeniden ihraç etmektedir) karşılığında tuz, zeytinyağı, yün, şarap ve özellikle de gümüş.

Bu trafik hattının ele geçirilmesi, Amsterdam Borsası'nın açılışıyla da çakışmaktadır. Başka bir çakışma: tahılların Akdeniz'e yönelik büyük hareketinin ertesinde (1590-1591), Amsterdam Borsası kendini yenilemiştir (1592)¹⁵⁹ ve kısa bir süre sonra da bir Sigorta Odası kurulmuştur (1598).¹⁶⁰

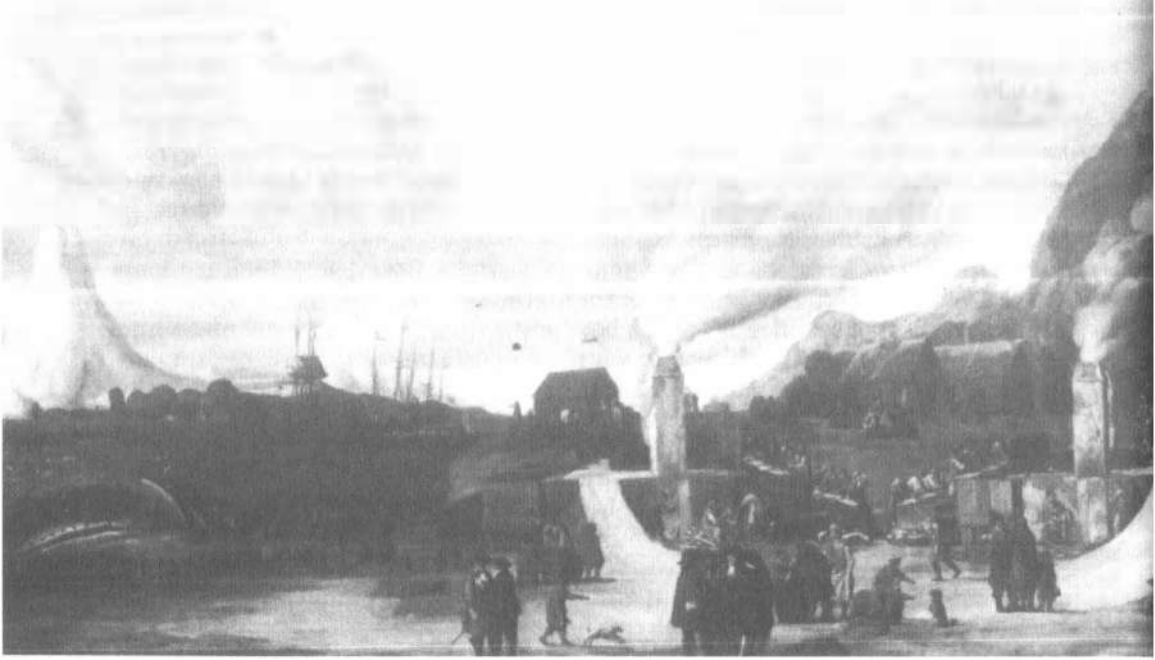
Kuzey-Güney bağlantısı iki ortak için de hayali olmayı sürdürmektedir, öylesine ki 1572-1609 Alçak Ülkeler isyanı bile bu bağı kopartamamıştır. İsyan eden eyaletlerle İspanya-Portekiz bloğu arasındaki ilişki, Germaine Tillion'un sözlerini (dün-

kü, 1962'deki Fransa ile Cezayir ilişkileri hakkında) bir kez daha tekrarlamak üzere, birbirlerini tamamlayan düşmanlar arasındaki ilişkidir,¹⁶¹ yani bunlar ne ayrılabilirler, ne de ayrılmayı istemektedirler. İspanya'da homurtular, öfke anları, hatta yüksek sesle ifade edilen kısıtlayıcı tedbirler vardır. II. Felipe 1595'te yarımada limanlarındaki 400 gemiye el koydurtmuştur (eskiden düşmanla yapılan ticaret, bugünkü yasaklamalara uğramıyordu); bu bize söylendiğine göre, o dönemde yaklaşık 1000 gemiden meydana gelmesi *gereken* Hollanda filosunun beşte ikisi demektir.¹⁶² Ama el konularak cebri taşımacılıkta kullanılan bu gemiler sonunda serbest bırakılmışlar veya kendileri kurtulmuşlardır. 1596'da, 1598'de İspanyol limanları onlara gene yasaklanmıştır, ama önlemleri uygulamak mümkün değildir. Aynı şekilde, bir an için gündemde tutulan, asilere Setubal veya Cadiz tuzunu vermeyerek, onları boyun eğdirmeye yönelik büyük projeler de plan halinde kalacaklardır.¹⁶³ Zaten Fransa'nın Atlantik kıyılarındaki Brouage ve Bourgneuf tuzlu bataklıkları da Kuzeylilere açıldı ve İberyalılarınkinden daha nitelikli bir tuz sağlamaktaydı. Nihayet ve özellikle, buğday bakımından kendine yeterli olan İspanya, 1560'tan itibaren tarımının örgütlenme tarzını bozan bir bunalıma av olmuştur.¹⁶⁴ İspanya XVI. yüzyılın sonunda Akdeniz'de artık bulunmayan yabancı buğdayın insafına kalmıştır. 1580'de Portekiz'in fethi sırasında, işgal edilen ülke kelimenin tam anlamıyla açlıktan ölmektedir, Kuzey'e çağrıda bulunmak gerekmektedir ve zorunlu olarak altınla yapılan ödemeler, alışılmış İspanyol nakdi ödeme sistemini Akdenize' varana kadar bozmuştur.¹⁶⁵ II. Felipe'nin danışmanlarının, asilerle yapılan ticarete son vermenin yılda bir milyon dükalık gümrük gelirinden mahrum kalmak anlamına geleceğine dair kanıtları da ağırlık yapmaktadır.¹⁶⁶ Fiili durumda İspanya'nın tercih olanağı yoktur, bu hoşla gitmeyen ama gerekli mübadelelere razı olmak zorundadır. Ve Birleşik Eyaletler de benzeri bir konumdadır.

İspanyolların 1595'te Sevilla'da yürüttükleri bir soruşturma,¹⁶⁷ kentte Kuzeyli tüccarların pek fazla gizlenmeye ihtiyaç duymayan temsilcilerinin bulunduğunu açığa çıkartmıştır; bunların mektuplarına el konulmuş, yüksek dereceden İspanyolların işe karıştığı ortaya çıkmıştır, fakat bunlar o kadar yükseklerdedirler ki, soruşturmacı adlarını açıklamaya cüret edememektedir. Bu dönemde, Hollandalıların Sevilla'yı sessizce fethetmeleri tamamlanmış durumdadır.¹⁶⁸ Nitekim, Cenevizli bankacılar Amerika yönündeki Sevilla ticaretini 1568'e kadar finanse etmişler ve o piyasanın tüccarlarına açtıkları kredilerle, onların Atlantik'teki bitmez tükenmez yolculukların dayattığı uzun beklemleri aşabilme olanağını sağlamışlardır. Cenevizliler 1568'den sonra bu faaliyetten vazgeçmişlerdir, artık sermayelerini Katolik krala verilen borçlara yatırmayı tercih etmektedirler. Bir piyasa boşalmıştır ve burayı Kuzeyli tüccarlar ele geçirememişlerdir: henüz olanaklarının dışında olduğu için nakit avanslarında bulunmamakta, ama fiyatını filoların geri dönüşlerinde telâfi ettikleri malları vadeli vermektedirler. Ek bir bağ daha kurulmuştur: Kuzey artık İspanyolların Hindler ticaretine ebediyen girmiştir. Giderek daha fazla manevra edilen Sevilla'da, İspanyol tüccarları gerekli komisyoncular veya naylon firmalar haline gelmektedirler, çünkü *Carrera de Indias* ticareti hukuken yalnızca İspanyollara ayrılmıştır. Bunun sonucunda 1596'daki şu garip olay meydana gelmiştir. Limanın İngilizler tarafından yağmalanması sırasında, Hindlere mal götüren 60 tekneye Cadiz körfezinde el konulmuştur. Galipler bunları yakmamayı önermişlerdir -bunlar tek başlarına, en azından 11 milyon düka etmektedirler- ama kendilerine hemen iki milyon düka ödenmesi koşuluyla. Ama bu olayda zarar tehlikesiyle karşı karşıya olanlar İspanyollar değildir; mallar Hollandalılara aittir. Acaba, bu arada Hollandalıların dostu da olan -işbirlikçisi demek için- Medina Sidonia dükünün bu cazip teklifi reddetmesinin nedeni bu mudur? Gemiler her halükârda yakılmışlardır.¹⁶⁹

Sonuç olarak, Hollanda'nın ilk geniş çaplı atılımı, gemileri ve tüccarlarının Baltığın, Flaman, Alman ve Fransız endüstrilerinin oluşturduğu Kuzey kutbuyla, Amerika'ya açılan büyük kapı olan Sevilla'daki Güney kutbu arasında kurdukları bağlantıdan ötürü ortaya çıkmıştır. Hollanda hammadde ve mamul ürünler almaktadır; Hollandalılar nakit cinsinden geri dönüşleri resmi veya gayri resmi olarak sağlamaktadırlar. Ve Baltık'la açık veren ticaretlerinin güvencesi olan bu beyaz maden, bu piyasadaki pazarları zorlamanın ve rekabeti dışlamanın yegâne aracıdır. O sıralarda kraliçenin koruması altında olan Alçak Ülkeler'e 1585-1587'de Elizabeth tarafından gönderilen Leicester kontunun, bu ülkeye İspanya'yla olan ticaretlerini ebediyen kesmelerini ciddi bir şekilde önermesi karşısında gülümseyelim!¹⁷⁰

Hollanda servetinin aynı anda Baltık ve İspanya'dan itibaren oluşturulduğu açıktır. Yalnızca Baltığı görerek İspanya'yı unutmak, bir yanda buğdayın, diğer yanda da Amerikan gümüşünün birbirlerinden kopartılması mümkün olmayan rollerini oynadıkları bir süreci anlamamak demektir. Eğer Sevilla limanına gümüş gelişleri sırasındaki hilekârlıklar arttıysa (sonra da, 1650'den itibaren Cadiz'de) bunun nedeni, Michel Morineau'nun gösterdiği üzere,¹⁷¹ gümüş akımının felâket denilecek bir düzeyde azalmamasıdır. Eğer açıkçası hasta olan İspanya 1605'ten itibaren o kadar çok miktarda kötü bakır para sürmeye karar verdiyse veya buna mecbur kaldıysa,¹⁷² bunun nedeni, kötü paranın iyi parayı kovmasından ötürü, İspanya'nın bu bedel karşılığında Avrupa ölçeğindeki siyasal oyununu sürdürmesidir. Zaten Cenovalı borç veri-

Groenland'in doğusundaki Volkanik Jan Mayen adasında, balina yağı üretilen Hollanda tesisleri, C.de Man'ın tablosu, XVII. yüzyıl. (Rijksmuseum, Amsterdam).

cilerden kurtulan (veya onlar tarafından terk edilen) kont-dük Olivares, Kastilya maliyesini 1627'den itibaren giderek artan bir şekilde Portekizli Marranolara teslim etmektedir. Oysa bu yeni borç vericiler Kuzeyli tüccarlara ve Kuzey'in sermayesine bağlıdırlar.¹⁷³ Daha önce de sözünü ettiğimiz ikircikli, garip durum.

Ve son olarak, Amsterdam'ı birinci sıraya çıkartacak olan sonuncu parmak darbesi, gene İspanya'nın mimarı olduğu olay değil midir? İspanya savaşın yerleştiği güney Alçak Ülkeler'i tahrip ederek, 18 Ağustos 1585'te Anvers'i geri alarak, burayı istemeden tahrip ederek, onun rakibi Amsterdam'a yeni bir güç sağlamamış mıdır? Ve genç Cumhuriyet'i Protestan Avrupa'nın toplanma noktası haline getirerek, bir de üstelik ona Amerikan gümüşüne geniş çaplı bir giriş olanağı sağlamamış mıdır?

Avrupa'nın Geri Kalanı ve Akdeniz

Hollanda'nın ticari yayılmasına ilişkin birbirini izleyen haritalara sahip olunsaydı, imparatorluğunun Avrupa trafiğinin Ren boyunca ilerleyerek Alp geçitlerine kadar uzanan, belirleyici Frankfurt ve Leipzig fuarlarındaki, Polonya'daki, İskandinav ülkelerindeki, Rusya'daki esas hatlar boyunca yavaş yavaş ilerlediği görülürdü. 1590'lı yıllar ve Akdeniz'deki tahıl kıtlığıyla birlikte, Hollanda gemileri Cebelitarık boğazını aşmışlar ve onları yirmi yıldan daha fazla öncelemiş olan İngilizler gibi, İtalyan kentlerinin aleyhine olan kârlı bir kıyı denizciliğiyle birlikte, denizin büyük eksenlerine katılmışlardır. Yahudi tüccarların¹⁷⁴ onların İç Deniz'e sızmalarına yardım ettikleri iddia edilmektedir, ama Hollandalılar buraya aynı zamanda konjonktürden ötürü de sürüklenmişlerdir. Kısa bir süre sonra tüm Akdeniz limanları onlara açılacaktır, ama kapılarını diğerlerinden daha fazla açanlar Barbaroslular Cezayir'inin limanları, Medicilerin yeniden yarattıkları garip kent Livorno ve nihayet Doğu Akdeniz iskeleleri ve 1612'de imzaladıkları kapitülasyonla kapılarını onlara ardına kadar açan İstanbul olacaktır. Hollanda atılımının genel bilançosu içinde Avrupa'nın esas olan payını ve Akdeniz'in kayda değerden daha fazla olan payını, hakettiklerinin altında değerlendirmeyelim. Hollandalıların Hind Okyanusundaki denizcilik başarıları, sanılacağı gibi onları Akdeniz'in geleneksel ticaretinden uzaklaştırmamıştır. Hatta Rapp, yakınlarında yayınlanan bir makalesinde, İngiltere gibi Hollanda'nın da zengin İç Deniz'de, işletmeyi bildikleri ve onların *ilk atılımını* Atlantik'teki faaliyetlerinden daha fazla lanse eden bir maden bulduklarını kanıtlamıştır.

Hollandalılar Avrupa ekonomi-dünyasının merkezi haline gelirken, çevrelerindeki ekonomilerden herhangi birini ihmal edebilirler miydi? Kendi dışlarında başka bir ekonomik imparatorluğun ve bir rakibin örgütlenmesine izin verebilirler miydi?

Hollandalı Portekizliye Karşı: Kendini Başkasının Yerine Koymak

Eğer Avrupa Hollanda egemenliğinin ilk adımlarını pek farkına varmadan kabul ettiyse, bunun nedeni herhalde bu adımların başlangıçta pek belli edilmeden ve kuşku uyandırmadan atılması olduğu kadar, Avrupa'nın aynı zamanda tam bilincinde olmadan Kuzey'e doğru yatması ve 1600-1650 arasındaki yüzyıllık eğilimin Avrupa'yı, fakirleşen Güney ve normalin üzerinde yaşamaya devam eden Kuzey olarak iki bölgeye ayırmasıdır.

Avrupa ekonomi-dünyasını uzun dönemde elde tutmak, tabii ki bu kıtanın uzak mesafe ticaretini elde tutmayı, yani Amerika ve Asya'yı ele geçirmeyi gerektiriyordu. Geç olarak saldırılan Amerika, minik hasmının elinden kurtulacaktır; ama Uzak Doğu sahnesinde; karabiber, baharat, müstahzarat, inci, ipek krallığında Hollandalılar güç kullanarak parlak bir giriş yapmışlar ve aslan payını kendilerine almayı bilmişlerdir. Dünya krallığı esasını ele geçirme sürecini burada tamamlamışlardır.

Bu maceranın açılışı keşif gezileriyle olmuştur: 1582'de J. H. Van Hinsschoten'inki,¹⁷⁵ 1592'de bir casus romanı gibi olan Cornelius Houtman'inki.¹⁷⁶ Bir Portekiz gemisine binen sahte yolcu Hindlere varır, maskesi düşer, hapse atılır. Rahatlayalım, Rotterdamlı tüccarlar kurtarmalığını ödeyerek onu zindandan çıkartmışlar ve Houtman döndüğünde dört gemi donatarak ona vermişlerdir. Hemen 2 Nisan 1595'te Rotterdam'dan yola çıkan Cornelius Houtman Bantam'da Endonezya-Filipinler adalarına temas ettikten sonra, 14 Ağustos 1597'de Amsterdam'a dönmüştür.¹⁷⁷ Mütevazı bir dönüş: üç teknede yüzden daha az adam ve biraz mal, toplam olarak önemsiz kârlar. Yolculuk ekonomik düzlemde pek bir şeyler getirmemiştir, ama yakındaki kârların güvencesini getirmiştir. Bu yolculuk Amsterdam kent müzesindeki kötü bir tualin alkış tuttuğu büyük bir prömiyerin edasına sahiptir.

Aslında yakında uslu uslu ilerleyecek olan ve zaten başlangıcında ağırbaşlı, savasçıdan çok barışçı olmak isteyen bir yayılma sürecinde, sansasyonel hiçbir şey yoktur.¹⁷⁸ Yakında yüz yaşına basacak olan yaşlı Portekiz imparatorluğu kötüyü gitmektedir ve yolu yeni gelenlere kapatma olanağına sahip değildir. Birleşik Eyaletler tüccarlarına gelince, bunlar teknelerinin yolculuklarını daha sağlama almak için, bizzat düşmanla işbirliği yapacaklardır. *Estados rebeldes*'in İngiltere'deki ajanı olan ve tüm varlığını, *caudal*'ini koyarak Doğu Hindlere giden bir gemiyi tek başına donatan Noel Caron'un da yaptığı budur. Bu amaçla, Calais'ye yerleşmiş olan tanıdığı bir İspanyol ajanıyla mektuplaşmaktadır.¹⁷⁹

Acaba Birleşik Eyaletler gemilerini Endonezya-Filipinler adalarına, hiçbir yere uğramadan doğrudan ulaşmaya sevkeden, bu sükûnet arzusu mudur? Ümit Burnu açıklarında birçok yol kendilerini sunmaktadır. İç olan biri Mozambik kıyılarından geçerek, Kuzey'e doğru Muson'a ve Hind'e ulaşma olanağı vermektedir; dış olan diğeri veya daha doğrusu "açık deniz" yolu olanı, Madagaskar'ın doğu kıyısından, Mascareignes adalarından, sonra Maldivlerin yüz kadar adası ve adacığının içinden geçerek, hâlâ hiçbir yere uğramadan Sumatra'ya ve Sonda boğazına kadar devam ederek, Java'nın büyük limanı Bantam'a varmaktadır; bu yol uzun güzergâhı boyunca musonları değil de alizeleri kullanmaktadır, yani İngiliz denizcilerin *trade winds*'ini: bu Cornelius Houtman tarafından kullanılan güzergâhtır; Hollandalı kaptan açık denizde geçen uzun bir yolculuktan sonra, 22 Haziran 1596'da Bantam'a varmıştır. Acaba bu yolun seçilmesi, Portekiz varlığının her yerdekinden daha yerleşik olduğu Hindistan'dan uzak durma arzusuna mı bağlıydı? Yoksa çok olası olduğu üzere, daha işin başında Endonezya-Filipinler adaları ve buraların nitelikli baharatına yönelik bilinçli bir tercih mi söz konusuydu? Bu yolun, Portekiz gözetiminden kaçma kaygısında olan Araplar tarafından da, daha önce Sumatra'ya gitmek için kullanılan yol olduğunu kaydedelim.

Hollandalı tüccarların seferlerinin başlangıçta tamamen ticari işlemler olarak kabul edileceği umudunda oldukları konusunda kuşku yoktur. Cornelius Houtman Haziran 1595'te Atlantik'te Ekvator yakınlarında iki devasa Portekiz *caraca*'sına rastlanmıştır, bunlar Goa'ya gitmektedirler: "Portekiz reçeli"yle "peynir ve jambon" takas edilen sakin bir karşılaşma olmuştur ve tekneler "birbirlerini birer top atışıyla çok medenice selâmlamadan" ayrılmamışlardır.¹⁸⁰ Jacob Cornelis Van Neck¹⁸¹ Nisan 1599'da Hollanda'ya geri döndüğünde, Amsterdam'da Portekiz asıllı Yahudiler tara-

findan çıkartılan söylentilere sahiden veya numaradan, ama yüksek sesle kızmaktadır. Bu söylentilere göre kaptanın zengin ve verimli yükü (% 400 kâr) güç kullanılarak ve hileyle elde edilmiştir. Kaptan, bunlar külliye uydurma demektir, çünkü müdürlerinin emirleri uyarınca, söylenenlerin tamamen tersine "hiçkimsenin malını aşırılamaya, tüm yabancı uluslarla hukuka uygun bir şekilde ticaret yapmaya" özen göstermiştir. Ama bu durum, Etienne Van den Haag'ın 1599-1601'deki yolculuğu esnasında, Amboine'daki Portekiz kalesine saldırılmasına (ve zararlı çıkılmasına) engel olmamıştır.¹⁸²

Zaten 20 Mart 1602'de,¹⁸³ Genel Meclis'in, Hollanda icra başkanı Barneweldt'in ve Maurice de Nassau'nun katılmalarıyla bir Doğu Hindler Kumpanyası'nın (V.O.C., yani *Vereenigde Oost-Indische Compagnie*) kurulmasıyla her şey kısa bir süre sonra değişecektir. Eski kumpanyaları (*workompagnien*) tek bir çatı altında toplayan ve bağımsız bir güç olarak ortaya çıkan bu kumpanya devlet içinde devlet, bir *staat-builde-Staat* olmuştur. Bu kumpanyanın kurulması düzensiz yolculuklara son vermiştir: 1598-1602 arasında 14 filo halinde 65 gemi gönderilmişti.¹⁸⁴ Artık tek bir siyaset, tek bir irade, Asya'daki işlerin tek bir yönetimi vardır: gerçek bir imparatorluk olan ve sürekli yayılmanın işaretini taşıyan Kumpanya'nın ki.

Ama iyi bahanelerin gücü o kadar büyüktür ki, Endonezya Filipinler adaları yolculuklarına başlangıcından beri katılan tüccarlar, 1608'de bile şiddete karşı ayaklanmaya, teknelerin kale yapmak veya Portekiz *caracaları*ni yakalamak için değil de, dürüst bir ticaret yapmak için donatıldıkları itirazını ileri sürmeye devam etmektedirler. Bu tüccarlar bu tarihte *-a fortiori*, Birleşik Eyaletler ile Katolik kral arasındaki çarpışmaları askıya alan Oniki Yıllık ateşkes 9 Nisan 1609'da¹⁸⁵ Anvers'de imzalandığında- Asya'nın bitmez tükenmez hazinelerinden paylarını sükunet içinde alacakları yarılsamasına hâlâ düşmekteydiler. Üstelik ateşkes Ekvator hattının güneyindeki çıkarlara ilişkin hiçbir hüküm getirmemiştir. Sonuç olarak Güney Atlantik ve Hind Okyanusu serbest alanlardır. Şubat 1610'da Filipinler-Endonezya adalarına giden bir Hollanda gemisi Lizbon'da mola vermiş ve kral naibinden, imzalanan ateşkesin Uzak Doğu'da da geçerli olduğunu teyidi konusunda Katolik kralın teyidini talep etmiştir ki, bu oralarda hâlâ çarpışıldığının kanıtıdır. Kral naibi Madrid'den talimat istemiş, Hollanda teknesi yalnızca yirmi gün bekleme emrini aldığı için, cevabı beklemeden yola çıkmak zorunda kalmıştır, çünkü talimat gecikmiştir.¹⁸⁶ Bu sıradan bir olaydan başka bir şey değildir. Hollandalıların barış arzusunu mu, yoksa yalnızca temkinliklerinin mi kanıtıdır?

Yayılmaları çabucak bir infilâk edasına bürümüştür. Bir Hollanda gemisi 1600'de Japon takımadalarının güney adası Kiu Siu'ya ulaşmıştır;¹⁸⁷ Hollandalılar 1601, 1604, 1607'de Kanton'da doğrudan ticaret yapmayı ve Portekizlilerin Makao'daki konumunu bozmayı denemişlerdir;¹⁸⁸ 1603'te Seylan'a ulaşmışlardır;¹⁸⁹ 1604'te Malaka'ya karşı başarısız bir saldırıda bulunmuşlardır;¹⁹⁰ 1605'te Portekizlilerin Molukka adalarındaki Amboise kalesini ele geçirmişler, burasını Hindler Kumpanyası'nın ilk sağlam yerleşim yeri haline getirmişlerdir;¹⁹¹ 1610'da Malaka boğazında İspanyol teknelerini hırpalamışlar ve Ternate'yi ele geçirmişlerdir.¹⁹²

Bundan sonra, ateşkese rağmen ve güç olmasına karşılık fetih harekâtı gene de sürdürülmüştür; nitekim Kumpanya yalnızca Portekizlilere ve İspanyollara (Manilla'da üslenerek Molukka'da iş gören İspanyollar, 1663'e kadar Tidere'de kalmışlardır)¹⁹³ karşı değil, aynı zamanda iyi bir planları olmamasına rağmen şurada veya burada ortaya çıkan İngilizlere ve nihayet Asyalı tüccarların -Türkler, Ermeniler, Javalılar, Çinliler, Bengalliler, Araplar, İranlılar, Gucerat müslümanları...- faal kitlesine karşı da mücadele etmek zorundadır. Filipinler-Endonezya adaları Hind ile Çin ve Japonya arasındaki çok yönlü bir ticaretin esas eklemlaşmesini meydana getirdikleri

Selebes adasındaki Makassar'a 8 Haziran 1660'da Hollanda gemileri tarafından saldırılması. Portekiz tahkimat ve gemilerinin tahrip olmaları ve yanmaları. Fakat Hollandalılar adaya ancak 1667-1669'da egemen olabileceklerdir. Fred Waldemar'ın deseni.

için, bu kavşağa egemen olmak ve onu gözetim altında tutmak amaç olmuştur, ama Hollandalıları ne kadar da zorlayan ulaşılması güç bir amaç. Kumpanya'nın Filipinler-Endonezya adalarındaki ilk yöneticilerinden olan Jan Pieterzoon Coen¹⁹⁴ (1617-1623, 1627-1629) durumu şaşırtıcı bir berraklıkla değerlendirmiştir: etkin ve sürekli bir ele geçirme önermekte, hasımlara sert vurmayı tavsiye etmekte, kale yapılmasını, ayrıca bir de *nüfus iskâmı* önermekteydi, biz buna *sömürgeleştirme* derdik. Kumpanya sonunda bu denli geniş bir projenin maliyeti karşısında geriledi ve tartışma, yöneticinin hayal gücünün aleyhine sonuçlandı. Bu daha şimdiden sömürgeci ile tüccar arasındaki ebedi tartışmaydı; yani Dupleix'in her zaman haksız olduğu tartışma.

Ama eşyanın mantığı yavaş yavaş, kaçınılmaz olana doğru götürecektir. 1649'da Batavia'nın kurulması, Hollanda'nın Filipinler-Endonezya adalarındaki güç ve trafiklerinin esas bölümünü, ayrıcalıklı bir noktada yoğunlaştırmıştır. Ve Hollandalılar bu sabit noktadan ve "baharat adaları"ndan itibaren, sonuçta narin, esnek ve tıpkı Portekizlilerininki gibi "Fenike tarzında" inşa edilmiş olan imparatorluklarını oluşturan muazzam trafik ve mübadele örümcek ağlarını örmüşlerdir. Daha 1616'da Japonya'yla yapıcı temaslar kurulmuştur bile; 1624'te Formoza'ya ulaşılmıştır bile; bundan iki yıl önce, 1622'de Makao'ya karşı girişilen saldırının başarısız olduğu da doğrudur. Ve Japonya Portekizlileri ancak 1638'de kovmuştur ve bu tarihten sonra Çin *jonqueller*inden ve Hollanda teknelerinden başka hiçbir şeyi kabul etmemiştir. Nihayet Hollandalılar Malaka'yı ancak 1641'de ele geçirebilmişler ve kentini kendi çıkarlarına uygun olmak üzere, hızla gerilemesini sağlamışlardır; 1667'de Sumatra adasındaki Aşem krallığı boyun eğmiş,¹⁹⁵ 1669'da Makassar'ın sırası gelmiş;¹⁹⁶ 1682'de de eski müreffeh liman ve Batavia'nın rakibi Bantam düşmüştür.¹⁹⁷

Ama Filipinler-Endonezya adalarında hiçbir egemenlik, Ümit Burnundan Malaka ve Molukkalara kadar uzanan koskoca bir Asya ekonomi-dünyasına egemen olan Hindistan'la bağlantı kurmadan mümkün değildir. Hollandalılar isteseler de, istemeseler de Hind limanlarına gitmeye mahkûmdurlar. Mübadelelerin baharat ile Hind bezlerinin takası biçiminde yapıldığı Sumatra'da veya diğer yerlerde, alımlarını gümüşle ödemekte veya Hind bezlerini Koromandel veyahut Gucerat'tan ikinci elden almakta inad edemezlerdi. Bu durumda 1605'ten itibaren Mazulipatam'da, 1606'dan itibaren Sumatra'dadırlar,¹⁹⁸ ama Hindistan'ın en büyüğü olan bu sonuncu limana yerleşmeleri ancak 1621'de tamamlanabilmiştir.¹⁹⁹ 1616-1619 arasında Broack, Kambay, Ahmedabad, Agra, Burkanbur'da ticari şubeler kurulmuştur.²⁰⁰ İlkel ve çok verimli Bengal'e girişleri çok yavaş olmuştur (kabacası, 1650'den önce değil). Hollandalılar tarçın adası Seylan'a adım atmışlardır. Yüzyılın başında, onlardan bir kaptan "adanın kıyıları bunlarla doludur, eğer ada rüzgârının altında kalırsanız kokuyu denizde sekiz fersaha kadar duyabilirsiniz".²⁰¹ Ama bu kadar haset edilen adaya ancak 1658-1661'de egemen olabileceklerdir. Daha sonra Malabar kıyısına kadar olan gizli kapaklı pazarları zorlayacaklardır. 1665'te Koşin'i ele geçireceklerdir.²⁰²

Hollanda imparatorluğu gerçek boyutlarına ellili veya altmışlı yılların civarında ulaşmıştır. Demek ki Portekizlilerin devre dışı bırakılması dört nala gerçekleşmiştir. Onların kesinlikle narin olan imparatorlukları, bizatihi genişliği sayesinde korunmuştur. Bu imparatorluk Mozambik'ten Makao'ya ve Japonya'ya ulaşan bir mekânın boyutları içinde dağılmaktaydı ve ilk omuz darbesinde sendeleyecek kadar yoğun bir maddeden meydana gelmemişti. Nihayet, Fuggerlerin ve Welserlerin Goa'daki temsilcileri olan Ferdinand Cron'un²⁰³ belgelerinin gösterdiği üzere, haberlerin karadan taşınması her zaman, Hind Okyanusuna doğru ilerleyen Hollanda veya İngiltere teknelerinin yürüyüşlerinden daha hızlı olmuştur. Portekizli yetkililer böylece Venedik veya Doğu Akdeniz yoluyla, kendilerine yönelik Hollanda projelerinden zamanında haber alıyorlardı. Nihayet, saldırganlar öncelleri tarafından fethedil-

miş tüm noktaları işgâl edecek araçlara ve insanlara her zaman sahip olamamışlardır. Başarıları onların da dağılmasına yol açmaktaydı. Kısacası, XVI. yüzyılın sonunda Hollanda saldırısının başlamasına rağmen, karabiber ve baharat 1632'de Lizbon'a hâlâ doğrudan gelmekteydi.²⁰⁴ Ancak 1641'de Malaka'nın alınmasından sonra, Asya'daki Portekiz imparatorluğu gerçekten oyun dışında kalacaktı.

Hollandalılar kabacası, başkasının yerine yerleşmişlerdir. XIV. Louis'nin elçisi Bonrepaus 1699'da onları tarihlerini "mümkün olduğu kadarıyla, onları önceleyen Avrupalıların harabeleri" üzerinde kurmakla suçlamaktaydı; "böylece diğerlerinin Hindlileri evcilleştirmede, terbiye etmede veya onlara ticareti tattırmada çektikleri sıkıntılardan yararlanmışlar"dı.²⁰⁵ Ama eğer Hollanda Portekiz imparatorluğunu önce hırpalayıp, sonra da çökertmeseydi, Hind Okyanusunu ve Filipinler-Endonezya adalarını deneyleriyle tanıyan İngiltere bu işi tek başına üstlenirdi. 1578'de Drake ve 1592'de Lancaster dünya turu yapmamışlar mıydı?²⁰⁶ İngilizler daha 1600'den önce, V.O.C.'den iki yıl önce kendi Doğu Hindler Kumpanyalarını kurmamışlar mıydı? Zengin bir şekilde yüklü Portekiz *caracalar*ına birçok kereler el koymamışlar mıydı?²⁰⁷ O sıralarda dünyanın en büyük tekneleri olan bu devasa *caracalar* hızlı hareket etme ve ateş güçlerini tam kullanma yeteneğine sahip değillerdi; öte yandan bunlar bitmez tükenmez dönüş yolculuklarında çok zarar görüyorlardı: açlık, hastalık, iskorbit yolculuğun parçalarıydı.

Demek ki, eğer Hollandalılar Portekiz imparatorluğunu alaşağı etmeselerdi, İngilizler bu işe çoktan hazırıldılar. Zaten Hollandalılar Portekizlilerin yerini alır almaz, bu inatçı rakiplere karşı kendilerini savunmak durumunda kalmışlardır. Onları Japonya ve Filipinler-Endonezya adalarından zorlukla uzaklaştırabilmişler, Hind'i onlara yasaklamaları veya onları Hind Okyanusunun batısına, İran ve Arabistan yönüne doğru atmaları olanaksız olmuştur. Onları 1623'te Amboine'dan kovmak için şiddet kullanmaları gerekmiştir.²⁰⁸ Ve İngilizler Filipinler-Endonezya adalarında karabiber ve baharat alıcısı, açık Batavia pazarında inatçı Hind pamukluları satıcıları olarak uzun bir süre daha kalmışlardır.

Hollanda İmparatorluğundaki Trafiklerin Tutarlılığı

Asya'nın en büyük zenginliği, ekonomik olarak farklı, birbirlerinden çok uzak alanlar arasında kurulan tarfıklar, Fransızların *Hind'den Hind'e ticaret*, İngilizlerin *country trade*, Hollandalıların *inlandse handel* adını verdikleri şeydir. Bu uzak mesafeli kıyı deniz ticaretinde, belli bir mal başka bir malı davet etmekte, bu bir üçüncüsünü çağırmakta ve böyle sürüp gitmektedir. Burada, canlı bir bütün oluşturan Asya ekonomisi-dünyalarının içinde yer alıyoruz. Avrupalılar bu alana, söylendiğinden çok daha erkenden girmişlerdir. Önce Portekizliler, sonra Hollandalılar. Ama bu sonuncular herhalde Avrupa'daki deneylerinden ötürü, Uzak Doğu trafiklerinin aralarında eklemlenme biçimini herkesten daha iyi kavramışlardır. Başrahip Raynal,²⁰⁹ böylece "tıpkı Avrupa'dakine sahip oldukları gibi, Asya kıyı ticaretini ele geçirmeyi başardılar" demektedir. Gerçekten de öyle olmuştur, çünkü bu "kıyı ticareti"ni, kilit malların ve kilit pazarların ele geçirilmesinin gerektiği tutarlı bir sistem olarak kabul etmişlerdir. Bu durumdan habersiz olmayan Portekizliler, gene de bu mükemmelliğe yaklaşmamışlardır.

Başka yerlerde de olduğu gibi, Uzak Doğu'da mübadele mala, değerli madenlere, kredi belgelerine dayanmaktadır. Değerli madenler, malların yeteri kadar takas edilemediği yerde müdahale etmektedir. Kredi de kendi hesabına paranın kısıtlı hac-

minden veya düşük dolaşım hızından ötürü, ticaret bilançolarının hemen dengelenemesinden ötürü müdahale etmektedir. Ancak Avrupalı tüccarlar kendi evlerinde alışık oldukları bol krediyi Uzak Doğu'da bulamamaktadırlar. Kredi burada onlar için telâfi, motor olmaktan çok geçici bir çaredir. Gerektiğinde Japonya'nın²¹⁰ veya Hindistan'ın (Surat'da) borç vericilerine başvurumaktadırlar,²¹¹ ama bu "bankerler" Batılı tüccar ve acentelerden çok, yerel aracılardan hizmetindedirler. Sonuçta değerli madenler, özellikle de Avrupalıların Amerika'dan çektikleri ve bu mübadelelerin "açıl susam açıl"ı olan gümüşe başvurmak zorunlu olmaktadır.

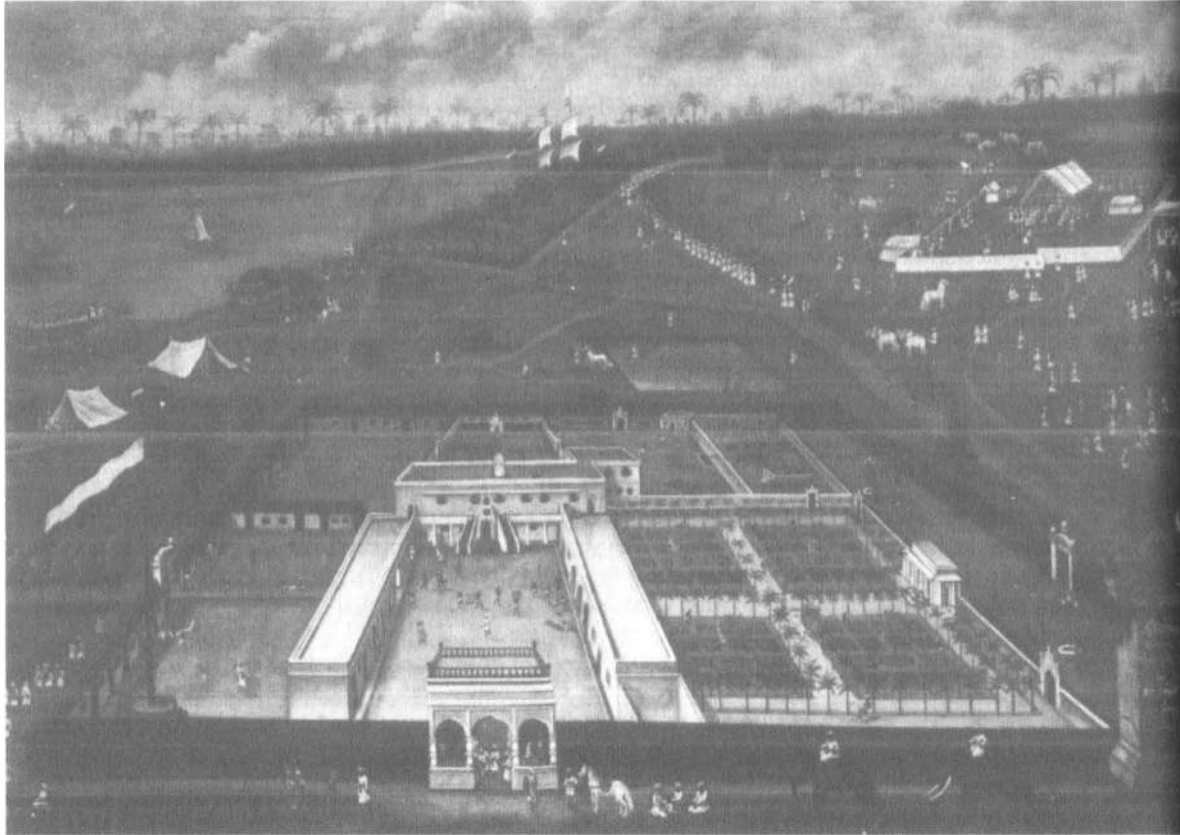
Ancak Batı'dan yapılan bu ithalat yetersiz kalmaktadır. Bunun sonucunda Hollandalılar, Uzak Doğu trafiklerinin onlara sunduğu tüm yerel değerli maden kaynaklarına başvurumaktadırlar. Böylece, Formoza'da (1622'de ulaşımlar, 1661'de korsan Coxinga tarafından geri alınmıştır) kaldıkları sürece Çin altınının (özellikle Korumandel kıyısından yaptıkları alımlar için) kullanmışlardır; Japon madenlerinin gümüşü 1638'den, ihracatın yasaklandığı yıl olan 1668'e kadar belirleyici bir destek sağlamıştır; Hollanda ticareti bu tarihten sonra, Japon altın sikkeleri olan *houbangları* satın almaya başlamıştır. Bu sikkeler 1670'ler civarında devalüe edilince ve Japonlar tarafından muamelelerde eski değerinden sayılmayı sürdürünce, Kumpanya altın alımlarını kısarak, Japon bakırının kitlesel ihracına yönelmiştir.²¹² Kumpanya tabii ki, Sumatra veya Malaka'da üretilen altını, hatta Doğu Akdeniz ticaretinin Arabistan'a (Moka'da),²¹³ İran'a ve Kuzeybatı Hindistan'a aktığı altını da fırsat çıktığında ihmal etmemiştir. Hatta Acapulco kalyonunun Manilla'ya düzenli olarak getirdiği beyaz madenden bile yararlanmıştır.²¹⁴

Hollandalıları İran ipek piyasasından yüzyılın ortasından itibaren uzaklaştıran uzun bunalımın, bu bağlam içinde, ilk bakışta görüleninden başka bir anlamı vardır. Nitekim Mühürdar Séguier'nin adamlarından biri ona Ekim 1647'de yazdığı mektupta, Hollandalıların artık "Doğu Hindlerden ipek almaya gitmeyi hesaplı bulmadıklarını" bildirmektedir, çünkü "Marsilya'daki muhataplarına bulabildikleri kadarını onların hesabına almaları ve onlara göndermeleri talimatını vermişlerdir".²¹⁵ Ve fiili durumda, 1648'de Hindlerden yola çıkan Hollanda tekneleri tek bir balya bile İran ipeği getirmemişlerdir.²¹⁶ İran piyasası kaynağında Ermeni tüccarlar tarafından denetlendiğinden, ben bir an için bu bunalımın, ipeği Marsilya'ya kadar bizzat götürmeyi akıl eden bu şaşırtıcı tüccarların zimmetine yazılması gerektiğine inanmıştım. Ama bu açıklama muhtemelen yeterli değildir. İran şahıyla 1643'ten beri tartışma halinde olan Hollandalılar (onunla ancak 1653'te anlaşmışlardır), fiili durumda büyük miktarda İran ipeği almaya pek yatkın değillerdi (üstelik fiyat da yükseliyordu), çünkü ticaret bilançolarının ne pahasına olursa olsun lehte olmasını, yani İran'dan dönüştürme altın ve gümüş götürmeyi istiyorlardı.²¹⁷ Zaten Çin ve bundan da fazlası, Bengal ipeği ellerinin altındaydı;²¹⁸ Bengal ipeği yüzyılın ortasında Kumpanya'nın Avrupa'ya dönüş yükleri arasında giderek artan bir yere sahip olmaktaydı. Demek ki İran ipek bunalımına V.O.C. maruz kalmamış, tersine bu bunalımı, madeni sikke kaynaklarından birini korumak üzere o harekete geçirmiştir. Kısacası, Hollandalılar para politikalarını, değişken bir konjonktürün yol açtığı kazalara göre sürekli olarak yeniden ayarlamak zorunda kalmışlardır; üstelik Asya'nın sayılamayacak kadar çok parası arasındaki pariteler, her şeyin karmakarışık olması yüzünden, günü gününe belirlenmek zorundadır.

Buna karşılık, kumpanya tarafından getirilen ticari telâfiler, 1690'lara kadar adeta hiçbir engele çarpmadan işlemiştir. Bu tarihten sonra zor dönemler başlamıştır. Fakat Daniel Braams'un uzun ve verimli raporunda²¹⁹ (1687'de, talihin cilvesiyle tam da fazlasıyla güzel mekanizmanın çatırdamaya başladığı sırada) tasvir edildiği üzere, Hollanda'nın Asya'daki ticaretinin akım ve şebekeleri o tarihe kadar, tıpkı Avrupa'da

metropolün deniz, kredi ve avans bağlantıları ve sistemli tekel konumları anlayışı üzerine kurulu olanı gibi, tutarlı bir sistem halinde birbirlerine zincirlenmişlerdir.

Japonya'ya ayrıcalıklı girişin dışında, Hollandalıların tek etkin ve sürekli tekel-leri, nitelikli baharat üzerinde kurdukları olmuştur: küçük hindistancevizi, küçük hindistancevizi kabuğu, karanfil, tarçın. Çözüm her seferinde aynı olmuştur. Üretimi dar bir adanın topraklarına hapsetmek, bu üretimi sağlam bir şekilde elde tutmak; piyasayı kendine ayırmak, başka yerlerdeki benzeri kültürleri önlemek. Amboine böylece tek karanfil yetiştiren ada olmuştur, Banda ise aynı duruma küçük hindistancevizi için sahiptir. Seylan'da da tarçın yetişmektedir ve örgütlü monokültür bu adaları düzenli yiyecek ve dokuma ithalatına bağımlı hale getirmektedir. Bu arada Molukka takımadalarının diğer adalarında yetişen karanfil ağaçları sistematik olarak sökül-

V.O.C.'nin Bengal'de ki ticari şubesi. 1665 tarihli tablo. (Rijksmuseum, Amsterdam).

müşler, gerektiğinde yerel hükümdara bir tazminat ödenmiştir. Selebes'teki Makassar sıkı bir mücadeleden sonra fethedilmiştir (1669), çünkü kendi haline bırakılan ada, serbest baharat ticaretinin menzillerinden biri olmuştur. Hind'deki Koşin de "elde tutulması Kumpanya'ya getireceğinden daha fazlaya malolmakla birlikte" aynı şekilde fethedilmiştir, ama bu fetih, buradaki ikinci kaliteden ve daha düşük fiyatlı bir tarçının rekabete yol açan üretimine engel olmanın tek yolu. Fazlasıyla büyük ve çok masraflı garnizonlarla korunan Seylan adasında da, tarçın yetiştirilen alanlara, ancak dar yüzeyler halinde izin verilmiştir, amaç arzı sınırlandırmaktır. Demek ki Kumpanya sahip olduğu tekelleri şiddet yoluyla ve sıkı bir gözetimle koruyabilmiştir. Bu koruma etkin olmuştur, çünkü Kumpanya'nın tüm varoluşu boyunca, nitelikli baharattan sağladığı kârlar her zaman yüksek olmuştur.²²¹ Bir Fransız 1697'de²²² "metresini Hollandalıların kendi baharatlarını kıskandıkları kadar kıskanan hiçbir aşık olamaz" demektedir.

Geriye kalanlarına gelince, Hollanda üstünlüğü, ajanlarının uzun süre örnek oluşturan disiplinine, uzun vadeli planların uygulanmasına bağlıdır. Tarihçi bu kadar kalabalığın karşısında ürkse bile, alımların, yüklemelerin, satışların ve mübadelelerin hesaplı ve şaşırtıcı, hatta gülünç yığılmaları karşısında eğlenmekten başka bir şey yapamaz. Nitelikli baharat yalnızca Hollanda'da iyi satılmamaktadır; Hind bunlardan Avrupa'dakinden iki kat fazla bir miktar tüketmektedir.²²³ Ve bu cins baharat Uzak Doğu'da benzersiz bir mübadele parası olup, tıpkı Baltık buğday ve gemi direklerinin Avrupa'da oldukları gibi, birçok pazarın anahtarıdır. Yerlerini ve ayrıcalıklı trafiklerini özenle belirleme koşuluyla, daha birçok mübadele parası vardır. Örneğin Hollandalılar, Surat'da, Koromandel kıyısında, Bengal'de her kaliteden Hind dokumalarından büyük miktarlarda satın almaktadırlar. Sumatra'da bunları karabiberle (siyasetin de yardımıyla, ayrıcalıklı bir sözleşme yapmanın fırsatı), altınla, kamfreyle değiştirmektedirler; Koromandel bezlerini Siam'da büyük bir kâr olmadan satacaklardır (burada fazlasıyla rakip vardır), ama bunun yanı sıra baharat, karabiber, mercan satmakta ve kalay ile bu madenin üretimi onlara ayrıcalıklı olarak tahsis edilmiştir, onlar da bu kalayı Avrupa'da satmaktadırlar-, Japonya'da çok talep edilen geyik derilerinden, Bengal'de talep edilen fillerden etkileyici miktarda ve çok miktarda altın almaktadırlar.²²⁴ Timor'daki ticari şube açık vermektedir, ama buradan sağlanan santal tahtasının Çin ve Bengal'deki sürumü harikadır.²²⁵ Geç tarihte ulaşılan, ama gayretle sömürülen Bengal'e gelince, burası ipek, pirinç ve Avrupa'ya dönerken mükemmel bir safra yükü olan -tıpkı Japon bakırı ve çeşitli üretici piyasaların şekeri gibi-²²⁶ güherçile sağlamaktadır. Pegu krallığının da çekici yanları vardır: burada lak, altın, gümüş, değerli taşlar bulunmakta, buraya baharat, karabiber, santal, Golkonda ve Bengal bezleri... satılmaktadır.

Bu sıralamaları uzun süre sürdürmek mümkündür: tüm fırsatlar Hollandalılar için iyidir. Güney Afrika'daki Cap'ta üretilen buğdayın Amsterdam'a gelmesine şaşılmaz mı? Veya Amsterdam'ın Seylan ve Bengal'den getirilen ve onu Afrika ticaretinde ve Amerika'ya götürülecek köle alımında kullanan İngilizlerin de dahil olduğu *cauri*, pazarı olmasına hayret edilmez mi? Veyahut Çin veya Bengal, bazen de Siam, sonra da 1637'den itibaren Java şekerinin fiyatının, Avrupa'daki rekabet olanaklarına göre, Brezilya veya Antil şekerleriyle Amsterdam tarafından yer değiştirmeli olarak talep edilmesi şaşırtıcı değil midir? Metropol piyasası kapandığında, Batavia depolarındaki şeker İran, Surat veya Japonya'da arzedilmektedir.²²⁷ Altın Yüzyıl Hollanda'sının daha o sıralarda bile, dünyanın bir cins hakemliğine ve sömürüsüne özen göstererek, dünya ölçüsüne göre yaşadığını bundan daha iyi gösteren bir şey olamaz.

ASYA'DA BAŞARI AMERİKA'DA BAŞARISIZLIK

V.O.C. için en büyük sorun, Asya'daki işlemlerinden Avrupa'nın ihtiyacı olan veya daha doğrusu, tüketmeyi kabul edeceği malları çıkartabilmektir. Bu sorunların sorununur, çünkü V.O.C. Batavia-Amsterdam, Amsterdam-Batavia olarak sürekli çalışan iki zamanlı bir motordur. Oysa bir ekonomi-dünyadan (Asya) başka bir ekonomidünyaya (Avrupa) ticari geçiş, teori ve deneyin belirttikleri üzere, bizatihi bir güçlütür ve üstelik bu iki tablo, bir terazinin eşit olarak yüklenmemiş olan iki kefesi gibi, birbirlerine tepkide bulunmaktadır: dengenin bozulması için bu kefelelerden birine ek bir ağırlık konulması yeterlidir. Örneğin Avrupa'nın Asya'ya girişi gelişirken, iki kıta arasındaki ilişkilerde uzun süren belirleyici fiyatlar olan, karabiber ve baharat alım fiyatlarını yükseltmiştir. Pyrard de Laval 1610'da "eskiden Portekizlilerle bir sol'e malolan şimdi (Hollandalılarla) dört veya beşe maloluyor"²²⁸ diye kaydetmektedir. Bunun tersine Avrupa'daki satış fiyatları, egzotik ürünlerin gelişlerindeki artışa göre, kendiliğinden düşmektedir. Demek ki Banda'da bir karanfil *barre*'ına (525 Hollanda libresi) 45 sekizlik riyal ve küçük hindistancevizinin *barre*'ına 6 riyal ödendiği şu kutsanmış 1599 yılı çok uzaktadadır. Bu fiyatları bir daha görmek mümkün olmayacaktır.²²⁹

Mücadele ve Başarı Zamanı

Asya'daki baharat tekeli, fiyatların tepeden saptanması, ticarileşen miktarların gözetim altında tutulması (gerektiğinde fazla miktardaki malın yokedilmesi)²³⁰ Hollandalılara Avrupalı rakipleri karşısında uzun süre üstünlük sağlamıştır. Ama rakip kumpanyaların kurulmasıyla (bunların hemen hepsi, böylece V.O.C. tekeline tepki gösteren Hollanda sermayesinden yardım almaktadır), ya da piyasada şeker, bakır, endigo, pamuk, ipek gibi Uzak Doğu ürünleriyle aynı olan, ama başka kökenleri olan ürünlerin ortaya çıkmalarıyla, Avrupa'daki rekabet hız kazanmıştır. Böylece hiçbir şey önceden oynanmamakta ve kazanılmamaktadır. Bunun dışında her Hollandalı seyyah²³¹ daha 1632'de "Portekizlileri (bu dönemde hâlâ önemli kilitler olan Goa, Malaka ve Makao'ya egemendirler) dışlama noktasına gelmeden bu konuda hayal kurmamak gerekir. (Hollanda) kumpanyasının fonları bu ticaretin ancak altıda birine yeter. Başka bir yandan, bu ticarete girişmek için gereken fonlar sağlansa bile, buradan çekilecek tüm malları tüketememe, ne de bunlardan kurtulamama sıkıntısıyla karşılaşılacaktır" diye açıklamaktadır.

Öte yandan zorlamaya ve gözetime dayalı tekелci bir siyaset pahalıya malolmaktadır. Örneğin, adanın günlük iç kesimleri "ne Portekizliler, ne de Hollandalılar tarafından terbiye edilebilen" kral Kandy'ye tabi olan Seylan'da bu iş özellikle zordur, garnizon ve kalelerin bakımı adeta adadan toplanan "tarçın satışından elde edilen tüm kârı" götürmektedir.²³² Ve köylüler birgün kendilerine ödenen sefil ücretlerden ötürü Kumpanya'ya karşı ayaklanmışlardır. Hollanda tekelinin şiddet, savaş, yerlilerin köle olarak Java'ya sürülmeleriyle sağlandığı Banda adalarında, V.O.C. başlangıçta büyük açıklar vermiştir.²³³ Nitekim bu adalardaki üretim düşmüş ve yeni temeller üzerinde yeniden örgütlenmesi gerekmiştir: 1636'da yerli nüfus yalnızca 560'a inmiş-

ken, 539 Hollandalı ve 834 özgür yabancı vardır, yerli nüfusun bu azlığı karşısında, Bengal veya Arakan krallığından 1.912 köle "ithal" etmek gerekmiştir.²³⁴

V.O.C. tekellerini kurmak, sağlamlaştırmak ve elde tutabilmek için, ancak Makassar'ın fethi (1669) ve büyük Bantam limanının önce dize getirilmesi, sonra da hiç mertebesine indirilmesiyle (1682) aşağı yukarı sona erecek uzun bir girişimin içine bulaşmıştır. Bu tarihlerden sonra da yerli denizciliği ve ticaretiyle mücadele etmekten, onları sürgün etmekten ve polisiye tedbirlerle sömürge savaşlarının harekâtları içinde kaybolmaktan kurtulamamıştır. Java'da yerel devletlere, Mataran veya Bantam'a karşı girişilen mücadele sürekli bir trajedidir. Batavia civarındaki kırlar, hatta dış mahalleler bile güvenilir değildir.²³⁵ Bu durum başarıyı engellemekte, ama maliyetini artırmaktadır. Java'daki şeker kamışı plantasyonları (XVI. yüzyılın ilk üçte birinden itibaren) ve kahve ekim alanları (1706-1711'den itibaren) başarılı olmuşlardır.²³⁶ Ama ekimleri hâlâ denetim altında yapmak gerekmektedir ve Çinlilerin 1740'ta vahşice bastırılan isyanları şeker üretimini tedavisiz bir bunalıma sokmuştur; ada toparlanmak için on yıl harcayacak ve tam da toparlanamayacaktır.²³⁷

Kumpanya'nın tarihi mantıken, avantajların ve dezavantajların toplamıdır. Bilanço XVII. yüzyılda kabaca lehtedir. Ve 1696'yı önceleyen üç veya dört on yıl esnasında -V.O.C.'nin pek açık olmayan hesaplarından çıkan kopuş yılı- durum kalıcı bir şekilde bozulmuştur. Kristof Glamann,²³⁸ hem Asya trafiklerindeki, hem de Avrupa pazarlarındaki kurulu düzeni fena halde bozan gerçek bir devrimin o sıralarda meydana geldiğini düşünmektedir.

Avrupa'daki belirleyici olgu, 1670'ten itibaren belirgin hale gelmek üzere, karabiberin önceliğinin kaybolmasıdır. Bunun telâfisi olarak nitelikli baharat iyi bir yükseklikte tutunmakta, hatta nisbi bir ilerleme kaydetmekte, Hind dokumaları, basma veya hama ipekliler ve pamuklular artan bir paya sahip olmakta ve çay, kahve, lak, Çin porseleni gibi yeni mallar kendilerini dayatmaktadır.

Sadece bu değişimler olsaydı, hareketi diğer Hind kumpanyaları gibi izlemiş olan V.O.C.'nin bu duruma fazla bir zarara uğramadan uyum sağlayacağına bahse girerdik. Ama bunun üstüne bir de eski yolların ve pazarların ayarlarının bozulması meydana gelmiş ve Kumpanyanın fazlasıyla iyi oturtulmuş akımlarında büyük çatlaklar oluşmuştur. Böyle durumlarda sıklıkla ortaya çıktığı üzere, eski sistem kendiliğinden yaşamaya devam ederek, bazen gerekli uyumları engellemektedir. Böylece esas yenilik kuşkusuz çay ticaretinin genişlemesi ve Çin'in tüm yabancı tüccarlara açılması olmuştur. İngiliz kumpanyası 1698'den itibaren, çabucak doğrudan (yani para karşılığı)²³⁹ bir ticarete girişmiş, oysa Çin mallarını Batavia'ya özellikle karabiber ve biraz tarçın, santal tahtası, mercan almaya gelmiş olan Çin *Jonqueler*ından satın almaya alışıktı. V.O.C., nakit paraya başvurmadan kurtaran, mal karşılığı dolaylı bir ticarete bağlı kalmıştır. Son olarak Bengal-Çin bağlantısı, çaya karşı pamuk ve gümüş, sonra esrar bağlantısı İngilizlerin lehine olacaktır. Bu, Hollanda Kumpanyası için, (eğer varsa) başarılarının alanı olan Koromandel kıyısının bu arada Hindistan'ın iç savaşları nedeniyle mahvolması kadar sert bir darbe olmuştur.

Tüm bu rekabetlere maruz kalan V.O.C. bunlara direnecek donanıma sahip değil miydi? İstatistik veriler XVIII. yüzyılda ve 1798'de varoluşunun sonuncu gününe kadar²⁴⁰ Asya'ya artan miktarda beyaz maden gönderme yeteneğine sahip olduğunu göstermektedirler. Öte yandan, dönüşmüş hatta alt üst olmuş bir Uzak Doğu'da, beyaz maden tüm sorunların anahtarı olmaya devam etmektedir. Ama V.O.C. XVIII. yüzyıl boyunca hep kötüye gitmiştir ve böylesine bir gerilemeyi açıklamak güçtür.

Hollandalı bir tüccar karısına, Batavia körfezindeki V.O.C. gemilerini işaret ediyor. A. Cuyp'un bir tablosundan (1620-1691) ayrıntı. (Rijksmuseum, Amsterdam).

V.O.C.'nin İhtişam ve Gerilemesi

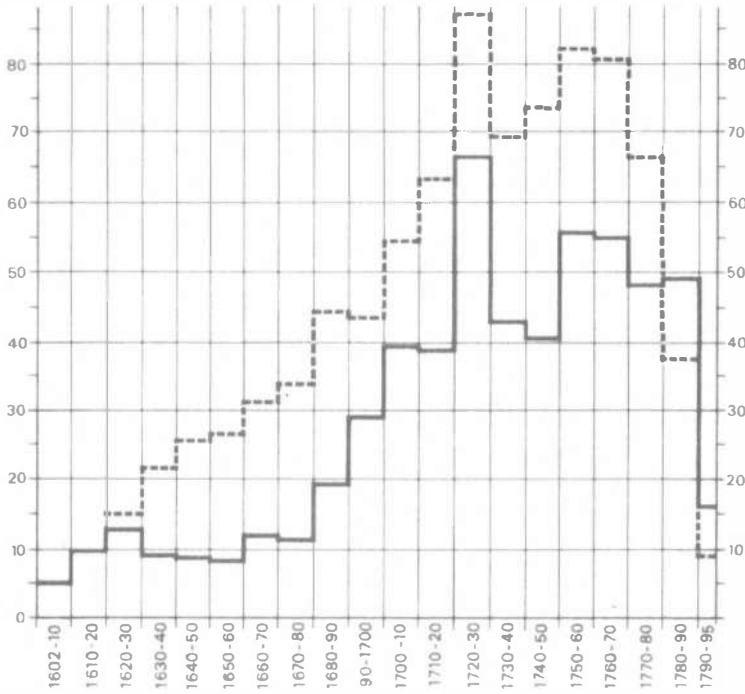
Gerileme ne zaman belirgin hale gelmiştir? Kumpanya hesaplarının incelenmesi, 1696 yılındaki kopuşun değerini açığa çıkartacaktır. Ama bu çok fazla kesin bir tarih değil midir? K. Glamann,²⁴¹ 1700'den önceki ve sonraki yaklaşık kırk yılı sorguya çekmektedir ki, bu daha akıllıcadır.

Zaten o çağda yaşayanlar ağır bir gerileme duygusuna çok geç kapılmışlardır. Örneğin 1712'de üzerine yeni bir güneşin doğmasına rağmen hâlâ kaygılı olan İngiltere'ye XIV. Louis tarafından kurban edilen Dunkerque'te, biri tamamen sıradan bir insan olan denetçi Demaretz'in bir muhbiri ile, diğeri bir Mylord olan Saint-John adında iki kişi gevezelik etmektedir: Fransız "Hollandalıların kaybetmesiyle onların (İngilizlerin) Hind ticaretlerinin düzelmesinin İngiliz ulusunu yatıştırma konusunda kesin bir ilaç olduğu ve onu istenen yana sürüklemeye yaradığını söyledim, o da bana çok kısaca İngilizlerin buna ulaşmak için gömleklerini bile satacakları cevabını verdi" diye yazmaktadır.²⁴² Demek ki henüz bu noktaya ulaşamadıklarını düşünmektedirler! Bundan oniki yıl sonra, 1724'te nitelikli bir yangıç olan Ustariz şöyle yazmakta tereddüt etmiyordu: "onların Hind kumpanyaları (Hollandalılarınki) o kadar güçlüdür ki, diğer Hind kumpanyalarının ticaretleri onunkine kıyasla çok az bir şeydir".²⁴³

Bilinen rakamlar problemi gerçekten çözmeye yetmemektedir. En azından girişimin büyüklüğünü bildirmektedirler. Başlangıçta, 1602'de 6,5 milyon florinlik bir sermayeye sahiptir,²⁴⁴ bu tutar 3.000 florinlik hisse senetleri halinde bölünmüştür -iki yıl önce kurulan İngiltere kumpanyasındakilerden 10 kat büyük, İngiliz kumpanyası bu fon eksikliğinden ötürü sıkıntı çekecektir-.²⁴⁵ 1699 tarihli bir hesap, sonradan ne ödenecek, ne de artırılacak olan bu başlangıç sermayesinin 64 ton altına denk düştüğünü bildirmektedir.²⁴⁶ V.O.C.'den söz etmek, ta başlangıçtan itibaren hacimli rakamlarla karşı karşıya gelmektir.

Öyleyse, rekor yıllar olan 1657 ve 1658'de kumpanyanın Uzak Doğu'ya altın, gümüş ve külçe olarak iki milyon florin göndermiş olmasına şaşılmayacaktır.²⁴⁷ 1691'de 100 tekne,²⁴⁸ hatta ciddi bir Fransız belgesine göre (1697), herbiri 30-60 tonu olan 160 tekneye sahip olduğu²⁴⁹ şaşkınlığa düşmeden öğrenilecektir. Ortalama 50 tayfadan,²⁵⁰ toplam 8.000 denizci rakamına ulaşılacaktır. Bunlara garnizondaki askerler de eklenecektir ki, bunların arasında "çok sayıda silahlı yerli vardır ve (Hollandalı) efendileri onların savaş zamanında en önde yürütmektedirler". Kumpanya savaş zamanında gücüne 40 gemi ekleyebilir: "Avrupa'da bunun aynısını yapabilecek hiçbir taçlı baş yoktur".²⁵¹ J. P. Ricard ise (1722) kendi hesabına, yalnızca "Amsterdam kamarası"nın depolarında 1.200'den fazla insan çalıştırdığını *de visu* görmekten coşku duymaktadır. "Yıl boyunca sadece baharat ayıran ve temizleyen 50 adam vardır".²⁵² Kuşkusuz bütünsel rakamlar işimize daha çok yarardı. Law'un eski sekreteri olan Jean-François Melon²⁵³ bize şöyle demektedir: "Tüm bu büyük kuruluşlarda 80.000 kişi bile istihdam edilmemektedir", sanki bu rakam müthiş değilmiş gibi! Ve kuşkusuz, verdiği rakam gerçeğin altındadır. 1788'e doğru Kumpanya, memurlarının çokluğundan ötürü, kelimenin tam anlamıyla ölmektedir ve Amsterdam'daki Rus konsolosu Oldecup²⁵⁴ 150.000 kişi rakamını ileri sürmektedir. Nihayet, geniş çaplı tutulan bir soruşturmadan²⁵⁵ ortaya bir sonuç çıkmaktadır: XVII. ve XVIII. yüzyıllarda V.O.C. gemileriyle bir milyon kişi transit olarak taşınmıştır, yani yılda 5.000. Bu rakamlardan hareketle Asya'daki Hollandalı nüfusunu hayal etmek güçtür, ama XVI. yüzyılda toplam olarak 10.000²⁵⁶ kadar olan ve tıpkı Hollandalılar için olduğu kadar yerli yardımcı ve hizmetkarların eklendiği Portekizli nüfusundan kesinlikle fazladır.

Muazzam kâr paylarından söz edilmiştir. Savary 1605-1720 arasında bunların ortalama % 20, % 22 olduklarını hesaplamıştır.²⁵⁷ Ama işleri daha yakından görmek gerekir. 1670'te önemli miktarlar Avrupa'ya geri dönmüştür ve Makassar kralına karşı kazanılan zaferi izleyen keyifli hava içinde, % 40'a yükselen bir kâr dağıtımı yapılmıştır. Bunun üzerine hisse senetleri borsada "% 510" artmıştır -100 V.O.C.'nin 1602'deki kuruluşundaki paritedir-. Bu iyi bir sıçramadır, çünkü Pomponne "burada

Hind'den Hind'e ticarete kullanılan Hollanda gemileri
(F. S. Gaastra'ya göre)

1641	56 gemi
1651	60
1659	83
1670	107
1680	88
1700	66
1725	52
1750	43
1775	30
1794	?

22. V.O.C.'NİN KADERİNİ MUHASEBELEŞTİRMEK

Bir Hollandalı tarihçiler ekibi (Bruyn, Schöffer, Gaastra) V.O.C.'nin XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki faaliyetini muhasebeleştirmeye başlamıştır. Yukarıdaki tabloya göre, V.O.C.'nin Uzak Doğu'da kullandığı gemilerinin sayısı 1688-1690'a doğru azalmıştır, bu da Hind'den Hind'e ticaretin gerilediğinin işaretidir. Sürekli çizgiler metropolün Asya'ya gümüş sevkiyatını, noktalı çizgiler milyon guildler olarak yola çıkış fiyatından hesaplanan metropole mal sevkiyatını işaret etmektedir. Ticari genişleme sürekliye benzemektedir. Ama iki eğri arasındaki ilişkiyi belirlemek şu an için zordur, çünkü metropolden gönderilen mallar ile, Hind'den Hind'e ticaretten gelen paralar hesaba katılmamıştır.

olduğundan beri 460'ı hiç geçmemiştir" diye bildirmektedir. Fakat başka bir haber kaynağına göre, "bu büyük paylaşım kadar bu yeni avantajlar da, hisse senetlerinin satıldığından farklı bir ortak fiyatı olan bir yıl oluşturmamaktadırlar ve otuz yıldan beri yapılan paylaşımlar sırasında, hisse sahipleri paralarına % 3 veya 4'ten daha fazla faiz almışlardır".²⁵⁸ Bu fazlasıyla karmaşık cümlelerin anlaşılır hale gelmesi için, "paylaşım"ın hisse senedinin borsadaki rayici üzerinden değil de, 3.000 florin olan değeri üzerinden hesaplandığını akıldta tutmak gerekir. 1670'te 15.300 florin eden bir hisse senedine sahibim, "eski sermaye" üzerinden % 40'lık bir kupon, yani 1.200 florin alıyorum -% 7,84 gibi istisnai bir faiz-. 1720'de 36.000'den kote edilen bir hisse senedi için, gene % 40 olan paylaşım bu kez % 3,33 faizi ifade etmektedir.²⁵⁹

Bunun anlamı:

1) Kumpanya kendini, sermayesinin artmasıyla sonuçlanacak avantajlardan mahrum bırakmıştır. Neden? Bu konuda bize hiçbir cevap verilmemiştir. Belki, düzenli olarak uzakta tutulan hisse senedi sahiplerinin rolünü artırmamak için? Bu mümkündür;

2) Borsa kayıtlarına göre, 1670'lere doğru toplam hisse senedi sermayesi 33 milyon florindir. Acaba bu kitle tek başına, Hollandalıların vahşi spekülasyonları için çok zayıf olduğundan mı, Amsterdam'da İngiliz değerleri üzerine geniş ölçüde yatırım yapılmakta ve bunların üzerinde oynanmaktadır?

3) Nihayet, eğer ilk konulan 6,5 milyon yılda ortalama % 20 getirdiyse, hisse senedi sahipleri yılda 1 milyon florinden daha fazla bir miktar almışlardır. Tarihçiler ile o dönemi yaşayan gözlemciler, temettü dağıtımının V.O.C.'nin güçlükleri üzerinde pek fazla bir ağırlık yapmadığını söylerken uyum içindedirler (bu paylar bazen baharat veya devlet tahvili olarak ödenmekteydi). Oysa Kumpanya'nın kârlarının, bazıların dedikleri gibi çok mütevazı olmaları halinde, bu 1 milyon florin ihmal edilebilir bir rakam olmazdı.

Fiili durumda sorun buradadır. Kumpanyanın kârları ne kadardır? Cevap olanaksızla benzemektedir ve bunun böyle olmasının nedeni, yalnızca araştırmaların henüz yetersiz olması ve belgelerin bazen bulunamaması değildir; elimizde olan hesapların bugünkü bilanço ölçülerine uymaması ve hem aktifte, hem de pasifte önemli maddeleri (örneğin sabit sermaye, tekneler ve gemiler, denizde yol alan mallar ve nakit paralar, hisse senedi sahiplerinin sermayesi vb.)²⁶⁰ ihmal etmesi değildir; bunun nedeni özellikle, bizatihi muhasebe sisteminin her tür bütünsel bilanço ve bunun devamında da gerçek kârların kesin bir şekilde hesaplanabilmesini yasaklamasıdır. Pratik nedenlerden ötürü (özellikle mesafe, paraların birbirlerine dönüştürülmesindeki güçlükler vs.), muhasebe girişimin yapısal ikikutupluluğunun esiri olarak kalmaktadır: altı kamaranın hesaplarının yıllık toptan bilançolarını düzenlemiş olan Glamann'ın diliyle konuşursak, *factory Nederland* hesapları vardır; Uzak Doğu'daki tüm ticari şubelerden muhasebe defterlerinin geldiği Batavia yönetiminin hesapları vardır. Batavia bu hesaplardan hareketle, denizası faaliyetlerin yıllık bilançosunu çıkartmaktadır. Bu iki ayrı muhasebe arasındaki tek bağ, bunlardan birinin borcunun sonradan diğeri tarafından ödenmesidir, ama herbiri diğerrinin iç işleyişinin cahilidir ve karşı tarafta meydana gelen fazlalık veya açıkları bilmemektedir.

XVII. yüzyılın sonunda *Heeren XVII*'nin başkanı olan Johannes Hudde²⁶¹ bunun o kadar bilincindeydi ki, sistemin tam olarak bir elden geçirilmesi için çaba sarfetti. Bu çaba sonuca varmadı. Binlerce neden ve gerçek güçlükten ötürü. Ama herhalde aynı zamanda, Kumpanya müdürlerinin halka açık hesaplar vermek istememelerinden de ötürü. Nitekim daha başlangıçtan itibaren *Heeren XVII* ile hesapları iste-

yen ve temettülerini yetersiz bulan hissedarlar arasında çatışmalar olmuştur. Ve bu cinsten taleplerden ötürü, daha başlangıçtan itibaren sıkıntıya giren (ve Asya'daki askeri harekâtların finansmanına katılmaya pek hevesli olmayan hisse senedi sahiplerinin talep ettikleri ödemelerden ötürü) İngiliz kumpanyasının tersine, son sözü her zaman Hollanda kumpanyası söylemiştir, hisse senedi sahipleri fonlarını ancak, senetlerini borsada satarak geri alabilmişlerdir. Kısacası, Kumpanya yönetimi tarafından düzenlenen hesaplar herhalde, işletmenin birçok yanını örtmeye yönelik olmuştur.

İncelenen bilançolardan çıkanlar, bizi çok şaşırtan bir şekilde, ticari muamelelerin kolay olduğu yüzyıl boyunca -XVII. yüzyıl- kârların çok düşük olmalarıdır. Bu eserin yazarı *uzak mesafe ticareti*'nin ticari işletmeler tarihinde bir cins en üst nokta olduğunu her zaman savunmuştur. Acaba yanılmış mıdır? Yazar bu ticaret türünün birkaç ayrıcalıklı kişi için, büyük birikimler yapmanın yolu olduğunu savunmuştur. Oysa kâr olmayan veya çok az olan yerde, özel kişilerin zenginleşmeleri mümkün müdür? Bu çifte sorun biraz sonra tekrar karşımıza çıkacaktır.

Neden XVIII. Yüzyıl İflası?

Sorunun muhasebeye dayalı en iyi özetini, bize bugün kayıp olan bazı yılların belgelerinden hareketle, B. Van der Oudermeulen²⁶² tarafından 1771'de yapılan hesaplar sunmaktadır. 1612-1654 arasında gerçekleştirilen kârların toplamı, 22 yıl için 9.700.000 florin olmalıdır, yani yılda ortalama olarak 441.000 fl.'nin hafif altında olan mütevazı bir kâr. Bu durumda Kumpanya hissedarlarından üç kat daha az kazanmış olmaktadır; bu mümkün müdür? 1654-1674 arasında kâr kitlesi 11.300.000'e çıkmaktadır ki, yıllık kâr 538.000 fl. olmaktadır. 1674-1696 arasında toplam kâr 19 milyon, yıllık kâr 826.000 fl.'dir. 1696'dan sonra gerileme başlamaktadır; 1724'e doğru ise sıfır konumundan geçmekteyiz. Daha sonra Kumpanya borçlanmaya, hem de cesur bir şekilde borçlanmaya hiç ara vermemiştir. Hissedarlara temettü ödemek için bile borçlanmaktadır; bunlar müflis yöntemleridir. 1788 yazı esnasında durum sadece felâkettir: "Doğu Hindler Kumpanyası, devlete dört veya beş yıl vadeli 15 milyonluk kambiyo senedi çekecektir. İşte ayakta kalmasını sağlayan bu olmuştur. Ama fiili durumda 90 milyon (florin) olan borcu böylece 105'e çıkacaktır".²⁶³ Acaba V.O.C. böylesine bir mali felâkete nasıl gelmiştir?

Geçerli tek cevap -ama tek bir açıklama olabilir mi?- Kristof Glamann'ın ileri sürdüğüdür:²⁶⁴ Hind'den Hind'e ticarete, hiç değilse bu besleyici ticaretin kârlarında bir düşüş olmuştur. Batavia kutbunun sürekli borçlandığı ve Heeren XVII'nin onun kayıplarını belli bir süre, henüz iyi durumda olan *factory Nederland* kârlarıyla (kısmen fiyat yükselişinden teşvik bulmaktadır) kapatmaya devam ettikleri bir olgudur. Daha sonra Kumpanya'nın tümü borçlanmaya başlayacaktır. Ama *inlandse handel*'in gerilemesini nasıl açıklamalı? XVIII. yüzyılın ikinci yarısında her şey yükselirken, bu ticaret yalnızca konjonktürden ötürü bozulamazdı. Bu bozulmanın nedeni, K. Glamann'a göre²⁶⁵ diğer kumpanyaların (özellikle İngiliz olanının) rekabeti ve Batavia'daki sorumlular tarafından iyi anlaşılamayan, trafiklerde ve pazarlarda meydana gelen devrimdir. Böylece Heeren XVII, Filipinler-Endonezya menzili olmadan Çin ile doğrudan ticaretin üstünlüğünü kabul ettirmeye boşuna uğraşacaklardır. İngiliz rekabeti bu anlayıştan ötürü, kendine kolayca ilerleyebileceği bir yol bulmuş olmaktadır.²⁶⁶

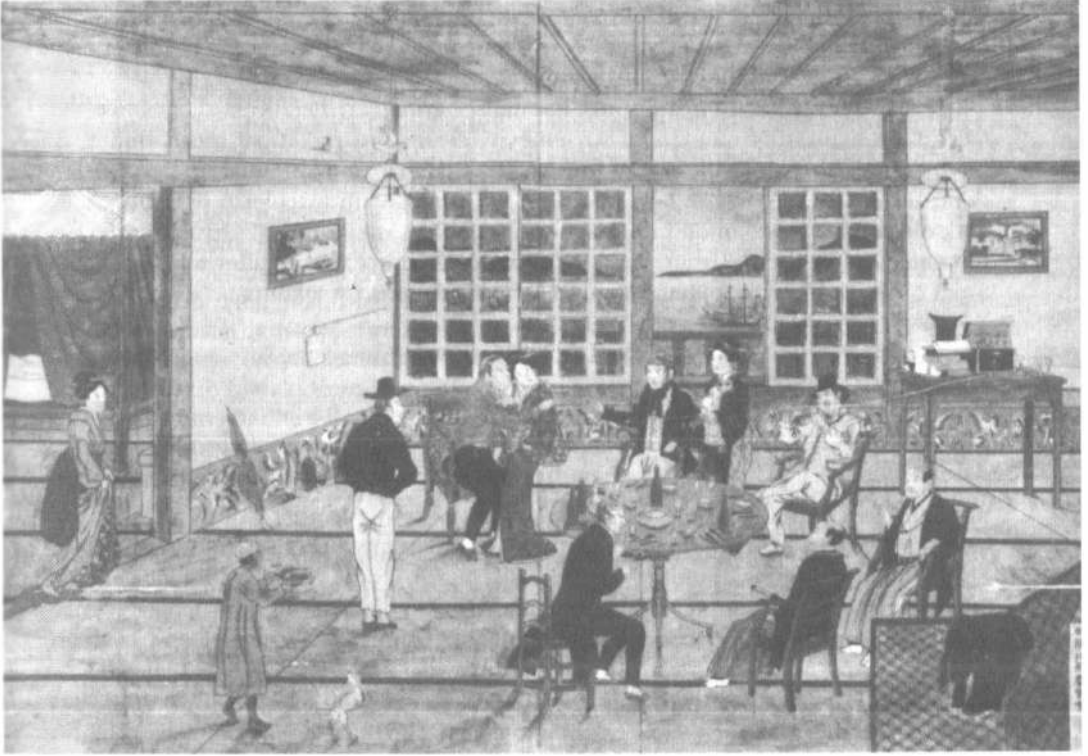

Çinliler. Hollandalıları nasıl temsil ediyorlar. Hindler Kumpanyası porseleni. Kang-Hi dönemi. Esperitu Santo antika koleksiyonu, Lizbon.

Fakat Hollanda gerilemesi, V.O.C. ajanlarının iyi bilinen sahtekârlıklarına da bağlıdır. İngiliz *India Company*'den farklı olarak, Hollanda Kumpanyası onlara, kendi hesaplarına Hind'den Hind'e ticaret yapma hakkını tanımamıştır. Ve Hollanda Hindlerinde hiçbir zaman eksik olmayan sahtekârlık, yolunu izlemeye devam etmiştir. Kumpanya'nın başlangıçta istisnai memurlara mı sahip olduğuna inanmak gerekir? Başrahip Raynal²⁶⁷ ünlü eseri *Avrupalıların iki Hind'deki yerleşmelerinin ve ticaretlerinin felsefi ve siyasal tarihi*'nde (1770) bu kumpanyanın saflarında 1650'den önce gayrimeşru yollardan ve sahtekârlıktan kaynaklanan servet olmadığını, bu başlangıç dönemindeki Hollandalıların eşsiz bir azla yetinme ve dürüstlük örneği verdiklerini ileri sürmektedir. Bu mümkün müdür? Daha 1640'ta J.-B. Tavernier bundan kuşku duymaktaydı ve en azından 1624'te Formoza'daki Zeelandia kalesinin yöneticisi olan Pieter Neys'in olayı bilinmektedir; aptal olduğu kadar hırslı olan bu adam, basit bir şekilde, Asya'ya saman yemeye gelmediğini ilân ediyordu.²⁶⁸ Her halükârda yüzyılın ikinci yarısından itibaren lüks ve yozlaşma dolu dizgindir. Resmi belgeler bu durumu işaret etmektedirler (1653, 1664).²⁶⁹ Daniel Braams 1687'deki raporunda bu durumu ancak yarım ağız söylemektedir. Ama bazen "Kumpanya'nın pek dürüst olmayan memurları"ndan veya biraz daha sıkıntılı bir şekilde "başka tüccarlar"ın rekabetinden, "özel kişilerin" Endonezya Filipinler adalarının bu kıyılarındaki uygun körfezlerin sayısından ötürü "Kumpanya ticaretine zarar vermelerini önlemenin olanaksızlığı"ndan, ve "onları yapabildikleri kadar sahtekârlığa yönelten büyük kârlar"dan söz ettiği de olmaktadır.²⁷⁰

Demek ki oluşumu çok açık olmayan ekonomik bir değişim, ama aynı zamanda Hollanda'dan binlerce fersah ötede yaşayan koloni toplumunda da değişim ve bu toplum ile Amsterdam oligarşisi arasında çok olası bir sürtüşme. Bir yanda önemlerinin ve saygınlıklarının yüceliğine inanmış sakin rantiyeler; diğer yanda daha düşük bir *standing*'ten koloni çevreleri, safların arasından sıyrılmış unsurlar, bir bakıma türdeş olmayan ve *kozmopolit* bir toplum. Amsterdam ve Batavia, Birleşik Eyaletler imparatorluk mimarisinin iki ekonomik kutbu, ama aynı zamanda iki toplumsal kutbudur da. Bunların arasında kopuş, zıtlaşma vardır. Giuseppe Papagno parlak taslağında²⁷¹ bunları söylerken haklıdır. Itaatsizlik, kaçakçılık, yarı bağımsızlık, düzensizlik Endonezya-Filipinler adalarına yerleşmekte, Hollanda kolonileri burada bol bir hayat sürmektedirler. Batavia'nın güzel mahallelerinin lüksü daha XVII. yüzyılda bile göze batar hale gelmişken, yıllar geçtikçe sadece artmakta ve mahalleleri daha da güzelleştirmektedir. Para, alkol, kadınlar, hizmetçi ve köle orduları: Batavia, Goa'nın garip, başdöndüren, ve ölümcül macerasına yeniden başlamaktadır.²⁷² Hiç kuşku duymayalım ki, Kumpanya'nın açıklarının bir kısmı, Batavia'da gürültüsüz bir şekilde özel servetler haline dönüşmektedir.

Ama zincirin öteki ucunda, Altın yüzyıl Hollanda'sının hâlâ zaptıAPT altında tutulan ve azla yetinen toplumunda da aynı durum söz konusu değil midir? Belirleyici soru, Uzak Doğu'dan dönüş yükü olarak getirilen malları kimin ve hangi koşullarda satın aldığıdır. Kumpanya satışları ya sözleşmeyle, ya da depolarda mezatla yapılmaktadır ve bu satışlar her zaman büyük bölümler halinde olduğu için, büyük toptancı sendikalarına yönelik olmaktadır.²⁷³ *Heeren XVII*'nin alıcısı arasında bulunma hakları yoktur, ama alıcılar onların toplumsal, hatta aile gruplarına mensupturlar. Ve hissedarların itirazlarına rağmen, bu yasak çeşitli kamaraların yöneticilerini, ticari kentlerin yurttaş zümresine sıkı sıkıya bağlı olan *bewindhebbers*'i kapsamamaktadır. Bu koşullarda sözleşmelerin çok sık olarak, Kumpanya satışlarının bir veya iki yıllık süreler halinde bloke edilmesiyle (bu durum alıcı grubuna sükûnet içinde pazara egemen olma olanağı sağlamaktadır) veya şu veya bu belli maldan, şu veya bu kadar miktar siparişin Hindlere iletilmesi sözünüle birlikte yapılmasına daha az şaşılacaktır. Kumpanya, Amsterdamlı büyük toptancılardan birinin büyük miktarda stoğuna

Hollandalılar, gemilerini Deşima adasına yanaştırmalarının yol açtığı hapis aylarında, Japon fahişelerle olabildiğince hoşça vakit geçirmektedirler. Şişeler eksik değildir. Japon ortamı, döşeme hasır kaplıdır, ama Batı masa ve iskemleleri vardır.

sahip olduğu bir malı arzederse, sanki rastlantıymışçasına hiçbir alıcı çıkmamakta ve sonunda adigeçen tüccar, koşulları kendi koymak üzere, bu malı satın almaktadır. Kumpanyanın yaptığı muamelelerde, anlamlı bir şekilde hep aynı adlar ortaya çıkmaktadır. Hissedarları çok kolayca tersleyen *Heeren XVII*, daha kârlı işlemlerin başından itibaren, büyük kapitalist tüccarların adamları olmuşlardır. Violet Barbour ve K. Glamann buna ilişkin çok sayıda örnek vermektedirler. Bu tüccarların -çok zengin bir tüccar ve *bewindhebber* olan Cornelis Bicker gibi-²⁷⁴ XVII. yüzyılda aralarında fark gözetmeden karabiber, baharat, pamuklu ve ipek almaları, bir de üstelik Rusya, İspanya, İsveç veya Doğu Akdeniz'de ticaret yapmaları -bu onların uzmanlaşmadıklarını kanıtlamaktadır-; sonra ertesi yüzyılda uzmanlaşmaları -bu da ticari hayatın modernleştiğini kanıtlamaktadır-, sorunumuzda hiçbir değişiklik yapmamaktadır: V.O.C. ticari tekellerin kârlarının başladığı yerde duran bir makinedir.

Bu zirvedeki sahiplenme mekanizması zaten o çağda yaşayan insanlar tarafından da açıkça görülmüştür. 1629'da imzalanan sözleşmelere ve alıcılar sendikasında *bewindhebbers*'in yer almasına itiraz eden Zelanda kamarası, Middleburg'da stoklan-

miş olan satılmış malları teslim etmeyi reddetmiş ve Zelanda temsilcileri Genel Meclis'te bu siyasetin ne hissedarların, ne de Kumpanya'nın çıkarlarını gözönüne almadığını söylemekte tereddüt etmemişlerdir (ama davayı kazanamayacaklardır).²⁷⁵

İşte Uzak mesafe ticaretinin “kapitalist” erdemleri hakkında daha önce ileri sürdüklerimizin nihayetle tersini söylemeye, aksine onlara katılan husus budur. Bu büyük alıcıların sistematik dökümünü yapmak, Hollanda ekonomisinin gerçek efendilerinin, bu ekonomiye el koyanların ve bu durumu sürdürenlerin listesini çıkartmak olacaktır. Ama ekonominin bu efendileri bir de üstelik Birleşik Eyaletler devletinin gerçek efendileri,²⁷⁶ onun karar ve etkinliğinin mimarları değiller midir? İşte, sonucu önceden biliniyor olmasına rağmen, güzel bir araştırma konusu.

Yeni Dünya'daki Başarısızlıklar Birleşik Eyaletler Başarısının Sınırı

Birleşik Eyaletler'in Yeni Dünya'daki başarısızlıkları, kendi tarzlarına göre bir açıklama getirmektedirler. Amerika'nın işletilmesine geçilmeden önce inşa edilmesi gerektiğinden, ben bir an için bu kıtanın insan, gıda ve çeşitli ürünler bakımından zengin, kalın devletlerin alanı olduğunu düşünmüştüm: İspanya, Fransa, İngiltere. Asalak bitki Hollanda Amerikan toprağında iyi gelişemezdi. Ancak Birleşik Eyaletler'in Uzak Doğu'ya akıttığı insanlar veya Brezilya'daki Portekiz başarısı, *a priori* gerçeğe benzeyen bu önermeyi yanlışlamaktaydılar. Hollanda, bunu istemesi ve Doğu'ya doğru olan göçü azaltması koşuluyla, Amerika'yı inşa edebilirdi. Bu belki de olanaksız bir koşuldu ve herhalde Brezilya'daki başarısız deneyi ona bunu öğretmiştir.

Gecikmiş bir deney. Hollandalılar tıpkı Elizabeth çağındaki İngilizler gibi, boş veya hasım ülkelere sabit bir şekilde yerleşmenin yüklerinin yerine önce yağmalamayı tercih etmişlerdir. 1604'te Bahia limanını yağmaladıktan sonra, Brezilya'da korkunç bir üne sahip olmuşlardır.²⁷⁷ Bundan on yıl önce, 1595'te Amerikan plantasyonlarına ekonomik olarak bağlı olan Kara Afrika kıyılarını kasıp kavurmuşlardır.²⁷⁸ Bu bilinen ve artı iz bırakmamış olan talanlar bir temasa geçmeyi, bir iştahı işaret etmektedirler.

1621'de her şey değişmiştir. 1609'da İspanya ile imzalanan Oniki Yıllık ateşkes yenilenmemiştir. Savaş yeniden başlamış ve bu aynı 1621 yılının 9 Haziranında, yeni Batı Hindler Kumpanyası *imtiyaz* belgesini almıştır.²⁷⁹ Yeni kumpanyanın sorunu? Yeni Dünya'daki İspanyol ve Portekiz alanlarının birbirlerine eklenmeleriyle oluşan İspanyol Amerika'sı kitlesinin içine süzûlebilmek. 1621'deki narin alan Portekiz Amerika'sıydı ve Hollanda saldırısı, oldukça mantıklı olarak buraya yönelmiştir. Tüm Azizler körfezinin meydana getirdiği minyatür denizin üzerinde, Reconcavo'nun *engenhos*'unun serpili olduğu dalgalı ovaya sırtını vermiş bir şekilde inşa edilmiş olan Brezilya'nın başkenti Sao Salvador'u 1624'te ele geçirmişlerdir. Galipler yağmaları sırasında torbalarını altın ve gümüş sikkelerle doldurmuşlardır. Ama 70 gemilik bir İspanyol filosu 28 Mart 1625'te onları gafil avlamış ve bir ay sonra kenti geri almıştır.²⁸⁰

Beş yıl sonra, Hollandalıların birbirlerine hasım ama mutlaka gerekli olan iki kenti ele geçirdikleri *Nordeste* şeker bölgesinde her şey yeniden başlamıştır; bunlardan Okyanus kıyısındaki Recife tüccarların kentidir; tepelerdeki Olinda ise “makina senyörleri”nin kentidir. Haber dünyaya yayılmıştır. Cenova'da, galibin tek bir kurşun bile atmadan “bir milyon altınlık” bir ganimet edindiği söylenmektedir,²⁸¹ bu ayrımı

muhtemelen yanlışdır, çünkü Portekizliler “depolarındaki tüm şeker ve boya tahtalarını yakmışlar”dır.²⁸² Hollandalılar 1635'te Kuzey Parahyba'yı işgal etmişler ve böylece “Brezilya kıyılarının Avrupa'ya en yakın ve en iyi kıyılarından 60 fersahı ele geçirmişlerdir”,²⁸³ ama işgal edilen bu alan çok sınırlıdır. Galip iç taraflarda manevra serbestisini, *engenhos* senyörlerini, şeker değirmenlerini, kölelerini korumaya devam eden ve 1625'te yeniden serbest hale gelen güneydeki Bahia Brezilya'sına yaslanan bir Portekiz Brezilya'sını yerli yerinde bırakmıştır. Bundan da beteri, Brezilya şekerinin çok büyük bir sıklıkla Hollanda denetiminden kaçmasıdır, çünkü işgâlcinin büyük gemileri, küçük tonajlı Portekiz teknelerinin Okyanusun açık sularında veya Avrupa kıyılarında yakalanma olasılığına rağmen sevinçle yanaştıkları bu sığ kıyılara girmektedirler. Hollandalıların şeker üreticisi *Nordeste*'yi işgâllerinin gülünç sonucu olarak, Amsterdam'a o zamana kadar bol miktarda gelen Brezilya şekeri teslimatı azalmış ve fiyatlar yükselmiştir.²⁸⁴

Sonuç olarak, daha önce sözünü ettiğimiz savaş²⁸⁵ Hollanda Brezilya'sını sürekli kuşatma haline sokmuştur. 1633'ün Temmuz veya Eylülünde İngiltere'ye doğru yol alan iki İngiliz kapüşen rahibi Lizbon'da gemi beklemektedir; Brezilya'da Hollandalılara hizmet ettikten sonra bu işten ayrılmış olan bir İskoçla tesadüfen karşılaşır. İskoç onlara “sekiz ay boyunca ete benzer bir şey görmediğini ve orada, Hollanda'dan gelenlerin dışında taze su olmadığını” anlatır.²⁸⁶ Bunlar muhtemelen abartılı sözlerdir, ama Hollandalıların çektikleri güçlükler gerçektir. Hataları, üretimi örgütlemeyi, kelimenin modern anlamında kolonileştirmeden, ticari bir üst yapı inşa etmeyi istemeleridir.

Hollanda Brezilya'sı genel valiliğine atanan ve burada yedi yıl kalacak olan Maurice de Nassau'nun 23 Ocak 1637'de²⁸⁷ Recife'e gelmesi bir tiyatro oyunudur. Kuşkusuz ülkeye, onun hayvan ve bitki varlığına büyük bir ilgi duyan ve yaşanabilir bir koloni kurmayı çok büyük bir kafa berraklığıyla deneyen, büyük bir adamdır. Valiliğinin ilk yılının (1637), Portekizliler tarafından 1482'de Gine kıyısında kurulan Sao Jorge da Mina kalesinin, daha önce defalarca denenilen fethiyle vurgulu hale gelmesi raslantı değildir. Ertesi yıl Angola kıyısına yapışık Saint-Paul de Lounda Portekiz adasının, sonra da Gine körfezindeki Sao Tomé adasının sıraları gelmiştir; bu sonuncu ada bir şeker adasıdır ve Yeni Dünya'ya yönelik zenci köle sevkیاتlarının menzildir. Bütün bunlar mantıklıdır: zenci köle olmadan Hollanda Brezilya'sı olamaz, bunlar artık gelmektedirler. Fakat bu işler olurken Portekiz isyan ederek (1 Aralık 1640) İspanyol himayesinden kurtulmuştur. Barış tehlikesi kendini göstermiştir: 1641'de Portekiz ile Birleşik Eyaletler arasında on yıllık bir ateşkes antlaşması imzalanmıştır.²⁸⁸

Bu ateşkese Uzak Doğu'da uyulmayacaktır. Bunun tersine Amerika'da her şey yatışmaktadır, ama Batı Hindler Kumpanyası masraflı bir savaşın sona ermesinden mutlu değildir. Duruma bu gözlükle bakmayan Maurice de Nassau, serbest kalan güçlerini İspanyol'a karşı kullanarak, beş teknesini Pasifiğe aktarmıştır. Bunlar Şili ve Peru kıyılarına sonsuz zararlar vermişler, ama yardım olanaksızlıklarından ötürü Brezilya'ya geri dönmek zorunda kalmışlardır; bu ülkeye tam da, muhtemelen tüccarların baskısıyla geri çağrılan Maurice de Nassau'nun geri dönmeye hazırlandığı sırada varmışlardır.

Hollandalılar bu tarihten sonra Brezilya'yı tamamen sükunet içinde sömürebileceklerini sanmışlardır. Prens'in “ticaret için harika, ama çok kötü politikacılar” olan ardılları yalnızca zenginleşmeyi, ticareti semirtmeyi düşünmekte ve Portekizlilere “verdikleri aşırı fiyatlardan ötürü” silah ve barut bile satmaktaydılar. Bu durumda savaş, içe (*sertao*) dayanan²⁸⁹ bir şekilde için için sürmüş ve sonunda 1654'te Hollanda Brezilya'sının hesabını görmüştür. Her şey birbirine dayandığından, Portekizliler Afrika kıyısında kaybettikleri noktaların çoğunu, bu arada Sao Tomé'yi ve Sao Paulo de

Lounda'yı geri alacaklardır. 1657'de Portekiz'e resmen ilân edilen savaş, Hollanda Batı Hindler Kumpanyası'nın rakibe darbe indirmesine ve onun teknelerini yağmalayıp, tahrip etmesine izin vermiştir. Ama sonunda savaş savaşı beslememektedir. 1657 Aralık ayında Paris'te bulunan iki Hollandalı, Hollanda'dan aldıkları bir mektuptan hareketle, durumu iyi tanımlamaktadırlar: "Portekiz'den elde edilen ganimet yalnızca bir buçuk milyon (lira)dır, bu bize 3,5 milyon liraya mal olan harcamalarımızı karşılamaz"²⁹⁰ demektedirler. Yani çıkışı olmayan bir savaş. Bu durumda barış adeta kendiliğinden olmak üzere, yavaşça gelmiştir. Antlaşma, Portekiz kralının kızıyla evlenen yeni İngiliz kralı II. Charles'ın aracılığıyla 16 Ağustos 1661'de imzalanmıştır. Brezilya Portekiz'de kalmaktadır, ama Amerika'daki sömürgesinin kapılarını Hollanda teknelerine açarak, Setubal tuzunun fiyatını düşürerek²⁹¹ ve Asya'da kendinden alınan toprakların Hollanda'ya geçtiğini kabul ederek, bu barışı satın almıştır. Daha sonra birçok yıla yayılan tuz teslimatıyla, bir savaş tazminatı da ödeyecektir.²⁹²

Hollanda'da başarısızlığın sorumlusu olarak, Batı Hindler Kumpanyası'nın yönetimi gösterilmiştir. İki Hind Kumpanyası vardır, iyisi ve kötüsü. Pieter de la Court (1662) "Tanrı çok geç olmadan, Doğu Hindler Kumpanyası'nın (iyisi) bu durumdan ders almasını istemektedir"²⁹³ diye yazmaktadır. Talihsiz kumpanya devlet tarafından 1667'den yeniden yüzdürülüyse de, geçirdiği felâketlerden ötürü toparlanamamıştır. Bu tarihten sonra artık Gine kıyısı ile Hollanda'ya ait Surinam ve Curaçao arasında ticaret yapmakla yetinmiştir -Curaçao 1634'te işgal edilmiş; Surinam ise 1667 Breda barış antlaşmasında, sonradan New York olacak New Amsterdam'ın zayıf bir bedeli olarak, İngilizler tarafından bırakılmıştır.²⁹⁴ Curaçao faal bir perakende köle pazarı ve İspanyol Amerika'sıyla sürdürülen verimli bir kaçak ticaret merkezi olarak varlığını sürdürecektir ve Surinam da şeker kamışı plantasyonları sayesinde Hollanda'ya iyi gelirler, ama aynı zamanda muazzam kaygılar getirecektir. İşte Batı Hindler Kumpanyası bu iki nokta sayesinde vasat bir hayat sürdürmüştür. Azorları ele geçirmeyi²⁹⁵ düşlemiş ve Brezilya'nın önemli bir parçasını ele geçirmiş olan bu kumpanya, sonunda özel taşımacıların bir tazminat ödemeleri koşuluyla kendi alanında iş görmelerine izin verme noktasına gelmiştir.

Nihai çözümlemede bir tek Kumpanya yönetimini mi suçlamak gerekir? Hollanda'nın V.O.C.'nin gerisinde olduğu gibi, onun arkasındaki Zelanda'ya mı kabahat bulmak gerekir? Yoksa suçu çok geç ifade edilen, fazlaca geniş tutkuların üstüne mi atmak gerekir? Hata Yeni Dünya'nın, Amboine, Banda veya Java'da olduğu gibi, şu kalabalık ülkelere benzer şekilde teslim olacağını düşünmek değil miydi? Oysa Hollanda Yeni Dünya'da Avrupa'ya çarpacaktır; Portekiz direncini güçlendiren İngiltere'ye, görüntünün düşündürdüğünden daha sağlam temelleri olan Amerikan İspanya'sına toslayacaktır. Biraz kötü niyetli olan bir Fransız 1699'da Birleşik Eyaletler'e mensup adamların "İspanyolların ticaretlerini veya egemenliklerini, o zamana kadar bilinmeyen ülkelerde yerleştirmek için katlandıkları olağanüstü sıkıntıların ve büyük harcamaların farkında oldukları(nı); böylece bu cins girişimlerde mümkün olduğunca az zahmete girmeyi tercih ettikleri"ni iddia etmektedir.²⁹⁶ Yani sonuçta iskân edilecek veya geliştirilecek değil de, sömürülecek yerler aramaktadırlar. Ama aslında, küçük Hollanda'nın aynı anda Hind Okyanusunu, Brezilya ormanının ve Afrika'nın yararlı bir parçasını yürütecek büyüklükte olmadığını düşünmek gerekmez mi (ve bu başlangıç konumumuza geri dönmek olacaktır)?

ENÖNDELİK VE KAPİTALİZM

Amsterdam deneyi tabii ki, imparatorluk kurmaya niyeti olan kentsel bir merkezin, tekrarlanması açısından oldukça monoton olan öne çıkış biçimleri hakkında tanıklıklar getirmektedir. Bu konuya dönmeyeceğiz. Buna karşılık bizi ilgilendiren, belli bir örnek üzerinde, böylesine bir enöndeliğin çerçevesi içinde, oradaki yerleşik kapitalizmin ne olabileceğidir. Soyut bir tanımın peşinden koşmak yerine, somut deneylerin gözlemini tercih ediyoruz. Üstelik Amsterdam'da gözlemlendiği biçimiyle, kapitalizm hem daha önceki, hem de ileride ortaya çıkacak deneylere ışık tutmaktadır. Gerçekte en azından iki gözlem alanı gündeme getirilmek zorundadır.

Amsterdam'ın kendinde neler olmaktadır, ticari yöntem ve uygulamalar nelerdir?

Bu dünya merkezi, yakından ve uzaktan egemen olduğu ekonomi-dünya alanlarına nasıl bağlanmaktadır?

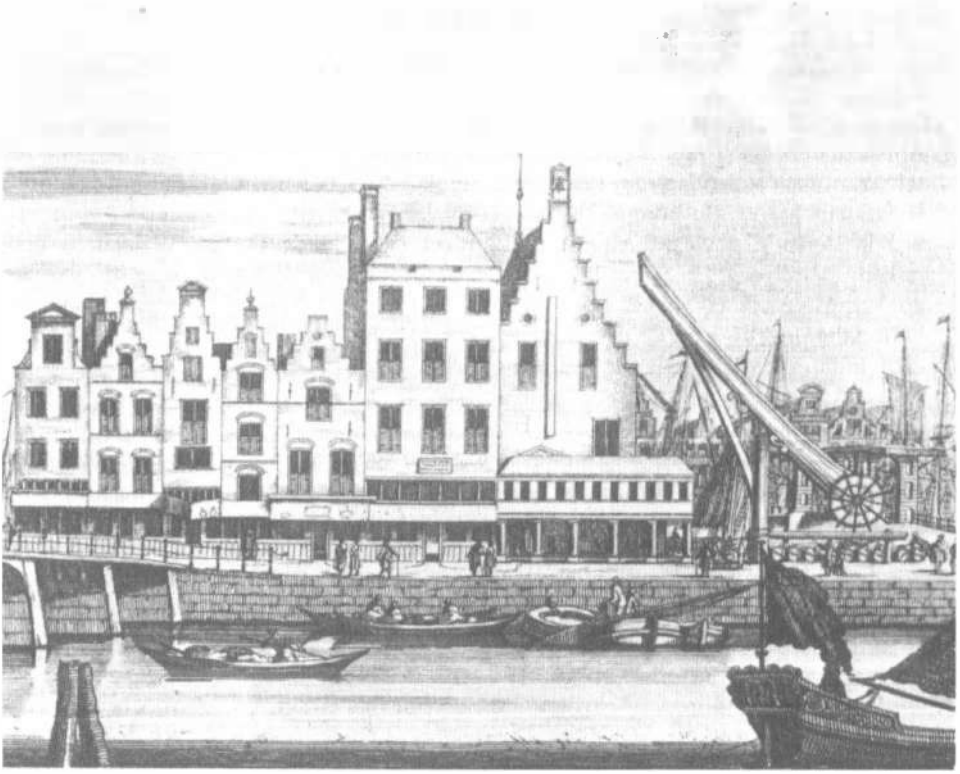
İlk soru basittir: Amsterdam'ın seyri bizi hiç de şaşırtamaz. Amsterdam'ın egemen olduğu, hem de *çok yüksekte* egemen olduğu bütünsel alanın mimarisini yeniden inşa etmeye yönelen ikinci soru için ise aynı şey söylenemez. Bu mimari her zaman aşikâr değildir, birçok özel durumun içinde kaybolmaktadır.

Amsterdam'da Antrepo Gidince Her Şey Gider

Amsterdam'da her şey yoğunlaşma yığılmadır: kasadaki ringalar gibi limanda sıkışık nizamda duran gemiler, kanallarda hareket halindeki tekneler, Borsa'daki tüccarlar, ambarlarda yığılan ve buradan sürekli dışarı çıkan mallar. Bir XVII. yüzyıl tanığı bir filo mu “geldi, borsadaki ilk tüccar toplantısında bu malların hepsi simsarlar aracılığıyla satın alınmakta ve dört veya beş günde boşaltılan gemiler yeni bir yolculuğa hazır” hale gelmektedirler diye anlatmaktadır.²⁹⁷ Herhalde bu kadar çabuk satın alınmamışlardır. Ama ambarlar her şeyi yutma, sonra da kusma yeteneğine sahiptirler. Piyasada muazzam bir mal varlığı, malzeme, mal, hizmet bolluğu vardır, her şey anında bulunmaktadır. Bir talimatla makina çalışmaya başlamaktadır. Amsterdam üstünlüğünü bu sayede sürdürmektedir. Her zaman hazır olan bir bolluk, sürekli hareket halinde olan bir para kitlesi. Belli bir klase sahip olan Hollandalı tüccarlar ve siyaset adamları gündelik uygulamadan geliyor olsa bile, ellerindeki muazzam gücün bilincindedirler. Ellerindeki büyük koz onların, meşru veya gayrimeşru bütün oyunları oynamalarına olanak vermektedir.

O çağı yaşayanlardan biri (1699) “Amsterdam'ı daha yakından tanıdığımдан beri onu, burada sürüm olanağı bulacaklarına emin olan birçok tüccarın mallarını getirdikleri bir fuara benzetiyorum; tıpkı sıradan fuarlarda olduğu gibi, burada bulunan tüccarlar sattıkları malları kendileri kullanmamaktadırlar, Hollandalılar da aynı şekilde, Avrupa'nın tüm mallarını yığmalarına rağmen, kendi kullanımları için yalnızca hayat için mutlaka gerekli olanlarını ayırmakta ve keyfe keder olarak gördükleri ve her zaman daha pahalı olan diğer malları başka uluslara satmaktadırlar” diye yazmaktadır.²⁹⁸

Bir fuarla yapılan karşılaştırma sıradandır, ama bu arada Amsterdam'ın rolüne

Rotterdam, banka ve bir boşaltma vinci, 1700'e doğru, P. Schenk'in estampli. (Atlas van Stolk).

ilişkin esas nokta söylenmiş olmaktadır: dünya mallarını biraraya getirmek, stoklamak, satmak, yeniden satmak. Daha önce Venedik böylesine bir siyaset izlemişti; Lodovico Guicciardini'nin demesine göre Anvers 1567'ye doğru "sürekli bir fuar"ı.²⁹⁹ Bu stoklama gücünün o çağın ölçüsü içinde masalsı, şaşırtıcı, alışılmamış olarak gözüktüğünden ve aynı zamanda, böylesine bir cazibenin bazen, açıkçası mantıksız aktarımlarla sonuçlandığından hiçbir kuşku yoktur. Charles King *The British Merchant*'ını³⁰⁰ yayınladığı 1721 gibi bir tarihte bile,³⁰¹ Fransa'ya yönelik İngiliz mallarının Hollanda gemileri tarafından alınıp, Amsterdam'da boşaltılarak, buradan Meuse veya Ren üzerinden taşınmasına şaşırmaktadır. Bu mallar Hollanda'ya giriş ve çıkışlarında resim ödeyecekler, sonra Ren ve Meuse üzerinde geçiş hakları verecekler, nihayet Fransız sınırında gümrük vergisine tabi olacaklardır. "Eğer biz bunları önce Rouen'de boşaltsak ve sadece bu kente ayakbaşı parası ödesek", bu mallar "Champagne veya Metz'de daha ucuza" gelmezler mi? Kuşkusuz King İngiliz olduğu için, Fransa'ya girerken bir kere vergi ödemekle kurtulunduğunu sanarak yanılmaktadır.³⁰² Ama Amsterdam'dan geçişin akımı uzattığı, karmaşıktırdığı doğrudur. Sonunda doğrudan ticaret XVIII. yüzyılda, Amsterdam artık aynı cazibe ve yoldan saptırma gücüne sahip olmadığına üste çıkacaktır.

Ama Simon Arnaud de Pomponne ile Hollanda icra başkanı Jean de Witt ve dili Witt'inkinden de daha kesin olan Van Beuningen arasındaki görüş alışverişine tanık olduğumuz bu 1669 yılında, doğrudan ticaret henüz kural değildir.³⁰³ Van Beuningen Pomponne'a, eğer Fransa bizim mamul ürünlerimizi reddederse, Fransız mallarını almamız olanaksızdır demiştir. Kullanımı birayı geniş ölçüde ikâme etmiş olan Fransız şarabının tadını Hollandalı tüketiciye unutturmaktan daha basit bir iş yoktur: tüketim vergilerini artırmak yeterli olur (katı bir tayinleme yöntemi). Ama diye eklemektedir Van Beuningen, eğer Hollandalılar pahalı Fransız ipeklilerini yasaklayarak, kendi aralarında "kanaatkârlığı yerleştirmeye ve lüksü önlemeye" karar verseler de, kendi ülkelerinde yaşadıkları bu malları yabancı ülkelere taşımaya devam edeceklerdir. Açıktır ki, Fransız hayat suları, lüks kumaşları Birleşik Eyaletler piyasasında, ancak oradan çıkmak koşuluyla kabul görecektir; iç musluklar kapatılacak, ama antrepo ve transit ticaret sürecektir.

Stoklar, antrepo, bunlar Hollanda stratejisinin kalbidir. 1665'te Amsterdam'da sık sık gündeme getirilen, Hindlere kuzeyden bir geçit bulma tasarısından söz edilmekteydi. Doğu Hindler Kumpanyası ise bunu önlemeye uğraşıyordu. Neden? İlgililerden biri, bunun nedeni bu tasarının başarıya ulaşması halinde, yolun altı ay kısaltılacak olmasıdır diye açıklamaktaydı. Bu durumda Kumpanya'nın depolarına her yıl yığıldığı 10 milyon florinlik malı, sefer dönüşünden önce sürme olanağı olmayacaktı.³⁰⁴ Piyasadaki bolluk varolan stokların fiyatını düşürecekti. Bu girişim, sonunda kendiliğinden rafa kalkacaktır, ama bu kaygılar bir zihniyeti, bundan da fazlası, ekonominin bir çağını açığa çıkartmaktadırlar.

Nitekim bu dönemdeki mal yığılmaları, dolaşımdaki yavaşlık ve düzensizliklere bir cevap olmaktadır. Hemen hemen hepsi gelişlerin ve gidişlerin kesikliliğinden,

1786'da: HOLLANDALILAR HÂLÂ AVRUPA'NIN TAŞIMACILARIDIR.

1786'da Amsterdam'a gelen 1504 geminin, Amsterdam'daki Fransız konsolosu tarafından dökümü. Dönemin geç olmasına rağmen, bu teknelerin hemen hepsi Hollanda'ya aittir.

Geldiği Yer	Gemi Sayısı	Bunların İçinde Hollanda'ya Ait Olanları
Prusya	591	581
Rusya	203	203
İsveç	55	35
Danimarka	23	15
Kuzey Almanya	17	13
Norveç	80	80
İtalya	23	23
Portekiz	30	30
İspanya	74	72
Doğu Akdeniz	14	14
Cezayir	12	12
Fransa	273	273
Amerikan kolonileri (ABD hariç)	109	109

haberlerin ve talimatların gecikme ve belirsizliğinden kaynaklanan ticari sorunlara böyle çözüm bulunmuştur. Tüccar eğer stok tutabilecek durumdaysa, pazarın herhangi bir açılışına hemen tepki gösterebilecek durumdadır. Ve eğer Amsterdam, tüm belgelerin işaret ettikleri üzere, Avrupa fiyatlarının orkestra şefiye, bu onun sürümünü istediği gibi ayarladığı stok mallarının bolluğu sayesinde olmaktadır.

Mallar ve Kredi

Bu antrepo sistemi tekele dönüşmektedir. Ve eğer Hollandalılar “gerçekte dünyanın taşımacıları, ticari aracıları, Avrupa’nın mal dağıtıcıları ve simsarlarıysalar”³⁰⁵ (söyleyen Defoe, 1728) bunun nedeni Le Pottier de la Hestroy’nın³⁰⁶ düşündüğü gibi “tüm ulusların buna maruz kalmayı bal gibi istemiş olmaları” değil de, bu ulusların bu duruma engel olamamalarıdır. Hollanda sistemi, birbirlerine bağlanmış olarak, malların dolaşım ve dağıtımında adeta zorunlu olan bir dizi kanalı örgütleyen karşılıklı ticari bağımlılıkların bütünü üzerinde inşa edilmiştir. Bu sistem sürekli bir dikkat, her türlü rekabeti dışta bırakmaya yönelik bir siyaset, Hollanda ekonomisinin tümünün bu esas hedefe tabi olması denetlenebilmektedir. Bazı Hollandalılar 1669-1670’te Pomponne’la “diğer uluslarda Avrupa’nın tüm ticaretini yalnızca onlara (Hollandalılar) dayandırmaya yönelik uygulamanın uyanması” hakkında tartışmaktadırlar,³⁰⁷ “(Entrecours adını verdikleri bu ticareti) artık onların elinden geçirmeyerek, onlardan kopartanlar”ın, “dünyanın tüm kesimlerinde tek başlarına yaptıkları mal mübadelesi ve taşımacılığın onlara sağladığı büyük faydayı... kaybet”tireceğini iddia ederken yanılmamaktadırlar, ama bu rolü onun elinden alabileceklerini ve kârları kendilerine maledebileceklerini düşünürlerken yanılmaktadırlar.³⁰⁸

Antrepo ile dağıtımın bu aşırı şişirilmiş işlevi, ancak diğer ticari işlevleri biçimlendirmesi, yönlendirmesi ve hatta bozması (yoğurması demek gerekirdi) halinde mümkündür. Jean-François Melon’un *Siyasal Deneme*’si (1735) bu durumu bankacılığa ilişkin olarak işaret etmektedir. Bu pek açık bir işaret değildir, ama düşüncesi kuşkusuz uzaklara ulaşmaktadır. “İyi bir banka ödeme yapmayanıdır” demektedir, yani banknot çıkartmayanı.³⁰⁹ Amsterdam Bankası ile onun modeli olan Venedik Bankası bu ülkeye cevap vermektedirler.³¹⁰ Bu bankada her şey “yazıyla dönmektedir”. Mudi ödemelerini hesaptan hesaba nakille yaparak, banka parası denilen hayali bir para kullanmakta ve üstelik nakit paraya nazaran, Amsterdam’da % 5 ve Venedik’te % 20 olan bir acyodan yararlanmaktadır. Bu kavramları hatırlatan Melon, bakın Amsterdam ile Londra’yı nasıl zıtlştırıyor: “Amsterdam Bankası işleri yazıyla döndürmek zorundadır, çünkü Amsterdam çok almakta ve az tüketmektedir (bu antrepoyu tanımlamaktadır). Londra kendi mallarını... tüketmekte ve bankası talep edilebilir banknotlara sahip olmak zorundadır”.³¹¹ Çok açık olmayan bir metin olduğunu kabul ediyorum, ama özellikle antrepo ve transit ticareti yapan bir ülkeyi, dolaşım yelpazesinin iç tüketim ve üretim ağlarına geniş ölçüde açık olduğu için sürekli olarak ele gelir paraya ihtiyaç duyan bir ülkeyle zıtlştırmaktadır.³¹²

Eğer Amsterdam’ın gündelik değerli maden ankes endişesi olan bir emisyon bankası yoksa, bunun nedeni buna hiç ihtiyacının olmamasıdır. Nitekim antreponun talep ettiği, nakit paranın raslantılarına başvurmadan, çok sayıdaki ödemelerin meydana getirdiği akımları kendi aralarında telâfi etmeye ve *clearing* oyunları ile büyük ölçekte gidermeye izin veren, kolay ve hızlı borç kapatma sistemidir. Amsterdam bankacılık sistemi bu bakış açısından, çok modern Ceneviz fuarlarının da dahil oldu-

Kambiyo bürosu. Hollanda estamptı, 1708. (Atlas van Stolk).

ğu eski fuarlarla aynı tiptendir, ama onlardan çok daha esnek ve hızlıdır, çünkü sürekli'dir. "Banka defter tutanları"nın bir raporuna göre, Hopelar gibi bir firma, 1772 bunalımından önce normal bir dönemde, her gün kredi veya sürüm olarak "bankaya 60-80 kalem" yazdırmaktaydı.³¹³ İyi bir tanığa göre, 1766'ya doğru Amsterdam Bankası'ndaki hesaptan hesaba aktarımların "günde 10-12 milyon florine kadar çıktığı" görülmektedir.³¹⁴

Buna karşılık Amsterdam Bankası bir kredi aracı değildir, çünkü mudilerin hesaplarını aşmaları, yaptırımlı bir şekilde yasaklanmıştır.³¹⁵ Oysa hangi piyasa olsun, vazgeçilemez nitelikte olan kredi, Amsterdam'da satılamayan ve aylarca sonra yeniden ihraç edilmek üzere depolanan malların anormal kitlesinden ötürü, aynı za-

manda Hollandalı toptancıların yabancılara karşı silahlarının para olmasından, paranın daha iyi alımlar ve daha iyi satışlar için olanak yaratmasından ötürü, hayati bir ihtiyaçtır. Gerçekte Hollandalılar Avrupa'nın tümüne kredi veren tüccarlardır ve başarılarının esas sırrı budur. Amsterdamlı firma ve büyük toptancılar tarafından bol miktarda arzedilen bu ucuz kredi, en uslu ticaretten sınırsız spekülasyona kadar o denli çeşitli yollara girmektedir ki, onu tüm bu dönemelerde izlemek güç olmaktadır. Ama o dönemde komisyon ticareti ve kabul ticareti denilen ve Amsterdam'da kendine özgü ve yaygın biçimler alan ticaret tarzları içindeki rolü açıktır.

Komisyon Ticareti

Komisyon karşılığı ticaret "özticaret" denileninden farklıdır, bu mallarla başkalarının hesabına ilgilenilen bir ticaret türüdür.

Komisyon "bir toptancının ticaret işinde başka birine verdiği talimattır. Talimat verene vekil tayin eden, talimatı alana da komisyoncu denilmektedir. Alış komisyonu ile satış komisyonu ve başkasının hesabına para çekmeye, yatırmaya, senet kabul etmeye, kabul ettirmeye veya çekmeye dayalı olan banka komisyonu birbirlerinden ayrılmaktadır; antrepo komisyonu, sonradan gidecekleri yere göndermek üzere, oraya gönderilen tüm malları almaya dayalıdır". Bunun devamında "satılmakta, alınmakta, tekne inşa ettirilmekte, donatılmakta ve sökülmemekte, komisyonla sigorta yaptırılmaktadır".³¹⁶ Çok çeşitli durumların birbirleriyle karşılaştığı bu sistemin içine bütün ticaretler girmektedir. Hatta vekil tayin edenle komisyoncunun yan yana çalıştıkları durumlar bile olmaktadır; örneğin bir toptancı bir manüfaktür kentinden (bir seçim yapmak üzere Lyon veya Tours ipeklileri diyelim) "birinci elden" alım yaparsa, eksiklerini ona rehberlik eden ve onunla birlikte pazarlık yapan bir komisyoncuyla birlikte tamamlamaktadır.

Çek eski bir uygulama olan komisyonu Hollanda icad etmediyse de, onu çok erkenden ve çok uzun süre ticari faaliyetlerinin birincisi haline getirmiştir.³¹⁷ Yani komisyonu gerektiren her şık *a priori* buluşmaktadır: eşitlik kadar eşitsizlik, bağımlılık kadar karşılıklı özerklik. Bir tüccar kendi alanında aynı işi yapan başka bir tüccarın komisyoncusu olabilir.

Ama Amsterdam'da eşitsizlik kural olma eğilimindedir. İkisinden biri: ya Hollandalı tüccarın yabancı ülkelerde yetkili komisyoncuları vardır ve bu durumda işi yürütenler, hatta onların hesabına simsarlık yapanlar (Livorno, Sevilla, Nantes, Bordeaux vb.'deki durum budur) bunlardır; ya da komisyonculuğu Amsterdamlı tüccar yapmakta ve bu durumda alım veya satış için onun hizmetine başvuran tüccarı, kredi sayesinde boyunduruk altına almaktadır. Nitekim Hollandalı tüccarlar "onlara alım yapma (mal alımı, hatta borsada kote edilen değerler alımı) talimatı veren yabancı tüccarlar, bu alımları karşılayabilmeleri için bir kredi vermektedirler. Ve bunu malı gönderdikten iki veya üç ay geçmeden çekmemekte, böylece alıcı dört ay vadeli bir kredi kullanmış olmaktadır".³¹⁸ Satışlar konusundaki egemenlik daha da belirgindir: bir tüccar Hollandalı büyük bir komisyoncuya, şu veya bu fiyattan satması talimatıyla herhangi bir sevkியatta bulunduğunda, komisyoncu ona saptanan fiyatın çeyreği, yarısı, hatta dörtte üçü gibi bir avans vermektedir³¹⁹ (görüldüğü üzere bu usul, buğday henüz tarladayken veya yün henüz kırılmamışken verilen eski avans uygulamalarına benzemektedir). Bu avans, alıcının hesabına belli bir faiz içermektedir.

Böylece Amsterdamlı komisyoncu muhatabının ticaretini finanse etmektedir. 1783 tarihli bir belge³²⁰ bu durumu Silezya keten bezlerine ilişkin olarak ortaya koy-

maktadır (*Platille* adıyla bilinen bu bezler, yüksek nitelikli Polonya keteniyle ucuzla imal edildikleri Silezya'da taklid edilmeden önce, Cholet ve Beauvais'de imal edilmişlerdi, ama Silezya bezleri rakipsiz olmuşlardır). *Platille*ler İspanya, Portekiz ve Amerika'ya ihraç edilmektedir ve bu yolculuktaki menzillerin başında Hamburg ve Altona gelmektedir. "Bu bezlerden Amsterdam'a da büyük miktarlarda gelmektedir. İmalatçıların kendileri de, tüm malı ülkede süremeyince onları sevketmektedirler, çünkü burada (Amsterdam'da) diğerlerinin dörtte üçüne kadar ve minik bir faizden borç bulabiliyor ve uygun bir satış olanağı bekliyorlar. Bu fırsatlar sık çıkmaktadır, çünkü başta Curaçao olmak üzere, Hollanda sömürgeleri bunlardan tüketmektedirler".

Bu örnekte olduğu gibi, diğer birçok durumda da *kreditin yanında yer alan komisyon*, Amsterdam'a büyük bir mal kitlesi yığılmaktadır: bunlar kredi akımlarına boyun eğmek zorundadırlar. XVIII. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte, Amsterdam antrepoşu gerilemeye, komisyon ticareti bozulmaya başlayarak, hayali bir örnek verirse, Bordeaux'dan satın alınan bir malın Amsterdam'da durmadan Saint-Petersburg'a gitmesine olanak vermiştir, üstelik gene aynı Amsterdam, hiçbir şeyin onsuz mümkün değilse bile, kolay olamayacağı desteği sağlamaya devam etmektedir. Bu bozulma, Birleşik Eyaletler'in ekonomik faaliyetlerinin başka bir "dalına" artan bir önem sağlamıştır: sadece finans alanına ait olan kabul ticareti denilen da; Accarius de Sérionne'un zamanında, genel olarak kredi anlamına gelmek üzere, buna "banka" ticareti denilmekteydi.³²¹ Bu oyunda Amsterdam "kasa"³²² ve Hollandalılar da "tüm Avrupa'nın bankacıları"³²³ olarak kalmaya devam etmişlerdir.

Bu arada, böylesine bir gelişme olağan değil midir? Charles P. Kindleberger bunu çok iyi açıklamaktadır:³²⁴ "ticari bir ağın düğüm noktası olarak bir liman veya bir menzilin tekeli sürdürmek güçtür. Aynı anda hem risk, hem de sermaye üzerinde olan bu tekel, kullanılabilir mallara ve bunların talep edildikleri yerlere ilişkin iyi bir haber alma sistemine dayalıdır. Ama bu haberler çabucak yayılmakta ve merkezi piyasanın ticareti, üretici ile tüketici arasındaki doğrudan ticaretle ikâme edilmektedir. Böylece Devonshire serjleri ve Leeds'in harci alem yünlülere Portekiz, İspanya veya Almanya'ya gönderilmek üzere, artık Amsterdam'dan transit geçmek zorunda değillerdir; buralara doğrudan sevk edilmektedirler. (Hollanda'da) sermaye bol olmaya devam etmektedir, ama ticaret gerilediği için mal mübadelelerinin mali yanını, dıştaki banka ve yatırım hizmetleri haline dönüştürme eğilimine girmektedir" diye yazmaktadır. Borç verenler ve alarlar için büyük bir mali piyasanın avantajları, sonunda mal alıp satanların avantajlarını aşmıştır. Maldan bankaya bu geçiş daha önce tüm açıklığıyla, XV. yüzyıldan itibaren Cenova'da görülmüş değil miydi? XIX. ve XX. yüzyıllar Londra'sında görülmeyecek midir? Bankanın üstünlüğü acaba en dayanıklı olanı mıdır? Amsterdam'da kabulün talihinin akla getirdiği budur.

Kabul'ün Varlık Nedeni

Savary "bir kambiyo senedinin kabulünü yapmak, onun altına imza atarak, içerdiği tutarın başlıca borçlusu haline gelmek, onun adına vadesinde ödeme yükümlülüğü altına girmek" diye açıklamaktaydı.³²⁵ Eğer vade tarihi kambiyo senedini çeken taraftan saptanmışsa, kabul eden (bazen *acceptator* da denilmektedir) onu yalnızca imzalamaktadır; eğer vade belirtilmişse imzalamakta ve tarih atmaktadır -bu tarih gelecek vadeyi belirlemektedir-.

Burada da yeni olan bir şey yoktur: kabul ticareti, Avrupa ölçeğinde çok eskiden beri kredinin taşıyıcısı olan, sayılamayacak kadar çok kambiyo senedini günde-

me getirmektedir; bunlar artık Hollanda'nın üzerinde inatla, bir kümülüs bulutu gibi toplanacaklardır -ki bu nedensiz değildir-. Nitekim kambiyo senedi "tüm ticaret kâğıtlarının... birincisi ve en önemlisi olarak kalmaktadır"; hamiline senetler, poliçeler, mal mukabili senetler onun yanında ancak mütevazi ve yerel bir role sahiptirler. Avrupa'nın tüm piyasalarında "kambiyo senetleri ticarete nakit para gibi dolaşmakta ve paraya nazaran faiz getirme gibi bir avantajları bulunmaktadır; bu faiz başkasına aktarıldığı³²⁶ veya ciro edildiği³²⁷ zaman iskontoyla ortaya çıkmaktadır. Aktarım, ciro, iskonto, poliçe, poliçe yenilenmesi,³²⁸ bunlar kambiyo senedini bir piyasadan diğerine, bir tüccardan diğerine, bir vekil tayin edenden bir komisyoncuya, bir toptancıdan muhatabına veya diskontocuya (Savary des Brulons'un aklında tuttuğu bu kelime, aslı Fransızca olan iskontonun yerine Hollanda'da kullanılan biçimdir) veya hatta bir toptancıdan bir "veznedar"a, kendi veznedarına yorulmadan giden bir yolcu haline getirmişlerdir. Bu koşuşturma öylesine bir boyuttadır ki, sorunu kavrayabilmek için onu bütünlüğü içinde ve Hollanda sistemini açıklamaya çalışan o dönem insanlarının hayranlıkla karışık şaşkınlıkları içinde görmek gerekmektedir.

Tüketimin yavaşlığı -bir günde olmamaktadır-, üretimin yavaşlığı, mallar veya hatta talimatlar ve kambiyo senetlerinin ulaşımı konusundaki yavaşlıklar, müşteri ve tüketici kitlesinin bu varlıktan gerekli nakdi çekmedeki yavaşlığı (bu nakit, alımlar için gereklidir) hesaba katılırsa, tüccarın kredili alma ve satma kolaylığının olması gerekir; bu işi nakit, mal veya başka bir kâğıtla ödeninceye kadar dönebilecek bir değerli kâğıt çıkartarak yapacaktır. Bu İtalyan tüccarların daha XV. yüzyılda ciro ve yeniden kambiyo aracılığıyla taslağını çizdikleri ve XVII. yüzyılda din bilgileri arasında çok tartışılan *pacte de ricorsa* çerçevesi içinde genişlettikleri sistemdir.³²⁹ Ama bu ilk hız vermelerle, kâğıdın XVIII. yüzyıldaki taşkını arasında hiçbir ortak ölçü yoktur: bu taşkın "gerçek" para dolaşımının 4, 5, 10, 15 katına ulaşmaktadır. Bazen tüccarların sağlam varlıklara sahip olduklarını belirten ve onların rutin uygulamalarını temsil eden, bazen de bizim rastgele diyeceğimiz, Hollandalıların ise *wisselruiterij* adını verdikleri bir kâğıt taşkını.³³⁰

Kâğıdın bu hareketi ister meşru olsun, ister olmasın sonunda mantıken Amsterdam'a ulaşmakta ve ticari Avrupa'nın tümünü kat'eden akım ve nabız atışlarına göre geri dönmek üzere, oradan yeniden yola çıkmaktadır. Bu akımlara katılan her tüccar, burada çoğu zaman yerine konulacak herhangi bir şey olmayan kolaylıklar bulmaktadır. 1766'ya doğru "İtalya ve Piemonte ipeklerini toptan alarak, Fransa ve İngiltere'deki imalatçılara satan toptancılar, Hollanda kredisinden kolay kolay vazgeçemezlerdi. Nitekim İtalya'dan "ilk elden" satın aldıkları ipeklerin bedelini zorunlu olarak nakden ödemekteydiler ve bu ipekleri imalatçılara "genel adet gereği", "yaklaşık iki yıl vadeyle" teslim etmek zorundaydılar, bu süre imalatçıların hammaddeden mamul ürüne geçme ve bunu satışa çıkartmak için ihtiyaç duydukları zamandı.³³¹ Bu uzun ve düzenli bekleyiş, birçok kereler yenilenen kambiyo senetlerinin rolünü açıklamaktadır. Demek ki bu toptancılar Avrupa'nın çok sayıda "dolaşan", yani "muhatapları (tabii ki Hollandalı) üzerine senet çekerek, onların kabulünün imdada yetişmesiyle (iş gördükleri) yerde fon sağlayan ve bunların ilk vadesi dolunca yenisini çeken veya çekirten"³³² tüccarları arasında yer almaktadırlar. Borç senetten senede büyüdüğü için, uzun dönemde oldukça pahalı bir kredi tarzıdır, ama özellikle verimli "bir ticaret dalı"nı zorluk çıkartmadan taşımaktadır.

Hollanda ticaret ve kredi mekanizması demek ki, çok sayıdaki kambiyo senedinin kesişen çoklu hareketlerinin sayesinde yaşamaktadır, ama bu sistem yalnızca kâğıtla dönemez. Ona zaman zaman, Baltık veya Uzak Doğu ticaretini sürdürebileceği, aynı zamanda Hollanda'da mesleği kâğıttan paraya ve paradan kâğıda geçmek olan tüccar ve diskontocuların kasalarını doldurabilecekleri nakit gerekmektedir. Ödemeler dengesi adeta her zaman fazla veren Hollanda nakit sıkıntısı çekmemekte-

dir. İngiltere 1723'te Hollanda'ya 5.666.000 sterling lira değerinde gümüş ve altın göndermiştir.³³³ Bazen gündelik gelişler olay haline gelmektedir: La Haye'deki Napoli konsolosu 9 Mart 1781'de "Almanya kadar Fransa'nın bu ülkeye (Hollanda) yaptıkları ödemenin miktarı müthüştür" diye yazmaktadır. "Almanya'dan bir milyondan daha fazla altın *souverain* gönderildi,³³⁴ bunlar Hollanda dükası yapılmak üzere eritildiler; Fransa'dan Amsterdam'daki ticari firmalara yüz bin altın *louis* gönderildi".³³⁵ Ve sanki iktisat ders kitaplarımıza *Gold point standart*'a³³⁶ ilişkin geriye yönelik bir örnek sağlamak istermişcesine, şunu eklemektedir: "bu gerilemenin nedeni, kambiyo nun şu anda bu ülke (Hollanda) için çok avantajlı olmasıdır". Gündelik olayları gözleyenlere göre, nakit kitlesi genelde kâğıt kitlesinin arkasında silik kalmaktadır. Ama bir kaza sonucu bir arıza meydana gelerek, işlerin hareketi duracak olursa, nakdin varlığı fazla gecikmeden ortaya çıkmaktadır. Örneğin 1774 Aralığının sonunda,³³⁷ kendini hâlâ hissettirmekte olan 1773 bunalımından çıkılırken ve İngiliz Amerika'sından karışıklık haberleri gelirken, durgunluk öyle bir noktadadır ki "nakit hiçbir zaman, şimdi olduğu kadar cari olmamıştır... kambiyo senetleri % 2'den, hatta bazı firmalarca kabul edilen senetler % 1,5'tan iskonto ediliyorlar, bu ticaretin faaliyet-sizliğinin kanıtıdır".

Rastgele davranışların riskli oyununu sadece bu sermaye birikimi mümkün kılmaktadır; yani umut vaadeden herhangi bir iş konusunda, Hollanda ekonomisinin başarı ve üstünlüğünün dışında hiçbir güvencesi olmayan bir kâğıda kolayca ve otomatik olarak başvurmak. Wasilly Leontieff'in bugün ABD tarafından yaratılmış olan dolar ve eurodolar kitlesine ilişkin olarak söylediklerini, memnuniyetle XVIII. yüzyıldaki duruma uygulayacağım: "Olgusal olan, kapitalist dünyada devletlerin ve hatta bazen girişimci ve cesur bankacıların para basma ayrıcalığını kullanmış veya kötüye kullanmış olmalarıdır. Özellikle de, diğer ülkeleri çok uzun süre konvertibl olmayan dolar taşkınına uğratan Birleşik Devletler hükümeti. Bütün bunlar bu uygulamaya izin verecek kadar kredi -yani güç- sahibi olmasından kaynaklanmaktadır".³³⁸ Bu Accarias de Sérionne'un kendi tarzına göre söyledikleriyle aynı değil midir? "Amsterdamlı birinci sınıf on veya on iki toptancı tüccar bir banka işlemi (yani kredi) için toplanırlarsa, bir anda Avrupa'nın tümünde nakit paraya tercih edilen ikiyüz milyon florinden daha fazla değerdeki kâğıt parayı dolaşıma sokabilirler. Bu kadarını yapabilecek hiçbir hükümdar yoktur... Bu kredi on veya on iki toptancı tüccarın, tüm otoritelerden mutlak bir bağımsızlık içinde, tüm Avrupa ülkeleri üzerinde sahip oldukları bir güçtür".³³⁹ Görüldüğü üzere, günümüzün çokuluslu şirketlerinin ataları vardır.

Borçlanma Modası ya da Sermayenin Sapkınlığı

Hollanda başarısı, paradoksal olarak onu sıkıntıya sokan fazlalıklara ulaşmıştır; bu fazlalık öylesine bir miktardadır ki, ticari Avrupa'ya sağladığı krediler onu tüketmeye yetmeyeceğinden, sermaye tüketme konusunda çok özel bir yetenekleri olan (sadece eski borçlarını ödeme konusunda olsa bile) modern devletlere de sermaye sunmuştur. XVIII. yüzyılda Avrupa'nın her yanında zorlukla ve kötü koşullarda istihdam edilebilen çok miktarda faal olmayan para varken, hükümdarların talepleri yeterli olmaktadır: bir işaret çakılmakta ve çok zengin Cenevizlilerin, çok zengin Cenevrelilerin, çok zengin Amsterdamlıların paraları hemen emirlerine amade olmaktadır. Lütfen alın, size yalvarmaktadırlar! 1774 ilkbaharında, vurgulu bir durgunluğun yol açtığı bunalımın ertesinde, Amsterdam'daki kasalar ardına kadar açılmışlardır: "Hollandalıların bugün paralarını yabancı ülkelere aktarmalarındaki ko-

laylık, birçok Alman prensinin bu iyi niyetten yararlanmalarına yol açmıştır. Meclen-burg-Strelitz prensi, 500 bin florinin % 5'ten görüşmelerini yapmak için buraya bir adamını göndermiş bulunuyor".³⁴⁰ Aynı sıralar, Danimarka sarayı Hollandalı alacaklılara olan borcunu 12 milyona çıkartan 2 milyonluk bir kredi görüşmesini başarıyla tamamlamıştır.

Bu mali genişleme, acaba ahlâkçı tarihçilerin sözünü ettikleri sapma mıdır? Normal bir gelişme değil midir? Gene aşırı bollukta bir sermaye dönemi olan, daha XVI. yüzyılın ikinci yarısında Cenova da aynı yolu izlemiş, Katolik kralın beratlı borç vericileri olan *nobili vecchi* sonunda faal ticari hayattan kopmuşlardır.³⁴¹ Her şey, sanki Amsterdam bu deneyi tekrarlarlarken bir gölge için ağzındaki avı bırakmış gibi, sanki bir rantıye-spekülatör hayatı yaşamak üzere harika "antrepo ticareti"ni bırakmış ve iyi kartları Londra'ya terketmiş, hatta rakibinin yükselişini finanse etmiş gibi cereyan etmiştir. Evet ama, seçeneği var mıydı? XVI. yüzyılın sonunun zengin İtalya'sının seçeneği oldu muydu? İtalya Kuzey'in yükselişini durdurma olanağına sahip oldu muydu? Ama bunun böyle olması, bu cinsten bir evrimin mali serpilme aşamasıyla, yani sonbaharın işareti olan bir cins olgunlukla kendini belli etmesini engellemektedir.

Cenova'da olduğu gibi Amsterdam'da da özellikle düşük olan faiz hadleri, sermayenin kendine o piyasada olağan yollardan istihdam olanağı bulamadığını işaret etmektedir. Serbest para Amsterdam'da aşırı bol olduğu için, kirası tıpkı 1600'lere doğru Cenova'da olduğu gibi, % 3-2'ye düşmüştür.³⁴² Bu, İngiltere'nin XIX. yüzyılın başındaki pamuk *boom*'undan sonra içine düşeceği durumdur: çok fazla miktarda olan ve pamuklu endüstrisinde bile pek bir şey getirmeyen para. Bu durumda İngiliz sermayesi metalürji endüstrisinin ve demiryollarının muazzam yatırımlarına atılmayı kabul etmiştir.³⁴³ Hollanda sermayesinin böyle bir talihi olmamıştır. Bu durumda yerel hadlerden biraz daha yüksek sermaye kiralarnın onu bazen çok uzaklara olmak üzere, dışarı çekmesi kader olmuştur. Bu nokta da, Londra'nın müşiş sanayi devriminden sonra, XX. yüzyılda içinde bulunacağı durumun tamamen aynı değildir, İngiltere gene kendi piyasasında kullanamadığı çok fazla miktarda paraya sahip hale gelmiştir. O da Amsterdam gibi sermayelerini dışarıya gönderecektir, ama vereceği borçlar çoğu zaman İngiliz endüstriyel ürünlerinin dışa satışına yönelik olduklarından, bir açıdan ulusal üretimin artmasına katkıda bulunmuşlardır. Amsterdam'da buna benzer bir şey yoktur, çünkü kentin ticari kapitalizminin yanında, tam gaz gelişen bir endüstri yoktur.

Fakat yabancılara borç vermek yeteri kadar iyi bir iştir. Hollanda bu işi XVII. yüzyıldan itibaren yapmıştır.³⁴⁴ Özellikle de Amsterdam'da İngiliz borçları piyasasının açıldığı XVIII. yüzyılda (en azından 1710'dan itibaren), borç verme "dalı" önemli bir genişleme göstermiştir. 1760'lı yıllarla birlikte tüm devletler Hollandalı borç vericilerin gişelerinde arzı endam etmektedirler: İmparator, Saksonya elektörü, Bavyera elektörü, ısrarcı Danimarka kralı, İsveç kralı, II. Ekaterina'nın Rusya'sı, Fransa kralı ve hatta Hamburg kenti (ki o sıralar Hollanda'nın zafer kazanmakta olan rakibidir), nihayet Amerikalı asiler.

Her zaman aynı olan dış borçlandırma usulü, eskiden beri bilinmektedir: borcu piyasaya tahvil biçiminde³⁴⁵ çıkartmayı kabul eden firma, bunları borsaya kote ettirdikten sonra, ilke olarak halka açık bir suskripsiyonla satışı başlatmaktadır. İlke olarak, çünkü borcun sağlam garantileri varsa, ilânından önce tamamen kapatıldığı da olmaktadır. Faiz hadleri, tüccarlar arasında adet olan ve yüksek bir oran olarak kabul edilen % 5'ten ancak bir veya iki puan yüksekte olan düşük oranlardır. Ama çoğu zaman güvence talep edilmektedir: topraklar, kamu gelirleri, mücevherler, inciler, değerli taşlar. Saksonya elektörü 1764'te³⁴⁶ Amsterdam Bankası'na "9 milyonluk taş" teslim etmiştir; 1769'da ise³⁴⁷ II. Ekaterina Çar ailesinin elmaslarını göndermiş-

tir. Diğer rehinler: muazzam mal stokları, cıva, bakır vs. Bunun dışında işleri yürüten firma için, sofra kırıntıları denilebilecek “primler” vardır. Mart 1784'te “bağımsız Amerika” 2 milyon florinlik bir borcun pazarlığını yapmış ve bu borç güçlük çıkartılmadan açılmıştır. Bu bilgileri “ilk elden” alan bir haber kaynağı “Kongre'nin bu borç vesilesiyle sunulan primleri kabul edip etmeyeceğini bilmek gerekir” demektedir.³⁴⁸

Olaganda borcu piyasaya arzeden “kontuar”, yani özel firmadır; bu firma borç alana sermayeyi kendi vermekte ve alacağı faizleri dağıtmayı üstlenmektedir -hepsi komisyon karşılığında-. Firma daha sonra, herbiri kendi alanında belli miktarda borç senedi çıkartan profesyonellerle alt anlaşmalar yapmaktadır. Böylece tasarruf oldukça canlı bir şekilde seferber edilmiş olmaktadır. Sonunda senetler borsaya sokulmakta ve İngiltere'ye ilişkin olarak tasvir ettiğimiz manevraların aynıları başlamaktadır.³⁴⁹ Senetleri rayicin üzerine çıkartmak çocuk oyununa benzemektedir. İyi yönetilen bir kampanya, bazen de sadece borcun kapandığına dair sahte bir haber yeterli olmaktadır. Tabii ki küçük ve büyük oyunu yönetenler bu yükselmeden, aldıkları veya ellerinde kalan senetleri satmak için yararlanmaktadırlar. Aynı şekilde fonları düşürmeye yatkın siyasal bunalım veya savaş durumunda da ilk satacak olanlar bunlardır.

Bu işlemler o kadar sıktır ki, kendine özgü bir terminoloji oluşmuştur: bu işleri yapan firma adamlarına toptancı bankerler, banker toptancılar, fon simsarları denilmektedir; buradaki işlemleri yürütenlere “girişimci” denilmektedir: “tahvilleri” (yani borç senetleri) dağıtmak ve “pazarlığını yapmak” onların işidir. Bunlara fon tüccarları da denilmektedir. Onları işe karıştırmamak tam bir çılgınlık olur, çünkü projeyi batırırlar. Bu terimleri II. Ekaterina'nın Amsterdam'daki konsolosu J.H.F. Oldecop'tan alıyorum. Mektupları okundukça, para sıkıntısı çeken hükümdarların ve temsilcilerinin, yıllar boyunca az veya çok başarılı olmak üzere, aynı girişimlerde bulundukları görülmektedir. Oldecop Nisan 1770'te “Şimdi Horneca, Hogner ve ortakları (Fransa yanlısı ve Fransız işlerinde uzmanlaşmış olan kontuar) firmasında, İsveç'in beş milyon olduğu söylenen ve bir milyonla başlanan borçlanmasının pazarlığı yapılıyor. En azından yarısı Brabant'a yatırılmış olan ilk milyonun önce Cizvit parası karşılığında alındığı söyleniyor”.³⁵⁰ Fakat herkes, pazarlığı yapılacak olan geriye kalan miktarın “toplanmasında büyük güçlükler olacağını” düşünmektedir. Oldecop'un kendi de o sıralar, Rus hükümetinin emriyle Hope ve ortakları, André Fels ve oğulları, Clifford ve oğulları nezdinde borç pazarlığına girişmiş durumdadır. “Görüştüğü” bu sonuncu firma ona göre “bu kentin başlıca büyük tüccarlarından”.³⁵¹ Zorluk, Saint-Petersburg'un “her şeyin yatırılıp, çekilebileceği bir kambiyo piyasası” olmamasından kaynaklanmaktadır. En iyisi ödemeleri doğrudan Amsterdam'da yapmak ve geri ödemeler ile faizler için Hollanda'ya bakır teslimatı örgütlemektir. 1763 Martında³⁵² 1.600.000 florinlik bir borç talep etme sırası Saksonya elektörüne gelmiştir; Leipzig tüccarları bunun “şu sıralarda fiyatı yüksek olan Hollanda dükası cinsinden” ödenmesini istemektedirler.

Fransız hükümeti Amsterdam piyasasına en son girenlerden biri olacak, kendi için felâkete yol açan borçları, alacaklılar için de felâket olacak ve 26 Ağustos 1788'de Fransa ödemeleri askıya alarak, alacaklılarını dehşet içinde bırakacaktır. Oldecop “birçok aileyi ezme tehtidi taşıyan bu yıldırım... tüm dışa yönelik ticarete şiddetli ve müthiş... bir darbe indirmiş durumda” diye yazmaktadır. Tahvillerin değeri % 60-20 arasında düşmüştür.³⁵³ İngiliz fonlarına fazlasıyla saplanmış olan Hopelarin büyük firması, Fransız borçlarından her zaman uzak durmak gibi harika bir fikre sahip olmuştur. Raslantıyla mı, düşünerek mi? Her halükârda bu kararından pişman olmamıştır. Bu firmanın şefinin Amsterdam borsasına egemen olduğu görülecektir: “kambiyo kurunun o gelmeden saptandığının örneği yoktur”.³⁵⁴ Bu firma

“Batavia devrimi” sırasında, Hollanda’daki İngiliz çıkarlarını da temsil etmiştir.³⁵⁵ Hatta 1789’da Fransa’nın Baltık’tan tahıl alımını bile engellemiştir.³⁵⁶

Amsterdam’dan Uzaklaşırken, Başka Bir Bakış Açısı

Bu geniş şebekenin merkezini bırakalım, yüksek kontrol kulesi Amsterdam’ı bırakalım. Sorun şimdi bu bütünsel ağı, bana göre bir üstyapı olan bu ağı, tabanda ast ekonomilerle nasıl bittiğini görebilmektir. Egemen bir ekonominin, en az verimli görevleri ve üretimleri yapmaktan kendiliğinden kaçınarak ve çoğu zaman da pazarın alt halkalarını doğrudan gözetim altında tutmak zorunda kalmadan ast ekonomileri nasıl sömürebildiğini açık ettikleri ölçüde, bu zincirleme bitişmeler, kaynak yapımlar, eklemlemeler bizi ilgilendirmektedirler.

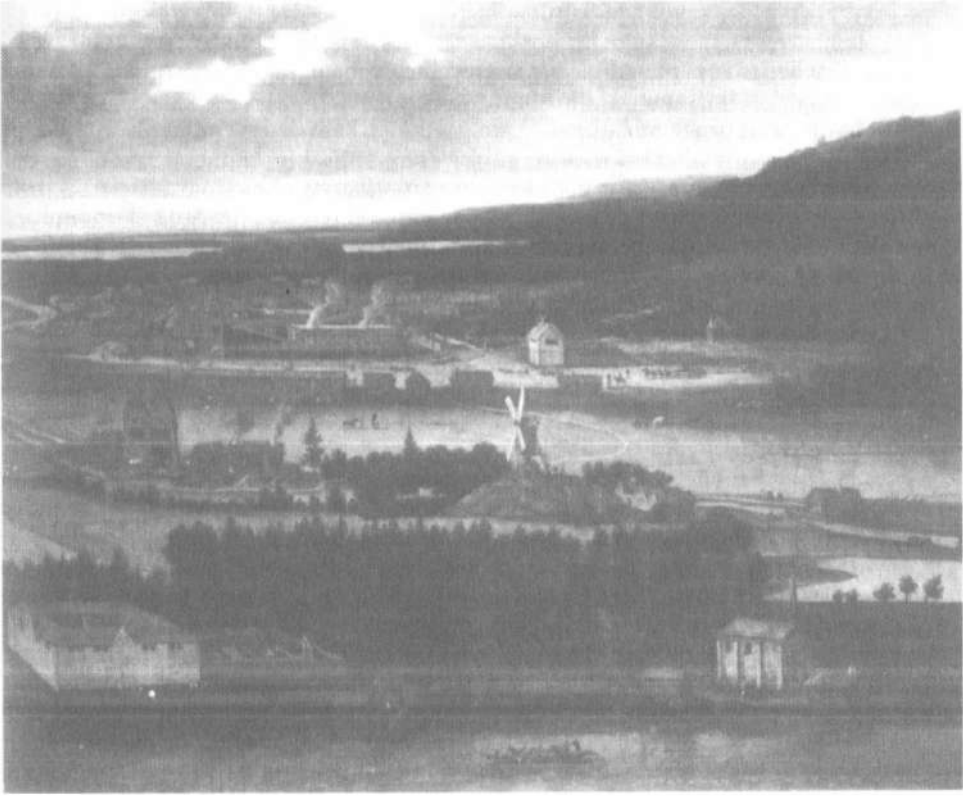
Çözümler bölgeden bölgeye ve egemenliğin doğasına göre değişmektedirler. Bu farkları vurgulamak için dört örnek grubunun yeteceğini düşünüyorum: Baltık ülkeleri, Fransa, İngiltere, Endonezya-Filipin adaları.

Baltık Çevresinde

Baltık ülkeleri, seçeceğimiz örneklerin tüm alanı kapsamasına izin vermeyecek kadar farklıdır. Bazı dağlık, ormanlık veya bataklık iç bölgeler, şurada burada yer alan göl veya turbalıklarıyla zaten normal ulaşım hatlarının dışında kalmaktadırlar.

Yarıdan daha fazla çöl olan bu cins alanların ortaya çıkmasından en başta aşırı bir nüfus kıtlığı sorumludur. Örneğin Dal vadisinin kıyısından başlayarak İsveç Norrland’ı, batıda Norveç uçlarının çıplak dağlarıyla, doğuda Baltık kıyısında işlenen dar bir şerit arasında kalan muazzam bir ormanlık alandır. Güçlü ve hızlı akan nehirler onu batıdan kesmekte ve bugün bile üzerine bırakılan ağaç kütüklerini, buzların erimesinden sonra etkileyici kitleler halinde taşımaktadırlar. Norrland tek başına, İsveç’in geri kalanından bile daha geniştir,³⁵⁷ ama Orta Çağın sonunda ancak 60-70 binlik bir nüfusu vardır. Demek ki, olabildiği ölçüde Stokholm tüccar loncası tarafından işletilen ilkel bir ülke; sonuçta gerçek bir çevre alanı. Zaten Dal vadisi her zaman esas bir kopuş noktası olarak kabul edilmiştir. Eski bir İsveç halk deyişine göre “nehirin kuzeyinde artık meşeye, kerevite ve soylulara (buna buğdayı ekleyelim) rastlanmaz”.³⁵⁸

Norrland, örneğinin tek kalabilmesi için kırk fırın ekmek yemesi gerekir; ni tekim ormanların ve göllerin istilası altındaki birçok Finlandiya bölgesini, Litvanya veya Polonya’nın şanssız birçok iç bölgesini düşünelim. Fakat her yerde ekonomiler bu başlangıç düzeyinin üzerine çıkmaktadırlar: kırsal hayatın artık yarattığı iç bölge ekonomileri faaliyetlerin toplamını temsil etmekte; her zaman canlı olan kıyı ekonomileri bazen şaşırtıcı bir kıyı denizciliği yapan köylere sahip olmaktadır; kendilerini dostane yöntemlerden çok güç kullanarak kabul ettiren kentsel ekonomiler su yüzüne çıkmakta; nihayet merkezi ekonomiler belirmekte ve daha şimdiden eyleme geçmektedirler: Danimarka, İsveç, Moskof devleti, Polonya, Büyük Elektörün tahta çıkmasından beri (1640) derin ve inatçı bir değişim içinde olan Prusya Brandenburg devleti. Siyasal alandaki başrolleri yavaş yavaş oynayacak ve Baltık mekânı için ara-

Silah endüstrisi İsveç'te Hollandalıların yardımıyla geliştirilmiş ve Avrupa'nın en büyüklerinden biri haline gelmiştir. Burada, Julitabroeck dökümhanesi. (Rijksmuseum, Amsterdam).

larında kavga edecek olanlar bu ulusal ekonomiler, bu büyük boyutlu varlıklar olacaktır.

Böylece bu mekân karşımıza XVI. ve XVII. yüzyıllarda gözlememiz için mümkün olan tüm ekonomilerin yelpazesini, *hauswirtschaft*'tan *stadtwirtschaft*'a ve *territorialwirtschaft*'a varana kadar çıkartmaktadır.³⁵⁹ Nihayet, denizin suç ortaklığıyla buralara sokulan bir ekonomi-dünya, hepsinin birden üzerinde yer alan şapka olmaktadır. Alt katların ekonomilerine sonradan eklenmiş bir unsur olarak, onları kapsamakta, zorlamakta, onları disipline sokmakta, aynı zamanda sürüklemektedir de, çünkü egemen olanlarla egemen olunanlar arasındaki temel eşitsizlikler, hizmetlerin belli bir karşılıklılığı olmadan ortaya çıkamaz: seni sömürüyorum, ama sana arada sırada yardım ediyorum.

Kısacası, bakış açımızı saptamak üzere, ne Norman, ne Hansa, ne Hollanda, ne

de İngiltere'nin deniz yoluyla Baltık'ta birbiri peşisıra böyle egemen ekonomiler kurmuş olmalarına rağmen, yalnızca boşluğa açılmayan işletmelerin yer aldığı bir ekonominin temellerini inşa etmediklerini söyleyelim. Venediğin eskiden Adriyatik ekonomisini ele geçirdiğini, ama yaratmadığını söylemiştim.³⁶⁰

İsveç -esas örneğimiz olacak- hem gecikmiş, hem de erkenden oluşum halinde merkezi bir ekonomidir. Erkencidir, çünkü İsveç siyasal mekânı çok erkenden, daha XI. yüzyılda Uppsala ve Malar gölü kıyılarından itibaren resmolmaya başlamış, sonra güneye yönelerek Batı ve Doğu Gotland'ı da kapsamına almıştır. Ama ekonomik olarak gecikmiştir, çünkü Lübeckli tüccarlar XIII. yüzyılın başından itibaren, Baltık üzerinde, Malar gölünün (aşağı yukarı Leman gölünün iki katı) çıkışındaki dar bir geçide hükmeden Stokholmdedirler ve buradaki faaliyetlerini XV. yüzyılın sonuna kadar sürdürmüşlerdir.³⁶¹ kent tam ve artık tartışmasız bir başarıya ancak Wasa hanedanının 1523'te tahta çıkmasıyla kavuşabilmiştir. Demek ki *diğer ulusal ekonomiler için olduğu gibi*, İsveç için de bir ekonomik mekân, önceden çizilen siyasal bir mekânın içinde yavaş yavaş oluşmuştur. Ama bu yavaşlığın İsveç'e ilişkin oldukça belirgin nedenleri vardır.

Her şeyden önce, 400.000 km²'den daha büyük olan ve uzun savaşların imparatorluk boyutlarına getirmek üzere büyüttüğü (Finlandiya, Livonya, Pomeranya, Maclemburg, Bremen ve Verden piskoposlukları) muazzam bir mekân içindeki zor, hatta olmayan ulaşım (iyi İsveç yolları XVIII. yüzyılda ortaya çıkacaktır).³⁶² Bu imparatorluk 1600'lere doğru bile (İsveç dahil) 900.000 km²'dir. İsveç bunun bir kısmını 1720'den (Danimarka ile Stokholm barış antlaşması) ve 1721'den (Rusya'yla Nystadt barış antlaşması) sonra kaybedecektir, ama muazzam sömürge alanı olan Finlandiya,³⁶³ 1809'da I. Aleksandr'ın Rusya'sı tarafından ilhak edilene kadar, ona ait olarak kalacaktır. Eğer bu alanlara, bir de İsveç'in etrafını, sahip olduğu topraklarla çevrelemek istediği Baltık su yüzeyi eklenecek olursa, bütün 1 milyon km²'yi aşmaktadır.

İsveç'in başka bir zayıflığı, yetersiz nüfusedir: Baltık ve Kuzey Denizi kıyılarında 1.200.000 İsveçli, 500.000 Finli ve 1 milyon diğer uyruk.³⁶⁴ Claude Nordmann,³⁶⁵ XIV. Louis'nin Fransa'sındaki 20 milyon kişiyle, İsveç küresinin ancak 3 milyona ulaşan nüfusu arasındaki zıtlığın altını çizmekte haklıdır. Bunun sonucunda, İsveç'in "ihtişam"³⁶⁶ ancak ölçsüz çabalar sayesinde mümkündür. Erkenden başlayan ve bizatihi masraflı olan bürokratik bir merkeziyetçilik, makul olanın sınırlarını aşan ve Gustav Adolf ile ardılarının emperyalist siyasetlerine izin veren bir vergi sömürsünü yerleşik hale getirmiştir.

Sonuncu bir yetersizlik, en gaddar olan yetersizlik, taşımacılığın esas yüzeyi olan Baltığın İsveç'in egemenliğinde olmamasıdır. Augsburg Ligası Savaşı'na (1689-1697) kadar İsveç deniz ticaret filosu vasattan daha alt bir düzeyde kalmıştır: kuşkusuz çok sayıda tekne vardır, ama bunlar küçük tonajlı tekneler, güvertesiz köylü tekneleri olup, kıyıdan açılmamaktadırlar. XVII. yüzyılda doğan savaş filosu ise, 1679'a doğru sağlam Karls Krona deniz üssünün kurulmasından sonra bile³⁶⁷ ne Danimarka, ne de daha sonra Rus donanmasını dengeleyebilmiştir. Fiili durumda deniz seyirüferi çoğu zaman Hansalıların tekelinde olmuş, sonra da XVI. yüzyıldan itibaren bu tekel Hollandalılara geçmiştir. 1597'de Baltığa çıkan Hollanda teknelerinin sayısı hemen hemen 2.000'dir³⁶⁸ ve bunlar tüm mübadeleleri, sık dokunmuş olan kendi ağlarının içinde tutmaktadırlar. Fetihleri, Kuzey Almanya'nın nehir ve trafiklerini denetlemekten ötürü topladığı gümrük gelirleri sayesinde çok avantajlı olan İsveç, kendi sırası geldiğinde Amsterdam kapitalizminin ağına düşmüştür. XV. yüzyılda dış ticaretin kavşağı olan Stokholm'de her şey Hansa'ya, hepsinden önce de Lübeck'e gitmekteydi,³⁶⁹ ama artık her şey Amsterdam'a gidecektir. Boyunduruk iyi geçirilmiştir. İsveçliler bile bir konjonktürün yardımı sayesinde Hollandalılardan kurtulmanın,

Baltığın besleyici trafiklerinin askıya alınması olacağını ve ülkelerinin kalbine bir darbe inmesi anlamına geleceğini bilmektedirler. Bu talepçi efendilere düşman olmakla birlikte, Fransızların veya İngilizlerin yardımıyla onlardan kurtulmayı istemektedirler. İngilizler 1659'da İsveç temsilcileri tarafından, Hollandalıları Baltık'tan ancak onları ikâme etme koşuluyla kovabilecekleri konusunda uyarılmışlardır!³⁷⁰

Hollandalılar 1670'li yılların civarına kadar, İngilizlerin Baltık'taki ilerlemelelerinin belirginleşmesine kadar tüm rekabeti püskürtmüşlerdir. Hollandalı tüccarlar İsveç'teki işlerini Amsterdam'dan yürütmekle yetinmemektedirler. Bunların çoğu, üstelik aralarında Geerler, Tripler, Cronströmler, Blommaertler, Cabiljanlar, Wewesterler, Usselinckler, Spierinchler gibi kodamanların da bulunduğu tüccarlar³⁷¹ İsveç'e yerleşmişler, bazen bu ülkenin uyruğuna geçmişler, bazıları soylu olmuş ve bu sayede tam bir hareket serbestisi elde etmişlerdir.

Hollanda etkisi İsveç ekonomisine, üretime, ucuz köylü emeğinin istihdamına varana kadar derinlemesine bir şekilde nüfuz etmiştir. Amsterdam hem İsveç'in kuzey ormanlarının ürünlerini (odun, kalas, kereste, gemi direği, katran, katran tortusu, reçine), hem de başkentten ve Malar kıyılarından çok uzakta olmayan maden bölgesi Bergslag'ın tüm faaliyetini denetlemektedir. İçinde altın, gümüş, kurşun, çinko, bakır ve demir bulunan 15.000 km² alanı olan bir daire düşünün. İsveç üretiminde belirleyici olan son iki cevherden bakır, Falun madenlerinin tükendiği yıl olan 1670'e kadar başı çekmiş, sonra da bayrağı ele alan demir, İngiltere'ye döküm veya levha halinde olmak üzere, giderek artan miktarlarda ihracat edilir hale gelmiştir. Bergslag sınırında yüksek fırınlar ve demirhaneler, top ve gülle imalathaneleri yer almaktadır.³⁷² Bu güçlü metalürji tabii ki İsveç'in siyasal ihtişamına da hizmet etmiştir, ama ekonomik bağımsızlığına yararı dokunmamıştır, çünkü madencilik sektörü daha önceki yüzyıllarda Lübeck'e bağımlı olduğu gibi, XVII. yüzyılda da Amsterdam'a bağımlı olmuştur: de Geerlerin ve Triplerin örnek alınacak firmaları aslında söylendiği kadar yeni değillerdir. Liège bölgesinden gelen ("demir kralı" Louis de Geer de buralıdır) Valon işçiler Bergslag'a tuğladan yapılma yüksek fırınları getirmişlerdir, ama Alman işçiler burada çok daha önceleri tahta ve topraktan yapılma çok yüksek fırınlar kurmuşlardı.³⁷³

İsveç 1720-1721'de İsveç ve Finlandiya'dan ibaret bir toprak parçasına gerilediğinde, Baltık'taki düş kırıklıklarının telâfisini Batı yönünde arayacaktır. Bu, 1618'de Kattagad üzerinde kurulan ve İsveç'in Batı'ya açılan penceresi olan Göteborg'un atılım yaptığı dönemdir. İsveç deniz ticaret filosu şişmanlamakta ve teknelelerinin hem sayısını, hem de tonajını artırmaktadır (1723'te 223, üç yıl sonra 1726'da 480) ve bu filo Baltık'tan kurtulmaktadır; 1732'de Abo'dan kalkan ilk Fin gemisi İspanya'ya varmış;³⁷⁴ bir önceki yıl, 14 Haziran 1731'de³⁷⁵ İsveç Hindler Kumpanyası kraldan imtiyazını almıştır. Göteborg'da üslenen bu Kumpanya oldukça uzun bir başarı dönemine tanık olacaktır (temettüleri % 40, hatta % 100'e ulaşmaktadır). İsveç fiili durumda, şanslarını kullanma konusunda tarafsızlığından ve Batı'nın deniz kavgalarından yararlanmayı bilmiştir. İsveçliler isteyen herkesin hizmetinde, sıklıkla "maskeli" teknelerin kârlı rolünü oynamışlardır.³⁷⁶

İsveç deniz gücünün bu ilerlemesi nisbi bir kurtuluştur; Batı'nın tuzuna, şarabına, kumaşlarına, koloni ürünlerine doğrudan girişini işaret etmektedir ve araçlar bu sayede devre dışı bırakılmışlardır. Ticaret bilançosunun dengesizliklerini ihracat ve hizmetle kapatmaya mahkûm olan İsveç, Riksbank'ın (kuruluşu 1657, yeniden kuruluşu 1668)³⁷⁷ çıkardığı banknotlarla sıkıntıya sokulan bir para dolaşımının desteklenmesine olanak verecek bir nakit fazlalığı aramaktadır. Dikkatli ve merkantilist olan bir siyaset, endüstri kurmak için yırtınmakta ve bu konuda az çok başarılı olmaktadır; bu başarı tekne yapımı söz konusu olduğunda çok yüksek, ama nitelikli

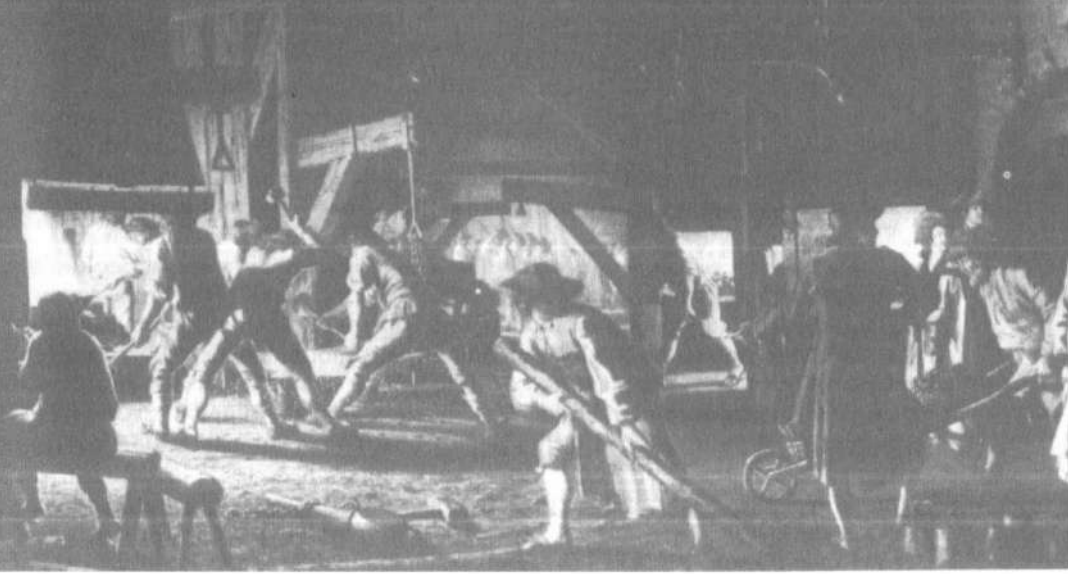
ipekli veya yünlü kumaşlar söz konusu olduğunda ise düşüktür. Nihayetle İsveç Amsterdam'ın mali akımlarına bağımlı kalmayı sürdürmekte ve başarılı Hindler Kumpanyası, başta İngilizler olmak üzere, yabancıların sermaye kadar tayfa ve navlun bulucu gibi katkılarına geniş ölçüde açık olarak kalmaktadır.³⁷⁸ Kısadan hisse: kaynakları ve kurnazlıkları hiçbir zaman tükenmeyen uluslararası bir ekonominin üstünlüklerinden sıyrılmak güçtür.

Sven Erik Aström'ün yakınlardaki bir iletişisi bize,³⁷⁹ aynı zamanda Lapps-trand ve Finlandiya körfezi kıyısında, güneye doğru yer alan küçük kale-kent Viborg pazarlarına katılmamızı sağlamak gibi bir avantajı da bulunan bir Finlandiya yolculuğu sunmaktadır. Buralarda G. Mickwitz, V. Niiteemaa ve A. Snom tarafından *söbberei* (*söbberei* kelimesi Estonya ve Livonya'da "dost" anlamına gelen *söber*'den türemektedir) veya Finli tarihçiler tarafından *majmiseri* olarak (Fince "konuk" anlamına gelen *majonies*'ten kaynaklanmaktadır) adlandırılan bir köylü ticaretiyle karşılaşırız. Bu kelimeler önceden, burada alışılmış ölçülerden sapan ve bize göre Karl Polanyi ile çömezlerinin asla iyi çözülmemiş olan düşüncelerinin dayandığı bir mübadele türünün söz konusu olduğunu işaret etmektedirler.³⁸⁰

Avrupa'nın, kendine daha uzak olduğu için Norveç veya İsveç'ten daha zor ulaşabildiği Finlandiya, uluslararası ticarete en başta katran olmak üzere, ormandan elde edilen ürünleri sunma eğilimindedir. Katran Viborg'ta üçgen bir sistemle bütünleşmiştir: üretici köylü; mükellef köylülerin vergilerini nakit cinsinden ödeyeceklerini uman devlet; sonradan gerekli bir tuz-katran takasıyla geri alacak olsa bile, köylüye bir miktar nakit verebilecek yegâne kişi olan tüccar. Burada üç kişi arasında oynanan bir oyun söz konusudur: tüccar, köylü, devlet, kâhya (bir cins emin), komisyon-cunun adamı ve hakem.

Viborg'da, küçük kentin "burjuva" tüccarları Almandır. Onlara mal sağlayan, hem de müşterileri olan köylüler kente geldiklerinde, tüccar âdet gereği onları evinde barındırmakta, onları hem doyurmakta, hem de hesaplarıyla ilgilenmektedir. Sonuç önceden kolaylıkla görülebilir: köylünün düzenli olarak borçlanması, Viborg'un Alman tüccarlarının defterlerine, usulüne uygun olarak işlenen borçlar.³⁸¹ Ama bu tüccarlar da yalnızca acentelerden ibarettirler, alım talimatları ve avans olarak verilen nakitler onlara Stokholm'den gelmektedir, ama burası da Amsterdam'ın talimat ve kredilerini yansıtmaktan başka bir şey yapmamaktadır. Katran çok büyük bir iş alanı olduğu için (yılda bir milyonla bir buçuk milyon arasında ağaç kesilmektedir),³⁸² ağacı damıtan köylü pazara giderek, civardaki küçük limanlarda aslında belirleyici olan tuz fiyatı hakkında bilgi alabileceğinden, ayrıca özgür de olduğundan, ortaya yavaş yavaş *majiniseri* bağları çıkacaktır. Ama köylü Stokholm'de 1648'de kurulan ve tuz ile katran fiyatını gözetim altında tutan, gerçekte ise belirleyen katran kumpanyasının egemenliğinden kurtulamayacaktır. Nihayet köylü konjonktürün zorlamalarına maruz kalmaktadır. Örneğin çavdar fiyatı katran fiyatından daha hızlı arttığı için, XVIII. yüzyılın sonunda geniş orman kesimleri yok edilerek, tarım alanı haline getirilecektir. Demek ki Fin köylüsü tabanda belli bir hareket serbestisine sahipse de, kendi kendinin efendisi değildir.

Oyleyse bu nisbi serbestlik neden vardır? Sorunu bizden daha iyi bilen Sven Erik Aström'e göre, bu özgürlük onun, Stokholm *Riksdag*'ı örneğine göre dördüncü bir tabakanın, yani köylü tabakasının da temsil edildiği Büyük Dükalık diet meclisine katılmasıyla güvenceye alınmıştır. Siyaset ve hukuk, kendi de hiçbir zaman serf olmamış İsveç köylüsü için olduğu gibi, bu uzak uçların köylülerinin özgürlüğünü de korumuşlardır. Ayrıca soylulara hasım olan monarşik devlet, gerektiğinde sözünü söylemektedir. Kısacası, mal varlıklarının, *hemman*'ın³⁸³ efendisi olan bu İsveçli köylüler, çiftlik uşaklarının büyümekte olan kitlesi ve *terpare* denilen avareler ile çok fakir insanların kaynaşan kalabalığına nazaran ayrıcalıklı kişilerdir.³⁸⁴ İsveç ve Fin top-

1781'de İsveç dökümhanesi (Pehr Hilleström'ün tablosu, Stokholm Ulusal Müzesi). Bol emek gücü, nisbeten az gelişmiş teknik (elde çekicileme). Ancak, İngiltere'ye geniş ölçüde ihraç edilen İsveç demiri bu dönemde miktar ve nitelik bakımından hâlâ Avrupa birincisidir.

raklarının muazzam öncü alanlarla kesildiği doğrudur. Köylü özgürlüğünü imal eden ve koruyan bu öncü alanlar değil midir?

Ama bu konu bizim sorumuz değildir. Finlandiya örneğinde bizim için ilginç olan, köylünün "ticari" konumunu biraz daha yakından görmek, bundan da fazlası üretici ve yukarıdaki toptancı arasında nöbetin değiştiğini, büyük tüccarın nereye kadar kendiliğinden davranabildiğini bilmektir. Yukarıdaki zincirle, aşağıdaki zincir arasındaki bitişme noktasının değişken yüksekliği iyi bir göstergedir. Viborg'da ilke olarak Hollandalı yoktur, onlar Stokholm'dedirler.

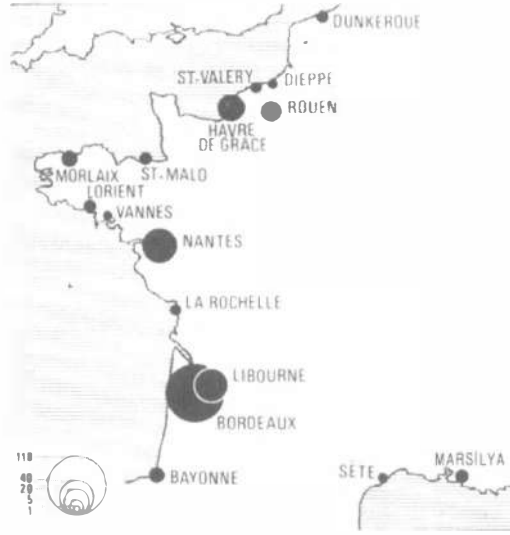
Sonuncu örnek: birçok bakımdan garip, zengin, kalabalık, harika bir yerleşim yeri olan, menzil'inin değerli haklarını diğer tüm Hansa kentlerinden daha iyi korumayı bilmiş olan Gdansk'ın (Danzig) örneği. Bu kentin dar yurttaş grubu çok zengindir.³⁸⁵ Bu kentin "burjuvaları Polonya'dan... kentlerine gelen buğday ve diğer malları

tekelci bir şekilde satın alma ayrıcalığına sahiptirler ve yabancıların Polonya'yla ticaret yapma hakları olmadığı gibi, mallarını bu kentten Polonya'ya geçirme izinleri de yoktur; ister mal alımı, ister satışı olsun, ticaretlerini burjuvalarla yapmak zorundadırlar". Savary des Bruslons'un özlü ve açık pasajına bir kez daha hayranlık duyalım.³⁸⁶ Gdansk tekeli birkaç kelimeyle tanımlanmıştır: kent, geniş dünya ile muazzam Polonya arasındaki yegâne değilse bile,³⁸⁷ en azından ve diğerlerini çok geride bırakmak üzere, en önemli giriş ve çıkış kapısıdır. Fakat bu ayrıcalık, Amsterdam'a karşı sıkı bir dış bağımlılığa açılmaktadır: Gdansk piyasasındaki fiyatlarla, onlara hükmeden Hollanda piyasasının fiyatları³⁸⁸ arasında oldukça katı bir korelasyon vardır ve Hollanda'nın Vistula üzerindeki kentin özgürlüğünü koruma konusunda gösterdiği büyük özenin nedeni, bu özgürlüğü savunurken kendi çıkarlarını koruyor olmasıdır. Bir neden de, Gdansk'ın esas alanda teslim olmuş olmasıdır: XVI. ve XVII. yüzyıllardaki Hollanda rekabeti Gdansk'ın batı yönündeki denizcilik faaliyetine son vermiş ve bunun telâfisi olarak kısa bir endüstriyel atılımı harekete geçirmiştir.³⁸⁹

Demek ki Gdansk ile Amsterdam'ın karşılıklı konumları esasta, Stokholm ile Amsterdam'ın karşılıklı konumlarından farklı değildir. Farklı olan nokta, kentin arka planında yer alan ve onun tarafından sömürülen Polonya'nın durumudur; bu durum, serfliğe sokulmuş bir köylüler alanına istediği gibi hükmeden diğer bir egemen kent olan Riga'nın³⁹⁰ arka planında, aynı nedenlerle ortaya çıkan durumun aynıdır. Batı sömürsünün sınırı olan Finlandiya'dakinden veya köylülüğün özgür kaldığı İsveç'tekinden farklıdır. İsveç'in Orta Çağ'da feodal rejimi tanımadığı doğrudur; buğdayın geniş çaplı bir ihraç ticaretinin nesnesi olduğu her yerde, "feodalleşme" veya "yeniden feodalleşme" yönünde etki ettiği doğrudur; buna karşılık madenciliğin veya ormancılık faaliyetlerinin belli bir özgürlüğe ortam hazırlamış olmaları olasıdır. Her ne olursa olsun, Polonya köylülüğü serfliğın zincirlerinin içine girmiştir. Fakat Gdansk'ın kendi mübadeleleri için, surlarının civarında hâlâ bulunan özgür köylüler veya küçük senyörleri araması ilginçtir. Danzigli tüccarlar bu unsurları, yönetilmeleri kuşkusuz daha güç olan büyük senyörlere tercih etmektedirler, ama Danzigli tüccarlar, diğerlerine de yaptıkları gibi onlara teslimat öncesi buğday veya çavdar için avans vererek, malları karşılığında onlara Batı lüksünü sunarak, onları avuçlarına almaktadırlar. Tüccar senyörlerin karşısında, *terms of trade*'e geniş ölçüde egmen-
dir.³⁹¹

Bu iç trafikleri tanımak, satıcıların ayaklarına mı gidildiğini, yoksa bunların bizzat Gdansk'a mı geldiklerini bilmek, kentin kendisiyle ona mal sağlayanların ilişkilerini kuran araçların tam rollerini bilmek, buğdayın bir yıldan ertesi yıla kurutulduğu ve stoklandığı Torun menzil-depolarını ve Gdansk'ın katlı silolarını kimin denetlediğini, Gdansk'ta tekneleri boşaltan ve kenti Vistula'ya bağlayan kanaldan inip çıkabilen (düşük su çekimlerinden ötürü) kanal tekneleriyle kimin meşgul olduğunu bilmek ilginç olacaktır. 1752'de limana 1.000 deniz teknesi gelmiş ve 1.288 gemi ve kayık (Polonya ve Prusya'ya ait) aşağı Vistula'ya gitmişlerdir. Bu gidiş gelişler, hergün *junckerhoff*'ta, Gdansk'ın faal borsasında toplanan 200 burjuvayı tam gün istihdam edecek bir iştir.³⁹²

Bencilliliğinin ve refahının örtüsü altındaki Gdansk'ın muazzam Polonya'yı nasıl sömürdüğü, ona nasıl ihanet ettiği ve onu biçimlendirmeyi nasıl başardığı fazlasıyla açık bir şekilde görülmektedir.

23. FRANSIZ LIMANLARINDAN,
AMSTERDAM'IN ÖNLİMANI TEXEL'E GELEN GEMILER (1774)

Hemen tamamıyla, Kuzey Denizi, Manş ve Atlantik'teki Fransız kıyıları boyunca faaliyet gösteren Hollanda gemileri sözkonusudur. Buna karşılık, Akdeniz'deki Fransız limanlarına yönelik faaliyet kısıtlıdır. Kaynak: A.N., A.E., B1-165, varak 2, 12 Ocak 1775.

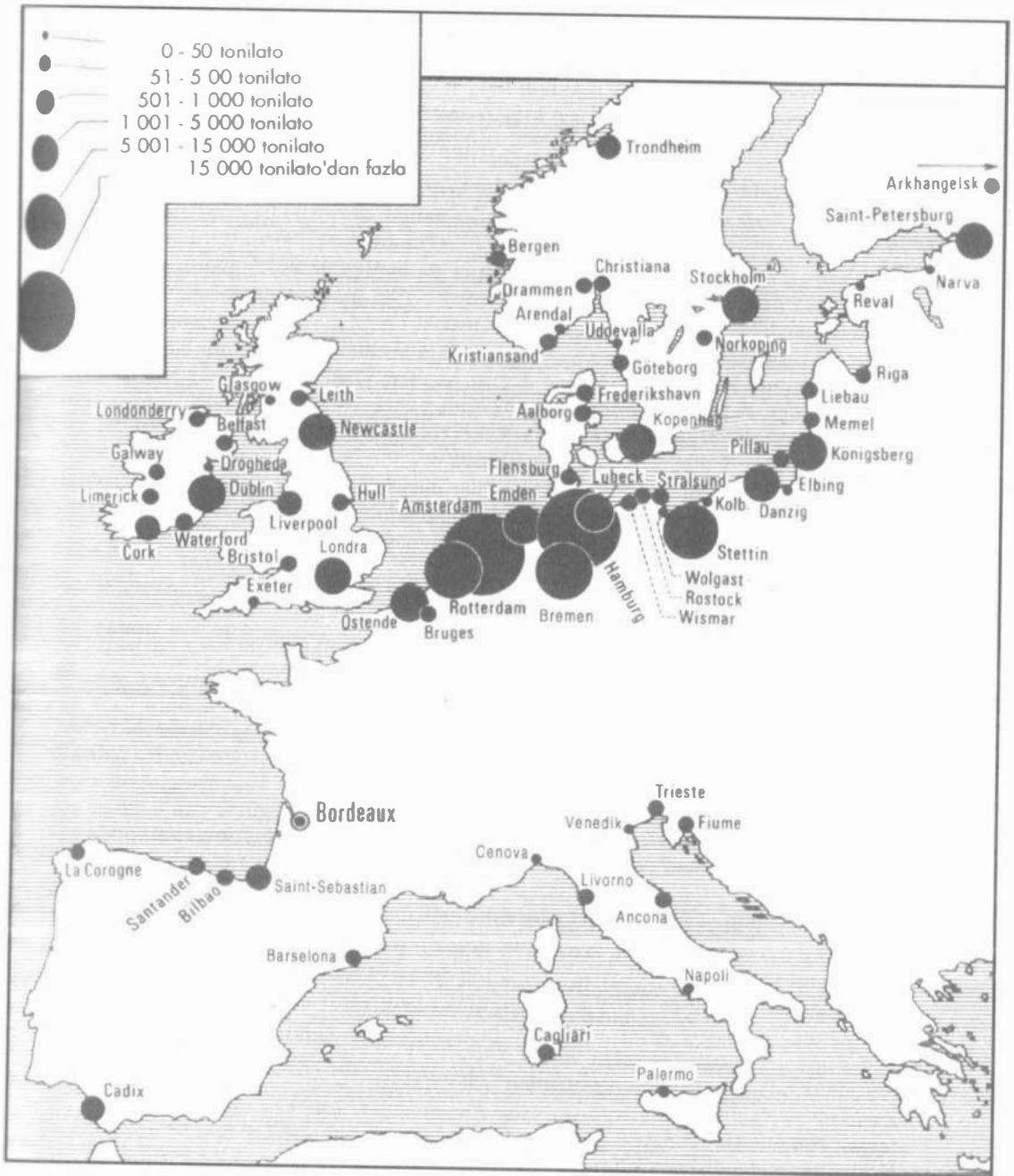
Fransa Hollanda'ya Karşı: Eşitsiz Bir Kavga

Fransa XVII. yüzyılda küçük Kuzey Cumhuriyeti tarafından, kelimenin tam anlamıyla boyunduruk altına alınmıştır. Fransa'nın Flandre'dan Bayonne'a kadar olan Atlantik kıyılarında hiçbir limanı yoktur ki, çoğu zaman çok mütevazı mürettebatların yönetiminde olan (7-8 kişi) ve şarap veya hayat suyu veya tuz veya meyva ve çabuk bozulan diğer maddeler veya hatta bez, hatta buğday³⁹³ yüklemeye hiç ara vermeyen Hollanda teknelerinin ziyaretlerinin sıklaştığına tanık olmasın. Başta Bordeaux ve özellikle Nantes olmak üzere, tüm bu limanlara Hollandalı tüccar ve komisyoncular yerleşmektedir. Bunlar görünüşte ve çoğu zaman da gerçekte, oldukça küçük insanlardır ve yerli halk (yerel tüccarlardan söz etmiyorum) bunlara temelli bir husumet duymamaktadır. Ancak bunlar büyük bir sermaye biriktirerek servet yapmakta ve birgün evlerine dönmektedirler. Yıllarca gündelik hayatın, ora piyasasının, limanın, civar pazarların ekonomisine karışmışlardır. Örneğin bunlardan bazılarının Nantes civarında, Loire bölgesinin çok iyi nitelikli olmayan şaraplarını avansla satın almalarını göstermiştim.³⁹⁴ Yerel tüccarlar, kıskançlık ve sabırsızlıkları ne olursa olsun, bu rekabetin üstesinden gelememekte ve onları devre dışı bırakamamaktadırlar: Fransa'nın Manş ve Okyanus kıyılarında sunulan mallar, çoğu zaman çabuk bozulan maddelerdir, böylece tekneleri buralardan daha fazla geçen Hollandalılar, diğerlerini hesaba katmalarına gerek duymayan büyük bir hızla sahip olmaktadır. Ve eğer bir Fransız teknesi Amsterdam'a şarap veya işlenmemiş zahireyi doğrudan götürmeye kalkışırsa, sistematik güçlüklerle karşılaşmaktadır.³⁹⁵

Hollandalıların Fransızların hiç de eksik kalmayan misillemelerine karşılık verme olanakları vardır. Ve öncelikle de Fransız ürünlerinden vazgeçebilirler. Başka kaynaklara başvurmak yeterlidir; böylece Portekiz veya İspanya veya hatta Azorlar, Madera şarapları ile Katalonya hayat sularının talihi parlamıştır. 1669'da Amsterdam'da nadir ve pahalı olan Ren şarapları, XVIII. yüzyılda bollaşmıştır. Hollanda'da yapılan tuzlamalarda Bourgneuf ve Brouage tuzu uzun zamandır, Setubal veya Cadiz'in fazla sert tuzuna tercih edilmektedir, ama Hollandalılar İberya tuzunu kendi kıyılarının deniz suyunu karıştırarak yumuşatmayı öğrenmişlerdir.³⁹⁶ Fransa'nın lüks mamul ürünleri dışarıda çok tutulmaktadır. Ama rakipsiz değildir. Onları taklid etmek, Hollanda'da bunlarla adeta aynı nitelikte olanlarını imal etmek mümkündür. 1669'da Jean de Witt'le görüşen, XIV. Louis'nin La Haye'deki temsilcisi Pomponne, Hollanda icra başkanının giydiği kunduz kürkünden şapkanın Hollanda imalatı olduğunu kızgınlıkla farketmiştir, oysa bundan birkaç yıl önce, bu cins şapkalar Fransa'dan gelmekteydi.³⁹⁷

En akıllı Fransızların bile her zaman anlayamadıkları şey, burada eşitsiz bir diyalogun söz konusu olduğudur. Hollanda ticari ağlarının ve kredisinin aracılığıyla, Fransa'ya karşı siyasetini istediği gibi değiştirebilir. Ve Fransa bu nedenden ötürü, kaynaklarına, çabasına ve öfkelerine rağmen, Hollanda'nın aracılığından İsveç'ten daha fazla kurtulamamaktadır. Ne XIV. Louis, ne Colbert, ne de bakanın ardılları bu kölelik halkasını parçalayabilmişlerdir. Hollandalılar Nimègue (1678) ve Ryswick (1697) antlaşmalarında, ticaretlerine önceden konulan engelleri kaldırmışlardır. Beauregard kontu (13 Şubat 1711) "Risvic'teki tam yetkili temsilcilerimiz, Bay Colbert'in özlü sözlerinin önemini (unutarak), fıçı başına 50 sol'lük verginin kaldırılmasının bir şeye yol açmayacağını sandılar" demektedir.³⁹⁸ Ne hata! Oysa Utrecht antlaşmasında (1713) hata tekrarlanmıştır. Ve daha, uzun süren İspanyal Veraset savaşı sırasında, Hollanda Fransız hükümetinin esirgemediği pasaportların sayesinde, tarafsız ülke bayrağı çekilen teknelerinin sayesinde, sahtekarlığın da yardımıyla Fransa sınırlarında yoğunlaşan bir kara trafiği sayesinde, Fransız ürünlerinden hiç mahrum kalmamıştır.

Ryswick barış antlaşmasının ertesinde yazılan uzun bir Fransız raporu, Hollandalıların usullerini sıralamakta, bunların ayrıntılarını bir kez daha vermekte, onların becerikliliklerini, XIV. Louis tarafından varılan anlaşmaların hükümlerine hem uyulmasını isteyen, hem de bunları atlatmaya çalışan Fransızların verdikleri sayılamayacak kadar çok karşılığı sayıp dökmektedir, ama Fransızların yakalanması olanaksız hasımları olan "dehaları bir bakıma kabalığı açısından ince olan Hollandalılar, ancak kendi çıkarlarına yönelik nedenlerle harekete geçmektedirler"³⁹⁹ denilen hasımlarını yakalayamamaktadırlar. Fakat bu "özçıkâr"lar Hollandalıların dağıtıcısı oldukları veya kendi ürettikleri mallarla Fransa'yı doldurma gibi bir sonuç doğurmaktadır. Onları yalnızca güç önleyebilir, ama bu da ortalarda yoktur. Krallığın liman ve sınırlarını kapatmak, Hollanda balıkçılığını sıkıntıya sokmak, Amsterdamlı tüccarların "özel ticaret"ini (Hollanda kumpanyalarının Amerika, Afrika ve Büyük Hindler'deki kamusal ticaretinin zıddı olarak) bozmak gibi harika planları yazılı olarak formüle etmek, gerçekleştirmekten çok daha kolaydır. Çünkü Fransa'nın büyük tüccarları yoktur, "böyle olarak gördüklerimizin çoğu yabancıların adamı ve komisyoncularıdır",⁴⁰⁰ yani bunların arkasında Hollandalı tüccarlar vardır. Fransız altın ve gümüş *louis*leri sanki rastlantıymış gibi, Hollanda'da bulunmaktadır.⁴⁰¹ Ve bitirmek üzere, Fransa'nın yeteri kadar gemisi yoktur. Fransız korsanların "son savaş esnasındaki müsadereleleri bize (uzak mesafe) ticarete uygun, oldukça fazla miktarda gemi sağladı, ama onları donatacak tüccar ve kullanacak gemici olmadığından bunları, barışla birlikte geri almaya gelen İngiliz ve Hollandalılara sattık".⁴⁰²

Eğer Colbert dönemine geri gidilirse, aynı tabiyet görülecektir. Fransız Kuzey Kumpanyası'nın kuruluşu sırasında (1669) "Genel Denetçi'nin ve Pierre ile Nicolas Fromont kardeşlerin çabalarına rağmen, Rouenlılar kumpanya'ya ortak olmayı reddettiler... Bordeauxlular ise kendi cephelerinden bu ortaklığa zorlanarak ve mecbur bırakılarak girdiler". Acaba bunun nedeni "kendilerini Hollandalıların karşısında ne gemi, ne de kaptan bakımından yeteri kadar zengin görmemeleri" miydi?⁴⁰³ Yoksa aktarım acenteleri olarak, çoktan Amsterdam ağının içine mi girmişlerdi? Eğer uzun raporlarını 1700'lere doğru yazan Le Pottier de la Hestroy'ya⁴⁰⁴ inanılacak olursa, Fransız tüccarlar bu dönemde Hollandalı toptancılara aracı olarak hizmet etmekteydiler. Bu, 1646'da peder Mathias de Saint-Jean'ın tasvir ettiği duruma göre bir gelişmedir.⁴⁰⁵ Hollandalılar o sıralarda, Fransız piyasalarındaki aracı rolünü bizzat üstlenmişlerdir; şimdi bu konumlarını hiç değilse kısmen, yerel tüccarlara bırakmışa benzemektedirler. Fakat daha önce de söylediğimiz üzere⁴⁰⁶ Fransa'da uluslararası ekonominin düzeyine erişebilen Fransız toptancı tüccarların ortaya çıkmasıyla, ticari kapitalizmin yabancı himayesinden kurtulmaya başladığını görmek için, 1720'li yılları beklemek gerekecektir. Ve burada da adımlarımızı hızlandırmayalım. XVIII. yüzyılın sonundaki ticari gelişmeleri göz kamaştırıcı olan Bordeaux'da, bir tanığa göre "ticaretin üçte birinden fazlası Hollanda denetimi" altındaydı.

İngiltere ve Hollanda

İngilizler Hollandalıların tecavüzlerine karşı erkenden tepki göstermeye başlamışlardır. Cromwell'in Seyrüsefer Yasası 1651 tarihlidir II. Charles bu yasayı 1660'ta teyid etmiştir. İngiltere, Birleşik Eyaletler'e karşı dört kere şiddetli savaşa girişmiştir (1652-1654; 1665-1667; 1672-1674; 1782-1783). Hollanda her seferinde darbe yemiştir. Bununla birlikte İngiltere'de dikkatli bir korumacılığın sığınağında, giderek daha başarılı hale gelen bir ulusal üretim gelişmektedir. Bu hiç kuşkusuz İngiliz ekonomisinin Fransız ekonomisinden daha dengeli olduğunu, dış güçlerden daha az etkilenir olduğunu, üretiminin Hollandalılar için daha gerekli olduğunu kanıttır, zaten Hollandalılar, limanları kötü havalarda onların tekneleri için en iyi sığınakları sunan İngilizlere her zaman ölçülü davranmışlardır.

Ama İngiltere'nin Hollanda'nın boyunduruğundan kurtulduğunu sanacak kadar ileri gitmeyelim. Charles Wilson,⁴⁰⁷ dikkatli bir Hollandalı için Seyrüsefer Yasası'na uyum sağlamanın yolları bulunduğuna dikkat çekmektedir. Nitekim Breda barış antlaşması bu yasaya bazı hafifletici hükümler getirmiştir (1667). Yasa tüm yabancı teknelerin İngiltere'ye kendi ulusal ürünleri olmayan malları getirmelerini yasaklar. 1667'de Ren'den getirilen veya Leipzig ile Frankfurt'tan satın alınarak Amsterdam'da depolanan malların "Hollandalı" sayılacakları kabul edilmiştir; bunlara Haarlem'de beyazlatılmış olmaları koşuluyla, Alman keten bezleri de dahildir. Bundan da fazlası, büyük Hollanda firmalarının Londra'da şubeleri vardır: Van Neckler, Van Nottenler, Neufvilleler, Cliffordlar, Baringler, Hopelar, Van Lennepler.⁴⁰⁸ Bunun sonucunda denizin iki kıyısı arasındaki yolculukların, artı lüle veya sümbül soğanları, Ren şarapları, jambonlar, Hollanda ardıç rakısı gibi karşılıklı armağanların kolaylaştırdığı dostluklar ve göz yummalar. Hatta bazı İngiliz firmaları mektuplarını Hollanda dilinde yazmaktadırlar.

Hollanda aracı ticareti bu yollar, bu açılmalar, bu bağlantılar aracılığıyla, adanın girişinde olduğu kadar çıkışında da, 1700'e, hatta belki de en azından 1730'a kadar rolünü oynamıştır. Adaya girişte Rusya ve Baltığın kürk, deri, katran, tahta ve

amberlerini, Alman keteninden yapılan Hollanda'da beyazlatılan ve Londra'ya şık gençlerin XVIII. yüzyıldan itibaren gömlek yaptırtmak için talep ettikleri nitelikli keten bezler getirmektedir. Oysa bu gençlerin babaları, daha köylü olan İngiliz bezlerinden gömleklere bu Alman bezlerinden yapılma yaka ve kol ağzlarının takılmasıyla yetiniyorlardı.⁴⁰⁹ Hollandalılar çıkışta götürmek üzere, koloni ürünlerinin büyük bir kısmını, *East India Company*'nin mezarlarından satın almaktadırlar; aynı zamanda çok miktarda tütün, şeker, fırsat çıktığında buğday, kalay ve "inanılmaz" miktarda yünlü kumaş -Daniel Defoe 1728'de⁴¹⁰ 2 milyon sterling liralıktan daha fazla olduğunu söylemektedir- almaktadırlar; bu kumaşları başta Almanya olmak üzere, yeniden ihraç edilmeden önce Rotterdam ve Amsterdam'da depolamaktadırlar.⁴¹¹ İngiltere böylece uzun süre, Hollanda'nın antrepo oyununun içinde kalmıştır. 1689 tarihli bir İngiliz risalesi "bütün tüccarlarımız Hollandalıların adamı olmanın peşinde" diyecek kadar ileri gitmektedir.⁴¹²

Ayrıntılı bir inceleme, Hollanda sisteminin İngiltere'de, hem de uzun süre başarılı olmasına olanak veren birçok etkin bağlantıyı -özellikle kredi ve alivres alımların yarattıkları- kesinlikle açığa çıkartacaktır. Bu başarı öylesinedir ki, İngilizler (tıpkı Fransızlar gibi) kendi ürünlerinin Hollanda'da, köken ülkesinden daha ucuza satılabildiğini şaşkınlıkla farketmişlerdir.

Avrupa'daki Hollanda ticari sistemi, 1680-1730 arasında faaliyetlerde meydana gelen 50 yıllık yeni bir atılımdan sonra,⁴¹³ ancak 1730'dan sonra bozulmaya başlamıştır. Ve Hollandalı tüccarlar "mübadelenin gerçek muamelelerine artık dahil edilmekten ve artık deniz taşımacılığı ile deniz seferlerinin basit acenteleri haline gelmekten" yakınmaya, ancak yüzyılın ikinci yarısında başlamışlardır.⁴¹⁴ Oyunun tersine döndüğü bundan daha iyi belirtilemezdi. İngiltere artık yabancı vesayetinden kurtulmuş, dünyanın asasını eline almayı hazır bir ülkedir.

İngiltere bir de, XVII. yüzyılda eksikliği korkunç bir şekilde hissettiği şeyi elde etmesine, Hollanda'nın ticaretten emekli olmasının yardımcı olmasıyla da bu role hazırdır: devletin geniş ölçekte borçlanabilme olanağı. Hollandalılar o tarihe kadar sunulan güvenceleri kabul edilebilir bulmadıklarından, İngiliz devletine sermaye emanet etmeyi hep reddetmişlerdir. Ama yüzyılın sonuncu onyılda esnasında, Londra parlamentosu devlet borçlanmaları ve faiz ödemelerini güvenceye almak üzere, özel vergilerle beslenen bir fon ilkesini kabul etmiştir. Bunun üzerine Hollandalılar keselerinin ağzını, her yıl artan bir şekilde açmışlardır. İngiliz "fonları" onlara hem doğru düzgün bir yatırım, hem Hollanda'kinden daha yüksek bir faiz, hem de Amsterdam borsasında itibar gören bir spekülasyon konusu sunmaktadır -önemli bir nokta olarak, Hollandalıların Fransa'da bulamadıkları her şey-.

Demek ki Hollandalı büyük tüccarların fazla sermayeleri İngiltere'ye akacaktır. Bu tüccarlar XVIII. yüzyıl boyunca İngiliz borçlanmalarına çok geniş ölçekte katılmışlar, İngilizler Hindler Kumpanyası, South Sea veya İngiltere Bankası hisse senetleri gibi diğer değerler üzerinde de spekülasyon yapmışlardır. Londra'daki Hollanda kolonisi hiçbir zaman olmadığı kadar zengin ve kalabalıktır. Bu koloniye mensup olanlar, biraz Palermo'daki Cenevizlilerin San Giorgio kilisesinde toplanmalarını andıran bir şekilde, Austin Friars'ın Dutch Church'ünde toplanmaktadırlar. Eğer Hristiyan tüccarlara (bunların arasında önce Amsterdam'a göç etmiş çok sayıda Huguenot vardır), Hristiyanlarınkinden daha altta olmasına rağmen, diğer bir güçlü koloniyi oluşturan Yahudi tüccarlar eklenecek olursa, bir Hollandalı sızması, Hollanda fethi izlenimi alınmaktadır.⁴¹⁵

İngilizler de böyle hissetmişlerdir ve Charles Wilson, İngilizlerin yabancı egemenliğinde olduğunu düşündükleri ulusal borçlanmalara karşı olan "fobi"lerinin buradan kaynaklandığını düşünmektedir.⁴¹⁶ Aslında bu Hollanda parasının akışı İngiliz kredisine soluk aldırtmıştır. Fransa'dan daha az zengin olan, ama Pinto'nun dediği

gibi daha “parlak” bir kredisi olan İngiltere, her zaman gereken miktarda parayı elde etmiştir. Bu muazzam bir avantajdır!

Hollanda 1782-1783'te İngiliz gücünün kendine karşı dönerek, onu yerle bir etmesi karşısında apışıp kalacaktır. Ancak bu son, öngörülebilir nitelikte değil miydi? Nitekim XVIII. yüzyıl Hollanda'sı İngiliz ulusal pazarının, Hollandalı toptancı tüccarların kendilerini daha rahat hissettikleri, daha fazla kazandıkları ve hatta katı Amsterdam'ın onlara reddettiği hoşça vakit geçirme olanaklarını buldukları Londra toplumsal ortamının kendini fethetmesine izin vermiştir. Hollanda'nın çeşitli cephe-leri olan oyunu içinde bakıldığında İngiliz kartı ilginçtir, önce kazanan bu kart, aniden kaybeden kart haline gelmiştir.

Avrupa'dan Çıkmak: Filipinler-Endonezya Adaları

Acaba Hollandalıların Filipinler-Endonezya adalarındaki ilk yolculukları vesilesiyle, tamamen farklı bir şeyi gözlemek denenebilir mi? Bu egemenlik sürecinin bir cins *ex nihilo* doğumu ve bu egemenliğin hızla ağırlaşması.

Hollandalıların Asya'ya girişlerinde (ve kuşkusuz Avrupalıların tüm girişlerinde) üç aşama açıkça görülmektedir. W. H. Moreland bu ayrımı çok önceden yapmıştır (1923):⁴¹⁷ bir cins seyyar pazar, yüklü bir çerçi olan tüccar teknesi, bir ülkenin veya ticari bir piyasanın içinde tanınan bir ayrıcalık olan ticarethane veya “loca”, nihayet işgâl edilen toprak. Makao ticarethane grubuna; Batavia Java'da başlayan sömürgeleştirmeye girer, seyyar pazara gelince, bu konuda XVII. yüzyılın ilk yıllarında sadece örnekler arasından seçim sıkıntısı çekiyoruz.

Örneğin 1599-1601⁴¹⁸ arasında Doğu Hindlere bir *voorkompanie* -Brabantlıların Yeni Kumpanya'sı- tarafından gönderilen⁴¹⁹ ve dönüşte yalnızca iki tanesi geri gelecek olan, Paul Van Caerden'in dört gemisi. İlk durak 6 Ağustos 1600'de varılan Bantam'dır. Koyda aşırı sayıda Hollanda gemisi, aşırı miktarda alıcı olduğu için, gemilerden ikisi karabiberin aşırı bol olduğu söylentisinin yayıldığı küçük Passamans limanına dümen kırmışlardır. Ama buradaki satıcılar dolandırıcı, deniz koşulları tehlikelidir. Bu durumda, tereddüt edilse de, Sumatra'nın ucundaki Atjeh'e (Aşem) gitme kararı alınmıştır. İki tekne buraya 21 Kasım 1600'de varmışlardır. Daha şimdiden ne kadar zaman kaybedilmiştir! Texel'den Bantam'a 7 ay 15 günde, sonra da ideal liman sandıkları yere 3 ay 15 günde varmışlardır. Aslında yolcular kendilerini kurdun ağzına atmışlardır. Sinsi ve becerikli Aşem kralı, onlardan 1000 sekizlik sikke çektikten sonra, onları istediği gibi oyalamaktadır. Hollandalılar tekrar üstün duruma geçebilmek için gemilerine kaçmışlar ve limanda bulunan dokuz ticari tekneye el koymuşlardır; mutlu bir raslantıyla bunlardan üçü karabiber yüklüdür ve galipler ihtiyatlı oldukları için bunları “iyice muhafaza” etmişlerdir. Ve pazarlıklar, Hollandalıların ibret olsun diye el koydukları gemilerden ikisini yaktıktan sonra, çok konuksever olmayan limandan 21-22 Ocak 1601 gecesi ayrılmaya karar vermelerine kadar sürmüştür. Suları tehlikeli olan ve kurtların tekne tahtalarını kemirdikleri bu tropik denizlerde iki ay daha kaybetmişlerdir. Bu durumda Bantam'a geri dönmekten başka çözüm yoktur, yedi haftalık ek bir yolculuktan sonra, 15 Martta bu limana varmışlardır. Burada ise güçlük yoktur: Bantam Filipinler-Endonezya adalarında yer alan bir cins Venedik'tir. Hollanda gemilerinin gelmesi fiyatları yükseltmiştir, ama teknelere mal yüklenmiş ve iki gemi 22 Nisanda nihayet Avrupa'ya doğru yelken basmışlardır.⁴²⁰

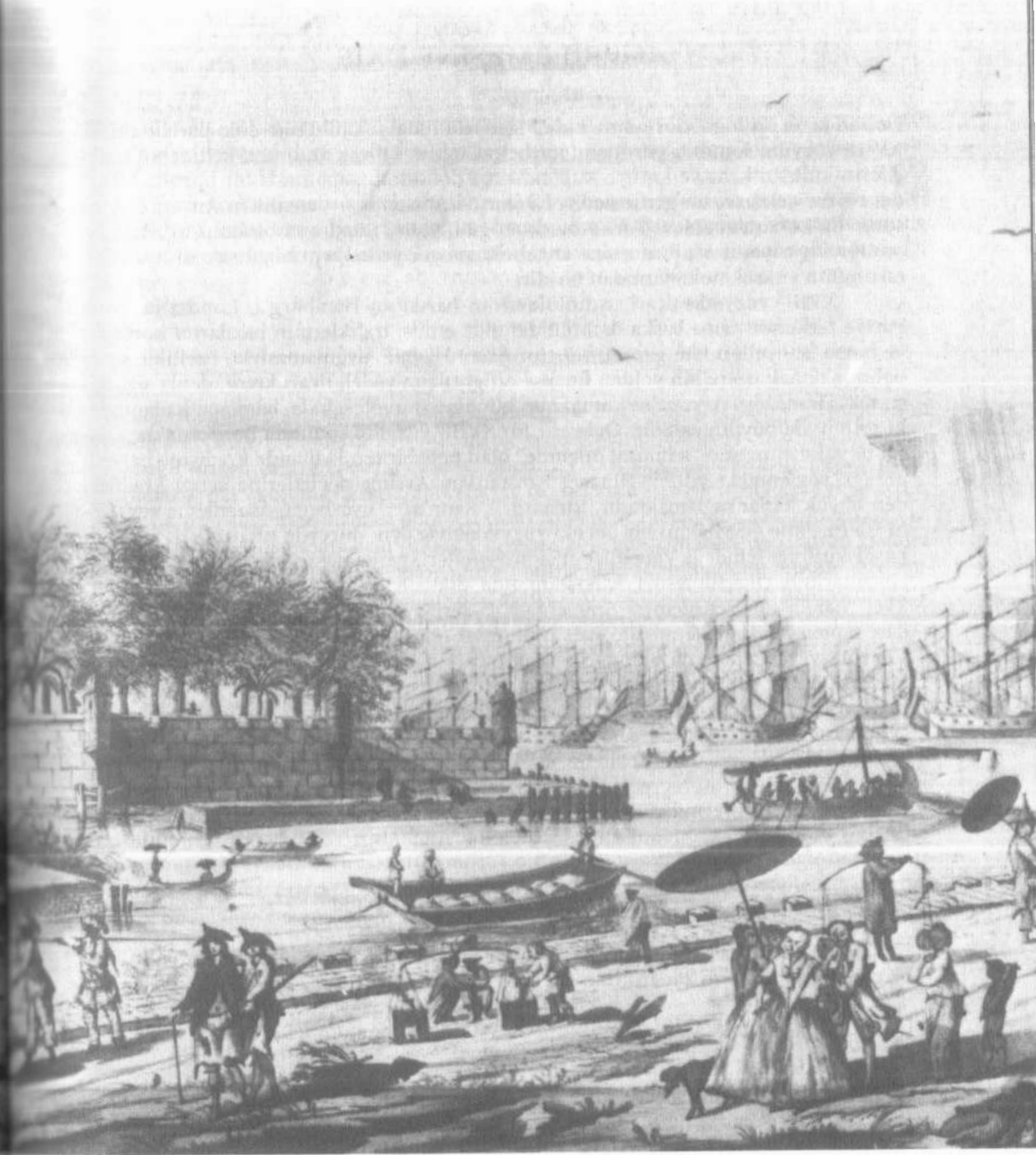
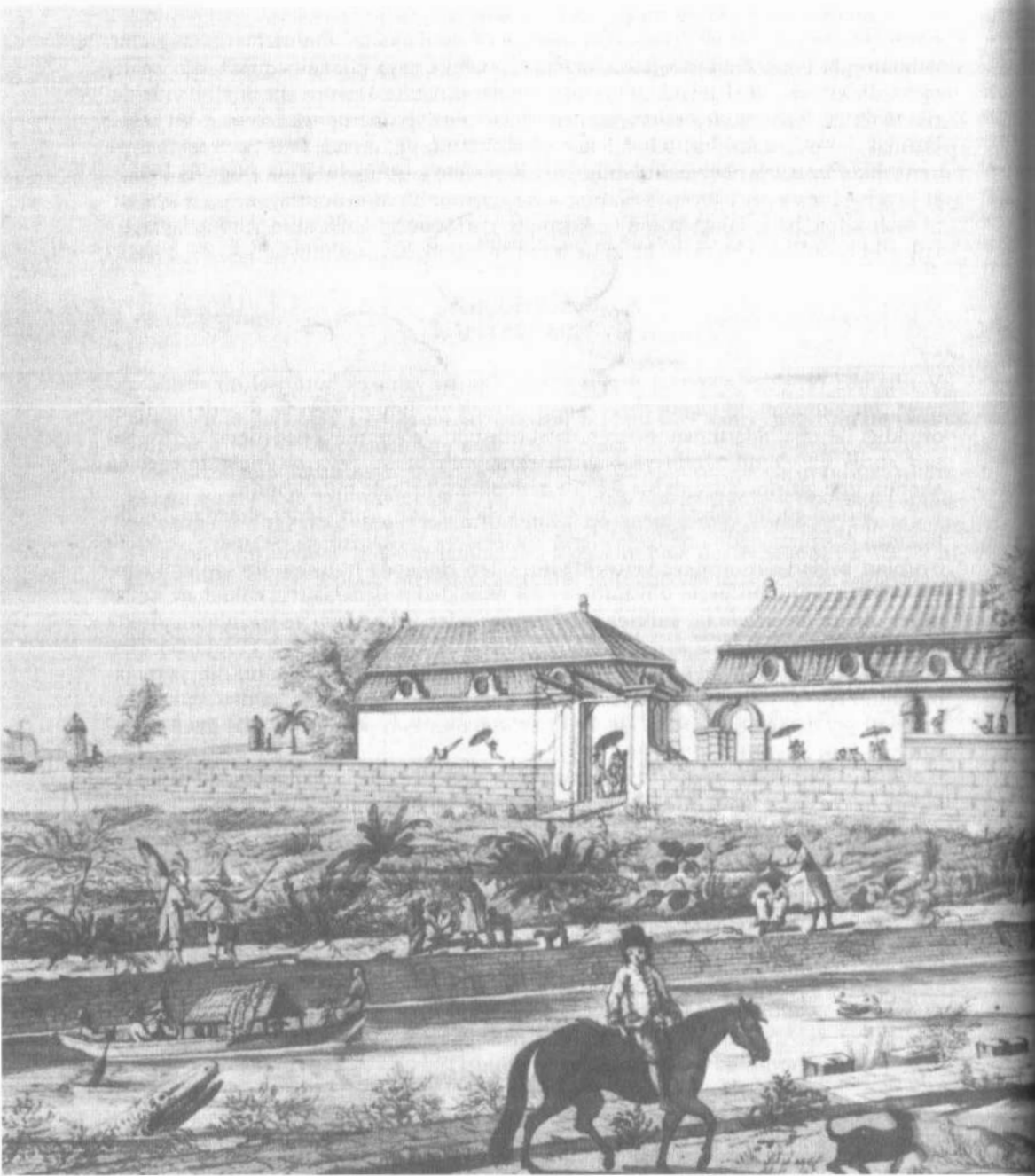
Bu deneyden çıkan sonuç, henüz iyi tanınmayan, karmaşık ve Avrupa'dan çok farklı bir evrende, bir akıma bırakın egemen olmayı, ona dahil olmanın güçlüğüdür. Bantam gibi ticari bir metropolde araçlar hemen ortaya çıkmaktadırlar, sizi beklemektedirler, ama yeni gelenlere egemen olanlar onlardır. Durum ancak Hollandalıların Molukka baharat ticaretine egemen olmalarıyla tersine dönebilecektir. Bu tekeli kurmak, tüm basamakları teker teker çıkabilmenin ve buraya artık vazgeçilmez ve ayrıcalıklı bir ortak olarak katılabılmenin başlangıç koşuluuydu. Ama Doğu'da her şeyi kendi eline almak isteyen Hollanda sömürsünün üretimi sınırlayan, yerli ticaretini mahveden, halkı fakirleştiren ve kırıp geçiren, sonuçta halkı altın yumurtlayan tavuk gibi kabul eden bu tavı, belki de onun en büyük hatası olmuştur.

Genelleştirmek Mümkün mü?

Verdiğimiz örneklerin sondaj değeri vardır. Bunlar yalnızca bütünsel bir resim vermeyi, bir ekonomi-dünyanın merkezinin yüksek gerilimlerinden ve diğerlerinin suç ortaklığı ile zayıflıklarından itibaren nasıl çalıştığını göstermeyi hedeflemektedir. Başarı ancak alt ekonomilerin ve bağımlı ekonomilerin, şu veya bu biçimde egemen ekonominin girişine düzenli bir şekilde açık olması halinde mümkündür.

İkincil güçler halkasıyla, yani Avrupa'yla bağlantı, aşırı şiddet olmadan, kendiliğinden kurulmaktadır: mübadelelerin cazibesi ve mekanizması, sermaye ve kredi oyunları bağları sürdürmeye yetmektedir. Zaten Hollanda trafiklerinin toplamı içinde, Avrupa bütünün beşte dördünü temsil etmektedir: deniz aşırı trafikler ne kadar değer olsalar da, ancak bir katkıdan ibarettirler. Merkezin ısısını ve etkinliğini ayakta tutanlar, altta kalan, ama aynı zamanda gelişmiş komşular ve ilerideki rakipler olan bu ülkelerdir, bunu daha önce de söyledik. Çin'in patlayan bir ekonomi-dünya olmasının nedeni, yalnızca merkezinin iyi yerde kurulmamış olması mıdır? Yoksa, zaten aynı şey demek olan, bütünün kalbinin voltajını aşırı artıracak kadar gücü olmayan bir yarı-çevrenin yokluğu mudur?

Dış kenardaki "gerçek" çevrenin ancak şiddet ve güç kullanarak elde tutulabileceği açıktır, yani itaate zorlayarak -neden acaba bu oluşumu eski, çok eski deneylerin arasına sokarak, sömürgecilikle demiyoruz?-. Hollanda Seylan'da ve Java'da sömürgecilik yapmaktadır; İspanya bunu kendi Amerika'sında keşfetmektedir; İngiltere bunu Hind'de uygulayacaktır... Ama Venedik ve Cenova daha XIII. yüzyılda kendi sömürü alanlarının kıyı kesimlerinde sömürgeci güçlerdi: Cenevizliler için Kefe ve Sakız; Venedik deneyine bakılırsa Kıbrıs, Girit, Korfu. Burada, o dönemde mümkün olabilecek en mutlak egemenlik söz konusu değil miydi?

AMSTERDAM'IN GERİLEMESİNE DAİR

Hollanda üstünlüğü dosyasını elden geçirdik. Bu üstünlüğün çok parlak tarihi, XVIII. yüzyılın sonunda parılığını kaybetmektedir. Bu ışık azalması, kelimenin tarihçilerin kullandıkları ve kötüye kullandıkları dolu dolu anlamında bir bozulma değil de, bir içe çekilme, bir gerilemedir. Kuşkusuz Amsterdam Venedik'in Anvers'e, daha sonra da Londra'nın New York'a bıraktığı gibi, yerini Londra'ya bırakmıştır. Ama bu onun kârlı hayatını sürdürmesine engel olmamıştır ve bu kent bugün de dünya kapitalizminin yüksek noktalarından biridir.

XVIII. yüzyılda ticari üstünlüklerinin bazılarını Hamburg'a, Londra'ya, hatta Paris'e terketmiş, ama başka üstünlükler elde etmiş, trafiklerinin bazılarını korumuş ve borsa faaliyetleri tam gaz sürmüştür. Artan "kabul" uygulamasıyla, özellikle savaş halinde olmak üzere bin yoldan finanse ettiği (uzun vadeli ticari kredi, deniz sigortası, reassürans vb.) Avrupa'nın muazzam büyümesinin ölçeğinde, bankacılık alanındaki rolünü de büyütülmektedir. Öylesine ki, XVIII. yüzyılın sonunda Bordeaux'da, kentnin büyük ticaretinin "kamusal önemde" olan üçte birinin Hollanda kredisine bağımlı olduğu söylenmekteydi.⁴²¹ Nihayet Amsterdam Avrupa devletlerine açtığı kredilerden büyük kârlar sağlamaktadır. Richard T. Rapp'ın⁴²² uyarılma, düzenleme veya yeni işletmelerle GSMH'sını bir önceki yüzyıldakiyle aynı düzeyde tutan XVII. yüzyılın hayal kırıklığı içindeki Venedik'e ilişkin işaretleri, gerilemekte olan kentin pasifinin envanterinin çıkartılmasına kalkışıldığında dikkatli olunmasını öğütlemektedirler. Evet "banka"nın genişlemesi Amsterdam'da sermayenin bir dönüşümünü ve yolundan sapmasını işaret etmiştir; evet toplumsal oligarşisi kendi içine kapanmakta ve Venedik veya Cenova'da olduğu gibi faal ticaretten çekilerek, *stadthouderliğin* koruması da dahil, sakin ayrıcalıklarını güvence altına alan her şeyin peşine düşen bir rantiyer borç vericiler toplumu haline dönüşme eğimine girmektedir. Ama bu bir avuç ayrıcalıklıya belki de rolünden (bunu her zaman tercih etmese bile), her halükârda da hesabından ötürü sitem edilebilir, çünkü Devrim ve İmparatorluk dönemlerinin karışıklıklarını hiç yara almadan atlattır ve bazı Hollandalı yazarlara göre, 1848'de hâlâ yerli yerindedir.⁴²³ Evet elemanter görevlerden, sanki daha sağlıklıymışlar gibi, daha ince para oyunlarına geçiş vardır. Ama Amsterdam kendi sorumlulukla-

1782'DE HOLLANDA SERMAYESİ

Hollanda icra başkanı van der Spiegel'in bir tahminine göre, aşağıdaki gibi yatırılmış olarak, 1 milyar florin kadardır:

Devletlere dış borç	335 milyon bunun içinde	İngiltere	280
		Fransa	25
		Diğerleri	30
Kolonilere borç	140		
iç borçlar			
(eyaletlere, kumpanyalara, amiralliklere)	425		
Kambiyo ticareti	50		
Altın, gümüş, mücevher	50		

(Kaynak: Y. de Vries, Rijkdom der Nederlanden, 1927)

rını aşan bir kaderin içine sıkışmıştır; bu, daha yüzyıllar öncesinden daha Champagne fuarlarından beri göze görünür hale gelmiş olan ve bir evrimin içine sürüklenmesinden ve bizatihi başarısından ötürü, ekonominin bütününün ona ulaşmakta güçlük çektiği -eğer izlemesini reddetmezse- faaliyetlerin veya mali cambazlıkların eşliğinde ayağını sürçmek her egemen kapitalizmin kaderidir. Eğer Amsterdam'ın gerilemesinin neden veya saikleri araştırılacak olursa, nihai çözümlemede XVII. yüzyılın başında Cenova, XVIII. yüzyılın başında Amsterdam ve belki de bugün, tıpkı onlar gibi kâğıt para ve krediyle tehlikeli sınırlara kadar oynayan ABD için geçerli olan genel gerçeklerle karşılaşma riski vardır. Bu en azından, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Amsterdam'da birbiri peşisıra gelen bunalımlara ilişkin bir incelemenin akla getirdiği şeydir.

1763, 1772-1773, 1780-1783 Bunalımları

Geniş Hollanda sistemi 1760'lı yıllardan itibaren birçok ağır ve felcedici bunalımın içinden geçmiştir. Bunların hepsi de birbirlerinin aynı olmakta ve kredi bunalımlarına bağlı olarak ortaya çıkmışa benzemektedir. Ticari kâğıtların kitlesi, "yapay para" toplamı genel ekonomiye nazaran belli bir özerklikten yararlanıyorsa benzemektedir, ama bu özerkliğin aşılması gereken sınırları vardır. Bunalımın tam göbeğinde (18 Ocak 1773), Amsterdam'daki dikkatli Fransız konsolosu Maillet de Clairon Londra piyasasının da Amsterdam piyasası kadar "basıncı altında" olduğunu, bunun "her şeyde, o noktadan itibaren geri çekilmesini gereken bir sınır olduğunun kanıtı" olduğunu açıklarken, bu sınırın zorlandığını ortaya koymaktadır.⁴²⁴

Bu kazaların hepsi de oldukça basit, hatta çok basit olan aynı süreçten mi kaynaklanmışlardır? Belli bir kâğıt hacmi Avrupa ekonomisinin olanaklarını aşmakta, o da yükünü sırtından mı atmaktadır? Dengesizlik her on yılda bir düzenli olarak ortaya çıkmaktadır: 1763, 1772-1773, 1780-1783. Bu bunalımların birincisi ve üçüncüsünde savaş kesinlikle rol oynamıştır: savaş doğası gereği enflasyonisttir, üretimi rahatsız etmekte ve sona erdiği gün, hesabı ödemek, ondan kaynaklanan dengesizliği telâfi etmek gerekmektedir. Ama 1772-1773 bunalımında savaş buluşmaya gelmemiştir. Acaba Eski Rejim'e ait denilen, yani her şeyin, sonuçları ekonomik faaliyetlerin tümüne yayılan, tarımsal üretimdeki bir gerilemeden kaynaklandığı, bir bunalımın karşısında mıyız? Sonuç olarak sıradan bir bunalım mı? Nitekim Avrupa 1772'de felâketle sonuçlanan düşük hasatlara maruz kalmıştır. La Haye kaynaklı bir haber (24 Nisan 1772), Norveç'te "öylesine korkunç" bir kıtlığı işaret etmektedir ki, "burada çavdar ununun yerini tutsun diye ağaç kabukları öğütülüyor" ve aynı uç durum Almanya'nın bazı bölgelerinde de kaydedilmektedir.⁴²⁵ Acaba Hind'in üstüne bu aynı 1771-1772 yıllarında çökerek, bu arada *East India Company*'nin mekanizmalarını da bozan korkunç kıtlık, bu bunalımın sonuçlarını daha da mı ağırlaştırmıştır? Kuşkusuz bütün bunların etkisi olmuştur, ama esas sürükleyici güç bir kez daha, bir kredi bunalımının geri gelmesi değil midir? Bu bunalımların göbeğinde ister neden, ister sonuç olsun, her seferinde nakit kıtlığı yer almakta, iskonto haddi ani yükselmeler göstererek, % 10-15 gibi dayanılmaz düzeylere çıkmaktadır.

O çağı yaşayanlar bu bunalımları her zaman, bir başlangıç iflasına bağlamaktadırlar; Ağustos 1763'te Neufvillelerinki,⁴²⁶ Aralık 1772'de Cliffordlarinki,⁴²⁷ Ekim 1780'de Van Faerlerinki.⁴²⁸ Ne kadar doğal olursa olsun, bu bakış açısının fazla ikna edici olmadığı açıktır. Cliffordlar iflasının 5 milyon florini, Neufvilleler'in altı

milyonu kuşkusuz belli bir ağırlığa sahip olmuşlar, Amsterdam borsasında patlamayı harekete geçiren, güveni şiddetle tahrip eden bir rol oynamışlardır. Ama Neufvilleler Almanya'da felâketlerine yol açan işlemleri yürütmeselerdi veya Cliffordlar Londra borsasında *East India Company* hisse senetleri üzerinde çılgınca bir spekülasyona girişmeselerdi veya belediye başkanı Van Faerelink Baltık'ta çok kötü giden işlere girişmeseydi, bunalım mekanizmasının harekete geçmeyeceğine ve genelleşmeyeceğine inanılabilir mi? Büyük iflasların ilk şoku, her seferinde önceden gerilmiş bir sistemi çökertmiştir. Demek ki gözlemi hem zaman, hem de mekân içinde genişletmek ve özellikle de bunalımları nedenleri itibarıyla birbirlerine yaklaştırmak gerekir, çünkü bunlar birbirlerine eklenmekte, Hollanda'nın aşikâr geri çekilmesini vurgulamakta, nihayet bunlar hem birbirlerine benzemekte, hem farklılaşmakta ve birbirleriyle kıyaslandıklarında daha iyi açıklanmaktadırlar.

Bunlar birbirlerine benzemektedir: nitekim bunlar modern kredi bunalımlarıdır, bu onları Eski Rejim'e ait denilen⁴²⁹ bunalımlardan mutlak olarak ayırmaktadır, bu eski tip bunalımlar tarımsal ve endüstriyel ekonominin ritm ve süreçlerinin içinde kök salmaktadırlar. Ama birbirlerinden de farklılaşmaktadırlar. Charles Wilson'a göre⁴³⁰ 1772-1773 bunalımı 1763 bunalımından daha ağır, daha derindir -hakkı var-, ama 1780-1783 bunalımı daha da derin değil midir? 1763'ten 1783'e gelinceye kadar Hollanda'daki durum ağırlaşmamış, derinleşmemiş midir ve aynı zamanda bu on yıldan on yıla olan *crescendo* ekonomik çerçevenin dönüşümüne yol açmamış mıdır?

1763'teki ilk bunalım, tarafsız kalan Hollanda için duyulmadık bir ticari başarı dönemi olan Yedi Yıl savaşını (1756-1763) izlemektedir. Çatışmalar sırasında "Hollanda adeta Fransa'nın tüm ticaretini, özellikle de, tek başına muazzam bir konu oluşturan Afrika ve Amerika ile olan ticaretini... tek başına yapmıştır ve bu işi kârını yüzde yüz, çoğu zaman da yüzde ikiyüz artırarak yapmıştır... Birkaç Hollandalı büyük tüccar, İngilizlerin el koyduğu ve değerleri yüz milyon (florinden) daha fazla olarak tahmin edilen gemi kaybına rağmen, bu sayede zenginleşmiştir".⁴³¹ Ama bu ticari toparlanma, en güzel günlere bu geri dönüş Hollanda'nın muazzam kredi operasyonlarına girişmesine; kabullerde, birçok tehlikeli kambiyo senedinin ödenmesinde denetimsiz bir şişmeye, zincirleme bir "rastgele" işlemleri yapılmasına yol açmıştır.⁴³² Durumu iyi yargıyalanlardan biri, "yalnızca tedbirsizler büyük yüklenimlere girdiler" demektedir.⁴³³ Bu doğru mudur? Bilge kişiler "dolaşım" dışlılarından kurtulabilirler miydi? Doğal kredi, cebri kredi, "hayali" kredi sonunda muazzam bir kâğıt kitlesi oluşturmuşlardır, bu "öylesine bir genişliktedir ki, tam bir hesaplamaya göre, Hollanda'nın nakdi veya hakiki parasının onbeş katına ulaşmaktadır".⁴³⁴ Bu rakama Leydenli bir Hollandalı olan haber kaynağımız kadar güvenmesek de, Hollandalı büyük tüccarların, *diskontocular* kâğıtları iskonto etmekten aniden vazgeçtiklerinde veya daha doğrusu, bunu artık yapamayacak duruma düştüklerinde, dramatik bir konuma geldikleri açıktır. Nakit yetersiz olduğu için, bunalım zincirleme iflaslarla hızlanmaktadır: Amsterdam kadar Berlin, Hamburg, Altona, Bremen, Leipzig,⁴³⁵ Stockholm'ü⁴³⁶ de etkileyecek ve Hollanda piyasası tarafından yardıma zorlanan Londra çok daha fazla etkilenecektir. Bir Venedikli tarafından Londra'dan 13 Eylül 1763'te yazılan bir mektup,⁴³⁷ ortaklıkta dolaşan söylentilere göre, geçen hafta Hollanda'ya, Amsterdam'da çok sıkışık durumdaki "tüccar grubuna imdat olarak" 500.000 sterling lira gibi "dikkat çekici" bir tutarın gönderildiğini aktarmaktadır.

Ama aslında İngiliz fonlarına yatırılmış sermayenin Hollandalılar tarafından bal gibi geri çağırılması söz konusuysen, imdattan söz edilebilir mi?⁴³⁸ Bunalım 2 Ağustosta Joseph Aron'un (1.200.000 florinlik bir açıkla) ve Neufville kardeşlerin (6 milyonluk bir pasifle) iflaslarıyla başladığından, demek ki İngiliz fonları bir ay; umutsuzluk, yakarma ve yalvarmalarla geçen bir ay boyunca talep edilip durmuş-

tur... Ve seyirlik olaylar: örneğin çoğu Yahudi tüccarlarınki olmak üzere, Hamburg'da iflaslar,⁴³⁹ Kopenhag'da 4, Altona'da 6,⁴⁴⁰ Amsterdam'da 35 iflas⁴⁴¹ ve şimdiye kadar hiç olmamış bir şey olarak, bu haftanın başında banka parası nakit paranın yüzde yarım üstündeydi.⁴⁴² 19 Ağustosta iflaslar 42 tanedir⁴⁴³ ve "daha şimdiden muhtemel birkaç kurban bilinmektedir". Rus konsolosu Oldecop, felâketi görünce "birkaç büyük tüccarın savaş zamanında hisse senetleriyle, büyük kazanç açıklıklarını gidermek için yaptıkları" işleri suçlamakta tereddüt etmemektedir.⁴⁴⁴ 2 Ağustosta "su testisi kırıldı, her şey döküldü. Uzun zamandan beri öngörülen ve endişe duyulan şey oldu" diye yazmaktadır.

Amsterdam borsası hemen felcolmuştur. "Borsa'da artık yapılacak hiçbir iş yok, burada ne iskonto,⁴⁴⁵ ne de kambiyo yapılıyor; kur yok, her yerde çekinme var".⁴⁴⁶ Tek çözüm süre elde etmektir,⁴⁴⁷ fuar terimleriyle söylenirse *uzatma* gerekmektedir. Bir proje imalatçısı ek vadeden,⁴⁴⁸ askıya almadan, kısacası devletin dolaşım kanallarının yerli yerine dönmeleri için sonunda sağlayabileceği ek bir zamandan söz etmektedir. Birleşik Eyaletler'in bir kararının yeterli olacağını düşünenler hatta yapmamış olurlar, bu durumda Avrupa'nın tüm hükümdarları, tüm devletleri bunu onaylamak zorunda kalacaklardır.

Ama en iyi çözüm Amsterdam'a sikke veya külçe gelmesi değil midir? Neufvillerler (ama bunlar tek değillerdir) böylece, Haarlem'deki kır evlerinin yanında "Almanya'dan onlara variller içinde milyonlarca gönderilen kötü Prusya parasını saflaştırmak ve nitelikli hale getirmek" üzere bir imalathane kurmuşlardır. II. Friedrich tarafından Yedi Yıl Savaşı sırasında bastırılan bu kötü paranın toplanması işi, Amsterdam'daki Yahudi tüccarlarla bağlantı içinde olan yerel Yahudi tüccarlar tarafından yürütülmektedir.⁴⁴⁹ Adeta yalnızca kambiyo işine girmiş olan ve bunalımdan ötürü çok kötü sarsılan bu Amsterdamlı Yahudi tüccarlar, kendilerine doğru gelen bu kut-sanmış maden üzerine senet çekmektedirler. La Haye'deki Napoli konsolosu "Prusya kralı(nı)n para girişimcileri olan Ephraim ve Jizig adındaki Yahudiler, evvelsi gün (16 Ağustos 1763), Hamburg'a posta arabasıyla ve korumasız olarak 3 milyon ekü gönderdiler ve başka bankerlerin de kredilerini korumak için Hollanda'ya önemli miktarlar gönderdiklerini öğreniyorum".⁴⁵⁰

Nakit sıringalamak doğru çözümdür. Zaten Amsterdam borsası, 4 Ağustostan itibaren alışılmış kurallarına ters düşerek "altın ve gümüş külçe"⁴⁵¹ cinsinden mevduat kabul etmeye başlamıştır; bu da işlenmiş biçimde teslim edilen değerli madenlerle hemen dolaşıma sokmanın bir biçimidir.

Fakat yalnızca zayıf firmaları yerle bir eden, piyasayı maceracı spekülâtörlerden temizleyen ve eğer bu mali depremin merkezine yerleşilecek olursa, bir bakıma sağlıklı ve yararlı olan bu şiddetli ve katı nakit bunalımını daha fazla izlemenin gereği yoktur. Durulması gereken yer, Neufvillelerin iflas fırtınasından önce, daha Ağustos başında limanı boşuna yük bekleyen ve doğuya doğru başka limanlara gitmeyi düşünen gemilerle tıklım tıklım dolu olan Hamburg kenti değildir;⁴⁵² daha Nisanda "sıradan halkın" ayaklandığı ve "burjuvazinin silaha sarılarak tüm asileri dağıtmak zorunda kaldığı" Rotterdam değildir.⁴⁵³ Durulması gereken yer, bu sıkıntı ve karışıklıklardan kurtulan ve fırtına çektikten sonra belini fazla bir güçlük çekmeden doğrultan Amsterdam'dır: "(Bu kentin) banker-tüccarları, kendi küllerinden yeniden doğan Anka kuşu gibi yeniden ortaya çıkmakta ve nihayetle iflas eden tüccarların kreditorleri olmaktadır".⁴⁵⁴

1773'te Cliffordların iflasıyla (28 Aralık 1772) gelen darbe ile, bunalım yeniden başlamış ve yolunu izlemiştir. Aynı silsile, aynı dişliler. Oldecop on yıl önce yazdığı mektupları kopya edebilirdi. Borsa felcolmuştur. Rus konsolosu "birçok firma Clifford ve oğullarının iflasını izledi. Tüm ticaretlerini Fransa ve İsveçle yapan Horneca, Hogger ve ortakları firması... iki üç kere parasız kaldı. İlk keresinde onlar için,

ertesi gün ödenmek üzere 300.000 florin toplanabildi; ikinci keresinde Paris'ten "altın cinsinden nakit yüklü bir araba" tam zamanında geldi... Saint-Petersburg'daki Bay Frederik'in muhatabı olan Rije, Bick ve Vilkiesons beyler İngiltere'den gümüş getirmişlerdir" demektedir (Fransa'dan gelen altın bir milyon, İngiltere'den gelen gümüş iki milyon değerinde olmalıdır). İsveç'le büyük boyutlu ticaret yapan Griller firması, "diğerleri üzerine olan kambiyo senetlerini iskonto ettiremediklerinden" ödemelerini durdurmak zorunda kalmıştır. Viyana sarayı hesabına birçok ticari işi yürütmüş olan, eski firma Cesar Sardi ve ortakları "sel baskınına izlemek zorunda kalmıştır".⁴⁵⁵ Çalışmaktan çok eğlenmeyi tercih eden bu İtalyanların kredisinin daha önceden düştüğü doğrudur.⁴⁵⁶ O andaki afet onlar için bir lütuf olmuştur. Ama iflas halinde olan bazı firmalar aslında sağlamdırlar ve genel çöküntüden ötürü gafil avlanmışlardır, eğer tedbir alınmazsa, bunları başka iflaslar izleyecektir.⁴⁵⁷ Kent bir kez daha, paraya ihtiyacı olan ve mal veya sağlam senetler cinsinden güvenceler verebilenlere yardım etmek üzere, kentin başta gelen tüccarlarının garantisıyla, banka aracılığıyla 2 milyon nakit para avansında bulunmaya karar vermiştir. En başta gelen firmalar üzerine olsa bile "kabul" edilmiş kambiyo senetleri kabul edilmeyecektir, çünkü bu yapılırsa iki milyon "hiçbir işe yaramayacaktır".⁴⁵⁸ Varlığını 150 yıldan beri sürdürmekte olan Cliffordlar firmasının seyirlik ve kesin iflası genel bir çekingenlik yaratmış ve varolan nakit miktarını fazlasıyla aşan ödeme talepleri ortaya çıkmıştır.

1763'te aynı şeylerin tekrarlandığı düşünülecektir. O çağı yaşayanlar böyle bir yargıda bulunmuşlardır. Ocak sonundan itibaren, dramatik kesimde, çabuk sona eren aynı kısa bunalım. Ama bu bunalımın bir öncekinden daha ağır olması, Charles Wilson'un⁴⁵⁹ esas itibariyle çözdüğü bir sorun çıkartmaktadır. Nitekim belirleyici olay, başlangıç darbesinin Amsterdam'dan değil de, Londra'dan geliyor olmasıdır. Cliffordlar ile ortaklarını götüren felâket, Hind'de, özellikle de Bengal'de güç bir durumun içine düşmüş olan East India Company hisse senetlerinin çökmesidir. Ve kurların düşüşü, düşüşe oynayan İngiliz spekülâtörler için çok geç, yükselmeye oynayan Hollandalılar için de çok erkenden meydana gelmiştir. Her iki spekülâtör grubu da, bu cins alımların genelde hisse senedi değerinin % 20'sinin nakit olarak ödenmesi, geri kalanının vadeli olması yüzünden de çökmüştür. Böylece kayıpları muazzam olmuştur.

Londra'da patlayan bunalım İngiltere Bankası'nın müdahalesine yol açmış, bu müdahale çabucak tüm kuşku kâğıtların iskontosunun, sonra da tüm kâğıtların iskontosunun durdurulmasına varmıştır. İngiltere Bankası'nın böyle yaparak, para ve kredi piyasası olan Amsterdam'ı vurarak yanlış taktik uygulayıp uygulamadığı, çıkışı olmayan bir tartışmadır. Bu bunalımda, ateşin içinden hiçbir yara almadan geçen bir anka kuşu varsa, bu alarm durumu geçtikten sonra, Hollanda'nın yeniden doğan "fazla"sını, yatırımlarını kendine çekmeye devam eden Londra'dır.

Amsterdam'da işler daha az iyi gitmemektedir: Nisan 1773'te, alarmin sona ermesinden üç ay sonra bile, sokak kaygılı olmayı sürdürmektedir. "Onbeş gündür gece yapılan hırsızlıklardan başka bir şeyden söz edilmiyor. Bunun sonucu olarak olağan muhafız sayısı artırıldı ve çeşitli mahallelere burjuva devriyeleri verildi, ama eğer kötülüğün nedenleri yok edilmezse ve hükümet buna çare bulamazsa, bu gayretler ne işe yarar?"⁴⁶⁰ Bunalımdan bir yıldan daha fazla bir süre sonra, Mart 1774'te tüccar sınıfının cesaret kırıklığı sona ermiş değildir. Konsolos Maillet du Clairon "bu piyasanın kredisine son bir darbe indirecek olan, en başta gelen ve en zenginleri olan beş veya altı firmanın kısa bir süre önce ticareti terketmiş olmalarıdır; bunların arasında, Amsterdam'dan daha çok yabancı piyasalarda tanınan ve kentin başlıca kay-

naklardan olan André Pels ve oğulları firması da yer almaktadır: eğer zengin firmalar borsayı terkederlerse, büyük işler de yakında yok olacaklardı. Borsa artık büyük kayıpları desteklemeyeceği gibi, büyük kârlara yönelmeye de cüret edemeyecektir. Ancak, oranların korunması halinde, Hollanda'da diğer her ülkedekinden daha fazla para bulunduğu da doğrudur".⁴⁶¹

Ama tarihçilere göre kaderi oynananın ne olduğu anlaşılmaktadır, bu Avrupa ekonomi-dünyasının içerideki önceliğidir.

Gene Şubat 1773'te, Cenova'da 1.500.000 gurusluk muazzam bir iflasın meydana geldiğini öğrenen konsolosumuz, bu kazayı (ve Avrupa piyasalarını sarsalayan tüm kazaları) Amsterdam'a bağlamaktadır, çünkü bu kent "onların adeta tüm hareketlerini aldıkları ocaktır".⁴⁶² Ben bunun tersine, Amsterdam'ın artık bu hareketlerin ocağı olmadığına, deprem merkezinde yer almadığına inanıyorum. Ocak çoktan Londra olmuştur. Acaba oldukça uygun bir kural mı vardır -yani bir ekonomi-dünyanın merkezine yerleşen veya yerleştirilen bir kent, sistemin düzenli depremlerini ilk harekete geçiren yer olmakta ve sonra da yaralarını gerçekten ilk saran olmaktadır-? Bu kural Wall Street'in kara perşembesini⁴⁶³ başka bir açıdan sağlayacaktır; 1929'un sonundaki bu olay bana göre aslında, New York'un önceliğinin başlangıcını belirlemektedir.

Öyleyse Amsterdam'ın önceliği, seksenli yıllarda ortaya çıkan üçüncü bunalım kendini gösterdiğinde devre dışı kalacaktır (en azından tarihçilerin gözünde). Zaten bu bunalım kendinden öncekilerden, yalnızca uzunluğu (en azından 1780-1783 arasında), Hollanda'ya özel olarak zarar vermesi veya dördüncü Hollanda-İngiltere savaşını kendi hareketinin üzerinde taşımasıyla değil, aynı zamanda Ernest Labrousse'un Fransa için 1778-1791 arasında farkettiği⁴⁶⁵ *devrearası*'ndan⁴⁶⁴ ne daha fazla, ne de daha az olan, tamamen başka bir tipten, daha geniş bir ekonomik bunalımın içinde yer aldığından ötürü de farklılaşmaktadır. Seylan'ın İngilizler tarafından işgali ve Molukkalara serbest giriş hakkı elde etmeleriyle sonuçlanan İngiltere-Hollanda savaşını (1781-1784) işte bu on yıl-arası safhanın içine yerleştirmek gerekir. Hollanda o sıralar, tıpkı Avrupa'nın geri kalanı gibi, yalnızca krediyi değil de, ekonominin tümünü etkileyen uzun bir bunalımın, XIV. Louis Fransa'sının içinde debelendikten sonra, Amerikan savaşında zafer kazanmasına rağmen⁴⁶⁶ tükenmiş, mali açıdan çökmüş olarak çıktığı bunalımın aynı olan bir bunalımın içinde debelenmektedir. "Fransa Amerika'yı özgür kılmayı başarırken kendini öylesine tüketmiştir ki, zaferiyle İngiliz gururunu kırmak isterken, maliyesinin tükendiğini, kredisinin azaldığını, bakanlıkların ve krallığın rakip gruplara bölündüğünü görerek, kendi kendini tüketmiştir". Oldcop'un Fransa hakkındaki 23 Haziran 1788 tarihli yargısı böyledir.⁴⁶⁷ Ama Hollanda'nın bu zayıflığını, Fransa'nın bu zayıflığını (çoğu zaman söylediği üzere) yalnızca savaş açıklayamaz.

Uzun ve genel bir bunalımın sonucu, çoğu zaman dünya haritasını netleştirmek, herkesi aniden kendi yerine döndürmek, güçlülere daha güçlü, zayıfları daha alt bir konuma mahkûm etmek olmaktadır. Eğer Versailles antlaşmasının (3 Eylül 1783) hükümlerine harfiyen bakılacak olursa yenik düşmüş olan İngiltere, ekonomik olarak zafer kazanmıştır, çünkü dünyanın merkezi artık, bunun doğuracağı sonuçlar ve simetri bozukluklarıyla birlikte, onun evindedir.

Bu gerçeğin kendini ortaya koyduğu bu anda, Hollanda'nın bazıları daha önceden kendilerini haber vermiş olan zayıflıkları, aniden açığa çıkmışlardır. Etkinliğinden söz ettiğimiz eski ve hareketsiz hükümeti, kendine karşı bölünmüştür; acil silahlanma programı rafa kalkmıştır; tersaneler modernleşememektedir;⁴⁶⁸ ülke tedavisi olmayan düşman partiler halinde bölünüyor izlenimini vermektedir; durumla başa

çıkabilmek için getirilen yeni vergiler genel kızgınlığa yol açmıştır; Borsa'nın kendi de "iç karartıcı" hale gelmiştir.⁴⁶⁹

Batavia Devrimi⁴⁷⁰

Nihayet Hollanda kendi evinde, Fransa ve "özgürlük" yanlısı "vatanseverler"ın çıkartıkları siyasal ve toplumsal bir devrimin pençesine düşmüştür.

Bu devrimi kavrayabilmek ve açıklayabilmek için, onu ya dördüncü İngiltere-Hollanda savaşının başlangıcına tanık olan 1780'den, ya "vatanseverler" partisinin kurucusu Van der Cappellen'in Birleşik Eyaletler halkına çağrı yaptığı (*Aan het volk von Nederlanden*) 1781'den; ya da İngiltere ile Birleşik Eyaletler arasında 20 Mayıs'ta Paris'te Hollanda ihtişamının ipini çeken barış antlaşmasının yapıldığı 1784'ten itibaren başlatmak mümkündür.⁴⁷¹

Bütünü itibariyle bakıldığında, bu devrim kazalardan, söylevlerden, gevezeliklerden, militan kinlerden, silahlı çatışmalardan meydana gelen bir şiddetli ve karma-

İngiliz hiciv gravürü: Fransa yanlısı "vatanseverler" Prusyalı bir süvarinin üzerinde ateş etme talimi yapıyorlar.

şık olaylar dizisidir. Oldecop, iyi anlayamadığı, ama içgüdüsel olarak reddettiği bu itirazları onaylamamak için karakterini zorlamaya ihtiyaç duymamaktadır. Daha işin başından itibaren onların iddialarını ve bundan hiç de aşağı kalmamak üzere, özgürlük -*virijheid*- kelimesini kullanma biçimlerini eleştirmektedir; ona göre bu kelimeyi sanki Hollanda özgür değilmiş gibi kullanmaktadırlar! “Hepsinin en gülüncü, asker kılıgına girmiş bu terzilerin, ayakkabı tamircilerinin, ayakkabıcıların, fırıncıların, meyhanecilerin vs., heyecanlı tavırlarıdır” diye yazmaktadır.⁴⁷² Bir avuç gerçek asker onların guruhunu hizaya getirmektedir. Bu fırsat çıktığından asker olanlar, isyancı halk milisleridir, bu “askeri birlikler” bazı kentlerde -hepsinde değil- demokratik belediyeleri savunmak için örgütlenmişlerdir. Çünkü ülkenin tümünde, “vatansever” terörünün karşısına kısa bir süre sona, *stathouder* yanlılarının “Orange taraftarı” şiddet hareketi çıkmıştır. Söylentiler, ayaklanmalar, bastırma hareketleri birbirleriyle keşismekte, birbirlerini izlemektedirler. Ve düzensizlik yayılmaktadır: Utrecht ayaklanmış, yağmalamalar görülmüştür;⁴⁷³ Hindlere doğru yola çıkacak olan bir gemi talan edilmiş, tayfalara ödenecek gümüş sikkeler bile alınmıştır.⁴⁷⁴ Halk yığınları, Oldecop'un zaman zaman “para babaları” olarak adlandırdığı aristokratları tehdit etmektedir. Ama bir “burjuva devrimi”nin karşısında olduğumuz kadar, bir sınıf savaşının da karşındayız.⁴⁷⁵ Vatanseverler her şeyden önce küçük burjuvalardır, Fransız haberleri onlardan yalnızca “burjuvazi” veya “cumhuriyetçiler”, ya da “cumhuriyetçi sistem” olarak söz etmektedir. Bunların saflarına, *stathouder*'e düşman olan ve vatansever hareketi sayesinde, aslında hüzünlü bir senyör veya daha iyisi zavallı bir adam olan IV. Guillaume'dan kurtulacaklarını uman bazı “naipler” de katılmıştır. Ama bu sınırlı hareketin sıradan halka, Orange hanedanına tutkun ve her zaman harekete geçmeye, vurmaya, yağmalamaya, yakmaya hazır halk kesimine hiçbir durumda güvenemezdi.

Küçümsemenin iyice uzağında olduğumuz (bu Hollanda başarısının karşı kanıtıdır) bu devrim, yeteri kadar söylenmemiş olmasına rağmen, Avrupa kıtasının ilk devrimi, Fransız devriminin habercisi olmuş, aslında “burjuva ailelerini bile bölerek babayla oğlu, kocayla karıyı karşı karşıya getirmiş... ve inanılmaz bir sertlikte cereyan etmiştir”.⁴⁷⁶ Zaten aşırı bir titreşime sahip olan ve ilginç bir erkenciligi gösteren koskoca bir devrimci ve karşı-devrimci kelime hazinesi oluşmuştur. Bu kadar çok tartışmadan ötürü öfkelenen bir hükümet üyesi, Kasım 1786'da özgürlüğü tanımlamayı denemektedir: uzun bir söylevin başında “bilge ve tarafsız kişiler bu anda fazlasıyla sapmış olan bu kelimeyi anlamamaktadırlar; bunun tersine bu çılgınlığın (yaşasın özgürlük) genel bir ayaklanmanın ve yakında ortaya çıkacak bir anarşinin işareti olduğunu görmekte dirler... Özgürlük ne anlama gelir? Doğanın armağanlarından huzur içinde yararlanmak, ulusal yasaların koruması altında olmak ve toprak işlemek, bilim, ticaret, sanat ve zenaat alanlarında güvenli bir şekilde çalışmak (anlamına gelir)... bu arada sözümona vatanseverlerin tavrından daha fazla, bu değerli avantajlara karşı olan bir şey yoktur” diye açıklamaktadır.⁴⁷⁷

Ancak devrimci çalkantı ne kadar canlı olursa olsun, fiili durumda ülkenin ikiye bölünmesine yol açmıştır. Henri Hope'un yazdığı üzere⁴⁷⁸ “bu ister hükümdarınki,⁴⁷⁹ ister halkınki olsun, ancak mutlak bir tiranlıkla sona erebilir” (halk ile vatanseverlerin bu şekilde karıştırılması insana düş kurdurtmaktadır), ve ülkeyi çözümlerden birine veya diğerine kaydırmak için iki yönden birindeki bir darbe yeterli olacaktır. Ama ülke içinde bulunduğu zayıf durumdan ötürü, kaderi hakkındaki kararı tek başına verememektedir. Birleşik Eyaletler, Fransa ve İngiltere'nin arasına sıkışmıştır ve bu iki iktidar arasındaki güç denemesinin ödülü olacaktır. Başlangıçta Fransa üste geliyora benzetilmektedir ve 10 Kasım 1785'te Fontainebleau'da Birleşik Eyaletler'le bir ittifak antlaşması imzalamıştır.⁴⁸⁰ Ama vatanseverler için olduğu kadar, Versailles hükümeti için de yanıltıcı bir başarıdır. *Stathouder* ile yandaşları kartı-

nı oynayan İngiliz siyaseti, Hollanda'da olağanüstü nitelikli bir kişi olan James Harris adlı elçisinin hizmetlerinden de avantaj sağlamaktadır. Örneğin Frizya bölgesinde, Hopelar firması tarafından yapıldığı gibi, ihtiyaç maddeleri tam zamanında dağıtılmıştır. Sonunda Prusya müdahalesi devreye sokulmuş ve Givet bölgesine bir miktar askeri güç göndermiş olan Fransa⁴⁸¹ işe karışmamıştır. Bir Prusya birliği, adeta tek kurşun bile atmadan Amsterdam önlerine kadar gelerek, Leyden kapısını işgal etmiştir. Kendini koruyabilecek durumda olan kent 10 Ekim 1787'de teslim olmuştur.⁴⁸²

Stathouderlik iktidarı yeniden kurularak, hemen sistematik ve şiddetli bir reaksiyonu örgütlemiştir; bugün buna faşist tepki denirdi. Sokakta Orange hanedanının renkleriyle dolaşmak gerekmiştir. Binlerce vatansever kaçmış; *matadors* denilen bazı sürgünler büyük gürültü çıkartmışlardır, ama uzaktan. Fakat ülke içindeki muhalefet silahlarını hiç de bırakmamıştır: bunlardan bazıları minicik portakal rengi kokartlar taşımakta, bazıları da bu kokartları V (Virijheid: özgürlük) biçiminde takmakta, diğer bazıları da hiç takmamaktadır.⁴⁸³ 12 Ekimde Hope firması ortakları Borsa'ya resmi renklerle gitmişler, ama kovulmuşlar, evlerine muhafız eşliğinde gitmek zorunda kalmışlardır.⁴⁸⁴ Bir başka keresinde, gene Borsa'da kavga çıkmıştır: Hristiyan bir tüccar kokart takmadan gelmiş,⁴⁸⁵ hepsi de *stathouder* yanlısı olan Yahudi tüccarlar⁴⁸⁶ tarafından tartaklanmıştır. Ama bunlar, Orange yanlısı halkın giriştiği idamlar ve şiddet hareketlerinin yanında hiçbir şeydir. "Naiplikler"de belediye başkan ve üyeleri değiştirilmiş, aslında bir adamını kayırma sistemi yerleşmiş, ünlü ailelerin temsilcileri kovularak, yerlerine eskinin hiç tanınmamış ve sıfırdan gelen insanları getirilmiştir. Ve çok sayıda burjuva ve vatansever Brabant veya Fransa'ya gitmiştir -herhalde 40.000 kişi-.⁴⁸⁷ Felaketin üstüne tüy dikmek üzere, küçük Prusya ordusu fet ettiği topraklarda yaşamaktadır. "Prusya kralının birlikleri bu eyaletin (Hollanda) topraklarına girdikleri andan itibaren, (askerlerin) ücret ödemeleri durduruldu ve... yağmadan başka maaşları kalmadı, bu Prusyalıların savaş zamanındaki sistemleridir, kesin olan şey askerlerin bu kurala uygun olarak davrandıkları ve açık arazinin tamamen mahvolduğudur; kentlerde, en azından burada (Rotterdam) yağmaya girişmemektedirler, ama dükkânlara girmekte ve parasını ödemededen mal almaktadırlar... Kent girişinde alınan resimleri de Prusyalı askerler talep etmekte ve kendilerine almaktadırlar".⁴⁸⁸ Prusyalılar 1788 Mayısında gitmişlerdir. Ama *stathouder* reaksiyonu artık yerleşmiştir ve yoluna devam etmektedir.

Ancak devrim komşuda, Brabant'da yanmaya devam etmektedir. Brabant, Amsterdam'ın görüntüsünde faal bir para piyasası haline gelerek, Avusturya hükümetinin sonsuz iştah ve gereklerine açılan Brüksel demektir. Yavaş yavaş yatışan Oldecop, 26 Şubat 1787'de gene bir kehanette bulunmuştur: "Avrupa Hollanda çılgınlıklarıyla çok uzun süre eğlendikten sonra, öyle görünüyor ki, bakışlar Fransa'ya dönecektir".⁴⁸⁹

Bölüm 4

Ulusal Pazarlar

Hiçbir şey klasik *ulusal pazar* kavramından daha iyiye benzememektedir (tabii ki bir tarihçi için, çünkü bu terim bugün bazı iktisat sözlüklerinde yer almamaktadır).¹ Bu terimle, belli bir siyasal mekânın ekonomik tutarlılığı işaret edilmektedir; bu mekân her şeyden önce, eskiden ulusal devlet denilen ve bizim bugün *merkezi devlet* dediğimiz şeyin çerçevesi olmak üzere, *belli bir genişlikte* olmalıdır. Bu çerçevede siyasal olgunluk ekonomik olgunluktan daha önce ortaya çıktığı için, soru bu devletlerin ekonomik açıdan ne zaman, nasıl ve hangi nedenlerle belli bir iç tutarlılığı ve dünyanın geri kalanına karşı belli bir bütün olarak davranma yeteneğini sağladıklarını bilebilmektir. Bu soruya cevap vermek, sonuçta kentlerin öncelikli olduğu ekonomik bütünleri arka plana atan ve Avrupa tarihinin akış yönünü değiştiren bir oluşumu saptamayı denemek olacaktır.

Bu oluşum zorunlu olarak, dolaşımdaki bir hızlanmaya, tarımsal ve tarım dışı üretimlerde bir artışa ve genel talepte bir şişmeye tekâbül etmektedir; bu koşulların hepsi de soyut düzlemde, kapitalizmin müdahalesi olmadan, pazar ekonomisinin düzenli taşmasının sonucu elde edilmiş hususlar olarak düşünülebilir. Pazar ekonomisi

John Ogilby'nin Britannia adlı süsü (yapan, W. Hollar), Londra'dan çıkan bir yolu göstermektedir; sonuçta, XVII. yüzyılın sonunda bir İngilizin ülkesinin zenginliğine ilişkin olarak sahip olduğu düşünceye denk düşmektedir: daha o sıralarda dış deniz ticareti (arkadaki gemiler, önde küre) ile olağan kara trafikleri (sağda yukarıda bir at arabası, atlılar, çerçiler), hayvancılık (koyun, sığır, at), tarım arasında bir denge vardır. Yalnızca endüstri eksiktir. (British Museum).

fiili durumda çoğu zaman bölgesel kalma, çeşitlenmiş ve tamamlayıcı üretimlerin mübadelelerinin ona önerdikleri sınırların içinde örgütlenme eğilimindedir. Hemen hemen özerk, çoğu zaman fazlasıyla bireyselleşmiş ve oldukça kısa çaplı ekonomileri biraraya getirerek, bölgesel pazardan ulusal pazara geçmek, demek ki hiç de kendiliğinden değildir. Ulusal pazar hem bu alanda pek etkin olmayan siyasal irade, hem de başta dış ve uzak mesafe ticareti olmak üzere, ticaret alanındaki kapitalist gerilimler tarafından dayatılan bir tutarlık olmuştur. Olağan durumda, dış mübadeleler alanındaki belli bir serpilme, ususal pazarın çalışarak elde edilen birleşmesini *öncelemiştir*.

İşte bu durum bizi, ulusal pazarların öncelikle bir ekonomi-dünyanın merkezinde veya merkezin yakınında, bizi kapitalizmin halkalarının içinde olmak üzere gelişmek zorunda olduğunu düşünmeye itmektedir. Bunun yanı sıra, ulusal ekonomilerin gelişmesiyle, giderek artan uluslararası işbölümünün gerektirdiği ayırıcı coğrafya arasında korelasyon olduğunu da düşünme eğilimindeyiz. Zaten ters yönde, dünya egemenliğine aday olanları karşı karşıya getiren sürekli mücadelede, ulusal pazarın *ağırlığı* rolünü oynamıştır -örneğin XVIII. yüzyılda Amsterdam gibi bir kentle, İngiltere gibi “merkezi bir devlet” arasındaki düelloda olduğu gibi-. Ulusal pazar, iç ve dış unsurların etkisiyle, endüstri devriminin harekete geçebilmesi için esas nitelikte olan bir dönüşümün yoğunluğu, çerçevelerden biridir; yani çeşitli sektörlerdeki üretimi hızlanmaya ve gelişme yollarını açmaya ehil, çok yönlü bir talepte meydana gelen bir büyümeden söz ediyorum.

Ulusal pazarlara ilişkin bir araştırmanın yararı konusunda kuşku yoktur. Güçlük, bu araştırmanın kendi ölçüsüne uygun yöntem ve araçlar gerektirmesidir. İktisatçılar kuşkusuz, şu son otuz veya kırk yıl içinde, “ulusal muhasebe” ihtiyaçları için araçlar ve yöntemler yaratmışlardır, ama bu işi tabii ki tarihçilerin özel sorunlarını hesaba katmadan yapmışlardır. Tarihçiler böylesine bir makroekonominin hizmetlerinin üstüne bedavadan konabilirler mi? Bugün ulusal ekonomileri tartmak için elden geçirilen etkileyici veri kitlelerinin, geçmişe ilişkin olarak sahip olduğumuz çok yetersiz malzeme ile hiçbir ortak yanlarının bulunmadığı açıktır. Ve doğrudan gözlemlenebilir nitelikteki şimdiki zamandan uzaklaştığımız ölçüde, güçlükler artmaktadır. Talihsizliğin üzerine tüy dikmek üzere, bugünün bir sorunsalının düne ait bir araştırma uyarlanmasında işine henüz gerçekten girililmemiştir.² Ve bu alanda kendilerini tarihçilerin yerine ikâme eden ve başarılı da olan birkaç iktisatçı, örneğin bir Jean Marczewski, bir Robert William Fogel,³ ilki XVIII. yüzyıldan, ikincisi XIX. yüzyıldan daha uzağa gidememektedirler. Bunlar rakamların nisbeten bol olduğu dönemlerde iş görmekte, ama bu yarı aydınlık alanların gerisine ilişkin olarak bize hiçbir katkıda bulunmamakta, hatta bizden dualarını bile esirgemektedirler. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu alanda bize yalnızca Simon Kuznets⁴ yardımcı olabilir.

Oysa sorun tam da buradadır. Tarihçilerin dünün geriye yönelik karşılıklı fiyat ve ücret konjonktürlerini kavrayabilmek için Lescure, Aftalion, Wagemann ve hepsinden fazla François Simiand'ın öncü düşüncelerini alıp başka bir bağlama oturttukları gibi, bizim de S. Kuznets ve W. Leontieff'in düşüncelerini harfiyen almamız yanlış olur, onların araştırmalarını manaları bakımından izleyerek, ulusal ekonominin bir “bütünsel tartı”sına⁵ ulaşmamız gerekmektedir. Bu eski yönde biz tarihçiler harika bir şekilde başarıya ulaşmıştık. Ama şimdi ilgilendiğimiz konu daha raslantısaldır. Ve ulusal hasıla geleneksel ekonomik konjonktürün ritmini hiçbir zaman olduğu gibi kabul etmediği için,⁶ bu bize yardımcı olmamakla kalmamakta, aynı zamanda bildiğimizi veya bildiğimizi sandığımızı devirmeden ileri doğru bir adım atma olanağından da mahrum kalmaktayız. Tek avantaj (ama bunun ağırlığı vardır) pek alışık olmadığımız yöntem ve kavramlara yaklaşırken, olayları yeni bir bakışla ele almak zorunda kalmamızdır.

BASİT BİRİMLER ÜST BİRİMLER

Geniş bir yüzey işgal eden ulusal pazar, kendiliğinden bölünmektedir, ulusal pazar birbirlerine benzeyen ve benzemeyen, ama onun örtüsü altında yer alan ve onun tarafından bazı ilişkilere zorlanan, daha küçük boyutlu mekânların bir toplamıdır. Aynı ritimde yaşamayan ama birbirlerini etkilemeye hiç ara vermeyen bu mekânlardan hangisinin daha önemli olduğunu, bütünün inşasını hangisinin belirlediğini *a priori* söylemek mümkün değildir. Pazarların birbirlerine yavaş ve karmaşık şekilde eklenme süreci içinde, bir ülkede uluslararası pazarla birlikte oldukça canlı yerel pazarların başarı kazanmalarına karşılık, ulusal veya yerel düzeydeki aracı pazarın arkadan nal topluyor olması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.⁷ Ama bazen bu kural, özellikle tarihin eskiden beri işlediği ve uluslararası pazarın çoğu zaman çeşitlenmiş ve uzun zamandan beri yerli yerinde olduğu bir taşra ekonomisinin üstüne oturabildiği alanlarda olmak üzere, tersine dönmektedir.⁸

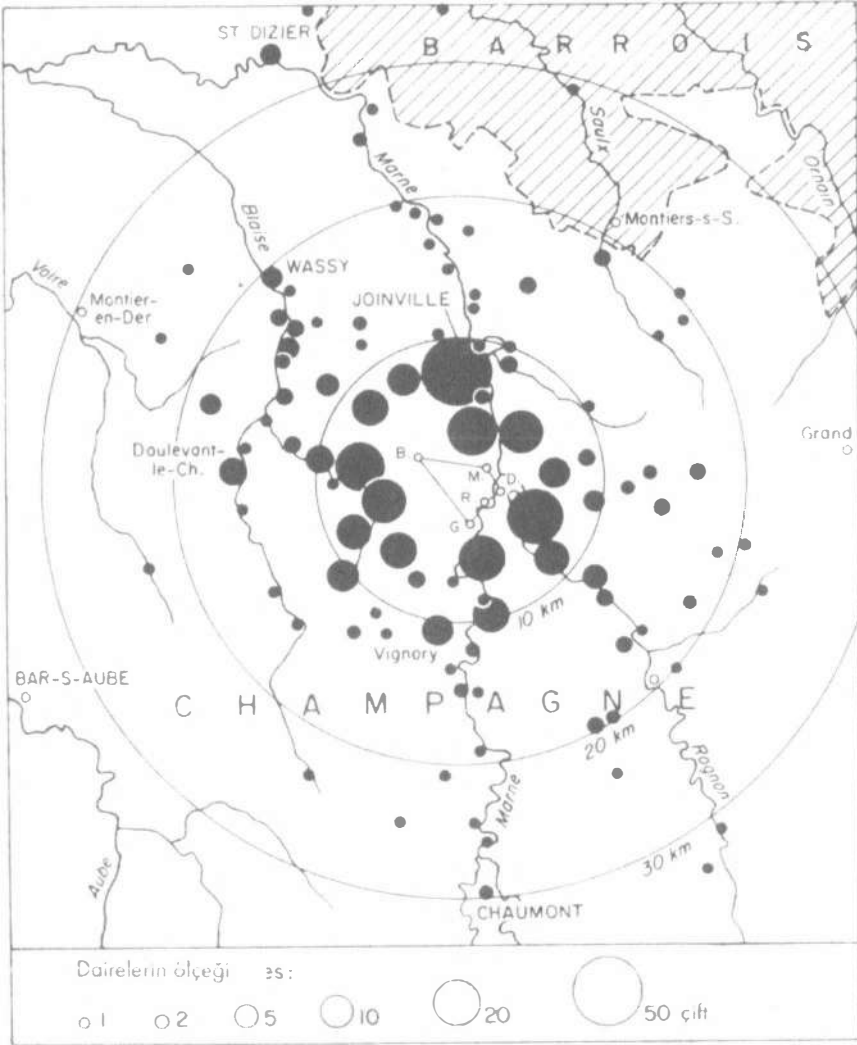
Demek ki her ulusal pazar oluşumunu, her biraraya gelişin çoğu zaman özel bir durum olarak ortaya çıkması açısından, bu pazarın unsurlarının çeşitliliği açısından incelemek gerekir. Tıpkı başka alanlarda da olduğu gibi, bu alanda genelleme yapmak güçtür.

Bir Mekânlar Yelpazesi

Bu mekânların en ilkeli, en güçlü şekilde kök salmış olanı, nüfusbilimcilerin *isolat* dedikleri, yani minimum düzeydeki kırsal iskân birimidir. Fiili durumda hiçbir insan grubu, eğer en azından dört veya beş yüz kişiye sahip değilse yaşayamaz ve özellikle de ayakta kalamaz ve *üreyemez*.⁹ Eski Rejim Avrupa'sında bu bir veya hepsi birden bir toplumsal birim ve bir tarla, boş toprak, yol ve konut bütünü oluşturan, birbirlerine az çok bağlı birden fazla köye tekâbül etmektedir. Pierre de Saint-Jacob¹⁰ bu konuda "kültürel ağaçsız alan"dan söz etmektedir. Bu ifade, Yukarı Brötanya'da çoğu zaman olduğu gibi, orman içinden ağaç kesilerek açılan bir alan söz konusu olduğunda, tam anlamını kazanmaktadır. Bu durumda, bu bütün açık bir kitap gibi okunmakta ve anlaşılmaktadır.

Tarihin yavaş aktığı bu binlerce küçük birimin dar çemberinde,¹¹ insanlar varlıklarını, kuşaktan kuşağa birbirlerinin aynı olarak sürdürüp gitmektedirler; manzara buralarda aynı kalmakta inad etmektedir: şurada işlenen tarlalar, çayırlar, bahçeler, meyvalıklar, kenervir tarlaları; burada bildik korular, otlatmaya yarayan boş topraklar ve her zaman aynı aletler: bel, kazma, saban, değirmen, demirhane, arabacının atelyesi...

Bu dar çemberlerin üstünde,¹² onları biraraya toplayan (çok büyük bir kendine yeterlik halinde yaşamıyorlarsa) en küçük ölçekteki *ekonomik* birim yer almaktadır: bir pazarı olan, bazen de bir panayıra sahip olan ve ona bağımlı birkaç köyün etrafında bir hale oluşturdukları bir kasabanın meydana getirdiği bütün. Her köy kasabadan bir günde yürüyerek gidilip dönülecek kadar uzakta olmak zorundadır. Ama bütünün boyutları aynı anda hem ulaşım araçlarına, hem de söz konusu mekânın verimliliğine bağlıdır. Nüfus ne kadar dağınık ve toprak ne kadar verimsizse, mesafeler o kadar büyümektedir. Chamonix'in kuzeyinde dünyanın bir ucundaki küçük Alp

25. CHAMPENOIS BÖLGESİNİN 5 KÖYÜNDEKİ EVLİLİKLER, 1681-1790

Bağdan yana zengin bir bölgede yer alan Blecourt, Don Jeux, Gudmont, Mussey ve Rouvroy adlı 5 köy (başharfleriyle gösterilmişlerdir) toplam 1.500 nüfusa sahiptirler ki, bu Eski Rejim'e özgü so-yutlanmış yerleşim yerininkinden fazladır. Ancak bu 100 yıl kadarlık sürede kaydedilen 1505 evli-likten % 56,3'ü her bir köyün içinde, % 12,4'ü beşinin arasında gerçekleşmiştir. Geriye kalan % 31,3'e giren çiftler (haritada yalnızca onlar gösterilmiştir) "yabancılar" olmaktadır (toplam 471). Bunların büyük çoğunluğu, çapı yalnızca 10 km. olan bir alandan gelmektedirler. Kaynak, G. Ar-bellot, Cinq Paroisses du Vallage (XVIIe-XVIIIe siècles). Etude de démographie historique, 1973.)

vadisi Vallorcine dağlıları, “pirinç, şeker, bazen de biraz karabiber ve aynı zamanda (Vallorcine’de) kasap olmadığından, perakende et almak için”, aşağıda Valais’deki Martigny kasabasına giden zor ve uzun yolu yayan aşmak zorundaydılar ve bu durum 1743’te bile hâlâ böyleydi.¹³ Bunun zıddında, örneğin Toledo’nun etrafında yer alan ve daha XVI. yüzyıldan önce ürünlerini (yün, dokuma, deri) Zocodover meydanaındaki pazara getiren şu *pueblos de las montes*¹⁴ gibi kalabalık, müreffeh ve büyük kente yapışık köyler bulunmaktadır. Bu köyler, bu talepçi komşuluk nedeniyle toprak işlemekten kopmuş, bir cins banliyö haline dönüşmüş gibidirler. Kısacası, yakın mesafeli köy ilişkilerini bu uç tipler arasında düşünmek gerekir.

Ama, ilkel bir ekonominin damgasını yemiş olan böylesine evrenlerin ağırlığı, genişliği veya hacimleri hakkında nasıl bir fikir sahibi olunabilir? Wilhelm Abel,¹⁵ 3.000 kişilik nüfusu olan küçük bir kentten kendi mekânından geçenebilmesi için 85 km² köy toprağına ihtiyacı olduğunu hesaplamıştır. Ama endüstriöncesi dünyada 3.000’lik bir nüfus, bir kasabanın olağan büyüklüğünden daha fazla bir şeydir; 85 km²’ye gelince, bu rakam bana çok düşük olarak gözükmemektedir, ama eğer toprak sözünden yalnızca ekili arazi anlaşılıyorsa, bu itiraz ortadan kalkar. Eğer böyle değilse, rakamı iki katından daha fazla büyüterek, içine korular, çayırılar, ekilmeyen toprakların da katılması gerekir.¹⁶ Bu aşağı yukarı 170 km²’lik bir alan verecektir. 1969’da Fransa’da 3.321 bucak vardır (*Ticaret Sözlüğü*’ne göre). Bazen daha da eski bölümlerinin üzerine çakılmış antik bir bölümlerine olan *bucak*, kabaca en basit ekonomik gruptur. Fransa 550.000 km² olduğu için, bu “bucak” ortalama olarak 160-170 km² büyüklüğünde olacaktır ve bugün 15-16 binlik bir nüfusa sahip olacaktır.

Acaba *bucaklar* daha üst ve buna bağlı olarak daha geniş bir bölgesel birim içinde, birbirlerine bitişmekte midirler? Bu, en başta onlar olmak üzere, Fransız coğrafyacıların¹⁷ temelli saydıkları “ülke” kavramına değer kazandırarak, uzun zamandan beri ileri sürdükleri şeydir. Fransız mekânının bu 400 veya 500 “ülke”sinin geçmiş boyunca alanları değiştiği; bunların toprak, iklim, siyasal ve ekonomik bağlantıların belirleyiciliğine uyan, çok iyi saptanmamış sınırlara sahip oldukları kesindir. Her zaman özgün renklere sahip olan ve birbirlerinin içine giren bu mekânlar, 1000¹⁸ ilâ 1500 veya 1700 km² arasında değişen yüzölçümlerine sahip olmuş olmalıydılar; böylece bunlar nisabeten ağır bir birimi temsil etmektedirler. Gözlem alanımıza bir yer bulmak üzere, Beauvaisis’in, Bray ülkesinin, Auge ülkesinin veya Lorraine’deki Woivre’in, Othe’un, Valois’in,¹⁹ Toulais’nin (505 km²),²⁰ 1700 km²’ye yaklaşan Tarentaise’in,²¹ Faucigny’nin (1661 km²)²² yüzölçümleri yaklaşık olarak bu sınırların içinde kalmaktadır. Ancak, hakkında iyi bir tarihsel rehberle sahip olduğumuz²³ Val d’Aoste, dağlık alanları ve muazzam dağ otlaklarıyla bu ölçüleri rahat rahat geçmektedir (3.298 km²), oysa (eğer öyleyse) özgür bir ülke olan ve Lergue hidrografik havzasıyla sınırlı olan Lodévois 798 km²’yi aşmamaktadır, ama burası Languedoc’un en dar diyakozluklarından biridir; Béziers (1.673 km²), Montpellier (1.484 km²) ve Alès (1.791 km) diyakozlukları ölçüye oldukça iyi uymaktadırlar.²⁴

Bu boyut, ölçü ve özgünlük avı Fransa ölçeğinde ve Fransa dışında, Avrupa ölçeğinde sürdürülebilir. Ama çabalarımız sona erer mi? Esas olan kuşkusuz, Polonya’dan İspanya’ya, İtalya’dan İngiltere’ye bu “ülke”lerden hangilerinin, onlara biraz yukarıdan egemen olan bir kente bağlandıklarını görebilmektir; iyice bilinen örnekleri seçmek üzere bu, Toul’un otoriter merkezini oluşturduğu Toul ülkesinin;²⁵ veya yüzölçümü 2.000 ilâ 2.400 km² arasında salınan ve Gonzagueların Mantova’sına eli kolu bağlı tabi olan Mantova ülkesinin durumudur.²⁶ Böyle bir merkezi olan her “ülke”, kesinlikle ekonomik bir bütün olarak ortaya çıkmaktadır. Ama “ülke” aynı zamanda -ve belki de en başta- kültürel bir gerçeklik, Batı dünyası mozayigini ve özel-

26. 1703 TARİHLİ BİR HARITAYA GÖRE MANTOVA DÜKALIĞI

Dükalığın (toplamı 2.000-2.500 km²) sınırlarında, ondan daha küçük devletler: Mirandola dükalığı, Castiglione prensliği, Bozolo, Sabioneta, Dosola, Gustalla, Novellare kontluğu, Mirandola dükalığı. Daha ötede Venedik, Lombardiya, Parma ve Modena Montava kenti de Mincio'nun oluşturduğu göllerle çevrelenmiştir. Montova dükalığı uzun geçmişiyle, acaba Fransa'da "ülke" adını verdiğimiz şeyin eşdeğeri midir?

likle de "adı çeşitlilik" olan Fransa'yı²⁷ oluşturan ve uyumlu kılan şu kendine özgü renkleri olan karolardan biridir. Belki de bu durumda sorguya çekilmesi gereken folklor olacaktır; kıyafetler, konuşma biçimleri, yerel atasözleri, âdetler (on veya yirmi kilometre uzakta bulunamayacak olanları), evlerin biçim ve malzemeleri, damlar, iç mekânların düzenlenişi, döşemeler, mutfak alışkanlıkları, yani belli bir alanda iyiye yerleşik olan bir yaşama, uyum sağlama, ihtiyaç ve kaynakları dengeleme sanatı, başka yerdekilerle zorunlu olarak aynı olmayan sevinçleri kavrama biçimini oluşturan her şeyi sorgulamak gerekir. "Ülke" katında bazı yönetsel işlemler de görülebilir, ama her halükârda Fransa'da olmak üzere, 400 idari birimin sınırlarının fantezisiyle, 400 veya 500 "ülke"nin coğrafi gerçekleri arasındaki çakışmalar çok nadirdir.²⁸

Bir üst katta yer alan iller,²⁹ değişken boyutlara sahip devler gibi gözükmedirler, çünkü onları inşa eden tarih her yerde aynı şekilde çalışmamıştır. Ne yazık ki bir taslaktan ibaret olan *Avrupa'nın devlet ve ulusları* adlı kitabında (1889) Vidal de la Blache özellikle, aslında Batı dünyasının bölümleri olan illeri, "bölgeler" adı altında sunmuştur. Ama Lavis *Tarihi*'nin ilk eseri olan hayranlık verici *Fransa'nın coğrafi tablosu* (1911) kitabında, yıldız koltuğuna doğal bölgeyi veya ili değil de, "ülke"yi oturtmuştur. Her şey bir yana, ona göre "Fransa'yı ifşa eden" husus olan illerin çeşitliliğinin en canlı imgesi Michelet'in *Tableau*'sunda yer almaktadır.³⁰ Bu çeşitlilik, illerin modern Fransa'nın içinde yavaş yavaş büyüyerek yönetsel çerçeveyi erkenden

27. BİR İL VE “ÜLKE”LERİ: XVIII. YÜZYILDA SAVUA

Her il, az veya çok sağlam, ama çoğu bugüne kadar süren birimler bölünmektedir. (Paul Guichonnet, Histoire de la Savoie, 1973, s. 313.)

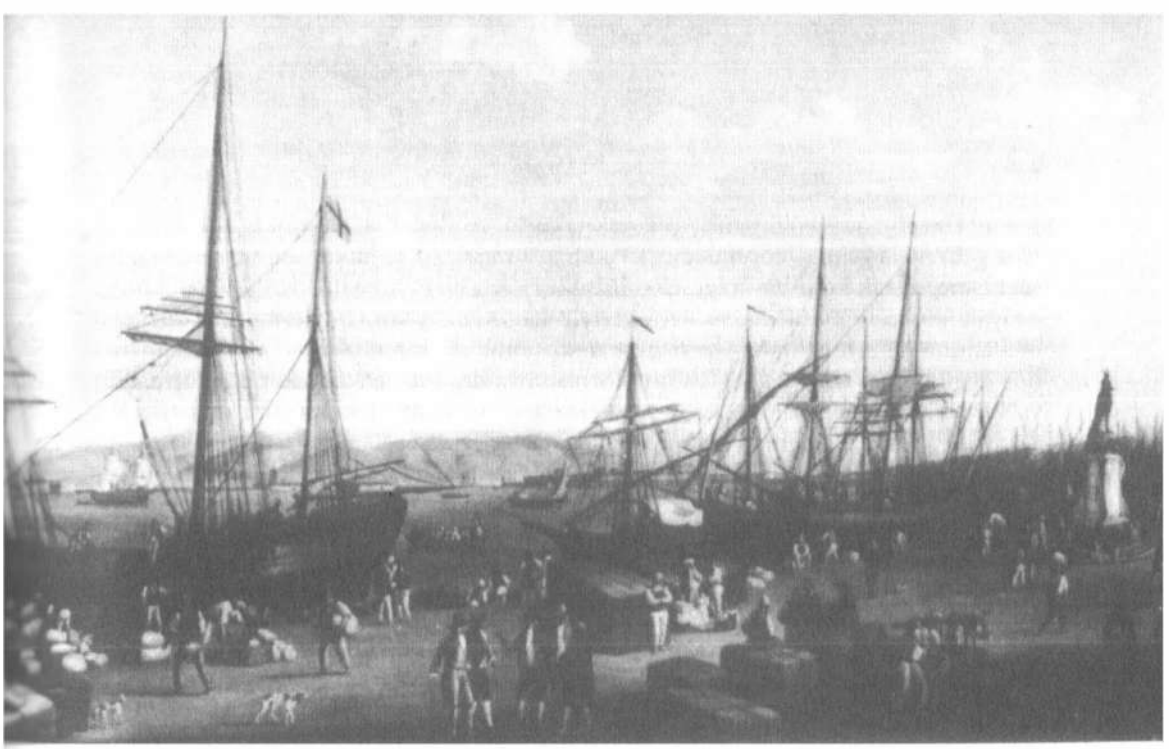
oluşturmak üzere, rızadan çok zorla birbirleriyle birleştirildiklerinde dahi silinmemiştir. Machiavelli,³¹ aslında birçok yüzyıl esnasında inşa edilen, eskiden Toskana, Sicilya veya Milanese kadar bağımsız olan toprakların bu sabırla fethedilmesine haset duyarak buna Fransa krallığının bir başyapıtı olarak hayranlık duymaktaydı. Ve bunlar bazen oldukça büyük alanlara sahip olmaktaydılar: Fransa’da “ülke” “bucak”ın on katı, il ise “ülke”nin on katı civarındadır, yani eskinin boyutlarına göre 15-25 bin km²’lik muazzam bir mekân söz konusudur. O çağın ulaşım araçlarının hızına göre ölçülen XI. Louis dönemi Fransa’sı bugünün Fransa’sından yüzlerce kere daha büyüktür.

Bu koşullarda, il eskiden en mükemmelinden vatan olmuş değil midir? J. Dhont Flandre’a ilişkin olarak, “Orta Çağ (ve Orta Çağ sonrası) toplumunun canlı çerçevesi buradadır; ne krallık, ne de senyörlük (birincisi fazla geniş, biraz gerçek dışı, ikincisi çok küçük), işte ister örgütlenmiş olsun, ister olmasın tam da bu bölgesel prensliklerdir” diye yazmaktadır.³² Kısacası, il uzun süre “optimum büyüklükteki siyasal girişim” olmuştur ve bugünkü Avrupa’da hiçbir şey bu eskinin bağlarını gerçekten kopartamamıştır. Zaten İtalya ve Almanya XIX. yüzyılda birliklerini sağlayıncaya kadar, çok uzun süre iller veya “devletler” bütünü olarak kalmışlardır. Ve Fransa erkenden bir “ulus” olarak biçimlenmesine rağmen, örneğin bu açıdan çok açıklayıcı olan uzun ve derin Din Savaşları döneminde (1562-1598), bazen özerk il evrenleri halinde çok kolayca parçalanmış değil midir?

Mekânlar ve İl Pazarları

Az çok türdeş olacak kadar geniş olan bu il birimleri, aslında ulusal pazarlarını veya farkı vurgulamak üzere, *bölgesel pazarlar*’ını oluşturan veya oluşturmaya deneyen, daha düşük boyutlu eski uluslara denk düşmektedirler.

Hatta il mekânının kaderinde ulusal ve hatta uluslararası kaderin bir benzeri-

F. Hackert: Messina limanının ve körfezinin görünüşü, Napoli, S. Martino müzesi.

ni, öngörüntüsünü *mutatis mutandis* görür gibi olmaktadır. Aynı düzenlilikler, aynı süreçler tekrarlanmaktadır. Ulusal pazar tıpkı ekonomi-dünya gibi üst yapı ve zarftır. Aynı şekilde, il pazarı da kendi küresinde böyledir. Bunun anlamı, bir ilin eskiden ulusal bir ekonomi, hatta küçük boyutlu bir ekonomi-dünya olduğu; bu kitabın açtığı teorik söylemin ölçek farkına rağmen, ona ilişkin olarak harfi harfine tekrar edilmesi gerektiği; ilin egemen bölge ve kentlere, “çevre ülkeler”e ve unsurlarına, az çok gelişmiş alanların yanı sıra, adeta kendine yeterli alanlara sahip olduğudur. Ve zaten bu oldukça geniş bölgeler tutarlılıklarını bu tamamlayıcı çeşitlilik, açık olan yelpazeleri sayesinde sağlamaktadırlar.

Demek ki merkezde, her zaman üstünlüklerini kabul ettiren bir kent veya kentler vardır: Burgonya'da Dijon; Dauphiné'de Grenoble; Akitanya'da Bordeaux; Portekiz'de Lizbon; Venezia'da Venedik; Toskana'da Floransa; Piemonte'de Torino... Ama Normandiya'da Rouen ve Caen; Champagne'da Reims ve Troyes; Bavyera'da esaslı köprüsüyle Tuna'ya egemen olan serbest kent Ratisbonne ve XIII. yüzyılda Wittelsbachlar tarafından kurulan başkent Münih; Languedoc'ta Toulouse ve Montpellier; Provence'ta Marsilya ve Aix; Lorraine mekânında Nancy ve Metz; Savua'da Chambéry, daha sonra Annecy ve özellikle Cenevre; Kastilya'da Valladolid, Toledo ve Madrid veya anlamlı bir örnek bitirmek üzere, Sicilya'da buğday kenti Palermo ve ipek başkenti Messina, İspanya'nın uzun süre egemen olan otoritesi, bunların arasında tercih yapmamaya özen gösterecektir: yönetmek için bölmek gerekir.

Öncelik paylaşıldığında, çatışma tabii ki gecikmez: kentlerden biri sonunda üste gelir veya gelmek zorundadır. Uzun zaman kararsız kaldıktan sonra girilen bir sürtüşme, ancak kötü bir bölgesel gelişimin işareti olabilir: aynı anda iki başı birden uzayan köknar, güdük kalma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Böylesine bir düello il mekânının çifte yöneliminin veya çifte dokusunun da işareti olabilir: tek bir Languedoc değil de, iki Languedoc; tek bir Normandiya değil de, en azından iki Normandiya vardır... Böylesine durumlarda, ya kendi içlerine kapanık olarak, ya da başka dış akımlara açılma eğiliminde olan mekânları birbirlerine bağlama yeteneğine sahip olmayan il pazarının yetersizliği vardır: nitekim her bölgesel pazar hem ulusal bir pazar, hem de uluslararası bir pazarla aynı anda ilgilidir. Bunun sonucunda onun açısından çatlaklar, kırıklar, düzey farklılıkları meydana gelebilir, alt bölgelerin herbiri başka bir yana çekebilir. Ve yalnızca merkantilist dönem devletleri ve hükümdarlarının veyahut güçlü veya becerikli komşuların müdahaleci siyasetlerinden ibaret olsa bile, bölgesel pazarın birleşmesini bozacak daha başka nedenler bulunmaktadır. Ryswick barışı esnasında, 1697'de Lorraine Fransız paralarının baskınına uğramıştır; bu yeni dükün karşı çıkamadığı bir egemen olma biçimidir.³³ 1768'de Birleşik Eyaletler bile Avusturya denetimindeki Alçak Ülkeler'in onlara karşı yürüttüğü bir tarife savasından ötürü, kendini yaralanmış hissetmektedir. La Haye'de "Cobenziel kontu"³⁴ ticareti Alçak Ülkeler'e çekmek için elinden geleni ardına koymuyor; bu ülkede zahire ve mal taşımacılığını kolaylaştırmak için her yerde mal toplaması yapılmakta ve yol inşa edilmektedir" diye yakınılmaktadır.³⁵

Ama *özerk* bir il pazarı, durgun bir ekonomiye tekâbül etmekte değil midir? Dış ulusal veya uluslararası pazara, iyilikle ve zorla açılması gerekmektedir. Oylesine ki, XVIII. yüzyılda artık kendi parasını basmayan ve kaçakçılığın gelişme halinde bir endüstri olduğu Lorraine'de yabancı paralar, her şeye rağmen hayat veren bir katkı sağlamışlardır. Dışa arzedecek veya ondan satın alacak herhangi bir şeyi olmayan en fakir iller bile, örneğin Savua, Auvergne veya Limousin gibi emek gücü ihraç edebilirler. XVIII. yüzyılda giderek artan dışa açılmayla, terazi hareketlerinin önem kazanmasının gösterge değeri vardır. Zaten bu dönemden itibaren, devletlerin yükselmesi, uzak mesafeli ekonominin ve ilişkilerin atılım yapmalarıyla, il mükemmelliklerinin zamanı kesinlikle geçmiştir. Bunların *uzun vadeli* kaderleri; dirençleri veya bu durumdan nefret etmeleri her ne düzeyde olursa olsun, ulusal birlik içinde erimektir. Korsika 1768'de, bilinen koşullarda Fransız olmuştur; ama bağımsızlığı düşünemeyecek bir konumda olduğu aşikârdır. Fakat illerin kendilerini ayrı kimlikler içinde görmeleri bu nedenden ötürü olmamıştır; bugün bile Korsika'da veya başka yerlerde, birçok sonucu da beraberinde getiren bir geriye dönüş vardır.

Ulusal Devlet, Evet, Ama ya Ulusal Pazar?

Ulusal pazar nihayetle, düzensiz, çoğu zaman da her şeye rağmen imal edilmiş halkaları olan bir şebekedir: kendi siyasetleri olan fazlasıyla güçlü kentlere; merkezileşmeyi, yabancı müdahalesini reddeden, kopuş ve çatlaklara yol açan illere rağmen; üretim ile mübadelenin birbirlerinden uzaklaşan çıkarlarını ise saymıyoruz -Fransa'da Atlantik limanları ile Akdeniz limanları arasındaki, iç ile deniz cephesi arasındaki çatışmaları düşünelim-. Aynı zamanda, hiçbir şeyin denetiminde olmayan, kendine yeterli adacıklara da rağmen.

Ulusal pazarın kökeninde zorunlu olarak merkezileştirici bir siyasal iradenin bulunmasında şaşılacak bir yan yoktur: bu irade vergisel veya yönetsel veya askeri veyahut da merkantilist olabilir. Lionel Rothkrug³⁶ merkantilizmi, halkın ekonomik faaliyetinin yönetiminin devlete aktarılması olarak tanımlamaktadır. Kentlerden ve illerden devlete aktarılması denilirse daha doğru olacaktır. Avrupa'nın tümünde, merkezi devletlerin hareket noktasını oluşturan, emredici kalpler oluşturan ayrıcalıklı iller kendilerini çok erkenden dayatmışlardır. Örneğin Fransa'da "bir kez daha her şey Somme ile Loire nehirleri arasında cereyan ederken", Capetlilerin mucizevi alanları, Ile-de-France;³⁷ İngiltere'de Londra havzası; İskoçya'da Lowlands'ın güç kaybetmiş alanı; İspanya'da Kastilya yaylalarının açık alanı; Rusya'da Moskova'nın orman içindeki muazzam açıklığı... Daha sonra İtalya'da Piemonte; Almanya'da Brandenburg veya daha doğrusu, Ren'den Koenigsberg'e kadar dağılmış olan Prusya devleti; İsveç'te Malabar gölü bölgesi.

Her şey veya hemen hemen her şey esas yollardan itibaren inşa edilmiştir. Erwin Redslob'un Main-üzeri-Frankfurt'tan Berlin'e ulaşan yolu, Alman birliğinin aracı, hatta patlatıcısı olarak eskiden sahip olduğu önemi vurgulayan *Des Reiches Strasse* adlı kitabını o zaman (1943) sevmiştim. Coğrafi belirleyicilik merkezi devletlerin oluşumunda her şey değildir, ama bu alanda rolü olmuştur.

Ekonominin kendi de iş başındadır. XV. yüzyılın ortasından itibaren, ilk modern devletlerin Tudorlu VII. Henry, XI. Louis ve Katolik krallarla, Doğu'da ise Macaristan'ın, Polonya'nın ve İskandinav ülkelerinin başarılarıyla birlikte kendilerini yeniden kanıtlamaları için, ekonominin tekrar soluk almaya başlaması gerekmiştir. Korelasyon açıktır. Ancak bu dönemde İngiltere, Fransa, İspanya ve Avrupa'nın doğusu kuşkusuz kıtanın en ileri bölgeleri değildir. Bunlar, Avrupa'yı Kuzey İtalya'dan, Almanya'dan, Tuna ve Ren ülkelerinden, Alçak Ülkeler kavşağına kadar yanlamasına kat'eden egemen ekonominin kıyısında değiller midir? Bu egemen ekonomi alanına gelince, burası eski *kentsel* ulusçulukların alanıdır: merkezi devletin meydana getirdiği devrimci siyasal biçim, burada kendine yer bulamamaktadır. İtalyan kentleri yarım-adanın Machiavelli tarafından düşlenen ve belki de Sforzalar tarafından kurulabilecek olan birliğine³⁸ razı olmamaktadırlar; hatta Venedik bunu hiç aklına getirmiyorsa benzemektedir; Reich devletleri de cebi delik Avusturyalı Maximilian'ın'ın ıslahat projelerine daha fazla kulak asmamaktadırlar;³⁹ Alçak Ülkeler II. Felipe'nin İspanyol imparatorluğuyla bütünleşmeye razı olmamakta ve direnmesi dinsel bir isyan biçimini almaktadır, çünkü din XVI. yüzyılda çok yönlü bir dildir ve birçok kereler doğmakta veya kendini kanıtlamakta olan siyasal ulusçuluğun dili de olmuştur. Bu gelişim öylesinedir ki, güç'ün geometrik yerinde yükselen ulusal devletlerle, *zenginlik*'in geometrik yerinde yer alan kentsel alanlar arasındaki kopuş vurgulu hale gelmektedir. Altın iplikler acaba, siyasal canavarları zincire vurmaya yetecek midir? Daha XVI. yüzyıl savaşları buna evet ve hayır diye cevap vermektedirler. Bir bakıma kentsel dünyanın ayakta kalan sonuncu örneği olan Amsterdam, XVII. yüzyılda Fransa ve İngiltere'nin atılımlarını aşikâr bir şekilde geciktirmiştir. Kilidin atarak, ekonominin devletin ve ulusal pazarların, yani artık her şeyi yapmakta serbest olan bu ağır güçlerin denetimine geçebilmesi için, XVIII. yüzyılda yeni bir ekonomik atılım gerekme-yecek midir? Demek ki, erken bir siyasal başarı olan merkezi devletlerin, ulusal pazarın oluşmasının meydana getirdiği ekonomik başarıya, maddi zaferlerinin umuduna ancak gecikmeyle ulaşabilmeleri şaşırtıcı değildir.

Geriye, önceden hazırlanan bu geçişin nasıl, ne zaman ve neden olduğunu bilmek kalmaktadır. Güçlük sabit gözlem noktalarının ve bundan da fazlası, kıstasların

eksikliğinden kaynaklanmaktadır. *A priori* olarak, siyasal bir yüzeyin, mübadelelerin toplam hacminin bütünü değilse bile, en azından büyük bir parçasını sonunda kavrayan ve canlandıran pazarların aşırı faaliyeti tarafından kat'edildiğinde, ekonomik olarak tutarlı hale geleceği düşünülecektir. Aynı zamanda mübadele tarafından ele geçirilen üretim ile, hemen yerinde tüketilen üretim arasında belli bir oran olduğu da düşünülecektir. Hatta, belli bir bütünsel zenginlik düzeyinde, aşılması gereken eşiklerin varlığı bile düşünülecektir. Ama hangi eşikler? Ve özellikle de, hangi anlarda?

İç Gümrükler

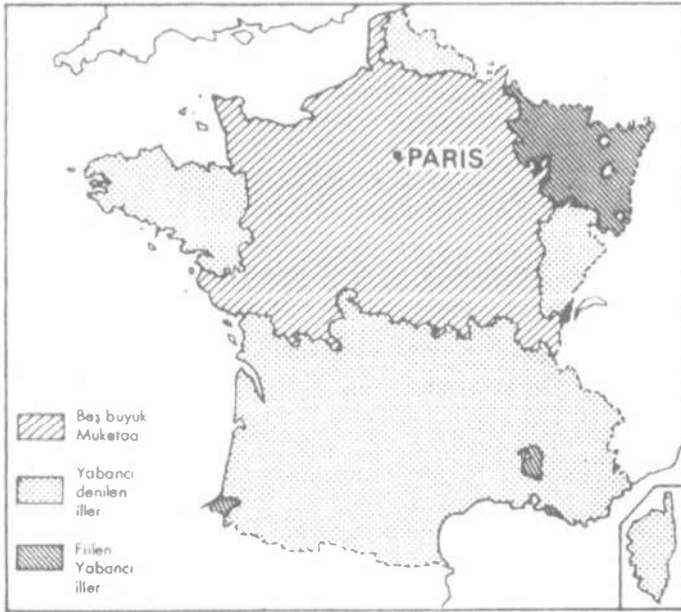
Geleneksel açıklamalar, siyasal mekânı iç gümrüklerden ve onu parçalara ayıran veya hiç değilse dolaşımı rahatsız eden geçiş resimlerinden temizleyen otoriter önlemlere fazla bir değer atfetmektedirler. Bu engellerin kalkmasından sonra, ulusal pazar ilk etkinlik aşamasına tanık olacaktır. Bu fazlasıyla basit bir açıklama değil midir?

Her zaman ileri sürülen örnek, bu iç engellerden gerçekten çok erkenden kurtulan İngiltere'ninkidir.⁴⁰ İngiliz monarşisinin erkenden ortaya çıkan merkezileştirici gücü, geçiş resmi toplanılan yerlerin sahiplerini 1290'dan itibaren, denetim altında tuttukları yolun bakımını da yapmaya zorlamış, ayrıcalıklarını birkaç yıllık sürelerle sınırlamıştır. Bu uygulamada dolaşımın önündeki engeller kalkmamakta, ama yumuşamakta; ve nihayetle esamileri okunmaz hale gelmektedirler. Thorold Rogus'un İngiltere'deki fuarların tarihine ilişkin kalın kitabı, Orta Çağın sonlarına ilişkin olarak, geçiş resmi toplanan yerlerin maliyetine ait, ancak birkaç soyutlanmış ve düşük önemde rakam verebilmektedir.⁴¹ Eli Heckscher⁴² bu süreci yalnızca İngiliz monarşisinin erken gücüyle değil, aynı zamanda İngiltere'nin nisbeten dar olan alanı ve bundan da fazlası "deniz yolundan (serbest) ulaşımın üste çıkma" sıyla açıklamaktadır; bu deniz yolları kara içlerindeki yollarla rekabet etmekte ve onların önemini azaltmaktadır. Her ne olursa olsun, yabancı seyyahların şaşkınlığı hep aynıdır: bir Fransız başrahibi olan Coyer (1749) dostlarından birine şöyle yazmaktadır: "yolları tasvir ederken, size bunların üzerinde ne Bürolara, ne de memurlara rastlandığını söylemeyi unuttum. Bu adaya geldiğimizde, Dover'da çok bilinçli bir şekilde denetleneceksiniz, bundan sonra Büyük Britanya'nın tümünde herhangi bir soruya muhatap olmadan dolaşabilirsiniz. Eğer yabancıya böyle davranılıyorsa, yurttaşlarına haydi haydi böyle davranıyorlardır. Gümrükler krallığın çevresine atılmıştır. Burada bir kere denetimden geçince iş bitmektedir".⁴³ 1775 tarihli bir Fransız raporu bunları tekrarlamaktadır: "İngiltere'ye varınca her şeyiniz teker teker denetimden geçer, bu ilk denetim aynı zamanda krallıktaki tek denetimdir".⁴⁴ Bir İspanyol⁴⁵ 1783'te "İngiltere'ye yolculuk yapan için, krallığın hiçbir yerinde gümrük denetimine uğramaması (nın) büyük bir rahatlık" olduğunu kabul etmektedir. "Ben kendi hesabıma ne Dover'dan girerken, ne de Harwick'ten çıkarken, çok katı olduğu söylenen bu denetime tanık olmadım. Gümrükçülerin çok para çıkartanları ve merak güdüsüyle çok para harcayacak olanları kokularından tanıdıkları doğrudur". Ama tüm yolcular aynı şansa veya aynı iyi niyete sahip değillerdir. Paris'in gelecekteki devrimci belediye başkanı Pétion, 28 Ekim 1791'de Dover'da gümrükten geçerken, denetimi "hoşa gitmeyen ve yorucu" bulmaktadır; "başta ciltli kitaplar, altın ve gümüş eşyalar, deri, pudra, müzik aletleri, estamplar olmak üzere, adeta her şeyden gümrük resmi alınmaktadır. Bu ilk vergilendirmeden sonra, krallığın içinde buna bir daha maruz kalmayacağımız doğrudur".⁴⁶

Bu dönemde, Kurucu Meclis'in Fransız iç gümrüklerini kaldırmasından yaklaşık bir yıl geçmiştir; Kurucu Meclis bu işi kıta devletlerinin gümrük karakollarını siyasal sınırlara atma konusundaki genel eğiliminin doğrultusunda yapmıştır; gümrük-

ler bundan sonra silahlı muhafızlar tarafından korunacak ve uzun koruyucu kordonlar oluşturacaklardır.⁴⁷ Ama bunlar gecikmiş (Avusturya'da 1775, Fransa'da 1790, Venedik'te 1794)⁴⁸ ve her zaman da hemen uygulanamayan tedbirlerdir. İspanya bu konuda 1717'de karar almış olmakla birlikte, hükümet daha sonra özellikle Bask illerine ilişkin olarak, geri adım atmak zorunda kalmıştır.⁴⁹ Fransa'da 1726 ile Devrim arasındaki dönemde 4.000'den fazla geçiş resmi alınan yer kaldırılmıştır, ama eğer Kurucu Meclis tarafından 1 Aralık 1790'dan itibaren kaldırılan iç gümrüklerin bitmez tükenmez dökümüne bakılacak olursa,⁵⁰ bu nisbi bir başarıdır.

Eğer ulusal pazar bu düzene sokma hareketinin sonucu olarak ortaya çıksaydı, Avrupa kıtasında ulusal pazarlar ancak XVIII. yüzyılın sonunda veya XIX. yüzyılın başında olabilirdi. Bu tabii ki aşırıdır. Zaten trafikleri canlandırmak için, geçiş resimlerini kaldırmak yeterli midir? Colbert 1664'te, toplam yüzölçümleri -dikkat ediniz- İngiltere'ninkiyle karşılaştırılabilir (aşağıdaki krokiye bakınız) Beş Büyük Mukataa'nın gümrük birliğini kurduğunda, bunun hemen arkasından hiçbir ekonomik hızlanma gelmemiştir. Belki de bunun nedeni çok basit olarak, konjonktürün o sıralar hizmet etme yansıması olmamasıdır. Çünkü bunun tersine, konjonktür lehte oldu-

28. BEŞ BÜYÜK MUKATAA'NIN ALANI

Kaynak: W. R. Shepherd, Historical Atlas, in J. M. Richardson, A. Short history of France, 1974, s. 64.

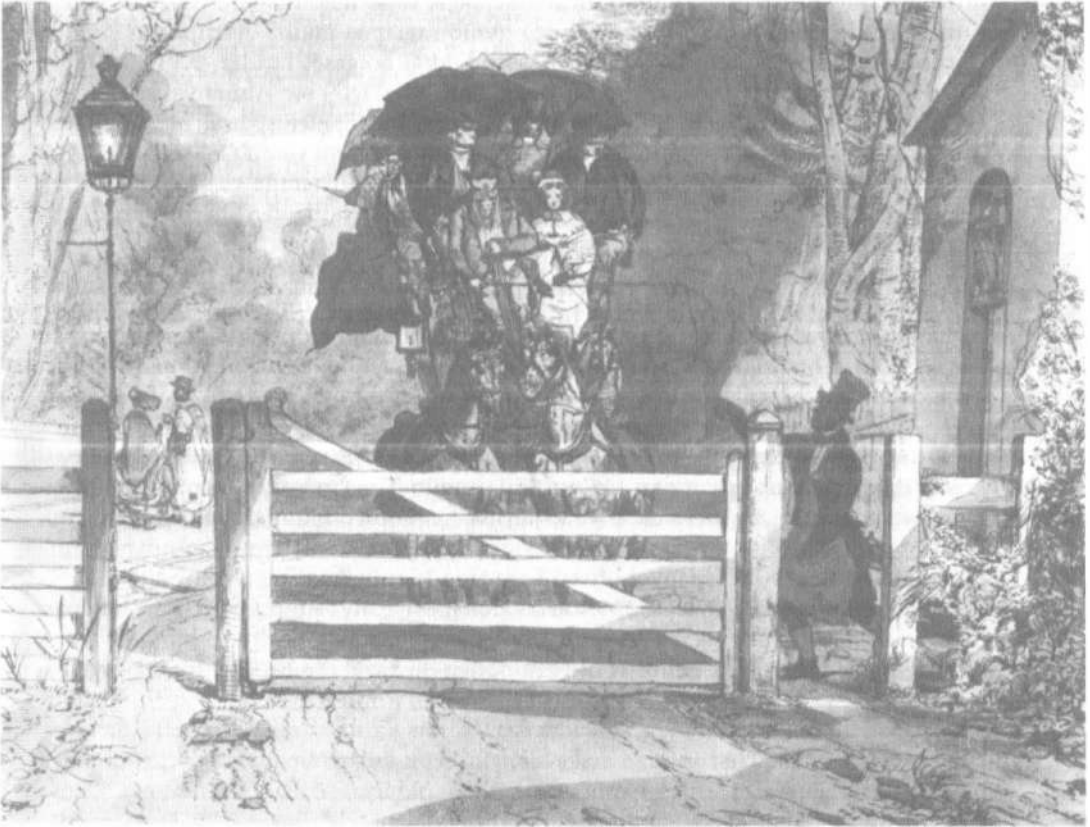
ğunda ekonominin her şeye uyum sağladığı, hangi engel olursa aştığı görülmektedir. Ch. Carrière Marsilya toptan ticareti hakkındaki kitabında, Rhône nehri üzerindeki geçiş resmi alınan yerlerin, biz tarihçilerin bazen korkulu hale getirdiğimiz (o çağda yaşayanların yakınmalarına dayanarak) Lyon ve Valencia gümrükleri de dahil olmak üzere, XVIII. yüzyılda 100 milyon liralık bir trafik üzerinden yalnızca 350.000 lira resim aldıklarını hesaplamıştır yani % 0,35.⁵¹ Loire üzerinde de aynı durum: geçiş resmi alınan yerlerin -bunlardan 80 tanesi XIX. yüzyıla kadar sürmüştür- burada bir engel oluşturmadığını; nehir teknesini denetim noktasına yanaşmak üzere akıntıdan ayrılmak zorunda bırakmadığını; bu resim toplanan noktaların aşırı vergilendirmelere, süistimallere, meşru olmayan ödemelere yol açmadığını; yavaş ve güç bir seyrüseferde gecikmelere yol açmadığını söylemiyorum. Ama eğer Loire trafiği ile Rhône trafiği (genelde daha üstün olarak kabul edilmektedir) aynı, yani 100 milyon lira olarak kabul edilecek olursa, ödenen resimler 187.150 lira, yani eğer kaynağımız doğruysa, % 0,187 oranında olacaktır.⁵²

Öte yandan *akçe alındı* belgeleri, transit malların Fransa'da serbest dolaşımına olanak veriyordu ve bunun oldukça erken tarihli birçok örneğine sahibiz.⁵³ İngiliz tüccarları Aralık 1673'te Fransa'yı Akdeniz'den Calais'ye kadar geçtikten sonra, bu sonuncu limanda kendilerine lira başına bir *sol* ödetmeye kalkışılmasından yakınmaktadırlar.⁵⁴ İstenen şey, kuşkusuz tam bir muafiyettir. 1719'da Marsilya'da imal edilmiş 1.000 parça düşük kalite kumaş Saint Malo'da Boe ve Eou beylere gönderilmiştir, mallar yola çıkarken Marsilya'da mühürlenecekler “ve Saint Malo'ya vardiktan sonra, hiçbir resim ödemededen dışarı gönderilmek üzere depoya konulacaklardır”.⁵⁵ Ve bunlar “25 Mayıs 1763 tarihli⁵⁶ olan ama 23 Aralık 1770'te kaldırılacak olan krallık kararıyla geçiş resmi bile dahil, tüm resimlerden kurtarılan” tahılın, unun ve sebze-lerin serbest dolaşımının yanında hiçbir şeydir. 28 Ekim 1785'te⁵⁷ “tarifelerde adı geçmeyen yer kömürü üzerinden geçiş resmi alınmasını yasaklayan” Devlet Meclisi kararına da bakınız. İşte, yalnızca Vauban gibilerinden ibaret olsa bile (1707), önemli insanların “(gümrükleri) sınırlara aktarma(nın) ve onları çok düşürme(nin)” düşünür kurdukları,⁵⁸ engellerle dolu bir ülkedeki kesintisiz dolaşıma dair birçok örnek. Colbert bu konuda düşükmüştür ve bu amaca 1664'te ulaşamadıysa, eminlerin hiç de hayali olmayan bir şekilde, tahılların çok büyük olan krallığın içindeki serbest dolaşımının kısıtlılara yol açacağı kaygısıyla direnmelerinden ötürüdür.⁵⁹ Turgot'un 1776'daki deneyi, un savaşıyla felâkete dönecektir. Bundan on yıl sonra 1786'da, hükümetin arzulu-olmasına rağmen, geçiş resimlerini tamamen kaldırma işinc girişmemesinin nedeni, söylendiğine göre bu “hesabı yapılan” operasyonun “maliyetinin şimdiki durumda taşımakta zorluk çekeceği” 8-10 milyonluk bir harcama ile, geçiş resmi toplama yeri sahiplerine tazminat verilme zorunlulugudur.⁶⁰ Aslında rakam Fransa'nın vergi boyutuna oranla çok küçüğe benzemekte ve geçiş resimlerini bir kez daha mütevazi bir düzeye indirmektedir.

Bütün bu ayrıntılar, gümrük engelleri mozayığının bizatihi belirleyici bir sorun değil de, o anın tüm problemlerine bağlı bir zorluk olduğunu düşündürmektedir. *A contrario* kanıt olarak, İngilizlerin bizim bugünkü otoyollarımız gibi olan ve İngiltere'nin 1663'ten itibaren yeni yolların yapımını teşvik için izin verdiği *turnspikeler* hatırlatılabilir mi? *Gazette de France*'daki (24 Aralık 1762) bir makaleye göre “(bu engelli yolların) geçiş resimleri... oldukça yüksek olup, yılda üç milyon sterlin toplamaktadırlar”.⁶¹ Bu tarifeyle, Loire veya Rhône geçiş resimlerinin çok ötesindeyiz.

Son olarak, ulusal pazarların yoğunlaşma ve pekişmesinde yalnızca ekonomik büyümenin belirleyici olduğu izleniminden kurtulunamamaktadır. Oysa Otto Hintze'ye göre her şey açıkça siyasetten, İngiltere'nin İskoçya'yla (1707) ve İrlanda'yla birleşmesinden (1801) kaynaklanmıştır; bu birleşme Britanya adaları pazarını yaratır-

ken, bütünün ekonomik gelişmesini güçlendirmiştir. İşler kesinlikle bu kadar basit olmamıştır. Siyasal faktörün etkisinin olduğu kesindir, ama Isaac de Pinto 1771'de İngiltere'nin İskoçya'yla birleşmesinin ona gerçekten bir zenginlik artırımı sağlayıp sağlamadığını sormaktadır; Fransa'nın Savua'yı ilhak etmesiyle zenginleşip zenginleşmeyeceği sorusunu da eklemektedir.⁶² İskoçya ile Savua arasındaki kıyaslama uygun olmadığından, bu kanıtın ölçüsü tutmamaktadır. Ama bu bölümde geleceğimiz üzere, Britanya bütününü yükselten, hareket ettiren, İskoçya'yla birleşmeyi her iki taraf için de iyi bir iş haline getiren XVIII. yüzyılın yükselen konjonktürü olmamış mıdır? İrlanda için aynı şeyler söylenemiyorsa, bunun nedeni buranın Birliğin eşit bir tarafı olmaktan çok, bir sömürge konumunda olmasıdır.

Bir İngiliz karayolunda geçiş resmi alınan yer: bekçi burayı açmadan önce ödeme yapılmasını istiyor. Eugene Lami'nin estampi (1829).

A Priori Tanımlara Karşı

Örneğin her tür ulusal pazarın *sine qua non* koşulu olarak, adeta tam bir tutarlılık (örneğin ele alınan bir mekândaki fiyat değişimlerinin uyum içinde olması) için ileri sürüleni gibi, *a priori* formüle edilen, tartışmaya yer bırakmayan tanımları reddedelim. Eğer bu kıstası geçerli kabul edersek, artık Fransa için ulusal pazardan söz edemeyiz. Avrupa'nın tümünde olduğu gibi bu ülkede de temel olan buğday piyasası, Fransa'da en azından üç alan tarafından paylaşılmaktadır: düşük fiyatlar ve testere dışı biçimindeki değişimleriyle kuzeybatı alanı; yüksek fiyatları ve ılımlı değişiklikleriyle Akdeniz alanı; az çok derin ve aracı niteliğiyle Atlantik alanı.⁶³ Öyleyse sorun değişiktir. Traian Stoianovitch'i izleyerek "Avrupa'da "ulus" ile ulusal pazarın çakıştığı yegâne bölgelerin İngiltere ile herhalde Birleşik Eyaletler" olduğu sonucuna varılabilir. Ama sonuncu ülkenin boyutları en fazlasından bir "il" pazarı kadardır. Ve hatta Britanya adalarında bile buğdayın tek bir ritmi yoktur, çünkü açlık veya kıtlık kendini bazen İngiltere'de, bazen İskoçya'da, bazen de İrlanda'da göstermektedir.

Michel Morineau kendi tarzında daha da kısıtlayıcıdır. "Bir ulus dışarı kapalı olmadıkça, içeride pazar olarak örgütlenmedikçe, değerlendirmelere (bundan ulusal muhasebe değerlendirmelerini anlayınız) uyum sağlamış mıdır? Avrupa'nın şimdiki durumunun bizi haklarında yeniden hassas kıldığı bölgesel farklar, XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da mevcuttur. Bu uzak dönemler için bir Almanya veya İtalya GSMH'ını önermekte tereddüt edilecektir. Çünkü bu ülkeler siyasal olarak bölünmüşlerdi. Aynı zamanda ekonomik olarak da bölünmüşlerdi ve bu GSMH önerisi boşuna olurdu. Saksonya Ren piskoposluklarından başka bir tarzda yaşamakta; Napoli krallığı, Papalık devletleri, Toskana ve Venedik Cumhuriyeti(nden) herbiri kendi tarzında (yaşamaktaydı)"⁶⁴ diye yazmaktadır.

Bu delillendirmeye noktası noktasına cevap vermeden (asıl İngiltere, Cornwall, Galler ülkesi, İskoçya, İrlanda ve hatta basit olarak tüm Britanya aralarında *highlands* ile *lowlands* arasında farklar yok mudur? Bugün dahi dünyanın her yerinde büyük bölgesel farklar yok mudur?), Wilhelm Abel'in⁶⁵ XVI. yüzyıl Almanya'sı için gene de GSMH hesaplamasına giriştiğini; gümrük tarihi uzmanı Otto Stolz'a⁶⁶ göre, XVIII. yüzyılın sonunda, tüm Almanya boyunca trafiklerin cereyan ettiği yolların "belli bir birlik oluştur"duklarını; Iorjo Tadic'in⁶⁷ XVI. yüzyıldan itibaren Türk Balıkanlar'daki bir ulusal pazardan söz ettiğini, bunun Tuna'ya yakın Strumitza'nın hemen yanındaki Doljani'deki canlı ve kalabalık fuarlarda düğümlendiğini söylediğini; Pierre Vilar'ın⁶⁸ "XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Katalan faaliyet alanının yararına olmak üzere gerçek bir İspanyol ulusal pazarının kuruluşuna" tanık olunduğunu düşündüğünü belirtelim. Öyleyse IV. Carlos dönemi İspanya'sının GSMH'sını hesaplamaya kalkışmak neden saçma olsun. "Dışa kapalı" kavramına gelince, bunu kaçakçılığın genel ve başarılı bir endüstri olduğu dönemde hayal etmek güçtür. İngiltere bile, XVIII. yüzyılda görünüşte mükemmel olan sınırlarının içinde tam kapalı değildir, çay kaçakçılığı bu sınırları 1785'e kadar lezzetli bir şekilde delecektir; yani daha bir yüzyıl önce 1698'de "her yandan açık, hile(nin) çok kolay olmasından ötürü, buraya bir kez giren her şeyin, artık tamamen güvenlikte olduğu" söylenen İngiltere.⁶⁹ Böylece ipekliler, kadife, hayat suyu, özellikle Fransa'dan gelen her tür mal, kıyının iyi korunamayan bir noktasına bir kez boşaltıldıktan sonra, daha sonra herhangi bir denetlenme korkusu olmaksızın pazarlara ve perakendecilere doğru sakın sakın yol almaktadır.

Bugün bile varolmayan “mükemmel” bir ulusal pazar aramıyoruz. Aradığımız, geniş dünya ile ilişkilerin ve iç mekanizmaların bir tipidir; yani Karl Bücher’in⁷⁰ daha önceki bölümlerde uzun uzun izlediğimiz kentsel ekonomi, *stadtwirtschaft*’a zıt olarak *teritorialwirtschaft* dediği şeyi arıyoruz. Sonuç olarak, bazen denildiği gibi “merkezleştirilmiş” alana yayılan ve hükümetlerin onu az çok biçimlendirmelerine ve manevra etmelerine izin verecek kadar tutarlı hale gelmiş, hacimli bir ekonomi. Merkantilizm tam da, bir ülkenin bütünsel ekonomisinin bu manevra edilebilirliğinin ve bunun olanaklarının bilincine varılmasıdır; bunu söylemek, eğer kısaltırsak, daha o sıralarda bile bir ulusal pazarın aranmakta olduğunu söylemekle aynı şeydir.

Merkezleşmiş Ülke Ekonomisi Kentsel Ekonomi

Territorialwirtschaft ve *stadtwirtschaft*’ın derinlemesine olarak nerelerde farklılaştıkları, ancak ulusal pazarın ortaya çıkardığı sorunlara göre anlaşılabilir.

Derinlemesine. Çünkü hemen görülebilir farklar, hacme ve genişliğe ilişkin olanlardır ve bunlar gözüktüklerinden daha az öneme sahiptirler. Kuşkusuz bir “ülkenin alanının” bir yüzey, kent-devletin de bir nokta olduğu söylendiğinde, ancak biraz abartılmış olmaktadır. Ama, tıpkı her egemen kentten itibaren olduğu gibi, egemen bir ülke alanından hareketle, dış bir alan ele geçirilmekte ve Venedik veya Amsterdam veyahut Büyük Britanya örneğinde olduğu gibi, bal gibi bir ekonomi-dünya olan bir mekân ilave edilmektedir. Zafer kazanan iki ekonomik biçimde, bunun devamında, özmekânın öylesine bir aşılması vardır ki, özmekânın boyutları, farklılaştırma ögesi olarak ilk bakışta önemini kaybetmektedir. Üstelik her iki sistem bu aşma ile birbirlerine benzemektedirler. Venedik Doğu Akdeniz’in karşısında, tıpkı Hollanda’nın Endonezya-Filipinler adalarında, İngiltere’nin Hind’de olduğu gibi, sömürgeci bir güçtür. *Kentler ve ülkesel alanlar*, onları taşıyan ve aynı zamanda güçlendiren uluslararası bir ekonomiye pençelerini aynı şekilde geçirmişlerdir. Her iki tarafta da egemenlik ve nasıl söylesek, gündelik hayatın içinde *kol gezme* araçları aynıdır: donanma, ordu, şiddet ve eğer gerekirse kurnazlık, hatta kalleşlik -Onlar Meclisi’ni⁷¹ veya çok daha sonraları *Intelligence Service*’i düşünün-. Merkez Bankaları Venedik (1585), Amsterdam (1609), sonra İngiltere’de (1694) ortaya çıkmışlardır; bu merkez bankaları Charles P. Kindleberger’in⁷² bakış açısı içinde “hini hacette başvurulacak” yerlerdir ve bunlar bana her şeyden önce güç ve uluslararası egemenlik araçları olarak gözükmektedirler: sana yardım ediyorum, seni kurtarıyorum, ama seni köleleştiriyorum. Emperyalizmler, sömürgecilikler dünya dünya olalıdan beri vardılar ve her vurgulu egemenlik, okuyucuyu ve kendimi ikna etmek için sıklıkla tekrar ettiğim üzere, kapitalizm salgılar.

Eğer ekonomi-dünya açısından hareket edilecek olursa, Venedik’ten Amsterdam’a ve Amsterdam’dan İngiltere’ye geçmek aynı hareketin, aynı bütünsel gerçeğin içinde kalmak olacaktır. Sistem-ulus ile sistem-kenti ayıran, hatta zıtlılaştıran onların özyapısal örgütlenmeleridir. Kent devleti birincil denilen sektörün ağırlıklarından kurtulmaktadır. Venedik, Cenova, Amsterdam dış ticaretin onlara sağladığı buğday, yağ, tuz, hatta eti yemektirler; bu kentler odun, hammadde ve hatta tükettikleri zanaat ürününü dışarıdan almaktadırlar. Bunları kimin ürettiği ve bunların üretilme biçimlerinin köhne veya modern olması onların umurunda değildir; onlara, bu ürünleri akımın sonunda toplamak yetmektedir; acenteleri veya yerli tüccarlar bunları onlar için depolamaktadırlar. Geçimliklerini ve hatta lükslerini ilgilendiren birincil sektörün tamamı değilse bile, esaslı kısmı onlara dışsal kalmakta ve onların üretimin eko-

nomik veya toplumsal güçlüklerinden kaygılanmalarına gerek olmaksızın, onlar için çalışmaktadır. Kuşkusuz bu kentler avantajın tamamen farkında değildirler, ve çoğu zaman tersini düşünmektedirler: dışa karşı bağımlılıklarıyla meşgûl olan tüm egemen kentlerin (paranın gücünün bu bağımlılığı hiç mertebesine indirmesine rağmen) fiili durumda topraklarını büyümeye ve tarım ile endüstrilerini genişletmeye uğraştıkları görülmektedir. Ama hangi tarım ve hangi endüstriler? Zorunlu olarak en zenginleri ve en kârlıları. Çünkü her halükârda ithal etmek gerekmektedir, Floransa'ya Sicilya buğdayı ithal edelim ve Toskana'da zeytin ile bağ yetiştirelim! Böylece kent devletleri kendilerini işin başında 1. kentsel ve kırsal halklarının arasında çok "modern" bir ilişkinin içinde; 2. varolduğu zaman büyük kâr getiren ve doğal olarak kapitalist yatırıma yönelik ekimleri teşvik eden bir tarımın içinde bulmaktadır. Hollanda'nın bu kadar "ileri" bir tarımı erkenden geliştirmesi ne rastlantı, ne de topraklarının niteliğinden ötürüdür; 3. çoğu zaman başarılı olan lüks endüstrilerinin içinde bulmaktadır.

Stadtwirtschaft, Daniel Thorner tarafından her etkin kalkınmadan önce aşılması gereken safha olarak tanımlanan bu "tarımsal ekonomi"den kurtulmaktadır. Bunun tersine, merkezi devletler yavaş siyasal ve ekonomik inşalarının pençesi içinde olduklarından ötürü, bugünün birçok azgelişmiş ülkesinin gösterdiği üzere, ilerletilmesi son derece güç olan bir tarımsal ekonominin içine uzun süre batmışlardır. Geniş bir devletin siyasal inşası, eğer çoğu zaman olduğu gibi savaş yoluyla gerçekleşiyorsa, büyük bir bütçe, vergiye giderek artan oranda başvurmaya gerektirmektedir; vergi ise bir yönetim, yönetimi de daha çok para ve daha çok vergi gerektirmektedir... Ama % 90 kırsal olan bir nüfus içinde, vergi yönetiminin başarısı devletin köylüye etkin bir şekilde ulaşmasını, köylünün kendine yeterlilikten çıkmasını, bir artık üretmeyi kabul etmesini, pazarda satış yapmasını, kentleri beslemesini gerektirmektedir. Ve bu sadece ilk adımdır. Çünkü köylülüğün -ama daha sonra, çok daha sonramamül ürünler talebini artırabilmek için yeteri kadar zenginleşmesi ve kendi sırası geldiğinde zenaatkârları beslemesi de gerekir. Oluşmakta olan merkezi devletin dünyanın büyük pazarlarının hemen fethine girişilebilmesi için yapması gereken çok iş vardır. Yaşamak, bütçesinin iki yakasını biraraya getirebilmek için yapması gereken çok iş vardır. Yaşamak, bütçesinin iki yakasını biraraya getirebilmek için tarımsal ve zenaatsal üretimin ticarileşmesini teşvik etmesi ve ağır yönetim mekanizmasını örgütlemesi gerekir. Tüm canlı güçleri buradan geçmektedir. VII. Charles ve XI. Louis dönemi Fransa tarihini bu bakış açısından sunmayı isterdim. Ama bu tarih o kadar iyi bilinmektedir ki, gösterim gücü kaybolmuştur. Öyleyse Moskof devletine, hatta tekrar döneceğimiz Delhi sultanlığının (Büyük Mugal hanlığından önce) şaşırtıcı örneğine bakılsın, Delhi sultanlığı XIV. yüzyılın ilk yarısından itibaren, egemenliği altında tuttuğu muazzam alanda, pazarı gerektiren bir parasal ekonomiyi teşvik etmiştir ve bu pazarlar aracılığıyla köy ekonomisi hem sömürülmekte, hem de özendirilmektedir. Devlet gelirleri tarımsal başarıya o kadar bağlıdır ki, sultan Mehmed Tokluk (1325-1351) kuyular kazdırtmış, köylülere para ve tohumluk vermiş ve onları yönetimi aracılığıyla, şekerkamışı gibi daha verimli ekimlere yönelmiştir.⁷³

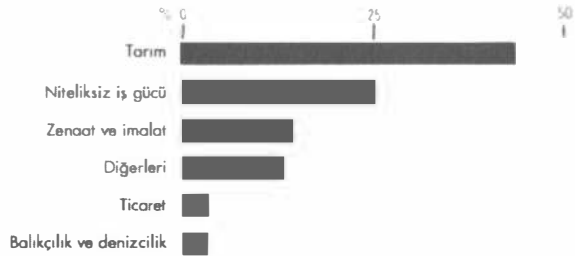
Bu koşullarda ilk kapitalist başarıların, ekonomi-dünyaya ilk ve parlak bir şekilde egemen oluşların büyük kentlerin aktifinde yer almasında şaşılacak bir şey yoktur. Ve bunun tersine, ulusal başkent Londra'nın kendinden daha çevik ve hareketlerinde daha serbest Amsterdam'ı yakalamak için çok zaman sarfetmesinde de şaşılacak bir şey yoktur. İngiltere'nin, her ulusal pazar oluşumunun tamamına erdirilmesinin gerektirdiği tarım, ticaret, ulaşım, endüstri, arz ve talep arasındaki bu güç dengeye bir kez ulaştıktan sonra, küçük Hollanda'dan artık dünya egemenliği iddialarından tamamen uzaklaşmasında da şaşılacak bir şey yoktur: ulusal pazar bir kez oluştuğundan sonra, ek bir güç oluşturmaktadır. Charles P. Kindleberger⁷⁴ Hollanda'yı yükselten

ticari devrimin, onu neden sanayi devrimine ulaştıramadığını sormaktadır. Bunun nedeni, birkaç başka neden arasında, kuşkusuz Hollanda'nın gerçek bir ulusal pazara sahip olmamasıdır. Antonio Garcia Baquero Gonzales'in,⁷⁵ koloni ticaretindeki hızlı yükselmeye rağmen endüstri devriminin su yüzüne (Katalonya hariç) tam çıkamadığı İspanya hakkında sorduğu soruya da aynı cevap verilebilir. İspanya'da ulusal pazar henüz yetersiz, kısımları birbirlerine kötü bağlanmış ve aşikâr durgunluklarla kesintiye uğratılmış değil midir?

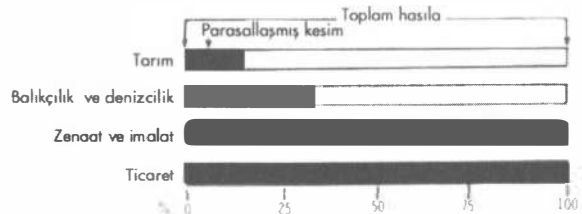
29. ENDÜSTRİ VE TİCARET PARASAL EKONOMİNİN GENİŞLEMESİYLE BÜYÜYÖRLER

Kentsel faaliyetler içinde diğerlerini çok geride bırakarak önde yer alan bu faaliyetler, kentlerin merkezi devletlere nazaran uzun süren üstünlüklerini açıklamaktadırlar. Glamman'ın işaretlerine göre.

DANİMARKA NÜFUSUNUN TÜMÜNÜN SOSYO - EKONOMİK DAĞILIMI, 1780

PARASAL DOLAŞIMA GİREN HER DALIN TOPLAM HASILA İÇİNDEKİ PAYI

SAYMAK VE ÖLÇMEK

İhtiyacımız olan şey, oluşmakta veya oluşmuş olan ulusal ekonomileri *bütünsel olarak* tartabilmektir. Şu veya bu andaki ağırlıklarını belirlemektir: büyüyorlar mı, geriliyorlar mı? Belli bir anda karşılıklı düzeyleri kıyaslamaktır. Bunun anlamı, Lavoisier'in (1791) klasik hesaplarının oldukça öncelerine varan, oldukça çok sayıda eski girişimi kendi hesabımıza ele almaktır. Daha o dönemde William Petty⁷⁶ (1648-1712) Birleşik Eyaletler ile Fransa'yı karşılaştırmayı denemişti: nüfus 1'e 13, işlenen topraklar 1'e 81, zenginlik 1'e 3 gibiydi; Gregory King de⁷⁷ (1648-1712) kendi dönemine egemen olan Hollanda, İngiltere, Fransa üçlüsünü kıyaslayacaktır. Ama Vabuban'dan Isaac de Pinto ve bizzat Turgot'ya kadar ondan fazla diğer "hesapçı" daha yarışa sokulabilir. Boisguilbert'in (1648-1714) aslında kötümser olan (ama 1696 Fransa'sı hoşla giden veya güven veren bir manzara sunmamaktadır) bir metni, bizi tam da günümüze has vurgularıyla duyulandırmaktadır: "... olabilecek olandan değil de, yalnızca olandan sözedildiğinde (Fransa'nın ulusal) hasılasının bugün, gelirlerinde olduğu kadar endüstri fonlarında da, yılda beş veya altı yüz milyon daha az olduğu görülür; durum kırk yıl önce böyle değildi. Kötü durum hergün artmaktadır: yani azalma; çünkü aynı nedenler yerli yerlerinde hep durmaktadırlar ve hatta artmaktadırlar, ama bunun böyle olmasından kralın gelirlerini suçlamak mümkün değildir, çünkü bu gelirler iki yüz yıldan beri her otuz yılda hep iki katına çıkarlar-ken, bin altı yüz altmıştan beri yalnızca üçte bir kadar artmışlardır".⁷⁸ Görüldüğü üzere, hayranlık verici bir metin. Aynı şekilde Isaac de Pinto'nun⁷⁹ İngiltere'nin ulusal hasıla kitlesini aralarında böldüğü onbir "satır" (topraklardan madenlere). Bu bölümlenme fazla bir fark olmaksızın, bugünkü ulusal muhasebe satırlarına yaklaşmaktadır.

Ulusal "zenginlikler" konusundaki bu eski araştırmalar boyunca ve toplayabildiğimiz dağınık rakamlar boyunca, acaba geçmişe, 1924'ten⁸¹ itibaren taslağı çizilmeye başlayan ulusal muhasebe hesaplarından ötürü alışık olduğumuz "bütünsel miktarlar bakışı"ndan⁸⁰ bakma olanağı var mıdır? Bu cins hesapların hatalarının olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır, ama Paul Bairoch'un⁸² haklı olarak söylediği üzere, bunlar bu an için, hayati *gelişme* sınırını bugünkü ekonomiler ve benim eklediğim üzere, eski ekonomiler boyunca kavrayabilmenin yegâne yöntemidir.

Ulusal muhasebenin bir teknik değil de, daha şimdiden bizatihi bir bilim olduğu ve politik iktisatla birleşerek onu deneysel bir bilim haline getirdiği konusunda Jean Marczewski'yle bile aynı fikirdeyim.⁸³

Ama okuyucunun niyetlerim konusunda fazla yanılmaması gerekir, devrimci olacak bir iktisat tarihinin ilk kilometre taşlarını döşemekte değilim. Ulusal muhasebenin tarihçeye yararlı birkaç kavramını belirttikten sonra, yalnızca başlangıç hesaplamalarına, elimizdeki belgelerin izin verdiği ve bu kitabın ölçeğinde olan yegâne hesaplamalara gelmeyi istiyorum. Büyüklük sıralamalarına ulaşmak; oranları, katsayıları, gerçeğe yakın (eğer güvenilir değilse) *çarpanları* açığa çıkartmaya uğraşmak, henüz başlamamış ve yakında da başlayacakmış gibi gözükmeyen büyük boyutlu araştırmalara bir giriş yolu çizmek. Bu muhtemel büyüklük sıralamaları bize en azından, geriye yönelik bir muhasebenin olanaklılığı konusunda kuşkulu olmamız imkânını sağlayacaktır.

Üç Değişken ve Üç Büyüklük

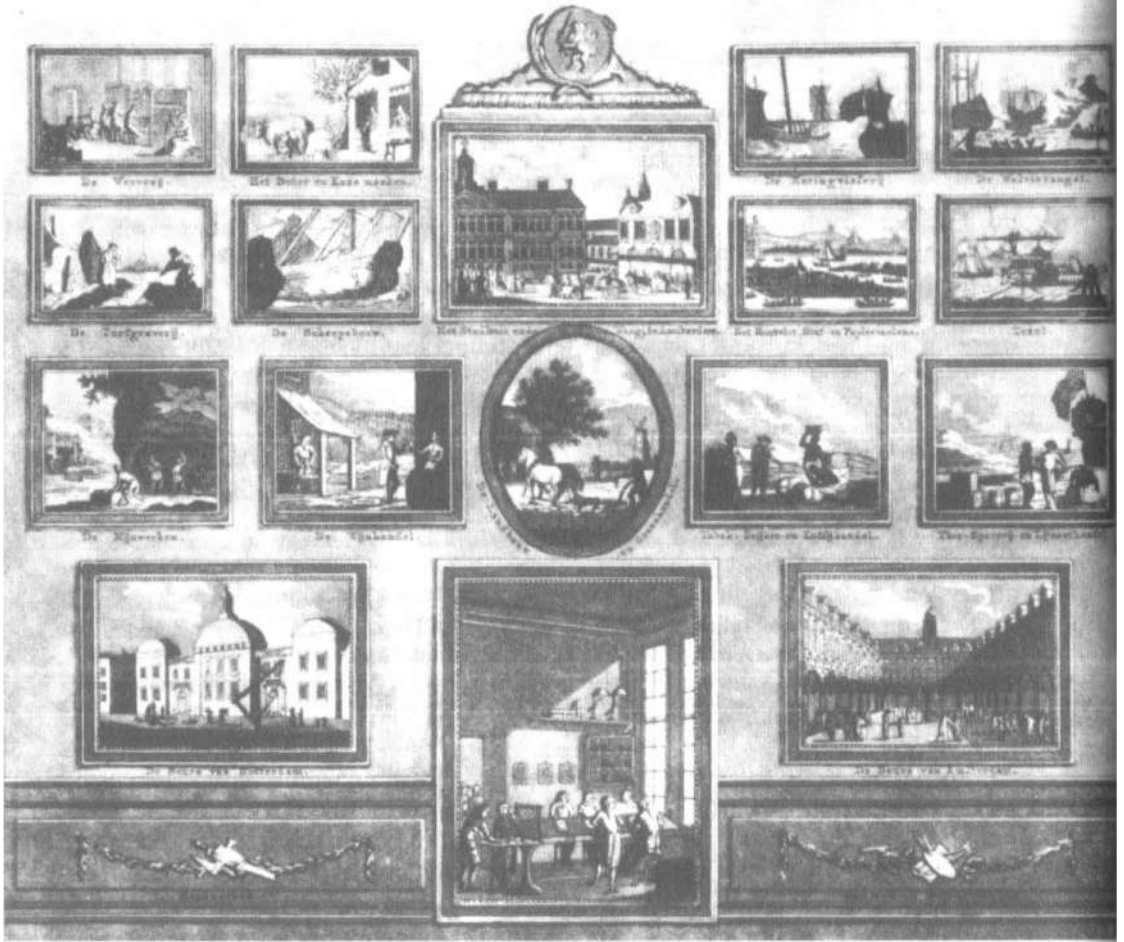
Birincisi, yavaş salınımları olan bir stok olan *mal varlığı*; ikincisi bir akım olan *ulusal gelir*; üçüncüsü bir oran olan *pro capite* veya hâlâ denildiği gibi *per capita* gelir.

Mal varlığı bütünsel zenginlik, belli bir ulusal ekonominin birikmiş rezervlerinin toplamı, üretim sürecine müdahale eden veya edebilecek olan sermaye kitlesidir. Eskiden “aritmetikçiler”i büyüleyen⁸⁴ bu kavram bugün en az kullanılanıdır ve yazık olmaktadır. Bir iktisatçı⁸⁵ sorularımdan birine cevap verirken bana “patrimoniyal ulusal muhasebe” henüz yok diye yazmış ve bu durum “bu cins ölçüyü sakat bırakıyor ve hesap bilimimizi yetersiz kılıyor” diye eklemişti. Bu boşluk, birikmiş sermayenin gelişmedeki rolünü tartmak isteyen tarihçi için hayıflanılacak bir şeydir ve tarihçi bu birikmiş sermayenin bazen aşıkâr olan etkinliğini, bazen de yatırılma imkânı bulamadığından ötürü ekonomiyi tek başına ileri götürme konusundaki güçsüzlüğünü; bazen de geleceği belirleyen faaliyetler alanında, sanki atalet ve rutinin damgasını yemiş gibi, seferber olmaksızın gecikmesini farketmektedir. Endüstri devrimi İngiltere’de büyük ölçüde büyük sermayenin kıyısında, Londra’nın kıyısında doğmuştur.

Ulusal gelir ile sermaye stoğu arasındaki oranın önemini daha önce gösterdim.⁸⁶ Simon Kuznets⁸⁷ bu oranın 1’e karşı 7-3 arasında olduğunu düşünmektedir; yani eski bir ekonomi üretim sürecini güvenceye almak için yedi yıllık normal çalışmaya kadar varan bir miktarı seferber ederken, bu rakam günümüze yaklaştıkça düşmektedir. Böylece sermaye etkinlik kazanmış olmalıdır ki, bu gerçeğe yakından daha fazla bir şeydir, ama tabii ki ele alınan tek veçhenin ekonomik etkinlik olması durumunda.

Ulusal gelir ilk bakışta basit bir kavramdır: ulusal muhasebe “ulus ekonomisini muazzam bir girişim halinde özümleme” faaliyeti değil midir?⁸⁸ Ama bu basitlik dün uzmanlar arasında birçok “skolastik” tartışmaya ve “söz düello”larına yol açmıştır.⁸⁹ Zaman bunları yatırtmıştır ve bize bugün sunulan tanımlar (kuşkusuz gerçekte olduğundan daha çok, görünüşte açık) birbirlerine o kadar benzemektedirler ki, Simon Kuznets’in (1941) basit formülü “bir ‘ulus’ tarafından bir yılda üretilen tüm ekonomik malların net değeri”,⁹⁰ veya Y. Bernard ve J. C. Celli’nin karmaşık formülleri “belli bir dönemde yaratılan mal ve hizmet cinsinden ulusal kaynakların akımının temsili toplamı”nın⁹¹ seçilmesi bir şey değiştirmemektedir. Esas olan ulusal gelirin, Claude Vimont’un dediği gibi,⁹² üç bakış açısından ele alınabileceğidir: *üretim*, özel kişiler ve devletin *geliri*, *harcama* açılarından. Artık tek bir toplama değil de, en azından üç toplama işlemiyle karşı karşıyayız ve biraz düşünülünce, vergi kitlesini çıkartıp çıkartmamaya, üretim sürecinde kullanılan sermayenin düzenli aşınmasının çıkartıp çıkartmamaya, hesapların üretimin başlangıcında (faktör maliyetine göre) veya piyasa fiyatına bakarak (bunlar vergilerin katılmasına gerektirir) yapılmasına göre elde edilecek toplamların sayısının artacağı farkedilecektir. Bu durumda, bu labirente giren tarihçiye, Paul Bairoch’un⁹³ bir toplamdan diğerine, onu duruma göre % 2, 5 veya 10 azaltarak nasıl geçileceğini öğreten basitleştirici makalesini öneriyorum.

Akılda tutulması gereken üç eşdeğerlilik vardır: 1) Gayri safi milli hasıla (GSMH) = Safi milli hasıla (SMH) artı vergiler, artı sermayenin aşınma payı; 2) SMH = net milli gelir (MG); 3) MG = tüketim artı tasarruf.

Birleşik Eyaletlerin "geçim olanakları" veya GSMH'sı 17 tablo halinde, W. Kok'un estampı, 1794.

1	2		3	4
5	6	7	8	9
10	11	12	13	14
15		16		17

1. Dokuma, 2. Tereyağ ve peynir imalatı, 3. Ringa avı, 4. Balina avı,
5. Turba yatakları, 6. Gemi inşa, 7. Amsterdam belediye sarayı ve kantarı, 8. Ağaç endüstrisi, bıçkılıhane ve kâğıt imalatı, 9. Texel,
10. Maden işletmeciliği, 11. Şarap ticareti, 12. Tarım ve tahıl ticareti, 13. Tütün, şeker ve kahve ticareti, 14. Çay, baharat ve bez ticareti,
15. Rotterdam borsası, 16. Ticaret şubeleri, 17. Amsterdam borsası.

Bu cinsten bir araştırmaya giren tarihçi için en azından üç yol vardır: tüketimden veya gelirden veya üretimden yola çıkmak. Ama makul olalım: fazla bir pişmanlık duymadan oynadığımız bu toplamalar bugün yaklaşık % 10, hatta % 20; eski ekonomiler söz konusu olduğunda da % 30 hata payıyla bilinebilmektedir. Bu olgudan ötürü, her tür özenli yaklaşım yasaklanmış durumdadır. Kaba değişimler ve eklemeler kullanmak zorundayız. Zaten tarihçiler GSMH'dan, onu net hasıla'dan ayırmadan konuşmak gibi iyi veya kötü bir adet edinmişlerdir. Ne yapalım. Ulusal gelir veya ulusal ürün (gayri safi veya safi) bizim ufkumuzda birbirlerine karışmaktadırlar. Belli bir ekonomi için, belli bir dönem için onun zenginliğine ilişkin tek bir düzey araya-bileceğiz ve bulabileceğiz, bu yaklaşık rakam tabii ki ancak diğer ekonomilere ilişkin büyüklüklerle karşılaştırıldığında işe yarayacaktır.

Pro capite milli gelir bir orandır: paya GSMH; paydaya nüfus. Eğer üretim nüfustan daha hızlı büyürse, *pro capite* ulusal gelir artar; tersi durumda azalır; veya üçüncü olasılık, oran değişmeden kalır. Büyüme ölçmek isteyen için, ulusal kitlenin ortalama hayat düzeyini ve bu düzeydeki değişimleri belirleyen bu anahtar katsayıdır. Tarihçiler oldukça uzun zamandan beri, reel fiyatlar veya ücretlerden veyahut "ev kadınının filesinden" hareketle bunun hakkında bir fikir oluşturmaya uğraşmışlardır. Bu girişimler J. Fourastié, R. Grandamy ve W. Abel'in (bkz. yukarıda s. 111) ve P. Brown ile S. Hopkins'in (bkz. aşağıda s. 535) diyagramlarıyla özetlenmiştir. Bunlar *pro capite* gelirin kesin düzeyini değilse bile, en azından onun değişimlerinin yönünü aydınlatmaktadırlar. En düşük ücretlerin, tarihsel araştırmanın benzersiz "ajan"ı olan şu duvarcı ustası yamağının (oldukça iyi tanıdığımız bir kişi) ücretinin, ortalama hayat düzeyi dalgalarını kabaca izlediğine uzun süre inanılmıştır. Bunun gösterimi Paul Bairoch'un⁹⁴ devrimci içerikli olan yakın tarihli bir makalesinde yapılmıştır. Nitekim, eğer *taban ücret* olan düz bir işçinin, aşağı yukarı asgari ücretle akra-ba olan ücreti elifi elifine biniyorsa (yani eğer bir veya birçok günlük durumu biliyorsak ve kendi yüzde doksan dokuz böyle gösteriyorsa), Paul Bairoch'a göre, istatistik olarak incelediği Avrupa'nın XIX. yüzyılı için, *pro capite* ulusal geliri elde etmek için, bu gündelik ücreti 196'yla çarpmak yeterlidir. Bu, yapısalcı bir bakış açısı içinde, güçlü bir şekilde açıklayıcı olan bir korelasyonun keşfi demektir. İlk bakışta inanılmaz gelen bu beklenmedik katsayı teorik olarak değil de, geçen yüzyılın bol bulunan istatistiklerinden pragmatik olarak çıkartılmıştır.

Bu katsayı Avrupa'nın XIX. yüzyılı için oldukça iyi tutmaktadır. Paul Bairoch 1688 ile 1770-1778 İngiltere'sine ilişkin olarak yaptığı bir araştırmadan,⁹⁵ bu kez biraz hızlı bir şekilde, korelasyonun 1688'de Gregory King'in döneminde 160 ve 1770-1778'de 260 civarında olduğunu çıkartmıştır. Buradan hareketle daha da çabuk sonuçta vararak, "hesaplanan verilerin bütününü 200 civarında ortalama bir *ratio*'nun benimsenmesinin, XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllar Avrupa'sı çerçevesinde geçerli bir yaklaşım olduğu" postülasını ilân etmiştir. Ben bundan onun kadar emin değilim ve onun farkına varışlarından, bu *ratio*'nun artma eğiliminde olmasını aklımda tutuyorum. Eğer her şey eşitse, bu *pro capite* gelirin nisbi olarak artma eğiliminde olacağı anlama-na gelecektir.

1534'te tersane işçisinin günde 22 *soldi* (yazın 24, kışın 20)⁹⁶ kazandığı Venedik'te, önerilen 200 korelasyonu 4400 *soldilik* bir *pro capite* gelir verecektir, yani 35 düka, bir *Arte della Lana* zenaatkârının yıllık ücretinin (148 düka) çeyreği. Ve kuşkusuz bu yün endüstrisi zenaatkârı Venedik'te bir ayrıcalıklıdır, ama bu 35 düka rakamı bana gene de biraz düşük gelmektedir. Eğer bunu kabul edersek, Venedik GSMH'sı 7 milyon düka (200.000 nüfus) rakamına ulaşırız.⁹⁷ Venedik uzmanı tarihçilerin yaptıkları başka hesaplardan çok düşük olanları, benim kendi hesabıma bu ra-

kamı 7.400.000 düka civarında olarak tahmin etmeme yol açmıştı.⁹⁸ Benzerlik gene de fena değildir.

Başka bir örnek: 1525'e doğru Orléans'da düz bir işçinin yevmiesi 2 *sol* 9 *denier*'dir.⁹⁹ Eger aynı 200 oranı (15 milyonluk bir nüfus tabanı üzerinde) uygulanacak olursa, F.C. Spooner'ın şemasının kabul ettiği *maksimum*'dan çok daha yüksek bir ulusal gelir elde edilecektir. Demek ki, Venedik için muhtemelen biraz düşük olan korelasyon, aynı dönemde Orléans için kesinlikle çok yüksektir.

Sonuncu örnek: Vauban 1707'de *Dixme Royale* (Krallık ondabiri) adlı kitabında, ortalama "işçi" ücreti olarak, gündeliği yaklaşık 12 *sol*'den, yılda ortalama 180 gün çalışan bir dokumacıyı seçmiştir, yani yılda 108 *livre*'lik bir kazanç.¹⁰⁰ Bu ücret tabanından *pro capite* hasıla (12 *sol* 200) 2.400 *sol* veya 120 *livre* olacaktır. Ve bu durumda söz konusu dokumacının hayat tarzı, olağan olacağı üzere, ortalamanın hafifçe üstünde olacaktır (108'e karşı 120). 19 milyon nüfusu olduğu varsayılan Fransa'nın GSMH'sı 2.280 milyon *livre* civarında olacaktır. Oysa bu sonuç Charles Dutot'nun Vauban'ın sektörel tahminlerinden hareketle hesapladığının adeta tamamen aynıdır.¹⁰¹ 1707'de bu kez 200 korelasyonu geçerliye benzemektedir.

Tabii ki kesin veya hemen hemen kesin bir sonuca ulaşabilmek için, yukarıdakilere benzeyen yüzlerce sağlama yapmak gerekmektedir. Böylesine girişimler başlangıçta tabii ki kolay olacaktır. Sayılamayacak kadar çok veriye sahibiz. Örneğin, bir an için gündeme getirdiğimiz Charles Dutot¹⁰² Fransız monarşisinin *reel* bütçesinin çağlar boyunca artıp artmadığını kendine sormaktadır. Sonuç olarak, bugün diyeceğimiz üzere, bu bütçeleri *cari fiyatlardan*, *cari livre* cinsinden hesaplamaya uğraşmaktadır. Bunu yapabilmesi için fiyatları dönemler boyunca kıyaslaması gerekmektedir. Bu fiyatların seçimi eğlencelidir (anamlı olup olmadıkları başka bir sorudur): bir ök, bir tavuk, bir kaz palazı, bir domuz, bir tavşan... ona göre karakteristik olan bu fiyatların arasında bir "kol işçisi"nin ücreti de yer almaktadır? 1508'de Auvergne'de 6 *denier*; Champagne'da aynı sıralarda bir *sol*... Sonra bu fiyatlarla XV. Louis dönemindeki 1735 yılının fiyatları arasında bir mütekabiliyet aramıştır; işçinin yevmiesi yazın 12 ve kışın 6 *sol*'e çıkmıştır. Bu konuda 200 katsayısı bizi nereye götürecektir? Bu rakam en gelişmiş ölkeler hariç, bu döneme uymuyora benzemektedir.

Her ne olursa olsun, Paul Bairoch'un girişimi şimdiye kadar bir kenarda bırakılan ve birbirlerinden ayrı olarak kalan sayılamayacak kadar çok öcrete bir değeri vermekte, kıyaslamalara olanak sağlamaktadır. Bu yaklaşım aynı zamanda (eger yanlışlıyorsam) hiçbir zaman tüketilemeyen, Eski Rejim'de çalışan gün ve tatil olan bayram günleri sayısına yeniden değeri vermekte ve bizi ücretli emek tarihinin hayırsız ormanına girmeye bir kez daha zorlamaktadır. XVIII. yüzyılda bir ücret gerçekte nedir? Ve bunu her şeyden önce tek bir bireyin hayatıyla değil de, bir ailenin gider bütçesiyle kıyaslamak gerekmez mi? Tamamlanması gereken koskoca bir program.

Birkaç Anlama Çekilebilen Üç Kavram

Araçları, aletleri tanımladık. Ama kavramları da tanımlamak gerekmektedir. En azından üç kelime bu tartışmaya bir anlam vermektedir: büyüme, kalkınma, gelişme. Bunlardan ilk ikisi dilimizde çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanılmaktadır, tıpkı *growth* ve *development*, *wachstum* ve *entwiclung* (zaten J. Schumpeter'in¹⁰³ kullandığı sonuncu terim ortadan kalkmaktadır) gibi; İtalyancada uygulamada yalnızca

sviluppo kelimesi vardır, İspanyolcadaki *crecimiento* ve *desarollo* kelimeleri ancak Latin Amerika iktisatçıların dilinde birbirlerinden ayrılmaktadırlar, çünkü bunlar A. Gould'a göre, yapılara ilişkin olan kalkınma (*desarollo* ile öncelikle *pro capite* gelir artışına ilişkin olan büyümeyi (*crecimiento*) farklılaştırma zorunluğunu duymaktadırlar.¹⁰⁴ Nitekim hızlı bir ekonomik modernleşmeyi fazla bir tehlikeye atılmadan planlayabilmek için, her zaman birlikte gitmeyen iki gözlemi birbirinden ayırmak zorunludur; GSMH'yi gündeme getireniyle, *pro capite* gelire ilişkin olanını. *Kabaca*, eğer gözlüğümün içine GSMH toplamını alırsam "kalkınma"ya dikkat ediyorum; eğer gözlemimi *pro capite* GSMH'ya yöneltiyorsam daha çok "büyüme" eksenindeyim demektir.

Demek ki bugünkü dünyada, eğilimin artık tek bir kullanma yönünde olduğu Batı'da olduğu gibi, iki hareketin çıktığı; ve bunun tersine iki hareketin birbirlerinden farklılaştığı, hatta zıtlığı ekonomiler vardır. Tarihçi ise daha da karmaşık durumlarla karşılaşmaktadır: büyümelerle ama aynı zamanda *eski* büyümelerle; *kalkınmalarla* (XIII., XVI., XVIII. yüzyıllar), ama aynı zamanda *durgunluklar* ve *gerilemeler*'le karşılaşmaktadır (XIV., XVII. yüzyıllar). XIV. yüzyıl Avrupa'sında eski kentsel ve toplumsal yapılara doğru gerileme, önkapitalist yapıların gelişmesinin geçici duraklaması vardır. Bununla birlikte, *pro capite* gelirde şaşırtıcı bir artışa tanık olunmaktadır: Batılı insan XV. yüzyıla kadar hiç bu kadar çok ekme ve et yememiştir.¹⁰⁵

Ve bu zıtlıklar da yeterli değildir. Örneğin Avrupa yarışmalarında XVIII. yüzyıl Portekiz'i -bu ülkede yapısal yenilik yoktur, ama Brezilya'nın sömürsü onun lehine olmak üzere artmaktadır- kuşkusuz Fransa'dakinden daha yüksek bir *pro capite* gelire sahiptir. Ve Portekiz kralı herhalde Avrupa'nın en zengin hükümdarıdır. Böylesine bir Portekiz'e ilişkin olarak ne kalkınmadan, ne de gerilemeden söz edemezsiniz; tıpkı *pro capite* geliri dünyanın en yükseği olan günümüz Kuveyt'i için olduğu gibi.

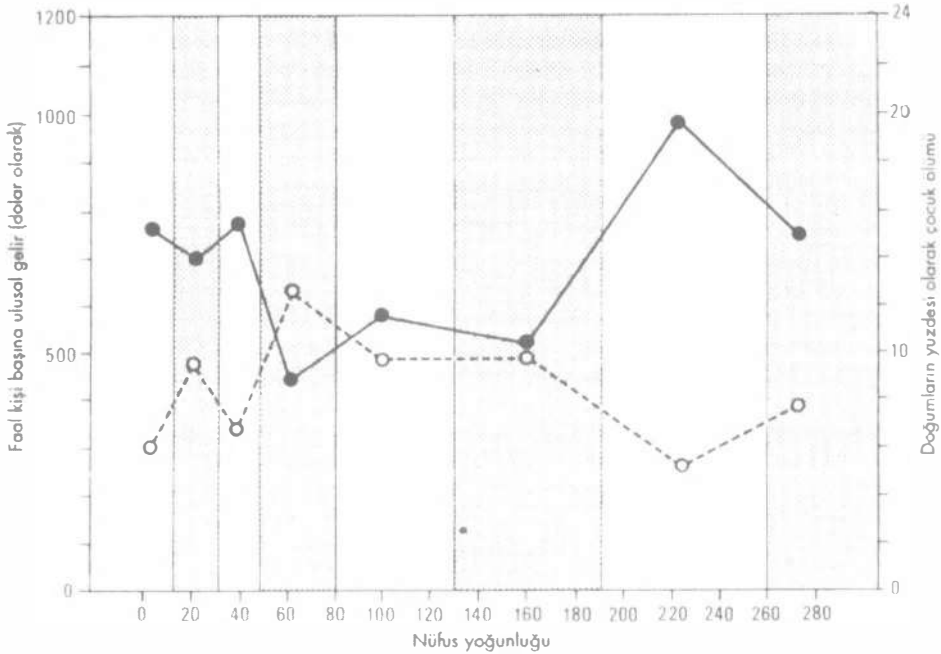
Bu tartışmada *gelişme* kelimesinin adeta tamamen terkedilmiş olmasına hayıflanmak gerekir. Bu kelime aşağı yukarı kalkınma ile aynı anlama sahipti ve çok uygun bir şekilde (biz tarihçiler için) *nötr* gelişme (yani yerleşik yapılarda kopuş olmadan) ve *nötr olmayan* gelişme (yani ileri doğru hareketiyle, içinde geliştiği çerçeveleri kıran) ayrımı yapılmaktaydı.¹⁰⁶ Kelime haznesinin incelikleri üzerinde fazla duraklamadan, acaba kalkınmanın *nötr olmayan* gelişme olduğu ileri sürülebilir mi? Ve *nötr* gelişmeyi de, petrolün Kuveyt'e sağladığı zenginlik veya Brezilya altınının Pombal'ın Portekiz'ine sağladığı zenginlik akımı olarak belirlemek mümkün müdür?

Büyüklik Sıralamaları ve Korelasyonlar

1976 tarihli Prato kollokyumunun¹⁰⁷ gösterdiği üzere, birçok tarihçi geriye yönelik ulusal muhasebelere karşı değilse bile, en azından bunlara karşı kuşkuludur. Elimizin altında yalnızca narin ve kötü gruplandırılmış rakamlar vardır. Hesap yapan bir kişi *bugün* bunları bir yana atar, çünkü başka rakamlara sahiptir. Ama ne yazık ki bizim durumumuz böyle değil. Ancak rakamlar geriye yönelik olarak dizgeler halinde değilse de, bu miktarlar arasında korelasyonlar aramak ve bir değerden diğerine geçmek, toplamaları adım adım yeniden oluşturmak ve bu hacimlerden hareketle başka hacimler hesaplamaya kalkışmak gene de mümkün olarak gözükmektedir. Yani Ernest Wagemann'ın çok merak uyandırıcı ve çok az okunmuş olan *Das Ziffer als Detective* adlı küçük kitabında¹⁰⁸ yaptığı gibi. Tabii ki detektif rakam değil de, onunla oynayandır.

Sonuçta yalnızca büyüklük sıralamalarına sahip olduğumuz için, nihai amacımız bunların bir bakıma hepsinin birden kendilerini aklamaları ve sağlamalarını yapabilmeleri için, onların birbirlerine destek vermelerini sağlamaktır. Adeta tartışma dışı kalan oranlar yok mudur? Örneğin XIX. yüzyıl öncesine ait nüfus rakamları, kentsel nüfus/kırsal nüfus oranlarının kabaca elde edilmesine izin vermektedirler: bu açıdan Hollanda XVIII. yüzyılda bir yanda % 50, diğer yanda % 50'lik oranlarıyla bir rekor kırmaktadır.¹⁰⁹ Aynı dönemde İngiltere'de kentler herhalde % 30'luk bir ağırlığa sahiptirler,¹¹⁰ bu oran Fransa için % 15-17 olmalıdır.¹¹¹ Bu yüzdeler tek başlarına, bütüne ilişkin göstergeler olmaktadır.

Nüfus yoğunluğu hakkında spekülasyon yapmak ilginç olurdu, ama bu konuda fazla uğraşılmamıştır. Ernest Wagemann'ın¹¹² 1939 yılı için hesapladığı tablo, yazarı ne düşünürse düşünsün, *ipso facto* tüm dönemler için geçerli değildir. Ama gene de aşağıda iktibas ediyorsam, bunun nedeni iyiye veya kötüye yönelik dönemleri aşan *yoğunluk eşikleri*'ne ilişkin muhtemel bir doğruyu içermekte olmasıdır. Lehte veya aleyhte olan nüfus yoğunlukları, tıpkı bugün az gelişmiş ülkelerde olduğu gibi,

30. ERNEST WAGEMANN'IN EŞİKLERİ

E. Wogemann'ın verilerinden (*Economia Mundial*, s. 59 ve 62) hareketle F. Braudel tarafından oluşturulan bu grafik (*Annales ESC*, 1960, s. 501), bazıları hep yararlı (beyaz sütunlar), bazıları da hep zararlı (gri sütunlar) olacak (hangi ülke olursa olsun) iki yoğunluk haddini birbirinden ayırmaktadır. Bunlar 1939 yılındaki 30 kadar ülkenin istatistiklerinden elde edilmiştir. Üç rakam kullanılmıştır: nüfus yoğunluğu, faal kişi başına gelir (siyah daire) ve çocuk ölüm yüzdesi (beyaz daire). Wagemann mekândan zamana geçerek, biraz aceleyle, nüfusun artarken yararlı bir dönemden, zararlı bir döneme geçeceği ve bunun nüfusun, tablonun eşiklerinden birini aştığı her seferinde alternatifli olarak meydana geleceği sonucuna varmaktadır.

endüstri öncesi toplumların ekonomileri üzerinde ağırlık yapmışlardır. Ulusal bir pazarın olgunluğu veya örgütlenmesinin muhtemel bozulması kısmen bunun sonucuudur. Demek ki, artış halindeki nüfus, ona çoğu zaman atfedilen ilerlemeci ve yapıcı işleve her zaman sahip olmadığı gibi, üstelik bu işleve, ötesine geçildiği zaman her şeyin alt üst olduğu bir eşige kadar sahip olabilmektedir. Güçlük bu eşğin, bana göre pazar ve üretim tekniklerine göre, mübadelelerin cins ve kitlesine göre değişiyor olmasındadır.

Faal nüfusun ekonominin çeşitli dallarına nasıl dağıldığını görmek de yararlı olacaktır.¹¹³ Bu dağılım Alçak Ülkeler için 1662'ye doğru,¹¹⁴ İngiltere'de 1688 civarında,¹¹⁵ Fransa'da 1758'e doğru,¹¹⁶ Danimarka'da 1783'te...¹¹⁷ farkedilmektedir. Gregory King'in 43 milyon sterling lira olarak tahmin ettiği İngiliz ulusal hasılasının (1688) içinde tarım 20 milyondan fazlasını, endüstri 10 milyondan biraz azını, ticaret 5 milyondan biraz fazlasını temsil etmektedir. Bu oranlar Quesnay'nin modelindekilerle aynı değildir¹¹⁸ (tarım 5 milyar *livre tournois*, endüstri artı ticaret 2 milyar): XV. Louis Fransa'sı İngiltere'den daha fazla kırsal faaliyetlerin içine batmıştır. Wilhelm Abel¹¹⁹ Quesnay modeline göre yaklaşık bir hesaplama denemesinde, XVI. yüzyıl Almanya'sından Otuz Yıl Savaşları'nın yıkıntılarında önce, tarım alanına XVIII. yüzyıl Fransa'sından daha fazla batmış olduğunu tahmin etmektedir.

Tarım hasılası/endüstri hasılası oranı (A/I) *her yerde* endüstrinin lehine değişmiştir, ama yavaş yavaş. Endüstri İngiltere'de tarımı ancak 1811-1821'de geçebilmiştir.¹²⁰ Fransa'da 1885'ten önce geçememiş, Almanya (1865)¹²¹ ve ABD'de (1869)¹²² daha önce geçmiştir. Akdeniz'in tümü için XVI. yüzyıla ilişkin *kesin olmayan* bir hesaplamada,¹²³ $A = 5$ kere I eşitliğini ileri sürmüştüm, bu oran *herhalde*, o yüzyıl Avrupa'sının tümü için geçerlidir. Eğer cevap evetse, Avrupa'nın ne kadar yol aldığı görülecektir.

Başka bir korelasyon: mal varlığı ile ulusal hasıla arasındaki oran. Keynes kendi zamanının dünyası için sermaye stokunu ulusal gelirin üç veya dört katı olarak hesaplamak adetine sahipti. Nitekim XIX. yüzyıl ABD'si için Gallman ve Goldsmith tarafından 3'e 1 ve 4'e 1'lik oranlar bulunmuştur;¹²⁴ günümüzde çeşitli az gelişmiş ülkeler için rakamlar 5'e 1 ile 3'e 1 arasında değişmektedir. Simon Kuznets'e göre¹²⁵ eski ekonomiler için oran 1'e 3 ilâ 1'e 7 arasında değişmektedir. Açıkçası, bu konuda Gregory King'in tahminlerini kullanmak zordur. Ona göre 1688'e doğru İngiliz mal varlığı 650 milyon sterling lira kadardır; bunun 234 milyonu toprak, 330 milyonu emek gücüdür. Geriye kalan 86 milyon hayvanlar (25), değerli madenler (28) ve çeşitli unsurlar (33) olarak bölünmektedir. Eğer toplamdan emek gücü çıkartılacak olursa, 43,4 milyonluk bir ulusal hasılaya karşılık 320 milyon rakamı elde edilmektedir. Yani yaklaşık 7'ye 1 oranı.

Alice Hanson Jones¹²⁶ 1774'teki bazı Amerikan "kolonileri"ndeki fert başına geliri tahmin edebilmek için bu muhtemel katsayılardan yararlanmış ve mal varlığını hesaplamasına olanak veren bir soruşturmadan yola çıkmıştır. 200 dolarla (1'e 5'lik bir oran) 350 dolar (1'e 3'lik bir oran) arasında bir *pro capite* gelir elde etmiş ve ABD'nin bağımsızlık arefesinde, Avrupa ülkelerindekinden daha yüksek bir hayat seviyesine sahip olduğu sonucuna varmıştır. Sonuç eğer doğruysa, kuşkusuz yansıması olacaktır.

Ulusal Borç ve GSMH

Rakamın bol olduğu kamu maliyesi alanında korelasyonları açığa çıkartmak mümkündür: bunlar her tür ulusal muhasebe inşasının ilk çerçevesini sağlamaktadırlar.

Kamu borcuyla (bunun XVIII. yüzyılda İngiltere’de ne kadar büyük bir rolü olduğu bilinmektedir) ve GSMH arasında böylece bir oran vardır.¹²⁷ Borç, ortaya bir tehlike çıkmadan, ulusal gelirin iki katına ulaşabilir. Bu hesaba göre İngiliz maliyesinin sağlıklı olduğu kanıtlanacaktır, çünkü örneğin 1783 veya 1801’deki gibi en kritik konjonktürlerde bile, ulusal borç GSMH’nın hiçbir zaman iki katına ulaşmamıştır. Tavan hiçbir zaman delinmemiştir.

Bu kuralın bir altın kural olduğunu kabul edersek, Fransa 13 Ocak 1561’de tehlikeli bir konumda olmayacaktır. Genel bir alarmin verildiği bu sıralarda, şansölye Michel de l’Hopital, 43 milyon *livre*lik bir borç yükünün altına girdiklerini itiraf etmiştir,¹²⁸ yani muhtemel oranlara göre en azından 200 milyon *livre*lik bir GSMH’ya karşılık, devlet bütçesinin dört katı. Maria Theresa’nın Avusturya’sı için de hiçbir tehlike yoktur. Avusturya Veraset Savaşı’ndan sonra (1740) devlet gelirleri 40 milyon florine ulaşırken, borç da önemli miktardadır: 280 milyon ama, GSMH o sıralar 5-600 milyon civarında olmalıdır. *İlke olarak* dayanılır borç yükü yalnızca 200 milyon olmalıdır. Aslında Yedi Yıl Savaşı yeni bir harcamaya kuyusu açacak ve Maria Theresa her tür savaşçı eylemden vazgeçmek zorunda kalacaktır. Ve hatta borcunun faizini % 4’e düşürerek, maliyesini düzeltmeyi bile başaracaktır.¹²⁹

Fiili durumda, kamu borcunun yol açtığı güçlükler geniş ölçüde mali yönetimden ve halkın güveninin az veya çok olmasından da kaynaklanmaktadır. Fransa’da devlet borcu 1789’da ulusun olanaklarını aşmamaktadır (3 milyar borç, yaklaşık 2 milyar GSMH); her şey düzen içindedir veya olmalıdır. Ama Fransa ne tutarlı, ne de etkin olan mali bir siyaset sürdürmektedir. Bu alanda İngiliz becerikliliğinin uzağındadır. Ve kendini devletin fakirliğinden kaynaklanan bir bunalımın değil de, siyasal bir bunalımla katlanan mali bir bunalımın karşısında bulmuştur.

Diğer Oranlar

Para kitlesine, mal varlığına, ulusal hasılaya ve bir devletin bütçesine ilişkin oranlarını ele alacağız.

Gregory King¹³⁰ kendi ülkesinde tedavülde olan değerli maden kitlesini 28 milyon, mal varlığını da 320 milyon sterling olarak tahmin etmektedir, yani % 11,42. Eğer 1’e 10 gibi yaklaşık bir oran kabul edilecek olursa, XVI. Louis Fransa’sı 1 milyar veya 1,2 milyar *livre* olarak tahmin edilen (bu bana göre çok düşük bir rakamdır) bir para stokuna sahipken, mal varlığı en azından 10-12 milyar kadar olacaktır. İngiltere’nin 1688’deki para stoku ile GSMH’sı da (ve yalnızca mal varlığı değil) karşılaştırılabilir, ama para dolaşımıyla yapılacak kıyaslamalar bizi uzağa götürmez. Çünkü para dolaşımı o çağda yaşayanlar tarafından ancak arada bir tahmin edilmekte veya tartılmaktadır: bir yüzyıl için, eğer o da çıkarsa, tek bir rakama sahip olduğumuz olmaktadır.

Brueghel'in (1564-1636) Yükümlülüklerin ödenmesi tablosu, Gand, Güzel Sanatlar Müzesi.

Bunun tersine bütçe yıl be yıl bilinmektedir; onunla birlikte rahatlatıcı *dizgisel* belgelere kavuşmuş oluyoruz. Buna bağlı olarak, 1976'da Prato haftası için seçilen program *Kamu maliyesi ve GSMH* olmuştur. Bu kollokyum hiçbir şeyi sonuca bağlamadıysa da, alanı taramıştır. *Endüstri öncesi ekonomiler*'deki GSMH/bütçe oranı olağan olarak 10-20 oranında yer alacaktır, 20 en düşük oran olup ulusal hasılanın % 5'ine denk düşmektedir (vergi mükellefinin hayrına); 10 ise en yüksek orandır (% 10) ve alışılmış ağlaşmalardan daha fazlasına yol açmaktadır. Vergi hakkında modern bir kavrayışa sahip olan Vauban (*Dixme Royale* projesi varolan dolaylı ve dolaysız tüm vergilerin ve eyalet gümrüklerinin kaldırılmasını, sonra da bunların "hiçbir şeyin dışarıda kalamayacağı, gelir getiren bir vergiyle" ikâme edilmesini önermekteydi, "herkes gelirine göre vergi" verecekti)¹³¹ % 10 oranına hiçbir zaman ulaşılmaması gerektiğini ileri sürmektedir. Bunu, Fransızların gelirini sektör sektör tahmin ederek ve ilgili toplumsal tabakaların olanaklarına göre biçimlendirilmesi gerektiğini önerdiği bir vergi hasılatının ne olacağını hesaplayarak kanıtlamaktadır. Toplam gelirin % 10'unun Fransa'nın o zamana kadar sahip olduğu en büyük savaş bütçesi olan 160 milyonu geçeceği sonucuna varmaktadır.

Ama XVIII. yüzyılda işler değişmiştir. P. Mathias ve P. O'Brien çok ufuk açıcı

makalelerinde, Fransa ve İngiltere için 1715'ten itibaren hesaplanan vergi yansıması- nı sunmuşlardır.¹³² Verdikleri rakamlar ne yazık ki Vauban'ınkilerle tam karşılaştırı- labilir nitelikte değildir, çünkü onlarınki yalnızca fizik ürünleri (tarımsal ve "endüst- riyel") kapsarken, Vauban bunlara kentsel gayrimenkul gelirlerini, değirmenlerden elde edilenleri, özel veya kamusal tüm hizmetleri (hizmetçiler, krallık yönetimi, ser- best meslekler, taşımacılık, ticaret...) eklemektedir. Ama İngiltere ve Fransa'da vergi yükünü fizik ürüne oranla kıyaslamak hiç de daha az ilginç değildir. Fransa'da 1715- 1800 arasında oran adeta sürekli olarak % 10'un üstündedir (1715'te % 11, 1735'te % 17 ama 1770 ve 1775'te % 9 ve 10, 1803'te % 10). İngiltere'de vergi yükü istisnai olarak yüksektir: 1715'te % 17, 1750'de % 18, 1800'de Napoléon savaşları sırasında % 24. Bu oran 1850'de % 10'a düşecektir.

Vergi yükünün derecesinin her zaman anlamlı bir gösterge olduğu aşikârdır, çünkü ülkelere ve dönemlere göre (yalnızca savaşın işlevinde olsa bile) değişmekte- dir. Bir yöntem kendini bize sunmaktadır: sorunu küçültmek üzere ve varsayım olarak % 5-10 arasındaki olağan marjdan yola çıkmak: San Marco Cumhuriyeti ge- lirleri 1588'de 1.131.542 dükaysa¹³³ Venedik ulusal hasılası 11-22 milyon arasında olacaktır. Eğer 1779'a doğru çarın geliri (Rus ekonomisi henüz eski saate göre- ken) 25-30 milyon rubleye ulaşıyorken,¹³⁴ ulusal hasıla 125-300 milyon arasında olacaktır.

"İki uç değer arasındaki fark" muazzamdır. Ama bir kere yerine yerleştirildik- ten sonra, yapılacak düzeltmeler söz konusu vergi yükünün en az ve en çok olduğu noktaların değrelendirilmesine izin vermektedir. XVI. yüzyılın sonundaki Venedik örneğinde, tıpkı diğer kentsel ekonomi örneklerinde de olduğu gibi, vergi yükü fiili durumda, merkezi devletlerin alışılmış hadlerini aşmaktadır. Merkezi devletlerde vergi yükü ilke olarak düşük düzey olan % 5 civarındayken, Venedik % 10 tavanını fazlasıyla delmişe benzetmektedir. Nitekim, *Arte della Lana* zenaatkârları ile Tersane işçilerinin ücretlerinden hareketle çeşitli yollardan giriştiğim, Venedik'in GSMH he- saplar,¹³⁵ 11 milyondan çok düşük olan 7-7,7 milyon düka rakamına ulaşmaktadır ki, vergi yükü bu durumda, o dönem için muazzam bir oran olan % 14-16 arasında yer almaktadır.

Venedik örneğinin ötesinde, kentsel ekonomilerin vergi yükünün en üstünde yer aldıklarını göstermek önem kazanmaktadır. Bu gerçeği Lucien Febvre, Metz ken- tine ilişkin olarak, tam da buranın Fransa'yla birleştiği yıl için (1552)¹³⁶ hissetmişti, ama açık kanıtlar olmaksızın. Acaba kent devletleri XVI. yüzyılda, ötesine geçildiği zaman bir Eski Rejim ekonomisinin kendi kendini tahrip etme tehlikesiyle karşılaştı- ğı tehlikeli mali sınırı mı ulaşmışlardı? Bu, XVIII. yüzyıl Amsterdam'ı da dahil, kent- sel yönetimli ekonomilerin bozulmasına ek bir açıklama mı getirmektedir?

Bugünün ekonomileri devlet payının muazzam artışlarına dayanmaktadırlar. 1974'te Fransa ve Federal Almanya'da vergi yükü GSMH'nın % 38'ini, İngiltere'de % 36'sını, ABD'de (1975'te) % 33'ünü, İtalya'da % 32'sini, Japonya'da % 22'sini olu- şurmaktadır.¹³⁷ Vergi yükündeki bu artış nisbeten yenidir, ama devletin tüketimi kı- sarak, anti-enflasyonist yönde etki eden bir vergi yönetimine başvurması yıl be yıl artmaktadır. Enflasyon ise buna kuzu kuzu uymadığından, sapkın iktisatçılar¹³⁸ bu- günkü bunalım ve enflasyonda vergi yüküne yüksek bir sorumluluk payı biçmekte- dirler. Aşırı gelişmiş ekonomileri tehlikeye sokan aşırı bir vergi yükü sınırının aşıldı- ğı fikri belirginleşmektedir. Bugünkü sınırın tamamen başka bir düzeyde olmasına rağmen, sorun yüzyıllarca önce Batı'nın en ileri ekonomilerinde de aynı değil midir?

Bütçe ile ulusal hasıla arasında bir korelasyon olduğunu kabul etmek, bütçeye

gösterge değeri tanımak demektir. O çağı yaşayanların ve hatta birçok tarihçinin dediği gibi, sözümona kaadiri mutlak olan devletin eğer hazinesini doldurmak istiyorsa, vergi yükünü bir dış daha sıkmasının ya da tüm rejimlerin, ama özellikle otoriter olanlarının şu büyük kaynağı olan dolaylı vergilerle oynamasının yeterli olacağını söylemenin çok baştan savma bir yorum olduğunu farketmek demektir. 1635'te başlayan "açık" savaşın gerekleri tarafından itilen Richelieu'nün vergileri ölçsüzce artırdığı söylenmektedir. 1635-1642 arasında Fransa'da vergi iki veya üç katına çıkmamış mıdır? Fiili durumda aynı anda ulusal hasılda artış olmadan ne gerçek bir vergi artışı, ne de onun arkasından gelen kalıcı bir bütçe büyümesi olabilir. Belki XVII. yüzyılın ilk yarısında ulusal gelir artmıştır ve bu durumda René Baehrel'in ardından, Richelieu yüzyılının ekonomik *tonus'u* hakkındaki alışılmış yargıları gözden geçirmek gerekmektedir.

Tüketimden GSMH'ya

GSMH'yı belirlemek üzere işe üretimden veya tüketimden başlamak mümkündür. Joan Robinson ulusal hasılayı "bir ulusu oluşturan tüm aileler tarafından bir yılda gerçekleştirilen harcamalar toplamı (artı net yatırım harcamaları ve ithalat-ihracat artı eksi farkı)"¹³⁹ olarak tanımlamaktadır. Bu koşullarda, eğer belli bir ekonominin "ajanları"nın ortalama tüketimini biliyorsam, toplam tüketimi hesaplayabilirim ve sonuca üretimden tasarruf edilen kitleyi -kabaca tasarruf- ve dış ticaret dengesinin lehte veya aleyhte bilançosunu eklersem, yaklaşık bir GSMH elde ederim.

Bunu ilk deneyenlerden biri, *İsveç İktisat Tarihi* adlı kitabında (1954) Eli Heckscher olmuştur.¹⁴⁰ Frank Spooner da iktibas ettiğimiz tablosunda (s.269) Fransa'nın 1500-1750 arasındaki GSMH eğrilerini aynı yolla elde etmiş ve Andrezej Jyczanski de XVI. yüzyıldaki Polonya ulusal gelirini aynı yöntemle incelemiştir.¹⁴¹ Bu sonuncusu "(geriye yönelik bir ulusal muhasebe) rakamları hatalı olsalar bile, tarihsel gerçeğe (tarihçilerin şimdiye kadar yetindikleri) bulanık sözel betimlemelerden çok daha yakındırlar ve onlardan daha somutturlar" diye yazmaktadır. Gene aynı yazar "varsayımımız çok basittir; bir ülkenin tüm halkı yemek zorundadır, öyleyse gıda maliyeti ulusal hasılanın büyük bölümüne, daha da kesin olarak işleme, taşıma vs. maliyetlerinin eklendiği tarımsal üretime tekabül eder. Ulusal gelirin diğer bölümü halkın, tükettiğini üretmeyen kısmının emek gücünün değeri tarafından oluşturulmuştur". Demek ki üç esas unsur vardır: C1 tarımsal nüfusun gıda tüketimi; C2 tarımsal olmayan nüfusun tüketimi; T bu tarımsal olmayan nüfusun emek gücü. Eğer ticaret bilançosu ihmal edilecek olursa, $GSMH = C1 + C2 + T$, bu çok basit hesabın bir avantajı da C2'nin kabaca T'ye eşit olmasıdır; nitekim ücretli kesim (her şeyden önce kentsel olanı) ancak geçimlik düzeyde ücret sağlayabilmektedir.

A. Wyczanski sonunda iki ulusal geliri -kentlerinki ve kırlarinki- birbirinden ayırmayı başarmaktadır. Kentsel mekânlar ile kırsal mekânların kesin ayırımı konusunda kendimize çok soru sormayalım ve hatta sorunu çözülmüş sayalım. Bu iki gelirden kentsel olanı gelişmeye daha yatkındır ve eğer gelişirse, bütün onu izler. Demek ki yalnızca kentlerin nüfus artışının gözlemi, bizi GSMH artışı hakkında da aydınlatmaktadır. Örneğin, eğer Georges Dupeux'nün¹⁴² çalışmalarıyla, 1711-1811 Fransa'sında kentsel nüfus artışına ilişkin aşağı yukarı sürekli bir diziye

sahipsem -bu artış yılda ortalama % 1,2 olarak gerçekleşmiştir- bu eğri bize Fransız GSMH'nın aynı ritimde artmış olduğunu işaret etmektedir.

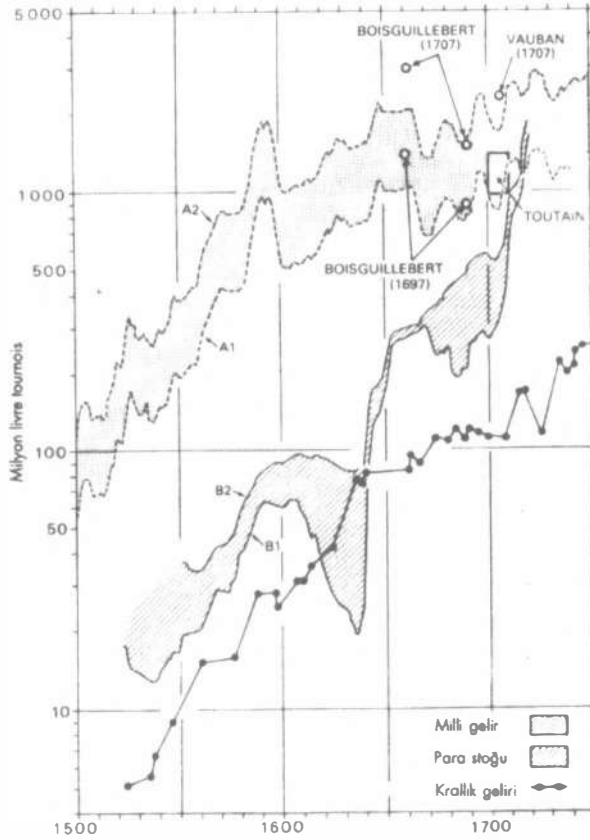
Bunda şaşılacak bir yan yoktur: kentler (bütün tarihçiler bu konuda uyuşmaktadır) birikimin esas aletleri, büyümenin sürükleyicileri, her artan işbölümünün sorumlularıdır. Bunlar Avrupa bütününün üstyapıları olarak, belki de bütün yapılar ve kısmen asalak olan sistemler gibi,¹⁴³ genel gelişme süreci içinde vazgeçilmez niteliktedirler. Muazzam *protoendüstri* hareketini XV. yüzyıldan itibaren onlar belirlemişlerdir: şu çevrimi, şu kentsel zenaatların kırlara geri dönüşü, yani bazı kırsal bölgelerin yarı aylak iş günlerinin kullanılması, hatta ele geçirilmesi. Kentsel zenaatların kısıtlayıcı engellerini atlatan ticari kapitalizm, böylece kırlarda yeni ama kente bağımlı bir endüstriyel alan yaratmıştır. Çünkü her şey kentten gelmekte, her şey oraya gitmektedir. Endüstri devrimi İngiltere'de öncü kentlerin eseri olacaktır: Birmingham, Sheffield, Leeds, Manchester, Liverpool...

Frank C. Spooner'ın Hesaplamaları

Önce Fransızca yayınlanan *Dünya ekonomisi ve Fransa'da para basımları 1493-1680* (1956) adlı kitabının İngilizce yayınında, Frank C. Spooner¹⁴⁴ Fransa tarihi için istisnai önemde bir tablo sunmaktadır, çünkü burada grafik olarak ifade edilmiş halleriyle GSMH, krallık bütçesi ve dolaşımdaki para kitlesi yer almaktadır. Resmi rakamsal verilerin bol bulunduğu bütçeye ilişkin eğri sürekli bir doğrusal eğri ile temsil edilmektedir; GSMH ve para kitlesi birer eğriyle temsil edilmişlerdir, bunlardan biri yüksek, diğeri alçak olup, bu arada belirsizliklerimizi göze görünür hale getirmektedirler.

GSMH, ekmek fiyatına göre ifade edilen ortalama tüketime bakarak hesaplanmıştır (tüketilen kalori miktarının yalnızca bu gıda tarafından sağlandığı kabul edilmektedir). Ekmek fiyatları ve nüfus değişmekte, ama GSMH eğrisi hep yükselmektedir -ve bu esaslı bir karakteristik çizgidir-.

Eğer bu grafik benim düşündüğüm gibi çok geçerliyse, bütçe ile GSMH arasında kabaca 1'e 20'lik bir oran ortaya çıkmaktadır; bu da aşırı vergi ve bu alanda dayanılmaz bir yük olmadığının kanıtıdır. Para kitlesi ise 1600'lere kadar bütçe ile birlikte artmakta; sonra durgunlaşmakta, hatta 1600-1640 arasında bütçe yükselmesini sürdürürken, düşmektedir. Ama 1640'tan sonra para stoku eğrisi diğer ikisinden koparak, sapkın hale gelmişe benzemektedir. Dikine doğru fııkmakta, hızla yükselmektedir. Her şey sanki Avrupa'nın göbeğindeki Fransa'nın para ve değerli maden istilasına uğramış olması gibi cereyan etmektedir. Bu yenilikten ötürü, 1680'den itibaren ki Amerikan madenlerinin faaliyetini mi suçlamak gerekir (ama Fransa'daki para atılımı 1640'ta başlamaktadır)? Yoksa aynı zamanda Fransa'nın deniz faaliyetlerinin artmasını da mı gündeme getirmek gerekir? Saint Malo teknelerinin Pasifik kıyılarındaki maceraları (ama çok sonraları) muhtemelen bu konuda rol oynamışlardır. O sıralarda bunların Fransa'ya gümüş cinsinden 100 milyon liradan fazlasını getirdikleri söylenmekte değil midir? Fransa her halükârda, uzun bir süre için bir değerli maden toplayıcısı haline gelmiştir, ama bu kitle ne bütçesi, ne de GSMH'sı üzerine etki etmiştir. Üstelik Fransa, İspanya'ya karşı fazla veren ticaret bilançosundan ötürü sürekli beslendiğinden, başka yerlerdeki açıklarını, en azından Doğu Akdeniz yönündeki açıklarının bir bölümünü kapatmak zorunda kaldığından ve ayrıca Samuel Bernardlar, Antoine Crozatlar, Cenevizliler aracılığıyla Avrupa'ya para ihraç etmek zorunda kaldığından ve XIV. Louis'nin savaşları ile kralın Fransa dışında çok sayıda asker bu-

31. FRANSA'DA, 1500-1750: MILLİ GELİR, PARA STOĞU VE BÜTÇE

Grafik F. C. Spooner, *The International Economy and monetary movements in France, 1493-1725*, 1972, s. 306'den alınmıştır. Bu grafiğin yorumu için karşı sahicedeki metne bkz.

lundurma zorunlulugundan oturu garip bir durum. Ama para gene de birikmekte, iddi har edilmektedir. Boisguilbert'in 1697'de araya karisan bir fikri bizi dusuncelere yoneltecektir: "... Fransa'nin simdiye kadar parayla dolu olmasina ragmen".¹⁴⁵ Veya XIV. Louis saltanatının sonlarında tuccların 800 milyonluk banknotun (çabuk deger kaybetmişlerdir) dolasımdaki veya krallıkta temkinli bir şekilde saklanan para kitlesine nazaran onemsizligini dile getiren dusunceleri. Para stokundaki artis her halukarda Law sistemiyle açıklanamamaktadır, hatta ben bunun tersine para stokunun Law sistemini açıkladigini, onu mumkun hale getirdigini soyluyorum. Zaten surec XVIII. yuzyılda devam etmiş ve Fransız ekonomisinin ilginç bir yapısı olarak kendini kanıtlamıştır. Soru nihayettede gerçek bir cevap bulamamıştır.

Apaçık Devamlılıklar

Bütünsel miktarlara ilişkin bakış açısı, Avrupa tarihi boyunca apaçık devamlılıkların varlığını ele gelir hale sokmaktadır.

Bunlardan birincisi, tüm GSMH'ların her şeye rağmen düzenli olarak artmasıdır. XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki İngiliz GSMH eğrisine bakınız. Ve eğer Frank C. Spooner haklıysa, Fransa GSMH'sı XII. Louis döneminden ve herhalde daha öncesinden beri yükselme halindedir ve 1750'ye kadarki aşıkâr yükselişi XV. Louis saltanatından sonralara, bal gibi günümüze kadar sürmektedir. Dalgalanmalar -çünkü dalgalanmalar vardır- kısa sürelidirler, bunlar uzun dönem dalgaları tarafından kırılan küçük çırpıntılardır. Kısacası, bu eğriler yüzyıllık *trend*'in de dahil olduğu, alışık olduğumuz konjonktür eğrilerine benzemektedirler. Son iki dünya savaşının yol açtığı şiddetli kesintiler bile, ne kadar dramatik olurlarsa olsunlar, yalnızca kesintilerden ibaret olarak kalmışlardır. Eskinin savaşlarının telâfisi daha da kolay olmuştur. Zaten çoğu zaman kendi hatasından ötürü zarara uğrayan her toplum, harika bir şekilde toparlanmaktadır. Fransa tarihi boyunca kendini yeniden kurmaya hiç ara vermemiştir ve bu bakış açısından kesinlikle bir istisna oluşturmamaktadır.

Başka bir devamlılık, ulusal hasıladan aldığı pay olarak ölçülen devletin yükselişi. Bütçelerin arttığı, devletlerin büyüdüğü bir olgudur: bunlar her şeyi yutmaktadırlar. Bu durumu ulusal muhasebelerin aydınlatması altında farketmek, sonuçta geleneksel önermelere, Alman dil ve kültüründen tarihçiler tarafından sıklıkla ifade edilen ilke ilânlarına geri dönmek olsa bile bu önemlidir. Werner Naf¹⁴⁶ hiç tereddüt etmeden "*vom staat soll an erster stelle die bede sein*", söylev devlete öncelik tanınarak verilmelidir diye yazmaktaydı. Werner Sombart,¹⁴⁷ yöneticilerin esas amacının istiflemek, yani mümkün olduğunca fazla miktarda altın ve gümüş edinmek olduğu "devasa girişim" demekteydi. Demek ki devlete karşı adil davranmak gerekir: bütünsel ekonomi bizi onu kendi yerine, kendi muazzam yerine oturtmaya mecbur bırakmaktadır. Jean Bouvier'nin dediği gibi, "devlet hiçbir zaman hafif değildir".¹⁴⁸

Her halükârda XV. yüzyılın ikinci yarısından ve ekonominin iyi havalarının geri gelmesinden itibaren hafif değildir. Devletin uzun süre içinde ele alınan yükselişi, bir bakıma Avrupa'nın tüm tarihi değil midir? Devlet Roma'nın V. yüzyıldaki düşüşüyle yok olmuş, XI.-XIII. yüzyılların endüstri devrimiyle yeniden kurulmuş, Kara Veba felâketinin ertesinde, XIV. yüzyılın muazzam gerilemesiyle örgütlenmesi yeniden bozulmuştur. Bu parçalanmanın, bu gece karanlıklarının dibine düşüşün, tarihin o zamana kadar kaydettiği bu en büyük dramın beni büyülediğini ve dehşete düşürdüğünü itiraf ediyorum. Dünyanın geçmişinde daha trajik felâketler kuşkusuz hiç eksik değildir: Asya'daki Moğol istilası, Beyazların gelmesinden sonra Amerika kızıl derili halklarının çoğunluğunun yok edilmesi. Ama hiçbir yerde, böylesine genişlikte bir afet, böylesine bir toparlanmayı belirlememiştir. XV. yüzyılın ortasından itibaren başlayan kesintisiz gelişmenin ucunda endüstri devrimi ve modern devletin ekonomisi yer almaktadır.

AŞIRI BÜYÜKLÜKTE OLMASININ KURBANİ OLAN FRANSA

Fransa hiçbir tartışmanın olanaklı olmadığı üzere, siyasal açıdan Avrupa'da ortaya çıkan ve 1789 devriminin devasa darbesiyle tamamlanan ilk modern ulustur.¹⁴⁹ Ancak ekonomik altyapısı bu geç tarihte bile tam bir ulusal pazar olmanın uzağındadır. Kuşkusuz XI. Louis'nin daha o sıralarda bile bir merkantilist, Colbert'den önce bir "Colbertist",¹⁵⁰ krallığının ekonun zamanının ekonomik Fransa'sının çeşitliliği ve köhneliğine karşı ne yapabilirdi ki? Sürmeye yatkın bir köhnelik karşısında?

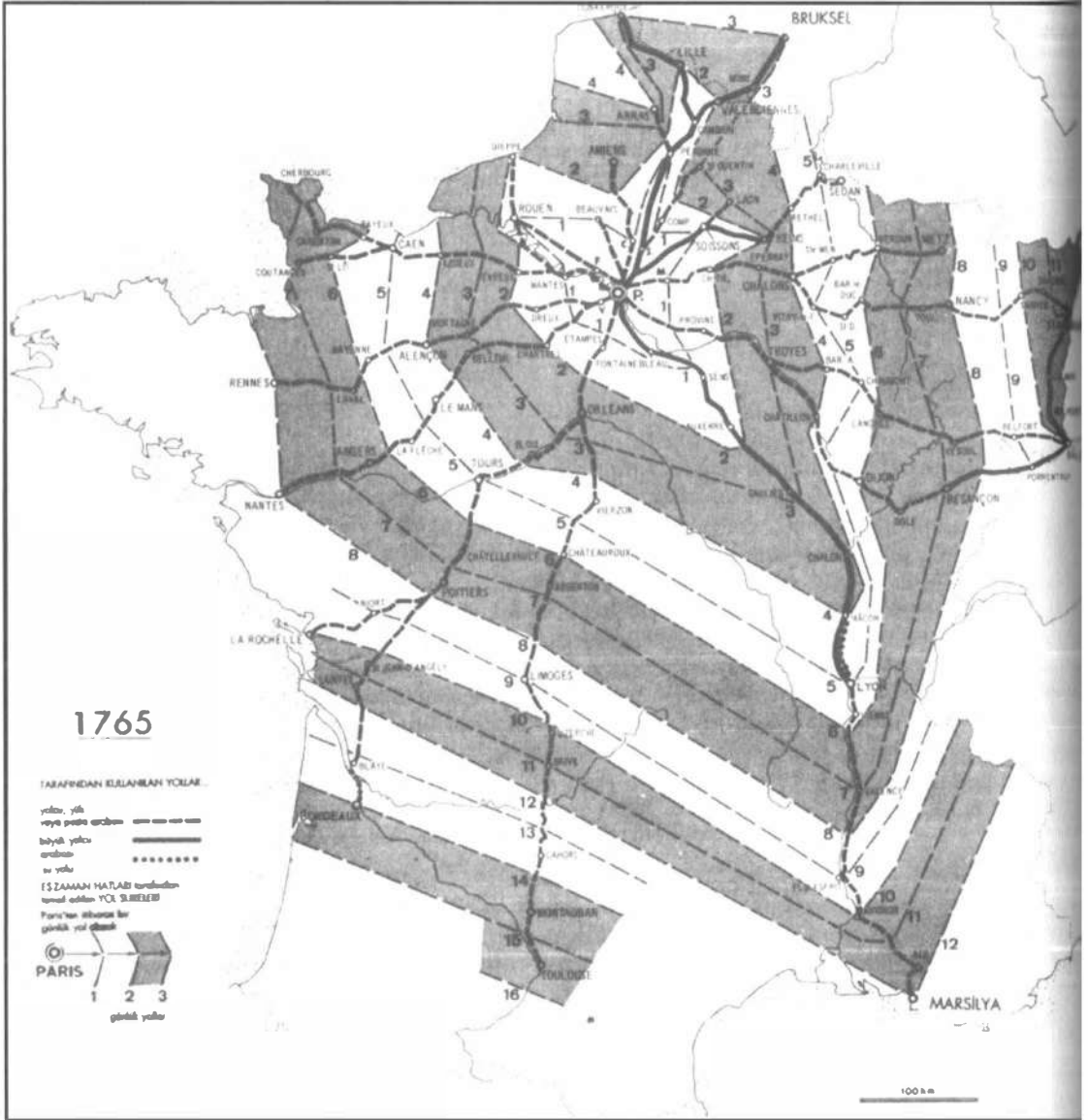
Parçalanmış, bölgeselleşmiş olan Fransız ekonomisi sonuçta kendi üstlerine kapanma eğiliminde özel hayatlar oluşturmaktadır. Fransa'yı kat'eden (hatta onun üstünden uçan dahi denilebilir) büyük akımlar sadece kentlerin ve onlara menzil, hareket veya varış noktaları olarak hizmet eden özel bölgelerin yararına olarak etki etmektedir. XIV. Louis'nin ve XV. Louis'nin Fransa'sı Avrupa'nın diğer uluslarına nazaran hâlâ esas olarak tarımsaldır; endüstri, ticaret, maliye bugünden yarına hiç de dönüşmemektedirler. Gelişme bu ülkede lekeler halinde olmakta ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısının atılımından önce göze görünür hale gelmemektedir. Ernest Labrousse "Fransa'da çok azınlıkta kalan geniş ufuklar (yani dünyaya açılan), kırların tümünü, kasabaların ve hatta kentlerin büyücek bir kısmını kapsayan, ezici çoğunluktaki kendi içine kapalı hayatla zıtlasmaktadır" diye yazmaktadır.¹⁵¹

Bir ulusal pazarın ortaya çıkması, her yerde hazır bir ataletle karşı olan bir harekettir, bu hareket uzun dönemde mübadeleleri ve bağlantıları yaratmaktadır. Ama Fransa örneğinde, ataletin en büyük kaynağı, bizatihi ülkenin azameti değil midir? Birleşik Eyaletler ve İngiltere'den birincisi minicik, ikincisi mütevazı boyutlarda olarak, daha sınırlı ve daha kolay birleşebilir niteliktedirler. Mesafe onların aleyhine o kadar etki etmemektedir.

Çeşitlilik ve Birlik

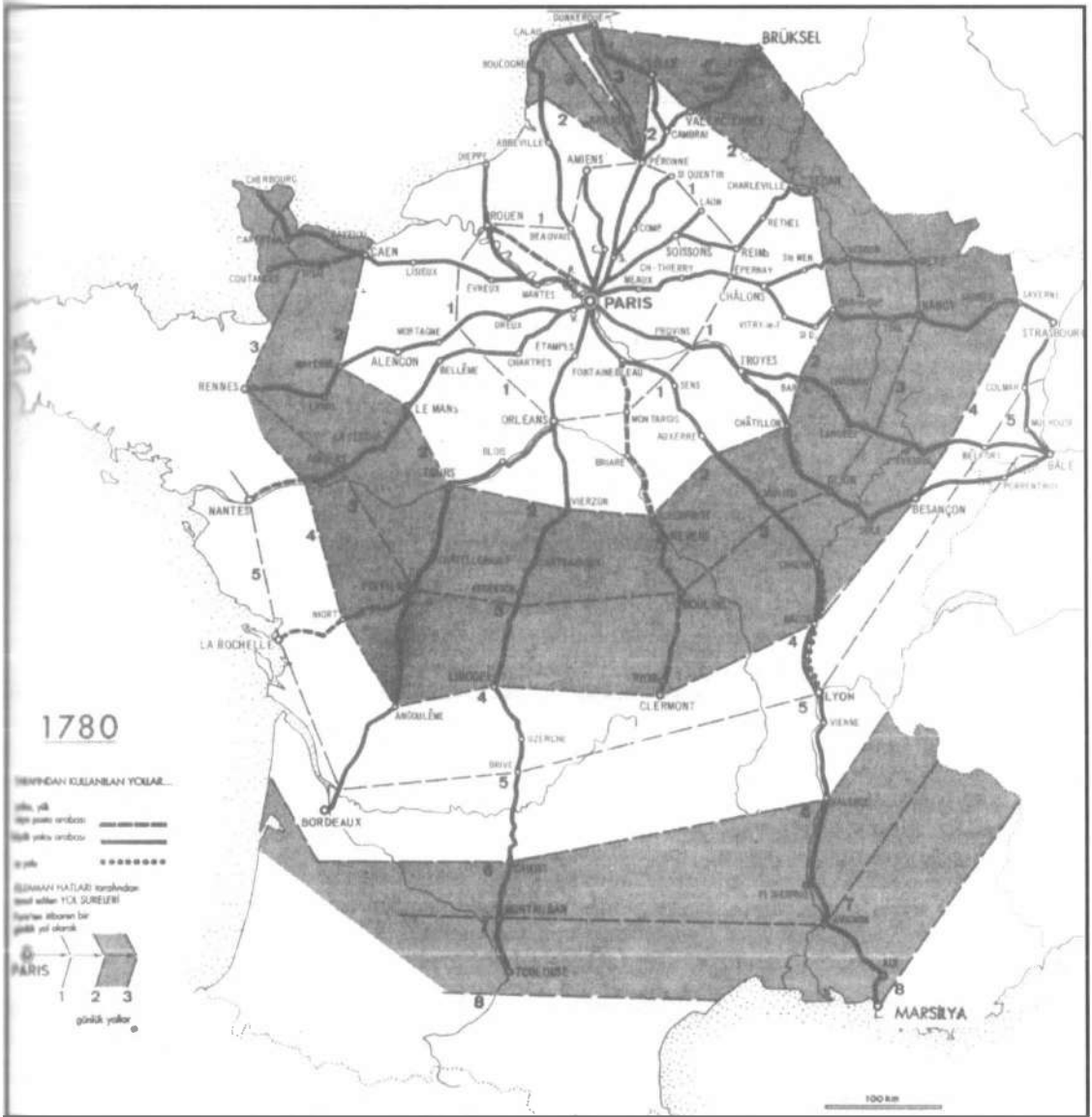
Fransa farklı renklerde, herbiri herşeyden önce dar bir mekânda kendi kendine yaşayan bir küçük ülkeler mozayigidir. Bunlar dış hayattan pek etkilenmeden, ekonomik açıdan aynı dili konuşmaktadırlar: yani biri için geçerli olan, uzak veya komşu olsun *mutatis mutandis* diğeri için de geçerlidir. Birini bilmek, diğerlerini tahmin etmektir.

Henüz Fransız olmamış bir Savua'da, Facigny'nin başkenti Bonneville'de, o civarın Lazaristlerine ait temkinli ve tutumlu küçük bir kuruluşun harcama defteri bunu kendi tarzında anlatmaktadır.¹⁵² XVIII. yüzyılda bu kayıp köşede yerel pazardan yapılan birkaç alımla, ama esas olarak kiracı köylülerin getirdikleri şarap ve buğdayla, ancak kendi üstüne kapalı bir hayat yaşanabilmektedir. Fırıncıya verilen buğday, gündelik ekmeğin bedelini önceden ödemektedir. Buna karşılık et kasaptan nakden alınmaktadır. Gündelik ücret verilen köylü zenaatkâr ve işçiler tahta, yakacak odun veya gübre taşımak için emre amadedirler; bir köylü kadın rahiplerin yetiştirdiği domuzu kesmektedir; eskici onların ve tek hizmetkârlarının ayakkabılarını sağlamaktadır; manastırın atı Cluses'de tanıdık bir nalbant tarafından nallanmaktadır; duvarcı, marangoz, dülger çağrıldıklarında manastırda yevmiyeyle çalışmaya hazırdırlar. Böy-

32. FRANSA'NIN AZAMETİ: ULUSAL BİR PAZARIN ZORLUKLARI

G. Arbellot'ya ait olan bu iki harita (Annales, E.S.C., 1973, s. 790 metin dışı), "dörtmala arabalar" için düzenlenen yeni yollar, "turgotine" kullanımının genişlemesi ve menzil istasyonlarının çoğaltılması sayesinde, 1765-1780 arasında mesafeyi Fransa ölçeğinde bazen yarı yarıya kısaltan "büyük karayolu değişimi"ni göstermektedir. 1765'te Lille'den Pirenelere veya Strasbourg'dan Brötanya'ya gitmek için en azından üç hafta gerekmektedir. Fransa 1780'de bile yavaşlıkla aşılabilen bütünsel bir kitle olarak ortaya çıkmaktadır.

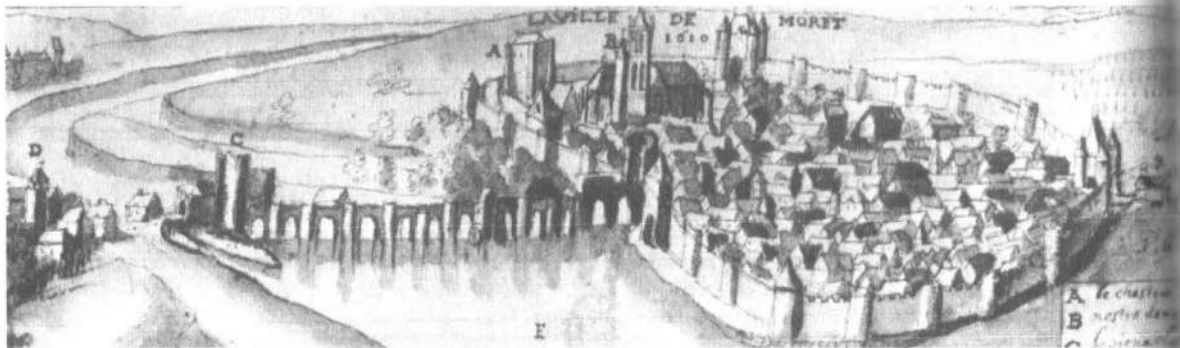

Fakat karayolu alanındaki ilerleme krallığın tümünü kapsama eğilimindedir. Nitekim birinci haritada birkaç ayrıcalıklı eksen fakedilmektedir: Paris-Rouen veya Paris-Peronne (1 gün, yani Paris-Melun kadar); Paris-Lyon (5 gün, yani Paris-Charleville veya Caen veya Vitry-le-François kadar). İkinci haritada mesafe ve yolculuk süreleri kabaca çalışmaktadır. (buna bağlı olarak, Paris'in çevresinde adeta eşmerkezlî daireler). Lyon ve Rouen yönlerindeki eski ayrıcalıklı yollardaki yolculuk süreleri aynı kalmıştır. Bu değişim için belirleyici olgu: Turgot tarafından 1775'te Yolcu ve Posta Arabaları Müdürlüğü'nün kurulmasıdır.

lece her şey kısa mesafe içinde olmakta; ufuk Tanninges, Sallanches, Roche-sur-Foron'da sona ermektedir. Ama tam bir kendine yeterlilik olmadığı için, Bonneville Lazaristlerinin çemberi, üzerindeki birkaç noktadan açılmaktadır. Bazen özel bir ulak (dükahlık posta servisinden olsa bile) Annecy veya daha sık olarak Cenevre'den olgandışı alımlar yapmakla görevlendirilmektedir: ilaç, baharat, şeker... Ama şeker XVIII. yüzyılın sonunda Bonneville'deki bir bakkalda da bulunacaktır (küçük bir devrim).

Sonuç olarak, birçok başka bölgede de, eğer yakından bakılacak olursa, aynı basit dille karşılaşılacaktır. Örneğin toprakları ve otlakları zengin olan Auxois kendi üstüne kapalı olarak yaşama eğilimindedir; bu bölgenin merkezi kenti olan Semur de aynı eğilimdedir; bu kentten “çok geçilmemekte” ve “seyrûfesere uygun nehirlerin uzağında bulunmaktadır”.¹⁵³ Ama Auxerre ve Avallon gibi komşu “ülke”lerle bazı temaslar olmaktadır.¹⁵⁴ Brötanya'nın iç bölgeleri veya Massif Central'in bazı kesimleri adeta tamamen kendilerine yeterlidirler. Aynı şekilde, Champagne ve Lorraine'le ilişkilerini sürdüren ve hatta şarabını Meuse üzerinden Alçak Ülkeler'e kadar ihraç eden Berrois için de aynı durum söz konusudur.

Eğer dolaşım eksenleri üzerinde yer alan bir bölge veya bir kentte durulacak olursa, manzara değişmektedir. Trafikler buralarda tüm yönlere doğru patlamaktadır. Bu, Burgonya'da küçük bir kent olan Verdun-sur-le-Doubs'un durumudur; bu kent Doubs'un yanındadır ve Rhône'a da çok yakındır, yani güneyde birleşen iki su yolunun üzerinde yer almaktadır. 1698 tarihli bir rapor, “ticaret burada, avantajlı konumundan ötürü büyük çaplıdır... Burada büyük bir tahıl, şarap ve saman ticareti yapılmaktadır. Her yıl 28 Ekimde serbest bir fuar kurulmaktadır, bu fuar Saint-Simon ve Saint Jude yortusundan sekiz gün önce başlamakta ve yortunun sekiz gün sonrasına kadar sürmektedir. Eskiden burada büyük sayıda at satılırdı” demektedir.¹⁵⁵ Verdun çevresindeki dağılma alanı aynı anda Alsace, Franche-Comté, Lyonnais ve “alttaki ülke”den meydana gelmektedir. Birçok mübadele akımının kavşağında yer alan küçük kent *a priori* açıktır ve değişmeye adaydır. Orada girişimde bulunmak isteniyorsa, seçenек olarak birçok yol vardır.

Loing üzerindeki Moret kenti (Paris'ten 75 km.), 1610.

Halkının girişim zihniyetine sahip olmamasına rağmen, Mâconnais'de de aynı patlama vardır. Ama bu bölgenin şarapları, heryere adeta kendiliğinden ihraç edilmektedir. Geriye kalan ikincildir: buğday, büyükbaş besiciliği, tuğlacılık veya dericilik. Şarap ihracatı yetmektedir ve fıçı imalatı buna eklenmektedir. “Fıçı yapılan tahtanın neredeyse tamamı Burgonya’dan, Saône nehri üzerinden getirilmesine rağmen, bu çok gerekli işle tüm yıl meşgul olan bir sürü fıçı imalâthanesi vardır, çünkü Mâconnais’de fıçı, şarapla birlikte satıldığı için, her yıl bundan da çok sayıda gerekmektedir”. Provençelıların daha ağır ve kalın bir tahtadan olan büyük fıçılarını korumak ve Paris’e gönderdikleri şarap arabalarının daha kolay ve ucuza ilerlemelerini sağlamak için... bu fıçılardan büyük miktarda çekmelerinden sonra” bunların fiyatı bile artmıştır.¹⁵⁶

Fransa’dan böylece kısa, orta ve uzun mesafeli mübadeleler geçmektedir. Dijon veya Rennes gibi kentler, XVII. yüzyılda Henri Sée’nin ileri sürdüğü üzere, “adeta tamamen yerel pazarlardır”.¹⁵⁷ “Adeta” kelimesi burada uzun mesafeli trafiklerin de ulaştığını söylemek için yeterlidir ve bunlar ne kadar göze görünmez olsalar da büyümeye adaydırlar.

Tarihçi tarafından sayılamayacak kadar çok yerel mübadeleye nazaran daha kolay ayıklanabilen uzak mesafeli bağlantılar, öncelikle vazgeçilmez mallar üzerinde olmakta ve bunlar bir bakıma yolculuklarını kendi kendilerine örgütlemektedirler: tuz, buğday, bir eyaletten öbürüne gerçekleşen sorunlu, bazen de dramatik telâfileriyle, özellikle buğday. Buğday değer ve miktar olarak “krallığın en önemli trafiği”ni meydana getirmektedir. XVI. yüzyılın ortasında, yalnızca Lyon kentinin iâşesi, tüm Fransa pazarına yönelik Cenova kadifelerinin toplamının bir buçuk katına eşdeğerdedir; oysa “ipekçiler arasında en yaygın” olan ve kendinden sonrakilere fark atan bir kumaş söz konusudur.¹⁵⁸ Ve Kuzey ülkelerine çıkarken kanat takan şarap için ne demeli? Veyahut Fransa ölçeğinde mevsimlik ritmden hemen hemen kurtuldukları ölçüde, sürekli ve bir cins nehir akıntısı meydana getiren her cinsten dokumalar ve zahireler hakkında ne demeli? Nihayet, egzotik maddeler olan baharat, karabiber ve daha sonra kahve, şeker, duyulmadık modasıyla devleti ve Hindler Kumpanyasını zenginleştiren tütün için ne demeli? Nehir teknelerinin, her yerde hazır arabaların yanı sıra, krallığın emirlerini ve memurlarını göndermek için kurduğu trafikler ve posta servisi canlanmakta değil midir? İnsanlar hâlâ mallardan daha kolay yer değiştirmektedirler, önemli kişiler posta arabalarıyla gitmekte, sefiller şaşırtıcı Fransa turlarını yayan yapmaktadırlar.

Öylesine ki, “istisnalar, ayrıcalıklar, zorlamalar”la dolu olan Fransız ülkesinin türdeş olmama özelliği¹⁵⁹ sürekli zedelenmektedir. Hatta XVIII. yüzyılda mübadelelerin artmasıyla, eyaletlerin çitlerinin yıkılışına tanık olunacaktır.¹⁶⁰ Boisguilbert’in birbirlerinden ayrı illeri olan Fransa’sı kaybolmakta ve adeta tüm bölgeler mübadele taşkınlından paylarını aldığından, bunlar kendilerine kârlı gözüken faaliyetlerde uzmanlaşmaya başlamaktadırlar ki, bu ulusal pazarın işbölümcüsü rolünü oynadığının kanıtıdır.

Doğal ve Yapay Bağlantılar

Zaten uzun vadede birleştirici olan bu dolaşım, bizzat ülkenin, onun coğrafyasının işbirliğiyle sağlanmakta değil midir? İtici kutup Massif Central hariç, Fransa yolları, ara yolları, mübadeleleri konusunda aşikâr olanaklara sahiptir. Kıyıları ve kıyı deniz-

ciliği vardır; eğer bu yetersizse, boşluğu doldurmak üzere, uzun süre Hollandalıların yaptıkları üzere, yabancılar vardır.¹⁶¹ Nehirler, ırmaklar ve kanallar açısından, Fransa İngiltere veya Birleşik Eyaletler'le aynı düzeyde olmasa da büyük olanaklara sahiptir: Rhône ve Saône "Fransız kıstağı"nın eksenleriyle aynı doğrultuda akmaktadırlar ve kuzeyden güneye doğrudan bir yol oluşturmaktadırlar. 1681'de bir yolcu "Rhône'un erdemi, İtalya'ya Marsilya üzerinden gitmek isteyenlere büyük bir rahatlık sağlamasıdır. Ben bu yoldan gittim. Lyon'da tekneye bindikten sonra üçüncü gün Avignon'a vardım... Ertesi gün Arles'daydım" diye açıklamaktadır.¹⁶² Kim daha iyisini yapabilir?

Fransa'nın bütün nehirleri övgüyü hak etmektedir. Bir su akımının izin vermesinden itibaren tekneler onun olanaklarına uyum sağlamaktadırlar; yalnızca odun veya kütük yüzdürmek için olsa bile. Başka yerlerde olduğu gibi, kuşkusuz Fransa'da da arkalarıyla değirmenler vardır, ama bu arkalar açılmakta ve eğer gerekirse, tekne bırakılan suyun gücüyle akıntı aşağı atılmaktadır. Pek fazla derin olmayan Meuse'de işler böyle yürümektedir: Saint-Mihiel ile Verdun arasında yer alan üç değirmen, tekneleri küçük ücretler karşısında geçirmektedirler.¹⁶³ Bu küçük ayrıntı, Meuse'un XVII. yüzyılın sonunda akıntı aşağı oldukça yukarılarda ve akıntı yukarı da Alçak Ülkeler yönünde kullanıldığını işaret etmektedir. Zaten Charleville ve Mezières Kuzeyden gelen yer kömürü, şap ve demir antrepoları olma durumlarını uzun bir süre korumalarını bu nehrin trafiğine borçludurlar.¹⁶⁴

Ama bütün bunların, büyük su yollarının tekneler tarafından kullanılmasıyla kıyaslanabilir bir yanları yoktur: Rhône, Saône, Garonne, Dordogne, Seine (daha çok kolları) ve sıklıkla sularının yükselmesine ve onu kesen kumlu ve geçiş resmi alınan yerlere rağmen Fransa'nın birinci nehri olan Loire. Bu nehir burada çalışan gemicilerin dehaları ve çıkarken büyük kare yelkenler kullanan ve eğer rüzgâr yetersizse, karadan çekme işlemine başvuran konvoy halindeki tekneler sayesinde esaslı bir rol oynamaktadır. Loire krallığın güneyiyle kuzeyini, batısıyla doğusunu birleştirmektedir: Roanne'dan Lyon'a hamalların yük taşıması onu Rhône'a bağlamakta, Orléans ve Briare'daki iki kanal onu Seine ve Paris'le bağlantılı hale getirmektedir. O çağın insanlarının gözünde, iniş ve çıkıştaki trafik muazzamdır.¹⁶⁵ Ancak, Fransa'nın merkezi olması gereken Orléans, dağıtım olanaklarına ve endüstrilerine rağmen ikinci dereceden bir kent olarak kalmaktadır. Bunun nedeni kuşkusuz, yakındaki Paris'in rekabeti ve Seine ile kollarının, Yonne'un, Marne'in, Oise'in bu kente önemli bir nehir üstünlüğü ve muazzam iâşe olanakları sağlamasıdır.

Fransa aynı zamanda geniş bir karayolu ağıdır, krallık bu ağı XVIII. yüzyılda seyirlik bir biçimde iyileştirecek ve böylece bu şebeke geçtiği ülkelerin ekonomik temellerini değiştirecektir, çünkü yeni yol eskinin güzergâhını zorunlu olarak izlemektedir. Kuşkusuz bu yolların hepsi de aşırı hareketli değildir. Arthur Young Paris'ten Orléans'a giden muhteşem yolu "Londra civarındaki yollara kıyasla çöl" olarak nitelermektedir. "On mil üzerinde ne kupa arabasına, ne yolcu arabasına rastladık, yalnızca iki posta arabasıyla ve çok az ulakla karşılaştık: aynı saatte Londra'dan çıkarken karşılaşacağımızın onda biri bile değil".¹⁶⁶ Londra'nın Paris'in tüm işlevlerine sahip olduktan başka, tüm krallık ölçeğinde bir dağıtım merkezinin ve büyük bir deniz limanının işlevlerine de sahip olduğu doğrudur. Öte yandan, Paris havzasından daha az geniş olan Londra havzası, daha yoğun bir nüfusa sahiptir. Daha sonra baron Dupin'in İngiltere hakkındaki klasik eserlerinde ısrarla ileri süreceği noktalar bunlardır. Zaten başka tanıklar katı Arthur Young'dan daha az eleştiricidirler. Antonio Ponz adlı bir İspanyol seyyah 1783'te, İngilizimizden dört yıl önce, Paris'i Orléans ve Bordeaux'a bağlayan yoldan çok etkilenmiştir: "mal taşıyan arabalar korkunç makinelerdir: çok uzun, geniş ve özellikle de sağlam olup, altın fiyatına mal edilmişlerdir.

(Bunlar) ağırlığa göre altı, sekiz, on veya daha fazla at tarafından çekilmektedirler. Eğer yollar böyle olmasaydı, bilinsin ki böylesine bir trafik, bu ülke insanlarının endüstri ve faaliyetleri her ne olursa olsun, acaba nasıl olurdu?”. Ama Arthur Young’ın tersine kişisel atıflarının İngiltere’ye değil de İspanya’ya yapıldığı doğrudur, bu onun bu yol yenileştirmelerinin çapını İngilizden daha iyi anlamasını sağlamaktadır.¹⁶⁷ İspanyol, “Fransa nehirleri ve bataklık alanlarından ötürü, yollara diğer ülkelerden daha fazla ihtiyaç duymaktadır” demektedir, dağlarından ve bundan da fazlası, azame-tinden de ötürü denilmeliydi.

O sıralarda Fransız mekânının giderek artan bir yol ağıyla ele geçirildiği, her halükârda bir olgudur. Eski Rejim’in sonunda 40.000 km. karayolu, 8.000 km. seyrüsefere uygun nehir yolu ve 1.000 km. kanal vardır.¹⁶⁸ Bu ele geçirme “yakalamalar”ı artırmakta ve ülkeyi hiyerarşik hale getirmekte; ulaşım yollarını çeşitlendirme eğilimine girmektedir. Böylece Seine başkentin ayrıcalıklı ulaşım yolu olarak kalmaktaysa da, başkente zahire Loire üzerinden Brötanya’dan olduğu kadar, Rhône, Roanne, Loire ve Briare kanalı üzerinden Marsilya’dan da gelmektedir.¹⁶⁹ Girişimcilerin ve mühimmatçıların talebiyle 1709 Aralığında buğday, Orléans’dan Dauphiné’ye gitmiştir.¹⁷⁰ Her zaman ayrıcalıklı olan para dolaşımı bile, ulaşımın yeniden örgütlenmesiyle kolaylaşmıştır. Eylül 1783 tarihli bir devlet meclisi raporunun işaret ettiği durum budur: “bugün Fransa’nın tümünde kullanılan yollar kadar, posta ve yolcu arabalarının ve yük taşıyan arabaların sağladıkları büyük kolaylıktan yararlanan” Parisli ve krallığın başlıca kentlerinden banker ve tüccarlar “altın ve gümüş sikke taşımalarını, kambiyo kurunu istedikleri gibi yükseltmek ve düşürmek, başkent veya illerde bolluk veya kıtlık yaratmak için, spekülasyon(larının) başlıca unsuru haline getirmektedirler”.¹⁷¹

Fransa’nın geniş boyutlarına bakılınca, ulaşım alanındaki gelişmelerin, henüz yeterli olmasa da, belirleyici bir birlik yönünde etki ettiği aşikârdır. Bu, Fransa’da ulusal pazarın ancak demiryolu ağıının tamamlanmasından sonra varolduğunu savunan Jean Bouvier adlı tarihçinin; ve daha da öteye giderek, Fransa’nın ancak telefonun “Amerikan” tarzında bir tamlığa ulaşmasıyla bir birlik olacağı konusunda güven-ce veren Pierre Uri adında bir iktisatçının, bize daha yakın bir dönemde kendi tarzlarında söyledikleri şeydir. Kabul. Ama XVIII. yüzyılda Köprüler ve Yollar Dairesinin mühendislerinin yaptıkları hayranlık verici yollarla, mutlaka Fransız ulusal pazarının bir gelişmesi meydana gelmiştir.

Önce Siyaset

Ama ulusal pazar, özellikle başlangıcında yalnızca ekonomik bir gerçeklik değildir. Ve ulusal siyasal yapılarla *ekonomik* yapılar arasındaki mütekabiliyet ancak XVII. ve XVIII. yüzyıllarda olmak üzere, yavaş yavaş kurulabilmiştir.¹⁷²

Bundan daha mantıklı bir şey olamaz. Bir keresine karşılık yirmi kere söylediğimiz üzere, ekonomik mekân siyasal mekânları her zaman geniş ölçekte aşmaktadır. Öylesine ki, “uluslar”, ulusal pazarlar, kendilerinden daha geniş bir ekonomik bütü-nün içinde, *daha da kesin olarak bu bütüne karşı* inşa edilmektedirler. Geniş çaplı bir uluslararası ekonomi uzun zamandan beri mevcuttur ve ulusal pazar kendini aşan bir mekândan, az çok uzgörüşlü, her halükârda inatçı bir siyasetle kopartılmıştır. Merkantilist dönemden çok önceleri hükümdar ekonomik alana çoktan müdahale etmekte, zorlamaya, teşvik etmeye, yasaklamaya, kolaylaştırmaya, bir çatlağı doldurmaya, bir mahreç bulmaya... uğraşmaktadır. Varoluşuna ve siyasal iktidarına yararı dokunabilecek düzenlilikler aramaktadır, ama girişiminde ancak ekonominin işbirli-

gine rastlaması halinde başarılı olabilecektir. Fransa adlı girişim için durum böyle miydi?

Fransız devletinin erkenden biçimlendiğinin, en azından taslağının çizildiğinin inkârı mümkün değildir. Eğer diğer tüm merkezi devletleri öncelememişse, kısa bir süre sonra onları aşmıştır. Bu ileri gidişte, merkezi bir alanın, zararına olmak üzere yayılmaya çalıştığı çevreye karşı inşacı bir tepkisini görmek gerekir. Fransa kaderinin ilk adımlarını atarken aynı anda tüm yönlerde, bazen güneyden, bazen doğudan, bazen de kuzeyden hatta batıdan gelen şeylere göğüs germek zorunda kalmıştır. Daha XVII. yüzyılda kıtanın en büyük siyasal girişimi haline gelmiştir, Pierre Chaunu haklı olarak “adeta bir devlet” demektedir;¹⁷³ bu oluşum devletin hem eski, hem de yeni karakteristiklerini taşımaktadır: karizmatik kral, hukuki, yönetsel kurumlar ve özellikle de, onlar olmazsa siyasal mekânın tamamen atıl kalacağı mali kurumlar. Ama eğer Philippe Auguste ve Aziz Louis’nin dönemlerinde siyasal başarı ekonomik başarıya döndüyse, bunun nedeni Avrupa’nın en ileri kesiminin atılımının canlı sularını Fransa çerçevesi içinde akıtmasıdır. Tekrarlayalım ki, tarihçiler herhalde Champagne ve Brie fuarlarının önemini yeteri kadar anlamamışlardır. 1270’te bu fuarların en parlak döneminde, aziz kralın Tunus önlerinde öldüğü sırada ekonominin çerçevelediği biçimler içinde ebediyen donduğunu varsayınız, bunun sonucunda kendi tutarlılığını ve ışımasını diğerlerinin sırtından kolayca örgütleyen egemen bir Fransız mekânı ortaya çıkmadı.

Böyle olmadıği bilinmektedir. XIV. yüzyılın başıyla birlikte yerleşen muazzam bir gerileme bir dizi çöküntüye yol açmıştır. Avrupa ekonomik dengesi o sıralar kendine başka temeller bulmaktadır. Ve Yüz Yıl Savaşları’nın çarpışma alanı olan Fransa mekânı siyasal ve daha o sıralarda bile ekonomik olan tutarlılığını VII. Charles (1422-1461) ve XI. Louis’nin (1461-1483) saltanat dönemlerinde tekrar kazandığında, etrafındaki dünya müthiş bir değişimden geçmiş durumdaydı.

Fakat, XVI. yüzyılın başında¹⁷⁴ Fransa yeniden “tüm Avrupa devletlerinin birincisi” haline gelmişti ve kendine en yakın olanına fark atıyordu: 300.000 km², 80-100 ton altınlık vergi kaynağı, herhalde 1.600 ton altına eşdeğer bir GSMH. Her şeyin kotalandığı -zenginlik kadar gücün de- İtalya’da, bir belge yanında başka bir şey olmadan “*Il Re*”den söz ederse, burada en mükemmel kral olan çok Hristiyan kral (Fransa kralı) kastedilmektedir. Bu süper güç komşulara ve rakiplere, Avrupa’nın yeni ekonomik atılımının kendinin üzerine çıkardığı ve aynı anda hem muhteris, hem de kuşkulu hale getirdiği bütün herkese kaygı salmaktaydı. İspanya’nın efendileri olan Katolik krallar işte bu nedenle erken davranarak, tehdidkâr Fransa’yı bir dizi hükümdar evliliği sayesinde kuşatmışlardır; ve gene bu nedenle I. François’nın Marignan’daki başarısı (1515) Avrupa dengesinin ağırlığını onun aleyhine döndürmüştür ki, bu denge daha XIII. yüzyılda bile ele gelir bir mekanizmaydı. Valoislar ile Habsburglar arasında 1521’de savaş çıkınca, bu mekanizma Fransa kralının aleyhine ve Charles Quint’in lehine etki etmiş, ama İspanya’nın hiç de gecikmeyecek olan üstünlüğünü doğurma gibi bir tehlike içermiştir -zaten Amerikan gümüşü biraz önce, biraz sonra bunu tek başına üstlenecekti-.

Ama Fransa’nın siyasal başarısızlığı aynı zamanda, artık Avrupa ekonomidünyasının merkezinde bulunmamasıyla da açıklanmakta değil midir? Zenginlik merkezi Venedik, Anvers, Cenova, Amsterdam’dır. Ve bu birbirlerini izleyen eksenler Fransız mekânının dışındadırlar. İspanya Veraset Savaşı sırasında, İspanya Amerika’sının Saint-Malolulara açıldığı sırada, Fransa’nın birincilik koltuğuna yeniden yaklaştığı, sadece çok kısa bir an olmuştur. Ama kapı aralığında şöyle bir görülebilen fırsat hemen gizlenmiştir. Sonuç olarak tarih, Fransız ulusal pazarının oluşmasını pek teşvik etmemiştir. Dünyanın paylaşımı o olmadan, hatta onun zararına yapılmıştır.

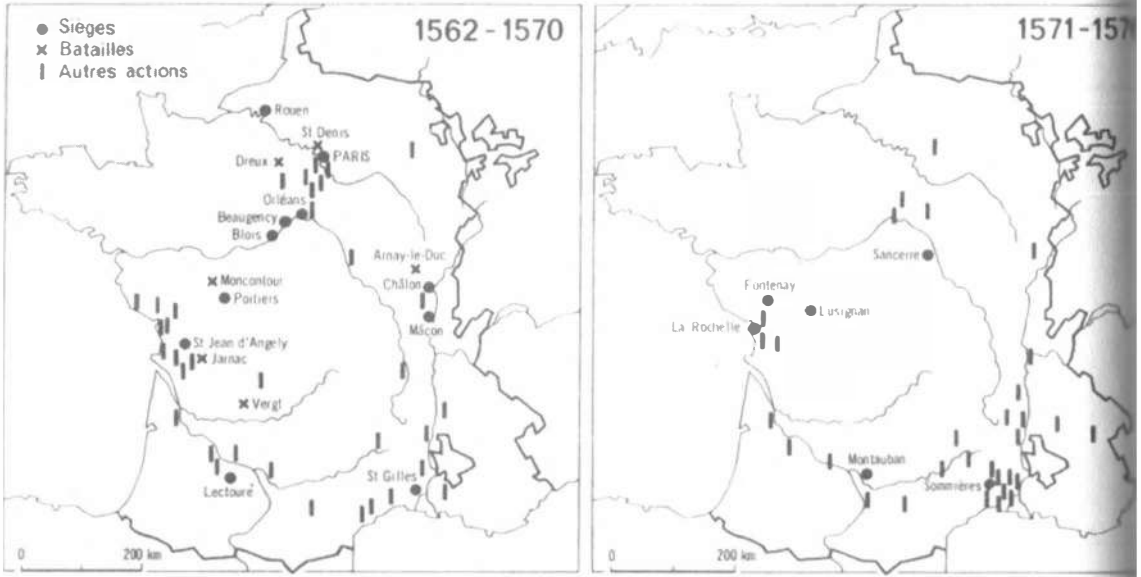
Fransa bu durumu belli belirsiz mi hissetmiştir? Her halükârda 1494'ten itibaren İtalya'ya yerleşmeye uğramıştır. Bu girişiminde başarılı olamamıştır ve İtalya'nın sihirli çemberi 1494-1559 arasında Avrupa ekonomi-dünyasının yönetimini kaybedecektir. Girişim ve başarısızlık bir yüzyıl sonra, bu kez Alçak Ülkeler yönünde tekrarlanmıştır. Ama kesinlikle mümkün olduğu üzere, eğer Hollanda savaşı 1672'de Fransız zaferiyle sonuçlansaydı, ekonomi-dünyanın merkezi Amsterdam'dan Londra'ya -Paris'e değil- aktarılırdı. Ve bu merkez Fransız orduları 1795'te Birleşik Eyaletler'i işgal ettiklerinde, Londra'ya sağlam bir şekilde demir atmış durumdaydı.

Aşırı Mekân Bolluğu

Bu başarısızlıkların nedenlerinden biri de, Fransa'nın nisbeten fazla olan genişliği değil midir? XVII. yüzyılın sonunda William Petty'nin gözlemci bakışlarına göre 13 kere Hollanda, üç veya dört kere İngiltere değil midir? Hollanda'dan 10 kere, İngiltere'den dört veya beş kere daha kalabalık değil midir? William Petty Fransa'nın Hollanda'dan 80 kat daha fazla nitelikli işlenebilir toprağa sahipken, "zenginliği"nin bu ülkeninkinin yalnızca üç katı olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmektedir.¹⁷⁵ Eğer bugün küçük Fransa'yı (550.000 km²) ölçü birimi olarak alıp, ondan 13 kere büyük bir ülke ararsanız (7.150.000 km²) ABD'nin boyutlarına ulaşırsınız. Arthur Young Paris-Orléans ulaşımıyla alay edebilir, ama eğer XVIII. yüzyılda merkezi Paris olan Fransız ulaşım ağını Londra'ya koysaydık, her yöndeki bu yollar denizin içinde kaybolurlardı. Daha geniş bir mekânda, eşit hacme sahip her ulaşım, yoğunluğunu kaybetmektedir.

Başrahip Galiani 1770 Fransa'sı hakkında "Colbert ve Sully zamanındakine benzemediği"ni söylemektedir;¹⁷⁶ bu ülkeyi genişlemesinin sınırına gelmiş olarak görmektedir: 20 milyon kadar nüfusuyla, tüm dünya ekonomisinin dayattığı ölçüleri aşmadan, manüfaktürlerinin kitesini artıramaz; aynı şekilde, eğer Hollanda ölçülerine göre bir donanması olsaydı, 3, 10 veya 15'le çarpılan bu donanma, uluslararası ekonominin kabul edebileceği oranların dışında olurdu.¹⁷⁷ Yüzyılın en berrak kişisi olan Galiani parmağını yaranın üzerine basmıştır. Fransa her şeyden önce kendi kendinin, kalınlığının, hacminin, devasallığının kurbanıdır. Bu ülke, tabii ki avantajları da olan bir genişliktedir: eğer Fransa yabancı istilalara hep direnebildiyse, bunun nedeni azametidir; bu ülkeyi boydan boya aşmak, onu kalbinden vurmaktır olanaksızdır. Ama kendi bağlantıları, hükümetinin talimatları, iş hayatının hareketleri ve nabız atışları, teknik gelişmeler de onu boydan boya aşma konusunda aynı güçlüklerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Din savaşları bile, çok sarı olan devrimci oluşum süreçlerinde bu ülkenin mekânını tek başlarına doldurmayı başaramamaktadırlar. Devrim tarihçisi Alphonse Aulard Convention meclisinin "iradesini tüm Fransa'ya" bildirmekte güçlük çektiğini savunmuş değil midir?¹⁷⁸

Zaten, türlerinin en yeteneksizlerinden olmayan bazı Fransız devlet adamları, krallığın genişlemesinin zorunlu olarak güç artımına yol açmayacağı duygusuna sahip olmuşlardır. Bu en azından Chèvreuse dükünün Fénelon'a yazdığı ilginç bir mektuptaki bir cümleye atfettiğim anlamdır: "Fransa için öncelikle yeterli sınırları muhafaza etmek uygundur".¹⁷⁹ Turgot genel konuşmakta ve özelde Fransa'dan söz etmeyecek, bir İngiliz ve bir Hollandalının şöyle yazdıklarını hayal etmektedir: "tıpkı ağaçlardan dal budanması gibi, onları güçlendirmek üzere devletlerden il budanması, hükümdarlara yapılan tavsiyelerden önce kitaplarda kalan sözler olacaktır".¹⁸⁰ Kuşkusuz bu kadar hızlı büyümeyen bir Fransa düşü kurulabilir. Çünkü monarşik dev-

33. DİN SAVAŞLARI, IV. HENRI'NİN TAHTA ÇIKMASINDAN SONRA BİLE, GENİŞ FRANSA KRALLIĞINI TEK BİR DARBEDİ KAPLAMAYI BAŞARAMAMIŞLARDIR.

Savaş olayı olarak yalnızca önemli çatışmalar alınmıştır.

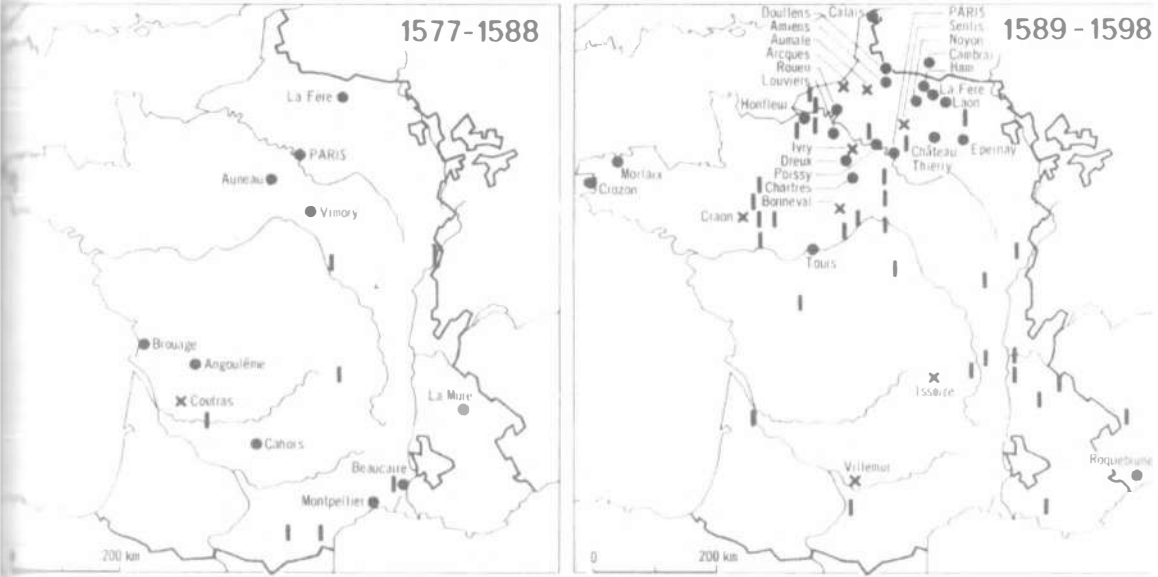
let ve muhtemelen Fransız kültürü ile ülkenin uzak geleceği için birçok açıdan iyi olan kaynaklarını genişletmesi olgusu, ekonominin gelişmesini fazlasıyla etkilemiştir. Illerin aralarında iyi iletişim kuramamalarının nedeni, mesafenin en mükemmelinden oyun bozan olduğu bir ülkenin içinde yer almalarıdır. Buğday için bile, bütünsel piyasa daha çok kötü denilebilecek bir şekilde işlemektedir. Dev bir üretici olan Fransa, genişliğinin kurbanı olarak, üretimini hemen üretim yerinde tüketmektedir; bu ülkede XVIII. yüzyılda bile arızalar, hatta zıtlıklar paradoksal olarak ve uygulamada hâlâ mümkündür.

Bu, demiryolunun kıyıdaki kırsal alanlara ulaşacağı zamana kadar sürecek olan bir durumdur. İktisatçı Adolphe Blanqui 1843 gibi bir tarihte, Castellane ilinin (Basses-Alpes'te) ilçelerinin "Fransız etkisine Markiz adaları kadar uzak oldukları (nı)... iletişim(in) ne büyük ne küçük olduğu(nu), (bunların) hiç bulunma"dığını yazmaktaydı.¹⁸¹

Paris Artı Lyon, Lyon Artı Paris

Bu kadar geniş, etkin bir şekilde bağlanması güç bir mekânın, tam bir merkezlenmeye doğal olarak ulaşamamasında şaşılacak bir yan yoktur. Fransız ekonomisinin yönetimi için iki kent mücadele etmektedir: Paris ve Lyon. Bu kuşkusuz, Fransız sisteminin bilinmeyen zayıflıklarından biridir.

Çoğu zaman düş kırıcı olan genel Paris tarihleri, devasa kentin tarihini Fran-

Lavisse'in Fransa Tarihi'nde, Henri Mariejol tarafından yazılan cilde göre. Bu sayede aşikâr bir basitleşme olmuştur. Ancak, bu olayların hepsinin eşanlı olmamaları, mekânın salgına direndiğini göstermektedir. Hatta IV. Henri dönemindeki aşama bile, her şeyden önce ülkenin kuzeyinde yer almaktadır.

sız kaderinin çerçevesine yeterince oturtamamaktadırlar. Bunlar kentin ekonomik faaliyet ve otoritesine yeteri kadar dikkat etmemektedirler. Bu bakış açısından Lyon tarihleri de bizi düş kırıklığına uğratmaktadırlar: bunlar adeta kuralmışçasına, Lyon'u Lyon'la açıklamaktadırlar. Kuşkusuz Lyon'un tahta çıkışıyla ve onu XV. yüzyılın sonunda krallığın ekonomik zirvesi haline getiren fuarları arasındaki bağlantıyı iyi göstermektedirler.

Ama:

- 1) bunun şerefi çoğu zaman XV. Louis'ye atfedilmiştir;
- 2) Richard Gascon'un izinden, Lyon fuarlarının, bunları krallığın sınırında ellerinin yetişebileceği bir yere koyan İtalyan tüccarlarının eseri olduğunu söylemek gerekir: bu da Fransa'nın uluslararası ekonomi karşısındaki bağımlılığının bir işaretidir. Abartarak söyleyelim ki, Lyon XVI. yüzyılda İtalyanlar için, XVIII. yüzyılda Kanton Avrupalılar için Çin'in sömürülmesinde ne idiyse odur;
- 3) Lyon tarihçileri, Fransız gelişmesinin ısrarlı bir yapısı olan Lyon-Paris çifttektupluluğu karşısında yeteri kadar hassas olmamışlardır.

Lyon'un İtalyan tüccarlar tarafından yaratılması ölçüsünde, bu tüccarlar Avrupa'da yasa koymayı sürdürdükçe, her şey Lyon'a yönelmektedir. Ama 1557'den sonra durum bozulmaya başlamıştır. 1575 bunalımı ve 1585-1595 onyılların "çöküntü"leri,¹⁸² gümüşün pahalı olduğu bunalım yılları (1597-1598)¹⁸³ gerilemeyi hızlandırmışlardır. Rhône üzerindeki kentin başlıca işlevleri Cenova'ya aktarılmıştır. Oysa Cenova Fransa'nın dışında, İspanyol imparatorluğunun ölçsüz çerçevesinde yaşamaktadır, gücünü bizzat bu imparatorluğun gücünden ve etkinliğinden, aslında

uzaktaki Yeni Dünya madenlerinden almaktadır ve güç ile etkinliğinin sürdüğü ölçüde ve bunların birbirlerini 1620-1630'lara kadar taşınmasıyla Avrupa'nın mali ve bankacılık hayatına bu tarihe kadar hemen hemen egemen olmuştur.

Lyon bundan sonra ikincil bir konuma düşmüştür. Kentte para kıtlığı yoktur, hatta aşırı boldur, ama artık eskisi kadar avantajlı bir şekilde kullanılamamaktadır. J. Gentil da Silva haklıdır:¹⁸⁴ Lyon ticari olarak Avrupa'ya açık kalmaya devam etmektedir, fakat giderek bir Fransız piyasası, ve güvence arayan -fuarların altını ve düzenli "mevduatlar"ı, yani fuardan fuara para aktarımı- krallık sermayelerinin üşüşme yeri haline gelmektedir. Lyon'un "Avrupa'nın diğer tüm piyasalarına yasa" koyduğu, "ticari ve mali faaliyetlerinin" Londra'dan Nuremberg'e, Messina'dan Palermo'ya, Cezayir'den Lizbon'a ve Lizbon'dan Nantes ve Rouen'a uzanan bir cins çokgeni "devreye soktuğu" -ve bu çokgenin içinde esaslı Medina del Campo menziline de unutmadan.¹⁸⁵ eski güzel günler geçmiştir. 1715'te Lyon'un iddiaları artık oldukça mütevazı hale gelmiştir: "piyasamız olağan durumda tüm illere yasa koymaktadır".¹⁸⁶

Bu gerileme Paris'in üstünlüğüne yol açmış mıdır? XVI. yüzyılın sonuncu üçte birlik bölümünde Luccalılar tarafından gölgede bırakılan Lyonlu Floransalılar giderek "kamu maliyesine" yönelerek, "iktidarın kâr sağlayan gölgesinde Paris'e sağlam bir şekilde yerleşmişlerdir".¹⁸⁷ İtalyan firmalarının, özellikle de Capparilerin bu yer değiştirmelerine dikkat eden Frank C. Spooner ona göre Anvers'den Amsterdam'a olan çok önemli aktarıma benzeyen bir kayma teşhis etmiştir.¹⁸⁸ Kuşkusuz aktarım olmuştur, ama dosyayı yeniden ele alan Denis Richet, haklı olarak Paris'e sunulan şansın (eğer şans varsa) ciddi bir devamının olmadığını savunmaktadır. "Lyon'un gerilemesine yol açan konjonktür Paris'in büyümesinin tohumlarını olgunlaştırmıştır" diye yazmaktadır. "Bu konjonktür işlevlerde bir alt üst oluşa yol açmamıştır. Paris 1598'de bile uluslararası büyük ticaret için gerekli olan altyapıya sahip değildir: ne Lyon'un kiyle veya Piacenza'dakilerle kıyaslanabilir fuarlar, ne sağlam bir şekilde örgütlenmiş kambiyo piyasası, ne de gereken teknik sermaye vardır".¹⁸⁹ Bunun anlamı, siyasal başkent, krallık vergisinin yoğunlaşma yeri, muazzam bir zenginlik yığılma yeri, "ulus" gelirlerinin önemlice bir bölümünü israf eden tüketim piyasası olan Paris'in krallığın ekonomisinde ve sermayelerin yeniden dağılımında ağırlığının olmadığı değildir. Örneğin Marsilya sermayesi 1563'ten itibaren Paris'tedir.¹⁹⁰ Örneğin Altı Lonca'ya mensup Parisli tuhafiyeciler, çok erkenden verimli uzak mesafe ticaretine katılmışlardır. Ama Paris'in zenginliği bütünü itibarıyla üretim ve hatta yalnızca mal alanına bile iyi katılamamaktadır.

Acaba Paris ve onunla birlikte Fransa, o sıralarda belli bir modernliği ıskalamışlar mıdır? Bu mümkündür. Ve bundan ötürü, "toplumsal açıdan zenginleştiren, bireysel olarak gelir getiren, ekonomik olarak asalak" işlemler olan devlet görevi ile toprağın çekiciliğine fazla kapılan Paris'in mülk sahibi sınıfları suçlanabilir.¹⁹¹ Vauuban'ın sözlerini ele alan Turgot¹⁹² XVIII. yüzyıl gibi geç bir tarihte hâlâ "Paris devletin tüm zenginliklerini yutan, manüfaktürlerin ve ıvır zıvır üretenlerin Fransa'nın tüm parasını, hem de bizim iller, hem de yabancılar için iflas ettirici bir ticaretle kendine çeken dipsiz bir kuyudur. Vergi hasılatının büyük bölümü burada yok olmaktadır" demektedir. Nitekim Paris-taşra bilançosu, harika bir eşitsiz mübadele örneği olarak belirmektedir. Cantillon "illerin her zaman Paris'e önemli miktarlar borçlu oldukları kesindir"¹⁹³ demektedir. Paris bu koşullarda sürekli büyümekte, güzelleşmekte, kalabalıklaşmakta, ziyaretçileri büyülemekte, ama bütün bunları başkalarının sırtından yapmaktadır.

İktidar ve prestiji, bir de Fransız siyasetinin emredici kalbi olmasından kaynaklanmaktadır. Paris'i ele geçirmek, daha şimdiden Fransa'ya egemen olmak demektir. Daha din savaşlarının başında Protestanlar Paris'i hedeflemişler, ama ellerin-

den kaçırmışlardır. 1598'de Paris'in burnunun dibindeki Orléans onlardan geri alınmış ve Katolikler buna çok sevinmişlerdir: "güzel Paris kentimize bu kadar yakından kur yapmamaları için Orléans'ı onlardan aldık" demekteydiler.¹⁹⁴ Paris daha sonra Ligacıların, onlardan sonra IV. Henri'nin, daha sonra *Fronde*'çuların eline geçecektir, bu sonuncular ancak kenti alt üst etmeyi becerebilmişlerdir. Reims'te, yani Paris'in gölgesinde yaşayan bir tüccar bu duruma öfke duymaktadır: eğer Paris'in normal hayatı bozulursa "Fransa'da olduğu kadar yabancı krallıklarda da, İstanbul'a varana kadar birçok kentin işleri kesilecektir"¹⁹⁵ diye yazmaktadır. Bu taşra burjuvasına göre Paris dünyanın merkezidir.

Lyon ne böyle bir prestije sahip olabilirdi, ne de başkentin tasnif dışı ihtişamıyla boy ölçüşebilirdi. Ancak bir "canavar" değildiyse bile, çağın ölçülerine göre büyük bir kentti. Bir seyyahın açıkladığı üzere "surların içinde ok atış sahaları, mezarlıklar, bağlar, tarlalar, çayırlar ve diğer topraklar" bulunduğu göre, geniş bir alana yayılmaktaydı. Ve Strasbourglu olan bu aynı yolcu eklemektedir: "Lyon'un bir gün-

1749'da inşa edilen yeni Lyon Borsası.

de, Paris'in bir haftada yaptığından daha fazla iş yaptığı konusunda güvence verilmektedir, çünkü burada daha çok toptancı tüccar vardır. Ancak Paris daha çok perakende ticaret yapmaktadır".¹⁹⁶ Hayır demektedir, aklı başında bir İngiliz, "Paris krallığın en büyük ticaret kenti değildir. Kim böyle konuşursa tüccar ile dükkancıyı (*tradesman* ve *shopkeeper*) karıştırıyor demektir. Lyon'u üstün kılan tüccarları, fuarları, kambiyo piyasası, çok yönlü endüstrisidir".¹⁹⁷

Eminlik bürolarında kaleme alınan bir rapor, 1698'de Lyon'a oldukça rahatlatıcı bir sağlık durumu biçmektedir.¹⁹⁸ Bu raporda, onu civar illere ve yabancı ülkelere doğru açan su yollarının kente sağladığı avantajlar uzun uzun sayılmaktadır. İki yüzyıldan daha yaşlı olan fuarları hâlâ başarılıdır; bunlar eskiden olduğu gibi ve aynı kurallara bağlı olarak yılda dört kere açılmaktadır; buradaki buluşmalar hep sabah onla öğlen arasında, Kambiyo meydanındaki locada olmaktadır ve "öyle ödemeler vardır ki, iki milyonluk iş yapıldıktan sonra yüz bin ekü bile nakit ödenmemektedir".¹⁹⁹ Bir fuardan diğerine aktarımla ortaya çıkan kredinin motoru olan "mevduat" rahatlıkla işlemektedir, çünkü "paralarını piyasada değerlendiren burjuvaların kese (sinden) bile" beslenmektedir.²⁰⁰ Birçok İtalyan'ın ve özellikle de "piyasanın mucidi" Floransalıların kentten ayrılmış olmalarına rağmen mekanizma çalışmaktadır. Boşluklar Cenevizli, Piemonteli veya İsviçre kantonlarından gelen tüccarlar tarafından doldurulmuştur. Bunun dışında kentte ve çevresinde güçlü bir endüstri (bunun yükselişinin belki de ticari ve mali faaliyetlerin açığını kapatmış olduğu düşünülebilir) gelişmiştir. İpek, hayranlık verici taftalar ve çok ünlü altın ve gümüş katılmış kumaşlarıyla -bunlar büyük bir toptan ticareti beslemektedirler bu endüstrilerin içinde çok büyük bir yere sahiptir. Lyon daha XVI. yüzyılda endüstriyel bir alanın -Saint-Etienne, Saint-Chamond, Vieren, Neufville- merkeziydi.

Bu faaliyetlerin 1698'deki bilançosu Lyon'a 20 milyon kadar bir ihracat, 12 milyon kadar bir ithalat, yani 8 milyon kadar bir fazlalık rakamı vermektedir. Ama eğer, daha iyisi olmadığından Vauban'ın verdiği rakam kabul edilecek olursa -Fransa ticaretinde 40 milyon liralık fazlalık-, Lyon bunun beşte birine sahiptir. Kuşkusuz bu Londra'nın İngiliz ticareti karşısındaki konumu değildir.

Lyon trafiklerindeki birincilik yeri İtalya'ya düşmektedir (ihracatta 10 milyon, ithalatta 6 veya 7 milyon). Acaba bu İtalya'nın belli bir kesiminin söylediğinden daha faal olduğunun mu kanıtıdır? Cenova Lyon'a her halükârda, hâlâ şaşırtıcı bir alım ve satım şebekesine sahip olduğu İspanya yönünde menzil olma hizmetini sunmaktadır. Buna karşılık Lyon'un Hollanda'yla az ilişkisi vardır, İngiltere'yle olanı ise bundan yalnızca biraz daha fazladır. Geçmişinin ve mirasının damgası altında, Akdeniz bölgesinde çok iş yapmaya devam etmektedir.

Paris Üste Geliyor

Lyon gücünü korumuş olmasına rağmen, Avrupa'nın en gelişmiş kesiminden ve o sıralarda atılım halinde olan uluslararası ekonomiden yeteri kadar destek alamamaktadır. Oysa başkente karşı, dıştan kaynaklanan süper bir güç, onun kendini Fransız faaliyetlerine dayatabilmesinin tek yolu olacaktı. İki kent arasındaki iyi tanımlanamayan ve tam izlenemeyen mücadelede sonunda Paris üste gelecektir.

Ancak Paris'in kendini yavaş yavaş dayatan üstünlüğü, ancak çok özel bir biçimde gerçekleşecektir. Nitekim Paris Lyon'a karşı ticari bir zafer kazanmamıştır. Necker döneminde bile (1781'de) Lyon Fransız ticaretinin çok önlerde yer alan birincisi olmaya devam etmektedir: ihracatı 142,8 milyon, ithalatı 68,9 milyon, toplam

211,7 milyon; gayrisafi fark 73,9 milyon. Ve eğer *livre tournois*'daki değişimler hesaba katılmazsa, bu rakamlar 1698 bilançosuna göre 9 kere artmışlardır. Oysa Paris aynı dönemde ithalat ve ihracat toplamı olarak yalnızca 24,9 milyon toplamaktadır ki, bu Lyon bilançosunun onda birinden biraz fazladır.²⁰¹

Paris'in üstünlüğü, "mali bir kapitalizm" in su yüzüne çıkmasıyla, çoğu zaman söylendiğinden daha önce belirlenmiştir. Böyle olabilmesi için, Lyon'un eski rolünün büyük bölümünü değilse bile, bir kısmını kaybetmesi gerekmiştir.

Bu bakış açısından, Lyon fuarlar sisteminin ilk çok ciddi darbeyi, aslında 1701'de İspanya Veraset Savaşı'nın başlamasından beri savaş halinde olan Fransa'nın mali bunalımı olan 1709 krizi esnasında yediği varsayılabilir mi? Krallık ödemelerinin sonunda, Nisan 1709'a ertelenmesiyle, XIV. Louis yönetiminin beratlı borç vericisi Samuel Bernard iflas etmiştir. Bu karmaşık drama ilişkin olarak bol miktarda belge ve tanıklık vardır.²⁰² Geriye, Lyon'un da ötesinde, Samuel Bernard'ın yıllardan beri muhatapları, bazen işbirlikçileri, bazen de kararlı hasımları olduğu Cenevreliler, bankerleri fazlasıyla ilgilendiren çok karmaşık bir oyunun, ayakta kalan yanlarını anlamak kalmaktadır. Samuel Bernard Fransa dışında, Almanya'da, İtalya'da ve bunlardan hiç de geri kalmamak üzere, XIV. Louis'nin ordularının savaştığı İspanya'da ödenecek fonlar elde edebilmek için Cenevrelilere ödeme güvencesi olarak, Fransız yönetimi tarafından 1701'den beri çıkartılan kâğıt paralardan vermiştir; ödemeler daha sonra Lyon'da fuarların bitiminde, Samuel Bernard'ın o piyasadaki muhatabı Bertrand Castan'a çektiği kambiyo senetleriyle yapılmıştır. Samuel Bernard muhatabını beslemek üzere "ona fuarları izleyen ödemeler için senetler göndermekteydi". Yani sonuçta, her şey iyi giderse kimsenin kaybetmediği ve Cenevreliler ile diğer borç vericilere nakit veya değer kaybetmiş kâğıt para (söylendiği gibi "kayıpları" hesaba katılarak) cinsinden ödeme yapmaya izin veren bir oyun. Hesap bakiyesinin büyük bölümü her seferinde bir yıl erteleniyordu. Mesleğin alfabetesi zaman, daha çok zaman kazanmaktı, yani hiçbir zaman küçük bir iş olmayan, kralın ödeme yapmasına kadar zaman kazanmak gerekmekteydi.

Genel denetçi kolay ve güvenilir çözümleri çabucak tükettiği için, başkalarını düşünmek gerekmiştir. Böylece 1709'da ya özel, ya da devlete ait olacak bir bankanın kurulmasından ısrarla söz edilmektedir. Rolü? Krala borç vermek, o da bunu hemen iş adamlarına borç verecektir. Bu banka faiz içeren ve kralın kâğıt paralarıyla değiştirilebilen banknotlar çıkartacaktır. Bu, bu paraları değerlendirecektir. O sıralarda Lyon'da bu iyi haberlere sevinmeyen var mıdır?

Bu işlem başarıya ulaşıydı, parayla oynayan herkesin Samuel Bernard'ın denetimine geçeceği kesindi. "Yoğunlaşma" onun yararına gerçekleşirdi. Bankayı yönetmek, kâğıt parayı desteklemek, bunların kitlesini yerinden oynatmak işleri ona ait olurdu. Denetçi Desmaretz bu olasılığa sıcak bakmıyordu. Fransa'nın büyük limanları ve kentlerindeki tüccarların muhalefeti de vardı; buna "ulusalci" bir muhalefet denebilir. Herhalde sıradan biri olan, hakkında pek bir şey bilinmeyen bir kişi "Bernard, Nicolas beyler ile buralı veya yabancı diğer Yahudilerin bu bankanın kuruluşunu üstlenmeyi önerdikleri konusunda güvence veriliyor... Bu bankanın... Majestelerine sadakatleri kesin olan... Roma Katolik Fransızlar tarafından yönetilmesi çok daha adilane olacaktır"²⁰³ demektedir. Aslında bu banka projesi, tıpkı 1691'de İngiltere Bankası'nın kurulmasıyla sonuçlananı gibi, bugünkü terimlerle tam bir poker oyunuydu. Fransa'da bu oyun çabucak yarıda kaldı ve durum daha da kötüleşti. Herkes korkuya kapıldı ve yerleşik sistem tıpkı iskambil şatolar gibi çökmeye başladı; bu çöküş özellikle, Bertrand Castan 1709 Nisanında hiç de haksız olmadan, Samuel Bernard'ın sağlamlığından kuşku duyarak, kurala göre kendi üzerine çekilen senetleri kabul için çağrıldığı Kambiyo locasında bunları reddedip, "bilançosuna kaynak" yapamayacağını (yani bu bilançoğu kapatamayacağını, dengeleyemeyeceğini) açıkladı-

ğında hızlandı. Bunun sonucunda “tarifsiz bir çılgınlık” meydana geldi. Kabul edelim ki, kral hizmetinin onu adı konulamayan karmaşalara sürüklediği ölçüde güçlük içinde olan Samuel Bernard, sonunda 22 Eylülde²⁰⁴ genel denetçi Desmatertz'den, kendi borçlarını kapatmak üzere “üç yıllık erteleme sağlayan bir kararname” elde etti -Güçlkle ve sonsuz pazarlıklardan sonra-. Böylece iflastan kurtulmuş oluyordu. Zaten kralın kredisi de 27 Mart 1709'da Güney Denizinden dönen Saint-Malo ve Nantes teknelerinin Port-Louis'ye indirdikleri riyal, çubuk ve sofrta takımı cinsinden “7.451.178 livre *tournois*”nın gelmesiyle düzelmişti.²⁰⁵

Ama bizim şu anda ilgi alanımızın merkezinde bu karmaşık ve bulanık mali durumdan çok, Lyon piyasası yer almaktadır. Bu 1709 yılında ödeme bozuklukları karşısındaki sağlamlığı ne olabilirdi? Bunu, yakınmayı ve durumlarını daha da karanlık göstermeyi hiç sektirmeyen Lyonluların yüzünden söylemek güçtür. Ama piyasa 15 yıldan beri gene de ciddi güçlüklerle karşı karşıyadır. “Almanlar ve İsviçreliler 1695'ten beri kentin fuarlarından kaçmaya başlamışlardır”.²⁰⁶ Hatta 1697 tarihli bir muhtura ilginç bir uygulamayı işaret etmektedir (bu uygulamaya Bolzano'nun faal, ama gelenekselci fuarlarında da rastlanmaktadır): fuardan fuara hesap aktarımları “herkesin bilançosu üzerine yazdığı kayıtlarla” yapılmaktadır.²⁰⁷ Demek ki, dar anlamıyla bir yazı oyunu söz konusudur, borç ve alacak senetleri “hamiline” olarak *tedit* yapılmaktadır. Dar bir “kapitalist” grubu, “aktif borçlar”dan, fuardan fuara aktarımlardan kaynaklanan kârları kendilerine ayırmaktadırlar. Bu kapalı devre bir oyundur. Eğer senetler cirolarla *tedit* etselerdi, “küçük toptancılar ve tüccarlar daha fazla iş yapabilirlerdi”, trafiğe karışabilirlerdi, oysa “zengin toptancılar ve beratlı uygulayıcılar, bunları dışarıda bırakmaya uğraşmaktadırlar”. Böylesine bir uygulama “Avrupa'nın tüm ticari piyasalarında” kural haline gelmiş şeye aykırıdır, ama Lyon fuarları sona erene kadar tutunacaktır.²⁰⁸ Bu uygulamanın Lyon piyasasını canlandırma ve onu uluslararası rekabete karşı savunmaya katkıda bulunmadığı düşünülebilir.

Çünkü bu rekabet vardır: İspanyol guruslarıyla *via Bayonne* beslenen Lyon, Marsilya ve Doğu Akdeniz veya Strasbourg darphanesi gibi olağan yönlerle gitmek üzere, kendi elinden gümüş, hatta altın sikkelerin çıktığını görmektedir, ama bunlardan daha büyük miktarda kaçak bir dolaşım Cenevre yönünde gerçekleşmektedir. Cenevre yönündeki nakit akımının karşılığında, bazı Lyonlu tüccarlar Amsterdam'dan Paris'e çekilmiş kambiyo senetleri elde etmektedirler. Acaba bu daha şimdi den Lyon'un alt konumunun kanıtı mıdır? Genel maliye denetçisinin Lyon emini Trudaine'den aldığı mektuplar, piyasadaki tüccarların haklı veya haksız yakınmalarına geniş bir yer ayırmaktadırlar.²⁰⁹ Bunlara inanırsak, Lyon'un Cenevre rekabetinden ötürü fuarlarını ve kredi işlemlerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu düşünürüz. Trudaine, Desmaretz'e yazdığı 15 Kasım 1707 tarihli mektupta “Lyon piyasasının tüm ticaretinin sürekli olarak Cenevre'ye taşınması kaygı verici” diye yazmaktadır. “Cenevreliler uzun zamandan beri kentlerinde bir kambiyo piyasası kurma amacını taşıyorlardı, bu işi Lyon, Nove (Novi), Leipsick'te olduğu gibi fuarlar ve ödemeler sistemi kurarak çezecekler”.²¹⁰ Gerçek? Belki de hükümet kararlarını saptırmak için yapılan tehditler? Her halükârda iki yıl sonra, 1709'da durum vahimdir. Trudaine'in bir mektubuna göre, “bu Bernard olayı Lyon piyasasını eski duruma dönemeyecek kadar alt üst etti, hergün daha kötüye gidiyor”.²¹¹ Nitekim teknik açıdan, tüccarlar piyasanın işleyişini kilitlemişlerdir. Lyon'da olağan durumda ödeneklerin “hemen hepsi kâğıtla veya bilanço üzerindeki aktarımlarla yapılmaktadır, böylece 30 milyonluk bir ödemeye, çoğu zaman 500.000 (liralık) nakit girmektedir. Yazının bu yardımının katkısıyla, olağandan yüz kat daha fazla nakit olmasına rağmen, ödemeler olanaksız hale geldi”. Finans alanındaki bu grev, ancak krediyle işleyebilen Lyon

manüfaktürlerinin üretimini bile yavaşlatmıştır. Sonuç: “bunlar işi kısmen durdurdular ve iş yokken geçinecek hiçbir şeyleri olmayan 10-12 bin işçiye sadakaya mahkûm ettiler. Bu insanların sayıları hergün artmaktadır ve hemen yardım edilmezse ne fabrika, ne de ticaret kalacağından korkulmaktadır”.²¹² Bu söylenenler hiç de uydurma olmamakla birlikte, aşırıdır. Lyon’daki bunalım her halükârda tüm Fransız piyasa ve fuarlarına yansımıştır. 2 Ağustos 1709 tarihli bir mektup Beaucuire fuarının büyük bir “kuraklık” yaşayan bir “çöl” haline geldiğini işaret etmektedir.²¹³ Sonuca varalım: 1709’da Lyon’da zirveye çıkan derin bunalım ne tam bir yargılamaya, ne de kesin bir tartmaya izin vermektedir, ama çok güçlü olmuştur.

Buna karşılık, daha önceden tartışmalı hale getirilen Lyon’un talihinin, Law sisteminin ani ve şiddetli bunalımına direnemediği kuşku dışıdır. Kent Krallık Bankası’nın oraya yerleşmesini reddetmekle hata mı etmiştir? Kent rekabete uğramış, geleneksel fuarları tökezlemiş veya hiç mertebesine inmiştir,²¹⁴ ama gene de Paris’in atılımını yavaşlatmıştır. Çünkü Fransa’nın tümü, Fransa’nın ateşi yükselen kesimi o sıralar başkente koşmakta, Londra’nın *Change Alley*’sinden daha fazla değilse, en az onun kadar şamatalı gerçek bir borsa olan Quincampoix caddesinde birbirlerini çiğ-nemektedirler. Sistem’in başarısızlığa uğraması Paris’i ve Fransa’yı sonunda, Law tarafından 1706’da kurulan Krallık Bankası’ndan mahrum bırakacaktır, ama hükümet Paris’e, başkentin bundan sonra oynayacağı mali role layık yeni bir borsa sunmakta gecikmeyecektir (1724).

Bundan sonra Paris’in başarısı artık yalnızca pekişecektir. Ancak kentin sürekli gelişmesi içindeki nihai dönemeç oldukça geç bir tarihte, ittifakların bozulmasıyla, Yedi Yıl Savaşı’nın arasında bir yerde, 1709 civarında yer almaktadır: “o sıralarda, Batı Avrupa’yı kapsayan bir cins kıtasal bütünün merkezinde, avantajlı bir konuma yerleşen Paris, yayılması artık eskisi gibi hasım siyasal engellere çarpmayan ekonomik bir ağı yoğunlaşma noktasıdır. Habsburgların elinde olup da, Fransa’yı yüzyıllardan beri çembere alan ülkelerin çemberi kırılmıştır... Fransa’nın etrafında ona açılan tüm alanı -İspanya, İtalya, Güney Almanya, Batı Almanya, Alçak Ülkeler- Bourbonların İspanya ve İtalya’ya yerleşmelerinden, ittifakların bozulmasına kadar izlemek mümkündür; artık Paris’ten Cadiz’e, Paris’ten Cenova’ya (ve buradan Napoli’ye), Paris’ten Ostende ve Brüksel’e (Vienna yolunun menzili), Paris’ten Amsterdam’a olan yollar serbesttir ve savaş bunları otuz yıl boyunca kesintiye uğratmamıştır (1763-1792). Paris o sıralar Avrupa kıtasının Batı kesiminin siyasal olduğu kadar mali merkezi haline de gelmektedir: bu sonucunda iş alemi gelişmiş, sermaye aktarımı artmıştır”.²¹⁵

Paris’in bu çekim gücü, ülkenin içinde olduğu kadar dışında da hissedilmektedir. Ama toprakların, hoşça vakit geçirmelerin ve büyük gösterilerin ortasındaki başkent çok büyük bir ekonomik merkez olabilir mi? Sıkı bir uluslararası rekabete giren ulusal bir pazar için ideal bir merkez olabilir mi? Ticaret Meclisi’ndeki Nantes temsilcisi Des Careaux de Hallays, yüzyılın başında, 1700’de yazdığı uzun bir muhtıradan, buna önceden hayır diye cevap vermektedir.²¹⁶ Fransız toplumunun tüccarlara itibar etmemesini lânetledikten sonra, bunu kısmen yabancılar(ın) (herhalde Hollandalı ve İngilizleri kastediyor) kendi evlerinde, bizdekinden çok daha canlı ve ele gelen bir şekilde ticaretin soyluluğuna dair bir yargıya sahip olmala”rına bağlamaktadır. “Çünkü onların devletlerinin saraylarının bulunduğu kentlerin hepsi de deniz limanlarıdır, bunlar dünyanın tüm zenginlikleriyle dolu olarak her yöne giden tekneler sayesinde bu ticaretin ne kadar tavsiyeye şayan olduğunu görme fırsatına sahiptirler. Eğer Fransa ticareti de aynı mutluluğa sahip olsaydı, tüm Fransa’yı tüccar yapmak için başka yem gerekmezdi”. Ama Paris Manş kıyısında değildir. 1715’te büyük maceranın henüz öneri aşamasında olan John Law “kent denizden uzak olduğu

Soissons konağı, 1720. Law Quincampoix caddesine yerleşmeden önce “kağıt para dolaşımı”nı burada ihdas etmiştir.

ve nehir seyrüsefere uygun olmadığı için (herhalde deniz gemileri giremediği için demek istiyor), onu dış ticaretin başkenti yapmak mümkün olmadığından, Paris’i ekonomik metropol haline getirme tutkusunun sınırları vardır, ama bu kent kambiyo alanında dünyanın en büyük piyasası olabilir” demektedir.²¹⁷ Paris XVI. Louis döneminde bile dünyanın birinci finans merkezi olamayacak, ama kesinlikle Fransa’nın bir numaralı olacaktır. Ancak Law’un açık açık söylemeden önerdiği üzere, üstünlüğü tam olamayacaktır. Ve Fransa’nın ikikutupluluğu kendiliğinden sürecektir.

Ayırimsal Bir Tarih İçin

Paris ile Lyon arasındaki çatışmalı durum, Fransız mekânının tüm gerilim ve zıtlaşmalarını açıklamamaktadır. Ama bu gerilim ve farklılıklar acaba kendiliklerinden, bütünsel bir anlama sahip midirler? Birkaç nadir tanıklığın ileri sürdüğü budur.

Frank C. Spooner'a göre²¹⁸ XVI. yüzyıl Fransa'sı *kabaca* Paris meridyeninin iki tarafında ikiye bölünmektedir: doğuda, çoğunluğu itibariyle kıtasal olan ülkeler: Piskardiya, Champagne, Lorraine (henüz Fransız değil), Burgonya, Franche-Comté (henüz İspanyol), Torino'ya bağlı olan, ama Fransızların 1536-1559 arasında işgal ettikleri Savua, Dauphiné, Provence, Rhône vadisi, Massif Central'in az çok geniş kompartımanı, bitirmek üzere Languedoc veya buranın bir bölümü; bu meridyenin batısında Atlantik veya Manş'a temas eden ülkeler. İki alan arasındaki ayırım, geçerli bir kıstas olan, ama aynı zamanda tartışmalı da olan para basımlarına göre yapılmaktadır. Tartışmalıdır, çünkü Marsilya ve Lyon'un gene de "talihsiz" bölgede yer aldıklarını kabul etmek gerekmektedir. Örneğin bakır paralara bağlı kalan²¹⁹ Burgonya ile İspanya riyallerinin girdiği ve tedavül ettiği Brötanya veya Poitou arasındaki zıtlık o kadar aşikâr değildir. Bu Batı Fransa'nın, XVI. yüzyıldaki Atlantik yükselişiyle faal hale gelen sürükleyici merkezleri Dieppe, Rouen, Le Havre, Honfleur, Saint-Malo, Nantes, Rennes, La Rochelle, Bordeaux, Bayonne olacaktır, yani Rennes'in dışında, bir limanlar kırlenti.

Geriye, Batı'nın bu atılımının neden ve ne zaman yavaşladığını ve Fransız denizci ve korsanlarının ilerlemesine rağmen yok olduğunu bilmek kalmaktadır. Bu, A. L. Rowse'un²²⁰ ve birkaç diğer tarihçinin, aslında açık bir cevap vermeden sordukları sorudur. 1540-1570 devre arasındaki muhtemel gerilemenin ağırlaştırdığı şiddetli bir mali bunalım yılı olan 1557 kopuşunu ele almak, ticari kapitalizmin bir arızasını gündeme getirmek olacaktır.²²¹ Atlantik Batı'sının bu kadar erken bir gerilemesinden değil de, bu arızadan aşağı yukarı eminiz. Zaten Pierre Léon'a göre²²² Batı Fransa "Okyanus'un etkilerine geniş ölçekte açık olarak... (XVIII. yüzyılda hâlâ) Flandre'dan Brötanya ve Maine'e kadar yünlülerin ve bezlerin zengin Fransa'sıdır... ve madenler ile metalürjinin İç Fransa'sından çok daha üstündür". Batı-Doğu zıtlığı *herhalde* XIV. Louis'nin kişisel saltanatına kadar -kronolojik eşik açık değildir- sürmüştür.

Ancak, artık bir meridyen değil de, meridyene benzeyen bir Nantes-Lyon hattı boyunca²²³ yeni bir ayırım çizgisi er veya geç belirgin hale gelecektir. Kuzeyde aşırı faal, endüstrici, açık tarlaları, at koşumları olan bir Fransa; güneyde bunun tersine, birkaç parlak istisnanın dışında geri kalmaya ara vermeyen bir Fransa. Hatta Pierre Goubert'e göre,²²⁴ nisbeten iyi bir sağlık durumunun işaretini taşıyan kuzeyinki ile, erken ve güçlü bir gerilemenin etkisinde olan güneyinki olmak üzere iki konjonktür olmuştur. Jean Delumeau artırmaktadır: "... hiç değilse XVII. yüzyılda güney konjonktürünün etkisindeki Fransa kesimini ayırmak ve ayrıca krallığı bir bütün olarak kabul etmemek gerekir".²²⁵ Eğer farkına varış doğruysa, Fransa bir kez daha dünya ekonomik hayatının dışsal koşullarına uyum sağlamış olacaktır; bu koşullar o sıralarda Avrupa'yı Kuzey alanlarına yöneltmekte ve narin ve biçime sokulabilir bir Fransa'yı Manş, Alçak Ülkeler ve Kuzey Denizi yönüne kaydırmaktadır.

Kuzey ile Güney arasındaki hat sonra, XIX. yüzyılın başına kadar bir daha hiç

değişmemiştir. D'Angeville'e göre (1819) bu hat Rouen'dan Evreux'ya, sonra da Cenevre'ye uzanan bir şekilde çizilmektedir. Güneyde "kırsal yaşam kentsel yapısını kaybetmekte", dağılmakta, "vahşi Fransa buralardan başlamakta", köylü evleri birbirlerinden uzaklaşmaktadır. Bu aşırı bir anlatımdır, ama zıtlık aşikârdır.²²⁶

Nihayet ayırım yeniden değişmiş ve bizim de tanık olduğumuz üzere, Paris meridyeni bal gibi yeniden işlerlik kazanmıştır. Fakat artık sınırlandırdığı bölgeler işaret değiştirmişlerdir. Batı'da azgelişmişlik, "Fransa çölü"; Doğu'da egemen ve istilacı Alman ekonomisiyle bağlantılı ileri alanlar. Böylece iki Fransa arasındaki oyun yıllarla birlikte değişmektedir. Fransız ülkesini bir kerede ebediyete kadar bölecek bir hat yoktur, ama birbirlerini izleyen hatlar vardır. Veya daha iyisi, bir hat vardır, ama bu bir saatin akrebi gibi dönmektedir. Bu da şunları kapsamaktadır:

1) Belli bir mekânda, gelişme ile gecikme arasındaki paylaşım değişmeye ara vermemekte, gelişme ile azgelişme bir kerede ebediyete kadar yerleşik hale gelmemekte, *fazla az*'ın yerine geçmekte, bütünsel zıtlıklarla bağlantılı yerel çeşitliliklerle çakışmaktadır: onları yok etmeden örtmekte, onların saydamlıkları içinde görünmelerine izin vermektedirler;

2) Fransız ekonomisi mekân olarak ancak Avrupa bağlamına taşındığında açıklanabilmekte, Nantes-Lyon hattının kuzeyindeki ülkelerin XVIII.-XIX. yüzyıllar arasındaki aşikâr yükselişleri yalnızca içsel nedenlerle (üçlü rotasyonun üstünlüğü, sürüm atı sayısındaki artış, hızlı nüfus artışı) değil de, aynı zamanda dışsal unsurlarla da -Fransa tıpkı XV. yüzyılda İtalya'nın parlaklığı, sonra XVI. yüzyılda Atlantik tarafından çekildiği gibi, Kuzeyin egemen konjonktürüne temas etmesiyle değişmektedir- açıklanmaktadır.

Rouen-Cenevre Hattının Lehinde ve Aleyhinde

Fransız mekânının XV.-XVIII. yüzyıllar arasındaki birbirlerini izleyen *çift kutupluluklar*'ına ilişkin yukarıdaki sunum, bu mekânın tarihsel çeşitliliği hakkındaki nihayetsiz tartışmayı yönlendirmekte, ama sonuca bağlamamaktadır. Nitekim Fransız *bütünü* kesinlikle belirlenmiş, bir kerede ebediyete kadar geçerli bir şekilde etiketlenmiş *alt-bütün*'lere ayrılamamaktadır; bunlar sürekli olarak biçim değiştirmekte, uyum sağlamakta, gruplanmakta, voltaj değiştirmektedirler.

Muhteşem XVIII. yüzyıl Fransa'sı *Atlas*'ının dışında kalan, André Rémond'un bir haritası (bkz. s. 292) (belki de bitirilmiş, ama ne yazık ki yayınlanmamıştır) ikili bir ayırım değil de, Fransız nüfusunun Necker dönemindeki farklı artış hızlarına göre üçlü bir ayırım önermektedir. Nitekim esas çizgi, Brötanya'dan Juralara kadar Fransız ülkesinin içlerine giren şu uzun körfezdir, bu körfez bir nüfus azalması veya hiç değilse duraklaması veya çok hafif bir artış alanı meydana getirmektedir. Bu körfez daha sağlıklı iki nüfus alanını ayırmaktadır: kuzeyde Caen, Alençon, Paris, Rouen, Châlons-sur-Marne, Soissons, Amiens, Lille vergi bölgeleri. Rekorlar Valenciennes, Trois-Evêchés, Lorraine ve Alsace vergi bölgelerinde kaydedilmektedir; Güneyde Akitanya'dan Alplere kadar uzanan müthiş canlı bir mekân. Nüfus burada Massif Central, Alpler ve Jura boyunca, insan yutan kentler ve geçici göçmenler olmazsa yaşamları mümkün olmayan ovaların lehine olmak üzere yığılmaktadır.

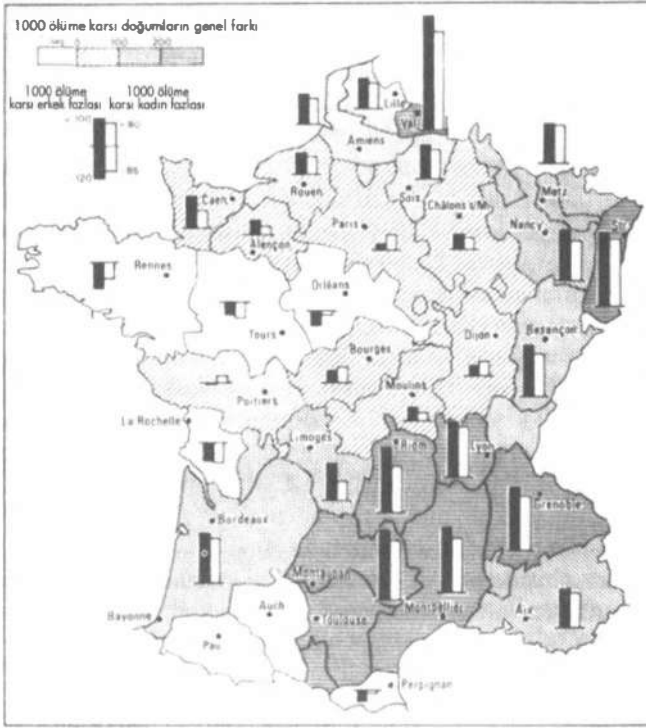
Demek ki Rouen (veya Saint-Malo veya Nantes)-Cenevre hattı tüm Fransız zıtlaşmalarını işaret edecek belirleyici kopukluk değildir. André Rémond'un haritası tabii ki, artan veya azalan durumdaki ulusal zenginlik haritası değil de, nüfus artış ve azalış haritasıdır. İnsanın bol olduğu yerde, göç, endüstriyel faaliyet kuraldır; ya biri, ya diğeri, ya da ikisi birden.

Michel Morineau ise kendi hesabına, âdeti gereği fazlasıyla basit bir açıklamadan uzak durmaktadır. Bu durumda Paris çevresinde dönen, Fransa'yı bölen çap şemasını öyle görmemektedir. Örneğin Saint-Malo-Cenevre hattı, kabacası E. Le Roy Ladurie'nin ele aldığı Angeville hattı onda kuşku uyandırmaktadır.²²⁷ Bunu eleştirmek için, her iki alandaki ticaret bilançolarını kanıt olarak almaktadır; bu rakamlar ayırım hattını yok etmiyorlarsa da, işaretlerini değiştirmektedirler: fazla güneye, az kuzeye geçmektedir. 1750'de hiçbir kuşku yoktur, "Güneyde yer alan Kuzeydekine kitlesel olarak üste gelmektedir. İhracatın üçte ikisinin veya daha fazlasının kökeni burada yer almaktadır. Bu üstünlük kısmen şarap teslimatına, kısmen Bordeaux, Nantes, La Rochelle, Bayonne, Lorient ve Marsilya limanlarında yapılan koloni ürünleri dağıtımına bağlıdır. Ama aynı zamanda Brötanya'da 12,5 milyon *livre tournois* değerinde bez, Lyon'da 17 milyon değerinde ipek şerit, Languedoc'ta 18 milyon değerinde yünlü satabilen bir endüstrinin gücüne de bağlıdır".²²⁸

Şimdi kuşkucu olma sırası bende. Çeşitli Fransaların dış bilançolarına göre ölçümlerinin anlamı konusunda ikna olmadığımı itiraf ediyorum. İhracat yapan endüstrilerin ağırlığının tek başına belirleyici olmadığı açıktır; endüstri eskinin dünyasında, fakir bölgelerde veya zor yaşam alanlarında bir telâfi arayışının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 12 milyon liralık Bröton bezi Brötanya'yı Fransız ekonomisinin öncü bir ili haline getirmemektedir. Gerçek tasnif GSMH'ya göre yapılanıdır. Bu aşağı yukarı, J.-C. Toutain'in 1978 Edinburg kongresinde, 1885'teki Fransız bölgelerini fert başına *fizik ürün'e* göre (ulusal ortalamaya nazaran) sınıflandırırken yapmaya çalıştığı şeydir:²²⁹ Paris % 280'le baştedir; Merkez, Loire, Rhône 100 olan ortalamaya ulaşmaktadırlar; Burgonya, Languedoc, Provence, Akitanya, Pireneler, Poitou, Auvergne, Lorraine, Alsace, Limousin, Franche Comté altta kalmakta, Brötanya sıralamanın en dibinde bulunmaktadır. 293. sahifedeki kroki bu işaretleri ele alarak, açık bir Rouen-Cenevre hattı çizememekte, ama fakirliği açık bir şekilde güneye yerleştirmektedir.

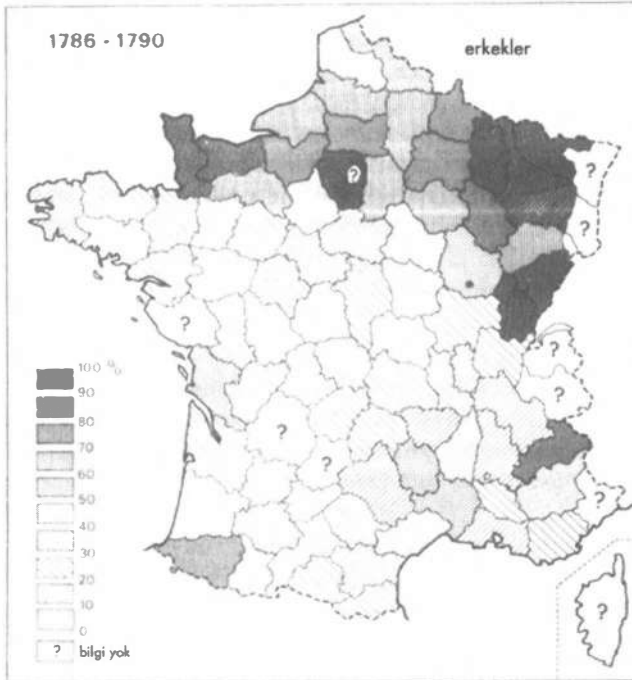
Deniz ve Kıta Marjları

Fiili durumda bu ayırımcı coğrafya problemlerinde, tıpkı diğer tüm coğrafya problemlerinde de olduğu gibi, bakış açıları devreye sokulan kronolojik sürelerle göre değişmektedirler. Zorunlu olarak yavaş bir konjonktüre bağlanan değişimlerin altında, sanki Fransa -ve herhangi başka bir "ulus"- aslında farklı gerçeklerin bir üst üste gelmesiymiş ve bu farklılıkların en derinleri (en azından benim en derin olarak saydıklarım) tanım gereği ve hatta gözlem sonucu, en yavaş aşınanlarıymış ve böylece yerli yerlerinde kalmakta daha inatçıymış gibi, daha da uzun süreli zıtlaşmalar yok mudur? Bu arada, vazgeçilmez bir aydınlatma aracı olan coğrafya, bu yapıların, bu sürekli farklılıkların kimbilir kaç tanesini işaret etmektedir: dağlar ve ovalar, Kuzey ve Güney, kıtasal Doğu ve Okyanus sisleri içindeki Batı... Bu zıtlıkları, onların üstünde

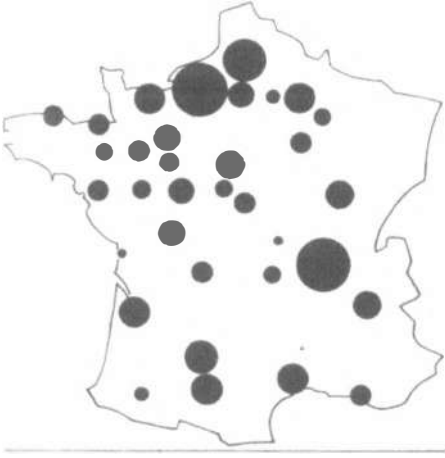
I. 1787'YE DOĞRU FRANSA'DA DOĞUMLAR VE ÖLÜMLER

Yayınlanmış birkaçından biri olan bu harita, André Bernard tarafından hazırlanan Atlas'ta yer almaktaydı. Bu harita nüfusu gerileyen (Rennes, Tours, Orléans, La Rochelle, Perpignan) illerle, vasat bir ortalama-dan yukarı çıkarak, geniş fazlalar veren (Valenciennes, Strasbourg, Besançon, Grenoble, Lyon, Toulouse, Bordeaux, Montpellier, Riom, Montauban) illeri arasında ilginç bir ayırım yapmaktadır. Bu nüfus üstünlüğü herhalde bu bölgelerde, mısır ve patates gibi yeni ekimlerin yayılmasına bağlıdır.

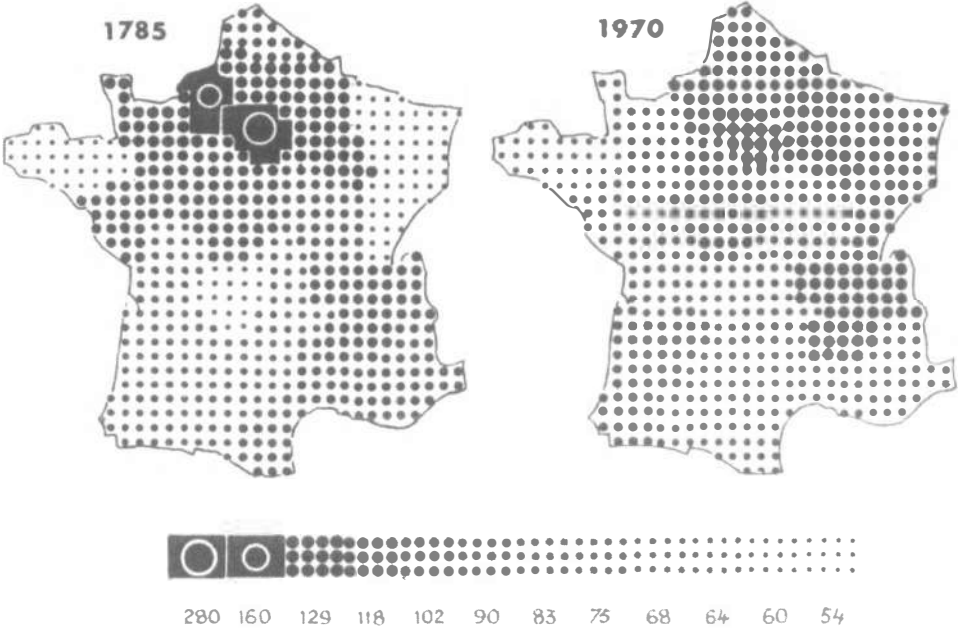
II. FRANSIZ DEVRİMİ AREFESİNDE OKUMA-YAZMA

Evlilik akitlerine imza atabilen erkek eşlerin sayısından hareketle oluşturulan bu haritada, Kuzeyin üstünlüğü aşikardır. Kaynak: F. Furet ve J. Ozouf, Lire et Ecrire, 1978.

III. VERGİLENDİRMEK, ÖLÇMEKTİR

Hükümet 1764'e doğru krallık kentlerindeki ticari loncaları vergilendirmeyi tasarlamaktadır. Lyon ve Rouen'a denk düşen vergiler 150.000 liraya çıkmaktadır; Bordeaux, Toulouse ve Montpellier için 40.000; Marsilya için 20.000 lira olmaktadır... Bu işaretler krokinin ölçeğini vermektedir. Paris vergilendirilecek kentler listesinde yer almamaktadır. Krallığı bu vergilerin düzeyine göre bölmek kolay olmayacaktır. Vurgulu nokta, La Rochelle meridyeninin her iki tarafında (bu kente 6.000 lira vergi konulmuştur), kuzeyde küçük kentlerin büyük sayıda olması, güneyde de ticari kentlerin üstünlüğü değil midir? Kaynak: A.N. 67. 1688.

IV. BÖLGESEL PRO CAPITE GELİRLERİN COĞRAFYASI

Pro capite (fizik ürün olarak) gelirin ulusal ortalamasından (100) hareketle, her bölgenin yüzdesi. 1785 yılı için: Paris 280, Yukarı Normandiya 160, Loire-Rhône 100 vs... Krokinin düşündürdüğü gibi Kuzey'in üstünlüğü mü vardır? Evet, bunu ortaya koymamıza olanak veren karmaşık hesapları yeniden ele almamız gerekir. 1970'teki durum kıyas unsuru olarak verilmiştir. Pro capite gelirin bölgesel dağılımı görünüşe göre değişmemiştir. Kaynak: J.-C. Toutain, "La croissance inégale des revenus régionaux en France de 1840 a 1970", in: 7e Congrès international d'histoire économique, Edimbourg, 1978, s. 368.

dönen, onların yaşadıkları alanları bazen ileriye götüren, bazen de geriletken konjonktürlerden çok, insanların üstüne çökmektedir.

Fakat bütün hesaplar yapıldıktan sonra, kendiliğinden anlaşılacağı üzere bizim söylevimiz açısından en mükemmelinden yapısal zıtlık, dar *marjinal alanlar*’la, geniş *merkezi bölgeler* arasında ortaya çıkar. “Marjinal” alanlar Fransa’yı sınırlayan ve onu Fransa olmayandan ayıran çevre hattını izlemektedirler. Onlar için çevre kelimesini -bu doğal olanıdır- kullanmayacağız, çünkü bu kelime, tartışmalarımızın bazıları için tuzaklar içermektedir ve benim de dahil olduğum birçok yazar açısından, ekonomi-dünyanın ayrıcalıklı merkezlerinin uzağındaki gecikmiş bölgeler anlamını kazanmıştır. Demek ki marjlar kıyıların doğal veya çoğu zaman da kara sınırlarının yapay hattını izlemektedirler. Oysa bizatihi ilginç bir kural olarak, bu Fransız marjları birkaç istisnanın dışında, her zaman daha zengindirler ve ülkenin “içi” daha fakirdir. D’Argenson çok doğal bir şekilde ayırım yapmaktadır: *Günlük*’üne 1747’ye doğru şöyle kaydetmektedir. “Ticaret ve Bayonne’un içi konusunda 1709’dan daha beter durumdayız (üstelik bu yıl anılarda iyi bir iz bırakmamıştır). O sıralarda Bay de Pontchartrain’in donattığı (gemilerin) sayesinde, korsanlık yaparak düşmanlarımızın canına okuyor;²³⁰ Güney denizi ticaretinden yararlanıyorduk. Saint-Malo Bayonne’a 100 milyon getiriyordu. Krallığın içi 1709’da, bugünkünden iki kere daha yağlıydı”.²³¹ Ertesi yıl, 19 Ağustos 1748’de gene “Krallığın Loire’in güneyindeki iç illeri derin bir sefaletle gömülmüşlerdir. Burada hasat, çok kötü olan geçen yıldakinden yarı yarıya daha azdır. Fiyatlar yükseliyor ve dilenciler bizi her yandan kuşatıyor”.²³² Başrahip Galliani’ye gelince, *Buğday Hakkında diyalog*’unda çok daha açık ve kategoriktir: “Fransa’nın şimdi tüccar, denizci, endüstrici bir ulus olmasından ötürü, tüm zenginliğinin sınırlarına aktarılması karşısında tedbirli olunuz; tüm zenginlik büyük kentlerin kıyılarındadır; iç kesim ise korkunç bir yayıklık içindedir”.²³³ XVIII. yüzyılın artan refahı, zıtlığı hafifletmiş benzememektedir, tamamen tersine artırmıştır. 5 Eylül 1789 tarihli resmi bir rapor “deniz limanlarının kaynakları sonsuz arttı, iç kesimlerin kentlerinin ticareti kendilerinin ve komşularının tüketimleriyle sınırlı kaldı, halk için buraların manüfaktürlerden başka hiçbir araçları yok”.²³⁴ Endüstrileşme genel kural olarak, ülke içinin ekonomik rövanşı değil midir?

Birkaç tarihçi bu iç ile dış arasındaki ısrarlı zıtlığa oynamış olmalıdır. Michel Morineau’ya göre, XIV. Louis’in saltanatının son yıllarının Fransa’sı, zenginliklerin ve faaliyetlerin deniz marjına hücum ettiğine tanık olmuştur.²³⁵ Pekâlâ, ama bu hareket yeni midir? Çok daha erkenden ortaya çıkmamış mıdır? Ve özellikle de, devam edecek değil midir?

Edward C. Fox’un tahrik edici bir başlığı -*Öteki Fransa*- olan kitabının değeri, ucunu bir an bile bırakmadığı yapısal zıtlığa oynamış olmasıdır. Böylece ezelden beri iki Fransa olmalıdır, denizlere açılan ve uzak trafikler ile maceraların serbestliğinin düşünüyünce kuran bir Fransa, ve kireçlenmiş, esnek olmayan bir konumun içine hapsedilmiş bir Fransa. Fransa tarihi bunlar arasında cereyan eden, her Fransa her şeyi kendi yönüne çekmek istediğinden ve diğerine ilişkin hiçbir şeyi anlamamakta ısrar ettiğinden ne yer, ne de yön değiştiren bir sağırlar diyalogudur.

XVIII. yüzyılda daha modern olan Fransa, *öteki* Fransa, servetin ve erken bir kapitalizmin yerleştiği büyük limanların Fransa’sıdır. Küçük çaplı bir İngiltere olan bu bölge, 1688 İngiliz “şanlı” devriminin modeline göre, sakin bir devrim düşlemektedir. Ama tek başına oynayabilir ve kazanabilir mi? Çok bilinen bir örnek vermek üzere, Girondinler döneminde (1792-1793) iyice görüldüğü üzere hayır. Devrim ve

İmparatorluk dönemlerinde, hatta daha sonraları da, tıpkı Eski Regim dönemindeki gibi toprak bir kez daha zafer kazanmıştır. Bir yanda, eğer serbest bırakılırsa daha iyi işleyecek olan bir ticaret; öte yanda, köylü mülklerinin parçalanmasından ötürü sürekli sıkıntı çeken bir tarım ve araç ile girişim yetersizliğinden ötürü kötü işleyen bir endüstri: Edward Fox'un iki Fransa'sı işte böyledir.²³⁶

Fakat Fransa tarihinin tümünü bu uzun ve yazarın yeteneğine rağmen kendini tekrarlayan diyalogun içine sığdırmak mümkün değildir. Bunun tek nedeni, tek bir *marjinal* Fransa'nın olmaması olsa bile. Nitekim Fransa hem batıda denizin karşısında -ve burada Fox'un *öteki* Fransa'sındayız-, hem de doğuda kıta Avrupa'sının, Alplerin ötesindeki İtalya'nın, İsviçre kantonlarının, Almanya'nın, 1711'de Avusturyalı olan İspanyol Alçak Ülkelerinin ve Birleşik Eyaletler'in karşısında sona ermektedir. Doğu'daki bu marjinal Fransa'nın, deniz kıyısındaki kadar önemli ve çekici olduğunu savunmuyorum, ama bu Fransa da mevcuttur ve eğer "marjinallik" in bir anlamı varsa, buraya zorunlu bir özgünlük atfetmektedir. Kısacası Fransa kıyıları boyunca "terminaller" e, deniz menzillerine sahiptir: Dunkerque, Rouen, Le Havre, Caen, Nantes, La Rochelle, Bordeaux, Bayonne, Narbonne, Sète (Colbert tarafından kurulmuştur), Marsilya ve Provence bölgesindeki limanlar kırlenti; eğer öyle uygun görülürse, burası 1 numaralı Fransa'dır. 2 numaralı Fransa, geniş ve çeşitlenmiş iç kesimdir, buraya geri döneceğiz. 3 numaralı Fransa uzun bir kentler kırlentidir: Grenoble, Lyon, Dijon, Langres, Châlons-sur-Marne, Strasbourg, Nancy, Metz, Sedan, Mézières-Charleville, Saint-Quentin, Lille, Amiens, yani aralarındaki zinciri Akdeniz ve Alplerden Kuzey denizine kadar sürdüren ikinci dereceden şehirlerin de yer aldığı bir düzineden fazla kent. Güçlük, Lyon'un oyunun efendisi rolünü oynadığı bu kentsel kategorinin, deniz kentleri kadar iyi anlaşılabilmesinden kaynaklanmaktadır; deniz kentleri kırlenti de çok türdeş değildir, ama iyi resim vermektedir.

A posteriori ve geriye yönelik hiçbir emperyalizm tutkusu olmadan (okuyucu buna ikna olsun) söyleyeceğim üzere, Fransa'nın doğuya doğru olan ekonomik mekânının mantıksal bitim yeri Cenova, Milano, Augsburg, Nuremberg, Kolonya'dan Anvers ve Amsterdam'a uzanmalıydı, böylece güneyde Lombard ovası kavşağını elde tutar ve Saint Gothard geçidiyle, Alplerle bir geçide daha sahip olur, bu eksen ile, bir kentler nehri olan "Renanya koridoru" denilen alanı denetlerdi. İtalya veya Alçak Ülkeler'i ele geçirmesini ona yasaklayan nedenlerin oyunlarından ötürü, Fransa Alsace hariç, canlı sınırını Ren'e taşımayı başaramamıştır, yani deniz yolları kadar önemli, veya hemen hemen onlar kadar önemli bir yollar demetini ele geçirememiştir. İtalya, Ren, Alçak Ülkeler Avrupa kapitalizminin uzun süre tahsisli bir alanı, bir "sırtı" olmuşlardır. Buraya isteyen herkes giremiyordu.

Zaten krallık doğuya doğru ancak zorlukla ve yavaş yavaş büyüyebilmiş, ele geçirerek kendisiyle bütünleştirmeyi başara bildiği illerin serbesti ve ayrıcalıklarının bir kısmını tanımak zorunda kalmıştır. Böylece, Artois, Flandre, Lyonnais, Dauphiné, Provence illeri 1661 tarihinde kurulan Beş Büyük Mukataa'nın tarifelerinin dışında kalmışlardır; bundan da iyisi, *fiili yabancı* denilen Alsace, Lorraine, Franche-Comté illeri Fransız gümrük alanının tamamen dışında kalmışlardır. Bu illeri haritaya koyunuz, 3 numaralı Fransız mekânının ortaya çıktığını görürsünüz. Lorraine, Franche-Comté ve Alsace için dışa karşı tam bir serbesti, yabancı mallarına bir açılma, kaçakçılığın da yardımıyla bu malları krallığa avantajlı bir şekilde sokmak söz konusudur.

Eğer yanılmıyorsam, belli bir hareket serbestisi bu sınır alanlarının karakteristiği olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sınır ülkelerin krallık ile yabancı topraklar arasın-

da nasıl bir tavır içinde olduklarını bilebilmek önemlidir. Bu yönlerden birine veya diğerine yatmakta mıdır? Örneğin, İsviçre kantonlarından gelen tüccarların, XVIII. yüzyılda adeta kendi evlerinde gibi oldukları Franche-Comté, Alsace ve Lorraine'deki rolleri nedir? Örneğin acaba 1793-1794 devrimci bunalımı sırasında, Dauphiné'den Flandre'a kadar olan bölgede, zorunlu olarak sevilmeyen yabancı ülkelere karşı aynı tavırlar söz konusu muydu? Ve özgürlüğün yakındaki krallığa nazaran daha büyük olduğu bu alandaki kentlerin rolleri neydi? Nancy veya Strasbourg veya daha da özel olarak Lille'in -asında mükemmel bir örnek, çünkü Alçak Ülkeler'e çok yakından ve İngiltere'ye oldukça yakından temas etmekte ve bu komşuları aracılığıyla tüm dünyaya ulaşmaktaydı- rolleri ne olmuştur?

Lille 3 numaralı Fransa'nın tüm sorunlarını ortaya koymaktadır. O zamanın ölçüsüne göre önemli bir kenttir. Hollanda işgâlinin sona ermesinden sonra (1713) çevresindeki ülkeyle birlikte kendini çabucak toplamıştır. Genel mütezimlerin 1727-1728'deki turnelerinin tutanaklarına göre "gücü o kadar büyüktür ki, kendi evinde ve Flandre ile Hainaut illerinde, manüfaktürleri ve toptan ticareti aracılığıyla, yüz binden fazla kişinin geçimini sağlamaktadır".²³⁷ Hem kentte, hem de çevresinde koskoca bir dokuma endüstrisi, yüksek fırınlar, demirhaneler, dökümhaneler yelpazesi faaliyet halindedir; Lille lüks kumaşlar kadar, ocaklar için dökme levhalar, tencere ve kazanlar, altın ve gümüş şeritler, metal kapacak da satmaktadır; buraya yakın ve uzak illerden her şey bol bol gelmektedir: tereyağ, canlı hayvan, buğday... Kent yollardan, nehirlerden, kanallardan en yüksek düzeyde yararlanmakta, hükümetin ona dayattığı üzere, trafiklerin Ypres, Tournay veya Mons'dan saptırılarak Batıya ve Kuzeye, Dunkerque ve Calais yönlerine döndürülmesine kolayca uyum sağlamaktadır.

Lille öncelikle de bir kavşaktır: ona herşey heryerden, Hollanda'dan, İtalya'dan, İspanya'dan, Fransa'dan, İngiltere'den, İspanyol Alçak Ülkeler'inden, Baltık ülkelerinden gelmektedir; birilerinden alıp diğerlerine satmakta, örneğin Fransa şarap ve hayat sularının kuzey yönündeki dağıtımını yapmaktadır. Ama İspanya ve Amerika yönündeki trafikleri kesinlikle ilk sırayı almaktadırlar. Her yıl, dört veya beş milyon parça Lille malı (hepsinden önce bezler ve yünlüler) buralara sevk edilmektedir; bu sevkiyat ya kentin "büyük macera"ya yatırım yapan toptancılarının riske girmeleriyle, ya da komisyoncuların örtüsü altında yapılmaktadır. Geri dönüşler maldan çok nakit cinsinden olmaktadır, 1698'de tahmin edildiğine göre, bu nakit geri dönüşün tutarı her yıl üç-dört milyondur.²³⁸ Ancak bu para doğrudan Lille "ili"ne gelmemekte, yalnızca farklı para değiştirme yöntemlerinden ötürü olsa bile, Fransa'dakinden daha iyi ve daha hesaplı pazarlık olanaklarının olduğu Hollanda ve İngiltere'den geçmektedir. Kısacası, Fransız ekonomisine diğer herhangi bir kent kadar katılan Lille, gövdesinin yarısından fazlası itibarıyla bu ekonomiden kaçmaktadır.

Bu açıklamalardan sonra herhalde Troyes, Dijon, Langres, Rennes, Châlons-sur-Marne gibi sınırdan oldukça uzaktaki kentlerin sıralanmaları daha iyi anlaşılacaktır: bunlar iç kentler haline gelmiş eski marjdaki şehirlerdir ve geçmiş bu kentlerde çok güçlü köklere sahip olduğu için, tıpkı bir ağacın tabakaları gibi birbirini izleyen tabakalardan oluşmuş gibi olan 3 numaralı Fransa, doğuya ve kuzeye cephe yapan Fransa gibi, kendinden sonra da yaşamaya devam etmektedir.

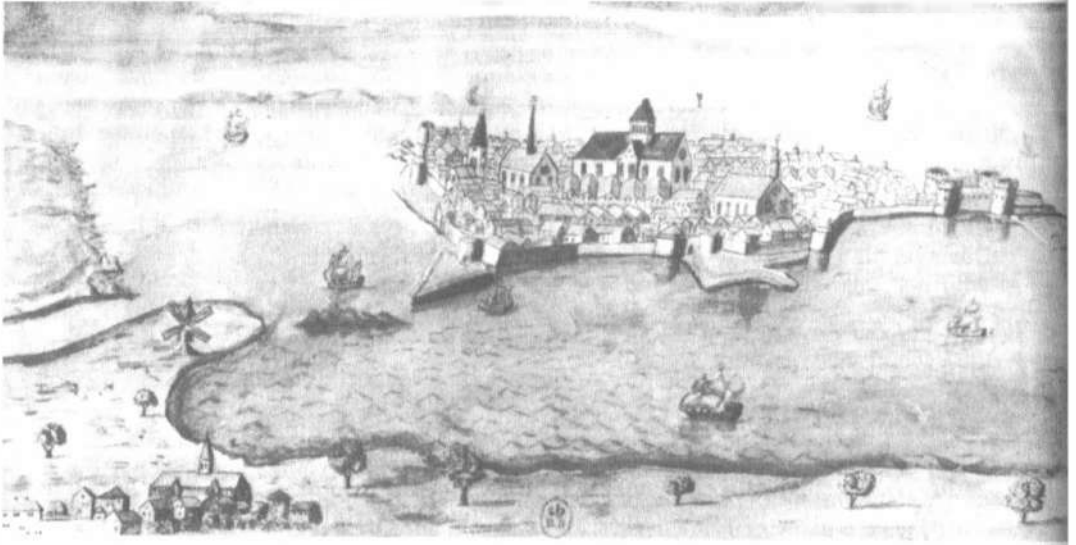
“Öteki Fransa”nın Kentleri

Denizle temasta olan “öteki Fransa”nın kentleri konusunda, işlerin bize göre daha açık olduğunu tekrarlayalım. Başarı burada da hareket ve girişim özgürlüğünün işareti taşımaktadır. Bu faal limanların trafikleri, kuşkusuz krallığın kalınlığı içine dalmakta, oradan beslenmektedirler, ama çıkarları onların her zaman açıkları tercih etmelerine neden olmaktadır. Nantes 1680’e doğru neyi arzulamaktadır?²³⁹ Küçük ve hızlı gemileri sayesinde, Terre Neuve morinasını herkesten önce getirmeyi başararak, “birinci” olan İngilizlerin Fransa’ya girmelerinin yasaklanması; onları hiç değilse yüksek bir gümrük resmiyle dışta bırakmak mümkün değil midir? Aynı şekilde, Santo Domingo tütününün, Fransız pazarını istila eden İngiliz tütününün yerine ikâme edilmesini de arzulamaktadırlar. Üstünlüğü Fransızların elinden alan Hollandalı ve Hamburglulara balina avının kârlarının yasaklanmasını da istemektedirler. Ve geriye kalanı da bu isteklere uygundur: kendini hep Fransa’nın dışında tutmak.

Edward Fox aynı fikir yapısı içinde, kendine Bordeaux hakkında soru sormaktadır: bu kent “Atlantiğe mi, yoksa Fransa’ya mı mensuptur?”.²⁴⁰ Paul Butel kendi hesabına bir “Atlantik metropolü”nden söz etmekte tereddüt etmemektedir.²⁴¹ 1698 tarihli bir raporun belirttiği üzere, her halükârda “Brötanya’nın bir bölümü hariç, krallığın diğer kesimleri hiçbir Guyenne malı tüketmemektedir”.²⁴² Bordeaux ve kentin iç kesimlerinde üretilen şarabın tümü kuzeyin şarapçılarının susuzluğunu gidermeye mi yöneliktir? Bayonne da esas olarak, yakındaki İspanya’nın yollarını, limanlarını ve gümrüğünü gözleyen bir kenttir. Kentin Saint-Esprit mahallesinde oturan Yahudi tüccarlar kuralı izlemektedirler ve 1708’de muhtemelen haklı olarak, İspanya’ya “Languedoc ve başka yerlerde buldukları en kötü yünlüleri götürmek”le suçlanmışlardır.²⁴³ Fransız kıyılarının iki ucunun birindeki Dunkerque, İngiliz yasaklarını atlatmakla meşgûl bulunmakta ve morina avından, Antiller ticareti ile zenci köle ticaretine kadar her şeye karışmaktadır;²⁴⁴ diğer uçtaki Marsilya ise, krallığın sınırındaki en ilginç ve en renkli kentlerden biridir, André Rémond’un eğlenceli ve hâin bir şakasını tekrarlırsak, “tipik olarak Fransız olmaktan daha çok Cezayirli ve Doğu Akdenizli olan bir liman”dır.²⁴⁵

Ama herhalde en anlamlılarından biri olan bir kente yakından bakmak üzere, Saint-Malo’nun gözlemleri yetinelim. Burası aslında “Tuilleries bahçeleri kadar yüzlüçümü olan”²⁴⁶ çok küçük bir kenttir ve 1688-1715 arasındaki zirve döneminde bile, Saint-Malolular kendilerini olduklarından daha da küçük göstermeyi tercih etmektedirler. 1701’de dediklerine göre kentleri “(halkı) Fransa’nın taşımacıları haline getiren çalışkanlıklarından başka hiçbir yerel özelliği olmayan kurak bir kayalıktan ibarettir, ama bunlar dünyanın yedi denizlerinde 150 gemi dolaştıran taşımacılardır”.²⁴⁷ Eğer onlara inanılacak olursa -ve övünmeleri aslında inanılır gibidir-, “morina avcılığını ilk icad edenler ve Brezilya ile Yeni Dünya’yı Amaric Vespuce ile Capral’den (sic) önce tanıyanlar” onlardır. Brötanya düklerinin (1230, 1384, 1433, 1473) ve Fransa krallarının (1587, 1594, 1610, 1644) onlara tanıdıkları ayrıcalıkları memnuniyetle hatırlamaktadırlar. Bu ayrıcalıkların hepsi de onları diğer Bröton limanlarından farklılaştırmıştır, ama “genel mültezimler” 1688’den itibaren bu farklılaşmayı, indirdikleri darbelerle durdurmuşlardır. Öylesine ki, Saint-Malo Marsilya, Bayonne, Dunkerque ve “kısa bir süre önce Sedan”ın olduğu gibi serbest liman olmayı talep etmektedir -bu talebi yerine getirilmeyecektir-.

Saint-Malolular tabii ki, bezlerini ihraç ettikleri Brötanya’nın dışında değillerdir. Bu Brötanya bezleri onların fırkateynleriyle düzenli olarak Cadiz’e götürülmekte ve yanlarında da kolay satılan mallar olan Lyon ve Tours satenleri, altın ve gümüşlü

Saint-Malo, XVII. yüzyıl (tahta). Paris, Ulusal Kütüphane.

kumaşlar, kastorlar bulunmaktadır. Ve tabii ki bizzat getirdikleri ve onlara getirilen yabancı malları da satmaktadırlar. Ama Saint-Maloluların ticaretlerinin bütünü açısından asıl eksen İngiltere'dir: bakiyesini Londra'ya çekilen kambiyo senetleriyle kapatırları çok sayıda malı almak üzere bu ülkeye gitmektedirler. Sonra Hollanda gelmektedir. Bu ülke onlara kendi gemileriyle eve teslim köknar levhaları, direkler, halat, kenevir, katran getirmektedir. Saint-Malolular Terre Neuve'de yakaladıkları morinaları İspanya ve Akdeniz'e sevkettirmektedirler. Santo Domingo'nun bir ara onların sömürgesi haline geldiği Antilleri ziyaret etmektedirler. 1650'den itibaren İspanya'nın fiilen Amerika kapısı haline gelen Cadiz'de servet yapmaktadırlar; daha 1672'den önce burada bulunmakta ve faaliyet içinde olmaktadır;²⁴⁸ bu kentte gümüş üzerine çalışmakta ve sonra orada kurdukları güçlü firmalarla buraya kök salmaktadırlar. Öylesine ki, 1698'de ve hatta daha sonrasında Saint-Malolular için sorun, Cadiz'den Hindler Cartegena'sına giden ve önceden belirlenmiş hareket saatleri olmayan kalyonları kaçırmamaktır; bundan daha fazla sorun olan ise, "zorunlu olarak 10 veya 15 Temmuzda" Yeni İspanya'ya varan "flota"ya zamanında ulaşabilmektir. Saint-Malo'ya "Amerikan" dönüşleri, olağanda ancak "hareketten itibaren 18 ay veya iki yıl sonra" olabilmektedir. Bu dönüşler ortalama 7 milyondur, ama 11 milyona kadar çıkan daha verimli yıllar olmuştur ve Akdeniz'den gelen Saint-Malo teknele-ri Cadiz'de mola verip "kimi 100.000, kimi de 200.000 gürüş" getirmiştir. Daha İspanya Veraset savaşından önce "Pasifik denilen Güney Denizi kumpanyası 1698 Eylül ayında krallık meclisi mektuplarıyla kurulmuştur".²⁴⁹ Bunun sonucunda Ameri-

kan gümüşü üzerinde cereyan eden duyulmadık bir kaçakçılık ve doğrudan sömürünün gelişmesi yaşanmıştır. Bu Saint-Malolu denizcilerin en dikkat çekici ve en sassyonel maceralarıdır, ve hatta bunun 1701 ile 1720'li yıllar arasında Fransız denizcilerin dünya boyutlarında yürüttükleri en büyük iş olduğu bile söylenebilir.

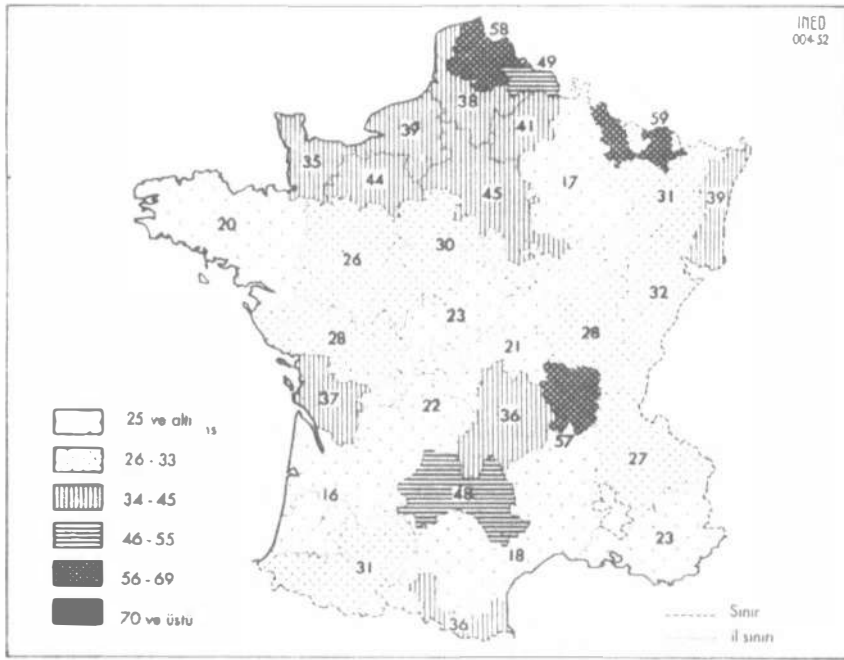
Bu talih, bir deniz vahası ve ayrı bir birim olan Saint-Malo'yu krallığın kıyısına yerleştirme işini tamamına erdirmiştir. Nakit bolluğu onu diğerlerine bağlı bir kambyo piyasası olmaktan kurtarmaktadır.²⁵⁰ Zaten kentin Brötanya ile, bundan da fazlası Normandiya ve Paris ile karayolu bağlantıları iyi değildir: 1714'de Saint-Malo'nun "kendinden 9 fersah uzaklıktaki Pontorson'la düzenli posta bağlantısı" yoktur²⁵¹ -Pontorson küçük bir kıyı ırmağı olan ve Saint-Malo'nun doğusunda Brötanya ile Normandiya arasındaki sınırı belirleyen Couesnon'un üzerinde yer almaktadır-. Buna bağlı olarak postada gecikmeler olmaktadır: "posta yalnızca salı ve cuma günleri Caen yolundan ve perşembeleri Rennes yolundan gelmektedir; böylece postaya mektup vermede biraz gecikmek çok farketmektedir".²⁵² Saint-Malolular kuşkusuz bu durumdan şikâyetçidirler, ama çare bulmakta hiç de acele etmemektedirler. Acaba buna acilen ihtiyaç duymakta mıdırılar?

İç Kesim

Böylece bir yanda, bir çember olan marjlar; öte yanda, muazzam bir yüzey olan iç kesim. Bir yanda incelik, erkencilik, *nisbi* bir zenginlik, parlak kentler (Tourny devrindeki Bordeaux, Versailles artı Anvers'dir),²⁵³ öte yanda kalınlık, sıklıkla fakirlik ve devasa bir başarı olan Paris ayrı tutulacak olursa, tekdüzelik içinde yaşayan ve güzellikleri ne kadar aşikâr olursa olsun, çoğu zaman bir miras, geleneksel bir parlaklık olan kentler.

Ama daha öteye gitmeden önce, bu muazzam gözlem alanı karşısındaki sıkıntımızı işaret etmenin olanağı var mıdır? Göz kamaştırıcı bir belge yığını, binlerce inceleme elimizin altındadır, ama bunlar ezici çoğunlukları itibariyle tek bir ilin özel örneğine tahsis edilmişlerdir. Oysa ulusal pazar açısından önemli olan, illerin birbirlerine karşı oyunlarıdır. Krallığın aynı anda tüm "vergi bölgeleri"nde²⁵⁴ birden yürütülen "bütünsel soruşturma geleneği"nin 1664'ten itibaren başladığı da doğrudur. Böylece "eşanlı" bakışlara, kesitlere sahibiz. Bunların en tanınmışları, emin soruşturmaları veya 1697'de başlayıp 1703'te zorlukla bitirilen Burgonya dükü soruşturması denileni ve hızla yürütölüp 1745'te, yazarının gözden düştüğü sırada bitirilen ve bu yüzden rafa kaldırılan, genel denetçi Orry soruşturmasıdır. Bu sonuncusu rafa öyle bir kaldırılmıştır ki, Peder de Dainville 1952'de biraz da raslantıyla, bu raporun henüz kim olduğunu bilemediğimiz bir Fransız Akademisi üyesinin kaleminden çıkma özetini bulabilmiştir.²⁵⁵

Ama bu eşanlı bakışların katkısı hemen belli olmaktadır; bunlar herşeyden önce betimseldir, oysa gereken, hesap yapabilmek, rakamlara geçebilmek, ilk okumada hemen anlaşılır olmayan bu betimlemeleri anlaşılabilir kılmak üzere, hiç değilse haritaya dökabilmektir. Emin soruşturmalarını, çeşitli vergi bölgelerinin bağlantılarını vurgulamak üzere, kabaca haritaya dökmeyi denedim: yabancı ülkelerle olan trafik için kırmızı; vergi bölgesinden vergi bölgesine mübadeleler için mavi; nihayet belli bir vergi bölgesinin içindeki kısa mesafeli ilişkiler için siyah kalem kullandım. Bundan, Fransa'nın XVII. yüzyıldan itibaren oldukça sıkı halkaları olan bir zincir, yani ulusal bir pazar oluşturmaya yöneldiğinden emin oldum. Ancak bu harita taslak halinde kaldı. Geçerli hale gelebilmesi için bir takım çalışmasına olduğu kadar, okların mübadele edilen mallara göre çeşitlendirilmesine ihtiyaç duymaktadır. Ve tabii bun-

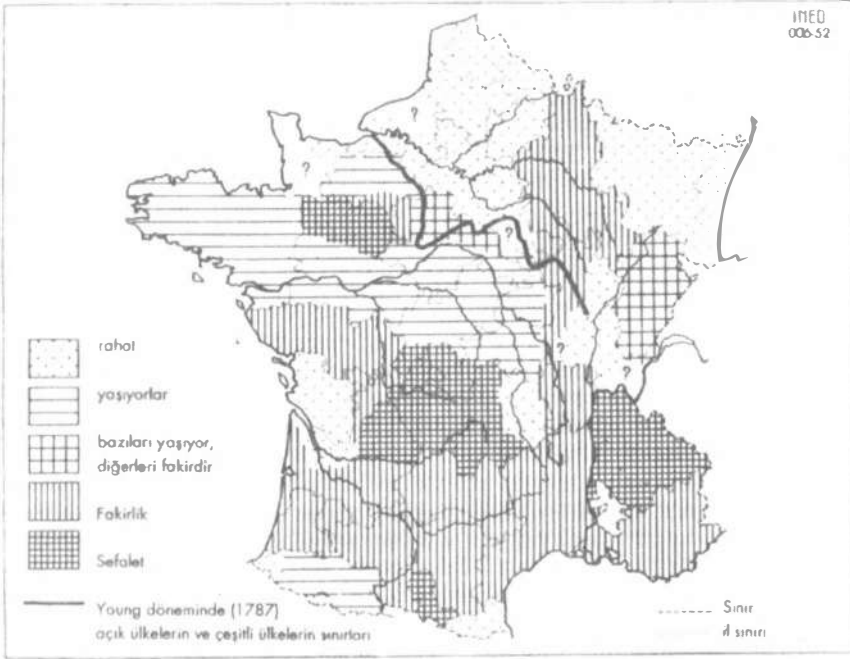
35. NÜFUS YOĞUNLUĞU, 1745

François de Dainville tarafından yapılan harita (bkz. dn. 255).

ları dengelemek üzere başka belgelerden de yararlanmak gerekmektedir ki, bu da iç ve dış ticaret hacimlerini karşılaştırmaya götürecektir -hakkında yalnızca *a priori* ifadelerin olduğu (örneğin iç ticaret dış ticarettten en az iki veya üç kat olmak üzere, çok daha büyüktür gibi) belirleyici sorun-.

Elimizdeki “eşanlı” bakışların bir diğer kusuru da, nisbeten kısa, bir yüzyıldan daha dar bir kronolojik alanın içinde yer aldıkları -1697’den 1745 ve 1780’e- ölçüde birbirlerine çok benzemeleri ve aşırı tekrar yapmalarıdır. Bu kaynaklarda dayanıklı yapısal gerçeklerle, koşullara bağlı olarak değişenler arasında ayırım yapmak olanaksızdır. İllerin hareketinden itibaren muhtemel bir derin düzenlilik sistemini yakalamak isterdim; eğer bir sistem varsa, bu elin ulaşabileceği bir yerde değildir.

Genel denetçi Orry’nin soruşturması gene de bazı yararlı anahtarlar sunmaktadır. Nitekim bu soruşturma illeri, orada yaşayan “halkların olanakları”na göre ayırmaktadır. Beş derecenin varlığı kabul edilmiştir: *rahatlar*; *yaşıyorlar*; *bazıları yaşıyor, diğerleri fakir*; *fakirler*; *sefil*ler. Eğer sınırı 3 numaralı basamak (*bazıları yaşıyor, diğerleri fakir*) ile 4 ve 5 numaralı (fakirlik, sefalet) arasına koyarsak, fakir bölgelerle nisbeten zengin bölgeler arasında bir ayırım hattı elde ederiz. Bu hat kabaca, ayrıcalıklı bir Kuzey ile talihsiz bir Güney’i oldukça iyi ayırmaktadır, ama hem Kuzey’de, hem de Güney’de kuralı bozan istisnalar yer almaktadır: Kuzeyde az nüfuslu Champagne (km²’ye 17 kişi) fakirdir; Alençon vergi bölgesi açık bir sefalet alanıdır; Güneyde La Rochelle vergi bölgesi “rahatdır”, Bordeaux ve Roussillon da öyledirler. Öte yandan, Kuzey ile Güney arasındaki coğrafi sınır, bekleneceği üzere fakirlik ile zenginlik arasında yer alan 3 numaralı basamaktaki bölgelere denk düşmemektedir. Bu sınır alan batıdan doğuya doğru önce Poitou’nun Atlantik kıyılarında “fakir”, sonra Limoges ve Riom vergi bölgelerinde “sefil” (bu sonuncusunda Basse-Auvergne’in bir refah alanı

36. XVIII. YÜZYILDA “HALKLARIN OLANAKLARI”

Aynı kaynak. Yorum için yandaki metne bkz. (Population, 1952, no 1, s. 58-59.)

olmasına rağmen) olarak, Lyonnais ve Dauphiné’de gene fakir ve sefil olarak, sonra da henüz Fransız olmayan Savua’daki fakir olarak ortaya çıkmaktadır. Fransa’nın en sıkışık merkez bölgesinde yer alan bu bölgeler, Fransız mekânının en mükemmeline az gelişmiş alanlarıdır, zaten bu bölge Limousin, Auvergne, Dauphiné, Savua’nın gösterdiği üzere, göçmen gönderen ülkelerden oluşmaktadır. Alışılmış para göndermeleriyle, göç yerel hayatları düzeltmektedir (Yukarı Auvergne “sefil” olmasına rağmen, herhalde “rahat” Limagne’dan daha az donanımlı değildir).

Başka bir iç fakirlik eksenini güneyden kuzeye, fakir Languedoc’tan gene fakir Champagne’a kadar uzanmaktadır. Acaba burada, XVI. yüzyılda kıtasal bir Fransa ile bir Okyanus Fransa’sını belirgin hale getiren kuzey-güney ekseninin devamı mı söz konusudur (ben kendi hesabıma bundan kuşkuluyum)? Orry soruşturması her halükârda, Fransız ülkesinin ayırimsal durumunun önceden sanıldığından daha karmaşık olduğunu göstermektedir.

André Rémond’un²⁵⁶ 1780 civarındaki yıllar için üç gösterge dizisi sağlayan haritaları da bunu tekrarlamaktadırlar. Rémond haritalarından sağlanan gösterge dizileri, tahıl verimleri, buğday fiyatları, vergi yüküdür. Biz buna, kabaca geçerli bir nüfus verisini ekleyebiliriz. Muazzam bir emek ürünü olan bu haritaların, ne yazık ki göstergeler birbirleriyle birleştirilmeye kalkışıldığında yorumlanmaları güç hale gelmektedir. Örneğin Brötanya bu durumda çok mütevazî dengesini koruyora benzetmektedir, çünkü vergi onu çok ezmekte (devlet ülkelerinin bir ayrıcalığı) ve her şeyden önce tahıl ihracatı, oradaki tahıl fiyatlarının yüksekliğini açıklamaktadır; bu yüksek fiyatlar, 1709’daki gibi fırsatlar çıktığında büyük kârlara olanak vermektedir.²⁵⁷ Yüksek verimliliklere tanık olan Burgonya, ılımlı bir vergi yükünden

ve Saône ile Rhône üzerinden sıklıkla yapılan bir buğday ihracatından yararlanmaktadır; burada da yüksek tahıl fiyatları lehte etki etmektedir. Bunun tersine Poitou, Limousin, Dauphiné'de sefalet düşük verimler ve yüksek fiyatlarla çakişmaktadır.

Nüfus rakamları ve yoğunluğuyla karşılaştırma daha uzağa gitmeye izin vermemektedir. Ernst Wagemann'la birlikte, yoğunluk oranlarının genel ekonomik faaliyet hakkında tanıklık yaptıklarını kabul etmek gerekmektedir. Km²'ye 30 kişi gibi bir eşiğin değerini zevk için test etmek mümkündür: bu eşiğin altında yer alan *a priori* aleyhte, üstündeki de *a priori* lehte olacaktır. Güney Fransa'da her şey aşağı yukarı bu kıstasın çerçevesine girmektedir, ama 1745'te Montauban vergi bölgesi 48 gibi bir yoğunlukla bunun tersini söylemektedir.

Başka bir yol var mıdır? Evet, ama karmaşık olan bir tane vardır. André Rémond'un haritaları, yıllık ortalama olarak buğday üretimini ve bu üretimin vergi bölgesine göre fiyatını oluşturmaya izin vermektedirler. Toprak gelirinin göstergesi olan *yirmidebir*'den²⁵⁸ hareketle bu geliri hesaplamak, en azından (çünkü 1'e 20 teorik oranına hiçbir zaman ulaşılammaktadır) bir büyüklük sıralaması elde etmek mümkündür. Sonra bu toprak gelirleri toplanarak, Fransız GSMH'na göre oranları görülebilir. Böylece bir vergi bölgesinin toprak gelirine uygulanan bir katsayıya sahip olununca, aslında en anlamlı veri olacak olan bu vergi bölgesinin gayrisafi hasılası ve *pro capite* geliri elde edilebilir. Böylesine bir işlemin gerektirdiği cesaret ve temkinlilikle bu işi tamamına ancak André Rémond erdirebilirdi. Ne yazık ki bu işi yapmamış, veya en azından sonuçlarını henüz yayınlamamıştır.

Böylece Eski Rejim Fransa'sının gerçeklerinin ve iç bağlantılarının henüz keşfedilmeyi beklediklerini iddia etmede bir aşırılık yoktur. Jean-Claude Perrot'un yakınlarında yayınlanan kitabı Yıl IV ile Yıl XII (1796-1804) -*Fransız Bölgesel İstatistiğinin Altın Çağı*- arasına ilişkin ve bu kez vergi bölgesine göre değil de, illere göre düzenlenmiş, bulaşabileceğimiz basılı belgelerin etkileyici kataloğunu düzenlemiştir.²⁵⁹ Bunlardan hareketle yepyeni bir araştırmaya girişilebilir ve bu da zahmete değer. Ama aynı zamanda XVIII. yüzyılın rakamsal büyüünden kurtulmak ve olabildiğince geriye gitmek gerekir. Ve nihayet, ters yönde, XIX. yüzyılda Fransız iç ilişkiler sisteminin gelişirken, aynı yapısal dengesizlikleri yerinde bırakıp bırakmadığını araştırmak öncelikli bir konu değil midir?

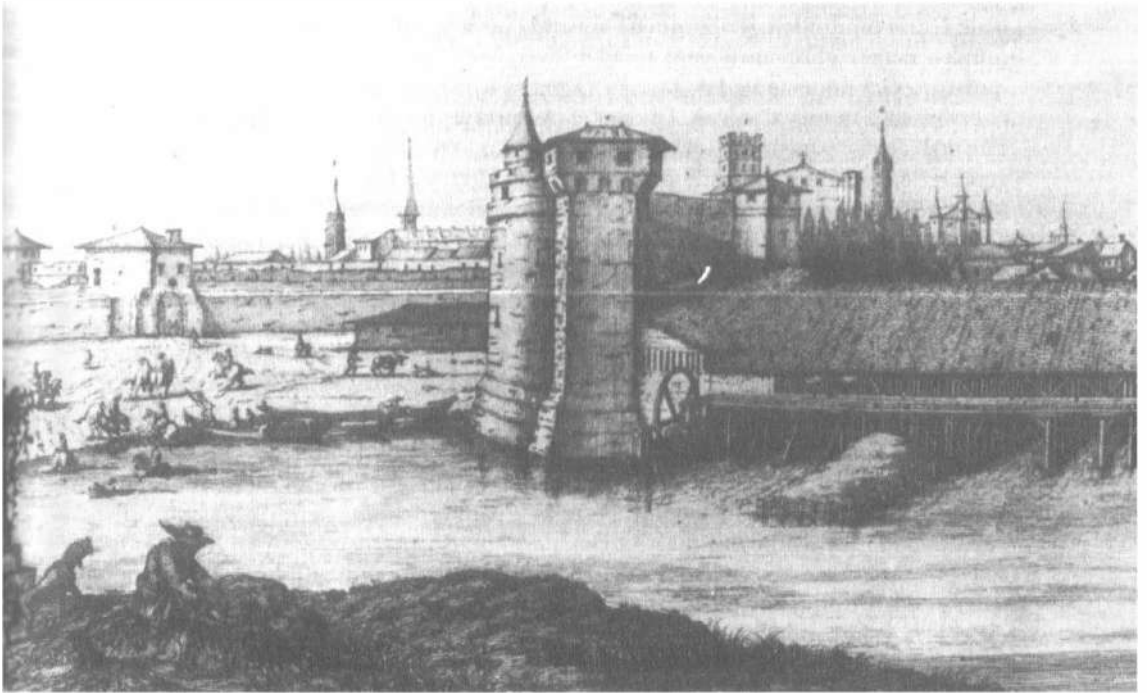
Çevre Tarafından Fethedilen İç Kesim

İç kesim kabaca -istisnalar kuralı teyid ederken- Fransız hayatının kabaca ikincil bir kategorisine ait olması, bu "nötr", yani direnmeye pek yatkın olmayan mekânın çevre kentleri tarafından fethinin kanıtlağı durumudur: bu kentler çıkışları örgütlemekte, girişleri denetlemektedirler. Kolay biçimlenen bir Fransa'ya egemen olmakta, onu içinden yememektedirler. Örneğin Bordeaux Périgord'u kendine bağlamaktadır.²⁶⁰ Ama daha iyi örnekler de vardır.

Georges Frêche²⁶¹ yakın tarihli bir eserinde, sorunumuzu ortaya iyi bir şekilde koymaktadır. XVIII. yüzyılda Toulouse üzerinde merkezlenen Güney Pireneler bölgesi, iç Fransa'nın geniş bir parçasıdır; bu parça güneyin değerli kanalı Garonne su-yoluna ve birçok karayoluna rağmen "toprakların esiri"dir. Kıtasallığın yanı sıra, Lyon, Bordeaux ve Marsilya'nın üçlü çekimi de etki etmektedir; Toulouse'un kendi ve etrafındaki bölge "uydulaştırılmış"tır. Bu bakış açısından buğday trafiğı haritası yorum yerine geçmektedir. Buna bir de Lyon'un ipek konusundaki çekim gücü eklenirse, Toulouse'un kaderinin içine hapsediğı üçgen çizilmiş olmaktadır. Öylesine

ki ne buğday, ne de ipek -ve hatta XVI. yüzyılda çivitotu bile-, içine yuvarlandığı ikincil konuma tarihsel olarak önceden mahkûm olan Toulouse'u kurtarabilmiştir. Georges Frêche karakteristik bir şekilde, "bağımlı ticaret"ten, "vesayet altında ticari şebeke"den söz etmektedir. Buğday ticareti bile yerel tüccarların elinden kaçarak, Bordeauxlu veya Marsilyalı tüccarların hizmetindeki komisyoncuların eline geçmektedir.²⁶²

Fransa anahtar kentlerden, yani ülkenin marjındaki liman ve karasal pazarlardan itibaren, bağımlı alanlar, kentsel müdahaleleriyle ölçüyü veren Avrupa ekonomisine açılan şebekeler ve kesimler halinde parçalanmaktadır. Ve ticari Fransa ile karasal Fransa arasındaki diyalogu tüm gerçekliği içinde yakalamak, ancak bu bakış açısıyla mümkündür. Ticari toplum avantajlarına rağmen Fransa'da karasal topluma karşı zafer kazanamıyorsa, bunun nedeni hem bu sonuncusunun müthiş bir kalınlığa sahip olması ve onu derinlemesine örgütlenmenin ancak nadiren mümkün olabilmesi, hem de Fransa'nın uluslararası düzende önce Amsterdam'a, sonra da Londra'ya düşen bir konuma sahip olmaması ve birinci sırada olmadığı için, ne pahasına olursa olsun genişlemeyi her zaman kendiliklerinden istemeyecek olan yerel ekonomileri harekete geçirmeye ve peşinden sürüklemeye yetecek kadar güce sahip olmasıdır.

Toulouse'da Kule ve Bazacle değirmenleri, XVII. yüzyıl tahta oyma.

İNGİLTERE’NİN TİCARİ ÜSTÜNLÜĞÜ

İnsanın kendine İngiltere’nin nasıl tutarlı bir ulusal pazar haline geldiğini sorması önemli bir sorudur, çünkü hemen bir ikincisini peşisıra sürüklemektedir. İngiltere ulusal pazarı, Avrupa’nın genişleyen ekonomisi içindeki ağırlığının ve koşulların yardımıyla, üstünlüğünü nasıl dayatmıştır?

Yavaş yavaş inşa edilen bu üstünlük kendini Utrecht barışından itibaren (1713) belli etmiştir: 1763’te Yedi Yıl Savaşının bitiminde bu üstünlük çoktan aşikâr hale gelmiştir ve 1783 Versailles antlaşmasının ertesinde, İngiltere’nin burada yenik olarak gözükmese (zaten bu da yanlıştır ya!) rağmen, ve Hollanda’nın devre dışı kalmasıyla kesinlikle dünya ekonomisinin merkezine yerleşmiş olduğu sıralarda bu üstünlük tamamen ele geçmiştir ve bu durum her tür tartışmanın dışındadır.

Bu ilk zafer ikincisine yol açmıştır -yakında gerçekleşecek olan endüstri devrimi-, ama bu başarı İngiliz geçmişinin derinlerine öyle bir kök salmıştır ki, ticari üstünlüğü onu izleyen bölümlerden birinde inceleyeceğimiz endüstriyel üstünlükten ayırmak bana mantıklı gözükmemektedir.

İngiltere Nasıl Bir Ada Haline Geldi?

İngiltere 1453 ile 1558 arasında, Yüz Yıl Savaşı’nın sona ermesiyle Calais’nin François de Guise tarafından geri alınması arasında bir ada haline geldi (terimin böyle kullanılması mazur görülsün), yani kıtadan ayrı, özerk bir mekân haline geldi. İngiltere bu belirleyici döneme kadar, Manş’a rağmen, Kuzey denizine rağmen, Calais boğazına rağmen Fransa’ya, Alçak Ülkeler’e, Avrupa’ya bedensel olarak bağlanmaktaydı. Yüz Yıl Savaşı sırasında (gerçekte ikinci Yüz Yıl Savaşı, çünkü birincisi Plantagenetlerle Capetliler arasında olanıdır) onu Fransa’yla karşı karşıya getiren uzun çatışma, Philippe de Vries’nin haklı olarak söylediği üzere “az çok bir taşra düzleminde” cereyan etmiştir.²⁶³ Bunun anlamı İngiltere’nin, İngiliz-Fransız mekânının illerinden (veya il gruplarından) biriymiş gibi davrandığı ve bu mekânın tümünün sonsuz kavganın ödülü olduğudur. İngiltere bir yüzyıldan uzun bir dönem esnasında Fransa’nın oluşturduğu hareket alanına karışmış, bu mekânın azameti içinde erimiş, Fransa İngiltere’den yavaş yavaş kurtulmuştur.

İngiltere bu oyun esnasında kendisi olmakta gecikmektedir; günaha girmektedir, yani devleşme tehlikesine atılmaktadır. Bu, onun Fransa’dan atılarak kendi evine dönmesine kadar sürmüştür. Sonradan VIII. Henry’nin İngiltere’yi yeniden Avrupa mekânına katma çabalarının başarısızlıkla sonuçlanması, bu ülke için yeni bir talih olmuştur. VIII. Henry’nin bakanı Thomas Cromwell kralı, kendi ülkesinin dışında yürüteceği bir savaşın inanılmaz harcamaları konusunda uyarmıştır ve Avam kamara-sında ona atfedilen bir söylev (1523)²⁶⁴ birçok bakımdan anlamlıdır: savaşın krallıkta tedavül eden tüm nakit miktarı kadar bir paraya malolacağını ileri sürmektedir; “bu savaş bizi, eskiden de bir kere olduğu gibi, para yerine geçsin diye deri basmaya mecbur edecektir. Ben kendi hesabıma bununla yetinirim. Ama eğer kral bizzat savaşmaya gider ve Allah korusun düşmanın eline düşerse, kurtarmalığı nasıl ödenir? Şarapları için yalnızca altın isteyen Fransızlar..., hükümdarımızı geri vermek için deri kabul ederler mi?”. Ama VIII. Henry bu maceraya yeniden girişmiş ve sonunda başarısızlığa

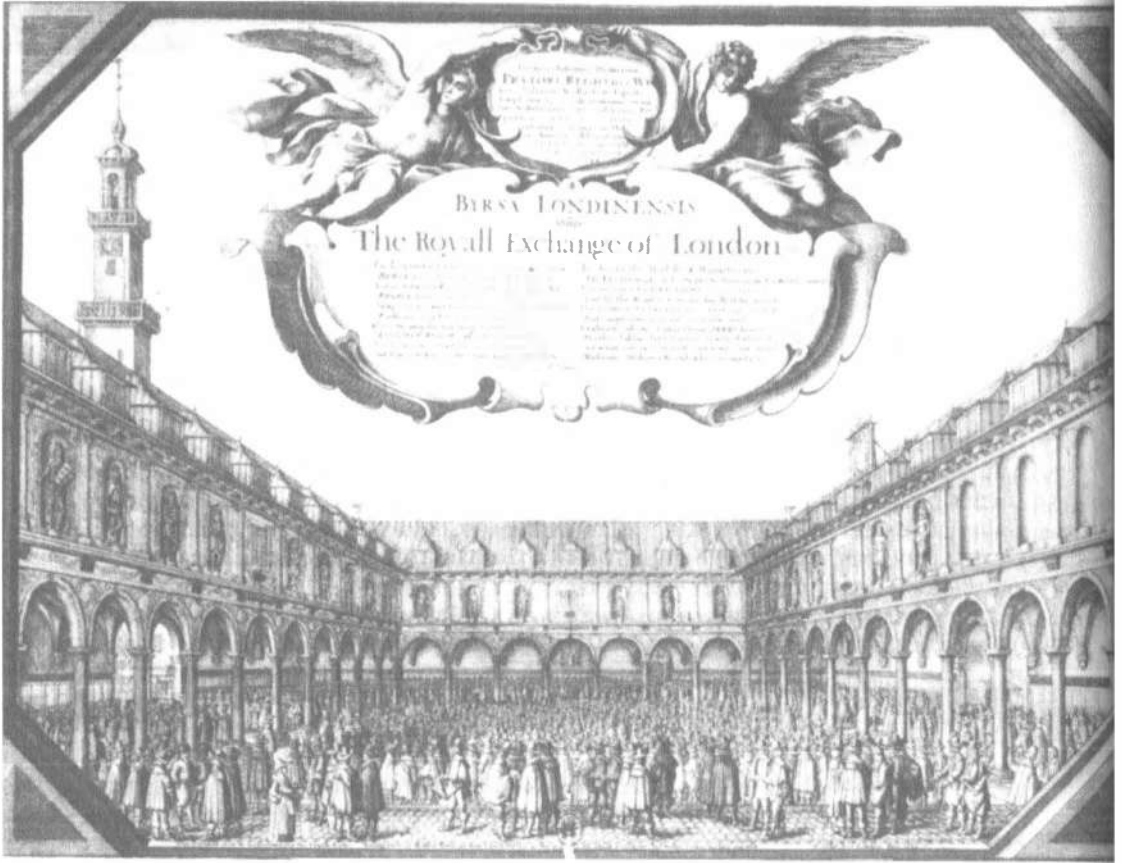
uğramıştır. Fakat daha sonra Elizabeth, Mary Tudor'un kaybettiği ve Fransızların Calteau-Cambrésis antlaşmasında, samimiyetsiz bir şekilde geri vermeye söz verdikleri Calais'yi geri alabilmek için, lâf düzeyinden öteye gayret göstermemiştir. Le Havre'i bir an, ama yalnızca bir an için eline geçirmiş, kent 1562'de geri alınmıştır.

Bundan sonra zarlar atılmıştır. Manş, Calais boğazı, Kuzey denizi bir kopuş noktası, koruyucu bir "yüzen bulvar" haline gelmişlerdir. 1740'ta bir Fransız, İngiltere hakkında bilgiçe şöyle demektedir: "Ticaret için yaratılmış benzeyen bir ada ve buranın halkı kıtada fetih yapmaktan çok kendilerini savunmayı düşünmektedirler. Kıtada fetih yaparlarsa, uzaklıktan ve denizin cilvelerinden ötürü, buraların muhafaza etmekte büyük güçlük çekerler".²⁶⁵ Ama bu kural kıtalar için, adaya yönelik olarak da geçerlidir. Evine dönmekte olan Arthur Young Mayıs 1787'de Calais boğazından geçerken, bu boğazın "onun için mutlu bir şekilde İngiltere'yi dünyanın geri kalanından ayırma"sından ötürü²⁶⁶ kendi kendini kutlamaktadır. Bu kesin bir avantajdır, ama çok uzun zaman böyle olarak algılanmamıştır.

Modern çağların başında, İngilizlerin sonuçta kendi evlerine kovalanmış olmaları, onların iç görevleri değerlendirmelerine, toprakları, ormanları, çalılık alanları, bataklıkları tarıma uygun hale getirmelerine yol açmıştır. Artık tehlikeli Iskoç sınırı, İrlanda'nın kaygı verici yakınlığı, XV. yüzyılın başında geçici bir bağımsızlık yaşayan Galler ülkesinin ilham ettiği uğraşlar karşısında daha dikkatli hale gelmişlerdir; Owen Glendower'ın isyanıyla geçici olarak bağımsız hale gelen Galler ülkesi hizaya getirildikten sonra da, "*unabsorbed*" kalmaya devam etmiştir.²⁶⁷ Nihayet, İngiltere mütevazı boyutlara getirilmekten kaynaklanan sözümona bozgundan kârlı çıkmıştır; bu boyutlar sonradan ulusal pazarın hızlı oluşumunu teşvik eder hale gelmişlerdir.

Kıtayla kopuş, 1529-1533'te Roma'yla meydana gelen başka bir kopuşla katlanmakta ve bu durum İngiliz mekânının "mesafe koyması"nı artırmaktadır. Nami-er'nin haklı olarak söylediği üzere, Reform aynı zamanda ulusalcılığın dilidir. İngiltere Reformu aniden benimsemiş, sonra da çoklu sonuçları olan bir maceranın içine atılmış veya buraya sürüklenmiştir: Kral Anglikan kilisesinin şefi haline gelmiştir, krallığında papadır; Kilise topraklarının müsadere ve satışı İngiliz ekonomisini harekete geçirmiştir; ekonomiyi asıl harekete geçiren husus ise, uzun zaman dünyanın bir ucunda, Avrupa'nın en kenarında olan İngiltere'nin, Büyük Keşifler'den sonra Yeni Dünya'lara doğru bir yola çıkış noktası haline gelmesidir. İngiltere kuşkusuz, dünyaya daha iyi açılma niyetiyle Avrupa'yla arasındaki köprüyü bilinçli bir şekilde atmış değildir, ama sonuç bal gibi böyle olmuştur. Üstelik ayrılmanın ve özerkliğin ekonomik bir koltuk değneği olarak, geçmişin bir anısı olan çok yakın ve aklından çıkartmadığı kıtaya karşı bir düşmanlık duymuştur. 1603'te IV. Henri'nin olağanüstü elçisi olarak gittiği Londra'dan dönen Sully²⁶⁸ "İngilizlerin bizden nefret ettikleri kesindir, ve bu öyle güçlü ve genel bir nefrettir ki, onu bu halkın doğal adetleri arasında saymak gerekir" diye kaydetmektedir.

Ama duygular ortaya nedensiz olarak çıkmaz ve hatalar, eğer hata varsa, her zaman çeşitlidirler. İngiltere henüz "muhteşem" inzivasında değildir, aşırıya kaçarak söyleyelim ki, kendini kuşatılmış olarak hissetmemektedir, ama dost olmayan bir Avrupa'nın, siyasal açıdan tehlikeli bir Fransa'nın, kısa bir süre sonra çok avantajlı hale gelen bir İspanya'nın, Anvers'in ve egemen tüccarlarının, daha sonra da zafer kazandığı için haset edilen ve kıskanılan Amsterdam'ın tehdidini duymaktadır... Adanın aşağılık kompleksine sahip olduğunu söyleyecek kadar ileri gidecek miyiz? XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyıldaki endüstrileşmesi, ham yünden yünlü kumaşa geçişi onu Avrupa ticari akımlarına eskiden olduğundan daha fazla dahil ettiğinden, İngiliz ticari alanı genişlediğinden, denizcileri dünyaya açıldığından ve dünya ona yansıdığından ötürü bu kompleks mantıken artmış olmalıdır. Tehlikeler, tehditler, hatta "komplolar" gördüğü bir dünyaya açılmıştır. Örneğin Gresham'ın çağdaşlarına göre,

Londra Borsası, 1644, W. Hollar'ın tahta oyma baskısı. (Cabinet des Estampes).

İtalyan ve Anversli tüccarlar, sterling liranın rayicini istedikleri gibi düşürmek ve İngiliz dokumacıların ürettiklerini daha ucuza kapatmak için aralarında anlaşmaktadırlar. Her zaman hayali olmayan ama çoğunlukla büyütülen bu tehdidlere karşı İngiltere güçlü bir tepki göstermektedir. İtalyan banker-tüccarları XVI. yüzyılda devre dışı bırakılmışlar; Hansalıların ayrıcalıkları 1556'da geri alınmış ve 1595'te Stahlhof ellerinden alınmıştır; ileride Royal Exchange olacak şey Gresham tarafından Anvers'e karşı olmak üzere 1566-1568'de kurulmuştur; *Stocks Companies* aslında İspanyol ve Portekizlilere karşı olmak üzere devreye sokulmuştur; seyrüsefer yasası 1651'de Hollanda'ya karşı çıkartılmıştır; XVIII. yüzyılın azgın sömürgecilik siyaseti Fransa'ya karşı yürütülecektir... İngiltere böylece dikkatli, saldırgan, kendi ülkesinde ve hatta güçlendikçe evinin dışında yasa koymaya ve asayiş sağlamaya niyetli, gerilim altında bir ülkedir. 1749'da fazla kötü niyetli olmayan bir Fransız alay etmektedir: "İngilizler İddialarını Hakları ve Komşularının Haklarını da Suiistimaller olarak görmektedirler".²⁶⁹

Sterling Lira

Eğer böyle bir şeye gerek duyulursa, sterling liranın kendine özgü tarihinin kanıtlayacağı şey, sıradan formüle göre İngiltere'de hiçbir şeyin, başka yerlerdeki gibi olmadığıdır. Nitekim işte birçok diğeriyle aynı bir *hesap parası*. Oysa diğerleri devlet müdahalesiyle ve karşıt konjonktürden ötürü sürekli değişirlerken, 1560-1561'de kraliçe Elizabeth tarafından istikrara kavuşturulan sterling lira artık hiç değişmeyecek ve iç değerini 1920'ye, hatta 1931'e kadar koruyacaktır.²⁷⁰ Burada mucizevi ve ilk bakışta hemen açıklanamayan bir şey vardır. Dört ons saf gümüşe veya yarım mark ağırlığında beyaz madene eşit değerde olan²⁷¹ sterling lira, Avrupa paraları tablosunda üç yüzyıl boyunca şaşırtıcı bir doğru hat çizmiştir. Acaba mutlu toplumlar gibi tarihin dışında, hatta tarihsiz midir? Kesinlikle değil, çünkü çizgisi Elizabeth döneminde, güç ve karışık koşullarda başlamakta ve 1621, 1695, 1774, hatta 1797'de onu bal gibi yolundan saptırabilecek bir dizi bunalımın içinden geçmektedir. İyi bilinen bu dönemler ayrıntılı bir şekilde incelenmiş, akıllı bir şekilde açıklanmışlardır. Ama gerçek, olanaksız sorun bunların toplamını, bu olayların ve bu başarıların toplamını yolunu hiç sapmadan izleyen bu tarihi anlamaktır; bunların birbiri peşisıra gelen eklentilerini anlıyoruz, ama onları birbirlerine bağlayan şeyi çok iyi anlayamıyoruz. Can sıkıcı sorun, saçma roman, çünkü bir bölümden diğerine sınırı bize hiç de açık etmemektedir, ama zorunlu olarak bir sınırın, bir açıklamanın da olması gerekmektedir.

Sorunun ne kadar önemli olduğunu göstermemize ihtiyaç yoktur: liranın sabitliği İngiliz başarısının kritik bir unsuru olmuştur. Parasal ölçünün sabitliği olmadan kolay kredi, parasını hükümdara borç veren açısından güvenlik, güven içinde yapılabilecek sözleşme de olmaz. Ve kredi olmadan iktisadi başarı, mali üstünlük olmaz. Zaten büyük Lyon ve Besançon-Piacenza fuarları, muamelelerini güvenceye alabilmek için *güneşli ekü* ve *mark ekü'sü* gibi şu hayali ve istikrarlı paraları kendi kullarımları için yaratmışlardı. Aynı şekilde, 1585'te kurulan Rialto Bankası, 1609'da açılan Amsterdam Bankası, çok değişken cari paraların üzerinde kote edilen bir banka parasını dayatmışlardı: banka parasının cari sikkelere karşı *agio'su* bir güvence oluşturmaktaydı. 1694'te kurulan İngiltere Bankası'nın böylesine bir güvenceye ihtiyacı olmayacaktır: bankanın olağan hesap parası olarak kullandığı sterling lira, ona sabit değerde kalma güvencesini getirmektedir. Bütün bunlar tartışma dışıdır, ama bu durumdan sonuç çıkartmak önem kazanmaktadır. Tarih tarafından cezbedilen bir bankacı olan Jean-Gabriel Thomas, İngiliz bilgeliğine atıfta bulunarak, yakın tarihli kitabında (1977),²⁷² Law Sistemi'nin başarısızlığının, genelde sessiz geçilen önemli bir sonucunun, hesap parası olan *livre tournois*'nin yersiz devalüasyonları olduğunu ileri sürmektedir: bu, kredinin normal oyununu oynamasını engellemek, güveni yok etmek, altın yumurtlayan tavuğu öldürmekti.

Sterling liranın tarihine geri dönmek üzere, tek bir açıklama değil de, bir açıklamalar dizisinin olduğunu; açık bir siyaseti yönlendiren tek bir teoremin değil de, o anda ortaya çıkan bir soruna uyarlanmış bir dizi pragmatik çözümün olduğunu ve bu çözümlerin uzun dönemdeki düzenlilikleriyle bilgeliği oluşturduklarını düşünelim.

1560-1561'de Elizabeth ve danışmanları ve bunların da en başında Thomas Gresham, *Great Debasement*'tan,²⁷³ 1543-1551 yıllarının olay oluşturan enflasyonun-

dan kaynaklanan inanılmaz düzensizliklere çare bulmaya uğraşmaktadırlar. Bu zor yıllar esnasında, dolaşımdaki gümüş paraların (*shilling* ve *penny*) değeri ölçüsüzce düşürülmüştür. Bu para 12 ons parasal metalin (yani saf gümüşün 37/40'ı) karşılığı olan 11 ons 2 *dwt*'ten²⁷⁴ 1543'te 10 onsa ve birbirini izleyen devalüasyonlarla, 1551'de yalnızca 3 onsa inmiştir, yani nitelikli madenin çeyreği ve geriye kalan üç çeyrek de alaşım haline gelmiştir. Elizabeth ıslahatı "*ancient right standart*" denilen eski maden içeriğine yani 12 ons için 11 ons 2 *dwt*'lik saf gümüş ölçüsüne geri dönmek olmuştur. Bu ıslahat kendini acilen dayatmaktaydı: düzensizlik uç bir noktaya ulaşmıştı, dolaşımdaki sikkeler farklı ağırlıkta ve maden içeriğindeydiler, bunlar çoğu zaman kırılmış durumdaydılar, ama hepsinin değerleri aynıydı; bunların madeni *assignat*lar (Fransız kâğıt parası), basit kâğıt paralar gibi olduklarını söyleyebiliriz. Fiyatlar birkaç yıl içinde iki veya üç katına çıkmıştır ve Anvers üzerine İngiliz kambiyo bozulmuştur -birbirine eklenen iki felâket, çünkü büyük bir yünlü kumaş ihracatçısı olan İngiltere, Avrupa'ya demir atmış ticari bir tekneydi-; İngiltere'nin tüm ekonomik hayatı bu demir atmaya, Anvers'in belirleyici piyasasındaki kambiyo kurlarına bağlıydı. İngiliz lirasının kambiyo İngilizlerin dışarıyla olan ilişkilerinin motoru, *governor*'ı gibiydi. Oysa Thomas Gresham kadar berrak bir gözlemci bile, Londra ve Anvers'deki İtalyan sarrafların kurla istedikleri gibi oynadıklarına ve bu oynamayla İngiliz emek gücüne el koyduklarına inanmıştı. Kambiyo ile ticaret bilançosu arasındaki bağlantıların cahili olan bu bakış açısında bir miktar gerçek payı, bir miktar da hayal bulunmaktadır. Bir miktar hayal payı; kambiyo iki piyasa arasındaki (bu örnekte Londra ile Anvers) diyalog değil de, tüm Avrupa piyasalarının ortaklığıdır; İtalyan uygulamasının uzun zamandan beri farkında olduğu döngüsel bir gerçektir. Bu koşullarda sarraf, kambiyo hareketlerinin efendisi değildir; ama onun değişimlerinden yararlanmakta, onların üzerinde spekülasyon yapmaktadır; bu spekülasyonu, hiç değilse araçlara sahip olduğunda ve nasıl oynayacağını bildiğinde yapmaktadır. İtalyanlar bu iki koşula da harika bir şekilde sahiptiler ve Gresham bu noktada onlardan kaygı duyarken hata yapmamıştır.

Londra hükümeti liranın iç değerini aşikâr bir yükseklikte saptarken ve dolaşımdaki tüm gümüş paraları yeniden basarken, her halükârda iki sonuca ulaşmayı ummaktaydı: 1) Anvers üzerine kambiyonun azalması; 2) İç fiyatların düşmesi. Bu iki umuttan yalnızca birincisi hayal kırıklığı yaratmamıştır.²⁷⁵ İşlemin bedelini ödeyen İngiliz halkı (hükümet yeniden basacağı sikkeleri resmi rayiçlerinin çok altından satın almıştır) bir fiyat düşüşüyle ödüllendirilmemiştir.²⁷⁶

Demek ki Elizabeth ıslahatı oyunun başında bir şey sağlamamıştır; hatta bir ayak bağı olmuştur, çünkü kötü paraların eritilmesiyle basılan iyi para normal dolaşıma yetmemektedir. Bu ıslahat kuşkusuz daha sonra, 1560'tan itibaren tüm Avrupa'ya yayılan Amerikan gümüş akımı sayesinde kurtulmuştur.²⁷⁷ Yeni Dünya'dan gümüş gelmesi aynı zamanda, Fransız hesap parası olan ve altına bağlanan *livre tournois*'nin 1577'den itibaren istikrar kazanmasını da açıklamaktadır: bir altın ekü o tarihte üç liraya eşdeğerli sayılmıştır ve ticari hesaplarda kaale alınacak hesap birimi işte bu lira olmuştur. Aslında işlerine gelen bu istikrar tedbirini III. Henri'ye dayatanlar, Lyon'un yerli ve yabancı tüccarları olmuştur. Bunun şerefini III. Henri'nin kendine fazla atfetmeyelim. İngiliz örneğinde olduğu gibi, Fransız örneğinde de her şey kuşkusuz Yeni İspanya ve Peru madenleri sayesinde yürümüştür. Ama bir konjonktürün verdiğini bir diğeri alır götürür. Fransız istikrarı 1601'de bozulmuş, *livre tournois* altından kopmuştur. Bunun tersine İngiltere'de Elizabeth sistemi tutmaktadır. Bunun şerefi adanın ticari genişlemesine mi, yalnızca Kuzey Avrupa için teşvik edici olan bir kon-

jonktüre mi aittir? Bunları iddia etmek tabii ki çok ileri gitmek olacaktır. Ama İngiltere öyle olmasını istediği üzere, hem dünyaya bulaşmış, hem de pusuda bir savunma durumunda kalarak, adasallığının arkasında mevzilenmiş değil midir? Fransa ise bunun tersine, Avrupa'ya açık olarak, komşularının eylemlerinin yansıdığı bir yer, tüm para dolaşımlarının geometrik yeridir; bu ülke "piyasa"daki değerli maden fiyatlarının dalgalanmalarına bağımlıdır ve bu dalgalanmalar darphane kapılarındaki kotaları bile sarsmaktadırlar.

İngiliz lirasının istikrarı 1621'de²⁷⁸ yeniden sorun olmuş, ama bu durum sükûnetle atlatılmıştır. Satış bunalımına giren İngiliz dokumacı tüccarları, üretim maliyetlerini azaltacak ve dıştaki rekabet güçlerini artıracak bir devalüasyon istemektedirler. Acaba o sıralar, herhalde *Great Debasement*'in deneylerinin anısı olarak, İngiliz kamuoyunun gerçek sabit fikri olan istikrarı Thomas Mun mu kurtarmıştır? İngiltere'de kambiyo ile ticaret bilançosu arasındaki aşikâr bağlantıyı ilk kavrayacak kişi olan ve henüz genç bir kuruluş olan *East India Company*'nin yönetiminde geniş bir ticari deney kazanmış bulunan Thomas Mun'un zekâsından kuşku duymak kesinlikle söz konusu değildir. Ama bir insan ne kadar parlak olursa olsun, ne kadar delice bir zekâyâ sahip olursa olsun, İngiliz ekonomisinin tümünü, hatta Avrupa konjonktürünü gündeme getiren parasal bir sonuçtan tek başına sorumlu olması mümkün müdür? Herhalde 1630'da İngiltere'yi İspanya'ya (1621'den beri Birleşik Eyaletler'le yeniden savaşa girişmiştir) başlayan ve İspanyol Alçak Ülkeleri'ne yönelik gümüş taşımacılığı işini yalnızca İngiliz gemilerine tahsis eden anlaşma olmasaydı, Mun'un kanıtları üste gelemezdi. Tabii ki bu garip bir anlaşmadır ve tarihçiler (istisnalar kuralı teyid eder)²⁷⁹ bunu pek kaale almamaktadırlar. İngiltere'ye boşaltılan gümüş Londra kulesinde sikke haline getirilmekte, sonra (tamamen değil) Alçak Ülkeler'e sevkedilmektedir. Bu beklenmedik bir kazançtır. Ancak yararlı akım, en azından bu biçimiyle 1642 veya 1648'e doğru kesilmiştir. Ancak bu kez bilemediğimiz nedenlerden ötürü sterling lira iç savaşın şiddetli karışıklıklarına rağmen doğru yolda kalmıştır. Ve bu iş oldukça olağan dışına benzeyen koşullarda olmuştur.

Nitekim XVII. yüzyılın bu zor ikinci yarısı boyunca, İngiltere'de para dolaşımı yalnızca aşınmış, kırılmış, aşırı hafifletilmiş -çünkü ağırlık kaybı % 50'ye kadar çıkmaktadır- çok eski gümüş sikkelere kalmıştır. Risale yazarlarının alaylarına rağmen kimse bu durum karşısında ciddi bir kaygı duymamaktadır. Öylesine ki, iyi paralar çok küçük bir lehte *agio*'dan yararlanabilmektedirler, böylece altın gine, resmi rayıçteki 20'nin yerine, 22 şilin etmektedir. Öyleyse her şey çok kötü değildir. Fiili durumda kuyumcuların senetlerinin (özel nitelikte olmasına rağmen, daha şimdiden kâğıt para) artan yayılması ve özellikle de hesap parasının rahatlatıcı sabitliği sayesinde, bu hafif gümüş sikkeler gerçek bir kâğıt para haline gelerek, Avrupa'nın diğer ülkelerinde birçok bakır paranın oynadığı rolü oynamışlardır. Ve herkes bu duruma uyum sağlamaktadır.

Bu durum 1694'te ani ve şiddetli bir güven bunalımının bu sükûneti ve şaşırtıcı hoşgörüyü bir darbeye dağıtmasına kadar sürmüştür.²⁸⁰ İngiltere bir dizi kötü hasat yılı yaşamış bulunmaktadır; Eski Rejimin tipik bunalımlarından biri bu ülkeye yerleşmekte, yansımaları "endüstri" sektörüne ulaşmaktadır. Bunun yanı sıra, Fransa'ya karşı 1689'dan beri girişilmiş olan savaş, yönetimi büyük dış ödemeler yapmak, yani nakit ihraç etmek zorunda bırakmaktadır. En has gümüş sikkeler ve altın sikkeler krallık dışına çıkmaktadır. Bunalım iklimi, sikke kıtlığı (taşradan çok Londra'da), kötü paradan sistematik bir kaçışa ve geniş bir iddihar refleksine yol açmaktadır. Altın gine²⁸¹ tüm yükselme rekorlarını kırmaktadır: 22 şilinden Haziran 1695'te 30 şiline çıkmıştır (yani 20 olan resmi rayicin % 50 üstünde). Maden halindeki gümüş ve

altının da fiyatı yükselmekte ve İngiliz lirasının Amsterdam piyasasında başaşağı yuvarlanması, risalelerin aniden çoğalmasıyla kendi kendini dramatik hale getiren ve kamuoyunun çılgına döndüren bir durumu tek başına özetlemektedir. Paralar, senetler (kuyumcularınkiler ve 1694'te yeni kurulmuş olan İngiltere Bankası'nınkiler) önemli kayıplara uğramaktadır ve nakit elde edebilmek için % 12, 19 ve hatta 40'luk primlere razı olmak gerekmektedir. Borçlanmalar eğer yapılabilirlerse, tefeci faizlerinden gerçekleşmekte, kambiyo senetleri ya kötü tedavül etmekte, ya da hiç etmemektedir. Bunalım her şeyi istila etmektedir. Bir tanığın yazdığına göre, "Londra'nın yalnızca Long Lane caddesinde yirmi altı kiralık ev vardır... ve Cheapside mahallesinde şu anda kapatılmış ve kiraya çıkartılmış onüç ev ve dükkân vardır, bu çok ilginç bir durumdur, çünkü Cheapside mahallesinde şimdiye kadar bu sayının çeyreği kadar ev boş kalmamıştır".²⁸² 1696'da "nakit kıtlığından kaynaklanan düzensizlik o kadar büyüktür ki, birçok nitelikli insan, zengin olmalarına rağmen, altı-yedi bin sterlinlik rantlarına rağmen yaşamadıklarından ötürü Londra'dan ayrılmışlardır, çünkü taşradan para alamamaktadırlar".²⁸³

Risale yazarları kuşkusuz bu durumdan yararlanarak, içinde bulunulan durumun gerçek nedenleri ve getirilmesi gereken çareler hakkında nihayetsiz bir tartışma sürdürmektedirler. Fakat tartışmalar tek bir noktada uyum halindedir: para dolaşımını sağlıklı hale getirmek, gümüş sikkeleri eriterek yeniden basmak. Ama yeni para, Elizabeth dönemindekiyle aynı taban üzerinde mi basılacaktır? Yoksa bir devalüasyona mı tabi tutulacaktır? Kaygı uyandıran diğer sorun bu işlemin muazzam maliyetini kimin ödeyeceğidir. Hazine bakanı William Loundes'in²⁸⁴ % 20'lik bir devalüasyonun yanı sıra olmasının nedeni, diğerlerinin arasında, devlet maliyesini savunmak istemesidir. Hasımlarından en tanınmış olan tabip, filozof ve iktisakçı John Locke, "temel olarak değişmez bir birim" olarak kalması gereken²⁸⁵ liranın sabitliğini herkese karşı savunmaktadır. Herhalde böylesine bir sağlık siyasetinin mülk sahiplerinin haklarını, sözleşmelerin geçerliğini, devlete borç verilen fonların bozulmazlığını, sonuçta dar egemen sınıfı koruduğu için. Ama acaba neden John Locke'un düşüncesi Hazine bakaninkine üste gelmiştir?

Kuşkusuz, İngiltere kralı olan sabık Guillaume d'Orange'ın başı büyük mali zorluklarla derde girince, *uzun vadeli* bir borçlanma siyasetine girişmiş olmasını hesaba katmak gerekir, İngiltere için alışılmamış olan bu siyaset İngilizlerin çoğunun çekinmelerine ve eleştirilerine yol açmıştır. Üstelik yeni kral bir Hollandalıdır ve devlete borç verenler arasında, krallık tahvil ve fonlarına yatırım yapan Amsterdamlı kreditorler bulunmaktadır. Fonları toplanır toplanmaz hemen devlete borç verilmiş olan yeni bankayı sıkıntıya sokmamak, halkın henüz pek tutmadığı büyük borçlanma siyasetini sürdürebilmesi için devlete tartışılmaz ve tartışılmayan bir kredi gerekmektedir. Hükümetin devalüasyonu reddetmesinin ve güçlüklerine rağmen, John Locke tarafından önerilen ve Avam ile Lordlar kamaraları tarafından Ocak 1696'da çok aceleyle onaylanan, maliyeti yüksek çözümün herhalde en iyi açıklaması budur. Muazzam eritme işleminin (7 milyon lira) maliyeti savaştan bitkin düşmüş olan devlete ait olmuştur. Ama hedefe ulaşılmıştır: kredinin geri geldiğinin işareti olarak lira Amsterdam'da yükselmekte, İngiltere'de fiyatlar usul usul gerilemektedir ve İngiliz fonları Londra ve Amsterdam piyasalarında hızla artacaklardır.

Sorun daha çözülür çözülmez, yeni bir gerilim, altın kıtasının ileride kabul edileceğinin habercisi olarak belirginleşmektedir; bu altın kıtası olguların inatçılığından ötürü kendini dayatacak, bilinçli bir düşüncenin ürünü olmayacaktır²⁸⁶ ve resmen kabulü çok yavaş olacaktır. Nitekim gümüş uzun süre savunulacaktır. Gü-

müş kıstasının tartışmasız daha uygun, mübadeleye daha iyi uyarlanmış olduğunu savunan John Locke gibi avukatların sayesinde. “*Let Gold, as others commodities, find its own Rate*”, bunu John Locke söylemiştir.²⁸⁷ Ama yapılan tam da bu değildir, çünkü gine (rayici tamamen kralın kararına bağlıydı) hükümet kararıyla 22 şilin gümüşe eşdeğer sayılmıştı; bu onun piyasadaki “serbest” değeridir, ama bunalımdan önce. Oysa şimdi has para olan 22 şilin söz konusudur ve böylece altın/gümüş *ratio*’su 1’e 15,9’da oturmuştur ve böylece altın değerlenmiştir: Hollanda’daki *ratio* ise fiilen ancak 1’e 15’tir. Bu durumda sarı maden değer kazanmak için İngiltere’ye hücum etmiş ve yepyeni gümüş sikkeler yolun ters tarafını tutmuşlardır. John Locke’un yeni bir müdahalesiyle gine 1698’de 21s 6d’ye getirilmiştir, ama bu çifte yönlü akımı engellemeye yetmemiştir. 1717’de bu kez matbaa emini Newton’ın müdahalesiyle gerçekleştirilen yeni bir indirimle 21s’ye getirilmesine rağmen, 1/15,21’lik *ratio* altını gene de aşırı değerlendirmektedir ve İngiltere gümüş ihraç etmeye ve altın sikkelerin hedefi olmaya devam etmiştir.

Bu durum tüm XVIII. yüzyıl boyunca sürerek fiili bir altın sistemine ulaşmıştır. Bu sistem kuşkusuz ancak 1816’da resmen somutlaşmıştır. Bu yıl ilân edilen altın kıstasıyla sterling lira *hükümdar*’la (11/12 saflıkta, 7, 9888 g. ağırlığında altın sikke) eşdeğerli sayılmıştır. Ancak altın parasal düzenleyici olarak 1774’ten beri gümüşü geride bırakmış durumdadır. Aşınmış altın paralar tam ağırlıklarında yeniden basılmak üzere tedavülden çekilmişler, ama maliyetli yeniden basma işlemi gümüş sikkelerden esirgenerek, 25 sterlingten yukarı ödemelerdeki kabul zorunlulukları kaldırılmıştır. Yasalar çerçevesinde olmasa bile, fiili durumda sterling lira altına bağlanmakta ve bu sayede istikrar ile yeni bir sözleşme imzalamış olmaktadır.

Bütün bunlar bilinmektedir, ama nedenleri nelerdir? Olgunun temelinde yer alan, altının sürekli olarak aşırı değerlendirilmesi, yalnızca hükümet kararlarından kaynaklanmıştır. Acaba bu aşırı değerlendirme hangi iktisat politikasına, hangi ihtiyaca cevap vermiştir? Fiili durumda altını teşvik etmek, gümüşün ters yöndeki hareketini başlatmak demektir. Ben kişisel olarak hep, eski para sisteminde aşırı değerlendirilmiş bir paranın, iyiyi kovmaya yatkın “kötü” bir para haline geldiğini düşündüm. Sözümona Gresham yasasının bu genişletilmesi, açıklamayı basitleştirmektedir. İngiltere altını kendine çektiğinde, gümüşü dışarı, aynı anda Alçak Ülkeler, Baltık, Rusya, Akdeniz, Hind Okyanusu ve Çin yönlerine, yani bu madenin mübadelelerin *sine qua non* koşulu olduğu yönlere kaçmaktadır. Vencedik de, trafiklerinin başarısı için vazgeçilmez nitelikte olan Doğu Akdeniz’e beyaz maden aktarımları için daha başka bir şekilde davranmıyordu. Öte yandan İngiltere, Lord Methuen antlaşmasıyla (1703) Portekiz’de zafer kazanarak Brezilya altınına bağlandığından beri, bu yoldan başkasına bağlanamazdı. O tarihte farkına varmadan, altını gümüşe tercih etmiş değil miydi? Ve bu sayede yedi fersah yol alan çizimleri giymiş değil miydi?

Zaten Portekiz’le olan ticaret bilançosunun tersine dönmesinin Brezilya altın akımını kesintiye uğrattığı veya yavaşlattığı sırada, İngiltere’nin mantıken arkadan gelmesi gereken aşama olan kâğıda daha o sırada yönelmesi herhalde rastlantı değildir. Nitekim, tıpkı şaşaalı dönemindeki Hollanda gibi, dünyanın merkezine yavaş yavaş yaklaştıkça, değerli madenlere ihtiyacı azalmakta; kolay ve adeta otomatik bir kredi, ödeme araçlarını çoğaltmaktadır. Örneğin 1774’te “Amerikan” savaşının arefesinde İngiltere hem altın, hem de gümüş sikkelerin dışa kaçışını görmektedir ve buna izin vermektedir. İlk bakışta anormal olan bu durum onu rahatsız etmemektedir: para dolaşımının üst katı çoktan İngiltere Bankası ve özel bankaların banknotları tarafından işgal edilmiş durumdadır; altın ve gümüş biraz abartma pahasına,

XVIII. yüzyılın sonunda, Soho'da bir sığır ve koyun sürüsü.

Londra'nın kibar bir mahallesi, Grosvenor Square, 1790'a doğru.

XVIII. yüzyılın sonuna doğru, Londra'da Thames kıyıları.

(Viollet koleksiyonundan)

ikincil güçler haline gelmişlerdir. Ve eğer kâğıt (kısaca olduğu için rahat olan bu kelimeyi Fransızlar uzun zamandan beri kullanmaktaydılar, Isaac de Pinto ise buna kızmaktaydı)²⁸⁸ bu belirleyici yere geldiyse, bunun nedeni İngiltere'nin Amsterdam'ın zararına olmak üzere evrenin mübadelelerinin buluşma yeri haline gelmesi ve eğer deyim yerindeyse, evreninin muhasebesinin Londra'da tutulmasıdır. Eski buluşma yerleri, fuarlarda kredinin nakdin üzerine yerleşmesiyle benzeri yoğunlaşmalar sunmuşlardı. İngiltere eski çözümlere yeni boyutlar getirmekten başka bir şey yapmamıştır ve böylece Besançon fuarlarından daha fazla ve Amsterdam piyasası kadar kâğıt istilasına uğramıştır.

Bu yolda, zorunlu olarak yeni adımların atılması gerekmektedir. 1797'de parasal güçlükler sürekli olarak artmaktadır: savaş kıtaya muazzam miktarda nakit ihraç edilmesini ve Fransa'ya karşı para gücüyle dikilmeyi gerektirmektedir. Olağanda kendine çok güvenen Pitt²⁸⁹ içi kan ağlayarak, eyleminin sonuçlarından kaygı duyarak, parlamentoya kısa dönemde İngiltere Bankası senetlerinin konvertibl olmamasını onaylatmıştır. Ve buradan itibaren yeni bir mucize başlamaktadır: banknotların zorunlu rayicini getiren *Bank restriction act* yalnızca altı hafta süreliydi. Oysa, hiçbir çöküntüye yol açmadan yirmi dört yıl yürürlükte kalacaktır. Artık ilke olarak hiçbir şeyin garanti etmediği banknotlar tedavül etmeye devam etmişler ve hiç değilse 1809-1810'a varıncaya kadar, madeni paraya nazaran herhangi bir sapma göstermemişlerdir. Zamanına nazaran önde olan İngiltere 1821'e kadar, çeyrek yüzyıl boyunca bizim bugün bildiğimiz parasal rejimde yaşamıştır. Hatta Napoléon savaşları sırasında bu ülkede ikâmet eden bir Fransız, bu yıllar esnasında tek bir altın gine bile görmediğini söylemekteydi.²⁹⁰ Aslında istisnai bir güçlük yaratan bir bunalım işte böylece pek zarara girilmeden atlatılmıştı.

Böylesine bir başarı İngiliz halkının tavrından, medeniliğinden, her zaman istikrarı tercih etmiş olan parasal bir sisteme karşı uzun zamandan beri taşıdığı güven-den kaynaklanmıştır. Ama böylesine bir güven aynı zamanda, zenginliğin verdiği güven ve inanca da dayanmaktadır. Kâğıt paranın karşılığı kuşkusuz ne altın, ne gümüş olup, iş başındaki Britanya adalarının devasa üretimidir. Ada Avrupalı mütteliklerine, ona Fransa'yı altetme olanağını sağlayan masalsı destekleri, dönem için müthiş bir donanma bulundurmayı ve İspanya ile Portekiz'de durumu Napoléon'un aleyhine döndürmeyi sağlayan bir orduyu endüstrisinin ve yeniden dağıtım ticaretinin sayesinde başarabilmektedir. O dönemde başka hiçbir ülke bunu yapamazdı. Berrak bir tanığın 1811'de dediği gibi, böylesine bir deneyin iki tanesine dünyada yer yoktur.²⁹¹ Ve belki de bu doğrudur.

Ama nihayetle itiraf etmeliyiz ki, sterling lira tarihinin bütünü itibarıyla, her bölümü açık ve açıklanabilir niteliktedir; şaşırtıcı olan, her zaman pragmatik olan İngiltere'nin sanki 1560'tan itibaren gelecekteki doğru yolu önceden biliyormuşçasına tutturduğu rotadır. Hiçkimse buna inanmaz. Öyleyse burada, adasallığı nedeniyle -savunulması gereken ada-, dünyayı delme konusundaki gayretiyle, devrilmesi gereken hasım -Anvers, Amsterdam, Paris- konusundaki açık kavrayışıyla bir ülkenin saldırgan geriliminin tekrarlanan sonucunu mu görmek gerekir? Liranın istikrarı? Bir savaş aracı.

Londra Ulusal Pazarı Yaratırken, Onun Tarafından Yaratılıyor

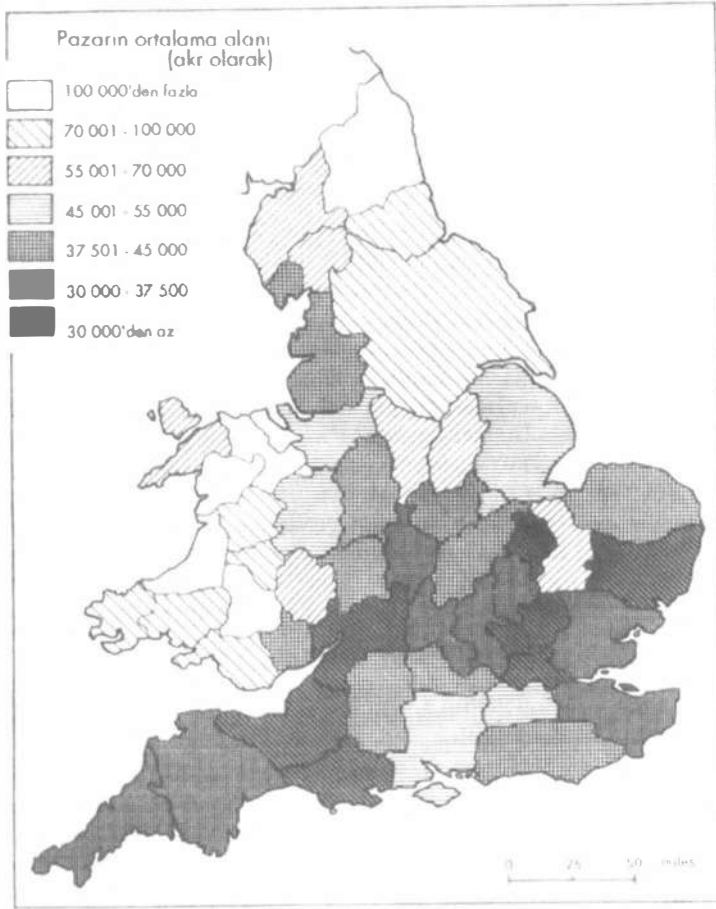
Britanya'nın başarısında Londra'nın oynamadığı bir rol kalmamıştır. Bu kent İngiltere'yi A'dan Z'ye inşa etmiş ve yönlendirmiştir. Onun ağırlığı ve ölçsüzlüğü, diğer kentlerin ancak bölgesel metropoller olarak varolabilmelerine neden olmuştur: belki Bristol hariç, bunların hepsi onun hizmetindedir. Arnold Toynbee "Batı'nın diğer hiçbir ülkesinde tek bir kent diğerlerini bu kadar bütünsel bir şekilde gölgelememiştir. XVIII. yüzyılın sonunda, İngiltere'nin nüfusu Fransa ve Almanya'ninkine nazaran çok azken ve İspanya veya İtalya'ninkinden düşükken, Londra daha o sıralarda bile muhtemelen Avrupa'nın en büyük kentiydi" diye kaydetmektedir.²⁹² 1700'lere doğru nüfusu 550.000, yani İngiltere nüfusunun % 10'udur. Salgınlar ve vebanın sık sık sekte vurmasına rağmen, Londra'nın nüfus artışı sürekli ve seyirlik olmuştur. Böylece fazla geniş, kendine rağmen bölünmüş, Paris ve Lyon arasında çekişme konusu olan Fransa'nın tersine, İngiltere yalnızca tek bir başa sahip olmuştur, ama muazzam bir baş.

Londra aynı anda üç veya dört kenttir: ekonomik başkent olan City; kralın, Parlamento'nun ve zenginlerin yaşadığı yer olan Westminster; ağzına doğru liman olarak kullanılan ve halk mahallelerinden geçen Nehir; nihayet Thames'in son kıyısında, özellikle tiyatroların -*Kuşu, Gül, Globe, Umut, Kızıl Boğa* (1629'da 17 tane, oysa Paris'te o sıralarda yalnızca bir tane vardır) yer aldığı sıkışık sokaklarıyla Southwark mahallesi.²⁹³

Tüm İngiliz ekonomik mekânı Londra'daki krallığa boyun eğmiştir. Siyasal merkezilik, İngiliz monarşisinin gücü, ticari hayatın artan merkezileşmesi, bunların hepsi de kentin ihtişamı yönünde çalışmaktadırlar. Ama bu ihtişam da egemen olduğu mekânı örgütleyici niteliktedir ve burada çok yönlü yönetim ve piyasa bağlantıları kurmaktadır. N. Gras Londra'nın kendi işe küresini örgütleme konusunda Paris'e bir yüzyıllık fark attığını düşünmektedir.²⁹⁴ Daha da üstün olduğu husus, çok faal bir liman olmasından kaynaklanmaktadır (İngiliz dış ticaretinin en azından beşte dördü), ona muazzam bir asalaklık, lüks, israf ve aynı zamanda kültürel yaratıcılık mekanizması olarak İngiliz hayatının zirvesinde yer alarak, bu konuda da Paris'e pabuç bırakmamaktadır. Nihayet ve özellikle, Londra'nın meyvalarını çok erkenden topladığı ihracat ve ithalat alanındaki hemen hemen tekel konumu, ona adanın tüm üretim ve dağıtımını denetleme olanağını vermektedir: başkent çeşitli İngiliz bölgeleri açısından merkezi bir ayırım istasyonu gibidir. Her şey buraya gelmekte, her şey buradan iç veya dış pazarlara gitmek üzere çıkmaktadır.

Londra'nın ulusal bir pazarı yaratma ve yerleştirme çabası eğer gerçek değeriyle tartışılmak istenirse, hiçbir şey Daniel Defoe'nun *Tradesman*'inin okunmasının (eğer yeniden okuma değilse) yerini tutamaz. Gözlemi o kadar kesin, ayrıntıya o kadar inmiştir ki, ulusal pazar sözünün telâffuz edilmemiş olmasına rağmen, bu pazarın gerçekliği, birliği, mübadelelerinin yığılması, geniş mekânlarda etki eden bir işbölümünün vurgulu hale gelmesi kendilerini apaçık ortaya koymakta ve öğretici bir gösteri sunmaktadırlar.

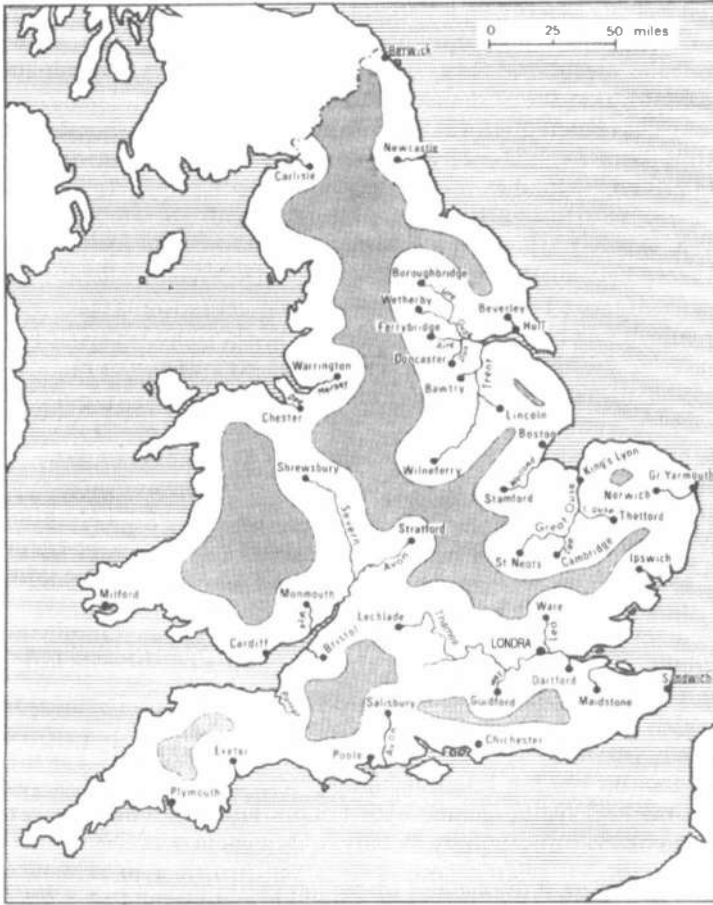
Eğer Newcastle kömürü ile hacimli yükler taşımacılığı ile boğuşan çok büyük çaplı kıyı denizcilliği ve kanallardan önce yalnızca seyrüsefere uygun nehir ağızlarını kullanan taşımacılık hariç tutulacak olursa, dolaşım esas olarak karayollarında cereyan etmektedir; bu trafik arabalar, atlar ve hatta sayılamayacak kadar çok çerçenin sırtında yapılmaktadır.²⁹⁵ Ve bütün bu hareket Londra'da odaklaşmakta, sonra gene Londra'dan itibaren dağılmaktadır. Kuşkusuz "Manchesterliler, zenginlikleri bir ya-

37. YOĞUN PAZAR ALANLARI LONDRA'NIN ELİNİN ALTINDADIR

Bu harita (The Agrarian History of England..., haz. Joan Thirsk, IV, 1967, s. 496'dan alınmıştır) Londra kentinin kendi çevresinde nasıl bir sık ve hızlı mübadele alanı yarattığını göstermektedir. Ulusal pazar İngiltere'nin güneyinden ve başkentten hareketle modernleşmiştir.

na, o sıralar mallarını her yere kendileri taşıyan (aracıların elinden geçmeden), şimdilerde Yorkshire ve Coventryli imalatçıların da yaptıkları gibi, dükkâncılara bizzat teslimatta bulunan seyyar satıcılar gibidirler".²⁹⁶ Ama Defoe'nun tasvir ettiği dönemde (1720'ye doğru) bu üreticiden taşra perakendecisine olan doğrudan bağlantılar, olağan dolaşım ve bağlantıların içinden geçecek ve onları karmaşık hale getirecek yeni olaylardır. Defoe, *genelde* Londra'nın uzağındaki herhangi bir kontlukta tamamlanan mamül bir ürünü, Londra'da bir *factor* veya bir *warehouse keeper*'a gönderilmektedir ve burası da bu malı ya perakende satış için Londralı bir dükkâncıya, ya ihracatçı bir tüccara, ya da İngiltere'nin çeşitli bölgelerindeki perakende satış için dağıtım yapacak bir toptancıya satacaktır, demektedir. Böylece pösteki satan koyun sürüsü sahibi ile yünlü kumaş satan dükkâncı "bu süreç içinde yer alan ilk ve so-

38. ULUSAL PAZAR VE SEYRÜSEFERE UYGUN YOLLAR (1660-1700)

T.S. Willan'ın haritası (in, *River navigation in England, 1600-1750*, 1964), "kanal çılgınlığı"ndan ve büyük su yolları ıslahatı öncesini kapsamakta ve nehir yataklarını yalnızca seyrüfere uygun oldukları kesimlerinde işaret etmekte ve bir su ulaşım hattından 15 km'den daha uzak alanları griyle göstermektedir. Bu harita bir öncekiyle karşılaştırılınca, adeta onun negatifi olduğu izlenimi alınmaktadır. Öylesine ki, başkentin cazibesi, kıyı denizciligi ve su yollarıyla aynı ölçüde olmak üzere, ulusal pazarın yerleşmesi yönünde çalışmıştır. Dolaşım dışında kalan, siyahla gösterilen alan, XVIII. yüzyılın sonundaki ulaşımın gelişmesiyle hemen tamamen yok olacaktır.

nuncu *tradesmen*'dir. Ve imalat, taşıma veya satış alanında ne kadar fazla el çalıştırılırsa, *public stock of the nation* için o kadar iyi olacaktır, *because the employment of the people is the great and main benefit of the nation*.²⁹⁷ Ve okuyucusu henüz iş dağıtan, yani istihdam yaratan bir piyasa ekonomisinin avantajlarını henüz anlamadıysa, Daniel Defoe geriye dönecek, Wiltshire'deki Warminster'da imal edilen bir parça *broad colth* örneğini verecektir: imalatçı (*clothier*) bu parçayı bir taşımacı (*carrier*) ile Londra'da satışı üslenen Blackwell Hall *factor*'larından Bay A'ya göndermektedir; bu *factor* kumaşı, dağıtım işini üstlenmiş olan *woolen draper*'a, toptancı Bay B'ye satmaktadır, o da bunu karayolundan Northampton'da dükkancı Bay C'ye gönderecek-

tir. O da bu kumaşı kesecek ve kır soylularına perakende satacaktır. İngiliz pazarının nihayetle esas ve yapıcı çerçevesini önce Londra'ya, sonra oradan başka yerlere yönelen bu taşımalar oluşturmaktadır. Çünkü Daniel Defoe'nun savunduğuna göre, ithal olanları da dahil tüm bu mallar böylece, Avrupa'dakilerden daha karakteristik olan İngiliz karayolları aracılığıyla dolaşmaktadırlar. Bu arada, en küçük kentlerde, hatta köylerde bile "kimse şimdilerde yerel mamüllerle yetinmemektedir. Heryerin ürünü her yerde talep edilmektedir",²⁹⁸ İngiltere'nin başka illerinin kumaşları ve Hind kumaşları, ve çay, ve şeker... Hiç kuşku yoktur ki, İngiliz pazarı XVIII. yüzyılın başından itibaren, yani çok erkenden kendini bize canlı bir birlik olarak sunmaktadır. Zaten seyrüsefere uygun nehir ağını 1.100 miles'a çıkartan ve ülkenin büyük bölümünü su taşımacılığına en fazla 15 miles uzak hale getiren muazzam yatırımlar (nisbi anlamda) yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleştirilmiştir.²⁹⁹ Ve karayollarının da aynı süreci izlemelerine şaşılmayacaktır. Defoe 1720'de, geçmişte kışın kullanılamayan, yani arabaların kullanamadıkları karayollarından söz etmektedir,³⁰⁰ buraları yalnızca arabalar tarafından kullanılamamaktadır, çünkü çekim hayvanları XVIII. yüzyılda her mevsimde çalışmaktadırlar. Stok yapan, satan, ve yeniden satan pazarları her tür resmi düzenlemeye rağmen çabucak örgütlemelerine, araçların ticaretini yaptıkları malları çoğu zaman görmemelerine bu hemen hemen bir tamliğin kanıtıdır- daha az şaşılacaktır. Yüzyılın ortasında Londra'da buğday piyasasına 15 *factor* egemendir, bunlar fırsat çıktığında buğdaylarını, depolamanın (paranın faiz haddine göre değişmektedir) İngiltere'dekinden daha ucuza geldiği Amsterdam'da stoklamakta tereddüt etmemektedirler. Diğer bir avantaj da, buğday ülke dışına çıkarken İngiliz hükümeti tarafından konulmuş olan ihracat primini almakta ve eğer İngiltere'de kıtlık olursa, tahıl hiçbir gümrük resmi ödmeden geri dönmektedir.³⁰¹ Bütün bunlar, iç pazarın XVIII. yüzyılda giderek inceldiğini işaret etmektedir.

İzleyen yüzyılın başında, 1815'te uzun süre İngiltere'de kalan eski bir savaş esiri aydınlatıcı bir işarette bulunmaktadır: "eğer İngiltere'nin tüm çıkarları, bugün tüm işlerin merkezi haline gelmiş olan Londra kentinde yoğunlaşıyorsa da, Londra'nın aynı zamanda tüm İngiltere'de olduğu da söylenebilir",³⁰² yani İngiltere'nin ve dünyanın her yerinden gelerek Londra'da satılan mallar, aynı zamanda İngiltere'nin tüm kent ve pazarlarında satılmaktadır. Özellikle kadınlarınki olmak üzere kıyafetlerin birliği, modaların aynı anda her yerdeliği, İngiliz ekonomik mekânının birliğinin iyi göstergeleridir. Ama örneğin bankaların ülke çapında yayılması gibi başka kanıtlar da vardır. İlk *landbanks* 1695'te ortaya çıkmışlardır,³⁰³ bunlar henüz mütevazidirler, çünkü toplam banknot hacimleri o yıl yalnızca 55.000 sterling lira tutarındadır. Ama bu anlamlı bir başlangıçtır, çünkü kredi olağan olarak, ancak en sonda, varlığına olanak veren ve onu zorunlu kılan ön bir ekonomik evrimin nihayetinde ortaya çıkmaktadır. Üstelik *landbanks*, Londra bankalarına ve 1694'te kurulan İngiltere Bankası'na bağlı olarak çoğalacaklardır. Kredi düzleminde taşra ekonomilerinin birleşmeleri, uydulaşmaları söz konusudur.

Bu arada, Londra'nın tutarlı bir ulusal pazarı ilk kez yaratmasına karşılık, bu pazarın sonradan kendiliğinden geliştiğini ve kalınlaştığını ileri sürmek gerekmez mi? XVIII. yüzyılda, bir önceki yüzyılın tersine, taşradaki imalat merkezleri ve limanlar, en başta da örneğin Liverpool, Bristol veya Glasgow gibi köle ticareti veya koloni ürünleriyle uğraşanları olmak üzere, hızlı bir gelişmeye tanık olmuşlardır.³⁰⁴ Ve genel refah bu sayede yalnızca güçlenmiştir. Britanya adaları bütünü içinde İngiltere daha şimdiden, dokusu sıkı bir ulusal pazar haline gelmiştir. Avrupa'da onunla kıyaslanabilecek hiçbir örnek yoktur. Öte yandan bu istisnai ağırlık tüm Britanya adalarının üzerine er geç çökecek ve ekonomilerini İngiltere'ninkinin işlevinde dönüştürecektir.

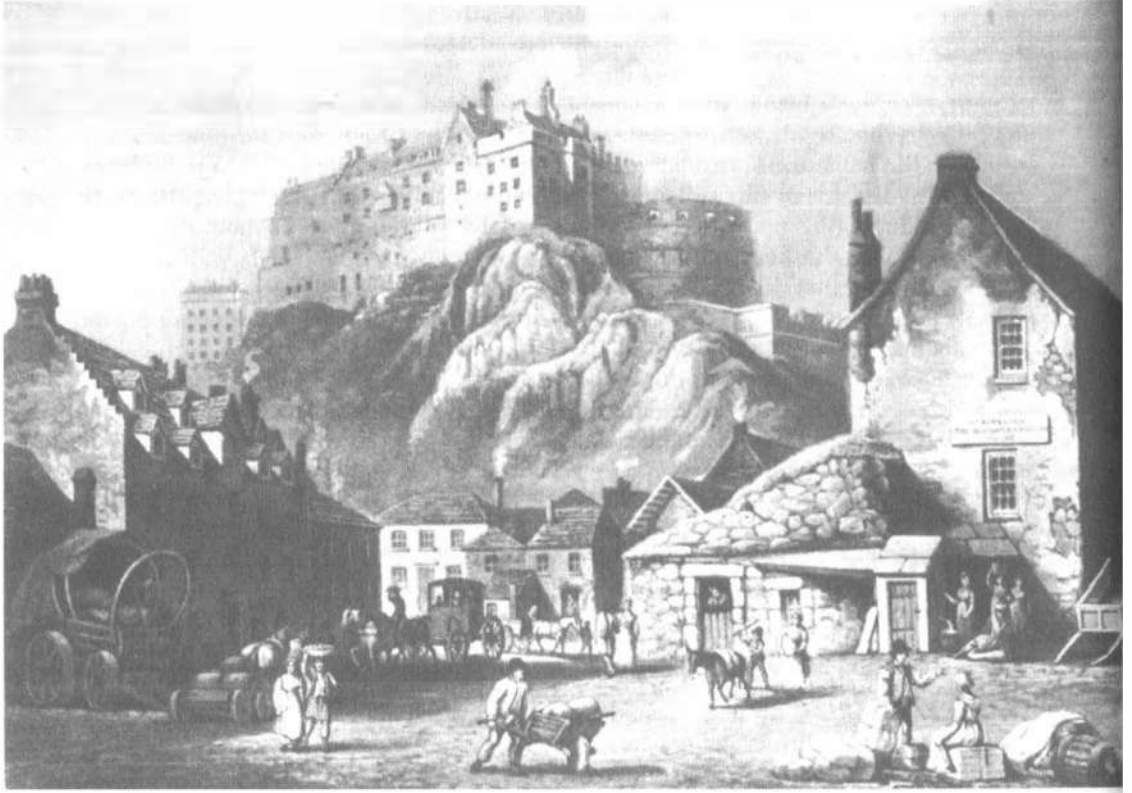
İngiltere Nasıl Büyük Britanya Oldu?

İngiltere kuzey ve batıda, ulaşılması güç, kırsal, uzun zaman çok yoksul kalmış yüksek ülkelere ve İngiliz kültürüne uzun süre uzak duran Keltlerle sınır oluşturmaktadır. Kendini böylesine komşulara dayatmak, Britanya adaları iç tarihinin trajik süreci olmuştur. Yani ancak güç kullanmak gibi kötü çözümlere izin veren bir girişim. Her zaman olduğu gibi, burada da siyaset ekonomiyi öncelemiş ve ekonomi uzun süre çok sınırlı, hatta nokta halindeki başarılarla yetinmiştir. Cornwall'de yalnızca kalay çok erkenden Londralı tüccarların eline geçmiştir.³⁰⁵ 1536'da yeniden fethedilen Galler ülkesinde, Londra'ya yönelik canlı hayvan ihracı ancak 1750'lerden sonra önemli bir iş haline gelmiş³⁰⁶ ve ülke ancak XIX. yüzyılda İngilizler tarafından getirilen ağır endüstri sayesinde gerçekten dönüşebilmiştir. Ama önceden görmenin mümkün olduğu üzere, iki büyük iç parti, olayların akışının sonuçta beklenmedik yönde olduğu İskoçya ile, İngiltere'nin elinin altındaki bir koloniyi sömürmeye hiç ara vermediği İrlanda yönlerinde oynanmıştır.

İskoçya ilke olarak özerk kalmaya ve başlangıç düzeyinde olsa bile “marjinalleşme”den uzak kalmaya yatkındır. Bu ülke kabaca İngiltere'nin yarısı kadar genişlikte, tepelik, fakir, komşusundan zor geçit veren sınırlarla ayrılmış durumdadır. Geçmişin inatçı mücadeleleri onu hayır demeye, direnmeye yatkın hale getirmektedir. Ve zaten 1603'ten sonra İskoçya kralı VI. James, Elizabeth'in tahtını miras alıp, İngiltere kralı I. James olup, böylece iki ülkenin tacını aynı başın üzerinde birleştirdiğinden bile, İskoçya nisbeten zayıf olan ama gene de varolan hükümet ve parlamentosunu sürdürmüştür.³⁰⁷ İki ülke arasındaki sınır ve gümrük de varolmaya devam etmektedir, ama bunlar birincisine istilacı ithalattan korunma olanağını sağlarken, ikincisine de ülkesine İskoç hayvanlarının ve keten dokumalarının girmesini olduğu kadar, Edinburg, Glasgow veya Dundee'de denizcilerin İngiliz sömürgelerine girmelerini de yasaklama olanağını vermişlerdir.

İskoçya XVII. yüzyılda fakir bir ülkedir. Onu bir an için bile İngiltere'yle kıyaslamak boşunadır. Ekonomisi köhne, tarımı geleneksel ve ölümcül kıtlıklar burada 1695, 1696, 1698 ve 1699 gibi kötü hasat yıllarının ardından hep arzi endam etmektedir. “(Bu yıllarda) ne kadar adam öldüğünü asla bilemeyeceğiz: o çağı yaşayanlar nüfusun beşte biri, çeyreği, hatta üçte birinden ve halkın öldüğü veya kaçtığı bazı bölgelerde daha (da yüksek bir orandan) söz etmişlerdir”.³⁰⁸

Fakat dış bir ekonomi, en başta Edinburg'un limanı Leith olmak üzere, Aberdeen, Dundee, Glasgow gibi limanlar ile çok sayıda küçük tekninin çeşitli yönlere doğru yola çıktıkları (Norveç, İsveç, Dantzig, Rotterdam, Veere, Rouen, La Rochelle, Bordeaux, bazen Portekiz ve İspanya) birçok küçük köyü canlı tutmaktadır. Bu küçük tekneler, çoğu zaman Sund boğazını, kış buzları gelmeden önce batıya doğru en son geçen cesur gemilerdir. İskoçya gemici ve tüccarları bazen yolculuklarını keserek, yabancı ülkelere yerleşmektedirler; bu insanlar çerçi olarak kalan acınacak *skottars* veya Stokholm, Varşova veya Ratisbonne'da servet edinmiş zengin burjuvalar gibi çeşitli unsurlar olabilmektedirler.³⁰⁹ Ticari bir hayat Lowlands'ın deniz kentlerine hayat getirmektedir ve vasat hacimdeki bir denizcilik faaliyeti sürekli artmaktadır. Edinburg ve Glasgowlu tüccarlar (hepsi de yerli, bu da bize göre ticari sağlığın bir işaretidir) sermayelerinin zayıflığına rağmen girişimcilik yapmaktadırlar. Bu durum 1694'te bir İskoç Afrika kumpanyasının kurulmasını, ama sonunda başarısızlığa uğramasını da açıklamaktadır. Bu kumpanya Londra, Hamburg ve Amsterdam'da boşu-

XVIII. yüzyılda Edinburg'da Grassmarket meydanı. Soldaki araba kentin batı kapısının girişindedir. Arka planda şato.

na sermaye arayıp durmuştur.³¹⁰ Darien kışağı kıyılarına 1699'da bir İskoç kolonisi yerleştirme denemeleri de başarısız olmuştur. Onları teşvik etmenin uzağındaki İngiltere, bu başarısızlıklar karşısında rahat bir nefes almıştır.³¹¹ Başarısızlık İskoçya'da ulusal bir matem edasına bürünmüştür.

1707'de Edinburg parlamentosundan üç beş oy farkla geçen İngiltere'yle siyasal bütünleşme kararı, herhalde İngiliz ve Amerikan pazarlarına açılma umuduyla alınmıştır. Eğer böyle bir hesap varsa, bu yanlış değildi, çünkü Smout'un gösterdiği üzere, İskoçya'nın artan siyasal bağımlılığı paradoksal olarak ekonomik bir köleşmeye yol açmıyor, bir "marjinalleşme" getirmiyordu. Çünkü bir yandan adeta bir İngiliz ili haline gelirken, dışarıda geçerli tüm ticari avantajlardan yararlanır hale geliyor; öte yandan da sahip olduğu hiçbir şey İngiltere için özel bir ekonomik değer taşımadığı için, bir el koymayı gerektirmiyordu. Ancak umud edilen refah ve atılım he-

men gerçekleşmemiştir. İngiliz “imparatorluğu” ölçeğinde, Kuzey Amerika’da, Antiller’de, hatta birçok İskoçun oraya uzun zamandan beri yerleşmiş İngilizleri öfkelen-direrek servet aramaya gidecekleri Hindistan’da bile ticaret yapabilme olanağını kârlı hale getirebilmek için zaman gerekmiştir. İhracat ve endüstri ancak XVIII. yüzyılın atılımıyla ve bu yüzyılın ikinci yarısında gerçek bir atılım yapabileceklerdir. Buna rağmen başarı o kadar da aşikâr olmamıştır. Önce büyük bir canlı hayvan ticareti gelişmiş, 1740-1790 arasında İngiliz filolarının iasesi nedeniyle üretici fiyatları % 300 artmıştır. Aynı şekilde yün ihracatı da fiyat yükselmesinden ötürü artmıştır. Bunun sonunda her zaman kârlı olmasa bile, mantıklı dönüşümler gelmiştir; toprak o sıralarda emekten daha fazla değerlendiğinden, hayvancılık işlenen tarlaların ve ortak toprakların aleyhine genişlemektedir. Nihayet 1760’tan sonra İskoçya İngiltere’nin endüstriyel dönüşümüne güçlü ve özgün bir şekilde ortak olmuştur. Ve bu ülkedeki keten, sonra pamuklu imalathanelerinin, İngilizlerin çoğu zaman kendilerinininkinden üstün saydıkları bir bankacılık sistemine dayanarak yükselmesi ve kentlerin büyü-mesi tarıma gecikmiş, ama etkin dönüşümünü harekete geçirmesine yetecek bir talep sağlamıştır. Aydınlanma yüzyılının gözde kelimesi olan “gelişme” İskoçya’nın her yerinde gündemdedir. Ve “toplumun tüm sınıfları onları daha zengin bir topluma doğ-ru götüren canlı gücün bilincindedirler”.³¹²

Hiç kuşkusuz bir İskoçya *take off*’u olmuştur: bir yazar 1800’e doğru “eğer İskoçya gelişiyor olmasaydı, Glasgow bu kadar büyümez, Edinburg surları otuz yıldan bu yana iki kat genişlemez ve on bin yabancı işçi istihdam edilerek yepeni bir kent inşa edilmezdi”³¹³ diye yazmaktadır. İleride sözünü edeceğimiz İrlanda modelinden çok farklı olan bu gelişme yalnızca koşulların biraraya gelmelerinden mi kaynaklan-mıştır? İskoç tüccarların girişim ve deneylerine mi bağlı olmuştur? Smout’un altını çizdiği üzere, en azından Lowlands’da olmak üzere ılımlı bir nüfus artışının, bugünkü birçok azgelişmiş ülkedeki gibi ekonomik gelişmenin kârlarını silip süpürmemesine mi bağlı olmuştur? Kuşkusuz, aynı anda hepsine birden. Ama bu arada, İskoçya’nın İrlanda’nın tersine İngiltere’nin katı bir husumetine çarpmadığını da düşünmek ge-rekmez mi? İskoçya tümüyle Kelt ülkesi değildir; en büyük bölgesi olan Lowlands’da, Glasgow ile Edinburg arasındaki alçak topraklarda, bu İngilizleşmenin nedeni her ne olursa olsun, uzun zamandan beri İngilizce konuşulmaktadır. İngiliz kendini burada evinde hissedebilir. Highlands ise bunun tersine Galik konuşmaktadır (hatta en ku-zeyde bir Norveç lehçesinin sürdürüldüğü bir bölge bulunmaktadır). Öte yandan İskoç gelişmesinin alçak ve yüksek ülke arasındaki açığı artırdığı kesindir. XVII. yüzyıl-da giderek zenginleşen bir İngiltere’yi, nisbi olarak fakirleşen bir İskoçya’dan ayıran sınırın, İngiliz-İskoç sınırından Highlands sınırına taşındığı söylenebilir.

İrlanda’da durum tamamen farklıdır: İngiliz XII. yüzyılda, tıpkı daha sonra Amerika’daki kolonilerindeki tarzda olmak üzere Pale’e yerleşmiştir.³¹⁴ İrlandalı düş-mandır, aynı anda hem küçümsenen, hem de korkulan yerlidir. Bunun sonucunda anlayışsızlıklar, sayısız utanmazca hareket ve karanlık bilançosunun artık çıkartılma-sına gerek olmayan dehşet verici olaylar: İngiliz tarihçiler bu işi berraklık ve dürüst-lük içinde yapmışlardır.³¹⁵ Bunlardan birinin dediği gibi, “İrlandalı(ı) Büyük Bri-tanya’nın dünyaya egemen olmasını sağlayan sistemin büyük kurbanları olarak, zen-cilerle birlikte köle olarak satıldık”ları kesindir.³¹⁶

Fakat bizi burada ilgilendiren ve Ulster’in sömürgeleştirilmesi, ne Dublin’de kurulu İrlanda hükümetinin (zaten bunun uydurukluğu İrlanda parlamentosunun 1801’de Londra parlamentosuyla birleşmesiyle ortadan kalkacaktır) sözümona “gü-cü” olmayıp, İrlanda’nın İngiliz pazarına tabi olmasıdır; bu tam tabiyet İrlanda ile olan ticareti “tüm XVIII. yüzyıl boyunca... deniz aşırı İngiliz trafiklerinin en önemli si haline getirmiştir”.³¹⁷ Sömürü, İrlanda topraklarının dörtte üçünü kendi hesaplarına

müsadere etmiş olan Protestan İngiliz-İrlandalıların malikânelerinden itibaren örgütlenmektedir. Kırsal İrlanda 4 milyar liralık bir gelirden, topraklarında oturmayan mülk sahiplerine yılda ortalama 800.000 lira ödemektedir: bu rakam XVIII. yüzyıl sona ermeden bir milyona ulaşacaktır. İrlanda köylü sınıfı bir de üstelik artan bir nüfusun kemirmesine maruz kalarak, bu koşullarda sefaletle itilmiştir.

Ve İrlanda bir “çevre” ülkesi konumunun içine yuvarlanmaktadır: Lucio de Azevedo’nun³¹⁸ sonradan Brezilya ekonomisi için kullanacağı anlamdaki “devreler” İrlanda’da birbirlerini izlemektedirler. Ormanlarla kaplı olduğu için, 1600’lere doğru İngiltere’nin yararına olmak üzere bir tahta teslimatçısı haline gelmiş ve gene efendilerin çıkarına olan bir demir endüstrisi geliştirmiştir; ada yüz yıl sonra tamamen ağaçsız kalınca, bu endüstri kendiliğinden sönecektir. Bunun üzerine İrlanda, İngiliz kentlerinin artan talebi karşısında hayvancılık alanında ve tuzlanmış sığır ve domuz etyle, tereyağ ihracatı konusunda uzmanlaşacaktır, çünkü Galler ve İskoçya tarafından iase edilen İngiliz piyasası, komşu adadan yapılacak canlı hayvan ihracatına izin vermemektedir. Bu muazzam ihracatın yapıldığı esas liman, Güney İrlanda’daki Cork’tur: burası hem İngiltere’ye, hem İngiliz donanmasına, hem West Indies şeker adalarına, hem de başta Fransa olmak üzere Batı uluslarının donanmalarına mal sağlamaktadır. 1783’te “Ekim, Kasım ve Aralık” aylarındaki mevsimde Cork’ta yaklaşık 50.000 büyükbaş hayvan kesilmiştir, bunlara aşağı yukarı aynı değerde olan “ilkbaharda öldürülen domuzlar” eklenmektedir, diğer mezbahaların katkılarını ise saymıyoruz.³¹⁹ Avrupalı tüccarlar mevsim bittikten sonra saptanacak olan tuzlu sığır veya domuz eti, domuz yağı, tereyağ, iç yağ, peynir fiyatlarını pusuda beklemektedirler. İlginç piskopos de Cloyne İrlanda’nın her yıl ihraç ettiği muazzam sığır ve domuz eti, tereyağ, peynir miktarını sayarken “yiyecek bakımından bu kadar zengin bir ülkenin halkının yarısının nasıl olup da açlıktan öldüğünü bir yabancı nasıl kavrayabileceği”ni sormaktadır.³²⁰ Ama bu yiyecekler, tıpkı Polonya’da buğdayın onu üreten köylüler tarafından tüketilmediği gibi, hiçbir şekilde iç tüketime konu olmamaktadırlar.

Yüzyılın son onyıllarıyla birlikte İrlanda tuzlanmış eti, Arhangel’sk üzerinden yapılan Rus ihracatının, bundan da fazlası İngiltere’nin Amerikan kolonilerinden gelen malların rekabetine uğramıştır. Bir buğday devresi de o sıralar harekete geçmiştir. Bir Fransız konsolosu 21 Kasım 1789’da Dublin’den şöyle yazmaktadır: “kendilerine danışabildiğim en aydın kişiler... tuzlanmış et ticaretinin İrlanda için kaybedildiğini düşünüyorlar, ama buna üzülmelerin çok uzağındadırlar ve büyük mülk sahiplerinin kendi çıkarları için bugüne kadar geçerli olan sömürü sistemini değiştirmek zorunda kalacaklarını ve artık muazzam ve verimli alanlarda yalnızca hayvan otlatmaktan vazgeçeceklerini keyifle görmektedirler; bu toprakların işlenmesi istihdam yaratacak ve daha çok sayıda insana geçim olanağı sağlayacaktır. Bu gelişme zaten başlamıştır ve *inanılmaz bir hızla gelişmektedir*. Eskiden *bu yiyeceğin bir bakıma bilindiği tek yer olan başkentinin* (Dublin) tükettiği buğday bakımından İngiltere’ye bağımlı olan İrlanda, birkaç yıldan beri bu tahıldan önemli miktarlarda ihraç edebilir duruma gelmiştir.”³²¹ Eskiden buğday ihracatçısı olan İngiltere’nin, nüfusun artması ve endüstrileşme sürecinin başlaması nedeniyle tahıl ithalatçısı bir ülke haline geldiği bilinmektedir. Buğday devresi İrlanda’da, *Corn Laws*’un 1846’da kaldırılmasına kadar sürecektir. Fakat İrlanda’nın tahıl ihracatı başlangıç döneminde, Polonya’nın XVII. yüzyıldaki durumuna benzeyen bir el çabukluğudur. Gene aynı haber kaynağımız “İrlandalılar, aralarından çoğunun bu (maddeyi) hiç tüketmemesinden ötürü (1789’da buğday) ihraç edebilir durumdadırlar; ülkeden çıkan fazlalık değil de, diğer hemen her yerde ihtiyaç olarak adlandırılacak şeydir. Ada halkının dörtte üçü patatesle yetin-

mekte ve adanın kuzey kesiminde, galeta ve lapa yaptıkları çavdar bulguruyla nefis k rletmektedirler. Böylece fakir, ama yoksunluklara alışık bir halk, ondan çok daha fazla doğal zenginliğe sahip bir ulusu (İngiltere) beslemektedir”³²² diye açıklamaktadır. Eğer bunların yanı sıra somon balığı, verimli balina avcılığı, imalatına yüzyılın ortasına doğru başlanan geniş çaplı keten bez ihracatının da eklendiği dış ticaret istatistiklerine bakılacak olursa, bilanço İrlanda’ya 1787’de bir milyon sterling lira kâr bırakıyor gibi gözükmektedir, ama aslında bu İngiliz-İrlandalı mülk sahiplerine ödediği miktardır.

Ama Amerikan savaşıyla birlikte, İskoçya için olduğu kadar İrlanda için de bir fırsat çıkmıştır. Londra h k meti o sıralarda vaadlerini arttırmış, Aralık 1779 ve şubat 1780’de İrlanda ticaretini sınırlandıran bazı kısıtlamaları kaldırmış, bu ülkenin Kuzey Amerika, Batı Hindler, Afrika ile doğrudan ilişki kurmasına izin vermiş, kralın İrlandalı uyruklarının *Levant Company*’ye kabul edilmelerine olanak vermiştir.³²³ Bunların haberi Paris’e ulaştığında “İrlanda’da... bir devrim oldu” diye bağrışılmıştır; İngiltere kralı “hiç olmadığı kadar güçlü olacaktır... (ve bütün bunların) kurbanı, eğer bu muazzam g   artırımı engellenmezse, kesinlikle Fransa olacaktır. Bunu başarmanın bir yolu vardır: bu da, İrlanda’ya yeni bir kral bulmaktır”.³²⁴

İrlanda bu tavizlerden yararlanmıştır. Nüfusun herhalde dörtte birinin uğraştığı keten end stisi daha da gelişmektedir. *La Gazette de France* 26 Kasım 1783’te, Belfast’tan Amerika’ya ve Hindlere 11.649 parça bezin ihraç edildiğini, bunların 310.672 verge (bir uzunluk birimi) olduğunu ve kesinlikle abartarak “İrlanda’daki Cor ve Waterford kentlerinin kısa bir süre sonra Liverpool ve Bristol’dan daha fazla ticaret” yapacaklarını haber vermektedir. Hatta 1785’te³²⁵ İkinci Pitt İrlanda’nın tam ekonomik serbestisini önermiş, ama Avam Kamarası buna karşı çıkacak engellemiş ve başbakan adeti üzere, bu engellemeyi farkedince inad etmemiştir.

Kuşkusuz bu olayda büyük bir fırsat kaçırılmıştır, Fransa Devrim’den ve adaya yönelik askeri harek tlardan sonra, dram İrlanda’ya yeniden yerleşmiştir. Her şey bir bakıma yeniden başlamıştır. Vidal de la Blache’in söylediğine g re³²⁶ ondan kurulamayacak kadar İngiltere’ye yakın,  z mlenemeyecek kadar büyük olan İrlanda, sürekli olarak coğrafi konumunun kurbanı olmuştur. 1824’te Dublin ile Liverpool arasında ilk buharlı gemi hattı kurulmuştur, kısa süre sonra bu hatta 42 gemi servise girecektir. O  ağda yaşayan biri 1824’te “eskiden Liverpool’dan Dublin’e ortalama bir haftada gidilmekteydi; bugün bu birkaç saatlik bir iş” demektedir.³²⁷ İşte İrlanda İngiltere’ye o zamana kadar hiç olmadığı kadar yakındır ve onun insafına kalmıştır.

Eğer sonuca varmak için asıl tartışmamıza geri dönecek olursak, İngiliz pazarından kaynaklanan, uzun zamandan beri taslağı çizilen Britanya adaları pazarının Amerikan savaşından itibaren güçlü ve net bir şekilde resmold ğu, pek bir zorluk olmadan kabul edilebilecektir. Bu savaş, bu pazarın oluşumunu hızlandırmış, bir dönemeç olmuştur. İşte bu da, İngiltere’nin 1780-1785’te Avrupa ekonomid nyasının tartışmasız efendisi haline geldiğine ilişkin daha önceki sonuçlarımızla uyumaktadır. İngiliz pazarı o sıralar aynı anda üç şeyi birden başarmış değil midir: kendine egemen olmak, Britanya pazarına egemen olmak, dünya pazarına egemen olmak?

İngiliz İktisadi Başarısı ve Kamusal Borç

Avrupa 1750'den itibaren aşırı bolluğun işaretini taşımaya başlamıştır. İngiltere kuralın istisnası değildir. Aşıkâr gelişmesinin çok sayıda işareti vardır, ama bunların hangilerini ele almalı? Hangilerini başa koymalı? Ticari hayatın hiyerarşik hale gelmesini mi? Fiyatların istisnai yüksekliğini mi, kusurlarının yanı sıra “yabancı ülke üretimlerini” ona çekme avantajına sahip olan ve iç talebi aşırı şişiren şu pahalılığı mı? Küçük ve aşırı zengin Hollanda'nın düzeyinden hiç de geri kalmayan İngiliz halkının ortalama düzeyine, *pro capite* gelirine mi? Mübadelelerinin hacmine mi? Bütün bunların ağırlığı olmuştur, ama o sıralar kimsenin öngörmediği bir endüstri devrimine ulaşacak olan İngiltere'nin gücü yalnızca genişleyen Britanya pazarının bu yükselişine, bu örgütlenmesine ve yalnızca bu bolluğa bağlı olmamıştır, zaten bu bolluktan XVIII. yüzyılda tüm faal Avrupa payını almıştır. İngiltere'nin gücü aynı zamanda, çoğu kere bilincinde olmadığı halde onu modern çözümler yoluna sokan bir dizi ona özgü şansa da bağlı olmuştur. Sterling lira? Modern bir para. Banka sistemi? Modern bir yonde oluşan ve dönüşen bir sistem. Kamusal borç? Teknik bir etkinlik başyapıtı olarak ortaya çıkacak olan ampirik bir çözüme göre, uzun vadeli veya sürekli borcun güvenliğine demir atmıştır. Geriye baktığımızda, bu sistem İngiliz ekonomik sağlığının en iyi işareti olarak gözükmektedir, çünkü İngiliz mali devrimi denilen oluşumdan çıkan bu sistem ne kadar becerikli olsa da, gene de kamusal borcun her zaman talep edilebilir nitelikteki faizlerinin hiç sektirilmeden ödenmesini gerektirmekteydi. Bu konuda hiçbir zaman aksama olmamıştır; bu da, sterling liranın sürekli olarak sabit tutulması kadar özel bir maharettir.

Üstelik İngiliz kamuoyu büyük çoğunluğu itibariyle bu uygulamaya karşı olduğundan, bu maharet daha da büyük çaplı olmuştur. İngiltere 1688'den önce de kuşkusuz borç almıştır, ama bunlar faizleri düzensiz, anapara ödemeleri daha da düzensiz ve bazen de yeni bir borçlanma ile kapatılan kısa vadeli borçlardır. Kısacası, devlet kredisi iyi durumda değildir, özellikle bankacıların borç verdikleri paraları zamanında ödememekle kalmayıp, bir de faizlerini askıya alan (zaten bu da dava konusu olmuştur) II. Charles'ın 1672'deki moratoriumundan beri. Şanlı Devrim'den ve Guillaume d'Orange'ın tahta çıkmasından sonra, piyasanın öncülerinden borç almak ve kreditorlere güvence vermek zorunda kalan devlet, 1692'de uzun vadeli borçlanma siyasetini benimsemiştir (hatta *daimi* kelimesi bile ileri sürülmektedir), bu borcun faizi, sırf bu alana tahsis edilen bir vergi geliriyle güvenceye alınacaktır. Zaman geçtiği için bize becerikli ve şaşırtıcı doğrulukta bir siyasetin başlangıcı olarak gözükken bu karar, gerçekte karışıklık ve karmaşa içinde, tartışmaların ortasında ve olayların güçlü baskısı altında alınmıştır. Birbiri ardına tüm çözümler denenmiştir: toplanan paranın bir süre sonra hayatta kalanlar arasında bölüştürülmesi, hayat boyu yıllık ödentiler, lotarya ve hatta 1694'te -tekrarlıyoruz- tüm sermayesini hemen devlete borç veren İngiltere Bankası'nın kurulması.

Fakat bu yenilikler İngiliz halkı açısından kötü bir şekilde olmak üzere *jobbing* ile aynı şeydi, yani hisse senetleri üzerindeki spekülasyon ve Guillaume d'Orange'ın yükleriyle birlikte Hollanda'dan getirdiği yabancı uygulamalarla. Jonathan Swift 1713'te bu “*new notions in Government, to which take King, who had imbibed his politics in his own country was thought to give too much way*”den çekiniyordu. “Borçlanmak halkın yararınadır” cinsinden Hollanda kavrayışı Hollanda için geçerli olabilirdi, ama toplum ile siyasetin her şeye rağmen farklı olduğu İngiltere için hayır.³²⁸ Bazı eleştirmenler daha da ileri gitmişlerdir: hükümet borçlanmaları için, küçük tasarruf

sahiplerinin, bundan da fazlası, işlemlerinin başarısını sağlayacak olan firmaların desteğini aramakta değil midir? Ve öte yandan, yasal faizden daha yüksek bir faize kolayca yatırım yapma olanağı, İngiliz ekonomisini harekete geçiren, özellikle de sürekli gelişme halindeki ticareti canlı tutan doğal krediye yönelik muazzam bir rekabet değil midir? Bizzat Defoe 1720'den itibaren "*there were no bubbles, no stock jobbing... no lotteries, no funds, no annuities, no buying of navy bills and public securities, no circulating exchequer bills*" dönemi, krallığın tüm parasının, hiçbir şeyin yolundan sapıramadığı geniş bir nehir gibi akışı zamanı aramaktadır.³²⁹ Devletin uyruklarına fazla vergi yüklememe kaygısıyla borç aldığı iddiasına gelince, ne şaka! Her yeni borçlanma yeni bir verginin, faiz ödemesini garantiye alacak yeni bir gelirin oluşturulmasını zorunlu kılmaktadır.

Nihayet İngilizlerin çoğu, borç alınan tutarların devasa toplamından dehşete kapılmaktadır. 1748'de Aachen barış antlaşmasının ertesinde, bu antlaşmadan hayal kırıklığına uğramış bir İngiliz akıl yürütmekte,³³⁰ borcun 80 milyon sterling civarın-

1700'e doğru Londra'da *Coffee House Life and Work of the People of England*'dan alınmıştır. (British Museum).

da olmasından yakınmaktadır. Bu düzey “bizim *nec plus ultra*’mız olmuşa benzemektedir” diye açıklamaktadır, ve “eğer biraz daha ötede macera aranacak olursa, genel bir iflas tehlikesi vardır”. Bu da “uçurumun ve yokolmanın eşiğine gelmek” olacaktır. Zaten David Hume 1750’de “bunun devamında ne olacağını bilmek için falcı olmak gerekmez” demektedir. “Nitekim ancak şu iki felâketten biriyle sonuçlanabilir: ya *ratio* kamu kredisini yokedecektir; ya da kamu kredisi ulusu yokedecektir”.³³¹ Lord Northumberland Yedi Yıl Savaşının ertesinde Camberlanson düküne hükümetin “günü gününe yaşamasına karşılık, Fransa’nın maliyesini toparlaması, borçlarını ödemesi ve donanmasını düzeltmesi” karşısındaki endişesini dile getiriyordu. “Fransa’nın keyfi bizimle uğraşmayı isterse” her şey olabilir. ³³²

Yabancı seyirci de, ona göre inanılmaz olan, İngiliz kamu borcunun yükselişi karşısında şaşırmakta, İngilizlerin eleştirilerine yankı yapmakta, anlamadığı bir süreç karşısında, fırsat çıktığında alay etmekte, bundan da sık olarak bu süreçte bir zayıflık belirtisi, ülkeyi felâkete götürecekle kör ve kolay bir siyasetin işaretini görmektedir. Uzun zaman Sevilla’da kalmış bir Fransız olan şövalye Dubouchet, kardinal Fleury’ye verdiği uzun bir muhtıradan (1739), İngiltere’nin 60 milyon sterling liralık bir borç altında ezildiğini açıklamaktadır; oysa “gücü bilinmektedir ve bu borçlarını ödemeye yetmez”.³³³ Bu koşullarda, projesi hep canlı tutulan savaş onun için kaçınılmaz olacaktır. İşte siyaset uzmanlarının kalemleriyle hep canlı tutulan bir yanılsama. Bu durum Accarius de Sérionne adlı bir Hollandalı’nın 1771’de Viyana’da yayınlanan ve adı tam da *İngiltere’nin Zenginliği* olan kitabın kötümserliğini açıklamakta değil midir? Yazar bu zenginliğin hayat pahalılığından, vergilerin artışından, borcun şirazesinden çıkmasından, hatta sözümüne nüfus azalmasından ötürü tehdit altında olduğunu düşünmektedir. Veya 30 Haziran 1778 tarihli *Journal de Genève*’deki şu alaya bakınız: “Bu İngiliz ulusal borcunun ödenebilmesinin, dakikada bir gine hızıyla ancak 272 yıl dokuz ay, bir hafta, bir gün, 15 dakikada tamamlanabileceği hesaplanmıştır, bu da borcun 141.405.855 gine olduğu varsayımına dayanmaktadır”. Oysa savaş bu borcu daha da büyütecektir ve bu büyüme sanki seyircilerin ve uzmanların beceriksizlikleriyle alay ediyormuşçasına, muazzam oranlarda olacaktır. Dufresne de Saint-Léon 1824’te “tüm Avrupa kamusal borçlarının anaparasının... 38-40 milyar frank kadar olduğu(nu)... bunun dörtte üçünün yalnızca İngiltere’ye ait olduğu”nu hesaplamaktaydı.³³⁴ Aynı tarihlerde (1829), İngiliz borçlanma sistemine karşı olan Jean-Baptiste Say, “aslında yalnızca 4 milyar kadar” olan Fransız borcunu bu haliyle bile “aşırı büyük”³³⁵ bulmaktaydı. Zafer, acaba yenilgiden daha mı pahalıya malolmaktaydı?

Bu akıllı başında gözlemciler gene de yanılıyorlardı. Kamu borcu Britanya zafesinin en büyük nedeni olmuştur. Bu borçlanma İngiltere’nin emrine, tam da ihtiyacı varken, muazzam kaynaklar vermiştir. Isaac de Pinto berrak bir şekilde (1771) şunları yazmaktadır: “bu faizlerin (borçlara ait) ödemesinde gösterilen titiz ve bozulmaz kesinlik ve özen parlamento güvencesine duyulan inanç, kredinin İngiltere’de Avrupa’yı şaşırtan boyutlara çıkmasına neden olmuştur”.³³⁶ Ona göre Yedi Yıl Savaşındaki (1756-1763) İngiliz zaferi bu durumun sonucudur. Gene ona göre, Fransa’nın zayıflığı kredisinin kötü örgütlenmesinden kaynaklanmıştır. Ve 1769’da İngiliz kamu kredisine hayranlığını belirten Thomas Mortimer da haklıdır: “Avrupa devletlerinde hem şaşkınlık, hem de kaygı yaratan siyasetinin sürekli mucizesi”.³³⁷ George Berkeley bundan otuz yıl kadar önce bu siyaseti “İngiltere’nin Fransa’ya karşı sahip olduğu başlıca avantaj” olarak alkışlamaktaydı.³³⁸ Böylece o çağı yaşayanların küçük bir azınlığı, görünüşte tehlikeli olan bu oyunun aslında İngiltere’nin zinde güçlerinin etkin bir şekilde seferber edilmesi olarak, korkulacak bir silah oluşturduğunu açıkça görmüş ve anlamıştır.

Bu aşikâr durum ancak XVIII. yüzyılın sonuncu onyıllarıyla birlikte herkes tarafından kabul edilmeye başlayacak, İkinci Pitt Avam kamarasında kamusal borcun “bu ulusun gücü ve hatta bağımsızlığına dayandığı”nı ilân edecektir.³³⁹ 1774’te yazılan bir not, daha o sıralarda bile “bizatihi çok zayıf olan İngiliz ulusu, ticareti, endüstrisi, yalnızca kâğıtlarla varolan kredisi olmasaydı, Avrupa’nın hemen tümüne yasalalarını dayatır duruma gelemezdi” diye açıklamaktadır.³⁴⁰ Bu “yapay zenginliğin” zaferidir, bunu birçok kimse söylemiştir. Ama yapay, bizzat insanların bir başyapıtı değil midir? Nisan 1782’de Fransa, müttefikleri ve birçok diğer Avrupalı ülke İngiltere’nin zor ve adeta çıkışı olmayan bir durumda olduğunu düşünürlerken, borç olarak üç milyon talep eden İngiliz hükûmeti kendine beş milyon sunulduğunu görmüştür. Londra piyasasının dört veya beş büyük firmasına bir işaret yeterli olmuştur.³⁴¹ Her zamanki gibi berrak olan Venedik’in Paris elçisi Andrea Dolfin, ertesi yıl dostu Andrea Tron’a, İngiltere’ye karşı girilen savaş hakkında yazmaktadır: “gene bir Troya kuşatması başlıyor ve muhtemelen Cebelitarık kuşatması gibi sona erecek. Ancak bu kadar çok bölgede bu kadar çok düşmana direnen İngiltere’nin özgüvenine hayran olmak gerekir. Onu yere vurma projesinin umutsuz olduğunu kabul etmenin zamanıdır, bu durumda temkinlilik barış yönünde başarıya ulaşmak için birleşmeyi ve fedakârlık yapmayı gerektirmektedir”.³⁴² İngiltere’nin gücüne ve ondan hiç de aşağı kalmayan inadına duyulan ne güzel bir saygı.

Versailles Antlaşmasından (1783)

Eden Anlaşmasına (1786)

İngiliz gücünü hiçbir şey 1783 yılı olayları kadar açıkça ortaya koyamaz. Versailles antlaşmasında (3 Eylül 1783) maruz kaldığı aşağılanmaya, Fransızların memnuniyet ve yalancı pehlivanlıklarına rağmen, İngiltere o sıralar gücünün olduğu kadar siyasal bilgeliliğinin ve ekonomik üstünlüğünün kanıtlarını da sunmuştur. Michel Besnier’nin ardından, İngiltere’nin savaşı kaybettiğini, ama bunun hemen arkasından barışı kazandığını tekrarlayalım. Fiili durumda bu barışı kazanmaması mümkün değildi, çünkü bütün iyi kartlar onun elindeydi.

Çünkü dünya egemenliği için yapılan gerçek düello yalnızca Fransa’yla İngiltere arasında olmamış, bundan daha fazlası İngiltere ile, dördüncü İngiltere-Hollanda savaşıyla özü boşalan Hollanda arasında cereyan etmiştir.

Çünkü Fransa’nın dünya egemenliğine adaylığındaki başarısızlığı, üç yıl sonra imzalanacak olan Eden anlaşmasına attığı imzanın kanıtlayacağı üzere, 1783’te belli olmuştur.

Fransa’nın İngiltere ile 26 Eylül 1786’da imzaladığı ve İngiliz tarafı adına müzakere eden William Eden’in adını taşıyan bu ticari anlaşmaya ilişkin hususlar ne yazık ki açık değildir. Fransa bu anlaşma konusunda Saint James’teki bakandan daha fazla acele etmiş benzemektedir. Versailles antlaşmasının 18. maddesi ticari bir anlaşmanın yapılması için hemen komiserler atanmasını öngörmekteydi. Ama İngiliz hükûmeti 18. maddenin arşivde uykuya yatmasından memnuniyet duyardı.³⁴³ Atılım herhalde barışı pekiştirmek isteyen, aynı zamanda iki ülke arasında yer alan ve fiyatları bile düşürmeden *smugglers*’ı zengin eden muazzam bir kaçakçılığa son vermek isteyen Fransız tarafından gelmiştir. Nihayetle her iki ülkenin gümrükleri de bu durumdan büyük zarar görmekteydi ve hem Fransa’nın, hem de İngiltere’nin masraflı Amerikan savaşından ötürü içine düştükleri mali güçlük, bu gelirleri memnuniyetle kabul etmelerine yol açıyordu. Kısacası Fransa başı çekmiş olmalıdır. II. Ekaterina’nın Londra’daki elçisi J. Simolin Ocak 1785’te hayır diye yazmaktadır, İngiltere ona “dikte edilecek hükümleri kabul edecek duruma düşmemiştir” ve Londra’da

Fransa adına müzakereleri yürüten Raynouel gibi “kendi gözleriyle görmeden” inananlar, “onun gibi yanılmaktadırlar”. Pitt anlaşılmaya varıldıktan sonra, biraz da gereksiz bir övünmeyle “Parlamento toplantı halindeyken, 1786 ticaret anlaşmasının Versailles barış anlaşmasının gerçek bir intikamı olduğunu söyleyecektir”.³⁴⁴ Tarihçi ne yazık ki, geriye yönelik olarak tereddütsüz bir yargıya varma olanağına sahip değildir. 1786 anlaşması İngiliz ve Fransız ekonomilerini karşılaştırmanın iyi bir aracı değildir. Üstelik anlaşma yalnızca 1787 yazından itibaren uygulanmaya başlayacak³⁴⁵ ve yalnızca oniki yıl yürürlükte kalacak, 1793 *Convention*’u tarafından reddedilecektir. Deney, sonuca varacak kadar uzun sürmemiştir.

Eğer hem yargılayan, hem de taraflı olan Fransız tanıklara inanılacak olursa, İngilizler kurnazlık yapmakta ve bundan utanmamaktadırlar. Fransız limanlarına girdiklerinde, getirdikleri malların değerini düşük göstermekte ve Fransız gümrükçülerin ellerinin ayaklarının dolaşmasından, deneyimsizliklerinden ve görevlerini satın almış olmalarından yararlanmaktadırlar. Bunu o kadar sık ve iyi yapmaktadırlar ki, İngiliz kömürü Fransa’ya hiçbir zaman Fransız tekneleriyle gelmemektedir;³⁴⁶ İngiliz limanlarından İngiliz mallarıyla çıkan Fransız gemilerine hemen ağır gümrük resimleri konulmaktadır, öylesine ki “Burada (Londra) nehrinde (Thames) bulunan iki veya üç Fransız *brig*’i (sic) yalnızca safralarıyla geri dönmek için, altı hafta dönüş yükü beklemektedirler”.³⁴⁷ Ama bu eski bir İngiliz adeti değil midir? Savary’nin *Dictionnaire*’i daha 1765’te “onun evinde mukabil bir ticaret kurulmasına” izin vermemesini “İngiliz ulusunun dehasına” özgü bir çizgi olarak işaret etmekte; “yabancı tüccarları İngiltere’ye kabul biçiminin, onlara zorla ödettirilen olağanüstü ve aşırı giriş ve çıkış vergilerinin... onların burada mukabil ticaret kurmalarını hesaplı olmaktan çıkartmaktadır” diye eklemektedir.³⁴⁸ Demek ki Fransızlar Eden anlaşmasından sonra “ahlaksızca olduğu için siyasal bir eylem yaptığına inanan bay Pitt’in, anlaşmanın ruhuna aykırı olarak Portekiz şaraplarının ülkeye girişini, bizimkileri ne kadar azalttıysa aynı oranda azaltmasına” şaşırmamalıydılar. Bir Fransız geriye yönelik olarak “şarabımızı kendimiz içseydik daha iyi olurdu”³⁴⁹ demektedir. Ters yönde ise, İngiltere’deki Fransız spekülâtörler İngiliz müşterilerin bu konudan anlamadıklarına inanarak, çok miktarda vasat şarap ithal etmişlerdir.³⁵⁰

Her ne olursa olsun, anlaşmanın uygulanmasına dair olan 31 Mayıs 1787 kararname, Fransız limanlarını İngiliz bandıralı gemilere geniş ölçekte açarak, kitlesel bir İngiliz teknesi hücumuna ve yünlü, pamuklu, kap kakak ve hatta bol miktarda çanak çömlek gibi İngiliz mallarının heyelanına yol açmıştır. Bunun sonucunda, başta Normandiya ve Pikardiya gibi dokuma bölgeleri olmak üzere, Fransa’da sert tepkiler meydana gelmiştir. Normandiya ve Pikardiya’daki 1789 şikâyet defterleri “ticaret anlaşmasının gözden geçirilmesi”ni talep etmektedirler. En güçlü itiraz ünlü *Normandiya Ticaret Odasının Fransa ile İngiltere arasındaki anlaşmaya ilişkin gözlemleri*’nde (Rouen, 1788) ifade edilmiştir. Anlaşmanın yürürlüğe girmesi fiili durumda, bazı bölgelerde tam bir modernleşme içinde olan Fransız endüstrisinin bir bunalımıyla karşılaşmaktaydı. Örneğin Rouen, ama bu kentin endüstrisi bütünü itibarıyla hâlâ eski ve işe yaramaz yapılardan ötürü sıkıntı çekmekteydi. Fransa’da endüstri alanında İngilizlerin bazı üstünlüklerinin benimsenmesine yol açan hareketi (örneğin Darnatel veya Arpajon’da pamuk eğirme alanında olduğu gibi) devam ettireceği umudunu beslemekteydiler: M. d’Aragon 26 Haziran 1787’de Londra’dan “çok sayıda ve her türden İngiliz işçisinin Fransa’ya yerleşme çareleri aradıklarını keyifle farkediyorum. Onların cesaretlendirilmeleri halinde arkadaşlarını da buraya çekeceklerinden kuşku duymuyorum. Bunların arasında liyakat ve yetenek sahibi olanlar çok sayıda” diye yazmaktadır.³⁵¹

Ama Fransız Devrimi’nin başlamasıyla birlikte ortaya yeni güçlükler çıkmış,

Londra üzerine olan kambiyo “sancılı hareket”lere sahne olmuştur: daha Mayıs 1789’da, Fransız sermayesindeki kaçıştan ötürü % 8 kayıp vardır; Aralıkta % 13’e ulaşılmıştır,³⁵² sonrası daha da karanlık olmuştur. Bu tepetaklak oluş İngiltere yönündeki Fransız ihracatını bir an için artırırsa da, ticari akımları kesinlikle bozmuştur. Bunu yargılayabilmek için istatistiklere ihtiyacımız vardır. Oysa onların yerine muhtarlar ve savunu metinlerine sahibiz. 1786’da İngiltere ile yapılan ticaret anlaşmasına dair muhtıra’nın durumu budur,³⁵³ bu muhtıra anlaşmanın imzalanmasından çok sonra, 1798’in ötesinde ve muhtemelen Dupont de Nemours tarafından yazılmıştır. Bu muhtıra, anlaşmanın bir başarı olabileceğini (bu da dolaylı yoldan öyle olmadığının kabulüdür) göstermeye çalışmaktadır. Eğer ülkeye giren mallara % 10-12’lik bir resim konulsaydı, “fabrikalarımız” etkin bir şekilde korunurdu, üstelik İngilizler mallarını satabilmek için “aslında % 6’yı aşamayacak olan uydurma maliyetler icad etmekte, bu da onlara % 18’lik bir avans konulması gerektiği anlamına gelmekteydi...”. Bu % 18’lik baraj Fransız endüstrisinin İngiltere’de yapılan ithalata karşı korunması için yeterliydi. Zaten “nitelikli” yünlüler konusunda “Sedan, Abbeville, Elbeuf imalathanelerinden hiçbir talep” gelmedi; “bunların başarılı oldukları kesindi...”.³⁵⁴ “Başta Berry ve Carcassonne’dakiler olmak üzere, olağan yünlü dokumacılarından da “hiçbir itiraz gelmemiştir. Kısacası yünlü sektörü rekabeti, fazla bir sıkıntıya girmeden omuzlayabilmiştir. Pamukta ise durum farklıdır. Ama eğirme işini mekanize etmek yeterliydi. Bu, İngiliz asıllı olan ve o sırada Fransız manüfaktürleri genel müfettişi olan “baba Holker”in fikridir. Bu adam “(İngilizler) gibi eğirme makinaları kuralım, onlar kadar iyi imalat yaparız” demektedir. Kısacası, İngiliz rekabeti zaten yol almaya başlamış olan Fransız modernleşmesine bir kamçı darbesi olurdu, ama bir kez daha söylemeliyiz ki, bu deneyin sürdürülmesi de gerekirdi. Özellikle de İngiltere’nin esas ve sonuncu kuzu eline geçirmemesi gerekirdi: dünyanın tümünün oluşturduğu sonsuz bir pazarın tekeli, Devrim ve İmparatorluk savaşları sırasında fethetmemesi gerekirdi.

Bu bakış açısından, Fransız Devrimi’ne, sonra da Napoléon savaşlarına Fransız ekonomisinin XIX. yüzyılın başındaki gecikmesinin sorumluluğunu yükleyecek olan kanıtların belli bir ağırlığı vardır. Ama bunun karşısında, mahut Eden anlaşmasının aslında daha 1786’dan önce durumun belirlendiğinin, İngiltere’nin dünya ekonomisine çoktan el koymuş olduğunun onayından ibaret olduğuna dair kanıtlar da bulunmaktadır. Londra’nın ticari koşullarını Rusya’ya, İspanya’ya, Portekiz’e, ABD’ye nasıl kabul ettirdiğini; Avrupalı rakiplerini dışta bırakmak, İngiltere’nin Versailles antlaşmasından sonra Eski Dünya’daki eski sömürgelerinin pazarlarını nasıl yeniden fethettiğini, bunu yaparken hiçbir güç sarfetmediğini ve Amerika’daki müttefiklerinin büyük şaşkınlık ve öfkesine yol açtığını, İngiltere’nin 1783’ten sonraki asık suratlı konjonktürü aşma biçimini; Pitt’in maliyeye yeniden getirdiği bilgeligi;³⁵⁵ 1785’te çay kaçakçılığının yol edilmesini; ve ertesi yıl, İngiliz Hindistan’ında daha namuslu bir yönetimi vurgulayan East India Bill’in³⁵⁶ onaylanmasını görmek yeterlidir. Tabii 1789 sonlarında komodor Philipps’in filotillasının “hükümetin gönderdiği ilk suçluları Botany Bay”e götürmesiyle başlayan İngiliz Avustralya’sından³⁵⁷ ise söz etmiyoruz. Robert Besnier’nin tezi doğru olmak için tüm şanslara sahiptir: “Amerika’da bozguna uğrayan İngiltere, pazarlarını korumak ve genişletmek konusunda yıpratıcı bir askeri başarı kazanmaktan vazgeçti”, tüm intikam tutkusunu, “atılımını ve ekonomik üstünlüğünü” korumaya yöneltti.³⁵⁸

Fransa’ya gelince Charybde’ken Scylla olmuştur. Colbert ve XIV. Louis zamanında Hollanda’nın ağından dışarı çıkamıyordu. Şimdi İngiliz ağına içine düşmüştür. Tıpkı dün veya evvelsi gün Amsterdam’dan nefes aldığı gibi, Fransa bugün de dünyanın havasını İngiltere’den solumaktadır. Kuşkusuz bu durumun da bazı avantajları ve rahatlıkları vardır. Fransa’nın Hind yönündeki ticareti herhalde hiçbir za-

man bu uzak kıtanın kaybedilmesinden sonra olduğu kadar verimli olmamıştır. Ama bu avantajlar kısa ömürlü olmuşlardır.

**İstatistik Sorunu Aydınlatıyor,
Ama Çözmüyor**

XVIII. yüzyılın tamamının ve XIX. yüzyılın başının dünya tarihinin merkezinde yer alan İngiliz-Fransız rekabeti, rakam tarafından veya daha doğrusu rakamların kıyaslanması yoluyla aydınlatılabilir, hatta çözülebilir mi? Şimdiye kadar ciddi bir şekilde girilmemiş olan bu işlem, iki İngiliz tarihçisi -Peter Mathias ve Patrick O'Brien- tarafından Prato 1976 haftası esnasında başlatılmıştır.³⁵⁹ Böylece önce hayal kıran, sonra aydınlatan, ama henüz tamamlanmamış bir gerçeklik sınaması karşındayız. Hayal kırıcı, çünkü bu incelemenin tümü boyunca, Fransa'nın belli bir üstünlüğü gün ışığına çıkmaktadır. Prato'daki bu sansasyonel sunumu izleyen bir Fransız tarihçinin tartışmalar sırasında dediği gibi, bu hesaba göre dünya ölçeğindeki rekabette üste

Aralık 1792'de, bu İngiliz karikatürcüsüne göre İngiliz üstünlüğü parlaktır: Vergi var veya yok, kim daha iyi yiyor?

gelmesi gereken ve endüstri devriminin kendi evinde çiçek açtığına tanık olması gereken Fransa'dır! Oysa herhangi bir hata yapmanın olanaksız olduğu üzere bilinmektedir ki, hiç de böyle olmamıştır. Böylece İngiliz zaferi sorunu karşımıza yeni ve ısrarlı bir biçimde çıkmaktadır. Ve bunun çözüldüğüne kesin gözüyle bakamayız.

1715-1810 arasında İngiliz gelişmesine ve Fransız gelişmesine ilişkin olarak bize önerilen iki eğri -yalnızca toplam fizik üretim miktarlarıyla sınırlı olsalar bile-, Fransız ekonomisinin XVIII. yüzyılda İngiliz ekonomisinden daha hızlı büyüdüğünü ve Fransız ekonomisinin değer olarak İngiliz ekonomisine üste geldiğini ortaya koymaktadırlar. Sorun böylece alt üst edilmiş durumdadır. Nitekim Fransız üretimi 1715'teki 100'den, 1790-1791'de 210'a; 1803-1804'te 247'ye; 1810'da 260'a çıkmıştır. Oysa İngiliz üretimi 1715'teki 100'den, 1800'de 182'ye çıkmıştır. İngiltere'nin bu hesaplama da çifte bir altdeğerlendirmeye tabi tutulduğunun bilinmesinde rağmen, aradaki açık büyüktür. İngiltere'nin altdeğerlendirilmesi şunlardan kaynaklanmaktadır: 1) fizik üretim hesaplarına dayanılması ve hizmetlerin dışta bırakılması; oysa İngiltere bu alanda Fransa'ya kesinlikle üste gelmektedir; 2) kalkışını daha geç yapmış olan Fransa'nın daha hızlı bir gelişmeye tanık olması ve diğer koşucuya nazaran daha avantajlı olması muhtemeldir.

Ama eğer *livre tournois* veya hektolitre olarak buğday cinsinden ifade edilen toplam üretim değerine bakılacak olursa, aradaki açık yeniden büyümektedir. Üretim kıyaslamasında Fransa devdir -kazanamayan dev (ve açıklanması gereken sorun budur), ama devliği tartışmasızdır-. Demek ki Fransız yüklü endüstrisinin XVIII. yüzyılda dünya birincisi olduğunu savunan T. J. Markoviç'in³⁶⁰ Fransa'yı kayırdığını düşünmek mümkün değildir.

Başka bir kıyaslama denemesi için, bütçelerden harekete geçilebilir. 7 Nisan 1783'te *Gazette de France*'da yayınlanan kısa bir makale, "siyasal bir hesapçının" (adını bu kadar erkenden öğrenemeyeceğiz) sterling liraya çevirmiş olduğu, Avrupa ülkeleri bütçelerinin tutarlarını vermektedir. Fransa 16 milyon sterling lirayla başta gelmektedir, İngiltere de 15 milyonla hemen onun peşinden gelmektedir. Eğer iki ülke arasında bütçe, yani vergi tutarı ile GSMH arasında benzer (her ne olursa olsun) bir korelasyon olduğunu kabul edersek, GSMH'ları aşağı yukarı eşit olacaktır. Ama Fransa ile İngiltere'deki vergi yükleri bu tarihte eşit değildir ve İngiliz meslektaşlarımız bize bu konuda güvence vermektedirler: bu tarihte Manş'ın kuzeyinde vergi GSMH'nın % 22'siyken, Fransa'da % 10'udur. Demek ki eğer bu hesaplar doğruysa -ve doğru olmaları için bazı şansları vardır-, İngiltere'deki vergi yükü Fransa'dakinin iki katıdır. İşte mutlak bir monarkın koyduğu vergiler altında inim inim inleyen bir Fransa hayal eden tarihçilerin olağan olarak ileri sürdüklerinin tersini ortaya koyan bir durum. Bu da yüzyılın başında İspanya Veraset Savaşı'nın tam göbeğindeki (1708) bir Fransız raporuna, ilginç bir şekilde hak vermektedir: "Uyrukların İngiltere'de ödedikleri olağanüstü katkıları gördükten sonra, Fransa'da olmanın çok büyük bir mutluluk olduğunu düşünmek gerekir".³⁶¹ Kuşkusuz bu bir ayrıcalıklı tarafından çok hızlı olarak söylenen aşırı bir sözdür. Fiili durumda Fransız vergi mükellefi İngiliz vergi mükellefinin tersine ağır bir "toplumsal" ödentiye tabidir ki, bunu da senyörlere ve kiliseye ödemektedir. Ve krallık hazinesinin iştahını durduran işte bu toplumsal vergi olmaktadır.³⁶²

Ama bu durum Fransa GSMH'nın İngiltere'ninkinden iki kattan daha fazla yük olmasını (Fransa 160, İngiltere 68 milyon sterling lira) önlememektedir. Bu hesap ne kadar yaklaşık olursa olsun, İskoçya ve İrlanda GSMH'larının hesaba katılması halinde bile, aradaki açık kapatılamayacak kadar büyüktür. Bu kıyaslamada Fransa ülkesinin genişliği ve nüfusuyla da üste gelmektedir. Büyük başarı, İngiltere'nin ken-

dinden daha büyük veya daha şişman bir ülkeyle eşit bir bütçeye sahip olmasındadır. Bu durum, masalda anlatılana rağmen, kendini öküz kadar büyütmeyi bal gibi başaran kurbağanın durumudur.

Bu başarı bir yandan *pro capite* gelir, öte yandan da vergi yapısının ışığı olmadan anlaşılamaz. Fransa'da vergi yükünün en büyük bölümünü meydana getiren *dolaysız* vergi, siyasal ve yönetsel açıdan hep kötü gözle görülmektedir ve artırılması güçtür. İngiltere'de ise verginin büyük kesimini (1750-1780 arasında % 70) çok sayıda tüketim maddesinden alınan *dolaylı* vergiler oluşturmaktadır. Oysa bu dolaylı vergi göze daha az görünmektedir, fiyatların içinde gizlenmeleri daha kolaydır ve üstelik ulusal pazar Fransa'dakinden daha geniş ölçekte açık olduğu, tüketim pazardan daha büyük ölçekte geçtiği için bu vergi türü daha verimlidir. Nihayet yukarıda önerilen GSMH açığı (160 ve 68 milyon sterling lira) kabul edilse bile, nüfus oranı 1'e 3 Fransa'nın lehine olduğu için, İngiltere *pro capite* gelirden tabii ki öne geçmektedir. Fransa 6, İngiltere 7,31. Aradaki fark önemlidir, ama İngilizleri büyük ve azametli bir John Bull'un çizgileri altında, Fransızları da çelimsiz biri olarak temsil etmeye alışmış olan İngiliz karikatürcülerinin sandıkları kadar da büyük değildir. Şu sonradan Amerikalı olan Fransız Louis Simond'un³⁶³ acaba 1810-1812'de Londra'da karşılaştığı İngilizlerin kısa boylu olmalarından şaşkınlığa düştüğünü söylemesinin nedeni, bu imgenin sonunda onun tarafından da kabul edilmiş olması mı, yoksa ulusçu bir tepki miydi? Bristol'de askere alınanlar ona çok kısa görünmüş, yalnızca subaylar biraz itibar görmüşlerdir!

Öyleyse ne sonuca varmalı? Herhalde Fransa'nın XVIII. yüzyıldaki gelişmesinin küçümsendiğine. Fransa bu sıralarda gecikmişliğinin bir kısmını kapatmıştır, ama kuşkusuz hızlı bir gelişmenin genelde ürettiği yapısal dönüşümlerin tüm sakıncalarıyla birlikte. Ama Fransa'nın kitlesel zenginliği, Accarias Sérionne'un dediği üzere İngiltere'nin "yapay" zenginliğine üste gelememiştir. Bir kez daha *yapay*'ın methiyesi. Eğer yanılmıyorsam, İngiltere yıllar boyunca Fransa'dan daha büyük bir gerilim altında yaşamıştır. Ama Albion'un dehasını bu gerilim beslemiştir. Ve nihayet unutmayalım ki, bu çok uzun düelloda rastlantı da rolünü oynamıştır. Eğer tutucu ve gerici Avrupa kesimi İngiltere'ye hizmet etmeseydi, onun için çalışmasaydı, herhalde Devrim ve İmparatorluk Fransalarına galip gelebilmesi için epeyce beklemesi gerekirdi. Eğer Napoléon savaşları Fransa'yı dünya mübadelelerinin dışında bırakmasaydı, İngiltere sultasını dünyaya daha zor dayatırdı.

Bölüm 5

Dünya Avrupa'dan Yana ya da Avrupa'ya Karşı

Avrupa ekonomi-dünyasının büyüklerini, Albion ile Vergennes Fransa'sını ve işbirlikçilerini, rakiplerini kavgalarıyla başbaşa bırakalım ve dünyanın geri kalanını daha iyi görmeye çalışalım, yani:

- geniş Doğu Avrupa marjı, Moskof devletinin ve hatta modern Rusya'nın Büyü Petro dönemine kadar tek başına meydana getirdiği şu ekonomi-dünya;
- biraz fazla aceleyle ilkel olduğu söylenilen Kara Afrika;
- yavaş yavaş, ama kesinlikle Avrupalılaştan Amerika;
- ihtişamı itibarıyla gerileyen İslam alemi;
- nihayet muazzam Uzak Doğu.¹

Bu Avrupa-olmayanı² kendi halinde görmeyi isterdik, ama XVIII. yüzyıl öncesinde, onu Batı Avrupa'nın onun üzerine düşürdüğü gölgenin dışında anlamının olanağı yoktur. Daha o sıralarda bile, dünyanın sorunları ortaya Avrupamerkezci bir açıdan çıkmaktadır ve hatta dar ve hatalı bir bakış açısından, Amerika'yı adeta Avrupa'nın tam bir başarısı; Kara Afrika'yı gözükütüğünden daha ileri gitmiş bir başarı; Rusya ile Osmanlı imparatorluğunun zıtlaşan ve birbirlerinin aynı olan çifte örneğini çok yavaş, ama geri dönülemez bir şekilde oluşan başarılar olarak; Kızıldeniz, Habeşistan ve Güney Afrika kıyılarından Endonezya-Filipinler adalarına, Çin'e ve Japonya'ya kadar olan Uzak Doğu'yu tartışmalı, gerçek olmaktan daha çok parlayan bir başarı olarak tasvir etmek mümkündür: Avrupa burada tepeden tırnağa gözükmektedir,

ama bunun nedeni ona hatalı bir ayrıcalık tanınarak bakmamızdır. Eğer dar kıtamız Asya'nın kara ve denizlerinin ortasına taşınabilseydi, orada her şeyini kaybederdi. Ve bu orantısızlığı bir an için giderecek olan muazzam endüstriyel gücüne XVIII. yüzyılda henüz kavuşmamıştır.

Avrupa özünün ve gücünün önemli bir kısmını daha şimdiden, her halükârda dünyanın tümünden sağlamaktadır. Ve onu kendi üzerine çıkartan, gelişme yolunda karşısına çıkan ödevlerin üstesinden gelmesine olanak veren işte bu katkı olmaktadır. Bu sürekli yardım olmasaydı, Avrupa'nın endüstri devrimi -kaderinin en büyük anahtarı- XVIII. yüzyılın sonunda mümkün olabilir miydi? Tarihçilerin cevabı ne olursa olsun, soru kendini ortaya koymuş durumdadır.

Avrupa'nın dünyanın geri kalanından farklı bir *insani*, *tarihsel* cinsten olup olmadığını öğrenmeye ilişkin soru da kendini dayatmaktadır. Eğer bu bölümün örgütlediği kıyaslama, zıtlasma ve farklılıkların altını çizebilirse, Avrupa'yı, yani başarısını yargılamaya daha iyi olanak verecektir. Yolculuğun sonuçları fiili durumda tek bir yönde ilerlemeyecektir. Çünkü bir kereye karşılık on keresinde göreceğimiz üzere, dünya ekonomisi deneyleri açısından da Avrupa'ya benzemektedir. Hatta aradaki fark bazen çok düşüktür. Ama bu fark gene de vardır ve bunun esas nedeni, belki de her şeyden sonra Avrupa'nın nisbi darlığının işlevinde olan bir tutarlılık, bir etkinlik-tir. Eğer Fransa zamanın ölçüsüne göre fazlasıyla büyük boyutları yüzünden İngiltere'ye nazaran dezavantajlı hale geldiyse; minik ve aşırı voltajlı Avrupa'nın karşısındaki Asya veya Rusya doğmakta olan Amerika veya az nüfuslu Afrika için ne demeli? Avrupa'nın avantajı, daha önce de gördüğümüz üzere, onun evinde daha geniş çaplı, geleceği daha fazla güvenceye alınmış, devletle çatışma halinde olduğundan daha çok onun tarafından korunan bir kapitalist birikimi teşvik eden özel toplumsal yapılara da bağlı olmuştur. Ama nisbeten düşük olan bu üstünlükler, eğer terimin bütün anlamları itibarıyla bir egemenlik halinde ortaya çıkmasalardı, Avrupa ilerlemesinin aynı parlaklığa, aynı hıza, özellikle de aynı sonuçlara sahip olamayacağı da açıktır.

AMERİKALAR YA DA ÖDÜLLERİN ÖDÜLÜ

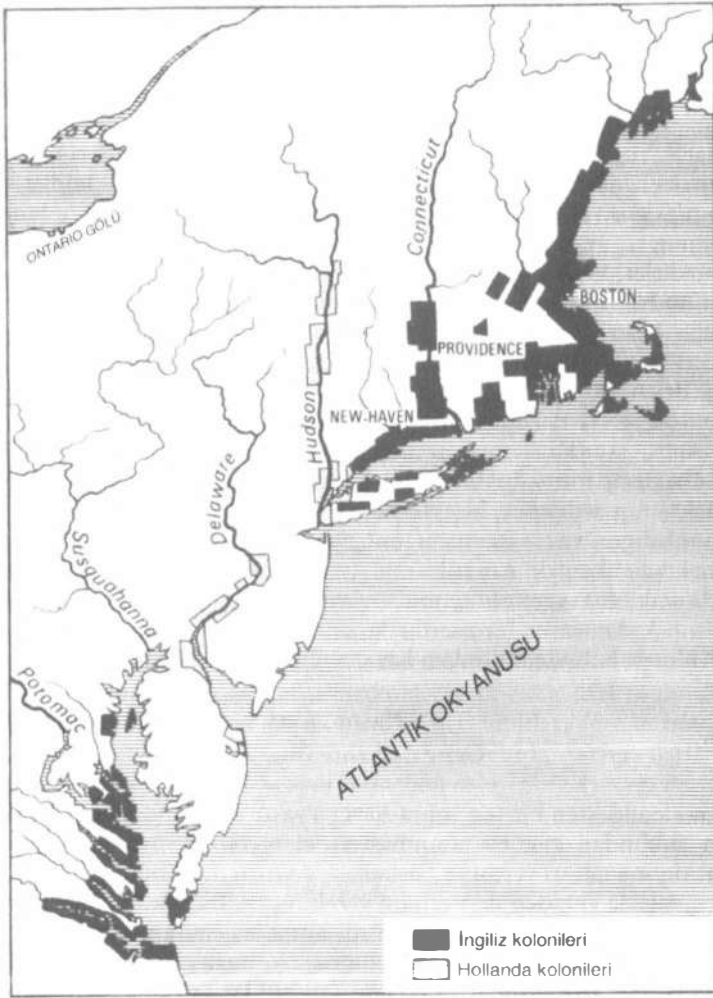
Amerikalar Avrupa'nın "çevresi", kabuğu mudurlar? Bu formüllerin her ikisi de, Yeni Dünya'nın 1492'den itibaren bedeni ve varlıklarıyla, geçmişi, şimdisi ve geleceğiyle Avrupa'nın eylem ve düşünce küresine³ girme biçimini, bu küreyle bütünleşme biçimini ve sonuçta, müthiş yeni anlamını burada kazanmasını, oldukça iyi bir şekilde söylemektedirler. Wallerstein'ın XVI. yüzyıl Avrupa ekonomi-dünyasıyla bütünleştirmekte bir an bile tereddüt etmediği Amerika, Avrupa'nın temel açıklaması değil midir? Avrupa Amerika'yı keşfetmiş, "icad etmiş"⁴ ve Columbus'un yolculuğunu "yaradılıştan beri" tarihin en büyük olayı olarak alkışlamış değil midir?⁵

Friedrich Lütge ve Heinrich Rehtel⁶ kuşkusuz, özellikle Alman tarihi açısından olmak üzere, Yeni Dünya'nın keşfinin ilk etkilerini minimize etme hakkına sahiptirler. Ama Amerika Avrupa hayatına bir kere girdikten sonra, bu hayatın tüm derin verilerini değiştirmiş, hatta eylemini yeniden yönlendirmiştir. Ignace Meyerson,⁷ birkaç başkasının ardından, bireyin ne yapıyorsa o olduğunu, kendini bizatihi eylemiyle tanımladığını ve açığa vurduğunu, "varlık ile yapmak"ın bir ve aynı olduğunu iddia etmektedir; ben de Amerika'nın Avrupa'nın "yapmak"ı, varlığını en iyi onun aracılığıyla açık ettiği eser olduğunu söyleyeceğim. Ama bu tamamlanması ve sonuna erdirilmesi o kadar yavaş bir eserdir ki, ancak bütünsel olarak ve sürecinin tamamı içinde görülmesi halinde bir anlam kazanabilmektedir.

Hasım, Ama Gene de Lehte Bir Azamet

Amerika keşfedildikten hemen sonra Avrupa'ya az bir şey veriyse, bunun nedeni beyaz adam tarafından kısmen tanınması ve ele geçirilmesiydi. Ve bu kıtanın Avrupa'nın isteklerine cevap vermeye başlaması, Avrupa'nın onu kendi görüntüsünde olmak üzere, sabırla yeniden inşa etmesi gerekmiştir. Tabii ki bu yeniden inşa bir günde yapılmamıştır: hatta başlangıçta Avrupa'nın, karşısında açılan ve pek de iyi farketmediği ödev karşısında belli bir yetersizliği söz konusu olmuştur. Nitekim, Atlantığın öte tarafında kendini, aslında muazzam farklılıklar ve sapmalarla birlikte yeniden oluşturmak için yüzyıllar harcamış ve karşısına birbiri peşi sıra çıkan bir dizi engeli aşması gerekmiştir.

Ve özellikle de "ısıran, boğan, kuma gömen, tüketen" vahşi bir doğanın,⁸ mekânın insanlık dışı bir bolluğun çıkardığı engelleri aşması gerekmiştir. Bir Fransız 1717'de yana yakıla anlatmaktadır: "İspanyollar (Amerika'da) Avrupa'nın tümünden daha büyük krallıklara sahipler".⁹ Doğrudur. Ama bu azamet onların fetihlerini güçleştirmiş olmalıdır. *Conquistadores*'e Amerika'nın kızılдерili uygarlıklarının hakkından gelebilmek için otuz yıl yetmiştir, ama bu zafer onlara yalnızca, zaten pek de egemen olamadıkları 3 milyon km²'lik bir alan sağlamıştır. Bundan bir buçuk yüzyıl sonra, 1680'lere doğru İspanyol ve Avrupa genişlemesi hızını kazanmaya başladığında, Yeni Dünya'nın yalnızca yarısı, 14 ve 15 milyon km²'den herhalde 7 milyonu ele geçirilmiştir.¹⁰ Öyleyse Amerikan kızılдерili uygarlıklarının büyük kesimlerinin ele geçirilmesinden sonra, her zaman boş bir mekâna ve hiçbir fatihin destek alamayacağı, henüz taş çağındaki halklara karşı mücadele söz konusu olmamış mıdır? *Paulistas*'ın XVI. yüzyıldan itibaren Güney Amerika'nın azameti boyunca, altın, değerli taş-

39. 1660'TA KUZEY AMERİKA'DA İNGİLİZLER VE HOLLANDALILAR

Yalnızca kıyıyı kapsamına alan dağınık ve kısıtlı iskân 1660'ta henüz fethedilecek toprakların çok küçük bir kısmına temas etmektedir. Hollandalıların New Amsterdam ve Hudson boyunca yer alan konumları 1663 Breda barışında terkedilecektir. Kaynak Rein, Europäische Ausbreitung, levha XVII.

lar ve köle peşindeki çok ünlü koşuşturmaları ne fetih, ne de kolonizasyondur: bunlar arkalarında, bir geminin su üzerinde bıraktığından daha büyük bir iz bırakmamışlardır. Ve XVI. yüzyılın ortasına doğru Şili'nin güneyine gelen İspanyol ne keşfetmektedir? Adeta tamamen mutlak olan boşluk. "Atacama tarafında, bomboş kıyının yakınında, ne bir kuşun, ne bir hayvanın, ne bir ağacın, ne de yaprağın bulunduğu insan-sız topraklar görüyorsun".¹¹ Ercilla böyle şiirler yazmaktadır! İnsanların varlığına boyun eğdirilmesi gereken "sınır", Peru'nun doğusunda olduğu kadar, Şili'nin güne-

yinde, Venezuela *Ilanos*'unun karşısında olduğu kadar, nihayetsiz Kanada ülkesinde veya ABD *Far West*'inde veya XIX. yüzyılın muazzam Arjantin'inde, veyahut da XX. yüzyılda Brezilya'nın Sao Paolo eyaletinin¹² derin batısında da, sürekli olarak Amerikan tarihinin ufkunda yer almaktadır. Mekân: taşımaların bitirici uzunluğu, sonsuz yürüyüşlerin tüketiciliği. Yeni İspanya'nın (Meksika) iç kesiminde, tıpkı açık deniz-deymiş gibi, elde pusula veya usturlab olduğu halde dolaşılmakta değil midir?¹³ Brezilya'da, uzak Goyaz'da Bueno da Silva ve oğlu tarafından 1682'de altın bulunmuştur; on yıl sonra, "1692'de bir adam birkaç arkadaşıyla Goyaz'a doğru yola çıkar; (altın) bölgesine ulaşmak için üç yıl harcarlar".¹⁴

Henüz az nüfuslu olan İngiliz kolonileri, "Paris'ten Fas'a (kadar) mesafe" olan 2.000 km. üzerinde, Maine ile Georgia arasında yayılmaktadırlar. Ve şöylesine bir çizilmiş olan yollar çok yetersiz durumdadırlar, hemen hiç köprü yoktur, az sayıda tekne bulunmaktadır. Öylesine ki, 1776'da "bağımsızlık ilânının haberi, Philadelphia'dan Charleston'a ulaşabilmek için, Philadelphia'dan Paris'e gittiği kadar zaman -yirmi dokuz gün- harcamıştır".¹⁵

Her doğal veri gibi, Amerikan azameti de birçok biçimde etki etmekte, birçok dil konuşmaktadır; frendir, ama aynı zamanda teşviktir; zorlamadır, ama aynı zamanda kurtuluştur. Toprak bollastığı ölçüde önemsizleşmekte, insan da değer kazanmaktadır. Boş Amerika, ancak insan orada sağlam bir şekilde tutunabilir ve işine bağlanabilirse *varolabilir*: serflik, kölelik gibi eski zincirler, sanki birer zorunlulukmuş veya mekânın aşırı bolluğundan ötürü dayatılan lânetmiş gibi, kendiliklerinden yeniden doğmaktadırlar. Ama bu aşırı mekân bolluğu aynı zamanda kurtuluştur, cazibedir. Beyaz efendilerinden kaçan kızılderili, sonsuz sığınaklara sahiptir. Zenci kölelerin atelyelerden, madenlerden veya plantasyonlardan kurtulmaları için günlük alanlara veya balta girmemiş ormanlara doğru yürümeleri yeterlidir. Onların peşine düşen, şu cezalandırma birlikleri olan *entradas*'ın, "askeri silahlarını, barutunu, mermilerini... ununu, içme suyunu, balığı, etini sırtında taşımak zorunda bırakan"¹⁶ şu sık ve yolu olmayan Brezilya ormanlarından karşılaştıkları zorluklar bir düşünülün. Varlıklarını uzun süre devam ettirdiklerini daha önce işaret ettiğimiz Cimmaron zencilerin cumhuriyeti *quilombo de Palmares*,¹⁷ Bahia'nın arka kesimlerinde, tek başına herhalde Portekiz'in tümü kadar büyük bir bölge oluşturmaktadır.

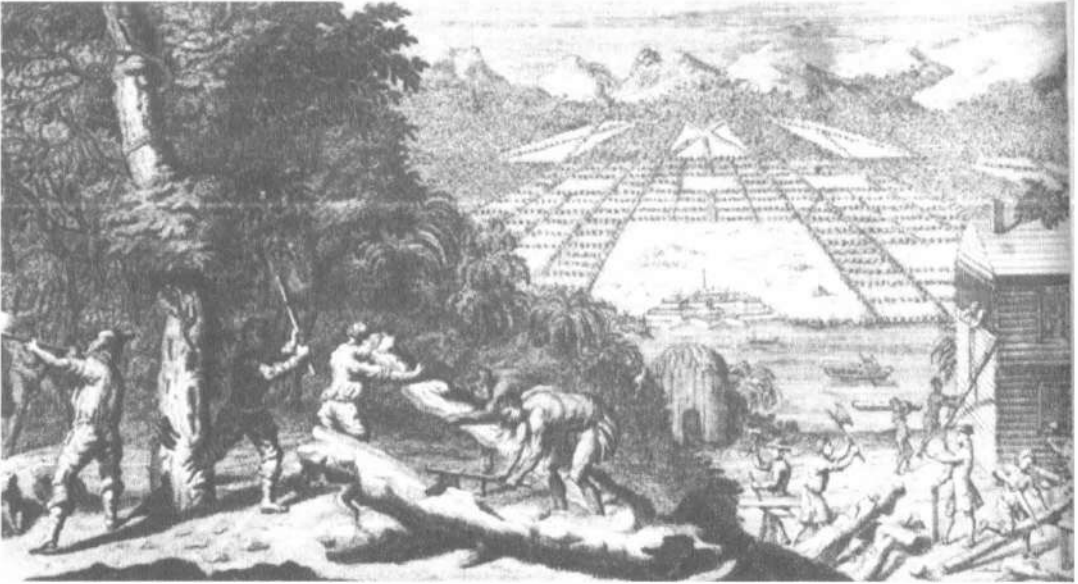
Az veya çok kendi istekleriyle göçetmiş beyaz emekçilere gelince, bir sözleşme onları, nadiren iyi huylu olan bir efendiye bağlamaktadır. Ama sözleşmenin süresi dolunca, öncü alanlar onlara muazzam yeni topraklar sunmaktadır. Koloni Amerika'sı "dünyanın uçları"yla, korkutucu "burun"larla doludur, ama Sibiryaya taygasının güneyindekilerle aynı rolü oynayan, ve tıpkı onlar gibi özgürlük sağladığı için vaadedilmiş topraklar olan değerli tarlalar da sunmaktadır. Yaşlı Batı Avrupa'yla, Pierre Chaunu'nün dediği gibi boşluğu olmayan, bakir toprakları olmayan ve geçimlik/nüfus oranının icabında kıtlık ve uzağa gönderilen güçlerle dengelendiği eski kıtayla olan büyük fark budur.¹⁸

Bölgesel veya Ulusal Pazarlar

Fakat mekân yavaş yavaş ele geçirilmiştir. Taslağı çizilen her kent, ne kadar mütevazı olursa olsun, kazanılmış bir noktadır; büyüyen her kent küçük bir zaferdir, ama bir zaferdir. Aynı şekilde, bilinir hale gelen (çoğu zaman kızılderililerin deneyleri ve yerliler tarafından getirilen yiyecekler sayesinde) bir gelişmeyi işaret etmektedir, bu da başta daha kolay bir kent iâsesi ve hemen heryerden fışkıran fuarların canlanması ol-

mak üzere, başka gelişmelerin koşulu olmaktadır. Yalnızca uluslararası ekonominin işaretini taşıyan ünlü Nombre de Dios, Porto Belo, Panama, Vera Cruz, Mexico yolu üzerindeki Jalapa fuarlarından değil, aynı zamanda boşluğun ortasında beliren yerel fuarlar ve mütevazı pazarlardan da söz ediyorum -örneğin New York'un arkasındaki Albany kürk fuarı, veya Meksika'nın kuzeyinde talihleri artmakta olan San Juan de los Lagos ve Saltillo yeniden dağıtım fuarları-.¹⁹

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren hayatın güçlü bir atılımı Amerikalıların tümünü sarstığında, ekonomik mekânın ilk örgütlenmesi tamamlanmıştır. Bazı bölgeler pazarlar (veya daha şimdiden ulusal) geniş İspanyol Amerika'sının erkenden yaratılmış idari birimlerinin içinde bireyselleşmektedirler. Bu birimler başlangıçta yarı yarıya boş çerçeveler oluşturmuşlardır ve sonunda insanlarla, yollarla, yük hayvanları konvoylarıyla dolmuşlardır: bugünkü bağımsız Peru'dan daha fazla bir şey olan Peru kral naipliğinin; Ekvator haline gelecek Quito yönetim bölgesinin; bugün Bolivya olan Charcas yönetim bölgesinin durumları böyledir. Jean-Pierre Berthe²⁰ Meksika'nın 1548'de kurulan Yeni Galıçya yönetim bölgesi çerçevesinde olmak üzere, Guadalupe kenti ve civar bölgenin etrafında oluşan bölgesel pazarın ortaya çıkışının taslağını çizmiştir. Marcello Carmagnani'nin XVIII. yüzyıl Şili'sine²¹ ilişkin incelemesine gelince, bu da üstelik bir de genel teorinin belirleyici düzleminde yer almasından ötürü herhalde bölgesel, hatta "ulusal" bir pazarın oluşumu konusundaki en iyi incelemedir.

Georgia'da Savannah kentinin inşası. Benjamin Martyn'in Reasons for establishing the colony of Georgia, 1733. adlı kitabının kapak süsü. (British Library).

Mekânı bölgelere ayırmak yavaş bir işlemdir ve XVIII. yüzyıl sona erdiğinde, yolların uzağında boş topraklar hâlâ vardır -ama bugün de vardır-, yani Amerika'nın tümü ölçeğinde satılık bir mekân bulunmaktadır. Buna bağlı olarak, Brezilya'da *vadi-os*, Şili'de *rotas* veya Meksika'da *vagos* gibi cins adlar alacak kadar çok sayıda olan gezginci insanlar varlıklarını günümüze kadar sürdürmüşlerdir. İnsan Amerika'nın azameti içinde hiçbir zaman kök salmamıştır (kök salmadan anlaşılan işi yapmamıştır). XIX. yüzyılın ortasında altın ve elmas arayan, Brezilya *sertao*'sunda kaybolan *garimpeiros*, Bahia'nın güneyinde, Atlantik kıyısındaki Ilheos bölgesine geri dönmüşler ve burada kakao plantasyonları kurmuşlardır, bunlar varlıklarını bugün de sürdürmektedirler.²² Ama sanki Yeni Dünya, Avrupa'daki gibi kök salmış köylüler yaratmada ve bunların varlığını sürdürmede zorlanıyormuşçasına, çoğu zaman efendilerin, adamlarının ve hayvanlarının hep birlikte göç etmeye hazır olan insanları sabitleştirmeye tarımsal işletme de yeterli olamamaktadır. Dünkü ve bugünkü Brezilya'nın iç kesimlerinin tipik köylüsü olan *caboclo*, hemen hemen modern fabrika işçileri kadar kolay yer değiştirmektedir; Arjantin'deki *peon*, geçen yüzyılın *gaucho*'su kadar hareketli olmasa da, gönüllü bir seyyahur.

Demek ki insan mekânı ancak kısmen ele geçirebilmektedir; bu durumda XVIII. yüzyılda başta bizon, bozayı, nehirler ile göl örtüleri boyunca büyük gruplar halinde müthiş göçler gerçekleştiren kürklü hayvanlar ve gri sincap -Doğu Avrupa'dakilerin aynısı- ülkesi olan geniş Kuzey Amerika'da olmak üzere, her yerde yaşama sevinci içindeki vahşi hayvanlar kaynamaktadır.²³ Avrupa'dan gelmiş ve vahşete geri dönmüş olan büyükbaşlar ve atlar inanılmaz bir şekilde çoğalmakta, ekinleri tehdit etmektedirler. Yeni Dünya'nın Avrupa tarafından ilk sömürgeleştirilmesinin bize sunduğu ilk görüntüler bunlar değil midir? Zaten yerli nüfustaki gerilemeyle birlikte halkını kaybeden Yeni İspanya'nın geniş alanlarında hayvanlar insanların yerini doldurmamışlar mıdır?²⁴

Birbirini İzleyen Kölelikler

Demek ki, bu fazlasıyla geniş topraklarda insan kıtlığı, sonu gelmez bir sorun olmuştur. Oluşmakta olan Amerika'ya, elde kolay tutulabilen, ucuz ve artan miktarda bir emek gücü gerekmekteydi; yeni ekonominin gelişmesi için ideal olan, bu emek gücünün bedava olmasıydı. Eric Williams'ın²⁵ öncü kitabı Yeni Dünya'daki kölelik, adeta-kölelik, serflik, adeta-serflik, ücretli emek, adeta-ücretli emeği yaşlı Avrupa'nın kapitalist yükselişine bağlayan neden-sonuç ilişkisini bir kereye karşılık on kere vurgulamıştır. Kısaca "merkantilizmin özü köleliktir" diye yazmaktadır.²⁶ Marx bunu "herhalde bir benzeri olmayan tarihsel bir yoğunluktaki aydınlatıcı bir cümlesinde" başka bir şekilde söylemiştir: "Avrupa ücretli emekçilerinin örtülü köleliği, ancak Yeni Dünya ücretli emekçilerinin apaçık köleliği üzerinde yükselebilirdi".²⁷

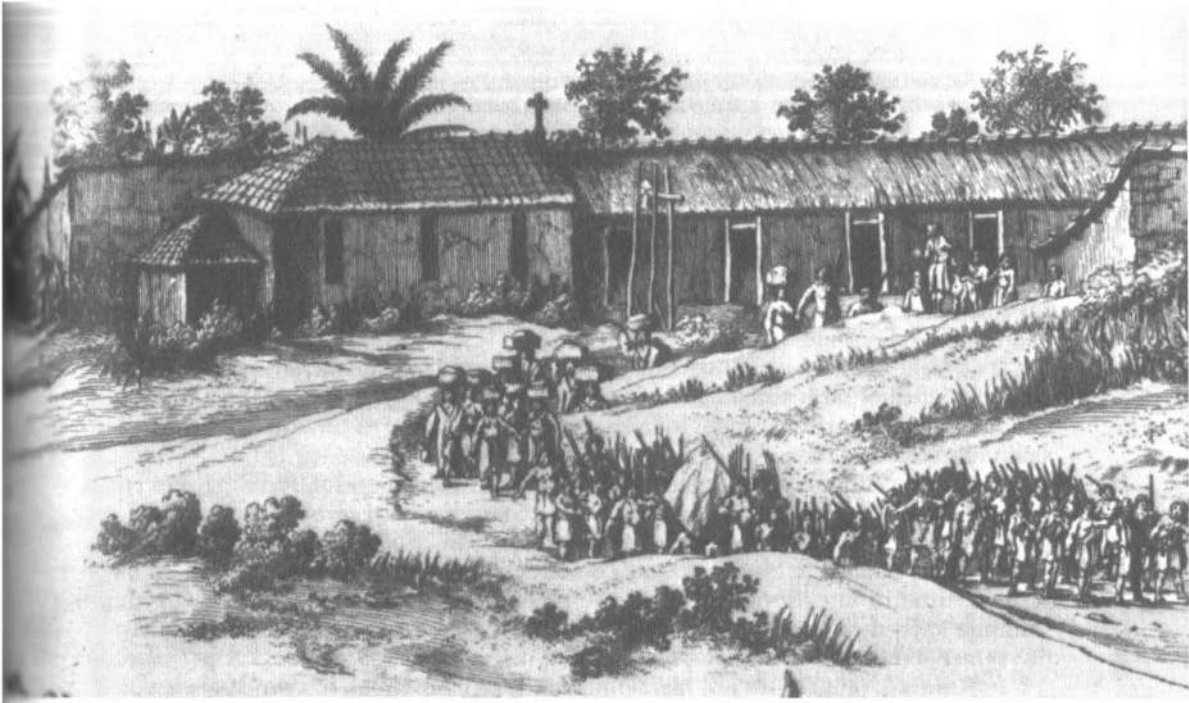
Kimse, derilerinin rengi ne olursa olsun, bu Amerikalı insanların döktükleri ter karşısında şaşırmayacaktır; bunların bu ağır çabaları yalnızca plantasyon sahiplerinin, maden girişimcilerinin, Meksika veya başka yerlerdeki borç verici *Consulado* tüccarlarının, İspanya tacının katı memurlarının, şeker ve tütün satıcılarının, köle taccirlerinin, ticari teknelerin "iş adamı" kaptanlarının hemen yakında bulunmalarıyla açıklanamaz. Bunların hepsi de rollerini oynamışlardır, ama bunlar bir bakıma temsilci ve araçlardır. Las Casas bunları kızılderililerin "cehennemi köleliği"nin yegâne sorumluları olarak ifşa etmiştir; onları kutsamayı reddetmiş, kiliseden atmak istemiştir, ama bunun tersinde, İspanyol egemenliğini hiçbir zaman tartışmamıştır. Kastilya

kralı, *Apostol Mayor*, halkın Hristiyanlaştırılmasından sorumlu kişinin *Imperador sobre muchos reyes* olmaya, yerli egemenliklerinin efendisi olmaya hakkı vardır.²⁸ Aslında kötülüğün gerçek kökü Atlantığın öte tarafında, Madrid'de, Sevilla'da, Cadiz'de, Lizbon'da, Bordeaux'da, Nantes'da, hatta Cenova'da, kesinlikle Bristol'de, bir süre sonra Liverpool'de, Londra'da, Amsterdam'dadır. Bu durum, insanların kurban edilmesi karşısında kayıtsız, bir ekonomi-dünyanın hemen hemen mekanik olan mantığına göre davranan uzak bir güç tarafından dayatılan, bir kıtanın çevre koşullarına getirilmesi olgusunun içinde yer almaktadır. Kızılderili veya Afrikalı zenciye ilişkin olarak soykırım sözünün kullanılması hatalı değildir; ama bu macerada beyaz adamın hiç yara almadığını sanmayalım; en iyisinden, ancak son anda kurtulabilmiştir.

Fiili durumda kölelikler Yeni Dünya'da birbirlerini izlemekte, birbirlerinin üzerine kurulmaktadırlar: orada bulunan kızılderililerin köleliği devasa deneye fazla direnememektedir; beyazların, Avrupalıların köleliği (Fransız *engagé*lerinininki, İngiliz *servant*larınınkini kastediyorum) özellikle Antillerde ve kıtadaki İngiliz kolonilerinde iki sahne arasındaki rolü oynayacaktır; nihayet Afrikalı zencilerin köleliği kök salacak, her şeye rağmen büyüyecek kadar güçlü olacaktır; sonuçlandırmak üzere bunlara bir de XIX. ve XX. yüzyıllarda Avrupa'nın heryanından gelen ve Afrika'dan zenci gelişinin kesilmesi veya kesilecek gibi olmasıyla, sanki raslantıymış gibi hızlanan kitlesel göçleri eklemek gerekir. Bir Fransız gemisinin kaptanı 1935'te bana, hiçbir malın taşınması, 4. sınıf yolcuları taşımak kadar kolay değildir demiştir: bunlar kendi kendilerini yükleyip boşaltmaktadırlar.

Kızılderili köleliği ancak toplumların tutarlılığının ve nüfus yoğunluğunun, süreyi ve istihdamı garantiye alabilecek düzeyde zaten varolduğu yerlerde direnebilmiştir; bu tutarlılık da itaat ve uysallık yaratmaktadır. Yani kızılderili köleliği yalnızca eski Aztek ve İnka imparatorluklarının alanlarında yer almıştır. Diğer yerlerde yerli halklar, kıyıda yerlilerin içlere kaçtığı muazzam Brezilya'da olduğu kadar, ABD topraklarında (eski on üç koloni) da, deneyin daha başında kendiliklerinden kırılmışlardır: "1790'da Pennsylvania'da 300, New York eyaletinde 1.400, Massachusetts'de 1.500, Carolinalarda 10.000 yerli kalmıştı..."²⁹ Aynı şekilde, Antillerde yerliler Avrupa'dan gelen hastalıkların kurbanı olarak ve yeni gelenler tarafından kullanılamadıklarından ötürü İspanyolların, Hollandalıların, Fransızların ve İngilizlerin karşısında yok olmuşlardır".³⁰

Bunun tersine, İspanyol fethinin daha işin başında hedeflediği kalabalık bölgelerde, kızılderili kolaylıkla ele geçirilmiştir. Fethin ve kolonici sömürünün deneylerine mucizevi bir şekilde göğüs germiştir: kitlesel katliamlar, acımasız savaşlar, toplumsal bağların kopuşu, yerlilerin "çalışma iktidarı"nın zorla kullanılması, onlara yaptırılan hamallık ve maden işçiliğinin ve bitirmek üzere, beyazlar ve zenciler tarafından Avrupa ile Afrika'dan getirilen hastalıkların yol açtığı ölümler. Böylece Orta Meksika'nın nüfusu 25 milyondan, tortusal bir rakam olan bir milyona inmiş olmalıdır. Aynı "uçurum gibi" çöküş Espanola (Haiti) adasında, Yucatan'da, Orta Amerika'da, biraz sonra Kolombiya'da da ortaya çıkmaktadır.³¹ Meksika'da duygulandırıcı bir ayrıntı olarak, Fransiskanlar fethin başında dinsel ayinleri kiliselerinin avlusunda gerçekleştiriyorlardı, çünkü cemaat çok kalabalıktı, ama XVI. yüzyılın sonundan itibaren *missa* bu aynı kilisenin içinde, hatta basit kapellalarda söylenmeye başlamıştır.³² XIV. yüzyılda Avrupa'da nüfusu büyük oranda biçmiş olan korkunç Kara Veba'yla bile hiçbir ortak yanı olmayan müthiş bir nüfus azalmasına tanık olunmaktadır. Ancak yerli kitlesi gene de yok olmamış, XVII. yüzyıldan itibaren toparlanmaya başlamış, tabii bu da İspanyol efendilerin yararına olmuştur. Kızılderili sömürüsü *encomiendas*'ın adeta serifleştirilmesiyle, kentlerdeki hizmetçi kalabalıklarıyla, madenlerde *repartimiento* adıyla anılan zorunlu çalışmayla sürdürülmüştür; bu zorunlu ça-

Sahne muhtemelen, senzalalar önünde (köle kulübeleri) bir kızılderili emekçi seferberliğini gösteriyor. 13, 14 ve 17 Ocak 1640'ta Hollandalılarla, Portekizlilerle birleşen İspanyolları karşı karşıya getiren üç deniz savaşına ait haritada vinyet olarak kullanılmıştır. 1647'de tahta üzerine oyulan, Carte de la Praefectura de Paraiba et Rio Grande B.N., Cartes et Plans, Ge CC 1339, carte 133.

İşma Meksika'da *cuatequite*, Ekvator'da, Peru'da, Brezilya'da ve Kolombiya'da *mita* adlarıyla bilinmektedir.³³

Ancak Yeni İspanya'da XVI. yüzyıldan itibaren, ücretlilerin "serbest" istihdamı da ortaya çıkmaktadır. Bu iş karmaşık bir hunalım sayesinde gerçekleşmiştir. Her şeyden önce, kızılderili nüfusun gerilemesinin arkasında, gerçek *wüstungen*'ler, tıpkı XIV. ve XV. yüzyıllarda Avrupa'da olduğu gibi terk edilen alanlar meydana gelmiştir. Kızılderililere ait alanlar tıpkı sahtiyan gibi daralmıştır ve büyük malikâneler -*haciendas*- kendiliğinden ortaya çıkarak veya gayrimeşru elkoymalarla oluşturularak, boşlukta gelişmişlerdir. Köyün ona dayattığı ortaklaşa angaryalardan olduğu kadar, işgücü peşindeki devletten de kurtulmak isteyen yerlilerin, bir cins serflığının geliştiği *haciendalara* kaçmaları mümkündür, daha sonra buraları ücretli işçilerin katkılarına muhtaç hale geleceklerdir. Aynı yerliler hizmetçi veya zenaatkâr atelyelerinde emekçi olabilecekleri kentlere; nihayet zorunlu çalışmanın sürdürüldüğü Mexico kentine çok yakın madenlere değil de, daha kuzeyde, çölün ortasında bitiveren Guanajunto'dan San Luis de Potosi'ye kadar olan yerleşim yerlerine de kaçabilirdi. Bazıları minicik olan 3.000'den fazla maden bu alanda dağılmakta, XVI. yüzyılda 10-11 bin, XVIII. yüzyılda da herhalde 70 bin madenci istihdam etmekteydi; kızılderili, melez, beyaz işçiler buraya heryandan gelip, birbirlerine karışmaktaydılar. 1554-1556'dan sonra amalgam yönteminin³⁴ uygulanması, fakir cevherlerin işlenmesine, genel giderlerin azalmasına, üretkenliğin ve üretimin artmasına olanak vermiştir.

Tıpkı Avrupa'da olduğu gibi, bu küçük madenciler evreni, ayrı bir alemdir. Efendiler gibi işçiler de müsrif, kaygısız, kumarbazdırlar. İşçiler üretilen cevherin işlevinde olan bir cins prim *-partido-* almaktadırlar. Her şey nisbi olduğundan, ücretleri çok yüksektir, ama yaptıkları iş de korkunçtur (XVIII. yüzyıldan önce barut kullanılmamaktadır) ve bu insanlar kıpırtılı, şiddetli, gerektiğinde gaddar bir topluluk oluşturmaktadırlar, bu insanlar içmekte, çılgınca eğlenmektedirler; bir tarihçi eğlenceli bir şekilde³⁵ yalnızca “yapay cennetler”den söz etmekle kalmamakta, saçma bayramlar ve her şeyin üstünde de, inatçı bir ihtiyaç olarak ortaya çıkan öne çıkma tutkusunu anlatmaktadır. Sanki refah kötü bir akıl hocasıymışçasına, XVIII. yüzyılda her şey vahim hale gelmiştir. Bir işçinin hafta sonunda kesesine 300 pezo koyduğu olmaktadır.³⁶ Bu para hemen harcanmaktadır. Bir işçi kendine gala kıyafetleri, Hollanda bezinden gömlekler satın almaktadır. Bir başkası 2.000 kişiyi yemeğe çağırmakta ve küçük bir maden bulmanın karşılığında kazandığı 10.000 pezoyu tüketmektedir. Hiç de sakin olmayan bir dünya, kendi eksenini üzerinde böyle dönmektedir.

Sahne, XVI. yüzyılda Amerika'nın en önemli madenlerinin yer aldığı Peru'da daha az tiyatroya, daha az eğlencelidir. Amalgam buraya geç bir tarihte, 1572'de gelmiştir, ama burada özgürleştirici olmayacaktır. Mita zorunlu çalışması sürmekte ve Potosi bir cehennem olarak kalmaya devam etmektedir. Acaba sistem, bizatihi başarısından ötürü mü sürmektedir? Bu mümkündür. Potosi krallığını ancak yüzyılın sonunda kaybedecek ve XVIII. yüzyılın sonunda faaliyetlerinin yeniden canlanması-na rağmen, bu krallığını bir daha bulamayacaktır.

Sonuçta, Yeni Dünya'nın hizmetindeki ilk geniş işletmeleri sırtında taşıyan kızılzilleri olmuştur: madenler, tarımsal üretim -Amerika'nın hayatta kalabilmesinin anahtarı olan mısır üretimi düşünülün-; onlar olmasaydı gümüşün ve diğer birçok ürünün Potosi'den Arica'ya resmi yollardan ve Yukarı Peru'dan Cordoba üzerinden, Rio de la Plata'ya kadar kaçak olarak gidemeyeceği, katır ve lama kervanlarının ihtiyaçlarının sağlanması.³⁷

Buna karşılık, kızılzillerin ancak dağınık kabile toplumları halinde bulundukları yerlerde, Avrupa sömürgeciliği çok şeyi kendi başına inşa etmek zorunda kalmıştır: örneğin şeker plantasyonlarından önce Brezilya'da; “Kıta” veya Antillerdeki Fransız ve İngiliz sömürgelerinde böyle olmuştur. İngilizler ve Fransızlar 1670-1680'lere kadar “*engagé*”lere -bu Fransızların kullandığı terimdir- veya *indentured servants*'a (sicile usulüne uygun bir şekilde kaydedilmiş bir sözleşme yapan hizmetkârlar) bu da İngilizlerin kullandıkları terimdir- geniş ölçüde çağrıda bulunmuşlardır. *Engagés* ve *servants* aşağı yukarı köle gibidirler.³⁸ Kaderleri, buralara gelmeye başlayan zencilerinkinden hiç farklı değildir; onlar da zenciler gibi Okyanus'u yer bulunmayan, yiyeceklerin iğrenç olduğu dar gemilerin ambar diplerinde taşınarak aşmışlardır. Bunun dışında, masrafları bir kumpanyaya ait olmak üzere Amerika'ya vardıklarında, bu kumpanya harcamalarını geri alma hakkına sahipti: bu durumda “*engagés*” tıpkı köleler gibi satılmakta, alıcıları onları muayene etmekte, atlara yaptıkları gibi oralarını buralarını ellelemektedirler.³⁹ *Engagé* ve *servant* tabii ki ne ömür boyu köledir, ne de köleliği çocuklarına geçmektedir. Ama efendi de bu yüzden onların bakımı konusunda hiç kaygılanmamakta; sözleşmelerinin sonunda onları kaybedeceğini bilmektedir (Fransız Antillerinde 36 ay, İngilizlerin elindeki bölgelerde 4-7 yıl).

İngiltere'de olduğu gibi, Fransa'da da gerekli göçmenleri devşirmek için bütün yollar kullanılmıştır. 1635-1715 dönemine ilişkin olarak La Rochelle arşivlerinde 6.000'den fazla *engagés* sözleşmesi bulunmuştur; devşirilen bu insanların yarısı, sahne bir zenginlik içinde olan Saintonge, Poitou, Aunis illerinden gelmektedir. Yola çıkanların sayısını artırmak için yapılan yalancı propagandaya şiddet de eklenmektedir. Bazı Paris mahallelerinden insan toplanmaktaydı.⁴⁰ Bristol'de hiçbir yargı kararı

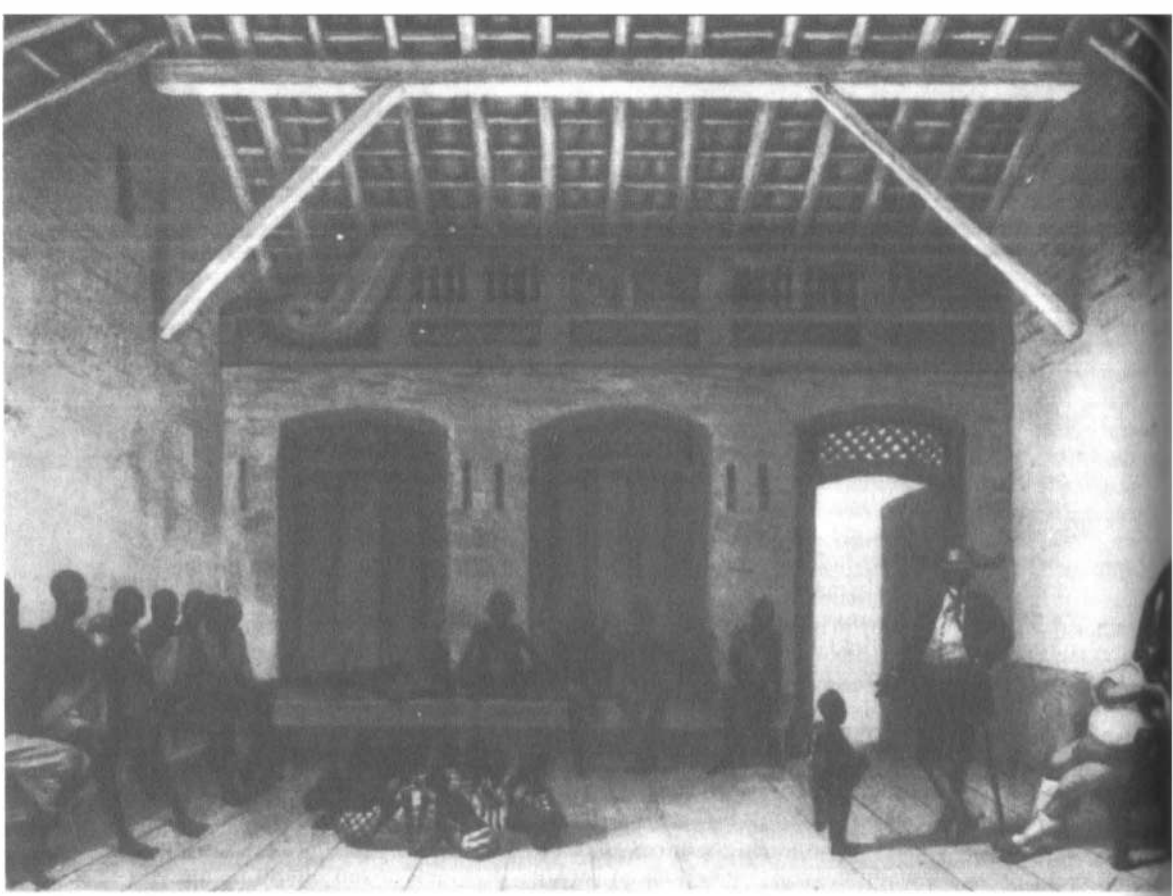
olmadan erkek, kadın ve çocuklar toplanıyor veya ağır cezalara çarptırılanlar Yeni Dünya için “gönüllü” sayısını artırıyorlardı, ama aslında bunlar idamdan kurtulmak için gidiyorlardı. Kısacası, tıpkı kadırgada küreğe mahkûm olduğu gibi, sömürgelere mahkûm olunuyordu! Cromwell döneminde Iskoç ve İrlandalı mahkûmların kitlesel sevkıyatı söz konusu olmuştur. İngiltere 1717-1779 arasında 50.000 sürgün⁴¹ göndermiştir ve insan hakları savunucusu bir incil bilgini olan John Oglethorpe 1732'de, borç yüzünden mahkûm olan çok sayıda kişiyi yerleştirmek üzere Georgia kolonisini kurmuştur.⁴²

Demek ki beyazların uzun ve geniş çaplı bir “köleliği”. Eric Williams bu konuda ısrar etmektedir, çünkü ona göre Amerikan kölecilikleri birbirlerinin yerine geçmekte ve bir bakıma birbirlerini davet etmektedirler; bunlardan biri sona erince, yerine bir başkası geçmektedir. Beyaz köleliği kızılдерilinin eksik kaldığı ölçüde gelişmiştir. Ve zenci köleliği -Afrika'nın Yeni Dünya'ya şu müthiş yansıması- de ancak kızılдерililerin çalışması ile Avrupa'dan ithal edilen beyaz işgücünün yetersiz kalmasını takiben devreye girmiştir. Zencinin kullanılmadığı yerlerde -örneğin New York'un kuzeyindeki buğday alanlarında *servant* XVIII. yüzyıla kadar yerli yerinde kalacaktır-. Böylece, ırksal değil de, ekonomik nedenlere bağlı olan bir sömürge talebi değişikliği ve dönüşümlere komuta etmiştir; bu değişikliklerin “derinin rengiyle hiçbir ilişkileri yoktur”.⁴³ Beyaz “köleler” yerlerini bırakmaktadırlar, çünkü geçici olma gibi bir kusurları vardır; ve belki de yalnızca gıdaları yüzünden olsa bile, daha pahalıya malolmaktaydılar.

Bu *engagés* ve *servants* bir kez serbest bırakılınca, toprak açmışlar ve tütün, endigo, kahve, pamuk yetiştirmeye tahsis edilen küçük mülkleri tarıma kazandırmışlardır. Ama daha sonra, fetihçi şeker kamışı yetiştiriciliğinden doğan büyük plantasyonların karşısında, partiyi çoğu zaman kaybetmişlerdir; şeker kamışı yetiştirmek pahalı, dolayısıyla kapitalist bir girişim olup, büyük miktarda emek gücüne, ve sabit sermaye dememek için malzeme olarak adlandıracağımız şeylere ihtiyaç duymaktadır. Ve bu sabit sermayenin içinde zenci kölenin de payı vardır. Büyük mülkiyet, aslında onu ortaya çıkartmış olan küçük mülkiyeti sahneden silmektedir. Nitekim topraklar küçük tarla açıcılar tarafından fethedilmiş ve temizlenmiştir ve bu da plantasyon kurulmasını teşvik etmiştir. Daha dün, 1930'lara doğru aynı süreç, küçük bir geçici mülkiyetin toprağı, sonunda onların yerine geçen geniş kahve *fazendas*'ına hazırlandığı Brezilya'nın Sao Paulo eyaletinin öncü bölgelerinde göze görünür durumdaydı.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda büyük mülkiyetle birlikte (nisbi anlamda büyük), onun *sine qua non* koşulu olan zenci köle sayısı da artmıştır. Kızılderili nüfustaki dramatik gerilemeden sonra, Amerika'yı Afrikalı insanlara açan süreç kendiliğinden rol oynamaya başlamıştır. “Komployu oluşturan iyi veya kötü tutkular değil de, para olmuştur”.⁴⁴ Kızılderiliden daha güçlü (bir zenci dört kızılderili eder denilmekteydi), daha yumuşak başlı, köken toplumundan kopartıldığı için daha bağımlı olan Afrikalı köle bir mal gibi, hatta sipariş üzerine satın alınmaktadır. Zenci köle ticareti yapan gemilerin trafiğı, o dönem için muazzam olan şeker plantasyonlarının kurulmasına olanak verecektir; araba taşımacılığının sonundaki bu plantasyonlarda, şeker kamışı kesildikten sonra, bozulmaması için hemen değirmene götürülüp ezilmeliydi.⁴⁵ Bu büyük işletmelerde, izi bölünmüş, monoton, büyük bir nitelik gerektirmeyen düzenli bir çalışmaya yer vardı; bütün bu emek gücünün üç-dört teknisyen ve nitelikli işçinin denetimine verilmesi yeterliydi.

Zenci emek gücünün yumuşak başlılığı, sürekliliğı, gücü, onu en ucuz, en etkin, sonunda da aranan tek alet haline getirmiştir. Virginia ve Maryland'da başlangıçta beyaz küçük toprak sahipleri tarafından ekilen tütün, 1663-1699 arasında⁴⁶ hızlı bir atılıma tanık olduysa -ihracat altı kat artmıştır-, bunun nedeni beyaz emek gücünden, zenci emek gücüne geçilmiş olmasıdır. Tam bu sırada, parlak, kültürlü, ama

J. B. Debret'nin bizzat yorumladığı, *Voyage pittoresque et historique au Brésil*, 1834 adlı kitabını resimleyen gravürlerden biri (s. 78-79). Rio de Janeiro'daki Val Longo caddesindeki bu köle dükkânı, Afrika kıyısından gelen zencilerin, sahipleri tarafından getirildikleri "gerçek bir ambar"dır. Koltukta oturan dükkâna bir mineiro'yla (Minas Geraes sahibi) bir çocuğun alımını tartışıyor. Arkadaki parmaklıklı bölme, buraya merdivenle çıkan zencilerin yatakhanesidir. Pencere yoktur, birkaç hava deliği vardır. Debret "insanların satıldığı pazar işte böyledir" diye bitirmektedir.

aynı zamanda sömürücü, yarı-feodal bir aristokrasi yerleşik hale gelmiştir. Sicilya veya Polonya'daki buğday, Brezilya Nordeste'si veya Antillerdeki şeker gibi ihracata yönelik olarak büyük çapta yetiştirilen tütün, oradakilerle aynı olan bir toplumsal düzen yaratmıştır. Aynı nedenlere, benzer sonuçlar denk düşmektedir.

Ama zenci köle daha birçok işte kullanılmaktadır. Örneğin, XVII. yüzyılın son yıllarıyla birlikte başlayan ve binlerce zenci kölenin Goyaz, Minas Ceraes ve Bahia Sertao'sunun kalbiyle bütünleşmesiyle sonuçlanan Brezilya altın üretimi böyledir. Ve zencilerin Andlar veya Yeni İspanya'nın kuzeyindeki gümüş madenlerinde çalıştırılmamalarının nedeni yalnızca, söylendiği gibi yüksek dağların soğukunun (bunun etkisi olmuştur) onların madencilik gerektirdiği ağır işleri yapmalarını engellemiş olması değil de, aynı zamanda, bitmez tükenmez bir yolculuk yaparak ulaştıkları kıta içlerinden daha çok, Atlantik kıyılarında (ağırlık sorunu) para etmeleridir.

Amerika'nın köle emek güçleri, fiili durumda söylendiğinden daha fazla birbirlerinin yerine geçebilir nitelikte olmuşlardır. Kızılderililer, Quito çevresindeki gibi, altın madenlerinde çalışabilmişlerdir. Aynı şekilde beyaz adamın Tropiklerde elleleriyle çalışarak yaşayamayacağına dair safsataları bir kenara bırakalım (binlerce diğeri arasında Adam Smith de böyle düşünmekteydi).⁴⁷ *Engagés* ve *servants* XVIII. yüzyıl-

da buralarda bal gibi çalışmışlardır. Almanlar Jamaika'daki Seafort'a yerleşeli yüzyıldan fazla olmuştur: hâlâ burada yaşamakta ve çalışmaktadırlar. İtalyan işçiler Panama kanalını kazmışlardır ve Kuzey Avustralya'nın tropikal bölgelerindeki şeker kamışı üretimi tamamen beyazlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Aynı şekilde, ABD'nin güneyinde beyaz emek gücü büyük bir paya sahip hale gelirken, zenciler daha sert iklimi olan kuzeye göç etmişlerdir ve bunlar Chicago, Detroit veya New York'ta, eski hallerinden ne daha iyi, ne de daha kötü olarak yaşamayı sürdürmektedirler. Öyleyse rolünü gene de oynamış olan iklim, insanların Yeni Dünya'daki dağılımlarını tek başına belirlememiştir; bu işi tabii ki tarih üstlenmiştir, yani Avrupa sömürsünün karmaşık tarihi, ama ondan önce İnka ve Aztek başarılarıyla Amerikan toprağı üzerinde bir kıvılcıktan varlığının sürekliliğini inkâr edilmez bir şekilde vurgulayan Amerikan yerlilerinin güçlü geçmişleri: tarih nihayetinde bir kıvılcıktan Amerika'sının, bir zenci Amerika'sının, bir beyaz Amerika'sının günümüze kadar yaşamalarına izin vermiştir; bunları birbirine karıştırmıştır, ama yetersiz bir şekilde, çünkü bunlar bugün birbirlerinden kitlesel olarak farklılaşmaya devam etmektedirler.

Avrupa'dan Yana

Kim Amerika'nın Avrupa'yı yeniden başlatmaya zorunlu olduğunu söylememiştir ki? Bu yalnızca kısmen doğrudur, ama herhangi bir Amerikan olgusunu Avrupa açısından yorumlayan her açıklamayı dışlamak isteyen Alberto Flores Galindo'nun⁴⁸ peşine takılmaya gerek bırakmayacak yeterlidir. Kabacası, Amerika kendi hesabına ve yapabildiği ölçüde, Avrupa tarihinin uzun aşamalarından geçmek zorunda kalmıştır; ama bunu yaparken sıraya veya modellere uymak zorunda kalmadığı da doğrudur. Avrupa deneyleri -Antikite, Orta Çağ, Rönesans, Reform...-⁴⁹ bu kıtada birbirlerine karışık olmaktan da öte bir şekilde ortaya yeniden çıkmaktadırlar. Örneğin ben, XIII. yüzyıl Orta Çağ dünyasında ormanlardan toprak kazanılmasını tüm alimane tasvirlerden daha iyi gösteren, bugünün öncü Amerika alanlarında bizzat gördüklerimin anısını korudum. Aynı şekilde, Yeni Dünya'da Avrupalıların ilk kurdukları bazı kentler ve buralardaki babaeril aileler, tarihçi açısından yarı yarıya doğru, yarı yarıya yanlış, ama unutulmaz olan yaklaşık bir Antikiteyi yeniden oluşturmaktadırlar. Aynı şekilde kırlardan önce veya hiç değilse onlarla aynı zamanda büyüyen şu Amerikan kentlerinin beni büyülediğini itiraf ediyorum. Bunlar, Orta Çağ tarihçilerinin çoğunun ticari ve kentsel değil de, yalnızca tarımsal olan bir atılımın yavaş yavaş oluşan meyvasını görmek istedikleri XI.-XII. yüzyıllar Avrupa'sının büyük ve belirleyici kentsel ilerlemesini başka bir ışık altında hayal etmemize izin vermektedirler. Oysa!

Avrupa denizötesinin gelişimini denetler ve kendi kurallarını dayatırken, burada yalnızca eskinin bulanık anılarını görmek akla uygun olur mu? Her metropol, ona "sömürge antlaşmaları"na ve "exclusif" kurallarına uymayı dayatarak, Amerika'dan bir parçayı kendi elinde tutmak isterken, Atlantik ötesi toplumların uzaktaki vesayetlerinden ve Avrupa'nın baskıcı modellerinden, gerçekte onun yeni kuşaklarını çok yakından gözetim altında tutan ve dikkati ancak ilk yerleşmelerin karanlığı ve vasatlığı içinde bir an dağıtılan bir *genitrix*'ten kurtulmaları mümkün değildi. İngiltere, İspanya kendilerine ait ilk Amerikaların serbestçe büyümelerine, olabildiğince izin vermişler, hatta bunu istemişlerdir. Daha sonra çocuklar büyüyüp, refaha erince, bunlar tekrar hizaya sokulmuş ve her şey yerli yerine konulmuştur, o sıralar denildiği gibi, metropol kurumlarının lehine bir "merkezileşme" gerçekleşmiştir.

Bu, genç kolonilerin diğer Avrupa devletlerinin saldırılarına karşı savunulmaları için vazgeçilmez olduğundan ötürü, daha da fazla kabul gören doğal bir merkezileşmeydi. Çünkü Yeni Dünya'yı paylaşanlar arasındaki rekabet canlı kalmaya devam

etmekteydi. Amerika'nın karasal uçlarında olduğu kadar, bitmez tükenmez kıyıların boyunca da süren nihayetsiz bir mücadele devam etmekteydi.

Bu merkezileşme, koloninin içindeki beyaz azınlığın egemenliği tarafından da kesinlikle kolaylaştırılmaktaydı; bu azınlık çoktan "yaşlı" hale gelmiş olan Avrupa'nın inançlarına, düşüncelerine, dillerine ve yaşama sanatlarına bağlı kalmaktaydı. Gerçekte az sayıda kişiden oluşan ama, etkin, faal, egemen olan ve XVIII. yüzyılda Şili'nin Orta vadi kesimini elinde tutan toprak aristokrasisi "200 kadar aileden ibaretti".⁵⁰ Potosi'nin büyük zenginleri 1692'de bir avuç büyük adamdı, bunlar "altın ve gümüş kumaşlar giymektedirler, çünkü diğer hiçbir kıyafet onlar için yeteri kadar iyi değildir";⁵¹ evlerinin lüksü ışıltılamamış düzeydedir. Ve 1774 Devrimi arefesinde Boston'ın büyük tüccarları kaç kişidir? Öte yandan, bu minik grupları kurtaran herhalde öncelikle emekçilerin edilginliğidir, ama aynı zamanda her şeyi kapsamına alan ve Avrupa'nın da ne pahasına olursa olsun sürdürmekte yararının olduğu toplumsal bir düzenin işbirliği de katkıda bulunmaktadır.

Bu toplumların metropoller karşısında az veya çok yumuşak başlı, az veya çok bağımlı oldukları doğrudur. Ama disiplinsizlik eğer ortaya çıkarsa, geçmiş veya o andaki Avrupa toplumlarının iskeletini oluşturan düzen ve işlevlerden ayrılmaz nitelikteki varlıklarında, düzenlerinde ve işlevlerinde hiçbir değişiklik yapmamaktadırlar. Bu toplumların en az yumuşak başlı olanları veya en az egemen olunanları, kıtalarası büyük mübadele akımları arasına alınmamış olanları, "vasat ekonomisi... egemen bir ürün tarafından harekete geçirilmeyen"leri,⁵² Atlantik ötesinden, uzaktan komuta edilen bir üretim tarafından harekete geçirilmeyenleridir.⁵³ Bu toplumlar ve ekonomiler Avrupalı büyük tüccarları pek ilgilendirmemekte ve onlardan ne yatırım, ne de sipariş geldiği için fakir, nisbeten özgür ve kendine yeterliliğini içine atılmış olarak kalmaktadırlar. Andların arka tarafında, sık Amazon ormanlarının üstündeki çobanlık alanı Peru'nun durumu budur; Caracas'taki otoriter yönetimin kendilerini iğdiş etmesine izin vermeyen *encomenderos*'un bölgesi olan Venezüela *Ilanos*'unun senyörlük alanı böyledir; Garcia de Rezende adındaki feodal bir senyörün hemen hemen XIV. Louis'nin Fransa'sı kadar geniş topraklara (ama tamamen boş) sahip olduğunun söylendiği Brezilya'nın iç kesimlerinde, yarıdan daha fazla vahşi, "Şu sürü nehri"nin yaşadığı Sao Francisco vadisinin durumu budur; hiçbir bağımsızlık arzusu olmasa bile, Amerikan mekânı içinde kendi kendini yaratmak zorunda kalacak kadar kaybolmuş, soyutlanmış herhangi bir kentin durumu da budur. İlk *bandeirantes*'in⁵⁴ eski başkenti olan Sao Paulo XVII. yüzyılın sonunda, hatta XVIII. yüzyıldan bu zorunlu bağımsızlıkların örneği olarak kalmaya devam etmektedir. Accarius de Sérionne 1766'da, "Portekizliler Brezilya'nın içlerinde az sayıda yerleşim yerine sahipler; Saint Paul kenti en önemlisi olarak gördükleridir... Bu kent kara içlerinde oniki saatten daha derinlerdedir"⁵⁵ diye yazmaktadır. Coreal burasının, kökeni itibariyle imansız ve yasadışı her cins insandan oluşan bir tür cumhuriyet olduğunu söylemektedir.⁵⁶ "Paulis"ler kendilerini özgür bir halk saymaktadırlar. Aslında tam bir arı kovanıdır: kara içlerindeki yollarda dolaşmakta ve madenci kamplarının işesini sağlıyorlarsa da, aynı zamanda kıvılderili köylerini, Parana kıyısındaki Cizvit inzivalarını yağmalamakta, hatta talan harekâtlarını Peru ve Amazonya'ya kadar taşımaktadırlar⁵⁷ (1659).

Ancak itaatkâr veya evcilleştirilmiş ekonomiler çok sayıdadır. Nitekim Virginia tütünü, Jamaika şekeri için nasıl kendi başına davranabilir? Çünkü bunlar İngiliz piyasasının yaptığı alımlar ve Londra'nın kredileri sayesinde yaşamaktadırlar. Amerikan kolonilerinin bağımsızlığı için, fiili durumda biraraya getirilmeleri güç olan bir dizi koşulun sağlanması gerekmektedir. İngiliz kolonileri tarafından 1774'de gerçekleştirilmiş olan ilk büyük Avrupa karşıtı devrimin de gösterdiği üzere, raslantıların da lehte olması gerekmektedir.

Nihayet, koloni düzeninin daha sonra ayakta kalabilmesi, metropolün rekabetine rağmen kendi başına gelişebilmesi için yeterli bir özerk güç de gerekmektedir. Bu düzen sürekli bir tehlike değil midir? Jamaika plantasyon sahipleri köle ayaklanması dehşeti içinde yaşamaktadırlar, Brezilya'nın iç kesimleri zenci köle "cumhuriyet"lerine sahiptir; "Bravas" kızilderilileri,⁵⁸ Panama kıstağının esas hattını tehdit etmektedirler; Şili'nin güneyinde Araucanlar XIX. yüzyılın ortasına kadar bir tehlike oluşturmuşlardır; Louisiana'da 1709'daki bir kızilderili isyanı küçük bir Fransız seferi birliğinin gönderilmesini gerektirmiştir...⁵⁹

Avrupa'ya Karşı

Ama acaba "sömürge antlaşması" böylesine göze batan eşitsizliklerin damgasını yemiş olarak sürebilir miydi? Koloniler yalnızca metropollerin zenginliklerine, prestijlerine güçlerine hizmet için vardılar. Ticaretleri, hayatlarının her anı gözetim altındaydı. ABD'nin gelecekte başkanı olacak Thomas Jefferson nobranca, Virginia plantasyonlarının "Londra'nın bazı ticari firmalarına bağlanmış bir cins mülkiyet" olduğunu söylemekteydi.⁶⁰ Başka bir yakınma: İngiltere Amerika'daki kolonilerinin para kıtlığından şikâyet ettiklerini birçok kereler duymuştur. Buna hiçbir zaman çare bulmamıştır: metropol kolonileriyle lehte bir bilançoya sahip olmak istiyordu; yani onlara para sağlamak değil de, onlardan para almak istiyordu.⁶¹ Bu durumda alt konuma indirilmiş ülkelerin sabırları ne kadar büyük olursa olsun, eğer gerçek durum düzenleme ve yasalara harfiyen uysaydı; eğer mesafe -yalnızca Atlantik boyunca olan yolculukların süresini artırsa bile- belli bir özgürlüğe hayat vermeseydi; eğer her yerde hazır ve yokedilemeyen yasadışı uygulamalar çarkları yağlamasaydı, böylesine bir rejim herhalde uzun sürmezdi.

Bunun sonucunda ortaya bir gevşeklik, işleri olurluna bırakma eğilimi çıkmaktaydı. Böylece bazı bozulmalar ve yeniden dengelemeler fazla gürültüye yol açmadan kendiliklerinden yerleşmekteydi; bunlar zamanında farkedilmedikleri için, sonradan kaldırılmaları da mümkün olmuyordu. Bu durumda etkin gümrükler olmamıştır; yönetim metropolün emirlerini harfiyen uygulamaya değil de, yerel ve özel çıkarlara yönelik olarak çalışma eğiliminde olmuştur. Bundan da fazlası, mübadelelerin atılımı Amerikan ekonomilerinin parasallaşmalarına, Amerikan değerli madenlerinin kaçakçılık veya yalnızca pazar mantığına uyarak, Avrupa'ya gitmek yerine, yerlerinde kalmalarına yardım etmekteydi. "1785'ten önce kilisenin Meksika'da ondabirlerini gümüş cinsinden almak üzere köylülerle sık sık anlaşmalar yaptığı görülmekteydi".⁶² Bu ayrıntı tek başına anlamlıdır. Aynı şekilde, ileri gitmiş bir gelişmenin tanığı olan kredi de, Brezilya ülkesinin iç kesimlerine varana kadar rol oynamaktaydı. Altının burada her şeyi değiştirdiği de doğrudur: Villa Rica *consuelho*'su 7 Mayıs 1751'de krala, birçok madencinin "sahip oldukları kölelerin bedelini borçlu olduklarına dair tüm belirtiler"i bulunduğunu yazmaktadır, "öylesine ki dıştan zengin gözüken gerçekte fakirdir, ama fakir gibi yaşayan birçok kimse de gerçekten zengindir".⁶³ Bunun anlamı, bir altın madeninin efendisinin, tüccarların ona açtığı ve özellikle köle alımında kullandığı avanslar sayesinde yaşadığıdır. Gümüş üreticisi ülkelerde de aynı gelişme söz konusudur. D. A. Brading'in XVIII. yüzyılda, o sıralarda Amerika'nın ve dünyanın en büyük madenci kenti olan Guanajuato'nun öncelikli çerçevesinde olmak üzere, Yeni İspanya'ya ilişkin sürükleyici kitabının okunmasından sonra, kredi biçimlerinin burada çoğaldığı, bunların birbirleriyle çakıştığı ve birbirlerine dolandığı, kredinin yerleşik yapıyı yıkararak, yerine bir başkasını koyduğu izlenimi edinilmektedir.

Çok açık olan ders, hiç de ihmal edilemeyecek bir birikimin yerli tüccarların

kârına olmak üzere harekete geçtiğidir. Hatta İspanyol Amerika'sında o kadar çok zengin yerli beyaz tüccar vardır ki, XVIII. yüzyılın sonunda İspanya'nın kendi sömürgelerinin sömürgesi olduğu söylenmektedir. Bu sıradan bir konuşma biçimi midir? Yoksa yerlerinde kalmasını bilmeyen insanlara karşı İspanyolların duydukları şeylerin bir ifadesi midir? Her halükârda, bağımsızlık bunalımları sırasında, Yeni Dünyalı tüccarlar ile metropol kapitalistleri arasındaki sert uyumsuzluklara birçok kereler tanık olunacaktır. Boston'da böyle olmuştur. Piyasadaki tüccarların 1810'da Cadiz'deki büyük tüccarlarla bağlarını kopartmak istedikleri Buenos Aires'te böyle olmuştur. Portekiz tüccarlarına duyulan husumetin kine dönüştüğü Brezilya kentlerinde böyle olmuştur. Yankesicilik ve cinayetin geçer akçe olduğu Rio de Janeiro'da, evinde gümüş tabaklarla gösteriş yapan, parmakları yüzüklerle kaplı Portekizli tüccar iğrenilen düşmandır, olabildiği zaman ona vurulmakta ve başka bir intikama olanak olmadığı zaman da, onu gerçek bir komedi kişisi haline getiren, hödük, iğrenç, sırasında aldatılan bir koca olarak gösteren vahşi bir alaya konu edilmektedir. İspanyol Amerika'sındaki ülkelerde, deneyimsizlikleri, iddiaları ve çoğu zaman da daha önceden oluşturdukları servetlerle İspanya'dan yeni gelenleri ifade etmek için kullanılan *chapetones* veya *gachupines* kelimelerinin ne anlama geldiklerini anlamak için bir toplumsal psikoloji araştırmasının yürütülmesi gerekmektedir. Bu insanlar daha önceden yerleşmiş ve ticaret alanında egemen yerleri ellerinde tutanlara yardımcı olmak üzere gelmektedirler. Bu sayede Meksika'nın bütünü, Bask illeri kökenli veya Santander'in gerisindeki dağlardan gelen tüccarların egemenliği altındadır. Bu tüccar aileler İspanya'dan yeğenlerini, doğdukları köydeki komşularını getirtmekte, böylece kendilerine ortaklar, ardıllar ve damatlar edinmektedirler. Yeni gelenler "evlilik yarışında" zahmetsizce zafer kazanmaktadırlar. Birçok diğeri gibi, *gachupina* göçüne son vermek isteyen Meksikalı devrimci Hidalgo, 1810'da onları "bozulmuş" insanlar olmakla suçlamaktadır. "Hareketlerinin yegâne güdüsü iğrenç bir tamahkârlıktır... yalnızca siyaset nedeniyle katolikler, tanrıları paradır". *Su dios es el dinero*.⁶⁴

Endüstri

Kavgası

Kolonilerle metropol arasında ticari düzlemde olduğu gibi, endüstriyel düzlemde de bir çatışma, uzun zamandan beri hazırlanmaktaydı. Daha XVI. yüzyılın sonunda, sürekli bir bunalım tüm İberya Amerika'sını ve herhalde Amerika'nın tümünü kemirmişti.⁶⁵ Avrupa kapitalizmi o sıralarda en azından güçlük içindedir; bu durumda XVII. yüzyılda Atlantığın ötesinde kendi başının çaresine bakmak gerekmiştir. Oluşmakta olan bölgesel pazarlar mübadelelerini artırmaktadırlar. Brezilyalıları inatla And ülkelerine gitmektedirler; Şili Peru'yu buğday yönünden iase etmektedir; Boston gemileri Antillere un, tahta, Terre Neuve balığı... götürmektedir. Ve böylece sürüp gitmektedir. Endüstri boy göstermeye başlamıştır. Quito'da 1692'de "serj ve pamuklu bez... halkı giydirmeye yarayan... kaba kumaş imalathaneleri vardır. Bu kumaşlardan Peru'ya, Şili'ye ve hatta Tierra Firme ve Panama'ya gönderilmektedir. Bu sevkiyat Quito'nun (Pasifik üzerindeki) limanı gibi olan Guayaquil üzerinden yapılmaktadır. Bu kumaşlar karadan da Popayan'a taşınmaktadır".⁶⁶ Buna benzer bir kumaş atılımı Yeni Granada'da Bocorro'da,⁶⁷ Peru'nun Cuzco ilinde ve Meksika'nın kızıldeğerililerin oturduğu güney bölgesinde La Puebla'da;⁶⁸ sonradan Arjantin olacak ülkenin içlerinde, özellikle piskopos Lizarraga'nun söylediği üzere "bizim aramızda yetişen kızıldeğerililerin en nitelikli Biscaye iplikleri kadar nitelikli bir iplik yaptıkları Mendoza'da"⁶⁹ da görülmektedir. Tarımsal ürünlerin dönüştürülmesine dayalı çok

XVIII. yüzyılda Peru'da bir nakış atelyesi. Kadın işçiler melezdir. Madrid, Palacio Real, Libro Trujillo del Peru.

sayıda endüstri de gelişmiştir; her yerde sabun, mum yapılmakta, her yerde deri işlenmektedir.⁷⁰

Hiç kuşkusuz XVII. yüzyılın güç yılları esnasında, büyük *haciendalar*ın irileşmesiyle Amerikan kıtasının büyük bir bölümünün “feodalleştiği” bir dönemde kurulan bu başlangıç düzeyindeki endüstri, konjonktür düzeldiğinde yağ lekesi gibi yayılacak mıdır? Bunu görebilmek için Avrupa'nın imalat tekelinden vazgeçmesini beklemek gerekmiştir. Hiç kuşkusuz bu durum onun niyetleri arasında yer almamıştır. Şu sözler Lord Chatham'a maledilmektedir: “Eğer Amerika bir çorap veya bir nal mıhı yapmaya kalkışırsa, ona Britanya'nın tüm gücünü hissettirmeyi isterim”.⁷¹ Bu sözler eğer gerçekten söylendilerse, Büyük Britanya'nın niyetlerine, ama aynı zamanda denizaşırı gerçekler konusundaki cehaletine tanıklık edeceklerdir: Yeni Dünya kendini, ihtiyacı olanları imal etmekten mahrum bırakmıyordu.

Sonuç olarak, Amerika'nın tümü yaşanırken, kendi dengelerine ulaşmış ve kendi kurtuluş noktalarını örgütlemiştir. İspanyol Amerika'sı Yeni Dünya'nın diğer kesimlerinden daha büyük ölçüde olmak üzere, ticaret ve kaçakçılık ağlarında-ek bir özgürlük ve kâr kaynağı bulmuştur. Manilla kalyonu herkesin bildiği üzere, İspanya'nın, hatta Avrupa'nın aleyhine ve uzaktaki Çin ile Mexico'daki *consulado* kapitalistlerinin lehine olmak üzere, Amerikan gümüşünün bir kısmına el konulmasıdır. Zaten gümüş sikke ve külçelerin çok büyük bir bölümü, XVIII. yüzyılın sonuna kadar Katolik krala -fakir akraba haline gelmiştir- değil de, özel tüccarlara yönelik olmuştur. Yeni Dünya tüccarları da bundan pay almışlardır.

İngiliz Kolonileri Özgürlüğü Seçiyorlar

Yeni Dünya'nın genel itirazı önce İngiltere'nin Amerikan kolonilerinde patlak verecektir. "Ayaklanma", bu terim Boston *Tea Party*'si ve 16 Aralık 1774'de kızılderili kılığına girerek İngiliz Hindler Kumpanyası'nın limanda demirli üç gemisine süzülerek, çay yüklerini denize atan adamların hareketi için, açıkçası aşırıdır. Ama aslında vasat olan bu olayla birlikte, kolonilerle -geleceğin ABD'si- İngiltere arasındaki kopuş süreci harekete geçmiştir.

Çatışma kesinlikle, Amerika'nın geri kalanı gibi İngiliz kolonilerini de ayağa kaldıran XVIII. yüzyılın ekonomik atılımından kaynaklanmıştır; bu İngiliz kolonilerinin kalkınması herhalde daha fazla olmuştur, çünkü bunlar o sıralarda iç ve dış mübadelelerin can alıcı noktasında bulunmaktaydılar.

Bu yükselişin işareti, en başta göçmenlerin, İngiliz işçilerin, İrlandalı, İskoç köylülerin -bu İskoçlar genelde Ulsterlı olup, gemiye Belfast'tan binmektedirler- sürekli gelişleridir. 1774'ten önceki beş yıl içinde İrlanda limanlarından yola çıkan 152 gemi "44.000 kişi"⁷² getirmiştir. Bunlara bir de büyük bir Alman yerleşimi eklenmektedir. Bunlar 1720-1730 arasında Quakerların, katolik İrlandalılar ile Almanların karşısında azınlıkta kaldıkları "Pennsylvania'yı" az daha "germenleştirecek" gibi olmuşlardır.⁷³ Alman yerleşimi bağımsızlıktan sonra daha da artacaktır, çünkü İngiltere hizmetindeki çok sayıda Alman paralı askeri, savaş bittikten sonra Amerika'da kalmayı seçeceklerdir.

Bu göç gerçek bir "insan ticareti"dir.⁷⁴ 1781'de "büyük bir tüccar savaştan önce tek başına 40.000 Avrupalıyı ithal etmiş olmakla övünmekteydi. Palatinathlar, Savabyalılar ve birkaç Alsaceli. Göç Hollanda üzerinden gerçekleştirilmekteydi".⁷⁵ Ama öyle olması istensin veya istenmesin, zenci köle ticaretine benzeyen bir trafiğin konusu olanlar, esas olarak İrlandalılar olmuşlardır. Ve bağımsızlık bu akımı kesintiye uğratmamış, tersine artırmıştır. 1783 tarihli bir raporda "savaş sırasında askıya alınan İrlanda'dan yapılan ithalat ticareti, onu yapanlara büyük kârlar bırakacak şekilde yeniden başlamıştır. (Tek bir gemiyle) yeni gelen 350 erkek, kadın ve çocuk hemen işe koşulmaktadır. (Yöntem basittir) bir (gemi) kaptan(ı) koşullarını göçmenlere Dublin'de veya İrlanda'nın başka bir limanında bildirmektedir. Ortalama olarak 100 veya 80 (*livre*) *tournois* kadar olan yolculuk bedelini ödeyebilenler Amerika'ya istediklerini yapmakta serbest olarak varmaktadırlar. Ödeyemeyenler ise armatörün hesabına taşınmakta, o da alacağının karşılığı olarak, (Amerika'ya) varınca zenaatkârlar, gündelikçiler, hizmetçiler ithal ettiğini ve onlarla iş anlaşmasının onun hesabına yapılabileceğini duyurmaktadır"⁷⁶ diye açıklamaktadır. "Bunların hizmet süreleri erkek ve kadınlar için genelde 3, 4 veya 5 yıl, çocuklar için de 6 veya 7 yıl olmaktadır. En son ithal edilenleri 150-300 hesabından işe alınmışlardır,⁷⁷ kaptana cinsiyet, yaş ve gücü-

ne göre teslim edilmişlerdir. Efendileri onları yalnızca doyurma, giydirme ve barındırma yükümlülüğü altına girmektedirler. Hizmet süreleri dolunca onlara bir elbise ve bir bel verilmektedir ve tamamen serbest olmaktadır. Geçen kış, bunlardan çoğu İrlandalı olan 15-16 bin tanesi beklenmekteydi. Dublinli yöneticiler göçleri engellemekte büyük güçlüklerle karşılaşılıyorlar. Girişimciler bakışlarını Almanya'ya yöneliyorlar".⁷⁸

Sonuçta "(Atlantik) kıyılarından dağlara ve hatta batıya doğru yönelen bir göç" yerleşik hale gelmiştir... "(Ailelerin) tümü için birer tane yapılarına kadar tek bir konut herkes tarafından kullanılmaktadır. Yeni gelenler rahata kavuşur kavuşmaz, kendilerine verilen ve genelde koloni yönetimi tarafından (daha sonra onun yerine eyalet yönetimi geçecektir) satılan toprakların "bedelini ödemek üzere Philadelphia'ya gelmektedirler". Göçmenler "çoğu zaman bu yeni toprakları işler hale getirdikten sonra... satmaktadırlar. Birçok çiftçi böylece birbiri ardına altı işletmeyi tarıma açmıştır".⁷⁹ XVIII. yüzyılın sonuna ait olan bu belge, sözleşmeleri sona erdikten sonra servet yapmak isteyen göçmenleri kendine çeken, çoktan eskimiş "sınır" olgusunu iyi tasvir etmektedir. Özellikle İskoçlar ormanların içinde macera aramakta, burada kıızılderililer gibi yaşamakta, tarla haline getirilen alanları daima daha ileri götürmektedirler. Çoğu Alman olan daha az maceracı göçmenler, onların ardındaki kazanılmış toprakları işgal etmektedirler.⁸⁰

Batı toprak ve ormanlarına doğru olan bu insan hücumu, genel bir ekonomik yükselmeye eşlik etmiş ve onu harekete geçirmiştir. Gözlemciler biyolojik bir patlamaya tanık oldukları izlenimini almaktadırlar; bunlar, Amerikalılar "yapabildikleri kadar çok çocuk yapmaktadırlar. Çok çocuğu olan dul kadınlar yeniden evleneceklerinden emindirler" demektedirler.⁸¹ Bu çok yüksek doğurganlık nüfus artışı daha da şişirmektedir. Bu ritmin sonucunda, Philadelphia'nın kuzeyinde adeta hiç karışmadan tamamen İngiliz olan bölgeler böyle olmaktan çıkmışlardır ve İskoçlar, İrlandalılar, Almanlar, Hollandalılar İngiltere'ye karşı yalnızca kayıtsızlık ve hatta husumet duydukları için, bu erkenden başlayan ve çabucak hızlanan etnik karışma da metropolden ayrılma konusunda kesinlikle etkili olmuştur. New York'a yeni gelen Fransız konsolosu Ekim 1810'da, Paris'in ondan istediği üzere,⁸² "Eyalet halkının bugünkü zihin halini ve... Fransa'ya karşı gerçek tutumunu" tanımlamaya uğraşmaktadır. Bu soruya verdiği cevabı dinleyelim: "Bu konudaki kararı, oturmakta olduğum kalabalık kentten (New York o sıralar 80.000'lik bir nüfusa sahiptir) hareketle vermemek gerekir; kentin çoğu yabancı olan ve adeta Amerikalı hariç her ulustan insanlardan oluşan halkının genelde iş yapmaktan başka bir zihniyeti yoktur. New York adeta sürekli büyük bir fuardır; burada adeta her zaman hayali sermayelerle devasa işler yapılmaktadır ve bu kentteki lüks dehşet verici bir noktaya çıkmıştır. Buradaki ticaret de pek sağlam değildir; sık olarak ortaya çıkan ve çoğu zaman büyük boyutlu olan iflaslar burada fazla bir sansasyon yaratmamaktadır, üstelik bir müflisin alacaklıların hoşgörüsüne tanık olmadığı bir örnek de pek yoktur, sanki herkes aynı şeyin kendi başına da gelebileceği düşüncesiyle yaşamaktadır. Demek ki New York eyaletinin Amerikan halkını iç kesim kentlerinde aramak gerekir" diye sonuca varmaktadır. *Melting pot*'un insani dönüşümlerine gelince, Amerikalıların henüz ölçülü olan tüm kitlesi -1774'e doğru üç milyon nüfus bu yabancı katılımını hissetmekte değil midir -oranların korunması halinde, bu katkılar XIX. yüzyıl sonu ABD'sindeki kadar önemli olacaktırlar-?

Ancak böylesine bir olgu, İngiliz kolonilerinin kuzey kesimini (Yeni İngiltere, Massachusetts, Connecticut, Rhode Island, New Hampshire, New York, New Jersey, Delaware, Pennsylvania) güney kolonilerinden (Virginia, Maryland, Güney ve Kuzey Carolinalar ve Georgia) daha fazla kapsamaktadır, çünkü güney kesimi plan-tasyonların ve zenci kölelerin alanı olup, tamamen farklıdır. Bugün bile, Thomas

1801'de Boston'da State Street ve Old State House'un görüntüsü. Tuğla evler, arabalar, Avrupa modası James B. Marston'ın tablosu. Massachusetts Historical Society, Boston.

Jefferson'ın (1745-1826) Virginia içlerindeki Monticello'daki muhteşem konutunu ziyaret eden kişi, onu Brezilya'nın *Casas Grandes*'iyle veya Jamaika'nın *Great Houses*'ıyla aynı olduğunu düşünmektedir; ayrıntıdaki tek bir farkla birlikte, Jefferson'ın evinde kölelerin kaldıkları odalar, onları kitlesiyle eziyora benzeyen muazzam binaların bodrum katında yer almaktadırlar. Böylece Gilberto Freyre'in Brezilya *Nordeste*'si plantasyon ve kentleri için yazabildiklerinin çoğunu, İngiliz Amerika'sının "Güney"i, *deep south*'unun hesabına geçirmek mümkündür. Ama durumların benzerliğine rağmen, bu iki deney insani açıdan birbirlerine uzak kalmaktadırlar. Bunların arasında Portekiz ile İngiltere'yi ayıran mesafe; kültür, zihniyet, din, cinsel davranış farkları vardır. Gilberto Freyre'in sözünü ettiği *engenhos* senyörlerinin hizmetçilerle olan aşkları herkesin gözü önünde cereyan ederken, Jefferson'ın kölelerinden olan bir kıza karşı olan uzun süreli tutkusu, kıskançlıkla saklanan bir sır olmuştur.⁸³

Kuzey ile Güney'i karşı karşıya getiren zıtlık, ilerin ABD'sinin tarihini daha başlangıçtan itibaren damgalayan çok güçlü yapısal bir çizgidir. Bir tanık 1781'de New Hampshire'i tasvir etmektedir. "Burada Güney eyaletlerinde olduğu gibi 1000 köleye veya 8-10 bin akr toprağa sahip bir kişinin komşusuna, vasatlığından ötürü hakaret ettiği görülüyor" demektedir.⁸⁴ Başka bir tanık, ertesi yıl durumu paralel olarak ele almaktadır: "Güney'de küçük bir azınlık için daha büyük bir rahatlık vardır; Kuzey'de daha büyük bir kamusal refah, daha fazla özel mutluluk, mutlu bir vasatlık,

daha fazla nüfus vardır...”⁸⁵ Kuşkusuz bu aşırı bir basitleştirmedir ve Franklin Jameson tabloyu çeşitlendirmeye girişmiştir.⁸⁶ Aristokrasinin özellikle kentsel olduğu Yeni İngiltere’de bile, sayılarının çok az olmasına rağmen, gene de büyük malikâneler vardı. New York eyaletindeki “*manoir*”lar (feodal işletme birimi) toplam olarak 2,5 milyon akrılık bir alan kaplamaktaydılar ve Hudson nehrinden yüz mil kadar uzaklıktaki Van Rensselaer malikânesi 24 mile 28 mil büyüklüğündeydi, yani karşılaştırma kastıyla söylenmesi halinde, Rhode Island kolonisinin (buranın küçük boyutlu olduğu da doğrudur) tüm yüzölçümünün üçte ikisi büyüklüğündeydi. Büyük malikânelerin boyutları Güney kolonilerinde, daha Pennsylvania’dan itibaren artmakta ve Maryland ile Fairfaxlar malikânesinin altı milyon akrılık bir alan kapladığı Virginia’da bu artış daha da büyük olmaktaydı. Kuzey Carolina’da Lord Granville malikânesi tek başına, koloni topraklarının üçte birini meydana getirmekteydi. Güneyin, ama aynı zamanda Kuzeyin de bir bölümünün bazen kurnazca gizlenen, bazen de gözler önüne serilen aristokratik bir rejime doğru yattığı aşikârdır; aslında bu Yaşlı İngiltere’nin buraya taşınmış olan toplumsal sistemidir ve ekber evlat hukuku bu sistemin bal gibi kilit taşı olmaktadır. Ancak, küçük mülkiyetler aynı anda hem, engeli toprakların büyük ekim alanlarına pek izin vermediği Kuzeye doğru, hem de tarla açmak için orman yok etmenin gerektiği Batıya doğru olmak üzere, her yerde büyük malikânelerin halkaları arasına sızdıklarından, tarımın çok açık farkla başrolü oynadığı bir ekonomideki toprağın bu eşitsiz paylaşımı, en talihlilerin lehine olan, oldukça sağlam bir toplumsal dengenin kurulmasını engellemiyordu. Bu durum en azından, İngiliz yanlısı çok sayıda büyük toprak maliki hanedanını ortadan kaldıran ve müsaderelelerin, satışların ve “sakin ve huzurlu Anglo-Sakson tarzındaki”⁸⁷ gelişmeler tarafından izlenen devrime kadar sürmüştür.

Böylece tarımsal rejim, yalnızca Kuzey’le Güney’i zıtlıştırmakla yetinen bildik şemanın sunduğundan daha karmaşıktır. 13 kolonideki 500.000 zenci köleden 200 bini Virginia’da, 100 bini Güney Carolina’da, 70-80 bini Maryland’de, bir o kadarı Kuzey Carolina’da, herhalde 25 bini New York eyaletinde, 10 bini New Jersey’de, 6 bini Connecticut’da, 6 bini Pennsylvania’da, 4 bini Rhode Island’da, 5 bini Massachusetts’tedir;⁸⁸ Boston 1770’de “500’den fazla kupa arabasına sahiptir ve arabacı yerinde bir zenci görmek için ihtişamını artırmaktadır”.⁸⁹ İlginç bir şekilde, köle bakımından en zengin eyalet Virginia’dır; bu eyalet aristokrasisi *Whigs*’den yana olacaktır, yani hiç kuşkusuz başarısını bu eyalete borçlu olan devrimden yana.

Beyazların İngiltere karşısındaki özgürlüğünü talep ederken, zencilerin köleliği konusunda hiçbir kaygı duymama gibi bir çelişki görünüşte henüz kimseyi rahatsız etmiyordu. Bir İngiliz papazı 1763’te Virginia’da cemaate hitap ederken, güvence vermektedir: “kölelerin dünyanın hiçbir yerinde genel olarak, kolonilerdeki kadar iyi muamele görmediklerine tanıklık ederek, yalnızca size karşı adil olmaktan başka bir şey yapmıyorum”,⁹⁰ buradaki koloniler sözünü İngiliz kolonileri olarak anlayınız. Hiçkimse bu sözleri Incil’in sözleri olarak kabul etmeyecektir. Zaten kölelerin gerçek durumları koloni topraklarının bir ucundan diğerine, hatta Güney plantasyonlarının içlerinde bile, aşırı bir şekilde değişmekteydi. Ve Amerika’nın İspanyol veya Portekiz toplumlarıyla daha iyi birleşmiş olan zencinin, oralarda, hiç değilse bazı bölgelerde daha mutlu veya daha az mutsuz olduğunun tersini iddia etmek de pek mümkün değildir.⁹¹

Ticari Yarışlar ve Rekabetler

Onüç koloninin tümünün meydana getirdiği ülke, henüz esas olarak tarımsaldır. 1789’da “tarımda çalışan emekçi oranı ABD’nin bütünü itibarıyla en azından onda

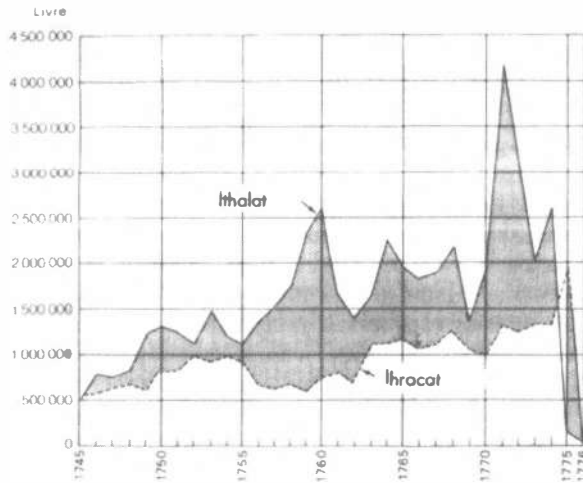
dokuzudur ve buraya yatırılan sermaye, tüm endüstri dalları bütününe yapılanından birçok kat daha büyüktür".⁹² Ama toprağın, yeni tarla açımının, ekim alanlarının önceliği kolonilerin, her şeyden önce Kuzey bölgelerinin, en başta da Yeni İngiltere'nin denizcilik ve ticareti sayesinde devrime karar vermelerini engellememiştir. Ticari hayat ekonomik faaliyetler içinde en başta geleni değildir, ama bu durum onun belirleyici olmasını engellememektedir. Kendi gözleriyle görmediği Amerika kolonilerini, İngiltere'de burnunun dibinde harekete geçen endüstri devriminden daha iyi anlamış olan Adam Smith, yankılarını ve akış sürecini algıladığı Amerikan isyanının nedenlerine ilişkin olarak, herhalde esas noktayı söylemiştir: *Ulusların Zenginliği* 1776'da, Boston olayından iki yıl sonra yayınlanmıştır. Adam Smith'in açıklaması küçük bir cümlelerin içinde yer almaktadır. Kolonilerine karşı diğer metropollere nazaran çok daha fazla cömert olan İngiliz hükümetini haklı olarak överken, "İngiliz göçmenler (in) tam bir serbestiden yararlandık"larının altını çizmiştir, ama bir kısıtlamayla bitirmeye zorunludur: bu serbesti "dış ticaretleri hariç, her noktada"dır.⁹³ İstisna büyüktür. Kolonilerin ekonomik hayatının tümünü doğrudan veya dolaylı olarak zora sokmakta, onlara Londra'dan geçme zorunluğunu getirmekte, onları İngiliz kredisine bağlamakta, ve özellikle de İngiliz "imparatorluğunun" ticari zarfının içinde kalmaya zorlamaktaydı. Oysa Yeni İngiltere'nin Boston ve Plymouth limanları aracılığıyla ticari uyanış erken olduğundan, bu kısıtlamalara ancak hile yaparak, engelin etrafından dolaşarak uyması mümkündü. "Amerikan" ticari hayatı, ona tanınmayan özgürlükleri almaması mümkün olmayacak kadar canlıdır ve kendiliğindedir. Evet ama, bu konuda ancak yarı yarıya başarılı olmaktadır.

Yeni İngiltere, Stuartlar tarafından kovulan ve ilk amaçları günah, adaletsizlikler ve bu dünyanın eşitsizlikleri karşısında korunaklı, kapalı bir toplum kurmak olan püritenlerin kitlesel göçleriyle, 1620-1640 arasında yeniden kurulmuştur.⁹⁴ Ama deniz doğal açıdan fakir olan bu ülkeye hizmetini sunmaktadır; küçük bir ticari dünya, bu bölgede erkenden yerleşik hale gelmiştir. Bunun nedeni herhalde İngiliz kolonilerinin meydana getirdiği bütünün Kuzeyinin, ana vatana daha yakın olması ve bu nedenle ona katılmaya daha yatkın olmasıdır. Veyahut da, Acadia kıyıları, Saint Laurent nehir ağzı, Terre-Neuve kıta sahanlığı buraya yakındırlar ve ona deniz ürünleriyle geçim olanağı sağlamaktadırlar. Yeni İngiltere göçmenleri "en fazla para"yı balıkçılıktan sağlayacaklardır... "Toprağın bağrını deşmeden ve bu işi İspanyollar ve Portekizlilere bırakarak, (bu parayı) onlara götürdükleri balıktan sağlıyorlar".⁹⁵

Ama Yeni İngiltere göçmenleri hemen burunlarının dibindeki bu faaliyetle yetinmemişlerdir. "Onlara Amerika'nın Hollandalıları (ve bu kelime aydınlatıcıdır) deniliyor, Amerikalıların Hollandalılardan bile daha tasarruflu deniz yolculukları yaptıkları söyleniyor. Bu özellik ve ürünlerinin ucuzluğu, onları taşımacılık konusunda üstün kılıyordu". Nitekim Orta ve Güney kolonilerinin kıyılarındaki denizciliği kendi çıkarlarına olmak üzere seferber etmişlerdir ve buğday, tütün, pirinç, endigo... gibi ürünleri uzaklara kadar götürmektedirler. İngiltere, Fransa, Hollanda ve Danimarka Antillerini iase etme işini üstlenmişlerdir: buralara balık, tuzlanmış uskumru, morina, balina yağı, et, tuzlu sığır eti ve aynı zamanda tahta, lata, hatta prefabrikte diyebileceğimiz, "tamamen yapılmış" evler götürmektedirler, "ve bir marangoz inşaatı yönetmek için sevkiate katılmaktadır".⁹⁶ Geriye şeker, melas, tayfa ile dönmektedirler. Ama aynı zamanda madeni sikke de getirmektedirler, çünkü Antiller veya yakındaki kıta limanları aracılığıyla İspanyol Amerika'sının gümüş akımının içine girmektedirler. Kuzey kolonilerinin ticari gücünü defalarca katlayan ve onun endüstriler kurmasına -gemi yapımı, yünlü kumaş ve bez imalatı, kap kakak, rom imalathaneleri, çu-

buk demir ve döküm kalıbı, dökme demir- neden olan herhalde güneye doğru olan ticari genişlemesidir.

Bunun dışında Kuzeyli tüccar ve limanlar -New York ve Philadelphia'yı unutmaksızın- yolculuklarını Kuzey Atlantığın tümüne, Madera gibi adalara, Kara Afrika kıyılarına, Berberistan'a, Portekiz'e, İspanya'ya, Fransa'ya ve tabii ki İngiltere'ye kadar yaymışlardır. Hatta Akdeniz'e bile tuzlu balık, buğday, un götürmektedirler. Üçgen ticaretler yaratan bu dünya ölçeğindeki yayılmanın İngiltere'yi oyun dışında bırakmadığı da doğrudur. Amerikan gemilerinin Amsterdam'a doğrudan gidiyor olmalarına rağmen, Londra adeta her zaman bu üçgenlerin tepelerinden biridir ve Amerikan ticareti Avrupa'nın çeşitli piyasalarıyla hesaplarını Londra'da kapatmakta, kredilerini Londra'dan almaktadır. Böylece kazancının önemli bir bölümünü burada bırakmaktadır, çünkü koloniler-İngiltere bilançosu bu sonuncunun lehinedir. Bir gözlemci 1770'te "Kolonilerin ayaklanmalarından önce bu kuruluşların (Kolonilerin) tüm paraları alış verişi ve komisyonlarla İngiltere'ye geçmekteydi ve onlara kalan zenginlik kâğıttı (para)".⁹⁷ Ancak, Amerika'nın çok erkenden bir rakip olarak ortaya çıktığı, refahının adanın refahını azalttığı ve Londra'daki ticari servetleri ürküttüğü kesindir. Bunun sonucunda öfkeye yol açan ve pek etkin olmayan kısıtlayıcı tedbirler alınmıştır. İyi bir gözlemci 1766'da şöyle demektedir: "İngiltere bugün kolonilerinin endüstrilerini rahatsız etmek ve sınırlandırmak için yararsız yasalar çıkartıyor: kötü duruma geçici çareler buluyor ve onu iyileştirmiyor"; İngiltere "bu ekonomi ve yeniden ihracat ticaretinde gümrük resimlerini, depolama ile komisyon harcamalarını ve limanlardaki ücret gelirinin bir kısmını kaybediyor. Ve kolonilerine doğrudan dönüş-

40. AMERİKA'DAKİ İNGİLİZ KOLONİLERİNİN METROPOLLE OLAN BİLANÇOLARI BÜYÜK BRİTANYA'NIN LEHİNERİDİR

Aleyhte olan bilançoları, kolonileri dış dengelerini kurmak üzere, Afrika (köle ticareti), Antiller, Akdeniz'e varana kadar Avrupa'da menzilleri olan "üçgen" ticaretlere girişmeye zorlamaktadır. Kaynak H. U. Faulkner, American Economic History, 1943, s. 123.

ler -ki bugün bir uygulamadır- özellikle 1500'den fazla tekneye sahip olan Boston ve Philadelphia'dakiler başta olmak üzere, koloni denizcilerinin yalnızca kendi kolonilerini değil, aynı zamanda tüm İngiliz kolonilerini, yabancı limanlardan yükledikleri Avrupa mallarıyla iâşe etmelerinden kaynaklanmakta değil midir? Bu da İngiliz ticaretine olduğu kadar, maliyesine de muazzam bir zarar vermeden yapılamaz".⁹⁸

Kolonilerle metropol arasında tabii ki başka çatışmalar da çıkmaktadır ve Fransız Kanada'sının 1762'de İngilizler tarafından işgali, bu durumun ertesi yıl Paris antlaşmasının hükümleriyle onaylanması belki de, İngiliz kolonilerine kuzey sınırlarında güvenlik sağlayarak, olayların akışını hızlandırmıştır. İngiliz kolonilerinin artık yardıma ihtiyaçları yoktur. Muzaffer İngiltere ve yenik Fransa 1763'te, *hiç değilse bize göre*, beklenmedik şekilde davranmışlardır. İngiltere Santo Domingo'ya sahip olmayı Kanada'ya (Fransızlardan alındı) ve Florida'ya (İspanya tarafından ona bırakıldı) tercih ederdi. Ama Jamaika plantasyon sahipleri olaya bu açıdan bakmıyorlar ve kendi avlanma sahaları olan İngiliz şeker piyasasını başkalarıyla paylaşmayı reddediyorlardı. Şeker adalarının kraliçesi Santo Domingo'yu muhafaza etmeye istekli olan Fransa'nın direnciyle birleşen plantasyon sahiplerinin bu direnci, "kar toprakları" Kanada'nın İngiltere'ye geçmesine yol açmıştır. Ama İngiltere'nin Santo Domingo'yu elde etme isteği konusunda reddedilemez bir kanıt sahibiz. Fransızlara karşı savaş 1763'te yeniden başlayınca, İngilizler adayı ele geçirmek için altı yıllarını masraflı ve verimsiz seferlerle harcamışlardır.⁹⁹ "Savaşın bu ilk altı yılındaki (1793-1799) İngiliz güçsüzlüğünün nedeni şu iki kader belirleyen kelimede gizlidir: Santo Domingo".

Her halükârda Paris antlaşmasının (1763) hemen ertesinde, koloniler ile İngiltere arasındaki gerilim yükselmiştir. İngiltere onları hizaya getirmek, yeni sona eren savaşın muazzam yükünün bir kısmını onlara taşıtmak istemektedir. Koloniler 1765'te İngiliz mallarını boykot edecek kadar ileri gitmişlerdir, bu gerçek bir vatana ihanet suçudur.¹⁰⁰ Bütün bunlar o kadar açıkça ortadadır ki, Hollandalı bankacılar Ekim 1768'de "İngiltere ile kolonileri arasındaki durum ağırlaşır, bu ülkenin (Hollanda) de etkilerine maruz kalacağı iflasların meydana gelmesi"nden kaygılanmaktadırlar.¹⁰¹ Accarius de Sérionne daha 1766'da bir "Amerikan" imparatorluğunun dikilmekte olduğunu görmekteydi: "Yeni İngiltere İspanyol kolonilerini kaybetmesi açısından eskisinden daha korkunçtur...". Evet "Avrupa'dan bağımsız" bir imparatorluk,¹⁰² bir kaç yıl sonra (1771) söylediğine göre "çok yakın bir gelecekte İngiltere'nin, İspanya'nın, Fransa'nın, Portekiz'in ve Hollanda'nın hepsinin birden refahını tehdid edecek olan" bir imparatorluk.¹⁰³ Yani, ABD'nin Avrupa ekonomi-dünyasının egemenliğine gelecekte aday olmasının ilk işaretleri daha o sıralarda farkedilmekteydi. Ve Georgetown'daki Fransız tam yetkili temsilcisinin, bundan otuz yıl sonra, 27 Brumaire, yıl X'da (18 Ekim 1801) yazdığı bir mektupta bunları açıkça söylemesi bizi şaşırtmaktadır: "ABD'yi İngiltere karşısında, birinci gücün (yani İngiltere) XVII. yüzyılın sonunda Hollanda karşısındaki konumuyla tamamen aynı durumda görüyorum, Hollanda o sıralar harcamalar ve borçlanmalardan ötürü tükenmiş olduğundan, ticari etkisinin, yalnızca ticaretin içine doğmaktan başka bir şey yapmayan bir rakibinin eline geçtiğini görmekteydi".¹⁰⁴

İspanyol ve Portekiz Sömürgeleri

İberyalı olan diğer Amerika'yla birlikte, karşımıza tamamen başka gerçekler, tamamen başka bir tarih çıkmaktadır. Bunun nedeni benzerliklerin olmaması değil de,

Kuzeyde cereyan edenin Güneyde tamı tamına tekrarlanmamasıdır. Kuzey Avrupa ve Güney Avrupa birbirlerine nazaran ortaya çıkan sapmalarını ve zıtlıklarını Atlantik'in ötesinde de yeniden inşa etmişlerdir. Bunun dışında, önemli kaymalar meydana gelmiştir; örneğin İngiliz kolonileri 1783'te özgür olurlarken, İberya kolonileri bunu 1822 ve 1824'ten önce gerçekleştirememişlerdir -ve üstelik Güneyin özgürleşmesi hayali olmuştur, çünkü eski egemenliğin yerine, yaklaşık 1940'a kadar sürecek İngiliz himayesi geçmiş, daha sonra da bayrak ABD'ye geçmiştir-. Kısacası Kuzeyde canlılık, güç, bağımsızlık, kişisel atılım; Güneyde atalet, kölelikler, metropollerin ağır eli, her "çevre" konumuna içkin olan zorlamalar.

Bu farklılıklar tabii ki farklı yapıların, geçmişlerin, farklı mirasların ürünüdür. Durum açıktır, ama onu eski elkitaplarının yaptıkları ayırımlara göre tam olarak açıklamak mümkün değildir: bir yanda iskân kolonileri, diğer yanda sömürge kolonileri. Aynı zamanda sömürge olmayan iskân kolonileri veya iskân kolonisi olmayan sömürge kolonileri nasıl olabilir? Sömürü kavramı yerine, bir ekonomi-dünya çerçevesi içinde marjinalleşme terimini, başkasına hizmet etmeye mahkûm edilmeyi, görevinin emredici uluslararası işbölümü tarafından dikte edilmesine razı olmayı kullandım. İberya Amerika'sı mekânına (Kuzey Amerika'nın tersine) verilen rol tam da budur ve bu onun siyasal bağımsızlığından önce de, sonra da böyledir.

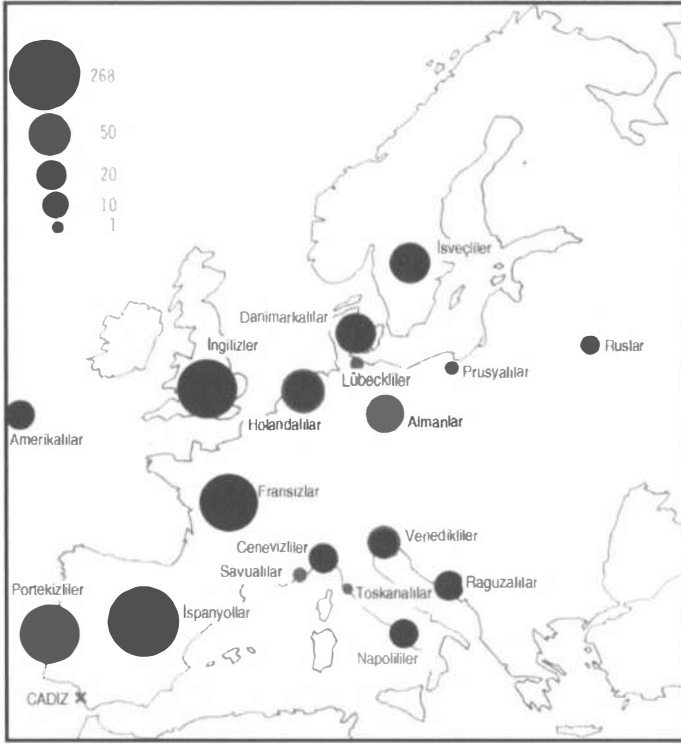
Ispanyol Amerika'sını Yeniden Ele Alırsak

Demek ki Ispanyol Amerika'sı geç olarak ve belirgin bir yavaşlık içinde özgürleşmiştir. Özgürleşme harekete 1810'da Buenos Aires'te başlamıştır ve İspanya'ya olan bağımlılık ancak İngiliz sermayesine olan bağımlılıkla silinebileceği için, bu ilk bağımlılığın ortadan kalkması ancak, Londra piyasasının kitlesel yatırımlarının başlangıcını oluşturan 1824-1825 yıllarıyla¹⁰⁵ birlikte belirginleşebilmiştir.

Brezilya'ya gelince, bu ülke tartışmasız olarak, çok canlı bir şekilde bağımsız hale gelmiştir. I. Pedro 7 Eylül 1822'de Sao Polo yakınlarındaki Ypiranga'da Portekiz'e karşı bağımsızlık ilân etmiş ve aynı yılın Aralık ayında Brezilya imparatoru ünvanını almıştır. Bu ayrılma -Lizbon'da yeni imparatorun babası VI. Joao hüküm sürmekteydi- eğer dönemeçleri itibarıyla değerlendirilecek olursa, doğrudan Avrupa ve Amerika siyasetine bağlı çok karmaşık bir iştir.¹⁰⁶ Ama biz burada bunun ancak sakin sonuçlarını aklımızda tutabiliriz.

Buna karşılık, bağımsızlık Ispanyol Amerika'sı için uzun bir dram olmuştur. Ama bizi burada, Brezilya'nın metropolden kopuşundan daha önemli uluslararası sonuçları olan bir kopuşun hazırlanma biçiminden daha az ilgilendirmektedir. Ispanyol Amerika'sı *güçle* ve daha işin başında dünya tarihinin belirleyici bir unsuru olmuştur, oysa Brezilya XIX. yüzyılın başında önemli bir altın üreticisi olmaktan çıkınca, Avrupa için daha az önemli hale gelmiştir.

İspanya Yeni Dünya'nın "devasa"¹⁰⁷ pazarını başlangıçta bile tek başına işletebilecek yetenekte olmamıştır. Tüm güçlerini, insanların, Andalusya zeytinyağı ve şarabını, endüstriyel kentlerinin kumaşlarını seferber ettiyse bile, hâlâ köhne bir güç olduğundan, ağırlık yapmayı başaramamıştır. Zaten her şeyi büyüten XVIII. yüzyılda, hiçbir Avrupa ulusu bu işe tek başına yetemezdi. Le Pottier de la Hestroy 1700'e doğru "Batı Hindlerde yapılan tüketime konu olan nesneleri zorunlu olarak Avrupa'dan çekmek zorundalar, (çünkü bu tüketim) çok büyük boyutlu olduğundan, bizim

41. BÜTÜN AVRUPA İSPANYOL AMERİKA'SINI SÖMÜRÜYOR

1784'te Cadiz körfezine giren gemilerin sayı ve kökeni (A.N., A.E., BIII, 349'a göre).

(Fransa'nın) kurabildiğimiz bir miktar imalat gücünü çok aşmaktadır"¹⁰⁸ diye açıklamaktadır. Bu durumda İspanya bir de üstelik XVI. yüzyılın sonundan önce gerilemeye başladığından, Avrupa'ya başvurmak zorunda kalmış, bu kıta da fırsatı kaçırmamak için acele etmiştir. Avrupa İberyalıların kolonilerinin sömürüsüne İspanya'dan daha fazla katılmıştır; Ernst Ludwig Carl İspanya için 1725'te, onun "adeta yabancılar için bir ambar"dan ibaret olduğunu söylemekteydi,¹⁰⁹ biz ise daha çok bir aracı olduğunu söyleyelim. İspanyol kralları, Amerika'nın başlıca kaynağı olan gümüş "taşınması" konusunda kuşkusuz katı olmuşlardır, "ama bu coing (İspanyol parası) Avrupa'nın her tarafında görülmektedir",¹¹⁰ gözlem 1676'da İngiltere kralı II. Charles tarafından yapılmıştır.

Bundan yirmi yıl önce Portekizli civit peder Antonio Viera, Brezilya'da Belém'de verdiği bir vaazda "İspanyollar madenlerden gümüş çıkartıyorlar, bunu götürüyorlar ve kârı da yabancılar alıyorlar" diye haykırmaktaydı. Ve bu değerli maden neye yaramaktadır? Fakirleri rahatlatmaya hiç değil, "yalnızca bu halklara hükmedenleri daha fazla şişirmeye".¹¹¹

İspanyolların katı yasa hükümleri bu kadar boşa çıktıysa, bunun nedeni tabii ki kaçakçılıktır: hile, hurda, rüşvet, sahtekârlık tabii ki Amerikan ekonomisi ve tica-

retine özgü değildir, ama bu büyük tablonun ölçeğine uygun olarak artmaktadırlar; bu kaçakçılık ve sahtekârlık eylem alanı olarak Atlantik'in tümüne, artı Güney denizine sahiptir. 1583'te "Adalara (Kanarya adaları) şarap götürdükleri bahanesiyle yola çıkıp, aslında Hindlere geçip, söylendiğine göre iyi bir servet edinen"¹¹² şu sözümöna masum gemilerden, bizzat II. Felipe söz etmektedir. Bir *nave*'nin Sevilla'da tamamen Yeni Dünya için yükleme yaptığı ve "memurların birinin bile farkına varmadığı"¹¹³ olmaktadır! Ve kısa bir süre sonra Hollandalılar, Fransızlar, İngilizler, çeşitli kökenlerden İtalyanlar, özellikle de Cenevizliler, Hindlere yelken açan resmi filolara mallarını yasa dışı olarak ve hiçbir güçlükle karşılaşmadan yükleyeceklerdir. 1701'de "(Sevilla) konsolosluğu filolara ve kalyonlara yükleme yapılması işinin ancak altıda biriyle ilgilendiklerini itiraf" ediyordu,¹¹⁴ oysa bu iş ilke olarak yalnızca İspanyollara ayrılmıştı.¹¹⁵

Okyanus'un öteki yanında, "Kastilya Hindleri"nde, sahtekârlık aynı şekilde başını almış gitmekteydi. Bir İspanyol seyyahı 1692'ye doğru "Lima'dan yola çıkan kralın hazinesi (her yıl) en aşağı yirmi dört milyon sekizlik sikke değerindedir,"¹¹⁶ ama Lima'dan Panama'ya, Porto Belo'ya, Havana'ya varmadan önce... *corrige*yorlar, memurlar, gümrükçüler vs., hepsi de iştahlı olan bu adamlar ondan kendi paylarını kemirmekteydiler"¹¹⁷ diye işaret etmektedir. Hem savaş, hem ticaret gemileri, hem de kalyonlar düzenli iç sahtekârlıklara fırsat yaratmaktadırlar. Dış sahtekârlıklara gelince, bunlar XVII. ve XVIII. yüzyıllarda artmaktadır. Yerleşik sömürge sistemlerinin yanı sıra, çevik ve etkin karşı sistemler oluşturulmuştur. Örneğin Saint-Malo teknelerinin, herhalde İspanya Veraset Savaşından önce başlayan ve bu savaşın 1713'te sona ermesinden sonra da süren Güney denizindeki yolculukları, bunların arasında yer almaktadır. İspanyol donanması onları ilke olarak 1718'de kovmuştur,¹¹⁸ ama Saint-Malolular 1720'de¹¹⁹ ve 1722'de¹²⁰ gene geri gelmişlerdir. Amerika'nın İspanyol olmayan limanlarından, kıtanın fazlasıyla geniş ve asla iyi korunamayan kıyılarına olan seyrüsefer de bu karşı sistemlerin arasında yer almaktadır. "Mızrak uzunluğu" denilen bu ticaret, Hollandalılar tarafından Saint-Eustache ve Curaçao'dan (1632'den beri onlara aittir) itibaren, İngilizler tarafından Jamaika'dan itibaren, Fransızlar tarafından Santo Domingo'dan ve sahip oldukları diğer Antil adalarından itibaren uygulanmaktadır. Ve 1699'da Darien kıstağına güç kullanarak ve şamatayla yerleşen, tehlikeye girmekten kaçınmayan İskoçlar da bu ticarete katılmayı hedeflemekteydiler. Bunlar Darien kıstağına yerleşirlerken "bizzat Ana Kara kıyısında" yer tutarak, daha uzakta konumlanmış olan İngiliz ve Hollandalıların ayaklarını kaydıracaklarını umuyorlardı.¹²¹ Kuzey Amerika denizcileri de bu işin dışında kalmamışlardır. 1780'lere doğru bunlara ait balina gemileri, Peru açıklarında demir atma bahanesiyle, bu ülkeye, beklenene üzere yerli tüccarların hüsnü kabul gösterdikleri kaçak mallar sokmuşlardır, çünkü yerli tüccarlar bunları düşük fiyattan almakta ve hiç de düşmeyen "resmi" fiyattan satmaktadırlar.¹²²

Ama büyük çaplı sahtekârlık, kuşkusuz uzun süre, Potosi'den çıkan İspanyol gümüşlerinin yolunu Portekiz Amerika'sına -Brezilya- saptırma olmuştur. En büyük ulaşım yolu, 1580'den itibaren Rio de la Plata olmuştur.¹²³ İki tacın 1640'ta ayrılmalardan sonra, Portekizliler diretecekler ve bugünkü Uruguay topraklarında yer alan, Colonia do Sacramento adlı (1680'de işgal edilmiştir) küçük bir toprak parçası sayesinde, ideal bir konuma sahip olacaklardır. İspanyollar 1762'de burayı kuşatmak zorunda kalmışlar ve güç kullanarak işgal etmişlerdir.¹²⁴

Ama kaçakçılık yerel tüccarların suç ortaklığı ve gözetimle görevli yetkililerin rüşvetçiliği olmadan gelişmezdi. Kaçakçılık muazzam bir ölçekte geliştirse, bunun nedeni J. Accarius de Sérionne'un dediği gibi "bu ticaretin muazzam kârının, onun hem büyük tehlikelere, hem de rüşvet masraflarına göğüs gerecek durumda olması"dır.¹²⁵ Öylesine ki, 1685'te satışla geline Amerika'daki valilik görevlerinden söz

eden kimliği belirsiz biri, “bunların her zaman yabancı malların girmesine izin vermek üzere verilen sessiz beratlar” olduklarını ilân etmektedir.¹²⁶ Böylece Lima’da daha 1629-1630’da kaçakçılık yargıcı makamına atanmış olan çok saygın bir *oidor de la audiencia*’nın evinde yasak mallar depolandığını, rüşvet alırken yakalandığını ve çok saygın *oidorluk* yaşamını gene de sürdürdüğünü görmüyor muyuz?¹²⁷

Zaten eğer kaçakçılığın iyi havarilerine kulak verilecek olursa, bunlar yalnızca kamunun iyiliği için çalışmaktadırlar. Bir Fransız 1699’da “Kalyonların onlara gerekli malların yarısını bile getirmediikleri Amerika İspanyolları, yabancıların (yani o dönemde özellikle Fransızlar) bunları getirmek için gelmeleriyle rahatlamaktadırlar”.¹²⁸ Bu yasadışı ticaret “tüm mal gönderenler tarafından” kolaylaştırılmaktadır, öylesine ki “200’den fazla (gemi), çok ağır cezalarla yasaklanmış olan bu ticareti tüm Avrupa’nın ve İspanyolların gözlerinin önünde yapmaktadırlar...”. Hatta 1707 tarihli bir Fransız raporu “*Triomphant, Gaspard, Duc de la Force...* adlı Fransız gemilerinin yüklerinin, daha yola çıkmadan önce Vera Cruzlu toptancılara satıl”dığını ifşa etmektedir!¹²⁹ O sıralarda XIV. Louis’in Fransa’sı ile geleceğinden pek emin olmayan V. Felipe’nin İspanya’sının arasında bir işbirliği olduğu doğrudur.

Her zaman varolan sahtekârlığın önemi, dönemine göre değişmektedir. Gerçeğe yakına benzeyen hesaplamalar, bunun 1619’dan sonra ve hatta daha erkenden, İspanyol imparatorluğunun normal ticaret (resmi) hacmini aştığı izlenimini vermektedirler. Bu durum 1760’lara kadar, yani bir yüzyıldan daha fazla sürmüş olmalıdır.¹³⁰ Ama bunlar, sağlamalarının yapılması gereken varsayımlar olarak kalmaya devam etmektedirler. Ve eğer tarihsel araştırma zahmete girişecek olursa, bu kez yalnızca İspanyol arşivleri değil, aynı zamanda Avrupa arşivleri son sözü söyleyeceklerdir.

İspanyol İmparatorluğu Toparlanıyor

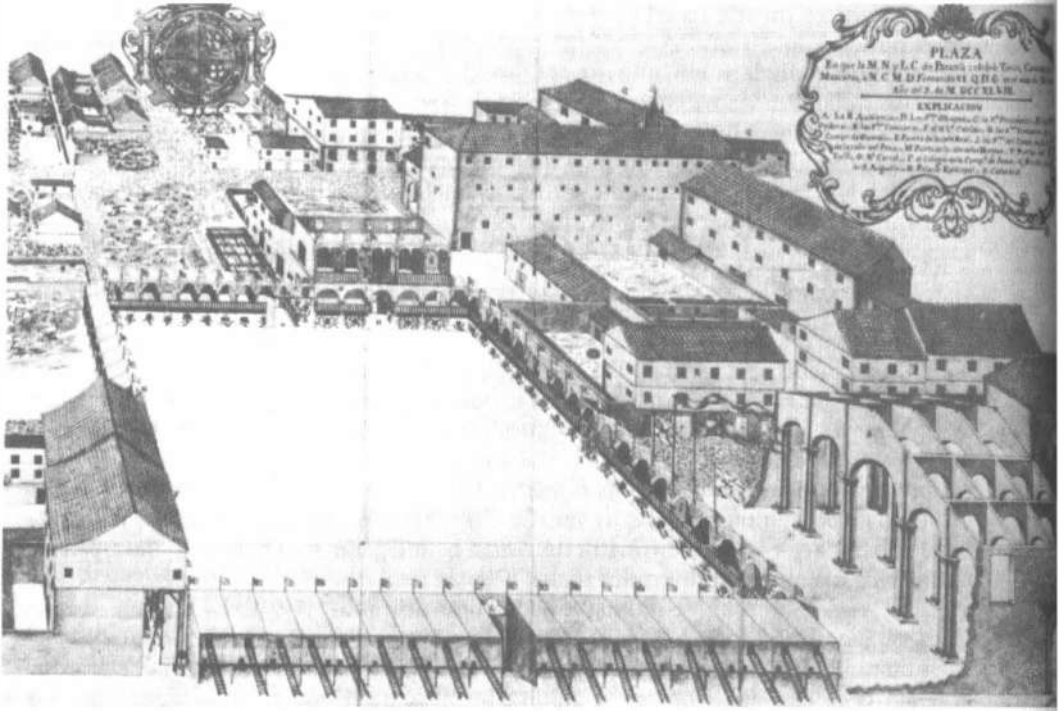
İspanyol yönetimi sonunda bu düzensizliklere tepki göstermiştir. Yavaş ve güç bir toparlanma başlamıştır, ama bu müdahale XVIII. yüzyılın son yıllarıyla birlikte enerjik ve “devrimci” bir şekilde yürütülmüştür. Şunu hemen başta söyleyelim, metropol tarafından bu yönde alınan idari tedbirlerin gerçek ağırlıkları her zaman kabul edilmektedir, örneğin emniyet kurumu, bir cins kültür aktarımıyla, Amerika’ya Fransız kurumlarının basit bir yerleşmesi değildir; bunlar aynı zamanda Madrid yönetiminin eski yönetim makamlarını ellerinde tutan yerli beyaz aristokrasilerini kırma konusundaki bilinçli siyasetlerine de cevap vermektedirler. Aynı şekilde İsa Cemiyeti’nin kaldırılması (1767), otoriter ve güce dayalı “askeri” bir rejimin başlangıcı olarak ortaya çıkmaktadır ve bu rejim bir cins ahlaki düzenin yerine geçmektedir -ve ne yazık ki daha sonra ortaya çıkacak bağımsız devletler bu rejimin mirasçısı olacaklardır-. Bu alanda da bir dönüşüm, adeta bir devrim söz konusu olmuştur. Bunun tüm şerefini, Fransa’dan giderlerken eşyalarıyla birlikte merkezi monarşinin ilkelerini ve merkantilist uygulamaların alet kutusunu götürmüş olan Bourbon hanedanına mı atfetmek gerekir? Acaba bu daha çok, İspanya’da etkili olan ve Aydınlanma yüzyılında da tüm avrupa’da etkili olacak olan güçlü bir değişim arzusunun sonucu mudur? Claudio Sanchez Alborno¹³¹ İspanya’nın dönüşümünün kökeninde Bourbon monarşisinin değil de, Fransız asıllı hanedana yarımadaının yolunu açan İspanyolların değişme arzusunun bulunduğunu söyleyecek kadar ileri gitmektedir.

İslahatçıların dikkati 1713'ten itibaren doğal olarak oyunun en büyük ödülüne, sonuncu şansa, yani Yeni Dünya'ya yönelmiştir. İspanya Atlantığın öte tarafında yarattığı şeyi muhafaza edebilir miydi? Gemileri savaş sırasında Amerika kıyılarında fink atmış olan Fransa ne Güney denizi, ne de Yeni İspanya üzerindeki tutkularından vazgeçmişti. Fransız hükümeti Law döneminde Louisiana'dan hareketle, İspanya'nın yakındaki topraklarını ele geçirmeyi düşünmüş değil miydi? Bu en azından 1720'de hırçın bir İspanyolun düşündüğü şeydir: "Yeni İspanya krallığının bölündüğünü ve eğer Tanrı yardım etmezse, Fransız egemenliğine geçtiğini görme mutsuzluğuna uğrayacağız" diye yazmaktadır.¹³² Göze daha az batan İngiliz tehlikesi daha da vahimdi ve 1713 Utrecht antlaşmasıyla verilen *asiento* ile, izinli gemi çifte tavizine dayanmaktaydı; bu durum *South Sea Company*'ye meşru ve gayrimeşru sahtekârlıkların avantajlarını biraraya toplama fırsatı vermektedir.¹³³

Ama hiçbir şey, telâfi edilemez bir şekilde kaybedilmemişti. Yönetim işe koyulmuş ve 1714'de Fransız modeline göre bir Donanma ve Hindler Bakanlığı kurmuştur; aynı yıl bir de Honduras Kumpanyası kurulmuştur; 1728'de ise ileride başarılı olacak bir Caracas Kumpanyası, 1740'ta bir Havana Kumpanyası¹³⁴ kurulacaktır. Sevilla tekelinin organı olan *Casa de la Contratacion* 1717-1718'de Cadiz'e aktarılmış, *Consejo de Indias* da bu kente getirilmiştir, yani Sevilla'yla uzun zamandan beri çatışma halinde olan kent, artık Hindlere yönelik tek liman haline gelmiştir. Ayrıcalıklı kumpanyaların bir başarı olmadığı doğrudur; hatta 1756'da bunların tekeline son vermek gerekmiştir.¹³⁵ Ama bu başarısızlık kuşkusuz, serbest ticaretin "ağır filolar sistemi"nin dışında gelişmesine yardım etmiştir.¹³⁶ Çünkü bu sistem Yeni Dünya ekonomilerini düzenli bir şekilde harekete geçirme yeteneğine sahip değildir. Kayıtlı gemi seferlerini başlatan 1735 islahatı¹³⁷ hemen etkin olmamıştır, çünkü *siciller* başıbozuk teknelerle yolculuk alışkanlığını hemen yokedememiştir. Ama "1764'e doğru... İspanya ile Yeni Dünya arasındaki ilişkiler düzenli olmaya başlamıştır".¹³⁸ Cadiz ile Havana ve Puerto Rico arasında aylık, ve Rio de la Plata'ya da iki aylık gemi seferleri konulmuştur. Nihayet, 12 Ekim 1778 kararnamesi Amerika ile 13, sonra da 14 İspanyol limanı arasındaki ticaretin serbest olduğunu ilân etmiştir.¹³⁹ Bunun devamında İspanya ile Yeni Dünya arasındaki trafiklerde çok büyük bir yükselme kaydedilmiş ve zorunlu olarak İspanya'nın denizasıırı toprakları üzerindeki egemenliği güçlenmiştir.

Başka bir önemli tedbir de, 1776'da Buenos Aires kral naipliğinin kurulmasıdır: bu tedbir Rio de la Plata üzerinden yapılan kaçakçılığı dize getirmiştir. İspanyol Amerika'sının tümü itibarıyla yasadışı uygulamalar kuşkusuz mutlak rakamlarla artmış, ama genel ticari atılıma nazaran, *nisbi olarak* azalmıştır (1790'lı yıllarla birlikte kaçakçılık resmi ticaretin üçte birine düşmüştür). Faal bir gözetim, seyirlik, hatta komik olaylarla birlikte yerleşmektedir. 1777'de Maracaibo kıyısında, Orna adasının Hollandalılar tarafından gizlice, ama bal gibi işgal edildiği ve buraya atadıkları valinin "tüm İspanyol ve diğer uluslardan buraya kaçan suçlu, katil ve kaçakçıların" baş koruyucusu haline geldiğini keşfetmemişler midir?¹⁴⁰

Ama sağlıklı bir bünyenin aleyhine yapılan kaçakçılık, İspanyol imparatorluğunun sağlamlığını geçen yüzyılda olduğu kadar ağır bir şekilde tehdit etmemektedir. Hatta islah edilen sistem iki ciddi sinamadan bile geçmiştir: 1780'de Peru'da Tupuc Amaru isyancıları¹⁴¹ ve 1781'de Venezüela'da *Comunidades*; bunların her ikisi de, kısmen "Bourbon modernleşmesi"nin tahrik ettiği kitlesel isyanlardır. Peru toplumu çok sert bir şekilde sarsalayan Tupuc Amaru isyanı, kızılderili, melez ve kreol kitlesini harekete geçiren tüm akımların karmaşasını gündeme getirmiştir. Ama derinliklere ilişkin "harika" gösterge olan bu geniş hareket ancak beş ay sürmüştür: kiliselerin, atelyelerin, *haciendaların* tahrip edilmesi ancak bir süre devam etmiş ve isyan

Panama Plaza Mayor'u, 1748. Amerika'daki İspanyol kentlerinin tipik özelliği olan bu meydanın çevresinde, Audencia, katedral, Cabildo, kamusal bir şenlik için hazırlanan oturma yerleri, boğa güreşi, oyunlar ve şenlikler. Suluboya. Archivo General de Indias, Sevilla.

parçalanmıştır, sonunda da İspanyollar tarafından devşirilen ve silahlandırılan kızıl-derili yardımcı birlikleri için üstesinden gelmişlerdir.

Bütün gelişmeler gibi, Amerika'daki de eski düzenlerin tahribine yol açmıştır. Bourbonlar bilinçli bir şekilde, uzun zamandan beri varolan ayrıcalıkları kabul etmişlerdir. Mexico ve Lima'daki eski *consulados*'un¹⁴² yanı sıra, öncellerine rakip ve komşu başka *consulados* kurulmuştur: böylece Vera Cruz *consulado*'su Mexico *consulado*'sunun eski gücüne karşı dikilmiştir. Bu arada Avrupa mamul mallarının kitlesel akımı (özellikle İngiltere ve İspanya'dan) yerel pazarları istila etmiş; kitleleri ve düşük fiyatlarından ötürü yerel endüstrilerin tedricen yok olmalarına yol açmıştır. Nihayet, ticari akımlar yerel ticaret için bazen lehte, bazen aleyhte olmak üzere değişmektedirler. Örneğin maden bölgesi Yukarı Peru'dan mahrum kalan (burası 1776'da Buenos Aires kral naipliğine bağlanmıştır) Peru,¹⁴³ yiyecek ve dokuma talepleriyle ekonomisini dengeleyen eklentiye kaybetmiştir. Gene örnek olarak, Yeni İspanya 1785 ve 1786'daki korkunç kıtlıklarla birlikte müthiş çalkantılara tanık olmuştur¹⁴⁴ ve sükûnete, en azından hayali bir huzura yeniden kavuşması için, egemen sınıfların (kreoller ve *gachupmas*) aralarında korkunç bir ateşle boğuşmamaları gerekmiştir.

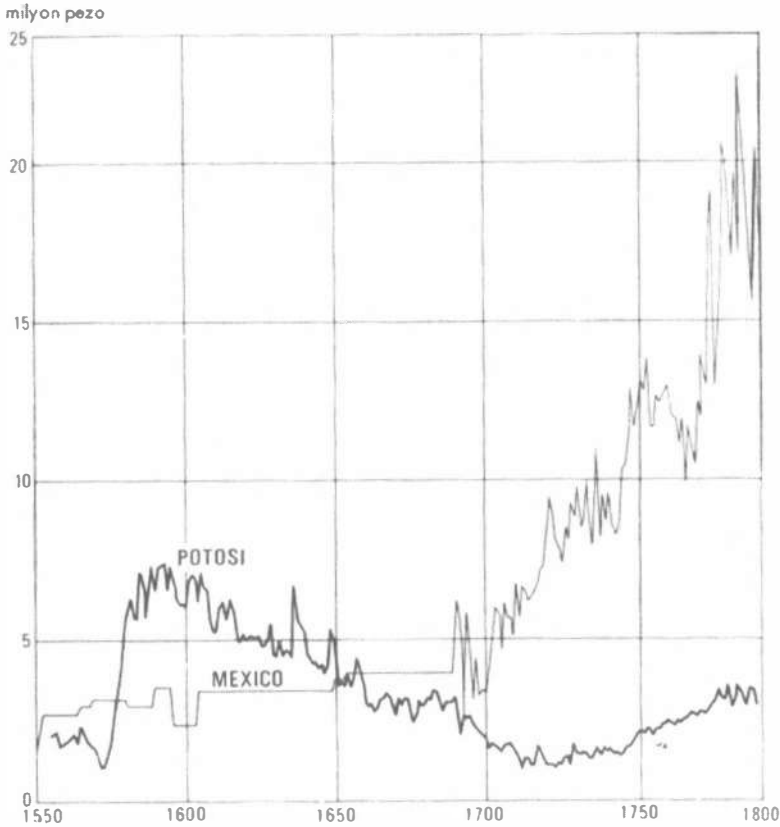
Hazinelerin Hazinesi

Daha sonra Latin Amerika olarak adlandırılacak olan İspanyol-Portekiz Amerika'sının bütününe kaderi tabii ki, kendinden daha geniş bir bütüne, bu Amerika'nın sıkı sıkıya elde tutulan ve çevresel bir alanından ibaret olduğu Avrupa ekonomi-dünyasının bütününe bağımlıdır. Bu ekonomi-dünya onun tabiiyet bağlarını çözebilir miydi? Hem evet, hem hayır. Özellikle hayır. Ve bunun birçok nedeni vardır ve bunların en önemlisi Brezilya ve İspanyol Amerika'sının şurada veya burada birkaç gemiye, hatta denizciye sahip olmalarına rağmen, denizci güçler olmamalarıdır (ABD'nin durumu böyle değildi, çünkü bu ülkenin gerçek "kurucu babaları" denizciler olmuştur). Gene hayır, çünkü İspanyol Amerika'sı daha XVIII. yüzyıldan önce ve bu belirleyici yüzyıl esnasında çifte bir bağımlılık altında yaşamaktadır -İberya metropollerine (İspanya ve Portekiz) ve Avrupa'ya (hepsinden önce İngiltere) olan bağımlılık-. İngiltere kolonileri her şeyin olup bitmesi için yalnızca tek bir zinciri, onları İngiltere'ye bağlayanını kırmak zorunda kalmışlardır. Öteki Amerika bunun tersine metropollerine karşı olan bağımlılığını kırdıktan sonra, Avrupa'dan kurtulmuş olmamaktadır. Onu uzun zamandan beri gözetim altında tutan ve sonuncu iki efendiden, yalnızca birinden kurtulmuştur. Avrupa Amerika'nın altın ve gümüşünden nasıl vazgeçebilirdi? Daha bağımsızlık devrimlerinden önce herkes acele etmektedir. Yakın olduğu tahmin edilen miras kime kalacaktır? İngiliz 1807'de Buenos Aires'i işgal etmiş, ama kenti elinde tutmayı başaramamıştır; Fransız 1807'de Portekiz'i, 1808'de İspanya'yı istila etmiştir, böylece İspanyol kolonilerinin azad olmalarını hızlandırmış, ama daha öteye gitmemiştir.

Bu acele, bu tamahkârlık haklı çıkmış mıdır? Akıl mı, yoksa serap mı? Amerika XIX. yüzyılın başında, Nicolas Bousquet'nin düşündüğü gibi, dünya hazinelerinin hazinesi miydi? Sorunu çözebilmek için rakamlar, İspanyol Amerika'sı ve Brezilya'nın GSMH'lerinin tahmin edilmesi, artı İspanyol Amerika'sının Avrupa'ya sağlayabileceği artığın hesaplanması gerekir, çünkü el konulabilecek hazine işte bu artıktır.

Güvenilebilir yegâne tahmin, yalnızca 1810'da Yeni İspanya'ya ilişkin olmak üzere, Vera Cruz *consulado* sekreteri José Maria Quiras tarafından düzenlenenidir.¹⁴⁵ Üstelik o da Yeni İspanya'nın yalnızca *fizik ürün*'nü milyon pezo olarak vermektedir; yuvarlanmış rakamlarla tarım 133,8; imalat 61, madencilik ürünleri 28, toplam 227,8 (demek ki şaşırtıcı bir durum olarak, madenciliğin katkısı bütününcü ancak % 12,29'u olmaktadır). Ama fizik üründen GSMH'ya nasıl geçilebilir? Önce kaçakçılığın muazzam tutarını ekleyerek ve aynı derecede büyük olan hizmet kitlesini de hesaba katarak: nitekim Meksika seyrüsefere uygun nehirlerden yoksundur; katır kervanlarıyla yapılan taşıma büyük yer tutmakta, güç olmakta ve müthiş pahalıya mal olmaktadır. Ama GSMH'nın tutarı olarak düşünülebilecek rakam gene de 400 milyon pezo aşamaz. Ve Yeni İspanya *maden* üretiminin İspanyol Amerika'sının geri kalanına eşit olduğu sıklıkla söylendiğinden, ekstrapolasyon yaparak, bu Amerika'nın toplamı için (16 milyon nüfus) Meksika'ninkinin iki katı bir GSMH, yani en fazlasından 800 milyon pezo rakamını önermek mümkün müdür? Nihayet, 1800'lerin Brezilya'sı için eğer J. A. Coatsworth'ün¹⁴⁶ ileri sürdüğü hesaplamalar kabul edilecek olursa, bu ülkenin GSMH'sı Meksika'ninkinin yarısından biraz daha az, yani 180 milyon pezo civarında olacaktır. Latin Amerika demek ki, bütünü itibarıyla bir milyar pezodan biraz daha az bir toplam GSMH rakamına ulaşacaktır.

Fazlasıyla raslantıya tabi bu rakamlar hiç değilse bir sonuca varmaya, *pro capi-*

42. AMERIKAN GÜMÜŞÜNÜN İKİ DEVRESİ

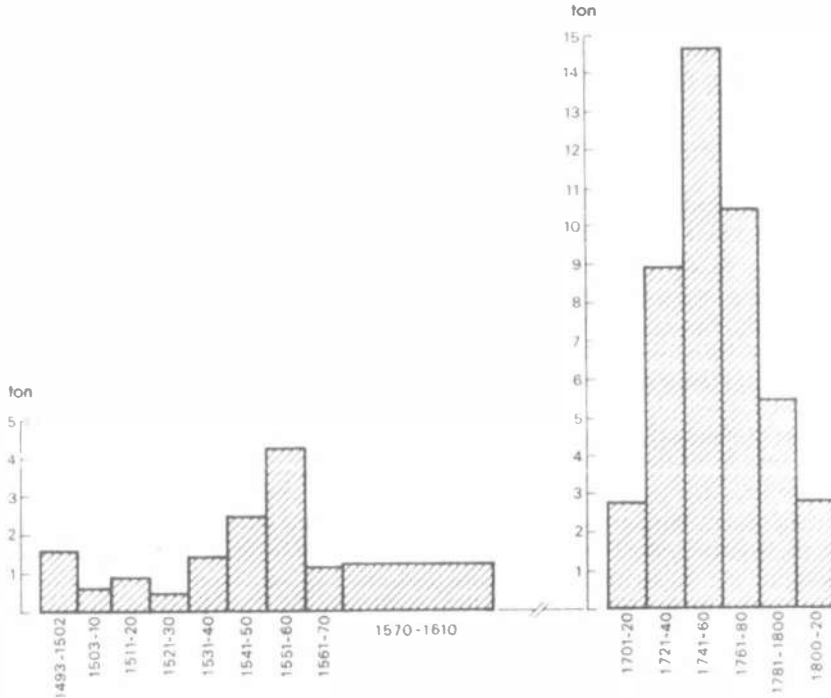
M. Moreyra Paz-Soldan (in, Historia, IX, 1945)'a göre Potosi eğrisi, W. How'a göre (The Mining Guild of New Spain, 1770-1821, 1949, s. 453 vd.) Meksika'daki para basım eğrisi. Amerikan gümüşünün ilk devresinin belirleyici atılımını Potosi vurgulamaktadır. XVIII. yy.'ın sonunda Meksika madenlerinin atılımı, o zamana kadar ulaşılmamış düzeylere çıkacaktır.

te gelirin düşüklüğünü belirlemeye izin vermektedirler: 6 milyon Meksikalı başına 66,6 pezo; İspanyol Amerika'sının bütünün 16 milyonluk nüfusu başına 50 pezo; 3 milyondan biraz daha fazla nüfusa sahip Brezilya'da adam başına 60 pezodan daha az. Öte yandan, Coatsworth'ün kabul ettiği rakamlara göre,¹⁴⁷ 1800'de Meksika'nın *pro capite* geliri ABD'ninkinin % 44'ü kadar olmalıdır; bizim hesaplarımıza göre (Coatsworth'ünkiler 1950 rayicinden dolar cinsindendir), ABD'nin *pro capite* geliri dönemin 151 pezo veya dolarıdır (iki para o sıralarda eşdeğerlidir). Rakam saçma değildir, hatta Alice Hanson Jones'un en gelişmiş üç Amerikan kolonisine ilişkin incelemesinde kabul ettiği 200-336 dolar rakamıyla kıyaslandığında bile geçerliğini yitirmemektedir.¹⁴⁸ Kuzeyin bu talihli kolonilerine nazaran, Güneyin en talihlisi olan Meksika'nın *pro capite* geliri % 33 civarında olacaktır. Daha sonra açık sadece büyüyecek, oran 1860'ta % 4'e düşecektir.

Ama bizim burada tek sorunuz, İberya Amerika'sı halklarının hayat düzeyi-

ni saptamak değildir; asıl sorunumuz bu Amerika'nın Avrupa'ya yaptığı ihracatın, o kitleden aldığına nazaran fazla olan kısmını hesaplamaktır. 1785 yılı için resmi rakamlar¹⁴⁹ İspanya yönünde 43,88 milyon pezoluk bir değerli maden, artı 19,41 milyon pezoluk bir mal ihracatını göstermektedirler, yani toplam olarak 63,3 milyon pezo (altın ve gümüş % 69,33, hızlı bir yükselme halindeki mal % 27,6). İspanya'dan Amerika'ya ters yöndeki ihracat 38,3 milyon, bilanço fazlası 25 milyon pezodur. Tartışmalı olan bu rakamı yorumsuz kabul edelim. Eğer buna Brezilya'nın payını (bu toplamın % 25'i, yani 6,25 milyon) eklersek, 30 veya 31 milyon pezo, yani tüm İspanyol Amerika'sı GSMH'nin % 3'üne ulaşırız, ama bu rakam resmi verilere dayandığından, kaçakçılığın büyük payını hesaba katmayan alt sınır olmaktadır. Bu 30 milyon pezo sterling liraya çevirelim (5 pezo = 1 sterling lira), bu durumda Avrupa'nın Amerika'dan çektiği servet en azından 6 milyon lira olacaktır. Bu açıkçası muazzam bir tutardır, çünkü 1785'e doğru, İngiltere de dahil olmak üzere Avrupa'nın tümü Hind'den 1.300.000 lira çekecektir.¹⁵⁰

İspanyol Amerika'sı (yaklaşık 19 milyon nüfus) demek ki Avrupa'ya her yıl

43. AMERİKAN ALTINININ İKİ DEVRESİ

Bir "İspanyol" devresine (Antiller, Yeni İspanya, Yeni Granada, Peru altını) bir "Portekiz" devresi (Brezilya altını) eklenmiştir. Birincisi 120 yılda, Avrupa'ya dağılan 170 ton altındır; ikincisi aynı zaman aralığında 442 ton altın, yaklaşık üç katıdır. Yıllık ortalamalar ve ton olarak hesaplanan rakamlar tamamen güvenilir değildir; tek bir kesinlik: Brezilya devresinin ezici üstünlüğü. İspanyol rakamları, P. Chaunu, *Conquête et exploitation des Nouveaux Mondes*, 1969, s. 301 vd'dan; Portekiz rakamları, F. Mauro, *Etudes économiques sur l'expansion portugaise*, 1970, s. 177'dendir.

Hind'den (100 milyon kadar bir nüfus) dört veya beş kat daha fazla katkıda bulunmaktadır. Burası dünyanın bir numaralı hazinesidir, üstelik bir de halkın hayalinde masalsı boyutlara ulaşan bir hazine. Bir Fransız acentesi, Devrim ve Napoléon savaşlarının Amerikan piyasasında, denizde tehlikeye sokulmak istenilmeyen maden ürünlerinin yığılmasına neden olduğu bir sırada, 1806'da şöyle yazmaktadır: "Eğer söylendiğini duyduklarım doğruysa, Peru, Santa Fe (Bogota'daki) ve Meksika gibi üç kral naipliğinin darphanelerinde külçe, altın ve gümüş sikke olarak 100 milyon gurutştan fazlası vardır; tabii maden sahiplerinin ellerindeki miktarları da unutmamak gerek... Kapitalist tüccarlar savaş nedeniyle sevkiyatlarını durdurmak zorunda kaldılar". Kacık ticaret "bu paranın (ancak) bir kısmını dolaşıma sokabilmiştir".¹⁵¹

İngiliz siyaseti böyle bir avın cazibesine kapılmıştır, ancak Lizbon kralının 1808'de kaçtığı Brezilya'ya ve Wellington komutasındaki İngiliz ordusunu yavaş yavaş ve zorlukla serbest bırakan İspanya'ya saygılı davranmak istediğinden, tereddüt edecektir. Bunun sonucu olarak İspanyol imparatorluğunun çözülmesi yavaş bir şekilde gerçekleşmiştir. Ama bu son kaçınılmazdı: İspanya'nın endüstrileşerek kolonilerini kendi eline almasıyla, Amerika ile Avrupa arasındaki basit bir araçtan daha başka bir şey olurdu, "imparatorluğun çöküşü yakında, çünkü başka hiçbir ulusun, onun İspanyol olarak kalmasında çıkarı yoktur". Ve özellikle de, uzun süre kurnazlık yapmak zorunda kalan, ama Fransa'yı alt ettikten ve Amerikan devrimi tamamlandıktan sonra tedbirli olmak zorunda kalmaktan kurtulan, diğer tüm ulusların üzerindeki ulusun çıkarı yoktur. 1825'te, eski İspanyol ve eski Portekiz Amerika'sının yeni devletlerindeki maden girişimlerine ve piyasalarına yatırımlarını artıran İngiliz kapitalistlerinin hücumu söz konusudur.

Bütün bunlar mantıklıdır. Avrupa ülkeleri İngiliz örneğine göre endüstrileşmekte ve tıpkı onun gibi koruyucu gümrük tarifelerinin ardında, kendilerine sığınak oluşturmaktadırlar. Bu durumda Avrupa ticareti soluksuz kalmaktadır.¹⁵² Bunun sonucunda deniz aşırı pazarlara yönelmek zorunlu hale gelmektedir. Böylesine bir yarışta, İngiltere en iyi konumdadır. Üstelik en güvenilir ve en kısası olan finans yolunu kullanmaktadır. Artık İngiltere'ye bağımlı hale gelen Latin Amerika, 1787'de kurulan ABD bile, erkenden sahip olduğu avantajlara rağmen, tamamen dışına çıkmakta çok zorlanacağı Avrupa ekonomi-dünyasının çevresinde kalacaktır. Yeni Amerika'nın kaderi kote etmeler, borçlanmalar, yükselişler ve inişlerle Londra borsasında ve ikinci derecede olmak üzere Paris borsasında belirlenmektedir.¹⁵³

Ama hazinelerin hazinesine geri dönmek üzere, bu hazine eğer hâlâ yerli yerindeyse de, XIX. yüzyılda hissedilir bir şekilde azalmışa benzemektedir. Tüm "Güney Amerikan" borçlarının rayiçlerinin altında kote edilmeleri, daha şimdiden bir işarettir. Avrupa ekonomisinin gerilemesinin (1817-1851) kendini Güney Amerika'da 1810'dan itibaren çok erkenden göstermesi ve bu çevre bunalımının feci bir düzen bozucu olması, Meksika GSMH'nın 1810'dan 1860'lı yıllara kadar gerilemesi, İspanyol Amerika'sının XIX. yüzyılın ilk yarısındaki tarihinin oldukça karanlık renklerini işaret eden diğer göstergelerdir. Amerikan "hazineleri" zayıflamış, aynı zamanda israf da edilmişlerdir, çünkü uzun bağımsızlık savaşları iflas ettirici olmuştur. Tek bir örnek yetinmek üzere, Meksika'nın madenci kitlesi o sıralar, kelimenin tam anlamıyla infilâk etmiş; devrim unsurlarını, cellatlarını ve kurbanlarını onların arasında bulmuştur. Terkedilen madenler, pompalamanın durması yüzünden suların istilasına uğramış ve en başta da, verimlerinden ötürü ünlü olan büyük madenler bu kadere uğramışlardır. Maden çıkarımı tam olarak kesilmediyse de, cevherin öğütülmesi çok yetersiz hale gelmiştir; bundan da kötüsü, amalgam yöntemi için zorunlu olan cıva ya gelmemektedir, ya da aşırı fiyattan gelmektedir. İspanyol rejimi, resmi makamlar tarafından sağlanan cıvanın nisbeten ucuz olmasını sağlamaktaydı. Bağımsızlığın er-

tesinde hâlâ çalışmakta olan madenler çoğunlukla küçük işletmeler olup, bunlar pompalama kullanmayan basit galeriler halinde işletilmekteydiler.

Nihayet, "gelişmiş" ülkelerin "azgelişmiş" bölgelere yapacakları teknik ihracatı konusundaki ilk değerlendirme hatalarına tanık olunmaktadır. İngiliz girişimleri hakkında, Mexico'daki Fransız konsolosunun 20 Haziran 1826 tarihli raporunu okuyalım: "kendi ülkelerinde buhar sayesinde gerçekleştirdikleri harikalardan gözleri kamaşarak, burada da aynı şeyleri yapabileceklerini sandılar. Bunun üzerine İngiltere'den ateşli makineler getirdiler, arabaların geçeceği yollar hariç hiçbir şeyi unutmadılar. Meksika'nın en yoğun trafiğe sahne olan esas yolu Vera Cruz'dan başkente gidenidir. V. Exe, günde 10 veya 12 fersah yol alması hedeflenen ve dört kişi taşıyan bir arabanın çekilebilmesi için 10 katır koşulması gerektiğini öğrenince, bu yolun içinde bulunduğu durumu yargılayacaktır. İngiliz arabaları işte bu yoldan geçerek, Cordillera'ya tırmanmak zorunda kalmışlardır; ayrıca bu arabaların herbiri 20 katırdan daha azını kullanmamaktaydı, çünkü her katır günde altı fersah yol alıyor ve 10 franka maloluyordu. Bu yol ne kadar kötü olursa olsun, gene de bir yoldu ve madenlere yönelmek üzere onu bırakmak zorunda kalındığında, keçi yollarından başka bir şey bulunamıyordu; engellerden yılan bazı girişimciler makinalarını geçici olarak Santa Fe, Encerro, Xaloppa, Peroti'de depolara bıraktılar; daha cesur olan diğerleri, büyük masraflara katlanarak yol yaptırmışlar ve makinalarını madenlerin yanına kadar götürmüşlerdi; ama buraya varınca makinelerini çalıştıracak kömür bulamamışlardı: odunun olduğu yerde odun kullanıldı; ama Meksika yaylasında odun kıttı, ve en zengin madenler, örneğin Guanacuato madeni ormandan 30 saatten daha uzaktadır. İngiliz madencilerin hepsi de bay von Humboldt'un bundan yirmi yıl önce işaret ettiği bu engellerle karşılaşınca şaşırdılar...".¹⁵⁴

Bunlar yıllar boyunca sürececek olan kötü iş koşullarının ve Londra borsasındaki hüznün verici kote rakamlarının nedenleridir. Ancak spekülasyonun kaynakları her zaman bulunduğundan, Meksika madenlerinin hisse senetleri halkın itibar göstermemesi nedeniyle, büyük düşüşe geçmeden önce, bazı kapitalistlere muazzam kârlar sağlamışlardır. İngiliz hükümeti de Meksika devletine, Wellington'un Waterloo çarışmasında kullandığı savaş malzemesini satmayı başarmıştır. Küçük bir telâfi!

Ne Feodalizm,

Ne Kapitalizm?

Sonuca varma anında, Amerikan kıtasının, Eski Dünya modellerinin hem tekrarı, hem de bozulması olarak ortaya çıkan toplum ve ekonomi biçimlerine ilişkin olarak ortaya çıkan ateşli ve tamamen soyut olan tartışmalardan kaçınmak güçtür. Bu biçimler Avrupa'da alışık olunan kavramlara göre tanımlamak istenmiş ve onları belli bir birliğe ulaştıracak bir model bulmaya uğraşılmıştır. Bu biraz boşuna olan bir gayrettir: bazıları feodalizmden, diğerleri kapitalizmden söz etmektedirler; bazı bilge kişiler ise tüm tartışmacılara hak verecek bir geçiş üzerine oynayarak, hem feodalizmi ve tüm bozulmuş biçimlerini, hem de kapitalizmin öncellerini ve öncü belirtilerini kabul etmektedirler; B. H. Slicher Van Bath gibi¹⁵⁵ gerçekten bilge olanlar ise bu iki kavramı dışta bırakmakta ve her şeye yeni baştan başlamayı önermektedirler.

Zaten tüm Amerika için tek bir toplum modeli olabileceği nasıl kabul edilebilir? Böylesine herhangi bir modelin tanımlanması halinde, bazı toplumlar hemen onun dışında kalacaklardır. Toplumsal sistemler yalnızca ülkeden ülkeye farklılaş-

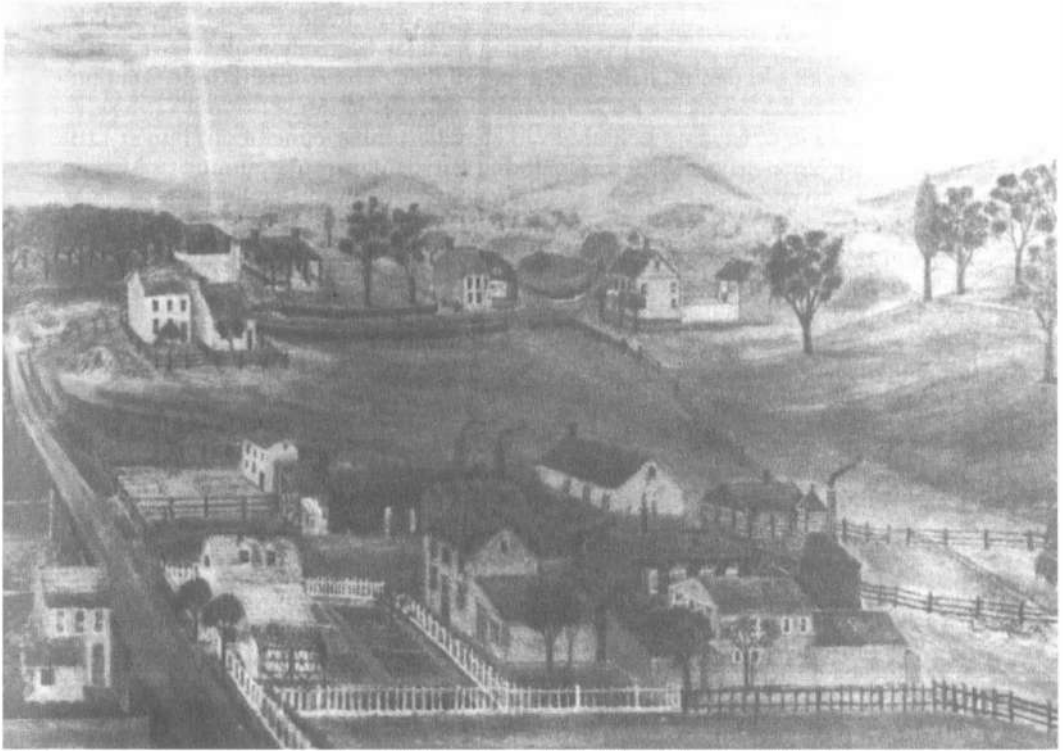
makla kalmamakta, bunlar birbirleriyle çatışmakta, önerilen etiketlerin herhangi birinin içinde tasnif etmenin olanaksız olduğu unsurları birbirlerine karıştırmaktadırlar. Amerika esas olarak çevresel bir alandır, bunun tek istisnası (XVIII. yüzyıl biterken bu henüz tartışmalıdır) siyasal bir bünye olarak 1787'de kurulan ABD'dir. Ama bu çevre, yüzden fazla farklı taşı olan bir mozayiktir: modernlikler, köhnelikler, ilkellikler ve ne kadar da çok melez unsur!

Yeni İngiltere'den¹⁵⁶ ve diğer İngiliz kolonilerinden, onların hakkında bir iki kelimenin yeterli olacağı kadar çok söz ettim. Kapitalist toplumlar? Bu aşırıya kaçmak olur. Bunlar 1789'da bile, istisnaların kuralı teyid etmesiyle, tarım ağırlıklı ekonomilerdir; ve güneye doğru Chesapeake körfezine ulaşıldığında, kuralına uygun köleci toplumlarla karşılaşmaktadır. 1783'te barışın gelmesiyle, aşikâr bir şekilde olmak üzere, duyulmamış bir girişim ateşi genç ABD'yi sarsalamış ve sürüklemiştir; bu ülkede her şey aynı anda inşa edilmektedir: ev endüstrileri, imalat ve zanaat endüstrileri, ama aynı zamanda İngiltere'nin yeni makineleriyle çalışan pamuk fabrikaları, bankalar, çok yönlü büyük ticaret. Ancak, uygulamada bankalar varsa da, madeni para devletin çıkardığı kâğıt paradan daha azdır ve bu yüzden bu kâğıtlar hemen tüm değerlerini kaybetmişlerdir ve piyasada yalnızca kırpık yabancı sikkeler gözükmektedir. Öte yandan, savaş bittikten sonra, bağımsızlığın ve iktisadi başarının aracı olan donanmanın yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Nitekim 1774'de bu donanma kıyı denizciliği ile uzak mesafe ticareti arasında paylaşılmaktaydı: birinci kategoride 5.200 gemi (250.000 tonilato), ikinci kategoride 210.000 tonilato tutarında 1.400 gemi bulunmaktaydı. Demek ki aşağı yukarı eşit hacimler; ama kıyı denizciliği "Amerikan"sa, uzak mesafe İngilizdi, öyleyse bunu yeni baştan inşa etmek gerekiyordu. Philadelphia tersaneleri için iyi bir iş! Üstelik İngiltere 1783'ten itibaren, Amerikan ekonomisindeki egemen yerini yeniden elde etmeyi başarmıştır. Demek ki gerçek kapitalizm hâlâ dünyanın merkezindeki Londra'daydı ve ABD ancak ikincil bir kapitalizme sahipti. Bu kapitalizm kuşkusuz güçlüydü ve İngiltere'nin Devrim ve İmparatorluk Fransa'sına karşı giriştiği savaşlarda (1793-1815) serpilecekti, ama bu seyirlik gelişme de yeterli olmayacaktı.

Amerika'nın diğer yerlerinde ancak *nokta halinde*, yerel şebekelerden çok Avrupa kapitalizminin ayrılmaz bir parçasını oluşturan bireyler ve sermayelerle sınırlı kapitalizmlerden başka bir şey göremiyorum. Bu yola İspanyol Amerika'sından daha fazla girmiş olan, ama Recife, Bahia, Rio de Janeiro gibi birkaç kente indirgenmiş olan Brezilya'da bile, muazzam iç bölgeler "koloni" gibidirler. Aynı şekilde, Buenos Aires XIX. yüzyılda Andlara kadar uzanan uçsuz bucaksız Pampa'nın karşısında, kendi tarzında kapitalist, egemen, örgütleyici, yutucu, her şeyin ona doğru yöneldiği -içten arabalarla, dünyanın tümünden gemilerle bir kentin mükemmel bir örneği olacaktır.

Bu çok dar ticari kapitalizmlerin yanında, fazla bir hayal gücüne ihtiyaç olmadan, şurada veya burada "feodal" biçimlerin varlığını kaydetmek mümkün müdür? German Arciniegas,¹⁵⁷ XVII. yüzyılda tüm İspanyol Amerika'sı ölçeğinde, Avrupa'nın yarı yarıya terkettiği geniş bölgelerde bir "yeniden feodalleşme"nin olduğunu iddia etmektedir. Ben Venezüela *llanos*'u veya Brezilya'nın herhangi bir iç bölgesi için senyörlük rejiminden söz etmeyi tercih ederim. Feodalizmden söz etmek? Hayır, veya en azından daha zorlukla ve bu terimden Gunder Frank'la birlikte, sadece kendine yeterli veya öyle olma eğilimindeki bir sistemi anlama koşuluyla, "*a closed system only weakly linked with the world beyond*".¹⁵⁸

Eğer toprak mülkiyetinden söz edilecek olursa, net sonuçlara ulaşmak hiç de daha kolay değildir. İspanyol Amerika'sında üç mülkiyet biçimi yan yanadır: plantasyonlar, *haciendalar*, *encomiendalar*. Plantasyonlardan daha önce söz ettik:¹⁵⁹ bunlar bir biçimde kapitalisttirler, ama bu plantasyon sahibinin ve bundan da fazlası, ona

1830'a doğru Yeni İngiltere'de bir "endüstriyel köy".
(New York State Historical Association, Cooperstown).

destek veren tüccarların kişilerinde ortaya çıkan bir durumdur. *Haciendalar*, özellikle XVII. yüzyıldan önce, Yeni Dünya'nın "yeniden feodalleşmesi" sırasında ortaya çıkan büyük malikânelerdir. Bu oluşum *haciendas* denilen büyük toprak malikânelerinin ve onlardan hiç de aşağı kalmayan Kilisenin lehine gerçekleşmiştir.¹⁶⁰ Bu büyük malikâneler kısmen kendi olanaklarıyla yaşamakta, kısmen pazara bağlanmaktadırlar. Örneğin Orta Amerika gibi bazı bölgelerde, bunlar çoğunlukları itibarıyla kendilerine yeterlidirler; ama arşivlerinin sayesinde diğerlerine nazaran daha iyi tanıdığımız, Cizvitlerin çoğu zaman devasa olan malikâneleri, geçimlik bir doğal ekonomi ile pazarın damgasını yemiş dış bir ekonomi arasında paylaşılmıştır. Bu *haciendaların* hesaplarının para cinsinden tutulmuş olması, işaret ettikleri ücret ödemelerinin yıl sonunda yapıldığını düşünmemizi engellemektedir, ve ödeme zamanında köylünün nakit bir alacağı kalmamış olmaktadır, çünkü yıl içinde ona yapılan aynı avanslar alacağı tutarı ya geçmiştir, ya da ona eşittir.¹⁶¹ Zaten Avrupa'da da böyle durumlar söz konusudur.

Encomiendas ile, ilke olarak, bu kıvılderili köylerinin İspanyollara fief olarak değil de, *beneficium* olarak verilmiş olmalarına rağmen, gene de "feodalizm"e daha

yakın durumdayız. Bunlar ilke olarak, *encomendero*'ya kendine bağlanan kızılderililerden ödenti toplama yetkisini veren, ama topraklar üzerinde mülkiyet ve emek gücünü istediği gibi kullanma hakkını tanımayan, geçici birer temliklerdir. Ama bu görüntü teoriktir: *encomenderos* bu kısıtlamaları delmektedirler. Bir rapor (1553),¹⁶² kızılderililerini satan, hayaları pek olmayan efendileri ihbar etmektedir; bunlar kızılderililerini “bir *estancia*'yı veya biraz hayvanı satıyor görüntüsü altında” satmakta ve “hafif veya rüşvetçi *oidores*” buna göz yummaktadırlar. Yerel yetkililerin yakında olması hak devirlerini sınırlandırmakta, ama başkentlerden uzaklaşıp uzaklaşılmaz,¹⁶³ denetim mümkün olmaktan çıkmaktadır. Sömürgeci yönetim sistemiyle bütünleşen *encomenderos*, İspanyol yetkililerin hizmetinde ancak ilke olarak ve bir bakıma krallık memurlarıyla eş düzeyde olarak çalışmaktadırlar. Gerçekte bu zorlamadan kurtulmaya uğraşmaktadırlar ve Peru'da Pizarro kardeşlerin isyanıyla daha 1544'ten itibaren, bir *encomienda* bunalımı ortaya çıkmaktadır. Bu bunalım daha uzun süre devam edecektir, çünkü *encomenderos* ile İspanyol tacının memurları arasındaki çatışma eşyanın tabiatı gereğidir. Bu memurlar *-corregidores* ve İspanyol *audencias*'ı modeline göre kurulan koloni parlamentoları olan *audencias oidores*'i- kendi başlarına bırakıldıklarında, feodal rejimi hemen kuracak veya yeniden kuracak olan bu mülk sahiplerine, engel olmak zorundaydılar. Eyleminin tümü değilse bile, büyük bir parçası itibariyle, İspanyol Amerika'sı Georg Friederici'nin ileri sürdüğü üzere,¹⁶⁴ çabucak bir memur yönetimi ve bürokrasi ülkesi haline gelmiştir. İşte bu unsuru klasik *feodalizm* görüntüsü içine yerleştirmek çok güçtür; aynı şekilde Bahia'nın *engenho* senyörü ve köleleri, tamamen kapitalist bir modelin içinde pek yer alamazlar.

Acaba ne feodalizm, ne kapitalizm diye mi sonuca varmak gerekir? Amerika bütünü itibariyle, çeşitli ekonomilerin ve toplumların bir çakışması, bir yığılması olarak ortaya çıkmaktadır. Temelde yarı kapalı ekonomiler, onlara hangi adı isterseniz veriniz; onların üstünde yarı açık ekonomiler; nihayet üst düzlemlerde madenler, plantasyonlar, belki de bazı büyük hayvan yetiştirme örgütleri (hepsi değil) ve toptan ticaret. Kapitalizm en fazlasından, ticari olan sonuncu kattır: madenciler, *aviadores*, *consulados*'un ayrıcalıklı tüccarları, Mexico'dakilerle sürekli çatışma halinde olan Vera Cruzlu tacirler, metropoller tarafından kurulan kumpanyaların maskeleri ardında gizlenen tüccarlar, Olinde senyörlüğünün veya karşısındaki Lima ve Recife tüccarları veya Bahia'da yukarı kentin karşısındaki, aşağı kent tüccarları. Ama bütün bu iş adamlarıyla birlikte, gerçekte Amerika'nın tümünün üzerine atılan bir ağ gibi olan Avrupa ekonomi-dünyasının bağlantılarının örtüsüyle karşı karşıyayız. Yani ulusal kapitalizmlerin içinde değil de, bizzat Avrupa'nın merkezinde manevra edilen, bütünsel bir sistemin çerçevesinin içindeyiz.

Eric Williams'a göre,¹⁶⁵ Avrupa'nın üstünlüğü (ve bundan, bu kıtanın yakında gerçekleşecek olan endüstri devrimini anlamaktadır, ben bunun yanı sıra İngiltere'nin dünya çapındaki üstünlüğünü ve güçlenmiş bir ticari kapitalizmin belirmesini anladım) doğrudan Yeni Dünya'nın sömürsünden, özellikle de plantasyonların ve bunların da en başında şeker kamışı tarlaları ile zenci köylülerin oluşturdukları işletmelerin Avrupa hayatına aktardıkları sürekli kârlardan kaynaklanmaktadır. Bu tez daha da basitleştirilmiş olarak, Atlantığın ve Avrupa'nın modernleşmesini şekerin, yani şeker, kapitalizm ve köleciliğin el ele gittikleri Amerika'nın zimmetine yazan Luigi Borelli tarafından savunulmuştur.¹⁶⁶ Ama madenci Amerika da dahil, Amerika Avrupa'nın ekonomik başarısının tek mimarı mı olmuştur? Kuşkusuz hayır, tıpkı Hindli tarihçilerin bugün ağırlığı olan kanıtlarla, İngiliz endüstri devriminin ülkelerinin sömürsünden beslenmiş olduğunu savunmalarına rağmen, Hindistan'ın da Avrupa'nın üstünlüğünü tek başına yaratmadığı gibi.

Ümit Burnu'ndaki Hollanda sömürgesi, J. Rach'ın deseni, 1762. (Atlas van Stolk)

SADECE DIŞTAN EL KONULMUŞ OLMAYAN KARA AFİRKA

Kara Afrika'yı, Kuzey Afrika'yı -İslamın yürüncesinde yaşayan bir Beyaz Afrika- bir yana bırakarak; aynı şekilde, kendiliğinden böyle gerekme de, Kızıldeniz girişinden ve Habeş kıyılarından, kıtanın güney ucuna kadar olan Doğu Afrika'yı da bir yana bırakarak ele almak isterim.

Afrika'nın bu güney ucu XVIII. yüzyılda henüz yarı yarıya boştur: 1657'de Hollandalılar tarafından kurulan Cap kolonisi, 15.000 kişilik nüfusuyla kıtadaki en büyük Avrupa kolonisi olmasına rağmen, burası Hindler yolu üzerinde, bu stratejik noktaya müthiş bir dikkat gösteren *Ooost Indische Compagnie*'nin¹⁶⁷ hizmetindeki bir mola noktasından başka bir şey değildir. Hind Okyanusuna bakan uçsuz bucaksız Afrika kıyısına gelince, burası Hind üzerinde merkezlenmiş ekonomi-dünyaya ait olup, Portekizlilerin 1498'de gelmelerinden çok önce de¹⁶⁸ önemli bir yolu, hem de çevresel bir alanı oluşturmaktaydı. Tabii ki Portekizliler, uzun egemenlik dönemlerinde

birçok şeyi değiştireceklerdir. Nitekim Vasco da Gama Ümit Burnu'nu geçtikten sonra, bu kıyıları izleyerek Hind'e doğru kuzeye çıkmıştır: Mozambik'te, Mombosa'da, Melinde'de mola vermiş, Gucerat kökenli ve İbn Mecib adlı bir kılavuz mevsim sayesinde fazla bir zahmete girmeden onu bu sonuncu limandan Kalküta'ya kadar götürmüştür. Böylece Doğu Afrika kıyısı Hind'e gidişte ve oradan dönüşte değerli bir yoldur: bu kıyidaki iskeleler mürettebatın taze yiyecek ikmal yapmasına, tekneleri onarmasına, bazen de mevsim fazla ilerlediğinde, Ümit burnunu geçmek tehlikeli hale geldiğinde, dönüş saatini beklemesine olanak vermektedir.

Ek bir yarar Contra Costa'yı¹⁶⁹ uzun süre değerli kılmıştır: geniş Monomotapa devletinin içindeki altın içeren nehirler;¹⁷⁰ sarı maden ihracatı Zambezi deltasının güneyindeki Sofala limanından yapılmaktadır. Uzun süre, daha kuzeydeki Kilwa kentinin egemenliğinde kalan bu küçük yerleşim yeri, Portekiz girişimcilerinin göz diktiği yer haline gelmiştir. Güç kullanımı 1505'te başarıyla uygulanmıştır ve 1513'te her şey düzene girmiştir. Ama altın kıyıya ancak Melinde tahılı veya bundan da fazlası, Hind pamukluları gibi mallar karşılığında gelmektedir. Portekizliler Gucerat bezlerini bu yolda kullanmak zorunda kalmışlardır ve bu işi becermişlerdir. Ama bu kârlı trafik ancak bir süre devam etmiştir: Monomotapa sürekli savaşlarla parçalanmış; altın kıtlamış ve bu kıtlamayla birlikte Portekiz himayesi gerilemiştir. Arap tüccarlar Zanzibar ve Kilwa'nın denetimini yeniden ele geçirerek, Arabistan, İran ve Hind'e sattıkları köleleri yeniden buralardan edinmeye başlamışlardır.¹⁷¹ Fakat Portekizliler, kıt kanaat yaşadıkları Mozambiki muhafaza etmektedirler. XVIII. yüzyılın sonuna doğru, oradan yılda birkaç bin köle çektikleri söylenmektedir ve hatta Fransızlar 1787-1793 arasında Fransa ve Bourbon adalarının işgücü ihtiyacını karşılamak üzere bu trafike katılmışlardır.¹⁷²

Kabacası, bu uzun kıyılara ilişkin olarak, Rus hükümetine 18 Ekim 1774'de verilen bir muhtıradaki şu kötümser yargı akılda tutulabilir: "Sofala nehri kadar, ona bağlanan diğer nehirler de uzun zamandan beri sularında altın taşıyorlar". Mozambikin güneyindeki Melinda ve Mombosa, deyim yerindeyse terkedilmişlerdi ve burada hâlâ oturan birkaç Portekizli aile "medeniden daha çok barbardırlar"; ticaretleri "yozlaşmış ve çoğu hiçbir işe yaramayan birkaç zenciye Avrupa'ya göndermekle sınırlı hale" gelmiştir.¹⁷³ Uluslararası mahreçler arayan Rus hükümeti böylece, buranın çalınacak iyi bir kapı olmadığı konusunda uyarılmaktadır. Demek ki Güney Afrika'nın, büyük anları geride kalmış olan "Hind" kanadını fazla pişmanlık duymadan ihmal edeceğiz.

Yalnızca Batı Afrika

Fas'tan Portekiz Angola'sına kadar, Afrika'nın Atlantik cephesinde durum farklıdır. Avrupa, çoğunlukla sağlıklı olan bu kıyıları XV. yüzyılda keşfetmiş ve o zamandan beri yerlilerle diyalog kurmuştur. Acaba iç kesimlere, çoğu zaman söylendiği gibi, merakının sınırlı olmasından ötürü mü girmemiştir? Avrupalılar fiili durumda Kara Afrika'da, kızilderili Amerika'sı boyunca Aztek ve İnka imparatorluklarının sağladığı kolaylıkları bulamamışlardır;¹⁷⁴ oysa Avrupalılar Güney Amerika'da boyun eğdirilmiş birçok halkın nezdinde kurtarıcı edasına bürünmüşler¹⁷⁵ ve sonunda, fazla bir zahmete girmeden sömürmenin mümkün olduğu bu disiplinli toplumlara dayanmışlardır.

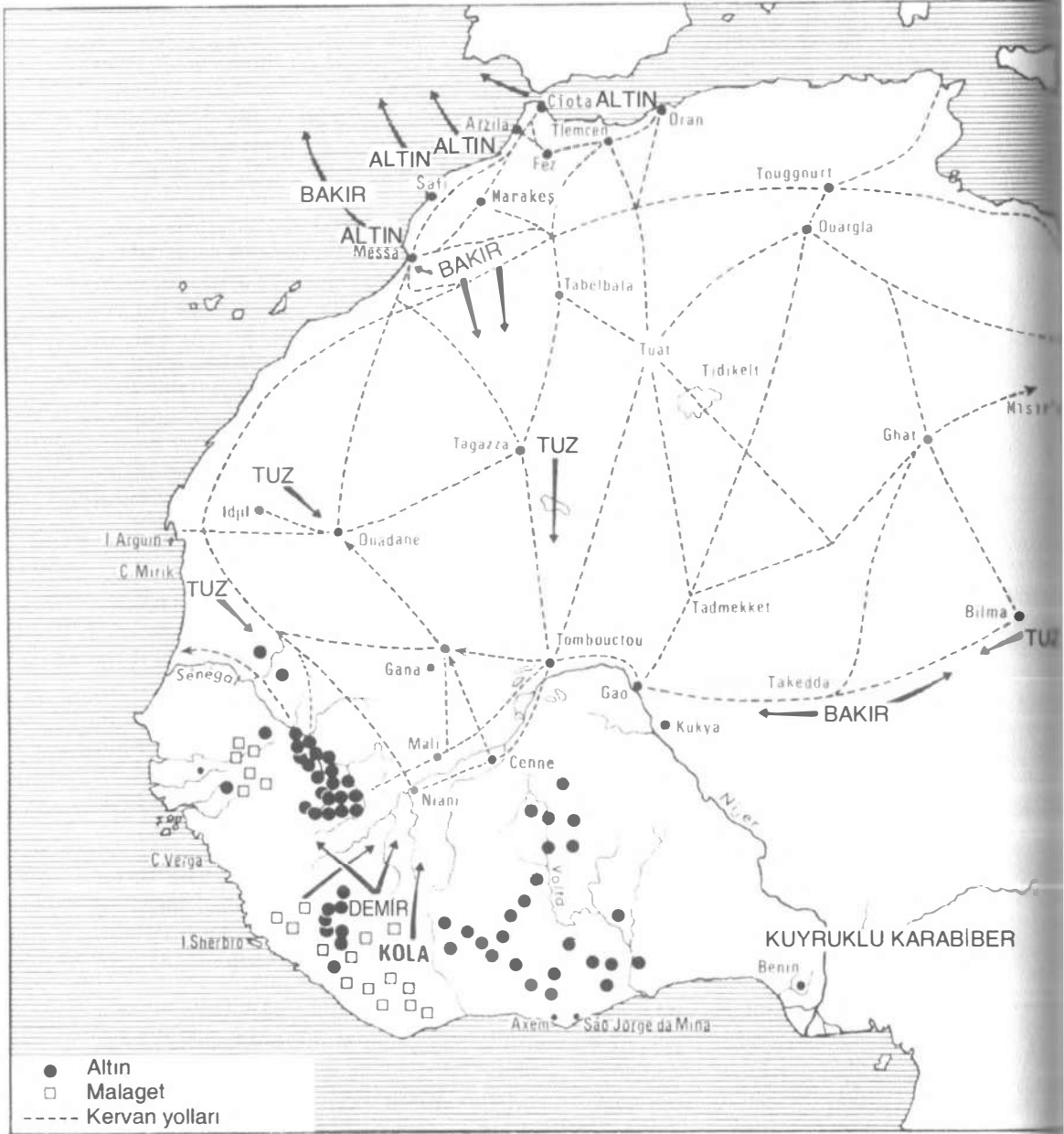
Portekizliler ve diğer Avrupalılar Afrika'da, Okyanus kıyısında, üzerlerine yasanmanın olanaksız olduğu bir kabileler bulutu ile vasat devletlerden başka bir şey bulamamışlardır¹⁷⁶ veya Monomotapa gibi biraz daha tutarlı devletler, sanki kıtanın

kalınlığı ve siyasal olarak az veya kötü örgütlenmiş toplumların kıyıdaki kuşağı tarafından korunuyorlarmışçasına, karanın içlerinde yer almaktaydılar. Kıyı boyunca çok fazla zarar veren tropikal hastalıklar da belki başka bir engel oluşturmuşlardır. Her şeye rağmen bunlardan kuşku duyulacaktır, çünkü Avrupalı bu engellerin aynılarını Amerika'nın tropikal bölgelerinde aşmıştır. Daha ciddi başka bir neden: Afrika içleri nüfusunun nisbi yoğunluğu, Amerikan kızılderililerinin tersine demir işlemeyi bilen ve çoğu zaman savaşçı halklara sahip olan toplumların gücü tarafından savunulmuştur.

Zaten Avrupalıyı Okyanustan uzaklarda macera aramaya iten bir şey de yoktu, çünkü kıyılarda elinin hemen ulaşabileceği yerde fildişi, balmumu, Senegal sakızı, karanfil, altın tozu ve harika mal olan zenci köleler bulmaktaydı. Ve ayrıca, en azından başlangıçta bu malları kolay takaslarla, incik boncuk, cam inciler, canlı kumaşlar, biraz şarap, bir kırba rom, "Zenci ticareti" tüfeği denilen bir tüfek ve Afikalının "bacağının altına, bileğinin üzerine... ve koluna da dirsek üzerine taktığı, garip bir süs eşyası" olan¹⁷⁷ *manille* denilen bakır bilezikler karşılığında elde ediliyorlardı. Portekizliler 1582'de Kongolu zencilere "onların altın paradan daha fazla değer verdikleri hurda demir, çivi vb." ile ödeme yapmışlardır.¹⁷⁸ Sonuçta aldatılması kolay müşteriler ve mal sağlayıcılar; bunlar çocuk gibidirler, "günü gününe yaşamaktan memnun" tembellerdir. Ama "bu halkın hasatları genelde o kadar cılızdır ki, oraya insan satın almaya giden Avrupalı denizciler, gemilerinin yükünü oluşturacak olan kölelerin gıdası için gerekenleri Avrupa ve Amerika'dan getirmek zorundadırlar".¹⁷⁹ Kısacası, Avrupalılar her yerde henüz ilkel ekonomilerle karşılaşmaktadırlar. André Thevet¹⁸⁰ (1575) onları küçük bir cümleyle yargılamaktadır: para "burada kullanılmaktadır". Böylece her şey söylenmiş olmaktadır.

Ama para tam da nedir? Afrika ekonomileri *kendi* paralarına sahiptirler, yani "kabul edilmiş bir değer standardı ve bir mübadele aracı". Bu ister kumaş parçası, tuz, hayvan veya isterse XIII. yüzyılda ithal edilen demir çubuklar olsa da¹⁸¹ durum değişmemektedir. Bu parayı *ilkel* olarak yaftalamak, hemen Afrika ekonomilerinin gücünün olmadığı, XIX. yüzyıldan ve Avrupa'nın endüstriyel ve ticari devriminden önce uyanamayacakları sonucuna varmaya izin vermemektedir. XVIII. yüzyılın ortasında bu geri bölgeler, gene de herhalde her yıl 50.000 köle gönderebilirken, Sevilla, İspanya XVI. yüzyılda ancak 1000 kişiyi ülke dışına yollayabiliyor¹⁸² ve Yeni İngiltere'ye 1630-1640 arasında¹⁸³ yılda ortalama olarak 2.000 göçmen gelebiliyordu. Ve bu insan sürülerini sağlayan yağmalar gündelik hayatı etkilemiyorlardı bile, çünkü bu birbirlerine, boyunlarına geçirilen halkalarla bağlanan binlerce köle, aslında tarımın ölü mevsimi olan kuru mevsim esnasında, bizzat iç kesimlerdeki devletler tarafından, çok fazla sayıdaki muhafız eşliğinde kıyılara sevk edilen insanlardır.¹⁸⁴

Köle ticaretinin her yıl bu kadar insanı alıp götürebilmesi, belli bir tonu olan bir ekonomi gerektirmekteydi. Afrika uzmanlarının yakın tarihli incelemelerinin az çok vurgulu bir şekilde tekrarladıkları budur. Öyleyse köle ticareti yapan gemilerin gidiş gelişleri bu ticareti açıklamaya tek başlarına yeterli değildir, çünkü işin Afrika terimleriyle de formüle edilmesi gerekmektedir. Philip Curtin "köle ticareti Atlantik ekonomisinin bir alt sistemidir, ama aynı zamanda geniş Batı Afrika toplum modelinin, onun davranışlarının, dininin, mesleki standartlarının, özkimliğinin ve birçok diğer şeyin de alt sistemidir".¹⁸⁵ Afrika'ya haklarını ve sorumluluklarını iade etmek gerekir.

44. PORTEKİZ AFRIKA KIYISINI FETHEDERKEN (XV.-XVI. YÜZYILLAR)

XVI. yüzyılda deniz yolları eski Sahra yollarını gölgede bırakmışlardır. Akdeniz'e giden altının yolu Okyanus'a döndürülmüştür. Portekizlilerin sömürdükleri zenginliklere tabii ki, zenci köleleri de eklemek gerekir. Kaynak, V. Magalhães Godinho, L'Economie de l'Empire portugais aux XVe et XVIe s., 1696, metin dışı.

Soyutlanmış, Ama Ulaşılabilir Bir Kıta

Kara Afrika, hiç de daha az azametli olmayan üç mekânın arasında, muazzam bir üçgen olarak resmolmaktadır: kuzeyde Sahra, doğuda Hind Okyanusu, batıda Atlantik. Daha önce kararlaştırıldığı üzere, doğu kıyısını bir yana bırakacağız. Sahra uçları ile Atlantik kıyılarına gelince, bunlar yabancıların (adları, dönemleri, koşulları her ne olursa olsun) Kara Afrika'nın kapılarına kadar ulaştıkları bitmez tükenmez saldırı cepheleridir. Yabancılar düzenli olarak, bu kapıların açılmasını sağlamaktadırlar. Ve adeta mantıken: Kara Afrika, denize olduğu kadar, "birçok bakımdan denize benzen" ¹⁸⁶ Sahra çölüne de sırtını dönen köylü bir halk tarafından elde tutulmakta değil midir? Zenci garip bir şekilde, hem Okyanusta, hem çölde olanakları içinde olan hiçbir seyrüsefer uygulamamaktadır. Atlantiğe karşı, yalnızca Kongo nehrinin ağzında, bir kıyıdan diğerine gitmektedir. ¹⁸⁷ Okyanus kadar Sahra da, onun için basit bir sınırdan daha fazla bir şey olarak, kapalı bir kapı olmuştur.

Batı Afrika için beyazlar *murdele*, denizden çıkmış adamlardır. ¹⁸⁸ Gelenek bugün bile, zencilerin onların ortaya çıkışları karşısındaki şaşkınlıklarından söz etmektedir: "Büyük denizin üstünde büyük bir geminin zuhur ettiğini gördüler. Bu geminin bembeyaz, bıçak gibi parlayan kanatları vardı. Beyaz adamlar denizden çıktılar ve anlaşılmayan sözler söylediler. Atalarımız korktular, bunların *vumbiler*, geri gelen ruhlar olduklarını söylediler. Ok atarak onları denize püskürttüler. Ama *vumbiler* gök gürültüsüyle ateş tükürdüler..." ¹⁸⁹ Zenciler bu ilk anlarda, beyazların gemilerinin dışında oturduklarını, yaşadıklarını akıllarına bile getiremediler.

Avrupa gemisi Atlantik kıyısında ne direnmeyle, ne de gözetimle karşılaşmaktadır. Mutlak bir hareket serbestisine sahip olmakta, istediği yere gitmekte, canının istediği yerde ticaret yapmakta, başka bir yerde birkaç gün önce başarısızlığa uğradığı veya daha önce başarılı olduğu gibi, şurada veya burada başarılı olmaktadır. Hatta bir "Afrika'dan Afrika'ya" ticareti düzenlemekte ve buna model olarak, çok daha geniş ölçekli olan Hind'den Hind'e ticareti almaktadır. Kıyıda inşa edilen kaleler sağlam destek noktalarıdır ve yakın adalar gözetim noktaları olarak iş görmektedirler; Madeira böyledir; Kanaryalar böyledir; Gine körfezindeki çok ilginç bir şeker ve köle adası olan ve herhalde batı rüzgârlarıyla güney alizenin burada buluşmalarından ötürü XVI. yüzyıldan itibaren müthiş bir gelişmeye tanık olan ve yolları batıya ve Amerika'ya olduğu kadar, yakın Afrika'ya, doğuya doğru da açık olan Sao Tomé böyledir.

Yanılıyor muyuz? Bu süreç uzun Sahra uçları boyunca da aynıdır. İslam deve kervanlarıyla, Avrupa'nın gemileriyle olduğu kadar giriş noktalarını seçmekte özgürdür. İsteddiği noktadan saldırabilir, istediği giriş kapısını seçebilir. Gana, Mali, Gao imparatorluğunun herbiri fildişi, altın tozu ve köle sömürüsüne bağlanmış birer giriş noktası oluşturmaktadır. Zaten bu sömürünün, Portekizlilerin Gine körfezine gelmeleriyle tersine dönmeye başladığı günden itibaren, eskinin aşırı şişmiş siyasal oluşumları sönmeye başlamışlardır. Timbuktu 1591'de Faslı maceracıların saldırısıyla saptedilmiştir. ¹⁹⁰

Derindeki kimlik bir kez daha İslam emperyalizmiyle, Batı emperyalizmi arasında vurgulanmaktadır. Kara Afrika cansızlığının ve zayıflığının bedelini bu iki saldırgan ve kölecî uygarlığa karşı ödemiştir. İstilacının sınırlarda hiç görülmedik mallarla ortaya çıkıp, muhtemel alıcıyı büyülediği doğrudur. Tamahkârlık devreye girmektedir: Kongo kralı, geceleri "hırsızlar ve vicdansız kişiler, ağızlarını sulandıran Portekiz mal ve nesnelere sahip olabilmek için (soylularımızın ve bağışlılarımızın

İslamda kölecilik. XIII. yüzyılda Yemen'deki Zabid'de köle pazarı. El Hariri'nin Makamat'ının (635/1237) minyatürlerinden biri.

oğullarını) kaçırmıyorlar” demektedir.¹⁹¹ Garcia de Resende (1554) “bunlar birbirlerini ni satıyorlar ve özellikleri onları aldatarak köle tüccarlarına teslim etmek olan çok sayıda tüccar vardır” demektedir.¹⁹² Afrika’da 1654-1667 arasında kalan İtalyan Gio Antonio Cavazzi “mercan bir gerdanlık veya biraz şarap için Kongoluların öz akrabalarını, çocuklarını, kız ve erkek kardeşlerini sattıkları ve alıcıya bunların ev köleleri olduğuna dair yemin ettikleri olmaktadır” diye kaydetmektedir.¹⁹³ Hiç kimsenin inkâr edemeyeceği üzere, tamahkârlık rolünü oynamış, Avrupalılar da bunu bilinçli bir şekilde körüklemişlerdir. Toplumsal mertebenin işareti olarak giyim tutkunu olan Portekizliler, bu aynı “*vestir*” tutkusunu tabiyetleri altına giren zencilere aşılarmışlardır. Belki de bunu art fikir olmadan yapmışlardır, çünkü bir Portekizli 1667’de

Sofala'da, hiç utanmadan cırlıçıplak dolaşan halktan zencilerin peştemal giymeye zorlanmalarını önermiştir; bu durumda "Hind'in üretebileceği tüm kumaşlar zencilerin ancak yarısının ihtiyacını karşılamaya yetebilecektir".¹⁹⁴ Zaten mübadeleleri zorlayan tüm araçlar, ödeme olmadığında avans uygulaması da dahil iyidir; çünkü borç ödenmediğinde borçlunun önce mallarına, sonra da kendine el koymak meşru olacaktır. Şiddet de geniş ölçüde uygulanmaktadır; eğer saha boşsa ve kâr rekorları kırılırsa şiddete yol açılmaktadır. Bir tanık 1643'te "(köle avının tüm hızıyla sürdüğü bu) Angola (krallığının) bazı insanlara Doğu Hindlerden daha fazla zenginleşme olanağı sağladığı tamamen kesindir" demektedir.¹⁹⁵

Ancak eğer Afrika'da bir insan ticareti olduysa, bunun nedeni kesinlikle, Avrupa'nın bunu istemiş ve dayatmış olmasıdır. Ama aynı zamanda Afrika'nın bu ticareti Avrupalıların gelmesinden çok önce İslam alemi, Akdeniz ve Hind Okyanusu yönlerinde yapıyor olma gibi kötü bir alışkanlığa sahip olmasının da payı vardır. Kölecilik Afrika'da yerleşik, gündeliktir, daha iyi tanımak için boşuna uğraşılacak toplumsal bir çerçeve içinde yapısal hale gelmiştir. Eksik belgelere alışkın tarihçinin sabrı bile, karşılaştırmalı tarihçinin cesareti bile, Marian Malevist'in becerisi bile¹⁹⁶ bu toplumsal çerçeveyi yeniden oluşturmaya yetmemektedir. Birçok soru açıkta kalmaktadır: köy takımıyıldızlarına nazaran kentlerin rolü; zenaatın ve uzak mesafe ticaretinin yeri; devletin rolü... Ve sonra, her yerde aynı olan *tek bir* toplum kesinlikle yoktur. Kölecilik ortaya çeşitli biçimler altında ve çeşitli toplumlarla aynı özden olmak üzere çıkmaktadır: saray köleleri, hükümdarın askeri birlikleriyle bütünleşen köleler, ev köleleri veya beslemeler; tarım, endüstri köleleri, ama aynı zamanda simsar, aracı, hatta tüccar köleler. Devşirme işlemi aynı anda hem içten, yerel (Batı'da suç işlenmesi halinde forsa olunmakta, suç burada idam cezası veya kölelik getirmektedir); hem de dıştan olmaktadır, tıpkı antik Roma döneminde olduğu gibi, komşu halklarla yapılan savaşlar veya onlara yönelik talan köle getirmektedir. Uzun dönemde bu savaşlar ve çapullar bir endüstri haline gelmektedir. Bu koşullarda, savaş aracılığıyla devşirilen köleler, çok sayıda olduklarından ötürü bakımları ve beslenmeleri çok güç, bir bakıma istihdamları olanaksız değil midir? Afrika bunları dış pazarlarda satarak, muhtemel insan fazlalıklarından kurtulmuş olmaktadır.

Amerikan talebinin etkisiyle ölçüsüzce gelişen köle ticareti, tüm kara kıtayı harekete geçirmiştir. Bu ticaret iç kesimle kıyı arasında çifte bir rol oynamıştır. Monomotapa ve Kongo gibi iç kesimin büyük devletlerini zayıflatmış, buna karşılık Avrupa tüccarlarına köle ve mal sağlayan bir cins *simsar* devletler olan, kıyıya yakın küçük aracı devletlerin yükselişini teşvik etmiştir. Aynı şekilde İslam açısından, acaba Nijer'de birbirlerini izleyen devletler, Kuzey Afrika ve Akdeniz'e altın tozu ve köle sağlayan aracı devletlerden başka bir şey olmuşlar mıdır? X. yüzyıl Avrupa'sı da Elbe boyunca buna benzer bir şekilde, İslam ülkelerine sevkettiği Slav köleleri edindiği bir aracı alana sahipti. Kırım Tatarları XVI. yüzyıldan itibaren, İstanbul'un talebi üzerine Rus köle sağlayıcıları olmamışlar mıdır?¹⁹⁷

Kıyılardan İç Kesimlere

Kara Afrika bu süreçlerle, tarihçilerin dün ileri sürdüklerinden daha derinlemesine köleleşmiştir. Avrupa köklerini kıtanın kalbine, kıyıdaki, menzil adalardaki konumlarının çok ötesine kadar ulaştırmıştır. Avrupalıların kıtadaki ilk konumları, gemilerinin demirlediği adalar veya köle ticaretinin alışılmış noktaları veyahut da kaleler ol-

muştur (bunların ilki ve en ünlüsü, Portekizliler tarafından 1454'de Gine kıyısında inşa edilen Sao Jorge de Mina kalesidir). Bu Portekiz, sonra da Hollanda, İngiliz veya Fransız kalelerinin bakımı ve devam ettirilmeleri çok masraflıdır, bu kaleler zencilerin muhtemel saldırılarına ve Avrupalı rakiplerin müdahalelerine karşı birer korunma noktasıdır. Çünkü aynı ticari oyunu oynayan beyazlar her fırsatta birbirlerini parçalamakta, birbirlerinin kalelerini ele geçirmekte, büyük çatışmaların kıyısında yer alan, eğer başarılı değilse bile, faal olan bir savaşı sürdürmektedirler. Anlaşma ancak ortak düşmanlara karşı mümkündür. Örneğin İngiliz Afrika krallık kumpanyası ve Fransız Senegal kumpanyası (bu 1718'de Fransız Hindler kumpanyası tarafından özümlenmiştir), İngiliz veya İngiliz olmayan *privateers*'a ve *interlopers*'a, kumpanya çerçevesi dışında iş gören tüm tüccarlara karşı oldukça iyi anlaşmaktadırlar. Bunlar, Hollanda Batı Hindler kumpanyası da dahil, aslında kale ve garnizonları olmadığı ve devlet desteğinden, yararlanamadıkları için kötü durumdadırlar. Öylesine ki, sonunda iddialarının çoğundan vazgeçecekler ve işleri olurla bırakacaklardır.

Ticaret kıyılardan itibaren su yollarından, daha içlerdeki iskelelere ve Avrupa ticaretinin Afrika kervanlarıyla buluştuğu fuarlara kadar kürek çekerek çıkan hafif teknelerle yapılmaktaydı. Bu trafiklerdeki anadan doğma araçlar, uzun süre Portekizlilerle zencilerin melezleri olan "ülke çocukları" olmuştu, bunlar Avrupalılara hizmet vermek için birbirleriyle yarışıyorlardı. Sonra İngilizler ve Fransızlar nehir ve ırmaklardan kendileri yukarı çıkmaya, iç kesimlere yerleşmeye karar vermişlerdir. Peder Labat "kaptan Agis (bir İngiliz) artık Bintam'da değildi. İngilizler onu nehir boyunca olan ticaretleri için kullanıyorlardı; o girişimcidir ve Caynoma'daki Saint-Etienne kalesinden bir gün uzaklıktaki Falémé nehrine kadar olan yerlerde görülmüştür"¹⁹⁸ diye kaydetmektedir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında İngiliz krallık kumpanyası faaliyetlerinin çoğundan vazgeçtiğinde ve Gambia nehrinin ağzındaki Saint-James kalesi terkedildiğinde, Avrupa ticareti yerli araçlara geri dönmüştür; İngiliz kürekçilerden daha ucuza gelen zenci kürekçiler nehri Avrupa mallarıyla çıkmaktadırlar; çoğu zaman bir *privateer* gemisine yönelik olan abanoz tahtası da dahil, Afrika malları getirmektedirler. Zenciler trafiklerin ikinci elden efendileri olmuşlardır.

Bu gelişme, Uzak Doğu'da olduğu kadar Afrika'da da Avrupa'nın öncüsü olan Portekizlilerin ticaretinin eski gelişimini ilginç bir şekilde tekrarlamaktadır. İlk *lançados*¹⁹⁹ Portekizliler olmuştur; aynı şekilde çok erkenden Afrika'dan Afrika'ya ticaret yapan, Gine körfezine kadar olan alanda bir gün tüccar, başka bir gün korsan olan Sao Tomé adası tüccarları da Portekizlidir. XVI. yüzyılın sonunda Kongo'nun başkenti San Salvador'da yüzden fazla Portekizli tüccar ve aynı ulustan bin kadar maceracı vardır. Sonra işler sıkışmış, küçük roller başta Mandingalar olmak üzere, Afrikalı aracı ve komisyonculara terkedilmiştir. Bunlara *mercadores* denilmekte, melez veya zenci yardımcılara ise *pombeiros* adı verilmekteydi. Bu sonuncular hangi efendiye hizmet ederlerse etsinler, renkdaşlarını beyazlardan daha gaddarca sömüyorlardı.²⁰⁰

Üçgen Ticaret ve Mübadele Hadleri

Köle ticaretinin ulaştığı nokta bilinmektedir. *Middle passage*, dar mekânlara sıkışan köleler için her zaman dehşet uyandırıcı olan Atlantik'in geçilmesi. Ancak bu yolculuk, ister Portekizli, Hollandalı, İngiliz, isterse Fransız olsun, Afrika'dan demir alan her geminin uyguladığı üçgen ticaret sisteminin yalnızca bir unsurudur. Bir İngiliz

gemisi kölelerini Jamaika'da satacak, İngiltere'ye şeker, kahve, endigo, pamuk yüklü olarak dönecek, sonra yeniden Afrika'ya dümen kıracaktır. Bu şema tüm zenci taşıyan gemiler için *mutatis mutandis* aynıdır. Üçgen'in her tepesinde bir kâr gerçekleşmekte ve yolculuğun toplam bilançosu, bu ard arda bilançoların toplanması olmaktadır.

Liverpool veya Nantes'dan yola çıkarken aynı mallar yüklenmektedir; kumaşlar, Hind pamukluları, çizgili taftalar, bakır araçlar, kalay kaplar, demir çubuklar, kınlarıyla birlikte bıçaklar, şapkalar, cam eşyalar, sahte kristaller, barut, tabanca, tüfek, nihayet hayat suyu, ama gene kumaşlar... Bu sıralama, bir bankacının 1704'de Fransa'nın büyük zenci köle ticareti limanı olan Nantes'da, *Le Prince de Conty* (300 tonilato) adlı gemisine yüklediklerini kelimesi kelimesine tekrarlamaktadır.²⁰¹ Bu ileri tarihte, liste Amsterdam veya Liverpool'den yola çıkan gemiler için hiç de farklı olmayacaktır. Portekizliler Afrika'ya silah ve hayat suyu götürmekten her zaman kaçınmışlardır, ama ardıllarının böyle bir ar duyuları veya temkinlilikleri olmamıştır.

Sonuçta, mübadelelerin çok hızlı artan Avrupa talebine cevap verebilmesi için, Afrika piyasasının Avrupa mallarının artan arzına karşı belli bir esnekliğinin olması gerekirdi. Çöl ile okyanus arasında yer alan, Philip Curtin'in hem bizzat Afrika ekonomisini, taşıma gücüne rağmen mübadelelerin genişliğini, pazar ve fuarlardaki yığılmanın gücünü, zorunlu olarak artık gerektiren kentlerin gücünü, ilkel denilmesine rağmen, hiç de kötü araçlar olmayan para sistemlerini yeniden değerlendiren müthiş yeni kitabının konusunu oluşturan ilginç bir bölge olan Senegambia'nın durumu böyledir.²⁰²

Avrupa malları zamanla seçilerek kabul edilmeye başlamıştır: zenci müşteri körlemesine satın almamaktadır. Eğer Senegambia demir çubuklar, hatta hurda demir alıyorsa, bunun nedeni Afrika'nın diğer bölgelerinin tersine metalürji endüstrisine sahip olmamasıdır; eğer başka bir bölge (veya daha iyisi, alt-bölge) çok miktarda kumaş alıyorsa, bunun nedeni yerel dokumaların yetmemesidir. Ve böyle sürüp gitmektedir. Ve sonra -ve bu şaşırtıcıdır- Afrika Avrupa'nın açgözlü talebi karşısında, sonunda ekonominin klasik kurallarına göre tepki verecektir: taleplerini artıracak, fiyatlarını yükseltecektir.

Philip Curtin²⁰³ tezlerini, fiyatlar ve *terms of trade* üzerinde yaptığı bir incelemeyle kanıtlamaktadır. Paranın "ilkel" karakteri bu incelemenin iyi bir sonuca ulaştırılmasına engel olmuştur. Nitekim, Senegambia'da *hesap parası* olan demir çubuk, İngiliz tüccar tarafından 30 sterline kote edildiğinde, burada bir fiyat değil de, hayali para olan sterlinle, diğer hayali para demir çubuk arasındaki *kambiyo* söz konusu olmaktadır. Çubuk cinsinden (ve bunun devamında sterling lira cinsinden) kote edilen malların fiyatları, aşağıdaki tabloların gösterdiği üzere değişmektedir. Senegambia'ya ilişkin olarak ihracat ve ithalat konusunda gerçeğe yakın toplam rakamlar hesaplanabilir ve *ticaret hadlerini* yaklaşık olarak tahmin etmek mümkündür. Ticaret hadleri "bir ekonominin dışarıyla olan ilişkilerinden sağladığı avantajı değerlendirmeye izin veren gösterge"dir.²⁰⁴ İthalat ve ihracatı, giriş ve çıkıştaki fiyatları kıyaslayan P. Curtin, Senegambia'nın dışarıyla olan mübadelelerinden artan bir avantaj sağladığı sonucuna varmaktadır. Avrupa'nın daha fazla altın, daha fazla köle ve daha fazla fildişi elde edebilmek için arzını artırarak, mallarının nisbi fiyatlarını düşürmek zorunda kaldığı bir olgudur. Ve Senegambia için saptanan bu durum, Yeni Dünya plantasyonlarının, altın yataklarının, kentlerinin ihtiyaçlarına cevap olarak köle tüccarlarına artan miktarda köle teslim eden Kara Afrika'nın tümü için de muhtemelen geçerlidir: XVI. yüzyılda 900.000, XVII. yüzyılda 3.750.000, XVIII. yüzyılda 7-8 milyon ve 1815'te köleliğin kaldırılmasına rağmen, XIX. yüzyılda 4 milyon.²⁰⁵

Eğer kullanılan araçların vasatlığı, taşımacılığın vasatlığı göz önüne alınacak olursa, köle ticareti ortaya rekor bir trafik çıkartmaktadır.

I SENEGAMBIA'NIN "TERMS OF TRADE"İ			
1680	100 (endeks)	<i>Terms of Trade</i> ihracat ve ithalat endekslerinin oranıyla bulunmaktadır.	
1730	149		
1780	475		
1830	1031	(tam olarak $\frac{E}{I} \times 100$).	

Afrikalı ihracatçının avantajı on kat kadar artmıştır. Çok büyük bir hata payı kabul edilse bile, artış açıkça ortadadır.

II SENEGAMBIA İHRACATININ GELİŞİMİ (ürün cinsinden, ihracat toplamının yüzdesi olarak)				
	1680	1730	1780	1830
altın	5,0	7,8	0,2	3,0
sakız	8,1	9,4	12,0	71,8
deri	8,5 —	—	—	8,1
fildişi	12,4	4,0	0,2	2,8
köle	55,3	64,3	86,5	1,9
balmumu	10,8	14,5	1,1	9,9
yer fıstığı	—	—	—	2,6
Toplam	100	100	100	100

Kaynak: P. D. Curtin, *Economic Change in Precolonial Africa*, 1975, s. 336 ve 327.

Avrupa talebinin etkisi Senegambia'nın, her seferinde bir ürünün üstün olarak, ticari uzmanlaşmasına neden olmuştur: XVII. yüzyılın başında deri, sonra XIX. yüzyıla kadar köle, daha sonra sakız, daha da sonra yerfıstığı. Koloni Brezilya'sının "devreleri"yle kıyaslanmalıdır: boya tahtası, şeker, altın, kahve.

Köleciliğin Sonu

Bu güç bir kez kazanıldıktan sonra, trafiğin, köle ticaretinin Viyana Kongresinde İngiliz önerisiyle 1815'te resmen kaldırılmasıyla, bir gecedен ertesi sabaha durmadığını açıklamaktadır. Bir İngiliz seyyahına göre 1817'de²⁰⁶ Rio de Janeiro, Bahia ve özellikle-

le de Küba, hâlâ çok faal olan bir insan ticaretinin ulaştığı noktalardır. Havana bu varış noktalarının en önde geleni midir? Limana aynı anda yedi tane zenci köle gemisi girmektedir -dördü Fransız-. Ama devam etmekte olan köle ticaretinden arslan payını Portekizliler ve İspanyollar kapmışlar ve İngilizlerin çekilmesiyle Afrika'da ortaya çıkan alım ve fiyat düşüşünden yararlanmışlardır (parça başına fiyat Afrika'da 2-5 sterlinken, Havana'da 100 sterlin ve Florida ile Yeni Orléans'da, kaçakçılığın güçlüklerinden ötürü bunun iki katıdır). Bu geçici bir düşüştür, ama İngiliz seyyahımız ülkesinin kendiliğinden çekildiği bir ticaretin kârlarının İspanyolların ve Portekizlilerin eline geçmesini kıskanmaktadır. Bunlar kölelerin düşük fiyatlarından ötürü avantajlı hale geldiklerinden "dış pazarlarda yalnızca şeker ve kahveyi değil, aynı zamanda tüm tropikal ürünleri bizden daha ucuza satabilecek" konumda olmayacaklar mıdır diye sormaktadır. Bu dönemde birçok İngiliz, 1814'de "büyük kıtasal güçlerin... İngiltere'nin köle ticaretinin insan haklarına aykırı olduğunu ilân eden sinsi önerisine rıza göstermeyi açıkça reddetmeleri, onların çıkarları ve ödevleri gereğidir" diye haykıran öfkeli Portekizlinin fikrini paylaşmaktaydı!²⁰⁷

Bu muazzam insan çekişleri acaba sonuçta Angola'nın, Kongo'nun, Gine körfezine komşu bölgelerin zenci toplumlarının dengelerini bozmuş mudur, bozmamış mıdır? Bunâ cevap verebilmek için, Avrupalılarla ilk karşılaştıklarındaki nüfus rakamlarını bilmek gerekir. Ama bana kalırsa, bu rekorlar son çözümlemede, Kara kıtanın aşikâr bir biyolojik hayatıyeti sayesinde mümkün olabilmiştir. Ve eğer nüfus köle ticaretine rağmen arttıysa -bu mümkündür-, sorunun tüm verilerini gözden geçirmek gerekir.

Ben bu söylevle, Avrupa'nın Afrika halklarına karşı olan hatalarını veya sorumluluklarını aramaya uğraşmıyorum. Aksi olsaydı, daha işin başında, Avrupa'nın Afrika'ya isteyerek veya istemeyerek getirdiği armağanlar üzerinde ısrar ederdim: Amerikalı mısır, manyok ve fasulye; tatlı patates, ananas, goyav, hindistancevizi, turunçgiller, tütün, üzüm; ve evcil hayvanların arasında kedi, Berberi ördeği, hindi, kaz, güvercin... Ve, çoğu zaman beyazların tanrısının gücüne sahip olmanın aracı olarak kabul gören Hristiyanlığın girişini unutmadan. Ve niçin lehte daha fazla konuşmayalım: bugünün zenci Amerikalıları az bir şey midir? Bunlar mevcutturlar.

RUSYA UZUN SÜRE TEK BAŞINA BİR EKONOMİ - DÜNYA

Avrupa üzerine inşa edilmiş olan ekonomi-dünya,²⁰⁸ dar kıtanın tümüne yayılmaktadır. Polonya'nın ötesindeki Moskof devleti uzun süre marjda kalmıştır.²⁰⁹ Bu ülkeyi, hiç değilse Büyük Petro'nun kişisel saltanatının başına (1689) kadar, hiç te reddüt etmeden Batı küresinin, "Avrupalı Avrupa"nın dışına yerleştiren Immanuel Wallerstein'la bu noktada uyum içinde olmamak mümkün müdür?²¹⁰ Türk fethinin yüzyıllar boyunca Hristiyan bir Avrupa'yı örttüğü ve boyunduruk altına aldığı -tıpkı Osmanlı imparatorluğunun Asya ve Afrika'da özerk veya öyle olmaya yönelen diğer geniş toprakları gibi- Balkan yarımadası için de aynı durum söz konusudur.

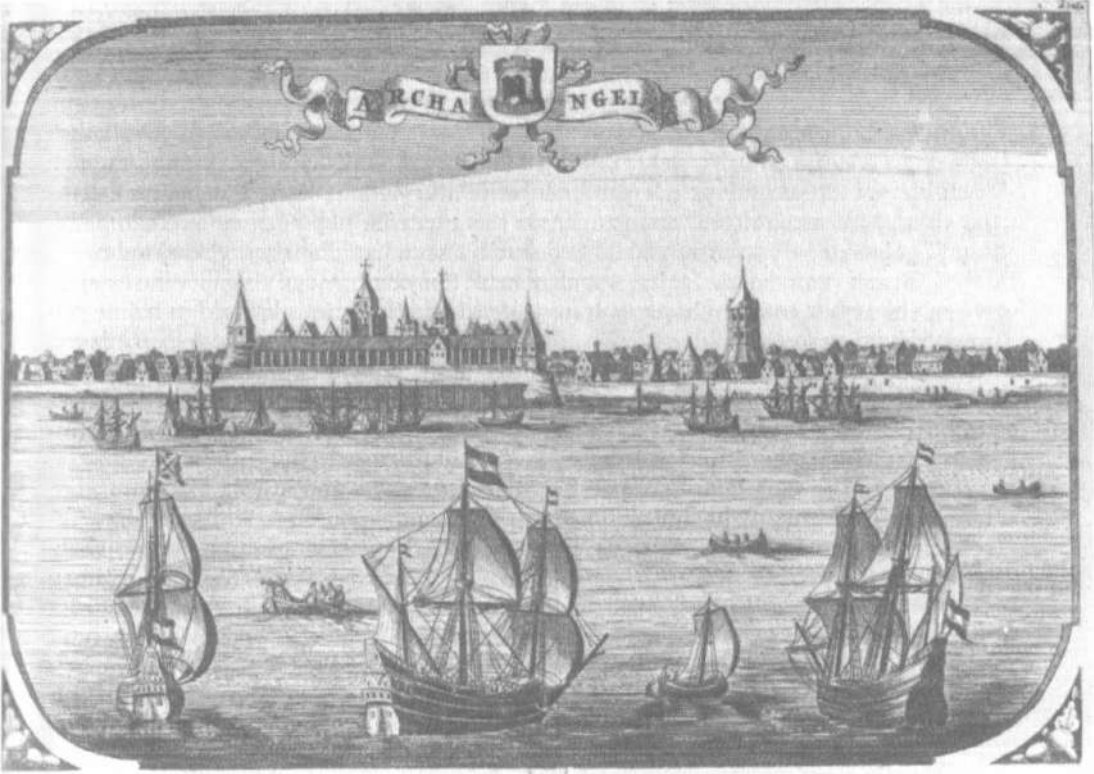
Avrupa, Rusya ve Osmanlı imparatorluğu karşısında parasal üstünlüğü; tekniklerinin, mallarının cazibesi ile ve hatta güç kullanarak iş görmektedir. Fakat Moskof cephesinde Avrupa etkisi kendiliğinden oluşurken ve bir terazi hareketi muazzam ülkeyi Batı'ya yönlendirirken, Osmanlı imparatorluğu bunun tersine bu kıtanın tahripkâr sızmasının kıyısında kalmaya inad etmekte, her halükârda direnmektedir. Ve onun derinlerdeki bu husumetinin hakkından ancak güç ve zamanın aşındırması gelebilecektir.

Çabucak Kendine Hemen Hemen Yeterli Hale Gelen Bir Rus Ekonomisi

Moskof devleti Avrupa ekonomi-dünyasına hiçbir zaman tamamen kapalı kalmamıştır;²¹¹ hatta Rusların Baltık üzerindeki küçük Estonya limanı Narva'yı fethettikleri 1555'ten veya İngilizlerin Arhangelsk'e ilk yerleştikleri tarih olan 1553'ten önce de durum böyle olmuştur. Fakat "suları altın değerinde" olan Baltığa bir pencere açmak²¹² yeni İngiliz *Moscovy Company*'nin Arhangelsk'te bir kapıyı itmesine (hatta bu kapı, her yıl buzlar yüzünden erkenden kapansa bile) izin vermek, Avrupa'yı doğrudan kabul etmek demektir. Hollandalıların denetimini çabucak ele geçirdikleri Narva'da, tüm Avrupa'nın gemileri küçük limanda üst üste yığılıyorlar, sonra da dönüştürüp tüm Avrupa limanlarına dağılıyorlardı.

Bu arada, Livonya savaşı denilen çatışma Ruslar için felâketli bir şekilde sonuçlanmış, onlar da Narva'ya giren İsveçlilerle 3 Ağustos 1583'te bir ateşkes anlaşması imzalamaktan mutlu olmuşlardır.²¹³ Baltığa olan tek çıkışlarını kaybetmişler, yalnızca Beyaz deniz üzerindeki, pek kullanışlı olmayan Arhangelsk limanını muhafaza etmişlerdir. Bu duraklatıcı darbe, Avrupa'ya yönelik her tür genişletilmiş açılımı stop ettirmiştir. Ancak Narva'nın yeni efendileri, Rus ekonomisi tarafından ihraç veya ithal edilen malların geçişini yasaklamamışlardır.²¹⁴ Böylece Avrupa'yla olan mübadeleler gerek Narva, gerekse Reval ve Riga üzerinden²¹⁵ sürmüş ve buraların Rusya'nın lehine olan bilanço fazlası altın ve gümüşle kapatılmıştır. Rus tahıl ve kenevirinin alıcıları, başta da Hollandalılar, bilançolarını dengelemek için olağan olarak, herbiri 400-1000 *riksdaler* içeren para çantaları getirmekteydiler.²¹⁶ Örneğin Riga'ya 1650'de 2.755; 1654'de 2.145; 1652'de 2.012 çanta gelmiştir. Riga ticareti 1683'te Rusya lehine 823.928 *riksdaler*'lik bir fazla bırakmıştır.

Rusya bu koşullarda yarı yarıya kendi içine kapalı kaldıysa, bunun nedeni aynı anda hem onu sıkıntıya sokan azameti, hem henüz yetersiz nüfusu, hem Batı'ya karşı duyduğu ölçülü ilgi, hem de iç dengesini zorlukla sağlaması ve bu işe sürekli

XVII. yüzyılda Arhangelsk limanı. B.N. Estampes.

olarak yeniden başlamak zorunda olmasıdır -ama bunlar o kadar da fazla etkili değildir, çünkü aksi olsaydı Avrupa'dan kopar veya mübadelelere karşı çıkardı-. Rus örneği kuşkusuz biraz da Japon örneği gibidir, ama şu büyük farkla birlikte: Japonya 1638'den sonra siyasal bir kararla dünya ekonomisine kendiliğinden kapanmışken, Rusya ne kendi iradesiyle aldığı bir kararın, ne de dış dünyanın onu reddetmesinin kurbanı olmuştur. Rusya'nın yalnızca Avrupa'nın marjında, kendi bağlantılar şebekesi olan özerk bir ekonomi-dünya olarak örgütlenmeye eğilimi vardır. L. F. Fechner haklıysa, fiili durumda Rus ekonomisinin ticaret kitlesi XVI. yüzyılda kuzey ve batı yönlerinde (yani Avrupa yönünde) olduğundan çok, güney ve doğu yönlerinde dengelenmektedir.²¹⁷

Yüzyılın başında Rusya açısından başlıca dış pazar Türkiye'dir. Bağlantısı Don vadisi ve yüklemenin yalnızca Osmanlı gemileri tarafından yapıldığı Azak denizi ara-

cılığıyla kurulmaktadır. Karadeniz o sıralar bir Türk gölüdür ve iyi korunmaktadır. Düzenli ve büyük bir trafiğin kanıtı olarak, atlı bir posta servisi Kırım'la Moskova'yı birbirlerine bağlamaktadır. Yüzyılın ortasına doğru Volga'nın aşağı bölümünün işgali (Kazan'ın alınması 1552, Astrakan'ın alınması 1556), Volga'nın henüz barışa tam geçmemiş bölgelerin içinden akıyor olmasına, bu durumun kara yollarını kullanışlı olmaktan çıkartmasına ve nehir yolunu oldukça tehlikeli hale getirmesine rağmen -nehirde yol alırken kıyıya her yanaşma bir tehlikeyle karşılaşmak demektir-, geniş bir yolun açılmasına neden olmuştur. Ama Rus tüccarlar nehir kervanları halinde biraraya gelmekte ve sayılarının fazlalığı onlara bir savunma olanağı sağlamaktadır.

Kazan ve ondan da fazlası Astrakan artık Rusya'nın Aşağı Volga havzası stepeleri ve Orta Asya, Çin ve en başta da İran yönlerindeki ticaretinin kavşakları haline gelmişlerdir. Ticari yolculuklar Kazvin, Şiraz, Hürmüz adasına (Moskova'dan itibaren üç ayda ulaşılmaktadır) temas etmektedirler. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Astrakan'da inşa edilen bir Rus donanması, Hazar denizinde faaliyet göstermektedir. Diğer trafikler Taşkent, Semerkant ve Buhara'ya kadar -ve o sıralarda Doğu Sibiryası sınıırı olan Tobolsk'a kadar- gitmektedirler.

Güney ve Doğu yönlerindeki bu mübadeleler (rakamlaştırma olanağının bulunmamasına rağmen) hacim olarak Avrupa yönündekilerden kesinlikle daha yüksektirler. Ruslar ham deri, kürk, kap kacak, kaba kumaşlar, işlenmiş demir, silah, balmumu, bal, yiyecek mamulleri, artı yeniden ihraç ettikleri Avrupa ürünleri -Flaman veya İngiliz yünlüleri, kâğıt, cam, madenler...- ihraç etmektedirler. Ters yönden ise baharat (özellikle karabiber) ve Çin ile Hind ipekleri (bunların hepsi İran'dan transit geçmektedir); İran kadife ve brokerları; Türkiye'den şeker, kuru meyva, inci ve mücevherat; Orta Asya'dan halk kesimlerinin kullanımına yönelik pamuklular... gelmektedir. Bütün bu ticari faaliyetler devlet tarafından denetlenmekte, korunmakta, fırsat çıktığında da geliştirilmektedir.

Eğer devlet tekellerine ilişkin bilinen bazı rakamlara (yani mübadelelerin zorunlu olarak en büyüğü olmayan, yalnızca bir bölümüne) bakılacak olursa, Rusya'nın doğu ticareti pozitif olacaktır. Ve bütünü itibarıyla, ekonomisini teşvik edici yönde olacaktır. Batı Rusya'dan yalnızca hammaddeler talep ederken, ona ne lüks mallar, ne de sikkeler vermezken (bunlar açıkçası önemlidir), Doğu ondan mamul ürünler almakta ve ona endüstrisi için gerekli boya maddeleri sağlamakta, ona lüks maddeler, ama bunların yanı sıra halkın kullanımına yönelik düşük fiyatlı ipekli ve pamuklu kumaşlar da vermektedir.

Güçlü Bir Devlet

Moskof devleti ister istemez Doğu'yu Batı'ya tercih etmiştir. Gelişmesinin gecikmesinin nedenini burada mı görmek gerekir? Yoksa Avrupa kapitalizmiyle çarpışmasını geciktiren Rusya, bunu muhtemel olduğu üzere, Polonya'nın pek de haset edilir gibi olmayan kaderine maruz kalmaktan mı kurtulmuştur? Rusya'nın bu komşusunun bütün yapıları Avrupa'nın talebi üzerine yeniden biçimlendirilmiş; Gdansk'ın (Danzig "Polonya'nın gözü"dür) parlak talihi yükselirken ve büyük senyörler ile koda-manlar tam anlamıyla güçlü hale gelirlerken, devletin otoritesi azalmış ve kentlerin gelişimi kösteklenmiştir.

Bunun tersine, Rusya'da devlet tıpkı denizin ortasındaki bir kaya gibidir. Her şey onun her yerde hazır gücüne; güçlendirilmiş polisine; hem kentler (bunların havası, Batı'da olduğu gibi "özgür kılma"maktadır),²¹⁸ hem tutucu ortodoks kilisesi,

hem senyörlerden önce çara ait olan köylü kitlesi, hem de ister irsi soyluluk, isterse hükümdar tarafından ödül olarak verilen ve eğer okuyucu öyle kabul ederse, İspanyol Amerika'sının *encomiendas*'ını veya daha iyisi, Türklerin sipahiliklerini hatırlatan bir cins *beneficium* olan *pomestie* sayesinde soylu olanlar söz konusu olsun, bizzat boyarlar karşısındaki otoriterliğine ulaşmaktadır. Üstelik devlet başlıca mübadele akımlarının denetimini de kendi üstüne almıştır: tuz, potas, hayat suyu, bira, idromel, kürk, tütün, daha sonra kahve ticaretini tekelleştirmiştir... Buğday piyasası ulusal ölçekte işlemekte, ama tahıl ticareti çarın iznine bağlanmış bulunmaktadır; bu da çoğu zaman onun toprak fethine bahane bulmasına hizmet etmektedir.²¹⁹ Ve 1653'ten itibaren, ilke olarak her üç yılda bir Pekin'e doğru yola çıkarak, oraya değerli kürkler götüren ve oradan altın, ipek, damalı kumaş, porselen, daha sonra da çayla geri dönen kervanları da çar örgütlemektedir. Devlet tekelinde olan alkol ve bira satışı için, "Rus dilinde *kabak* denilen ve çarın diğer herkesi dışarıda bırakarak kendine ayırdığı" meyhaneler açılmıştır. "...Ukrayna'nın Kazakların oturduğu kesimi hariç". Çar bu işten her yıl, belki de bir milyon rubleye ulaşan muazzam tutarlar sağlamaktadır ve "Rus ulusu sert içkilere alışık olduğu ve askerlerle işçiler ücretlerinin yarısını ekmek ve un, diğer yarısını da nakit cinsinden aldıklarından, (bunlar) bu sonuncu yarıyı meyhanelerde harcamakta, böylece Rusya'daki dolaşımdaki tüm nakit para tekrar Majesteleri Çarın kasalarına geri dönmektedir".²²⁰

Devletin işlerinden herkesin kendine pay çıkardığı da doğrudur. Sahtekârlıklar "sonsuz"dur, "boyarlar ve diğer özel kişiler Kafkas ve Ukrayna tütününü gizlice sokmanın yollarını bulmakta ve bunlar yüksek tutarlara ulaşmaktadır". Ve toplumun her katında votka konusunda girilen sahtekârlıklara ne demeli? İster istemez razı olunan en parlak kaçakçılık, Çin yönündeki Sibiryâ kürk ve derileri üzerinde olanıdır; büyük boyutlu olan bu kaçakçılık öyle bir noktaya ulaşacaktır ki, Pekin'e gönderilen resmi kervanlar artık iş yapamaz hale geleceklerdir. 1720'de "Sibiryâ valisi prens Gagarin'in... çok büyük bir servet yaptığından ötürü kafası kesildi... (bu servet) o kadar muazzamdır ki, o zamandan bu zamana yalnızca mobilyaları ile Sibiryâ ve Çin'den gelen malları satılabilir, daha geride, içinde satılmadık mallarla dolu birçok ev var, değerli taşlar, altın ve gümüşü ise saymıyoruz, bunların tutarının üç milyon rubleden fazla olduğuna teminat veriyorlar".²²¹

Ama sahtekârlık, kaçakçılık, yasalara itaatsizlik Rusya'nın tekelinde değildir ve ağırlıkları ne olursa olsun, bunlar çarın iradesini sınırlandıramamaktadırlar. Burada, Batı'nın siyasal ikliminin dışındayız. Bunun kanıtlarından biri *gosti* örgütlenmesidir.²²² Bunlar başka yerlerde olduğu gibi burada da servete götüren uzak mesafe tüccarlarıdır, ama bunlar devlete tabidirler. Çarın hizmetinde 20 veya 30 kişidirler, hem muazzam ayrıcalıklara, hem de muazzam sorumluluklara sahiptirler. *Gosti* sırasıyla vergi toplama, Astrakan veya Arhangelsk gümrüklerinin yönetimi, hazineye ait olan kürk ve diğer malların satışı, devletin dış ticareti, özellikle devlet tekellerine ait malların satışı, nihayet darphane yönetimi veya Sibiryâ "bakanlık" dairesinin yönetimi gibi görevleri üstlenmektedirler. Bütün bu görevler nedeniyle, hayatları ve mallarıyla sorumludurlar.²²³ Bunun karşılığında, servetleri bazen devasa boyutlara ulaşmaktadır. Boris Godunov döneminde (1598-1605) bir emekçinin yıllık ücretinin 5 ruble olduğu tahmin edilmektedir. Oysa Rus tüccarlarının kralı olan ve tefecilik, tuz ticareti, madenler, endüstriyel girişimler, Sibiryâ'nın fethi, kürk ticareti ve Volga'nın doğusunda, Perm bölgesinde XVI. yüzyılda onlara verilen koloni toprakları sayesinde zenginleşen Stroganovlar, iki Polonya savaşı esnasında (1632-1634 ve 1654-1656)²²⁴ kayıp bir tutar olan 412.056 rubleyi çara borç olarak vereceklerdir. Ve daha da önce Mihail Romanov'a, saltanatının başlangıcında buğday, tuz, değerli taşlar ve borç para

veya olağanüstü vergi cinsinden olmak üzere, büyük tutarlar sağlamışlardır.²²⁵ Toprak, serf, ücretli işçi, ev kölesi sahibi olan *gosti*, böylece toplumun zirvesinde yer almaktadırlar. Bunlar özel bir “lonca” oluşturmaktadırlar.²²⁶ Diğer iki “lonca” sonuçta ikinci ve üçüncü dereceden olan, ama aynı zamanda ayrıcalıklı da olan tüccarları biraraya getirmektedir. Fakat *gosti*’nin işlevleri Büyük Petro döneminde sona ermiştir.

Kısacası, Polonya’da cereyan edenlerin tersine, çarın öngörülü ve kıskanç otoritesi sonunda ülkenin tümünü kapsayan ve bu alanın ekonomik gelişimine katkıda bulunan özerk bir ticari hayatı muhafaza etmiştir. Tıpkı Batı’da olduğu gibi, bu büyük tüccarların hiçbiri uzmanlaşmış değildir. En zengin *gosti*’den biri olan Gregor Nikitnikov aynı anda hem tuz, balık, yünlu kumaş, hem de ipekli satışıyla uğraşmaktadır; Moskova’da işleri vardır, ama Volga trafiklerine de katılmakta, Nijni Novgorod’da gemileri bulunmakta, Arhangelsk yönüne yapılan ihracatla ilgilenmektedir; Ivan Stroganov’la bir an için, irsi bir malikânenin, bir *votsçina*’nın alımı için 90.000 ruble gibi masalsı bir fiyattan anlaşmıştır. Voronin adında biri Moskova raçlarında 30 dükkâna sahiptir,²²⁷ Şcorin adındaki bir başkası Arhangelsk’ten Moskova’ya, Moskova’dan Nijni Novgorod’a ve Aşağı Volga’ya doğru mal taşımaktadır; bir ortağıyla birlikte bir seferinde 100.000 *pound* tuz almıştır.²²⁸ Ve bu büyük tüccarlar bir de üstelik Moskova’da perakende ticaret yapmakta, eyaletlerin artıklarını ve zenginliklerini sistematik olarak buraya taşımaktadırlar.²²⁹

Rusya’da Serflik Ağırlaşıyor

Başka ülkelerde olduğu gibi, Rusya’da da devlet ve toplum tek bir gerçektir. Güçlü bir devlet burada el altında tutulan, devletin ve egemen sınıfın sayesinde yaşadığı artığı üretmeye mahkûm edilen bir topluma tekâbül etmektedir, çünkü çar gelirlerinin esas kaynağı olan muazzam köylü kitlesini tek başına zaptedemez.

Böylece her köylü tarihinin dört veya beş kişisi vardır: Köylü, Senyör, Hükümdar, Zenaatkâr, Tüccar -bu son iki aktör Rusya’da çoğunlukla, meslek değiştiren, ama toplumsal ve hukuki olarak köylü kalan kırsal kişilerdir, bunlar senyörlük rejiminin bağları içinde kalmaya devam etmektedirler-. Bu rejim giderek daha da ağırlaşmaktadır; köylülüğün durumu XV. yüzyıldan itibaren Elbe ile Volga arasındaki alanda sürekli olarak gerilemektedir.

Ama Rusya’daki evrim kuralı izlemektedir: nitekim Polonya, Macaristan, Bohemya’daki “ikinci serflik”, bu andan sonra artık kendilerini köylü ile pazar arasında dayatan ve kentlerin onların mülkiyetinde olmadığı hallerde, buraların en azından iâşesine egemen olan senyörlerin ve kodamanların çıkarına olmak üzere yerleşmiştir. Rusya’da baş oyuncu devlettir. Her şey onun ihtiyaçlarına, ödevlerine ve geçmiş tarihin devasa ağırlığına bağlı olmuştur. Altın Ordu Tatarlarıyla sürdürülen üç yüzyıllık mücadelenin ağırlığı, Yüz Yıl Savaşlarının VII. Charles ve XI. Louis’in otoriter rejimlerinin doğumlarındaki ağırlığından çok daha fazladır. Modern Moskof devletini kuran ve modelini oluşturan Korkunç Ivan (1544-1584) eski aristokrasiyi dışta bırakmaktan, onu gerekirse yok etmekten ve kendi emrinde bir ordu ve yönetim yaratabilmek için yeni bir hizmet soyluluğu -eski soyluluktan müsadere edilen veya onların terkettikleri topraklar ile, yeni “soylu”nun birkaç köylüyle, hatta birkaç köleyle işletmeye açacağı yeni ve boş toprakların ömür boyu geçerli olmak üzere temlik edildiği *pomeçiki*- yaratmaktan başka bir çareye sahip değildir. Bu yeni topraklarda köle-

ler vardır, çünkü Rus köylüleri arasında köle, söylendiğinden daha uzun bir süre devam etmiştir. Tıpkı ilk Avrupa Amerika'sında olduğu gibi, burada da en büyük sorun aşırı bol olan toprağı değil de, kıt olan insanı elde tutabilmek olmuştur.

Ve sonunda serflığı dayatan ve onu daha da ağırlaştıracak olan neden budur. Çar soyluluğunu hizaya sokmuştur. Ama bu soyluluk yaşamak zorundadır. Eğer köylüleri yeni fethedilen topraklara yerleşmek için onları terkederlerse, ihtiyaçlarını nasıl karşılarlar?

Bir özgür kiracılar rejimi üzerine kurulu senyörlük mülkiyeti²³⁰ XV. yüzyılda, senyörün Batı'da olduğu gibi bizzat yönettiği ve köylü işletmelerinin aleyhine oluşan *malikâne*'nin ortaya çıkmasına tanık olmuştur. Hareket laik senyörlüklerde başlamış, sonra manastır veya devlet topraklarına ulaşmıştır. *Malikâne* köle emeği; bundan daha fazlası, borçlarını ödemek için kendiliklerinden serf olan köylülerin emeğini kullanmaktadır. Sistem özgür kiracıdan giderek daha fazla emek cinsinden ödenti talep etmeye yönelmiş ve angarya XVI. yüzyılda artmıştır. Ancak köylüler Sibiry'a (XVI. yüzyılın sonundan itibaren) ve daha da iyisi Güney'in kara topraklarına kaçma olanağına sahiptirler. Onların sürekli yer değiştirmeleri, köylünün efendi değiştirme veya "sınır"ın boş topraklarına gitme, veyahut da şansını zenaat, çerçilik, küçük ticaretle deneme konularındaki inadı yerleşik bir sıkıntı unsuru haline gelmiştir.

Her şey yasalara uygundur: 1497 tarihli yasaya göre, Aya Yorgi haftası (25 Kasım) boyunca, köylüler işlerin büyük kısmı bittiğinden senyörlerini terketme hakkına sahiptirler, ama ona borçlu olduklarını ödeme koşuluyla. Başka bayramlar da özgürlük kapılarını açmaktaydılar: Carême, Yağlı Salı, Paskalya, Noel, Aya Petro günü... Senyör bu gidişleri önlemek üzere, talep ettiği tazminatların artırılması ve dayak da dahil, sahip olduğu olanakları kullanmaktaydı. Ama eğer köylü kaçmayı tercih ederse, onu geri gelmeye zorlamak nasıl mümkün olabilirdi?

Öte yandan, bu köylü hareketliliği senyörlük toplumunun temellerini sarsıyordu; oysa devlet onu kendi hizmetine uyarlanmış bir araç haline getirmek üzere, bu toplumu pekiştirmeye yönelmekteydi: bu düzende her uyruğun hükümdara karşı ödevlerinin belirli olduğu bir yeri vardı. Demek ki hükümdar köylü kaçışlarına dur demeliydi. Başlangıç olarak, Aya Yorgi meşru ayrılışların mümkün olduğu tek süre sayıldı. Sonra 1580'de IV. Ivan tarafından çıkartılan bir kararnameyle, her tür dolaşım serbestisi yeni bir emre kadar, "geçici olarak" askıya alındı. Bu geçicilik sürecek, ama köylü kaçışları da yeni *ukaz*lara rağmen (24 Kasım 1597, 28 Kasım 1601) devam edecektir. İş sonunda 1649 kararnamesine varmıştır; bu yasa metni hiç değilse teorik olarak, geri dönüşü olmayan noktayı belirlemiştir. Nitekim bu *ukaz*, köylülerin senyörün izni olmadan dolaşmalarını artık ebediyen yasa dışı sayıyor ve başlangıçta beş yıl olarak saptandıktan sonra onbeş yıla çıkartılmış olan bir süre geçtikten sonra, kaçak köylülerin efendilerine verilemeyeceğine dair eski hükümleri yürürlükten kaldırıyordu. Bu kez her tür zaman aşımı kaldırılmıştır: ne kadar bir süre geçmiş olursa olsun, kaçak eski senyörüne, hem de çocukları, karısı ve edindiği mallarla birlikte iade edilecektir.

Bu evrim, eğer çar soyluluğun davasını benimsemeseydi mümkün olamazdı. Büyük Petro'nun tutkusu -bir donanma, bir ordu, bir yönetim geliştirmek- senyörü ve köylüsüyle tüm Rus toplumunun boyun eğmesini gerektiriyordu. Devlet ihtiyaçlarının bu önceliği, Rus köylüsünün Polonyalı türdeşinin tersine, teorik olarak tam olan serfleşmesinden sonra (1649'da), angaryadan, *barçına*'dan²³¹ çok ayni ve nakdi ödentiler, *obrok*'a yükümlü kılınmasını açıklamaktadır. Angarya varolduğu durumlarda, serflığın en katı anlarında, yani XVIII. yüzyılda haftada üç günü geçmemiştir. Yükümlülüklerin nakdi olarak ödenmesi, açıkça anlaşılacağı üzere, köylünün her za-

man girebileceği bir pazar gerektirmekteydi. Zaten senyörün bir malikânedeki doğrudan sömürüsünü de pazar açıklamaktadır (üretimini satmak istemektedir) ve aynı şekilde vergi kanalıyla elde edeceği nakit girişlerine bağımlı olan devletin gelişmesi de pazarı gerektirmektedir. Öte yandan, açılardan karşılıklılığına göre, Rusya'da bir pazar ekonomisinin erkenden ortaya çıkmasının, köylü ekonomisini desteklediği veya bu açılışı belirlediği de söylenebilir. Böylesine bir süreçte, Rusya'nın Avrupa'yla olan dış ticareti (herhalde bazıları bunun muazzam iç pazara nazaran önemsizliğiyle alay edeceklerdir) bir rol oynamıştır, çünkü Rus ekonomisine o olmazsa pazar faaliyetinin en azından bu düzeyde mümkün olamayacağı şu minimum parasal dolaşımı -Avrupa gümüşü, Çin altını- sağlayan Rusya'nın lehte bilançosu olmuştur.

Pazar ve Kır İnsanları

Temeldeki bu serbestlik -pazara girebilme- birçok çelişkiyi açıklamaktadır. Bir yandan köylünün statüsünün gerilediği aşıkardır. Büyük Petro ve II. Ekaterina dönemlerinde serf bir köle, "bir eşya" (bunu çar II. Aleksandr söyleyecektir), efendisinin keyfince satabileceği bir menkul haline gelmiştir; ve bu köylü onu sürgüne veya hapse mahkûm edebilecek olan senyörlük yargısı karşısında savunmasızdır; bunun dışında askerlik yapmakta, hatta savaş veya ticaret gemilerinde tayfa olmakta, manüfaktürlere işçi olarak yollanmaktadır. Zaten kan ve işkenceyle bastırılan çok sayıda köylü ayaklanmasının patlamasının nedeni budur. Pugaçev isyanı (1774-1775) hiçbir zaman yatışmayan bu fırtınaların yalnızca en dramatik olanıdır. Ama öte yandan, Le Play'in sonradan düşüneceği üzere,²³² Rus serfinin hayat düzeyinin birçok Batı köylüsününkiyle karşılaştırılabilir olması da mümkündür. En azından bir kesimi için, çünkü aynı malikâne bir yandan tuzu kuruda serflere rastlanırken, öte yandan hiçbir şeyi olmayanlar da görülebilmektedir. Nihayet, senyörlük yargısı, her yerde zorlayıcı olmamıştır.

Ve kaçış noktalarının olduğu bir olgudur: tabiyet garip özgürlüklerle birarada olmaktadır. Rus serfi kendi hesabına yarı veya tam zamanlı olarak zenaat faaliyetleriyle uğraşma iznini sıklıkla elde etmektedir ve bu durumda emeğinin ürününü bizzat satacaktır. Prenses Daşkav 1796'da I. Pavel tarafından, Novgorod eyaletinin kuzeyindeki bir köye sürgün edildiğinde, oğluna bu köyün nerede olduğunu ve kime ait olduğunu sorar. Oğlu sonuçsuz bir araştırmaya girişir. "Sonunda talihin yardımıyla, bu köyden olup, Moskova'ya (tabii ki satmak için) kendi imalatı olan çivileri getirmiş olan bir köylü bulunur".²³³ Gene sık olmak üzere, köylü efendisinden uzakta imalat veya ticaret yapabilmek üzere pasaport alabilmektedir. Bütün bu işleri, servet edindikten sonra bile, serflik statüsünde kalarak yapmakta, ve demek ki artık servetiyle orantılı bir ödentiye ödemeye devam etmektedir.

Bazı serfler senyörlerinin izniyle çerçi, seyyar satıcı, önce dış mahallelerde, sonra da kentin göbeğinde dükkancı veya taşımacı olmaktadır. Her kış milyonlarca köylü kızaklarıyla kentlere, yazın yığılmış olan zahireleri taşımaktadırlar. Örneğin 1789 ve 1790'da olduğu gibi, eğer talihsizlik sonucu yeterli kar yağmazsa, kızakla taşıma olanaksız hale gelmekte, kent pazarları boşalmakta, açlık yerleşik hale gelmektedir.²³⁴ Yazın çok sayıda tekne nehirlerde fink atmaktadır. Ve taşımacılıktan ticarete geçmek için tek bir adımın atılması yeterlidir. Doğabilimci ve antropolog Pierre Simon Pallas, Rusya boyunca yürüttüğü araştırma esnasında, 1768'de Tver yakınlarındaki Vişnçi Volotçok'ta mola vermiştir; "küçük bir kente benzeyen büyük bir kasa-

Volga'nın Novgorod ve Tver arasındaki kesimi (12 Ağustos 1830). Prens Demidoff'un yolculuğu.

ba" diye kaydetmiştir. "Burası gelişmesini Tvaza'yı Mata'ya bağlayan kanala borçlu olmalıdır. Volga'yı Ladoga gölüne bağlayan (bu kanal) bu ülkenin tüm çiftçilerinin ticarete girişmelerine yol açmıştır, öylesine ki tarım burada terkedilmiştir" ve köy "bu addaki çemberin merkezi" olan bir kent haline gelmiştir.²³⁵

Öte yandan, pazara yönelik olarak çalışan eski kırsal zenaatkârlar gelenegi -XVI. yüzyıldan itibaren tarla işlerini tamamen veya hemen hemen terkeden *kustari*- 1750-1850 arasında müthiş bir gelişme göstermiştir. Bu muazzam kırsal üretim, imalatçılar tarafından örgütlenen köylülerin evde çalışmalarıyla elde edilen üretimi çok geride bırakmaktaydı.²³⁶ Serfler bile, Büyük Petro'dan beri devletten teşvik gören imalatçıların hızlı ve büyük yayılmalarından paylarını almışlardır. Rusya'da 1725'te 233 manüfaktür varken, 1796'da II. Ekaterina'nın ölümünde bu rakam, madenler ve metalürji işletmeleri hariç, 5360'a çıkmıştır.²³⁷ Aslında bu rakamların çok büyük manüfaktürlerin yanı sıra, çok minik birimleri de kapsadıkları doğrudur. Ama bunun böyle olması, güçlü bir yükselişi işaret etmelerini kesinlikle engellememektedir. Madencilik dışındaki bu endüstriyel gelişmenin esas bölümü Moskova çevresinde yer almaktadır. Örneğin başkentin kuzeydoğusunda, Ivanovo köyünün (Çermetievlerin mülkü) eskiden beri dokumacı olan halkı, sonunda gerçek boyalı bez manüfaktürleri açacak-

lardır (önce keten, sonra pamuklu) ve bunların sayısı 1803'te 49'a ulaşacaktır. Bunların kârları müthiş olmuş ve Ivanovo Rusya'nın büyük dokumacılık merkezi haline gelmiştir.²³⁸

Toptan ticarete katılan bazı serflerin serveti de daha az göz kamaştırıcı değildir. Bu alan -bu Ruslara özgü bir durumdur- nisbeten az sayıda burjuvaya sahiptir.²³⁹ Demek ki köylüler bu kariyere hücum etmekte, ve bazen yasalara karşı gelerek, ama aynı zamanda senyörlerinin korumasıyla, başarıya ulaşmaktadırlar. XVIII. yüzyılın ortasındaki kont Munnich Rus hükümeti adına konuşurken, köylülerin bir yüzyıldan beri "tüm yasaklamalara rağmen, sürekli olarak ticaretle uğraştıkları(nı), bu alana çok büyük tutarlar yatırdık"larını işaret ediyordu, öylesine ki toptan ticaretin gelişmesi ve "şu andaki başarısı, bu köylülerin uzmanlık, çalışma ve yatırımları"nın sayesinde.²⁴⁰

Yasa karşısında serf olarak kalmaya devam eden bu yeni zenginler için dram (veya komedi), özgürlüklerini satın almak istediklerinde başlamaktadır. Efendi genelde bu talebe, ya önemli rantları almaya devam etmekte çıkarı olmasından, ya hizmetinde milyonların bulunmasının gururunu okşamasından, ya da özgürlüğün bedeli çok yükseltmek istemesinden kulak asmamaktadır. S erf de kendi cephesinden, bu işten mümkün olduğunca ucuza kurtulabilmek için, servetini özenle saklamakta ve çoğu zaman oyunu kazanan o olmaktadır. Örneğin Ivanovo'nun büyük manüfaktür sahibi Graçev'i azad etmek üzere, kont Çeremetiev 1795'te, gözleri yerinden uğratan bir rakam olan 135.000 ruble, artı Graçev'in sahip olduğu fabrika, toprak ve serfleri istemiştir, yani görünüşte servetinin aşağı yukarı tamamı. Ama Graçev sermayesinin büyük bölümünü, onun adına çalışan tüccarların adı altında gizlemiştir. Özgürlüğünü pahalıya satın aldıktan sonra, gene en büyük dokuma endüstricilerinden biri olarak kalmıştır.²⁴¹

Tabii ki bu büyük servetler yalnızca küçük bir azınlıkla ilgilidir. Küçük ve orta ticaret alanında köylü kaynaması da, Rusya'daki serfliğin kendine çok özgü karakterlerinden biri olmaktadır. Mutlu veya mutsuz olan serf sınıfı, köyün kendine yeterliliği içine hapsedilmemektedir. Bu sınıf ülkenin ekonomisiyle temas halinde kalmış ve burada kendine bir yaşama ve girişim olanağı bulmuştur. Zaten 1721-1790 arasında nüfus iki katına çıkmıştır. Bu bir canlılık belirtisidir. Bundan da fazlası, devlete ait köylülerin sayısı, yavaş yavaş kırsal nüfusun yarısını kapsayacak kadar artmıştır; öte yandan bu devlet köylüleri nisbeten özgürdürler ve üzerlerindeki otorite çoğu zaman teorik düzeyde kalmaktadır. Nihayet Rusya'nın devasa bünyesinin içine yalnızca Batı'nın gümüşü değil, aynı zamanda belli bir kapitalizm de sızmaktadır. Ve bu kapitalizmin beraberinde getirdiği yenilikler zorunlu olarak gelişme unsurları değildir, ama onların ağırlığı altında bir Eski Rejim gerilemektedir. Çok erkenden belirlemeye başlayan ücretli emek gurubu kentlerde gelişmekte, taşımacılık ve hatta kırlarda sıkışık aralarda biçme ve hasat alanlarına kadar girmektedir. Kendilerini kiralayan emekçiler çoğunlukla iflas etmiş ve maceraya doğru yol almakta olan köylülerdir, bunlar düz veya ağır işçi olarak işe girmektedirler; iflas eden ve *posad*'da, işçi mahallesinde çalışmaya devam eden zenaatkârlar için de aynı durum söz konusudur, bunlar artık daha talihli bir komşularının hesabına çalışmaktadırlar. Ücretlilerin bir kısmı da tayfa, nehir gemicisi, tekne çekici (yalnızca Volga üzerinde 400.000 *burlaki*) olarak çalışan fakirlerdir.²⁴² Örneğin, bu muazzam buluşma yerinin gelecekteki başarılarının işaretlerinin ortaya çıktığı Nijni Novgorod'da olduğu gibi, emek piyasaları örgütlenmektedir. Madenlerde, manüfaktürlerde işçi serflerin yanı sıra, bir prim ödenerek işe alınan, ama bu kişinin parayı aldıktan sonra sessizce kaybolması tehlikesinin de bulunduğu ücretli işçiler gelmektedir.

Ama durumu ne çok lehte, ne de çok aleyhte renklerle resmedelim. Her zaman kendini birçok şeyden mahrum bırakmaya, zor koşullarda yaşamaya alışkın bir

toplum söz konusudur. En iyi görüntü “doyurulması gerçekten kolay” olan Rus askerininki değil midir: “teneke bir kutu taşımaktadır, küçük bir sirke şişesi vardır, içtiği suya bundan birkaç damla damlatır ve biraz sarımsak bulursa, suda yoğurduğu una bundan biraz katarak yer. Açlığa diğer herkesten daha fazla dayanır; ve et verildiğinde bu cömertliğe bir ödül olarak bakar”.²⁴³ Ordu depoları açık verdiğinde, çar bir günlük oruç tutulmasını emretmekte ve her şey düzene girmektedir.

Daha Çok Kasaba Olan Kentlere Dair

Rusya'da bir ulusal pazar, tabanda senyörlük ve kilise malikânelerinin mübadeleleriyle ve köylülerin üretim fazlasıyla şişmiş olarak, erkenden resmolmuştur. Kırsal faaliyetlerin bu aşırı bolluğunun karşısında belki de kentlerin vasatlığı yer almaktadır. Yalnızca boyutlarından ötürü değil de, aynı zamanda tamamen kentsel olan işlevleri yüksek bir gelişme noktasına çıkartamadıkları için de, bunlar kentten çok kasabadırlar. “Rusya devasa bir köydür”;²⁴⁴ pazar ekonomisinin aşırı bolluğu karşısında, ama bundan daha fazla, bu pazarın ilkel aşamasından şaşkınlığa düşen Avrupalı seyyahların izlenimi böyledir. Köylerden kaynaklanan pazar ekonomisi, zaten komşu kırlardan pek ayrılamayan kasabaları da kapsamaktadır. Köylüler bu kasabaların dış mahallelerini ele geçirmekte, zenaat faaliyetlerinin en iyi kısmını sahiplenmekte ve kentlerde şaşırtıcı bir rakama ulaşan küçük zenaatkâr-tüccar dükkânı kaynaşmasını kendiliğinden örgütlemektedir. J. P. Kilberger adlı bir Almanya göre (1674) “Moskova'da, Amsterdam'da veya Almanya'daki bir prensliğin tümünde olduğundan daha fazla ticari dükkân vardır”. Ama bunlar miniktir; içlerinden on kadarı bir Hollanda dükkânının içine kolaylıkla girebilir. Ve bazen iki, üç, dört perakendeci bu dükkânlardan birini paylaşmakta ve böylece “satıcı mallarının arasında dönmekte zorluk çekmektedir”.²⁴⁵

Yaptıkları işe göre gruplanan bu dükkânlar *rac* (kelime anlamı olarak “saf”, “sıra”) boyunca iki sıra halinde uzanmaktadırlar. Bunu *suk* kelimesiyle çevirmek mümkündür, çünkü Batı Orta Çağının uzmanlaşmış sokaklarından daha fazla, sıkışık dükkânlarıyla bu mahalleler Müslüman kentlerinin yığılmalarını akla getirmektedirler. Pskov'da 107 ikona imalçısının dükkânları *ikonnyi riad* üzerinde sıralanmaktadır.²⁴⁶ Moskova'da bugün Kızıl Meydan'ın bulunduğu yer “kadar, oraya çıkan sokaklar da dükkânlarla doludur ve öyle bir biçimde (yerleşmişlerdir) ki, ipekli satıcıları yünlü ve bez satıcılarıyla, kuyumcular, eğerciler, eskiciler, terziler, kürkçüler ve diğer zenaatkârlarla karışmamaktadır... Yalnızca azizlerin resimlerinin satıldığı bir sokak da vardır”.²⁴⁷ Ancak bir adım daha atılırsa, gerçekte toptancı depoları olan, ama perakende satış da yapan en büyük dükkânlar olan *ambary*'yle karşılaşılacaktır. Moskova'da pazarlar, hatta berberlerin eskici sergileri arasında açık havada icrai sanat ettikleri bit pazarına, bir Almanın “görmeden önce kokusu(nun) duyul”duğunu iddia ettiği et ve balık pazarlarına varana kadar, uzmanlaşmış pazarlar vardır. Bu balık pazarının “kokusu öyle bir noktadadır ki, bütün yabancılar burunlarını tutmak zorundadırlar”.²⁴⁸ İddia ettiğine göre, yalnızca Ruslar bunu farketmiyormuş gibi gözük-mektedirler!

Bu minik pazar faaliyetlerinin ötesinde, geniş çaplı mübadeleler de vardır. Bu, ulusal düzeyde, Rus bölgelerinin çeşitliliğinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır; bu bölgelerin bazıları buğday, tuz açığı verirken, diğerlerinde odun yoktur. Ve ithal ürünleri veya kürk ticareti ülkeyi boydan boya katetmektedir. *Gosti*'nin daha sonra da diğer büyük tüccarların servetini sağlayan bu kürk ticaretinin gerçek motoru

Pirochki (Rusya'da çok sevilen etli hamur) satıcısı. K. A. Zelenkov'un "Petersburg'dan bağırışlar" gravürü, XVIII. yüzyıl.

kentlerden çok fuarlardır. XVIII. yüzyılda bunlardan herhalde 3-4 bin tane vardır,²⁴⁹ yani kent sayısından 10-12 kat daha fazla (1720'de 273 kent olduğu söylenmektedir). Bunlardan Fransızların Champagne fuarlarını hatırlatan bazıları, eskiden İtalya ve Flandre'in birbirlerine olduğu kadar uzak bölgelerin arasında bağlantı kurma işlevine sahiptirler. Bu çok büyük fuarların²⁵⁰ arasında; büyük Kuzey'deki Arhangelsk, güneye "imparatorluğun en önemlilerinden biri olan"²⁵¹ çok canlı Sol'vycegoskaya İrbıt fuarı aracılığıyla bağlıdır; burası ilk atılımını ancak XIX. yüzyılda yapacak olan büyük buluşma yeri Nijni Novgorod'un ilk taslağıdır; Moskova ve Kiev arasında Bryansk; Baltık ve İsveç yönünde, Ladoga yakınlarındaki Tikkim yer almaktadır. Bunlar köhne araçlar değillerdir, çünkü Batı Avrupa XVIII. yüzyıla kadar fuarların satışına uymaya devam etmiştir. Ama Rusya'da sorun olan şey, kentlerin fuarlara nazaran nisbi önemsizlikleridir.

Bu kentsel olgunluk yokluğunun bir başka işareti de, modern bir kredinin bulunmayışıdır. Ve tabii bunun sonucunda kentlerde ve kırlarda hayal edilemez katılıkta bir tefecilik hüküm sürmektedir: en küçük bir kaza durumunda insanların özgürlüğü ve hayatı da dahil, her şey çarklara girmektedir. "Çünkü her şey borç olarak verilmektedir... para, yiyecek, giyecek, hammadde, tohumluk"; her şey rehine konulmaktadır: atelye, dükkân, işyeri, tahta ev, bahçe, tarla veya tarla parçası, hatta bir tuz kuyusunun donanımı arasındaki borular. İnanılmaz faiz oranları yürürlüktedir. Stokholm'de bir Rus tüccarın başka bir Rus tüccara verdiği 9 aylık borcun faizi % 120, yani ayda % 13'ten daha fazladır.²⁵² Yahudi veya Müslüman sarraflarla Hristiyan kredi alıcılar arasında tefeciliğin tatlı günler yaşadığı Doğu Akdeniz'de, XVI. yüzyılda faiz ancak ayda % 5'e çıkabilmiştir. Ne ılımlı bir oran! Moskof ülkesinde tefecilik biriki-

min en mükemmel yoludur. Ve sözleşmede öngörülen kâr, rehin olarak tutulan mülk, atelyenin veya su dolabının ele geçirilmesinden daha az önemlidir. Bu durum faiz haddinin bu kadar yüksek tutulması, vadenin katı olması için ek bir neden oluşturmaktadır: her şey sözleşme hükümlerinin yerine getirilmesinin olanaksız olması ve sonunda avın kaçamayacak bir şekilde ele geçirilmesini sağlamak üzere hesaplanmaktadır.

Bir Ekonomi-Dünya, Ama Ne Ekonomi-Dünya?

Bu devasa Rusya, henüz köhnelikleri süren biçimlere rağmen, hiç kuşkusuz bir ekonomi-dünyadır. Eğer merkezi olan Moskova'ya yerleşilecek olursa, bu kent yalnızca belli bir güçlülüğe değil, aynı zamanda belli bir egemenlik iktidarına da tanıklık etmektedir. Volga'nın kuzey-güney eksenini, tıpkı XIV. yüzyıl Avrupa'sında Venedik-Bruges belkemiğinin olduğu gibi, belirleyici bir ayırım hattıdır. Ve eğer Rus ölçeğinde büyütülmüş bir Fransa haritası düşünülecek olursa; Arhangelsk, Dunkerque; Saint-Petersburg, Rouen; Moskova, Paris; Nijni Novgorod, Lyon; Astrakan, Marsilya olacaktır. Daha sonra güney terminali, 1791'de kurulan Odessa olacaktır.

Fetihlerini adeta boş bir çevreye doğru genişleten Ekonomi-dünya Moskof devleti muazzamdır ve onu en büyük ekonomik devletler arasına koyan işte bu azamet olmaktadır. Bu temel boyutsal karakteri cimbızla çeken yabancı gözlemciler bu konuda yanılmamaktadırlar. Bunlardan biri, bu Rusya o kadar geniştir ki, yazın göbeğinde "İmparatorluğun bir ucunda gündüz 16 saat sürerken, diğer ucunda 23 saat sürmektedir"²⁵³ demektedir. Bir diğeri, o kadar geniştir ki, sahip olduğu söylenen 500.000 fersah kara toprağın içine²⁵⁴ "dünyanın tüm insanları rahatlıkla yerleştirilebilir"²⁵⁵ demektedir. Haber kaynağımız, ama bunların "yeteri kadar geçimlik bulamaları" muhtemeldir diye devam etmektedir.

Bu çerçevede yolculuklar ve yer değiştirmeler zorunlu olarak uzamakta; bitmez tükenmez ve insanlık dışı hale gelmektedirler. Mesafeler her şeyi geciktirmekte, karmaşıktırmaktadır. Mübadele devrelerinin kapanması yıllar almaktadır. Moskova'dan Pekin'e giden resmi kervanlar, gidiş dönüş için üç yıl harcamaktadırlar. Bu kervanlar bitmez tükenmez yolculukları esnasında, Gobi çölünü, yani en azından 4.000 *verst*'i (yaklaşık 4.000 km.) aşmak zorunda değiller midir?²⁵⁶ Bu yolculuğu birçok kereler yapmış olan bir tüccar, ona soru soran iki Cizvit pederini (1692) rahatlatmak üzere, bu maceranın İran veya Türkiye'yi kat'etmekten daha güç olmadığına dair teminat vermektedir.²⁵⁷ Sanki bunlar çok zor yolculuklar değilmiş gibi! Bir İtalyan tanık 1657'de şah Abbas'ın devletine ilişkin olarak, burayı geçmek için "*che si camina quatro mesi continui nel suo stato*" demektedir.²⁵⁸ Moskova-Pekin güzergâhı herhalde daha da yavaş geçilmekteydi. Baykal gölüne kadar kızak, daha sonra da at veya deve kervanları kullanmak gerekmekteydi. Ve zorunlu molaları, aniden beliren "he-men oracıkta kışlama" zorunluluğunu hesaba katmak gerekiyordu.

Kuzey-güney yönünde, Beyaz denizden Hazar denizine kadar olan yolculuklarda da aynı güçlükler söz konusuydu. 1555'te Arhangelsk'ten yola çıkan birkaç İngilizin İran pazarlarına ulaştıkları doğrudur. Ama, "Rus kışağı"nı kuzeyden güneye kat'ederek Hind Okyanusu baharat ticaretini arkadan ele geçirmeye yönelik olan ve defalarca ısıtılan proje, bu işlerin gerçek güçlükleri konusunda fazlasıyla cahil kalmaktaydı. Ancak 1703'te bile, Narva'nın Ruslar tarafından geri alındığına dair olan ve vaktinden önce yayılan haber,²⁵⁹ Londra'da hayalleri tahrik etmekteydi; bu limandan yola çıkarak, Rusya'yı kat'ederek Hind Okyanusuna ulaşmak ve Hollanda gemileriyle

rekabete girişmekten daha basit ne vardı! Ancak İngilizler bu macerada birçok kere-ler başarısızlığa uğramışlardır. 1740'lı yıllar civarında Hazar kıyılarında tutunmayı başarmışlar, ama çarın vazgeçilmez izni 1732'de verilmiş, 1746'da geri alınmıştır.²⁶⁰

Rus ekonomi-dünyasının gerçeğini zımnen içeren ve aslında ona bedenini veren bir mekân, yabancı sızmasına karşı güvence verme gibi bir avantaja da sahiptir. Son olarak, ürünlerin çeşitlenmesini ve alandan alana az çok hiyerarşik hale gelmiş olan bir iş bölümünü olanaklı kılmaktadır. Rus ekonomi-dünyası geniş çevre alanlarıyla da gerçekliğini kanıtlamaktadır. Güneye doğru, Karadeniz yönünde,²⁶¹ Asya'ya doğru Sibiry'a'nın müthiş toprakları. Bizi büyüleyen bu sonuncusu örnek olarak yeterlidir.

Sibiryayı İcad Etmek

Eğer Avrupa Amerika'yı "icad ettiyse", Rusya'da Sibiryayı "icad etmek" zorunda kalmıştır. Bunların her ikisi de ödevlerinin azameti yüzünden, kaplarından dışarı taşmışlardır. Ancak Avrupa daha XIV. yüzyılın başında gücünün yüksek bir noktasındadır ve Amerika ona, Atlantik'in ayrıcalıklı yollarıyla kaynak yapmıştır. Rusya XVI. yüzyılda insan, olanak ve Rusya ile Sibiry arasındaki deniz yolları bakımından henüz fakirdir, eskiden Büyük Novgorod tarafından kullanılan yol kullanışsızdır: bu, Ob nehrinin geniş ağzına ulaşan ve aylarca buzlarla kaplı kalan kutupaltı yoludur. Çarın hükümeti sonunda bu yolu, Sibiry kürkleri kaçakçılığının, burada kendine büyük olanaklar sağladığı endişesiyle yasaklayacaktır.²⁶² Böylece Sibiry Rus "altıgeni"ne artık yalnızca, Uralların artık ne mutlu ki engellemedikleri bitmez tükenmez kara yollarıyla bağlanacaktır. Uzun zamandan beri devreye girmiş olan bu bağlantı, IV. Ivan'dan Ural'ın ötesindeki topraklarda, "buraya top ve çakmaklı tüfek de yerleştirme hakkıyla" birlikte geniş ayrıcalıklar sağlamış olan, tüccar ve imalatçı Stroganov kardeşlerin hizmetindeki Kazak Ermen'in 1583'teki uzun gezisiyle kendini kanıtlamıştır.²⁶³ Bu nisbeten hızlı bir fethin (yılda 100.000 km²)²⁶⁴ başlangıcıdır. Ruslar kürk peşinde menzilden menzile koşarak, bir yüzyılda Ob, Yenisey ve Lena havzalarını ele geçirmişler ve Amur kıyılarında Çin karakollarına teslim olmuşlardır (1689). Kamçatka 1695-1700 arasında ele geçirilecek ve 1728'de Behring boğazının ötesinde keşfedilmiş olan Alaska, 1740'dan itibaren Rus yerleşmelerine tanık olacaktır.²⁶⁵ XVIII. yüzyılını sonuna ait bir rapor, bu Amerika kıtası toprağında 200 Kazak'ın bulunduğunu, ülkeyi boydan boya dolaşarak "Amerikalıları vergi ödemeye alıştırmaya" çalıştıklarını bildirmektedir; Sibiry'da olduğu gibi, kunduz veya tilki kürkü cinsinden bir vergi. Rapor eklemektedir: "Kazakların Kamçatka'daki ezici ve gaddar hareketleri Amerika'ya sıçramakta kuşkusuz gecikmeyecektir".²⁶⁶

Rus ilerlemesi tercihan Sibiry ormanlarının ötesine, güney steplerine doğru yönelmiştir; 1730'lara doğru sınır, Ob'un kolu olan İrtiş kıyılarında, Altay eteklerine kadar olan alanda yerleşecektir. Burası gerçek bir *limes*, küçük ahşap kaleciklerin (*ostrugi*) serpili olduğu Sibiry mekânının olağan bir şekilde ve noktalar halinde elde tutulmasının tersine, Kazaklar tarafından korunan sürekli bir sınırdı. Ve bu sınır 1750'lerde çizildiği biçimiyle, I. Nikola'nın saltanatına (1825-1855) kadar sürecektir.²⁶⁷

Sonuç olarak, başlangıçta bazı kendiliğinden hareketler, bireysel maceralar ile ve resmi plan ve iradelerden bağımsız süreçlere göre fethedilen, masalsı bir mekân.

Hatta fethin bu ilk ve karanlık mimarlarını belirtmek üzere bir de cins ad ortaya çıkmıştı: avcı, balıkçı, hayvan yetiştiricisi, tuzakçı, zenaatkâr ve “elde balta, sırtta bir çuval tohumlukla”²⁶⁸ buralara gelen bu köylülere *promislenniki* denilmektedir. İnsanların çekemediği ve pek iyi kabul göstermediği gerçek maceracılar, dinsel alanda çatışmaya düşenler, zorunlu olarak Rus olmayan tüccarlar, nihayet XVII. yüzyıldan itibaren başlayan sürgünleri ise saymıyoruz. Sonuçta Sibirya'nın azameti karşısında önemsiz bir güç, yılda ortalama olarak en fazlasından 2.000 kişi, bunlar ormanın güney kıyısını -Kuzey'in iğne yapraklılarının Kara Orman'ına zıt olan, kayınların Beyaz Ormanı- ancak doldurabilen, hemen hemen özgür olma gibi paha biçilmez bir avantaja sahip olan dağınık bir köylülük oluşturmaktadır. Hafif topraklarda ağaç sabanlar, birkaç çavdar tarlasının sürümü için yeterli olmaktadır.²⁶⁹

Rus iskânı tabii ki verimli toprakları, balıklı nehirlerin kıyılarını seçmekte ve ilkel halkları güneyin çölümsü steplerine veya kuzeyin yoğun ormanlarına sürmektedir: güneyde, Hazar kıyısındaki Kırgızlardan Mongolik halklara varana kadar (örneğin onlara karşı 1662'de bir kalenin yapıldığı Irkutsk bölgesindeki ilginç ve savaşçı Buryatlar) Türk-Tatarlar; kuzeyde Samoyetler, Tunguzlar, Yakutlar.²⁷⁰ Bir yanda, güney yönünde keçe çadırlar, step boyunca geniş çaplı bir göçebe çobanlık hayatı ve ticari kervanlar; diğer yanda, kuzeye doğru yoğun ormanların içinde tahta kulübeler, kürk hayvanı avı, avcı bazen yolunu kullanmak için pusula kullanmaktadır.²⁷¹ Memnuniyetle etnograf da olan Avrupalı seyyahlar, bu uygunsuz doğal koşulların içine itilmiş mutsuz halklara ilişkin gözlemlerini artırmışlardır. Amca Gmelin, Ona Tunguzlarının hemen hepsi Rusça konuşuyor ve Rus kıyafeti giyiyor, ama onları boylarından ve yüzlerine çizilmiş ifadeden hemen ayırmak mümkündür” diye kaydetmektedir. “Kıyafetleri çok basittir, hiç yıkanmazlar ve meyhaneye gittiklerinde bardaklarını da beraberlerinde götürmek zorundadırlar, çünkü onlara burada bardak verilmez. Onları Ruslardan ayıran işaretlerin dışında, ayrıca onları kokularından da tanımak çok kolaydır”.²⁷²

XVIII. yüzyıl sona ererken Sibirya nüfusu 600.000'den biraz daha az bir rakamdır, buna donanımsızlıkları ve düşük sayıları nedeniyle kolaylıkla egemen olunablen, hatta karakol muhafızları arasına dahil edilebilen yerliler de dahildir. Bu yerliler çoğu zaman ağır işlerde kullanılmaktadırlar: nehir teknelerinin karadan çekilmesi, taşımacılık, madenler. Bunlar her halükârda kürk, av hayvanı veya güneyden gelen mallar sağlamaktadırlar. Moğollar ve Tatarlardan ele geçirilen birkaç köle -olağan olarak Astrakan pazarında satılmaktadırlar-²⁷³ ve Tobolsk ile Tomsk pazarında satılanlar, ancak önemsiz bir katkı oluşturmaktadırlar. Köleciler Amerika veya hatta Rusya'nın bazı bölgelerinde cereyan edenlere benzeyen hiçbir şey yoktur.

Mutlaka yapılması gereken taşımacılık faaliyetleri hiçbir zaman kolay değildir. Güneyden kuzeye yönelen nehirler aylar boyunca buzların istilasına uğramakta ve ilkbaharda da müthiş erimelere sahne olmaktadır: dipleri yassı tekneler (*strugi*) yazın bir havzadan diğerine geçilmesine olanak vermektedirler; bunların geçiş yaptığı ayrıcalıklı eşiklerde bazen kentler oluşacaktır ve bunlar tıpkı Avrupalıların Yeni Dünya içlerinde kurdukları gibi, başlangıçta önemsiz olacaklardır. Yoğun soğuklara rağmen kış, sağladığı kızakla yolculuk kolaylıkları nedeniyle, taşımacılık için en uygun mevsimdir: *Gazette de France* 4 Nisan 1772'de Saint-Petersburg'dan haber getiren “sonuncu kızaklarla beraber, Sibirya madenlerinden (herhalde Nertçinsk bölgesinden) ve Altay dağlarından kaynaklanan önemli miktarda külçe altın ve gümüş geldi” diye yazmaktadır.²⁷⁴

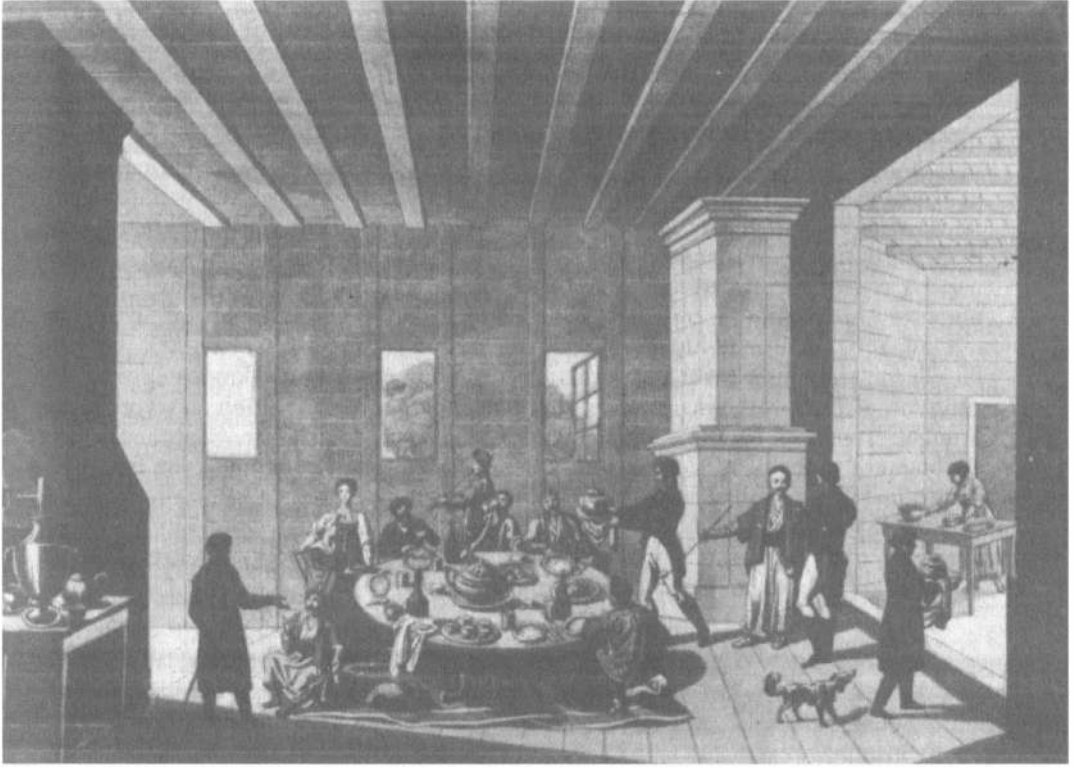
Bu yavaş tomurcuklanmanın karşısında, Rus devletinin tedbirlerini almaya,

denetimini dayatmaya, Kazak birliklerini ve rüşvetçi olsalar bile, faal subaylarını buraya yerleştirmeye zamanı olmuştur. Sibirya'nın ele geçirilmesi, 1637'de Moskova'da Sibirya dairesinin (*prikaz*) kurulmasıyla belirginleşmiştir; bu daire her şeye rağmen Sevilla'daki *Consejo de Indias* ve *Casa de la Contratacion*'la ortak bazı yanları olan ve ülkenin koloni yapısındaki doğuşuna ilişkin tüm işleri yetki alanına alan bir cins bakanlık gibidir. Bu dairenin rolü hem Sibirya'nın yönetimini örgütlemek, hem de devlet ticaretinden kaynaklanan malları biraraya toplamaktır. Gecikmiş bir maden devresinin içinde yer alacak olan değerli taşlar henüz söz konusu değildir: altın da içeren Nertçinsk gümüş madenleri 1691'de keşfedilmiş ve Yunanlı girişimciler tarafından işletilmiştir, ilk gümüş 1704'te ve ilk altın 1752'de elde edilecektir.²⁷⁵ Demek ki Sibirya'nın teslimatı uzun süre, göz kamaştırıcı miktarlardaki kürklerle, "yumuşakaltın"la sınırlı kalmıştır. Devlet bu alanda katı bir gözetim uygulamaktadır: yerli veya Rus tuzakçılar ve tüccarlar kürk cinsinden harç veya vergi ödemekte, bunlar *prikaz*'ın gayretleriyle toplanmakta ve ya Çin'e, ya da Avrupa'ya ihraç edilmektedirler. Ama devlet memurlarının maaşlarını aynı cinsten parayla ödese bile (yalnızca en iyi derileri kendine ayırmaktadır), avcıların tüm teslimatını denetleyememektedir. Kaçak geçen Sibirya kürkleri, Gdansk ve Venedik'te, Moskova'dakinden daha iyi fiyattan satılmaktadır. Ve kaçakçılık, büyük samur ve deniz lutru alıcısı Çin yönünde daha da kolaydır... Örneğin 1689-1727 arasında Pekin yönüne giden ve Rus tüccarlara ait olan 50 kervandan yalnızca on kadarı resmidir.²⁷⁶

Çünkü Sibirya'nın tam denetlenebilmesi için, daha kırk fırın ekmek yemek gerekmektedir. O çağın bir tanığına göre (maceralı hayatının daha sonra Madagaskar'a kadar sürükleyeceği Polonyalı bir sürgün), daha 1770'te bile "(hatta) Rus hükümetinin siyasal fikirlerinin arasına, bu müdahaleye (yani kaçakçılık) göz yumma düşüncesi bile girmektedir: Sibiryalıların isyanına yol açmak çok tehlikeli olur. En küçük bir karışıklık halkın silaha sarılmasına yol açar ve işler bu noktaya gelirse, Sibirya Rusya için tamamen kaybedilmiş olur".²⁷⁷ Benyowski abartmaktadır ve Sibirya'nın Rusya'dan kopması hiçbir şekilde mümkün değildir. Doğmakta olan kentlerdeki hayat ucuzluğuna, birçok bölgenin adeta özerk olmasına ve uzak mesafeli mübadelelerin karakterinin yapay olmasına rağmen, gene de zincirleme yükümlülükler yaratmasının belli ettiği üzere, Sibirya'nın hapishanesi gelişmenin ilkel aşamasında bulunmaktadır.

Nitekim bu mübadelelerin uzunluğu ve yavaşlığı ne olursa olsun, bunlar birbirlerine hükmetmektedirler. Büyük Sibirya fuarları -Tobolsk, Omsk, Tomsk, Krasnoyarsk, Yeniseysk, Irkutsk, Kiatka- birbirleriyle bağlantılıdır. Moskova'dan yola çıkarak Sibirya'ya giden Rus tüccar, Macrak, Irbits'te mola vererek, sonra da aralarında gidiş dönüşler yaptığı (örneğin Irkutsk ile Kiatka arasında olduğu gibi) tüm Sibirya menzillerine uğrayacaktır. Toplam olarak, uzayan molalarıyla birlikte 4-5 yıllık bir devrialem. "Kalmukların ve Burkaskilerin arı kovanları... bütün kışı" Tobolsk'ta "geçirmektedirler".²⁷⁸ Bunun sonucunda büyük bir insan, koşum hayvanı, aynı anda hem köpeklerin, hem de Ren geyiklerinin koşulduğu bir yığılma olmaktadır. Eğer rüzgâr çıkarsa, kızaklara yelken çekilmekte ve hayvanlar kendi başına giden "gemi"yi izlemektedirler. Bu menzil kentler, dükkânlarıyla buluşma ve keyif yerleridir. Müşteri kalabalığı "Tobolsk pazarında o kadar yoğundur ki, onu yarmak çok zordur".²⁷⁹ Irkutsk'ta insanların bütün gece boyunca istekle içtikleri çok sayıda meyhane vardır.

Sibirya kent ve fuarları böylece çifte bir mübadele şebekesi tarafından harekete geçirilmektedir: büyük ticaret şebekesi -Rus ve Avrupa malları karşılığında Çin ve hatta Hind ve İran malları-; yerel ürünler (hepsinden önce kürk) karşılığında, Sibirya'nın uçsuz bucaksızlığı içinde kayıp her yerleşim yeri için zorunlu olan iâşe hare-

Rus ve Çinli tüccarların, Rus-Çin fuarlarının kurulduğu kent olan Kiatka'nın belediye başkanının (gorodnitski) evindeki toplantıları. Kaynak, Ch. de Rechberg, *Peuples de la Russie*, Paris-Petersbourg, 1812, c. 1.

ketinin meydana getirdiği şebeke. Bu iâşe et, balık, un ve Kuzey Asya'yı büyük bir hızla fethetmiş olan kutsal votkadan -o olmazsa bu sürgüne kim dayanabilir- meydana gelmektedir. Tabii ki, kuzeye veya doğuya doğru ne kadar uzağa gidilirse, fiyat yelpazesi o kadar açılmaktadır. Aynı addaki Sibirya ilinin başkenti Irkutsk'un çok ötesindeki llinsk'te bir cins kürk fuarı kurulmakta ve bu kürkleri bazı Batı mallarıyla değiştirilmektedir. Tüccar 1770'te bu ürünlerin mübedelesinden % 200 kâr etmekte ve kürkleri Çin'de satarken, bu kârını ikiye katlamaktadır. Piyasada bir libre "ateş barutu" üç ruble, bir libre tütün 1,5 ruble, 10 libre tereyağ 6 ruble, 18 pintlik bir fıçı hayat suyu 50 ruble, 40 libre un 5 ruble etmektedir. Buna karşılık bir porsuk derisi yalnızca bir ruble, bir siyah tilki derisi üç ruble, bir ayı derisi yarım ruble, 50 tane kuzey sincabı derisi bir ruble, yüz tane beyaz tavşan derisi bir ruble, 24 ermin derisi bir ruble etmekte ve diğerleri de buna uygun fiyatlar bulmaktadır. Bu tarifelerden zenginleşmemek mümkün müdür?²⁸⁰ Çin sınırında kastor "mübadelede 80 ve 100 ruble sayılmaktadır".²⁸¹

Ama pazarın bu cazibesi olmazsa, hangi tüccar yolu olmayan, vahşi hayvanların veya onlardan hiç de geri kalmayan yağmacıların tehlikeli olduğu, atların çatladi-

Düşük Düzeyler ve Zayıflıklar

Rus yayılmasında her şey sağlam ve kesin değildir. Başarı şaşırtıcıdır, ama narin yanları vardır. Rus ekonomi-dünyasının zayıflıkları kuzey ve batı yönlerinde Batılı ülkelerin karşısında açıkça ortaya çıkmıştır, zaten başka bir şey olamazdı; ama Rus ekonomisi Balkanlar ve Karadeniz ile Pasifiğe varana kadar güney yönünde de İslam ve Çin alemlerinin karşısında zayıf kalmaktadır.

Çin Mançuların yönetiminde ortaya siyasal olarak güçlü, saldırgan ve fetihçi bir dünya olarak çıkmaktadır. Nertçinsk antlaşması (1689) Rus yayılmasının Amur havzasında fiilen kilitlendiğini işaret etmiştir. Daha sonra Rus-Çin ilişkileri açıkça bozulmuş ve Ocak 1722'de Rus tüccarlar Pekin'den kovulmuşlardır. Durum Kiatka'da imzalanan iki antlaşma (20 Ağustos ve 21 Ekim 1727) ile düzelecektir. Bu antlaşmalar Moğolistan-Sibirya sınırını belirlemekte ve Irkutsk'un güneyinde, tam da sınır üzerinde bir Çin-Rus fuarı kurmaktadır; bu fuar Pekin'e giden resmi kervanlar bir süre daha devam etse de, mübadelelerin esas bölümünü gerçekleştirecektir.²⁸⁴ Bu gelişme, bu antlaşmalarla Rus tüccarlarını başkentin uzağına, Moğolistan uçlarına atan ve taleplerini artıran Çin'in lehinedir. Tabaka veya külçe halindeki Çin altını artık yalnızca gümüşle mübadele edilmektedir. Ve kervanla giden Ruslar 1755'te Pekin'de tutuklanmış ve asılmışlardır.²⁸⁵ Kiatka fuarı kuşkusuz bir süre daha güzel günler görecektir, ama Rusların Çin küresine sızmaları durdurulmuştur.

Parçalanmış ve siyasal bölünmelerden ötürü zayıflamış olan İslam alemi karşısındaki durum başkadır: Osmanlı imparatorluğu, İran, Büyük Moğol'un imparatorluğu. Tuna'dan Türkistan'a kadar sürekli bir siyasal cephe yoktur. Buna karşılık, buradaki ticari bağlantılar eski, sağlamdır ve bunları engellemek veya saptırmak adeta olanaksızdır. Rusların daha alt konumda bulunduklarının işareti olarak, Hind, İran ve Balkanlardan gelen tüccarlar Rus mekânını istila etmektedirler (bunu ifade edecek başka kelime yoktur): Hindu tüccarlar Astrakan ve Moskova'da, Ermeniler Moskova ve Arhangelsk'tedirler. Ve eğer bu Ermeniler 1710'dan itibaren çardan ayrıcalık aldılarsa, eğer çar 1732'de İngilizlerin Kazan'dan hareketle İran'la yaptıkları ticareti kolaylaştırmayı kabul ettiyse, bunun nedeni Rusların Hazar denizinde başarısızlık üstüne başarısızlığa uğramalarıdır.²⁸⁶ Bu yöndeki bağlantılar, ancak bir Tatar mahallesi, bir Ermeni mahallesi, bir Hindu topluluğu ve örneğin Çin yolculuğu yapmak isteyen iki Cizvit papazının 1652'de geceledikleri "yabancı" denilen bir kervansarayın bulunduğu Astrakan'dan başlamak üzere, esas menzil kentlerin yerel topluluklarına dayandıklarında iyi olabilmektedirler. Aynı şekilde Karadeniz ve İstanbul da dahil Balkanların Türk pazarlarıyla ilişki söz konusu olduğunda, işi yürütenler, birkaç Raguzalı tüccarın yanında, Türk tüccarlar (çoğu Rum kökenli) olmaktadır.

Büyük Petro Balkanlarla olan ilişkilerinde her halükârda bir Raguzalıyı, Bosna'da doğan, Venedik'te yetişen ve eğitim gören, Rusya'ya 1703'te gelen Sava Lukiç Vladislaviç Raguzinski'yi kullanacak, daha sonra ona Sibirya ticaretini örgütleme görevini verecektir.²⁸⁷ Ve Sibirya'da kürk alıcısı ve Altay madenlerinde girişimci olan Ruslar yok mudur? 20 Ocak 1734'te Irbit fuarı açıldığında, bir yolcu buraya ulaşan yollar "atlar, insanlar ve kızaklarla doluyken... Rumlar, Buharalılar, her cinsten Tatarlar gördüm" diye kaydetmiştir. "... Ruslar özellikle Fransız şarabı veya hayat suyu gibi, Arhangelsk'ten alınma yabancı mallara sahiptirler".²⁸⁸

Yabancı üstünlüğü Avrupa cephesinde, Hansalı, İsveçli, Polonyalı, İngiliz ve Hollandalı tüccarların lehine olmak üzere, daha da nettir. XVIII. yüzyılda Hollandalı-

lar yerel acentelerinden iyi hizmet alamayıp, birbiri ardına iflas ederek, geri çekilme durumundayken, İngilizler zirveyi ele geçirmektedirler; yüzyılın sonunda toptan ticaret onlardan sorulacaktır. Daha sonra Moskof tüccarlar Moskova ve Saint-Petersburg'da yabancı tüccarlara karşı nadiren bir ağırlık oluşturabileceklerdir. 1730'lara doğru Sibirya'nın en zengin tüccarlarının, Pekin'e Moskof girişimlerinin ajanı olarak sık sık giden ve daha sonra Irkutsk vali yardımcısı olan Lorents Lange'nin muhtemelen bir Danimarkalı olması ilginç değil midir?²⁸⁹ Aynı şekilde, 1784'ten sonra Rusların Karadeniz yönündeki doğrudan ticareti demir almaya başladığında, bu işin Venedikliler, Raguzalılar, Marsilyalılar, yani bir kez daha yabancılar tarafından yürütülmesi de ilginçtir. 1785 gibi bir tarihte Simon Vorontsov Piza'dan kardeşi Aleksandr'a şöyle yazmaktadır: "İtalya'nın tüm sahtekârları artık nereye başvuracaklarını bilemediklerinde, Rusya'ya giderek servet yapacaklarını açıkça söylemektedirler".²⁹⁰

Sonuç kendini dayatmaktadır. Rus devî kendi kıyı kesimlerine güçlü bir şekilde yerleşmemiştir. Dış mübadeleleri Pekin'den, İstanbul'dan, Leipzig'den, Lwow'dan, Lübeck'ten, Amsterdam'dan, Londra'dan ve yabancılar tarafından sürekli yönetilmektedir. Rus tüccar yalnızca, ülkeye yayılmış olan devasa fuarlarda ve iç pazarların alanında rövanşı alabilmekte; Saint-Petersburg veya Arhangelsk'ten ithal edilmiş olan Avrupa mallarını bu kez o, Irkutsk'a ve ötelere kadar mübadele parası olarak kullanmaktadır.

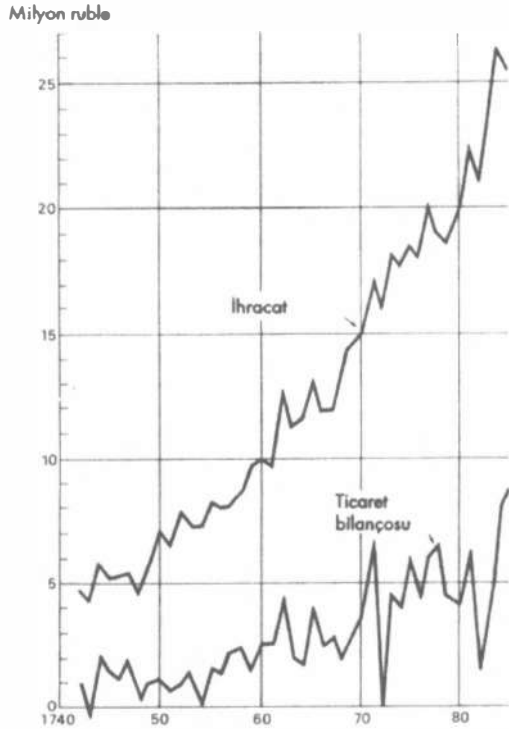
Avrupa Sızmasının Bedeli

Büyük Petro'nun askeri zaferleri ve şiddetli reformları, söylendiğine göre "Rusya'yı o zamana kadar içinde yaşadığı soyutlanmışlıktan çıkartmıştır".²⁹¹ Bu formül ne tam yanlış, ne de tam doğrudur. Devasa Moskof devleti Büyük Petro'dan önce de Avrupa'ya doğru yatmakta değil miydi? Ve özellikle de, Rus ekonomisinin yeni merkezi olmak üzere Saint-Petersburg'un kurulması, Baltık'a ve Avrupa'ya bir pencere veya bir kapı açmıştır; ama eğer Rusya bu kapıdan geçerek evinden daha kolayca çıkıyorsa, Avrupa da Rus evine daha iyi girmekte ve mübadelelerdeki payını genişleterek Rus pazarını fethetmekte, onu kendi çıkarına göre düzenlemekte, bu pazarın yönlendirilecek yollarını yönlendirmektedir.

Avrupa'nın kendi ilerlemesini sağlamak için kullandığı tüm araçlar bir kez daha devreye sokulmuştur, en başta da kredinin esnekliği -borca almak- ve nakit para basımı gelmektedir. Fransa hizmetindeki bir konsolos, 9 Eylül 1748'de Elseneur'e Danimarka boğazları hakkında şunları yazmaktadır: "Buradan Petersburg'a giden hemen tüm İngiliz gemileriyle, İspanyol sekizlik sikkeleri cinsinden önemli miktarda nakit geçiriliyor".²⁹² Bunun anlamı Saint-Petersburg, Riga veya daha sonra Odessa'da (1794'te kuruldu) bilançonun hep Rusya'nın lehine olmasıdır -istisnaların kuralı teyid etmesiyle, Rus hükümetinin büyük çaplı harekâtlara giriştiği veya girişeceği zamanlarda açık vardır-. Azgelişmiş ülkelerdeki ticareti harekete geçirmenin en iyi yolu, değerli maden ithalatıdır. Avrupa tüccarları Rusya'da, Doğu Akdeniz iskeleleri veya Hind'deki gibi bir "nakit kanaması"na razı olmaktadırlar. Aynı sonuçlarla: bunun arkasından Rus pazarına giderek egemen olunmakta, gerçek kârlar geri dönüşte buradan getirilen malların dağıtım veya yeniden kullanımı esnasında ortaya çıkmaktadır. Bunun dışında, Amsterdam ve sonra Londra'daki kambiyo oyunlarıyla,²⁹³ Rusya'ya bazen düşük paralarla ödeme yapılmaktadır.

45. RUS TİCARETİNİN HEP LEHTE OLAN BİLANÇOSU (1742-1785)

Moskova merkezi arşivlerindeki bir belgeye göre (Vorontsov fonları, 602-J-59), bu belge hem Rus kara ticaretinin hem de deniz ticaretinin bilançosunu vermektedir. 1772 ve 1782'de, herhalde Silahlanma harcamalarından hiçbir ürün almamaktadır. Bu durumun kısa süren iki düşüşü.

Rusya böylece Avrupa'nın mamul mallarına, lüks ürünlerine alışmaktadır. Oyuna geç girmiştir, ama o kadar çabuk çıkmayacaktır. Bu ülkenin efendileri gözlerinin önünde gerçekleşmekte olan gelişmenin kendi eserleri olduğunu düşünecek ve bu gelişmeyi teşvik edecek, onun yeni bir yapı olarak ülkeye yerleşmesine yardımcı olacaklardır. Bu gelişmenin kendi avantajlarına ve "Aydınlanma"ya girmiş olan Rusya'nın avantajına olduğuna inanacaklardır. Ancak acaba ortaya ağır bir bedel çıkmış mıdır? Herhalde Rus bir hekim tarafından yazılmış olan bir muhtıranın (19 Aralık 1765), kendi tarzında adeta devrimci veya en azından akıntıya karşı giden bir belgenin ileri sürdüğü budur. Bu belge Rusya'nın yabancıların sızmasına karşı kapatılmasını veya hemen hemen kapatılmasını istemekte değil midir? İleri sürdüğüne göre, en iyisi Hind'in veya Çin'in tavrını takınmaktır (en azından onların takındıklarını sandığı tavr): "Bu uluslar Portekizliler, Fransızlar, İngilizlerle muazzam bir ticaret yapmaktadırlar, (bunlar) onlardan tüm mamullerini ve birçok hammadde satın almaktadırlar. Ama ne Hindliler, ne de Çinliler Avrupa'dan saat, kap, kacak ve birkaç silahın dışında hiçbir ürün almamaktadırlar". Böylece Avrupalılar nakitle satın almak zorunda kalmaktadırlar, bu "bu uluslar tarafından tarih sahnesine çıktıklarından beri uygulanan usuldür".²⁹⁴ Haber kaynağımıza göre Rusya, Büyük Petro zamanının sadeliğine geri dönmelidir; heyhat onun döneminden beri, soyluluk lükse alışmış ve bu durum "kırk yıldan beri ağırlaşarak sürmüştür". Hepsinin içinde en korkulacak olanları Fransız gemileridir, kuşkusuz bunların sayıları azdır, ama bir tanesinin "yükü tamamen lüks mamullerden meydana gelmek"te, genelde diğer ulusların on teknesinin yükünün değerine eşit olmaktadır. Eğer böylesine bir lüks sürececek olursa, "tarımın çözülmesi ve imparatorluğun az sayıdaki fabrika ve imalathanelerinin hüsrana uğramaları" söz konusu olacaktır.

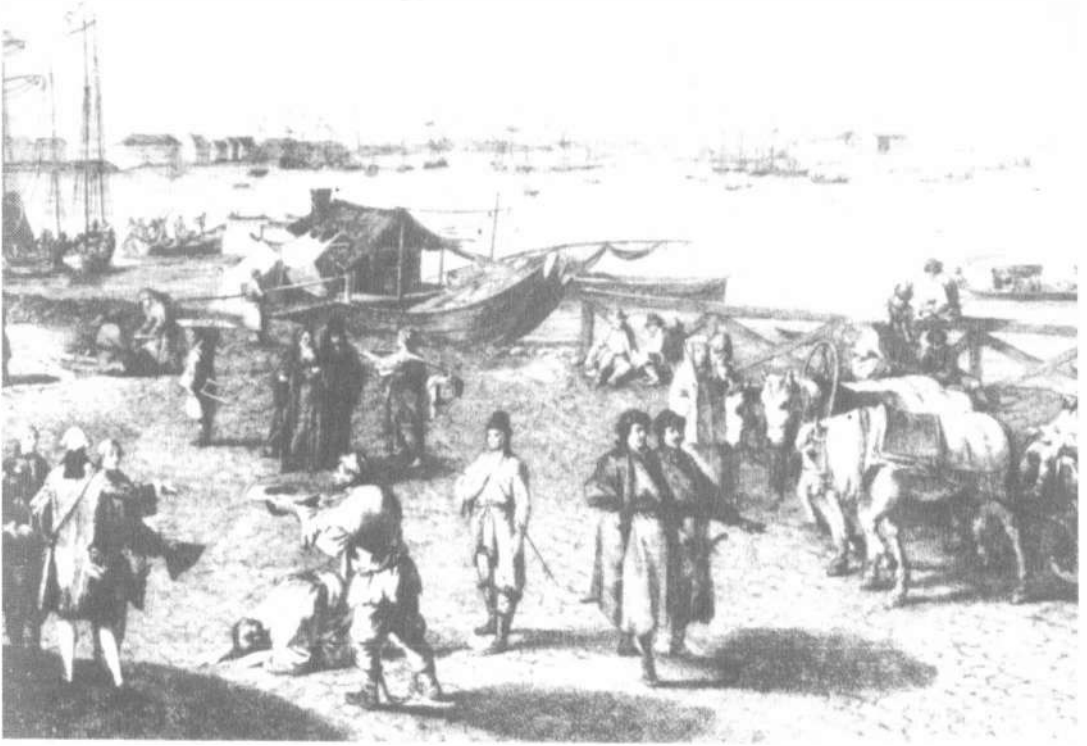
Ama Aleksandr Vorontsov'a, yani Rus hükümetinin dikkatine sunulmuş olan bu "ulusalci" muhtıranın Fransızca olarak kaleme alınmış olmasının mizahi bir yanı yok mudur? Bu durum Avrupa sızmasının diğer cephesine, yalnızca aristokrasinin değil, aynı zamanda Rus burjuvazisinin belli bir kesimiyle, kendi hesabına yeni Rusya'yı inşa eden tüm *entellicensiya*'nın yaşama sanatını değiştiren bir kültür aktarımı konusunda tanıklık etmektedir. Avrupa'yı bir baştan öbürüne dolaşan Aydınlanma felsefesi, Rus yönetici çevrelerini ve entellektüellerini derinden etkilemiştir. Sevimli prensese Daşov Paris'te, köylülerine karşı gösterdiği tiranlığın tüm günahından arınmak istemektedir. "Kölecilik"ten söz ettiği Diderot'ya, 1780'lere doğru, illerdeki yönetimlerin ve memurların yırtıcılığının "serf için bir tehdit" olduğunu açıklamaktadır. Mülk sahibinin "kendi refahını sağlayan ve gelirlerini artıran" köylülerinin zengin olmasından çıkarı vardır.²⁹⁵ Bundan onbeş yıl sonra, Troytskov malikânesindeki (Orel yakınlarında) yönetiminden ötürü kendi kendini kutlamaktadır. 140 yıl içinde nüfus yaklaşık iki katına çıkmıştır ve hiçbir kadın "bize ait toprakların dışından evlenmeyi istememektedir".²⁹⁶

Ama fikirlerle birlikte, Avrupa etkisinde modalar da başlamış ve hekimimizin kınadığı tüm bu lüksün ülkeye girmesine yol açmıştır. Zengin ve aylak Ruslar artık Avrupa hayat tarzından sarhoş olmaya, Paris veya Londra'nın incelmış zevklerinin içinde yaşamaya başlamışlardır; tıpkı Batılıların daha önceden kendilerini yüzyıllarca İtalyan uygarlığının içinde kaybettikleri gibi. Aslında İngiliz hayatının lezzetini tatmış ve bunu methetmiş olan Simon Vorontsov, 8 Nisan 1803'te Londra'dan kızgınlıkla şöyle yazmaktadır: "Baylarımızın Paris'te korkunç harcamalar yaptıklarını duyuyorum. Şu Demidof salağı herbir tabağı 16 altın lous eden bir porselen takımla kendine servis yaptırtmış".²⁹⁷

Ancak bütün hesaplar yapıldıktan sonra Rusya'nın durumuyla, örneğin Polonya'nın bağımlılığı arasında hiçbir benzerlik bulunmamaktadır. Ekonomik Avrupa Rusya'ya saldırdığında, bu ülke çoktan iç pazarını koruyacak olan bir yola girmiş durumdadır; zenaatkârlarının ve XVII. yüzyıldan beri yerli yerinde olan imalathanelerinin²⁹⁸ öz gelişimleri, faal iç ticareti onu korumaktadır. Hatta Rusya ön sanayi devrimine, XVIII. yüzyılın genel üretim atılımına da mükemmel bir uyum sağlamıştır. Devletin emri ve yardımıyla madenler, dokumahaneler, tersaneler, yeni ipek ve kadiife manüfaktürleri, cam imalathaneleri, Moskova'dan Urallara kadar olan alanda fışkırmaktadır.²⁹⁹ Ve tabanda zenaata dayalı bir endüstri hem devasa bir çaptadır, hem de varlığını sürdürmektedir. Buna karşılık, XIX. yüzyılda gerçek endüstri devrimi ortaya çıktığında, Rusya adımını uyduramayacak, biraz geride kalacaktır. XVIII. yüzyılda durum böyle değildir; J. Blum'a göre bu yüzyıldaki Rus endüstriyel gelişimi Avrupa'nın geri kalanına eşit olmuş, bazen de onu aşmıştır.³⁰⁰

Bütün bunlar, Rusya'nın hammadde -kenevir, keten, katran, gemi direği- ve gıda maddesi -buğday, tuzlu balık- sağlayıcısı rolünü her zamankinden daha fazla oynamasını engellememektedir. Hatta ihracatın, Polonya'da olduğu gibi gerçek fazlalıklara tekabül etmediği de olmaktadır. Örneğin "Rusya 1775'te ülkenin bir bölümünde kılığın hüküm sürüyor olmasına rağmen, yabancıların buğday çekmesine izin verdi".³⁰¹ 1780 tarihli olan aynı muhtıra, zaten "nakit kıtlığı üreticiyi, vergileri ödemek için kendini ihtiyaçlarından yoksun bırakmaya zorlamaktadır" (vergiler nakden alınmaktadır) demektedir. Ve bu nakit kıtlığı, genelde alımlarını bir yıl vadeli krediyle yapan ve ürünlerini hasattan bir yıl veya altı ay önce peşin satan" mülk sahiplerinin de üstüne çökmüştür, çünkü "kredi faizlerini ödeyebilmek için ürünlerini düşük fiyattan satmak zorunda kalmışlardır". Polonya'da olduğu gibi burada da, gelecek hasat karşılığı verilen krediler mübadele hadlerini bozmaktadır.

Üstelik mülk sahipleri, en azından büyük malikâne sahipleri Avrupa tüccarlarının ellerinin altındadırlar. Bunlar emirle Saint-Petersburg'a aktarılmışlardır. 1720

1778'de Saint-Petersburg limanı. J.-B. le Prince'in bir desenine göre bir tahta oyma baskısı.

tarihli bir rapor “bu ikâmetten nefret ediyorlar, çünkü bu durum onları topraklarından ve dünyada her şeye tercih ettikleri eski yaşama biçimlerinden uzaklaştırarak, onları çökertiyor, böylece eğer çar ölmeden önce, onun mutlu bir şekilde başladığı işi sürdürmeye ehil bir ardıl bulamazsa, halkları tekrar eski barbarlıklara maruz kalacaklardır”.³⁰² Öngörü gerçekleşmemiştir, çünkü çar 1725'te beklenmedik bir şekilde ölmüş, ama Rusya Avrupa'ya açılmaya, ona artan miktarda hammadde sağlamaya devam etmiştir. Rostopçin 28 Ocak 1819'da Paris'ten, hâlâ Londra'da olan dostu Simon Vorontsov'a şöyle yazacaktır: “Rusya yenilen ve diğer ülkeler için bulyon tabletleri yapılan bir sığırdır”.³⁰³ Bu da geçerken, bu uygulamaya adını veren Leibig'den (1803-1873) daha önce, et bulyonlarının buharlaştırılarak kuru hülâsalar elde edilme usulünün bilindiğini kanıtlamaktadır.

Rostopçin'in sunduğu imge tamamen yanlış değildir. Ancak Avrupa'ya yönelik bu hammadde teslimatlarının Rusya'ya bilanço fazlasını sağladığını ve bunun devamında da sürekli bir nakit akışı oluşturduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Ve bu para akışı pazarın köylü ekonomisine girmesinin koşulu olmuştur. Bu da Rusya'nın modernleşmesinde ve yabancı sızmasına direnmesindeki esas unsur olmuştur.

OSMANLI İMPARATORLUĞU ÖRNEĞİ

Osmanlı imparatorluğu, çok büyük farklılıklara rağmen Rusya örneğini hatırlatmaktadır. Çok erken oluşan, daha işin başında güçlü olan bu imparatorluk XV. yüzyıla birlikte bir Avrupa karşıtı, bir Hristiyanlık karşıtıdır. Fernand Grenard haklı olarak, Türk fethinde V. yüzyılın barbar istilalarından çok farklı bir şey, “Avrupa karşıtı bir Asya devrimi”³⁰⁴ görmekteydi. Ve bu imparatorluk daha işin başında, hiç kuşkusuz İslam ve Bizans’ın eski bağlantılarının mirasçısı ve devletin etkin gücüyle sağlam bir şekilde sürdürülen bir ekonomi-dünyadır. Bir Fransız elçisi, Bay de la Haye (1669) “Büyük Senyör (padişah) yasaların üstündedir, uyruklarını hiçbir formalite olmadan ve çoğu zaman da bir nedene dayanmadan öldürtmekte, tüm mallarını müsadere etmekte ve bunları canının istediği gibi kullanmaktadır” demektedir.³⁰⁵ Ama bu despotik iktidarı dengeleyen şey, uzun süre *pax turcica* olmuştur: Batı’nın hayranlığını uyandıran, Roma tarzında bir barış. Bu aynı zamanda, vazgeçilmez Avrupalı ortakları belli sınırların içinde tutabilme yeteneği de olmuştur. Venedik bile hık mık etmek, İstanbul’la anlaşma çarelerini aramak zorunda kalmıştır. Ancak ona izin verildiği kadar ve izin verildiği yere kadar sızabilmektedir. Osmanlı ekonomi-dünyası ancak padişahın otoritesi gerilemeye başladığında, örgütünün bozulmasına dair işaretler verecektir. Tarih yazınının aşırı bir bollukta sözünü ettiği bu “gerileme” de, “genelde sınıldığından daha yavaş ve daha az derin” olmuştur.³⁰⁶

Bir Ekonomi-Dünyanın Temelleri

Osmanlı özerkliğinin birinci koşulu, fazlasıyla bol mekânıdır: Osmanlı imparatorluğu da gezegen ölçeğinde boyutlara sahiptir. Batı’da kim onun masalsi genişliği karşısından hem şaşırmamış, hem de kaygılanmamıştır ki? Giovanni Botero (1591) bu imparatorluğun 3.000 mil uzunluğunda sahile sahip olduğunu söylemekte ve Toroslardan Budin’e 3200 mil, Derbent’ten Aden’e bir o kadar, Basra’dan Tlemsen’e 4.000 milden biraz daha az bir mesafe olduğunu kaydetmektedir.³⁰⁷ Sultan Karadeniz, Akdeniz, Kızıldeniz ve İran körfezinde 30 krallığa hükmetmektedir. Habsburg imparatorluğu zirvedeyken daha geniştir, ama dünyaya dağılmış ve büyük deniz mekânları tarafından kesintiye uğratılan bir imparatorluktur. Osmanlıların imparatorluğuna gelince, bu tek bir parçadır; denizin içine sokularak, esir düştüğü bütünsel bir kara toplamı gibidir.

Uluslararası büyük ticaretin dış hatları arasında toprak, bir ilişkiler ve sürekli zorlamalar demeti, adeta bir sur ve aynı zamanda bir zenginlik kaynağı oluşturmaktadır. Yakın Doğu kavşağını her halükârda toprak yaratmaktadır ve bu toprak Osmanlı imparatorluğuna, özellikle 1516’da Suriye’nin ve 1517’den itibaren Mısır’ın fethiyle, ihtişamını zirveye çıkartan, iktidarının canlı kaynağını sağlamaktadır. Bu dönemde Yakın Doğu’nun Bizans dönemindeki veya İslam’ın ilk zaferlerini kazandığı sıralardaki gibi, artık dünyanın kavşağı olmadığı doğrudur. Amerika’nın keşfi (1492) ve Ümit Burnu yolunun bulunması (1498) Avrupa’nın lehine etki etmişlerdir. Ve Batı yönünde fazlasıyla meşgûl olan Avrupa Osmanlı imparatorluğuna tüm gücüyle karşı çıkmadıysa, bunun nedeni belirleyici engellerin Türk fethine adeta kendilikle-

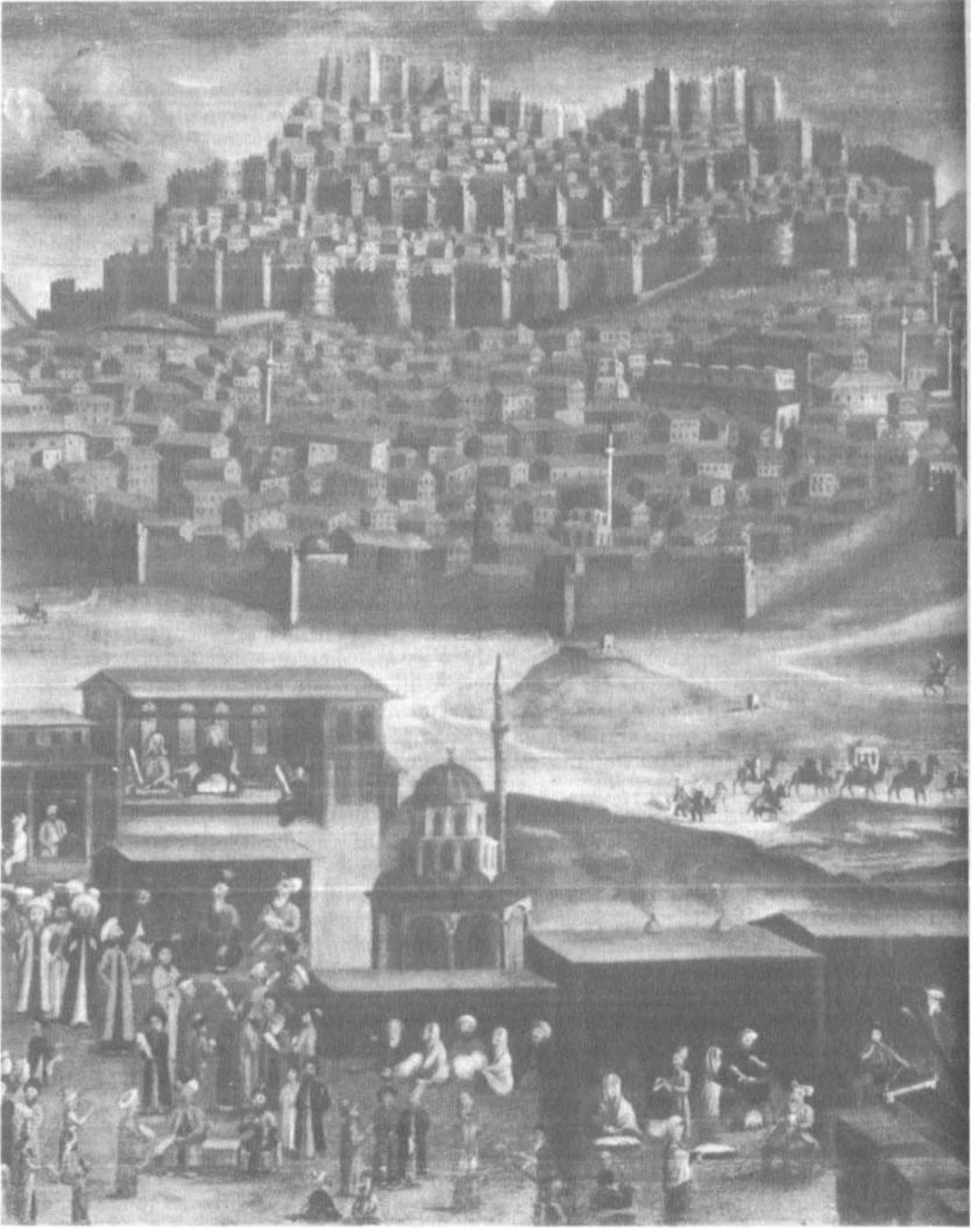
rinden direnmeleridir; böylece Osmanlılar Cezayir'in ötesinde Fas, Cebelitarık ve Atlantik'e açılan yolları ele geçiremeyecekler; Akdeniz'in tümüne egemen olamayacaklar; ve doğuda onları Hind ve Hind okyanusu yönlerindeki esaslı konumlardan mahrum bırakan, aşılamaz İran'a egemen olamayacaklardır. C. Boxer Osmanlıların Akdeniz'deki egemenliğine (1538 Preveze zaferiyle başlamıştır) son veren otuz yıl sonraki İnebahtı çarpışması (7 Ekim 1571) ve İran'ın Şah Abbas'la birlikte savaş gücünü artırması, Türk ilerlemesinin durmasının esas nedenleri olmuştur.³⁰⁸ Kuşkusuz, ama Osmanlıların Hind Okyanusuna girmesini engelleyen Portekiz varlığını da küçümsemek gerekir: çünkü Avrupa'nın deniz *teknik*inin bu zaferi, Türk canavarının İran körfezi ve Kızıldeniz'in dışına etkin bir şekilde açılmasının durdurulmasına katkıda bulunmuştur.

Demek ki Yakın Doğu kavşağı değerinden kaybetmiştir, ama hiç mertebesine inmiş olmanın da uzağındadır. Uzun zaman eşi olmadan kalan değerli Doğu Akdeniz ticareti, Türkler Suriye'yi (1516) ve Mısır'ı (1517) ele geçirdiklerinde askıya alınmış ve yakın Akdeniz yolları terkedilmiştir. Kızıldeniz ve Karadeniz (bu sonuncusu İstanbul için, "Hindler"ın İspanya için olduğu kadar önemlidir) hizmetlerini sunmaya devam etmişlerdir. 1630'dan sonra, Avrupa'ya yönelik baharatın yolunun Atlantik üzerinden saptırılması artık kesinleşmiş benzemektedir, ama ipek, kısa bir süre sonra da kahve, müstahzarat ve bitirmek üzere pamuk ve boyanmış veya boyanmamış bezler bu eksikliği telâfi edeceklerdir.

Bunun dışında, İmparatorluğun azameti ve kalınlığı, yerel tüketimlerin düşüklüğünden ötürü ona bol miktarda üretim fazlaları sağlamaktadır: kasaplık hayvanlar, buğday, deri, at ve hatta dokumalar... Osmanlı imparatorluğu ayrıca İslamın büyük kentsel yoğunlaşmalarını ve yaratılarını da miras almıştır. İmparatorluk, çok sayıda esnaf kuruluşu olan kentlerle doludur. Zaten Doğu'nun hemen tüm kentleri, faaliyetleri ve insanların kaynaşmasıyla seyyahları şaşırtmaktadırlar: kendi tarzına göre bir başkent olan Kahire büyük bir asalak merkezdir, ama aynı zamanda sürükleyicidir; verimli toprakların ortasında harika bir yerleşim yerine sahip olan Halep yaklaşık Padova kadardır, "*ma senza nessun vacuo e populatissima*", ama hiçbir boşluğu yoktur ve aşırı nüfusludur;³⁰⁹ hatta Reşidiye bile "çok büyük, kalabalık ve caddeden iki *toise* yükseklikte yer alan tuğla evleriyle iyi inşa edilmiş bir kenttir";³¹⁰ Bağdat ve "çeşitli mesleklerden satıcı ve zenaatkâr dükkânlarıyla..., bazıları kapılarla, bazıları da büyük demir zincirlerle kapanan... altı veya yedi caddesiyle" canlı **merkezi**;³¹¹ İran'ın sınır bölgesinde "büyüklüğü ve ticaretiyle, halkının çokluğu ve hayat için gerekli olan her şeyin bolluğuyla hayranlık veren" kent Tebriz.³¹² *Royal Society* üyesi Edward Brown, 1669'daki ziyareti esnasında Belgrad'ı "*a large, strong, populous and great trading city*" olarak tanımlamaktadır.³¹³ Afrika, Asya, Balkanlardaki (burada kentler köylerin *donuk* evreninin zıddında, *beyaz kentler*'dir) hemen tüm Türk kentleri için aynı şeyler söylenilebilir.³¹⁴

Öyleyse bütün bu eski ve gençleşmiş veya yeni ve bazen de Batı modeline yakın olan kentlerin, gerileme halindeki bir Türkiye'de başarıya ulaştıklarına nasıl inanılabilir? Heryerde bir atılım işareti olarak kabul edilen birşey, burada nasıl olur da bir gerileme işareti olabilir?

Bundan daha büyük hata, Osmanlı imparatorluğunun iktisat tarihini, yalnızca siyasal tarihinin kronolojisine indirgemektir. Eğer Türkiye'deki tarihçilerin tereddütlerine bakılacak olursa, bu siyasal kronoloji en az güvenilir konulardan biridir. Bu tarihçilerden birine göre³¹⁵ İmparatorluk siyasal zirvesine 1550'lerde, Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının (1521-1565) son yıllarında ulaşmıştır; hiç de daha az güvenilir olmayan başka bir Türk tarihçisine göre,³¹⁶ gerileme 1648'den itibaren kendini göstermiştir (yani bir yüzyıl sonra), ama Westphalia antlaşmasına ve I. İbrahim'in katline tanık olan bu yıl, Türk olmaktan daha çok Avrupalıdır. Eğer mutlaka bir ta-

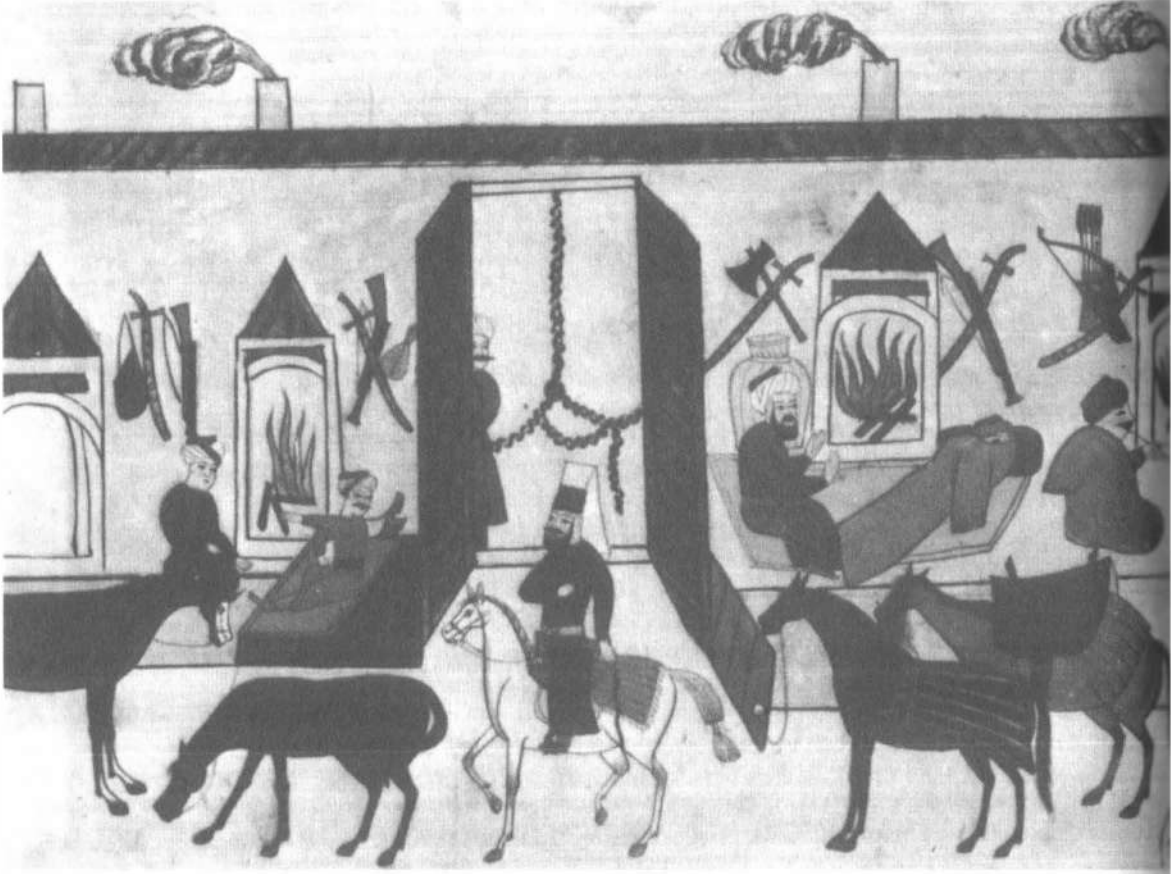

XVIII. yüzyılda Ankara kenti ve çarşısı. İstanbul'da oturan Fransız sanatçı J.-B. Van Mour'un bir tablosundan ayrıntı (1699-1737).

rih önermek gerekiyorsa, bu dramatik Viyana kuşatmasının (14 Temmuz-12 Kasım 1683) ardından, padişahın veziriazam Kara Mustafa Paşa'yı, girişimin talihsiz kahramanının Belgrad'da boğdurduğu tarih olan 1683'ü tercih ederim.³¹⁷ Fakat hiçbir siyasal sınır bana tamamen geçerliymiş gibi gözükmemektedir. Siyaset bir kez daha ekonomiyle bağlantısız değildir ve tersi; ama Osmanlı gücünün “gerilemesi”, bir gerileme olduğunda, hemen ekonominin de bozulmasına yol açmamaktadır. İmparatorluğun nüfusu XVI.-XVII. yüzyıllar arasında seyirlik bir şekilde artarak, neredeyse iki katına çıkmış değil midir? Iorjo Tadic'e göre,³¹⁸ Balkanlardaki Türk barışı ve İstanbul'un talebi gerçek bir *ulusal pazar*'ı devreye sokmuş, en azından mübadeleleri hızlandırmıştır. Ve XVIII. yüzyılda toparlanma işaretleri göze görünür niteliktedir.

Fiili durumda “Osmanlılar(ın) bir yandan İslam Akdeniz'inin (Fas'takiler hariç) tüm limanlarına, öte yandan Kızıldeniz veya İran körfezine mahreç görevi gören limanlara”,³¹⁹ artı Rus trafikleriyle buluşan Karadeniz limanlarına egemen olmaları zararsız olmamıştır. İmparatorluğu kat'eden büyük ticari eksenler ona tek başlarına aşıkâr bir tutarlılık sağlamaktadırlar. Bu eksenler yer değiştirmekte, ama varlıklarını da sürdürmektedirler. XV. yüzyılda trafiklerin merkezi, o sıralarda yeniden inşa edilmesi gereken, ağırlık yapan başkent İstanbul'dan çok, muhtemelen ticaret, transit ve faal zenaatlar kenti olan Bursa'da bulunmaktadır. Türklerin daha sonra Suriye ve Mısır'a doğru ilerlemeleri, Osmanlı ekonomisinin merkezini Halep ve İskenderiye'ye doğru kaydırmış ve böylece XVI. yüzyıl boyunca İstanbul'un ve güneye doğru yatan Osmanlı merkezinin aleyhine bir sapma meydana getirmiştir. Merkezin XVII. yüzyılda bir kez daha yer değiştirerek İzmir'e yerleşmesi bilinen, ama ciddi bir şekilde açıklanmadan kalan bir olgudur. Bana göre XVIII. yüzyılda merkez İstanbul'a geçecektir. Acaba bu iyi bilinmeyen safhalar boyunca, ekonomi-dünya olarak oluşan Osmanlı mekânının, yıllar ve konjonktürlerle birlikte birçok ağırlık merkezinin birbirlerini izlemesine tanık olduğu düşünülebilir mi?

1750'lere doğru, bu tarihten biraz önce, biraz sonra İstanbul ekonomik önceliği eline almıştır. 1747'de Moskova'ya bilgi edinilmesi için gönderilen bu büyük kentin gümrük tarifeleri, trafiklerin öneminin biziatihi bir kanıtı değildir. Ama “eski tarifiede zikredilen” mallarla, 1738 ve daha sonrasında eklenen malları ayırma gibi bir özelliği vardır. İthal edilen ürünlerin listesi sonsuzdur. Çok sayıda dokuma, cam, ayna, kâğıt, kalay, şeker, Brezilya ve Campêche tahtası, İngiliz birası, cıva, tüm müstahzarat ve baharat, Hindler endigosu, kahve vs... Yeni ürünler arasında Fransa, İngiltere, Hollanda'dan gelen çeşitli kaliteden kumaşlar, yünlüler, ipekliler, bezler; çelik, kurşun, kürk, Hind pamukluları, Santo Domingo endigosu, “Kâfir kahvesi” ve bunların hepsi büyük bir kalite çeşitliliğiyle birlikte. Çıkan mallara ait liste daha kısadır ve İstanbul'un klasik ihracatını sıralamaktadır: manda derisi, “kara öküz” derisi, sahtiyan, maroken, keçi kılı (tiftik), deve tüyü, balmumu; bunlara yalnızca birkaç madde eklenmiştir, ince hamlat, peruka yapımı için işlenmiş tiftik. Demek ki giderek çeşitlenen ve artan bir ithalat; bu ithalat İstanbul'a lüks maddeler ve hatta Yeni Dünya ürünleri ihraç eden Avrupa başta olmak üzere, uzak ülkelerden yapılmaktadır. Buna karşılık ihracatta pek büyük bir değişiklik yoktur.³²⁰ Doğu Akdeniz ticaretine ilişkin uzun bir Fransız raporu bu izlenimi desteklenmektedir: “bize (Fransız) teknelerinin İstanbul'a, Doğu Akdeniz iskelelerinin tümüne götürdüğünden daha fazla mal taşıdıkları söylenmektedir. Bunların yükleri yünlüler, baharat, şeker, boya ve diğer çeşitli mallardan oluşmaktadır. Bu malların bedeli İstanbul'da karşılanamamaktadır, çünkü Fransız tüccarlar bu kentten yalnızca ham deri, çuha ve pelüş, pösteki, boyalı bezler, bir miktar balmumu, tahta ve sahtiyan almaktadır-

Kervansarayda mola (Museo Correr, Cigogna fonları, Venedik'te bulunan elyazması). İtalyanca altyazıda "İşte kapısı zincirlerle korunan, yolcuların rahatı için ocak ve ateş bulunan herkese açık kervansaray, Silahlar duvara asılmıştır, atları kerevetlerin altında, binanın içindedir. Buraya her konumdan Türkler, tıpkı bizim Hristiyan alemindeki hanlara olduğu gibi gelmektedirler" demektedir.

lar. Fonların artan kambiyo senetleriyle diğer iskelelere aktarılmakta, İzmir, Halep ve Sayda'daki Fransız tüccarlar padişahın hazinesine para gönderecek olan paşalara bu senetlerden sağlamaktadırlar".³²¹ İstanbul böylece bir kambiyo piyasası, paraların büyük karlarla takas edildiği bir yer, büyük bir tüketim merkezidir; buna karşılık ihracat Doğu Akdeniz'in diğer iskelelerinde daha faaldir.

Avrupa'nın Yeri

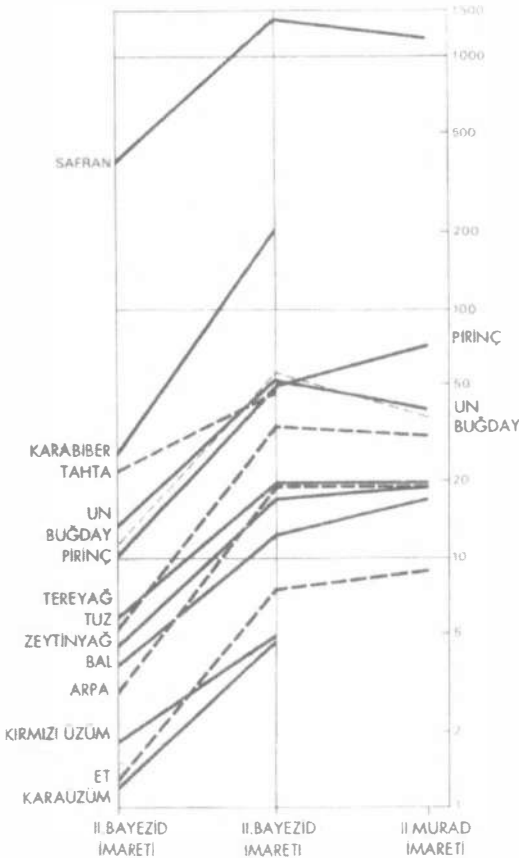
Ama sorulması gereken soru, Avrupa ticaretinin Türk mübadele kitlesi içindeki nisbi yerine ilişkindir. Avrupa ticareti çoğu zaman Osmanlı ekonomisine ancak şöyle bir

temas etmekte veya yalnızca içinden geçmektedir. Türk mekânının başlangıç düzeyindeki ve sağlıklı gerçek ekonomisi, zemin düzeyinde yer almaktadır. Traian Stoyanoviç buna *pazar ekonomisi* adını vermektedir, yani kentlerin ve bölgesel fuarların etrafında eklemleşen ve geleneksel kurallara sadık olan mübadelelerin Tr. Stoyanoviç'e göre iyi niyet ve saydamlığın işaretini taşıdığı bir pazar ekonomisi. XVIII. yüzyılda bile, kırlar da dahil, her yerde faal bir tefeciliğin dışında, bu ekonomide kredi pek gelişmemektedir. Ancak, 1550'lere doğru "Türkiye'de her şey nakit para karşılığında yapılır. Böylece ortalıkta bir sürü kâğıt ve karalama yok,³²² ne kredi borçları, ne günlük kâğıtlar var; ve Almanya'nın çok garip adetlerinden biri gibi, burada perakende mallarda komşudan komşuya kredi yoktur" diye anlatan Belon du Mans'ın zamanında da değildir.³²³ Fakat, Batılı tüccarlar perakendecilere mal avansı açsalar bile, bunların İstanbul'daki lehte fazlaları daha önce de söylediğimiz üzere, onlara İzmir veya Halep'te, İstanbul'a çekilmiş kambiyo senedi satma olanağı varsa bile, bu eski durum kısmen varolmaya devam etmektedir. Bütünsel olarak bakıldığında, mübadele alanında belli bir köhnelik sürmektedir, bunun işaretlerinden biri de, Avrupa'ya nazaran şaşırtıcı bir fiyat düşüklüğü olmaktadır. Tebriz'de (1648) "bir *sou* karşılığında bir kişinin bir haftalık ekmeği satın alınmaktaydı".³²⁴ *Gazette d'Amsterdam*'a göre (13 Aralık 1672), Türkler tarafından zaptedilen Kaminice'de "4 *rixdal* karşılığında bir at ve 2 *rixdal*'e bir öküz alınabilir"di.³²⁵ Gardane 1807'de Tokat civarında "eski din adamları gibi giyinmiş ve onlar gibi konuksever insanlar" görmüştür. "Bunlar size evlerini ve yiyeceklerini sunmakta yarışmakta ve para verildiğinde de çok şaşırmaktadırlar".³²⁶

Bunun nedeni, Batı ticaretinin sınırı olan paranın Türk mekânından çoğu zaman duraklamadan geçiyor olmasıdır. Bu geçişten padişahın aç hazinesi biraz bir şeyler kazanmakta, bir parçası da üst ticari tabakanın mübadelelerini canlandırmakta, paranın geri kalanı kitlesel olarak Hind okyanusuna doğru kaçmaktadır. Batı, Doğu Akdeniz limanlarında, parasal üstünlüğünden çok rahat bir şekilde yararlanmaktadır. Hatta konjonktürlerin seyrine göre, bizzat paranın üzerine oynamaktadır, yani altın ile gümüş arasındaki değişken oranların, veya örneğin İspanyol gümüş riyalleri ve bundan da fazlası, Doğu Akdeniz'de her zaman rayicinin üzerinde bir fiyat bulan Venedik altın sekinesine yönelen, bazı tercihli sikkelerin üzerine oynamaktadır. Venedik *Zecca*'sı yöneticisi 1671'e doğru,³²⁷ eğer Venedik'te bir altın sekine 17 Venedik lirasına veya bir *ongharo*³²⁸ 16 liraya alınacak olursa, bunların İstanbul'da satılmalarıyla ilkinden % 17,5 ve ikincisinden de % 12 kazanılacağını belirtmektedir. Hatta birkaç yıl sonra sekineden sağlanan kâr % 20'ye çıkacaktır.³²⁹ Daha XVI. yüzyılın sonunda Türkiye'den İran'a kaçak altın geçirmeye dayalı, verimli bir ticaret vardı.³³⁰ Ve Venedik doğu yönündeki ticari trafiklerinin XVII. ve XVIII. yüzyılda azaldığını görünce, Doğu Akdeniz'e akıtmak üzere sekine basmaya devam etti, böylece ihtiyacı olan önemli kârlar sağlayacaktı.

Aynı şekilde Marsilya, XVIII. yüzyılın sonunda Yakın Doğu'ya artık hiç mal ihraç etmiyor, başta Milano'da basılan Maria-Theresa'nın talerleri olmak üzere, yalnızca gümüş sikke ihraç ediyordu.³³¹ Bu, Marsilya için Akdeniz pazarlarındaki yerini korumanın en iyi biçimiydi.

Türk ekonomisinin inatçı köhnelikleri onu gerilemesine mi yol açmışlardı? İç pazar savaş endüstrilerinin, gemi yapımlarının, faal bir zenaatın, büyük çaplı dokuma endüstrilerinin -Sakız ve Bursa'da olduğu gibi- ve bunlardan da fazlası, minik oldukları için geriye doğru gözleme olanak vermeyen çok sayıda yerel dokumanın desteğiyle canlı kaldıkça hayır. Charles Sonnini'nin³³² XVIII. yüzyılın sonunda Karadeniz'de yaptığı şaşırtıcı yolculuk, gene de yerel dokumalara ilişkin bitmez tükenmez bir liste sağlamaktadır. Zaten eğer o sırada İstanbul'da elçi olan Charles de Vergennes'in bir mektubuna inanılacak olursa (8 Mayıs 1759),³³³ ithal edilen tüm

46. BİR SINAMA: TÜRK FİYATLARI KONJONKTÜRÜ İZLİYOR

XVI. yüzyıl yükselişinin Türkiye'yi de etkilediğini kanıtlayan bu birkaç fiyatı Ömer Lütfü Barkan'a borçluyum. İmaretler muhtaçların ve medrese öğrencilerinin doyurulduğu vakıflardır. Akçe cinsinden fiyatlar nominaldir, akçe devalüasyonunu hesaba katmamaktadırlar.

Batı yünlüleri ancak 800.000 kişiyi giydirebilirdi, oysa imparatorluğun 20-25 milyon nüfusu vardır. Demek ki imparatorluk esnafının ürünleri için geniş bir alan vardır. Onları yalnızca XVIII. yüzyılın sonunda, Almanya ve Avusturya kaynaklı satışlardaki artış rahatsız edecektir. Ve Ömer Lütfü Barkan'ın³³⁴ açıkladığı üzere, yalnızca XIX. yüzyılda endüstri devriminden sonra İngiliz dokuma ürünlerinin sızması, bu yerel dokuma tezgâhlarının adeta tamamen tahrip olmalarını belirleyecektir.

Demek ki, Osmanlı ekonomisinin kapıları uzun zamandan beri zorlanıyorsa da, bu ekonomi XVIII. yüzyılda henüz ne fethedilmiştir, ne de mutlak olarak marjinalleştirilebilmiştir. Türk mekânları kentlerinin tüketimlerini kendi üretimlerinden sağlamaktadırlar. Buğday ihracatı Rusya'da olduğu gibi siyasal otoriteye tabi kılınmıştır. Ama gene de, Rum denizcilerin kârını topladığı ve Ege adalarından itibaren yürütülen geniş çaplı bir tahıl kaçakçılığı vardır. Ve bazı büyük çiftlik sahipleri de bu işe katılmaktadırlar, ama nisbeten yakın tarihlerde oluşmuş olan çiftlikler, her şeyden önce İstanbul'un iâsesi nedeniyle gelişmişlerdir ve her zaman ihracata yönelik değildir; örneğin pirinç yetiştiren Rumeli çiftliklerinin durumu böyledir.³³⁵ Türk pazarları bütünü itibarıyla, eski ve her zaman etkin bir taşımacılık örgütlenmesinin de desteğiyle, işlevlerini yerine getirmektedirler.

Ankara çıkışında yük atları ve deve kervanı, 406. sahifedeki tablodan ayrıntı.

Bir Kervanlar Evreni

Nitekim Osmanlı mekânı deve kervanlarının her tarafta bulunmalarıyla karakter kazanmaktadır. At konvoylarının işlevlerini kaybetmedikleri Balkan ülkelerinde bile, XVI. yüzyılda tüm yarımadaı kapsayan bir deve fethi olmuşa benzemektedir. Öylesine ki “Doğu Akdeniz iskeleleri” bir bakıma Dalmaçya’daki Spolato’ya kadar taşınmış ve Venedik *galere da mercato*’su Suriye’ye gitmektense, artık Adriyatığı kat’etmekle yetinmişlerdir.³³⁶ Bu kervanların anısı 1937’de bile, Dubrovnik’te romantik bir geçmişi hatırlatan bir unsur olarak insanların hafızalarında yaşamaktaydı.

Kervancılık faaliyeti -tek ve çift hörgüçlü develer- bir dünya haritasının üzerinde, Cebelitarık’tan Hind ve Kuzey Çin’e, Arabistan ve Küçük Asya’dan Astrakan ve Kazan’a kadar yayılmaktadır. Osmanlı ekonomisinin mekân-hareketi bu evrenin içindedir, hatta onun merkezi alanıdır.

Batılı seyyahlar bu taşımacılık tarzını, biraraya gelen yolcu kitlesini, “İngilte-

re'de olduğu gibi, her gece barınılacak han ve meyhanelerin bulunmadığı" uzun güzergâhları sıklıkla tasvir etmişlerdir, mola yıldızlar altında verilmekte, mevsim uygunsu "çadırda yatılmakta"; veya "vakıf yoluyla kurulan... ve her geçenin hizmetinde olan, kullanışlı ve az masraflı" büyük binalar olan han veya kervansaraylarda geçilenmektedir. "Ama burada olağan olarak dört duvardan başka bir şey yoktur, bu durumda yolcu yiyeceğini, içeceğini, demir karyolasını ve samanını yanında taşımak zorundadır".³³⁷ Bu kervansarayların harap veya bakımlı olanları bugün de çok sayıdadır. Albert Gabriel'in yaptığı gibi bunları haritaya dökmek,³³⁸ eski yol ağlarını ortaya çıkartmak olacaktır.

Ama Avrupalı bu yolları malları ve hini hacette kendisi için kullanıyorsa da, bunları örgütleyebilmesi olanaksızdır. Bu iş İslamiyetin bir tekelidir. Batılı tüccarlar Halep'ten, Şam'dan, Kahire'den, İzmir'den öteye gidemiyorlarsa, bunun nedeni kervan evreninin büyük kısmının onların dışında olması, Osmanlı ekonomisinin kendi için hayati olan ve deniz ulaşımından daha düzenli olan bu taşımacılığın tek efendisi olmasıdır. Bu sık ve düzenli taşımacılık sıkı bir şekilde örgütlenmiştir ve gözetim altında tutulmaktadır. Burada aşıkâr bir etkinlik, bir bağımsızlığın sırrı bulunmaktadır. Eğer İran ipeği Akdeniz yollarından kolaylıkla saptırılmıyorsa, eğer İngiliz ve Hollandalılar, aynı Hollandalıların karabiber ve baharatı kilitlemelerine rağmen, bu alanda başarısız oluyorsa, bunun nedeni ipeğin daha yola çıktığı andan itibaren kervanla taşınmasına karşılık, karabiber ve baharatın yola çıktıkları andan itibaren gemilere yüklenen "deniz" malları olmalarıdır. Osmanlı ekonomisi esnekliğini ve gücünü, bütün yönlerden İstanbul'a veya büyük kentin kapısında, Boğazın Asya yakasındaki Üsküdar'a gelen bu yorulmaz kafilelere; İsfahan çevresinde düğümlenerek İran'ın tüm yüzeyini aşan ve Lahor'da Hindistan'a temas eden uzak yollara; veya Kahire'den Habeşistan'a kadar giden ve oradan altın tozu getiren kervanlara borçludur.

Uzun Zaman Koruma Altında Tutulan Bir Deniz Mekânı

Türk deniz mekânı da oldukça iyi savunulmakta, deniz taşımacılığının büyük bölümü Doğu Akdeniz ve Karadeniz sularında, bir cins Türkiye'den Türkiye'ye *country trade* ile, kıyı denizciliği aracılığıyla yürütülmektedir.

Doğu Akdeniz kıyıları çok erkenden, Batı Akdenizli Hristiyan korsanlar tarafından tehdit edilmiştir, öylesine ki kıyı denizciliği, başta 50-60 Fransız teknesi olmak üzere, Batılıların eline geçmiştir. Fakat XVII. yüzyılın sonunda Batı Akdeniz korsanlığının hükmü azalmış ve kıyı denizciliği görünüşe göre, Batılı teknelerden kurtulmuştur. Belki de bunun şerefini, Osmanlı donanmasında yelkenlilerin kadırgaların yerine geçmesine (bu zaten eski bir olaydır) ve bu donanmanın Ege denizindeki devriye gezilerine vermek gerekir.³³⁹ 1787'de İstanbul'a harap durumdaki teknelerle giren Kaptan Paşa, Mısır'dan yüklenmiş 25 milyon gurusu getirmiştir.³⁴⁰ Oysa Mısır vergisi geçmişte, güvenlik nedenleriyle İstanbul'a hemen her zaman karadan getirilmiştir. Acaba bu olay gerçek bir değişimin başlangıcı mıdır? Bir Fransız tanığın söylediğine göre, Türk donanması Çeşme çarpışmasından sonra, 1784-1788 arasında gene de "60 toptan fazla"sı olan 25 tekneye sahiptir ve bunlardan biri de "Fransız mühendislerin yeni inşa ettikleri" 74 toplu harika bir gemidir.³⁴¹ Bu gemiye "ancak sekizi tayfa olan, diğerleri hiç deniz görmemiş" 600 kişi bindirilmiş olsa bile, bu donanma hareket etmekte, ödevlerini hemen hemen yerine getirmektedir.

Karadeniz'e gince, burası İstanbul'un hizmetindeki gemiler tarafından her-

halde tam kullanılmaktadır, ama -esas nokta budur- uzun süre “Latin” gemilerine yasaklanmış olarak kalmıştır. İngilizlerin Trabzon’a kadar ilerleyen bir saldırısından sonra, Karadeniz savunması 1609’da yenilenmiştir. Türk yönetimini ihmalkârlık ve savsaklamayla suçlayan tarihçiler, İstanbul’un iâşesi ve Türk filolarının donatılması için vazgeçilmez nitelikte olan Karadeniz’in XVIII. yüzyılın sonuna kadar, sıkı sıkıya korunan özel bir avlanma sahası olarak kaldığını hatırlamalıdır. Henri Grenville Mart 1765’te İngiliz hükûmetine verdiği bir raporda şöyle yazmaktaydı: “Türkler Karadeniz’de seyrüseferi hangisi olursa olsun, hiçbir ulusla paylaşmıyorlar ve tüm yabancıları dışarıda tutuyorlar... Karadeniz kelimenin tam anlamıyla İstanbul’un süt anasıdır ve ona gerekenlerin hemen tümünü ve buğday, arpa, darı, tuz, sığır, canlı koyun, kuzu, tavuk, yumurta, taze elma ve diğer meyvalar, tereyağ gibi yiyecek maddeleri ile, diğer maddelerden çok önemli miktarlar sağlamaktadır, bu tereyağ büyük manderi derisinden kırbaların içinde gelmektedir, bu tereyağ koyun içyağıyla karışık ham bir yağdır, ama Türkler... onu... en iyi İngiliz ve Hollanda tereyağına tercih etmektedirler. (Ayrıca) mumlar için çok ucuza içyağı, yün, kuru veya tuzlanmış sığır eti, inek, manda derileri... sarı balmumu ve bal gelmektedir... (Türkler balı) şeker yerine kullanılmaktadır... çok miktarda potas, öğütülecek taş... kenevir, demir, çelik, bakır, kereste, odun, kömür... havyar, kuru ve tuzlu balık” gelmektedir, bunlara ek olarak Tatarların getirdiği köleleri saymak gerekir. Ters yönde ise, İstanbul’da depolanan mallar; pamuk, bakır, şarap, portakal, limon, Ege’nin tüm meyvaları, Türk veya Hristiyan aleminden ithal dokumalar Rusya, İran, Kafkaslar veya Tuna yönlerine taşınmaktadır. Ancak “İstanbul’da bolluğun sürmesi için” kahve ve pirinç ihracatı yasaaktır.³⁴²

Bu muazzam piyasa ilkel araçlarla işlemektedir: karada “hiçbir demir” aksamı olmayan tahta arabalar, yani demir geçirilmediği için narin, ağır yükler taşıyamayan tekerlekleri olan, öküzlerden çok daha güçlü, ama umut kırıcı bir yavaşlıkta olan mandalarla çekilen arabalar; denizde ise bin kadar tekne, ama bunların çoğu kulak memesi biçiminde iki yelkeni olan (uzmanlar bunlara tavşan kulağı demektedirler) küçük kayıklar veya bu fırtınalı denizde sıklıkla batan küçük teknelerdir (sayka). Yalnızca buğday veya odun yükleyen tekneler üç direkli veya kalabalık mürettebatlı gemilerdir, çünkü gemiyi çoğu zaman karadan çekmek gerekmektedir ve odun yüklemesi için mürettebatın karaya çıkarak ağaç kesmesi, odun kömürü yapması gerekmektedir.³⁴³ Genelde, üç tekneden birinin İstanbul’a dönmesi halinde, tüccarın kâr ettiği söylenmektedir; ahşap kent İstanbul her yıl yandığı için, Karadeniz onun yeniden inşaa için her seferinde gereken keresteyi sağlayacaktır. Grenville “bunun bir abartma olduğunu söylemeye gerek yok” diye yazmaktadır.³⁴⁴

Bu koşullarda, Rusların Karadeniz’e çıkmaları, “Boğazlar”ın 1774’te³⁴⁵ ve özellikle de 1784’ten sonra açılması³⁴⁶ ve ilk Venedik, Fransız ve Rus gemilerinin gelmesi Osmanlı ekonomisi ile devasa İstanbul’un dengesi için ciddi bir darbe olmuştur. Ama yeni trafikler ancak, XIX. yüzyılın ilk onyıllarında, Rus buğdayının kitlesel ihracına başlanmasıyla birlikte önem kazanabileceklerdir; bu buğday ihracatı nadiren böyle kabul ediliyor olmakla birlikte, Avrupa tarihinin büyük olaylarından biridir.³⁴⁷

Osmanlı İmparatorluğunun hemen tamamıyla çevrelediği şu öteki “Akdeniz” olan Kızıldeniz’deki durumu, Karadeniz’dekinden hem daha iyi, hem de daha kötüdür. Osmanlı buranın denetimini, Aden’deki konumunu sabitleştirdikten sonra, 1538-1546’da sağlamıştır. Kızıldeniz’in ticari, stratejik, siyasal ve dinsel öneminin erkenden bilincinde olan Osmanlılar, Mekke’yi ve İslamiyetin kutsal yerlerini ele geçirmişlerdir. Hristiyanlara yasak olan, Müslümanların kutsal denizi Kızıldeniz, uzun süre yalnızca İslamın denetiminde olan, Kahire, İskenderiye ve Akdeniz’e karabiber

ve baharat götüren teknelerin esas yolu olarak kalacaktır. Ama Hollandalılar 1630'lara doğru Avrupa'ya yönelik tüm Uzak Doğu karabiber ve baharatının yolunu Ümit Burnuna doğru saptırmışa benzemektedirler. Demek ki Osmanlı talihî bu uluslararası önemdeki deniz koridorunda, Karadeniz'de olduğundan çok daha erkenden darbe yemiştir.

Fakat baharat yolunun saptırılması Kızıldeniz'in kapanmasına yol açmamıştır. Aşılması güç Babelmendep boğazı her yıl yüz kadar gemi ve uzun kayığın (germe) geçişine tanık olmaktadır. Bu tekneler güneye Mısır pirinç ve baklagilleri, gevşek sayılabilecek Kahireli tüccarların Süveyş'teki ambarlarında depolanan Avrupa mallarını taşımaktadırlar. Ve herhalde padişahın hesabına seyreden 7 veya 8 tane tekne ("şahî" denilen gemi de bunların arasındadır) her yıl 400.000 gurus ve 50.000 altın sekineyi Moka ve Aden'e götürmektedirler; bu arada Halep'ten Süveyş'e giden ve Mekke'ye geçen bir kervan, aşağı yukarı aynı miktarda parayı karadan götürmektedir, ama bu kez altın sikkeler daha çoktur. Günümüz tarihçilerinden birine göre, "Kızıldeniz bağlantısı, Yeni Dünya değerli madenlerinin Hind ve onun da ötesinde doğu yönündeki akımının esas kanalı olarak kalmaktadır".³⁴⁸ Ve bu XVI. yüzyılın iyice sonlarına kadar devam edecektir. Böylece Avrupa ve Akdeniz mallarının, yüklü ve mercan sevkiyatına eşlik eden Venedik sekineleri ve İspanyol gurusları en çok bu Mekke kervanları yolunda değer kazanmaktadırlar.³⁴⁹ Her şeyden önce Hindli tüccarların elinde olan Kızıldeniz ticareti, 1770'li yıllarda Surat'a önemli, belirleyici bir altın ve gümüş iiaşesi sağlamaktadır. Buna ilişkin birçok kanıt sahibiz. 1778-1779'da bir Hind gemisi Moka'ya 300.000 rupilik altın, 400.000'lik gümüş, 100.000 rupiden daha fazla eden inci; bir diğeri de 500.000 rupilik altın ve gümüş getirmiştir. Akdeniz tarihçisi XVIII. yüzyılın sonunda, XVI. yüzyılın durumuyla karşılaşmaktan şaşırılmaktadır: hepsinin içinde en ayrıcalıklı mallar olan altın ve gümüş, Hind okyanusuna en kısa yoldan ulaşmaya devam etmektedirler.³⁵⁰ Herhalde en güvenilir olanından da?

Mübadelelerin ters yöndeki motoru, giderek Güney Arabistan kahvesi olmaktadır. Moka bu işin merkezidir ve Cidde'yle birlikte Kızıldeniz'in en büyük limanı haline gelmiştir. Hind okyanusu gemileri buraya tüm Uzak Doğu'dan gelen mal ve tüccarlarla dolu olarak gelmektedirler. Bunların arasında doğal olarak baharat da bulunmaktadır. Mayıs 1770 tarihli bir rapor "müstahzarat ve baharat"ın Kızıldeniz'den transit geçişlerinin "1630'dan sonra tamamen kesildiği"ni tekrarlamaktadır.³⁵¹ Ama bu durum, Hind okyanusundan Kalküta'dan, Surat'tan veya Masulipatam'dan yılda on geminin veyahut da Goa'dan demir alan bir Portekiz teknesinin Moka'ya karabiber, karanfil, zencefil veya hindistancevizi ile yüklü olarak gelmelerini engellemektedir. Ve bu baharat, Cidde ve Süveyş'e giderek daha bol olarak ulaşan kahve yüklerine eşlik etmektedirler.

Daha da uzağa gitmediklerine inanmak mı gerekir? Fransızların Iskenderiye veya Reşidiye'ye tercih ettikleri ve bu ülkeden otuz kadar toptancı barındıran Kahire piyasasında, bunlardan birinin açıkladığına göre "kahve, buhur, sakız, baharat, devekuşu tüyü, her tür iplik ve pamuktan bezler, kumaşlar ve porselen üzerine iş yapan sayılamayacak kadar çok Hindli tüccar vardır",³⁵² listede yalnızca baharatın olmadığı bir olgudur. Fakat artık "şahane" mal haline gelmiş olan kahveyle, Kızıldeniz yeni bir refah dönemine tanık olmaktadır. Iskenderiye ve Reşidiye'den transit geçen kahve, aslında dönüş yolları esnasında yollarını Moka'ya kadar uzatan Hind kumpanyası gemilerinin ambarlarındakilerden daha hızlı olarak, Türkiye ve Avrupa'daki müşterilere ulaşmaktadır. Doğu Akdeniz ticaretinin canlanmasının merkezi olan Moka, uygulamada özgür ve kahvenin efendisidir; bu kent çok sayıda Hind okyanusu gemisi tarafından ziyaret edilmektedir. Günümüz tarihçilerinin ve dünün belgelerinin söyle-

diklerine rağmen, karabiber ve baharatın Cidde'yi aşarak, hâlâ Akdeniz'e girdiklerine bahse girelim.

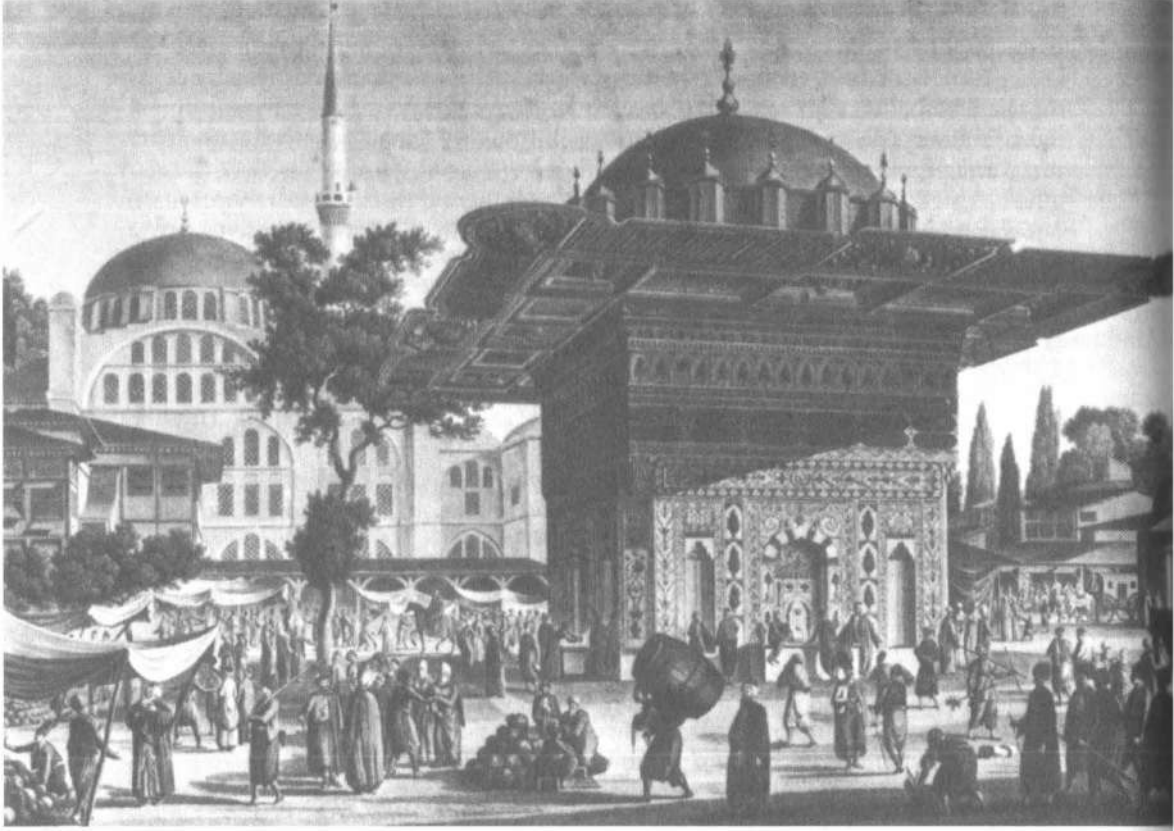
Süveyş ve Kızıldeniz her halükârda, Avrupalı tamahkârlığını uyandırmaktadır. Ve İstanbul ile Kahire'de Fransızlar ile İngilizler arasında canlı kavgalar olmaktadır.³⁵³ Fransa'da ve Fransa dışında herkes bir Süveyş kanalı açmayı düşünmektedir. Tarihsiz bir muhtıra her şeyi öngörmüştür: "(kanal kazacak) işçileri, geceleri güvenlik nedeniyle barikat çekilecek barakalarda barındırmak gerekir. Ve işçilerin her durumda tanınabilmeleri için, onları kadın, erkek ve çocuk demeden aynı biçimde giyindirmek tedbirlilik olacaktır. Kırmızı kazak, beyaz sarık, saçlar kesik".³⁵⁴ Fransız elçisi Bay da La Haye padişahın Kızıldeniz'de serbest dolaşım "ve hatta orada firma kurma" izni talep etmiştir.³⁵⁵ Boşuna. Ama temkinli ve inatçı İngiliz Doğu Hindler kumpanyası, eski Doğu Akdeniz yolunun muhtemel bir canlanmasından kaygı duymaktadır. 1786'da Kahire'ye bir ajan atamıştır.³⁵⁶ Aynı yıl bir Fransız albayı, Edouard Dillon, "Kızıldeniz ve Süveyş kıstağı üzerinden büyük Hindlere muhtemel bir ulaşım yolunun"³⁵⁷ açılmasını yerinde incelemek üzere görevlendirilmiş ve bu konuda Mısır beylerinin yardımını görmüştür. II. Ekaterina'nın Paris elçisi Simolin bu konuda imparatoriçeye bilgi vermektedir: "bu görevliyi tanıdığım kadarıyla, bakış açısı ve bilgi bakımından sınırlıdır" diye de eklemektedir. Öyleyse bir hiç uğruna çok mu gürültü edilmektedir? Süveyş kanalının açılması ve eski Akdeniz Hindler yolunun gerçekleşebilmesi için her halükârda bir yüzyıl daha beklemek (1869) gerekecektir.

Türklerin Hizmetindeki Tüccarlar

Osmanlı imparatorluğunun dolaylı olarak içerdiği ekonomik imparatorluk, Batılıların içeri sızmalarını sınırlandıran ve engelleyen bir tüccar bulutu tarafından savunulmaktadır. Doğu Akdeniz'de Marsilya tarafından temsil edilen Fransa herhalde 40 "ticari firma", yani en fazlasından 150-200 kişilik bir kurmay heyetidir ve "iskeleler"deki diğer "millet"ler için de aynı durum söz konusudur. Muameleler gündelik olarak Arap, Ermeni, Yahudi, Hindli, Rum (bu ad altında esas Rumlardan başka, Makedonyalı-Rumenler, Bulgarlar, Sırlar da yer almaktadır) ve hatta ticari kariyerin onları pek çekmemesine rağmen Türk tüccarlar tarafından yürütülmektedir. Heryerde seyyar satıcılar, perakendeciler, dar dükkânlarıyla satıcılar, her tür coğrafi, etnik ve sosyal ortama mensup komisyoncular kaynamaktadır. Gerçek büyük tüccarlar, toptancılar olan vergi mültezimleri, devlete borç verme yeteneğine sahip olarak, çağrıya cevap vermekten kaçmamaktadırlar. Milyonlarca gurusluk işlerin bağlandığı güçlü buluşmalar olan fuarlar, kesintisiz insan, mal ve yük hayvanı akımlarını örgütlemektedirler.

Bu faal ve insanı aşırı bol iç pazarda, Batılı tüccar kendine kolayca yer açmamaktadır. Bazı piyasalara girebilmektedir: Modon, Volo, Selanik, İstanbul, İzmir, Halep, Iskenderiye, Kahire... Ama Doğu Akdeniz ticaretinin eski bir modeline göre, bu piyasaların hiçbiri Venedikli, Hollandalı, Fransız veya İngiliz tüccarı sonuncu elden perakendeciyle temasa geçirmemektedir. Batılı tüccarlar ancak "göz önünden ayırmamak gereken" Yahudi ve Ermeni aracılardan vasıtasıyla iş görebilmektedirler.

Üstelik Doğulu tüccarlar Batı'ya olan ihracatı da Avrupalılara bırakmamakta-

İstanbul, Tophane çeşmesi ve meydanının görünüşü.

dırlar. Bu Doğulular XVI. yüzyıldan itibaren İtalya'nın Adriyatik kentlerine yerleşmişlerdir. Ancona 1514'te Valonalı (Arnavutluk), Arta körfezinden ve Caunalı Rum-lara ayrıcalıklar tanımıştır: kentin *palatio della farina*'sı *Fondaco dei mercanti turchi et altri musulmani* haline gelmiştir. Onlarla aynı anda Yahudiler de yerleşmişlerdir. Yüz-yılın sonunda Venedik, Ferrara, Ancona, hatta Pesaro,³⁵⁸ Napoli ve Mezzogiorno fu-arlarında bir Doğulu tüccar istilasına meydana gelmiştir. Bunların arasında en ilginçle-ri, sahtekâr veya dürüst, gerektiğinde korsan olan Rum tüccar ve denizcileridir; bun-lar hemen hiç işlenebilir toprağı olmayan ve halkının bir kısmını dışarı atmak zorun-

da olan adalılardır. Bundan iki yüzyıl sonra Messina'daki Rus konsolosu, Ekim 1787'de "boğazdan her yıl, Napoli, Livorno, Marsilya ve diğer Akdeniz limanlarına giden altmış ve daha fazlası... (Rum teknesi)nin geçtiği"ni kaydetmektedir.³⁵⁹ Fransız devrimi ve imparatorluk savaşlarının yol açtığı uzun bunalım (1793-1815) Doğu Akdeniz'deki Fransız ticaretini yok edince, boş kalan bu yer Rum tüccar ve denizciler tarafından doldurulacaktır. Zaten bu başarının da, Yunanistan'ın yakında gerçekleşecek olan bağımsızlığının kökeninde bir yeri bulunmaktadır.

"Ortodoks" tüccarların XVIII. yüzyılda, Belgrad antlaşmasıyla (1739) Habsburglara bırakılan ve Macar-Avusturya sınırını Sava ve Tuna'ya taşıyan ülkelerdeki yayılmaları daha az seyirlik, ama çok daha ilginçtir. Viyana hükümeti fethedilen toprakları iskân etmeye uğraşmaktadır: kırlar kalabalıklaşmakta, henüz vasat olan kentler büyümekte ve Rum tüccarlar bu yeni mekânı fethetmektedirler. Atılımları esnasında, bu toprakların sınırlarını aşmaktadırlar. Onları Avrupa'nın tümünde, Leipzig fuarlarında Amsterdam'ın sunduğu kredi kolaylıklarından yararlanırken veya hatta Rusya'da, hatta daha önce söylediğimiz üzere Sibiry'a'da bulmak mümkündür.³⁶⁰

Ekonomik Gerileme ve Siyasal Gerileme

Bir soru kendiliğinden ortaya çıkmaktadır: bu tüccarlar Osmanlı imparatorluğunun içinde yabancı mıdır? Benim düşündüğüm gibi Türk ekonomisinin hayatta kalmasını mı sağlamışlardır, yoksa batan tekneyi ilk önce terketmeye hazır fareler midir? Bu soru bizi, ne yazık ki çözümsüz bir sorun olan, Osmanlı gerilemesi sorununa götürmektedir.

Bana göre, Osmanlı imparatorluğu açıkça gerilemeye ancak XIX. yüzyılın başlarında girmiş olmalıdır. Eğer biraz daha kesin tarihler vermek gerekirse, imparatorluğun en canlı kesimi olan asker ve vergi kaynaklarının çoğunu sağlayan, ama en fazla tehdit altındaki bölge olan Balkanlar için 1800'ü; Mısır ve Doğu Akdeniz için herhalde XIX. yüzyılın ilk çeyreğini; Anadolu için 1830'lu yılları seçerdik. Bunlar Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder'in güzel ve eleştiriye açık bir makalelerindeki sonuçlardır.³⁶¹ Eğer bu tarihlere destek bulunabilirse, Avrupa ekonomi-dünyasının ilerlemesi (aynı anda hem bozulma, hem de yeniden inşa) en canlı bölgeden -Balkanlar- itibaren, ikincil canlılıktaki bölgelere -Mısır ve Doğu Akdeniz- doğru gelişerek, en az gelişmiş ve böylece süreç karşısında en az duyarlı olan Anadolu'da sona ermektedir.

Geriye, XIX. yüzyılın bu ilk üçte birlik bölümünün, Osmanlı siyasal gerilemesinin hızlandığı dönem olup olmadığını anlamak kalmaktadır. Osmanlı uzmanlarının ağızlarından eksik etmedikleri bu tehlikeli *bozulma* kelimesi o kadar çok unsuru gündeme getirmektedir ki, her şeyi açıklama kastıyla, her şeyi karıştırmaktadır. Kuşkusuz eğer Avusturya, Rusya, İran, bir an için Venedik ortak eylemi tam bir şekilde yürütülebilseydi, Polonya'ninkine benzer bir şekilde Türkiye'nin paylaşımı da belki mümkün olabilirdi. Ama Türkiye, Polonya cumhuriyetinden farklı bir şekilde güçlü bir bünyedir. Ve devrim ile imparatorluk savaşlarının -aslında tehlikeli Mısır seferi ara perdesiyle birlikte meydana getirdiği- ara yaşanmıştır.

Türkiye'nin kaybetmesine yol açan zayıflığın, Avrupa'nın savaş tekniklerine uyum sağlamadaki güçsüzlüğü olduğu söylenmektedir. Bu başarısızlık her halükârda ancak geriye bakarken, açıkça ortaya çıkabilmektedir. II. Ekaterina'nın

Versailles nezdindeki elçisi Simolin,³⁶² 1785 Martında Fransızların Türkiye'ye araliksız olarak subay yollamalarını protesto etmekte ve Vergennes de bunların heyecanlılmıyacak kadar "küçük araçlar" olduğu cevabını vermektedir. Diplommat cevabı, ama eğer Rus hükûmeti kaygılanıyorsa, bunun nedeni tarihçilerin bize Türklere karşı sahip olduklarını söyledikleri üstünlüklerinden o kadar da emin olmamalarıdır. Orlof'un filosu 5 Temmuz 1770'te Sakız adasının karşısındaki Çeşme'de, su üzerinde çok yüksek olan ve atılan gülle ve yangın toplarının karşısında ideal bir hedef oluşturan tüm Türk fırkateynlerini yakmıştır.³⁶³ Ama Rus donanmasındaki subayların çoğu İngilizdir ve bu donanma daha sonra herhangi bir çıkartma yapabilecek yetenekte gözükmemiştir. Osmanlı topçusu allahlıktır, ama Simon Vorontsof gibi düşünmesini bilen Ruslar, kendilerinininkinin de aşağı kalmadığını bilmektedirler. Türkiye'yi kemiren kötülük veya kötülükler, aynı anda her düzlemde birden mevcuttur: devlete artık itaat edilmemektedir; onun için çalışanlar eski hadlerden ücret alırlarken, fiyatlar yükselmektedir; onlar da "farkı rüşvetle kapatmaktadırlar"; para stoğu muhtemelen yetersizdir, ekonomi her hülükârda kötü seferber edilmektedir. Öte yandan ıslahat yapmak, kendini savunmak ve aynı anda bir orduyu ve donanmayı yeniden biçimlendirmek, bu kadar ağır bir gövdenin boyutlarına oranlı çok büyük harcamalar gerektiren, uzun soluklu işlerdir.

Yeni veziriazam 1783 Şubatında bu konuda yanılmamaktadır. İlk kararı: "Sultan Mustafa'nın saltanatı sırasındaki sonuncu savaşta devredilen padişah topraklarını imparatorun hükmüne geri almak. Yönetim bundan 50 milyon gurus sağlayacaktır. Ama devredilen bu topraklar o anda imparatorluğun en zengin ve en büyük kişilerinin elindedir ve bunlar projeyi boşa çıkartmak için tüm nüfuzlarını kullanmaktadırlar ve padişah da hiç kararlı değildir".³⁶⁴ İstanbul'dan gelen, La Haye'deki Napoli elçisi tarafından aktarılan bu haber, Michel Morineau'nun vergi matrahının darlığı konusundaki düşünceleriyle uyusmaktadır: "... karşı darbeler gelirken, (Osmanlı) imparatorluğunun mali ihtiyaçları büyümekte, halkın üzerindeki vergi basıncı daha da artmakta ve halk vergi ödemeleri için gereken gurusları ancak dış yaptığı satışlarla karşılayabildiğinden, mallarını ucuza kaptırmaktadır. XX. yüzyılda Çin'in başına gelen ticaret bilançosu bozulmasının uzağında değiliz".³⁶⁵

Bu güçlük içindeki evrene, endüstrileşmiş, etkin, doyurulamaz, her zaman farkına varmadan ilerleyen bir Avrupa'nın muzaffer girişi, çanları çalacaktır. Ama öneriler kronolojilere geri dönmek, o çağın insanların söylediklerine güvenmemek gerekir, çünkü Avrupa daha XVIII. yüzyılda bile kendini kolay bir gurura kaptırmaya başlamıştı. Ünlü olmaya lâyık olmayan bir yazar 1731'de şöyle yazıyordu: "savaşlarında hiçbir disipline ve hiçbir kurala uymayan bu milleti (Osmanlı imparatorluğu) bir koyun sürüsü gibi kovmak için (herhalde Avrupa'dan), mutlu bir an yeter".³⁶⁶ Bundan yirmi beş yıl sonra şövalye Goudar "mutlu bir an"a bile gerek duymamaktadır. "Türklerin kalıntılarının ne olacağı üzerinde anlaşmak yeterlidir ve (bundan sonra) bu imparatorluktan iz kalmaz".³⁶⁷ Ne kadar saçma bir gurur! Köhneliklerinden ve ağır miraslarından kurtulmaya gücü yetmeyen bir imparatorluğun sonunda hakkından gelecek olan endüstri devrimidir.

EKONOMİ - DÜNYALARIN EN GENİŞİ: UZAK DOĞU

Uzak Doğu³⁶⁸ bütünü itibariyle üç ekonomi-dünya demektir: Hind Okyanusuna doğru Kızıldeniz'e ve İran körfezine dayanan ve Arabistan'dan Çin'e kadar olan alanda Asya kıtasının kalınlığını delen bitmez tükenmez çöl silsilesini denetleyen İslam; etkisini Komorin burnunun hem doğusunda, hem de batısında tüm Hind Okyanusuna yayan Hindistan; aynı anda hem karasal -Asya'nın kalbine kadar varlığını kanıtlamaktadır- ve denizsel -Pasifiğe açılan yakın denizlere ve buralara kıyısı olan ülkeleri denetlemektedir- olan Çin. Bu hep böyle olmuştur.

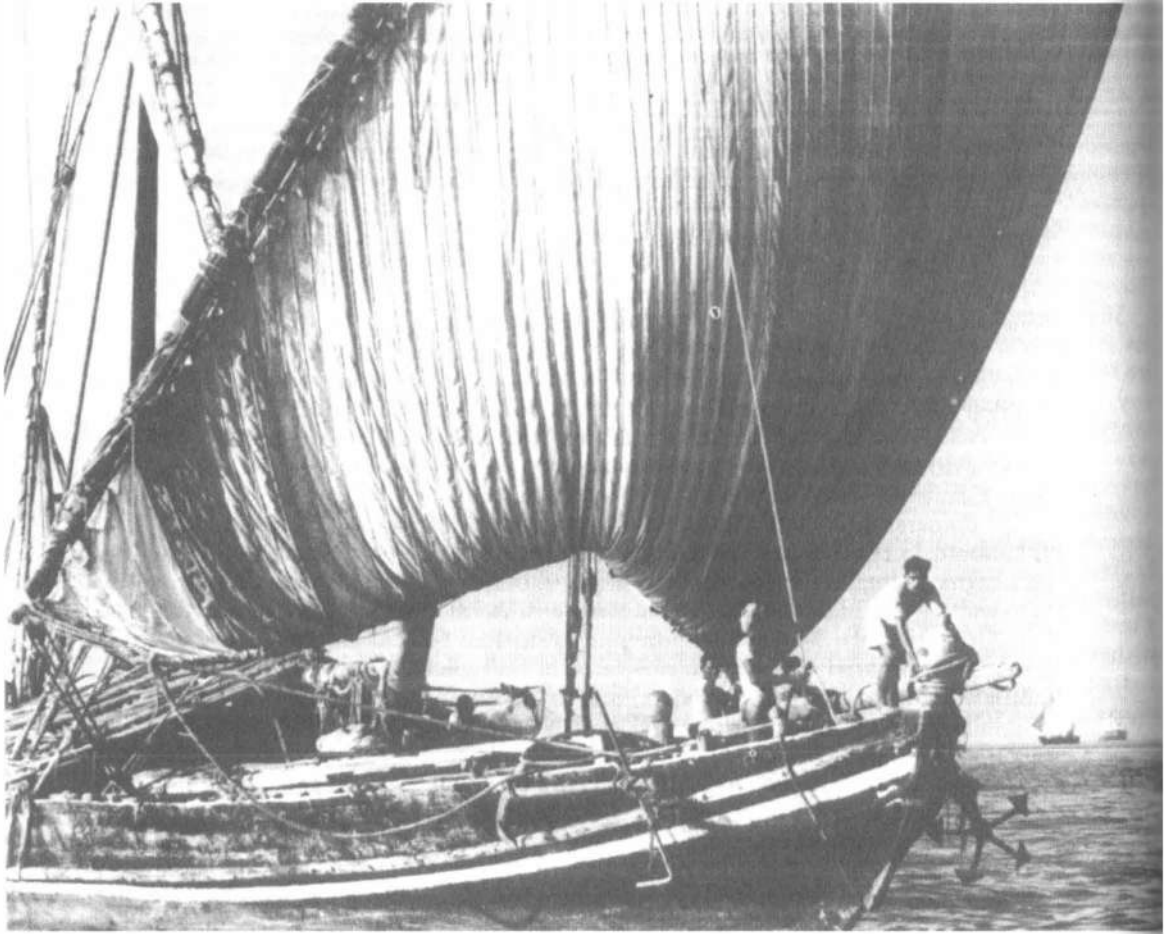
Fakat, XVI.-XVIII. yüzyıllar arası için bunların üçünü de az çok kapsayan *tek bir ekonomi-dünyadan söz edilemez mi?* Musonların ve alizenin motor gücü ve düzenliliği sayesinde avantajlı hale gelen Uzak Doğu, sırasıyla egemen olan merkezle-riyle, geniş çaplı bağlantılarıyla, birbirlerine bağlı trafik ve fiyatlarıyla tutarlı bir evren oluşturmuş mudur, oluşturmamış mıdır? İzleyen sahifelerin gerçek konusu bu devasa, narin ve kesikli alanları biraraya toplamaktadır.

Bu evren kesiklidir, çünkü bu ölçsüz yüzeylerin biraraya toplanması, merkezi konumdaki Hind'in önünde ve arkasındaki az çok etkin bir terazilenme hareketinden kaynaklanmaktadır: terazi bazen doğuyu, bazen batıyı avantajlı hale getirmek ve ödevleri, öncelikleri, siyasal ve ekonomik yükselişleri yeniden dağıtmaktadır. Fakat Hind bu kazalar boyunca konumunu korumakta, Gucerat, Malabar, Koromandel kıyısındaki tüccarlar onu yüzyıllar boyunca bir rakip kalabalığının üzerinde tutmaktadırlar: Kızıldeniz'in Arap tüccarları, İran kıyıların ve körfezinin Acem tüccarları, Filipinler-Endonezya denizlerine alışkın olan ve *Jonquelarını* buraya uyarlayan Çinli tüccarlar. Ama terazinin işlemez hale geldiği veya bozulduğu da olmaktadır; Asya'nın çevre mekânı bu durumda, olağandakinden daha büyük boyutta olmak üzere, özerk yüzeyler halinde parçalanma eğilimine girmektedir.

Bu basitleştirilmiş şemada esas olan, bazen Batı'nın, İslamın; bazen de Doğu'nun, Çin'in lehine olan çifte harekettir. Hind'in iki yanındaki bu iki ekonominin her ilerlemesi, aşırı genişlikte ve çoğu zaman da birkaç yüzyıla uzanan süreleri olan hareketleri doğurmaktadır. Eğer Batı'nın ağırlığı artarsa, Kızıldeniz ve/veya İran körfezi denizcileri Hind okyanusunu istila etmekte, tümünü harmanlamakta ve VII. yüzyıl-da olduğu gibi Kanton'un (Arap coğrafyacıların Hanfon'u) karşısında ortaya çıkmaktadırlar.³⁶⁹ Eğer her zaman kapalılık eğiliminde olan Çin evinden dışarı çıkarsa, güney kıyılarından olan denizcileri, hiçbir zaman gözden kaybetmediği Endonezya-Filipin adalarına ve Komorin burnunun doğusunda, "ikinci" denilen Hind'e ulaşmaktadırlar... Ve bu durumda daha ileri girmelerini engelleyecek hiçbir şey olmamaktadır.

XV. yüzyılı önceleyen binyıl esnasında, tarih monoton bir tekrar değildir: ortaya canlı bir liman çıkmakta, kendini Kızıldeniz kıyılarına dayatmakta, komşu başka bir kent, onun benzeri olmakta ve onun yerine geçmektedir. İran körfezinde de, Hind kıyıları boyunca da limanlar aynı şekilde birbirlerinin yerine geçmektedirler; Endonezya-Filipin adaları ve yarımadaları boyunca da aynı şey olmaktadır; deniz mekânları da birbirlerinin yerine geçmektedir. Pekalâ, ama bir değişimden diğerine, tarih temelde aynı kalmaktadır.

Bu eserin onunla birlikte başladığı XV. yüzyılın başı, Ming hanedanı tarafından 1368'den itibaren Moğollardan kurtarılan Çin'in restore edilmesiyle ve şaşırtıcı bir genişlikteki bir deniz yayılması tarafından vurgulu hale gelmektedir; sıklıkla tartışılan bu olay, bugün bile hem başlangıcıyla, hem de 1435 yılına doğru durmasıyla esrarını korumaktadır.³⁷⁰ Seylan, Hürmüz ve hatta Zenc kıyılarında Afrika'ya temas

Günümüzde Bombay'da fotoğrafı çekilen Arap tarzı taşıma kayığı. Bu cinsten gemiler Hind'i Arabistan kıyılarına ve Kızıldeniz'e bağlamaya devam etmektedirler.

eden Çin Jonqueları³⁷¹ Müslüman ticaretini uzaklaştırmış, en azından sarsalamıştır. Artık yüksek sesle konuşan Merkez veya Batı değil de, Doğu'dur. Ve bu, belirtmeye çalışacağım üzere, devasa süper ekonomi-dünyanın kutbunun Bantam, Aşem, Malaka ve çok daha sonraları Batavia ve Manilla gibi kentlerin hareket halinde olduğu Filipinler-Endonezya adalarında istikrar kazanacağı andır.

Kuşkusuz fazla büyük olmayan bu Filipinler-Endonezya kentlerine böylesine bir rol yüklemek saçma olarak gözükebilir. Ama Champagne fuarları zamanında Troyes, Provins, Bar-sur-Ause, Lagny de çok küçük kentlerdi, ama İtalya ve Flandre arasında zorunlu hale gelmiş olan ayrıcalıklı bir buluşma yerinde bulunduklarından ötürü, çok geniş bir ticari bütünün merkezi olarak ortaya çıkmışlardı. Endonezya-

Filipinler kavşağının, musunun yön değiştirmesini ve tüccarları başlangıç noktalarına geri götürmesini beklerken aylarca süren fuarların konumu da bunun aynı değil midir? Belki de bu Filipinler-Endonezya adaları, tıpkı Orta Çağ Avrupa'sının ticari kentleri gibi, fazlasıyla güçlü siyasal oluşumlara sıkı bir şekilde bağlanmamış olmalarından avantaj sağlamışlardır. Onları yöneten ve düzen sağlayan kral ve "sultanlar"a rağmen, bunlar adeta özerk kentlerdir: dışa açık olarak, ticari akımların keyfine göre yön tutmaktadırlar. Cornelius Houtman 1585'te Bantam'a raslantıyla veya bir hesap sonucu geldiğinde, burada kendini daha işin başında Uzak Doğu'nun karmaşık merkezinde bulmuştur. Hedefi onikiden vurmuştur.

Tüm hesaplar yapıldıktan sonra, benim bir tarihçi olarak, yeteri kadar araştırılmamış tarih parçalarını bir bütün halinde biraraya getirmeye kalkışmam bilgece bir iş midir? Bunların az bilindikleri doğrudur, ama dünden daha iyi bilindikleri de doğrudur. J. C. Van Leur'ün³⁷² bir an için moda haline getirdiği şu küçük bagajlar halindeki, yükte hafif pahada ağır mallar -baharat, karabiber, inci, kokular, müstahzarat, elmas- taşıyan ve seyyar olarak satan prestijli Asyalılara dair görüntünün de silindiği bir gerçektir. Mısır'dan Japonya'ya kadar karşımızda nihiyetsiz bir şekilde kapitalistler, toptan ticaret rantiyeleri, büyük tüccarlar, binlerce ticaret icracısı, komisyonucu, simsar, sarraf, banker olacaktır. Ve, mübadele araçları, olanakları ve güvenceleri açısından bu ticari grupların Batı'daki meslekdaşlarından geri kalır hiçbir yanı yoktur. Hind'de ve Hindistan dışında Tamil,³⁷³ Bengali, Guceratlı tüccarlar sıkı ortaklıklar kurmakta ve işlerin, sözleşmeleri tıpkı Avrupa'da Floransalılardan, Luccalıları ve Cenevizlilere veya Güney Almanyalılara veya İngilizlere geçtiği gibi, bir gruptan bir başkasına geçmektedir. Ve hatta Orta Çağın başlarından itibaren Kahire'de, Aden'de ve İran körfezi limanlarında tüccar şeyhleri vardır.³⁷⁴

Böylece, giderek daha net bir şekilde olmak üzere "Akdeniz veya Avrupa'nın Kuzey denizleri veya Atlantik'lere benzeyen bir çeşitlilik ve hacimde olan bir trafikler ağı" ortaya çıkmaktadır.³⁷⁵ Burada her şey birbirine karışmakta, her şey her şeyle karşılaşmaktadır: lüks mallar ve adi mallar, ipek, baharat, karabiber, altın, gümüş, değerli taşlar, esrar, kahve, pirinç, endigo, pamuk, güherçile, odun, tek (gemi inşai için), İran atları, Seylan filleri, demir, çelik, bakır, kalay, bu dünyanın büyükleri için perilere layık kumaşlar, baharat adaları veya Monomotapa zencileri için kaba kumaşlar...³⁷⁶ Hind'den Hind'e ticaret Avrupalıların gelmelerinin çok öncelerinden beri yerli yerindedir, çünkü tamamlayıcı ürünler birbirlerini çekmekte, birbirlerini tamamlamaktadırlar; bunlar Uzak Doğu denizlerinde, Avrupa denizlerindekiyle aynı olan sürekli hareket halindeki akımları canlı tutmaktadırlar.

XVIII. yüzyılın başında John Thornton tarafından East India Company için çizilen devasa Ganj deltası.

Dördüncü Ekonomi-Dünya

Üç ekonomi-dünya bile zaten yeteri kadar çoktur. Bir dördüncüsü Avrupa sızmasıyla birlikte, Portekizlilerin, Hollandahların, İngilizlerin, Fransızların ve birkaç diğerinin aktifine yazılmak üzere, bu üçünün arasına karışmaktadır. Vasco da Gama'nın 27 Mayıs 1498'de Kalküta'ya gelmesi onların yolunu açmıştır. Ama bu Avrupa alanı, keşfetmeleri gereken bu tanımadıkları dünyayı, öncelleri olan birkaç Batılı ünlü seyahatçının sansasyonel anlatılarına rağmen, bir anda görebilme yeteneğine sahip değillerdi. Asya onlar için şaşırtıcı, ayrı bir gezgen olarak kalacaktır: başka bitkiler, başka hayvanlar,³⁷⁷ başka insanlar, başka uygarlıklar, başka dinler, başka toplum biçimleri, başka mülkiyet biçimleri.³⁷⁸ Burada her şeyin yeni bir çehresi vardır. Nehirler bile Avrupa'nın su yataklarına benzemiyordu. Batıda mekânsal açıdan büyük olan, burada muazzam hale geliyordu. Kentler devasa insan yığılmaları olarak ortaya çıkıyorlardı. Garip uygarlıklar, garip toplumlar, garip kentler!

Ve bu uzak ülkelere ancak zor bir gemi yolculuğuyla, aylar sonra ulaşılabilirdi. Dördüncü ekonomi-dünya burada, çoğu zaman makûlün ötesinde, macera-nın içinde yer almaktaydı. Yakın Doğu'nun temelleri (Hristiyanlar buraları Haçlı Seferleri sırasında ele geçirmeyi denemişlerdi) İslam dünyasının devlet ve tüccarlarına, Hind okyanusuna keyiflerince ve güç kullanarak müdahale etme yeteneği sağlamaktaydı. Oysa Avrupa gemileri, Asya toplum ve ülkelerinin sayı ve genişlikleri karşısında ancak önemsiz miktarda insan getirebilmekteydiler. Avrupa en parlak başarılarını sağladığı anlarda bile, evinden bu kadar uzaklarda hiçbir zaman sayının desteğine sahip olamayacaktır. Portekizliler XVI. yüzyılda Hürmüz'den Makao ve Nagazaki'ye kadar olan alanda, en fazlasından 10.000 kişi olmuşlardır;³⁷⁹ İngilizler erken başarılarına rağmen, uzun süre az sayıda kalacaklardır. 1700'de Madras'ta 114 "sivil" İngiliz vardır; Bombay'da 7-8 yüz, Kalküta'da 1.200 kişidirler.³⁸⁰ Aslında çok fazlasıyla önemsiz bir Fransız karakolu olan Mahé'de 1777'de 114 Avrupalı ve 216 Sipay vardır.³⁸¹ 1805'e doğru "Hind'in (tümünde) 31.000 İngiliz"den fazlası yoktur, bunlar bu muazzam ülkeye egemen olsalar bile, gene de minicik bir grup.³⁸² XVIII. yüzyılın sonunda Hollanda V.O.C.'si metropol ile Uzak Doğu arasında 150.000 kişi demektir.³⁸³ Bunların yarısından fazlasının denizasırlı bölgelerde hizmet ettikleri kabul edilse bile, bu bir rekor olmanın uzağında kalmaktaydı. Dup-leix ve Clive zamanında *tamamen Avrupalı*lardan oluşan orduların da minicik olduklarını ekleyelim.

Görünür olanakları ile Avrupa fethinin sonuçları arasındaki oransızlık hemen görülmektedir. Fransız asıllı bir Amerikalı 1812'de "raslantının bir darbesi veya kamuoyunun bir soluğu... Hind'deki İngiliz iktidarına son verebilir"³⁸⁴ diye yazmaktaydı. Bundan yirmi yıl sonra, 1832'de Victor Jacquemont aynı sözleri tekrarlamakta ve vurgulu hale getirmektedir, "İngiliz gücünün Hind'deki bu çok özel imalatında her şey yapay, anormal, istisnaidir".³⁸⁵ Yapay kelimesi burada benzetme değildir, yapay aynı zamanda akıl ve burada başarıdır. Bir avuç Avrupalı kendilerini yalnızca Hind'de değil, aynı zamanda tüm Uzak Doğu'da kabul ettirmektedirler. Başaramamaları gere-kirdi, ama başardılar.

Kendi Tarafından Fethedilen Hind

Önce, Avrupalı hiçbir zaman yalnız olmamıştır. Binlerce köle, hizmetkâr, yardımcı, ortak, işbirlikçi onun etrafında dönmekte, henüz efendi olmayanlardan yüzlerce, binlerce kere daha kalabalık olmaktadır. Böylece Avrupalı *country trade* gemileri daha Portekizliler döneminden itibaren, yerlilerin çoğunlukta olduğu karma mürettebatlara sahip olmuşlardır. Filipin gemilerinde bile "az İspanyol, çok sayıda Malayalı, Hindu ve Filipinli melez" bulunmaktaydı.³⁸⁶ Peder de las Cortes'i 1625'te Manila'dan Makao'ya götüren ve hedefine ulaşamayarak Kanton kıyılarında batan geminin mürettebatı arasında en az 37 tane Laskar vardı.³⁸⁷ Duquesne'in yeğeninin komutası altındaki Fransız filosu Temmuz 1690'da Hollanda'ya ait *Monfort de Batavia* adlı fıtayı Seylan açıklarında ele geçirdiğinde, ganimetin içinde iki "Laskar veya korkunç iki zenci köle" vardı. "Bu talihsizler, bir Hristiyanın değdiği (yani pişirdiği) şeye değmektense ölmeyi tercih ederlerdi".³⁸⁸

Kumpanyaların sonunda beslemeye başlayacakları ordular da, benzer şekilde büyük çoğunlukları itibarıyla yerlilerden oluşmaktadırlar. 1763'e doğru Batavia'da, "her ulustan" 1.000-1.200 Avrupalı askere karşılık, 9-10 bin Malayalı yardımcı, artı 2.000 Çinli asker bulunmaktadır.³⁸⁹ Hind'de Avrupalıların kullanımı için harika ve

basit Sipay çözümünü, yani Hind'i Hindliler ile ve onların aracılığıyla fethetme aletini kim keşfetmiştir (bu basittir, ama keşfedilmesi gerekiyordu)? Acaba François Martin mi,³⁹⁰ Dupleix mi, yoksa bir çağdaşın (tabii ki bir Fransız) "(Sipayları) Bay Dupleix'i taklid ederek devşirdik"lerini iddia ettiği İngilizler mi?³⁹¹

Aynı şekilde, ticari firma alanında da, Uzak Doğulu insanlar kendilerini kalabalık bir şekilde sunmaktadırlar. Mısır'ın yerlilerinden her yerde hazır Ermenilere, Banyanlara, Moka Yahudilerine ve Kanton, Amoy ve Bantam Çinlilerine varana kadar Guceratlılar veya Koromandel kıyısı tüccarlarını veya baharat adalarına ilk sızdıkları anda Portekizlileri kelimenin tam anlamıyla kuşatan uzun dişli yardımcıları olan Java-lıları unutmadan binlerce yerli simsar Avrupalıların üzerine hücum etmekte, hizmetlerini onlara dayatmaktadır. Ama bu mantıklı değil midir? Maestre Manrique'in yolculuk merakının onu sürüklediği Kandevar'da 1641'de, İspanyolumuzu Portekizli zanneden bir tüccar ona hizmet sunmaktadır, "çünkü ulusunuzdan olan insanlar bu ülkenin dilini konuşamadıkları için, size rehberlik edecek birini bulamazsınız, bazı güçlüklerle karşılaşmaktan kurtulamazsınız" diye açıklamaktadır.³⁹² Yardım, işbirliği, gizli anlaşma, birarada yaşama, karşılıklı destek içinde yaşama; bütün bunlar günler geçtikçe zorunlu hale gelmekte ve becerikli, korkunç tutumlu uzun yolculuklar sırasında biraz pirinçle yetinen yerel tüccarı yerinden etmek de mümkün değildir. Zaten Surat'da, adeta daha işin başında, İngiliz kumpanyası "*servants*"ı, piyasanın "büyük macera"ya kredi açan sarraflarının kucağına düşmektedirler. Ve İngiliz firmaları Madras'ta olduğu kadar Fort William'da da, Londra'daki yöneticilerin izniyle Hind tüccarlarından çok kereler borç almamışlar mıdır? 1720'de,³⁹³ İngiltere'de *South Sea Bubble* olayından ötürü nakit bunalımı hüküm sürerken, *East India Company* nakit edinebilmek için Hind'de borç almıştır ve kendini çok iyi hissetmektedir, çünkü güçlüğü düştüğü hızla işin içinden sıyrılmıştır. Fransız kumpanyası 1726'da tekrar soluk almaya başladığında, Banyanlara dört milyon rupi gibi kocaman bir borcunun olduğu Surat'ta iş yapmaktan kaçınmaktadır.³⁹⁴

Demek ki, alanı işgal ettikleri ve zenginliği yarattıkları ölçüde, bu gerekli ortaklardan kurtulmak mümkün değildir. 1733 tarihli rapor Pondichéry "buraya kendiliklerinden ticaret yapabilecek durumda olan toptancılar çekilemezse" başarılı bir piyasa olamayacak demektir.³⁹⁵ Tabii ki toptancılar nereden gelirlerse gelirsinler -özellikle de Hindliler- gereklidirler. Zaten Bombay, Parsiler ve Banyanlar olmasaydı inşa edilebilir miydi? Ermeniler olmasaydı Madras ne olurdu? İngilizler Bengal'da olduğu gibi, Hindistan'ın diğer yerlerinde de aralıksız olarak yerli tüccar ve bankerlerden yararlanmışlardır. Kalküta'yı yerli kapitalistler en kârlı faaliyet alanlarından (banka, dış ticaret) ancak Britanya egemenliğinin Bengal'de tamamen kurulmasıyla, sert bir şekilde elenmişler ve sığınak değerlere (toprak, tefecilik, vergi iltizamı ve hatta 1793'e doğru "*East India Company*'nin en büyük payı")³⁹⁶ yönelmek zorunda kalmışlardır. Ama aynı dönemde, her şeyin inşa edilmeyi beklediği Bombay'da İngilizler, burada dış ticaret alanında büyük servetler edinen ve limana bağlı ticari filonun sahipleri olan, hatta 1850'lere doğru buharlı gemi bile işletmeye başlayan³⁹⁷ Parsi, Guceratlı ve Müslüman tüccarları devre dışı bırakmamaya özen göstermiştir. Ve son olarak, İngiltere Bankası birkaç girişime rağmen, Hind sarraflarının eylem serbestilerini ve İngilizlerin yoketme derdine düşmeden önce uzun süre yararlandıkları, sağlam bir bankacılık örgütlenmesinin işareti olan kambiyo senetleri *hundi*'yi tam anlamıyla ortadan kaldırmayı başaramamıştır.

Altın ve Gümüş, Güç mü, Zayıflık mı?

Bize Avrupa, Amerika, Afrika ve Asya'nın birbirlerini tamamladıkları söylenmektedir. Dünya ticaretinin bunları tamamlayıcı hale getirmeye çalıştığı ve bunu çoğu zaman başardığını ileri sürmek de aynı derecede haklı olacaktır. Uzak Doğu Avrupa mallarını genelde, Batı'nın karabiber, baharat veya ipek karşısında erkenden gösterdiği çılgınlık içinde karşılamamıştır. Ticari bilanço bir tutkunun başka bir tutkuyla mübadele edilmesini gerektirdiğinden, Asya mübadele oyununu Roma zamanından beri, ancak değerli madenler, altın (Koromandel kıyısında tercih edilmektedir) ve özellikle de gümüş karşılığında kabul etmiştir. Özellikle Çin ve Hind, daha önceden yüzlerce kere söylendiği üzere, dünya ölçeğinde dolaşan değerli madenlerin gayyâ kuyusu haline gelmişlerdir. Bunlar buraya bir kez girince, bir daha çıkmamaktadırlar. Bu ilginç sabite Batı'dan Doğu'ya doğru bir değerli maden kanamasını belirlemekte, ve bazıları bu durumda Asya'nın lehine olan, Avrupa'nın bir zayıflığını görmektedirler; ben ise kendi hesabıma burada, daha önce de söylediğim üzere, Avrupalıların Asya'da, ama aynı zamanda başka yerlerde de, hatta Avrupa'da da özellikle kârlı bir pazarı kendilerine açabilmek için kullandıkları bir yöntemi görüyorum. Ve bu yöntem XVI. yüzyılda, Amerika'nın keşfi ve Yeni Dünya madenlerinin atılımı sayesinde, daha önce hiç sahip olmadığı bir genişliğe ulaşacaktır.

Amerikan beyaz madeni Uzak Doğu'ya üç yoldan ulaşmaktadır: Hind tarihçilerinin, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ülkelerine yönelik olanlarının hâlâ en önemlisi olduğunu ortaya çıkardıkları Doğu Akdeniz ve İran körfezi yolu; Ümit Burnu yolu; Manilla kalyonu yolu. Japonya'nın tamamen ayrı olan durumu bir yana bırakıldığında (dış mübadelelerinde bazen rol oynayan gümüş madenlerine sahiptir), Uzak Doğu'da dolaşan gümüşün hemen tamamı Avrupa, yani Amerika kökenlidir. Demek ki bir Avrupalının Hindli bir sarraf veya bir bankerden borç aldığı rupiler sonuçta, Avrupa ticareti nedeniyle buraya eskiden veya yeni gelmiş gümüşten yapılmışlardır.

Tekrar döneceğimiz üzere, bu değerli maden katkısı Hind ve kuşkusuz Çin ekonomisinin en canlı kesimlerinin hareketi için vazgeçilmez niteliktedir. Hind gemileri Surat'tan Moka'ya olan yolculuklarında, talihsizlik sonucu altın veya gümüş yüklü Kızıldeniz gemilerine rastlamazlarsa, Hind ekonomisinin uzun süre egemen kutbu olarak kalan Surat'da hemen bir bunalım başlamaktadır. Bu koşullarda, Asya ticaretine yalnızca lüks tutkusunu katan Avrupa'nın beyaz maden sayesinde Uzak Doğu ekonomilerinin düzenleyicisini elinde tuttuğu ve bunun devamında da, onların karşısında güçlü bir konuma geçtiğini düşünmek aşırıya kaçmak olmayacaktır. Ama acaba bu üstünlük hissedilmiş, berrak bir şekilde kullanılmış mıdır? Bundan kuşku duyulur. Avrupalı tüccarlar da kârlı Asya ticaretlerini sürdürebilmek için, Cadiz'e her zaman düzensiz ve bazen de yetersiz bir şekilde gelen Amerikan gümüşünün insafına kalmışlardır. Asya ticareti için gerekli sikkeleri ne pahasına olursa olsun bulma zorluğu, ancak bir kölelik olarak hissedilebilirdi. Özellikle 1680-1720³⁹⁸ arasında olmak üzere, gümüş nisbeten kıtlamış, piyasa fiyatı darphanelerin verdiği fiyatı aşmıştır. Bunun sonucu sterling lira veya florin gibi belirleyici paraların fiili bir devalüasyonu ile İngiltere veya Hollanda'nın Asya ile olan *terms of trade*'inin gerilemesi olmuştur.³⁹⁹ Beyaz maden Avrupa'yı ayrıcalıklı hale getiriyorsa da, ona gündelik güçlükler ve belirsizlikler yaratmaktadır.

Portekizlilerin ellerinde tuttıkları Molukka adalarından biri olan Tidor'a 1606'da Hollandalılar tarafından saldırı ve adanın alınması. Belgenin sağ kesiminde saldırgan askerleri karaya taşıyan kayıklar.

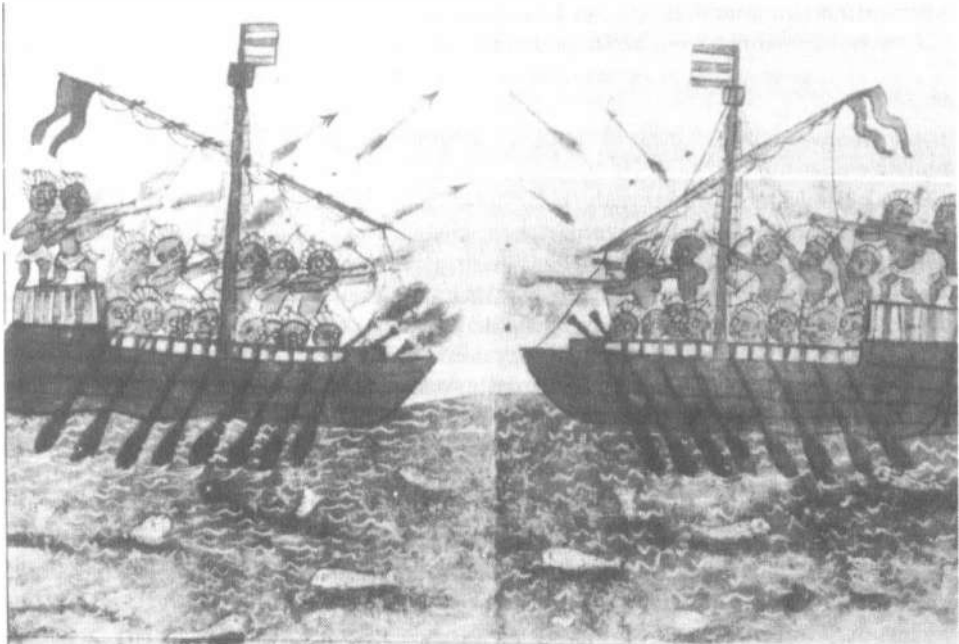
Çarpışmalı Bir Geliş veya Diğerleri Gibi Olmayan Tüccarlar

Avrupalılar daha işin başında bir üstünlüğe daha, bu kez bilinçli oldukları ve o olmazsa hiçbir şeyin başlayamayacağı bir üstünlüğe daha sahip olmuşlardır. Hemen her şeye hükmeden veya hiç değilse her şeyi mümkün kılan bu avantaj, Batı'nın hükmedilebilir, rüzgâra karşı gidebilen, çeşitli yelkenlere sahip, toparla donanmış, mahmuz kullanımının yaygınlaşmasıyla daha da etkin hale gelmiş olan savaş gemisidir. Vasco da Gama'nın filosu Eylül 1498'de Kalküta sularından ayrıldığında, müsadereye gelen 8 büyük Hind gemisiyle karşılaşmıştır. Bunlar kısa bir süre sonra kaçmak zorunda kalacak, içlerinden biri yakalanacak, diğer yedisi Portekiz gemilerinin yüksek su çekimlerinden ötürü giremedikleri kumsallara kaçacaklardır.⁴⁰⁰ Üstelik, Hindlilerin denizcilik adetleri çok barışçıldır. Bu savaşçı olmayan geleneğin yalnızca bir istisnası bulunmaktadır. XIII. yüzyılda Koromandel kıyısında hürmetli bir donanma oluşturan ve Seylan'ı, Maldiv adalarını ve Laquedive adalarını birçok kereler işgâl

eden, Hind okyanusunu keyfine göre ikiye bölen Chola imparatorluğu. XVI. yüzyılda bu geçmiş unutulmuştur ve bazı kıyılarda korsanların varlığına rağmen -zaten bunlardan kurtulmak da oldukça kolaydır-, ticari gemiler hiçbir zaman konvoy halinde dolışmamaktadırlar.

Portekizlilerin ve ardıllarının işleri bu sayede kolaylaşmış olmaktadır. Uzak Doğu'nun kalın ülkelerini ele geçirme yeteneğine sahip olmamalarına karşılık, bağlantıların ve ulaşımın yüzeyi olan denize güçlük çekmeden egemen olmuşlardır. Bu onlara asıl olanı sağlamakta değil miydi? Francisco de Almeida Lizbon kralının "eğer gemilere ilişkin olarak güçlüyseniz, Hindler ticareti sizin olur, ve eğer bu alanda güçlü değilseniz, kara üzerindeki herhangi bir kalenin size fazla bir yardımı olmaz" dediğini yazmaktaydı.⁴⁰¹ Albuquerque'e göre "eğer Portekiz denizde rastlantı sonucu yenilirse, Hindistan'da sahip olduğumuz topraklar, yerel kodamanlar tahammül göstermeyeceklerinden, bir gün bile dayanamazlar".⁴⁰² İzleyen yüzyılda, Japonya'daki Hollanda üssü Hirado'nun yöneticisi, 1623'te aynı şeyleri söylemektedir: "Filonun tümünün koruması olmadan karaya ayak basmaya yetecek gücümüz yok".⁴⁰³ Ve Makaolu bir Çinli üzülmemektedir: "Portekizliler hele kötü bir niyet beslesinler, onların boğazına nasıl sarılacağımızı biliriz. Ama eğer denize açılmışlarsa, onları hangi araçlarla cezalandırır, denetim altında tutar ve kendimizi onlara karşı koruruz?".⁴⁰⁴ Bu aynı zamanda 1616'da, Hindler kumpanyasının Büyük Moğol nezdindeki elçisi Thomas Roe'nun da düşündüğü şeydir: "eğer bir kâr bekliyorsanız şu kurala sıkı sıkıya sarılın: bu kârı denizde ve trafiklerin sükûnetinde arayınız, çünkü Hindlerde karada garnizon tutmanın ve savaşmanın bir hata olacağına kuşku yoktur".⁴⁰⁵

Malabar kıyısının yerli korsanları: bunlar kürek ve yelken, çakmaklı tüfek ve ok kullanmaktadır. Goa'da uzun süre yaşamış bir Portekizlinin suluboyası (XVI. yy.)

Özdeyiş değerine sahip bu düşünceleri bir barış arzusu olarak değil de, yıllar ve yıllar boyunca karada girişilecek bir fetih denemesinin çok riskli bir iş olduğunun bilincine varılması olarak yorumlamak gerekir. Ama Avrupa sızması daha başlangıcından itibaren, bu nedenden ötürü hiç de daha az saldırgan olmamıştır. Yağmalar, savaşçı eylemler ve projeler hiç eksik değildir. 1586'da Yenilmez Armadanın yenilmesinin arefesinde, Filipinler'de İspanya'nın valisi Francisco Sardo, 5.000 adamla Çin'i fethetme konusunda hizmet öneriyordu: daha sonra Coen'un daha kolay egemen olunan Endonezya-Filipinler adalarındaki siyaseti güç kullanımının, sömürgeleştirmenin, dayatmanın damgasını yemiş durumdadır.⁴⁰⁶ Ve kıtasal fetihlerin zamanı sonunda, ama gecikmiş olarak Dupleix, Bussy, Clive... ile gelecektir.

Daha bu sömürgeci patlamadan önce, Avrupalı ezici üstünlüğünü denizde ve denizden hareketle kullanmıştır. Bu durum ona, yerel korsanlıklar azdığında, güvenlik arayan Avrupalı tüccarlardan navlun almasını, isteklerine uymayan bir limanı bombardman etmesini veya edeceği tehdidini savurmasını, yerli tekneleri geçiş hakkı vermeye zorlamasını (Portekizliler, Hollandalılar, İngilizler bu haraç alma biçimini uygulamışlardır);⁴⁰⁷ ve hatta kıtasal güçle bir çatışma halinde, etkin abluka silahını kullanmasını sağlamaktadır. *East India Company*'nin müdürü Josiah Child'ın kışkırtmasıyla 1688'de Evren Zeb'e karşı girişilen savaş esnasında, bizzat Josiah Child'ın açıkladığına göre "Büyük Moğol'un uyrukları, pirinç alacak durumda olmadıklarından, aç kalmadan ve binlerce ölü vermeden İngilizlerle oniki ay boyunca savaşma yeteneğine sahip değillerdir; (bunun nedeni) yalnızca ticaretimizin durması değil, aynı zamanda savaş yaparken onların bizimki ve tüm Avrupa uluslarının toplamından on kat fazla olan Doğu uluslarıyla olan ticaretlerini ablukaya almamızdır"⁴⁰⁸ diye açıklamaktadır.

Bu metin İngilizlerin Mugal Hindistan'ının sahip olduğu kitlesel güç ve büyük ticari kapasite hakkında sahip olduğu bilinci harika bir şekilde gösterirken, onların kumpanya *servant*'ından birinin haykırdığı üzere, "kılıç elde ticaret yapmak" üzere tüm avantajlarını sonuna kadar kullanma kararlılıklarını da ortaya koymaktadır.⁴⁰⁹

Acentelikler, Ticari Şubeler, Localar, Sobrecargolar

Büyük Hind kumpanyaları daha o tarihlerde bile "çokuluslu" şirketlerdir. Bunlar yalnızca "kolonilere ilişkin" sorunlarıyla boğuşmamakla, onları yaratan ve destekleyen devletle de mücadele etmektedirler. Bunlar devlet içinde veya dışında devlettirler. Ticari adetlerden kopuk bir kapitalizm yaratarak, hissedarlarla mücadele etmektedirler. Hem hissedarların sermayeleriyle (İngiliz *bonds*'u), hem döner sermayeyle (yani likiditeyle) ve hem de üstelik sabit sermayenin -gemiler, limanlar, kaleler...- devam ettirilmesiyle meşgul olmaları gerekmektedir. Uzaklarda bulunan birçok yabancı piyasayı gözetim altında tutmaları, bunları ulusal pazarın olanak ve avantajlarıyla, yani Londra, Amsterdam veya diğer yerlerdeki açık artırmayla yapılan satışlarla uyumlu hale getirmeleri gerekmektedir.

Tüm zorlukların içinde yenilmesi en güç olanı mesafedir. Öylesine ki, eski Doğu Akdeniz yolu mektup, ajan, önemli talimatlar, altın ve gümüş gönderilmesinde kullanılmaktadır. Hatta bir İngiliz 1780'lere doğru, musonun da yardımıyla bir hız rekoru kırmıştır: Londra-Marsilya-İskenderiye-Kalküta yolunu 72 yolculuk gününde aşmıştır.⁴¹⁰ Oysa Atlantik'ten yapılan yolculuk, her iki yönde de ortalama sekiz ay

sürmektedir. Ve her şey iyi gittiğinde, bir limanda kışlamak zorunda kalınmadığında ve Ümit Burnunun geçilmesi fazla bir sıkıntıya yol açmadıysa, gidiş dönüş yolculuğu en azından onsekiz ay sürmektedir. İşte Londra veya Amsterdam'daki kumpanya müdürlerinin her şeyi ellerine almalarını, gemilerin ve malların bu yavaş dolaşımı engellemektedir. Bunlar yetkilerini devretmek, yerel müdürlerle paylaşmak zorundadırlar. Bu yerel yöneticiler (örneğin Madras ve Surat'ta olduğu gibi) acil kararları kendiliklerinden almakta ve kumpanyanın iradesine orada tercüman olmaya çalışmakta, sözleşme⁴¹¹ ve siparişleri zamanında yerine getirmeye (altı ay, bir yıl önceden), ödemeleri öngörmeye, gemilere yüklenecek malları toplamaya uğraşmaktadırlar.

Merkezden kopmuş bu ticari birimlere acentelik, şube, loca adları verilmektedir. İlk iki terim gündelik dilde birbirlerine karışmaktadır, ama saydığımız sıra onların azalan önemlerine denk düşmektedir. Örneğin Surat'taki İngiliz ticari şubesi Goga, Broach, Barroda, Fatçpusikri, Lahor, Tatta, Lakribandur'da, "İsfahan ve Moka'ya varana" kadar olan yerlerde bir dizi "loca kurmuştur".⁴¹² Fransız kumpanyasının Chandernagor'daki "kuruluşlar"ı "üç sınıfa ayrılmıştır": bölge merkezi Chandernagor civarındaki "altı acentelik Balassar, Patna, Kasimpazar, Dacca, Jougdia ve Çatigan'dı; basit ticarethaneler Soopore, Kerpoy, Carricol, Mongarpor ve Serampor'dakilerdi", bu son ikisi "bölgesi belirsiz bir acentenin ikâmet ettiği ticarethaneler"di.⁴¹³

Bir acenteliğin veya "bölge merkezinin" "alan"ı, elde edilmesi güç ve hiç de bedava olmayan, yerel otoritelerin bir tavizi sonucu oluşmaktaydı. Sistem bütünü itibarıyla aynı zamanda tamamen bir ticari kolonileştirmeydi. Avrupalı üretim alanlarının ve pazarların yakınına, "alt yapı" kurmayı üstlenmemek için, ihracat limanlarına kadar olan taşımacılığı başlangıç düzeyindeki mübadelelerin ve üretimin örgütlenmesini ve finansmanını yerel hayatın omuzlarına bırakarak, kendinden önce varılan yapıları kullanarak yol kavşaklarına yerleşmektedir.

Yabancı bir bünyeye asalak olarak turnaklarını geçiren Avrupa işgali, İngiliz fethine kadar (Endonezya-Filipin adalarının özel bir alanındaki Hollanda başarıları ayrık tutulursa) *noktalar halinde* bir işgal olmuştur. Noktalar. Minicik yüzeyler. Kanton'un civarındaki Makao bir kasaba büyüklüğündedir. Bombay üç fersaha iki fersahlık adasının üzerinde limanı, tersaneyi, kışlaları ve evleri ancak barındırabilmektedir ve yakınındaki Salsatte adası iâşe etmezse, zenginler hergün et yiyemeyeceklerdir.⁴¹⁴ Nagazaki'nin limanındaki Deşima kuşkusuz, Venedik'teki *Ghetto Nuovissimo*'dan daha dardır. Birçok ticari şube tahkimli evlerden, hatta Avrupalının en kapalı kastleardaki Hindlilerden daha fazla bir hapis hayatı yaşadığı depolardan ibarettir.

Tabii ki istisnalar vardır: adasının içindeki Goa, Batavia, Fransa adası, Bourbon adası. Buna karşılık Avrupalıların Çin'deki tutamakları daha da narindir. Avrupalı tüccar Kanton'da sürekli kalmayı ve pazara istediği gibi girmeyi (Hind'in tersine) sağlayamamıştır. Kumpanyalar gemilerinde, seyyar satıcılar, yani uçan, yolculuk yapan denilebilecek bir acentelik tarafından temsil edilmektedirler, bunlara *sobrecargo* adı verilmektedir. Eğer bunlar aralarında tartışılırsa, onlar için seçilen başkana itaat etmezlerse, güçlüklerle karşılaşmayı beklemelidirler.⁴¹⁵

Bundan, Avrupa faaliyetinin İngiliz fethine kadar Asya'ya ancak ucundan dokunduğu, muazzam bir dünyayı adeta hiç etkilemeyen acentelerle yetindiği, bu işgalin yüzeysel, derinin üstünde kalan, önemsiz olduğu; ne uygarlığı, ne toplumları değiştirebildiği; ekonomik olarak yalnızca ihracata yönelik ticarete ilişkin olduğu, yani üretimin çok küçük bir kısmını kapsadığı sonucuna mı varmak gerekir? Burada sinsi bir şekilde karşımıza yeniden çıkmakta olan şey, iç pazar ile dış mübadeleler

arasındaki tartışmadır. Avrupa'nın Asya'daki ticari şubeleri fiili durumda, Hansa ligasının veya Hollandalıların Baltık ve Kuzey Denizi boyunca sahip oldukları veya Venedik ile Cenevizlilerin Bizans imparatorluğunda sahip oldukları kadar zayıf değildir (birçok diğeri arasında yalnızca bunları örnek veriyoruz). Avrupa'nın Asya'ya çok küçük gruplar, minik azınlıklar yerleştirdiği doğrudur, ama bunlar Batı'nın en ileri gitmiş kapitalizmine bağlıdırlar. Ve, "derinlerdeki bir narinliğin yalnızca üstyapısını oluşturan bu azınlıklar"⁴¹⁶ Asya'nın kitleleriyle değil de, Uzak Doğu'nun trafik ve mübadelelerine egemen olan başka ticari azınlıklarla karşılaşmaktadırlar. Ve Hind'de Avrupalıların sızmasına biraz razı olarak, biraz da zor kullanılmasıyla yolu açan bu azınlıklar, önce Portekizlilere, sonra Hollandalılara, nihayet İngilizlere (ve hatta Fransızlara, Danimarkalılara, İsveçlilere) Hind'den Hind'e ticaretin sırlarını öğretmişlerdir. XVIII. yüzyılın sonunda İngilizlere Hind dış ticaretinin % 85-90'ının tekeline teslim edecek olan süreç artık başlamış olmaktadır.⁴¹⁷ Ama Avrupa ticari kapitalizmi, Uzak Doğu'nun ulaşılabilir pazarlarının etkin bir ekonomi-dünya tarafından birbirlerine bağlanan tutarlı bir ekonomiler dizisi oluşturmalarından ötürü onları ele geçirebilmiş ve güçlerinden yararlanarak onları kendi çıkarı yönünde kullanabilmiştir.

Uzak Doğu'nun Derin Tarihini Nasıl Kavramalı?

Bu durumda bizi Asya'nın derindeki tarihi ilgilendirmektedir, ama bunu kavramanın kolay olmadığını itiraf edelim. Londra'da, Amsterdam'da, Paris'te hayranlık verici arşivler vardır, ama Hind veya Endonezya-Filipinler manzaraları burada hep büyük kumpanyaların çerçeveleri içinde görülmektedir... Öte yandan Avrupa'da ve dünyada önemli Doğu araştırmacıları vardır. Ama İslam incelemelerinde üstat olan, Çin veya Hind veya Endonezya-Filipinler veya Japonya alanında böyle değildir, daha da beteri, Doğu araştırmacıları çoğu zaman toplum ve ekonomi tarihçileri olmaktan çok, dil ve kültür uzmanı olmaktadırlar.

Bugün iklim değişmektedir. Çin, Japon, Hind, İslam alemine ilişkin araştırmalar yürüten bilginlerin ilgileri artık eskisinden daha fazla toplum ve siyasal ile ekonomik yapılara yönelmektedir. Hatta sosyologlar tarihçi gibi düşünmektedirler.⁴¹⁸ Ve safları giderek sıklaşan Uzak Doğulu tarihçiler, Avrupa'dan kurtulan ülkelerinin kimliğini araştırırken, yirmi otuz yıldan beri kaynakların tasnifine girişmişlerdir ve yakın tarihli araştırmalar, Lucien Febvre'in "sorun-tarih" adını verdiği yöne tanıklık etmektedir. Bu tarihçiler, sonuçların eserlerde ve mükemmel dergilerde birbirini izlediği yeni bir tarihin mimarlarıdır. Güçlü yeniden gündeme getirmelerin arefesindeyiz.

Onların izinden her şeye birden girişmeyi düşünmemek gerekir. Bu noktadaki malzeme boldur (birçok sorunu henüz havada bırakıyorsa da), ama bütünsel bir bakışın zamanı daha gelmemiştir. Ama ben gene de, hata ve sevabı bana ait olmak üzere, bir örnekten hareketle, ortaya çıkan sorunların çapını ve yeniliğini ortaya koymaya çalıştım. Ve tercihim Hind'e yöneldi. Onun hakkında birçok İngilizce temel esere ve ender bulunur nitelikte bir Hindli tarihçi grubunun çalışmalarına sahibiz (bunlar ne mutlu ki ulaşılabilir bir dilde -İngilizce- yazmaktadırlar). Hindli tarihçilerin çalışmaları kendilerini *Orta Çağ Hindistan'ı* denilen ülkenin ihtişam ve sefaleti konusundaki en iyi rehberler olarak sunmaktadırlar. *Orta Çağ*, çünkü onların kendi aralarındaki bir uzlaşmaya göre bu dönem İngiliz egemenliğinin yerleşmesine kadar sürmek-

tedir. Bakış açıları içinde itiraza açık yegâne nokta budur, çünkü bu kabul bir *a priori* içermektedir (sonuç olarak Avrupa'ya nazaran birçok yüzyıllık bir gecikmişlik) ve çünkü tartışmaya, XV.-XVIII. yüzyıllar arasında hem yaşamaya devam eden, hem de bozulmakta olan sözümona bir "feodalizm"e ilişkin sorunları dahil etmektedir. Ama bu eleştiri bir ayrıntıdan ibarettir.

Hind'i tercih etmemin nedeni yalnızca bunlar değildir. Neden tarihinin diğer tarihlerden daha kolay ele gelir olması da değildir: tersine, Hind bana genel tarihin ölçülerine nazaran sapkın bir örnek; siyasal, toplumsal, kültürel ekonomik olarak çok karmaşık olarak gözükmektedir. Ama her şey, merkezi konumdaki ekonomidünya olan Hind'e dayanmakta, her şey onun olanakları ve zayıflıklarının içinde kök salmaktadır. Portekizli, İngiliz, Fransız, oradan işe başlamışlardır. Yalnızca Hollandalı bir istisna oluşturmaktadır ve talihini Endonezya-Filipin adalarının kalbinde demirleyerek, tekel elde etme yarışında diğerlerinden daha çabuk kazanmıştır. Ama böyle hareket ederek, önce Müslüman, sonra da Avrupalılar olarak Batı'dan gelen herkesin sürekli bir iktisadi başarı elde etmesinin bağımlı olduğu Hind'e çok gecikmiş olarak yaşamamış mıdır?

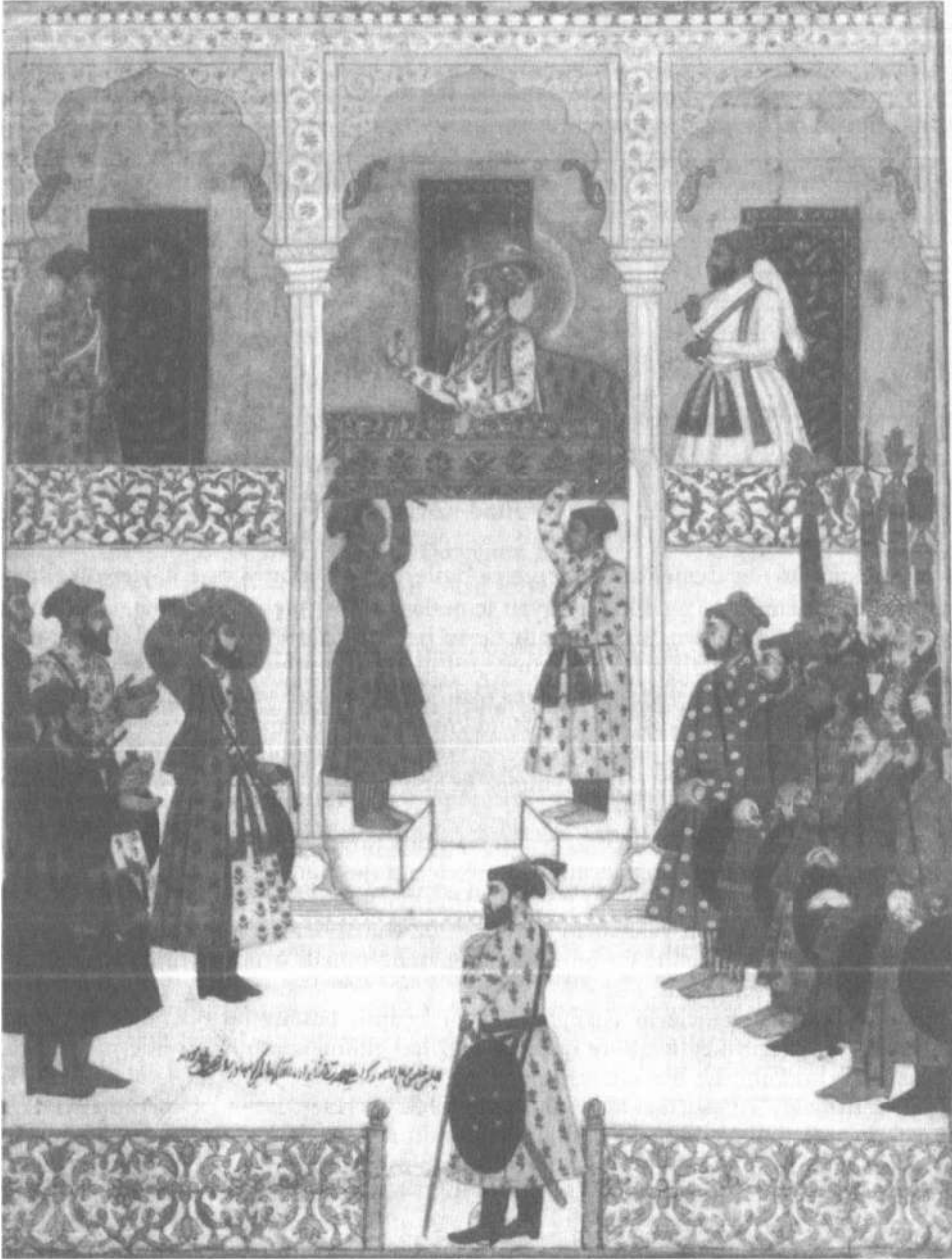
Hind Köyleri

Hindistan köyler demektir. Binlerce ve binlerce köy. Köy yerine köyler diyelim.⁴¹⁹ Tekilin kullanılması, ortaklaşa hayatı içine kapanmış, hiç değişmeden, dokunulmadan, hep kendinin aynı kalan, Hindistan'ın hareketli tarihinden hiç etkilenmeyen ve ikinci bir mucize olarak, bu ülkenin çeşitli illerinin özgünlüklerine rağmen (örneğin "Güney ülkesi" Dekkan'ın çok aşikâr olan kendine özgü yanları), muazzam alt kıta boyunca hep aynı kalacak tipik bir Hind köyüne ilişkin yanıltıcı bir görüntüye götürmektedir. Kuşkusuz beslenme ve giyim konularında kendine yeterli, kendi işleriyle uğraşan bir köy birimine, soyutlanmış, köhne bazı bölgelerde, bugün bile rastlanılmaktadır. Ama bu istisnadır.

Kural, köy hayatının onu gözetim altında tutan, ondan artığını çekip alan, ona parasal ekonominin olanaklarını ve tehlikelerini dayatan çeşitli otoriteler ve pazarlar tarafından dışa açılmasıdır. Bu noktada, Hind tarihinin tümünün sırrına temas etmiş oluyoruz: temelinden yakalanan bu hayat, devasa siyasal ve toplumsal bünyeyi ısıtmakta ve beslemektedir. Bu başka bir bağlamda olmak üzere, aynı dönemdeki Rus ekonomisinin şemasıdır.

Yeni incelemelerin ışığında, mekanizmanın hasatların, ödentilerin, devletin saldıgı vergilerin keyfine göre nasıl işlediği farkedilmektedir. Heryerde mevcut olan parasal ekonomi, iyi bir aktarım organıdır; cebri olanları da dahil, mübadeleleri kolaylaştırmakta ve artırmaktadır. Bu dolaşım çemberine sokma hareketinin şerefi ancak kısmen Büyük Moğol'un hükûmetine aittir. Aslında Hind ekonomisi yüzyıllardan beri parasal ekonomiye av olmuştur. Bunun bir nedeni, Akdeniz dünyasıyla olan bağlantıları, bu dünyanın Antikiteden beri bir bakıma icad edip, uzaklara ihraç ettiği parayla temasa geçmiş olmasıdır. Eğer L. C. Jain'e inanılacak olursa,⁴²⁰ Hind daha MÖ VI. yüzyılda, yani sonuçta Perikles'ten bir yüzyıl önce bankerlere sahiptir. Parasal ekonomi her halükârda Hind mübadelelerinin içine, Delhi sultanlığından yüzyıllarca önce girmiştir.

Bu sultanlığın en büyük katkısı, XIV. yüzyılda zorlamacı bir yönetim örgütünü kurmuş olmasıdır. Bu örgüt basamaktan basamağa, ilden ilçeye inerek köylere ulaşmakta ve onları denetim altında tutmaktadır. Büyük Moğol imparatorluğunun 1526'da miras aldığı bu devletin ağırlığı ve mekanizması, ona kırsal artıklara el koy-

Büyük Moğolun sarayında, hükümdarın yanında Hindli bir senyör.

ma olanağını vermekteydi. Aynı zamanda bu artıkların sürekliliğine ve artırılmasına da olanak vermekteydi. Çünkü Müslüman Moğolların despotizminde, bir “aydınlanmış despotizm” payı, altın yumurtlayan tavuğu öldürmeme kaygısı, köylünün “kendini yeniden üretimini” düzenleme arzusu, ekim alanlarını genişletme, daha kârlı bitkilere yönelme, işlenmeyen toprakları tarıma açma, kuyular ve haznelerle sulama olanaklarını artırma isteği de bulunmaktaydı. Bunlara seyyar satıcıların köylere sızmaları, yakın kasabalarda, hatta büyük köylerde veya açık arazide yiyecek maddeleri takası için kurulan pazarların, az çok uzak kentlerin tamahkâr pazarlarının ve son olarak dinsel bayramlarla bağlantılı fuarların bu köyleri çembere almaları eklenmektedir.

El altında tutulan köyler mi? İl ve ilçe yöneticileri; Büyük Moğol (ilke olarak toprakların tek sahibi odur) tarafından malikânelerin (*cagir*, yani *beneficium*) yükümlü oldukları ödentilerin bir kısmının kendilerine verildiği senyörler; toprak üzerinde irsi haklara sahip, vergi toplayıcıları olan *zemindarlar*;⁴²¹ hasatları satın alan, taşıyan ve satan, aynı zamanda vergi ve ödentileri kolay taşınabilmeleri için paraya çeviren tefeci tüccarlar ve sarraflar bunu sağlamaya uğraşmışlardır. Senyör fiili durumda Delhi sarayında yaşamakta, mertebesi orada belirlenmektedir ve *cagir* ona üç yıl gibi, oldukça kısa bir süre için devredilmektedir. Burayı uzaktan ve arsızca sömürmekte ve tıpkı devlet gibi, ödentilerini aynı olarak değil de, nakdi olarak elde etmeyi istemektedir.⁴²² Böylece hasadın nakde dönüştürülmesi, sistemin kilidi olmaktadır. Altın ve gümüş yalnızca iddihar araçları olarak kalmamakta, aynı zamanda bu muazzam makinenin köylü temellerinden, toplumun üst katları ve iş alemine kadar işleyebilmesi için vazgeçilmez nitelikteki araçlar da olmaktadır.⁴²³

Köy bir de üstelik içten, köye özgü bir hiyerarşi ve kast sistemi (dokunulamaz zenaatkârlar ve proletaryalar) tarafından da elde tutulmaktadır. Köyün dikkatli bir efendisi -köy başkanı- ve nisbeten zengin veya daha doğrusu rahatı yerinde, en iyi topraklara sahip olan, dört veya beş sabanı, dört veya beş çift öküzü veya mandası olan, bir de üstelik lehlerinde olan bir vergi tarifesinden yararlanan *khud-kashta*’ların dar “aristokrasi”si vardır. Bunlar fiili durumda, sözü edilen ünlü köy cemaatini temsil etmektedirler. Ailenin emek gücüyle birlikte bizzat işledikleri tarlaların bireysel mülkiyeti ve ayrıcalıklarının karşılığında, bunlar devlete karşı tüm köyün vergisinin ödenmesi konusunda *müteselsilen* sorumludurlar. Zaten toplanan paranın bir kısmını bunlar almaktadırlar. Ayrıca, işlenmeyen alanların tarıma açılması ve yeni köylerin kurulmasına ilişkin olarak da teşvik edilmektedirler. Fakat onların lehine bir cins kircilik veya yarıcılık, veyahut da tarımsal ücretliliğin (bu sonuncu durum mevcuttur, ama çok az bir miktarda) gelişmesinden, yani kuralların dışına çıkan ve himayeye dayalı vergi rejimi içinde büyüyerek, sonunda vergi hacmini daraltacak olan bir mülkiyet yapısından endişe duyan yetkililer tarafından yakından gözetim altında tutulmaktadırlar.⁴²⁴ Tarlalarının maliki olmayan, dışarıdan gelmiş olan ve gerektiğinde hayvanları ve sabanlarıyla birlikte köy değiştiren köylülere gelince, bunlar onlardan daha ağır bir şekilde vergilendirilmektedirler.

Köy bunun dışında, kendi zenaatkârlarına sahiptir: mensup oldukları kast tarafından rollerine irsi olarak bağlanan bu insanlar, emeklerinin karşılığı olarak ortaklaşa hasattan bir pay almakta, bunun yanı sıra işleyebilecekleri küçük birer tarlaya sahip olmaktadır (yalnızca birkaç kast ücretlidir).⁴²⁵ Karmaşık bir rejim diyeceksiniz, ama dünyada basit bir köylü rejimi var mıdır? “Köylü köle değildi, serf de değildi, fakat statüsü tartışmasız bir şekilde bağımlı olmaya dayanıyordu”.⁴²⁶ Gelirinden devlete, *cagir* senyörüne ve diğer kişilere giden pay, üçte birle yarım arasında yer almakta, hatta verimli alanlarda daha yüksek oranlara çıkmaktaydı.⁴²⁷ Pekalâ, böylesine bir rejim nasıl mümkün olabilmıştır? Köylü ekonomisi belli bir genişleme yeteneğini de koruyarak, böylesine bir rejimi nasıl taşıyabilmiştir? Köylü ekonomisinin bel-

Goa'daki Portekizlilere "Balaguete" (Madya Pradeş eyaletindeki Balagat) buğdayı getiren Hind Oküz kervanı (XVI. yüzyıl)

li bir genişleme yeteneği vardır, çünkü XVI. yüzyılda nüfusu artan Hindistan, bu nüfusa yetecek miktarda üretim yapmaya devam etmiş, endüstriyel bitki üretimini artırmış ve hatta meyva bahçelerinin üretimi, artan bir meyva tüketimine ve malikler arasındaki yeni bir modaya cevap verecek ölçüde artabilmiştir.⁴²⁸

Bu sonuçları, köylü hayat seviyesinin düşüklüğüne ve tarımın yüksek verimliliğine bağlamak gerekmektedir.

Nitekim kırsal Hindistan 1700'lere doğru topraklarının yalnızca bir bölümünü işlemektedir: örneğin 1900'lerde Ganj havzasında, muhtemelen geçerli istatistiklere göre, işlenebilen toprakların yalnızca yarısı işlenmekteydi, bu oran Orta Hindistan'da üçte iki ile beşte dört arasındaydı, Güney Hindistan için belki daha yüksek bir oran mümkündü. Böylece bir olgu kuşku dışı kalmaktadır: XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar olan dönemde Hind tarımı yalnızca en iyi toprakları işlemiştir. Ve tarımsal devrime tanık olmadığından; araçlar, yöntemler ve esas ekim türleri değişmediğinden, Hindu köylerinin *pro capite* hasılasının 1700'de, 1900'de olacak olandan daha yüksek olmuş olması *muhtemeldir*.⁴²⁹ Üstelik, yeni köylerin kurulduğu ekime açılma-

miş alan, köylülüğe bir mekân rezervi, yani daha kolay bir hayvancılık olanağı, yani daha fazla koşum hayvanı, sabana koşulacak daha fazla öküz ve manda, daha fazla süt verimi, daha fazla *ghee* -Hind mutfağında kullanılan eritilmiş, tereyağ- sağlamaktadır. İrfan Habib,⁴³⁰ yılda iki hasat elde edilmesinin gözönüne alınmasıyla, Hind'deki tahıl veriminin XIX. yüzyıla kadar Avrupa'dakinden üstün olduğunu savunmaktadır. Sıcak bir iklimde çalışanların ihtiyaçları, Avrupa'nın ılıman ülkelerinde olanından daha azdır. Sıcak ülke emekçisinin yaptığı hasattan kendi geçimliği için aldığı payın düşüklüğü, mübadele için daha büyük bir *fazlalık* bırakmaktadır.

Hind tarımının diğer bir üstünlüğü de, yılda iki kere elde edilen hasadın (pirinç, buğday, artı baklagiller veya yağlı bitkiler hasadı) dışında, ihracata yönelik "zengin" ürünlerin bu tarım içindeki yeridir: endigo, pamuk, şeker kamışı, şeker pancarı, tütün (Hindistan'a XVII. yüzyılın başında gelmiştir), karabiber (üç ve dokuz yaşları arasında ürün veren, ama genel olarak söylenenlerin tersine, hiçbir ilgiye ihtiyaç duymadan kendiliğinden büyüyen dev bir bitki).⁴³¹ Bu bitkiler darı, çavdar, pirinç veya buğdaydan daha fazla getiri sağlamaktadırlar. Endigo konusunda "Hindlilerin genel uygulaması, yılda üç kesim yapmaktır".⁴³² Bu bitki karmaşık endüstriyel hazırlıklara yol açmaktadır: tıpkı şeker kamışı gibi, bu bitkinin yetiştirilmesi büyük yatırımlara neden olan, *kapitalist* bir girişimdir. Bu bitkinin yetiştirilmesi Hind'de büyük vergi mültezimlerinin, tüccarların, Avrupa kumpanyalarının temsilcilerinin ve bu alanda kendi çıkarına tekelleri bir mukataa sistemi kurmak isteyen Büyük Moğol'un katkılarıyla geniş ölçüde yayılmıştır. Avrupalılar, Agra bölgesinin endigosunu tercih etmektedirler; bunun içinde de özellikle, yaprakları "daha canlı bir mor renkte" olan ilk kesim ürününü yeğlemektedirler. Yerel ve Avrupa talebinin genişliğinden ötürü, endigo fiyatı sürekli yükselmektedir.⁴³³ 1633'te savaşların Dekkan'ın üretici bölgelerini etkilediği bir sırada, İranlı ve Hindli tüccarlar Agra endigosuna olağandan daha büyük bir ölçüde hücum etmişler ve bitkinin fiyatı bir rekor olan *maund*'u 50 rupee çıkmıştır.⁴³⁴ Bu durumda İngiliz ve Hollanda kumpanyaları alımlarını durdurma kararı vermişlerdir. Ama tahminime göre, işi ellerinde tutan tüccarlar ve "mültezimler" tarafından kulakları bükülen köylüler endigo bitkilerini sökerek, geçici olarak başka bitkiler yetiştirmişlerdir.⁴³⁵ Bu uyum esnekliği acaba kapitalist bir etkinliğin, köylüler ile pazar arasında doğrudan bir bağlantının işareti midir?

Bütün bunlar, kırsal kitlelerin aşikâr fakirliğini engellemektedir. Sistemin genel koşulları bunu zaten önceden belli etmektedir. Üstelik, Delhi yönetimi ilke olarak hasat gerçekleştikten sonra bir pay almaktadır, ama birçok bölgede yöneticiler işin kolayına kaçarak, toprakların ortalama verimlerini önceden tahmin etmekte ve bu tabandan hareketle, aynı veya nakdi bir *sabit vergi* belirlemektedirler; bu vergi işlenen alana ve ekimin cinsine oranlı olmaktadır (arpa için buğdaydakinden daha düşük, buğday için endigodakinden daha düşük, endigo için şeker kamışınınkinden veya pancarınınkinden daha düşük).⁴³⁶ Bu koşullarda, eğer beklenen hasat elde edilemezse, eğer su kıtlasırsa, eğer taşımacılık kervanlarının öküzleri veya filleri Delhi'den çıktuktan sonra, ekili tarlalardan beslenirlerse, eğer fiyatlar beklenmedik iniş çıkışlar yaparlarsa, faturayı üretici ödemektedir. Nihayet borçlanma da köylünün yükünü artırmaktadır.⁴³⁷ Kiralama, mülkiyet, vergi sistemlerinin bölgesine ve prenslerin cömertliğine göre, savaş veya barış olmasına göre her şey değişmekte ve genelde de kötüye yönelmektedir. Fakat Moğol devleti güçlü kaldıkça, köylüye minimum bir refah sağlamayı bilmiştir; kendi refahı için bu zorunluydu. Her şey ancak XVIII. yüzyılda bozulmaya başlamıştır: devlet, itaat, yönetimdeki memurların sadakati, ulaşım güvenliği.⁴³⁸ Köylü isyanları artık sürekli hale gelmektedir.

Zenaatkârlar ve Endüstri

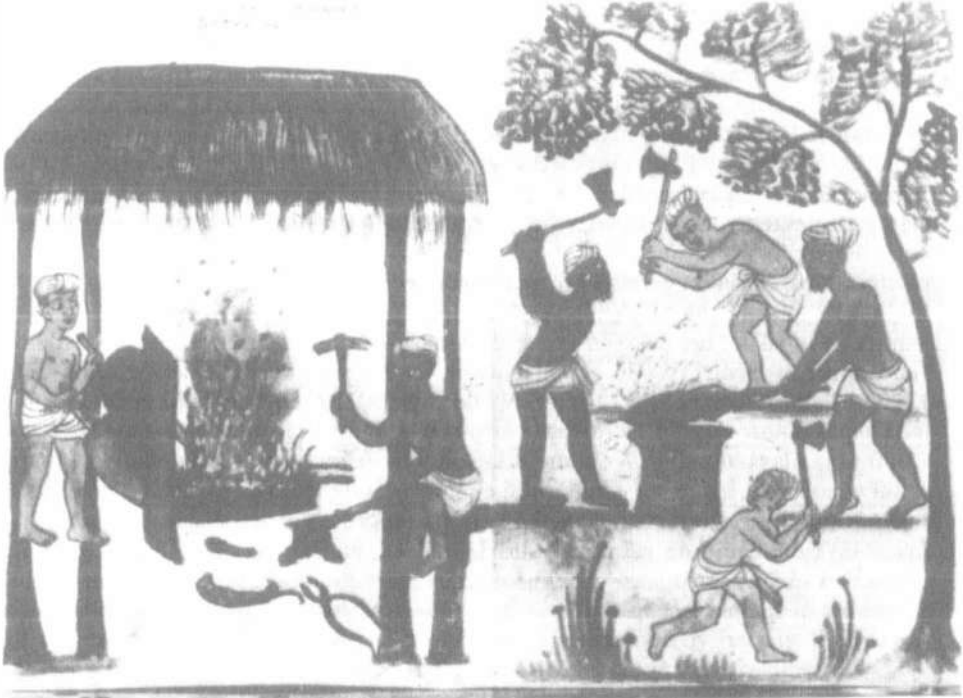
Hindistan'ın sıkıntı çeken diğer halkı, kentlerde, kasabalarda, bazıları tamamen zenaatkâr köyü haline gelmiş olan köylerde, her yerde mevcut olan, sayılamayacak kadar çok zenaatkârdır. Eğer nüfus XVII. yüzyılda gerçekten büyük bir artış gösterdiyse, bu kalabalıklaşma kendiliğinden olmakta ve bazı tarihçilere göre kent nüfusu toplam nüfusun % 20'sine ulaşmaktadır. Bu oranda, kentler 20 milyonluk bir nüfusa sahip olacaklardır, yani *grosso modo* XVII. yüzyıl Fransa'sının toplam nüfusu. Bu rakam şişirilmiş olsa bile, Hind zenaatkâr nüfusu, her yıl nitelikli olmayan emekçilerle artarak, hem iç tüketime, hem de ihracata yönelik olarak çalışan milyonlarca kişiyi kapsamaktadır.

Ülkelerinin Britanya fethinden önceki bilançosunu çıkartmak ve özellikle de, ülke endüstrisinin o zamanın Avrupa endüstrileriyle kıyaslanabilir olup olmadığını, bu endüstrinin kendi atılımıyla bir endüstri devrimine yol açacak yetenekte olup olmadığını bilmek isteyen Hindli tarihçiler, bu çok sayıdaki zenaatkârların tarihinden çok, Hindistan'ın eski endüstrisinin doğasıyla meşgûl olmaktadır.

Endüstri veya daha doğrusu protoendüstri Hindistan'da birçok engele çarpıyordu. Bunlardan abartılmış olan bazıları hiç kuşkusuz yalnızca bazı tarihçilerin hayalinde mevcuttu; bunların içinde de en başta kast sisteminin, zenaatkâr dünyasını da halkaları içine alan ve toplumun tümünün üzerine atılmış bir ağ gibi olan şu sistemin getireceği rahatsızlıklara ilişkin endişe yer almaktadır. Max Weber'in düşüncesi doğrultusunda, kast teknik gelişmeyi engelleyen, zenaatkârların her tür girişimciliğini öldüren ve bir grup insanı belli bir işe ebediyen bağlayarak, her tür yeni uzmanlaşmayı, her tür toplumsal hareketliliği önleyen unsur olarak kabul edilmiştir. İrfan Habib "bu teoriden kuşkulanamak üzere iyi nedenler vardır" diye düşünmektedir. "... Her şeyden önce uzmanlaşmamış emekçiler kitlesi, eğer gerekirse, yeni istihdam için bir ihtiyat ordusu oluşturmaktadır. Örneğin köylüler Karnatik elmas madenleri için gereken işgücünü sağlamışlardır: bazı madenler terkedildiğinde, madencilerin "tarlalarına döndükleri" söylenmekteydi. Bundan da fazlası, koşullar uzun dönemde belli bir kastın zenaat uzmanlığını saptırabilir, hatta dönüştürebilirdi. Buna ilişkin bir örnek, bir bölümü boyacılığa, bir diğeri ise endigo boyacılığına yönelen Maharaştra⁴³⁹ terzileri kastının durumudur".⁴⁴⁰ Emek gücünün belli bir oranda şekillenebilirliği bir işbölümü değildir, çünkü XVII. yüzyılın başında Agra'da yüzden fazla farklı meslek görülmektedir.⁴⁴¹ Bunun dışında, işçiler tıpkı Avrupa'da olduğu gibi, gelir getiren bir iş peşinde yer değiştirmektedirler. Ahmedabad'ın tahrip edilmesi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Surat'taki dokuma faaliyetlerinin hızla artmasına yol açmıştır. Ve Avrupa kumpanyaları da, farklı illerden gelme ve özel hükümler dışında (örneğin bazı kasırları deniz yoluyla yapmalarını yasaklayanları gibi) talep üzerine yer değiştiren dokumacıları yardımlarına çağırarak değil midir?

Başka engeller daha da ciddi olmuşlardır. Avrupalı, Hindli zenaatkârın kullandığı her zaman ilkel olan aletlerin düşük sayısı karşısında, çoğunlukla şaşırmıştır. Resim levhalarının da yardımıyla bir "alet yoksulluğu"ndan söz eden Sonnerat, bir tahta kesicisinin "bizim işçilerimizin bir saatlik bir çalışmayla yapacakları bir tabakayı üç günde yap" tığını söylemektedir. "Çok itibar ettiğimiz şu güzel muslinlerin, toprağa çakılı dört tahta parçasından oluşan tezgâhlarda dokunu"yor olmasına kim şaşırır ki?⁴⁴² Eğer Hindli zenaatkâr gerçek başyapıtlar üretiyorsa, bunun nedeni aşırı bir uzmanlaşmanın daha da geliştirdiği büyük bir el becerisidir. Hollandalı Pelsaert "Hollanda'da tek bir kişinin yapacağı bir iş, burada dört kişinin elinden geçiyor" diye

işaret etmektedir.⁴⁴³ Demek ki, daha endüstri devriminden önce aletlere geniş ölçüde demir katan Avrupa'nın tersine, adeta tamamen tahtadan oluşan ilkel aletler. Demek ki köhnelikler. Hind XIX. yüzyılın sonuna kadar, örneğin sulama ve su pompalama konusunda İran kökenli olan tahta çarklı, tahta dişli dolaplar, deri torbalar, toprak kovalar, insani veya hayvani enerjiyle yetinecektir... Fakat İrfan Habib bunun teknik nedenlere çok az bağlı olduğunu düşünmektedir⁴⁴⁴ (çünkü eğirme ve dokuma alanında da kullanılan bu tahta mekanizmalar çoğu zaman çok dahiyane ve incelmış sistemlerdir). Asıl neden maliyettir. Avrupa tarzındaki madeni modellerin yüksek fiyatı, boy ve düşük ücretli bir işgücüne dayanan bir ekonomi tarafından karşılanamazdı. Tüm oranların korunması halinde, bu bugün çok miktarda sermaye ve az miktarda emek gücü gerektiren ve üçüncü dünya tarafından benimsenmeleri çok zor ve hayal kırıcı olan uç teknolojilerin ortaya çıkardığı durumdur.

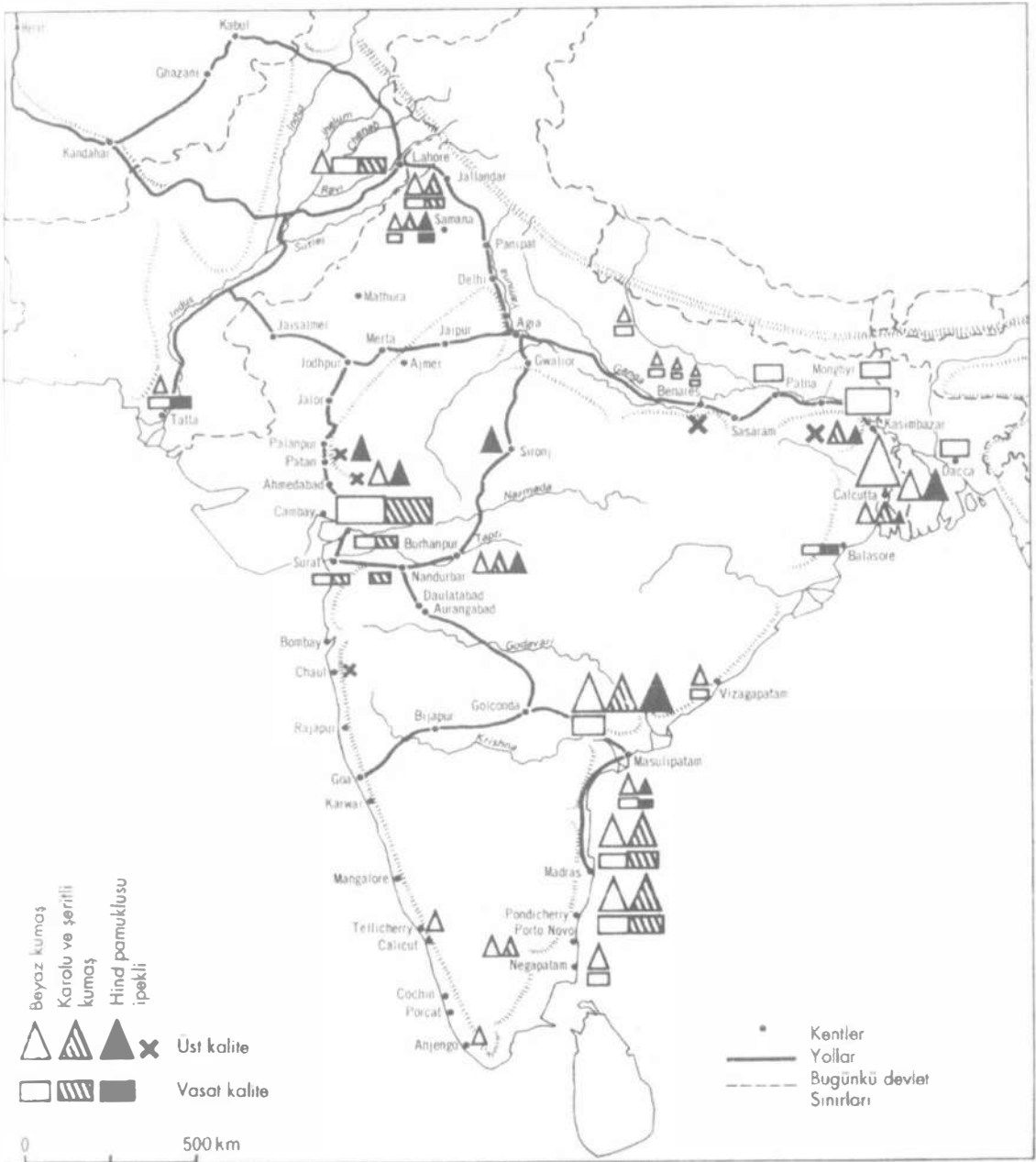

Goa'da yerli demirciler (XVI. yüzyıl): ilkel teknik, el körüğü, herhalde balta olarak da kullanılan garip çekici.

Aynı şekilde, madencilik teknikleri konusunda fazla bilgileri olmayan Hindliler, yüzeye yakın cevherlerle yetinerek, birinci cildimizde gördüğümüz üzere, İran ve başka yerlere yüksek bir fiyattan ihraç edilen olağanüstü nitelikli bir çeliği, potada elde etmektedirler. Bu noktada, Avrupa metalürjisinden ileridirler. Maden işlemeyi bilmektedirler. Gemi çıpaları, güzel silahlar, her biçimde pala ve hançerler, iyi tüfekler, işe yarar toplar (döküm değil de, birbirlerine kaynakla tutturulan çubuklardan yapılmalarına rağmen) imal etmektedirler.⁴⁴⁵ Bir İngilizin 1615'teki tanıklığına göre, Büyük Moğol'un Bäterpor'daki (Surat-Delhi yolu üzerinde) silahhanesinde imal edilen top parçaları "genelde çok kısa ve çok ince olmalarına rağmen, çeşitli kalibrelerde dökülmektedirler".⁴⁴⁶ Fakat hiçbir şey bunun, gemilerdeki uzun namlulara alışkın bir denizcinin düşüncesi olmadığını, hiçbir şey bu parçaların sonradan geliştirilmediklerini söylememektedir. Evren Zeb 1664'e doğru her halükârda büyük bir top gücüne sahiptir; bunlar müthiş bir kalabalıkta olan ve imparatoru her gittiği yerde izleyen bir koşum hayvanları sürüsü tarafından (parça başına iki at) çekilmektedir.⁴⁴⁷ Bu tarihte Avrupalı topçuların yerine Hindli topçular geçmiştir; bunlar yabancılardan daha az becerikli olsalar bile, aşikâr bir teknik ilerleme vardır.⁴⁴⁸ Zaten toplar ve tüfekler Hind mekânının tümüne yayılmıştır. Tipפו Sahip (sonuncu Mizor *nebab*'ı) 1783'te Fransızlar tarafından terkedilerek dağlarına çekildiğinde, ağır toplaı Ghatelerin arasından, olanaksız yollardan geçirmiştir. Mangalor bölgesinde her bir topa 40-50 öküz koşturtmuştur; ve arkadan iten fil yanlış bir adım attığında, bir insan salkımıyla beraber uçuşuma yuvarlanmaktadır.⁴⁴⁹ Demek ki öyle büyük bir teknik gerilik yoktur. Ve örneğin Hind darphaneleri Avrupa'dakiler ayardır. 1660'ta Surat'ta, yalnızca İngiliz kumpanyası için günde 30.000 rupi basılmıştır.⁴⁵⁰

Nihayet, harikaların harikası tersaneler vardır. Bir Fransız raporuna göre, Surat'ta 1700'e doğru inşa edilen gemiler "çok iyidirler ve iyi hizmet görmektedirler... ve (Fransız Hindler kumpanyası için) bunlardan birkaç tane yaptırtmak çok avantajlı olacaktır", fiyatlar Fransa'dakilerle aynı olsa bile, bu gemilerin yapımında kullanılan tek tahtası "en fazlasından 10 veya 12, 14 yerine" kırk yıllık bir kullanım güvencesi getirmektedir.⁴⁵¹ XIX. yüzyılın ilk yarısında, Bombay Parsileri gemi yapımına çok büyük yatırım yapmışlardır, bunlar orada olduğu kadar, başta Koşen olmak üzere diğer limanlarda da gemi yaptırmaktaydılar.⁴⁵² Kalküta da dahil Bengal, 1760'tan itibaren⁴⁵³ tersane sahibi olmuştur: "İngilizler geçen savaştan (1778-1783) bu yana yalnızca Bengal'de, her boydan ve Hindlerde onların hesaplarına inşa edilen 400-500 gemi donatmışlardır"⁴⁵⁴ (bu gemiler bir de büyük tonajlıdır: *Surat Castle* (1791-1792) 1.000 ton çekmekte, 12 top taşımakta ve 150 mürettebatı bulunmaktadır; *Loujee Family* 800 tondur, 125 tayfası vardır; bu filonun kralı olan *Shamponder* (1802) 1.300 tona ulaşmaktadır).⁴⁵⁵ Zaten o dönem için devasa boyutlarda olan ve Çin ticaretini yürüten şu *Indiamen* gemilerinin en güzelleri de Hind'de inşa edilmişlerdir. Nitekim, buharlı geminin XIX. yüzyılın ortasına doğru zafer kazanmasına kadar, İngilizler Asya denizlerinde yalnızca Hind'de inşa edilen gemileri kullanmışlardır. Ama bunlardan hiçbirisi Avrupa'ya yönelmemiştir: İngiliz limanları onlara yasaktır. 1794'te savaş ve acil bir ulaşım ihtiyacı, yasağın birkaç aylığına kaldırılmasına yol açmıştır. Ama Hind gemileri ve denizcilerinin görülmesi Londra'da öylesine hasmane bir tepkiye yol açmıştır ki, İngiliz tüccarlar bunları kullanmaktan hemen vazgeçmişlerdir.⁴⁵⁶

Konu bilindiği için, Hind'in masalsı dokuma üretiminin üzerinde ısrar etmek yararsız olacaktır. İngiliz yünlü dokumacılığına ilişkin olarak, o kadar hayranlık duyulan, her türlü talep artışına cevap verme kapasitesine o da sahiptir. Bu endüstri

Karabiberden yana zengin Malabar kıyısı hariç, dokuma endüstrisi Hind'in tüm büyük bölgelerinde mevcuttur. Ayırıcı işaretler üretim çeşitliliğini belirtmekte ve hacimleri hakkında yaklaşık bir fikir vermektedirler. Kaynak, K. N. Chaudhuri, *The Trading World of Asia and the English East India Company*, 1978.

köylerde mevcuttur, kentlerde dokumacı dükkânları çoğalmaktadır; Surat'tan Ganj'a kadar olan alanda, kendi hesaplarına veya tüccar hesabına çalışan bir zenaatkâr atelyeleri bulunmaktadır; bu endüstri Kaşmir'e güçlü kollar salmıştır; Malabar kıyılarına şöylesine bir temas etmiş, ama Koromandel kıyısına kalabalık bir şekilde yerleşmiştir. Avrupa kumpanyaları dokumacıların çalışmalarını Batı'daki usullere, en başta da sözünü uzun uzadıya ettiğimiz *putting out* sistemine göre örgütlemeye uğraşmışlardır, ama boşuna. En net girişim Bombay'da ortaya çıkmıştır.⁴⁵⁷ Surat ve başka yerlerden gelen işçilerin geç tarihte göç ettikleri bu kentte, girişim sıfırdan başlayabilirdi. Ama avans ve sözleşmeye dayalı geleneksel Hind sistemi örnek bir şekilde tutunacaktır. Bu tutunma en azından XVIII. yüzyılın son onyılarında Bengal'in fethine ve buralı zenaatkârların doğrudan vesayet altına alınmalarına kadar sürecektir.

Nitekim dokumacılık faaliyetini ele geçirmek zordu, çünkü Avrupa'da olduğu gibi tek bir şebekenin içinde çerçevenmiyordu; farklı sektörler ve akımlar hammadde üretimine ve ticaretine, pamuk ipliği üretimine (özellikle eğer çok ince, ama aynı zamanda sağlam bir iplik -muslinlerinki gibi- isteniyorsa, uzun bir işlem), dokumaya, kumaşların beyazlatılma ve aprenmesine, baskı yapılmasına hükmetmekteydiler. Avrupa'da dikine bağlanmış olanlar (Floransa'da daha XIII. yüzyılda) burada ayrı bölümler halinde örgütlenmiştir. Kumpanyaların alım yapan görevlileri bazen dokumacıların bezlerini sattıkları pazarlara gitmekte, ama büyük siparişler söz konusu olduğunda (ve siparişler sürekli büyümektedir)⁴⁵⁸ çoğu zaman üretim alanlarını tarayan adamları olan ve zenaatkârlarla kendi hesaplarına sözleşmeler yapan Hindli tüccarlarla sözleşme yapmak daha uygun olmaktadır. Aracı tüccar şu veya bu Avrupa firma şubesinin *servant*'ına karşı, belli bir tarihte, hep geçerli olacak sabit bir fiyattan, belli kumaş cinslerinden belli miktarlarda sağlama yüklenimi altına girmektedir. Adetlere göre dokumacıya nakit cinsinden bir avans vermektedir; bu bir bakıma alım yapılacağıının güvencesidir ve zenaatkârın ipliğini almasına ve çalışma süresince karnını doyurmasına olanak vermektedir. Kumaş dokunduktan sonra, bunun piyasadaki rayiç bedelini, avans miktarı çıkartıldıktan sonra alacaktır. Nitekim, sipariş esnasında saptanmamış olan serbest fiyat, iplik maliyetine, pirinç fiyatına göre değişmektedir.

Demek ki tüccar, tabii ki kâr haddine yansıyacak bir risk taşımaktadır. Ama dokumacıya bırakılan serbestlik kesindir: nakdi bir avans almakta (Avrupa'da olduğu gibi hammadde cinsinden değil); pazara doğrudan başvurma hakkı sürmektedir ki, Avrupalı zenaatkâr bu hakkı *verlagsystem* çerçevesi içinde kaybetmektedir. Öte yandan, Hindli zenaatkârın saklanması, iş yerini değiştirmesi, hatta grev yapması, mesleği terketmesi, toprağa geri dönmesi, asker olması mümkündür. K. N. Chaudhuri bu koşullarda, dokumacının herkesin tanık olduğu fakirliğinin açıklanamaz nitelikte olduğunu düşünmektedir. Acaba bunun nedeni, tarımcıları ve zenaatkârları en düşük düzeydeki ücrete mahkûm eden eski bir toplumsal yapı mıdır? XVII. ve XVIII. yüzyıllarda talep ve üretimdeki muazzam artışlar zenaatkârın tercih özgürlüğünü artırabilmiş, ama üretim doğrudan bir nakdi ekonominin etkisi altında olduğundan, ücretlerin düşük olan genel düzeyini kıramamışlardır.

Bu sistem manüfaktürleri genelde yararsız hale getirmekteydi, ama işgücünün geniş atelyelerde yoğunlaştığı manüfaktürler gene de vardı: bunlar yalnızca soylular veya bizzat imparator olan sahiplerinin kullanımı için çalışan *kârhaneler*dir. Ama bu manüfaktür sahipleri bu çok lüks ürünlerin ihraç fırsatlarına da burun kıvrınamaktaydılar. Mandelslo (1638) altın çiçekleri olan muhteşem bir ipek, pamuk

karişımı kumaştan söz etmektedir; çok pahalı olan bu kumaş, o Ahmedabad'a gelmeden kısa bir süre önce üretilmeye başlamıştır ve "imparator (kullanımını) kendine ayırmıştır, ama yabancıların da bu kumaştan, onun devletlerinin dışına götürmelerine izin vermiştir".⁴⁵⁹

Fiili durumda Hind'in tümü ipek ve pamuk işlemekte, en sıradanından en lüksüne kadar inanılmaz miktarda kumaş ihraç etmekte ve bunu tüm dünya ölçeğinde gerçekleştirmektedir, çünkü Amerika bile Avrupalılar aracılığıyla kendine düşen büyük payı almaktadır. Bu kumaşların çeşitliliği seyyah tasvirleri ve Avrupa kumpanyaları tarafından düzenlenen mal listelerinden hareketle tahmin edilebilmektedir. Küçük bir örnek olmak üzere (metnin aynını ve yorumsuz), bir Fransız muhtırasında yer alan çeşitli eyaletlerin dokuma ürünlerini sayalım: "ham ve mavi Salem bezleri; Madure mavi ginelere; Gondelur pazenleri; Arni *perkalleri*; Pondichéry örtüleri; Kambay kıyısı *betille*, *chavonis*, *Tarnatone*, *ourgandis*, *stinquerqueleri*; Mazulipatam *nicania*, *bajurtapeau*, *papoli*, *korote*, *branlboclan*, *limana*, yatak halısı, *chitte*, *cadée*, beyaz *doulleri*, *mendilleri*; *Patnasana*, muslin, *terrindin*, *dorée* (çizgili muslin), *stinkerque* mendilleri, birleşik ve altın ve gümüş işli *malmolleleri*, halkın kullandığı bezler (bunlar 100.000 parça gibi büyük miktarlarda ihraç edildiklerinden, bunlardan "sözleşme yapmadan sağlamak mümkündür"),⁴⁶⁰ Permakodi *sirsakaları* (ipekli ve pamuklu kumaş), tafta, *haman*, *casse*, dört iplikli bezleri, halk pazenleri, gaza bezleri, Yanaon *gineleri*, *conjouları*...".⁴⁶¹ Muhtıra yazarının eklediğine göre, bazı kumaş cinslerinde kalite büyük değişiklik göstermektedir: "cinslerinde tek olan çok güzel muslin"lerin pazarı Dacca'da 16 *aune*'u 200 franktan, 8 *aune*'u 2.500 franka kadar birleşik muslinler vardır".⁴⁶² Fakat bu etkileyici döküm, Chadhuri'nin kitabının ekinde verdiği 91 dokuma cinsini içeren listenin yanında sönük kalmaktadır.

İngiliz makina devrimine kadar, Hind pamuklu endüstrisinin ürünlerinin kalitesi olduğu kadar, miktarı ve ihracatının hacmi bakımından da dünya birincisi olduğunda kuşku yoktur.

Ulusal Bir Pazar

Hind'de her şey, tarımsal üretim fazlaları kadar, hammaddeler ve ihracata yönelik mamul ürünler de dolaşmaktadır. Köy pazarlarından toplanan tahıllar, yerel ticari halkalar aracılığıyla, tefeci ve kreditorlerin ellerinden geçerek kasabalara ve küçük kentlere, sonra da ağır malların taşımacılığında uzmanlaşmış (özellikle tuz ve tahıl) büyük tüccarların aracılığıyla büyük kentlere ulaşmaktadır.⁴⁶³ Ama bu dolaşım mükemmel değildir: muazzam mekânlardan ötürü bir de üstelik felâket haline bürünen ani kıtlıkların tekrarlanmasıyla, gafil avlanmalara yol açmaktadır. Ama koloni Amerika'sında işler başka türlü müdür? Veya bizzat eski Avrupa'nın kendinde? Zaten dolaşım mümkün tüm hiçimler altında ortaya çıkmaktadır: engelleri delmekte, farklı dokudan ve farklı düzeylerdeki uzak bölgeleri birbirlerine bağlamaktadır; sonuçta sıradan olanları da, nisbeten düşük orandan yapılan sigortaların taşınmalarını güvenceye aldığı değerli tüm mallarda dolaşıma katılmaktadırlar.⁴⁶⁴

Karadaki dolaşım, *banjara* tüccarlarının silahlı muhafızlar tarafından korunan güçlü kervanları, *kafilalar* (kafile) tarafından sağlanmaktadır. Bu kervanlar yerine göre öküz arabaları, mandalar, eşekler, çift hörgüçlü develer, atlar, katırlar, keçiler ve gerektiğinde kanalları kullanılmaktadırlar. Bu kervancılık faaliyeti yağmur mevsiminde kesilerek, birinciliği nehir ve kanal yollarından yapılan taşımacılığa bırakmakta-

XVI. yüzyılda Hind'de yolculuklar: Kambay krallığında, kadınların yolculuk yaptıkları öküz arabaları; refakatçi silahlı muhafızlar.

dır; bu cins taşımacılık çok daha ucuz, çoğu zaman çok daha hızlıdır, ama sigorta hadleri ilginç bir şekilde daha yüksektir. Kervanlar her yerde sevinçle karşılanmakta, köyler bile onları memnuniyetle barındırmaktadırlar.⁴⁶⁵

Kendini dayatmakta olan aşırı kelime *ulusal pazar*'dır: muazzam kıta, parasal ekonominin önemli ve esaslı bir unsurunu oluşturduğu, belli bir tutarlılık göstermektedir. Bu tutarlılık, canlı bir dolaşımın varlığı için vazgeçilmez nitelikte olan simetrisizlikleri örgütleyen gelişme kutupları yaratmaktadır.

Nitekim, maddi hayatın tüm alanlarında -ticaret, endüstri, ihracat- ayrıcalıklı olan Surat ile bölgesinin egemen rolünü farketmemek mümkün müdür? Kentin limanı, uzak mesafe ticaretinin Kızıldeniz'in değerli maden akımına olduğu kadar, Uzak Avrupa ve Endonezya-Filipinler limanlarına bağlandığı büyük giriş ve çıkış kapısıdır. İleride büyüyecek olan diğer kutup, Hind'in harikası, devasa bir Mısır olan Bengal'dir. 1739'da Ganj'dan yukarı çıkarak Chandernagor'a gelen ve bu yolculuk esnasında 600 tonluk teknesinde sıkıntılı anlar yaşayan şu Fransız kaptan, nehre ilişkin olarak "Hindler ticaretinin kaynağı ve merkezidir. Bu ticaret burada çok büyük bir kolaylıkla yapılıyor, çünkü Koromandel kıyısındaki sakıncalar burada söz konusu

değil...⁴⁶⁶ ülke verimli ve olağanüstü kalabalık. İmal edilen malların büyük kalitesinin dışında... (bu ülke) buğday, pirinç ve genelde hayat için gerekli olan her şeyi sunmaktadır. Bu bolluk buraya büyük sayıda tüccar çekmektedir ve çekecektir; bunlar Kızıldeniz'den Çin'e varana kadar Hind'in her yanına gemiler göndermektedirler. Amaçları ve adetleri bakımından çok farklı olan, ama onları yönelten yegâne şey olan çıkarları doğrultusunda mükemmel bir şekilde anlaşılan veya anlaşmalarını bozan Avrupalı ve Asyalı tüm 'millet'ler burada biraraya gelmektedirler"⁴⁶⁷ derken haklıdır. Hind'in ticari coğrafyasının tüm yoğunluğunu ortaya koyabilmek için, tabii ki daha başka tasvirlere ihtiyaç vardır. Özellikle, tüm Uzak Doğu'nun en güçlüsü olan Guccerat'ın "endüstriyel blok"undan; Kalküta, Seylan ve Madras'tan; daha sonra yalnızca Hollandalılar hariç, tüm Avrupalı teknelerin de rekabete katıldıkları, sınırsız bir taşımacılık sunumu karşılığında, paralarını veya mallarını büyük macera yolunda rizikoya sokmaya hazır olan çeşitli yabancı ve Hindli tüccarlardan söz etmek gerekir. Ve bunlardan hiç de geri kalmamak üzere, iç düzlemde cereyan eden tamamlayıcı mübadelelerden (yiyecek maddeleri, ama aynı zamanda pamuk ve boya maddeleri) söz etmek gerekir. Bu iç mübadeleler su ve kara yollarından yapılmakta, dış ticaretten daha az parlak, ama Hind'in bütünsel hayatı bakımından çok daha önemli olmaktadır. Bu ticaret her halükârda, Mugal imparatorluğunun yapılarına ilişkin olarak belirleyicidir.

Mugal İmparatorluğunun Ağırlığı

Büyük Moğol'un imparatorluğu 1526'da Delhi sultanlığının yerine geçerken, onun deneyden geçmiş olan örgütlenmesini kendi hesabına geçirmiş ve bu miras ve yenilenen bir dinamizm sayesinde, uzun ömürlü, ağır, ama etkin bir mekanizma olmuştur.

Gerçekleştirdiği ilk güç iş (1556-1605 arasında hüküm süren Ekber'in öncüsü), ülkedeki Hinduluk ve Müslümanlık dinlerinin fazla bir karışıklığa yol açmadan, birarada yaşamalarını sağlamak olmuştur. Ama İslamiyet efendilerin dini olduğu için tüm itibar ona yönelik olmuştur, öylesine ki Hind'in Merkez ve Kuzey bölgelerinde sayılamayacak kadar çok cami gören Avrupalılar, bu dini Hindistan'ın genel dini ve Hinduluğu da köylülerin ve tüccarların dini, Avrupa'da putataparlığın Hristiyanlığın karşısındaki olduğu gibi, ortadan kalkmakta olan bir cins doğaya tapınma olarak kabul etmişlerdir. Hinduluğun Avrupa düşüncesi tarafından keşfi, XVIII. yüzyılın sonuncu ve XIX. yüzyılın ilk on yıllarına kadar gecikecektir.

İkinci başarı, Hind'in tümüne adeta tek bir uygarlığı; komşu İran sanat, edebiyat ve duyarlılığından ödünç alınan uygarlığı yerleştirmek ve ona daha da parlak hale getirmek olmuştur. Böylece varolan kültürlerin kaynaşması gerçekleşecek ve sonunda, azınlık kültürü olan İslam kültürü Hindli kitle tarafından geniş ölçekte hazmedilecektir, ama bu kültür de çok sayıda kültürel ödünç almalarla birlikte kabul edilecektir.⁴⁶⁸ Farsça efendilerin, ayrıcalıklıların, üst sınıfların dili olarak kalmaktadır: Benares'te sıkıntılı bir durum içinde bulunan bir Fransız (19 Mart 1768)⁴⁶⁹ Chandernagor valisine "Racaya Farsça yazdıracağım" demektedir. Yönetim kendi hesabına Hindustancayı kullanmaktadır, ama örgütü itibarıyla o da islami modele uymaktadır.

Fiili durumda, illerde (*serkar*) ve ilçelerde (*pergana*) vergi ve ödenti toplanmasını sağlayan ve aynı zamanda tarımı geliştirme görevine de sahip olan -yani vergi matrahını-, sulamayı iyileştirmekle, ihracata yönelik en kârlı ekimleri teşvik etmekle

görevlendirilen, dal budak salmış bir yönetim örgütünün yerleşik hale getirilmesini önce Delhi sultanlığının, sonra da Moğol imparatorluğunun aktifine yazmak gerekir.⁴⁷⁰ Bazen devlet yardımıyla ve haber almaya yönelik turnelerle desteklenen bu eylem, çoğu zaman etkin olmuştur.

Sistemin merkezinde, yaşattığı ve sayesinde yaşadığı imparatorluğun kalbinde yoğunlaşmış olarak, ordunun korkunç gücü yer almaktadır. İmparatorun etrafında toplanmış olan soylular, mansıbdarlar veya ümera, bu ordunun subaylarını oluşturmaktadırlar; bunlar 1647'de toplam 8.000 kişidirler. Bunlar rütbelerine göre 10, 100 veya 1000'er kişilik paralı asker gruplarını devşirmektedirler.⁴⁷¹ Delhi'de "ayakta tutulan" birlik mevcudu çok büyüktür, Avrupa için düşünülemez bir sayıdadır: yaklaşık 200.000 süvari, artı 40.000 tüfekçi ve topçu. Diğer başkent olan Agra'daki durum da bundan farklı değildir; ordu sefere çıktığında arkasında bomboş bir kent bırakmakta, geride yalnızca Banyanlar kalmaktadır.⁴⁷² İmparatorluğa dağılmış olan ve sınırlarda bekleyen garnizonların toplam mevcudu hesaplanmaya kalkılırsa, herhalde bir milyon rakamına ulaşılır.⁴⁷³ "Hiç değilse iki süvarisi ve dört piyadesi olmayan küçücük bir kasaba bile yoktur",⁴⁷⁴ bunlar düzen sağlamanın yanı sıra, ortalığı gözetlemek ve casusluk yapmakla da görevlidirler.

Ordu tek başına hükümet demektir, çünkü rejimin yüksek görevlileri askerlerin arasından çıkmaktadır. Ordu aynı zamanda lüks yabancı maddelerin, en başta da bu sıcak ülkede elbise yapımı için değil de, "çanta için"⁴⁷⁵ ve kodamanların altın ve gümüşle işlettikleri at, fil ve deve eyerleri için, tüfekleri nemden koruyan çantalar için ve piyadelerin resmi geçitlerinde kullanmak için"⁴⁷⁶ ithal ettikleri Avrupa yüklülerinin başlıca müşterisidir. O dönemde (1724) bu yüklü kumaş ithalatı yılda 50.000 eküye ulaşmaktadır. İran ve Arabistan'dan büyük sayılarda ithal edilen atlar da (bir süvarinin birçok bineği yok mudur?) bir lüktür: bunların gözleri yuvalarından oynatan fiyatları, İngiltere'de geçerli olanın dört katıdır. Sarayda "büyüklerle ve küçüklerle açık" büyük törenlerin başlamasından önce, imparatorun zevklerinden biri de "ahırlarındaki en güzel atlara, karşısında geçit yaptırtmaktır", bu atlara "vücutları iyice yıkanmış ve temizlenmiş... üzerlerine kırmızı iki çizgi arasına kara bir nokta konulmuş..." işlemeli örtüleri ve gümüş çingirakları olan "birkaç fil" refakat etmektedir.⁴⁷⁷

Ümeranın lüksü de en az imparatorunki kadar gösterişlidir. Bunlar tıpkı imparator gibi kendi zenaat atelyelerine, çok nitelikli ürünlerinin yalnızca onlara ait olduğu *kârhaneler*e sahiptirler.⁴⁷⁸ Tıpkı imparator gibi onlar da inşaat çılgınlığına kapılmışlardır. Geniş hizmetkâr ve köle kabileleri onlara refakat etmekte ve bazı ümera masallara lâyık altın ve değerli taş hazineleri yığmaktadır.⁴⁷⁹ Doğrudan imparatorluk hazinesinden yapılan ödentiler ve imparator tarafından onlara "mertebelerini tutsunlar" diye, *cağır* olarak devredilmiş topraklardaki köylülerden gelen ödentiler sayesinde yaşayan bu aristokrasinin Hind ekonomisi üzerinde ne denli bir ağırlık yaptığı kolaylıkla hayal edilebilir.

Mugal İmparatorluğunun Çökmesinin Siyasal ve Siyaset Dışı Nedenleri

Muazzam imparatorluk mekanizması XVIII. yüzyılda tıknafeslik ve aşınma belirtileri göstermeye başlamıştır. Mugal gerilemesi adı verilen sürecin başlangıcını belirlemek zor bir seçim gerektirmektedir: bu başlangıç ya İranlıların 1739'da Delhi'yi alarak, müthiş bir şekilde yağmalamalarıdır; ya 1757'de İngilizlerin kazandığı Plassey savaşıdır; ya da 1761'deki ikinci Panipat savaşıdır. Orta Çağ zırhları kuşanmış olan Afganlar bu savaşta, tam bu sırada Büyük Moğol'un imparatorluğunu kendi çıkarlarına ol-

mak üzere yeniden kurmaya hazırlanan ve bu çarpışmada modern tarzda silahlanmış olan Mahratlara üste gelmişlerdir. Tarihçiler Evren Zeb'in ölüm tarihi olan 1707'yi uzun süre, tartışmaksızın Mugal Hindistan'ının ihtişamının sona ermesi olarak kabul etmişlerdir. Eğer onları izlersek, imparatorluğun İranlı, Afgan veya İngilizler gibi yabancıların varlığına son vermelerine gerek kalmadan, sonuçta kendi kendine ölmüş olduğunu kabul etmek durumundayız.

Açıkcası garip bir imparatorluk söz konusudur. Ümera veya mansıbdar (mer-tebe sahibi) denilen ve Hind'den ve Hind dışından devşirilen birkaç bin feodalin eylemiyle kurulmuştur. Bu feodaller daha Şah Cihan'ın saltanatının (1628-1658) sonlarında İran'dan, Orta Asya'dan, toplam olarak 17 farklı bölgeden gelmekteydiler. Bunlar yaşayacakları ülkeye, daha sonra Rudyard Kipling'in Hindistan'ını yönetecek olan Oxford ve Cambridge mezunlarının olacakları kadar yabancıydılar.

Ümera günde iki kere imparatoru ziyaret etmekteydi. Yağcılık tıpkı Versailles'da olduğu gibi, geçer akçeydi. "İmparator hayranlık uyandırmayan ve ümeranın ellerini kaldırarak keramet, yani harika diye bağışmasına yol açmayan tek bir kelime bile söylemezdi",⁴⁸⁰ Ama ümera bu ziyaretleriyle her şeyden önce, hükümdarın hayatta olduğunu ve imparatorluğun da onun sayesinde ayakta durduğunu görüyordu. İmparatorun kısa süre de olsa ortadan yok olması, hastalanması, öldüğüne dair sahte bir söylenti bir veraset savaşını aniden zincirlerinden boşaltabilirdi. Bu nedenden ötürü Evren Zeb'in uzun hayatının son yıllarında, ölümcül derecede hasta olduğu sıralarda bile, kendini gösterme, *coram populo* hâlâ yaşadığını ve onunla birlikte imparatorluğun da varolduğunu kanıtlama konusundaki inadı anlaşılmaktadır. Nitekim bu otoriter rejimin zayıf tarafı, imparatorluk makamının intikalini sonsuza kadar geçerli bir şekilde belirleyememiş olmasıydı. Ama bu intikal nedeniyle hemen her zaman ortaya çıkan mücadelelerin her keresinde çok ciddi olmadığı da doğrudur. Evren Zeb 1658'de, saltanatının kanlı başlangıcını belirleyen veraset savaşının sonunda babasını ve kardeşi Dara Şurko'yu bozguna uğratmıştır. Ama yeniklerin üzüntüleri pek büyük olmamıştır. "Hemen hemen tüm ümera Evren Zeb'in sarayına gelmeye davet edildi... ve adeta inanılmaz bir durum olarak, bunlardan hiçbiri itiraz etmedi ve her ne oldularsa, kendilerini o hale getirmiş olan, onları ot toprak içinden, hatta bu saraya çok olağan olduğu üzere kölelikten çekerek buraya getiren, zenginliğe ve şana kavuşturan kralları için ufaklık bir işe bile girişmediler".⁴⁸¹ Colbert'in çağdaşı olan Fransız hekim François Bernier böylece Delhi'de uzun zaman ikâmet etmiş olmasına rağmen, düşünme ve hissetme tarzını unutmadığını belli etmektedir. Ama Delhi'nin kodamanları başka bir ahlâka uymaktadırlar, farklı bir dünyanın derslerini izlemektedirler. Zaten bunlar nedirler? XV. yüzyıl İtalyanları gibi *condottieri*, yaptıkları hizmetler karşılığında ücret alan asker ve süvariler devşiren kişilerdir. Asker bulmak, onları kendi tarzlarına göre silahlandırmak (Mugal askerlerinin çok çeşitli donanımı bu durumdan kaynaklanmaktadır) onlara aittir.⁴⁸² Bunlar *condottieri* olarak, savaşa tehlikelerine katlanamayacak kadar alışkindirlar; savaşa yalnızca kendi çıkarlarını düşünerek, hiçbir tutku duymadan katılmaktadırlar. Tıpkı Machiavelli döneminin savaş önderleri gibi, belirleyici çarpışmaları geciktirerek, husumet halini uzattıkları olmaktadır. Açık bir zaferin sakıncaları vardır: fazlasıyla mutlu bir komutanın kısıtlanmasına yol açmaktadır. Oysa bir seferi alabildiğine uzatmak, asker mevcutlarını şişirmek, yani imparatorun güvencesi altındaki ödenti ve gelirleri artırmak; bütün bunlar, özellikle savaş fazla tehlikeli olmadığında, açlığa mahkûm etmenin yeterli olduğu bir kalenin kuşatılmasından ibaret olduğu ve bir kent kadar geniş, yüzlerce dükkânı, konforu ve hatta belli bir lüksü bulunan binlerce çadırdan oluşan kampın kurulmasının yeterli olduğu durumlarda yalnızca avantajlara sahiptir. François Bernier, Evren Zeb'in 1664'te Kaşmir'e yaptığı ve binlerce ve binlerce kişiyi biraraya geti-

Hemen hepsi de at, fil veya deveye binmiş (tablonun dibinde, sağda birkaç piyade hariç) senyörlerin refakatindeki Büyük Moğol ava gidiyor.

ren sefer sırasında kurulan, sökülen, tekrar kurulan bu şaşırtıcı çadır kentlerin iyi bir tasvirini bize bırakmıştır. Kampta çadırlar hep tekrarlanan belli bir düzene göre dağıtılmaktadır. Ve ümera, tıpkı sarayda olduğu gibi, imparatora saygılarını sunmaktadır. “Bu seferin göbeğinde, karanlık bir gecede, bu ordunun çadırları arasında ümeranın tümünü imparatorun çadırına götüren veya oradan geri getiren uzun meşale dizilerinden daha harika bir şey olamaz”.⁴⁸³

Sonuç olarak katı, ama narin olan şaşırtıcı bir makina. Bu makinanın işleyebilmesi için enerjik, etkin, herhalde Evren Zeb'in saltanatının ilk kesiminde, yani kabaca kendi oğlu Ekber'in isyanını ezdiği 1680'e kadar olduğu gibi bir hükümdar gerekmektedir.⁴⁸⁴ Ama aynı zamanda ülkenin kendini saran toplumsal, ekonomik ve dinsel düzeni sarsalamaması gerekir. Oysa bu çelişkili evren kıpırdanmaya hiç ara vermemektedir. Değişen yalnızca her zamankinden daha fazla hoşgörüsüz, kuşkucu, kararsız, yobaz hale gelmiş olan hükümdar değildir, onunla birlikte ülkenin tümü ve bizzat ordu da değişmektedir. Ordu kendini lükse ve tüm zevklere kaptırmakta ve böylesine bir hayat içinde, savaşçı yeteneklerini kaybetmektedir. Üstelik bir de mevcutlarını aşırı bir şekilde artırmaktadır. Oysa *çagir*lerin sayısı aynı hızla artmamakta ve yeni verilerin çoğu mahvolmuş topraklarda veya verimsiz alanlarda yer almaktadır. Bu durumda *çadır* sahiplerinin başvurdukları genel taktik, hiçbir kâr olanağını kaçırmamak olmaktadır. Kamu malını küçümseyen bu iklimde, Mugal aristokrasisinin, ayrıcalıkları ömür boyu geçerli olan üyelerinden bazıları, ölümlerinde imparatora geri dönmesi gereken malların bir kısmını servetlerine eklemektedirler; hatta aynı sıralarda Osmanlı imparatorluğunda da olduğu gibi, ömür boyu geçerli olan mülklerini irsi mülkler haline çevirdikleri de olmaktadır. Sistemde daha XVII. yüzyılın ortalarına doğru ortaya çıkan başka bir yozlaşma unsuru da, imparator soyundan prens ve prenseslerin, harem kadınlarının ve senyörlerin ya doğrudan, ya da adlarını onlara naylon olarak kullandıran tüccarların aracılığıyla iş alemine girmiş olmalarıdır. Bizzat Evren Zeb, Kızıldeniz'de ve Afrika limanlarında ticaret yapan bir gemi filosuna sahiptir.

Mugal imparatorluğunda servet artık devlete yapılan hizmetlerin karşılığı değildir. Eyaletlerin efendisi olan *Subalar* ve *nebablar*, artık çok itaatkâr değildirler. Evren Zeb Dekkan'daki iki müslüman devlete -Bijapur (1686) ve Golkonda (1687) krallıkları- darbe indirerek, bunları boyunduruk altına aldığı anda, zafer kazanılmış hale geldikten sonra kendini geniş ve ani bir itaatsizlik bunalımının karşısında bulmuştur. Batı Ghatlardaki küçük ve fakir bir dağlı halk olan Mahratların sert husumeti daha önceden ortaya çıkmıştır bile. İmparator bu olağanüstü ve bir de üstelik bir maceracılar ve hallerinden memnun olmayanlar kalabalığının desteğini alan süvarilerin akın ve talanlarını durdurmayı başaramamaktadır. Bu işin üstesinden ne güç kullanarak, ne hileyle, ne de şeflerini ele geçirmek üzere dağıttığı rüşvetlerle gelebilmektedir. Bu şef Şivaji adında bir köylü, bir “dağ faresi”dir. İmparatorun prestiji, bu durum karşısında müthiş yaralar almaktadır. Özellikle de 1664'te Surat Mahratlar tarafından zaptedilerek yağmalandığında, yani Mugal imparatorluğunun en zengin ve en büyük limanı, tüm ticaretin ve Mekke'ye hacca gidenlerin çıkış noktası, Mugal egemenliğinin ve gücünün simgesi Surat.

N. M. Pearson⁴⁸⁵ tüm bu nedenlerden ötürü, bir miktar haklı olarak, Evren Zeb'in uzun saltanatını doğrudan Mugal gerileme sürecinin içine katmaktadır. İleri sürdüğü tez, bu eşi görülmedik inatçı iç savaş karşısında İmparatorun varlık nedenine ihanet ettiğiidir. Bu mümkündür, ama savaşın trajedisi bugün hâlâ savunulduğu üzere⁴⁸⁶ yalnızca Evren Zeb'in 1680'den sonra sürdürdüğü kuşkucu, kanlı ve dinsel hoşgörüyü yer bırakmayan siyasetinin sonucu mudur? Bunu böyle kabul etmek, bu “Hind XI. Louis'sine” fazla pâyeye vermek olmaz mı?⁴⁸⁷ Hindu tepkisi derinliklerden gelen bir dalga olmuştur, bunun işaretlerini Mahratlar savaşında, zafer kazanan sapkın hareketlerde ve Sihlerin vahşi savaşlarında görüyoruz,⁴⁸⁸ ama bu oluşumun kök-

lerini açıkça göremiyoruz. Oysa bunlar Mugal egemenliğinin derin ve inkâr edilemez gerilemesini ve iki dini, iki uygarlığı -Müslüman ve Hindu- birarada yaşatma gayretinin sonuçsuz kalışını herhalde açıklayıcı niteliktedirler. Müslüman uygarlığı kurumları, karakteristik kent anlayışı, Dekkan'da bile taklid edilen anıtları ile, oldukça nadir bir başarının aşikâr görüntüsünü sunmuştur. Ama bu başarı sona ermiş ve Hind ikiye ayrılmıştır. Zaten İngiliz fethine yol açan da, bu kopuş olmuştur. V.O.C.'yi Bengal'de uzun süre temsil eden bir Hollandalı olan Isaac Titsingh bunu açık bir şekilde söylemiştir (25 Mart 1788): İngilizler için aşılamaz yegâne engel, Müslümanlarla Mahrat prenslerinin birliği olurdur; "İngiliz siyaseti bugün sürekli olarak, böylesine bir birliği uzakta tutmaya yöneliktir".⁴⁸⁹

Kesin olan nokta, Mugal Hindistan'ının çöküşünün yavaşlığıdır. Nitekim Plassey savaşı (1757) Evren Zeb'in ölümünden (1707) 50 yıl sonra olmuştur. Bu aşikâr güçlüklerin yaşandığı yarım yüzyıllık süre, acaba daha şimdiden bir ekonomik gerileme dönemi mi olmuştur? Ve kimin için gerileme? Çünkü XVII. yüzyıl Hind'in tümünde tabii ki Avrupalıların işlerinin arttığı dönem olmuştur. Ama bunun anlamı nedir?

Fiili durumda, Hind'in XVIII. yüzyıldaki gerçek ekonomik durumunu yargılamak güçtür. O sıralarda bazı bölgeler kesinlikle gerilemiş, bazıları aynı yerde tutunmuş, birkaçı da ilerleyebilmiştir. Ülkeyi mahveden savaşlar, Almanlara acı çektiren Otuz Yıl Savaşlarına (1618-1648)⁴⁹⁰ benzetilmiştir. Karşılaştırma için karşılaştırma, Fransız Din Savaşları da (1562-1598) yararlı bir başvuru olacaktır, çünkü Fransa'yı sakat bırakan bu mücadeleler esnasında, ülkenin ekonomik durumu oldukça iyidir.⁴⁹¹ Ve ekonominin bu hüsnü kabulü savaşı beslemekte ve uzatmaktadır, Protestan ve Katoliklerin aralıksız devşirdikleri yabancı paralı asker birliklerine ödeme yapılmasına izin veren bu durum olmaktadır. Acaba Hind'deki savaşlar da ekonominin böylesine bir işbirliğinden yararlanmışlar mıdır? Bu mümkündür: Mahratlar akınlarını, kendi saflarına katılan ve seçilen uzun güzergâhlar için gerekli olan yiyecek ve mühimmatı yığın işadamlarının desteğiyle yürütebilmekteydiler. Savaşın savaşın bedelini ödemesi gerekir.

Kısacası, sorun ortaya konulmuş durumdadır: bunu çözebilmek için araştırmalar, fiyat eğrileri, istatistikler... gerekmektedir. Sorumluluğu yalnızca bana ait olmak üzere, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hind'in, Kanton'dan Kızıldeniz'e kadar olan alanı kapsamına alan, yükselme halindeki bir konjonktüre yakalandığını ileri sürebilir miyim? Avrupa kumpanyaları ve bağımsız tüccarların veya *country trade*'e karışan *servants*'ın işlerinin iyi gitmesi, teknelerinin sayı ve tonajlarını artırmaları bir düzene sokma anlamına gelebilir, ama Uzak Doğu ve özellikle de, her zaman merkezi bir konumda olan Hind üretiminin hareketi izlemesi gerekmektedir. Ve Holden Furber'ın yazdığı üzere "Avrupa için imal edilen her bez parçasına karşılık, iç tüketim için yüz tanesini dokumak gerekmekteydi".⁴⁹² O sıralarda Afrika'nın Hind Okyanusuna kıyısı bulunan kesimi bile Guceratlı tüccarların etkisiyle canlanmaktaydı.⁴⁹³ Hind tarihçilerinin XVII. yüzyıla yönelik kötümserlikleri acaba *a priori* bir tavırdan mı kaynaklanmaktadır?

Hind ister ekonomik hayatının yükselmesinden, isterse gerilemesinden ötürü açılmış olsun, her halükârda kendini yabancı fethine savunmasız bir şekilde sunmuştur. Yalnızca İngiliz fethine değil; Fransızlar, Afganlılar veya İranlılar saflardaki yerlerini memnuniyetle alacaklardır.

Bozulmakta olan, siyasal ve ekonomik işleyişin zirvesindeki Hind hayatı mıdır, yoksa kasaba ve köylerin sıkışık hayatı mıdır? Bu başlangıç düzeyinde her şey yerli yerinde kalmamakta, ama birçok şey eski durumlarını korumaktadır. İngilizler her halükârda kaynakları olmayan bir ülkeyi ele geçirmiş değillerdir. 1783'ten sonra bile, aslında düşüş halinde bir kent olan Surat'ta İngilizler, Hollandalılar, Portekizliler ve Fransızlar büyük çaplı bir ticaret yapmaktadırlar.⁴⁹⁴ Mahé 1787'de⁴⁹⁵ İngiliz

noktalarındakinden daha yüksek olan fiyatlarından ötürü, karabiber ticaretini kendine çekmekte ve akışı o yöne çevirmektedir. Fransızların Hind'den Hind'e ticaretleri ticari şubelere yerleşmiş olan ve bundan da fazlası Bourbon ve Fransa adalarında yaşayan Fransız vatandaşları tarafından yürütülmekte, başarılı bir çıkış göstermekte veya hiç değilse düzeyini korumaktadır. Ve Hindlerde geç tarihlerde servet arayan hiçbir Fransız yoktur ki, İngiltere karşıtı çözümleri ve ticari planları olmasın: Hind her zaman bir av, arzulan bir fetih değil midir?

Hindlerin XIX. Yüzyıldaki Gerilemesi

Kesin olan nokta, Hind'in XIX. yüzyıldaki genel gerilemesidir. Mutlak olan bu gerileme, Avrupa endüstri devrimine uyum sağlayamadığı ve İngiliz efendiyi taklid edemediği ölçüde de nisbidir. Ama acaba bunun sorumluluğu Hind'in çok özel kapitalizmine mi aittir? Acaba çok düşük ücretleri zorunlu kılan ekonomik ve toplumsal yapı mı sorumludur? Yoksa sorumluluk güç siyasal konjonktüre; Avrupahların ve özellikle de İngilizlerin artan müdahaleleriyle birleşen XVIII. yüzyıl savaşlarına mı aittir? Yoksa yetersiz teknik gelişme mi sorumludur? Yoksa belirleyici darbe, Rusya'da olduğu gibi, ama ondan daha geç tarihlerde, Avrupa'nın makina devrimi tarafından mı indirilmiştir?

Hind kapitalizminin tabii ki eksiklikleri olmuştur. Ama her şeyin sonunda, Hind Fransa'dan on kat, İngiltere'den yirmi kat büyük, orantısız bir bünye olmasına rağmen hiç de kötü işlemeyen bir sistemin içinde yer almaktadır. Bu bünye coğrafyanın kendine rağmen böldüğü bu ulusal pazar, yaşayabilmek (bünye) veya işleyebilmek (pazar) için, belli miktarda değerli madene ihtiyaç duymaktadır. Oysa Hind ekonomik-toplumsal-siyasal sistemi ne kadar katı ve yozlaşmış olursa olsun, daha önce de gördüğümüz üzere, onu parasal ekonominin gerekli akışkanlığına ve etkinliğine mahkûm etmektedir. Hind'de değerli maden yoktur, ama daha XIV. yüzyılda bile merkezi alandaki köylü ödentilerinin nakden toplanmasına izin verecek ölçekte ithalat yapmaktadır. Avrupa da dahil o dönem dünyasında kim daha iyisini yapabiliirdi ki? Ve parasal ekonomi ancak haznelerin oluşturulması, birikim yapılması, vanaların açılması, hasattan önce yapay para ödemelerinin yaratılması, pazar muamelelerinin ve kredinin örgütlenmesi olmadan işleyemeyeceği için; tüccar, toptancı, armatör, sigortacı, simsar, aracı, dükkâncı, çerçici olmadan *geniş ölçekte* parasal ekonomi olamayacağı için, bu ticari hiyerarşinin Hind'de varolduğu ve işlevini yerine getirdiği açıktır.

Bu nedenle, belli bir kapitalizm Mugal sisteminin içinde yer almaktadır. Zorunlu geçiş yerlerinde toptancı tüccarlar ve bankerler kilit birikim ve sermayenin tekrar devreye sokulma noktalarına sahiptirler. Batı'nın zenginliğin yanı sıra, etki ve iktidar birikimi de yapan büyük toprak maliki aileleri İslam dünyasında olduğu gibi Hind'de de eksikse de, kast sistemi bunun tersine, kuşaktan kuşağa inatla sürdürülen ticari ve bankacılık birikim sürecini teşvik etmekte ve ona istikrar kazandırmaktadır. Bazı aileler, Fuggerler veya Medicilerinkiyle kıyaslanabilecek istisnai servetlere ulaşmaktadırlar. Surat'ta koskoca filolara tek başlarına sahip olan toptancı tüccarlar vardır. Hatta Banyanlar kastına bağlı yüzlerce ve yüzlerce büyük tüccar biliyoruz. Bir o kadar da çok zengin Müslüman tüccar vardır. XVIII. yüzyılda bankerler zenginliklerinin zirvesine ulaşmışa benzemektedirler. Belki de benim Avrupa tarihinin etkisi altında kalarak düşündüğüm üzere, acaba bunlar, koşunun sonunda bankacılık faaliyetinin yüksek sahanlıklarını yaratma eğilimindeki bir ekonomik hayatın mantuki evri-

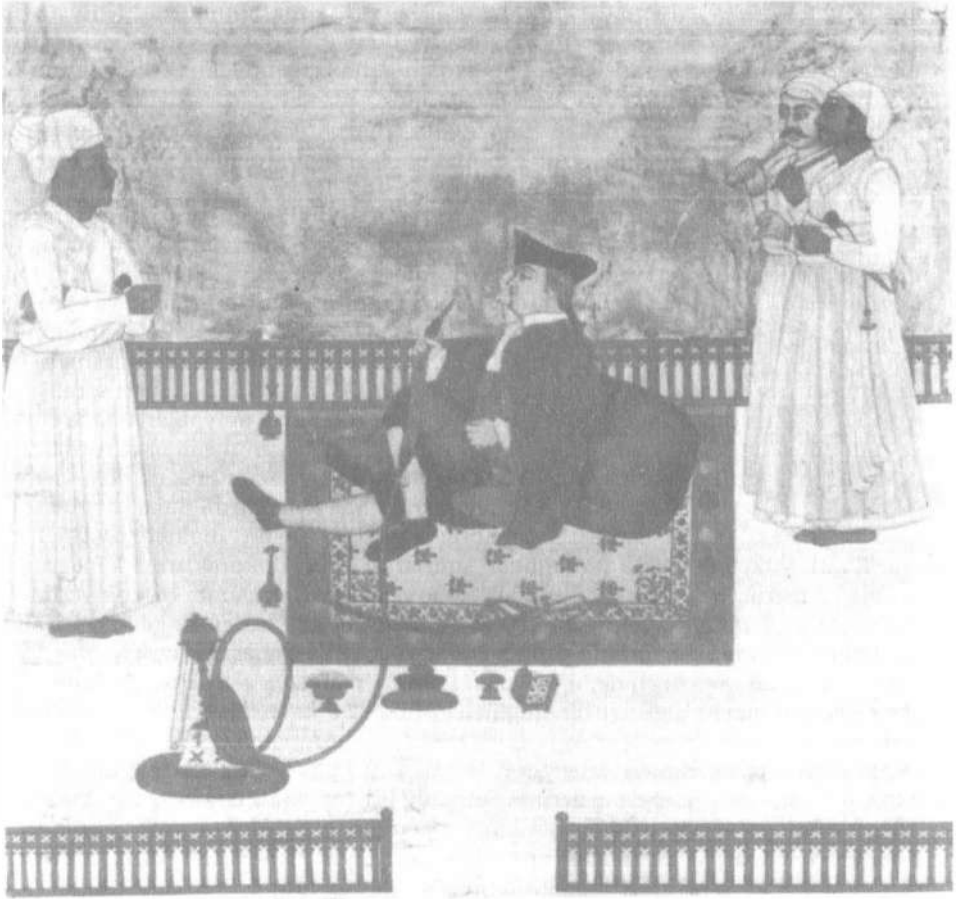
mi tarafından mı zirveye taşınmışlardır? Veya T. Raysanduri'nin ileri sürdüğü üzere, finans alanına sürüklenmişlerdir (vergi toplaması, banka ve tefecilik), çünkü Avrupa konjonktürü onları giderek denizcilik ve uzak mesafe ticaretinin dışına atmaktadır?⁴⁹⁶ Bu iki hareket, 1715'te eski soyadlarının yerine bu ihtişamlı adı alan Cagatsetlerin (dünya bankacıları) servetini sağlamak üzere birleşmişlerdir.

Caypen eyaletinden olan ve Marvari kastının bir dalına mensup bulunan bu aileyi oldukça iyi tanıyoruz. Onları Büyük Moğol hesabına vergi toplarken, tefecilik yaparken, Mürşidabad darphanesiyle meşgul olurken gördüğümüz Bengal'e yerleştikten sonra servetleri muazzam hale gelmiştir. Eğer onların çağdaşı olan bazı kişilere inanılacak olursa, yalnızca eski sikkelere nazaran rupi rayiçlerini belirleme işinden servet yapabilirlerdi. Bunlar sarraf olarak Delhi'ye kambiyo senetleriyle ve Büyük Moğol'un hesabına devasa miktarlar aktarmaktaydılar. Mürşidabad'ın bir Mahrat süvari birliği tarafından zaptedilmesi sırasında, tek bir keresinde 20 milyon rupi kaybetmişler, ama işleri sanki bu miktar hiçbir şeymişçesine, aynı minval üzere sürmüştür... Cagatsetlerin türlerinin tek örneği olmadıklarını ekleyelim. Onların yanında hiç de sönük kalmayan birçok başka iş adamı bilinmektedir.⁴⁹⁷ Aslında Bengalli bu kapitalistler XVIII. yüzyılın sonundan itibaren arka arkaya iflas edeceklerdir, ama bunun nedeni kendi yetersizlikleri değil de, İngiliz müdahalesidir.⁴⁹⁸ Buna karşılık Hind'in batı kıyılarında, Bombay'da XIX. yüzyılın ilk yarısı esnasında çok zengin bir Parsiler ve Guceratlılar grubunu görmekteyiz; Müslüman ve Hindu olan bu tüccarlar tüm ticari ve bankacılık faaliyetlerinde, gemi inşa, navlun, Çin'le ticaret ve hatta bazı endüstri alanlarında başarı kazanmaktadırlar. Bunların en zenginlerinden biri olan Parsi J. Jeejeeboy, kentin bir İngiliz bankasında 30 milyon rupilik bir mevduatı hesabına sahiptir.⁴⁹⁹ Bombay'ın yerlilerinin işbirliği ve iş ağıları İngilizler için vazgeçilmez niteliktedir, Hind kapitalizmi uyum yeteneğini kolaylıkla kanıtlamıştır.

Bunun anlamı Hind'de her zaman iyi bir konumda olduğu mudur? Kesinlikle hayır, çünkü tüccarlar ve bankacılar yalnız değildir. İngiliz egemenliğiyle gelen taleplerden önce de, onların üstünde Hind'in despotik devletleri (ve yalnızca Büyük Moğol'un ki değil) yer almaktaydı: büyük tüccar ailelerinin zenginliği onları güçlülerin hedefi haline getiriyordu. Bunlar sürekli yolunma ve işkence endişesi altında yaşıyorlardı.⁵⁰⁰ Bu durumda Hind ekonomisi ve ticari kapitalizminin ruhu olan para hareketi ne kadar canlı olursa olsun, Banyanlar Batı'da kapitalist atılımı teşvik etmiş olan özgürlükler, güvenceler, siyasetin işbirliğinden yoksundurlar. Ama bu durumdan hareketle Hind kapitalizmine yetersizlik yaftasını -bu bazen yapılmaktadır- yapıştırmak çok yanlış olur. Hind bizi kapitalizmin, yani birikimin devlet tarafından bilinçli bir şekilde engellendiği Çin değildir. Hind'de çok zengin tüccarlar yolunma tehlikesine açık olsalar bile, çok sayıdadırlar ve varlıklarını sürdürmektedirler. Güçlü kast dayanışması grubun servetini kapsamakta ve güvenceye almakta, ona Endonezya-Filipinler adalarından Moskova'ya uzanan bir alanda işbirliği sağlamaktadır.

Demek ki, her zaman olduğu gibi kesinlikle hem iç, hem de dış nedenlere bağlı olan gecikmelerinden ötürü kapitalizm suçlanamaz.

İç nedenlerin arasında herhalde Hind'in düşük ücretlerini en başa koymak gerekir. Hind ücretlerinin Avrupa ücretlerine nazaran geriliğinden söz etmek, málumun ilámından ibarettir. 1736'da *East India Company* yöneticilerine göre, Fransız işçilerin ücretleri (bunların İngiliz emekçilerinin ücretlerinin çok gerilerinden geldikleri bilinmektedir) Hind'dekilerden altı kat daha yüksektir.⁵⁰¹ Ama Chaudhuri toplumsal çerçevenin yeterli savunma olanakları ve serbestisi bırakıyorsa benzediği çok ni-

Esrar zevkine ve dolce vita'ya alışmış bir East India Company görevlisi. Dip Chand tarafından yapılan Hind yağlı boyası (XVIII. yy. sonu.) Victoria and Albert Museum.

telikli işçilere bu kadar sefil ücretlerin verilmesini biraz esrarlı bulurken haklıdır. Fakat düşük ücret düzeyi, Hind genel ekonomik sistemine ezelden beri içkin olan, yapısal bir çizgi değil midir? Şunu söylemek istiyorum: daha Roma zamanından beri yerleşen çok eski bir akım olan, değerli maden akımının *sine qua non* koşulu değil midir? Değerli madenleri Batı'dan Doğu'ya çeken şu bir cins siklon gibi olan çekim gücünü, imparatorun ve ayrıcalıklıların çılgınca iddihar tutkularından daha iyi açıklamakta değil midir? Altın ve gümüş sikkeler Hind'e ulaştıklarında, insanların çok düşük emek gücü fiyatlarının ölçüsünde, otomatik olarak değer kazanmaktadır; bu

düşük ücret düzeyi yiyeceklerin ve hatta baharatın -ama onunki nisbi- fiyatlarının düşük olmasını gerektirmektedir. Buradan hareketle, bir dönüş darbesi olarak, Hind ihracat mallarının, hammaddelerinin, bunlardan daha fazla olmak üzere pamuklu bezlerinin ve ipeklilerinin Avrupa piyasalarına nüfuz olanağı doğmaktadır: bunlar nitelikleri, güzellikleri, ama aynı zamanda bugün Hong Kong veya Kore dokumalarında olduğu gibi, fiyatlarının daha düşük olmasının sayesinde İngiltere, Fransa veya Hollanda ürünlerinden daha avantajlıdır.

Bir "dış proletarya"nın emeği, Avrupa'nın Hind'le olan ticaretinin temelidir. Thomas Mun 1684'te değerli maden ihracatını savunarak, tartışmaya yer bırakmayan bir kanıt getirmektedir: Hindler kumpanyasının 840.000 liraya satın aldığı Hind malları Avrupa'da 4 milyona satılmışlardır; bunlar nihayetinde Büyük Britanya'ya para girişlerine tekabül etmektedir.⁵⁰² Pamuklu kumaş ithalatı XVII. yüzyılın ortasından itibaren ilk sıraya geçmiştir ve hızla artmaktadır. 1785-1786'da tek bir yıl esnasında, İngiliz kumpanyası yalnızca Kopenhag kentinde 900.000 parça Hind kumaşı satmıştır.⁵⁰³ Ama K. N. Chaudhuri bu olgudan hareketle, zenaatkârların milyonlarla ifade edildiği ve tüm dünyanın ürünlerini çekip aldığı bir ülkede emek üretkenliğini artırmaya yönelik hiçbir teknik araştırma yönelişinin olamayacağı sonucunu çıkartırken haklı değil midir? Her şey iyi giderken, her şey aynı konumda kalabilirdi. Buna karşılık teşvik tehdidi altındaki Avrupa endüstrisi cephesinde etkili olmuştur. İngiltere başlangıç olarak, XVIII. yüzyılın büyük bölümünde sınırlarını Hind dokumalarına kapatmış, bu ürünleri Amerika ve Avrupa'ya yeniden ihracat etmiştir. Daha sonra bu çok verimli piyasayı ele geçirmenin yollarını aramıştır. Bunu ancak katı bir emek gücü tasarrufuyla yapabiliyordu. Makina devriminin pamuk endüstrisinde başlaması bir raslantı mıydı?

Şimdi de içsel değil de, dışsal olan ikinci açıklamaya geliyoruz. Bu ikinci açıklama, tek kelimeyle İngiltere'dir. İngilizler Hind'i ve kaynaklarını ele geçirdiler demek yetmez. Hind onlar için Asya süper-ekonomi-dünyasına egemen olmak için ele geçirdikleri, kendilerinden daha geniş bir mekânı temsil eden bir araç demektir; ve Hind'in yapılarının ve iç dengelerinin, kendine yabancı amaçlara cevap vermek üzere nasıl bozulduğu ve saptırıldığı, işte bu genişletilmiş çerçevenin içinde ve çok erkenden görülmektedir. Aynı zamanda bu sürecin XIX. yüzyılda Hind'i "endüstriden yoksun bıraktığı"nı, büyük bir hammadde üreticisi olma rolüne mahkûm ettiğini de bu çerçeve içinde görüyoruz.

Hind XVIII. yüzyılda her halükârda devrimci bir endüstriyel kapitalizmi yaratmanın arifesinde değildir. Kendi öz sınırları içinde doğal bir şekilde, güçlü ve başarılı bir şekilde soluk almaktadır; geleneksel, ama güc ve yüksek verimli bir tarıma; eski tipten, ama çok canlı ve etkin bir endüstriye (Hind çeliği 1810'a kadar İngiliz çeliğinden daha nitelikli olacak ve yalnızca İsveç çeliğinden biraz geri kalacaktır)⁵⁰⁴ sahiptir; uzun zamandan beri iş başında olan bir piyasa ekonomisi ülkesini kat'etmektedir; çok sayıda etkin ticari çemberlere sahiptir. Nihayet, ticari ve endüstriyel gücü, öyle olması gerektiği üzere, gürbüz bir uzak mesafe ticaretine yaslanmaktadır: bu ticaret kendinden bile daha geniş bir alandan beslenmektedir.

Ama bu mekâna egemen değildir. Hatta onun kendini kuşatan ve mübadelelerinin en canlı kesimlerinin bağımlı olduğu dünyaya karşı edilginliğini işaret etmiştim. Oysa Hind Asya *country trade* yollarının dıştan ele geçirilmesi yüzünden yavaş yavaş fakirleşmiş, tahundan indirilmiştir. Önce Hind'in ihracatına bir darbe olarak ortaya çıkan Avrupa müdahalesi, sonunda ona karşı hale gelmiştir. Mizah unsurunun tam olması için, Hind'in kitlesel gücü 1760'tan itibaren İngiltere'nin çıkarına olmak üzere, bu ülkenin kendini tahrip etmesi için; pamuk ve esrar ile de Çin'in iyi açılmayan kapılarını zorlamak için kullanılacaktır. Ve Hind İngiltere'nin bu artan gücünün ters darbesini yiyecektir.

Bir Süper-Ekonomi-Dünyanın İçine Alınan Hind ve Çin

Bu açıklamaların sonunda, işte başta ortaya konulan soruna geri döndük: 1400'lerden itibaren çok geniş, devasa, ama narin bir süper-ekonomi-dünyanın içine alınan Uzak Doğu'nun bütünsel hayatı. Bu narinlik hiç kuşkusuz, evrensel tarihin çok büyük unsurlarından biri olmuştur. Çünkü içine nisbeten kolaylıkla izin verecek bir yeterlikte, ama kendini savunmaya yetmeyen bir şekilde örgütlenmiş olan Uzak Doğu, istilacıyı davet etmektedir. Avrupalıların sızması demek ki yalnızca onun sorumluluğunu getirmemektedir. Zaten Avrupalılar, başta İslaminki olmak üzere, diğer birçok sızmanın izinden gitmişlerdir.

Bu süper-ekonomi-dünyanın merkezindeki mantıksal buluşma yeri ancak, Endonezya-Filipinler adaları olabilir. Coğrafya burayı Asya'nın sınırında, bir yandan Çin ile Japonya'nın, diğer yandan da Hindistan ile Hind okyanusu ülkelerinin yarı yoluna yerleştirmiştir. Ancak coğrafyanın önünü açtığı olanakları kabul edip etmek tarihe düşmektedir, ve Uzak Doğu'nun iki devi Hind ve Çin'in tavırlarına göre, kabul veya red durumlarında sonsuz nüanslar olacaktır. Bunların her ikisi birden başarılı olup da, bedenlerine egemen olurlarsa, dış sahnede aynı anda hareket ederlerse, Uzak Doğu'nun merkezinin az veya çok uzun bir süre boyunca, Malaka yarımadasının karşısında, Sumatra veya Java adasında yer alması, hatta burada sabitleşmesi mümkündür. Ama bu devler yavaş bir şekilde uyanmışlar ve her zaman yavaş davranmışlardır.

Hind Endonezya-Filipinler adaları evrenini İsa'nın doğduğu yıllara doğru, yani gecikmiş olarak tanımış ve harekete geçirmiştir. Hindli denizciler, tüccarlar ve havariler bu takımadaları sömürmüşler, uykusundan uyandırmışlar, onlara kendi dinlerini aşılamışlardır; bu takımadalara daha üst siyasal, dinsel, ekonomik biçimler getirmişlerdir. Takımadalar böylece "hindulaşmış"lardır.

Çin canavarı bu adalara çok büyük bir gecikmeyle, ancak V. yüzyılda gelebilmiştir. Ve çoktan Hindulaşmış devletlere ve kentlere kendi uygarlığının damgasını, Japonya, Kore veya Vietnam'da olduğu gibi dayatamayacaktır. Çin varlığı ekonomik ve siyasal alanlarda sınırlı kalacaktır; Çin takımadalarındaki devletlere birçok kereler kendi manda ve himaye rejimlerini, yönetici gibi elçiler göndermeyi dayatacağı, ama bu devletler esas olan konuda, yani yaşama sanatına ilişkin konularda kendilerine ve ilk efendilerine sadık kalacaklardır. Onların açısından Hind, Çin'den daha ağır basmaktadır.

Hindu, sonra da Çin yayılmaları, muhtemelen onları harekete geçiren ve destekleyen, ama kronolojilerini, kökenlerini ve canlı güçlerini daha iyi bilmemizin gerektiği ekonomik atılımlara tekâbül etmişlerdir. Uzman olmayan tarihçilere pek fazla açık olmayan bu alanlarda çok yeterli olmamama rağmen, Hind'in Doğu'ya doğru genişlemeleri esnasında, ona uzak Batı'dan, yani Akdeniz'den gelen darbeleri yansıttığını düşünüyorum. Her düzeyde yaratıcı olan çok eski Avrupa-Hind ikizliği, dünyanın eski tarihinin güçlü hatlarından biri değil midir? Sorun Çin açısından başka bir şekilde, sanki bu ülke Endonezya-Filipinler adalarında hiç aşamadığı uç bir sınıra ulaşmış gibi çıkmaktadır. Endonezya-Filipinler kapısı veya engeli, batı-doğu yönünde her zaman, kuzey-güney yönünde olduğundan daha kolay aşılmıştır.

İlki Hindli, ikincisi Çinli olan bu genişlemeler Endonezya-Filipinler adalarını her halükârda egemen bir kutup değilse bile, en azından canlı bir kavşak haline getirmişlerdir. Bu birbirini izleyen atılımlar, merkezi Sumatra'nın güneydoğusunda ve Palembang kentinde olan Crivijaya krallığını (VII.-XII. yüzyıllar); sonra da, pirinç zen-

gini Java adasında yer alan Mojopahit imparatorluğunu (XIII.-XV. yüzyıllar) davet etmişlerdir. Bu iki siyasal oluşum, deniz dolaşımlarını, özellikle de çok önemli Malaka boğazı yolunu birbirlerinin ardı sıra ele geçirmişlerdir. Böyle oluşan krallıklar, güçlü talasokratik (denizcilerin yönetimi) denemeler olmuş ve her ikisi de bu deneyi belli bir süre devam ettirmiştir: birincisi beş-altı yüzyıl, ikincisi üç-dört yüzyıl. Onlara ilişkin olarak, daha o sıralarda bile bir Uzak Doğu süper-ekonomi-dünyasından değilse bile, bir Endonezya-Filipinler adaları ekonomisinden söz edilebilir.

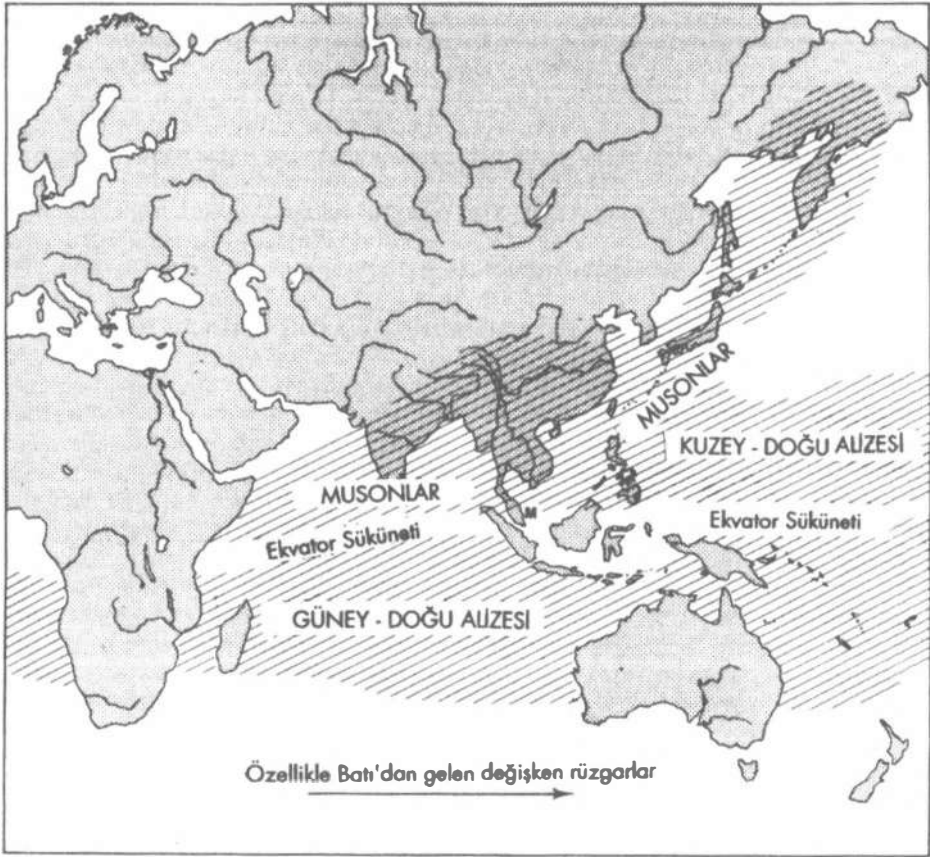
Endonezya-Filipinler adalarının merkezini oluşturduğu süper-ekonomi-dünya muhtemelen ancak, Malaka'nın ilk ekonomik başarılarından, yani ya kentin kuruluş tarihi olan 1403, ya da 10 Ağustos 1511'de Alfonso de Albuquerque tarafından zaptedilinceye kadar sürecek olan su yüzüne çıkışının tarihi olan 1409'dan önce ortaya çıkmamıştır.⁵⁰⁵ İşte bu ani ve yüzyıllık başarıya biraz daha yakından bakmak gerekmektedir.

Malaka'nın İlk Ekonomik Başarıları

Coğrafya Malaka'nın lehine rol oynamıştır.⁵⁰⁶ Onun adını taşıyan boğazın üzerindeki kent, Hind okyanusu ile Pasifiğin kıyı denizlerinin sularını birbirine geçiren boğazın üzerinde, avantajlı bir yere sahiptir. Dar Malaya yarımadası (bugün iyi yollar sayesinde, bu yarımada bisikletle bile geçilebilmektedir) eskiden Kra kistağı civarında, basit karayolları tarafından kesilmekteydi. Ama vahşi hayvanlarla dolu ormanlar kendilerini dayatmaktaydılar. Yarımadanın denizden dolaşılması bir kez yerleşik hale geldikten sonra, Malaka boğazının değerini artırmıştır.⁵⁰⁷

“Yumuşak” ve “çamurlu” (bir kazma darbesiyle su çıkmaktadır)⁵⁰⁸ bir toprağın üzerindeki hafif bir alanda kurulu olan Malaka, kayıkların yanaşabildikleri, bırak suları olan bir nehir tarafından ikiye bölünmüş olarak, bir limandan daha çok, bir demirleme ve sığınak yeridir: büyük *jonqueler* kentin karşısında yer alan ve Portekizliler tarafından *Ilha de Pedra* ve *Ilha de Naos* -Taş adası ve Gemi adası- olarak vaftiz edilen iki adanın arasında demir atmaktadırlar; bu adaların ikincisi “Amsterdam'da Belediye Sarayının yer aldığı meydana daha büyük değil”dir.⁵⁰⁹ Ancak, başka bir seyyahın dediği gibi “Malaka'ya yılın her zamanı yaşanabilir; bu Goa, Cochın (veya) Surat limanlarının sahip olmadıkları bir avantajdır...”.⁵¹⁰ Yegâne engel, hogazda med-cezirin yol açtığı akıntılardır: med-cezir hareketi olağan olarak “doğuda yükselmekte ve batıda alçalmaktadır”.⁵¹¹ Sanki bu avantajlar yetmezmiş gibi, Malaka iki okyanusu birleştirmekle kalmamakta (izleyen sahilfedeki krokiye bakınız), iki atmosfer akımının buluşma noktasında yer almaktadır. Batıdaki Hind okyanusunun musonlarıyla, doğudaki ve güneydeki alizelerinki. Talihin tam olması için, güneşin hareketiyle birlikte bazen kuzeye, bazen de güneye kayan dar ekvator süknnet alanı, Malaka bölgesinde (2° 30' kuzey enlemi) oldukça uzun süre kalmakta ve böylece gemilerin alizeye veya musona kolayca geçişlerine olanak sağlamaktadır. “Burası doğanın en fazla lütufkâr davrandığı ülkelerden biridir; doğa buraya ebedi bir ilkbahar vermiştir”, bunu şaşkınlıkla söyleyen Sonrerat'dır.⁵¹²

Ama Endonezya-Filipinler adalarında, Sonda boğazı gibi daha başka ayrıcalıklı yerler de vardır. Crivijaya'nın ve Majopahit'in daha önceden gerçekleşen başarıları,⁵¹³ aynı denetimin Sumatra'nın doğu kıyılarından ve hatta, daha doğudaki Java'dan itibaren de yapılabileceğini kanıtlamaktadırlar. Zaten Magellan seferine katılan gemiler, önderlerinin Filipinlerde ölmesinden sonra geri dönerlerken, Ocak 1522'de Timor açıklarında Sonda adalarından geçerek, güneydeki güneydoğu alizeleri alanına geç-

48. MALAKA'NIN AYRICALIĞI

Ekvator sükunet alanı kuzeye çıkmakta, sonra güneşin hareketine göre güneye inmektedir. Demek ki, Malaka kuzeydoğu ve güneydoğu alizesiyle musonlar arasındaki bağlantı çizgisi veya koridordur.

mişlerdir. Ve Drake dünya turu esnasında, 1580'de buna benzeyen bir yoldan geçerek, Endonezya-Filipinler adalarının güney kanadına ulaşmıştır.

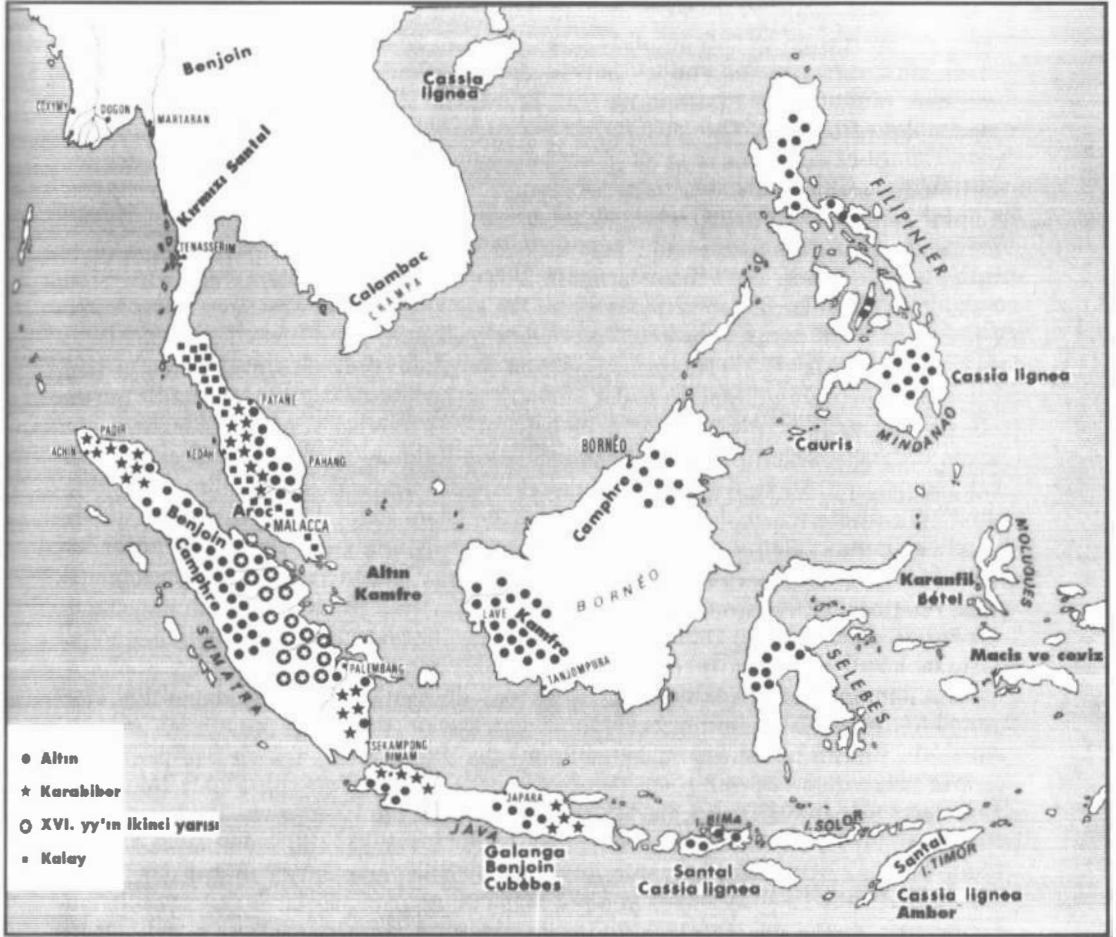
Malaka'nın yükselişi coğrafya tarafından açıklanıyorsa da, tarih her halükârda bu yükselişe yerel düzlemde olduğu kadar, Asya ekonomisinin genel düzleminde de büyük miktarda katkıda bulunmuştur. Örneğin yeni kent, ezelden beri kıyı denizciliği, balıkçılık ve hepsinden fazlası korsanlık yapan, komşu kıyılardaki Malayalı denizcileri kendine çekmeyi ve bunları bir cins vesayet altına almayı başarmıştır. Böylece boğazı onu rahatsız eden unsurlardan kurtardığı gibi, ihtiyacı olan küçük yük gemilerini, emek gücünü, tayfaları ve hatta savaş filolarını sağlamıştır. Uzak mesafe ticareti için vazgeçilmez nitelikte olan büyük *jonquelara* gelince, bunları Java'da ve Pegu'da bulmuştur. Örneğin Malaka sultanı (kentlin trafikleriyle çok yakından ilgilenmekte ve aslan payını almaktaydı), Mekke'ye gitmek için gereken gemileri buradan satın almıştır.

Kentin hızlı gelişimi çabucak, kendi başına bir sorun olmuştur. Nasıl yaşanacaktır? Kalay madeninden yana zengin, ama yiyecek üreten ekim alanlarından yoksun, tepelik ve ormanlık bir yarımada yaşıyan Malaka'nın, kıyı balıkçılığından elde ettiğinden başka bir gıda kaynağı yoktur. Demek ki pirinç üreten ve satan Siyam ve Java'ya bağımlıdır. Oysa Siyam saldırgan ve tehlikeli bir devlettir, Java da Mojopahit'in yaşı, ama henüz çökmemiş olan emperyalizmini omuzlarında taşımaktadır. Eğer Malaka 1409'da Çin himayesine yanaşmasaydı, bu devletlerin ikisi de, yerel siyasetin bir rastlantısından doğan bu kenti bir lokmada yutarlardı. Çin koruması 1430'lara kadar etkili olacak ve bu zaman aralığında Mojopahit kendiliğinden çözülerek, Malaka'nın yaşama şansını artıracaktır.

Kentin istisnai talihi aynı zamanda, belirleyici bir konjonktürden de kaynaklanmıştır: Çin ile Hind'in karşılaşmaları. Bir yüzyılın üçte biri kadar bir süre boyunca denizcilerini Endonezya-Filipinlere ve Hind okyanusuna şaşırtıcı bir şekilde yayan bir Çin ile, rolü daha da büyük ve daha da erken olan bir Hind'in karşılaşmaları. Nitekim XIV. yüzyıl sona ererken, Delhi sultanlığının egemenliği altındaki Müslüman Hindistan'ının itmesiyle Bengal, Koromandel ve Gucerat kökenli tüccarlar, faal bir din yayma hareketiyle birlikte bölgeye yayılmışlardır. Arap denizcilerin VIII. yüzyıldan başaramadıkları, hatta denemedikleri İslam dininin yerleştirilmesi işi, yüzyıllarca sonra Hind'in ticari mübadeleler sayesinde gerçekleşmiştir.⁵¹⁴ Deniz kıyısındaki kentler birbirini ardına İslamla temas etmişlerdir. 1414'te İslamiyete geçen Malaka için bu durum, talihlerin talihi olmuştur: işler ve dini yayma tutkusu burada el ele ilerlemektedir. Üstüne üstlük, Mojopahit'in yavaş yavaş çözülerek, bir tehlike olmaktan çıkmasının nedeni de, kıyı kentlerinin İslamiyete geçmelerine karşılık, Java ile diğer adaların iç kesimlerinin Hinduluğa sadık kalmalarıdır. Nitekim İslamiyetin yayılması halkın ancak üçte birini veya çeyreğini kapsamına almıştır. Bugün bile Hinduluğun harika müzesi olan Bali gibi adalar ona yabancı kalacaklardır. Ve uzak Molukkalarda İslamiyete geçiş tam olmamış ve Portekizliler buralarda şaşkınlıkla, adı Müslüman olduğu halde Hristiyanlığa hiç de karşı olmayan kişiler bulmuşlardır.

Fakat Malaka'nın yükselen ekonomik başarısı, doğrudan Hind ticaretinin genişlemesinden kaynaklanmaktadır. Ve bunun nedeni: Hind tüccarları Sumatra'ya olduğu kadar Java'ya da, önemli bir armağan olan karabiber bitkisini getirmişlerdir. Ve Malaka trafiklerinde temas eden noktalardan başlamak üzere, bu pazar ekonomisi her yerde, o zamana kadar kendine yeterliliğin damgasını taşımış olan, henüz ilkel bir ekonominin yerine geçmektedir. Molukka adaları halkının geçmişinden söz eden Portekizli bir kronikçi "tohum ekmek veya bitki yetiştirmek gibi kaygıları yoktu; (insanlığın) ilk çağlarındaki gibi yaşıyorlardı. Gün boyunca yaşamaları için gerekenleri, sabahdan denizden veya ormandan sağlıyorlardı. Günü gününe yaşadıkları için, karanfilden hiçbir kâr edinemiyorlardı ve bunu onlardan satın alacak kimse yoktu" demektedir.⁵¹⁵ Molukkalıların ticari şebekenin içine alınmasından sonra, plantasyonlar kurulmuş ve Malaka ile baharat adaları arasında düzenli ilişkiler oluşmuştur. Bir *ke-ling* tüccarı (yani Koromandelli Hindli bir tüccar) olan Nina Suria Deva her yıl Molukkalara (karanfil) ve Banda adasına (hindistancevizi) sekiz *jonque* göndermekteydi. Tek ürün istilasına uğrayan bu adalar, bundan sonra artık Java *jonque*lerinin onlara getirdiği pirinç sayesinde yaşayabilir hale gelmişlerdir. Bu gemiler Pasifiğin göbeğindeki Marian adaları kadar uzaklara gitmektedirler.

Böylece İslam yayılması örgütleyici olmuştur. Tidor, Ternet, daha sonra Makassar'da olduğu gibi, Malaka'da da "sultanlık"lar kurulmuştur. Daha da ilginç, ticaret için gerekli olan bir *lingua franca*'nın, Malaka'nın ticari merkezinde yaygın olarak konuşulan Malay dilinden türetilerek, devreye sokulmasıdır. Portekizli bir kronikçi Endonezya-Filipinler adaları ve "Akdeniz"leri boyunca "o kadar çok dil vardır ki,

49. ENDONEZYA-FİLİPİNLER ZENGİNLİKLERİNİ AVRUPALILARA SUNUYOR

Malaka'yı merkez edinen Portekizliler takımadaların zenginliklerinin envanterini çabucak çıkartmışlardır. Hepsinden önce karabiber, nitelikli baharat ve altın. Avrupa'nın bu ilk etkisi, 1550'den sonra, özellikle karabiber için yeni ekim alanları ve yeni pazarlar yaratacak kadar güçlü olmuştur. Hind'de Malabar kıyısında da aynı olgu, V. Magalhaes Godinho'un haritasına göre, op. cit.

komşular bile birbirlerini anlamamaktadırlar. Bugün Malay dili aracılığıyla anlaşıyorlar, insanların çoğu bu dili konuşuyor, bu dili tüm adalar boyunca, Avrupa'da Latince'nin olduğu gibi kullanıyorlar" demektir. Magellan seferinin sonunda Avrupa'ya getirilen, Molukka dil haznesinden 450 kelimenin Malayca kelimeler olduğu, şaşırmadan farkedilecektir.⁵¹⁶

Lingua Franca'nın yaygınlaşması, Malaka'nın genişleme gücünün bir sınamasıdır. Bu genişleme gücü, Anvers'in XVI. yüzyıldaki talihi gibi dışarıdan yaratılmıştır. Çünkü kent evlerini, meydanlarını, ambarlarını, korumacı kurumlarını, çok değerli denizcilik yasasını sunmaktadır, ama mübadelelerini besleyenler yabancı mallar ve tüccarlar olmaktadır. Bu yabancıların arasında en kalabalık olanları Guceratlı ve Kal-kütali Müslümanlardır, Tome Pives'e göre bin kadar Guceratlı'nın yanı sıra, "gidip gelen 4 veya 5 bin denizci vardır"; Koromandelli olan ve kendi mahalleleri bile bulunan -*Campon Queling*-.⁵¹⁷ Hindu tüccarlar da büyük bir grup oluşturmaktadırlar. Guceratlıların üstünlüğü, Malaka kadar Sumatra ve Java'ya da sağlam bir şekilde yerleşmiş olmalarından ve Akdeniz'e yönelik baharat ve karabiber yeniden ihracatının esas kısmını denetlemelerinden kaynaklanmaktadır. Kambay (Gucerat'ın diğer adı) ancak, bir kolunu Aden, diğerini de Malaka'ya kadar uzatarak yaşayabilir denilmektedir.⁵¹⁸ Dış ilişkilere Çin'den çok daha açık olan, İslam alemi ile Doğu Akdeniz'in ticari şebekelerine bağlanmış bulunan Hind'in aşikâr üstünlüğü böylece kendini bir kez daha belli etmektedir. Üstelik Çin, tarihçilerin hayal gücüne rağmen, bizim için açık olmayan nedenlerden ötürü, 1430'lardan sonra uzak seferlerden ebediyen vazgeçmiştir. Bunun dışında, çoğu zaman Malaka'dan geçmeden Bantam'dan edindiği karabiber dışında, küçük miktarlarda tükettiği baharata ılımlı bir ilgi göstermektedir.

Albuquerque'in küçük filosu tarafından (600'ü Malabarlı, toplam 1400 kişi) gerçekleştirilen Malaka'nın fethi,⁵¹⁹ "o sırada Hind'in en meşhur pazarı olan"⁵²⁰ kentin refahı ve ünü tarafından, uzaktan komuta edilmiştir. Bu kaba bir fetih olmuştur: nehrin üzerindeki köprü bir kez ele geçirilince, saldırıyla zaptedilen kent dokuz gün süreyle yağmalanmıştır. Ancak, Malaka'nın ihtişamı bu 10 Ağustos 1511 kader gününde, aniden sona ermemiştir. Fethedilen kentte Ocak 1512'ye kadar kalan Albuquerque burayı örgütlemeyi bilmiştir: hürmetli bir kale yaptırmış ve Siyam'dan "baharat adaları"na kadar olan alanda kendini Müslüman düşmanı olarak tanıttıysa da; putataparların, başka dinden olanların ve gerçekte tüm tüccarların dostu olarak görünmüştür. Fetihden sonraki Portekiz siyaseti hoşgörölü ve konuksever olmuştur. Hatta II. Felipe bile, Portekiz kralı ve 1580'den sonra Doğu Hindlerin efendisi olarak, Uzak Doğu'da dikkatli bir dinsel hoşgöröden yana bir tavır sergilemektedir. Hayır, zorla din değiştirtmek olmaz demektir: "*Noao e este o modo que se deve uma conversea*".⁵²¹ Böylece Portekiz Malaka'sında bir Çin pazarının yanında bir cami yer almaktadır, ama Cizvitlere ait Saint Paul kilisesi kaleye ve arkasına egemen olmakta, ufka kadar olan alanı görebilmektedir. Luis Felipe F. R. Thomas'ın haklı olarak söylediği üzere "Malaka'nın Ağustos 1511'deki fethi Portekizlilere Endonezya-Filipinler ve Uzak Doğu denizlerinin kapılarını açmıştır; burayı ele geçiren gruplar yalnızca zengin bir kente egemen olmakla kalmamışlar, aynı zamanda Malaka'nın anahtarını meydana getirdiği, kentle birleşen bir ticari yollar karmaşasının da egemenliğini ele geçirmişlerdir".⁵²² Bazı kopuşlara rağmen, bu bağlantıları bütünü itibariyle korumuşlardır. Hatta Portekizliler 1555'te XVI. yüzyıl ortasının güç konjonktürünü telâfi etmek üzere, Kanton'un karşısındaki Makao'ya yerleşerek, Japonya'ya kadar ilerlediklerinde, bunlardan bazıları genişlemiştir bile. Malaka bundan sonra onların elinde, Pasifik, Hind ve Avrupa arasındaki bağlantıların merkez noktası haline gelmiştir; tıpkı daha sonra Batavia'nın Hollandalıların elinde böyle olacağı gibi.

Hollandalıların gelişlerinin Portekiz Asya'sına getirdiği güçlüklerin başlangıcında, Portekizli sakin, başarılı günler yaşayacak ve bu durum Lizbon kralına, Portekiz'e, Avrupa'daki karabiber satıcılarına, ama aynı zamanda, her zaman değilse bile bazen Amerika'yı fetheden İspanyol fatihlerin yarı-feodal zihniyetlerine sahip olan, Doğu'daki Portekizli maceracılar da çıkar sağlamıştır. Kuşkusuz Türk saldırıları olmuştur, ama bunlar kesikli ve az etkilidirler. Portekizliler barıştan bütün itibariyle yararlanmışlardır. Fakat "bu denizlerde engelle karşılaşmadan yolculuk ettiklerinden ötürü, savunmaları konusundaki tüm tedbirleri ihmal etmişlerdir".⁵²³ Böylece Lancaster'dan gelen iki İngiliz gemisi 1592'de bizzat Vasco da Gama'nın yolundan geçerek buraya çıktıklarında, karşılaştıkları Portekiz teknelerini ele geçirmekte zorlanmışlardır. Ve kısa bir süre sonra her şey değişecektir. Avrupalılar Avrupa'daki savaşlarını ve rekabetlerini Hindlere taşıyacaklardır ve Portekiz kenti Malaka uzun süren üstünlüğünü kaybedecektir. Hollandalılar burayı 1641'de ele geçirecekler onu hemen ast bir konuma indireceklerdir.

Uzak Doğu'nun Yeni Merkezlenme Hareketleri

Batavia, daha Malaka'nın alınmasından önce, Uzak Doğu trafiklerinin merkezi haline gelmiştir. Bunlara komuta etmekte, onları örgütlemektedir. 1619'da kurulan kent, Japonya 1638'de kendini Portekizlilere kapatıp, ama V.O.C. gemilerine açık tuttuğu sırada, parlaklığının zirvesindedir. Ticari krallığın başkenti -aynı zamanda *country trade*'in esas şebekelerinin egemenliği- böylece Endonezya-Filipinler adalarında kalmıştır ve Hollanda Doğu Hindler kumpanyasının becerikli, çevik ve otoriter üstünlüğü sürdükçe, yani birçok değişme ve kazaya rağmen bir yüzyıldan fazla bir süre burada kalacaktır. Örneğin Hollandalılar, Castel Zelandia kalesinin inşa tarihi olan 1634'ten beri yerleştikleri, Japonya'nın yarı yolunda ve Çin'in karşısındaki Formosa adasından 1662 başında kovulmuşlardır.⁵²⁴ Batavia'nın sözünü daha önce de ettiğimiz uzun krallığı, böylece XVII. yüzyılın 1650-1750 arasında yer alan uzun bunalımıyla (yaklaşık tarihler olarak) *grosso modo* çakışmaktadır; bu uzun bunalım Yeni Dünya da dahil, Avrupa ekonomi-dünyası boyunca vurgulu bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ama bu vurgu muhtemelen Uzak Doğu'da yoktur, çünkü XVII. yüzyıl tüm Hind'de bir refah, nüfus artışı ve ekonomik yükselme yüzyılı olmuştur. Bu durum herhalde daha önce de söylediğimiz üzere, Hollanda'nın Avrupa bunalımında, en mükemmeline dönüşmüş ekonomisi olması, işlerin en iyi kesiminin ayakta kalana gitmesinde etkili olmuştur.

Yeni kent Batavia her halükârda Hollanda üstünlüğünün parlak işareti. 1652'de inşa edilen Belediye sarayı, iki katıyla kentin merkezini belirlemektedir -kanalların kesintiye uğrattığı, dama tahtası biçimindeki yolların geçtiği, 22 burcu, dört kapısı olan tahkimli surlarla çevrelenmiş bir kent-. Asya'nın, uzak Avrupa'nın, Hind okyanusunun bütün halkları burada buluşmaktadır. Surların dışında Javalıların, Amboineli'nin mahalleleri, artı kır villaları, ama özellikle pirinçlikler, şeker kamışı tarlaları, kanallar ve ıslah edilmiş nehirler boyunca "buğday, bıçkı, kâğıt veya barut" veya şeker değirmenleri, artı tuğla ve kiremit atelyeleri... yer almaktadır. Kentin içinde her şey temizlik ve düzen demektir: pazarlar, depolar, ambarlar, kasaplar, balıkthane, Spinhaus muhafız birliği, kayıp kızların eğirme işini yapmaya mahkûm oldukları ev. Hollanda sömürge toplumunun ne kadar zengin, muhteris, sınır tanımaz olduğunu yeniden söylemek gereksizdir. Goa'da 1595'e doğru karşımıza çıkan, Batavia'da ken-

Theodore de Bry tarafından, XVII. yüzyılın başında Makao. 1557'de Hollandalılar tarafından işgal edilen kent, Çin'le ticaret yapan tüccarların hareket noktası olmuştur.

te 1668'de varan cerrah Graaf'ın yolculuğundan önce gördüğümüz, Kalküta'da aynıyla karşılaştığımız bu zenginlik ve ihtiras, parlak bir başarının yanıltmayan göstergesidir.⁵²⁵

Fakat muazzam Hollanda makinesinin ayarı XVIII. yüzyılın başından itibaren bozulmaya başlamıştır. Bu durum bazen Kumpanya memurlarının sahtekarlıklarına ve özensizliklerine bağlanmıştır. Ama İngiliz kumpanyasının *servants*'ı bu noktada Hollandalılara fark atmakla birlikte, bu durum *East India Company*'nin 1760'lı yıllar civarında birinci sıraya çıkmasını engellemeyecektir. Acaba Hollanda gerilemesinin nedeni, savunmanın cazip olacağı üzere, XVIII. yüzyılın ortasıyla birlikte eğilimlerin tersine dönmesinin, her yerde daha büyük faaliyetler yaratması, mübadele hacmini artırması, değişiklikler, kopuşlar ve devrimleri kolaylaştırması mıdır? Avrupa'da uluslararası şanslar yeniden dağıtılmış ve İngiliz üstünlüğü tüm hızıyla yerleşmeye başlamıştır. Asya'da Hind tüm Uzak Doğu'nun ağırlık merkezini kendine çekmekte, ama bu birincilik yerini, Holden Forber'in artık eskimiş olan kitabında⁵²⁶ harika bir şekilde tasvir edilen sürece göre, İngiltere'nin hesabına elde etmektedir. İngiliz kumpanyası, *John Company* yeğeni *Jan Company*'ye, V.O.C.'ye üste gelmiştir, çünkü

Hollandalı olanı partiyi 1770'ler esnasında, Bengal'de ve Hind'de kaybetmiş ve daha önce de, yüzyılın ortasına doğru, Çin'in kapılarını hergün biraz daha açtığı Kanton'da birinciliği eline geçirmeyi başaramamıştır. Kanton'da John'un Jan'dan daha akıllı, daha becerikli, daha kurnaz olduğunu söylemekten kaçınacağım. Bazı haklı nedenlerle bu bazen ileri sürülmüştür. Ama Fransız Hindler kumpanyasını acı acı eleştiren Fransız bir tanık, 1752'de Kanton'da başarıya ulaşma konusunda en az donanımlı, en az güçlü olan İsveç ve Danimarka kumpanyalarının, havayı diğerlerinden daha iyi kokladıklarını savunmaktadır.⁵²⁷ Eğer İngiltere bu yarışı kazandıysa, bunun nedeni kendi gücüne Hind'in muhteşem ağırlığını katmış olmasıdır. Plassey savaşı (1757) yalnızca Hind'in siyasal fethini mühürlemekle kalmamış, aynı zamanda bu ülkenin, alt kıtanın sahillerine yapışan ve bir yandan Kızıldeniz'e ve İran körfezine, diğer yandan da Endonezya-Filipinler adalarına, kısa bir süre sonra da Kanton'a kadar ulaşan ticari "nehirleri"nin fethini de vurgulamıştır. Hind tersaneleri yalnızca *country trade* ve özellikle de Çin yolculukları için bu kadar çok gemi, bu kadar çok *Indiamen* inşa etmekte değil midir? Furber'a göre⁵²⁸ 1780'de İngiliz bayrağıyla Hind'den Hind'e ticaret yapan filo 4.000 tondur ve 1790'da 25.000 tona ulaşmıştır! Sıçrama fiili durumda, görüldüğünden daha yavaştır, çünkü 1780 bir savaştır, Fransa ile Albion arasındaki sonuncu ciddi güç denemesinden bir öncekidir, ve İngiliz gemileri o sırada temkinli davranarak Portekiz, Danimarka veya İsveç bandırasıyla dolaşmaktadırlar. Barış geri geldiğinde maskelerini indirmişlerdir.

Aynı zamanda, Batavia'dan Kalküta'ya ani ve hızlı bir geçiş olmuştur. Canlı Ganj kentinin talihinin parlaması, V.O.C.'nin yarı uyku halinde olmasını uzaktan açıklamaktadır. Kalküta nasıl denk düşerse öyle, müthiş bir düzensizlik içinde, korkunç bir şekilde büyümektedir. Fransız seyyah ve maceracısı Modave kontu,⁵²⁹ buraya Warren Hastings'in valiliğinin başladığı sırada, 1773'te gelmiştir. Hem kentin gelişimini, hem de mutlak düzensizliğini kaydetmektedir. Kalküta, kanalları ve ipe çizilmiş caddeleriyle Batavia değildir. Ganj üzerinde rıhtım bile yoktur; "evler sahilde şuraya buraya dağılmışlar, bazılarının duvarlarını dalgalar yalıyor". Şehrin surları da yoktur. Saman damlı bambu kulübeler ormanının ortasında, İngilizler tarafından inşa edilen en fazlasından 500 ev vardır. Caddeler keçi yolları kadar çamurlu olup, bazen geniş olmakta, ama uç taraflarında engellerle kapatılmaktadırlar. Heryerde düzensizlik vardır: "bunun, sanki bu özgürlük düzen ve simetriyle uyumazmış gibi, İngiliz özgürlüğünün sonucu olduğu söylenmektedir".⁵³⁰ Fransızımız öfkeyle karışık bir şaşkınlık içinde, Kalküta'nın bir yabancı'nın üzerinde bıraktığı izlenimleri anlatmayı sürdürmektedir: "burayı dünyanın en güzel kentlerinden biri yapmak çok kolaydı; bu iş için düzenli bir plana uymak yeterliydi, öylesine ki İngilizlerin böylesine güzel bir konumun avantajlarını hiçe sayarak, herkese en garip zevklere uygun ve sapkın güdülere cevap veren tarzda inşaat yapma izni vermelerini anlamak mümkün değildir". 1689'da basit bir loca olan, 1702'de bir kale (Fort William) inşa edilen Kalküta'nın 1750'lere doğru henüz önemsiz bir kent olduğu doğrudur: başrahip Prévost'un aynı yıl yayınladığı *Seyahatnameler Derlemesi* kentin adını bile anmamaktadır. Modave kontu 1773'te burayı gördüğünde ise, kent mümkün tüm tüccar gruplarını barındırmaya başlamıştır, bir inşaat çılgınlığına kapılmış halde, tam gaz gelişmektedir; tahta buraya Ganj üzerinden yüzdürülerek veya Pegu denizinden gelmekte; tuğlalar yakın kırlarda yapılmaktadır; kiralılar rekor düzeylere tırmanmıştır. Daha şimdiden herhalde 300.000'lik bir nüfusa sahiptir, yüzyılın sonunda bu rakam iki katından daha fazlaya çıkacaktır. Gelişmesinden, hatta talihinden sorumlu olmadan büyümektedir. İngiliz burada hiç rahatsız olmamakta, kendini rahatsız eden kovmakta, uzaklaştırmaktadır. Hind'in diğer cephesindeki Bombay, bunun zıddı olarak bir özgürlük kutbu gibidir, burada şaşırtıcı başarıların fırsatını bulan Hind kapitalizminin rövanşı veya telâfisi gibidir.

SONUCA VARILABİLİR Mİ?

Bu uzun bölümün sunduğu Avrupa-olmayana ilişkin tablo tabii ki tam değildir.

Çin örneği üzerinde ve özellikle de, yalnızca Hollandalıların Formoza'yı 1662'de terketmeleriyle veya daha iyisi, adanın 1683'te Mançular tarafından fethiyle kesintiye uğrayan, ama XVIII. yüzyılda Kanton'un çok yönlü Avrupa ticaretine açılmasıyla yeniden başlayan, Fukien eyaletini işleyen merkezkaç süreç üzerinde uzun uzadıya durmak gerekirdi.

Leonard Blussé'nin parlak taslağına göre,⁵³¹ kendine kendi ölçeğinde ve kendi kurallarına uygun bir ekonomi-dünya kuran (1683'e kadar Kore, Riyu-Kiyu adaları, Formoza, izinli Çin *jonqueları* ve ayrıcalıklı ticaret ve Hollandalıların "vassal"i) Japonya'nın özel durumuna geri dönmek gerekirdi.

Hind üzerinde daha fazla durmak ve Mugal imparatorluğunun gerilemesinin güçlü nedenlerinden biri olarak, bu imparatorluğun birliğini çatlatan kentsel ekonomilerin XVIII. yüzyıldaki gelişmelerini gören J. C. Heesterman'ın⁵³² yeni açıklamalarına yer vermek gerekirdi.

Nihayet, Safeviler İran'ı hakkında anlamak, onun *command economy*'si, Hind, Orta Asya, hasım ve nefret edilen Türkiye, Moskof devleti ve çok uzaktaki Avrupa arasındaki zorunlu aracılık rolünü açıklamak gerekirdi.

Ama gerçek bir kitabın boyutlarına tek başına rahatlıkla ulaşacak olan bu tablo sahiden bütünü itibariyle sunulabilseydi, çabalarımızın ve sorularımızın sonuna gelmiş olur muyduk? Kesinlikle hayır. Avrupa ve Avrupa-olmayan hakkında, yani dünyanın bütünü hakkında sonuca varabilmek için geçerli ölçüler ve rakamlar gerekirdi. Esas olarak sorunları tasvir ettik, ortaya koyduk ve herhalde geçerli birkaç alt açıklama da getirdik. Ama Avrupa ile Avrupa-olmayan arasındaki esrarlı ilişkiler sorununu o kadar çözemedik. Çünkü nihayet, XIX. yüzyıldan önce dünyanın nüfusu ve hatta Eski rejim sürdükçe zenginliği itibariyle Avrupa'ya üste geldiği kuşku dışıdır; ama Avrupa'nın Napoléon'un düşüşünün ertesinde, İngiliz üstünlüğünün şafağının söktüğü sırada, sömürdüğü evrenden daha az zengin olduğu da kuşku dışıdır. Geriye bu üstün konumun nasıl yerleşik hale geldiğini ve özellikle de, daha sonra ilerlemesini nasıl sürdürebildiğini bilmek kalmaktadır. Çünkü bu ilerlemeyi sürdürmüştür.

Paul Bairoch'un tarihçilere bir kez daha sağladığı hizmet, sorunu istatistik terimleriyle doğru olarak ortaya koymak olmuştur. Bunu yaparken yalnızca benim konumuma ulaşmakla kalmamakta, aynı zamanda onu geçmektedir. Ama acaba haklı mıdır? Acaba biz haklı mıyız?

Cenevre'deki meslekdaşımızın kullandığı yöntemin ayrıntılarına ve dayanaklarına girmeyeceğim. Hatta açıklamayı kısaltmak için, girişimin bilimsel olarak oldukça iyi temellendirildiğini ve bu nedenle çok yaklaşık sonuçlarının (bunu ilk kabul eden ve bu konuda bizi uyaran kendisidir) kaale alınabilir olduklarını varsayacağım.

Seçilen gösterge *pro capite* gelir, "adam başına GSMH"dir, ve ülkeler arasındaki yarışın denetlenebilir olması için, düzeyler 1960 ABD doları ve fiyatları cinsinden hesaplanmışlardır. Böylece aşağıdaki gibi bir dizi elde edilmektedir: İngiltere (1700) 150-190; İngiltere'nin Amerikan kolonileri, geleceğin ABD'si (1740) 250-290; Fransa (1783-1790) 170-200; Hind (1800) 160-210 (ama 1900'de 140-180). Bu eserin provalarını düzelttiğim sırada bana ulaşan bu rakamlar, eski önermelerim ve hipotezlerim konusunda beni teyid etmektedirler. Japonya'nın 1750'de ulaştığı 160 düzeyi de

bizi şaşırtmamaktadır. Yalnızca Çin'e 1800 için atfedilen 228 rekor rakamın, bu yüksek düzeyin daha sonra düşecek olmasına rağmen (1950'de 170), bize şaşırtıcı gelmektedir.

Bizi en çok ilgilendiren konuya, eğer mümkünse iki blok arasındaki, yani ABD de dahil Avrupa ile Avrupa-olmayan arasındaki *senkronik* kıyaslamalara gelelim. Batı Avrupa 1800'de 213 düzeyine ulaşmıştır (Kuzey Amerika 266), burada şaşırtıcı bir şey yoktur; ama 200 civarında yer alan o dönemin "üçüncü dünya"sının üzerine ancak çıkabilmektedir. Ve bu nokta bizi biraz şaşırtmaktadır. Fiili durumda, en az şanslılar grubunun ortalamasını, Çin'e atfedilen (1800'de 228, 1860'ta 204) yüksek düzey yukarı çıkartmaktadır. Oysa bugün, 1976'da Batı Avrupa 2.325'e çıkmışken, yokuşu çıkmış olan Çin 369 ve üçüncü dünyanın bütünün 355'lik düzeyleriyle onun çok gerisinde kalmaktadırlar.

Paul Bairoch tarafından yapılan hesaplamaların ortaya çıkardığı şey, 1800'lerde Avrupa'nın her yerde parlak başarılar kazanmasına; Cook, La Pérouse ve Bougainville gibi kaptanların yönetimindeki gemilerinin Pasifik'i keşfetmelerine rağmen, bugün olduğu gibi dünyanın geri kalan ülkelerine devasa farklar atan bir zenginlik düzeyine ulaşmış olmanın uzağında kaldığıdır. Bugünün gelişmiş ülkelerinin (Batı Avrupa, SSCB, Kuzey Amerika, Japonya) toplam GSMH'ları 1750'de 35 milyar 1960 doları iken, dünyanın geri kalanındaki 120 milyar idi; 1860'ta bu rakamlar 115'e karşı 165 olmuştur; gelişmişlerin gelişmemişleri aşması ancak 1880-1900 arasında gerçekleşerek, 1880'deki 176'ya karşı 169'dan, 1900'de 290'a karşı 188'e geçilmiştir. Ama 1976'da yuvarlatılmış rakamlarla durum 3.000'e karşılık 1.000'dir.

Bu görüntü bizi Avrupa'nın (artı, onun gibi ayrıcalıklı olan ülkeler) ve dünyanın 1800 öncesindeki ve değeri müthiş artan sanayi devrimi sonrasındaki karşılıklı konumlarını farklı bir gözle görmeye zorlamaktadır. Avrupa'nın (herhalde teknik gelişmeden daha fazla toplumsal ve ekonomik yapılara ilişkin nedenlerden ötürü) İngiltere'nin peşi sıra, makina devrimini sürdürebilecek ölçüdeki yegâne bölge olduğunda kuşku yoktur. Ama bu devrim yalnızca bir gelişme aracından ibaret olmamıştır. Bu devrim uluslararası rekabetlerin tahribi ve bunlara egemen olunmasının bir aracı olmuştur. Avrupa endüstrisi mekanik hale gelirken, diğer ulusların geleneksel endüstrilerinin ayağını kaydırmıştır. Böylece meydana gelen uçurum, daha sonra yalnızca genişlemiştir. 1400 veya 1450'den 1850-1950'ye kadar olan dünya tarihinin görüntüsü, XV. yüzyıldan başlayarak birçok yüzyılı kapsamına alan bir dengesizliğin etkileriyle eski bir eşitsizliğe ait olan görüntüdür. Bu egemen çizgiye nazaran her şey ikincil kalmaktadır.

Bölüm 6

Endüstri Devrimi ve Büyüme

İngiltere’de 1750’li veya 1760’lı yıllara doğru başlayan veya ortaya çıkan endüstri devrimi, kendini aşırı karmaşık bir süreç olarak sunmaktadır. Yüzyıllar ve yüzyıllar önce başlamış olan bir “endüstrileşme”nin sona ermesi değil midir? Sürekli yenilenecek, bugün de etrafımızda varlığını sürdürmekte değil midir? Yeni bir çağın başlangıcı olarak tanımlandığından, gelecek çağlar uzun bir süre hâlâ ona ait olacaklardır. Ancak, ne kadar kitlesel, istilacı, yenileştirici olursa olsun, tek başına dünyanın tüm tarihi değildir ve olamaz.

Tek amaçları bu devrimi daha iyi tanımlamak ve eğer mümkünse onu gerçekten hakettiği yere oturtmak olan izleyen sahifelerde söylemek istediğim tam da budur.

Herkes hak ettiğini almalıdır: endüstri devrimi, buharın tahta çıkması, James Watt'ın (1736-1819) zaferidir. J. Reynolds tarafından yapılan bu portre onu makinesini tamamlamak üzere laboratuvarında uğraşırken göstermektedir.

BAZI YARARLI KARŞILAŞTIRMALAR

Bir ilk tanışma için bazı tanımlar ve bundan da fazlası, bazı ön karşılaştırmalar yararlı olacaktır. Bir yandan, endüstri devrimi İngiltere'deki başlangıcından itibaren bir dizi başka devrime can vermiştir ve bugün de gözlerimizin önünde tamamlanmamış bir halde, geleceğe doğru koşarak varlığını sürdürmektedir: bu süreklilik, İngiltere'deki harekete geçiş konusunda, geriye yönelik bir tanıklık getirmektedir. Öte yandan, İngiliz endüstri devriminden önce, insan toplumlarını ezelden beri etkilemiş olan endüstrileşme, gözlemimize az veya çok ileri gitmiş ve arkasından neyin geleceğini haber veren eski deneyleri sunmaktadır. Bunların hepsi de sonunda düşük yapmışlardır. Herhalde. Ama başarıyı daha iyi anlayabilmek için başarısızlığı sorgulamak daha iyi bir yoldur.

Devrim: Karmaşık ve İkircikli Bir Kelime

Astronomi bilginlerinin¹ dağarcığından, bir toplumun alt üst oluşu, yıkılışı anlamına gelmek üzere ödünç alınan *devrim* kelimesi ilk kez 1688'de İngiliz dilinde ortaya çıkmış olmalıdır.² 1845'te Friedrich Engels³ tarafından değil de, kuşkusuz 1837'de Fransız iktisatçı Adolphe Blanqui -kendinden çok daha ünlü olan devrimci Auguste Blanqui'nin kardeşi- tarafından⁴ yaratılmış olan, kullanışlı *endüstri devrimi* terimini bu anlamda olduğu kadar, yeniden inşa gibi tamamen ters bir anlamda da kabul etmek gerekmektedir. Aslında bu terim 1820'lere doğru bazı Fransız yazarlarının arasındaki tartışmalar sırasında da ortaya çıkmış olabilir.⁵ Terim tarihçiler arasında her halükârda ancak, Arnold Toynbee'nin Oxford'da 1880-1881'de verdiği derslerin, ölümünden üç yıl sonra, 1884'te öğrencileri tarafından *Lectures on the Industrial Revolution* adıyla yayınlanmasından sonra klasik hale gelmiştir.

Tarihçiler sıklıkla, ilk anlamı açısından şiddetli ve hızlı olaylara tahsis edilmesi gereken *devrim* kelimesini kötüye kullanmakla suçlanmaktadırlar. Fakat toplumsal olaylar söz konusu olduğunda, hızlı ile yavaş birbirinden ayırmak mümkün değildir. Nitekim, onu muhafaza eden ve onu kırmaya uğraşan, bilinçli veya bilinçsiz yıkıcı güçler arasında bölünmemiş hiçbir toplum yoktur ve bu için için süren ve uzun süreli olan bu çatışmanın içinde, devrimci patlamalar kısa ve sert volkanik dışavurumlardan ibarettirler. Bu devrimci sürece yaklaşıırken, sınır her zaman uzun ve kısa dönemi birbirlerine yaklaştırmak, bunların akrabalıklarını ve çözülmez bağımlılıklarını kabul etmek olacaktır. İngiltere'de XVIII. yüzyılın sonunda ortaya çıkan endüstri devrimi de bu kuralın dışına çıkmamaktadır. Bu durum hem bir canlı olaylar dizisi, hem de aşikâr bir şekilde yavaş bir süreçtir. Aynı anda iki kayıt sistemi üzerinde oynanan bir oyun.

Demek ki kısa zaman ile uzun zaman diyalektiği kendini dayatmaktadır. Örneğin W. W. Rostow'un açıklamasına göre,⁶ İngiliz ekonomisi kritik bir yatırım eşliğinin aşılmasına bağlı olarak, 1783-1802 arasında "kalkış"a geçmiş olmalıdır. S. Kuznets'in rakamların da desteğiyle itiraz ettiği⁷ bu açıklamadan geriye, her şeyden önce *take off*, uçuş pistinden havalanan uçağın kalkış görüntüsü kalmaktadır. Demek ki belli ve kısa bir olaya ilişkin bir görüntü. Ama uçağın, yani İngiltere'nin kalkmadan önce, kendini bir miktar inşa etmesi ve uçuş koşullarının önceden sağlanmaları gerekmiştir. Zaten bir toplum, Arthur Lewis'in iddia ettiği üzere,⁸ örneğin tasarruf oranının artmasından ötürü, tek bir darbeye "tavırlarını, kurumlarını ve tekniklerini" aynı anda dönüştüremez. Her zaman önceller, aşamalar ve zorunlu ön uyum sağlamalar olmuştur. Phyllis Deane İngiltere'de XVIII. yüzyılın sonundaki tüm yeniliklerin ve hatta süreksizliklerin, aynı anda hem geçmiş, hem şimdi, hem de gelecek olduğu "tarihsel bir *continuum*"un içinde yer aldığını, süreksizlikler ve kopuşların bu *continuum*'un içinde tekil veya belirleyici olay olma karakterlerini kaybettiklerini hatırlatırken haklıdır.⁹ David Landes'in endüstri devrimini, devrimci bir patlamaya ulaşan kritik bir kitlenin oluşumu olarak tasvir ederken kullandığı imge iyidir,¹⁰ ama bu kitlenin gerekli çeşitli unsurlardan oluşmak ve yavaş bir birikimin sonunda ortaya çıkmak zorunda olduğu açıktır. Akıl yürütmelerimizin dolambaçlarında, uzun zaman her seferinde kendine borçlu olunan şeyi talep etmektedir.

Böylece endüstri devrimi en azından ikilidir. Kelimenin olağan anlamında devrim olarak birbirini izleyen kısa zamanların göze görünür dönüşümlerini biriktirmektedir ve aynı zamanda da, göze görünmeyen, sessizce ve çoğu zaman farkına varılmadan gelişen çok uzun dönemli bir süreçtir; Claude Fohlen¹¹ sürekli'nin kaybı

konusunda Rostow'un tersine yerleşirken, bu konuda "mümkün olduğunca az devrimci" bir değişmeden söz edebilmiştir.

Öyleyse, eğer bizzat bu nisbeten patlamalı yollar sırasında (kabaca 1760'lardan itibaren diyelim), eğer bu başat olgu en ünlü tanıklardan hiçbirini şaşırtmadıysa, bunda garipsenecek bir yan yoktur. Adam Smith küçük Iskoç toplu iğne imalathanesi örneğiyle, geriye dönük vasat bir gözlemci olduğunu ortaya koymaktadır; oysa 1790 gibi oldukça geç bir tarihte ölmüştür. Ondan daha genç ve dolayısıyla mazur görülmesi daha da zor olan David Ricardo (1772-1823), teorik spekülasyonlarının içine makınayı şöylesine bir dahil etmektedir.¹² Ve Jean-Baptiste Say, 1828'de İngiliz "buhar arabaları"nı tasvir ettikten sonra, Fransızları sevindirecek bir şekilde, şöyle bir ekleme yapmaktadır: "fakat... hiçbir makina insanları ve malları büyük bir kentin kalabalığı ve karışıklığı içinde taşıma işini, en kötü atlar kadar bile yapamaz".¹³ Büyük adamlar -J.-B. Say'ın öyle olduğu varsayımıyla- her şeye rağmen, tehlikeli bir sanat olan ileriye yönelik tahminlerde bulunma alanında parlamak zorunda değillerdir. Ve Karl Marx'ı veya Max Weber'i veya hatta Werner Sombart'ı, uzun endüstrileşme sürecini ters anlamış -yani bizden farklı bir şekilde- olmakla itham etmekten daha kolay bir şey olamaz. Genelde çok adil olan T. S. Ashton'ın, Kroeber'in bir sözüne atıfta bulunarak,¹⁴ onlara yönelttiği hızlı suçlamayı çok haklı bulmuyorum.

Zaten günümüz tarihçileri, sayılamayacak kadar çok endüstri devrimi tarihçisi, yargılarına daha fazla güvenebilecek bir durumda mıdır? Bunlardan bazıları sürecin XVII. yüzyılın başından önce başladığını; başkaları 1688 Şanlı Devrim'inin belirleyici olduğunu düşünmekte; diğerleri de İngiltere'nin kökten dönüşümünü XVIII. yüzyılın ikinci yarısının ekonomik toparlanmasıyla çakıştırmaktadırlar... Ve herkes vurguyu tarımın, nüfusun, dış ticaretin, endüstri tekniğinin, kredi biçimlerinin üzerine vurmasına göre, kendi tarzında ikna edicidir. Fakat acaba endüstri devrimini bir sektörel modernleşmeler dizisi olarak mı, bir gelişme aşamaları silsilesi olarak mı, yoksa "gelişme" kelimesine mümkün tüm anlamları yükleyerek, bütünsel bir gelişme açısından mı görmek gerekir? Eğer XVIII. yüzyılın sonunda İngiliz gelişmesi geriye döndürülemez hale geldiyse, Rostow'un dediği gibi, İngiltere'nin "olağan hali" olduysa,¹⁵ bu kesinlikle şu veya bu tekil gelişmenin (tasarruf veya yatırım haddi de dahil) değil de, tersine bölünmez bir bütünün, her sektörün az veya çok eskiden ortaya çıkan ve zekânın veya rastlantının sonucu olarak diğer sektörlerin lehine ortaya koyduğu gelişmeyle meydana gelen karşılıklı bağlanımların ve karşılıklı serbestleşmelerin bütünüdür yarattığı bir olaydır. Nitekim "gerçek" bir büyüme (başkaları aslında gelişme diyeceklerdir, ama kelime önemli değildir) birçok büyümeyi tersine dönülemez bir şekilde birbirlerine bağlayan ve onları birbirlerinin desteğiyle yukarı doğru itenden başka bir şey olabilir mi?

Her Şeyden Önce Aşağı Doğru: Azgelişmiş Ülkeler

İngiliz endüstri devrimi, doğrudan kendinden türeyen ve bazen başarılı, bazen de başarısız olan bir dizi devrime kapı açmıştır. Kendi de, onunla aynı cinsten olan birkaç devrim tarafından öncelenmiştir; bu devrimlerin bazıları taslak halinde kalırken, bazıları da oldukça ciddi bir şekilde ileri gitmiş, ama hepsi de az çok uzun vadede düşük yapmışlardır. Böylece biri geçmişe, diğeri şimdiki zamana doğru olan iki bakış açısı açılmaktadır. Her ikisi de değerli karşılaştırmalı tarih kartına oynayarak konuya yanaşmanın bir yolu olan iki yolculuk dizisi.

Akış yönünün aşağısına doğru, İngiliz modelini hemen izleyen Avrupa veya ABD endüstri devrimlerinin modelini seçmeyeceğiz. Bugün henüz endüstrileşme yolunda olan üçüncü dünya bize tarihçilik mesleğinde nadir olan bir fırsat vererek; görülen, duyulan, elle dokunulmasının üzerinde çalışma olanağını sunmaktadır. Kuşkusuz görüntü parlak başarılarla ait değildir. Üçüncü dünya kabaca, son otuz, kırk veya elli yıl içinde hiç de sürekli bir gelişmeye tanık olmayacaktır. Çabaları ve öngörülleri çoğu zaman acı hayal kırıklıklarına ulaşmıştır. Deneylerindeki başarısızlığın veya yarı başarısızlığın nedenleri, acaba *a contrario* istisnai İngiliz başarısının koşullarına götürebilir mi?

Kuşkusuz iktisatçılar ve onlardan da fazlası tarihçiler bizi, geçmişini daha iyi anlayabilmek için şimdiden itibaren yapılan bu cins ekstrapolasyona karşı uyarmaktadır. Haklı olarak “endüstrileşmiş ülkeler tarafından eskiden kat’edilen yolun tavsiyesine dayalı taklid modelinin geçtiği”ni¹⁶ söylemektedirler. Bağlam tamamen değişmiştir ve bugünün şu veya bu üçüncü dünya ülkesinin endüstrileşmesini, Japon endüstrileşmesini önceleyen devletçi otoriterliğe veya III. George İngiltere’sinin kendiliğindenliğine göre yürütmek olanaksızdır. Kesniklikle. Ama eğer Ignacy Sachs’ın dediği gibi¹⁷ “gelişme bunalımı aynı zamanda bir gelişme teorisi bunalımı”ysa, XVIII. yüzyıl İngiltere’sininki de dahil bizatihi gelişme sürecinin kendisi, teorisinin hatasının nerde olduğu ve 1960’lı yılların heyecanlı plancılarının bu girişimin zorlukları konusunda neden bu kadar yanıldıkları sorulacak olursa, bu süreç daha da anlaşılır hale gelmez mi?

Her şeyden önce hiç tereddüt etmeden, başarıya ulaşan bir endüstri devriminin genel bir gelişme sürecini, yani “son çözümlemede ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel yapıların bir dönüşüm süreci olarak ortaya çıkan”¹⁸ bir süreci gerektirdiği cevabı verilecektir. Bir toplumun ve ekonominin tüm kalınlığı gündeme gelmiş bulunmakta ve bu kalınlık değişmeye eşlik etme, onu taşıma ve hatta bu değişmeye maruz kalma yeteneğine sahip olmalıdır. Nitekim kat’edilen yolun herhangi bir noktasında bir engellenmenin, bugün “darboğaz” adını verdiğimiz şeyin meydana gelmesi, makinanın arıza yapması ve hareketin kesilmesi için yeterlidir, hatta bu durumda bir gerileme bile olabilir. Bugün gecikmişliklerini kapatmaya çalışan ülkelerin sorumluları kendi zararlarına olan bu durumun farkına varmışlardır ve kalkınma stratejisi karmaşık olduğu kadar temkinli hale gelmiştir.

Örneğin Ignacy Sachs gibi uyanık bir iktisatçı hangi tavsiyelerde bulunabilir? Esas olarak *a priori* hiçbir planlama uygulamamak: bunu yapmak iyi değildir, çünkü her ekonomi, kuşkusuz biraraya gelebilen, ama bu işi kabaca yapabilen yapıların özel bir düzenlenişi olarak kendini sunmaktadır. Herhangi bir topluma ilişkin olarak, plancı belli bir hipotezden, hedef olarak benimsendiğini kabul ettiği bir büyüme hadinden (örneğin % 10) yola çıkmakla iyi edecektir ve daha sonra “hipotezin sonuçlarını” bir bir inceleyecektir. Böylece ulusal hasıladan ayrılmaya gereken yatırım payı; iç ve dış pazarın işlevinde olmak üzere, mümkün endüstri tipleri; gereken işgücünün nitelik ve miktarı (uzman veya değil); istihdam edilen işgücünün beslenmesi için gereken yiyecek maddelerinin piyasaya arzı; öngörülmesi gereken hammadde veya makina-alet ithalatındaki artış, yeni üretimin sonunda ödemeler dengesi ve dış ticaret üzerine yansımaları, birbiri ardına sıranmış olacaktır. Kabul edilen büyüme oranının başlangıçta amaçlı olarak “eğer gerçekten hedef olarak korunsaydı, meydana gelecek olan tüm darboğazları açığa çıkartacak kadar”¹⁹ yüksek bir noktadan seçilmiş olması ölçüsünde, yapılan sağlamalar, engelin hangi sektörlerde aşılamaz olduğunu işaret edeceklerdir. Bu durumda, ikinci aşamada “tüm düzeylerde değişkenler” yaratarak, sınırlı, ama ilke olarak hayata geçirilebilir nitelikte olan bir proje elde edilene kadar düzeltmeler yapılacaktır.²⁰

Sachs'ın eserinde yer alan örnekler, bugünün üçüncü dünyasında rastlanılan başlıca darboğazlara ilişkin somut bir fikir vermektedir: kalkınmanın etkilerini giderdiğinde nüfus artışı, nitelikli işgücü yetersizliği, iç piyasada olağan endüstri ürünlerine karşı olan talebin yetersizliğinden ötürü, lüks ve muhtemelen ihracata yönelik sektörlerde endüstrileşme eğilimi; nihayet hepsinden fazla olmak üzere, "tarımsal engel", köhne ve geniş ölçekte kendine yeterli bir düzeyde kalmış olan, ücretli kesimin artan istihdamının otomatik olarak ortaya çıkardığı tüketim artışını tahmin etmekte yetersiz kalan, hatta kendi sektöründeki nüfus fazlalığını bile doyurmayı her zaman başaramayarak bir işsizler proleteryasını kentlere doğru atan, nihayet çok fakir olduğundan ötürü ilkel endüstriyel ürünlere karşı olan talebini artırma yeteneğine sahip olmayan bir tarımdaki gıda arzının yetersizliği ve esnek olmaması. Bu en büyük güçlüklerle karşılaştırıldığında, sermaye ihtiyacı, tasarruf düzeyi, kredi fiyatı ve örgütlenmesi adeta ikincil kalmaktadırlar. Ama burada, XVIII. yüzyıl İngiltere'sinin, hatta daha XVII. yüzyıl İngiltere'sinin artık karşılaşmadığı tüm engelleri sıralayan bir tablo söz konusu değil midir?

Demek ki gelişmenin gerektirdiği şey, sektörlerarası bir uyumdur: sürükleyici bir sektör gelişirken, bir diğeri bütünü kilitlemek üzere hareketsiz kalmamaktadır. Böylece *ulusal pazar* kavramına ilişkin olarak önceden hissettiklerimize -tutarlık, genel dolaşım, belli bir *pro capite* gelir düzeyi gerektiren bir ulusal pazar- geri dönmüş oluyoruz. Kalkışa geçmekte çok yavaş olan Fransa'da (tutarlığı ancak demiryollarının tamamlanmasından sonra kazanılmış olacaktır), bugünün bazı azgelişmiş ülkelerindekiyle aynı olan bir cins dikotomi, uzun süre varolmamış mıdır? Fransa'da çok modern, zengin, ilerlemiş bir sektör; geri kalmış alanlarla, bunlardan birini ve Aveyron'un küçük ve vasat bir kolu olan Vére'i seyrüsefere uygun hale getirerek, onun harika ormanlarını mübadeleye açmayı uman bir "girişimci"nin, 1752 gibi ileri bir tarihte dediği gibi "karanlıklar ülkeleri"yle yan yana bulunmaktadır.²¹

Fakat ulusal pazarda oyuna yalnızca içsel gelişme koşulları katılmamaktadır. Günümüzde, devreye geç giren ülkelerin atılımını kilitleyen, görevleri otoriter bir şekilde paylaştığı ve dağıttığı haliyle, varolduğu haliyle uluslararası ekonomi değil midir? Bunlar bu eserin üzerinde uzun uzadıya durduğu gerçeklerdir. İngiltere devrimini, dünyanın merkezinde olduğu için, dünyanın merkezi olduğu için başarmıştır. Üçüncü dünya ülkeleri kendi devrimlerini arzulamakta, istemektedirler, ama onlar çevreler. Bu durumda, lisansını alarak kullandıkları ve toplumlarının ihtiyaçlarına her zaman tekabül etmeyen yeni teknikler de dahil; dışarıdan borç aldıkları sermayeler de dahil; denetleyemedikleri ulaşım da dahil; onları bazen alıcının insafına bırakan hammadde fazlaları da dahil, her şey onların aleyhine rol oynamaktadır. Ve bu nedenle şimdiki zamanın sunduğu manzara çok acıklıdır; endüstrileşme işte bu nedenden ötürü, zaten gelişmiş olduğu yerde gelişmekte ve azgelişmiş ülkelerle diğerleri arasındaki uçurum genişlemektedir. Fakat acaba içinde bulunduğumuz anda, bu güç ilişkilerinden itibaren harekete geçecek bir değişiklik mi olmaktadır? Petrol ve hammadde üreticisi ülkeler, çok düşük fiyatlardan endüstriyel üretim yapılmasına izin veren çok düşük ücretlerin geçerli olduğu fakir ülkeler, 1974'ten beri aşırı endüstrileşmiş ülkelere intikamlarını almaya mı başlamışlardır? Bunu yalnızca gelecek yılların tarihi belli edecektir. Üçüncü dünya gelişmek için, dünyanın bugünkü düzenini şu veya bu şekilde kırmaktan başka bir çareye sahip değildir.

Yukarı Doğru: Ölü Doğan Devrimler

Şimdiki zamanın başarısızlıkları bizi yararlı bir şekilde uyarmaktadırlar: her endüstri devrimi bir buluşma yeri, bir “bütün”, bir hareketler ailesi, bir “devam”dır. Ve İngiliz başarısından önce ortaya çıkmış hareketler olan, gözden geçireceğimiz öndevarimler, işte bu gerekli bütünlüğe bakarak anlam kazanmaktadırlar. Onların her zaman, bir veya birçok gerekli unsuru eksik kalmaktadır, öylesine ki bunlar birbirini ardına bir başarısızlık veya fırsat kaçırma tipolojisi oluşturmaktadırlar. Bazen parlak bir icat zihinsel bir ürün olarak çıkmakta, ama yararsız kalmaktadır: hiçbir kalkış gerçekleşmemektedir. Bazen bir kalkış olmaktadır: bir enerji devriminin, ani bir tarımsal veya zenaatsal gelişmenin, ticari bir şansın, bir nüfus artışının sayesinde, canlı bir ilerleme meydana gelmekte, motor hızlanıyorsa benzetmekte ve sonra koşu kesilmektedir. Nedenleri asla aynı olmayan bu ard arda gelen başarısızlıkları tek bir bakış açısı altında toplamaya hakkımız var mı? Bunlar en azından hareketleri itibariyle benzeşmektedirler: hızlı atılım, sonra arıza. Bunlar tam olmayan provalardır, ama provadırlar ve aşikâr kıyaslamalar adeta kendiliklerinden resmoldmektedirler.

Bütünsel sonuç kimseyi, her halükârda hiçbir iktisatçıyı şaşırtmayacaktır: bir endüstri devrimi, hatta daha geniş ölçekte söylenilebileceği üzere, herhangi bir üretim veya mübadele kanatlanması, *stricto sensu* yalnızca basit bir ekonomik süreç değildir, olamaz da. Kendi etrafını asla duvarlarla kapatmamış olan ekonomi, aynı anda hayatın tüm kesimlerinin üzerine açılmaktadır. Bunlar ona bağımlıdır, o bunlara bağımlıdır.

İskenderiye Mısır'ı

Fazlasıyla uzak, buna karşılık şaşırtıcı ilk örnek, Ptolemaios Mısır'ına ait olanıdır. Dolambaçlı yollardan geçmek üzere, burada duraklamak gerekir mi? İskenderiye'de MÖ 100-50 yılları arasında buhar,²² Denis Papin'den 17 veya 18 yüzyıl önce, gene de ortaya çıkmıştır. Heron adlı bir “mühendis”in o sıralarda, bir cins buhar türbini olan, bir oyuncak olan, ama bir tapınağın ağır kapısını uzaktan açıp kapatma olanağı veren bir mekanizmayı çalıştıran, *eolipile*'i icat etmiş olması az bir şey midir? Bu icat birçok diğerinin peşinden gelmiştir: emme basma tulumba, termometrenin atası sayılabilecek araçlar ve aslında pratik olmaktan daha çok teorik savaş makinaları olup, havayı sıkıştırıp bırakan veya devasa yayları harekete geçiren *theodolit*ler. Bu uzak çağlarda İskenderiye icatçı bir tutkunun tüm ışıklarıyla parlamaktadır. Zaten bir veya iki yüzyıldan beri birçok devrim orada ortalığı kasıp kavurmaktadır: kültür devrimi, ticari devrim, bilim devrimi (Euclides, astronomi bilgini Ptolemaios (Batalmyus), Eratosthenes), MÖ III. yüzyılın başında bu kentte yaşamışa benzeyen Dicearchos, “bir haritanın üzerinde Cebelitarık boğazından, Toros ve Himalaya dağlarının üzerinden geçerek, Pasifiğe kadar giden bir enlem hattını” çizen ilk coğrafyacı olmuştur.²³

Uzun Iskenderiye bahsini daha yakından incelemek bizi tabii ki, merkezi devletlerin (Mısır ve Suriye gibi) daha önceki Yunan polislerinin modelinin yerine geçtikleri Iskender fetihlerinden çıkma, ilginç Helenistik evren boyunca çok uzaklara götürecektir. İşte bize modern Avrupa'nın ilk adımlarını hatırlatan bir dönüşüm. Daha sonra defalarca tekrarlanacak bir farkına varış da kendini dayatmaktadır: icatlar grup halinde, salkım halinde, sanki herbiri diğerine dayanıyormuş veya daha doğrusu, belli bir toplum onların hepsini birden ileri itiyormuşçasına, diziler halinde ortaya çıkmaktadırlar.

Fakat entellektüel olarak ne kadar parlak olursa olsun, uzun Iskenderiye bahsi, bir gün icatları -ki bunların özelliği, aslında *teknik* uygulamaya yönelik olmaktır: hatta Iskenderiye III. yüzyılda bir Mühendis Okulu bile kurmuştu- herhangi bir endüstriyel üretim devrimi halinde ifadelerini bulamadan sona ermiştir. Bunun kabahati kuşkusuz her şeyden önce, antik dünyaya ihtiyacı olan ve kolaylıkla sömürülebilen tüm emek gücünü sağlamakta olan köleciliktir. Böylece ilkel, yatay su dolabı, yalnızca buğday kırma işine uyarlanmış olarak kalacak, yalnızca bu ağır ve gündelik işte kullanılacak, ve buhar yalnızca dahiyane oyuncaklarda kullanılacaktır, bir teknik tarihçisi, çünkü "o sıralarda bilinenden daha üst bir (enerji gücüne ihtiyaç duyulmamaktadır)"²⁴ demektedir. Demek ki Helenistik toplum "mühendisler"i marifetlerine karşı kayıtsız kalmıştır.

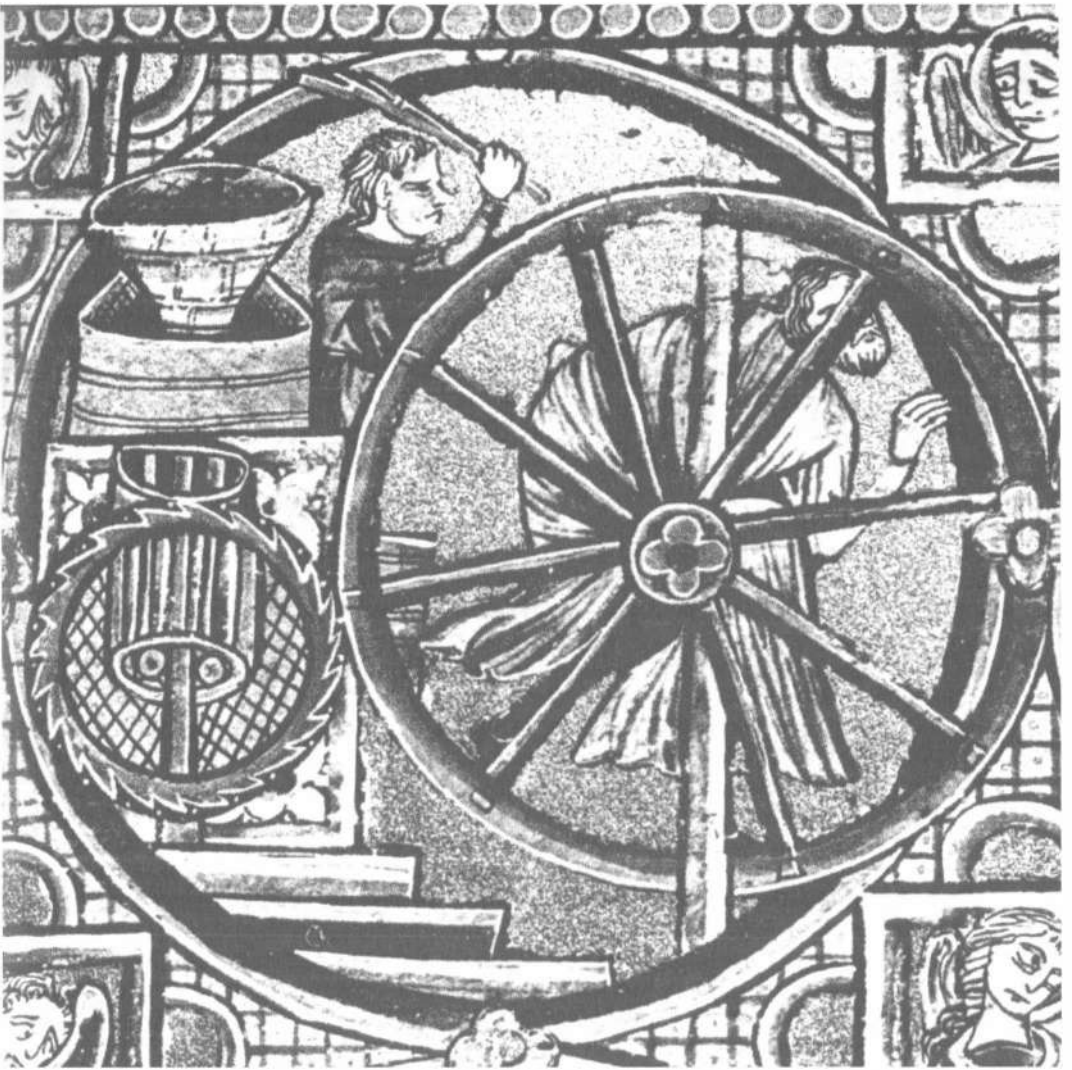
Ama bu icatların hemen arkasından gelen Roma fethinin de sorumlulukları olmamış mıdır? Helenistik toplum ve ekonomi yüzyıllardan beri dünyaya açılmışlardır, Roma ise bunun tersine kendini Akdeniz çerçevesine hapsedmiş ve Kartaca'yı yokederek; Yunanistan, Mısır ve Doğu'yu boyunduruk altına alarak, açıklara doğru olan çıkış noktalarını üç kere kapatmıştır. Actium savaşında (MÖ 31) eğer Antonius ve Cleopatra kazansalardı, her şey farklı mı olurdu? Başka bir ifadeyle, bir endüstri devrimi ancak açık bir ekonomi-dünyanın kalbinde mi mümkündür?

Avrupa'nın İlk Endüstri Devrimi:

XI., XII., XIII. Yüzyılların Atları ve Değirmenleri

Bu eserin birinci cildinde, omuz boyunduruğundan (Doğu'dan gelmiş ve hayvanın çekim gücünü artırmıştır), arpa tarlalarından (Edward Fox'a göre²⁵ Charlemagne ve ağır süvarinin gelişme dönemlerinde bunlar, canlı Avrupa'nın merkezini Kuzey'in nemli tahıl tarlalarına kaydırmıştır), tek başına bir tarım devrimi olan üçlü rotasyondan... uzun uzadıya söz ettim. Eskiden beri varolan su değirmenleriyle, yeni ortaya çıkan yel değirmenlerinden de söz ettim. Demek ki burada kısa olmaya hakkım var, üstelik bu "ilk" devrime ilişkin olarak, elimizin altında Jean Gimpel'in²⁶ canlı ve akıllı kitabı, Guy Blois'nın²⁷ kavgacı ve gürbüz kitabı ve aralarında Bayan E. M. Carus-Wilson'ın²⁸ (1941) klasik makalesinin de bulunduğu çok sayıda inceleme bulunmaktadır. İngiltere'de tokaçlama (XII. ve XIII. yüzyıllar arasında yaklaşık 150 tane), bıçkı, kâğıt, tahıl vb. değirmenlerinin geniş ölçekli yaygınlaşmasını ele alan ve *ilk endüstri devrimi* terimini ortaya atan Carus-Wilson olmuştur.²⁹

Bayan Carus-Wilson "tokaçlama işinin mekanik hale getirilmesi, XVIII. yüzyılda eğirme ve dokumanın mekanik hale gelmeleri kadar belirleyici bir olay olmuştur"³⁰ demektedir. Su dolapları tarafından hareket ettirilen ve o zamanın en yaygın endüstrilerinde -yünlü kumaş endüstrileri- tokaççı işçilerin ayaklarının yerini alan büyük tokaçlar, nihayetle ortalığı karıştırıcı ve devrimcidirler. Çoğunlukla ovalarda yer alan kentlerin yakınında, su nehirlerin ve dağ ile tepelerden düşen şelâlerin canlı

Bir XIII. yüzyıl Fransız Kitabı Mukaddesinde, Samson'un Dar Kafalılar tarafından döndürmeye mahkûm edildiği ve bu işi yaparken muhafızı tarafından kamçılandığı tahıl öğüten değirmen taşı, ilginç bir şekilde, o sırada modern olan bu değirmenin görüntüsüyle şaşırtıcı bir teknik ayrıntı lüksüyle birlikte tasvir edilmiştir. İç mekanizma titizlikle çizilerek, dikey hareketin yatay harekete aktarımı gösterilmiştir ve adamın döndürdüğü tekerlek aslında su akımıyla da döndürülebilirdi. Makinaya duyulan bu hayranlık, Roger Bacon'ın s. 475'de zikredilen sözleriyle yakınlaştırılabilir. (François Garnier tarafından 1220-1230'a doğru yapılan Kitabı Mukaddes, Vienne, Ulusal Kütüphane).

gücüne sahip değildir. Bunun sonucunda tokaçlama değirmenlerini, bazen vahşi de olan kırlara kurma ve tüccar müşterileri buralara getirme eğilimi doğmuştur. Kentlerin kıskançlıkla korunan zenaat ayrıcalığı böylece atlatılmış olmaktadır. Ve onlar da, kent surları içinde çalışan dokumacıların kumaşlarını dışarıda tokaçlattırmalarını engelleyerek, kendilerini savunmayı tabii ki denemişlerdir. Bristol kent yetkilileri 1346'da "hiçbir kişi bu kentin dışına, hiçbir şekilde tokaçlanacak kumaş çıkartamaz, raicloth denilen bu adamlara iş vermek, her parça kumaş için XV d. (denier) ceza

ödenmesine yol açar” diyerek, yasaklama getirmişlerdir.³¹ Bu durum “değirmen devrimi”nin İngiltere’de olduğu kadar, komşu adadan hiç de geri kalmayan Avrupa kıtası boyunca da yoluna devam etmesini engelleyememiştir.

Ama önemli olan, bu devrimin onunla eşanlı başka devrimlerin arasında yer almasıdır: köylüleri orman, bataklık, deniz ve nehir kıyılarının engeline karşı sık saf-lar halinde harekete geçiren ve üçlü rotasyonun atılımını teşvik eden güçlü bir tarım devrimi; gene aynı şekilde nüfus artışı tarafından itilen bir kent devrimi: kentler hiç-bir zaman birbirlerinin yakınında bu kadar gür bir şekilde büyümemişlerdir. Ve kente kır arasında net bir ayırım, bazen şiddetli olan bir “işbölümü” yerleşik hale gelmektedir; endüstriyel faaliyetleri ele geçiren kentler birikimin, gelişmenin sürükleyicileri haline gelmişlerdir bile, ve para kentlerde yeniden ortaya çıkmaktadır. Pazarlar, trafikler artmaktadır. Champagne fuarlarıyla birlikte Batı’ya ait bir ekonomik düzen önce taslak halinde ortaya çıkmakta, sonra da belirginleşmektedir. Akdeniz’de daha güçlü bir şekilde olmak üzere, denizyolları ve Doğu’ya giden yollar İtalyan kentleri tarafından yeniden fethedilmişlerdir. O olmazsa hiçbir büyümenin mümkün olmadığı, ekonomik mekânın genişletilmesi gerçekleşmektedir.

Ve Frederic C. Lane bu durumu açıklamak için, bütünsel gelişme anlamındaki *büyüme* kelimesini kullanmakta tereddüt etmemiştir.³² Ona göre, XII. ve XIII. yüzyıllarda örneğin Floransa veya Venedik’te sürekli bir büyüme olduğu tartışma dışıdır. İtalya’nın ekonomik-dünyanın merkezinde olduğu bir sırada başka türlü olabilir miydi? Hatta Wilhelm Abel X.-XIV. yüzyıllar arasında Batı’nın tümünün genelleşmiş bir kalkınma içinde olduğunu savunmaktadır. Kanıt: ücretler tahıl fiyatlarından daha hızlı artmaktadır. Abel “XIII. yüzyıl ve XIV. yüzyılın başlangıcı Avrupa’nın ilk endüstrileşmesine tanık olmuşlardır” diye yazmaktadır. “O tarihlerde kentler ile barındırdıkları zenaatsal ve ticari faaliyetler güçlü bir şekilde gelişmektedirler, bu gelişme herhalde dönemin tamamen teknik olan ilerlemesinden (ama bu ilerlemeler ele gelmektedir) daha çok, işbölümünün genelleşmesinden kaynaklanmaktadır... İşbölümü sayesinde emek üretkenliği artmaktadır ve artmakta olan bir nüfusa gerekli yiyecek maddelerini sağlama güçlüğüne çözmekle kalmayıp, bir de onu eskisinden daha iyi doyurma olanağını, muhtemelen bu artan üretkenlik sağlamaktadır. Buna benzer bir durum yalnızca XIX. yüzyıldaki “ikinci endüstrileşme” döneminde ortaya çıkabilmiştir ve bu kez bu oluşum tamamen başka bir boyutta gerçekleşmiştir”.³³

Bunun anlamı, tüm oranların korunması halinde, İngiliz endüstri devriminin ortaya çıkmasından önce, artık bir daha görülmeyecek olan, modern tarzda “sürekli bir gelişme”nin XI. yüzyıldan itibaren görüldüğüdür. “Bütünleyici” açıklamanın kendini mantıken dayatıyor olmasına şaşılmayacaktır. Nitekim, birbirlerine bağlı bir gelişmeler dizisi, üretimde olduğu kadar tarımsal, endüstriyel, ticari verimlilikte ve ticari piyasanın yayılmasında iş başında olmuştur. İlk ciddi uyanışına av olan bu Avrupa’da, hatta geniş soluklu başka bir gelişmenin işareti olarak, avukat, noter, hekim ve üniversite hocası sayısındaki artışla birlikte, “üçüncü sektör”ün canlı bir gelişimi de ortaya çıkmıştır.³⁴ Hatta noterlere ilişkin bazı rakamlar vermek bile mümkündür: Milano’da 1288’de yaklaşık 60.000’lik bir nüfusa karşılık, 1.500 kişidirler; Bologna’da 50 bine karşılık 1.059, Verona’da 1268’de 40 bin nüfus içinde 494; Floransa’da 1338’de 90 bin kişiye 500’dürler (ama Floransa özel bir durum oluşturmaktadır: toptan ticaret bu kentte öylesine düzenlenmiştir ki, muhasebe defterleri çoğu zaman noter hizmetlerini gerektirszileştirmektedirler). Ve öngörmenin mümkün olduğu üzere XIV. yüzyıl gerilemesiyle birlikte noterlerin nisbi sayısı azalmaktadır. Bu sayı XVIII. yüzyılda artacak, ama XIII. yüzyıldaki oranlara ulaşamayacaktır. Bunun nedeni herhalde, noterlerin Orta Çağdaki bu ilginç gelişmelerinin aynı zamanda hem ekonomik faaliyetlerin artışına, hem de bu uzak yüzyıllarda yaşayanların büyük çoğunluğunun

okumasız yazmasız olmalarından ötürü, okumuşların kalemlerine muhtaç olmaları olgusuna bağlanmaktadır.

Avrupa'nın bu muazzam ilerleyişi, XIV. ve XV. yüzyılların (kabaca 1350-1450) devasa gerilemesiyle birlikte çökmüştür. Aynı anda neden olduğu kadar herhalde sonuç da olan Kara Veba; ekonominin zayıflaması, buğday darlıkları ve 1315-1317 kıtlıkları,³⁵ bu salgını öncелеmiş ve onun sinsi görevini yerine getirmesini teşvik etmiştir. Demek Kara Veba, daha önce meydana gelmiş olan ve belâ ortaya çıktığında çoktan yavaşlamış, hatta arızaya geçmiş olan büyük atılımın yegâne mezar kazıcısı değildir.

Öyleyse, Avrupa'nın XVIII. İngiliz yüzyılından önce tanık olduğu en büyük zafer ve en büyük bozgun nasıl açıklanabilir? Gerçeğe en yakın olan açıklama, tarımsal üretimin ritmini izleyemediği bir nüfus artışının genişliğine ilişkin olanıdır. Toprakların çabuk tükenmesini telâfi edecek yöntem ve tekniklere sahip olmadan, verimlilik sınırlarının ötesine kadar ileri götürülen bu tarımın kaderinde azalan verimler vardır. Guy Blois'nın Doğu Normandiya örneğine dayandırılan kitabı, olgunun toplumsal veçhesini çözümlemektedir: feodalizmin içinde yer alan ve eski senyör/küçük köylü malik iki başlılığını kıran bir bunalım. Bu durumda yapısı bozulan, "kodu bozulan" toplum düzensiz savaşa, karışıklıklara açılmakta ve aynı anda hem yeni bir denge, hem de yeni bir kod aramaktadır ki, bu sonuçlara ancak senyörlük rejimini kurtaracak olan merkezi bir devletin yerleşik hale gelmesiyle ulaşılabilir.

Başka açıklamalar da kendilerini önermektedirler. Özellikle değirmenlerden kaynaklanan enerji devriminin öncelikle temas ettiği ülkelerin narinliği: Seine'den Zuydersee'ye, Alçak Ülkeler'den Londra havzasına kadar olan Kuzey Avrupa, Fransa ve İngiltere'nin oluşturduğu yeni merkezi ülkeler güçlü siyasal birimler halinde ortaya çıkmış olmakla birlikte, henüz komuta edilebilecek ekonomik birimler haline gelmemişlerdir: bunalım onları derinden etkileyecektir. Üstelik, Avrupa'nın bir an için kalbi olmuş olan Fransa, yüzyılın başında Champagne fuarlarının silinmesinden sonra, verimli ilişkilerin ve kapitalist erkenciliklerin dışında kalmıştır. Akdeniz kentleri, Kuzey'in yeni devletlerine yeniden üste geleceklerdir ve Roger Bacon'ın 1260'a doğru makinaya karşı sunduğu şaşırtıcı saygının tercümanı olduğu, o çok güzel güven de bir süre için ortadan yok olacaktır: Bacon "en büyük gemilerin kürekçilerle dolu olduklarından daha hızlı yol alabilmelerine ve tek bir kişi tarafından yönetilebilmelerine olanak verecek makinalar yapılabilir; hayvanların yardımı olmadan, inanılmaz hızlarda ilerleyecek makinalar yapılabilir; içlerinde bir insanın kuşlar gibi kanat çırpacağı... uçan makinaların yapılması mümkündür. Makinalar denizlerin ve nehirlerin dibine inilmesine olanak vereceklerdir"³⁶ diye yazmıştır.

Agricola ve Leonardo da Vinci Döneminde Taslağı Çizilen Bir Devrim

Bu sert ve uzun bunalımdan sonra Avrupa yeniden canlandığında, mübadelelerdeki atılım ve canlı, devrimci edalı bir gelişme, Alçak Ülkeler'i Almanya üzerinden İtalya'ya bağlayan eksen üzerinde ilerlemeye başlamıştır. Ve endüstriyel gelişmenin başını çeken, ticaretin ikincil alanı Almanya'dır. Bunun nedeni herhalde Almanya'nın kendini kuzey ve güneyden sınırlandıran iki egemen dünyaya karşı, uluslararası mübadelelere katılımını dayatmanın yolunun bu olmasıdır. Ama bu durumun esas nedeni Almanya'nın madencilik faaliyetlerindeki gelişmedir. 1470'li yıllardan itibaren Avrupa'nın geri kalanının önüne geçmiş olan Almanya'da, madencilik yalnızca erken ekonomik toparlanmanın kökeninde yer almamaktadır. Altın, gümüş, bakır, kalay, kobalt, demir gibi madenlerin çıkartılması bir dizi yeniliğe (bakır cevherine karışık

Kutna Hora gümüş madenini, o sıralar adet olduğu üzere, dikine bir kesitle temsil eden bir XV. yüzyıl minyatöründen ayrıntı. Beyaz elbiseli usta işçiler, iniş merdivenleri, çıkış çıkınları. Minyatürün burada iktibas etmediğimiz kısmında, daha o sırada bile çok modern olan alet-edevat (Almanlar o sıralarda madencilik tekniklerinin efendileridir): atla çalıştırılan çıkırıklar, su tahliyesi ve kovalandırma sistemleri. Viyana, Osterreiche Nationalbibliothek.

olan gümüşü ayırmak için kurşun kullanılması gibi) ve filtraj sularının pompalanması ve cevherin yukarı çıkartılması için kullanılan, o devir için devasa mekanizmaların devreye sokulmasına yol açmıştır. Agrucola'nın kitabındaki gravürlerin muhteşem bir görüntüsünü verdikleri akılcı bir teknoloji gelişmektedir.

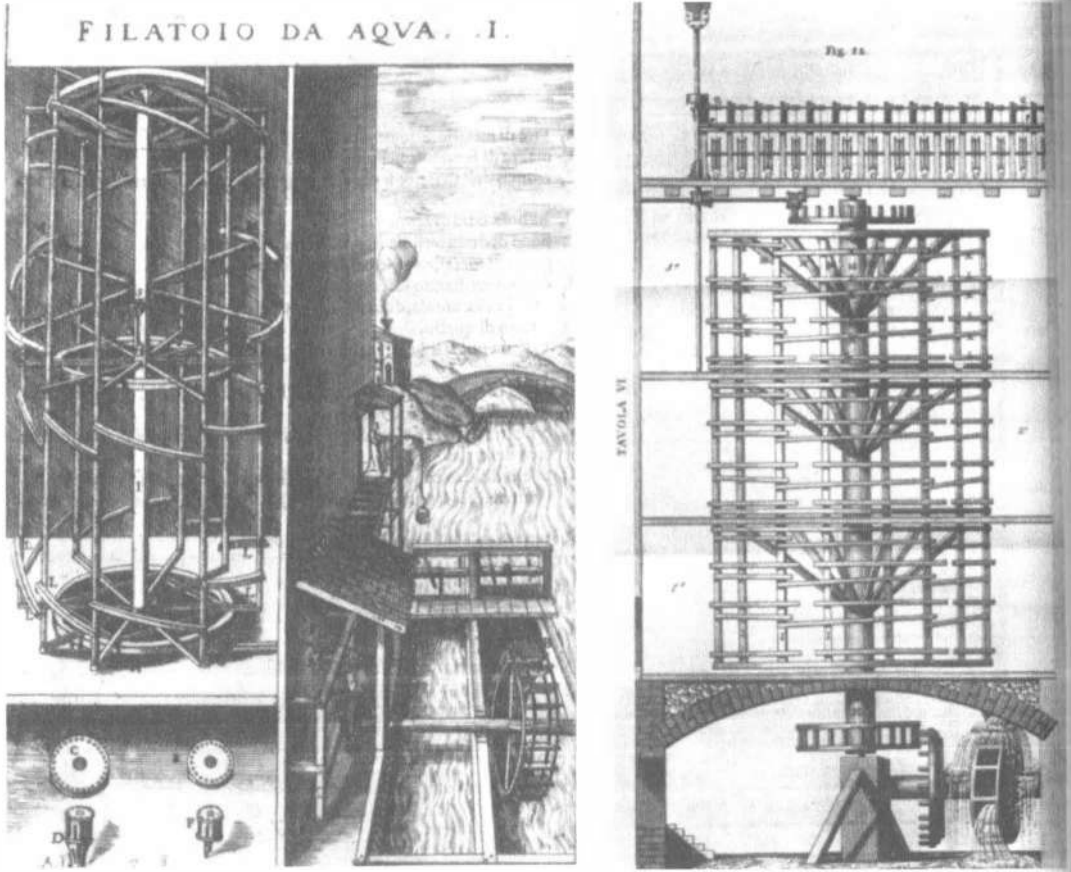
İngiltere'nin kopya çekeceği bu gerçekleştirmelerde, endüstri devrimi olacak şeyin gerçek başlangıcını görmek çekici değil midir?³⁷ Zaten madencilik alanındaki atılım Alman ekonomisinin tüm alanlarını harekete geçirmektedir: *barchent* (pazen), yünlü, dericilik, çeşitli metalürjiler, teneke, demir tel, kâğıt, yeni silahlar... Ticaret büyük kredi ağları yaratmakta ve *Magna Societas* gibi³⁸ büyük uluslararası şirketler örgütlenmektedir. Kentsel zenaatlar gelişmektedir: 1496'da Kolonya'da 42 lonca; Lübeck'te 50; Main-üzeri-Fränkfurt'ta 28 tane vardır.³⁹ Ulaşım canlanmakta, modernleşmekte, güçlü kumpanyalar taşımacılık alanında uzmanlaşmaktadır. Ve Doğu Akdeniz ticaretinin efendisi Venedik gümüşe olan ihtiyacından ötürü, Yukarı Almanya ile ayrıcalıklı ticari ilişkiler kurmaktadır. Alman kentleri, hangi sektör söz konusu olursa olsun, yarım yüzyıl boyunca inkârı mümkün olmayan bir şekilde, canlı bir gelişim halindeki bir ekonominin görüntüsünü sunmuşlardır.

Fakat 1535 yılı civarında, John Nefin ortaya koyduğu üzere, Amerikan gümüşü Alman madenlerinin gümüşüyle olan rekabette üste geldiğinde, her şey durmuş veya durmaya başlamıştır; bu aynı zamanda, 1550'lere doğru Anvers'in önceliğinin de yavaşladığı dönemdir. Alman ekonomisinin zayıflığı bağımlı olmasına, Avrupa ekonomisinin gerçek merkezleri olan Venedik ve Anvers'in ihtiyaçları doğrultusunda örgütlenmiş olmasına bağlı değil midir? Tüm hesaplar yapıldıktan sonra, Fuggerler yüzyılı Anvers yüzyılı olmuştur.

İtalya'da aşağı yukarı Francesco Sforza'nın Milano'da iktidarı ele geçirdiği sırada (1450) daha çarpıcı bir başarının taslağı çizilmiştir. Daha çarpıcıdır çünkü öncesinde bir dizi örnek devrim yer almaktadır. İlki, yükselişi XVI. yüzyılın ortasına kadar sürecek olan bir nüfus devrimidir. XV. yüzyılın başından itibaren harekete geçen ikincisi ise, küçük çaplı, ama daha şimdiden modern merkezi devletlerin doğuşudur: hatta İtalyan birliği bile, bir an için gündeme gelmiştir. Bitirmek üzere, Lombardiya'nın kanallarla kesilen ovalarında kapitalist biçimli bir tarım devrimi. Bunların hepsi de genel bilimsel ve teknik icat iklimi içinde gerçekleşmiştir: bu, yüzlerce İtalyanın Leonardo da Vinci'nin tutkularını paylaşarak, defterlerini her derde deva makina projelerinin çizimleriyle doldurdukları dönemdir.

Milano o sıralar kendine özgü bir tarih yaşamıştır. XIV. ve XV. yüzyılların müthiş bunalımından kurtulduğu için (Zanghieri bunun tarımın ilerlemişliğinden ötürü olduğunu düşünmektedir), dikkat çekici bir imalat atılımına sahne olmuştur. Yünlü kumaşlar, altın ve gümüş işlemeli kumaşlar, silahlar, kentin XIV. yüzyılın başındaki en büyük faaliyet alanını oluşturmuş olan pazenin yerine geçmektedirler. Böylece, Cenevre ve Châlon-sur-Saône fuarlarına, Dijon ve Paris gibi kentlere, Alçak Ülkeler'e bağlı olan geniş bir ticari hareketin içine girmiştir.⁴⁰ Kent aynı zamanda kendi kırlarının kapitalist fethini de tamamlarken, bu işi toprakların büyük malikâneler halinde toplulaştırılması, sulanan otlaklar yaratılması, hayvancılık, hem sulama, hem de ulaşım için kullanılan kanal kazılması, pirinç gibi yeni ürünlerin devreye sokulması ve hatta nadasız tahıllar ve otçul bitkilerin rotasyonuyla çoğu zaman ortadan kalkması yoluyla gerçekleştirilmiştir. Alçak Ülkeler'in *daha sonra* tanık olacağı ve daha da sonra, bilinen sonuçlarıyla birlikte İngiltere'ye aktarılacak olan *high farming*, fiili olarak Lombardiya'da başlamış olmaktadır.⁴¹

Buna bağlı olarak, rehberimiz Renato Zanghieri şu soruyu sormaktadır: Milano ve Lombardiya kırlarının ve endüstrilerinin bu güçlü değişimi neden bir endüstri devrimine yol açmadan kısa devre yapmıştır? Ne dönemin tekniği, ne de enerji kaynaklarının düşüklüğü yeterli açıklamalara benzemektedirler. "İngiliz devrimi de daha

İtalya'da makinacılığın erkenciliği: biri 1607 (solda), diğeri 1833 (sağda) tarihli olan Bologna tarzı filatoio yapmaya dair iki şema. Organsin, dokumada çözgü ipliği olarak kullanmak üzere, ikili, üçlü, dörtlü ipek ipliklerinin bükülerek, saçaklandırılmasıdır. İngiltere'de 1716-1717'de kurulan ilk değirmen, "İngiltere'de varolan ilk gerçek fabrika" İngilizlerin İtalya'da 2 yıl sürdürdükleri endüstri casusluğundan sonra kopya edilmiştir. XVII. yüzyılın başında, vatani olan Bologna'dakinin adeta tamamen aynı olarak işlemektedir (bkz. C. Poni'nin çalışmaları). Tamamen otomatik olan (işçiler sadece gözetim yapmakta ve kopan iplikleri bağlamaktadırlar) makina fener denilen (alttaki şema) ve bir su dolabı tarafından hareket ettirilen, dönem bir iç kısımdan, iğler, makaralar ve iplik çıkırıklarından oluşmaktadır... Eğer endüstri devriminin tek nedeni makinalaşma olsaydı, İtalya İngiltere'yi öncelerdi. Sağda 1833 filatoio'su Kaynak, (P. Negri, Manuale pratico per la stima delle case e degli opisizi idrauliti, Bologna, 1833.)

XVI. yüzyılda el altında olan teknik ve bilimsel gelişmelere bağımlı olmamış mıdır?"⁴² Hatta Carlo Poni, İtalya'da ipeği kozadan çıkartmak, eğirmek ve makaraya sarmak için kullanılan hidrolik makinelerin birçok mekanizma katı ve bobin sıralarıyla birlikte çok geliştirildiğini ve bütün bunların tek bir su dolabıyla çalıştırıldığını hayretle keşfetmiştir.⁴³ L. White, Avrupa'nın, izleyen dört yüzyıl esnasında ihtiyaçla-

rın dayatmasıyla peyderpey devreye sokulacak olan (elektriğe varana kadar) tüm mekanik sistemler yelpazesini, daha Leonarda da Vinci'den önce ortaya çıkardığını iddia etmektedir.⁴⁴ İyi bir formül halinde dediğine göre, çünkü “yeni bir icat ancak bir kapı açar, kimseyi içine girmeye zorlamaz”.⁴⁵ Evet ama, Milano’da biraraya getirilmiş olan istisnai koşullar bu zorlamayı, bu ihtiyacı neden yaratmamışlardır? Milano atılımı hızlanmak yerine, neden yere düşmüştür?

Varolan tarihsel veriler, elde kanıt cevap vermeye izin vermemektedirler. Kariyelere mahkûm kalınmaktadır. Öncelikle, Milano’nun kullanabileceği geniş bir ulusal pazar yoktur. Sonra, ilk spekülasyonların zamanının geçmesiyle, toprak kârları azalmıştır. Eğer Gino Barbieri⁴⁶ ve Gemma Miani’ye inanılacak olursa, endüstri girişimcilerinin başarısı, bir cins orta sınıf olan küçük kapitalistlere aittir. Ama acaba bu bir kanıt mıdır? Pamuk devriminin ilk girişimcileri de çoğu zaman küçük insanlar olmuşlardır. Öyleyse Milano’nun mutsuzluğu özellikle Venedik’e çok yakın olması ve onun egemen konumunun çok uzağında kalması değil midir? Denize ve uluslararası ihracata geniş ölçüde açılan, hareketlerinde ve risklerinde serbest olan bir liman olmamasında değil midir? Başarısızlığı belki de, bir endüstri devriminin bütüncül bir hareket olarak, ekonominin çeşitli sektörlerinin uyumlu gelişmesiyle yalnızca içeriden inşa edilemeyeceğinin bir kanıtıdır, bu devrim aynı zamanda, *sine qua non* bir koşul olarak, dış pazarlara egemen olunmasına da dayanmaktadır. Daha önce de gördüğümüz üzere, piyasa Venedik tarafından ve onunla birlikte İspanya yönünde de Cenova tarafından ele geçirilmiş durumdadır.

John U. Nef ve

İlk İngiliz Devrimi, 1560-1640

İngiltere’de 1540-1640 arasında ortaya çıkan atılım, Almanya ve İtalya’daki öncellerinden çok daha net ve yoğun olmuştur. Britanya adaları XVI. yüzyılın ortasına doğru, endüstriyel açıdan henüz İtalya, İspanya, Alçak Ülkeler, Almanya ve Fransa’nın çok gerisindedir. Bundan bir yüzyıl sonra, durum mucizevi bir şekilde, tamamen tersine dönmüştür ve değişimin ritmi o kadar hızlı olmuştur ki, bunun eşdeğeri ancak XVIII. yüzyılın sonuyla XIX. yüzyılın başında, endüstri devriminin tam ortasında ortaya çıkabilecektir. İngiltere iç savaş (1642) arefesinde Avrupa’nın bir numaralı endüstriyel gücü olmuştur ve öyle kalacaktır. John U. Nef,⁴⁷ 1934’te sansasyon yaratan ve o zamandan beri açıklayıcı gücünden hiçbir şey kaybetmeyen bir makalesinde, işte İngiltere’nin bu “ilk endüstri devrimi”ni aydınlatmıştır.

Ama İngiltere nasıl oldu da çağın büyük icatlarını -yüksek fırınları ve derinlerde yapılan madencilğin çeşitli araçlarını düşünüyorum: galeriler, havalandırma sistemleri, filtraj suları boşaltan tulumbalar, yükseltici makineler- ödünç almışken, bu teknikler ona bu amaçla getirilen Alman madenciler tarafından öğretilmişken, öne çıkabilmiştir? Daha gelişmiş ülkelerin -Almanya, Alçak Ülkeler, ama aynı zamanda İtalya (cam endüstrisi) ve Fransa (yünlü ve ipekli dokuma)- zenaatkâr ve işçileri İngiltere’ye, onun için yeni olan bir dizi endüstrinin kurulması için gereken teknik ve becerileri getirmişlerken, bu iş nasıl olabilmıştır: kâğıt değirmenleri, barut değirmenleri, cam imalathaneleri, cam dökümhaneleri, top dökümhaneleri, şap ve çinko tuzu imalathaneleri, şeker tasfiyehaneleri, güherçile imalatı vb...?

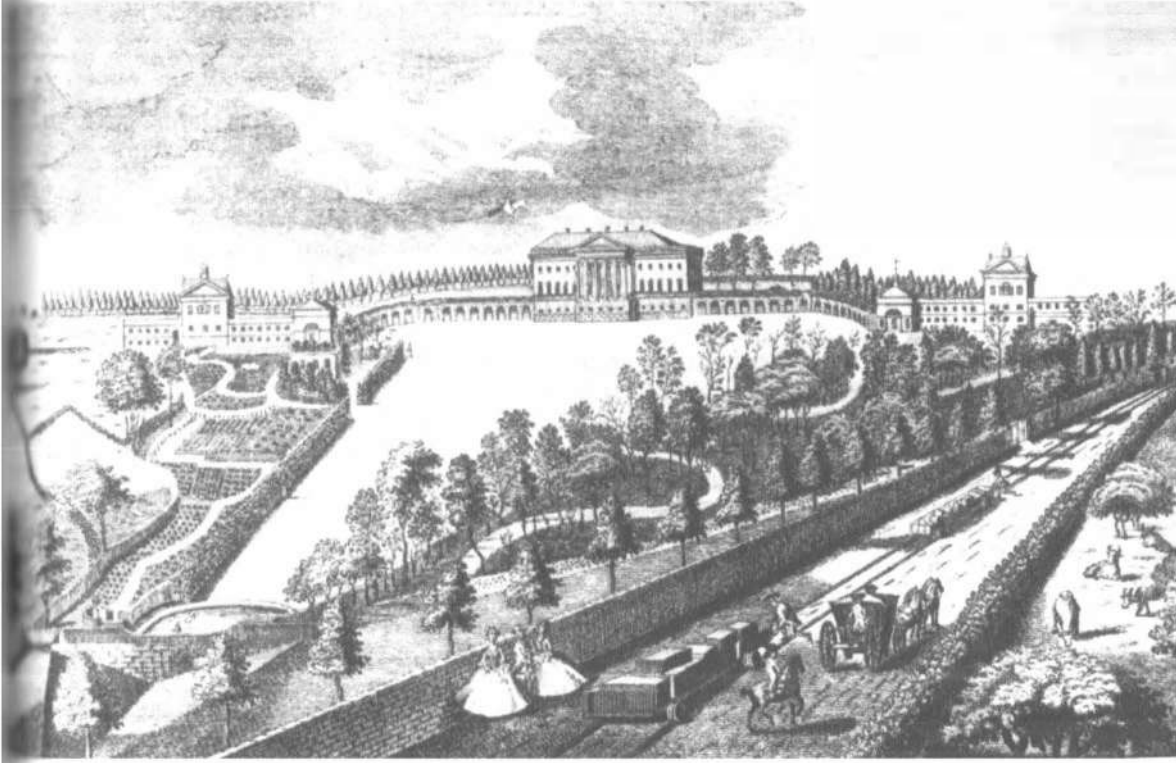
Şaşırtıcı nokta, İngiltere bunları ülkesine yerleştirirken, onlara o zamana kadar görülmedik bir genişlik getirmiştir: işletmelerin büyümesi, binaların boyutlarının artması, onlara, bazen de yüzlere ulaşmak üzere işçi mevcutlarının artması, o sıralarda bir işçinin yıllık ücretinin yalnızca beş lira olmasına karşılık, binlerce liraya ula-

şan yatırımların (nisbi) azameti; bütün bunlar gerçekten yenidir ve İngiliz endüstrisi-ni işleyen atılımın genişliğini işaret etmektedirler.

Öte yandan, bu devrimin bu kez tamamen yerli olan belirleyici çizgisi, İngiliz ekonomisinin başlıca unsuru haline gelmiş olan kömürün artan kullanımıdır. Bu bilinçli bir tercihin sonucu değildir, ama açık bir eksikliği kapattığı için bu yola gidilmiştir. Büyük Britanya’da odun kıtlası, XVI. yüzyılın ortasında çok yüksek fiyatlara çıkmıştır; bu kıtlık ve bu pahalılık kömüre başvurmayı zorunlu kılmıştır. Aynı şekilde, su dolaplarının üzerine yöneltmek üzere kanal açılmasını gerektiren çok yavaş akan nehirler, hareket kaynağı olarak suyu kıta Avrupa’sındakinden daha pahalıya maletmektedir ve bu durum daha sonra, en azından J. U. Nef’in savunduğuna göre, buhara yönelik araştırmaları teşvik edecektir.

Demek ki İngiltere (Alçak Ülkeler veya Fransa’nın tersine), Newcastle ve çok sayıdaki yerel yataktan itibaren, geniş bir kömür kullanımına yönelmektedir. Köylülerin yarı zamanlı ve yalnızca yüzeyde çalıştıkları madenler, artık sürekli bir çalışmaya tanık olmaktadır; kuyular 40-100 m. derinliğe kadar inmektedir. 1560’a doğru 35.000 ton olan üretim, XVII. yüzyılın başında 200.000 tona ulaşmıştır.⁴⁸ Ray üzerinde giden vagonlar maden kömürünü yükleme noktalarına kadar getirmektedirler: sayıları giderek artan, bu işte uzmanlaşmış tekneler kömürü İngiltere’nin her yerine ve hatta yüzyılın sonunda Avrupa’ya götürmektedirler. Kömür ulusal bir zenginlik haline gelmiştir bile. Bir İngiliz şair 1650’de “*England’s a perfect world, hath Indies too/Correct your maps, Newcastle is Peru*” diye ilân etmektedir.⁴⁹ Odun kömürünün yerine taş kömürünün geçmesi yalnızca ev ocaklarının ısıtılmasına ve Londra’nın sinsi bir dumanla kaplanmasına yol açmamaktadır. Kendini, sonunda yeni enerjiye uyum sağlamak, o zamana kadar görülmedik çözümler bulmak -özellikle yeni yakıtın sülfürlü alevlerinde işlenecek maddeleri güvenceye almak için- zorunda kalan endüstriye sunmaktadır. Kömür, cam, bira, tuğla, şap, şeker, tuz -deniz suyunun buharlaştırılmasıyla elde edilmektedir- imalatına yavaş yavaş sokulmaktadır. Her seferinde emek gücü ve zorunlu olarak sermaye yoğunlaşması olmaktadır. Manüfaktür geniş atelyelere ve bazen ne gece, ne de gündüz kesilen şamatasıyla; zenaatkârlığa alışkın bir dünyada, sayıları ve çoğu zaman da niteliksiz olmalarıyla insanları şaşırtan işçi kitleleriyle doğmaktadır. I. James tarafından kurulan “şaphane”lerden, Yorkshire kıyısında bulunanlardan (bunlardan herbiri düzenli olarak altmış kadar işçi istihdam etmektedir) birinin yöneticisi 1619’da⁵⁰ şap imalatının bir “deli işi” olduğunu ve “ne bir kişi, ne de birkaç kişi tarafından” yapılamayacağını, “işlerine ne sadık, ne de özen gösteren, en düşük düzeyden kalabalık bir insan grubu” tarafından yapılabileceğini açıklamaktadır.

Demek ki İngiltere, işletmelerini büyütürken, kömürü artan miktarlarda kullanarak, endüstri alanında yenilik yapmıştır. Ama endüstriyi ileri iten ve muhtemelen yenileşmeyi uyaran husus, iç pazarın birbirine eklenen iki nedenden ötürü, güçlü bir şekilde büyümesidir. Önce, XVI. yüzyıl boyunca % 60’a vardığı tahmin edilen önemli bir nüfus artışı.⁵¹ Sonra köylülerin çoğunu endüstriyel ürün tüketicisi haline getiren, tarımsal gelirlerdeki önemli bir artış. Sayısı artan ve üstelik göze görünür bir şekilde kalabalıklaşan kentlerin talebi karşısında, tarım üretimini çeşitli yollardan artırmaktadır: boş alanların ekime açılması, ortak alanların veya otlakların çitlenmesi, tarımsal uzmanlaşma, ama bütün bunların gerçekleşmesi sırasında, toprağın verimliliğini ve üretkenliğini artırmaya yönelik devrimci yöntemlerin müdahalesi olmamıştır. Bunlar ancak 1640’tan sonra ortaya çıkacak ve 1690’a kadar yalnızca minik adımlarla ilerleyecektir.⁵² Bu nedenden ötürü tarımsal üretim, nüfus artışından geri kalmakta-

Bir "İngiliz" demiryolunun en eski temsillerinden biri: Ralph Allen (1694-1764) tarafından yapılan bu demiryolu, yakındaki ocaklardan Bath kentine kadar (yer çekimi sayesinde) taş bloklarının taşınmasına yarıyordu. Taşlar kentten Avon nehrine götürülmektedirler. Arkada, R. Allen'in muhteşem konutu Prior Park. Soylular ve kibarlar olayı seyretmişler.

dır; zaten tarımsal fiyatların bütünsel olarak, endüstriyel fiyatlardan hızlı artması bunu kanıtlamaktadır.⁵³ Bunun sonucunda kırların refahı artmaktadır. *Great rebuilding* dönemi söz konusudur, köylü evleri yeniden yapılmakta, büyümekte, iyileştirilmekte, katlar ambarların yerine geçmekte, pencerelere cam takılmakta, ocaklar kömüre uygun hale getirilmektedir: tereke kayıtları mobilya, çamaşır, duvar kaplaması, kalay sofrta takımı konularında yeni bir bolluğu işaret etmektedirler. Bu iç talep endüstriyi, ticareti, ithalatı kesinlikle teşvik etmiştir.

Ama ne kadar teşvikçi olursa olsun, bu canlı hareket her şeyi arkasından sürükleyememektedir. Ayak sürüyenler arasında önemli sektörler bile bulunmaktadır.

Örneğin metalürji alanında yalnızca *blast furnace*, büyük yakıt tüketicisi olan Alman modeli modern yüksek fırın tüm *bloomiers*'i, yani bazıları 1650'de hâlâ işle-

mekte olan eski tarz fırınları ortadan silememekle kalmamıştır, bir de odun kömürü kullanmaya devam etmektedir. Kok ile işleyen ilk yüksek fırın ancak 1709'da ortaya çıkacak ve kırk yıl kadar bir süre tek olarak kalacaktır. Bu, T. S. Ashton ve birkaç başkasının birçok açıklama getirdiği bir anormalliktir, ama Charles Hyde'in yakın tarihli bir kitaptaki açıklaması bana tartışmasız nitelikte olarak gözükmektedir:⁵⁴ eğer kok odun kömürüne ancak 1750'lere doğru üste gelebildiyse, bunun nedeni üretimin maliyetinin o tarihe kadar sonuncusunun lehine olmasıdır.⁵⁵ Üstelik İngiliz metalürji üretimi uzun süre vasat, kokun benimsenmesinden sonra bile miktar ve nitelik olarak Rus, İsveç ve Fransız üretimlerinden düşük düzeyde kalmıştır.⁵⁶ Ve eğer küçük metalürji (bıçakçılık, çivicilik, alet imalatı vs.) XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sürekli büyüdüyse, bunun nedeni İsveç'ten ithal edilen çeliği işlemesidir.

Ayak sürüten başka bir sektör de, onu güç dönüşümlere zorlayan uzun bir dış talep bunalımıyla karşılaşan ve üretim düzeyi 1560'tan XVII. yüzyılın sonuna kadar hemen hemen sabit kalan yünlü dokuma endüstrisidir.⁵⁷ Geniş ölçekte kırsal ve manüfaktüre düşük boyutta geçebilmiş olan bu endüstri, giderek daha büyük boyutta olmak üzere *putting out system*'in eline geçmiştir. Oysa İngiliz ihracatının XVI. yüzyılda % 90'ını, 1660'ta % 75'ini ve yüzyılın sonunda % 50'sini tek başına meydana getiren bu endüstridir.⁵⁸

Ama bu güçlükler, İngiltere'de 1640'tan sonra ortaya çıkan ekonomik durgunluğa açıklayamazlar. İngiltere gerilememekte, ama artık ilerlememektedir. Nüfus artık artmamakta, tarım daha fazla ve daha iyi üretmekte, geleceğe yatırım yapmaktadır, ama gelirleri fiyatlarla birlikte düşmüştür; endüstri hâlâ çalışmakta, ama hiç değilse 1680'lere kadar hiçbir yenileşme yapmamaktadır.⁵⁹ Eğer yalnızca İngiltere söz konusu olsaydı, 1642'de başlayan ve büyük boyutlu bir duraklama olan iç savaşın etkisinin altı çizilirdi; henüz yetersiz olan iç pazarı, komşu Hollanda'nın önderliğinin tartışmasız olduğu Avrupa ekonomi-dünyası içindeki kötü veya nisbeten kötü konumu gündeme getirilirdi. Ama İngiltere bu konumda tek başına değildir: onunla birlikte ilerlemiş olan Kuzey ülkeleri ona eşlik etmekte ve onunla aynı anda gerilemektedirler. "XVII. yüzyıl bunalımı" az veya çok erken olmak üzere, rolünü her yerde oynamıştır.

Ancak, İngiltere'ye geri dönmek üzere, bizzat J. U. Nef'in teşhisine göre endüstriyel ilerleme bu ülkede 1642'den sonra kesinlikle durduysa da, yok olmamıştır ve bir gerileme meydana gelmemiştir.⁶⁰ Nitekim, E. L. Jones'un tekrar döneceğimiz, ses getiren çözümlemelerine göre, "XVII. yüzyıl bunalımı" belki de bütün nüfus yaşa-şlaması dönemleri gibi, belli bir *pro capite* gelir artışına ve endüstri için de sonuçlar yaratacak olan, tarımdaki bir dönüşüme uygun olmuştur. Nef'in düşüncesini biraz zorlayarak, kendini XVII. yüzyılda kanıtlayacak olan İngiliz devriminin daha XVI. yüzyılda başladığını ve basamaklar halinde ilerlediğini söyleyelim. Ve bu, dersi akılda tutulması gereken bir açıklamadır.

Fakat, deneylerin XI. yüzyıldan beri birbirlerini izledikleri, aralarında bağlandıkları ve bir bakıma biriktikleri Avrupa için de aynı şeyler söylenemez mi? Her bölge bir dönemde veya bir başkasında, birbirinin peşi sıra ön-endüstri atımlarına ve bunun yansıması olarak, başta tarımdakiler olmak üzere bunlara eşlik eden değişimlere tanık olmuştur. Böylece endüstrileşme kıtada salgın biçiminde ortaya çıkmıştır. Rolü ne kadar parlak ve belirleyici olursa olsun, İngiltere gerçekleştirdiği endüstri devriminin tek sorumlusu ve mucidi değildir. Zaten işte bu nedenden ötürü bu devrim daha yerleşik hale gelir gelmez, belirleyici başarıların ortaya çıkmasından önce, yakındaki Avrupa'ya kolaylıkla sıçramış ve burada nisbeten hızlı bir dizi başarıya tanık olmuştur. Bu devrim kıtada, bugün çok sayıda az gelişmiş ülkenin karşılaştığı engellere çarpmamıştır.

SEKTÖR SEKTÖR İNGİLİZ DEVRİMİ

İngiltere 1750'lerden sonra, başarısı içinde, her şeyin ona yöneldiği ışıklı noktadır. Ama fazla hayale kapılmayalım: güçlüklerimizin göbeğine, sahte ışık oyunlarının ortasına geliyoruz. R. M. Hartwell kavgacı kitabı *The Industrial Revolution and Economic Growth* (1971) adlı eserinde, aslında diğer tüm kitapların kitabı olan, yazarın düşüncelerini yalnızca diğerlerinin fikirleri çerçevesinde açıkladığı ve yazarın bizi en çeşitli ve birbirleriyle en uyumsuz tabloların duvara büyük bir özenle asıldıkları bir müzeye soktuğu bir kitapta, bu durumu bize keyifle açıklamaktadır.

Nisan 1960'ta *Past and Present* dergisi tarafından⁶¹ bu sorun üzerinde uzmanlaşmış tarihçilerin genel bir tartışma için toplanmaları sonucu, bir anlaşmaya varamadıkları doğrudur -ve bir bakıma teselli edicidir-. 1970'te gene aynı soruna ayrılmış olan Lyon kollokyumunda da anlaşma sağlanamamıştır,⁶² Pierre Vilar⁶³ bu toplantıda sağa sola sapmadan, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Katalonya'yı hızla dönüştüren endüstri devrimini incelerken, kendini tatmin edecek bir model kurmayı başaramadığını itiraf ederken, belki de esas olanı söylemiştir. Ve sorun bu kollokyum esnasında, aslında sonuçta aynı derecede karmaşık endüstrileşme gibi yararsız bir kelimenin endüstri devrimi yerine ikâme edilmesiyle de basitleşmemiştir". Jacques Bertin "endüstrileşme'den anlaşılan ile henüz aydınlanamadığımı itiraf ediyorum" demektedir. "Acaba bu demiryolu, pamuk, kömür, metalürji, aydınlatma gazı, beyaz ekmek midir?"⁶⁴ Ben memnuniyetle cevap veririm: liste çok çok kısadır, endüstrileşme de tıpkı endüstri devrimi gibi toplumu, ekonomiyi, siyasal yapıları, kamuoyunu ve geri kalan her şeyi gündeme getirmektedir. En emperyalist tarih, eğer bir de basit, tam ve açıklayıcı olma niyeti taşıyan bir tanım getirmek isterse, bunu kavrayamayacaktır. Başka terimlerle söylersek, önce İngiltere'yi, sonra dünyanın tümünü alt üst edecek olan endüstri devrimi güzergâhının hiçbir anında sınırlı bir konu, belli bir mekânda, belli bir andaki verili sorunların bir demeti olmamıştır.

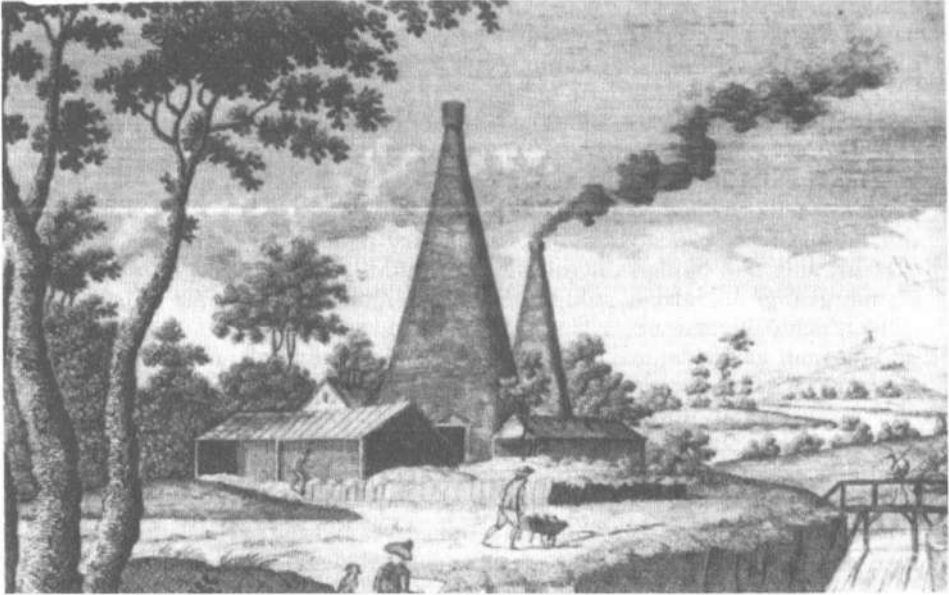
İşte bu nedenle ben, onu kendi hesabıma kullanmak zorunda olsam da, devrimi sektör sektör açıklamaya ilişkin yonteme katılmıyorum. Nitekim, tarihçiler, güçlüklerin toplamı ve bunların yığılımlığı karşısında kartezyen bir şekilde davranmışlardır: anlamak için bölmek. Bir dizi özel bölümü birbirinden ayırmışlardır: tarım, nüfus, teknik, ticaret, ulaşım vb.; bunların hepsinin de dönüşümleri büyük çaplıdır, ama risk bunların herbirinin birbirinden ayrı aşamalar, birinden sonra diğerinin geldiği noktalar olarak görülmesi, ve bunların bir bakıma gelişmenin basamakları olarak algılanmasıdır. Bu parçalar halindeki model fiilen, en geleneksel siyasal iktisattan kaynaklanmaktadır. İktisada geriye yönelik olarak bakanların, tarihsel araştırmaya daha etkin rehberlik yapabilecek, kullanabileceğimiz başka bir model inşa etmiş olmaları; kıstas alınacak noktaları, göstergeleri, gözlem ile çeşitli sektörlerin eşanlı olarak birbirlerine karşı nasıl oynadıklarını veya darboğazlar oluşturarak nasıl etki ettiklerini açığa çıkartacak katsayıları tanımlamamış olmaları hayıflanılacak bir durumdur. Eğer zaman içinde yeteri kadar uzaklıkta yer alan eşanlı kesitlerden oluşan bir dizi oluşturulabilseydi; endüstriyel gelişme herhalde fazla bir hata olmaksızın, bir evrim halinde görülürdü. Ama bir gözlem modelinin tanımlanması, tarihçilerin bunu devreye sokmak üzere, zaman ve mekânın farklı noktaları üzerinde anlaşmaları gerekmektedir.

Şu an için, sayılamayacak kadar çok miktarda olan dikkat çekici kitaplar boyunca sağlamaları yapılmış olan tasnifleri kullanmaktan başka bir çareye sahip degi-

liz. Bunlar Devrim'in bütünü içinde bir dizi özel "devrim"i açığa çıkartmaktadırlar: tarım, nüfus, iç ulaşım, teknik, ticaret, endüstri... devrimleri. Bir ilk yaklaşım olarak, fiili durumda hiçbir sektörün dışında kalamadığı bu değişimleri izlemeye deneyeceğiz. Bu açıklamanın bildik yoludur. Bu yolu aşarken insan biraz sıkılmaktadır, ama bu gerekli bir sıkıntıdır.

Başat Bir Unsur: İngiliz Tarımı

Tarım en başta gelmektedir ve böyle olmayı da hak etmektedir. Ama gündemdeki sorunlar içinde, diğerlerini çok geride bırakmak üzere, en zor olanıdır. Fiili olarak uzun ve bitmez tükenmez bir sürecin; bir devrimin değil de, birbirlerini izleyen devrimlerin, sıçramalı değişimlerin, evrimlerin, kopuşların, zincirleme dengelenmelerin karşı-

İngiliz kıyında, daha XVIII. yüzyılda havayı kirletmekle itham edilen kömür dumanlarıyla tuğla atelyesi.

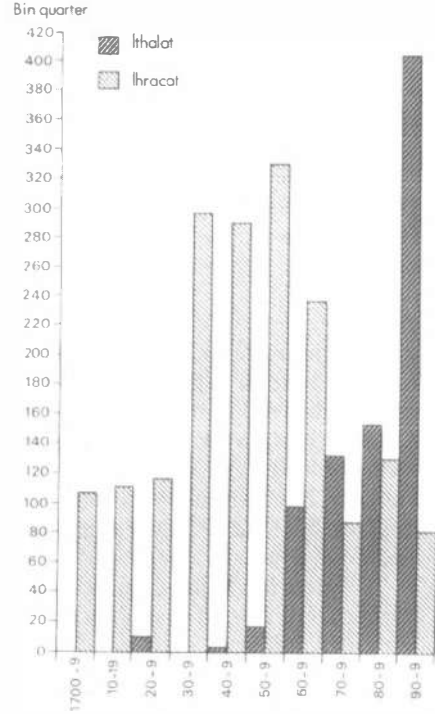
şındayız. Bunları başından sonuna anlatmak, bizi kolaylıkla XIII. yüzyıla, tarım alanındaki yenileştirici denemelere, buğdayın ve çavdarın çeşitli cinsleri üzerindeki deneylere ve en uygun rotasyon araştırmalarına götürecektir. Fakat bizim sorumuz bu nehrin kaynaklarını veya akışını değil de, denize dökülme biçimini; kırsal İngiltere tarihini tüm dalları itibariyle değil de, bu nehrin endüstri devrimi okyanusuna nasıl ulaştığını araştırmaktır. Tarım muazzam gerçekleşmenin esas unsuru mu olmuştur?

Bu soruyu sormak, binlerce çelişkili cevap dinlemek demektir. Tarihçiler arasında evet diyenler, hayır diyenler ve evet ile hayır arasında kararsız kalanlar vardır. H. W. Flinn'e göre "bizatihi tarımdaki gelişmelerin, bir endüstri devriminin teşvik edilmesinde, mütevaziden daha fazla bir rol oynamış olmaları fazlasıyla mümkündür".⁶⁵ J. Habbakkuk'a göre, daha da genel olarak "tarımsal üretimin artışına büyümenin bir önkoşulu olarak bakılmamalıdır ve bu nedenle tarımsal gelişme büyümenin hızlanmasını öncelemekten çok, ona eşlik etmiştir".⁶⁶ Bunun tersine, İngiliz devriminin stratejik değişkenlerini ortaya çıkartmaya ve bunları hiyerarşik hale getirmeye uğraşan Paul Bairoch, tarımsal atılımın bu dönem için "egemen hareket unsuru", harekete geçiren ilk darbe olduğunu iddia etmektedir.⁶⁷ E. L. Jones daha da kategoriktir: endüstrileşme aşamasına ulaşan ülkelerin karşılaştırmalı tarihine dayanarak, bunların başarısının ilk koşulu olarak, "nüfustan daha hızlı artan bir tarımsal üretim"i koymaktadır.⁶⁸ Ona göre İngiltere'ye ilişkin olarak, "kritik dönem" 1650-1750 arasında yer almaktadır.

Bunu böyle kabul etmek, tarımsal devrimi esas olarak makinalaşma ile özdeşleştiren; onu pamuk, hatta ray devrimini önceleyen değil de, izleyen unsur olarak görenlerin kanıtlarını daha işin başında devre dışı bırakmak demektir. Endüstriyel ve makinacı tekniğin kırsal hayatta, XIX. yüzyılın göbeğine kadar ancak oldukça düşük bir rol oynadığı kesindir. Jethro Tull'un 1733'te sözünü ettiği tohum makinası,⁶⁹ ilerlemeci East Norfolk'ta (örneğin Town ve Coke'ta) ancak nadiren kullanılacaktır; diğer yerlerde ise yalnızca XIX. yüzyılda görülebilecektir.⁷⁰ 1780'lere doğru Iskoçya'da tasarlanan ve buhar makinası tarafından gecikmiş olarak izlenen, atla çekilen döven makinası, kesinlikle çabuk yaygınlaşmamıştır. Rotherham pulluğu denilen⁷¹ ve yalnızca iki at ve bir adamla sürüm yapılmasına olanak veren üçgen pulluk (altı veya sekiz öküz, bir yönetici ve bir sürücü gerektiren diktörtgen pulluğun yerine), berati 1731'de alınmış olmasına rağmen, 1870'ten önce hiç kullanılmayacaktır.⁷² XVII. yüzyılda bahçelerden tarlalara geçen mucizevi şalgam, *turnip* de dahil, yeni ekimlerin, köken noktalarından itibaren yılda bir milden daha hızlı yayılmadıkları bile hesaplanmıştır! Nihayet 1830'a kadar bel, orak ve tırpan İngiliz çiftliklerinin olağan araçları olarak kalmışlardır.⁷³ Öylesine ki, *endüstri devriminden önceki* gelişmesi tartışmasız olan İngiliz tarımının ilerlemesi,⁷⁴ makina veya mucizevi ekimlerden çok, toprakların yeni kullanım biçimleri, ekimlerin tekrarı, hem nadası ortadan kaldırmayı, hem de yararlı gübre kaynağı hayvancılığı geliştirmeyi hedefleyen, yani toprağın tükenmesini önlemeye, tohumlukların ve büyükbaş ile küçükbaş ırklarının seçimine dikkat göstermeye, verimi artıran uzmanlaşmış bir tarım yaratmaya -doğal koşullara ve her zaman aynı olmayan mübadele zorunluluklarına göre, bölgeden bölgeye değişen sonuçlarla birlikte- yönelen kültür rotasyonlarından kaynaklanmıştır. Sonunda ulaşılabilecek olan sistem, XIX. yüzyılda *high farming* adı verilecek şeydir, geç gelen bir gözlemci "çok zor bir sanattır ve uzun bir gözlem dizisinden başka sağlam bir tabanı yoktur" demektir. "Çitle çevrelenmiş topraklar ve sık ekili alanlarla bölünmüş, bol miktarda nitelikli gübre atılmış ve birbirinin peşi sıra tüketici ve güçlendirici bitkiler ekilen, artık nadasa bırakılmayan tarlalar... bu ekimler ihtiyaçları olan maddeleri çok derinden çeken ve toprağa hiçbir şey vermeyen tüketici tahıllar ile, gıdalarını yüzeyden alan otçul bitkilerin birbirlerinin yerine geçmesine dayalıdır".⁷⁵

50. İNGİLİZ BUĞDAY VE UN İTHALAT VE İHRACATI

İngiltere 1760'a kadar, kabaca yalnızca kendi buğdayını yemiştir; 1730-1765 arasında, dönem için önemli miktarlarda (1750'ye doğru üretiminin % 2'si, yani 15 milyon quarter'lık bir üretimden 330.000'i; 1 quarter = 2,9 hl.) ihraç etmiştir. 1740'ta başlayacak olan ithalat; 1800'deki 19 milyon quarter'dan 1820'deki 25 milyona çıkan bir üretime rağmen, artık hep artacaktır. Kaynak, P. Mathias, *The First Industrial, Nation*, 1969, s. 70.

Daha sonra esas unsur olduğu ortaya çıkacak olan bu dönüşüm, 1650'den sonra, nüfus basıncının kesildiği, insan sayısının artık artmadığı veya çok az arttığı (herhalde evlilik yaşının geciktirilmesine yönelik bilinçli bir siyasetin sonucu olarak) bir sırada yerleşik hale gelmiştir. Nedeni her ne olursa olsun, nüfus basıncı gevşemiştir. Tam da talebin kısıldığı, tam da buğday fiyatının düştüğü bir sırada üretimin ve üretkenliğin artması, icatların yaygınlaşması çelişkili değil midir? Ama bu paradoks E. L. Jones'un ileri sürdüğü kanıtların ışığında⁷⁶ oldukça iyi açıklanmaktadır. Tahıl talebi aşağı yukarı sabit kalmış, ama kentlerin ve devasa Londra'nın büyümeleriyle, et talebi artmıştır; hayvancılık buğday yetiştirmekten daha rantabl hale gelmiştir. Bu nedenle, daha önceden zaten bilinen otçul bitkilere daha büyük çapta yönelinmiştir: yonca, evliyaotu, *turnip* ve yeni ekim rotasyonu yöntemleri. Paradoks, aranan ve elde edilen güçlü bir hayvan varlığı artışının daha büyük miktarda gübre sağlaması ve bu sayede, rotasyon içinde yer alan arpa ve buğday gibi tahılların verimliliğinin artmasından kaynaklanmaktadır. Böylece Jones'un "erdemli döngü" (kısır döngünün tersi) adını verdiği şey biçimlenmektedir ve bu döngüye göre tahılların düşük fiyatı çiftçilerin çabalarını hayvancılığa yönleltmelerine yol açmakta, bu da otçul bitkilerin başarısını doğurmakta; bu durum ise aynı zamanda, başta büyükbaşlar olmak üzere hem hayvan varlığının hızla artmasına, hem de tahıl verimlerinde güçlü bir yükselmeye

yol açmaktadır. Tahıl üretimi İngiltere’de adeta kendiliğinden ve otomatik olarak artarak, ulusal ihtiyacı bile aşacaktır. Buna bağlı olarak tahıl fiyatları düşecek ve 1760'lara kadar tahıl ihracatı artacaktır. E. A. Wrigley 1650-1750 arasındaki tarımsal verimlilik artışının en az % 15 olduğunu hesaplamıştır.⁷⁷

Fakat *high farming*’in başka bir sonucu daha olmuştur. Hafif ve kumlu topraklar isteyen otçul ekimler, ekildikleri alanları İngiltere’nin en zengin toprakları haline getirmişlerdir. Ezelden beri koyunlara ayrılmış, zayıf olarak namlanmış topraklarda bile ekim yapılmaktadır. Bunun tersine, o zamana kadar tahıllar için en iyileri olan, otçul ekimlere pek uyum sağlayamayan ağır ve killi topraklar, rakiplerinin yüksek tahıl verimlerinden ötürü ortaya çıkan düşük fiyatlar nedeniyle kötü duruma düşmüşlerdir. Şikâyetler artmaktadır. Midlands’ta 1680'lere doğru, İngiltere’nin güneyinde meydana gelen tarımsal iyileştirmelerin yasaklanmasını sağlayan yasaların çıkartılması talep edilmektedir! Buckinghamshire’de, Aylesbury vadisindeki killi toprak sahipleri yonca ekiminin yasaklanmasını istemektedirler.⁷⁸

Komşularının zaferinden ötürü kötü duruma düşen çeşitli bölgeler hayvancılığa, özellikle de koşum hayvanlarına veya eğer Londra’nın yakınında olma şansına sahiplerse, süt ürünlerine yöneleceklerdir. Fakat yeniden dengelenme daha çok bir zenaat tipi endüstri alanında olmaktadır. İşte bu nedenlerle 1650’lerden itibaren, J. U. Nef’in bir yüzyıl önce gelişen imalatçı *büyük endüstri*’nin bir hız kaybını kaydettiği sırada, bunun tersine *putting out system*’in eski, ama hâlâ etkin çerçevesi içinde kalan canlı bir kırsal endüstrinin büyüdüğü görülmektedir. XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başında Doğu Devon’da ve ondan çok daha fazla olmak üzere Bedford, Buckingham ve Northampton kontluklarında dantel yapımı gelişmiştir; şapka yapımında kullanılan samanın işlenmesi işi Hertford kontluğundan Bedford kontluğuna geçmiştir; çivicilik Birmingham kırlarında alan kazanmaktadır; 1712’de çoğu eski buğday değirmenlerine yerleşmiş olan iki yüzden fazla atelyenin çalıştığı Menlips tepelerinde kâğıtçılık; Leicester, Derby, Nottingham kontluklarında külahçılık gelişmektedir vs.⁷⁹

Demek ki “XVII. yüzyıl bunalımı” İngiltere’de kırların oldukça yavaş ve eşitsiz, ama gelecek açısından iki kere kârlı bir olgunlaşmasına tekâbül etmiştir. Endüstri devrimi: ihracattan vazgeçerek, 1750’lerden sonraki şiddetli nüfus artışını destekleyebilecek, yüksek verimli bir tarımın yerleşik hale gelmesini teşvik etmiştir; fakir bölgelerde küçük girişimlere ve zenaatsal faaliyetlere az çok alışmış olan bir proletaryayı, yani XVIII. yüzyılda ortaya çıktığında, kentsel büyük endüstrinin çağrısına cevap vermeye hazır “biçimlenebilir ve idmanlı” bir emek gücünü sayıca artırmıştır. Endüstri devrimi, Marx’ın izinden gidenler tarafından yakın tarihlere kadar sanıldığı gibi tersine, mevcutlarını koruyacak olan, tamamen kırsal emek gücünden değil de, işte bu sözü edilen emek gücü deposundan beslenecektir.

Eğer işler Avrupa kıtasında tamamen başka bir şekilde cereyan ettiyse, bunun nedeni muhtemelen, İngiliz tarımının çok özgün evriminin ancak yeterli bir genişliğe sahip bir mülkiyet içinde kavranabilir olmasıdır: o sıralarda büyük bir malikâne 200 *arpent*, yani 80 hektardır. Ve bu cinsten mülkiyetin oluşabilmesi için, inatçı senyörlük rejiminin tahrip olması, düzene sokulması, kiracı çiftçi ile senyör arasındaki köhne ilişkilerin dönüşmesi gerekmiştir. Endüstri devrimi yola çıktığında, bunlar İngiltere’de çoktan olmuş bitmiş şeylerdi. Büyük mülk sahibi,⁸⁰ toprağını toplumsal bir prestij unsuru olduğu kadar, etkin kiracılara emanet etmesinde çıkarının olduğu bir üretim aracı olarak gören bir rantiyeye haline gelmişti (hatta gelenek, kötü hasat yıllarında mülk sahibinin kiracılarının kayıplarının bir kısmını karşılamasını gerektirmekteydi). Başarılı, iyi bir fiyattan kiralınmış bir malikâne, öte yandan sahibinin başka yatırımları için ihtiyaç duyduğunda ucuz kredi sağlayabilmesinin güvencesiydi, çünkü toprak sahiplerinin aynı zamanda endüstri veya madencilik alanlarında giri-

Pazara giden İngiliz kadın köylüsü, 1623-1625 tarihli bir elyazmasının resimlerinden. (British Library).

şimci olmaları, sık rastlanılan bir durumdu. Kiracı çiftçiye gelince, kiraladığı alanı yasal olarak değilse bile, anlaşmayla muhafaza etme güvencesine sahipti; demek ki kaygısızca yatırım yapabiliirdi⁸¹ ve işletmesini kapitalist yönetim kurallarına göre yürütebilirdi. Bu yeni düzenin güçlü çizgisi, gerçek bir girişimci, “gerçekten, tam olması gerektiği gibi adamlar” olan -bir Fransız tanık konuşuyor- kiracı çiftçinin yükselişidir. Pulluğa el sürüyor olmakla beraber, bunlar çiftlikleri veya oturdukları yerler bakımından kent burjuvalarına eşittirler”.⁸² Bu 1819’da söylenmiştir. Ama bundan üç çeyrek yüzyıl önce, 1745’te bir Fransız onu “hayata ilişkin tüm olanaklardan bol bol yararlanan” bir köylü olarak tasvir etmektedir; uşağı “saban sürmeye gitmeden önce çayını içmekte”dir. Ve işte “bu kır insanı kışın bir redingot giymektedir”, karısı ve kızı o kadar şık bir şekilde süslenmişlerdir ki, onları “bizim romanlardaki çoban kızlardan biri olarak görmek mümkündür”.⁸³ Kolunda yumurta sepeti olduğu halde, ama çok burjuvaca giyinmiş ve şapka takmış bir “köylü kadın”ı atla pazara giderken gösteren şu küçük sevimli gravür bu izlenimi boşa çıkartmamaktadır.

Fransız ve İngiliz kırları arasındaki zıtlıktan şaşkına dönen Maurice Rubichon adlı bir Fransız, İngiliz tarımsal örgütlenmesini uzun uzadıya tasvir etmiştir. Toprak aristokrasi- 10.000 İngiliz köyünün herbirinde iki veya üç aile olduğunu tahmin etmektedir-⁸⁴ kiracılar tarafından işletilen büyük çiftlikler halinde bölünmüş olmak

üzere, ekilebilir alanların kabaca üçte birine sahiptir; küçük (ve bazen de büyük) bağımsız toprak sahipleri, *yeomen* ise bir başka üçte biri ellerinde tutmaktadırlar; köylüler küçük toprak parçalarına sahiptirler ve işlenen alanın sonuncu üçte birlik kısmını oluşturan ortak topraklar üzerinde hakları bulunmaktadır. Rubichon tarafından ileri sürülen bu tahminlerin yaklaşık olma olasılıkları çok yüksektir. Kesin olan şey, XVIII. yüzyıldan çok daha önce, her şeyin toprak yoğunlaşmasını teşvik ettiğidir. Küçük toprak maliki ya elindekileri büyütüp ayakta kalmaya, ya da onları bir gün veya diğerinde kaybederek, ücretli işçi haline gelmeye mahkûmdur. Bu yolla, veya ortak toprakları ortadan kaldıran ve diğer topraklara eklemeyi sağlayan *enclosures* yoluyla; daha iyi uyum sağlamış, daha verimli olan büyük mülkler toprakları büyük toprak soyluluğunun, büyük *yeoman* veya kiracı çiftçilerin lehine olmak üzere biraraya toplamıştır. Bu, feodal rejimin 4 Ağustos 1789 gecesi tek bir darbeye çöktüğü ve mülkiyetin kapitalist yoğunlaşmasının ancak taslağının ortaya çıktığı Fransız evriminin tersidir; Fransa'da bu tarihten sonra toprak artık bir daha telâfi edilemez bir şekilde, köylüler ve burjuvalar arasında paylaşılmıştır. İngiliz kırsal düzeninin katıksız hayranı olan Maurice Rubichon, daha Devrim'den önce bile 25 milyon parsel halinde parçalanmış olan ve bugün "115 milyona varan"⁸⁵ bu Fransa'ya karşı esip gürlemektedir. Acaba bu durum yalnızca Napoléon Yasası'nın kabahati midir? İngiltere parçalanmadan yalnızca, toprak soyluluğundaki ekber evlât kuralının sayesinde mi, yoksa kapitalist bir tarımın yerleşmesinden ötürü mü kurtulmuştur?

Nihayet, tarımın endüstri devrimindeki rolünü tartmak üzere, İngiliz kırlarının adanın ulusal pazarıyla çok erkenden kaynak yaptıklarını unutmayalım; İngiliz kırları ulusal pazarın ağırları içine girdikten sonra, kuralı teyid eden istisnalarla birlikte, kentleri ve endüstriyel yığılma yerlerini XIX. yüzyıla kadar yaşatmayı başarmışlardır; bu kırlar kalkışa geçen İngiliz endüstrisinin ilk ve doğal mahreci olan bir iç pazarın esas unsurudurlar. Gelişme halindeki bu tarım, demir endüstrisinin baş müşterisi olmuştur. Araçları -at nalları, saban demirleri, oraklar, beller, dövenler, tapanlar, kesek tokmakları- büyük miktarda demir demektir; 1780'de İngiltere'nin bu cins ihtiyaçlarının yılda 200 veya 300 bin ton olduğu tahmin edilebilir.⁸⁶ Bu rakamlar, gözlemimizin belirleyici dönemi olan yüzyılın ilk yarısı için tartışmasız bir şekilde geçerli değildir, fakat eğer o dönemde İsveç ve Rusya'dan yapılan demir ithalatı sürekli artıyorsa, bunun nedeni İngiliz metalürji endüstrisinin kendi kapasitesinin yükselen talebe cevap vermeye yetmemesi ve talebin de büyük bölümünün de kırsal kaynaklı olması değil midir? Bu, tarımın atılımının böylece, bizatihi endüstrileşmenin kendi hareketinin önünde olması değil midir?

Nüfus Artışı

Nüfus XVIII. yüzyılda Avrupa'da ve dünyanın tümünde olduğu gibi, İngiltere'de de artmaktadır. 1700'de 5.835.000 olan nüfus; 1730'da 6 milyondan biraz fazla, 1760'ta 6.665.000 olmuştur. Sonra hareket hızlanmıştır. 1790'da 8.216.000, 1820'de 12 milyon, 1850'de hemen hemen 18 milyon.⁸⁷ Ölüm oranı % 33,37'den 1800'de % 27,1'e, 1811-1821'de de % 21'e düşerken, doğum oranı % 37 rekor oranına ulaşmış ve hatta aşmıştır. Bu rakamlar yalnızca, yazardan yazara değişen tahminlerdir, ama aralarında pek fark yoktur.⁸⁸

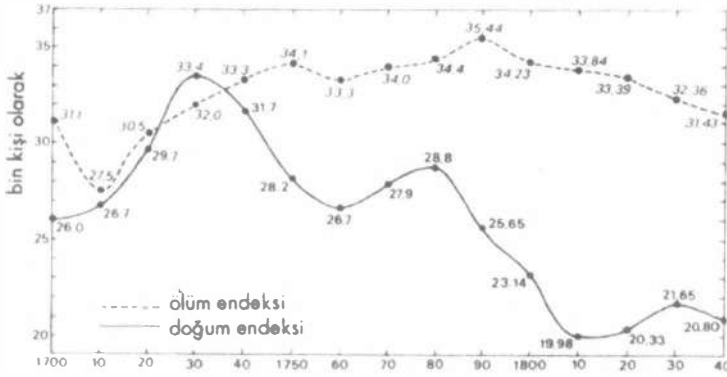
Bu muazzam nüfus artışı sırasında en iyi konumdaki kırsal alanlar ve kentler (tüm kentler) ile endüstrinin yoğunlaştığı bölgeler rekor bir hızla büyümektedirler. Nüfus tarihçileri, 1701'de nüfus rakamları bakımından birbirine benzer olan İngiliz

kontluklarını üç başvuru grubuna ayırmışlardır;⁸⁹ 1821'de bunların hepsi mutlak rakamlarla büyümüştür, ama endüstriyel kontluklar grubu 1701'de nüfusun üçte birini oluştururken, şimdi % 45'ini temsil etmektedir; bunun tersinde, XVIII. yüzyılın başında % 33,3 olan tarımsal kontluklar payı, % 26'ya düşmüştür. Bazı kontluklar, açıkçası seyirlik hızlarla büyümüşlerdir. Northumberland ve Durham'ın nüfusları iki katına; Lancashire, Staffordshire, Warwickshire'inki üç katına çıkmıştır.⁹⁰ Demek ki hiçbir değerlendirme hatası mümkün değildir: endüstrileşme İngiliz nüfus artışında başrolü oynamıştır. Tüm ayrıntı incelemeleri bu izlenimi teyid etmektedir. Eğer 17-30 yaş grubu ele alınacak olursa, endüstri bölgesi Lancashire'de, 1800'de bu grup insanların % 40'ının evli olmalarına karşılık, aynı kontluğun aynı dönemde, kırsal bölgesinde oranın % 19 olduğu farkedilmektedir. Endüstriyel istihdam böylece erken evlilikleri teşvik etmektedir. Endüstri nüfus artışını hızlandıran bir unsurdur.

Fabrika ve işçi evleriyle dolu kentleriyle kara bir İngiltere geliştirmekte, yerleşik hale gelmektedir. Kuşkusuz bu neşeli bir İngiltere değildir. Alexis de Tocqueville birçok başkasının ardından, yolculuk notlarında bu İngiltere'yi tasvir etmiştir: 1835 Temmuzunda⁹¹ Birmingham'da duraklamış, sonra Manchester'e gitmiştir. Buraları o dönemde, muazzam, tamamlanmamış, çabuk ve kötü inşa edilen, belli bir plana uymayan, ama canlı kentlerdir; Leeds, Sheffield, Birmingham, Manchester, Liverpool gibi büyük kentlerin meydana getirdikleri sıkı, kırıltılı tespih İngiltere'nin ruhudur. Birmingham henüz insani bir çehreye sahipse de, Manchester çoktan cehenneme dönmüştür. Bu kentin nüfusu 1760-1830 arasında 17.000'den 180.000'e çıkarak on kat artmıştır.⁹² Yer yokluğundan ötürü tepelere kurulan fabrikalar 5, 6, hatta 12 katlıdır. Saraylar ve işçi evleri kentin her tarafına, şansa göre serpilmişlerdir. Heryerde su birikintileri ve çamur vardır; taş kaplı tek bir caddeye karşılık, on tane çamurlu sokak bulunmaktadır. Erkekler, kadınlar, çocuklar sefil evlerde yığılmaktadır; kilerlerde aynı anda 15 veya 16 kişi barınmaktadır. Tipik bir korkunç alt-proletaryanın içinde 50.000 İrlandalı yer almaktadır. Tocqueville'in "60.000 Katolik İrlandalı"nın varlığını keşfettiği Liverpool'da da aynı durum söz konusudur. Ve Tocqueville eklemektedir: "sefalet hemen hemen Manchester'deki kadar büyüktür, ama saklanmaktadır". Böylece endüstrileşmenin çocuğu olan bütün bu kentlerdeki İngiliz nüfusun artışı, gereken işçi kitlesini sağlamaya her zaman yetmemiştir. Galler, İskoçya ve hepsinden fazlası, İrlanda'dan kaynaklanan göç imdada yetişmektedir. Ve makinaleşme, endüstriyel gelişmenin bu yakıcı noktalarında uzmanlık istemeyen işleri artırdığı için, kadın ve çocukların çalışmasına başvurulmaktadır; bu, tıpkı göçmenlerinki gibi, yumuşak başlı, kötü ücret verilen bir emek gücüdür.

Demek ki endüstri devrimi, kendi için gerekli tüm insanları biraraya toplamıştır. Yani işçi mevcutları ile, daha şimdiden "yeni zamanların onlara istihdam yarattığı" "üçüncü sektör" mevcutları. Zaten Ernest Labrousse'un dediği gibi,⁹³ başarıya ulaşan her endüstri bürokratikleşmektedir ve İngiltere'deki durum budur. Emek gücü bolluğunun ek bir işareti de, fazlasıyla kalabalık hizmetçilerdir. Kuşkusuz bu eskiden gelen bir durumdur, ama endüstri devrimi bu durumu ortadan kaldırmadığı gibi, bir de artırmıştır. XIX. yüzyılın başında Londra nüfusunun % 15'ten fazlasını hizmetçiler meydana getirmektedir.

Demek ki İngiltere 1750'den sonra, ne yapacağını bilemeyeceği kadar çok sayıda insanla dolmuştur. Bunlar o sıralarda bir sıkıntı unsuru, bir ayakbağı mıdır? Bu bir motor mudur? Bir neden, bir sonuç mudur? Bunların yararlı, vazgeçilmez olduklarını söylemeye gerek yoktur: bunlar endüstri devriminin gerekli insani boyutudurlar. Bu binlerce, milyonlarca insan olmasaydı, hiçbir şey mümkün olamazdı. Ama sorun, bir korelasyon konusu olan bu noktada değildir. Nüfus hareketi ve endüstriyel hareket, iki muazzam süreç olup, birlikte yol alırlar. Bunlardan biri diğerini belirler mi? Kötü olan nokta, bunların her ikisinin de, elimizdeki belgelerde iyi kaydedil-

51. İNGİLTERE'DE DOĞUM VE ÖLÜM HADDİ

Yazarına göre farklı olmasına rağmen, iki eğri geçerli tahminlerden hareketle çizilmiştir. Birbirlerinden uzaklaşmaları, 1730'lu yıllardan itibaren İngiliz nüfusunun atılımının altını çiziyor. Kaynak, Gb M. Trevelyan, English Social History, 1942, s. 361.

memiş olmalarıdır. İngiltere'nin nüfus tarihi, devletin yetersiz belgelerinden hareketle oluşturulmaktadır. İleri sürdüğümüz her şey dikkatli olmayı gerektirmektedir ve bunlar eğer geniş bir sayma ve sağlama çalışmasına girilecek olursa, araştırma tarafından tartışılmalı hale getirileceklerdir. Aynı şekilde, acaba endüstrileşmeyi, yani kabacası üretim eğrisini izleyebildiğimizi iddia edebilir miyiz? Phyllis Deane, "1740'tan sonra eğer üretim artışı olmasaydı, eşanlı nüfus artışının hayat standardının düşmesinden kaynaklanacak ölüm oranındaki yükselmeden ötürü kilitleneceğini düşünmek akla yakındır"⁹⁴ diye yazmaktadır. 1740, yukarıdaki krokinin üzerinde, doğum ve ölüm oranlarının "açıldıkları" noktadır: o sırada hayat üste gelmiştir. Eğer doğruysa, bu çok basit önerme nüfus devriminin hareketi izlediğini tek başına kanıtlamaktadır. Hiç değilse büyük kısmı itibariyle, onun sonucudur.

Teknik: Gerekli Ama Kuşkusuz Yeterli Olmayan Koşul

Eğer endüstri devriminin esas sürükleyicisi olarak prestijini kaybeden bir unsur varsa, bu tekniktir. Marx onun başrolde olduğuna inanıyordu; yakın tarihli tarih yazını onda bir *primum mobile*, hatta Paul Bairoch gibi konuşursak, bir başlangıç görmeyi reddetmek üzere sağlam kanıtlara sahiptir. Fakat icat genel olarak, endüstriyel kapasitenin önündedir, ama bizatihi bu olgudan ötürü çoğu zaman boşluğa düşmektedir. Etkin teknik uygulama, tanım gereği ekonomik hayatın genel hareketine nazaran gecikmelidir; bu alana müdahale etmesi, talep edilmesi için beklemesi gerekmektedir ve kesin ve ısrarlı bir talep için de bir değil de, iki kere beklemesi gerekmektedir.

Örneğin en büyük işlemlerin eğirme ve dokuma olduğu tekstil alanında böyle olmuştur. XVII. yüzyılda bir dokuma tezgâhının sürekli beslenebilmesi için yedi ve

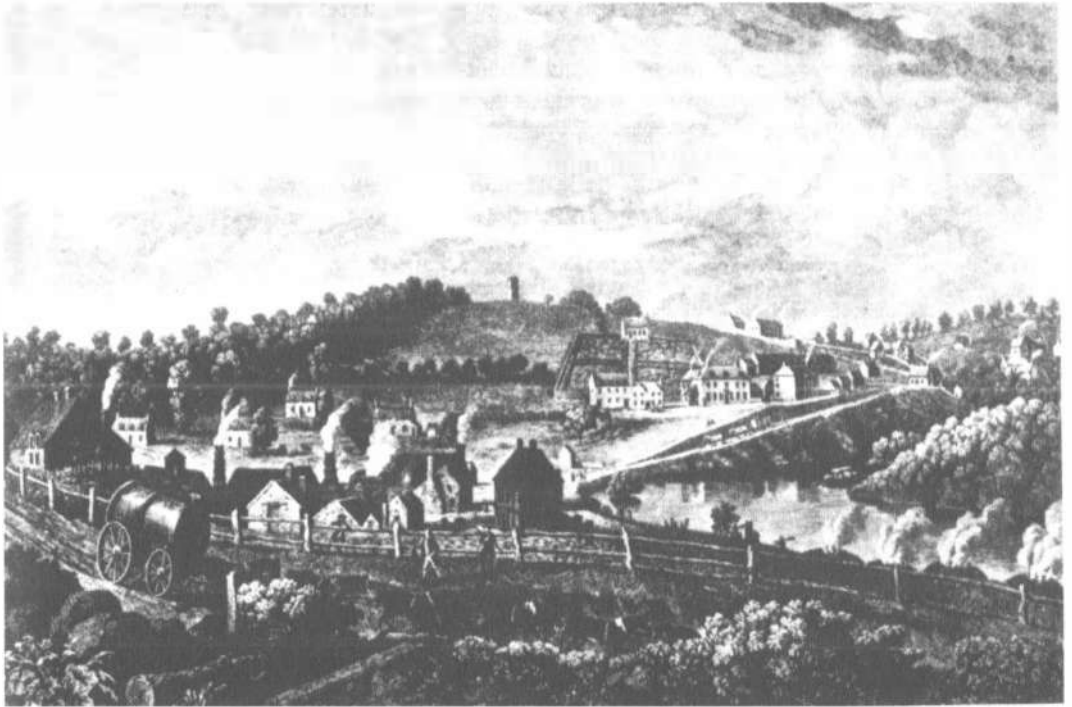
sekiz eğiricinin (çoğunlukla kadın) ürünleri gerekmekteydi. Teknik iyileştirmeler mantıken, daha çok emek gücü gerektiren eğirmeye yöneleceklerdi. Fakat 1730'da Kay'ın uçan mekiğiyle teşvik edilen, dokuma tezgâhı olmuştur. Bu başlangıç düzeyindeki icat (bir yay tarafından fırlatılan mekik elle hareket ettirilmektedir), dokuma ritmini hızlandırmakla birlikte, ancak 1760'tan sonra yaygınlaşacaktır. Bunun nedeni herhalde, tam bu tarihte bu kez eğirmeyi hızlandıran ve çok çabuk yayılan üç icadın ortaya çıkmasıdır: basit modellerinin aile atelyelerinin ulaşabildiği düzeyde olduğu, 1765'e doğru bulunan *spinning jenny*; 1769'a doğru Arkwright'ın hidrolik makinası; bundan on yıl sonra, 1779'da önceki iki makinanın özelliklerini biraraya getirdiği için böyle adlandırılan, Crampton *mull*'ü.⁹⁵ Bundan sonra artık eğirme kapasitesi artmış ve Antiller, Doğu Hindler ve kısa bir süre sonra da, Amerika'daki İngiliz kolonilerinden yapılan ham pamuk ithalatı artmıştır. Ama iplik imalatı ile kumaş yapım hızları arasındaki aksaklık 1840 yıllarına kadar gene de sürmüştür. Hatta buhar makinası, 1800'ler civarında eğirmeyi mekanik hale getirdiğinde bile, geleneksel elde dokuma bu ritmi izleyebilmiştir; dokumacı sayısı artarken, bunların ücretleri de yükselmiştir. El tezgâhı ancak Napoléon savaşlarından sonra ve Roberts makinalarının 1825'ten sonra devreye sokulmalarına rağmen, yavaşça taktundan inecektir. Yani bu makinalar 1840'lara kadar ne vazgeçilmez, hatta ne de avantajlıdır (makina rekabeti ve işsizlikten ötürü dokumacı ücretlerindeki hızlı düşüş nedeniyle).⁹⁶

Demek ki Paul Bairoch haklıdır: "endüstri devriminin ilk onyılları sırasında teknik, ekonomiyi belirleyen bir faktör olmaktan çok, ekonomi tarafından belirlenen bir faktör olmuştur". İcatlar çok açıkçası, pazar hareketine bağımlı olmaktadır: ancak tüketicinin talebinin ısrarlı olması halinde yayılmaktadırlar. İngiliz pazarı örneğinde, yıllık pamuk tüketimi 1737-1740 dönemi için 1.700.000 libre; 1741-1749'da 2.100.000; 1751-1760'ta 2.800.000; 1761-1770'te 3.000.000 libredir. İngiltere'nin "yirmi yıl sonra tüketecek olduğuna bakıldığında... düşük miktarlar", (makinalaşmanın başlamasından önce) 1769'da tüketim adam başına 300 gram pamuk olmuştur, bu da "yılda adam başına bir gömlek üretimine yetecek" miktardır.⁹⁷ Ama bu bir eşikti, çünkü 1801-1807'de Fransa'da da aynı düzeye ulaşıncı, makinalaşma bu ülkenin pamuklu endüstrisinde işe başladı.

Ancak talep icat yaratıyorsa da, kendi de fiyat düzeyine bağımlıdır. İngiltere XVIII. yüzyılın başında, çok miktarda *Hind* pamuklusu emmeye bal gibi hazır bir *halk* piyasasına sahipti, çünkü bunlar *düşük fiyatlıydı*. Defoe Londra'daki boyalı bezler modasıyla alay ettiğinde, bu ithal pamukluları hanımlarından önce hizmetçilerin giydiğini işaret etmektedir. Kuşkusuz bu İngiliz piyasası, modanın boyalı bez fiyatlarını yükseltmesiyle birlikte daralmıştır, ama İngiliz hükümeti *Hind* pamuklularının Büyük Britanya'ya girmelerini otoriter olarak (gücünün ek bir kanıtı) yasaklamasıyla -yeniden ihraç için yapılan ithalat hariç-, kelimenin tam anlamıyla boğulmuştur. Bu koşullarda, K. N. Chaudhuri'nin ileri sürdüğü üzere İngiliz icatlarını hızlandıran belki de İngiliz talebinin basıncından çok, *Hind* pamuklularının düşük fiyatının rekabetidir;⁹⁸ zaten bu durum anlamlı bir şekilde, büyük tüketime ve güçlü talebe sahne olan ulusal yünl ve keten endüstrilerinde değil de, pamuk alanında ortaya çıkmıştır. Makinalaşma yünl alanına daha sonraları girecektir.

İngiliz metalürjisi için de aynı durum söz konusudur: fiyatların icat üzerindeki etkisi talebinkiyse aynı derecede, hatta daha da fazla güçlüdür. Abraham Darby tarafından geliştirilen kok ile yapılan dökümün, onun tarafından 1709'dan itibaren Shropshire'deki Coalbrookdale yüksek fırınlarında uygulandığını, ama hiçbir girişiminin yüzyılın ortasından önce onun izinden gitmediğini daha önce görmüştük.

1775'te bile, dökme üretiminin % 45'i hâlâ odun kömürü kullanılan yüksek fırınlardan çıkmaktaydı.⁹⁹ P. Bairoch bu yöntemin gecikmeli başarısını, gerçekten varolan artan bir talep baskısına bağlamaktadır.¹⁰⁰ Fakat Charles Hyde kok ile döküm yönteminin benimsenmesinin gecikmesinin nedenlerini açıkça ortaya koymuştur. Bu yöntem neden 1750'den önceki 40 yıl boyunca, o sıralarda İngiltere'de iş gören 70 yüksek fırın tarafından korunmuştur? Neden 1720-1750 arasında kurulan en azından 18 yeni yüksek fırın, eski yöntemi uygulamıştır?¹⁰¹ Çok basit olarak, bir yandan bu işletmelerin çok verimli olmasından ötürü -yüksek maliyet fiyatları, ithal İsveç çeliğine konulan vergilerle, ulaşım maliyetlerinin yasaklanmasından ötürü bölgeler arasında rekabet olmamasıyla ve nihai metalürjik malların başarılı bir ihracatıyla korunmaktaydı-;¹⁰² öte yandan üretim maliyetlerinin kok kullanımıyla net olarak yükselmesinin

A. Darby'nin 1709'da, İngiltere'de ilk kez koku yakıt olarak kullandığı, Shropshire'deki Coalbrookdale yüksek fırınları. Fakat bu 1758 tarihli gravürde, solda, Severn kıyısında yer alan, odun kömürü yapmak için ocaklarını yakmış olan dört bıçkihaneye dikkat ediniz. En önde, orada imal edilmiş büyük bir madeni silindir atlarla götürülmektedir. Perry ve Smith'in gravürü, 1758.

den (ton başına yaklaşık iki lira) ve bu usulde elde edilen dökümün temizlenmesi daha güç olduğundan, demirci ustalarının cezbedilmesi için fiyatının daha düşük olmasının gerekmesinden ötürü.¹⁰³

Öyleyse işler 1750'den sonra, hiçbir teknik yeniliğin müdahalesi olmadan, kokla çalışan 27 yüksek fırının 20 yıl içinde yapılması ve 25 eski kuruluşun kapanmasıyla birlikte değişmişler midir? Ve neden demirhane ustaları, kokla imal edilmiş dökme demiri giderek daha fazla kullanmaktadırlar? Bunun nedeni, demire olan talebin, odun kömürünün fiyatının çok arttırmış olmasıdır (oysa bu dökme demir maliyetinin yarısını oluşturmaktaydı).¹⁰⁴ Öte yandan, kok ile yapılan eritme 1730'lardan beri kömür fiyatlarındaki düşüşten yararlanmaktaydı. Demek ki durum tersine dönmüştü: 1760'lara doğru odun kömürüyle elde edilen dökme demir maliyeti, rakip yöntemin ton başına maliyetini iki liradan daha fazla geride bırakmıştır. Fakat bu koşullarda, eski yöntemin neden 1775'e kadar, üretimin yaklaşık yarısını sağlayarak, bu kadar uzun süre tutunabildiği bir kez daha sorulacaktır. Herhalde, total ördüğü paradoksal olarak koruyan çok hızlı yükselen talepten ötürü. Talep öylesine yüksektir ki, fiyatlar çok yukarıda kalmakta ve kok kullanan üreticiler rakiplerini elemek için fiyatları düşürmenin peşine düşmemektedirler. Bu durum 1775'e kadar sürmüştür. Bu tarihten sonra, iki döküm türü arasındaki fiyat açıklığı arttığından, odun kömürünün terk edilmesi hızla genelleşmiştir.

Demek ki kokun yüksek fırın yakıtı olarak benimsenmesinden sorumlu olan buhar ve Boulton ile Watt'ın makinesinin devreye girmesi değildir. Zarlar bunların müdahalesinden önce atılmıştı: kok, buhar olsun veya olmasın, oyunu kazanacaktı.¹⁰⁵ Bu da İngiliz metalürjisinde ortaya çıkacak olan genişlemede, buharın rolünü reddetmemektedir: buhar bir yandan güçlü körükleri devreye sokarak, yüksek fırınların boyutlarını önemli ölçüde artırmış; öte yandan metalürji endüstrisini su yataklarının yakınında bulunmaktan kurtararak, başta Staffordshire'de, demir cevheri ve kömürden yana zengin, ama hızlı akan su yataklarından yana fakir Black Country olmak üzere, yeni bölgeleri metalürji endüstrisine açmıştır.

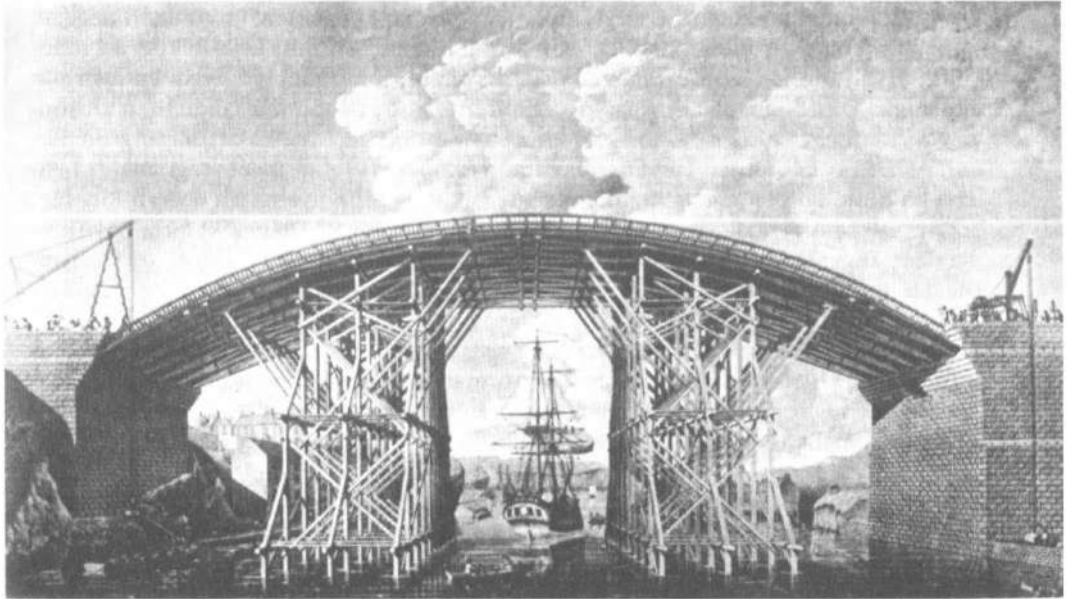
Dökümle hemen hemen aynı anda, demirin temizlenme işi de kölelikten ve odun kömürünün yüksek fiyatından kurtulmuştur. 1760'lara doğru kömür yalnızca sürecin sonunda, daha önce temizlenmiş demiri yeniden ısıtmak ve çekiçlemek üzere kullanılırken, 1780'lere doğru *potting* uygulaması kömürü, temizleme işinin tümüne sokmuştur. Bu sayede ulusal ölçekteki demir kütük üretimi % 70 artmıştır.¹⁰⁶ Ama Charles Hyde burada da genel kaniyi tahtından indirmektedir: odun kömürünü dökümhanelerden kovan, 1784-1795 arasındaki güç yıllardan sonra geliştirilen puddlama değildir. Bu çoktan yapılmıştır.¹⁰⁷ Oysa puddlama İngiliz metalürjisinin belirleyici gelişmesi, aynı anda hem bir *miktar*, hem de bir *nitelik* devrimi olmuş ve o zamana kadar nitelik ve hatta miktar olarak en vasatlardan biri olan İngiliz üretimini, bir yüzyıl için dünya birinciliğine çıkartmıştır.

Zaten makinelerin fabrikaya olduğu kadar, gündelik hayatın bütününe de göz kamaştırıcı bir şekilde girişinin sorumlusu, yeni maden *kalitesi* değil midir? Bir teknik tarihinde, buhar makinasının çeşitli aşamalarını bu açıdan izlemek çarpıcıdır. Başlangıçta tahta, tuğla, ağır donanımlar, birkaç madeni boru, 1820'den itibaren bir borular ormanı. İlk buhar makineleri zamanında, fırın ve basınç altında kalan çeşitli unsurlar birçok sorun çıkartmıştır. Daha Newcomen, Savary'nin civataları buhar basıncı altında atan eski makinasının hatalarını gidermek üzere, kendi makinasını inşa etmişti. Ama Newcomen'in gürbüz makinası destekler ve örme bir fırın, tahta bir sar-

kaç, bakır bir kazan, pirinç bir silindir, kurşun borularla... yapılmıştı. Bu pahalı malzemelerin yerine dökme veya demir ancak yavaş yavaş ve güçlüklerle geçebilmişlerdir. Bizzat Watt bile, İskoçya'daki Carron dökümhaneleri için su geçirmez bir silindir yapmayı başaramamıştır. Kendi icadı bir perdah makinesiyle sorunu çözen Wilkinson olmuştur.¹⁰⁸

XIX. yüzyılın ilk onyıllarında tüm sorunlar, tahtanın makina yapımından uzaklaşmasıyla ve “makinanın geleneksel biçimlerini esnekletirmeye” olanak veren, her cinsten küçük madeni unsurlardan birçoğunun yapılmasıyla aynı anda ortadan kalkmışa benzemektedirler.¹⁰⁹ John Smeaton 1769'da Carron dökümhaneleri için, dökme akisli ilk hidrolik dolabı inşa etmiştir. Bu bir başarısızlık olmuştur: yüzeyi sünger gibi olan dökme donmaya direnememiştir. Bundan bir yıl önce, 1768'de London Bridge'te hizmete sokulan dolaplar hâlâ tahtadandı. Ama 1817'de bunlar demir tekerleklerle değiştirilmişlerdir.¹¹⁰

Uzun dönemde belirleyici olan metalürji, demek ki XVIII. yüzyılda başrol oynamamıştır. David Landes “demir endüstrisi endüstri devriminin oluşumunda haket-

Demir XVIII. yüzyılın son yıllarından itibaren İngiltere'de tahtanın yerine geçmeye başlamıştır. 1796'da inşa edilen Sundarland'da, Wear üzerindeki köprü. (British Museum).

mediği bir dikkate (tarihçiler cephesinden) mazhar olmuştur”.¹¹¹ Eğer kronolojiye tamı tamına bağlanılacak olursa, kuşkusuz böyle. Ama endüstri devrimi, güzergâhının her anında icat edilmesi gereken; gelecek, gelmek zorunda olan icadı bekliyormuş gibi olan sürekli bir süreçtir. Toplam her zaman tamamlanmak zorundadır. Ve önde yer alan her şeyi meşrulaştıran, onlara bir anlam veren, sonuncu gelişmedir. Kömür, kok, dökme demir, demir, çelik çok büyük kişilerdir. Ama nihayetle onları bir bakıma meşrulaştıran buhardır -buhar da Watt'ın dönen makinasıyla gerçek yerini yavaş yavaş bulmuş, demiryollarını beklemek zorunda kalmıştır-. Endüstri devriminin ilk gösterisinin gerçekleştiği 1840 yılı için Emile Lavasseur¹¹² bir beygir gücünün 21 insana eşdeğerli olduğunu ve Fransa'nın bu hesaba göre, kendi evinde, üssel bir şekilde artabilir nitelikte olan, özel bir cinsten bir milyon köleye sahip olduğunu hesaplamıştır. 1880'de bu sayı 98 milyona yükselecektir, yani Fransa nüfusunun 2,5 katı. İngiltere için ne demeli?

Pamuk Devrimini “Küçültmemek”

İngiliz endüstri devriminin perdesini açan pamuk *boom*'u, tarihçiler için tercihli bir konu olmuştur. Ama bu dün böyleydi. Ve modalar geçer. Pamuk yeni araştırmalardan düşmüştür. Bugün onu çok küçük bir kişi olarak görme eğilimi ağır basmaktadır: her şeyden sonra, toplam pamuk üretimi kitlesi milyon librelerle, kömür bin tonlarla ölçülmektedir. İngiltere'de işlenen ham pamuk 1800'de ilk kez 50.000 milyon libreyi geçmiş, yani yaklaşık 23.000 ton olmuştur. E. A. Wrigley bu, ağırlık olarak yaklaşık “bir kömür madenindeki 150 madencinin üretimidir” demektedir.¹¹³ Öte yandan, pamuklu endüstrisindeki icatlar, daha XVI. yüzyıldan önce harekete geçmiş olan eski dokuma endüstrilerine (yünlü, pamuklu, ipekli, keten) özgü uzun değişim dizisinin içinde yer aldığından, her şey pamuklu endüstrisinin Eski Rejime ait olduğunu veya John Hicks'in dediği gibi “olağan olarak sunulduğu gibi yeni endüstrinin başlangıcı olmaktan çok, eskisinin evriminin sonuncu bölümü” olduğunu düşündürmektedir. Limitte, XV. yüzyıl Floransa'sında benzeri bir başarı hayal edilemez mi?¹¹⁴ Ernest Labrousse Lyon kollokyumu (Ekim 1970) sırasında, aşağı yukarı benzeri bir zihin hali içinde, kendi döneminde çok hayranlık uyandıran değerli Kay mekiğini “mekanik çocuk oyuncağı” olarak nitelemekteydi.¹¹⁵ Demek ki fazla büyük ve modern araçları olmayan bir devrim. Pamuğun hafifliği ve nisbi değeri, ona ulaşım araçlarını oldukları biçimleriyle ve Pennine sıradağları vadisi ile diğer yerlerin mütevazı su dolaplarının gücünü kullanma olanağını vermektedir. Pamuk endüstrisi kullanılabilir su kaynaklarının tutarsızlığı ve nedretinden kurtulmak üzere, buhar makinasına ancak gelişmesinin sonunda başvurmuştur, ama buhar makinası onun için icat edilmemiştir. Nihayet, dokuma endüstrisi her zaman sermayeden çok, emek gücü talep etmiştir.¹¹⁶

Oyleyse John Hicks'in sözlerini mi kabul etmek gerekir: bir Eski Rejim devrimi? Ama pamuk devrimi eski devrimlerden, kritik bir olguyla ayrılmaktadır: başarılı olmuştur; ekonominin duraklamaya geri dönüşü içinde yok olup gitmemiştir; sonunda bir “sürekli büyüme” haline gelerek, uzun bir gelişmeyi başlatmıştır. Ve “Britanya endüstrileşmesinin ilk aşamasında, hiçbir endüstri ona yakın önemde bile olmamıştır”.¹¹⁷

Gerçek tehlike, pamuk devrimini “küçültmek” olacaktır. Kuşkusuz, olağan olarak kaydedilenden çok daha uzun öncellerin içinden yavaşça sıyrılmaktadır, çün-

kü pamuk Avrupa'da XII. yüzyıldan itibaren işlenmeye başlamıştır. Fakat Doğu'dan ithal edilen pamuktan çekilen iplik, çok ince olduğunda, fazla sağlam olmamaktadır. Demek ki tek başına kullanılamamakta, keten bir atkının yanında, basit bir çözgü olarak kullanılmaktaydı. Bu "melez" kumaş *futaine*, Alman kentlerinin *barchent*'i, İngiltere'nin *fustian*'i olup, görünüşü kaba, fakir bir akrabadır, ama pahalıdır, üstelik yıkanması zordur. Bunun sonucu olarak, XVII. yüzyılda ticaret Avrupa'ya yalnızca hammadde değil de, aynı zamanda Hind bezleri ve boyalı bezleri, Avrupa'dakilerin tersine yıkanmaya dayanıklı, çoğu zaman güzel renkler basılmış, düşük fiyatlı, katıksız pamuktan harika kumaşlar ithal ettiğinde, bu gerçek bir keşif olmuştur. Ve kısa bir süre sonra, Hindler kumpanyası gemilerinin araçları olduğu kitlesel bir istila Avrupa'yı sarmış, moda da bu işte suç ortaklığı yapmıştır. İngiliz dokuma endüstrisini, *futaine*'den çok yünlülerini korumak için 1700'de ve 1728'de, Fransa ise 1686'dan itibaren, ulusal alanda Hind bezlerinin satışını yasaklamışlardır. Bunlar ilke olarak yeniden ihraç için, gene de gelmeye devam etmişler, kaçakçılığın durumdan yararlanmasıyla göz zevki ve yasaklamalarla, polis aramalarıyla ve mal müsadereleriyle alay eden inatçı bir modanın tatmini için, her yerde bulunmuşlardır.

İngiltere'deki ve sonra da çabucak yayıldığı Avrupa ölçeğindeki pamuk devrimi fiili durumda, başlangıçta bir taklid, sonra bir rövanş, Hind endüstrisinin yakalanması ve geçilmesi olmuştur. Onun kadar iyi ve daha ucuza maletmek söz konusudur. Daha ucuza mal etmek ancak Hind zenaatkâriyle rekabet edebilecek yegâne şey olan makina ile mümkündür. Ama başarı hemen ortaya çıkmamıştır. Hind iplikleri gibi hem ince, hem de dayanıklı olan ve tamamen pamuktan yapılan kumaşlarda kullanılabilecek bir pamuk ipliği elde edebilmek için, 1775-1780'e doğru Arkwright ve Crampton'ın makinalarını beklemek gerekmiştir. Bundan sonra, Hind bezleri pazarı -İngiltere'ninki, Britanya adalarınıninki, Avrupa'nınki (ama ulusal endüstriler de işe karışacaklardır), zenci kölelerin bezlerle takas edildiği Afrika kıyılarıninki ve muazzam sömürge Amerika'sı pazarını kapsayan, ayrıca Türkiye ve bizzat Hind pazarlarını da içeren muazzam bir piyasa- yeni İngiliz endüstrisinin rekabetine sahne olacaktır. Pamuk her zaman, her şeyden önce bir ihraç malı olmuştur: İngiliz toplam ihracatının 1700'de çeyreğini, 1750'de yarısını temsil etmektedir.¹¹⁸

Koşullara göre birbirine eklenen veya birbirlerini tamamlayan, birbirlerinin aradı sıra fethedilen bütün bu dış pazarlar, üretimdeki müthiş artışı açıklamaktadırlar. 1785'te 40 milyon, 1850'de 2.025 milyon yarda!¹¹⁹ Bununla birlikte nihai ürün fiyatları 1700'deki 550 endeksinden, 1850'deki 100'e düşmüşlerdir; oysa aynı zaman aralığında buğday ve birçok yiyecek maddesi fiyatı ancak üçte bir düşmüştür. Başlangıçta korkunç olan kâr marjı ("% 5, % 10 değil de, % yüzler ve binler", daha sonraları bir İngiliz siyasetçi böyle diyecektir)¹²⁰ sert bir şekilde düşmüştür. Ancak dünya pazarlarının istilası öyle bir düzeydedir ki, düşen kâr haddini telâfi etmektedir. O çağı yaşayanlardan biri 1835'te "kârlar hâlâ imalat alanında büyük bir sermaye birikimine olanak verecek kadar yüksektir" diye yazmıştır.¹²¹

Eğer 1787'den sonra bir *take off* olmuşsa, pamuk bundan iyice sorumludur. Hatta Eric Hobsbawm, pamuk endüstrisinin genişleme ritminin, tüm İngiliz ekonomisinin genişlemesini oldukça düzgün olarak ölçtüğünü işaret etmektedir. Diğer endüstriler onunla birlikte yükselmekte, onunla birlikte düşmektedirler. Ve bu durum XX. yüzyıla kadar sürmüştür.¹²² Zaten İngiliz pamuklu endüstrisi tüm çağdaşlara, önceli olmayan bir güç izlenimi vermektedir. 1820'lerde makinalar yünlü dokuma alanını da fethetme noktasındayken, pamuk çoktan en mükemmelinden *steam industry*, en büyük buhar kullanıcısıdır. 1835'e doğru 10.000 BG su gücü kullanırken, buhardan en azından 30.000 BG kullanılmaktadır.¹²³ Yeni gelenin gücünü ölçmek için, "beş veya altı katlı (ve daha çok), herbirinin üzerinde muazzam bir baca ve kara

Edinburg'un güneyinde New Lanark'ta, Robert Owen'ın pamuk eğirme fabrikası, XVIII. yüzyıl sonu, XIX. yüzyıl başı. İskoçya, İngiliz endüstrileşmesini yakından izlemiştir.

duman bulutu olan¹²⁴ yüzlerce fabrikasıyla" modern bir kent olan ve daha dün İngiltere'nin büyük köle ticareti limanı olan ve başta ABD'ninki olmak üzere,¹²⁵ başlıca pamuk giriş limanı haline gelen Liverpool da dahil, komşu kentleri imparatorluğuna tabi kılan Manchester'in muazzam gelişmesini ele almak yeterli değil midir?

Buna kıyasen, eski ve şanlı yün endüstrisi, uzun süre köhne olan bir şeyleri muhafaza etmiştir. 1828'de eski anılarını yadeden bir İngiliz imalatçı, jenny'nin ortaya çıkışının eğirici ailelerinde eski aletlerin tavanarasına atılmasına ve 1780'lere doğru tüm emek gücünü pamuğa yönelttiğini hatırlamaktadır: "yün eğirme işi tamamen yokolmuştu ve keten de hemen hemen aynı durumdaydı: hemen herkes tarafından kullanılan malzeme pamuk olmuştu, pamuk, pamuk".¹²⁶ Jenny daha sonra yün endüstrisine uyarlanmıştır, ama makinalaşma pamuğunkinden 30 yıl gecikmeli olarak

gerçekleşecektir.¹²⁷ Eğirme (tabii ki dokuma değil) Leeds'te (yünlü başkenti olarak Norwich'in yerine geçmiştir) makinalaşmaya başlayacaktır, ama 1811'de, endüstri henüz zenaatsal ve kırsaldır. Louis Simond "(Leeds) yünlü pazarı büyük bir binadır ve bir avlunun çevresinde, tuğla duvarlı ve demir döşemeli, yangına dayanıklı, kare biçimli büyük bir çarşıdan meydana gelmektedir. Yarı tarımcı, yarı dokumacı iki bin altı yüz kır imalatçısı burada haftada iki kere ve yalnızca birer saat dükkân açmaktadırlar. Herbirinin uzun bir galeri boyunca birer kovuğu vardır... Parça yünlü kumaşlar arkalarında yığılıdır ve numuneleri ellerinde tutmaktadırlar. Alıcılar bunları kıyaslayarak çifte hat boyunca geçmektedirler ve fiyat rayiçleri adeta aynı düzeyde oluşmakta, pazarlıklar kısa sürede bağlanmaktadır. Bu iş az lâfla ve iki taraf da zaman kaybetmeden gerçekleşmekte, çok iş yapılmaktadır" diye aktarmaktadır.¹²⁸ Hiçbir kuşku yoktur: hâlâ önendüstri dönemindeyiz. Oyunun efendisi, alıcı, tüccardır. Demek ki, yünlü pamuğun endüstri devrimini izlemiştir. Aynı şekilde, Sheffield veya Birmingham'daki bıçakçılık veya kap kakac imalatı bir sürü küçük atelyeye bağlı olarak kalmaktadırlar. Bazıları XX. yüzyıla kadar sürecek olan köhne faaliyetleri ise saymıyoruz.¹²⁹

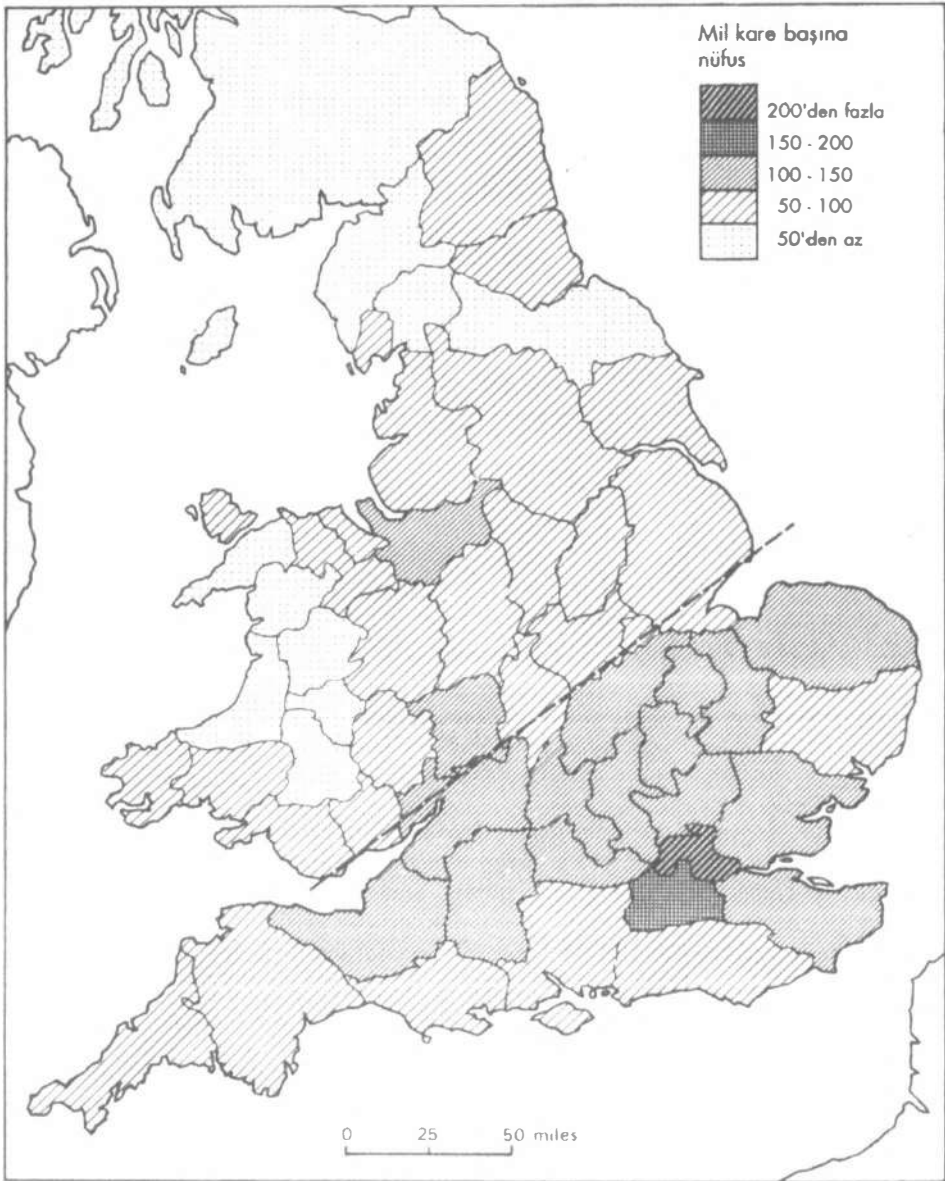
Uzun zaman hareketin başını çeken pamuk devriminden sonra, demir devrimi gelecektir. Ama az kâr getirip, muazzam yatırımlar talep eden demiryollarının, *steamer*'ların, çeşitli donanım mallarının İngiltere'si, ülkede kitlesel olarak biriken paradan kaynaklanmamış mıdır? Öyleyse, pamuk makinacı patlamada ve büyük metalürjinin tahta çıkmasında *doğrudan* büyük bir rol oynamamış olsa bile, pamuktan sağlanan kârlar kuşkusuz ilk faturaları ödemişlerdir. Bir devre diğerini ileri itmektedir.

Uzak Mesafe Ticaretinin Zaferi

XVIII. yüzyıl İngiltere'si için bir *ticaret devrimi*'nden, gerçek bir ticari patlamadan söz etmek, aşırıya kaçmak olmaz. Bu yüzyıl esnasında, yalnızca ulusal pazar için üretim yapanların endeksi 100'den 150'ye çıkmış, ama ihracat için çalışanları 100'den 550'ye yükselmiştir. Dış ticaretin, arkasındakileri çok gerilerde bırakan en öndeki koşucu olduğu açıktır. Tabii ki bu "devrim" in kendi içinde açıklanması gerekir ve bu açıklama dünyanın tümünü gündeme getirir. Endüstri devrimiyle olan bağlara gelince, bunlar sıkı ve karşılıklıdır: iki devrim birbirleriyle güçlü bir şekilde yardımlaşmaktadırlar.

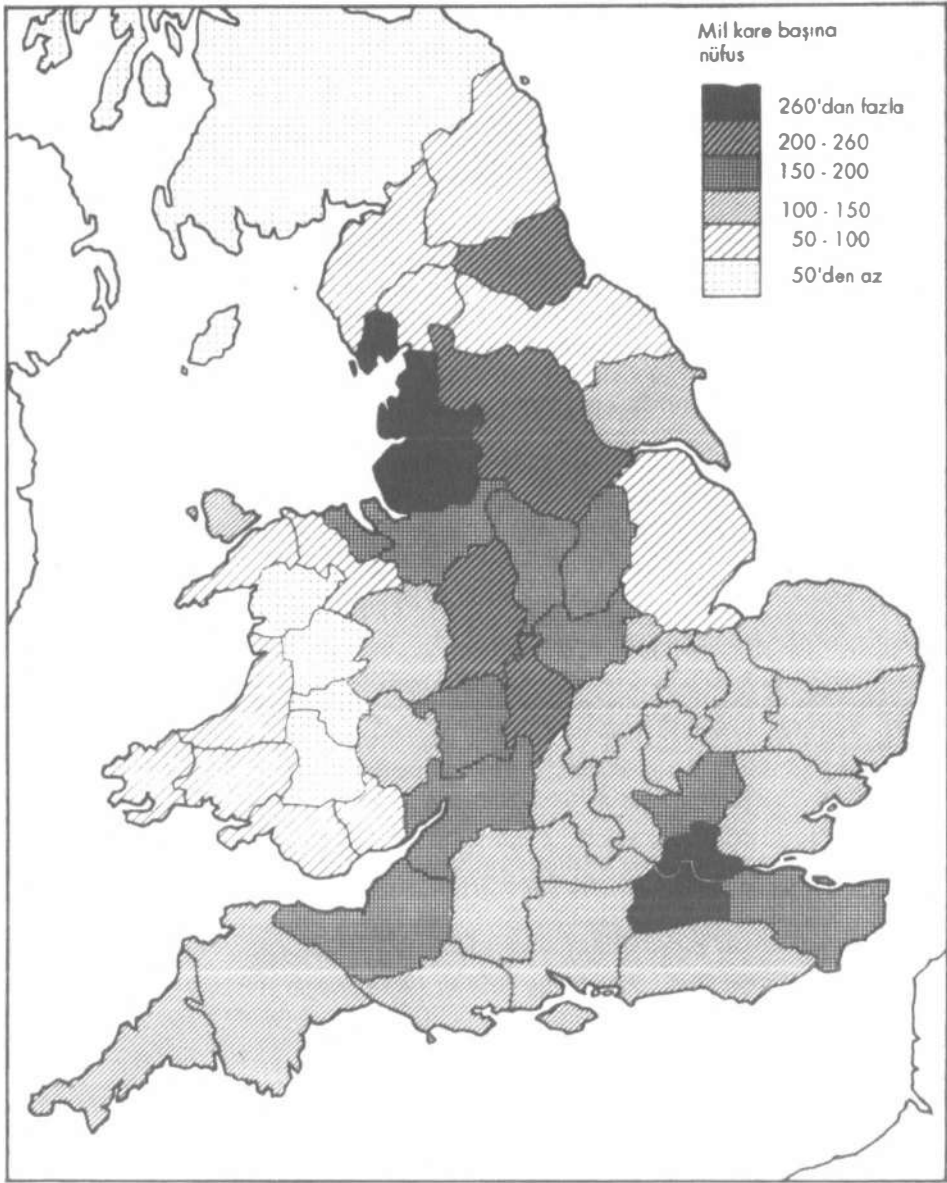
İngiltere'nin ada dışındaki talihi, çok geniş bir ticari imparatorluğun kurulması; yani Britanya ekonomisinin dünyada olabilecek en geniş mübadele birimine, Antillerden Hind'e, Çin'e ve Afrika kıyılarına kadar olan alana açılması demektir. Eğer Avrupa bir yanda, deniz aşırı alanlar öte yanda olmak üzere bu muazzam mekân ikiye bölünecek olursa, her şeye rağmen tekil olan bir kaderin oluşumunu daha iyi kavrama şansına sahip olunacaktır.

1760'lı yılların önünde ve ardında, Britanya ticaretinin ve dünya ticaretinin her ikisi birden yükselme halindedir; İngiltere'yi besleyen mübadeleler yakın Avrupa yönünde nisbeten düşmekte, deniz aşırı trafikler tabanında yükselmektedir. Eğer İngiltere'nin Avrupa'yla olan ticareti üç sütun halinde -ithalat, ihracat ve yeniden ihracat- muhasebeleştirilecek olursa, Avrupa'ya ayrılan payın yalnızca sonuncu sütunda, yeniden ihracat kaleminde ağır bastığı ve XVIII. yüzyıl boyunca hemen hemen istikrarlı kaldığı (1700-1701: % 85, 1750-1751: % 79, 1772-1773: % 82, 1797-1798:

52. 1700'DE İKİ İNGİLTERE

Nüfus ve zenginliğin paylaşımı, Gloucester'den Wash kıyılarındaki Boston'daki Aşağı Severn'e uzanan bir hatta göre olmaktadır. Kaynak, H. C. Darby, op. cit., s. 524.

53. İNGİLİZ MEKÂNININ 1800'DEKİ YENİ PAYLAŞIMI

Modern endüstri İngiltere'si haline gelen fakir İngiltere nüfusunun hızlı artışı (ibid, s. 525).

% 88) görülmektedir. Buna karşılık İngiltere'ye Avrupa'dan yapılan ithalat için aynı şey söylenemez, bu kalemin payı sürekli düşmektedir (aynı tarihler için % 66, 55, 45 ve 43); kıtaya yapılan İngiliz ihracatının payı daha da hızlı düşmektedir (% 85, 77, 49, 30).¹³⁰

Bu çifte gerileme anlamlıdır; İngiliz ticaretinin ağırlık merkezi bir bakıma Avrupa'dan uzaklaşma eğilimine girerken, Amerika'daki kolonileri (kısa bir süre sonra ABD olacak) ve özellikle de Plassey savaşından sonra Hind'le olan trafikleri artmaktadır. Ve bu durum, *Hollanda'nın Zenginliği* (1778)¹³¹ adlı kitabın yazarı, doğru açıklama olması mümkün olan, oldukça nüfuz edici bir işaretiyle birleşmektedir. Nitekim Accarias de Sérionne'a göre, iç fiyatlarının ve emek gücü ücretlerinin artışından rahatsız olan ve fiilen Avrupa'nın en pahalı ülkesi olan İngiltere, artık yakın Avrupa pazarlarında Fransa ve Hollanda rekabetine dayanamaz hale gelmiştir. Böylece Akdeniz'de, Doğu Akdeniz iskelelerinde, İtalya'da, İspanya'da (en azından Cadiz'de, çünkü Albion kendini Jamaika'nın "serbest limanları"ndan hareketle, İspanyol Amerika'sına karşı iyi korumaktadır) geride kalmıştır. Ancak İngiltere, Avrupa'nın iki belirleyici noktasında başta olmayı sürdürmektedir: onun eski ve sağlam fetihlerinden biri olan Portekiz'de ve bahriyesi ile endüstrisinin vazgeçilmez işesini (tahta, direk, kenevir, demir, zift, katran) sağladığı Rusya'da. Eğer açıklamamızın hatları biraz genişletilecek olursa, İngiltere artık Avrupa'da kazanamamakta, hatta gerilemekte, ama dünyanın geri kalanında zafer kazanmaktadır.

Bu zaferi dikkatle çözümlemek gerekir. İngiltere'nin ticaretini nasıl "marjinalleştirdiği", kalın çizgileri itibariyle iyi görülmektedir. Bunu çoğu zaman güç kullanarak başarmıştır. Hind'de 1757'de, Kanada'da 1762'de, Afrika kıyılarında rakiplerini sarsalamıştır.¹³² Ama her zaman ve her seferinde güç kullanmamıştır, çünkü yeni bağımsız olan ABD, eski metropolden olan alımlarını devasa oranlarda artırmaktadır.¹³³ Aynı şekilde, 1793-1795'ten itibaren Avrupa savaşları İngiltere'ye hizmet etmiş, onu dünyayı ele geçirmeye zorlamış ve Hollanda ile Fransa'yı dünya sahnesinin dışında bırakmıştır. O çağı yaşayan bir Fransız, Devrim ve İmparatorluk Savaşları sırasında İngiltere'de oturduktan sonra "dünyanın dört bir yanındaki hiçbir ülkenin bu on yıl esnasında (1804-1813) İngiltere'nin paşa gönlü razı olmadan ticaret yapmadığı bilinmektedir" diye yazacaktır.¹³⁴

İngiltere'nin mübadelelerini, egemen olduğu ekonomi-dünyanın hazinesi olan "çevre" ülkelerine dayandırmaktan sağladığı avantajlar açıkça görülmektedir. Onu üretim araçlarını iyileştirmeye yönelten yüksek iç fiyatları (makinalar, insanlar çok pahalıya malolduklarından ortaya çıkmaktadırlar), onu aynı zamanda düşük fiyatlı ülkelerden hammadde (ve hatta Avrupa'da doğrudan satılabilecek ürünler) sağlama-yaya yöneltmektedir. Ama eğer böyle olduysa, bunun nedeni dünyanın bir numaralı donanmasına dayanan İngiliz ticaretinin mesafeye üste gelerek zafer kazanması değil midir? İster gemi yapımı, isterse donatımı veya deniz sigortacılığı söz konusu olsun, denizcilik alanındaki işbölümünün İngiltere'deki kadar ileri gittiği Hollanda da dahil, dünyada bu işi becerebilecek başka hiçbir ülke yoktur. Sigortacıların toplandıkları *Jerusalem, Jamaica, Sam's* ve 1774'ten sonra Royal Exchange'deki yeni *Lloyd's Cofee* gibi kahvelere bir göz atmak, bizi uzun bir söylevden daha fazla aydınlatacaktır: sigorta simsarları müşterilerinin talimatlarını yerine getirmek üzere, gerekli katılımı elde edebilmek için, bir sigortacıdan diğerine koşturmaktadırlar. Yabancılar bile doğru adresi bilmektedirler.¹³⁵ Lloyd's haberlerin ve bilgilerin harika merkezi değil midir? Sigortacılar sigortaladıkları teknelerin konumunu, sahiplerinden daha iyi bilmekte-dirler. Çoğu zaman çok garantili oynamaktadırlar.

XVIII. yüzyılın başında Broad Quay. Bristol limanı. Museum of Bristol City Art Gallery.

Ama İngiltere de, donanması tarafından korunarak, garantili oynamaktadır. Birçok diğerinin ardından, Fransa'nın rakibine kapatmaya uğraştığı Avrupa'nın bir kısmının nisbi dikkatini ve husumetlerini ve imparatorluk savaşları sırasında zorlama biçimini yeniden anlatmaya gerek yoktur. İngiltere bu kapatılan alanda her zaman çatlaklar bulmaktadır: Danimarka'da Tonningen (1807'ye kadar), Emden ve Heligoland (1810'a kadar), biri terkedilmekte, diğeri açılmaktadır.¹³⁶ Ve İngiliz ticareti dünya ölçeğinde hiç bozulmadan sürmekte, bazen de kendi rutinlerini izlemektedir. *East India Company* Napoléon Savaşları esnasında İngiltere'ye, büyük bir güven içinde Hind pamukluları ithal etmeye devam etmiştir: "onların gömlek ve pantolon yapılması için İspanyol *gerilleros*'una verilmesine karar verilmeye kadar, kumpanyanın depolarında binlerce pamuklu bez balyası işsiz (*sic*) yatıyordu".¹³⁷

Ticaret devrimi tabii ki, endüstri devrimini tek başına açıklayamaz.¹³⁸ Fakat hiçbir tarihçi ticari genişlemenin, kendinin üzerine çıkmasına katkıda bulunduğu İngiliz ekonomisinin üzerindeki etkisini inkâr edemez. Ancak çok kimse onu küçültmektedir. Sorun derinliklerde, kapitalist gelişmeyi yalnızca iç bir evrimin erdemleriyle açıklayanlarla, kapitalizmin, dünyanın sistematik bir sömürüsü yoluyla dıştan inşa edildiğini düşünenler arasındaki amansız tartışmayla birleşmektedir; bu çıkışı olmayan bir tartışmadır, çünkü her iki açıklama da iyidir. O çağı yaşayıp da İngiltere'ye hayran olanlar, daha o sıralarda bile birinci açıklamadan yana yatmaktaydılar. Louis Simond 1812'de şöyle yazmıştır: "İngiltere'nin zenginliğinin kaynaklarını büyük iç dolaşımda, büyük işbölümünde ve makinaların üstünlüğünde aramak gerekir".¹³⁹ "İngiltere'nin dışarıda yaptığı ticaretin öneminin... abartıldığından kuşkulaniyorum".¹⁴⁰ Hatta bir başka tanık şöyle yazmaktadır: "İngiltere'nin zenginliğini dış ticaretine borçlu olduğuna dair sıradan fikir... tüm sıradan fikirlerin olduğu gibi, güçlü olduğu kadar yanlışır".¹⁴¹ Güvenli bir şekilde eklemektedir: "dış ticarete gelince, kıta sistemini keşfeden siyasal kişiler ne derlerse desinler, bu hiçbir devlet için, İngiltere için bile, hiçbir öneme sahip değildir". "Sistem" kıta ablukasıdır; İmparatorluk Fransa'sı kadar, devrimci Fransa'dan da nefret eden bir Fransız olan yazar Maurice Rubichon, bunun bir salaklık olduğunu söylemektedir. İngiltere'yi ticaret alanında vurmak bir çılgınlık değil midir? 1798'de Fransız donanmasını ve en iyi kara birliklerini, ulaşılmaz Hind yolu üzerindeki Mısır'a göndermek delilik değil midir? En fazlasından otuz tane gemi ve bunların "taşındıklarının yarısı, böylesine uzun bir yolculukta mürettebat için gerekli olan su ve yiyecekten oluşmaktadır".

Eğer bu saçma düşünceler ortalıkta dolaşabiliyorsa, bunun nedeni Cantillon gibi birçok kimsenin, lehte veya aleyhte ticaret bilançosu olmadığını iddia etmeleridir: bir ülkenin sattığı, aldığıyla ancak eşdeğerli olabilir; gelecekte *Board of Trade* başkanı olacak olan Huskinson'un "*the interchange of reciprocal and equivalent benefits*"¹⁴² dediği güzel bir dengeye göre. Ticaretin İngiltere için -İrlanda'da, Hind'de, ABD'de ve başka yerlerde- eşit mübadeleye dayalı olmadığını söylemenin gereği var mıdır?

Gümrük belgelerinden yola çıkarak, mevcut verilerin İngiltere'nin artan ticaret hacmini tartmaya olanak vermelerine karşılık, İngiliz ticaret bilançosunu hesaplamaya izin vermedikleri bir gerçektir. Phyllis Deane bu durumu, burada özetlenmesi olanaksız uzun bir çözümlemede açıklamaktadır.¹⁴³ Tahminlere gelince, bunlar az avantajlı, hatta negatif bir bilanço düşündürmektedirler. Daha önce Jamaika veya Fransız Antilleri ticaret bilançosuna ilişkin olarak yansıttığımız tartışma, burada yeniden karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, gümrük rakamları kendilerine ilişkin hataların dışında, yalnızca İngiliz limanlarına giren ve çıkan malları kapsamaktadırlar. Ne sermaye hareketlerini, ne onun denetimi dışında cereyan eden "üçgen"

köle ticaretini, ne ulusal deniz gücünün elde ettiği navlunları, ne Jamaikalı plantasyon sahiplerinin veya Hind nebablarının para cinsinden yaptıkları geri dönüşleri, ne de Uzak Doğu'daki *country trade* kârlarını kaydetmektedir.

Acaba bu koşullarda, dış ticaretin inkârı olanaksız önemini ve oransız verimini kabul ettikten sonra, iç mübadele hacmini dış mübadele hacmiyle kıyaslayarak, onun nisbi önemini küçülten kanıt geçerli midir? Daha D. Macpherson 1801'de, *Annals of Commerce*'inde,¹⁴⁴ iç ticaretin dış ticaretin iki veya üç katı olduğunu tahmin ediyordu¹⁴⁵ ve kesin rakamların yokluğunda bile iç dolaşımın üstünlüğü kuşku dışıdır. Ama daha önce de söylediğim üzere, bu durum sorunu hiç de çözmemektedir ve ben burada uzak mesafe ticareti ile iç ticaretin nisbi anlamları üzerindeki tartışmaya yeniden girişecek değilim. Ama İngiliz büyümesi ve endüstri devrimine ilişkin olarak, iç ticaretin önemi dış ticaretin önemini hiç de dışlamamaktadır. Yalnızca Britanya endüstrisinin XVIII. yüzyılda ihracata yönelik üretimini % 450 (endeks 1700'de 100, 1800'de 544) ve iç kullanıma yönelik üretimini yalnızca % 52 (1700'de 100, 1800'de 152) artırmış olması olgusu, İngiliz üretiminde dış pazarın rolü hakkında yeteri kadar konuşmaktadır. 1800'den sonra bu rol yalnızca artmıştır: tamamen Britanya kaynaklı ihracat 1800-1820 arasında % 83 artmıştır.¹⁴⁶ Endüstri devriminde iki ilerleme -iç ve dış-, iki çarpan birleşmektedir. Biri diğeri olmadan ilerleyemezdi.

Hatta, kitleleri değil de, artıkları karşılaştıran Amalendu Guha adlı bir Hindli tarihçinin¹⁴⁷ akıl yürütmesini oldukça çarpıcı buluyorum: örneğin İngiltere'nin Hind'den çektiği artık ve yatırıma giden İngiliz tasarruf artışı. Çeşitli hesaplamalara göre, İngiliz yatırımları 1750'de 6 milyon lira (GSMH'nın % 5'i) ve 1820'de 19 milyon lira (% 7) olmalıdır. 1750-1800 arasında Hind'den yılda ortalama olarak çekilen 2 milyon lira, bu rakamlara oranlandığında az bir şey midir? Bu paranın Hind artıklarının (ve özellikle nebabların paraları) İngiliz ekonomisinde nasıl dağıldıklarını bilmiyoruz. Ama kaybolmamakta ve atıl kalmamaktadırlar. Adanın zenginlik düzeyini yükseltmektedirler. Oysa İngiliz başarıları bu düzeyin üzerinde yüzmektedirler.

İç Ulaşımdaki Artışlar

Dış ticaretin hızlandırıcı rolü ne olursa olsun, bu eserde iç pazardan, önemini gözden kaçırarak kadar fazla söz ettik.¹⁴⁸ Zaten eğer iç ticaretin dış ticaret değerinin, kabaca iki veya üç katını temsil ettiği kabul edilecek olursa,¹⁴⁹ dış ticaret değeri 1760-1769 arasında ortalama olarak (yeniden ihracat çıkartılarak), yılda 20 milyon lira olduğundan (yuvarlak rakam),¹⁵⁰ iç ticaret 40 veya 60 milyon lira olacaktır ve, kârların toplamı % 10'u olarak hesaplanması halinde,¹⁵¹ yıllık 4-6 milyon kâr hesaplanacaktır ki, bu muazzam bir tutardır. Endüstri devrimi bu faal dolaşım ekonomisine doğrudan bağlıdır. Ama neden bu iş İngiltere'de bu kadar erkenden olmuştur?

Bunu daha önce kısmen söyledik; Londra'nın merkezileştirici ve devrimci rolüyle, pazarların artmasıyla ve geleneksel "yağlı" fuarları olduğu kadar, Stonebridge fuarının emsalsiz parlaklığının oldukça uzun bir süre devam ettirdiği buluşmaları gündeme getiren mübadeleler aracılığıyla her şeye nüfuz eden parasal bir ekonominin genelleşmesiyle, veya Londra'nın etrafında halkalar halinde yer alan

pazar-kentlerle, veya bizzat başkentin içindeki uzmanlaşmış büyük çarşılar ve gelirlerin ve kârların, Daniel Defoe'nun iyice kaydettiği üzere, ortak sayısı artan bir kitlenin içindeki yeniden paylaşımın harekete geçirdiği aracı sayısındaki artışla açıkladık. Kısacası giderek kendiliklerinden işleme eğilimine giren ilişkilerin bir incelenmesi ve modernleşmesiyle açıkladık. Nihayet ve özellikle, ulaşım araçlarındaki artışla açıkladık, bu artış trafiklerin talebinin önünde giderek, onların atılımını sağlamıştır.¹⁵²

Burada da, bu eserin akışı esnasında daha önceden gündeme getirilen bir sorunla karşılaşyoruz. Ama harika İngiliz dolaşım örneğine ilişkin olarak onu yeniden farketmek yararsız değildir. Bu dolaşım öncelikle, limandan limana muazzam bir kıyı denizciliği tarafından harekete geçirilmiş, sağlama alınmıştır. Deniz bu bakış açısından, İngiliz adasının ilk şansıdır. *Colliers* denilen kıyı denizcileri, İngiliz deniz olanaklarının dörtte üçünü temsil etmekte ve bunlar 1800'e doğru en azından 100.000 denizci istihdam etmektedirler.¹⁵³ Kıyı denizciliği bu koşullarda, İngiltere'nin bilinen tüketimini yaptığı mürettebatın yetiştirdiği esas okul olmaktadır. Her şey kıyı trafikleri aracılığıyla dolaşıma sokulmaktadır: çok miktarda buğday, bundan daha fazlası Newcastle kömürü Tyne ağzından Thames içlerine kadar taşınmaktadır. İngiliz kıyıları boyunca 20 kadar faal liman, bu adeta sürekli mübadeleleri ayakta tutmaktadır; bu limanlardan bazıları harika bir konuma ve kolay ulaşım olanaklarına sahiptir, diğerleri de ortaya çıkardıkları zorluklara rağmen, öyle olması gerektiği için kullanılmaktadırlar. İyi sığınak olanakları sunan Manş limanları da (Daniel Defoe'nun kaydettiği üzere) "*smuggling and roguing*"¹⁵⁴ kaçakçılık ve hilekârlık alanı veya en azından alanlarından biridir.

İngiliz dolaşımının ikinci şansı nehirlerin tatlı suyudur. Kıyılardan çok uzakta bulunan Norwich'in endüstriyel ve ticari önemi, denizden itibaren, "*without lock or stops*", yükseltme havuzları ve duraklamalar olmadan, doğrudan ulaşılabilir olmasından kaynaklanmıyor muydu?¹⁵⁵ T. S. Willan adeti üzere kısa ve kesin olan bir kitabında,¹⁵⁶ deniz gemilerinin veya en azından taşıdıkları malların geçmesine izin veren nehir seyrüseferinin kullanılmasının devrimci önemini ve bu seyrüseferin sonuçta ada etrafında dokunan kıyı denizciliğiyle tek bir vücut haline geldiğini göstermiştir.

İngiltere'nin genelde yavaş akan, seyrüsefere uygun nehirleri, 1600'den itibaren artık doğanın onları sunduğu biçimleriyle kullanılmamışlardır. Kentlerin talep ettiği kömür ve diğer ağır mallar (özellikle inşaat malzemesi) yüzünden, bu nehirler düzene sokulmuş, seyrüsefere uygun kesimleri uzatılmış, bazıları mendereslerinden kopartılarak, yükseltme havuzları kurulmuştur. T. S. Willan yükseltme havuzunun, hemen hemen buharla aynı düzeye konulması gereken bir icat olduğu konusunda bize teminat vermektedir.¹⁵⁷ Nehirlerin düzene sokulması, kanalları haber veren bir cins çıraklık olmuştur: bu kanallar önce nehirlerin sundukları yolları uzatmak veya birbirlerine bağlamak için kullanılacaktır. Ama bunun tersine bazı nehirler, ancak yeni inşa edilen kanalları birbirlerine bağlamak üzere ıslah edileceklerdir (kanal haline getirilmek için dememek üzere).

Böylece kanal çılgınlığı gerçek bir çılgınlık değildi, olamazdı, ama bir spekülasyon, iki kerenin bir keresinde talihsizlikle sonuçlandığı söylenen bir spekülasyon olmuştur, ama bu aynı zamanda kanal hattının doğru seçildiği, belirleyici kömürün yaratılan yolu kullandığı, girişimi başlatmak için kredi elde etme işinin inşaatı yapan şirket (*corporation*) tarafından veya bu işin riskini tek başına üstlenen girişimci tarafından iyi yürütüldüğü her seferinde, yani toplamın iki keresinin bir keresinde, mutlu bir sonuç demektir.

Bridgewater dükü (1736-1803) kanalının önünde. Gravür, 1767.

Kanal çılgınlığı 1755 yılında, Mersey'e ulaşan Sankey nehrinin yanı sıra giden kanalla başlamıştır,¹⁵⁸ bu kanal Bridgewater dükünün, yakındaki Worsley kömür madenlerini Manchester'e bağlayan¹⁵⁹ ve hiç kuşkusuz mükemmel bir işlem olan kanalından birkaç yıl öncedir. Bridgewater dükü "kendini gösterişli bir şekilde Fransa Bankası olarak adlandırılan şu cılız kuruluşun çıkartamadığı kadar bir kâğıt para dolaşımına ihtiyaç gösteren çalışmalara tek başına giriştiğinde, kâğıtlarının Fransa Bankası'ninkiler gibi değer kaybettiklerine tanık olmadı; üstelik dük dolaşıma soktuğu kâğıtların dörtte biri kadar nakdi, Fransa Bankası gibi mahzenlerde saklamak zorunda değildi ve bu onun hesabına mutlu bir durumdu; çünkü çalışmaları boyunca karşısına çıkan ıvır zıvırı ödeyecek gerekli nakdi yoktu".¹⁶⁰ Bu olayda girişimci en iyisini yapmıştı. Zaten bir madeni vardır, bu da borç almasını kolaylaştırmaktadır: herkes bilir ki, yalnızca zenginlere borç verilir. Fakat girişim de sağlam bir şekilde tasarlanmıştı. Madeninden Manchester'e doğrudan kömür sunmak, bu malı eski fiyatının yarısına satmayı ve yılda % 20'lik bir kâr sağlamayı başarıyordu. Kanallar ancak, plan

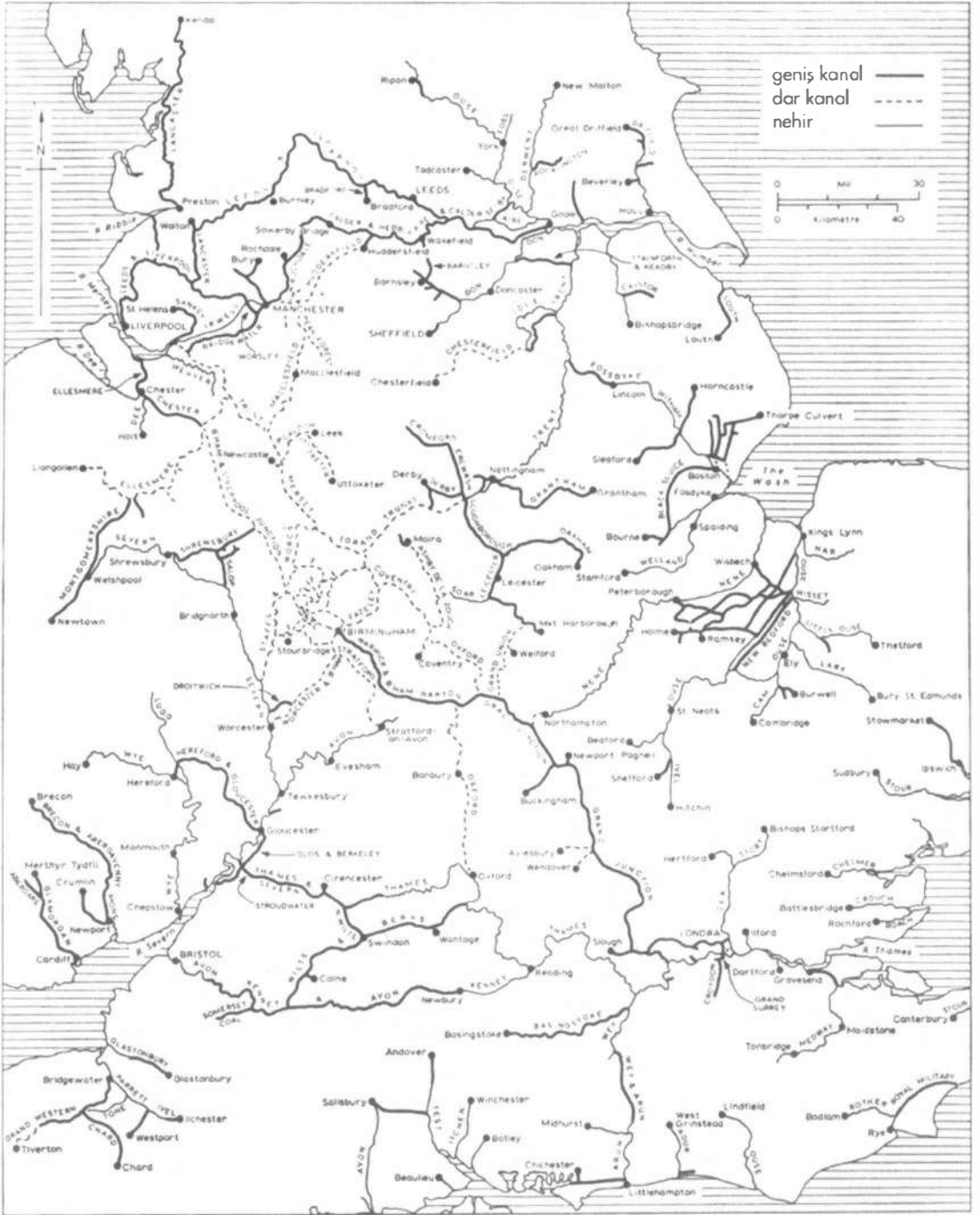
yapmasını bilmeyenler için çılgınlık olmuştur, çünkü eğer deniz taşımacılığı birim olarak alınacak olursa, kanal ancak 3 kat daha fazlaya malolmaktadır (araba 9 kat, yük hayvanı 27 kat).

Ancak karaları kateden, geçiş resmi ödenen yol (ilki herhalde 1654 tarihlidir), oldukça düzgün bir karayolu şebekesinin oluşturulmasına olanak vermiştir. Kanallar gibi özel girişim tarafından inşa edilen (devlet yalnızca Iskoçya ve İrlanda yönlerindeki stratejik yollarla ilgilenmekteydi) *turnspikes*, aslında söylenilenden daha az kötü olan, ama arabaların pek kullanamadıkları ve kışın da çoğu zaman işe yaramaz hale gelen eski yolların yerini almışlardır.

Fakat sonuçta kuru toprak üzerine yapılan yeni yollar¹⁶¹ (Roma yollarına nazaran bile hiçbir yenilik getirmeyen basit tekniklere göre) ve fetihçi kanallar tüm sorunları, örneğin kömür madeninden araçlara kadar taşıma sorununu çözememektedirler. XVIII. yüzyılın son yıllarında madeni ray ortaya çıkmıştır; Clapham'ın dediği gibi ray demiryolunun, lokomotif öncesi demiryolunun öncüsüdür.¹⁶² Baron Dupin¹⁶³ *railroad'u route-ornière* (tekerlek izi yolu) ile çevirirken, vagonun dar tekerleğinin içine yerleştiği, ortası çukur bir rayı akla getirmekteydi. İlk raylar basit tahta çubuklar olup, üzerlerinde tekerlekleri gene tahtadan olan arabalar gitmekteydi: XVII. yüzyıldan itibaren bunlar Cornwall madenlerinde, Bath ocaklarında ve Newcastle çevresindeki kömür taşımacılığında kullanılmaktaydılar.¹⁶⁴ Genellikle, tekerleğin raydan çıkmasını önleyen bir pervaz eklenmiş olan böylesine bir yolun üzerinde, bir at, karayolundakinden üç kat daha ağır bir yükü çekebilmekteydi. Bu koşullarda akılda tutulması gereken olgu, 1767'ye doğru tahta rayların yerine dökme demir rayların geçmesidir. 1800'e doğru araştırma, çekişi sağlayacak bir buhar makinasının bu işe uydurulmasına yönelmiştir: ilk lokomotif 1814'te ortaya çıkacaktır.

Bu demirden yolların (lokomotifsiz) uzunluğu, 1816'ya doğru Newcastle çevresinde 76 fersaha ulaşmıştır bile.¹⁶⁵ Cardiff'in başkenti olduğu ve Merthyr Tydfil madenlerini ve Swansea limanlarını barındıran Galler ülkesindeki Glamorgan kontluğunda ise 100 fersah kadardır. Iskoçya'da bu sistem Glasgow ve Edinburg çevrelerinde geliştirilmiştir, ve "birkaç yıldan beri bu nesne hakkındaki en çok proje kapitalistlere" burada sunulmuştur.¹⁶⁶ Bu demirden yollardan biri "yassı tekerlek izleri"yle birlikte, bizzat Glasgow kentine girmektedir; bu durumu işaret eden baron Dupin, "büyük Fransız kentlerimizin bazı çok eğimli caddelerine, örneğin Paris'te Sainte-Geneviève Tepesi'nin birçok yolunun bir kenarına buna benzer yassı tekerlek izlerinden konulabile"ceğini düşünmektedir.¹⁶⁷ 1833'te *Voyage de Manchester à Liverpool par le rail-way et la voiture à vapeur* (Demiryolu ve buhar arabasıyla Manchester'dan Liverpool'a yolculuk) Fransız basının büyük itibarına sahip olmuştur. Bu, "demir şeritli yollar"¹⁶⁸ Water Street'teki "gar"¹⁶⁹ "içlerinde bay Robert Stephenson'ın Samson adını taşıyan ve şimdiye kadar (yapılanların) en mükemmeli olan" kullanılan makinaları,¹⁷⁰ "bir sakanın bir fıçısından daha hacimli olmayan" makinaları¹⁷¹ çok ayrıntılı bir şekilde tasvir eden M. Cuchelet'nin kitabının adıdır.

Ray, tahta yoldan lokomotife giden süreç esnasında, Britanya "taşımacılığı"nın donanımındaki rolünü oynamıştır. Bu hızlanmış ulaşım, İngiltere'nin bütünsel atılımını desteklediğinden emin olmak için, konunun uzmanı olmak gerekmez. Bugün bile,¹⁷² büyüme ile ulaşım olanakları arasında korelasyon vardır. Ulaşım hızı aynı zamanda talimat ve bilgileri de kapsamaktadır, bu iş dünyası açısından vazgeçilmez niteliktedir. Thomas Williams 1796'ya doğru Cornwall'dan Shetland adalarına kadar olan alana dağılmış tüm işlerini ve bakır tekeli elinde tutmayı, eğer ticari mektupları Londra'dan Lancashire'e ve Galler ülkesine, daha o sıralarda bugünkü hızlarda gitmeselerdi, başarabilir miydi?¹⁷³

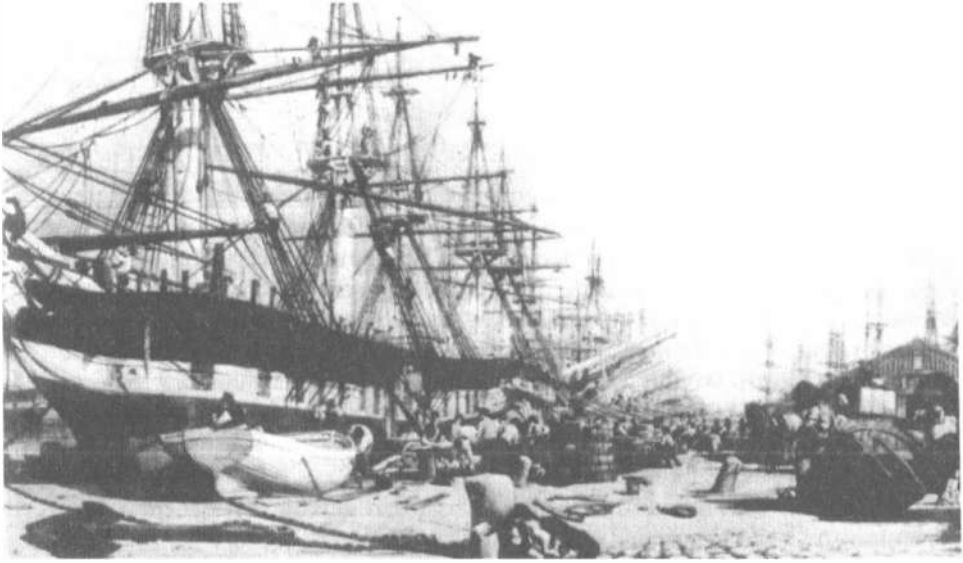
54. 1830'A DOĞRU SEYRÜSEFERE UYGUN BAŞLICA YOLLAR

H. J. Dyos ve D. H. Aldcroft'a göre, T. S. Willian'ın (1660-1700) s. 315'te iktibas edilen haritasıyla kırs.

Fakat ulaşımdan söz ederken, acaba yalnızca nehirlerin düzene sokulduğu, kanalların, karayollarının, demiryollarının giderek daha da sıklaşan bir şebekeyi resmettikleri İngiltere'yi mi düşünmek gerekir? Uzak bağlantılar unutulabilir mi? Her şey birbirine bağlanmaktadır: bir Fransız tanık 1800'de "İngiltere büyük bir tahıl kutluğu içindeyken, Hind'den kentali 12 franka taşınan 600.000 kental buğday çekti, oysa Brötanya'daki bir kasaba, Lorraine'deki bir kasabadan bir kental tahıllı 40 veya 50 franktan daha ucuza taşıtamazdı: üstelik aralarındaki uzaklık 150 fersahtan fazla değildir"¹⁷⁴ diye anlatmaktadır. "Burada Londra'da, yirmi yıldan beri (1797-1817 arası olduğunu sanıyorum), İngiltere'nin İtalya'yla husumet içine girmesiyle ve imalathaneleri için gereken ipeği eskisi gibi kolay bulamamasından ötürü, (Hindler) Kumpanya(sı)nın Hind'de dut ağacı diktirdiğini ve her yıl binlerce balya ipek arzettiğini gözleme olanına sahibiz; aynı şekilde, İngiltere'nin İspanya ile çatışmaya girer girmez ve imalathanelerine gereken endigoyu sağlayamaz hale gelmesiyle, Kumpanya'nın bu bitkiyi Hind'de ektirdiğini ve her yıl binlerce kasa endigo arzettiğini görüyoruz; aynı şekilde İngiltere'nin Rusya'yla çatışmaya girer girmez, bahriyesi için gerekli keneviri sağlayamaz hale gelmesiyle, Kumpanya'nın bu bitkiden ihtiyacına yetecek kadarını Hind'de ektirdiğini görüyoruz. Amerika ile çatışma tehlikesi karşısında pamuk alamaz duruma düşerse, Kumpanya eğiricilere ve dokumacılara gereken miktarı sağlayacaktır; İngiltere kendi kolonileriyle çatışma halinde olursa... Kumpanya Avrupa'ya gereken şeker ve kahveyi sağlayacaktır...". Bu işaretler bir tartışmayı davet etmektedirler. Ama asıl ilginç nokta, bu görüşlerin bizzat bizi, İngiltere'nin zenginliği dış ticarete borçlu olduğu konusundaki "bayağı fikri"¹⁷⁵ bir kenara atmaya davet eden ve bize İngiltere'nin sadece kendi üzerine kapanarak yaşayabileceği konusunda teminat veren tanık tarafından formüle edilmiş olmalarıdır. Tabii ki yaşayabilir, ama tamamen başka bir zeminde ve dünyayı fethetme işini başka bir ulusa terkederek...

Yavaş Bir Evrim

Şu ana kadar ileri sürdüğümüz şey, bazı farkına varışları açığa çıkartmaktadır. Ve öncelikle bu açıdan (endüstri devrimi) ve tüm açılardan derinlemesine bir tarihin karşısına çıkan kısa zaman, olaysal başrolü oynamaktadır. Her şey ayak sürümektedir: kokla yapılan döküm, dokumanın mekanizasyonu, gerçek tarım devrimi, gerçek buhar makinesi, gerçek demiryolu... Endüstri devrimi bir türlü doğamamaktadır ve doğabilmesi için tahripler, düzenlemeler ve şu "yeniden yapılanmalar" gerekmiştir... Eğer Charles Wilson ve Eric Hobsbawm'ın dersleri¹⁷⁶ izlenecek olursa, Devrim'in daha Restorasyon döneminin (1600) başlangıcında göze görünür hale geldiği anlaşılabacaktır. Ama hiçbir şey çabuk oluşmamaktadır. Gerçekte, açıkçası saçma bir şekilde bir gecikme yüzyılı olan XVII. yüzyıl esnasında, Eski Rejim çökertilmiş, yere vurulmuştur: tahrip olmakta olan veya tahrip edilmesi tamamlanan şey, tarımın ve toprak mülkiyetinin geleneksel yapısıdır; loncaların örgütlenmesi, 1666 yangınından sonra Londra'da bile bozulmaktadır; Seyrüsefer Yasası yenilenmekte, korumacı ve savunmaya yönelik merkantilist bir siyasetin yapıcı ve sonuncu önlemleri birbirlerini izlemektedir. Ve tabii ki her şey hareket halindedir, öylesine ki Defoe'nun 1724'te yazdığına göre, krallık "gün be gün çehre değiştirmekte", ortaya hergün yeni bir şey çıkarak, kendini seyyahın gözlerine sokmaktadır.¹⁷⁷ İngiltere o sıralar, kelimenin bugünkü anlamıyla, az gelişmiş bir ülke olmaktan çıkmıştır: üretimini, hayat düzeyini, refahını artırmış; ekonomik hayatının araçlarını iyileştirmiştir. Ve özellikle de, her-

Londra'da West India Dock'un faaliyeti, XIX. yüzyıl başlangıcı. Çok miktarda şeker, rom, kahve vs. boşaltılmaktadır.

biri ilk talepte tehlikeli birer darboğaz haline gelmeyecek kadar gelişmiş sektörlerin birbirlerine bağlandıkları bir ekonomiye sahiptir. Demek ki, seçilen yön veya ortaya çıkacak fırsat her ne olursa olsun, İngiltere ilerlemeye hazırdır.

İşlevsel hale gelerek, endüstri devriminin birbirlerine bağlı tüm oluşturuçularını sağlamaya ve herbiri diğerlerinin talebini karşılamaya hazır duruma geçene kadar yavaşça olgunlaşan bu sektörler imgesi, acaba tamamen tatmin edici midir? Bu imge bizi bir amaç olan, bilinçli bir şekilde sürdürülen, İngiliz ekonomisinin ve toplumunun yeni zamanların, yeni makine çağının tahta çıkışını mümkün kılmak için çalışmasına dayalı bir endüstri devrimi gibi, yanlış bir fikir vermektedir. Devrimci, ama bir bakıma önceden belirlenmiş bir deneye ilişkin olan bu imge, bugünün bilinen modellerin izlemek istenilen yolu aydınlatırları endüstri devrimi yapma amaçlarına uyarlanabilir. Ama İngiliz deneyi böyle yol almamıştır. Bir amaca doğru ilerlememektedir, aslında bu amacına endüstri devrimini ileri doğru iten, ama asıl çerçevesinin dışına da büyük ölçekte taşan bir sürü çakışan akımdan kaynaklanan, güçlü bir hayat yükselmesi sırasında rastlamıştır...

ENDÜSTRİ DEVRİMİNİ AŞMAK

Endüstri devrimi ne kadar kitlesel olmuş olursa olsun, olaylarla aşırı yüklü bir dönemin, ne tek, ne de en büyük bütününe meydana getirmektedir, kullandığımız kelime hazinesi bunu önceden bildirmektedir. *Endüstriyalizm*'in, bir toplumun tümünün endüstriyel hayat tarzına doğru terazilenme hareketinin, Devrim'in kendinden daha geniş olduğu kesindir. *Endüstrileşme*'nin, tarımın önceliğinden sanatların ve zenaatların önceliğine geçişin de -bizatihi derin bir hareket- yukarıdaki açıklamaların çerçevesini aştığı kesindir de fazla bir şeydir; endüstri devrimi bir bakıma bu hareketin hızlanmasından ibarettir: "endüstriyel gelişme tek başına modern ekonomi değildir".¹⁷⁸ Ve *büyüme* alanı daha geniştir; tarihin bütünselliğini kendiyle birlikte sürüklemektedir.

Bunlar söylendikten sonra, mesafe koymak ve kendinden daha geniş bir hareketin içinde yer alan endüstri devrimini dışarıdan görebilmeyi denemek için, gelişmenin veri ve gerçeklerinden yola çıkılabilir mi?

Çeşitli Büyümelere Dair

D. C. North ve R. P. Thomas'ın bir düşünceleri destek olarak alınacaktır: "endüstri devrimi modern büyümenin kaynağı olmamıştır" diye yazmışlardır.¹⁷⁹ Nitekim, endüstri devriminin açıkça büyümenin üzerinde yüzmesine, onun tarafından yükseltilmesine rağmen, büyüme Devrim'den başka bir şeydir. Demek ki memnuniyetle, John Hicks gibi "şu son iki yüz yılın endüstri devrimi belki de yüzyıllık bir *boom*'dan başka bir şey olmamıştır" diyeceğim.¹⁸⁰ Söz konusu *boom* büyüme değil midir? Endüstri devriminin içine hapsolması olanaksız olan, fiili olarak onu önceleyen bir büyüme. Ama bu talihe mazhar olan (yüzyılımızın 40'lı yıllarından itibaren)¹⁸¹ *büyüme* kelimesi, bugünün dilinde "uzun süredeki karmaşık bir evrim süreci"ni ifade etmektedir.¹⁸² Ama acaba kavramın gerçek ölçüsünü aldık mı? İktisatçılar büyümeden, kabaca ancak XIX. yüzyıldan itibaren söz etmektedirler. Ve üstelik bunun mekanizmasını açıklama konusunda uyum içinde değillerdir. Bazılarına göre ancak dengeli, diğer bazılarına göre de ancak dengesiz büyüme vardır. *Dengeli büyüme* (Nurske, Young, Hartwell) oldukça düzenli bir gelişmenin içinde tüm sektörleri aynı anda harekete geçiren, talebe dayanan, kalkınmanın başlıca sürükleyicisi olan ulusal pazarın değerini artıran büyümedir. *Dengesiz büyüme* (Innis, A. O. Hirschman, Schumpeter, Rostow) her şeyi, hareketini diğerlerine aktaran ayrıcalıklı bir sektörden başlatmaktadır. Bu durumda büyüme, geride kalanların öndekini yakalamalarıdır ve böylesine bir bütünsel bakış açısı içinde arz, ve bunun devamında ekonominin volontarist cephesi (A. Fanfani'nin sözü) başrole çıkartılacaktır. Nihayet böylesine bir atılım içinde asıl önemli olan iç pazarın şişmesinden çok, dış pazarın kesikli darbeleridir -iç pazar bir ulusal pazar haline dönüşme noktasında olsa bile-.

Bu ayırım bir kez sunulduktan sonra, R. M. Hartwell kendi hesabına,¹⁸³ endüstri devriminin bir dengeli büyümenin çocuğu olduğunu göstermektedir. Kanıtları

mükemmeldir. Ama, iktisatçıların XIX. yüzyıla ilişkin olarak gördükleri büyüme biçimlerini, böylece XVIII. yüzyıla yaymaktadır. Nitekim, somut gerçekle (en azından ona ilişkin olarak bilinenlerle) fazla sürtüşmeye girmeden, endüstri devrimi sürecine ikinci tezi de -dengesizlik tezi- bal gibi uygulayabilirdi. Zaten geçmişte birçok tarihçinin tam da bilincinde olmadan, tercihan seçtikleri ve belki de düşünselerdi gene de seçecekleri tez budur. Her şeyden önce bu tez dramatik, hatta “olaysal”dır; ilk bakışta basit ve ikna edicidir. İkinci olarak pamuk *boom*’u çok gerçektir ve hiç tartışmasız ilk mekanize kitlesel endüstridir. O sıralarda oyunu yürüten pamuk olmamış mıdır?

Ama bu iki tez birbirlerini neden dışlasınlar ki? Neden uzun hareketleri ve kısa hareketleri çakıştıran veya zıtlaştıran sıradan diyalektik içinde, aynı anda veya birbirlerinin ardına geçerli olmasınlar ki? Birbirlerinden ayrılmaları pratik olmaktan çok, teorik değil midir? Canlı bir sektörel ilerlemenin büyümeyi harekete geçirebileceğine dair birçok örnekler biliyoruz; bunlardan bazılarını bizzat bu bölüm boyunca verdik ve kuşkusuz günümüz dünyasına ait olan başkalarını da verebiliriz. Ama bu büyümenin eğer geniş ölçüde çok sektörlü bir cevap alamazsa, az veya çok kesintiye uğramaya, arızaya geçmeye mahkûm olduğunu da biliyoruz. Öyleyse *dengeli* veya *dengesiz* büyümeyi tartışmak yerine, sürekli veya *süresiz* büyümeden söz etmek gerekmez mi? Bu gerçek bir ayırımdır, çünkü derinlemesine bir kopuşa, Batı için en azından XIX. yüzyılda meydana gelen yapısal bir kırılmaya denk düşmektedir. Simon Kuznets bana göre, geleneksel ve modern büyüme ayırımı yaparken tamamen haklıdır.¹⁸⁴

Çağdaş büyüme, François Perroux’nun çok önceleri fiyat yükselme veya düşmelerinden bağımsız olduğunu söyleyerek, geleneksel yüzyılları, XIX. yüzyıldan derinlemesine farklı olarak gözlemeye alışık tarihçileri şaşırttığı, alt üst ettiği, hatta kaygılandığı sürekli büyümedir.¹⁸⁵ François Perroux ve önermeyi kendi hesabına yenden ele alan Paul Bairoch tabii ki haklıdırlar. Birleşik Krallığın bütünü için ulusal gelir ve fert başına gelir, uzun bir fiyat düşüşünü (1810-1850), uzun bir yükselmeyi (1850-1880), sonra da bir azalmayı (1880-1890); ilk dönem için yıllık % 2,8 ve 1,7’lik; ikincisini % 2,3 ve % 1,8’lik ve sonuncusunu % 1,8 ve % 1,2’lik oranlarla, hiçbir gerilemeye uğramadan aşmıştır.¹⁸⁶ Büyüme sürekli hale gelmiştir, bu mucizelerin mucizesidir. Bunalım döneminde bile kesintiye uğramamaktadır.

Bu dönüşümden önce, geleneksel büyüme, yüzyıllar boyunca bir atılımlar ve arızalar, veya hatta gerilemeler dizisi halinde, kesikli darbeler biçiminde olmaktadır. Çok uzun safhalar farkedilmektedir: 1100-1350; 1350-1450; 1450-1520; 1520-1720; 1720-1817.¹⁸⁷ Bu safhalar birbirleriyle çelişmektedirler: nüfus birincisi esnasında artmakta, ikincisinde tepetaklak olmakta, üçüncüsünde yeniden yükselmekte, dördüncüsünde duraklamakta ve sonuncusuyla beraber ok gibi yükselmektedir. Nüfusun arttığı her seferinde, sanki eski bir özdeyişe hak verirmişçesine üretim ve ulusal gelir artışı olmaktadır: “ne kadar adam varsa, o kadar zenginlik olur”. Ama *pro capite* gelirin gerilediği, hatta yuvarlandığı her seferinde, duraklama dönemleri gelir gelmez toparlanma olmaktadır. Bu Phels Brown ve Sheila Hopkins tarafından yedi yüzyıllık bir dönemi kapsayacak şekilde düzenlenen uzun eğrinin gösterdiği şeydir.¹⁸⁸ Böylece ulusal hasıla ile fert başına gelir arasında açılma vardır: ulusal hasılanın yükselmesi çalışanın aleyhine gerçekleşmektedir, bu Eski Rejim’in yasasıdır. Ve sık sık söylenenin tersine, İngiliz endüstri devriminin başlangıcının, *henüz Eski Rejim’e ait olan bir büyüme* tarafından desteklendiğini ileri süreceğim. 1815’ten veya daha doğrusu 1850’den önce mucize, *sürekli büyüme* yoktur, hatta bazıları 1870’ten önce olmadığının söylemektedirler.

Büyümeyi Açıklamak?

Büyümenin özellikleri her ne olursa olsun, onun hareketi tıpkı denizin alçalmasıyla karaya oturan gemileri yükselten dalgalar gibi, ekonomi alanına ait olmaktadır; büyüme sonsuz bir denge ve dengesizlik dizisi yaratmaktadır -bunlar birbirlerine bağlıdır-; büyüme kolay veya zor başarılar yaratmakta, uçuruma düşmekten kurtarmakta, istihdam yaratmakta, kârlar icat etmektedir... Her yavaşlamadan veya büyümeden sonra dünyanın yüzyıllık soluk alışını yeniden başlatan harekettir. Ama her şeyi açıklayan bu hareketin kendini de açıklamak güçtür. Büyüme kendi başına esrarlı bir olgudur.¹⁸⁹ Muhteşem istatistiklerle silahlanmış günümüz iktisatçıları için bile. Yalnızca varsayım hizmetlerini önermektedir, ama o da aldatıcıdır, çünkü en azından iki açıklama kendilerini sunmaktadırlar: daha önce de söylediğimiz üzere *dengeli büyüme* ve *dengelessiz büyüme*, aralarında aslında tercih yapma zorunluğunun bulunmadığı açıklamalardır.

Bu bakış açısından, S. Kuznets'in "ekonomik büyümeyi *mümkün* kılan" ile "bu büyümenin fiilen *oluşma* biçimi" arasında yaptığı ayırımı belirleyici olarak gözükecektir.¹⁹⁰ "Büyüme potansiyeli" aslında "dengeli" büyüme değil midir ve bu potansiyel çeşitli üretim unsur ve aktörlerinin sürekli olan karşılıklı etkileşmeleriyle; toprak, emek, sermaye, pazar, devlet, toplumsal kurumlar arasındaki yapısal ilişkilerin dönüşümüyle, yavaş yavaş elde edilmiş değil midir? Bu büyüme, zorunlu olarak *uzun süre*'nin içinde yer almaktadır. Bu bakış açısı endüstri devriminin kökenlerini, aralarında fark gözetmeden XIII. veya XVI. veyahut XVII. yüzyıla yerleştirmeye olanak vermektedir. Bunun tersine, büyümenin "fiilen gerçekleşme" biçimi *konjonktürel* olup, nisbi olarak kısa bir zamanın, koşulların onay vermelerinin, teknik bir keşfin, ulusal veya uluslararası bir şansın, bazen de tam bir rastlantının çocuğudur. Örneğin eğer Hind uluslararası alanda pamuklu dokuma şampiyonu olmasaydı (hem bir model, hem de bir rakip), endüstri devrimi İngiltere'de gene de olurdu, ama acaba pamuktan yola çıkar mıydı?

Eğer uzun bir zamanla kısa bir zamanın böylesine bir çakışmaları kabul edilecek olursa, zorunlu olarak dengeli olan bir büyüme ile; "bunalımdan bunalıma" bir sürükleyicinin yerine bir başkasını, bir pazarın yerine bir diğerini, bir enerji kaynağının yerine bir başkasını, bir baskı aracının yerine bir diğerini koşulların keyfine göre ikâme ederek, kesikli darbeler halinde ilerleyen dengesiz bir büyümeye ilişkin açıklama, fazla zorluk çekmeden birbirine bağlanabilir.

Sürekli büyüme'nin olabilmesi için, yavaş evrimleri biriktiren uzun zamanın "ekonomik büyümeyi mümkün kılan" şeyi ve konjonktürün ortaya koyduğu her beklenmedik durumda, arızaya geçen veya geçecek olan motoru ikâme edebilecek yeni motorun ihtiyata tutulmak üzere imal edilmiş olması gerekir. Sürekli büyüme menzilden menzile yapılan bir koşudur, ama hiç duraklamamaktadır. Eğer büyüme XIII. yüzyıldan XIV. yüzyıla kadar olan dönemde korunamadıysa, bunun nedeni, kalkışına izin veren değirmenlerin ona ölçülü bir atılım sağlamamış olmaları ve sonradan hiçbir enerji kaynağının bayrağı devralmamasıdır; bundan daha fazla geçerli olan bir diğer neden de, tarımın nüfus hareketini izleyememesi ve azalan verimlere av olmasıdır. Endüstri devrimine kadar her büyüme atılımı, benim bu eserin birinci cildinde "mümkünün sınırı" adını verdiğim şeye, yani tarımsal üretim veya ulaşım veya enerji veya pazar talebi... tavanlarına çarparak kırılmış olmasıdır. Modern büyüme, tavanın veya sınırın sürekli olarak yükselmeye veya uzaklaşmaya

başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Ama bunun anlamı birgün bir tavanın yeniden oluşmayacağı değildir.

İşbölümü ve Büyüme

Büyümenin her ilerlemesi *işbölümü*'nü gündeme getirmektedir. İşbölümü türev bir süreç, artçı bir olgudur, onu bir bakıma ardından sürükleyen büyümeyi iyice uzun bir mesafeden izlemektedir. Ama tadciceen karmaşıklaşması en sonunda, büyümenin ilerlemesinin iyi bir göstergesi olarak, adeta onu ölçmenin bir biçimi olarak kendini ortaya koymaktadır.

Marx'ın iyi niyetle sandığı ve yazdığının tersine, Adam Smith işbölümünü keşfetmemiştir. Sadece Platon, Aristoteles, Xenophon tarafından daha önceden hissedilen ve Adam Smith'ten çok önceleri William Petty (1623-1687), Ernst Ludwig Carl (1687-1743), Ferguson (1723-1816), Beccaria (1735-1793) tarafından işaret edilmiş olan eski bir kavramı, bütünsel bir teori mertebesine yükseltmiştir. Ama iktisatçılar Adam Smith'ten sonra işbölümü ile, Newton'inki kadar sağlam bir cins evrensel çekim yasasına sahip olduklarını sanmışlardır. Jean-Baptiste Say bu hayranlığa tepki gösteren ilk iktisatçılardan biridir ve o zamandan bu yana, işbölümü daha çok modası geçmiş bir kavramdır. Durkheim onun "yalnızca türev ve ikincil bir olgu" olduğunu ifade etmektedir; bu olgu "toplumsal hayatın yüzeyinde cereyan eder, ve bu durum öncelikle ekonomik işbölümü için doğrudur. Deri üzerindeki bir çiçektir".¹⁹¹ Bu, o kadar kesin midir? Ben işbölümünü çoğu zaman, orduları izleyen ve fethedilen toprakları örgütleyen destek kitalar olarak gördüm. Oysa, daha iyi örgütlemek ve bu arada, mübadeleleri genişletmek az bir şey midir? Hizmetler sektörünün genişlemesi -üçüncü denilen sektör-, zamanımızın öncelikli olgusu, işbölümüne bağlı olmakta ve sosyo-ekonomik teorilerin merkezinde yer almaktadır. Aynı şekilde, büyümeyi izleyen yapı bozulmaları ve yeniden yapılanmalar da işbölümü alanındadır, çünkü büyüme yalnızca işbölümünü artırmakla kalmamakta, aynı zamanda eski görevleri yok edip, yenilerini önererek, onun verilerini de yenilemektedir. Nihayetle toplumu ve ekonomiyi yeniden biçimlendirmektedir. Endüstri devrimi yeni ve alt üst edici bir işbölümüne tekâbül etmektedir; bu işbölümü bu devrimin mekanizmalarını muhafaza etmiş, ama aynı zamanda birçok felâketli toplumsal ve insani sonuç doğurmuştur.

İşbölümü: Putting Out System'in Sonuna Doğru

Endüstri o sıralarda Avrupa'da genelleşen iş örgütlenmesi olan ve ticari kapitalizmin oldukça erkenden, ucuz bir kırsal emek gücü artığını ele geçirmesini sağlayan *putting out system* içinde,¹⁹² kentle kır arasındaki en yaygın biçimini bulmuştu. Kır-daki zenaatkâr evinde, ailesinin yardımıyla çalışıyor, ama bir tarlaya ve birkaç hayvana sahip olmayı da sürdürüyordu. Yün, keten, pamuk gibi hammaddeler ona kentli tüccar tarafından sağlanmaktaydı; bitirilmiş veya yarı bitirilmiş işi alan ve para ödemesi yapan bu tüccar, onu denetlemekteydi: *putting out system* böylece kent ile kır, zenaat ile kırsal faaliyeti, endüstriyel iş ile aile faaliyetini ve zirvede de ticari kapitalizmle endüstriyel kapitalizmi birbirlerine karıştırmaktadır. Bu zenaatkâr

için, eğer sükûnet değilse, en azından dengeli bir hayattır; girişimci için sabit sermaye maliyetini sınırlandırma ve bundan daha fazlası, talepte fazlasıyla sık bir şekilde ortaya çıkan arızalara daha iyi dayanma olanağıdır: satışlar yavaşlarsa, siparişlerini azaltmakta, istihdamı kısmaktadır; nihayetle ise istihdamı askıya almaktadır. Endüstriyel üretimi kısıtlayanın arz değil de, talep olduğu bir ekonomide, evde çalışma endüstriyel üretime gerekli esnekliği sağlamaktadır. Bir kelime bir hareketle durmaktadır. Bir kelimeyle yeniden çalışmaya başlamaktadır.¹⁹³

Zaten emek gücünün ilk yoğunlaşma yeri olan, bir ölçek ekonomisinin ilk arandığı yerler olan manüfaktürler bu işçi marjını kendilerine ayırmışlardır: çoğu zaman evde çalışmaya ortak olmaya geniş ölçüde bağlı kalmaktadırlar. Manüfaktür her halükârda, üretimin henüz minik bir bölümünü temsil etmektedir,¹⁹⁴ bu durum fabrikanın mekanik olanaklarıyla imalatçı çözümü tamamlayıp, zafere ulaştırmasına kadar sürecektir. Bunun için zaman gerekecektir.

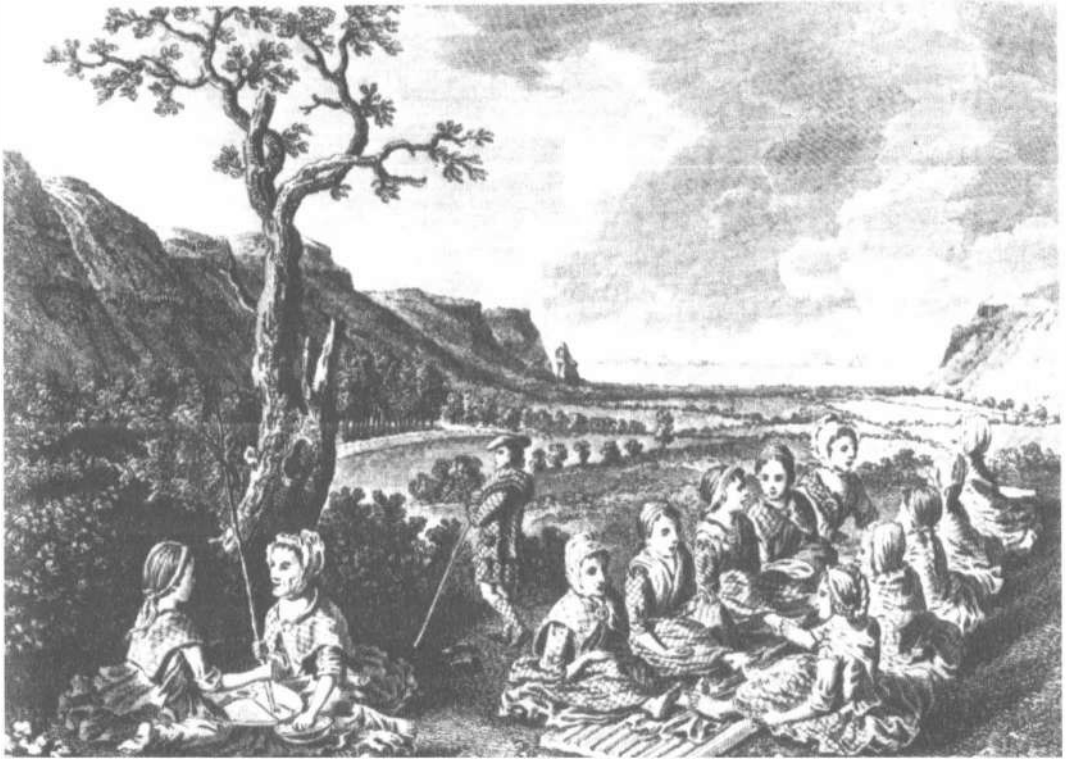
Nitekim yeni sistemin gerektirdiği kopuşların meydana gelmeleri yavaş olacaktır. Devrimci pamuklu endüstrisinde bile, elde dokumanın mekanik eğirmeyle birlikte yaşayabildiği yarım yüzyıldan fazla bir süre boyunca, aile atelyesi uzun zaman direnmıştır. Bir gözlemci¹⁹⁵ 1817'de bu aile atelyesini hâlâ eski halinin aynı olarak tasvir etmektedir, "1750'ye doğru John Kay tarafından icad edilen ve devreye sokulan uçan mekiğin meydana getirdiği tek farkla". *Power loom*'un buharla çalışan mekanik dokuma tezgâhının devreye sokulması, ancak 1820'li yıllardan sonra fiilen mümkün olabilecektir. Modern fabrikalarda yapılan hızlı eğirme ile geleneksel dokuma arasındaki faz farkı, tabii ki eski işbölümünü alt üst etmiştir. Eskiden makaralar dokumacının ihtiyacını ancak ucu ucuna izleyebiliyorlarken, mekanik makaraların artan üretimiyle durum tersine dönmüştür. El dokumacılığı mevcutlarını ölçsüzce şişirmek zorunda kalmış, bu insanlar cebri bir çalışma içine girmişler, ama ücretler de yükselmiştir. Kırsal emekçiler o sırada tarımsal faaliyetlerini terketmektedirler. Bunlar, büyük kadın ve çocuk gruplarının gelmeleriyle göze görünür bir şekilde büyüyen tam zamanlı işçi saflarına katılmaktadırlar. 1813-1814'te 213.000 dokumacıdan 130.000'i, yani yarısından fazlası ondört yaşına altındaydı.

Kuşkusuz, herkesin kendi zenaat çalışmasıyla geçindiği ve sürekli olarak kötü beslenme ve açık çekilen bir toplumda, çocukların ebeveyninin yanında tarlalarda, aile atelyesinde, dükkânda çalışmaları ezelden beri kuraldı. Öylesine ki, madenlerde olduğu kadar, pamuk iplikhanelerinde de, yeni girişimler çoğu zaman bireyleri değil de, emeklerini grup halinde arzeden aileleri işe almışlardır. Robert Peel'in Bury'deki fabrikasında,¹⁹⁶ 1801-1802'de 136 çalışandan 95'i 26 aileye mensuptur. Böylece aile atelyesi, çözümün emeğin disiplini ve etkinliği konusunda sunduğu avantajlarla birlikte, bal gibi fabrikaya da girmektedir. Bu durum küçük çalışma takımlarının (bir veya iki çırağın yardım ettiği ergin bir işçi) mümkün ve avantajlı olduğu sürece devam etmiştir. Teknik gelişmeler bu duruma er veya geç son vermişlerdir. Örneğin dokumacılık alanında, Richard Roberts tarafından geliştirilen otomatik eğirme tezgâhlarının 1824'ten sonra hizmete sokulması,¹⁹⁷ çok hızlı bir eğirme için, yeni makinayı gözetim altında tutan erkek veya kadının yanı sıra, sayıları dokuya varan genç veya çok genç yardımcıları gerektirmiştir, oysa eski tezgâhlarda yalnızca iki yardımcı yeterli olmaktadır. Bu durumda aile bağlarının fabrikada da sürmesi sona erecek, çocuk çalışmasına çok başka bir bağlam ve anlam vermiştir.

Power loom'un gelişmesiyle birlikte, bu oluşumdan biraz daha erken olmak üzere, çok daha felâketli başka bir çözüme başlamıştır. Bu kez aile dokuma atelyesi ortadan yok olacaktır. "Bir çocuğun onun sayesinde iki veya üç adam kadar iş çıkardığı" *power loom*,¹⁹⁸ birçok diğerine eklenen gerçek bir toplumsal afetdir. Binlerce kişi işsiz kalarak sokağa atılmıştır. Ücretler başaşağı yuvarlanmaktadır, öylesine ki, ör-

neğin ücreti hiç mertebesine indiği gibi, sefil zenaatkârların elde yaptıkları işlerin çalışma süresini de ölçüsüzce artırmıştır.

İşçi toplumunu kentlileştiren yeni işbölümü, aynı zamanda hepsi de onların kaçan bir işin peşinden koşan fakirler toplumunu parçalamakta, onlara alışık oldukları kırların uzağında, beklenmedik randevular vermekte ve sonuçta onların hayatını saptırmaktadır. Kentte oturmak; sebze bahçesinin, sütün, yumurtanın, kümes hayvanının geleneksel katkılarından mahrum kalmak; muazzam mekânlarda çalışmak; ustabaşlarının nadiren sevimli olan gözetimine maruz kalmak; itaat etmek; artık hiçbir hareket serbestisine sahip olmamak, sabit çalışma saatlerini kabul etmek, aniden sert bir deneyden geçmek demektir. Bunun anlamı, insanın kendi varoluşuna yabancılaşacak kadar, hayatını ve ufkunu değiştirmesi demektir. Bu aynı zamanda gıda rejimini de değiştirmek demektir: artık az ve kötü yenilecektir. Neil J. Smelsen bu kökünden kopartılma dramını, sosyolog ve tarihçi olarak, yeni ve yayılan pamuklu evreninde izlemiştir.¹⁹⁹ İşçi dünyası, alışkanlıklar korunağı ve yeni savunma araçları

Edinburg ve Glasgow yakınlarında modern makinaların (pamuklu endüstrisi alanında) çok erkenden işlemeye başlamalarına rağmen, İskoç Highlands'ındaki yünlü imalatı çok köhne kalmaktadır. 1772'de bile kadınlar yünlü kumaşları ayakla dövmetedirler. Gravürün sağında (doğrusu solunda, çev.), bu kadınlardan ikisi ilkel bir dibekle tahıl öğütüyora benzemektedirler.

kurana kadar yıllar harcamaktadır: dostluk dernekleri, halk bankaları.²⁰⁰ *Trade unions* daha sonra gelecektir. Ve zenginlerin bu yeni kentliler hakkında ne düşündüklerini fazla sormayalım. Onları “alık, erdemsiz, kavgacı ve isyankâr” olarak görmekte ve ek bir kusur olarak “genelde fakir” olduklarını düşünmektedirler.²⁰¹ Bizzat işçilerin fabrikalardaki çalışma hakkında düşündükleri, başka bir şekilde ifade edilmektedir: mümkün olduğunda kaçmak. 1838’de dokuma işçilerinin yalnızca % 23’ü yetişkin erkeklerdir; kitle çok daha kolayca boyun eğen kadın ve çocuklardan oluşmaktadır.²⁰² Ve toplumsal memnuniyetsizlik İngiltere’de hiçbir zaman makinalara karşı girilen sabotajlara, toplumu parçalamaya yönelik siyasal köktencilige, sendikacılığın, hatta ütöpik sosyalizmin birbirlerini izleyen hareketlerine tanık olan şu 1815-1845 yıllarındaki kadar derin olmamıştır.²⁰³

Endüstriciler

İşbölümü yalnızca tabanda değil, aynı zamanda ve belki de daha hızlı olmak üzere, işletmelerin tepesinde de uygulanmaktadır. Kıtada olduğu gibi İngiltere’de de o zamana kadar geçerli olan kural, egemen görevlerin bölünmezliği; büyük tüccar aynı anda tüccar, bankacı, sigortacı, armatör, endüstrici olarak bütün işleri elinde tutmaktaydı. Böylece, İngiliz taşra bankalarının (*country banks*) geliştikleri sırada, bunların sahipleri aynı zamanda tahıl tüccarı, bira imalatçısı veya kendinin ve komşularının işlerinin onları bankacılık da yapmaya yönelttiği, birçok işi birden yürüten toptancı tüccardı.²⁰⁴ Birçok işi birden yürüten toptancı tüccarlar her yerde bulunmaktadır: tam da gerektiği gibi *East India Company*’nin efendileri, tercih ve lütuflarını yönlendirdikleri İngiltere Bankası’nın da efendileridir, Avam kamarasında yer almakta, saygınlık basamaklarını tırmanmaktadırlar, daha şimdiden çıkarlarına ve tutkularına boyun eğmiş olan İngiltere’nin yönetimini de kısa bir süre sonra ele geçireceklerdir.

Fakat XVIII. yüzyılın sonuyla XIX. yüzyılda ortaya yeni bir kişi olan, kısa bir süre sonra, daha Richard Peel’in ikinci hükûmetinden önce (1841) siyasal sahnede, Avam kamarasında gözükecek faal bir kişiliği olan “endüstrici” çıkacaktır. Bu kişi bağımsızlığını kazanmak için, önendüstri ve ticari kapitalizmle olan bağlarını teker teker kopartmıştır. Onunla birlikte ortaya çıkarak kendini kanıtlayan ve yıldan yıla genişleyen şey, tüm güçleri öncelikle endüstriyel üretime yönelik olan yeni bir kapitalizmdir. Bu yeni “girişimciler” her şeyden önce “örgütleyicidirler, bunlar ancak nadiren büyük icatların öncüsü olmakta veya kendileri bizzat mucit olmaktadır”, bu işaret P. Mathias tarafından yapılmıştır.²⁰⁵ Sahip olduklarını iddia ettikleri yetenekler, soyundukları işler, yeni tekniklerin esas olanlarına egemen olmak, ustabaşı ve işçileri ellerinde tutmak ve nihayet üretimi bizzat yönlendirebilmek üzere, bunun gerektirdiği makas değiştirmeleriyle birlikte piyasaları uzmanca tanımaktır. Hammadde alımını ve taşınmasını, bunun nitelik ve düzenli akışını bizzat denetlemek üzere, tüccarın aracılığından kurtulma eğilimine girmektedirler. Kitlessel satış yapma arzusunda oldukları için, pazar hareketlerini bizzat izlemeyi ve oraya uyum sağlamayı istemektedirler. Todmoden’in efendileri haline gelen pamuk ipliği imalatçıları Fiel dens, XIX. yüzyılın başında, ABD’den fabrikalarına gereken pamuğu satın almakla görevli kendi acentelerine sahiptiler.²⁰⁶ Londra’nın büyük bira imalatçıları artık Mark Lane veya Bear Quay gibi başkent pazarlarından hiçbir malt alımı yapmıyorlardı; İngiltere’nin doğusundaki arpa üretim bölgelerinde kendi alım memurları bulunmaktaydı; eğer Londralı bir bira imalatçısının bunlardan birine gönderdiği mektuptan hareketle yargıya varılacak olursa, bunların çok sıkı bir denetim altında oldukları

Par Hogarth, XVIII. yüzyıl İngiltere'sinde bir dokuma atelyesi: önde endüstrici hesap kayıtlarını denetliyor; arkada kadınlar tarafından çalıştırılan tezgâhlar.

kabul edilecektir: "Bana son gönderdiğiniz malttan bir numuneyi size postayla yolladım. Bu malt o kadar kötü ki... bundan bir çuvalı bile birahaneme sokmam... Eğer size gene bu cins bir mektup yazmak zorunda kalırsam, alım programımı tamamen değiştireceğim".²⁰⁷

Bu tavırlar, bir Fransızın 1812'de "Londra'nın haklı olarak ilginç yanlarından" biri olarak tasvir ettiği "en büyüklerinden biri olan Barclay ve ortakları" bira imalat-hanesinin de dahil olduğu endüstrinin yeni bir boyutuna denk düşmektedir. Bu firmada "her şey, otuz BG'deki bir ateş pompası tarafından harekete geçirilmekte ve yaklaşık 200 adam ile büyük sayıda at çalıştırılmaktadır, ama bunlar hemen hemen

tamamen dışarıdaki işler içindir; bu devasa imalathanenin içinde hiçkimse görülmemekte ve her şey görülmeyen bir el tarafından yürütülmektedir. Kocaman dişli fırçalar inip çıkmakta ve 12 ayak derinliği, yaklaşık 20 ayak çapı olan ve içi şerbetçiotu dolu olduğu halde ateşin üzerine oturtulmuş kazanların içinde sürekli olarak dönmektedirler. *Asansörler* günde 2.500 teneke arpa posasını binanın tepesine çıkartmakta,²⁰⁸ sonra bunlar kullanıldıkları çeşitli yerlere, farklı borulardan dağıtılmaktadırlar: fırçalar el değmeden taşınmaktadır; bütün bu işleri yürüten ateş pompası da öyle düzgün yapılmıştır ki, çok az darbe veya sürtünme olmaktadır, abartmadan söylenebileceği üzere, bir kol saatinden daha fazla gürültü çıkartmamakta ve her yerde yere bir iğne düşse duyulabilmektedir. Alkollü sıvının son hazırlıklardan geçtikten sonra içine döküldüğü tekneler, devasa boyutludurlar; bunların en büyüğü herbiri 36 galonluk 3.000 varilin alacağı kadarını içermektedir, bu da tonilato başına 8 varilden, 375 tonilatuluk bir gemiye eşittir; ve en küçüğü 800 varil alan, yani 100 tonilatuluk olan gemilerden kırk veya elli tane vardır... Teknelerin en küçüğü, bira doluyken 3.000 sterlin değerindedir ve diğerleri de bu orandan hesaplandığında, yalnızca mahzende 300.000 sterlinlik bir sermaye hesaplanacaktır. Yalnızca, birayı tüketicilere taşımaya yarayan variller 80.000 sterlin etmektedir ve tüm firmanın yarım milyon sterlinden daha az sermaye kullanmıyor olması muhtemeldir, bina tutuşmaz niteliktedir, çünkü döşemeler demirden, duvarlar da tuğladandır; buradan yılda 25.000 varil bira çıkmaktadır ki, bu da herbiri 200 tonilatuluk, 150 gemilik bir filoyu yükleyebilir”.²⁰⁹ Bu devasa bira imalathaneleri, bir de üstelik kent meyhanelerinin yarısına doğrudan mal sağladıkları Londra’da, ama aynı zamanda acenteleri aracılığıyla Dublin’de de ürünlerinin dağıtımını örgütlemişlerdir.²¹⁰ Ve bu önemli bir olaydır: endüstriyel girişim tam bir özerkliğe yönelmektedir. İşte Peter Mathias; serveti onu zenginleştiren Napoléon savaşlarından sonra, 1817’ye doğru su yüzüne çıkan Thomas Cubitt adlı bir kamu inşaatları girişimcisinin örneğini, bu bakış açısı içinde vermektedir. Başarısı teknik yenileşmeye hiçbir şey borçlu olmayıp, yeni bir iş idaresinin sayesinde ortaya çıkmıştır: bu alanda eski bir kural olan alt-yüklenicilerden kurtulmuş; ayrıca kendine sürekli bir emek gücü oluşturmuş ve kendi kredisini örgütlemeyi bilmiştir.²¹¹

Bu bağımsızlık yeni zamanların işareti olmaktadır. Endüstri ile diğer iş sektörleri arasındaki işbölümü sonunda tamamlanmıştır. Tarihçiler bunun endüstriyel kapitalizmin tahta çıkması olduğunu söylemektedirler ve ben bu konuda onlara katılıyorum. Ama aynı zamanda, gerçek kapitalizmin de ancak bununla birlikte başladığını ileri sürmektedirler ki, kuşkusuz bu çok daha tartışmalıdır. Çünkü “gerçek” bir kapitalizm var mıdır?

İngiliz Toplumunun Sektörel Bölümleri

Uzun bir büyümenin etkisi altında kalan her toplum, kitlesi itibarıyla, zorunlu olarak işbölümü tarafından sarsalanır. İngiltere’de bu durum her yerde geçerlidir. Parlamento ile monarşi arasında 1660’ta, Restorasyon sırasında ve bundan da fazlası, 1689’da Haklar Bildirge’si esnasında meydana gelen siyasal iktidarın bölünmesi, uzun vadeli sonuçları olacak bir bölünmenin en mükemmeline başlangıcıdır. Aynı şekilde, bir kültürel sektörün (eğitimden tiyatrolara, gazetelere, yayınevlerine, bilim derneklerine) giderek bağımsızlaşan bir evren olarak diğerlerinden kurtulma ve etkin olma biçimi için de aynı durum söz konusudur. Fazlasıyla hızlı geçtiğim ticari evren de benzeri kopuşlarla parçalanmaktadır. Nihayet, Fischer (1930) ve Colin Clark’ın (1940) klasik şemalarına göre, mesleki yapılar da değişmektedir, yani her zaman öncelikli

olan tarımsal birinci sektör, önce endüstriyel ikinci, sonra da büyüyen bir hizmetler üçüncü sektörünün lehine olmak üzere küçülmektedir. R. M. Hartwell'in²¹² Lyon kollokyumundaki (1970) istisnai bildirisi, çok nadiren gündeme getirilen bu sorun üzerinde duraklamamız için iyi bir fırsat sunmaktadır.

Üç sektör arasındaki ayırımın tam açık olmaktan uzak olduğu, hatta birincisi ile ikincisi arasındaki sınıra ilişkin olarak tereddüt nedenleri bulunduğu (tarım ve endüstri birbirlerine karışabilir) doğrudur, her şeyin içinde biraraya geldiği üçüncüsüne gelince, bileşimi, hatta kimliği konusunda tartışmak mümkündür. Olağan olarak, tüm "hizmetler", ticaret, ulaşım, banka, yönetim buraya sokulmaktadır, ama hizmetçiliğin dışta bırakılması gerekmez mi? Evde çalışan insanların muazzam kitlesi (bu kitle 1850'de bir milyondan fazla mevcuduyla, İngiltere'nin tarımdan hemen sonra gelen ikinci meslek grubunu oluşturmaktaydı),²¹³ teorik olarak üretkenliği diğerlerinininkinden daha yüksek sayılan bir sektör içinde yer almalı mıdır? Kuşkusuz hayır. Ama bu kısıt bir yana, Fisher-Clark formülüne göre, büyüyen bir üçüncü sektörün her zaman gelişmekte olan bir topluma tanıklık ettiğini kabul edelim. Bugünkü ABD'de hizmetler sektörü nüfusun yarısını temsil etmektedir; bu emsalsiz bir rekor ve Amerikan toplumunun dünyanın en ileri gitmiş olduğuunun kanıtıdır.

R. M. Hartwell'e göre, tarihçiler ve iktisatçılar üçüncü sektörün XVIII. ve XIX. yüzyıllar İngiliz büyümesindeki önemini çok fazla ihmal etmişlerdir. Bir *hizmetler devrimi*'nin gelişmesi, endüstri devriminin öteki cephesinde, tarım devriminin eşi olmuştur.

Hizmetlerdeki enflasyon kuşku dışıdır. Ulaşımın geliştiği; toptan ticaretin dallara ayrıldığı; dükkân sayısının sürekli arttığı ve bunların uzmanlaşma eğilimine girdikleri; işletmelerin bütünü itibariyle oldukça ölçülü olmakla birlikte büyüdüğü ve bürokratikleştikleri; ticaret memurluğu, muhasebeci, müfettiş, aktüaryacı, komisyoncu... gibi yeni veya yenilenen görevlerin arttığı; bankaların gülünç efektiflere sahip olmalarına rağmen sayılarının hızla arttığı; yeni yönetsel ödevlerle karşılaşan devletin de bürokratikleştğini inkâr etmek olanaksızdır. Devlet şişmanlıktan muzdariptir. Kuşkusuz kıtada ondan daha şişkoları vardır, ama işlemlerinden çoğunu başkalarının sırtına yıkmış olmasına rağmen, o da çok sıksa değildir. Ordu ile bahriye mevcutlarını ve hizmetçileri tabii ki üçüncü sektörün mevcutlarına dahil etmeyeceğiz. Buna karşılık serbest mesleklerin, hekimlerin, avukatların bu sektördeki geniş yerleri tartışma dışıdır. Bunlar yükselmeye daha Gregory King'in zamanında başlamışlardı ve Westminster uygulamalı okullarında sık saflar halinde yetiştiriliyorlardı.²¹⁴ XVIII. yüzyılın sonunda serbest meslekler rüzgâra kapılarak, yenilenme ve eski örgütlerinden kopma eğilimi girmişlerdir.

Üçüncü sektörün XVIII. yüzyıl İngiltere'sindeki bu devrimi, endüstriyel atılımı pay sahibi olmuş mudur? Bunu söylemek güçtür, üstelik bizzat Colin Clark'ın açıkladığı üzere, sektörlerarası bölünme ezelden beri vardır ve sürmektedir, yani uzun süre içinde varolmaktadır. Her halükârda, üçüncü sektörün genişlemesinin büyümeye yol açtığına dair hiçbir belirti yoktur.²¹⁵ Ama bu genişleme, bu büyümenin kuşku duyulamayacak bir işarettir.

İşbölümü ve İngiliz Coğrafyası

Geriye, işbölümü çizgisi üzerinde, İngiltere'nin ekonomik coğrafyasını yeniden biçimlendiren alt üst oluşu izlemek kalıyor. Burada, XVIII. yüzyılın atılımına av olan taşra Fransa'sının kendine yeterliliklerinin bozulmasından daha başka bir şey vardır.²¹⁶ Burada söz konusu olan evrim değil de, alt üst oluşturmıştır. Çoğu zaman kış baş olmuştur. Öte yandan, İngiliz bölgelerinin birbirlerine karşı olan hareketleri (olması gerektiği üzere ada mekânına yansiyarak, bu mekân tarafından açıklanarak, bu mekânın içinde göze görünür işaretlerle yer alarak) İngiliz büyümesi ve ileri götürdüğü endüstri devrimine ilişkin olabilecek en konuşkan, en iyi belgedir. İngiltere'nin dikkat çekici bir tarihsel coğrafya taslağına²¹⁷ ve bölgesel geçmişlerine dair harika bir edebiyata sahip olmasına rağmen, bunun hiçbir bütünsel incelemeyi doğurmamış olmasına şaşılacaktır.²¹⁸

Ancak sorun, en azından E. L. Jones tarafından Münih kongresinde (1965),²¹⁹ David Ogg tarafından 1934'te²²⁰ ve G. M. Trevelyan tarafından 1942'de²²¹ açıkça ortaya konulmuştur; bunlar bana göre işin esasını söylemişlerdir; yani İngiliz mekânının Severn'deki Gloucester'den, eskiden Floransalılara ve Hansalılara yün teslimatı yapan Wash kıyılarındaki küçük bir kent olan Boston'a çekilen bir hatın her iki tarafında da uzun zamandan beri eklenmiş olduğunu.²²² Bu hat, Galler ülkesi ayrık tutulursa, İngiltere'yi yüzölçümü bakımından hemen hemen eşit ve birbirlerine zıt iki parçaya ayırmaktadır. Güneydoğu İngiltere her şeyden önce Londra havzası ve adanın en az yağmur alan komşu bölgeleridir, burası aynı zamanda "yüzyıllar boyunca ortaya çıkan tüm kent tiplerinin -Piskoposluk kentleri, yerel pazarlar, üniversite ocakları, yol menzilleri ve ticaret ambarları, (eski) imalat merkezleri-²²³ bulunduğu ve tarihin en fazla işlediği alandır. Tarih tarafından yığılan tüm avantajlar burada bir araya gelmektedir: başkent, ticari faaliyetin zenginlikleri, büyük tahıl bölgeleri, başkentin talepleri nedeniyle dönüşen, onun tarafından modernleştirilen kırlar, nihayet kuzeye doğru Londra-Norwich ve Londra-Bristol hatları üzerinde, İngiliz endüstrisinin esas alanları. Kuzeybatı İngiltere bir yağmurlu bölgeler bütünü olup, eski yaylalar ve hayvancılık buralara egemendir. Komşu bölgelere nazaran burası bir cins çevre, nal toplayan bir ülkedir. Zaten rakamlar da bu durumu ortaya koymaktadır: XVII. yüzyılda iki bölgenin nüfusu (Londra hariç) bire dört, zenginlik (vergi itibarıyla hesaplanmıştır) beşe ondört gibidir.²²⁴

Oysa endüstri devrimi bu dengeyi tamamen değiştirmiştir. Ayrıcalıklı İngiltere geleneksel endüstrisinin bozulmasına tanık olmuştur. Kapitalist zenginliğine ve ticari gücüne rağmen, yeni endüstriyi ele geçirmeyi ve sabitleştirmeyi başaramamaktadır. Bunun tersine, ayırım hattının kuzeyindeki İngiltere "birkaç kuşak içinde"²²⁵ zengin ve şaşırtıcı derecede modern bir ülke haline dönüşmüştür.

Londra'dan çıkarak, Northampton ve Manchester üzerinden İskoçya'ya giden karayolu bugün Pennine sıradağlarının, eskiden insanların ve makinelerin yığıldığı, İngiltere'nin en hüzünlü ve en dinamik yerleşim yerlerinin "Amerikan" tarzında ortaya çıktığı, birbirlerinden ayrı havzalar olan kömür kuşağına ulaşmaktadır. Tanıklık hâlâ gözlerimizin önündedir: kömür havzalarının herbiri kendi özgünlüğüne, kendi tipolojisine, kendine özgü tarihine, kendi kentine sahiptir: Birmingham, Manchester, Leeds, Sheffield, bunların herbiri de tek bir hareketle büyümüş ve İngiltere'nin ağırlık merkezini kuzeye doğru yatırmıştır. Endüstrileşme, zorunlu kentleşme: Kara İngiltere insanları bir yerden başka bir yere aktaran, yoğurup birbirine

kariştıran bir makina olmuştur. Coğrafyacı tabii ki bu devasa inşaların her şeyini açıklayamamaktadır, ama bunlar kömürün kaba belirleyiciliğini, ulaşımın zorlamasını, insani kaynakların rolünü ve aynı zamanda geçmişin ısrarlı ağırlığını açıklamaktadırlar. XVIII. ve XIX. yüzyılların şiddetli yenilikleri belki de bir cins toplumsal boşluk içinde kurulmak zorundaydılar.

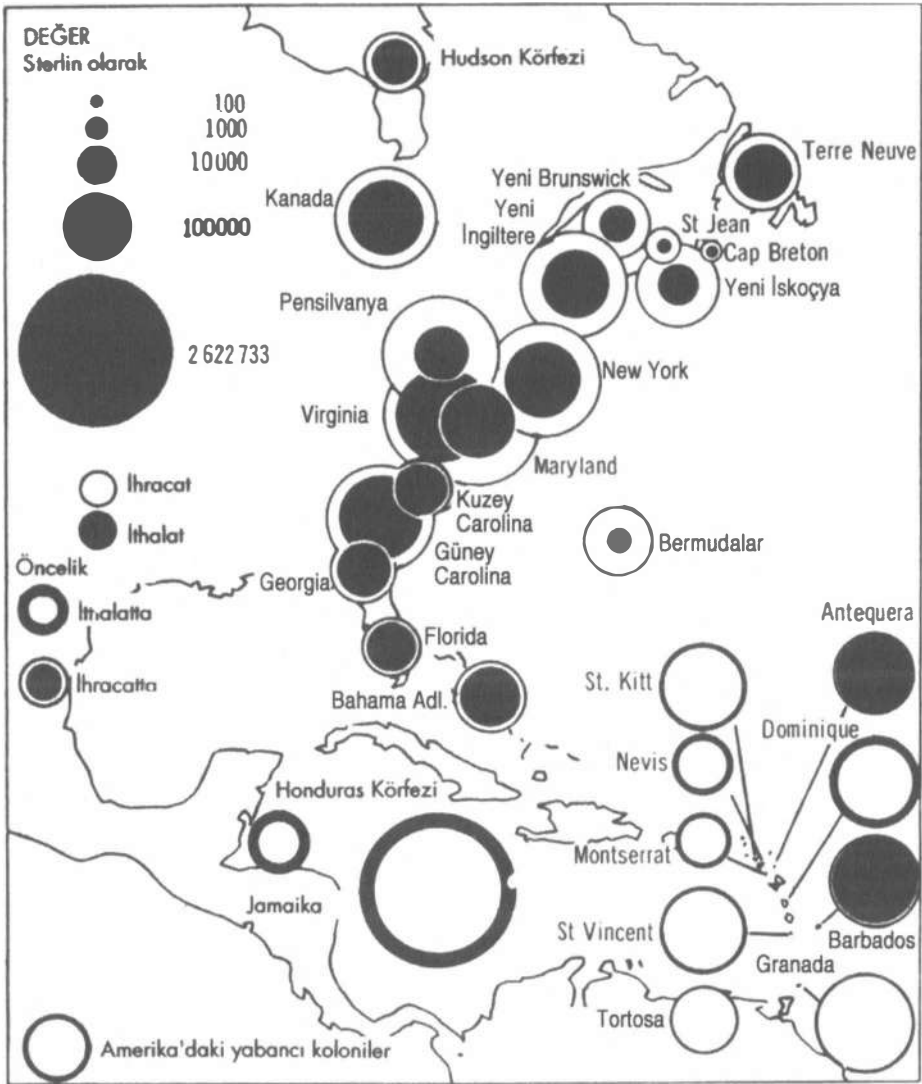
Kuzeybatı İngiltere, eğer gazetecilerin bugün ülkemizin batısını ifade etmek için bir "Fransa çölü"nden bahsettikleri anlamdaysa bir çöldü, yoksa kuşkusuz bir çöl değildi. Ama tıpkı İskoçya'nın Londra İngiltere'sine nazaran olduğu gibi, bal gibi bir çevre'ydı. Oysa bu kez, İskoçya da dahil, çevre merkezi yakalamakta, açığını kapatmakta, onun düzeyine erişmektedir. Bu teoriye göre bir istisna, adeta bir rezalettir. En son olarak T. C. Smout'ın İskoçya'ya ilişkin olarak işaret ettiği bir istisna ve rezalet.²²⁶ Ama açıklamalar kendilerini sunmaktadırlar: merkezi alanının (güneydoğu İngiltere) atılımı çevrenin ulaşabileceği bir düzeydeydi (ve zaten çevre kelimesi kendini İskoç örneğinde dayatıyorsa da, kuzeybatı İngiltere'ye ancak yarı yarıya uygun düşmekteydi). Bundan da fazlası, ikinci İngiltere'nin ve İskoçya'nın arasındaki bir kapatmaları her şeyden önce, hızlı bir endüstrileşmeyle olmuştur. Oysa başarılı bir endüstrileşme, daha az zengin halklar arasında yerleşebildiğinde, onların fakirliği bu endüstrileşmeyi avantajlı hale getirmektedir. Bugün Güney Kore, Hong Kong veya Singapur'a ve eskiden de Kuzey Avrupa'nın İtalya karşısındaki durumuna bakınız.

Finans ve Kapitalizm

Sermaye tarihi ilk endüstri devriminin üzerinden aşmaktadır; onu öncelemekte, onun içinden geçmekte ve ondan öteye gitmektedir. Her şeyi ileri götüren istisnai bir büyüme nedeniyle, sermaye de dönüşmekte, hacim kazanmakta ve endüstri kapitalizmi kanıtlamaktadır; kısa bir süre sonra istilacı hale gelecektir. Ama acaba kapitalizmin bir bakıma büyük tarihin ve kendi tarihinin içinde doğacağı yeni biçim bu mudur? Sayesinde mükemmelliğe ve modern toplumların kitlesel üretimleri ve sabit sermayenin devasa kitlesi aracılığıyla gerçekliğe ulaşacağı biçim bu mudur? Tarihsel açıklamanın az veya çok net bir şekilde olmak üzere, çoğu zaman düşünce malzemesi olarak bıraktığı konu işte budur. Haksız değildir, ama haklı da değildir.

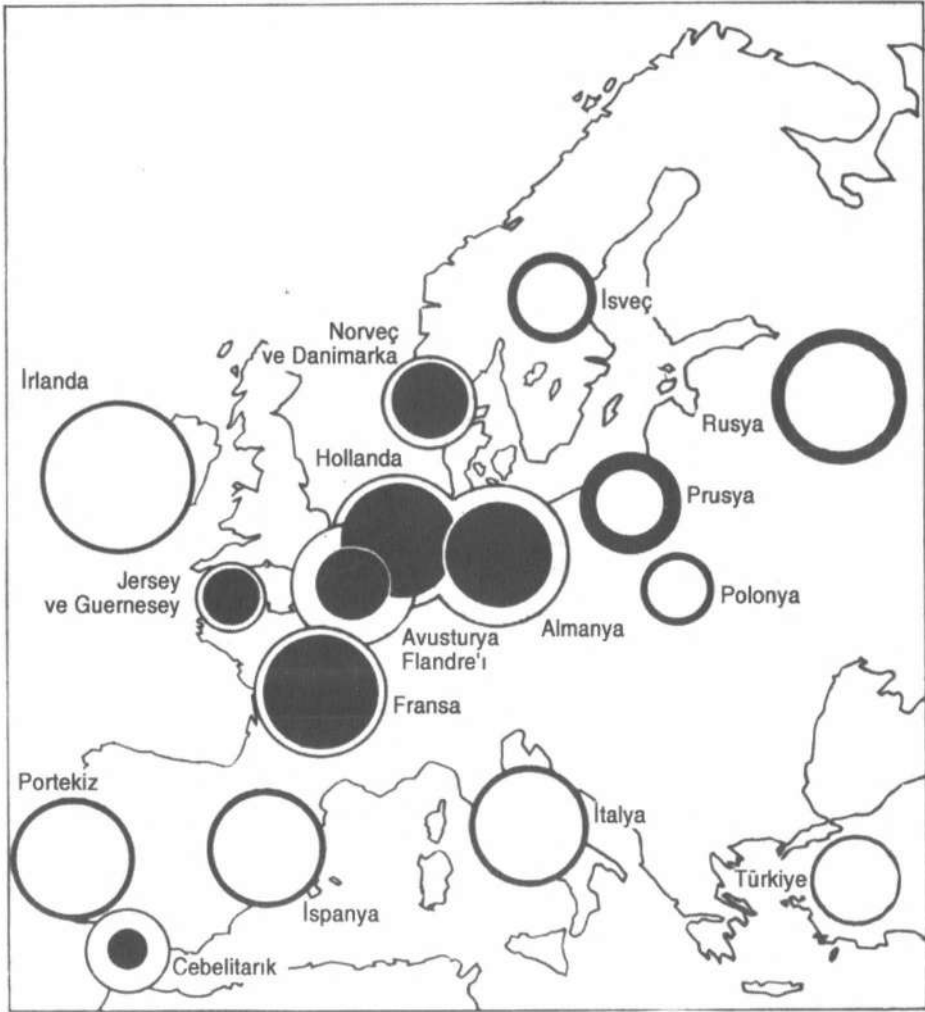
Kapitalizm bana göre eski bir maceradır: endüstri devrimi başladığında, kapitalizmin gerisinde yalnızca ticari olmayan uzun bir deneyler geçmişi bulunmaktadır. Öylesine ki, XIX. yüzyılın ilk yıllarında İngiltere'de sermaye kendini hâlâ çok canlı klasik biçimler içinde göstermektedir: 1830'da bile İngiliz varlığının yarısını tek başına oluşturan tarımsal bir sermaye; önce çok yavaş, sonra aniden büyüyen endüstriyel bir sermaye; çok eski, *nisbeten* daha küçük olan, ama dünya ölçeğinde genişleyen ve kısa bir süre sonra bir ad bulunması ve meşrulaştırılması gereken bir sömürgecilik yaratan ticari bir sermaye; nihayet (banka ve finansı karıştırarak) oluşmak için, City of London'ın üstünlüğünü beklemeyen bir finans sermayesi. Hilferding'e göre,²²⁷ anonim şirketlerin yayılması ve tüm biçimleriyle muazzam bir para yığılmasıyla birlikte, finans sermayesinin üstünlüğünü yaratacak olan XX. yüzyıldır; bu üstünlüğü bir teslim halinde olup, endüstri kapitalizmi baba tanrı, çok ikincil olan ticari kapitalizm oğul tanrı ve para kapitalizmi de, her şeye nüfuz eden Ruhül Kudüs'tür.²²⁸

Bu tartışmalı imgeden çok, Hilferding'in tamamen endüstriyel bir kapitalizm

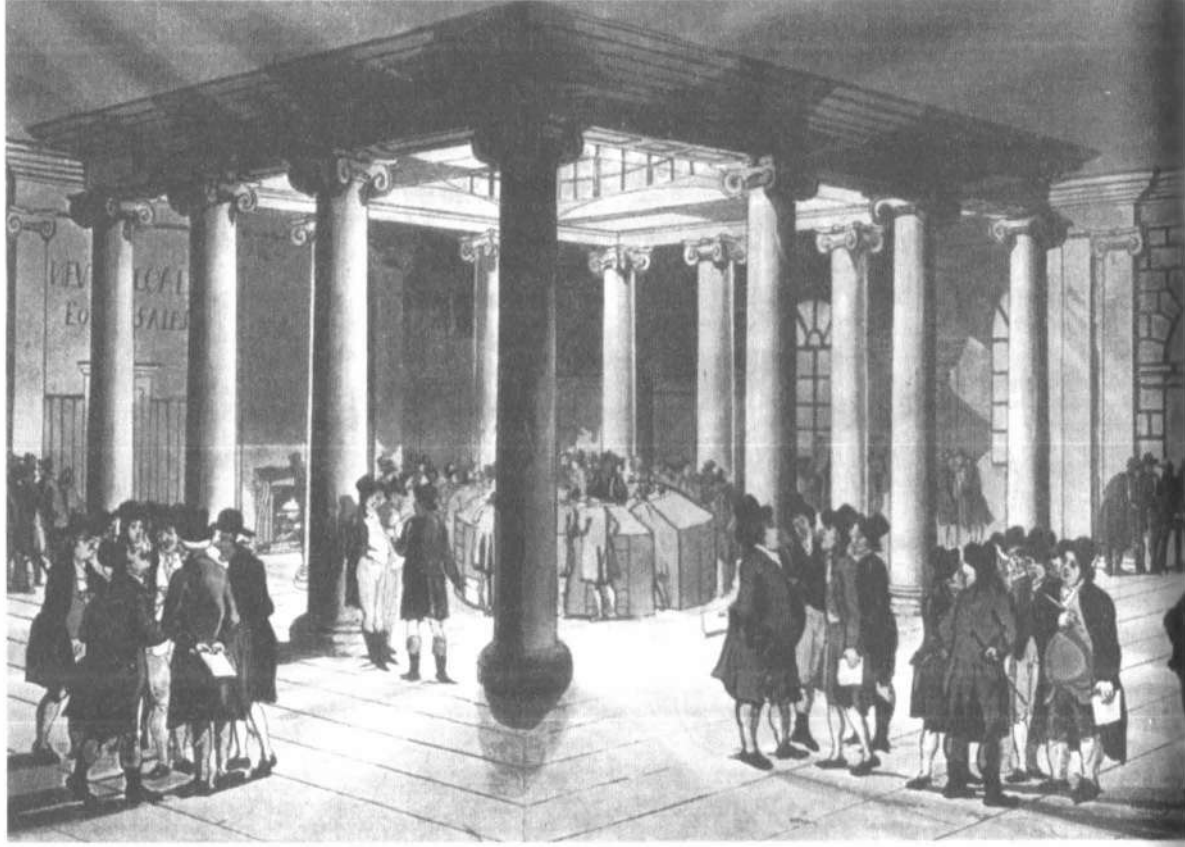

55. BÜYÜK BRİTANYA'NIN DÜNYA TİCARETİ, 1792.

Bir İngiliz istatistik derlemesine göre (A.E., M ve D. İngiltere, 10 v. 130) İthalatı (I) veya ihracatı (E) temsil eden dairelerin merkezi kesimlerinin beyaz veya siyah olmasına göre, ithalat ihracattan üstün olmakta veya olmamaktadır. Boşmuş gibi olan daireler I ve E arasında bir dengeyi işaret etmektedirler: Türkiye I = 290.559, E = 273.715; İtalya (1.009.000 ve 963.263); İrlanda (2.622.733 ve 2.370.866). İngiltere lehine dengesizlik: Amerikan devletleri, Portekiz (977.820 ve 754.612); Fransa (Eden anlaşmasından sonra 717.034 ve 1.221.666).

Toplam hesap: Avrupa, 11. 170.860 ve 12.813.435; Amerika, 5.603.947 ve 8.159.502; Asya, 2.671.547 ve 2.627.887; Afrika, 82.917 ve 1.367.539. Toplam, 19.529.273'e karşılık 24.878.362. Yani 5 milyondan daha çok fazla veren bir bilanço. İhracatta "İngiliz manüfaktürlerinin" payı 18.509.796, yabancı mamullerin yeniden ihracatı 6.568.565'tir. Bu İngiliz ticareti 15.163 giriş, 15.010 çıkış yapan, yani 30.470 gemi tarafından sağlanmaktadır, bunların 3.620'si yabancısıdır. İngiliz gemilerinin ortalama tonajı: 122 tonilato, ortalama mürettebat: 7 kişi. Fransız İngiliz trafiği için, 430'u yabancı, 3.160 gemi gidiş-gelişi. Asya için 28 gidiş, 26 dönüş (hepsi İngiliz gemisi). Bunların ortalama tonajı: 786 tonilato, ortalama mürettebat: 93 İndiamen kişiselleşerek, ortalama delmektedirler. Bu döküm büyük İngiliz kıyı trafiğini (kömür) hesaba katmıyor.

Londra'da kömür borsası. Bowlandson tarafından yapılan İngiliz gravürü.

fikrine itiraz ettiğini; sermaye dünyasının, finansal biçimin -ona göre en yenisi- diğerlerine üste gelme, onlara nüfuz etme, hepsine egemen olma eğilimini girdiği açık bir yelpaze olarak gördüğünü aklımızda tutalım. Bu, kapitalizmin çoğulluğunun eski olduğunu, finans sermayesinin 1900'lerde doğan bir bebek olmadığının ve geçmişte yalnızca Cenova veya Amsterdam'da olsa bile, ticari kapitalizmin güçlü bir gelişmesinden ve olağan yatırım olanaklarını aşan bir sermaye birikiminden sonra,²²⁹ iş dünyasının tüm piyasasını elde etmenin ve buraya egemen olmanın -bir süre için- o tarihlerde bile başarılı olduğunun kabulü halinde, benim de kolaylıkla katılacağım bir görüştür.

İngiltere'ye ilişkin olarak, "para kapitalizmi"nin yükselişi de dahil, yelpaze-nin XX. yüzyılın başından çok önce açıldığı aşikârdır. Bu tarihten çok önceleri, İngiltere'nin çalkantılı büyümesinin içinden geçen devrimler dalgası içinde, ülkenin endüstrileşmesine karışan bir finans devrimi bile olmuştur; bu devrim eğer bu endüstrileşmeyi harekete geçirmediyse, en azından ona eşlik etmiş, hatta onu mümkün kılmıştır. İngiliz bankalarının endüstrileşmeyi finanse etmedikleri sıklıkla söylenmektedir. Ama yakın tarihli incelemeler uzun ve kısa vadeli kredinin

XVIII. ve hatta XIX. yüzyıllarda işletmeleri desteklediğini kanıtlamaktadırlar.²³⁰

1694'te kurulan İngiltere Bankası koskoca bir sistemin eksenidir. Onun çevresinde, onun tarafından desteklenen ve özel Londra bankaları yer almaktadır: bunların sayısı 1807'de 73, 1820'li yıllar esnasında yüz kadardır.²³¹ Taşrada *country banks* en geç XVIII. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkmışlar, *Sea Bubble*'ın izinden giderek çoğalmışlar, sonra onun iflasının girdabına kapılmışlardır, sayıları 1750'de yalnızca bir düzine kadardır, ama 1781'de 120, 1797 civarında 290, 1800'de 370 ve hatta 1810'a doğru en azından 650 olacaktır.²³² Bu sonuncu tarihte, başka bir yazar bunların sayılarını 900 olarak vermekte ve herhalde bazılarının sahip oldukları şubeleri de hesaba katmaktadır. Bu kendiliğinden ortaya çıkan kuşağın Lilliput'un zaferi olduğu doğrudur (nitekim bankaların altıdan fazla ortağa sahip olmaya hakları yoktur),²³³ bu durum aynı zamanda, tekeli Londra'ya ait olmayan spekülasyonunun da zaferidir. Bu kuşak yerel konjonktürlerden ve ihtiyaçlardan doğmuştur. Bir "kontluk bankası"²³⁴ çoğunlukla, uzun zamandan beri orada olan bir işletmede açılan ek bir bürodan ibarettir; buradaki senet ihracı, iskonto ve avans işlemleri çoğu zaman iyi komşuluk ilişkilerinin sonucu olarak ortaya çıkmaktadırlar. Bu doğaçlamadan bankacılar çok çeşitli meslek dallarından gelmektedirler: Cambridge'deki Fosterlar marangoz ve buğday tüccarlarıydı; Liverpool'de bankacıların çoğu ticarethanelerden çıkmıştır; Birmingham'daki Lloydlar demir ticaretinden gelmekteydiler; Nottingham'daki Smithler külahçıydılar; Cornwall'deki bankacıların çoğu maden sahipleri idi; başka yerlerde ise malt veya şerbetçiotu tüccarları veya bira imalatçıları, yünlü kumaş imalatçıları, tuhafiyeciler, geçiş resmi toplayıcıları bankacı olmaktaydılar.²³⁵

Sonuçta bankalar XVIII. yüzyılda, yerel bir konjonktürün ürünü olarak, biraz yeni endüstrilerin kuruluşunu andıran bir şekilde ortaya çıkmışlardır. Bu taşra İngiltere'sinin krediye, kambiyo senetleri dolaşımına, nakde ihtiyacı vardır ve özel bankalar bütün bu işlemleri yerine getirmektedirler, çünkü banknot ihraç etme yeteneğine bile sahiptirler. Bu onlar için güzel bir kâr olanagı yaratmaktadır, çünkü en azından başlangıçta, onlara güven duyularak mevduat yatırılınca, bu bankalar kaydı para yaratarak kredilerini genişletmişlerdir.²³⁶ Bu bankalar emisyonlarını karşılamak üzere, ilke olarak bir altın rezervi tutmaktadırlar, ama bir bunalım belirinince, halk 1745'te olduğu gibi paniğe kapılınca, bu bankalar iflası önlemek üzere, Londra bankalarından aceleyle nakit sağlamak zorunda kalmaktadırlar. Ayrıca bu iflaslar, özellikle de 1793 ve 1816 bunalımları esnasında ortaya çıkanları her zaman önlenememektedir. Ve bu iflaslar yerel bankaların yalnızca kısa vadeli değil, aynı zamanda uzun vadeli büyük borçlar verdiklerini de kanıtlamaktadır.²³⁷

Fakat sistem bütünü itibarıyla sağlamdır, çünkü İngiltere Bankası tarafından resmen değilse bile, uygulamada desteklenmekte ve bu banka "nihai borç verici" rolünü oynamaktadır.²³⁸ Nakit rezervleri genelde, Londra veya taşradaki özel bankaların güçlük halinde, beklenmedik ödemelerini karşılamaya yeterlidir. 1797'den sonra, İngiltere Bankası senetleri altına çevrilebilir olmaktan çıkınca, bunlar yerel bankalar için, ilke olarak gerektiğinde yalnızca kendi senetleriyle değiştirmek zorunda oldukları bir para haline gelmişlerdir. Bu aşikâr bir genel istikrar işaretidir, özel bankalar mevduat bankaları haline gelmekte, bu sayede hem çiftçilere, hem de endüstrici ve maden sahiplerine veya kanal yapımcılarına borç verebilir hale gelmişlerdir.²³⁹ Bunlar da kendilerini bu kaynaktan mahrum etmemişlerdir. Bridgewater dükünün borçlanması bunun mükemmel bir örneğidir.

1826'dan itibaren hisse senetli bankalara²⁴⁰ (*joint stock banks*) yasayla izin ve-

riıldığından, bunlar daha sağlam, sermaye kaynakları daha bol yeni bir banka kuşağı oluşturmuşlardır. Ama acaba bunlar daha ihtiyatlı olmuşlar mıdır? Hayır, zaten varolan bankaların müşterilerini çalmaları, onlardan daha riskli davranmaları gerekmiştir. Ve sayıları göze görünür bir şekilde artmaktadır: 1836'da 70 tanedirler, fakat aynı yılın 1 Ocakıyla 26 Kasım arasında 42 *joint stock banks* "kurulmuş ve zaten varolanlarla rekabete girişmiş"tir.²⁴⁰ Sayıları kısa bir süre sonra yüze çıkacak ve çok sayıdaki şubeleriyle, artık zamanı geçmiş kuruluşlar olarak gözüken *country banks* sayısına yetiyeceklerdir.

Ancak Londra onlara uzun zaman kapalı kalacak, ama sonunda girişi zorlayacaklardır. Ve işte 1854'te, başkent bankalarının *clearing house*'ına katılmışlardır, yani Londra'nın tek, ince ve incelen kalbini oluşturduğu para dolaşımına, tüm haklara sahip olarak katılmaktadırlar. Bankalararası telâfîler için 1773'te kurulan *clearing house*, 1811'de bir Fransız tarafından, Maurice Rubichon tarafından hayranlıkla tasvir edilmiştir: "dolaşım mekanizması, sanki İngiltere'de ne kâğıt, ne de para varmışçasına örgütlenmiştir denilebilir. Londralı kırk kasiyer, krallığın adeta tüm ödeme ve muamelelerini kendi aralarında yapmaktadırlar, (bunlar) akşamları toplanmakta, birinin diğerleri üzerinde sahip olduğu değerleri öyle doğal bir şekilde takas etmektedirler ki, çoğu zaman bin *louis*'lik bir senet milyonlarca liralık bir dolaşımı söndürmeye yetmektedir".²⁴¹ Hayranlık verici icat! Ancak, XVI. veya XVII. yüzyıl gözlemcileri Lyon veya Besançon-Piacenza geleneksel fuarlarının mekanizmalarını tamamen aynı terimlerle tasvir etmekteydiler! Bir tek farkla ki -ve bunun önemi vardır- *clearing* toplantıları, Londra'da hergün olmaktadır; oysa eski ve büyük fuarlar yılda dört kere toplanmaktaydılar.

Öte yandan banka, fuarın sahip olamayacağı bir role sahiptir. Akıllı bir Fransız "bu ülkede hiçbir büyük tüccar veya diğer bir kimse parayı yanında taşımaz; onu bir bankacıya veya daha doğrusu bir kasiyere mevduat olarak verir ve hesaplarını tutan ve kredisine oranlı olarak tüm harcamalarını ödeyen bu kişiye senet çeker"²⁴² diye yazmıştır. Böylece bankada toplanan para atıl kalmamakta, koşuşturan, riske giren bir para olmaktadır, çünkü ne bankacı, ne de kasiyer bu parayı kasalarında uyumaya terketmektedirler. Ricardo'nun dediği gibi, bankaların ayrııcı işlevi "başkalarının parasını kullandığı andan itibaren başlar".²⁴³ Üstelik İngiltere Bankası ile İngiliz hükûmeti arasında, "son dakika" örgütü ve şansı olan Banka'yla "diğer bankalar ve ticari, hatta endüstriyel firmalar" arasında cebri şekilde dolaşan para vardır; aynı zamanda *saving banks*, halk tasarruf bankaları aracılığıyla, fakirler tarafından biriktirilen paraların ele geçirilmesi söz konusudur -bir Fransız mektuplaşmasında denildiği gibi, bu muazzam bir işlemdir, "çünkü fakirlerin bu serveti (kitlesi itibarıyla ele alındığında) İngiltere'de, birçok krallıktakinden daha varlıklı olan zenginlerinkinden daha büyüktür".²⁴⁴

Bu açıklamaları, Londra'da *discount houses*, iskonto tezgâhları kuran *bill brokers* lehine olan bir üçüncü kuşak banka benzeri ile tamamlamak gerekmektedir. Londra'da City'deki özel bankaların bölgesel bankaların acentesi rolünü oynarken, krediyi nasıl dağıttıklarını ve İngiltere'nin güneydoğusunun para fazlasını kuzeybatının faal alanlarına nasıl aktardıklarını da görmek gerekir. Burada oldukça açık bir oyun söz konusudur, sermayeler borç vericilerin, borç alıcıların ve aracılardan çıkarının en yüksek noktasında dağılmaktadır.

Nihayet, şunları farketmek üzere İngiltere Bankası'nı ziyaret etmek gerekir:

- bu banka yalnızca bir devlet bankası ve bu işlevinden ötürü ayrıcalıklı ve çeşitli ödevlerle yüklü değildir; aynı zamanda, bizzatı iyi bir iş olan kendi hissedarlarıyla, özel bir bankadır da: "yüz sterlinden çıkartılmış olan hisse senetleri

1803'te 136'ydı ve bugün 355'tir"²⁴⁵ (6 Şubat 1817). XVIII. yüzyılın tümü boyunca, bu hisse senetleri Londra ve Amsterdam'daki borsa spekülasyonunu beslemişlerdir;

– İngiltere Bankası banknotlarının kullanımı ülkenin tümünü kapsama hareketine hiç son vermemiştir. Ve artık başkent ve yakın bölgesiyle sınırlı değildir -bu bölge daha başlangıçtan itibaren onun özel avlanma sahası olmuştur-. Lancashire, Manchester ve Liverpool'da işçiler kendilerine, dükkâncılar tarafından kolaylıkla değeri düşürülen özel bankaların banknotlarıyla ödeme yapılmasını reddetmişlerdir.²⁴⁶ Londra artı Lancashire daha o sıralarda bile, iyi bir eylem alanıydı. Ama 1797'den sonra İngiltere Bankası ülkenin tümünde, altın paranın *ersatz*'ı haline gelmiştir.

Yeni değerlerin sık saflar halinde giriş yaptıkları *Stock Exchange*'i de ziyaret etmek gerekir. Kota yükselmektedir: 1825'te 20'si demiryolları, 22'si borçlanma ve bankalar, 17'si yabancı madenler (özellikle İspanyol Amerika'sındakiler), 11'i aydınlatma gazı için olan 114 yeni kâğıt kote edilmiştir. Bu yeni 114 değer tek başlarına, en azından ilke olarak bağlanmış olan 100 milyon lira demektir,²⁴⁷ çünkü tüm fonlar daha işin başında ödenmemiştir.

Ve daha o sıralarda bile, İngiliz sermayelerinin yabancı plasmanlara doğru kanaması başlamıştır. XIX. yüzyılın iyice sonunda müthiş bir boyuta ulaşan hareket, çok çeşitli sonuçlarla birlikte ve geniş ölçekte olmak üzere 1815'te başlamıştır²⁴⁸ ve hatta 1826'da korkunç bir bunalım patlamıştır. Borsa ve finans spekülasyonu da, çok canlı bir mali piyasa boyunca bu hareketi izlemekten geri kalmamışlardır. 1860 yıllarına doğru, endüstriyel üretim henüz tüm hızıyla gelişirken (on yıldan beri hemen hemen iki katına çıkmıştır ve en azından 1880'e kadar hızlı bir ritmi koruyacaktır),²⁴⁹ ulusal yatırım muhtemelen İngiliz tarihinin o ana kadar bildiği en yüksek düzeydeyken,²⁵⁰ dışta yapılan mali yatırımlar yüzyılın ortasından beri hızlı bir yükselme halinde olup, bazı yıllarda ulusal mekânda yapılan toplam yatırımlarla eşit hale gelmektedir.²⁵¹ Öte yandan ulusal gelir içinde ticaret ve ulaşımın yüzdesi 1801'deki % 17,4 ve 1821'deki % 15,9'dan; 1871'de % 22'ye, 1907'de % 27,5'e çıkarak artmaya hiç ara vermemiştir.²⁵²

Bu durumda, ticari kapitalizmin (kapitalizmin sahtesi) yerini alan ve sonunda kendi yerini istemeye istemeye ultramodern finans kapitalizmine bırakan, "gerçek" kapitalizm olan bir "endüstriyel" kapitalizmden söz edilebilir mi? Banka, endüstri ve ticaret sermayeleri (çünkü kapitalizm esas olarak ticari olmaktan asla vazgeçmemiştir) XIX. yüzyıl öncesinde, XIX. yüzyılın tümü boyunca ve XIX. yüzyıldan çok sonraları da birarada yaşamışlardır.

Zaman boyunca hiç ara vermeden değişen şey, sektörüne ve ülkesine göre kâr olanakları ve kâr hadleridir ve kapitalist yatırımın hangi sektöre ne kadar yatırım yapacağı işte bu değişmelerin fonksiyonunda farklılaşmıştır. Yaklaşık 1830-1870 arasında, büyük İngiliz endüstrileşmesi döneminde sermaye/gelir oranı, o zamana kadar İngiltere'nin tanık olduğu en yüksek oran olmuşa benzemektedir.²⁵³ Ama bu yalnızca, bizi endüstri kapitalizminin kendi erdemlerinden mi, yoksa Britanya endüstrisinin, tartışmasız İngiliz egemenliğinde olan muazzam dünya pazarları ölçüsünde büyüebilmesinden mi kaynaklanmaktadır? Bunun kanıtı, aynı dönemde *kendi için* en uygun ve kârlı yeri, yani İngiltere ile mücadele edebileceği yeri tutan Paris kapitalizminin finansa yönelmesidir. Paris piyasası kendini oldukça geniş ölçekte olmak üzere, Avrupa-ıçi sermaye hareketlerinin örgütleyicisi olarak kabul ettirmiştir. Şövalye Séguier Eylül 1818'de Londra'dan "Paris yirmi yıldan beri, Avrupa'daki banka operasyonlarının esas merkezi olmuştur, bu arada Londra tam anlamıyla bir banka kenti

değildir. Bunun sonucunda bir banka operasyonu yapmak, yani bir ülkeden diğerine fon aktarmak isteyen İngiliz kapitalizmi, Avrupa'nın bankacılık kentlerine başvurmak zorundadır ve en yakını da Paris olduğu için, İngiliz operasyonlarının büyük bölümü burada yapılmaktadır" diye yazmaktadır.²⁵⁴ Bu ifade, daha yakından bakılmayı haketmektedir. Ama Paris'in kendine Londra'nın yanında ve onun gölgesinde bir rol kopardığının, etkin bir rakip olduğunun, sonuç olarak *Stock Exchange* tarihi uzmanı W. Bagehot doğru söylüyorsa, Paris'in aleyhine değişikliğin ancak 1870'ten sonra vurgulu hale geldiğinin inkarı mümkün değildir. Bu yazar, İngilizler ancak Fransız-Alman savaşından sonra tüm Avrupa'nın bankacıları haline gelebilmişlerdir demektedir.²⁵⁵

Konjonktüre Hangi Rolü Vermeli?

Bu bölümün sonuncusu olan ve kesin bir cevap bulamadan kalacak olan bu soru bizi, endüstri devriminin tarihsel alanını aşan söylevimizin dışına çıkartacak mıdır? Belli bir ölçüde evet, çünkü burada ele alınan konjonktür zamanı, nisbeten kısa olan konjonktüre aittir (Kondratieff'in ötesine geçmiyor). Manzarayı, gözlenen gerçeklere daha yakın rasathanelerden görebilmek üzere, uzun süreden ayrılacağız. Gözümüzün önündeki ayrıntılar artacaktır.

Kesintisiz bir dalgalar katarı gibi birbirlerini yorulmaz bir şekilde izleyen uzun ve yarı-uzun dalgalanmalar dünya tarihinin bir kuralıdır; bu kural bize uzaklardan gelmektedir ve devam etmeye adaydır. Tekrarlanan bir ritm gibi bir şey. Charles Morazé *dinamik yapılar*'dan, önceden programlanmış gibi olan hareketlerden söz etmiştir. Bu konjonktür bizi, daha önceden yaklaştığımız sorunların kalbine götürmektedir; ama yorumlanması, son kırk veya elli yıl içinde tarihçiliğin en önemli sorunlarından biri olan fiyat tarihi gibi özel yollardan. Bu alanda İngiliz tarihçilerin, yabancı meslekdaşlarına haset edecekleri hiçbir şey yoktur. İngilizler fiyat dizilerini ilk ve en iyi toplayanlar arasında yer almışlardır. Ama konjonktörü diğer tarihçilerle (özellikle Fransızlarla) aynı şekilde görmemektedirler.

Aşırı basitleştirerek, İngiliz tarihçilerinin konjonktürü dışsal bir olay olarak kabul ettiklerini söyleyeceğim; Ernest Labrousse, Pierre Vilar, René Baehrel veya Jean Meuvret tarafından az veya çok açık bir şekilde formüle edilmiş olan bizim görüşümüz ise bu merkezdedir. Onlara ve bana göre, konjonktür eşanlı sürece ve her ülkeye özgü konjonktürler yaratan ulusal olaylara komuta etmektedir. 1778-1791 arasındaki durgunluk ve fiyat gerilemesi, Fransa için uluslararası Labrousse aradevresinin, İngilizler için de Amerikan kolonileri savaşının (1774-1783) ve sonuçlarının hükmüne tabi olmuştur. Ben kendi hesabıma, bu iki bakış açısının geçerli olacağını kabul etmeyecek ve açıklamanın aslında iki yönde de gitmesi gerektiğini düşünecek kadar, bu açıların karşılıklılığına inanmış durumdayım. Ama bu yönlerin birinde veya diğerinde gidilmesine göre, sorumluluklar veya öylesi tercih edilirse, etkin nedenler taraf ve nitelik değiştirebilirler.

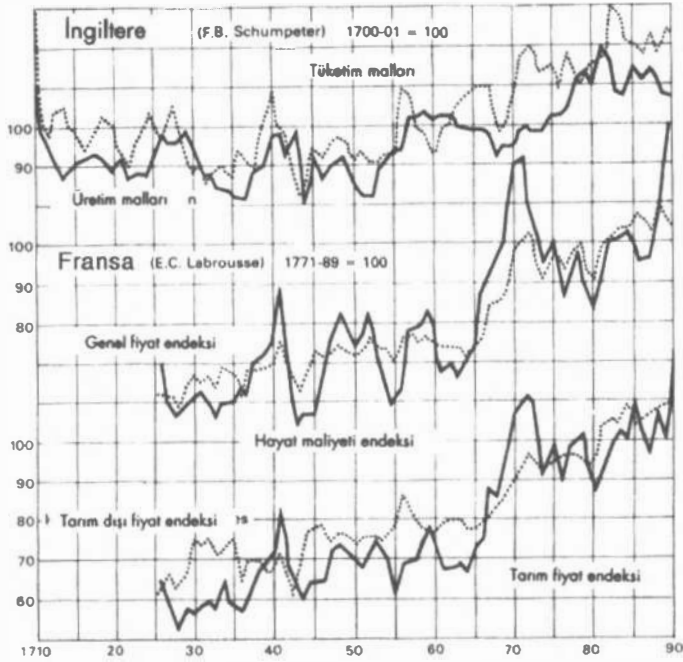
T. S. Ashton²⁵⁶ ve onun görüşüne katılan tarihçiler,²⁵⁷ dalgalanmalar üzerinde ağırlık yapan faktör dizisini sıraladıklarında, kuşkusuz haklıdırlar. Gündemdeki ilk güç savaştır. Kimse bunun tersini söyleyemez. Daha doğrusu, savaş ile barış arasındaki terazilenme (1756-1763 Yedi Yıl savaşları, 1775-1783 Amerika'daki İngiliz kolonileri savaşı, 1793-1802, 1803-1815 Devrim ve İmparatorluk

Fransa'sına karşı savaş). Sonra kırsal ekonominin (bu ekonominin 1830'lu yıllara kadar İngiltere'nin birinci faaliyeti olmayı sürdürdüğünü tekrarlayalım) iyi, orta ve kötü hasatlar arasındaki salınımları gelmektedir; bu sonuncu cinsten hasatlar (1710, 1725, 1773, 1787, 1792-1793, 1795-1796, 1799-1800) Eski Rejim bunalımlarının harekete geçtikleri noktalar²⁵⁸ bu bunalımlar daha sonra ekonomik hayatın tüm kitlesini yerinden oynatmaktadırlar. XIX. yüzyılda bile, yabancı buğdaya giderek daha fazla ve sık başvurulması, İngiliz ekonomisinin -yalnızca hemen yapılması gereken nakit ödemeler yüzünden olsa bile- dalgalanmasını engelleyemeyecektir.

İngiliz dalgalanmalarının diğer faktörü, *trade cycle*, ticari devrelerdir: İngiliz ticaretinin yükselen, sonra da alçalan dalgaları vardır ki, bunlar konjonktürün iniş çıkışlarında da yansımalarını bulurlar. Veya para dolaşımı hareketleri vardır; bir yanda altın ve gümüş sikkeler, öte yanda her kaynaktan gelen kâğıt kitlesi Londra borsası (burada “duyarlı durum” kuraldır; burada kaygı umuttan daha ısrarlı bir ziyaretçidir)²⁵⁹ konjonktürün çoklu hareketlerini kaydeden ve aynı zamanda bizzat yer sar-sıntıları yaratabilen şeytani bir güce sahip olan ilginç bir sismograftır: örneğin 1825-1826'da, 1837'de, 1847'de böyle olmuştur. Nitekim daha XVIII. yüzyılın son üçte birlik bölümünde çoktan yaklaşık bir kural haline gelmiş olduğu üzere, ekonomik hayatın en üst katlarında on yıldan on yıla, Eski Rejim tipi denilen geleneksel bunalımların yanı sıra, kredi bunalımları da meydana gelmiştir.²⁶⁰

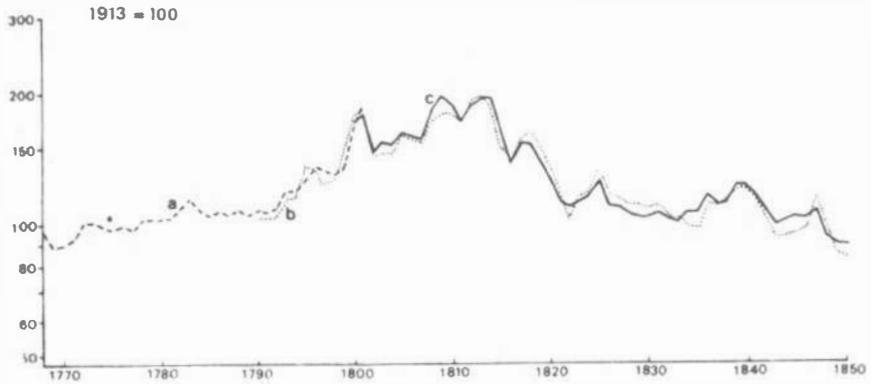
İngiliz meslekdaşlarımızın düşünceleri böyledir. Fransız tarihçilere göre -haklı olup olmadıkları tartışma konusudur- konjonktür, kendisi olarak açıklanması kolay olmamakla birlikte, bizi bir gerçekliktir. Biz Léon Dupriez ve aynı zamanda Wilhelm Abel'le birlikte, fiyatların bir bütün oluşturduklarını düşünüyoruz. Hatta Dupriez bir *fiyat yapısı*ndan bile söz etmektedir. Bunlar birbirlerine bağlıdır ve kendilerine ait değişimleri birbirlerine ekleyerek, hep birlikte dalgalanmaktadırlar. Ve özellikle de hareketler, ne kadar büyük olursa olsun, ulusal bir ekonomiyle sınırlı olan “titreşimler” değildir. İngiltere ne fiyatlarını, ne ticaretinin inen ve çıkan dalgalarını, ne de hatta parasal dolaşımını tek başına oluşturabilmektedir; dünyanın, tümünün diğer ekonomileri ona bu konularda yardımcı olmakta ve bu ekonomilerin tümü de hemen hemen uygun adım ilerlemektedirler. Bu durum biz tarihçileri araştırmaımızın başlangıcından itibaren en çok çarpan şeydir. Bu konuda René Baehrel'in şaşkınlığın damgasını taşıyan, belirleyici ve ufuk açıcı sahifelerine bakınız.

İngiliz fiyatlarını ayağa kaldıran, durduran veya düşüren konjonktür, demek ki İngiltere'ye özgü olmayıp, tam da “dünyanın zamanı”dır. Bu zamanın kısmen İngiltere'de oluşmuş olması, İngiltere'nin bunun esas merkezi olması muhtemel, hatta hemen hemen kesindir, ama dünya adanın tahsisli özelliği olmayan konjonktörü işlemekte ve biçimini bozmaktadır. Sonuçlar aşikârdır: fiyat titreşimleri alanı, İngiltere'nin merkezinde yer aldığı ekonomi-dünyanın tümüdür. Demek ki İngiltere'deki konjonktür kısmen dışsaldır ve İngiltere dışında, özellikle de yakındaki Avrupa'da cereyan edenler, İngiliz tarihine ışık tutmaktadırlar. Avrupa ve İngiltere aynı konjonktür tarafından sarmalanmışlardır, bunun anlamı ikisinin de aynı işareti taşıdıkları değildir. Konjonktürel bunalımın genel ekonomi içindeki rolünden söz ederken, ben bunun tersine, bu bunalımın zayıflara ve güçlülere (örneğin XVII. yüzyılda İtalya ve Hollanda) aynı şekilde vurmadığının, vuramayacağını altını çizdim; demek ki bu bunalım uluslararası görevlerin ve uluslararası ekonomik ilişkilerin yeniden dağıtımının bir fırsatı olup, nihayetinde en güçlülerin ekonomisini güçlendirmekte ve zayıf düşenlerin gerilemesini vurgulu hale getirmektedir. İşte P. Mathias'ın²⁶¹ 1873-1896

56. İNGİLTERE VE FRANSA'DA FİYATLAR, 1710-1790

Fransız eğrilerinde çok iyi çizilmiş olan Labrousse aradevresi, İngiliz eğrilerinde de var mıdır? Kaynak, G. Imbert, Des Mouvements de longue durée Kondratieff, 1959, s. 207.

57. İNGİLİZ FİYATLARININ UZUN VADELİ HAREKETLERİ

Uzun dönemin "uslu eğri"si üzerinde, Leon Dupriez'in sözünü ettiği "istikrar", 1772-1792 arasında fazla hata yapmadan keşfedilebilir. Fransa'nın aradevresine en fazlasından, 1780-1790 yıllarının sahanlığı denk düşmektedir. Kondratieff Fransa'da olduğu gibi 1791'e doğru başlamakta, 1810-1812'ye doğru zirveye çıkmakta, 1850-51'de altnoktasına ulaşmaktadır. Üç çizgi (devamlı ve noktalı) farklı hesaplamalara tekâbül etmektedir. Kaynak, P. Degne ve W. A. Cole, British Economic Growth, 1688-1959, 1962.

arasında bir Kondratieff'in inen bir kolunun rolünü ve bu aynı yıllarda İngiltere'yi vuran *Great Depression*'daki sorumluluğunu inkâr etmek için kullandığı kanıtı bu yüzden katılmıyorum. Mathias, eğer Almanya ve ABD'deki büyüme haddi bu dönem sırasında düşüyse de, Almanya'nın, ABD'nin ve İngiltere'nin kaderlerinin çok farklı olmuş; Britanya adalarının nisbi bir gerilemesi meydana gelmiş, dünya ekonomisindeki payları azalmıştır diye akıl yürütmektedir. Kuşkusuz 1929 bunalımında aşikâr hale gelecek olan şeyin taslağı daha şimdiden çizilmektedir. Ama büyümenin aynı anda hem Almanya'da, hem ABD'de, hem İngiltere'de, hem de Fransa'da yaşalandığı tabii ki bir olgudur. Ve düzeylerin değil de, eğrilerin bu uyumlu hareketinin inkârı zordur, bunun farkına varmak şaşırtıcı olsa bile.

XIX. yüzyılda aşikâr olan, günümüzde daha da aşikâr olan şey, yani geniş mekânlarda benzer şekilde açığa çıkan ve hemen her yerde aynı şekilde ve aynı anda darbe indiren bir konjonktür daha XVIII. yüzyılda, hatta daha da öncesinde aşikârdır. Demek ki 1770-1780'den 1812-1817'ye kadar İngiltere'de cereyan edenlerle, Ernest Labrousse'un tüketici eserine sahip olduğumuz Fransa'da neler olduğunu karşılaştırmak çok büyük bir çekicilik arzetmektedir. Ancak fazla hayale kapılmayalım: Fransız imgesi Manş'ın ötesinde hemen geçerli olmayacaktır. Bize sunulan eğriler çokludur ve zorunlu olarak aynı dili konuşmamaktadırlar. Eger fiyatlar, ücretler, üretim konjonktürü ülke ülke aynı kıstaslara göre incelenseydi, çakışmalar ve sapmalar daha iyi görülürdü ve benzerlik veya benzemezlik sorunu daha iyi çözüldü. Durum böyle değildir. Fakat eğer İngiltere ve Fransa üretim ve tüketim malları fiyat eğrileri karşılaştırılacak olursa, Fransız eğrilerinin İngiliz eğrilerinden daha hareketli, daha dinamik oldukları hemen görülecektir. Ve belki de bu normaldir: su dünyanın merkezinde başka yerlerden daha az kaynar. P. Deane ve A. Cole'den alınan İngiliz fiyat eğrisi, yani 1780-1792 arasındaki bir aradevreye ilişkin kuşkularımız vardır; burada daha çok bir sahanlık, ona göre bu durgunluğun 1773'te başladığı L. Dupriez'in dediği gibi bir "istikrar" vardır. Buna karşılık, izleyen Kondratieffe ilişkin olarak eğrilerin uyumu tartışma dışıdır: hareket noktası 1791, zirve 1812, inişin sonu 1851.

İngiliz endüstri devriminin 1781-1815 arasında (kaba tarihler olarak), ilki zor, ikincisi kolay iki harekete, iki soluk almaya tanık olduğu sonucuna varılacaktır. Bu kabaca Fransa'nın ve Avrupa kıtasının soluk alma ritmidir: kapılarını siyasal devrimin fırtınalarına açacak olan XVI. Louis'nin mutsuz, acı çeken Fransa'sına, asık suratlı bir konjonktürden ötürü karışmış olan -o da- III. George'un İngiltere'si denk düşmektedir. Geçilen sınavın sonunda İngiltere'de siyasal patlama olmayacaktır, ama sınav vardır. O zamana kadar İngiliz ekonomisini teşvik etmiş olan yükselme, on yıl kadar kesilmiştir. Hiçbir şeyin yürümediğini değil de, hiçbir şeyin eskisi kadar iyi yürümediğini söyleyelim. İngiltere de Fransa gibi Amerika savaşının muazzam çaba ve harcamalarının bedelini ödemektedir. Ve bunu izleyen bunalım her şeyi karmaşıktırışmış, ödevleri yeniden dağıtmış, sektörel farkları vurgulamıştır. Ticaret Fransa'da, tıpkı İngiltere'de olduğu gibi seyirlik bir şişmeye tanık olmakta, ama nihayetinde her iki tarafta da ticaret bilançolarının karşılıklı ayarları bozulmaktadır. Ticari araçlarla açığı kapatma denenmiş, ama ancak yarı yarıya başarılı olunmuştur. 1786'da Eden barışının imzalanması, iki hasım ve birbirine meydan okuyan gücün yakınlaşması, bir güven arayışı değil midir?

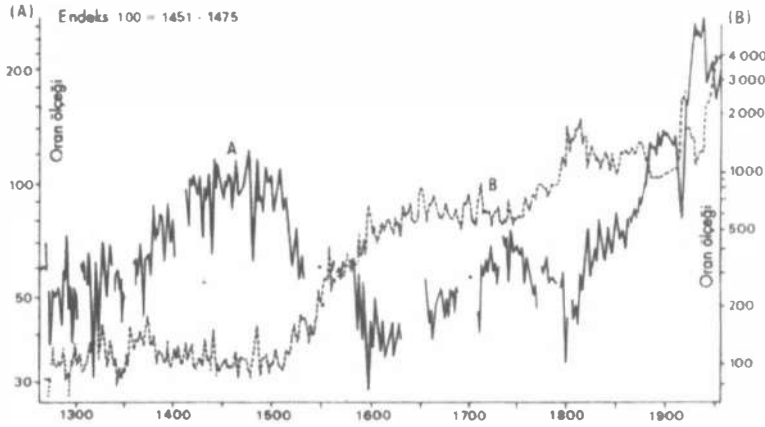
Olağan uzunluktaki bir depresyonun sonucu genelde, işletmeler arasında bir ayıklanmaya yol açması, uyum sağlayan ve direnebilenleri teşvik ederken, ayakta kalacak kadar gücü olmayanların işini bitirmesidir. İngiltere'nin talihi, bu zor yola ken-

di evindeki "ikinci kuşak" icatların -jenny (1768), hidrolik enerji kullanan mekanik eğirme (1769), delgi makinesi (1775), dönen buhar makinesi (1776-1781), puddlama (1781), ilk kullanılabılır mekanik döven (1786), geliştirilmiş torna (1794)- çoğaldığı sırada girmiş olmasıdır. Yani toparlanmanın arefesinde muazzam bir teknik yatırım.

Ekonomik zaman 1791'de yeniden lehte hale gelmiştir: fiyatlar yükselmekte, faaliyetler şişmekte, bölünmekte, üretkenlik bu paylaşımdan kazançlı çıkmaktadır. İngiliz tarımı bu lehte durumdan Waterloo savaşına kadar yararlanmış ve orta büyüklükteki tarımsal işletmeler lehte olan fiyatların sayesinde ayakta kalmayı başarmışlardır. Devrim ve İmparatorluk savaşlarının anlamsız israflarına (İngiltere için bir milyar sterlinlik harcama)²⁶² da izin veren bu lehteki zaman olmuştur. Ama bu zaman yalnızca İngiltere'ye özgü olmadığından, kıta da yavaş olsa bile, modern bir endüstrinin yaratılmasına tanık olmaktadır.

Ancak, yükselme halindeki konjonktür, İngiltere'de fiyatları ücretlerden daha çok şişirmiştir. Nüfus artışının da yardımıyla, 1770-1820 arasında²⁶³ hayat düzeyinde bir düşüş meydana gelmiştir (cari fiyatlardan *pro capite* gelir olarak): 1699 9,1, 1770 19,1, 1798 15,4, 1812 14,2 1822 17,5 sterlin. Bunun en iyi kanıtı bize, Phelps Brown ve Sheile Hopkins tarafından düzenlenen, XVIII.-XIX. yüzyıllardaki İngiliz inşaat işçisinin ücret eğrisi tarafından sağlanmaktadır. Bu eğriyi, hangi kıstaslara göre çizildiğini de işaret ederek, karşı sahifede iktibas ediyoruz. Bu eğri belirleyicidir. Birçok yüzyılı kapsayan bir mekân üzerinde, fiyat yükselmesi ile reel ücretler arasındaki düzenli korelasyonu göstermektedir: fiyatlar yükselirken, bir üretim atılımını ve bir nüfus atılımını belirlemektedirler -birbirlerine bağlı olan olgular birbirlerine hükmeder-, ama ücretler her seferinde gerilemektedir; Eski Rejim koşullarında ilerleme emekçilerin hayat düzeyinin zararına gerçekleşmektedir. Öte yandan, Eski Rejim'in kuşku duyulması olanaksız işareti olan bu kural, P. Brown ve S. Hopkins'in hesaplarına göre, 1760 ile 1810-1820 arasında hâlâ etkili olmaktadır; 1800'lerde konjonktürün tümünü kaydeden eğri zirvelerine yaklaşırken, ücretler en düşük düzeylerinde bulunmaktadır.²⁶⁴ Ücretler 1820'lerden sonra iyileşirken, fiyatların düşmesi yalnızca eski kuralların geçerli olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim mucize, değişiklik ancak 1850'lerden itibaren (aynı zamanda hem İngiltere, hem de kıta için belirgin olan başka bir tarih) harekete geçen yeni bir Kondratieff devresiyle meydana gelmiştir. Bu kez fiyatlar artacak ve ücretler hareketi izleyeceklerdir: sürekli büyüme sahneye çıkmaktadır.

Böylece fazlasıyla çok sayıda tarihçinin, az çok bilinçli bir şekilde kaçındıkları, İngiltere'nin gerçek modernliğe geçiş için ödediği bedele ilişkin bir tartışmanın tam göbeğine gelmiş oluyorum. Sorunun üzerine ilk önce eğilen tarihçilerle birlikte, ilk başta İngiliz kitlelerinin refahında azalma, reel ücretlerde -tarla işçilerinininkiler kadar, fabrika ve ulaşım işçilerinininkilerde de- gerileme olduğunu düşünüyorum... Bu dönemin tam bir uzmanı olmadığım için, hata ve sevabı bana ait olmak üzere, işçi ve köylü kıpırdanmalarının İngiliz zaferinden sonra, önceki dönemden daha canlı ve inatçı olmasına rağmen, endüstrileşmenin 1760-1815 arasındaki ilk safhasının, Waterloo savaşını izleyen ikincisinden daha ağır olduğunu düşünüyorum. Ama kısırtı sağlığın iyi gittiğinin değilse bile, en azından eskisinden daha iyi ve yeterli olduğunun belirtisi değil midir? Ancak 1817-1850 arasında Brown ve Hopkins eğrisi tarafından kaydedilen gerçek ücretler ile *pro capite* gelirdeki artışın, sefil bir yerleşim yerinin sonuçlarını üst üste yığan çok hızlı bir kentleşmenin, sağlıksız bir beslenme (hatta ulaşım eksikliği yüzünden yetersiz), bireyleri aile desteğinden ve köy cemaatinin çeşitli kaynaklarından kopartan toplumsal bir köksüzleşmenin dramlarıyla birlikte, işçi kitlele-

58. "EV KADINININ SEPETİ"

Bu grafik, tıpkı Abel ve Fourastie-Grandamy'ninkiler gibi (yukarıda, I, s. 111), iktisat tarihçilerinin fiyat ücret diyalektiğinden, pro capite gelire benzeyen bir şeyler çıkartma çabalarına tercüman olmaktadır. İngiliz inşaat işçisi belli bir ücret almakta, belli miktarda ana ürün tüketmekte. Bu tipik ürünlerden bir grup (bazen "evkadinın sepeti" denilmektedir) gösterge olarak kabul edilmiştir. Noktalı eğri bu "sepet" in fiyat evrimini, sürekli çizgili eğri ücret ile sepetin fiyatı arasındaki oranı vermektedir (1451-1475 dönemini indeks = 100 olarak alınmıştır). Bu iki eğrinin karşılaştırılmasından, her istikrarlı veya azalan fiyat döneminde (1380-1510, 1630-1750) tüketim ve refahta bir düzelme olduğu ortaya çıkmaktadır. Eğer fiyatlar yükselirse, hayat düzeyi gerilemektedir. 1510-1630; endüstri devriminin eşiğinde, 1750-1820'de böyle olmuştur. Sonra reel ücretler ve fiyatlar birlikte artmaktadır. Kaynak, Phelps Brown ve Sheila Hopkins, in: Essays in Economic History. haz. M. Carus-Wilson, 11, s. 183 ve 186.)

ri için kısmen yok edildiği de doğrudur (ve bu endüstriyel büyümenin, kendini önceleyen diğer büyüme biçimlerine oranla ek bir bedelidir). Fakat 1780-1815 arasında, gerçek ücretlerin başaşağı yuvarlanmasıyla (kaydedelim ki bu yuvarlanma 1760'ta,²⁶⁵ yani XVIII. yüzyılın ikinci yarısını karakterize eden hızlı üretim ve nüfus artışıyla başlamıştır, yani başlangıcı yalnızca Amerikan savaşı oluşturmamaktadır) durum kesinlikle daha dramatik hale gelmiştir.

"Endüstriyel bir temel yaratabilmek için iki kuşak kurban edilmiştir". Günümüz tarihçilerinin,²⁶⁶ o çağı yaşayan İngilizlerin yorumlarına dayanarak vardıkları bu sonuç, eğer o yılların İngiltere'sine subay, sonra da kamp komutanı Pillet'nin gözünden bakılacak olursa, herhangi bir şekilde yalanlanmamaktadır.²⁶⁷ 1807'de Portekiz'deki Cintra'da yaralanan ve esir düşen Pillet, kurtuluncaya kadar İngiltere'de uzun süre yaşamıştır ve İngiltere'ye büyük bir sevgi duymuyorsa da (hangi esir gardiyanları sever ki?), bu ülkeden hiç de kindar olmayan ve doğal bir tarafsızlık gösteren uyanık bir tanık olarak söz etmektedir. İngiltere için çok zor olan yılların anısını korumuştur. "Bütün manüfaktürlerinin işsiz olduğunu, halkının açlığını pençesine düşüğünü ve vergilerden bunaldığını, kâğıt parasının geçerliliğini kaybettiğini... gördüm".²⁶⁸ 1811'de "imalathaneler artık işçilerine ödeme yapamadıklarından, onlara kendi mamullerini ücret olarak vermektedirler; ve bu zavallılar ekmek alabilmek için bunları hemen oracıkta, değerlerinin üçte ikisine satmaktadırlar".²⁶⁹ Gene kafası aydınlık ve İngiltere'ye hayran olan başka bir tanık, Louis Simond aynı sıralarda,²⁷⁰ "işçi(nin) olağan ücretiyle artık ailesinin kendinin idamesi için gereken ekmek, et ve gi-

yecekleri alama"diğını kaydetmektedir. Tarım işçilerine gelince, "ücretleri her şeyi kapsayan genel rayiçlerin... ardından zorlukla sürünmektedir". 1812'de Glasgow'da "pamuklu işçilerinin, fiyatların bu aralıkta iki katına çıkmasına rağmen,²⁷¹ rehne verdikleri... şimdi 19 yıl öncesinin dörtte biri (değerindedir)". Rakamlardan kuşku duyulacaktır, ama ifşa edilen fakirleşmeden kuşku duymanın olanağı yoktur.

Ama komutan Pillet, asker olduğu için bana göre, İngiltere'nin devasa silahlanma çabalarının farkına vardığı ölçüde, daha da ileri gitmektedir. İngiliz hükümeti ordusunu oluşturmak üzere "bizim halkımıza yapılanından çok daha ürkütücü oranlarda" askere almaktadır.²⁷² Toplamı 200.000'e ulaşan (ve cephedeki İngiliz askeri- nin ücreti Fransız askerininkinden dört kat daha yüksektir)²⁷³ kara ordusunu ve muazzam bir donanmayı beslemek ezici bir yükür. Belki de en mutsuz sınıflardan, "köpüğün köpüğünden" çıkma olan asker ve denizcilere uygulanan çok sert muamele buradan kaynaklanmaktadır.²⁷⁴ Pek işe yarar biri olmayan ve ailesinin kendine bir subay beratı satın aldığı biri hakkında şöyle denilmekteydi: "bu serseri asılmalıydı, ancak kırmızı ceketli olmaya yarar".²⁷⁵ İngiltere'nin alt proletaryasının en beter kesimi, gerçek proleterler, köylüler veya serseriler tarafından takviyeli şekilde burada yer almaktadır. Bunun suçu kime aittir? Ne endüstrileşmeye, ne zenginlik zirvelerini basamaklandırmakta olan kapitalizme, hatta ne savaşa, ne de aslında bir örtü olan konjoktüre değil de, hepsine birden aittir.

Birçok tarihçi bu acı veren gerçeğe cepheden bakmayı istememektedir. Bunu kabul etmeyi reddetmektedirler. Bunlardan biri, hayat düzeyi ölçülerinin tüm kesinlik veya güvenilirlik boyutlarının dışında olduklarını söylemektedir. Bir başkası işçilerin durumunun, makineleşmenin ilk zaferlerinin öncesindekinden daha beter olduğunu söylemektedir. Bir üçüncüsü fiyatların 1790-1830 arasında düştüğüne hiç inanmadığını ileri sürmektedir. Ama acaba hangi fiyatlardan söz etmektedir; nominal fiyatlar mı, yoksa reel fiyatlar mı? Ve eğriler fiyatların önce yükseldiğini, sonra da düştüğünü yeterince söylemekte değiller midir? Ya ücretler? İngiliz halkının zaferlerinin bedelini, hatta yalnızca bir çiftçiler sınıfını zenginleştiren tarımsal gelişmesinin; bundan da kesin olarak makineleşmenin, ticari üstünlüğünün, Londra'nın krallığının, endüstricilerin ve İngiltere Bankası hissedarlarının talihinin bedelini ağır bir şekilde ödediği aşikârdır. İngiliz halkı yalnızca ordularının, donanmalarının zaferlerinin ve Waterloo'nun bedelini ödemekle kalmamış, bunları da ödemiştir. 1850'den sonra İngiliz halkının tümünün (toplumsal eşitsizlikler ne olursa olsun) İngiltere'nin dünya ölçeğindeki zaferinden pay aldığını eklemek adalet gereğidir. Bir ekonomi-dünyanın merkezinde bulunan halkların kaderi, nisbi olarak en zenginler ve en az mutsuzlar olmaktadır. XVII. yüzyıl Hollandalıları, bugünün "Amerikalılar"ı toplumsal mertebenin tepesinden aşağısına, XIX. yüzyılda İngiltere'ninki olan bu ayrıcalıktan yararlanmışlardır, yararlanmaktadırlar.

Maddi Gelişme ve Hayat Düzeyi

Konjoktürel gözlemin devreye sokulmasıyla, XVIII.-XIX. yüzyıllar arasındaki İngiliz endüstri devrimi oldukça yeni bir tarzda aydınlanmaktadır. Burası karmaşık bir büyüme manzarasını biraz uzaktan görebilmek için içinden bakılması gereken bir rasathanedir. Endüstri devrimi, birbirlerinden ayrılmalari çok zor olan bir sorunlar yumağı olup, bunlar kendilerini ileri iten ve onların üzerine taşan bir nehrin

içinde yer almaktadırlar. Öylesine ki, endüstri devrimi genişliği itibariyle dünyanın genel tarihini sorguya çekmeye, büyümenin gerçek dönüşümleri ve nedenlerini araştırmaya, sürekli büyümenin başlangıcını aramaya davet etmektedir (çoğu zaman ilk biçimiyle endüstri devriminin sona erdiği tarih olarak ileri sürülen 1850 tarihi, 1830-1832'den daha doğruya benzemektedir). Endüstri devrimi bizi aynı zamanda Avrupa'nın uzun süreli büyümesinin üzerinde de düşünmeye davet etmektedir, çünkü endüstri devrimi uzun zaman belirsiz kalmış olan bir geçmişle, herhalde gene öyle olmakta olan bir şimdiki zaman arasında yer alan bir sürecin en seyirlik anıdır.

Eğer büyüme GSMH ve *pro capite* gelir gibi iki değişkenle ölçülecek olursa (hatta ben GSMH ile Brown ve Hopkins'in inşaat işçisinin reel ücreti demeyi tercih ederim), Wilhelm Abel'i izleyerek,²⁷⁶ bu iki değişkenin XII. ve XIII. yüzyıllarda aynı anda büyüdükleri ileri sürülebilir: bu daha şimdiden "sürekli büyüme"nin modeli olacaktır. 1350'den sonra ve 1450'ye kadar olan dönemde GSMH, üretim hacmi ve nüfus kitlesi azalmış, ama insanların refahı artmıştır: sonuç olarak gelişmenin onlara bindirdiği yüklerden kurtulmuşlardır, şimdi gelişmenin meyvalarından yararlanmaktadırlar. O kadar övülen XVI. yüzyıl esnasında (onaltıncılar, "yüzyılları"na ilişkin olarak milliyetçidirler) ve 1620-1650'lere kadar üretim ve nüfus artışı vardır, Avrupa hızla yeniden kalabalıklaşmaktadır, ama genel refah sürekli gerilemektedir. Faturası ödenmeden ilerleme olmaz, bu kuraldır. 1650'lerden sonra, bilinçli bir tarihinin kararttığı "XVII. yüzyıl bunalımı" 1720, 1730 veya 1750'ye kadar hüküm sürmüştür. Ve 1350'dekinin aynı olan bir olgu gelişmektedir: gelişmenin duraklamasının içinde, bireylerin refahı belli bir artış göstermektedir. Haklı olan René Baehrel'dir.²⁷⁷ Sonra XVIII. yüzyılda her şey yeniden başlamaktadır: "gelişme"nin artışı, reel ücretlerin düşüşü.

Eski Rejim'e özgü büyüme ritmini kıran XIX. yüzyılın ortasından itibaren başka bir çağa girmişe benziyoruz: yüzyıllık trend aynı anda nüfusun, fiyatların, GSMH'nin, ücretlerin arttığı bir trenddir ve bu gelişme, sanki "sürekli büyüme" ebediyen sürecekmışçesine, yalnızca kısa süreli devrelerin meydana getirdikleri kazalarla kesilmektedir.

Fakat 1850'den 1970'e yalnızca 120 yıl geçmiştir. Acaba yüzyıllık trendin uzun bunalımları modern zamanlarla birlikte ebediyen kaybolmuşlar mıdır? Buna cevap vermek güçtür, çünkü bu yüzyıllık hareketlerin sırrı, nedeni, hatta basit korelasyonları bile meçhulümüzdür. Ve onlarla birlikte her tür tarihsel açıklamanın önemli bir kesimi, ulaşabileceğimiz alanın dışında kalmaktadır. Bu anda, hiç de en beceriksizleri olmayan çok sayıda tarihçi bu gözlenen, farkedilen ama açıklanamayan devreyi tarih karşısında alaycıdır. Bu tarih sadece varolmakta mıdır? İnsanlık tarihinin olağan mantıkla iyi açıklanamayan, emredici bütünsel ritmlere boyun eğdiğine inanılabilir mi? Olgu, bilgilerin bugün kökenine ilişkin varsayımları aşamayıp, ellerinde kanıt olmadan kabul etmek zorunda kaldıkları iklim devreleri kadar şaşırtıcı olsa da, ben buna kendi hesabıma inanıyorum. Dünyanın maddi ve ekonomik hayatının ritmini veren bu med cezir hareketlerine inanıyorum; onları doğuran lehte veya aleyhteki eşikleri doğuran birçok ilişki esrarlı kalsa bile. Buna o kadar inanıyorum ki, 1972-1974'de dünyanın iyi bildiğimiz güçlükleri başladığında kendime sık sık şu soruyu sordum: acaba bir Kondratieff'in inen dalına mı girdik? Yoksa daha da uzun bir dala, yüzyıllık bir inişe mi girdik? Ve bu sıkta, bunalımı atlatmak için günü gününe kullanılan araçlar yanılgının yanılgısı degiller midir? Nitekim her yüzyıllık tersine dönüş, ancak yapısal yıkım ve yeniden inşa ile çözülebilecek bir yapı bunalımıdır.

Birkaç yıl önce bu aynı akıl yürütmeleri bir konferansta tekrarladığımda, uzun bir bunalıma ilişkin kehanetlerim dinleyicilerde tebessüm yaratmıştı. Böylesine kehanetleri tarih adına, açıklanmaktan çok farkedilen uzun bir yüzyıllık devreler geçmişi-nin varlığı adına yapmak, açıkçası çok risklidir. Ama gündeliğe ilişkin deneylerle donanmış olan günümüz iktisatçıları da bu varsayıma katılmışa benzemektedirler. Onlar da, içine hergün biraz daha gömüldüğümüz bunalımın *süre'sini* öngörmekte, hat-ta niteliğini açıklamakta bizim kadar yeteneksiz degiller midir?

SONUÇ OLARAK: TARİHSEL GERÇEKLER VE ŞİMDİKİ GERÇEKLER

Demek ki ben -bu bir marifet değildi, ama birçok sorun çıkardı-, demek ki ben *kapitalizm* kelimesini anlamları ve ikirciklikleriyle birlikte, dünyanın ilk modernliğinin geniş alanına dahil ettim. Ona böylesine bir hüsnükabul göstermekte haklı mıydım? Onu birçok yüzyılı kapsayan *özel* bir model haline getirmekte haklı mıydım? Bir model, yani karada inşa edilen, sonra denize indirilen bir cins gemi. Yüzüyor mu? Seyrediyor mu? Eğer öyleyse, taşıdığı açıklamanın geçerli olma olasılığı vardır.

Anladığım biçimiyle kapitalizm, bu eser boyunca iyi bir “gösterge” olarak ortaya çıkmıştır. Onu izlemek, tabandaki sorunlara ve gerçeklere doğrudan ve yararlı bir şekilde yaklaşmak demektir: uzun süre; ekonomik hayatın bölümleri; ekonomidünyalar; yüzyıllık ve diğer dalgalanmalar; sınıf savaşı dememek üzere, birbirine karışmış ve karışan toplumsal hiyerarşi demetleri; veya egemen azınlıkların ısrarlı ve çeşitli rolleri; veya hatta endüstri devrimleri... Öylesine ki, eğer bu son sayfeler bu patlayıcı kişiye, bu eserde ele alınan tüm sorunlar ve tartışmaların bu geometrik yerine ayrılmayacaksa, neye ayrılacaktır? Açıkçası, daha iyi bir seçim olamaz. Ama acaba, birkaç kelimeyle olsa bile, kanıtlarımızı, argümanlarımızı ve örneklerimizi yeniden ele almaya değer mi? Daha önce söylenen daha önce kanıtlanmış olmalıdır. Sanki kapıyı iyice kapatmak niyetiyle, bir eserin özünü yeniden sergileyen klasik sonuçlar, öyle sanıyorum ki, asla bir kerede ebediyete kadar geçerli olmak üzere yazılmamış, asla tamamlanmamış olan bir tarih kitabına uygun düşmemektedir.

Bu kadar uzun bir yolculuğun sonunda ben daha çok, kapıları ve pencereleri açma, evi havalandırma, hatta dışarı çıkma ihtiyacını duyuyorum. Yol alırken yalnızca önendüstriyel modernlik için geçerli olmakla kalmaması gereken (yoksa derin tarihe ulaşamaz) bir problematik inşa ettiğim için, onun modelini başka bir dönemin çerçevesine ve sularına dahil etmek isterim. Öyleyse sahne bu kadar değişirken, bugünkü dünyaya neden gelinmesin ki? Yani gözümüzün gördüğü, elimizin değdiği gerçeklere ve deneylere neden gelmeyelim ki? Eski tarihin büyüklü dünyasından çıkarak, bugünün yeniden kurmamızın gerekmediği manzaralarına geleceğiz: bunlar zen-ginlikleri ve karışıklıkları içinde bizim görüşümüze sunulmuşlardır.

Böylesine bir yolculuğun mantıksız hiçbir yanı olmayacaktır: tarihin gizli amacı, derin nedeni güncelliğin açıklanması değil midir?¹ Ve çeşitli insan bilimleriyle temas halinde olan günümüz tarihi, yavaş yavaş onlar gibi yaklaşık, tam olmayan, ama cevap vermeye hazır olduğu sorular sormaya, geçmişin olduğu kadar şimdinin de ölçüsü olmaya çalışan bir bilim haline gelmekte değil midir? İşte bana göre mümkün, yararlı ve hatta eğlenceli bir maceraya girmeye beni cesaretlendiren budur. Kutsal anakronizmanın meydana getirdiği yelpazeden fazla kaygı duymadan yapılan bir karşılaştırmanın raslantılarını, fazla vicdan azabına kapılmadan bir yana bırakalım. Şimdiki zamanın, geçmiş zaman boyunca yürüttüğümüz uzun bir araştırmanın içinden çıkan bizim için iyi bir yönelim tablosu, hatta eğer terim yerindeyse, bir gerçeklik tablosu olduğunu düşünüyorum.

Tabii ki şimdiyi tarihin ışığında açıkladığımı iddia etmiyorum. Yalnızca kullandığım açıklamaların ve sergileme yöntemlerinin bugünün çalkantılı sularında ne hale geldiklerini gözlemek istiyorum. XIX. yüzyıl kapitalizminin çevresinde benim tarafımdan inşa edilen model, bugün hâlâ yol almakta mıdır, aşıkâr ve şiddetli çelişkilere direnmekte midir? Bugünün düdü inkâr etmediğini, tersine onu aydınlatıldığını ve bunun tersinin de geçerli olduğunu düşünüyorum: benzerlikler hiç de eksik değildir. Ancak bu süreklilik yalnızca Batı'yı, özgür denilen dünyayı kapsamaktadır; ve bu dünya artık, 1917'den önce olduğu gibi evrenin tümünü örtememektedir. Sosyalist ülkelerin tamamına erdirdikleri dramatik deneylerle, kapitalizm dünyanın çok geniş bir parçasının üzerinde yok olmuştur. Demek ki günümüz dünyası aynı anda hem süreklilik, hem de süreksizliktir ve bu çelişki birbiri ardına gerçeğin sınırlarının ufkunda kalacaktır: uzun süre yapısı olan kapitalizm; toplumsal karmaşa sektörü olan kapitalizm; yaşamını sürdüren veya sürdüremeyen kapitalizm (ama acaba kapitalizm yok olursa, kendisiyle beraber toplumlarımızın tüm eşitsizliklerini de götürecektir mi? Bundan kuşku duymaya hakkımız vardır); nihayet pazar ekonomisinden farklı olan kapitalizm, bana göre uzun araştırmamızın tanıklığı budur.

Uzun Süre

Bu eser boyunca bir kapitalizmin, daha tarihin şafağından itibaren *fiilen* taslak halinde ortaya çıkışını, geliştiğini ve yüzyıllar boyunca kendini sürdürdüğünü savundum. Haklı olan Theodor Mommsen'dir.² Haklı olan Michael Rostowtzeff'tir.³ Haklı olan Henri Pirenne'dir.⁴ İşaretler kapitalizmi çok önceden haber vermektedir: kentlerin ve mübadelelerin gelişimi, bir emek piyasasının ortaya çıkması, toplumun yoğunluğu, paranın yayılması, üretimin yükselmesi, uzak mesafe ticareti veya öylesi istenirse, uluslararası pazar... Hind MS I. yüzyılda uzaktaki Endonezya-Filipinler'i ele geçirdiğinde veya oraya nüfuz ettiğinde; Roma Akdeniz'in tümünden daha fazlasını iktidarı altında tuttuğunda; Çin IX. yüzyılda kâğıt parayı icat ettiğinde; Batı XI.-XIII. yüzyıllar arasında İç Deniz'i yeniden fethettiğinde; XVI. yüzyılla birlikte bir dünya pazarı taslak halinde ortaya çıktığında, "sermayenin hayat öyküsü" şu veya bu şekilde başlamıştır... Daha bilge olan birçok tarihçi XVI. yüzyılın, hatta tercihan XVII. yüzyılın gerisine gitmeyi reddederek, bir bakıma kapitalizmi endüstri devriminin müthiş patlamasıyla özdeşleştirmektedirler. Ama bu "dar" bakış açısı içinde bile dört veya beş yüzyıl kapsanmış olunmaktadır, demek ki bir uzun süre söz konusudur -bu kesinlikle, tamamen hareketsiz bir gerçeklik anlamına gelmemektedir-. Uzun süre, değişimler ve geri dönüşler, bozulmalar, düzenlemeler, duraganlıklarla birlikte -sosyologlar *yapılanmalar, yapı bozulmaları, yeniden yapılanmalar*'dan söz

etmektedirler-, tekrarlanan hareketlerin birbirlerini izlemeleridir. Bazen, çok ender de olsa, büyük kopuşlar olmaktadır. Ama ben haklı veya haksız yere, bu büyük sıçramalı değişim boyunca, kapitalizmin esas olarak kendine benzer bir şekilde kaldığını savunuyorum. Kural onun için ve doğa gereği, bizatihi değişme yoluyla ayakta kalmak değil midir? Kapitalizm nerede yer alırsa olsun, her dönemde insanların ekonomisinin olanaklarını sınırlandırdığını kabul ettiğimiz şu bir cins örtünün boyutlarına uygun olarak, kaderinin ölçülerini büyültmeye veya daraltmaya hazır olarak, bu değişikliklerden beslenmektedir.

Kapitalizmi aşamalar veya birbirini izleyen sıçramalar halindeki bir değişim olarak düşünmek hatalı olacaktır: ticari kapitalizm, sınai kapitalizm, mali kapitalizm... Tabii ki, "gerçek" kapitalizmin üretime el koymasıyla, geç olarak başladığına inanılan, bir aşamadan diğerine sürekli gelişme olduğunu düşünmek de hatalıdır. Bu düşünceye göre, "gerçek" kapitalizm öncesinde yalnızca ticari kapitalizmden, hatta önkapitalizmden söz etmek gerekir. Fiili durumda ise, eskinin büyük "tüccar"larının asla uzmanlaşmadıklarını; aralarında fark gözetmeden aynı anda veya birbirinin peşi sıra ticaret, banka, finans, borsa spekülasyonu, "endüstriyel" üretim *-verlagsystem* veya daha da nadir olarak manüfaktürlerinki- alanlarında iş yaptıklarını gördük. Ticari, endüstriyel ve bankacılık yelpazesi, yani kapitalizmin çeşitli biçimlerinin biraradalığı Floransa'da daha XIII. yüzyılda, Amsterdam'da XVII. yüzyılda, Londra'da XVIII. yüzyıldan önce gelişmiştir. Makina kullanımı, endüstriyel üretimi XIX. yüzyılın başında kuşkusuz çok kârlı bir sektör haline getirmiş ve bu durumda kapitalizm bu alana kitlesel olarak yönelmiştir. Ama oraya demir atmayacaktır. İngiltere'de pamuk *boom*'unun önceleri müthiş olan kârları rekabet nedeniyle % 2-3'e düşünce, birikmiş sermaye çelik ve demiryolu gibi başka sektörlerle gitmiş; bundan da fazlası finans kapitalizmine, bankaya, hiçbir zaman olmadığı kadar faal olan borsa spekülasyonuna, uzak mesafe ticaretine, koloni sömürüsüne, devlet borçlarına vs. bir geri dönüş olmuştur. Ve bir kez daha uzmanlaşma yoktur: Fransa'da Wendeller demirhane sahibi, bankacı, Vosgelarda kumaş imalatçısı ve 1830'daki Cezayir seferi sırasında askeri donanım teslimatçısıdır.⁵

Öte yandan, XIX. ve XX. yüzyılların liberal ve rekabetçi kapitalizmi hakkında tüm söylenmiş olanlara rağmen, tekeli kendi haklarını kaybetmemiştir. Yalnızca başka biçimlere, tröstlerden ve holdinglerden, 60'lı yıllarda dış şubelerini üç katına çıkartan ünlü Amerikan çokuluslu şirketlerine varana kadar koskoca bir biçimler dizisine bürünmüştür. 1973'te bu çokuluslulardan beş yabancı ülkeye yerleşmiş olan 187 tanesi "yalnızca Amerika'nın dış yatırımlarının dörtte üçünü gerçekleştirmekle kalmıyor; aynı zamanda ABD ihracatının üçte ikisini ve Amerikan piyasasındaki mamul mallar satışının üçte birini" gerçekleştiriyorlardı. Dışarıda endüstriler kurarak kendi ülkelerinin emekçilerine iş kaybettirmekle, ödemeler dengesi açıklarına katkıda bulunmak ve uluslararası para spekülasyonunda, dolara karşı olanları da dahil, yıkıcı bir rol oynamakla suçlanan bu şirketler, Amerikan senatosunun yıllarca süren soruşturmalarına konu olmuşlardır -ama bugün hiç de kötü durumda değildir-. Bunlar da kuşkusuz her endüstriyel alanda (düşük ücret düzeyindeki ülkelerde yatırım yaparak) oynamaktadırlar, ama kısa vadeli kullanılabilir fonlarının ağırlığından ötürü zorunlu olarak finansal alanda kalmaktadırlar: "merkez bankalarının ve uluslararası para kuruluşlarının rezervlerinin iki katından fazlası". Aslında bunların likiditelerinin % 2'sinin hareketinin nerede olursa olsun keskin bir para bunalımı yaratabilmeye yetmesine rağmen (Amerikan senato komisyonunun kanısı böyledir), ama aynı zamanda ticari alanda da olmak üzere, herhangi bir tabloda oynamaktadırlar. Nitekim çokuluslu şirketleri savunmak üzere, 1971'de bunların ABD üretiminin % 34'ünü gerçekleştirmelerine karşılık, ihracatın % 62'sini sağladıkları ileri sürülmüştür.⁶

Kısacası, kapitalizmin başlıca ayrıcalığı, dün olduğu gibi bugün de seçme özgülüğü olarak kalmaktadır. Bu ayrıcalık aynı anda onun hem egemen toplumsal konumuna, hem sermayelerinin ağırlığına, hem borçlanma yeteneğine, hem haber alma ağına, hem de bunlardan hiç de geri kalmamak üzere, güçlü bir azınlığın arasında rekabet yüzünden ne kadar bölünmüş olurlarsa olsunlar hiçbir zaman eksik olmayan ve bir dizi kural ve işbirliği yaratan şu bağlantılara bağlıdır. Kuşkusuz kapitalizmin eylem alanı çok genişlemiştir, çünkü ekonominin tüm sektörleri onun için iyidir ve özellikle de üretim alanına geniş ölçüde girmiştir. Fakat nihayetinde tıpkı dün ticari ekonominin tümünü ele geçiremediği gibi, bugün de önemli miktarda faaliyeti kendi müdahalesinin dışında bırakmakta, onları küçük işletmelerin girişimi, zenaatkâr ve işçilerin inadiyla, küçük insanların başlarının çarelerine bakmalarıyla kendiliğinden işleyen bir pazar ekonomisine terketmektedir. Demir atmaktadır, tahsisli av sahaları vardır: büyük gayrimenkul ve borsa spekülasyonu, büyük bankacılık, ağırlığı ve örgütlenmesi sayesinde ciddi bir fiyat saptama serbestisi elde ettiği büyük endüstriyel üretim, uluslararası ticaret fırsat çıktığında, ama yalnızca özel durumlarda-, tarımsal üretim ve hatta ulaşım -örneğin naylon bandıralarla her tür vergiden kurtulan ve devasa servetler oluşturan denizcilik şirketleri-. Ve madem ki seçebilmektedir, o halde kapitalizm her an dümen kırma yeteneğine sahiptir: bu onun hayatiyetinin sırrıdır.

Uyum sağlama kolaylıkları, çevikliği, tekrarlanan gücü kapitalizmi tabii ki tüm tehlikelerden korunmuş hale getirmemektedir. Büyük bunalımlar sırasında birçok kapitalist düşmekte, ama bazıları da ayakta kalmaktadır, bir kısmı da alana yerleşmektedir. Çoğu zaman onların dışından gelen yeni çözümler yaratılmaktadır, çünkü icatlar çoğu zaman tabandan gelmektedir. Ama bunlar adeta otomatik olarak sermaye sahiplerinin eline geçmektedir. Ve sonunda ortaya yenilenmiş, çoğu zaman da güçlenmiş ve eskisi kadar çevik ve etkin bir kapitalizm çıkmaktadır. Avenel vikontu zenginliğin zaman aktıkça, elden ele geçerek, aynı gayrimenkul mülkiyetinin üzerinde farklı malik “soy”larının birbirlerini izlemelerine şaşırmakta ve içtenlikle sevinmektedir.⁷ Haklıdır, ama bu intikaller nihayetinde ne bireysel zenginliği, ne de bireysel mülkiyeti ortadan kaldırmaktadırlar. Kapitalizm için de olan budur: tamamen değişirken, sürekli olarak kendinin yerine geçmektedir. Amsterdam’ın en önemli iş adamı Henry Hope’un 1748’te, dördüncü İngiliz-Hollanda savaşından sonra ticaret hakkında söylediklerini, kapitalizme ilişkin olarak tekrarlayalım: “sık sık hastalanır, ama asla ölmez”.⁸

Toplum Her Şeyi Kapsar

Hataların en kötüsü, kapitalizmin yalnızca bir “ekonomik sistem” olduğunu savunmaktır, oysa kapitalizm toplumsal düzen sayesinde yaşamakta, devletin hasmı veya işbirlikçisi olarak, onunla birlikte işleri karıştıran bir kişidir; ve bu hep böyledir; kültürün toplumsal yapının sağlamlığına getirdiği tüm desteklerden de yararlanmaktadır, çünkü eşitsiz paylaşılan, çelişkili akımlara yuva olan kültür, sonuçta her şeye rağmen en iyi unsurlarını kurulu düzenin desteklenmesi yönünde kullanmakta; onu savunurken kendilerini savunan egemen sınıfları tutmaktadır.

Bazen aralarında sürtüşen, bazen de birbirlerini destekleyen bu çeşitli toplumsal hiyerarşilerden -para, devlet, kültür hiyerarşileri- hangisi baş rol oynamaktadır? Buna daha önce verdiğimiz cevap verilecektir: bazen biri, bazen diğeri.

İşadamları şu anda siyasetin bu başrolü oynadığını, devlet iktidarının, onun yanında ne bankanın, ne de büyük endüstriyel sermayenin esamisinin okunmayacağı

kadar büyük olduğunu söylemektedirler ve azman devletten, her şeyi ezen ve özel sektörün girişim gücünü, “yenileştirici”nin yararlı özgürlüğünü elinden alan devletten sözeden ciddi toplumsal yorumcular da kuşkusuz eksik değildir. Bu azmanı kendi alanına geri dönmeye zorlamak gerekmektedir. Ama bunun tersini, yani iktisat ve sermayenin her şeyi istila ettikleri, bireysel özgürlükleri ezdiklerine dair yazılanlar da okunacaktır. Gerçekte bu konuda yanılmıyoruz. Devlet ve sermaye veya en azından belli bir sermaye, yani büyük firmaların ve tekellerin sermayesi, tıpkı dün olduğu gibi bugün de mutlu bir evlilik sürdürmekte ve kendilerini işten iyi sıyırmaktadırlar. Sermaye eskiden olduğu gibi bugün de devlete az gelir getiren ve zahmetli işleri bırakmıştır: yollar, haberleşme, ordu, eğitim ve araştırmanın devasa harcamaları. Ona aynı zamanda kamu sağlığını, toplumsal güvenlik harcamalarının bir kısmını da bırakmıştır. Özellikle de, kendine kadar ulaşan akımlardan muazzam miktarlar alan, sonra bunları dağıtan, topladığından fazlasını harcayan, yani borçlanan bir makina olan devletin lütufları, muafiyetleri, yardımları ve cömertlikleri sayesinde yaşamaktadır. Sermaye açığa çıkan bu yeraltı kaynağının asla uzağında kalmamaktadır. “Özel sektörü belirleyecek olan bir girişim niteliğinin hükümet eyleminden ötürü engellenmesine dair efsaneye rağmen, geç kapitalizm (bugünkü kapitalizm, buna “olgun” kapitalizm adı da verilmektedir) devlete özgü faaliyet yelpazesi içinde, sistemin bütünü’nün devamının aracını bulmaktadır”, tabii ki kapitalist denilen sistemin. Bu düşüncüyü Federico Caffè adlı bir İtalyan iktisatçıdan alıyorum,⁹ bu iktisatçı G. Offe’nin bugünkü Almanya’ya¹⁰ ve J. O’Connor’ın¹¹ 1977 ABD’sine ilişkin olan, birbirleriyle oldukça uyum gösteren kitaplarını değerlendirmektedir. Sonuçta, “tekelci kapitalizm” (J. O’Connor tarafından “rekabetçi sektör”ün zıddına konulmaktadır) işte vergisel avantajlar dağıtıcısı (kutsal yatırımı canlandırmak için) olan devletle olan iyi ilişkileri, onunla olan ortak yaşam sayesinde başarıya ulaşmaktadır. O’Connor’ın ileri sürdüğüne göre “devlet sektörünün (insanlara yardımcı olan devlet de dahil) büyümesi özel sektörün, özellikle de tekelci endüstrilerin genişlemeleri için vazgeçilmez nitelikte olmaktadır”. “Biçimsel olarak ayrılmış olan ekonomik iktidarla siyasal iktidar” arasında “sıkı bir biçimsel olmayan ilişkiler ağı bulunmaktadır”.¹² Hiç kuşkusuz. Ama sermaye ile devletin ittifakları bugüne ait bir şey değildir. Bu antlaşma modernlik yüzyıllarının içinden geçmektedir. Öylesine ki, devletin ayağının sürçtüğü her seferinde -1557’de Kastilya devleti, 1558’de Fransa’da monarşik devlet- kapitalizmin bunun darbesini yediği görülmektedir.

Kapitalizmin kültürle olan ilişkileri daha da ikirciklidir, çünkü çok büyük zıtlıklar içermektedir: kültür aynı anda hem destek ve çelişki, hem de gelenek ve itirazdır. İtirazların canlı patlamalarının geçmesinden sonra, çoğu zaman güçsüz düşüklere doğrudur. Luther Almanya’sında Fuggerlerin, Welserlerin ve diğerlerinin büyük firmalarına yönelik itirazlar uzun sürmüştür. Kültür hemen her seferinde yerleşik düzenin korunmasına geri dönmekte ve kapitalizmin güvenliğinin bir kısmını bu olgudan sağlamaktadır.

Bugün bize hâlâ kapitalizmin rejimlerin en iyisi değilse bile, en az kötüsü olduğu, özel mülkiyete dokunmadığı ve bireysel girişimi teşvik ettiği (Schumpeter’in mucidine iltifat!) söylenmektedir. Onun lehine getirilen kanıtlar, aslında hedeften uzak olsa bile, geniş bir alana yayılan bir top atışı gibi dağılmaktadırlar. Böylece paranın aşikâr adaletsizlikte bir yapı olduğu için, toplumsal eşitsizliğin lehindeki her tez ona yardımcı olmaktadır. Keynes 1920’de kayıtsız şartsız “zenginliklerin paylaşımındaki eşitsizlik”ten yana tavır koymaktaydı,¹³ ona göre ekonomik hayatın canlılığını sürdürebilmesi için vazgeçilmez nitelikte olan sermaye birikimini artırmanın en iyi yolu buydu. 11 Ağustos 1979 tarihli *Le Monde*’da “her türden eşitsizlikler doğal olgudur, bunların inkârı ne işe yarar?” diye yazılmıştır.¹⁴

Bu tartışmalarda hiç günahları olmayan Fustel de Coulanges veya Georges Dumézil'e başvurmak kadar, Konrad Lorenz'e¹⁵ atıfta bulunmak veya liberallerin kampına atılmak üzere Michelet'ye yönelik bir saldırı da dahil, her şey silah olabilir. Değişmediği varsayılan insan doğasından yardım beklenmektedir; böylece toplum da değişmez olacaktır; toplum her zaman adaletsiz, hiyerarşik, eşitsiz olmuştur. Böylece tarih yardıma gelmektedir. Hatta eski "görünmeyen el" efsanesi, her şeyi hiçbir insan iradesinin yapamayacağı kadar iyi bir şekilde, kendiliğinden ayarlayan piyasa mitosu bile ölmemiştir. Bu efsane "bireysel çıkara hizmet etmenin genel çıkara hizmet etmek" olduğunu öğretmektedir, öyleyse "bırakınız yapsınlar ve en iyi olan kazansın!" Amerika *self made man* sloganıyla; servetini, şansını ve tüm ulusun örnek alacağı tavrını tek başına kuran adama ilişkin sloganla sarhoş olmuştur. Amerika ve diğer yerlerde böylesine başarılar tabii ki eksik değildir, ama en güçlü yanlarının dürüstlük olmamasının ötesinde, bunlar söylendiğinden daha nadirdirler. Hatta Sigmund Diamond¹⁶ ABD'deki bu sözümona *self made men*'in tıpkı XV. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki "burjuva" servetleri gibi, birçok kuşak boyunca inşa edilen aile servetlerinin onlara sağladığı sıçrama tahtalarını açığa çıkartmakla vakit geçirmiştir.

Ancak bu arada, XIX. yüzyılın ilk yarısının kapitalist rahatlığı ve bir bakıma XVI. yüzyılda karşı reformun reformasyon hareketinin saldırılarına karşı verdiği cevaplar gibi olan, yükselen sosyalizmin ateşli saldırılarına yönelik cevaplar ortadan yok olmuştur. Mantiken darbeler ve bunlara verilen karşılıklar birbirlerini izlerler. Ve her şey birbirine bağlı olduğundan, bugünkü ekonomilerimiz ve toplumlarımız derin kültür bunalımlarını yansıtmaktadırlar. 1968'in deneyi öğreticidir. Bu devrimin istemeden papası haline gelen Herbert Marcuse'un,¹⁷ "1968'den bir bozgunmuşçasına söz etmek aptallıktır" demek hakkına sahiptir (23 Mart 1979). Bu devrim toplumsal yapıyı sarsalamış; alışkanlıkları, zorlamaları, hatta tevekkülleri kırmış; toplumsal ve ailesel doku, toplumun tüm katmanlarında yeni hayat tarzlarının ortaya çıkmalarına olanak verecek ölçüde parçalanmıştır. Bu nedenle de gerçek bir kültür devrimi olmuştur. Artık kapitalizm kepaze edilen toplumun içinde, kendine eskisinden daha kötü bir yer bulabilmekte; yalnızca sosyalistlerin ve ortodoks marksistlerin değil, aynı zamanda iktidarı tüm biçimleriyle yere vuran -kahrolsun devlet!- yeni grupların da saldırısına uğramaktadır.

Ama zaman geçmektedir: on yıl, toplumların yavaş tarihi için hiçbir şey, bireylerin hayatı için çok şeydir. İşte 1968'in aktörleri, yavaşlığının muazzam bir direnme ve özümleme gücü verdiği sabırlı toplum tarafından yeniden ele geçirilmişlerdir. Toplumun sıkıntısını en az çektiği şey atalettir. Demek ki kesinlikle bir başarısızlık yoktur; açık bir başarı vardır, buna yakından bakmak gerekmektedir. Zaten kültürel alanda açık başarılar, açık kırılmalar var mıdır? Rönesans ve Reform muhteşem ve uzun soluklu kültür dervimi olduklarını, birbiri ardına patladıklarını iddia etmektedirler. Roma ve Yunan'ı Hristiyan uygarlığına yeniden dahil etmek ve Kilise'nin dikişsiz cübbesini yırtmak bile patlayıcı bir operasyondur ki, bu elbise konusu çok daha büyük bir patlamadır. Oysa sonunda her şey yatışmakta, varolan düzene katılmakta ve yaralar iyileşmektedir. Rönesans Machiavelli'nin *Hükümdar*'ı ve Karşı Reform ile sona ermiştir. Reform hareketi egemen ve son derece kapitalist yeni bir Avrupa'yı özgürleştirmiş; Almanya'da merkezi hükümdarların katılığıyla sona ermiştir -bu hüznü bir sonuçtur-. Köylüler Savaşı (1525) sırasında Luther isyancıların davasına ihanet etmiş değil midir?

Kapitalizm Yaşayacak mı?

Boris Porchnev birkaç yıl kadar önce beni ve diğer “burjuva” tarihçilerini (bundan Batılı tarihçileri anlayınız) kapitalizmin kökenleri ve ilk gelişmelerine ilişkin olarak çok fazla konuşurken, sonuyla meşgul olmadığımızdan ötürü dostça eleştiriyordu.¹⁸ En azından benim birkaç mazeretim var. Ben kendimi ilk modernlikle sınırladığım için, eğer kapitalizm XVIII. yüzyılın sonunda tam bir atılım içinde olduysa, bu benim kabahatim değildir. Öte yandan kapitalizm bugün Batı’da bunalımlar ve beklenmedik talih değişikliklerinden geçiyorsa da, hemen yarından itibaren can çekişmeye başlayacak bir “hasta adam” olduğunu sanmıyorum. Kuşkusuz artık, Marx’ın bile ona karşı duyduğunu gizleyemediği hayranlığı uyandırmamaktadır; artık Max Weber veya Werner Sombart’ın gördükleri gibi, bir evrimi tamamlayan sonuncu safha olarak görülmemektedir. Ama bu, sürtüşmesiz bir evrimle onun yerine geçecek bir sistemin, ona bir kardeş gibi benzeyeceği anlamına gelmemektedir.

Nitekim ben, tamamen yanılma olasılığıyla birlikte, kapitalizmin “içsel” bir bozulmayla kendiliğinden çözülebileceğine inanmıyorum; böylesine bir çöküş için aşırı şiddette bir dış şok ve inanılır bir ikâme çözümü gerekecektir. Bir toplumun devasa ağırlığı ve devamlı teyakkuz halindeki egemen bir azınlığın direnci -ki bu azınlık bugün dünya ölçeğinde bir dayanışma içindedir- söylevler ve ideolojik programlardan veya anlık seçim başarılarından ötürü kolayca yol alamamaktadır. Dünyadaki tüm sosyalist zaferler dış bir darbeden ve görülmemiş şiddet hareketlerinden yararlanmışlardır: 1917 Rus devrimi, 1945 Doğu Avrupa rejimleri, 1947 Çin devrimi, 1959 Küba gerillalarının zaferi, 1976 Vietnam’ın kurtuluşu. Üstelik bu hareketler sosyalizmin geleceğine tam bir güvene dayanmaktaydılar, oysa bu gelecek bugün daha belirsizdir.

1970’li yıllarda başlayan bugünkü bunalımın kapitalizmi tehdit ettiğini kimse inkâr etmeyecektir. Bu bunalım 1929’dakinden daha farklı bir vahamet içermektedir ve en büyük firmalar muhtemelen içine yuvarlanacaklardır. Ama kapitalizm sistem olarak bu bunalımı atlatacak tüm şanslara sahiptir. *Ekonomik* açıdan (*ideolojik* açıdan demiyorum), bu bunalımdan güçlenmiş olarak bile çıkabilir.

Nitekim örendüstriyel Avrupa’da bunalımların olağan rollerinin neler olduğunu gördük. Küçükleri (kapitalist ölçekte küçük), ekonominin keyifli olduğu zamanlarda ortaya çıkan narin işletmelerle, bunun tersine yaşlanmış olanlarını yoketmek, böylece rekabeti güçlendirmek değil de, hafifletmek ve ekonomik faaliyetlerin esas bölümünü birkaç elde yoğunlaştırmak. Bu bakış açısından, bugün de hiçbir şey değişmemiştir. Ulusal düzeyde olduğu gibi, uluslararası düzeyde de kâğıtlar yeniden dağıtılmakta, “yeni kart”lar açılmaktadır, ama bu iş en güçlülerin yararına olmaktadır ve ben, Jacques Ellenstein’le geçenlerde yaptığı bir tartışmada, “bunalımlar kapitalizmin gelişmesi için elzemdir; enflasyon, işsizlik vb. (bugün) kapitalizmin merkezileşmesini ve yoğunlaşmasını teşvik etmektedir. Bu yeni bir gelişim safhasının başlangıcıdır, ama kapitalizmin nihai bunalımı değildir” diyen Herbert Marcuse’le¹⁹ aynı fikirdeyim. Nitekim merkezileşme ve yoğunlaşma, toplumsal ve ekonomik mimarilerin sessiz yapıcıları ve yıkıcılarıdır. Fiat yönetim kurulu başkanı Giovanni Angelli daha 1968’de kehanette bulunmaktaydı: “yirmi yıl içinde dünyada herhalde 17 otomobil markası kalacaktır”. Ve bugün 9 grup tek başlarına, dünya üretiminin % 80’ini ellerinde tutmaktadırlar. Yüzyıllık bunalımlar (daha önce de söylediğim gi-

bi, şu andaki bunalım bana bunlardan biriymiş gibi geliyor) üretim, talep, kâr, istihdam vb. yapıları arasındaki büyüyen uyumsuzlukları cezalandırmaktadırlar. Arızalar meydana gelmekte ve zorunlu hale gelen yeni ayarlamalar esnasında bazı faaliyetler solmakta veya ortadan silinmektedir. Fakat aynı zamanda, ayakta kalanların çıkarına olmak üzere, yeni kâr olanakları çıkmaktadır.

Büyük bunalımlar bir de üstelik uluslararası boyuttaki başka bir yeniden dağılımı teşvik etmektedirler. Burada da en güçsüzler daha da zayıflamakta; dünya egemenliği bazen el ve coğrafi alan değişirse de, en güçlüler daha da güçlenmektedirler. Dünya son onyıllar esnasında derinlemesine değişmiştir ve bu birçok biçimde olmuştur: Amerikan ekonomisinin ABD'nin güneyine ve batısına doğru kayması söz konusudur (bu olgu birçok diğeri arasında, New York'un gerilemesine neden olmuştur). Öylesine ki, Jacques Attali²⁰ (1979) "dünyanın merkezinin Atlantik'ten Pasifik'e kayması"ndan, bir cins ABD-Japonya ekseniiyle birlikte söz edebilmektedir. Petrol üreticisi ülkelerin yeni zenginlikleriyle birlikte üçüncü dünyada bir kırılma meydana gelmiştir; bunların zenginliğinin yanı sıra diğer az gelişmiş ülkelerin sefalet ve güçlükleri artmıştır. Ama aynı zamanda, geniş ölçekte dışarıdan yürütülen bir hareketle (Batılı şirketler ve bunlardan daha çok çokuluslular tarafından) daha dün hammadde sağlayıcısı rolü verilmiş olan bu ülkelerin endüstrileşme yoluna girdikleri görülmüştür. Kısacası kapitalizm, Batı ekonomisi-dünyasının uzun zamandan beri egemen olduğu dünyanın geniş bir kesimindeki siyasetini gözden geçirmek zorundadır. Bu sömürülebilir, düşük hayat düzeyinde olan bölgeler, muazzam Latin Amerika, sözümona özgür oldu denilen Afrika'dır, aynı zamanda Hindistan'dır... Hindistan kuşkusuz belirleyici bir aşamayı ardında bırakmıştır, çünkü kıtlığın tehditlerine alışkın olan bu ülke (1943'teki kıtlık Bengal'de 3 veya 4 milyon kişinin ölümüne yol açmıştır) öylesine tarımsal gelişmeler kaydetmiştir ki, iki veya üç iyi hasadın da yardımıyla, 1978'de ilk kez önemli bir fazla vererek, beklenmedik ve çözümsüz stoklama sorunlarından ötürü buğday ihraç etmek zorunda kalmıştır. Ancak henüz, Hindli köylü kitlesini *made in India* mamul malların alıcısı haline getirecek belirleyici dönemde değiliz: sefalet genelliğini sürdürmekte ve nüfus yılda 13 milyon artmaktadır!²¹ Bunun sonucu olarak, kapitalizmin yeni üçüncü dünyaya egemen olması için gereken yolları örgütlemeyi bir süre daha becerebileceğine veya yenilerini bulacağına bahse girelim. Ve bu kapitalizm geçmişin korkunç güçlerini, kazanılmış konumlardan gelen güçleri kullanmayı bir kez daha bilecektir.

Marx "gelenek ve eski kuşaklar yaşayanların beyni üzerine kâbus gibi çökmektedirler" diye yazmaktaydı, biz ise bu canlıların varoluşlarının üzerine de çöktüklerini söyleyeceğiz. Jean-Paul Sartre eşitsizliğin yokolacağı, bir insanın başka bir insana egemen olamayacağı bir toplumun düşünüyü kurabilir. Ama bugünkü dünyanın hiçbir toplumu henüz gelenekten ve ayrıcalığın kullanımından vazgeçmiş değildir. Bu vazgeçmeyi elde edebilmek için tüm toplumsal hiyerarşileri yere çalmak gerekir; ve yalnızca para hiyerarşilerini değil, yalnızca devlet hiyerarşilerini değil, yalnızca toplumsal hiyerarşileri değil, aynı zamanda geçmişin ve kültürün dağınık ağırlıklarını da yerle bir etmek gerekir. Sosyalist ülkeler örneği, tek bir hiyerarşinin yok edilmesinin -ekonomik olanının- ortaya zorluk dağları çıkardığını ve eşitliği, özgürlüğü, hatta bolluğu sağlamaya yetmediğini kanıtlamaktadır. Berrak bir devrim -ama böyle bir devrim olabilir mi ve eğer mucizeyle olabilirse, her zaman çok ağır basan koşullar onun böyle bir ayrıcalığı sürdürmesine olanak verirler mi?- yıkılması gereken her şeyi yıkmakta ve korunmaya değer her şeyi korumakta büyük güçlük çekecektir: tabanda özgürlük, bağımsız bir kültür, düzmece olmayan bir pazar

ekonomisi, artı biraz kardeşlik. Bu çok şey istemek olacaktır. Üstelik kapitalizm ne zaman gündeme getirildiyse, bu ekonomik güçlük dönemi olmakta ve bu sırada, her zaman güç ve bunalımcı geniş bir yapı reformu bolluğa, hatta aşırı bolluğa ihtiyaç duymaktadır. Bugünün üssel edalı nüfus artışı, artığın eşit dağılımını kolaylaştıracak yönde hareket etmemektedir.

Gerçekten Sonuca Varmak İçin: Kapitalizm Pazar Ekonomisine Karşı

Çeşitli biçimleriyle kapitalizm ile “pazar ekonomisi” arasındaki, bana göre kuşku duyulması olanaksız olan ayırım, tam anlamını nihayetinde işte her şeyden önce bu siyasal düzlemde almaktadır.

Geçen yüzyılın büyük kapitalist yükselişi kuşkusuz, Marx tarafından bile, Lenin tarafından bile, esas olarak sağlıklı bir rekabetçilik olarak tasvir edilmiştir. Bu yanılsamaların, mirasların, eski yargı hatalarının etkisi midir? XVIII. yüzyılda “asalak” bir soyluluğun bedava ayrıcalıklarının karşısında, ticari ayrıcalıklar henüz emeğin adil ücreti olarak kabul edilmekteydiler; devlet tekeli büyük kumpanyalar (Hindler kumpanyaları tarzında) döneminden sonra XIX. yüzyılda basit ticari serbesti gerçek rekabetin eşanlamlısı olarak gözükebilirdi. Öte yandan, endüstriyel üretim (ki ancak kapitalizmin bir sektöründen ibarettir) çoğu zaman, geniş ölçekte rekabete dayalı küçük işletmelere ait bir işti; bu küçük işletmeler bugün de hâlâ rekabetçidirler. Bunun sonucunda kamu yararına hizmet eden klasik girişimci imgesi tüm XIX. yüzyıla egemen olurken, onunla birlikte serbest mübadele ve bırakınız yapsınlar’ın erdemleri de alkışlanmıştır.

Şaşırtıcı olan nokta, böylesine imgelerin siyaset ve gazetecilik dillerinde, ekonomi eğitimi ve halka indirilmesinde hâlâ varlığını sürdürmesidir; oysa uzmanlararası tartışmalara, daha 1929’dan önce kuşku dahil olmuştur. Keynes kendi hesabına aksak rekabetten sözlemekteydi; günümüz iktisatçıları daha da öteye gitmektedirler: onlara göre pazar fiyatları ve tekel fiyatları vardır, yani tekelleri bir sektör ile “rekabetçi bir sektör”, demek ki iki kat. Bu çifte görüntü J. O’Connor’da olduğu kadar Galbraith’de de açıkça görülmektedir.²² Öyleyse bugün bazı kişilerin *rekabetçi sektör* olarak adlandırdıklarına *pazar ekonomisi* demek hatalı mıdır? Zirvede tekeller, altında küçük ve vasat işletmelere ayrılmış rekabet bulunmaktadır.

Bu ayırım, tartışmalarımızda henüz yaygınlık kazanmamıştır, ama kapitalizm adı ile üst katları işaret etme adeti yavaş yavaş yerleşmektedir. Kapitalizm giderek *en üstü* bildiren bir ad haline gelmektedir. Örneğin Fransa’da halkın intikam duyguları kime karşı yükselmektedir? Tröslere, çokuluslulara karşı; bu yukarıyı ve doğru noktayı nişanlamaktır. Gazetemi aldığım dükkân kapitalizme ait değildir, sadece onun zinciri içinde yer almaktadır, mütevazî dükkânın bağımlı olduğu bir zincir olduğunda. Zenaatkâr atelyeleri ve küçük bağımsız işletmeler de kapitalizm içinde yer almamaktadırlar; Fransa’da bunlara bazen 49’lar denilmektedir, çünkü bunlar sendika ve vergi sorunlarından ötürü, eşik olan 50 çalışan sayısını geçmek istememektedirler. Bu küçük işletmeler, bu minik birimler çok kalabalıktır. Fakat bunlar onları ve bizi meşgul eden sorunu aydınlatan geniş ölçekli çatışmalarda, geniş kitleler olarak farke edilmektedirler.

Örneğin, New York’ta 1970 bunalımından önceki iki onyıllık esnasında, o sıralarda *dünyanın birinci endüstri kenti* olan şehir, ticari ve sınai özünü oluşturan, çoğu zaman yirmiden az ortaklı küçük işletmelerin -devasa konfeksiyon sektörü, yüzlerce

matbaa, çok sayıda gıda üreticisi ve oldukça çok sayıda yapı müteahhidi- birbiri ardına gerilemelerine tanık olmuştur. Yani sonuçta, birimlerin sürüstükleri ve aynı zamanda birbirlerine yaslandıkları gerçek bir “rekabetçi” dünya. New York’un örgütlenmesinin bozulması, eskiden orada imal edilen, orada stoklanan, tüketicinin talep edebileceği her şeyin kentte bulunmasına olanak veren bu binlerce işletmenin ortadan silinmelerinden kaynaklanmıştır. Bunların yerine geçen ve kent dışında yer alan büyük fırınlar, bu evreni büyük üretim birimlerinin lehine olmak üzere tahrip etmiştir. Eski bir firmanın New York okulları için kentte imal ettiği ekmek, şimdi New Jersey’den gelmektedir...²³

İşte dünyanın en “ileri” ülkesinin kalbinde, minik mevcutlarıyla ve kişiselleşmiş bir iş yönetimiyle, açıkçası kullanımdan düşmüş rekabetçi bir ekonominin ne olabileceğine dair iyi bir örnek. Bu rekabetçi kesim New York’u çölleştirerek, telâfisi olanaksız bir boşluk içinde bırakarak ortadan silinmiştir. Ama bugün bu evrenlerden, hâlâ yaşamlarını sürdürenleri vardır. Floransa yakınlarındaki büyük dokumacılık merkezi Prato, bildiğim en iyi örnektir; burası çok küçük, her işi yapabilen ve gerekli her değişime uyum sağlayabilen, moda ve konjonktür akımlarını bazen bir cins *verlagsystem*’i andıran eski uygulamalarla hemen izleyebilen işçileriyle, gerçek bir canlı küçük işletmeler polip öbeğidir. İtalya’da büyük dokuma firmaları bugünkü regresyondan sıkıntıya düşmüşlerken, Prato’dakiler hâlâ tam istihdamdadırlar.

Ama benim amacım örnekleri çoğaltmak değildir. Amacım yalnızca, ekonominin az çok kalın bir alt marjının bulunduğunu işaret etmektir -ona ne ad vererseniz veriniz, ama o vardır ve bağımsız birimlerden oluşmaktadır-. Bu durumda aceleyle, kapitalizmin toplumsalın tümü olduğunu, toplumlarımızın tümünü kapsamına aldığı söylemeyiniz. Prato’daki küçük bir atelye, tıpkı bugün New York’ta iflas halindeki bir matbaa gibi, gerçek kapitalizm kategorisine konulmaması gereken bir unsurdur. Bunu yapmak ne toplumsal düzlemde, ne de ekonomik yönetim düzleminde haklıdır.

Nihayet, rekabetçi sektör de kendi hesabına, yukarlardaki kapitalizmin bir yana bıraktığı, hatta terkettiği her şeyi ele geçirememektedir. Bugün hâlâ tıpkı XVIII. yüzyılda olduğu gibi, iktisatçıların dediğine göre, bugünkü dünyanın *endüstrileşmiş* ülkelerindeki faaliyetlerin % 30-40’ına kadar olan bölümünü temsil eden geniş bir zemin kat bulunmaktadır. Yakınlarda hesaplanan ve genişliği itibarıyla şaşırtıcı olan bu hacim pazar dışının, devlet denetiminin dışında kalanın, kitlenin, hitmet ve mal takasının, “korsan çalışma”nın, ev kadınlarının faaliyetinin- Aquinolu Aziz Tommaso’ya göre *economia pura* olan bu ev ekonomisi günümüzde hâlâ sürmektedir- toplamıdır. Eski önemini kabul ettiğim, katlar halindeki ekonominin “üç bölümlülüğü” bugün için bir model, bir gözlem tablosu olmaya devam etmektedir. Ve rakamları içinde, toplumlarımızın bu zemin katını hesaba katmayan istatistiklerimiz, eksik bir çözümleme olmaktadır.

İşte toplumlarımızı tepeden tırnağa kapitalist bir “sistem” olarak gören bakış açısında gözden geçirilmesi gereken birçok nokta. Bunun tamamen tersine, kısa konuşmak üzere söylemeliyim ki, kendi altındakiyle çelişki içinde olan kapitalizmle, gerçek-kapitalizm-olmayan arasında canlı bir diyaletik vardır. Büyük firmaların küçük firmalara hoşgörü gösterdikleri, isterlerse onları bir lokmada yutacakları söylenmektedir. Ne de iyi kalplıymışlar! Stendhal de tamamen aynı düşünce yapısı içinde, Rönesans döneminin çok gaddar İtalya’sında, büyük kentlerin iyi huylu olduklarından ötürü daha küçüklerle hoşgörü gösterdiklerini düşünmekteydi. Ben büyük kentlerin, onlara hizmet eden küçük kentler olmadan yaşayamayacaklarını söyledim (ve muhtemelen haklıyım). Devasa firmalara gelince, bunlar

Galbraith'e göre cüce firmalara saygı göstereceklerdir, çünkü bunlar küçük ölçeklerinden ötürü daha yüksek üretim maliyetlerine sahiptirler ve böylece piyasa fiyatlarının, büyük firmaların kâr marjını artıracak bir şekilde saptanmasına olanak vermektedirler. Sanki bu büyük firmalar fiyatlarını istedikleri gibi belirleyemez ve kârlarını şişiremezlermiş gibi! Fiili durumda bunlar kendilerinden daha küçük birimlere bir yandan ve her şeyden önce, her toplumun yaşamak için vazgeçilmez nitelikte olan ve kapitalizmin de deva olamadığı az çok vasat binlerce işten kurtulmak; öte yandan da XVIII. yüzyıl manüfaktürlerinin kendi etraflarına yayılmış zenaatkâr atelyelerine sürekli olarak başvurdukları gibi, büyük firmalar da bazı işleri onlara bitmiş veya yarı bitmiş mamuller teslim eden alt yükleniciler gerektiğinden ihtiyaç duymaktadırlar. Bugün Savua'daki zenaatkâr fabrikaları çok uzaktaki fabrikalar için çalışmaktadırlar. Al satıcılar ve araçlar için de yer vardır... Tüm bu alt yükleniciler zincirleri, tabii ki kapitalizme doğrudan bağımlıdır, ama bunlar yalnızca özel bir küçük girişim sektörü oluşturmaktadırlar.

Zaten eğer kapitalizm ile alt marjı arasındaki çatışma tamamen ekonomik düzlemde olsaydı -ki durum böyle değildir- birarada yaşama onu kendiliğinden çözerdi. Bu, yakınlarda yapılan bir iktisatçılar kollokyumunun vardığı sonuçtur.²⁴ Ama hükümetin siyaseti işe karışmaktadır. Birçok Avrupa ülkesi sonuncu savaştan beri, ekonomik gecikmişliğin bir işareti ve kalıntısı sayılan küçük girişimi, tıpkı New York'ta olduğu gibi elemeyi hedefleyen bilinçli bir siyaset uygulamıştır. Devlet tekeller yaratmıştır; bir örnek vermek gerekirse, Fransa Elektrik Kurumu bugün devlet içinde devlet sayılmakta ve bazı yeni enerji biçimlerinin atılımını engellediği söylenmektedir. Ve devlet kredileriyle öncelikli yardımlarından yararlananlar özel sektörün büyük firmaları olurken, bankalar aldıkları emirler üzerine, küçük işletmelere kredileri kısmaktadırlar -bu onları bitkisel hayata ve yokolmaya mahkûm etmek demektir-.

Bundan daha tehlikeli bir siyaset olamaz. Bu, sosyalist ülkelerin hatasının başka bir biçim altında tekrarlanması demektir. Lenin "küçük ticari üretim hergün, her an kapitalizme ve burjuvaziye *kendiliğinden* can vermektedir... Küçük işletmenin ve mübadele serbestisinin sürdüğü yerde kapitalizm ortaya çıkmaktadır" demiyor muydu?²⁵ Hatta şu söz ona ait sayılmaktadır: "kapitalizm köy pazarında başlar".²⁶ Sonuç: kapitalizmden kurtulmak için, bireysel üretimi ve mübadele serbestisini kökünden sökmek gerekir. Lenin'in bu işaretleri aslında, pazarın muazzam yaratıcı gücüne; mübadelelerin, zenaatların ve bana göre başının çaresine bakmanın oluşturduğu alt kesimin sunulan bir saygı değil midir? Ekonomi için yalnızca temel bir zenginlik olmakla kalmayıp, aynı zamanda bunalım, savaş, ekonominin yapısal değişiklik gerektiren ciddi arızaları esnasında geri çekilinecek bir konum olan, yaratıcı bir güç. Donanımı ve örgütünden ötürü felcolmayan zemin kat, her zaman yol almaya hazırdır; kaynakların, doğaçlama çözümlerin, aynı zamanda icatların da alanıdır, ama buluşlarının en iyileri çoğu zaman sermaye sahiplerinin eline geçmektedir. İlk pamuk devrimini yapanlar kapitalistler değildir, her şey minik ve dinamik işletmelerden itibaren yola çıkmıştır. Bugün durum çok mu farklıdır? Fransız kapitalizminin büyük temsilcilerinden biri bana, geçenlerde şöyle demişti: "mucitler hiçbir zaman servet edinemezler".²⁷ Devretmek zorundadırlar. Ama gene de icat edenler onlardır! Ve M.I.T.'in bir raporu, son onbeş yıl esnasında ABD'de yaratılan istihdamın yarısından fazlasının, 50'den daha az işçi çalıştıran küçük işletmeler sayesinde olduğunu açıklamakta değil midir?

Nihayetinde pazar ekonomisi ile kapitalizm arasındaki ayırımı açıkça kabul etmek, bizi, siyaset adamlarının sanki tekellere tam serbesti bıraktınca pazar ekonomisi

korunmazmış veya ulusallaştırmadan bu tekellerden kurtulamazmışız gibi, bize ya *hep*, ya *hiç* biçiminde sundukları tercihten kurtulmak demek değil midir? Prag baha-rının programı -tepede sosyalizm, tabanda özgürlük, “kendiliğindenlik”-, insanları işgâl eden çifte bir gerçekliğe karşılık çifte bir çözüm olarak ortaya çıkmıştı. Ama hangi sosyalizm işletme serbestisini ve hareketliliğini koruyabilir? Önerilen çözüm Sermaye’nin tekelinin yerine. Devlet’in tekeli geçirmekten ibaret olarak kaldıkça, yani sonuçta birincinin hataların ikincisine eklemek oldukça, solun klasik çözümle-rinin seçmenlerde heyecan uyandırmayışına kim şaşabilir ki? Eğer ciddi ve dürüst bir şekilde aranacak olursa, pazar sektörünü genişletecek ve egemen gruba tahsis edilmiş olan avantajları onun hizmetine verecek ekonomik çözümler hiç de eksik olmayacaktır. Ama zorluk esas olarak burada değildir, zorluk toplumsal düzlemde-dir. Aynı şe-kilde, bir ekonomi-dünyanın merkezindeki ülkelerden, ulusal ve uluslararası düz-lemdaki ayrıcalıklarından vazgeçmeleri beklenemeyeceği için, Devlet ile Sermaye’yi birbirlerine ortak eden ve uluslararası bir destek sağlamış olan egemen grupların oyun oynamayı ve el değiştirmeyi kabul edecekleri umulabilir mi?

30 Ekim 1979

NOTLAR

Önsöz Notları

- 1 *Conquerors and Rulers. Social Forces in Medieval China*, 2. yay. 1965, s. 13 vd. zikr. Immanuel VALLERSTEIN, *The Modern World System*, 1974, s. 6.
- 2 Ashin DAS GUPTA, "Trade and Politics in 18th Century India", in: *Islam and the Trade of Asia*, haz. D. S. RICHARDS, 1970, s. 183.
- 3 René BOUVIER, *Quevedo "homme du diable, homme de Dieu"*, 1929, s. 83.
- 4 Jean IMBERT, *histoire économique des origines à 1789*, 1965; Hans HAUSHERR, *Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit*, 1954; Hubert RICHARDOT ve Bernard SCHNAPPER, *Histoire des faits économiques jusqu' à la fin du XVIIIe siècle*, 1963; John HICKS, *A Theory of Economic History*, 1969.
- 5 *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 2 cilt, 1958.
- 6 Frédéric NOVALIS, *L'Encyclopédie*, 1966, s. 43.
- 7 René CLEMENS, *Prolegomènes d'une théorie de la structure économique*, 1952, s. 92.
- 8 Witold KULA, eski bir görüşmeye göre. Cf. *On the Typology of Economic Systems. The Social Sciences. Problems and orientation*, 1968, s. 109-127.
- 9 José GENTIL DA SILVA, atıflar kayıp, yazar sonra bulamamıştır.
- 10 *Les Étapes du développement politique*, 1975, s. 20.
- 11 *Le Monde*, 23 Temmuz 1970, K. S. CAROL'ün makalesi.
- 12 Zikr. Cyril S. Belshaw, *Traditional Exchange and Modern Markets*, 1965, s. 5.
- 13 Joseph SCHUMPETER, *History of Economic Analysis*, 2. yay. 1955, I, s. 6.
- 14 Jean POIRIER, "Le commerce des hommes", in: *Cahiers de l'Institut de science économique appliquée*, n° 95, kas. 1959, s. 5.
- 15 Marc GUILLAUME, *Le Capital et son double*, 1975, s. 11.
- 16 Jean-Baptiste SAY, *Cours complet d'économie politique pratique*, I, 1828, s. 7.
- 17 Fernand BRAUDEL, "Histoire et sciences sociales: la longue durée", in: *Annales E.S.C.*, 1958, s. 725-753.
- 18 J. SCHUMPETER, *age*, ch. II *passim*; Mme Élisabeth BOODY-SCHUMPETER'a göre dördüncü biçim sosyolojik yöntemdir.

1. Bölüm Notları

- 1 Cf. *supra*, II, Bl. V.
- 2 SIMONE DE SISMONTI, *Nouveaux Principes d'économie politique*, haz. Jean Weiller, 1971, s. 19.
- 3 *Ibid.*, s. 105, n. 1.
- 4 Fritz RÖRIG, *Mittelalterliche Weltwirtschaft Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode*, 1933'de bu dar anlamda bulduğum söz, Hektor AMMANN, *Wirtschaft und Lebensraum der*

- mittelalterlichen Kleinstadt, t.y.s. 4, kendi he-
sabına hakkı olarak: "eine Art Weltwirtschaft"
bir cins dünya ekonomisi demektir.
- 5 Léon-H. DUPRIEZ, "Principes et problèmes
d'interprétation", s. 3, in: *Diffusion du progrès
et convergence des prix. Etudes internationales*,
1966. Onunla her zaman uyum içinde olma-
mama rağmen izleyen ifadeler şu kaynağı iz-
lemektedir. WALLERSTEIN, *age*.
- 6 Fernand BRAUDEL, *La Méditerranée et le
monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*,
1949, s. 325, 328 vd.
- 7 F. Braudel, *Médit.*, 1966, I, s. 354.
- 8 A. M. JONES, "Asian Trade in Antiquity". in:
Islam and the Trade of Asia, *age*, s. 5.
- 9 Georges Gurvitch'in örneğine göre, "yasa-
lar"dan söz etmemek için "eğilim halinde ku-
rallar" terimini kullanıyorum.
- 10 Paul M. SWEEZY, *Le Capitalisme moderne*,
1976, s. 149.
- 11 Terim Wallerstein'a aittir.
- 12 Georg TECTANDER VON DER JABEL, *Iter
persicum ou description d'un voyage en Perse
entrepris en 1602...*, 1877, s. 9, 22-24.
- 13 Pedro CUBERO SEBASTIÁN, *Breve Relación
de la peregrinación que ha hecho de la mayor
parte del mundo*, 1680, s. 175.
- 14 Louis-Alexandre FROTIER DE LA MESSE-
LIÈRE, *Voyage à Saint-Petersbourg ou Mouve-
aux Mémoires sur la Russie*, 1803, s. 254.
- 15 *Médit...*, I, s. 259.
- 16 Philippe de COMMYNES, *Mémoires*, III,
1965, s. 110.
- 17 René DESCARTES, *Œuvres*, I, *Correspondan-
ce*, 1969, s. 204.
- 18 Charles de BROSSES, *Lettres familières écrites
d'Italie en 1739 et 1740*, 1858, s. 219.
- 19 Jacques de VILLAMONT, *Les Voyages...*,
1607, s. 203.
- 20 *Ibid.*, s. 209.
- 21 Tabii ki özgür zihinler anlamında.
- 22 Brian PULLAN, *Rich and Poor in Renaissance
Venice*, 1971, s. 3.
- 23 *Voyage d'Angleterre, de Hollande et de Fland-
res*, 1728, Victoria and Albert Museum, 86
NN 2, fo. 177. "Browncu"dan 1580'de binyıl-
lık geri dönüş düşüncesinin en hızlarından
Robert Browne'dan kaynaklanan bir cins Pro-
testan tarikat anlaşılmalıdır.
- 24 *Ibid.*, f°s 178-179.
- 25 Hugo SOLY, "The 'Betrayal' of the Sixteenth
Century Bourgeoisie: a Myth? Some conside-
rations of the Behaviour Pattern of the Merc-
hants of Antwerp in the Sixteenth Century",
in: *Acta historiae neerlandicae*, 1975, s. 31-49.
- 26 Louis COULON, *L'Ulysse françois ou le voya-
ge de France, de Flandre et de Savoie*, 1643, s.
52-53 ve 62-63.
- 27 Alonso MORGADO, *Historia de Sevilla*, 1587,
fo 56.
- 28 1640'a kadar Portekiz kralı.
- 29 Evaldo CABRAL DE MELLO, *Olinda iresta-
rada. Guerra e Açucar no Nordeste*, 1630-1654,
1975, s. 72.
- 30 *Ibid.*
- 31 Charles CARRIÈRE, Marcel COURDURIÉ,
*L'Espace commercial marseillais aux XVIIe et
XVIIIe siècles*, s. 27.
- 32 A.N., Marine, B⁷ 463, 11 (1697).
- 33 Patrick CHORLEY, *Oil, Silk and Enlighten-
ment. Economic Problems in XVIIIth century
Naples*, 1965. Ayrıca bkz. Salvatore CIRIA-
CONO, *Olie ed Ebrei nella Repubblica veneta
del Settecento*, 1975, s. 20.
- 34 Bkz. *supra*, II, s. 113 vd.
- 35 *Médit...*, 1966, I, s. 113 vd.
- 36 *Ibid.*, s. 358.
- 37 Ernst WAGEMANN, *Economia mundial*,
1952, II, s. 95.
- 38 Johann Heinrich von THÜNEN, *Der isolierte
Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Na-
tionalökonomie*, 1876, I, s. 1.
- 39 E. CONDILLAC, *Le Commerce et le gouverne-
ment*, 1776, yay. 1966, s. 248 vd. hayali bir
adadaki bir ekonomiyi sahneye koymaktadır.
- 40 *Siedlungsgeographische Untersuchungen in Ni-
ederandalusien*, 1935.
- 41 Bkz. *supra*, II, s. 22-27.
- 42 *Recherches sur la nature et les causes de la ri-
chesse des nations*, II, 1802, s. 403 vd., zikr. Pi-
erre DOCKÈS, *L'Espace dans la pensée
économique*, 1969, s. 408-409.
- 43 Bkz. *infra*, s. 36.
- 44 H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, III, 1907,
s. 259.
- 45 A. EMMANUEL, *L'Échange inégal*, 1969, s.
43.
- 46 Prato, haftası, Nisan, 1978.
- 47 *Ibid.*
- 48 Johann BECKMANN, *Beiträge zur
Ökonomie...* 1781, III, s. 427. 1705'e doğru,
12'si İspanyol, 20'si Cenevizli, 11'i Fransız,
10'u İngiliz, 7'si Hamburglu, 18'i Hollandalı
ve Flaman olan 84 ticarethane, François Dor-
nic, *age*, s. 85, Raimondo de LANTERY, *Me-
morias*, 2. ks. s. 6-7'ye göre.
- 49 Jean GEORGELIN, *Venise au siècle des Lu-
mières*, 1978, s. 671.
- 50 Tibor WITTMAN, "Los metales preciosos de
América y la estructura agraria de Hungria a
los fines del siglo XVI", in: *Acta historia*,
XXIV, 1967, s. 27.
- 51 Jacques SAVARY, *Dictionnaire universel de
commerce...*, 1759-1765, V, kol. 669.

- 52 Jacques DOURNES, *Pôtao, une théorie du pouvoir chez les Indochinois Jôrai*, 1977, s. 89.
- 53 Abbé PRÉVOST, *Histoire générale des voyages*, VI, s. 101.
- 54 J. PAQUET, "La misère dans un village de l'Oisans en 1809", in: *Cahiers d'histoire*, 1966, 3, s. 249-256.
- 55 Germaine LEVI-PINARD, *La Vie quotidienne à Vallorcine au XVIIIe siècle*, 2. yay. 1976.
- 56 "Cervières, une communauté rurale des Alpes briançonnaises du XVIIIe siècle à nos jours", in: *Bulletin du Centre d'histoire économique et sociale de la région lyonnaise*, 1976, n° 3, s. 21 vd.
- 57 Zikr. Isaac de PINTO, *Traité de la circulation et du crédit*, 1771, s. 23-24.
- 58 H. C. DARBY, *An Historical Geography of England before a.d. 1800*, 1951, s. 444.
- 59 E. NARNI-MANCINELLI, Matteo PAONE, Roberto PASCA, "Inegualanza regionale e uso del territorio: analisi di un' area depressa della Campania interna", in: *Rassegna economica*, 1977.
- 60 Christiane KLAUSCH-ZUBER, *Les Maîtres du marbre, Carrare 1300-1600*, 1969, s. 69-76.
- 61 Moskova, A.E.A., 705/409, f° 12, 1785.
- 62 *Le Monde*, 27 Haziran 1978.
- 63 ve 64 Bkz. *supra* II, bl. v, s. 408.
- 65 T. S. WILLAN, *Studies in Elizabethan Foreign Trade*, 1959, s. v.
- 66 Pierre BRUNEL, *L'État et le Souverain*, 1977, s. 12.
- 67 Dogado, Venediğin kıyılarını oluşturan Adriyatığın kuzey sahilindeki küçük adalar ve nehir ağlarının lagünlerini belirtmektedir. (Enc. it., XIII, s. 89).
- 68 Elena FASANO, *Lo Stato mediceo di Cosimo, I*, 1973.
- 69 Georges LIVET, *L'Équilibre européen de la fin du XVe à la fin du XVIIIe siècle*, 1976.
- 70 Claude MANCERON, *Les Vingt Ans du roi*, 1972, s. 121.
- 71 Ragnar NURSKE, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, 1953, s. 4.
- 72 P. Chaunu, *Séville et l'Atlantique*, VIII, 1. 1959, s. 1114.
- 73 A. EMMANUEL, *age*, s. 32.
- 74 David RICARDO, *Principes de l'économie politique et de l'impôt*, yay. Christian SCHMIDT, 1970, s. 101-102.
- 75 G. TOMASI DI LAMPEDUSA, *Le Guépard*, 1960, s. 164.
- 76 Maurice LÉVY-LEBOYER, François CROUZET, Pierre CHAUNU.
- 77 24 Mart 1776'da İskonto Kasası'nın kuruluşuna kadar.
- 78 Bkz. *infra*, s. 93-94.
- 79 *Age*, s. 10.
- 80 I. WALLERSTEIN, *The Modern World System*, II, ch. II.
- 81 J. GEORGELIN, *Venise au siècle des Lumières*, age, s. 760.
- 82 *Ibid.*, s. 14 ve passim.
- 83 *Médit.*, II, s. 41.
- 84 Jacques GERNET, *Le Monde chinois*, 1972, s. 429.
- 85 Bkz. *infra*, s. 383.
- 86 Zikr. H. R. C. WRIGHT, *Congrès de Leningrad 1970*, V. s. 100.
- 87 W. KIENAST, *Die Anfänge des europäischen Staatensystems im späteren Mittelalter*, 1936.
- 88 *Geschichte der Kriegskunst...*, 1907.
- 89 Bu olayı, eskiden Cezayir Genel Valiliği arşivlerinde korunan Diego Suarez'in belgelerinden, akıldan zikrediyorum.
- 90 E. CABRAL DE MELLO, *Olinda restaurada...*, age, *passim*.
- 91 *Ibid.*, s. 246.
- 92 Bu konuda Sao Paulo Üniversitesinde Prof. Cruz Casto'yla mektuplaştım.
- 93 Süngünün girişi hk. bkz. J. U. NEF, *La Guerre et le progrès*, 1954, s. 330-333.
- 94 Zikr. J. U. NEF, *La Guerre et le progrès humain*, 1954, s. 24.
- 95 Pasquale VILLANI, "La società italiana nei secoli XVI e XVII", in *Ricerche storiche ed economiche in memoria di C. Barbagallo*, 1970, I, s. 255.
- 96 Philippe Auguste d'ARCQ, *La Noblesse militaire*, 1766, s. 75-76; italikler benim.
- 97 B. G. ZANOBI, in: Sergio ANSELMi, *Economia e Società: le Marche tra XV e XX° secolo*, 1978, s. 102.
- 98 I. WALLERSTEIN, *age*, s. 87.
- 99 Federico BRITO FIGUEROA, *Historia económica y social de Venezuela*, I, 1966, *passim*.
- 100 G. MACARTNEY, *Voyage dans l'intérieur de la Chine et en Tartarie, fait dans les années 1792, 1793 et 1794...*, II, s. 73.
- 101 Louis-Narcisse BAUDRY DES LOZIÈRES, *Voyage à la Louisiane et sur le continent de l'Amérique septentrionale fait dans les années 1794-1798*, 1802, s. 10.
- 102 Peter LASLETT, *Un Monde que nous avons perdu*, 1969, s. 40 vd.
- 103 *Médit...*, 1966, I, s. 426.
- 104 Bkz. *supra*, s. 11, s. 124.
- 105 *Ibid.*
- 106 A.d.S. Venise, Senato Zecca, 42, 20 Tem. 1639.
- 107 Abbé Jean-Bernard LE BLANC, *Lettres d'un François*, 1745, II, s. 42.
- 108 *Ibid.*, s. 43.

- 109 *Ibid.*, s. 1.
- 110 *Ibid.*, III, s. 68.
- 111 Jacques ACCARIAS DE SERIONNE, *La Richesse de l'Angleterre, 1771*, s. 61.
- 112 İskoçya hakkındaki izleyen tartışmalar, 1978 Prato haftasında Smout, H. Kellenbenz ve P. Bairoch tarafından sunulmuştur.
- 113 A. DAS GUPTA, *art. cit.*, in: *Islam and the Trade of Asia*, yay. D. S. RICHARDS, 1970, s. 206.
- 114 *Précis de sociologie d'après W. Pareto*, 2. yay., 1971, s. 172.
- 115 G. IMBERT, *Des Mouvements de longue durée Kondratieff*, 1959.
- 116 *Théorie économique du système féodal: pour un modèle de l'économie polanaise*, 1970, s. 48.
- 117 Kondratieff hakkında yeni tartışma: W. W. ROSTOW, "Kondratieff, Schumpeter and Kuznets: Trend Periods Revisited", in: *The Journal of Economic History*, 1975, s. 719-753.
- 118 W. BRULEZ, "Séville et l'Atlantique: eleştirel bazı düşünceler", in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1964, no 2, s. 592.
- 119 P. CHAUNU, *Séville et l'Atlantique*, VIII, 1, 1959, s. 30.
- 120 Dietrich EBELING ve Franz IRSIGLER, *Getreideumsatz, Getreide und Brotpreise in Köln, 1368-1797*, 1976.
- 121 F. BRAUDEL ve F. SPOONER, "Prices in Europe from 1540 to 1750", in: *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, 1967, s. 468.
- 122 P. CHAUNU, *age*, s. 45.
- 123 *Gazette de France*, s. 289.
- 124 Pierre CHAUNU, *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques*, 1960, s. 243, n. 1.
- 125 L. DERMIGNY, *La Chine et l'Occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle, 1719-1833*, I, 1964, s. 101, n. 1.
- 126 "En Inde, aux xvie et xviie siècles: trésors américains, monnaie d'argent et prix dans l'Empire mogol", in: *Annales E.S.C.*, 1969, s. 835-859.
- 127 Pierre VILAR tarafından Stockholm kongresinde 1960, s. 39 zikredilmiştir.
- 128 Rondo CAMERON, "Economic History, Pure and Applied" in *Journal of Economic History*, Mart 1976, s. 3-27.
- 129 *Il Problema del trend secolare nelle fluttuazioni dei prezzi*, 1935.
- 130 G. IMBERT, *age*.
- 131 *Ibid.*
- 132 "Les implications de l'emballlement mondial des prix depuis 1972", in: *Recherches économiques de Louvain*, Eylül 1977.
- 133 In: *Annales E.S.C.*, 1961, s. 115.
- 134 P. LÉON, in: *Congrès de Stockholm*, 1960, s. 167.
- 135 *La Crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*, 1944, s. viii-ix.
- 136 *Théorie économique du système féodal...*, *age*, s. 84.
- 137 "Gazettes hollandaises et trésors américains" in: *Anuario de historia económica y social*, 1969, s. 333.
- 138 P. VILAR, *L'Industrialisation en Europe au XIe siècle*, kollokyumu Lyon, 1970, s. 331.
- 139 *Hérésies économiques*, 1972, s. 50.
- 140 P. BEYSSADE, *La Philosophie première de Descartes*, s. 111.
- 141 Earl J. HAMILTON "American Treasure and the Rise of Capitalism", in: *Economica*, Kas. 1929, s. 355-356.
- 142 Phelps BROWN, S. V. HOPKINS "Seven Centuries of Building Wages", in: *Economica*, Agus. 1955, s. 195-206.
- 143 Charles SEIGNOBOS *Histoire sincère de la nation française*, 1933.

2. Bölüm Notları

- 1 Paul ADAM, *L'Origine des grandes cités maritimes indépendantes et la nature du premier capitalisme commercial*, s. 13.
- 2 Paul GROUSSET, "önsöz" Régine PERNOUD, *Les Villes marchandes aux XIVe et XVe siècles*, 1948, s. 18.
- 3 *Studi di storia economica*, 1955, I, s. 630.
- 4 1799'da İkinci Pitt tarafından konulan vergi.
- 5 Henri PIRENNE, *La Civilisation occidentale au Moyen Age du XIe au milieu du XVe siècle*, *Histoire générale*, de G. GLOTZ, VIII, 1933, s. 99-100.
- 6 *Cours complet d'économie politique pratique*, *age*, I, s. 234.
- 7 *Traité de la circulation et du crédit*, *age*, s. 9.
- 8 Renée DOEHAERD, *Le Haut Moyen Age occidental, économies et sociétés*, 1971, s. 289.
- 9 P. ADAM, *age*, s. 11.
- 10 1931'de Cezayir'de toplanan bir konferansta Henri Pirenne'in ifadesi.
- 11 "The Closing of the European Frontier", in: *Speculum*, 1958, s. 476.
- 12 Wilhelm ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, 1966, s. 19.
- 13 Johannes BÜHLER, *Vida y cultura en la edad media*, 1946, s. 204.
- 14 J. H. SLICHER VAN BATH, *The Agrarian History of Western Europe, A.D. 500-1850*, 1966, s. 24.
- 15 Yves RENOUARD, *Les Villes d'Italie de la fin du Xe au début du XIVe siècle*, 1969, I, s. 15.
- 16 Karl BOSL, *Die Grundlagen der modernen Gesellschaft im Mittelalter*, 1972, II, s. 290.

- 17 Coğu zaman karşında söylenen düşünceler. Cf. Armando SAPORI, "Caratteri ed espansione dell' economia comunale italiana", in: *Congresso storico internazionale per l'VIII° centenario della prima Lega Lombarda*, Bergame, 1967, s. 125-136.
- 18 "What accelerated technological Progress in the Western Middle Ages", in: *Scientific Change*, Haz. CROMBIE, 1963, s. 277.
- 19 "Les bases monétaires d'une suprématie économique: l'or musulman du viie siècle", in: *Annales E.S.C.*, 1947, s. 158.
- 20 *L'Economie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, 1962, I, s. 255.
- 21 *La Nascita dell' Europa, sec. X-XIV*, 1966, s. 121 vd.
- 22 "La civiltà economica nelle sue esplicazioni dalla Versilia alla Maremma (secoli x-xvii)", in: *Atti del 60o Congresso Internazionale della "Dante Alighieri"*, s. 21.
- 23 *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands von 16. bis 18. Jahrhundert*, 1951, I, s. 327.
- 24 *Mittelalterliche Weltwirtschaft...*, 1933, s. 22.
- 25 in: Hans MAUERSBERG, *Wirtschafts- und Sozialgeschichte zentraleuropäischer Städte in neuerer Zeit*, 1960, s. 238-239. de Main üzeri Frankfurt'un işmasına ilişkin benzeri düşünceler.
- 26 H. PIRENNE, in: G. GLOTZ, *Histoire générale*, VIII, age, s. 144.
- 27 *Ibid.*, s. 11.
- 28 *Ibid.*, s. 90; Henri LAURENT, *Un Grand Commerce d'exportation. La draperie des Pays-Bas en France et dans les pays méditerranéens, XIIe-XVe siècles*, 1935, s. 37-39.
- 29 H. PIRENNE, age, s. 128.
- 30 13 Ocak 1598'de Elizabeth'in emriyle, metni Philippe DOLLINGER, *La Hanse (XIIe-XVIIe siècles)*, 1964, s. 485-486'da.
- 31 Tibor WITTMAN, *Les Gueux dans les "bonnes villes" de Flandre (1577-1584)*, 1969, s. 23; Hippolyte FIERENSGEVAERT, *Psychologie d'une ville, essai sur Bruges*, 1901, s. 105; E. LUKCA, *Die Grosse Zeit der Niederlande*, 1936, s. 37.
- 32 Archives Datini, Prato, 26 Nisan 1399.
- 33 H. PIRENNE, age, s. 127.
- 34 J. A. VAN HOUTTE, "Bruges et Anvers, marchés "nationaux" ou "internationaux" du xive au xvie siècle", in: *Revue du Nord*, 1952, s. 89-108.
- 35 *Brügger Entwicklung zum mittelalterlichen Weltmarkt*, 1908, s. 253.
- 36 Age, s. 16.
- 37 Paragrafın tümü için, P. DOLLINGER, age.
- 38 H. PIRENNE, age, s. 26-27.
- 39 P. DOLLINGER, age, s. 42.
- 40 Witold HENSEL, Aleksander GIEYSZTOR, *Les Recherches archéologiques en Pologne*, 1958, s. 54. vd.
- 41 P. DOLLINGER, age, s. 21.
- 42 Renée DOEHAERD, "Hanse" kelimesi hk. in: *Revue du Nord*, Ocak 1951, s. 19.
- 43 P. DOLLINGER, age, s. 10.
- 44 *Médit...*, I, s. 128.
- 45 P. DOLLINGER, age, s. 177.
- 46 *Ibid.*, s. 54.
- 47 Bkz. *supra*, II, s. 314.
- 48 P. DOLLINGER, age, s. 39.
- 49 *Ibid.*, s. 148.
- 50 *Ibid.*, s. 39.
- 51 *Ibid.*, s. 59.
- 52 *Ibid.*, s. 86.
- 53 Henryk SAMSONOWICZ, "Les liens culturels entre les bourgeois du littoral baltique dans le bas Moyen Age", in: *Studia maritima*, I, s. 10-11.
- 54 *Ibid.*, s. 12.
- 55 *Ibid.*
- 56 *Ibid.*
- 57 P. DOLLINGER, age, s. 266.
- 58 *Ibid.*, s. 55.
- 59 *Ibid.*, s. 130.
- 60 *Ibid.*, s. 95.
- 61 *Ibid.*, s. 100-101.
- 62 Marian MALOWIST, *Croissance et régression en Europe, XIVe-XVIIe siècles*, 1972, s. 93, 98.
- 63 P. DOLLINGER, age, s. 360.
- 64 M. MALOWIST, age, s. 133.
- 65 *Ibid.*, s. 105.
- 66 Eli F. HECKSHER, *Der Merkantilismus*, Isp. çev.: *La Epoca mercantilista*, 1943, s. 311.
- 67 *Histoire des prix et des salaires dans l'Orient médiéval*, 1969, s. 237.
- 68 Robert-Henri BAUTIER, "La marine d'Amalfi dans le trafic méditerranéen du xive siècle, à propos du transport du sel de Sarlaigne", in: *Bulletin philologique et historique du Comité des Travaux historiques et scientifiques*, 1959, s. 183.
- 69 M. del TREPPO, A. LEONE, *Amalfi medioevale*, 1977. Yalnızca ticari olan geleneksel bir Amalfi tarihine itiraz.
- 70 M. LOMBARD, art. cit., in: *Annales E.S.C.*, 1947, s. 154. vd.
- 71 Armando CITARELLA, "Patterns in Medieval Trade: The Commerce of Amalfi before the Crusades", in: *Journal of Economic History*, déc. 1968, s. 533 ve n. 6.
- 72 R.-H. BAUTIER, art. cit., s. 184.
- 73 R. S. LOPEZ, age, s. 94.
- 74 Y. RENOUARD, age, s. 25, n. 1.
- 75 Elena C. SKRZINSKAJA, "Storia della Tana", in: *Studi veneziani*, X, 1968, s. 7. "In mari constituta, caret totaliter vineis atque campis."

- 76 M. CANARD, "La Guerre sainte dans le monde islamique", *Actes du IIe Congrès des sociétés savantes d'Afrique du Nord*, Tlemsen, 1936, in: II, s. 605-623.
- 77 Alexios Komnenos'un Mayıs 1082 fermanı Venediklileri tüm ödentilerden bağışık tutmaktadır. (H. PIRENNE, age, s. 23).
- 78 Giuseppe TASSINI, *Curiosità veneziane*, 1887, s. 424.
- 79 Gino LUZZATTO, *Studi di storia economica veneziana*, 1954, s. 98.
- 80 Benjamin DAVID, "The Jewish Mercantile Settlement of the 12th and 13th century Venice: Reality or Conjecture?", in *A.J.S. Review*, 1977, s. 201-225.
- 81 Wolfgang von STROMER, "Bernardus Tauro-nicus und die Geschäftsbeziehungen zwischen der deutschen Ostalpen und Venedig vor Gründung des Fondaco dei Tedeschi", in: *Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, III.
- 82 G. LUZZATO, age, s. 10.
- 83 *Ibid.*, s. 37-38.
- 84 Giorgio GRACCO, *Società e stato nel medioevo veneziano (secoli XII-XIV)*, 1967.
- 85 Heinrich KRETSHMAYR, *Geschichte von Venedig*, 1964, I, s. 257.
- 86 W. HEYD, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Age*, 1936, s. 173.
- 87 Donald E. QUELLER ve Gerald W. DORY, "Some Arguments in Defense of the Venetians on the Fourth Crusade", in: *The American Historical Review*, n° 4. Ekim 1976, s. 717-737'ye göre o kadar korkunç değildir.
- 88 R. S. LOPEZ, age, s. 154. vd.
- 89 Jacques MAS-LATRIE, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, 1861, I, s. 511.
- 90 Para basımları hk. bkz. *supra*, II, s. 170.
- 91 Richard HENNIG, *Terrae incognitae*, 1950-1956, III, s. 109. vd.
- 92 F. BORLANDI, "Alle origini del libro di Marco Polo", in: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962, I, s. 135'de redd edilen kanı.
- 93 Elizabeth CHAPIN, *Les Villes de foires de Champagne des origines au début du XIVe siècle*, 1937, s. 107, n. 9.
- 94 Henri PIRENNE, age, I, s. 295.
- 95 H. LAURENT, age, s. 39.
- 96 Robert-Henri BAUTIER, "Les foires de Champagne", in: *Recueil Jean Bodin*, V, 1953, s. 12.
- 97 H. PIRENNE, age, s. 80.
- 98 Félix BOURQUELOT, *Étude sur les foires des Champagne*, 1865, I, s. 80.
- 99 Hektor AMMAN, "Die Anfänge des Aktivhandels und der Tucheinfuhr aus Nordwesteuropa nach dem Mittelmeergebiet", in: *Studi in onore di Armando Saporì*, s. 275.
- 100 Bu adın kökeni açıklanamamıştır. Belki de *Arte di Calimata* ambarlarının merkezi olan, bu adı taşıyan bir Floransa caddesi söz konusudur. (*Dizionario enciclopedico italiano*).
- 101 *Médis.*, I, s. 291.
- 102 *Ibid.*
- 103 H. LAURENT, age, s. 80.
- 104 Henri PIGEONNEAU, *Histoire du commerce de la France*, I, 1885, s. 222-223.
- 105 *Ibid.*
- 106 Mario CHIAUDANO, "I Rothschild del Duecento: la Gran Tavola di Orlando Bonsignori", in: *Bullettino senese di storia patria*, VI, 1935.
- 107 R.-H. BAUTIER, age, s. 47.
- 108 F. BOURQUELOT, age, I, s. 66.
- 109 H. LAURENT, age, s. 38.
- 110 *Ibid.*, s. 117-118.
- 111 R.-H. BAUTIER, age, s. 45-46.
- 112 Vitali CHOMEL, Jean EBERSOLT, *Cinq siècles de circulation internationale vue de Jouguen*, 1951, s. 42.
- 113 Bkz. *infra*, s. 102.
- 114 Wolfgang von STROMER, "Banken und Geldmarkt: die Funktion der Wechselstuben in Oberdeutschland und den Rheinlanden", Prato, 18 Nisan 1972, 4. hafta F. Datini.
- 115 Augusto GUZZO, *Introduction au Secondo Colloquio sull'età dell' Umanesimo e del Rinascimento in Francia*, 1970.
- 116 Giuseppe TOFFANIN, *Il Secolo senza Roma*, Bologna, 1943.
- 117 Guy FOURQUIN, *Les Compagnes de la région parisienne à la fin du Moyen Age*, 1964, s. 161-162.
- 118 Ancak Valoish VI. Philippe'in Champagne fuarlarının ayrıcalığını yenileme konusunda, 1344-1349'daki girişimine dikkat ediniz. Cf. M. de LAURIÈRE, *Ordonnances des rois de France*, 1729, II, s. 200, 234, 305.
- 119 *Banca e moneta dalle Crociate alla Rivoluzione francese*, 1949, s. 62.
- 120 *Ibid.*
- 121 Raymond DE ROOVER, "Le rôle des Italiens dans la formation de la banque moderne", in: *Revue de la banque*, 1952, s. 12.
- 122 Bkz. *supra*, II, s. 102.
- 123 Carlo CIPOLLA, *Money, Prices and Civilization*, 1956, s. 33-34.
- 124 H. KRETSHMAYR, age, II, s. 234.
- 125 *Ibid.*, s. 234-236.
- 126 *Ibid.*, s. 239.
- 127 *Foundation of Capitalism*, 1959, s. 29 vd.
- 128 Hannelore GROONEUR, "Die Seeversicherung in Genua am Ausgang des 14. Jahrhunderts", in: *Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters*, 1976, s. 218-260.

- 129 H. KRETSCHMAYR, *age*, II, s. 300.
- 130 Christian BEC, *Les Marchands écrivains à Florence 1375-1434*, 1968, s. 312.
- 131 *Médit.*, I, s. 310.
- 132 *Ibid.*, s. 311.
- 133 *Bilanci generali*, 1912 (yay. la Reale Commissione per la pubblicazione dei documenti finanziari della Repubblica di Venezia) II. seri.
- 134 Bkz. *infra*, s. 262 vd.
- 135 *Bilanci generali*, 2. seri I, I, Venedik, 1912.
- 136 *Ibid.*, Documenti n. 81, s. 94-97. H. KRETSCHMAYR, *age*, II, s. 617-619'da metin.
- 137 *Médit.*, I, s. 452.
- 138 Adet olduğu üzere, yıllık olarak basılan para ile dolaşımdaki para arasındaki orantının 1'e 20 olduğu kabul edilmektedir.
- 139 Pierre-Antoine, comte DARU, *Histoire de la République de Venise*, 1819, IV, s. 78.
- 140 Oliver C. COX, *Foundation of Capitalism*, 1959, s. 69, ve not 18 (MOLMENTI'ye göre).
- 141 Voir *infra*, s. 103 vd.
- 142 A.d.S. Venise, Notario del Collegio, 9, f° 26 v°, n° 81, 12 Ağustos 1445.
- 143 *Ibid.*, 14 f° 38 v°, 8 Temmuz 1491; Senato Terra, 12, f° 41, 7 Şubat 1494.
- 144 *Médit.*, II, s. 215-216.
- 145 A.d.S. Venise, Senato Terra, 4, f° 107 v°.
- 146 P. MOLMENTI, *La Storia di Venezia nella vita privata...*, 1880, I, s. 124, 131-132.
- 147 Piero PIERI, "Milizie e capitani di ventura in Italia del Medio Evo", in: *Atti della Reale Accademia Peloritana*, XL, 1937-1938, s. 12.
- 148 H. KRETSCHMAYR, *age*, II, s. 386.
- 149 Girolamo PRIULI, *Diarii*, ed. A. Segre, 1921, I, s. 19.
- 150 Federico CHABOD, "Venezia nella politica italiana ed europea del Cinquecento", in: *La Civiltà veneziana del Rinascimento*, 1958, s. 29. Les arrivées des ambassadeurs d'Espagne et du "roi" Maximilien. Archivio Gonzaga, série E, Venezia 1435, Venedik, 2 Şubat 1495.
- 151 H. HAUSHERR, *age*, s. 28.
- 152 *Bilanci...*, I, s. 38-39. William MAC NEILL'in *Venice, the Hinge of Europe 1081-1797*, 1974, s. 66'da yazdığı gibi 1318'de değil de 1228'den bile öncedir. *Bilanci...*, I, s. 38-39, location du *Fondaco dei Tedeschi* "qui tenent fonticum Venetie ubi Teutonici hospitantur".
- 153 J. SCHNEIDER, "Les villes allemandes au Moyen Age. Les institutions économiques" in: *Recueil de la Société Jean Bodin*, VII, *La Ville, institutions économiques et sociales*, 1955, 2. ks. s. 423.
- 154 Antonio H. de OLIVEIRA MARQUES, "Notas para a historia da Feitoria portuguesa da Flandres no seculo xv", in: *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962, II, s. 370-476, s. 446.
- 155 *Médit.*, I, s. 428.
- 156 G. LUZZATTO, *age*, s. 149.
- 157 *Médit.*, I, s. 277.
- 158 Alberto TENENTI, Corrado VIVANTI, "Le film d'un grand système de navigation: les galères marchandes vénitiennes, xive-xvie siècles", in: *Annales E.S.C.*, 1961, s. 85.
- 159 *Age*, s. 62 vd.
- 160 Federigo MELIS, *La Moneta*, daktilo metin, s. 8.
- 161 Federigo MELIS, "Origenes de la Banca Moderna", in: *Moneda y Credito*, Mart 1971, s. 10-11.
- 162 Federigo MELIS, *Storia della ragioneria, contributo alla conoscenza e interpretazione delle fonti più significative della storia economica*, 1950, s. 481 vd.
- 163 Federigo MELIS, *Sulle fonti della storia economica*, 1963, s. 152.
- 164 Bkz. *supra*, II, s. 252 vd.
- 165 R. HENNIG, *age*, III, s. 119 vd., ve IV, s. 126.
- 166 G. TASSINI, *age*, s. 55.
- 167 E. LATTES, *La Libertà delle banche a Venezia*, 1869, Bl. II.
- 168 Gino LUZZATTO, *Storia economica di Venezia dal XIe al XVIe s.*, 1961, s. 101.
- 169 G. LUZZATTO, *age*, s. 212.
- 170 G. LUZZATTO, *age*, s. 78.
- 171 G. LUZZATTO, *Studi...*, *age*, s. 135-136.
- 172 *Ibid.*, s. 130.
- 173 Reinhold C. MUELLER, "Les prêteurs juifs à Venise", in: *Annales E.S.C.*, 1975, s. 1277.
- 174 G. LUZZATTO, *Studi...*, *age*, s. 104.
- 175 *Ibid.*, s. 130.
- 176 *Ibid.*, s. 106, not 67.
- 177 "Le rôle du capital dans la vie locale et le commerce extérieur de Venise entre 1050 et 1150", in: *Revue belge de philologie et d'histoire*, XIII, 1934, s. 657-696.
- 178 "Aux origines du capitalisme vénitien", compte rendu de l'article précédent, in: *Annales E.S.C.*, 1935, s. 96.
- 179 R. MOROZZO DELLA ROCCA, A. LOMBARDO, *I Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, 1940, Zikr. G. LUZZATTO, *Studi...*, s. 91, n. 9.
- 180 G. LUZZATTO, *Storia economica...*, *age*, s. 82.
- 181 *Ibid.*, s. 79-80.
- 182 Raymond DE ROOVER, "Le marché monétaire au Moyen Age et au début des temps modernes", in: *Revue historique*, Temmuz-Eylül 1970, s. 7 vd.
- 183 *Médit.*, I, s. 347.

- 184 *Ibid.*
- 185 F. MELIS, *La Moneta*, age, s. 8.
- 186 Frédéric C. LANE, *Venice, a maritime republic*, 1973, s. 166.
- 187 *Ibid.*, s. 104.
- 188 *Industry and Economic Decline in 17th Century Venice*, 1976, s. 24 vd.
- 189 A.d.S. Venedik, *Senato Terra*, 4, f° 71, 18 Nisan 1458.
- 190 Domenico SELLA, "Les mouvements longs de l'industrie lainière à Venise aux xvie et xviie siècles", in: *Annales E.S.C.*, Ocak-Mart 1957, s. 41.
- 191 B. PULLAN, *Rich and Poor in Renaissance Venice*, 1971, s. 33 vd.; Ruggiero MASCHIO, "Investimenti edilizi delle scuole grandi ai Venezia (xvi-xvii sec.)", Prato haftası, Nisan 1977.
- 192 A.d.S. Venedik, *Sanato Mar*, II, f° 126, 21 Şubat 1446.
- 193 D. SELLA, art. cit., s. 40-41.
- 194 Ömer Lütfi BARKAN, "Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux xve et xvie siècles", in: *Journal of economic and social history of the Orient*, Ağustos 1957, s. 27, 34.
- 195 28 Şubat 1453 tarihli bir Senato müzakeresi, lafı gevelemeden "ob reverentiam Dei, bonum christianorum honorem, nostri dominii et pro commodo et utilitate mercatorum et vivium nostrorum" "bir bakıma devletimizin parçası olan ve dönemlerin eline geçmesi gereken İstanbul'a yardım edilmesini açıklıyordu. civitas Constantinopolis que dici et reputari potest esse nostri dominii, non deveniat ad manos infidelium" A.d.S. Venedik, *Senato Mar*. 4, 170.
- 196 A.d.S. Venedik, *Senato Secreta*, 20, f° 3, 15 Ocak 1454.
- 197 H. KRETSCHMAYR, age, II, s. 371 vd.
- 198 Damião PEREZ, *Historia de Portugal*, 1926-1933, 8. cilt.
- 199 Ralph DAVIS, *The Rise of the Atlantic Economies*. 2. yay., 1975, s. 1.
- 200 Öncelikle Vitorino MAGALHAES-GODINHO'nun eserleri.
- 201 R. DAVIS, age, s. 4.
- 202 Gonzalo de REPARAZ hijo, *La Epoca de los grandes descubrimientos españoles y portugueses*, 1931.
- 203 Prospero PERAGALLO, *Cenni intorno alla colonia italiana in Portogallo nei secoli XIVe, XVe, XVIe*, 2. yay., 1907.
- 204 Virginia RAU "A Family of italian Merchants in Portugal in the XVth century: the Lomellini", in: *Studi in onore di A. Saporì*, age, s. 717-726.
- 205 Robert RICARD "Contribution à l'étude du commerce génois au Maroc durant la période portugaise, 1415-1550", in: *Annales de l'Inst. d'Etudes orientales*, III, 1937.
- 206 Duarte PACHECO PEREIRA, *Esmeraldo de situ orbis...*, 1892, Zikr. R. Davis, age, s. 8.
- 207 Age, s. 11.
- 208 Vitorino MAGALHAES-GODINHO, "Le repli vénitien et égyptien et la route du Cap, 1496-1533", in: *Eventail de l'histoire vivante*, 1953, II, s. 293.
- 209 Richard EHRENBERG, *Das Zeitalter der Fugger*, 1922, 2 cilt.
- 210 Herman VAN DER WEE, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (14th-16th Centuries)*, 1963, II, s. 127.
- 211 Henri PIRENNE, *Histoire de Belgique*, 1973, II, s. 58.
- 212 G. D. RAMSAY, *The City of London*, 1975, s. 12.
- 213 Émile COORNAERT, "Anvers a-t-elle eu une flotte marchande?", in: *Le Navire et l'économie maritime*, yay. Michel MOLLAT, 1960, s. 72 vd.
- 214 *Ibid.*, s. 71, 79.
- 215 G. D. RAMSAY, age, s. 13.
- 216 H. PIRENNE, age, II, s. 57.
- 217 G. D. RAMSAY, age, s. 18.
- 218 Lodovico GUICCIARDINI, *Description de tous les Pays-Bas*, 1568, s. 122.
- 219 H. VAN DER WEE, age, II, s. 203.
- 220 Emile COORNAERT, "La genèse du système capitaliste: grand capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au xvie siècle", in: *Annales d'histoire économique et sociale*, 1936, s. 129.
- 221 Oliver C. COX, age, s. 266.
- 222 Age, 3 cilt.
- 223 *Ibid.*, II, s. 128.
- 224 *Ibid.*, II, s. 120.
- 225 J. VAN HOUTTE, age, s. 82.
- 226 Renée DOEHAERD, *Études anversoises*, 1963, I, s. 37 vd., s. 62-63.
- 227 Anselmo BRAACAMP FREIRE, art. cit., s. 322 vd.
- 228 Hermann VAN DER WEE, age, I, Appendice 44/1.
- 229 *Ibid.*, II, s. 125.
- 230 *Ibid.*, II, s. 130-131.
- 231 *Ibid.*, II, s. 131.
- 232 *Ibid.*, II, s. 129.
- 233 *Ibid.*
- 234 Anselmo BRAACAMP FREIRE, art. cit., s. 407.
- 235 Vitorino MAGALHAES-GODINHO, *L'Économie de l'Empire portugais aux XVe et XVIe siècles*, 1969, s. 471.

- 236 Jahn U. NEF, "Silver production in central Europe, 1450-1618", in: *The Journal of Political Economy*, 1941, s. 586.
- 237 *Médit.*, I, s. 497.
- 238 Richard GASCON, *Grand Commerce et vie urbaine au XVIe siècle. Lyon et ses marchands*, 1971, s. 88.
- 239 H. VAN DER WEE, *age*, II, s. 156.
- 240 Earl J. HAMILTON, "Monetary inflation in Castile, 1598-1660", in: *Economic History* 6 Ocak 1931, s. 180.
- 241 1529: Kadınlar Barışı, 1535: Milano'nun Charles Quint tarafından işgali.
- 242 Fernand BRAUDEL, "Les emprunts de Charles Quint sur la place d'Anvers", in: *Colloques Internationaux du C.N.R.S., Charles Quint et son temps*, Paris, 1958, s. 196.
- 243 H. VAN DER WEE, *age*, II, s. 178 not 191.
- 244 Pierre CHAUNU, *Séville et l'Atlantique*, VI, s. 114-115.
- 245 Bkz. *infra*, s. 174 vd.
- 246 J. VAN HOUTTE, *age*, s. 91.
- 247 *Médit.*, I, s. 436-437.
- 248 H. VAN DER WEE, *age*, II, s. 179 not 195.
- 249 Hugo SOLY, *Urbanisme en Kapitalisme te Antwerpen in de 15 de Eeuw*.
- 250 T. WITTMAN, *age*, s. 30.
- 251 P. DOLLINGER, *age*, s. 417-418, s. 86'daki gravüre bkz.
- 252 H. VAN DER WEE, *age*, II, s. 228-229.
- 253 *Ibid.*, s. 238.
- 254 *Ibid.*, II, s. 186.
- 255 Charles VERLINDEN, Jan CRAEYBECKX, E. SCHOLLIERS, "Mouvements des prix et des salaires en Belgique au xvie s.", in: *Annales E.S.C.*, 1955, s. 184-185.
- 256 John LOTHROP MOTTLEY, *La révolution des Pays-Bas au XVIe siècle*, II, s. 196.
- 257 *Ibid.*, III, s. 14.
- 258 *Ibid.*, III, Bl. 1.
- 259 *Médit.*, I, s. 438, note 6. Sorunun son durumu; William D. PHILLIPS ve Carla R. PHILLIPS, "Spanish wool and dutch rebels: the Middelburg Incident of 1547", in: *American Historical Review*, Nisan 1977, s. 312-330.
- 260 Hermann VAN DER WEE, "Anvers et les innovations de la technique financière aux xvie et xviie siècles", in: *Annales E.S.C.*, 1967, s. 1073.
- 261 *Ibid.*, s. 1071.
- 262 *Ibid.*, s. 1073, not 5.
- 263 *Ibid.*, s. 1076.
- 264 Raymond DE ROOVER, *L'Évolution de la lettre de change, XIVe-XVIIIe siècles*, 1953, s. 119.
- 265 *Les Gueux dans les "bonnes villes" de Flandre, 1577-1584*, Budapeşte, 1969.
- 266 B.N., Ms. Fr. 14666, f° 11 v°. 1692 Muhtırası.
- 267 Giovanni BOTERO, *Relationi universali*, 1599, s. 68.
- 268 *Ibid.*
- 269 BOIGNE Kontesi, *Mémoires*, 1971, I, s. 305.
- 270 Jacques HEERS, *Gênes au XVe siècle*, 1961, s. 532.
- 271 Jérôme de LA LANDE, *Voyage d'un Français en Italie...*, 1769, VIII, s. 492-493.
- 272 *Voyage inédit du comte d'ESPINCHAL*, Clermont-Ferrand kitaplığı, 1789.
- 273 *Ibid.*
- 274 *Ibid.*
- 275 Vito VITALE, *Breviario della storia di Genova*, 1955, I, s. 148.
- 276 *Ibid.*, s. 163.
- 277 *Médit.*, I, s. 357, not 2.
- 278 V. VITALE, *age*, I, s. 346.
- 279 *Ibid.*, s. 349.
- 280 *Ibid.*, s. 421.
- 281 Hannelore GRONEUER, art. cit., s. 218-260.
- 282 *Ibid.*
- 283 A.N., K 1355, 21 Mayıs 1684.
- 284 A.N., A.E., B¹ 529, 12 Nisan 1710.
- 285 B.N., Ms. Fr., 16073, f° 371.
- 286 Giuseppe FELLONI, *Gli Investimenti finanziari genovesi in Europa tra il Seicento e la Restaurazione*, 1971, s. 345.
- 287 Fernand BRAUDEL, "Endet das 'Jahrhundert der Genuesen' im Jahre 1627?", in: *Mélanges Wilhelm Abel*, s. 455.
- 288 Roberto S. LOPEZ, *Studi sull' economia genovese nel Medio Evo*, 1936, s. 142 vd.
- 289 Roberto S. LOPEZ, yayınlanmamış eski bir konferansta, bilinen sözleri.
- 290 *Médit.*, I, s. 313.
- 291 Carmelo TRASSELLI'nin çoğu zaman savunduğu tez.
- 292 V. VITALE, *age*, (not 275)'e bkz.
- 293 R. S. LOPEZ, *Genova marinara del Duecento: Benedetto Zaccaria, ammiraglio e mercante*, 1933, s. 154.
- 294 Carmelo TRASSELLI, "Genovesi in Sicilia", in: *Atti della Società ligure di storia patria*, IX (LXXXIII), fasc. II, s. 158.
- 295 *Ibid.*, s. 155-178.
- 296 *Ibid.*, ve sözel açıklamaları.
- 297 *Ibid.*
- 298 Carmelo TRASSELLI, "Sumario duma historia do açucar siciliano", in: *Do Tempo e da Historia*, II, 1968, s. 65-69.
- 299 Bkz. *supra*, II, s. 370-371.
- 300 Geronimo de UZTÁRIZ, *Théorie et pratique du commerce et de la marine*, 1753, s. 52.
- 301 Renée DOEHAERD, *Les Relations commerciales entre Gênes, la Belgique et l'Outremont*, 1941, I, s. 89.
- 302 R. RICARD, art. cit. (not 205).

- 303 Ramón CARANDE, "Sevilla fortaleza y mercado", in: *Anuario de historia del derecho español*, II, 1925, s. 33, 55 vd.
- 304 Virginia RAU, "A Family of Italian Merchants in Portugal in the XVth century: the Lomellini", in: *Studi in onore di Armando Saporì*, s. 717-726.
- 305 André-E. SAYOUS, "Le rôle des Génois lors des premiers mouvements réguliers d'affaires entre l'Espagne et le Nouveau Monde", in: *C. r. de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 1930.
- 306 Felipe RUIZ MARTIN, *Lettres Marchandes...*, p. XXXIX.
- 307 *Ibid.*
- 308 *Médit.*, I, s. 310.
- 309 F. BRAUDEL, "Les emprunts de Charles Quint sur la place d'Anvers", *art. cit.*, s. 192.
- 310 R. CARANDE, *art. cit.*
- 311 Henri LAPEYRE, *Simón Ruiz et les asientos de Philippe II*, 1953, s. 14 vd.
- 312 *Médit.*, I, s. 315.
- 313 Felipe RUIZ MARTIN, *Lettres marchandes...*, p. XXXVIII.
- 314 Giorgio DORIA, "Un quadriennio critico: 1575-1578. Contrasti e nuovi orientamenti nella società genovese nel quadro della crisi finanziaria spagnola", in: *Mélanges Franco Borlandi*, 1977, s. 382.
- 315 Communication de Giorgio DORIA, daktil., Madrid kollokyumu, 1977.
- 316 *L'Economie mondiale et les frappes monétaires en France 1493-1680*, 1956, s. 13 vd.
- 317 Felipe RUIZ MARTIN, *Lettres marchandes...*, s. XLIV.
- 318 *Ibid.*, s. XXXII.
- 319 *Ibid.*, s. XXX-XXXI.
- 320 *Médit.*, I, s. 457.
- 321 Bu ferman, Granada has'ının yerine geçen altın ekü escudo'yu ihdas etmiştir. Cf. *Médit.*, I, s. 429 ve not 5.
- 322 Henri PIRENNE, *Histoire de Belgique*, IV, 1927, s. 78.
- 323 *Médit.*, I, s. 458-461.
- 324 *Ibid.*, I, s. 463, 464; Felipe RUIZ MARTIN, *El Siglo de los Genoveses*.
- 325 Fernand BRAUDEL, "La vita economica di Venezia nel secolo XVI", in: *La civiltà veneziana del Rinascimento*, s. 101.
- 326 F. BRAUDEL, *ibid.*
- 327 *Médit.*, I, s. 295 ve not 1, ve s. 457 ve not 1.
- 328 Bkz. *supra*, bl. i, not 48.
- 329 F. BRAUDEL, "Endet das 'Jahrhundert..."", *art. cit.*, s. 455-468.
- 330 A. E. FEAVEAREY, *The Pound Sterling*, 1931, s. 82-83.
- 331 A. E., M. ve D. Hollande, 122, f° 248 (mémoire d'Aitzema, 1647).
- 332 José-Gentil DA SILVA, *Banque et crédit en Italie au XVIIe siècle*, 1969, I, s. 171.
- 333 F. BRAUDEL, "Endet das 'Jahrhundert..."", *art. cit.*, s. 461.
- 334 Michel MORINEAU, "Gazettes hollandaises et trésors américains", in: *Anuario de Historia económica y social*, 1969, s. 289-361.
- 335 J. de LA LANDE, *Voyage en Italie...*, age, IX, s. 362.
- 336 *Ibid.*, IX, s. 367.
- 337 Gli Investimenti finanziari genovesi in Europa tra il Seicento e la Restaurazione, 1971.
- 338 *Ibid.*, s. 472.
- 339 *Ibid.*, s. 168, not 30.
- 340 *Ibid.*, s. 249.
- 341 *Ibid.*, s. 392, 429, 453.
- 342 B.N., Ms. Fr. 14671, f° 17, 6 Mart 1743.
- 343 G. FELLONI, age, s. 477.
- 344 Çünkü Cenova Protestan tüccarların kentine yerleşmelerini kabul etmektedir.
- 345 Carmelo TRASELLI'nin tezine göre.
- 346 José-Gentil DA SILVA, age, s. 55-56.

3. Bölüm Notları

- Hollanda kelimesi, kötü adete göre, bu bölümün tümünde çoğu zaman Birleşik Eyaletler'in tümü için kullanılacaktır.
- Violet BARBOUR, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, 1963, s. 13.
- Bkz. *supra*, s. 130 vd.
- Richard TILDEN RAPP, "The Unmaking of the Mediterranean Trade...", in: *Journal of Economic History*, Eylül 1975.
- G. de UZTÁRIZ, age, s. 97. Birleşik Eyaletler'in yüzölçümünün 34.000 km² kadar olduğunu hatırlatalım.
- (*Euvres complètes*, I, s. 455. Josiah TUCKER (1712-1799), Turgot'nun eserini çevirdiği İngiliz iktisatçı. *Les Questions importantes sur le commerce*).
- A.N., K 1349, 132, f° 20.
- The Complete English Tradesman...*, 1745, II, s. 260. "iyi bir yazara göre" demek ama hangi yazar olduğunu söylememektedir.
- A.N., Marine, B⁷, 463, f° 30.
- G. de UZTÁRIZ, age, s. 98.
- Jean-Baptiste d'ARGENS, *Lettres juives*, 1738, III, s. 192.
- Jacques ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les Intérêts des nations de l'Europe dévoloppés relativement au commerce*, 1766, I, s. 44.
- Jean-Nicolas de PARIVAL, *Les Délices de la Hollande*, 1662, s. 10.
- A.E.M. ve D. 72, Hollanda, Kasım 1755.
- L. GUICCIARDINI, age, s. 288.

- 16 GAUDARD DE CHAVANNES, *Voyage de Genève à Londres*, 1760, sahife numarasız.
- 17 *Viaje fuera de España*, 1947, s. 1852.
- 18 C. R. BOXER, *The Dutch Seaborne Empire*, 1969, s. 7.
- 19 J.-N. de PARIVAL, *age*, s. 76.
- 20 *Ibid.*, s. 56.
- 21 *Ibid.*, s. 82.
- 22 *Ibid.*, s. 13.
- 23 *Ibid.*, s. 26.
- 24 *Ibid.*, s. 12.
- 25 "The Role of the Rural Sector in the Development of the Dutch Economy, 1500-1700", in: *Journal of Economic History*, Mart 1971, s. 267.
- 26 Jean-Claude FLACHAT, *Observations sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe, de l'Asie, de l'Afrique et des Indes orientales*, 1766, II, s. 351.
- 27 Charles WILSON, *England's Apprenticeship 1603-1763*, 1965, 3. yay. 1967, s. 71; *La République hollandaise des Provinces-Unies*, 1968, s. 31; Immanuel WALLERSTEIN, *The Modern World System*, II. bl. II.
- 28 Barry SUPPLE, *Commercial Crisis and Change in England 1600-1642*, 1959, s. 34.
- 29 Jean-Claude BOYER, "Le capitalisme hollandais et l'organisation de l'espace dans les Provinces-Unies". *Colloque franco-hollandais*, 1976, s. 4.
- 30 J.-N. de PARIVAL, *age*, s. 83.
- 31 Jan de VRIES, "An Inquiry into the Behavior of wages in the Dutch Republic and the Southern Netherlands, 1500-1800", s. 13.
- 32 Pieter de LA COURT, *Mémoires de Jean de Witt*, 1709, s. 43-44.
- 33 *Age*, s. 216.
- 34 Abbé SCAGLIA, in Hubert G. R. READE, *Sidelights on the Thirty Years' War*, Londra, 1924, III, s. 34, Zikr. John U. NEF, *La Guerre et le progrès humain*, 1954, s. 29-30.
- 35 IVO SCHÖFFER, "Did Holland's Golden Age coincide with a Period of Crisis?", in: *Acta historiae neerlandica*, 1966, s. 92.
- 36 *Journal de Verdun*, Kasım 1751, s. 391.
- 37 A.N., KK 879, 123 et 123 bis, n° 18, f° 39.
- 38 J. L. PRICE, *The Dutch Republic during the 17th Century*, 1974, s. 58 vd.
- 39 P. de LA COURT, *age*, s. 28.
- 40 J.-N. de PARIVAL, *age*, s. 104.
- 41 Johann BECKMANN, *Beiträge zur Ökonomie... 1779-1784*, II, s. 549.
- 42 *Age*, s. 37.
- 43 A. N., A.E., B¹ 619, 6 Mart 1670.
- 44 J. SAVARY, *age*, I, s. 84.
- 45 J.-B. d'ARGENS, *age*, III, s. 194.
- 46 *Le Guide d'Amsterdam*, 1701, s. 2 ve 81.
- 47 *Ibid.*, s. 82-83.
- 48 *Gazette d'Amsterdam*, 1669, 14, 21, 28 Şubat ve 18 Haziran.
- 49 *Le Guide d'Amsterdam*, *age*, s. 1.
- 50 J. ACCARIAS DE SÉRIENNE, *age*, I, s. 173.
- 51 J. L. PRICE, *age*, s. 33.
- 52 J.-N. de PARIVAL, *age*, s. 41.
- 53 W. TEMPLE, *Observations upon the Provinces of the United Netherlands*, 1720, s. 59.
- 54 *Le Guide d'Amsterdam*, 1701, s. 1-2.
- 55 G. V. MENTINK ve A. M. VAN DER WOUDE, *De demografische ontwikkeling te Rotterdam en Coll in de 17^e en 18^e eeuw*, 1965.
- 56 J.-N. de PARIVAL, *age*, s. 33.
- 57 Friedrich LÜTGE, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, 1967, s. 285. IVO SCHÖFFER, in: *Handbuch der europäischen Geschichte*, ed. p Theodor SCHIEDER, IV, 1968, s. 638. *Hannekemaaijer* Hollanda dilinde taşeron anlamındadır. *poepen* et *moffen* samimi ve mecazi tarzda Almanları belirtmektedir.
- 58 A.N., Marine, B⁷, 463, f° 39 (1697).
- 59 Alman Yahudilerinden daha kalabalık olan Sefaradlar, her şeyden önce Ouwerkerque'de (*Le Guide d'Amsterdam*, s. 38; ayrıca bkz. Violet BARBOUR'un bibliyografyası, s. 25, n. 42) ayrı mezarlıkları olan Portekizlilerdir. Portekiz Yahudileri hk. bkz. E. M. KOEN, "Notarial Records relating to the Portuguese Jews in Amsterdam up to 1639", in: *Studia Rosenthaliana*, Ocak 1973, s. 116-127.
- 60 *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, 1911, s. 18; *Médit.*, I, s. 467 vd.
- 61 *Médit.*, I, s. 567 vd.
- 62 Ernst SCHULIN, *Handelsstaat England*, 1969, s. 195.
- 63 Bkz. *supra*, II, s. 134.
- 64 Léon VAN DER ESSEN, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur général des Pays-Bas, 1545-1592*, IV, 1935, s. 123.
- 65 C. R. BOXER, *age*, s. 19, not 5.
- 66 *Voyage en Hollande*, in: *Œuvres complètes*, 1969, XI, s. 336, Zikr. C. MANCERON, *age*, s. 468.
- 67 J.-N. de PARIVAL, *age*, s. 36.
- 68 J. ALCALA ZAMORA Y QUEIPO DE LLANO, *España, Flandes y el Mar del Norte (1618-1639). La última ofensiva europea de los Austrias madrileños*, 1975, s. 58.
- 69 W. TEMPLE, *age*, s. 26.
- 70 J.-N. de PARIVAL, *age*, s. 19.
- 71 A.N., K 1349, 132, f° 162 v° sq. (1699).
- 72 A.N., M 662, dos. 5, f° 15 v°.
- 73 A.N., K 1349, 132, f° 168.

- 74 Jacques ACCARIAS DE SÉRIENNE, *La Richesse de la Hollande*, 1778, I, s. 68.
- 75 A.E., C.P. Hollande, 94 f° 59.
- 76 J. ACCARIAS DE SÉRIENNE, *age*, I, s. 69.
- 77 Sonunda büyük tüccarlara tahsis edilmiştir, A.N., M 662, dos. 5, f° 13 v°.
- 78 A.N., K 1349, 132, f° 174 ve 174 v°.
- 79 Acaba yanlışlıkla yapılan bir ihmalden ötürü mü bize zeytinyağdan söz etmemiştir?
- 80 A.N., A.E., B¹, 624.
- 81 J. ACCARIAS DE SÉRIENNE, *age*, I, s. 255.
- 82 *Ibid.*, II, s. 54.
- 83 C. WILSON, *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century*, 1941, s. 3.
- 84 P. de LA COURT, *age*, s. 28.
- 85 Zikr. C. WILSON, *Profit and Power. A Study of England and the Dutch Wars*, 1941, s. 3.
- 86 I. de PINTO, *age*, s. 263.
- 87 Jacques ACCARIAS DE SÉRIENNE, *La Richesse de l'Angleterre*, 1771, s. 42 ve 44.
- 88 J.-B. d'ARGENS, *age*, III, s. 193.
- 89 A.N., A.E., B¹, 619, Pomponne'un mektubu, La Haye 16 Mayıs 1669. Colbert'in sözünü ettiği 20.000 gemi bal gibi abartmadır. 1639'da donanma mevcudu 2300-2500 birim kadardır, artı 2000 büyük ringa kayığı vardır. Bkz. J. C. Price, *age*, s. 43. Bizim tahminimiz (600.000 ton) aşağıdaki kaynaktakiyle uyusmaktadır. W. VOGEL, "Zur Grösse der Europäischen Handelsflotten...", in: *Forschungen und Versuche zur Geschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, 1915, s. 319.
- 90 W. TEMPLE, *age*, s. 47.
- 91 J.-B. TAVERNIER, *Les Six Voyages...*, 1676, II, s. 266.
- 92 A.N., Marine, B⁷, 463, f° 45, 1697.
- 93 A.N., M 785, dos. 4, f° 68-69.
- 94 *Ibid.*
- 95 Gemi direği yüklemek için govdenin arkası açılmıştır.
- 96 *Le Guide d'Amsterdam*, 1701, s. 81.
- 97 Archives de Malte, 65-26.
- 98 L. DERMIGNY, *Le Commerce à Canton...*, *age*, s. 161, not 4.
- 99 A.N., G⁷, 1695, f° 52, 15 Şubat 1710.
- 100 Bu sefer hk. cf. Isaac DUMONT DE BOSTAQUET, *Mémoires*, 1968.
- 101 A.N., K 1349, n° 132, f° 130.
- 102 Moskova, A.E.A., 50/6, 537, 1, 12/23 Ocak 1787.
- 103 "Dutch Capitalism and the European World economy", in: *Colloque franco-hollandais*, 1976, s. 1.
- 104 "Les interdépendances économiques dans le champ d'action européen des Hollandais (xvie-xviiie siècles)", in: *Colloque franco-hollandais*, 1976, s. 76.
- 105 Francisco de SOUSA COUTINHO, *Correspondencia diplomatica... durante a sua empaixada en Holanda*, 1920-1926, II, 227, 2 Ocak 1648: "que como he de tantas cabeças e de tantos juiços diferentes, poucas vezes se acordão todos inda pera aquillo que milhor lhes está".
- 106 A. R. J. TURGOT, *age*, I, s. 373.
- 107 Yani üst bir denetim uygulayan.
- 108 A.N., K 1349, f° 11.
- 109 W. TEMPLE, Zikr. C. BOXER, *The Dutch Seaborne Empire*, *age*, s. 13.
- 110 A.N., K 1349 f° 35 v°. Hollanda, Birleşik Eyaletler katkılarının % 58'ini tek başına sağlamaktadır.
- 111 I. SCHÖFFER, in: *Handbuch...*, *age*, s. 654.
- 112 C. PROISY D'EPPE, *Dictionnaire des girouettes ou nos contemporains d'après eux-mêmes*, 1815.
- 113 "The Low Countries", in: *The New Cambridge Modern History*, IV, 1970, s. 365.
- 114 K. D. H. HALEY, *The Dutch in the 17th Century*, 1972, s. 83.
- 115 A.N., K 1349, f° 7 ve 7 v°.
- 116 B.M. VLEKKE, *Evolution of the Dutch Nation*, 1945, s. 162-166, Zikr. C. R. BOXER, *age*, s. 11, not 4.
- 117 Kalafat'tan, kalafatçı, bir hiç olan insan.
- 118 Ayırım ve ağırbaşlılıkla (LITTRE).
- 119 J.-N. de PARIVAL, *age*, s. 21.
- 120 *Le Guide d'Amsterdam*, *age*, s. 21.
- 121 *Age*, s. 39.
- 122 I. de PINTO, *age*, s. 334-335.
- 123 J. L. PRICE, *age*, s. 220.
- 124 *Ibid.*, s. 224.
- 125 A.N., K 849, f° 34.
- 126 Marcel MARION, *dictionnaire des institutions de la France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1923, s. 521.
- 127 Alçak Ülkelerde patates ekiminin erkenliği hk., bkz. Chr. VANDEN-BROEKE, "Cultivation and Consumption of the Potato in the 17th and 18th Century", in: *Acta historiae neerlandica*, V, 1971, s. 15-40.
- 128 A.N., K 849, n° 18, f° 20.
- 129 I. de PINTO, *age*, s. 152.
- 130 J.-N. de PARIVAL, *age*, s. 41.
- 131 A.N., K 1349, 132, f° 215.
- 132 A.N., K 849, f° 17-18.
- 133 *Ibid.*
- 134 *Ibid.*
- 135 I. de PINTO, *age*, s. 147.
- 136 *Journal du commerce*, Ocak 1759.
- 137 Varşova, Merkez Arşivleri, Radzivil fonları, 18 Ağustos 1744.
- 138 I. de PINTO, *age*, s. 94.
- 139 Oyun terimi. Mecazi anlamda "Paroli yapmak" artırmak, aşmak anlamına gelmektedir.

- 140 J. de VRIES, "An Inquiry into the Behavior of Wages...", art. cit., s. 13.
- 141 Jules MICHELET, *Histoire de France*, XIV, 1877, s. 2.
- 142 A.E., C.P. Hollanda, 35, f° 267 v°, 15 Mayıs 1646.
- 143 Hollanda Doğu Hindler Kumpanyasının amblemi.
- 144 A.N., K 1349, 50 v°.
- 145 *Ibid.*
- 146 Age, s. 53.
- 147 A.E., C.P. Hollanda, 46 f° 309.
- 148 V.O.C.'nin 17 müdürü.
- 149 C. BOXER, age, s. 46, Zikr. G. PAPAGNO, art. cit., s. 88-89; Bkz. *infra*, not 271.
- 150 A.N., M 785, dos. 4, f°s 16-17.
- 151 J. G. VAN DILLEN, "Isaac Le Maire et le commerce des Indes orientales", in: *Revue d'histoire moderne*, 1935, s. 121-137.
- 152 A.N., A.E., B¹, 619, 18 Haz. 1665.
- 153 J. DU MONT, *Corps universel diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traités...*, 1726, IV, s. 274.
- 154 José Gentil DA SILVA, "Trafics du Nord, marchés du 'Mezzogorno', finances génoises: recherches et documents sur la conjoncture à la fin du xvie siècle", in: *Revue du Nord*, Nis.-Haz. 1959, s. 146.
- 155 I. WALLERSTEIN, *The Modern World System*, age, I, s. 211; P. JEANNIN, art. cit., s. 10.
- 156 Moeder sütanası anlamında.
- 157 Zikr. I. WALLERSTEIN, age, s. 198-199.
- 158 *Médit.*, I, s. 128; V. VAZQUEZ DE PRADA, *Lettres marchandes d'Anvers*, 1960, I, s. 48.
- 159 U. G. DA SILVA, *Banque et crédit en Italie...*, I, s. 593, not 183.
- 160 *Ibid.*
- 161 Germaine TILLION, *Les Ennemis complémentaires*, 1960.
- 162 A. Grenfeld PRICE, *The Western Invasions of the Pacific and its Continents*, 1963, s. 29.
- 163 Simancas, E°-569, f° 84 (s.d.); Virginia RAU, "Rumos e vicissitudes do comércio do sal português nos séculos xiv à xviii", in: *Revista da Faculdade de Letras* (Lisbon), 1963, n° 7, s. 5-27.
- 164 Felipe RUIZ MARTIN, yayınlanmamış eserinde.
- 165 *Médit.*, I, s. 535.
- 166 *Médit.*, I, s. 574.
- 167 *Médit.*, I, s. 575; Jean-Pierre BERTHE, "Les Flamands à Séville au xvie siècle", in: *Fremde Kaufleute auf der iberischen Halbinsel*, yay. H. KELLENBENZ, 1970, s. 243.
- 168 Jacob VAN KLAVEREN, *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens im 16. und 17. Jahrhundert*, 1960; *Médit.*, I, s. 573 vd.
- 169 J. VAN KLAVEREN, age, s. 116-117.
- 170 A.N., K 1349, n° 133. Alçak Ülkeler eyaletine ilişkin muhtura, f°s 3 ve 4; H. PIRENNE, age, 1973, III, s. 60.
- 171 "Gazettes hollandaises et trésors américains", in: *Anuario de Historia económica y social*, 1969, s. 289-361.
- 172 Earl J. HAMILTON, art. cit., in: *Economic History*, 1931, s. 182 vd.
- 173 *Médit.*, I, s. 463.
- 174 *Médit.*, I, 577-578.
- 175 *Novigatio ac itinerarium Johannis Hugonis Linscotani in Orientalem sive Lusitanorum Indiam...*, 1599.
- 176 Abbé PRÉVOST, age, VIII, s. 75.
- 177 *Ibid.*
- 178 W. H. MORELAND, *From Akbar to Aurangzeb*, 1922, s. 144'deki iyi saptamalar.
- 179 Simancas, Estado Flandes 619, 1601.
- 180 Abbé PRÉVOST, age, VIII, s. 75-76.
- 181 A.N., K 1349.
- 182 W. H. MORELAND, age, s. 19, not 1.
- 183 A.N., K 1349, f° 36.
- 184 R. DAVIES, age, s. 185.
- 185 A.d.S. Cenova, Spagna, 15.
- 186 C.S.P. East Indies, s. 205, Cottington'tan Salisbury'ye, 18 Şubat 1610.
- 187 L. DERMIGNY, age, I, s. 107.
- 188 *Ibid.*, s. 106.
- 189 David MACPHERSON, *Annals of Commerce*, 1805, II, s. 233.
- 190 L. DERMIGNY, age, I, s. 105, not 1.
- 191 A.N., Marine, B⁷, 463, f° 145; J. SAVARY, age, V. kol. 1196.
- 192 A.N., K 1349, f° 44.
- 193 C. G. F. SIMKIN, *The Traditional Trade of Asia*, 1968, s. 188.
- 194 W. H. MORELAND, age, s. 63.
- 195 C. G. F. SIMKIN, age, s. 225.
- 196 C. R. BOXER, age, s. 143.
- 197 *Ibid.*, s. 196.
- 198 W. H. MORELAND, age, s. 32.
- 199 *Ibid.*, s. 38.
- 200 C. G. F. SIMKIN, age, s. 199 vd.; A.N., K 1349.
- 201 Constantin RENNEVILLE, *Voyage de S. van Rechteren...*, 1703, II, s. 256.
- 202 D. MACPHERSON, age, II, s. 466.
- 203 Hermann KELLENBENZ, "Ferdinand Cron", in: *Lebensbilder aus dem Bayerischen Schwaben*, 9, s. 194-210.
- 204 Duarte GÓMES SOLIS, *Mémoires inédits de...* (1621) yay. Bourdon, 1955, s. 1; J. CUVELLIER, L. JADIN, *L'Ancien Congo d'après les archives romaines, 1518-1640*, 1954, s. 499, 10 Nisan 1632.
- 205 A.N., K 1349, 132, f° 34.

- 206 *Voyage curieux fait autour du monde par Francis Drach, admiral d'Angleterre*, 1641, yay. F. de LOUVENCOURT, 1859, s. 306-307.
- 207 *Médit.*, I, s. 277 ve 279.
- 208 Nifak suçlamasıyla tutuklanan ve uyduruk bir mahkemeden sonra idam edilen İngilizlerin "katliamı" sırasında. W. H. MORELAND, *age*, s. 23.
- 209 Abbé RAYNAL, *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, 1775, III, s. 21.
- 210 C. RENEVILLE, *age*, s. 64.
- 211 Kristof GLAMANN, *Dutch asiatic Trade, 1620-1740*, 1958, s. 68.
- 212 *Ibid.*, s. 168.
- 213 W. H. MORELAND, *age*, s. 64.
- 214 K. GLAMANN, *age*, s. 58.
- 215 A. LIOUBLINSKAIA, *Lettres et mémoires adressés au chancelier P. Séguier, 1633-1649*, 1966, Champigny'nin mektubu, Aix, Ekim 1647, s. 3221-322.
- 216 F. de SOUSA COUTINHO, *age*, II, s. 313. Ni za markisine mektup, 17 Şubat 1648.
- 217 K. GLAMANN, *age*, s. 120.
- 218 *Ibid.*, s. 131.
- 219 A.N., *Marine*, B⁷, 463, f° 253, 1687 tarihli rapor.
- 220 *Ibid.*
- 221 K. GLAMANN, *age*, s. 91-92.
- 222 A.N., *Marine*, B⁷, 463, f°s 158-160.
- 223 *Ibid.*, f°s 161 vd.
- 224 *Ibid.*
- 225 L. DERMIGNY, *age*, I, s. 281.
- 226 A.N., *Marine*, B⁷, 463, f°s 158-160.
- 227 *Ibid.*
- 228 François PYRARD DE LAVAL, *Seconde Partie du voyage... depuis l'arrivée à Goa jusqu'à son retour en France*, 1615, II, s. 353.
- 229 Abbé PRÉVOST, *age*, VIII, s. 126-129.
- 230 Veya "fazla karabiberi denize" dökerek (Ernst Ludwig CARL, *Traité de la richesse des princes et de leurs États et des moyens simples et naturels pour y parvenir*, 1722-1723, s. 236).
- 231 C. RENNEVILLE, *age*, V, s. 124.
- 232 A.N., *Marine*, B⁷, 463, 251-252.
- 233 C. G. F. SIMKIN, *age*, s. 197.
- 234 W. H. MORELAND, *age*, s. 77.
- 235 C. G. F. SIMKIN, *age*, s. 197.
- 236 K. GLAMANN, *age*, s. 19 ve 207.
- 237 *Ibid.*, s. 166.
- 238 *Ibid.*, s. 265.
- 239 *Ibid.*, s. 231.
- 240 L. DERMIGNY, *age*, III, s. 1164.
- 241 *Age*, s. 265.
- 242 A.N., G⁷, 1697, f° 117, 21 Ağustos 1712.
- 243 G. de UZTÁRIZ, *age*, s. 103.
- 244 K. GLAMANN, *age*, s. 6; J. SAVARY, *age*, V. kol. 1606 vd.
- 245 C. G. F. SIMKIN, *age*, s. 192.
- 246 A.E., *Mémoires*, Hollande, 72, 243.
- 247 K. GLAMANN, *age*, s. 60.
- 248 Abbé PRÉVOST, *age*, IX, s. 55.
- 249 A.N., *Marine*, B⁷, 463, f° 205.
- 250 Savaş gemileri çok daha fazla mürettebata sahipti: 1605'te, Matelieg'in refakat ettiği 11 geminin Texel'den çıkarken, toplam 1.357 mürettebatı vardı, yani gemi başına ortalama 123 kişi. Bu durumda tahminimiz 8.000 (gemi başına 50) ile 16.000 (gemi başına 100) kişi arasında dalgalanabilir. C. RENNEVILLE, *age*, III, s. 205.
- 251 A.N., *Marine*, B⁷, 463, f° 205.
- 252 J.-P. RICARD, *age*, s. 376.
- 253 *Essai politique sur le commerce*, 1735, s. 51.
- 254 Moskova, A.E.A., 50/6.
- 255 yön. IVO SCHÖFFER.
- 256 C. G. F. SIMKIN, *age*, s. 182.
- 257 J. SAVARY, *age*, V. kol 1610-1612.
- 258 A.N., A.E., B¹, 619, La Haye, 25 Haz. 1670.
- 259 J. SAVARY, *age*, I, kol. 25 ve V, kol. 1612.
- 260 K. GLAMANN, *age*, s. 244 vd.
- 261 *Ibid.*, s. 252 vd.
- 262 *Ibid.*, s. 248.
- 263 Moskova, A.E.A., 50/6, 539, 57, Amsterdam, 25 Tem.-5 Ağus. 1788.
- 264 *Age*, s. 249.
- 265 *Ibid.*, s. 265.
- 266 *Ibid.*, s. 229-231.
- 267 *Age*, I, s. 465.
- 268 C. BOXER, *The Dutch Seaborne*, *age*, s. 52; *Six Voyages...* 1681, II, s. 420.
- 269 W. H. MORELAND, *age*, s. 315.
- 270 A.N., *Marine*, B⁷, 463, f°s 245 ve 257-258.
- 271 Giuseppe PAPAGNO, "Struttura e istituzioni nell' espansione coloniale: Portogallo e Olanda", in: *Dall' Età preindustriale all'età del capitalismo*, s. G. L. BASINI, 1977, s. 89.
- 272 Francesco CARLETTI, *Ragionamenti del mio viaggio in torno al mondo*, 1985, s. 213 vd.
- 273 K. GLAMANN, *age*, s. 33 vd.
- 274 *Ibid.*, s. 34. Cornelis Bicker 1622'de, Batı Hind Kumpanyasında *bewindhebber*'dir, erkek kardeşi Jacob ise ayın görevi Doğu Hind kumpanyasında yapmaktadır.
- 275 *Ibid.*, s. 35-36.
- 276 W. H. MORELAND, *age*, s. 61.
- 277 *Grande Enciclopedia portuguesa brasileira*, III, kelimesi "Baía".
- 278 R. HENNIG, *age*, s. 8; Victor von KLARWILL, *The Fugger News Letters*, 1924-1926, I, s. 248.
- 279 Verilen ayrıcalık anlamında.
- 280 A.N., K 1349, 132, f° 107 v°.

- 281 A.d.S. Floransa, Cenova, mektuplaşma, V, 32.
 282 J. ACCARIAS DE SÉRIÖNNE, *Richesse de la Hollande*, age, s. 155.
 283 J. CUVELIER, L. JADIN, age, s. 501-502.
 284 K. GLAMANN, age, s. 155.
 285 Cf. *supra*, s. 45-46.
 286 British Museum, Sloane, 1572, f° 65.
 287 A.N., K 1349, 132, f° 117 v°.
 288 J. DU MONT, age, VI, s. 215.
 289 Labrousse, Fransızcaya *buğday* olarak çevrilmesi eglencelidir, ama tam doğru değildir.
 290 *Journal du voyage de deux jeunes Hollandais*, age, s. 377.
 291 A.N., Marine, B⁷, 463, f° 216-217.
 292 B.N., Ms. Portugais, 26, f° 216 ve 216 v°, Lizbon, 8 Ekim 1668.
 293 P. de LA COURT, age, s. 52.
 294 J. DU MONT, age, I, s. 15.
 295 Simancas, Estado Flandes, 2043.
 296 A.N., K 1349, 132, f° 34 v°.
 297 Archives de Malte, 6405, XVIII. yy. başı.
 298 A.N., K 1349, 132, f° 135.
 299 L. GUICCIARDINI, age, s. 108.
 300 C. WILSON, *Anglo-Dutch commerce...*, age, s. 20.
 301 1748, I, s. 339-340.
 302 *Ibid.*
 303 A.N., B¹, 619, Pomponne'un mektubu, 1669. Konrad Van Beuningen Fransa nezdinde Birleşik Eyaletler elçisi.
 304 *Ibid.*, D'Estrades, La Haye 5 Şubat 1665.
 305 D. DEFOE, *A Plan of the English Commerce*, 1728, s. 192.
 306 LE POTTIER DE LA HESTROY, A.N., G°, 1687 (1703), f° 67.
 307 A.N., B¹, 619, 27 Haz. 1669.
 308 *Ibid.*, 30 Ekim 1670.
 309 J.-F. MELON, age, s. 237.
 310 *Ibid.*, s. 238.
 311 *Ibid.*, s. 239.
 312 Cari para anlamında.
 313 Moskova, A.E.A., 50/6, 490, 17 Nisan 1773.
 314 J. ACCARIAS DE SÉRIÖNNE, *Les Intérêts des nations...*, age, II, s. 200.
 315 J. SAVARY, age, I, kol. 331 sq.; J. ACCARIAS DE SÉRIÖNNE, age, I, s. 278.
 316 J. ACCARIAS DE SÉRIÖNNE, age, II, s. 278.
 317 *Ibid.*, II, s. 321.
 318 *Ibid.*, I, s. 226.
 319 *Ibid.*
 320 A.N., A.E., B¹, 165, 13 Şubat 1783.
 321 J. ACCARIAS DE SÉRIÖNNE, age, I, s. 278.
 322 *Ibid.*
 323 *Ibid.*
 324 Manias, Bubbles, Panics and Crashes and the Lender of Last Resort, daktil., ch. ii, s. 1 vd.
 325 J. SAVARY, age, I, kol. 8.
 326 Aktarım anlamında ulaşım.
 327 J. ACCARIAS DE SÉRIÖNNE, age, II, s. 314-315.
 328 Çekilme kelimesi, vazgeçme anlamında alınmıştır.
 329 Giulio MANDICH, *Le Pacte de Ricorsa et le marché étranger des changes*, 1953.
 330 C. WILSON, *Anglo-Dutch Commerce...*, age, s. 167.
 331 J. ACCARIAS DE SÉRIÖNNE, age, I, s. 226.
 332 *Ibid.*, II, s. 210.
 333 *Ibid.*, s. 397.
 334 İlk önce VII. Henry döneminde 1489'da sterling liraya eşit değerde basılan İngiliz altın parası.
 335 A.d.S. Napoli, Affari Esteri, 804.
 336 Polişe olarak ödemektense dışarı göndermenin daha avantajlı olduğu altın rayici. (R. BARRAINE, *Nouveau Dictionnaire de droit et de sciences économiques*, 1974, s. 234).
 337 A.N., Marine, B⁷, 438, Amsterdam, 13, 26 Aralık 1774.
 338 In: *L'Express*, 28 Ocak 1974.
 339 J. ACCARIAS DE SÉRIÖNNE, age, II, s. 201.
 340 A.N., Marine B⁷ 439, f° 6, Amsterdam 17 Mart 1774, Maillet du Clairon'un mektubu.
 341 F. RUIZ MARTIN, *Lettres marchandes...*, s. xxxix.
 342 *Mémoires*, II, s. 44.
 343 Eric J. HOBBSBAWM, *The Age of Revolution*, s. 44-45.
 344 C. WILSON, *Anglo-Dutch Commerce...*, age, s. 88-89.
 345 Tahvil burada kağıdın o andaki değeri anlamındadır.
 346 A.E., C.P. Hollande, 513, f° 360, La Haye 9 Mart 1764.
 347 Moskova, A.E.A., 480, 50/6.
 348 Moskova, A.E.A., 12/23, Mart 1784, 50/6, 522, f° 21 v°. Prim terimine dikkat ediniz. Fransızca bir metin (A.E., C.P. Hollande, 577, f° 358. 12 Aralık 1788) Sadece "kâr" dan söz etmektedir. Bu kâr 3 milyon florinlik bir Rus borçlanmasına ilişkin olarak 120.000 florin, yani % 4'tür.
 349 Bkz. *supra*, s. 86 vd.
 350 Moskova, A.E.A., 480, 50/6, f° 13, Amsterdam, 2-13 Nisan 1770.
 351 *Ibid.*, f° 6, Amsterdam, 29 Mart-9 Nisan 1770.
 352 Moskova, A.E.A., 472, 50/6, f° 3 v°-4, Amsterdam. 18-29 Mart 1763, ve 25 Mart-5 Nisan 1763.
 353 Moskova, A.E.A., 539, 50/6, 62 v°, 26 Ağustos 1788.
 354 A.E., C.P., 578, f° 326, 2 Haziran 1789.
 355 *Ibid.*, 579, f° 3, 3 Temmuz 1789.
 356 *Ibid.*, f° 100 v° vd., 18 Ağustos 1789.

- 357 İsveç 448.000 km², Norrland 261.500 km². Güney İsveç 136.500 km².
- 358 Maurive ZIMMERMAN, *États scandinaves, régions polaires boréales*, in: P. VIDAL DE LA BLACHE, L. GALLOIS, *Géographie universelle*, III, 1933, s. 143.
- 359 Bunlar K. Bücher'in iyi bilinen ayrımlarıdır: ev ekonomisi, kent ekonomisi, ülke ekonomisi.
- 360 Bkz. *Supra*, s. 25-26.
- 361 P. DOLLINGER, *La Hanse...*, age, s. 52.
- 362 Claude NORDMANN, *Grandeur et liberté de la Suède (1660-1792)*, 1971, s. 93.
- 363 *Ibid.*, s. 17.
- 364 Toplam olarak, eğer yalnızca karalar hesaba katılacak olursa, km²'ye 3 kişiden fazla değil.
- 365 Age, s. 17.
- 366 Adet olduğu üzere, 1721'den önce İsveç tarihinin "şamı", sonra da XVIII. yüzyılda ise "özgürlüğü" farkedilmektedir.
- 367 *Ibid.*, s. 94.
- 368 *Ibid.*, s. 45.
- 369 P. DOLLINGER, age, s. 527-528.
- 370 V. BARBOUR, age, s. 102.
- 371 C. NORDMANN, age, s. 50.
- 372 *Ibid.*, s. 453.
- 373 Eli F. HECKSCHER ve E. F. SÖDERLUND, *The Rise of Industry*, 1953, s. 4-5.
- 374 C. NORDMANN, age, s. 243.
- 375 J. SAVARY, age, V, kol. 1673 vd.
- 376 Genelde, savaşan tarafların hesabına çalışan tarafsız bayraklı gemi.
- 377 C. NORDMANN, age, s. 63-64.
- 378 L. DERMIGNY, age, I, s. 173 vd.
- 379 "The Economic Relations between Peasants, Merchants and the State in North Eastern Europe, in the 17th and 18th Centuries", *Colloque de Bellagio*, 1976.
- 380 Bkz. *supra*, II, s. 194.
- 381 Adaletle inanan Bücher von Bauernschulden.
- 382 Pierre JEANNIN, *L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles*, 1969, s. 93.
- 383 Hemman İsveçli köylülerin irsi mülkiyetidir. Heman şekilde yazılışa A.N., K. 1349'da rastlanmaktadır.
- 384 C. NORDMANN, age, s. 15.
- 385 Maria BOGUCA, "Le marché monétaire de Gdansk et les problèmes du crédit public au cours de la première moitié du XVIIe siècle", *Prato haftası*, 1972, s. 5.
- 386 Age, V, kol. 579-580.
- 387 M. BOGUCA, *art. cit.*, s. 3.
- 388 Walter ACHILLES, "Getreidepreise und Getreidehandelsbeziehungen europäischer Räume im 16. und 17. Jahrhundert", in: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, Nisan 1959, s. 46.
- 389 Marian MALOWIST, *Croissance et régression en Europe*, 1972, s. 172.
- 390 Sven-Erik ASTRÖM, Bellago kollokyumu, 1976.
- 391 Witold KULA, *Théorie économique du système féodal*, 1970, s. 93 vd.
- 392 J. SAVARY, age, V, kol. 578.
- 393 LE POTTIER DE LA HESTROY, age, f°. 17.
- 394 Père MATHIAS DE SAINT-JEAN (alias Jean ÉON), *Le Commerce honorable...*, 1646, s. 89-90.
- 395 P. BOISSONNADE, P. CHARLIAT, *Colbert et la Compagnie de commerce du Nord (1661-1689)*, 1930, s. 31 vd.
- 396 LE POTTIER DE LA HESTROY, age, f°. 18.
- 397 A.N., A.E., B¹, 619, La Haye, 5 Eyl. 1669.
- 398 A.N., G⁷, 1695, 52.
- 399 A.N., M 662, n° 5, f° 1 v°.
- 400 *Ibid.*, f° 98.
- 401 *Ibid.*, f° 59 v°.
- 402 *Ibid.*, f° 115.
- 403 C. NORDMANN, age, s. 54-55.
- 404 LE POTTIER DE LA HESTROY, age, f°. 25.
- 405 Père MATHIAS DE SAINT-JEAN (alias Jean Éon), age, s. 30 vd., s. 87 vd.
- 406 Bkz. *supra*.
- 407 *Anglo Dutch Commerce...*, age, s. 6-7.
- 408 *Ibid.*
- 409 *Ibid.*, s. 10 ve not 5.
- 410 *A Plan of the English commerce*, 1728, s. 163.
- 411 C. WILSON, age, s. 7-10.
- 412 E. SCHULIN, age, s. 230. "All our merchants must turn Dutch factors."
- 413 C. WILSON, age, s. 16-17.
- 414 *Ibid.*, s. 11.
- 415 C. WILSON, *England's Apprenticeship...*, age, s. 322.
- 416 *La République hollandaise des Provinces-Unies*, 1968, s. 33.
- 417 Age, s. 223 vd.
- 418 Constantin RENNEVILLE, *Voiage de Paul van Caerden aux Indes orientales*, 1703, II, s. 133.
- 419 V.O.C.'nin kurulmasından önceki kumpanya.
- 420 C. RENNEVILLE, age, s. 170-173.
- 421 Jean MEYER, *Les Européens et les autres*, 1975, s. 253.
- 422 *Art. cit.*, Ağustos 1763.
- 423 C. H. E. de WIT, Zikr. J. L. PRICE, age, s. 220 ve not 9.
- 424 A.N., Marine, B⁷, 435, f° 2.
- 425 *Gazette de France*. 24 Nisan 1772.
- 426 *Ibid.*
- 427 A.N., Marine, B⁷, 434, f° 30; 435, fos 1 vd. "La faillite de la maison Clifford et fils vient d'être suivie de deux ou trois autres moins considérables, mais qui ne laissent pas d'augmenter les craintes et de faire perdre absolument la confiance."

- 428 Moskova, A.E.A., 50/6, 506, f° 49.
- 429 Ch. Carrière, M. Courdurié, *age*, I, s. 85'te da-
ha önce farkedilmiş olan zıtlık: "tarımsal devre,
büyük uluslararası limanın (Marsilya) faa-
liyetine tam uyamamaktadır.
- 430 *Anglo-Dutch Commerce...*, *age*, s. 176.
- 431 J. ACCARIAS DE SÉRIENNE, *Les Intérêts de
l'Europe...*, *age*, II, s. 205.
- 432 M. G. BUIST, *At Spes non fracta. Hope and Co,
1770-1815*, 1974, s. 12-13.
- 433 M. TORCIA, *Sbozzo del commercio di Amster-
dam*, 1782, s. 9.
- 434 A.E., C.P. Hollanda, 513, f° 64 v°.
- 435 C. WILSON, *age*, s. 168.
- 436 M. TORCIA, *age*, s. 9.
- 437 A.d.S. Venedik, Inghilterra 119, f° 92, 92 v°.
- 438 C. WILSON, *age*, s. 167-168.
- 439 *Gazette de France*, 584, Hamburg, 22 Ağustos
1763.
- 440 *Ibid.*, 624, Kopenhag, 5 Eylül 1763.
- 441 Moskova, A.E.A., 50/6, 472, f° 50, 12 Ağustos
1763.
- 442 *Ibid.*
- 443 *Ibid.*, f° 51 v°.
- 444 *Ibid.*
- 445 İskonto anlamında.
- 446 Moskova, A.E.A., 50/6, 472, f° 44.
- 447 A.N., A.E., C.P. Hollanda, 513, f° 64 v°.
- 448 Bir işin tecilli olduğu süre.
- 449 A.d.S. Napoli, Affari Esteri 800, La Haye, 2
Ağustos 1763.
- 450 *Ibid.*, avis de Berlin du 16 août transmis le 26.
- 451 *Gazette de France*, 544, 4 Ağustos 1763.
- 452 A.d.S. Napoli, Affari Esteri 800.
- 453 *Gazette de France*, 296, La Haye 22 Nisan
1763.
- 454 M. TORCIA, *age*, s. 9.
- 455 Moskova, A.E.A., 50/6, 490, 1/2.
- 456 *Ibid.*
- 457 *Ibid.*
- 458 *Ibid.*
- 459 *Anglo-Dutch Commerce...*, s. 169 vd.
- 460 A.N., Marine, B⁷, 435, Amsterdam, 7, 5 Nisan
1773.
- 461 A.N., Marine, B⁷, 438, Amsterdam, 7, 28 Mart
1774.
- 462 A.N., Marine, B⁷, 435, Amsterdam, 3, 4 Şubat
1773.
- 463 24 Ekim 1929 Perşembe Cf. K. GALBRAITH,
The Great Crash, 1929, 1955.
- 464 Ara devre veya yüzyıl içi devre. Bkz. *supra*, s.
57.
- 465 C. E. LABROUSSE, *La Crise de l'économie
française...*, *age*, s. xxii.
- 466 Robert BESNIER, *Histoire des faits
économiques jusqu'au XVIIIe siècle*, 1962-1963,
s. 249.
- 467 Moskova, A.E.A., 50/6, 539, f° 47.
- 468 C. P. THURNBERG, *Voyage en Afrique et en
Asie, principalement au Japon, pendant les
années 1770-1779*, 1794, s. 30.
- 469 A.E., C.P. Hollanda, 543, Amsterdam, 28 Ara-
lık 1780.
- 470 Pieter GEYL, *La Révolution batave* (1783-
1798), 1971'den alınan deyim.
- 471 I. SCHÖFFER, *age*, s. 656 ve 657.
- 472 Moskova, A.E.A., 50/6, 531, f° 51.
- 473 *Ibid.*, 534, f° 126 v°.
- 474 *Ibid.*, 530, f° 62.
- 475 *Ibid.*, 531, f° 92-93, Amsterdam, 18/29 Aralık
1786.
- 476 *Ibid.*, 50/6, 531, f° 66.
- 477 *Ibid.*
- 478 M. G. BUIST, *age*, s. 431.
- 479 Yani stathouder.
- 480 A.E., C.P. Hollanda, 565, f°s 76-83.
- 481 P. GEYL, *age*, s. 90.
- 482 A.E., C.P. Hollanda, 575, f° 70.
- 483 P. GEYL, *age*, s. 94 vd.
- 484 *Ibid.*, s. 95.
- 485 A.E., C.P. Hollanda, 575, f°s 253 vd., La Haye
14 Aralık 1787; ve ayrıca A.E., C.P. Hollande,
578, f° 274, La Haye 15 Mayıs 1789.
- 486 *Ibid.*
- 487 A.E., C.P. Hollanda, 576, f° 46, 3 Nisan 1788.
- 488 A.E., C.P. Hollanda, 575, f° 154 v°, 25 Ekim
1787.
- 489 Moskova, A.E.A., 50/6, 533, f° 60.

4. Bölüm Notları

- 1 Jean ROMEUF, 1958; Alain COTTA, 1968;
H. TEZENAS DU MONTCEL, 1972, ve hatta
BOUVIER-AJAM vd., 1975.
- 2 Cf. Pierre VILAR, "Pour une meilleure
compréhension entre économistes et histori-
ens. 'Histoire quantitative' ou économétrie
rétrospective?", in: *Revue historique*, 1965, s.
293-311.
- 3 Jean MARCZEWSKI, *Introduction à l'histoire
quantitative*, 1965; R. W. FOGEL, *The Econo-
mics of slavery*, 1968; "Historiography and
retrospective econometrics", in: *History and
Theory*, 1970, s. 245-264; "The New Econo-
mic History. I. Its finding and methods", in:
The Economic History Review, 1966, s. 642-
656.
- 4 Bkz. *supra*, II.
- 5 Pierre CHAUNU, "La pesée globale en histoi-
re", in: *Cahiers Wilfredo Pareto*, 1968'deki ifa-
desi.
- 6 François PERROUX, "Prises de vues sur la
croissance de l'économie française, 1780-
1950", in: *Income and Wealth*, V, 1955, s. 51.

- 7 W. SOMBART, *Der moderne Kapitalismus*, 1928, II, s. 188-189. İlk yerel pazar ile uluslararası pazarın, aralarında ulusal pazarın da yer aldığı ara pazarlardan daha erken ortaya çıktıklarını ileri sürmektedir.
- 8 Bkz. *supra*, s. 25-26.
- 9 Louis CHEVALIER, *Démographie générale*, 1951, s. 139.
- 10 "Études sur l'ancienne communauté rurale en Bourgogne. II. La structure du manse", in: *Annales de Bourgogne*, XV, 1943, s. 184.
- 11 Bu minik birimler eski gerçeklerdir. Frédéric Hayette Avrupa köylerinin, içinden ancak VIII. ve IX. yüzyıllarda çıkmaya başlayabilecekleri, Roma dönemi iskân çevrelerinin içine kaydıklarını düşünmektedir. "The Origins of European Villages and the First European expansion", in: *The Journal of Economic History*, Mart 1977, s. 182-206 ve ardından J. A. RAFTIS, s. 207-209'daki yorum.
- 12 GUY FOURQUIN, in: Pierre LÉON, *Histoire économique et sociale du monde*, 1977, I, s. 179, Fransa'da buçak, zengin alanlarda 10 km²'lik bir alana sahip olmakta, ama fakir alanlarda 45 km²'ye ulaşabilmektedir.
- 13 LEVI-PINARD, *La Vie quotidienne à Vallorcine*, age, s. 25.
- 14 Michaël VEISSER, "L'économie des villages ruraux situés aux alentours de Tolède", 1971, s. 1.
- 15 *Crises agraires en Europe (XIIIe-XXe siècle)*, 1973, s. 15.
- 16 Cf. Pierre CHEVALIER, *La Monnaie en Lorraine sous le règne de Léopold (1698-1729)*, 1955, s. 126, not 3 (1711).
- 17 Lucien GALLOIS, *Paris et ses Environs*, t.y. (1914), s. 25.
- 18 R. BRUNET, 25 novembre 1977 tarihli mektup: "Bana rastlantının ürünüymüş gibi gözükmeyen, yaklaşık 1000 km²'lik tipik bir boyut varmış gibi gözüküyor".
- 19 R. BRUNET'ye göre, sırasıyla: Beavais, 800 km² (tartışılabilir). Voëvre, 800 km², Auge ülkesi, 1200-1400 km², Valois 1000 km², Othe, 1000 km².
- 20 Guy CABOURDIN, *Terre et hommes en Lorraine du milieu du XVIe siècle à la guerre de Trente Ans, Toulous et comté de l'audémont*, 1975, I, s. 18.
- 21 Jean NICOLAS, *La Savoie au XVIIIe siècle*, 1978, s. 138. Tarentaise: 1693 km², Maurienne: 1917 km², Chablais: 863 km², Genevois: 1827 km².
- 22 Paul GUICHONNET'nin bana verdiği bilgiye göre, 1815'ten önce.
- 23 Marco ANSALDO, *Peste, fame, guerra, cronache di vita valdostana del sec. XVIII*, 1976.
- 24 Émile APPOLIS, *Le Diocèse civil de Lodève*, 1951, s. v ve vi, 1 ve 1 not 2.
- 25 G. CABOURDIN, age.
- 26 Marzio ROMANI, konferans, Paris 8 Aralık 1977.
- 27 Lucien FEBVRE, in: *Annales E.S.C.*, 1947, s. 205.
- 28 Armand BRETTE, *Atlas des baillages ou juridictions assimilées, ayant formé unité électorale en 1789*, t.y., s. viii. "1789'da seçim bölgesi oluşturan 400'den fazla kâhyalıktan belki de bir tanesi bile yoktur ki, komşu köylerin kâhyalılarıyla uyumsuzluk halinde olmasın".
- 29 Bu uzun paragrafın bütünündeki il, bölge, doğal bölge ve buna bağlı olarak il pazarı, bölge pazarı kelimeleri birbirlerinin yerine kullanılmışlardır. Bu sorun hk. André PIATIER, *Existe-t-il des régions en France?* 1966; *Les Zones d'attraction de la région Picardie*, 1967; *Les Zones d'attraction de la région Auvergne*, 1968.
- 30 "Tableau de la France", in *Histoire de France*, II, 1876, s. 79.
- 31 "Ritratti di cose di Francia", in: *Opera, complete* 1960, s. 90-91.
- 32 J. DHONT, "Les solidarités médiévales. Une société en transition: la Flandre en 1127-1128", in: *Annales E.S.C.*, 1957, s. 529.
- 33 P. CHEVALIER, age, s. 35.
- 34 1712-1770, Maria-Theresa onu 1753'ten ölümüne kadar, Avusturya Alçak Ülkeleri'nin yöneticisi olarak atamıştır.
- 35 A.d.S. Napoli, Affari Esteri 801, La Haye 2 Eylül 1768, Ostende'den yapılacak yün ithalatına ilişkin olarak Brüksel hükümetinin tanıdığı kolaylıklar hk. cf. *Ibid.*, 27, Mayıs 1768.
- 36 *The Opposition to Louis XIV*, 1965, s. 217.
- 37 P. CHAUNU, in: F. BRAUDEL ve E. LABROUSSE, *Histoire économique et sociale de la France*, I, vol. I, s. 28.
- 38 Joseph CALMETTE, *L'Élaboration du monde moderne*, 1949, s. 226-227.
- 39 Ernest GOSSART, *L'Établissement du régime espagnol dans les Pays-Bas et l'insurrection*, 1905, s. 122.
- 40 Eli F. HECKSCHER, *La Epoca mercantilista*, 1943, s. 30 vd.
- 41 Thorold ROGERS, *History of agriculture and prices in England*, 1886, Zikr. E. HECKSCHER, age, s. 32-33.
- 42 Age, s. 30.
- 43 Abbé COYER, *Nouvelles Observations sur l'Angleterre par un voyageur*, 1749, s. 32-33.
- 44 A.N., Marine, B⁷, 434, 1776'ya doğru.
- 45 A. PONZ, age, I, s. 1750.

- 46 Marcel REINHARD, "Le voyage de Pétion à Londres (24 novembre-11 décembre 1791)", in: *Revue d'histoire diplomatique*, 1970, s. 35-36.
- 47 Otto STOLZ, "Zur Entwicklungsgeschichte des Zollwesens innerhalb des alten deutschen Reiches", in: *Vierteljahrsschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, 1954, 46, I, s. 1-41.
- 48 Bilanci..., age, I, p. cı, 20 Aralık 1794.
- 49 Ricardo KREBS, *Handbuch der europäischen Geschichte*, yay. Theodor SCHIEDER, 1968, cilt 4, s. 561.
- 50 E. HECKSCHER, age, s. 93.
- 51 Charles CARRIÈRE, *Négociants marseillais au XVIIIe siècle*, 1973, s. 705 ve 710-712, 1767'ye dogru.
- 52 A.N., 2940; L.-A. BOITEUX, *La Fortune de mer*, 1968, s. 31, Philippe MANTELLIER, *Histoire de la communauté des marchands fréquentant la rivière de Loire*, 1867'ye göre.
- 53 J. SAVARY, age, I, kol. 22-23.
- 54 A.d.S. Cenova, *Lettere Consoli* 1/26, 28 (Londres, 11/12 Aralık 1673).
- 55 A.N., F 12, 65, f° 41 (1 Mart 1719)
- 56 A.N., H 2939 (basılı).
- 57 *Ibid.*
- 58 PP. DOCKÈS, age, s. 182.
- 59 R. BESNIER, age, s. 99.
- 60 Moskova, A.E.A., 93/6, 439, f° 168. Paris, 20 Kasım-1 Aralık 1786.
- 61 *Gazette de France*, 3 Ocak 1763 (Londra, 24 Aralık 1762).
- 62 I. de PINTO, age, s. 2.
- 63 Traian STOIANOVICH'in bir yazısına göre.
- 64 Michela MORINEAU, "Produit brut et finances publiques: analyse factorielle et analyse sectorielle de leurs relations", Prato haftası, 1976.
- 65 "Zur Entwicklung des Sozial Produkts in Deutschland im 16. Jahrhundert", in: *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, 1961, s. 448-489.
- 66 Art. cit., s. 18.
- 67 "L'unité économique des Balkans et la Méditerranée à l'époque moderne", in: *Studia historiae oeconomicae*, Poznan, 1967, 2, s. 35.
- 68 *La Catalogne dans l'Espagne moderne...*, 1962, III, s. 143.
- 69 B.N., Ms. fr. 21773, f° 31.
- 70 *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, 1911, s. 141.
- 71 Fransa, İngiltere bankalarını önceden almak üzere, bu kelimeyi hatalı bir şekilde kullanıyorum.
- 72 *Manias, Babbles, Panics and Crashes and the Lender of Last Resort*.
- 73 Irfan HABIB, "Potentialities of capitalist development in the economy of the Mughal India", International Economic History Congress, s. 10-12 s. 12; I. HABIB, "Usury in Medieval India", in: *Comparative studies in Society and History*, VI, Temmuz 1964.
- 74 "Commercial Expansion and the Industrial Revolution", in: *The Journal of European Economic History*, IV, 3, 1975, s. 613-654.
- 75 *Cadiz y el Atlático, 1717-1778*, 1976.
- 76 P. DOCKÈS, age, s. 157.
- 77 Emmanuel LE ROY LADURIE, "Les comptes fantastiques de Gregory King", in: *Annales E.S.C.*, 1968, s. 1085-1102.
- 78 Pierre de BOISGUILBERT, *Détail de la France*, 1969, éd. I.N.E.D., 1966, II, s. 584.
- 79 Age, s. 153 vd.
- 80 François PERROUX, Zikr. Jean LHOMME, in: Georges GURVITCH, *Traité de sociologie*, 3 éd., 1967, I, s. 352, not 2.
- 81 Arthur Lyon BOWLEY ve Josiah C. STAMP, *National Income* adlı öncü kitabın çıkış tarihi.
- 82 "Europe's Gross National Product, 1800-1875", in: *The Journal of European Economic History*, 1976, s. 273.
- 83 *Comptabilité nationale*, 1965, s. 3, 6, 28, 30. Cf. F. FOURQUET, *Histoire quantitative, Histoire des services collectifs de la comptabilité nationale*, 1976, s. v.
- 84 Bu terim ilk kez William PETTY tarafından *Political Arithmetick*, 1671-1677'de kullanılmışı benziyor.
- 85 Lettre de Louis JEANJEAN, 9 Ocak 1973.
- 86 Bkz. *supra*, II.
- 87 *Croissance et structure économique*, 1972, s. 58.
- 88 Jacques ATTALI, Marc GUILLAUME, *L'Anti-économique*, 1974, s. 32.
- 89 Düşünce F. PERROUX'ya aittir zikreden C. VIMONT, in: Jean ROMEUF, *Dictionnaire des sciences économiques*, 1958, II, s. 984.
- 90 *Ibid.*, s. 982.
- 91 *Dictionnaire économique et financier*, 1975, s. 1014.
- 92 In: Jean ROMEUF, age, s. 985.
- 93 "Estimations du revenu national dans les sociétés occidentales pré-industrielles et au XIXe siècle", in: *Revue économique*, Mart 1977.
- 94 *Ibid.*
- 95 *Ibid.*, s. 193.
- 96 A.d.S. Venedik, Senato Mar, 23, f° 36, 36 v°, 29 Eylül 1534.
- 97 Yani Venediğin Dogado'yla birlikteki nüfusu.
- 98 Yün işçilerinin yıllık ücret kitlesinden yola çıkarak (20.000 kişi, 5.000 işçi, yani 740.000 düka) ve Venediğin nüfusunu 200.000 sayarak.

- 99 P. MANTELLIER, *age*, s. 388. F. SPOONER'in hesapları için cf. *infra*, s. 266-267.
- 100 VAUBAN, *Projet d'une dixme royale*, 1707, s. 91-93.
- 101 Charles DUTOT, *Réflexions politiques sur les finances et le commerce*, 1738.
- 102 *Ibid.*, I, s. 366 vd.
- 103 J. D. GOULD, *Economic Growth in History*, 1972, s. 4.
- 104 *Ibid.*, s. 5.
- 105 Bkz. *supra*, I, 1. ay. s. 139-141.
- 106 H. VAN DER WEE, "Productivité, progrès technique et croissance économique du xive au xviiie siècle", daktıl., de Prato haftası, 1971.
- 107 *Sur Produit brut et finances publiques, XIIIe-XIXe siècles.*
2 yay. 1952.
- 109 J. de VRIES, *The Dutch Rural Economy in the golden Age*, *age*, s. 95.
- 110 Cf. P. BAIROCH, "Population urbaine et taille des villes en Europe de 1600 à 1700", in: *Revue d'histoire économique et sociale*, 1976, n° 3, s. 21.
- 111 M. REINHARDT, "La population des villes, sa mesure sous la Révolution et l'Empire", in: *Population*, 1954, s. 287.
- 112 *Age*, I, 1952, s. 61 vd.
- 113 Dünya nüfusunun birinci, ikinci ve üçüncü sektörler halinde tasnifi: faal nüfusun 1700'de % 81'i birinci sektördedir (tarım, ormancılık, balıkçılık), aynı oran 1975'te % 54,5'tir. cf. Paul BAIROCH, "Structure de la population active mondiale de 1700 à 1970", in: *Annales E.S.C.*, 1971, s. 965.
- 114 Pieter de LA COURT, *Mémoires de Jean de Witt*, 1709, s. 30-31.
- 115 Gregory KING, *An Estimate of the Comparative Strength of great Britain and France...*, 1696.
- 116 François QUESNAY, *Tableau oeconomique*, 1758.
- 117 K. GLAMANN, 12 Ekim 1976 tarihli bilgi mektubu Cf. Figür s. 253.
- 118 François Quesnay et la physiocratie, 1958, I, s. 154 vd.
- 119 "Zur Entwicklung des Sozialprodukts...", art. cit., s. 489.
- 120 Jean MARCZEWSKI, "Le produit physique de l'économie française de 1789 à 1913", in: *Histoire quantitative de l'économie française, Cahiers de l' I.S.E.A.*, n° 163, Temmuz 1965, s. xiv.
- 121 *Ibid.*
- 122 *Ibid.*
- 123 *Médit.*, 1966, I, s. 384 vd.
- 124 Robert E. GALLMAN ve E. S. HOWLE, "The Structure of U.S. Wealth in the Nineteenth Century", la Southern Economic Association Kollokyumu; Raymond W. GOLDSMITH, "The Growth of Reproducible Wealth of the United States of America from 1805 to 1950", in: *Income and Wealth of the United States: Trends and Structure*, II, 1952.
- 125 *Age*, s. 58.
- 126 "La fortune privée de Pennsylvanie, New Jersey, Delaware (1774)", in: *Annales E.S.C.*, 1969, s. 245.
- 127 Hubert BROCHIER-Pierre TABATONI, *Économie financière*, 2 éd., 1963, s. 131.
- 128 J. H. HARIÉJOL, in: Ernest LAVISSE, *Histoire de France*, 1911, VI, 1. bl. s. 37.
- 129 P. G. M. DICKSON, "Fiscal Need and National Wealth in 18th Century Austria", Prato Haftası, 1976.
- 130 *Age*.
- 131 VAUBAN, *age*, s. 153.
- 132 "Taxation in Britain and France 1715-1810", Prato Haftası, 1976, *The Journal of European Economic History*, 1976, s. 608-609.
- 133 Museo Correr, Fonds Donà delle Rose, 27.
- 134 A.N., K 1352.
- 135 Bkz. *supra*, not 98 ve s. 257.
- 136 Lucien FEBVRE, "Un chapitre d'histoire politique et diplomatique: la réunion de Metz à la France", in: *Revue d'histoire moderne*, 1928, s. 111.
- 137 Jacques BLOCH-MORHANGE, *Manifeste pour 12 millions de contribuables*, 1977, s. 69; ve iki gazeteci, iktisatçı ve tarihçinin düşündürücü makaleleri, David WARSH ve Lawrence MINARD, "Inflation is now too serious a matter to leave to economists", in: *Forbes*, 15 Kasım 1976, s. 123.
- 138 İngiltere'de, KALDOR, Dudley JACKSON, H. A. TURNER, Frank WILKINSON; ABD'de John HOTSON; Fransa'da J. BLOCH-MORHANGE ve l'art cit *supra* David WARSH ve Lawrence MINARD.
- 139 J. ROBINSON, *L'Accumulation du capital*, *age*, s. 18.
- 140 *An Economic History of Sweden*, 1954, s. 61, 69, 70, 116.
- 141 "Le revenu national en Pologne au xvie siècle", in: *Annales E.S.C.*, 1971, n° 1, s. 105-113.
- 142 "L'urbanisation de la France au xixe siècle", in: Colloque des historiens français de l'économie, 1977.
- 143 E. A. WRIGLEY, "The Supply of Raw Materials in the Industrial Revolution", in: *The Economic History Review*, 1962, s. 110.
- 144 *The International Economy and Monetary Movements in France 1493-1725*, 1972, s. 306.
- 145 *Age*, II, s. 587.

- 146 *Staat und Staatsgedanke*, 1935, s. 62.
- 147 *Le Bourgeois*, 1911, s. 106.
- 148 *Annales E.S.C.*'de yayınlanacak olan makale.
- 149 P. Adam, age, s. 43.
- 150 René GANDILHON, *Politique économique de Louis XI*, 1941, s. 322.
- 151 In: F. BRAUDEL ve E. LABROUSSE, *Histoire économique et sociale de la France*, II, 1970, s. 166-167.
- 152 Bu belge Paul Guichonnet'nin kişisel malıdır. Bir fotoğrafı Paris İnsan Bilimleri Evi'nde bulunmaktadır.
- 153 B.N., Bs. fr. 21773, f^{ns} 133 vd.
- 154 Régine ROBIN, *La Société française en 1789: Semuren-Auxois*, 1970, s. 101-109.
- 155 B.N., Ms. fr. 21773, f^{ns} 133 vd.
- 156 *Ibid.*
- 157 *Histoire économique de la France*, 1939, s. 232.
- 158 R. GASCON, in: F. BRAUDEL ve E. LABROUSSE, age, I, s. 256.
- 159 Cardinal François MATHIEU, *L'Ancien Régime en Lorraine et en Barrois*, 1907, s. xiii.
- 160 René BAEHREL, *Une Croissance: la Basse-Provence rurale (fin du XVIe siècle-1789)*, 1961, passim ve özellikle s. 77 vd.
- 161 J. ACCARIAS DE SÉRIONNE, *Les Intérêts des nations de l'Europe...*, age, I, s. 224.
- 162 J. HUGUETAN, *Voyage d'Italie curieux et nouveau*, 1681, s. 5.
- 163 A.N., 129, A.P., 1.
- 164 A.N., 125, A.P., 16 (1687).
- 165 B.N. Ms. fr. 21773, f^{ns} 73 à 75 v°.
- 166 Arthur YOUNG, *Voyages en France*, 1787, 1788, 1789, 1976, I, s. 89.
- 167 A. PONZ, age, s. 1701.
- 168 E. LABROUSSE, in: F. BRAUDEL ve LABROUSSE, age, II, s. 173.
- 169 A.N., G⁷, 1674, f° 68, Paris, 17 Aralık 1709; A.N., G⁷, 1646, f° 412, Orléans, 26 Ağustos 1709.
- 170 *Ibid.*, f^{ns} 371, 382; 1647, f° 68, Orléans, 1er, 22 Nisan, 17 Aralık 1709.
- 171 Moskova, A.E.A., 93/6, 394, f° 24 ve 24 v°, 30 Eylül 1783.
- 172 H. RICHARDOT, age, s. 184, Zikr. P. DOCKÈS, age, s. 20.
- 173 In: F. BRAUDEL ve E. LABROUSSE, age, I, s. 22.
- 174 *Ibid.*, I, s. 39.
- 175 P. DOCKÈS, age, s. 156.
- 176 *Ibid.*, s. 308
- 177 *Ibid.*, s. 25 ve 353.
- 178 Zikr. Marcel ROUFF, *Les Mines de charbon en France au XVIIIe siècle*, 1922, s. 83, not 1.
- 179 9 Nisan 1709. Zikr. Claude-Frédéric LÉVY, *Capitalistes et pouvoir au siècle des Lumières*, 1969, s. 325.
- 180 Zikr. P. DOCKÈS, age, s. 298.
- 181 Raymond COLLIER, *La Vie en Haute-Provence de 1600-1850*, 1973, s. 36.
- 182 R. GASCON, in: F. BRAUDEL, E. LABROUSSE, age, I, cilt I, s. 328.
- 183 José Gentil DA SILVA, *Banque et crédit en Italie...*, age, ys. 514.
- 184 *Ibid.*, s. 94, 285, 480, 490.
- 185 M. MORINEAU, "Lyon l'italienne, Lyon la magnifique", in: *Annales E.S.C.*, 1974, s. 1540; F. BAYARD, "Les Bonvisi, marchands banquiers à Lyon", in: *Annales E.S.C.*, 1971.
- 186 A.N., G⁷, 1704, 111.
- 187 R. GASCON, in: F. BRAUDEL, E. LABROUSSE, age, I, s. 288.
- 188 F. C. SPOONER, *L'Économie mondiale et les frappes monétaires en France 1493-1680*, 1956, s. 279.
- 189 Denis RICHET, *Une Société commerciale Paris-Lyon dans la deuxième moitié du XVIe siècle*, 1965, conférence à la Société de l'histoire de Paris et de l'Île-de-France, s. 18.
- 190 *Histoire de Marseille*, III, s. 236-237.
- 191 D. RICHET, age, s. 19.
- 192 *Œuvres*, p. G. SCHELLE, 1913, I, s. 437.
- 193 P. DOCKÈS, age, s. 247.
- 194 Jules DELABORDE, *Gaspard de Coligny, amiral de France*, 1892, III, s. 57.
- 195 *Mémoires de Jean Maillefer, marchand bourgeois de Reims*, 1890, s. 52.
- 196 E. BRACHENHOFFER, *Voyage en France 1643-1644*, 1925, s. 110 ve 113.
- 197 Lewis ROBERTS, *The Merchants Mapp of Commerce*, 1639, Zikr. E. SCHULIN, age, s. 108.
- 198 B.N., Ms. fr. 21773, f^{ns} 31 vd.
- 199 *Ibid.*
- 200 *Ibid.*
- 201 André RÉMOND, "Trois bilans de l'économie française au temps des théories physiocratiques", in: *Revue d'histoire économique et sociale*, 1957, s. 450-451.
- 202 Öncelik A.N., G⁷.
- 203 C.-F. LÉVY, age, s. 332.
- 204 Jacques SAINT-GERMAIN, *Samuel Bernard, le banquier des rois*, 1960, s. 202.
- 205 C.-F. LÉVY, age, s. 338.
- 206 Mathieu VARILLE, *Les Foires de Lyon avant la Révolution*, 1920, s. 44.
- 207 A.N., KK 1114, f^{ns} 176-177. Mémoire de M. d'Herbigny, intendant de Lyon, avec les observateurs de M. de la Michodière, intendant à Lyon en 1762.
- 208 M. VARILLE, age, s. 45.
- 209 A.N., G⁷, 359-360.
- 210 P. de BOISLISLE, *Correspondance des contrôleurs généraux...*, 1874-1897, II, s. 445.

- 211 A.N., G⁷, 363, 25 Temmuz 1709.
- 212 *Ibid.*, 15 Temmuz.
- 213 *Ibid.*, 2 Ağustos 1709.
- 214 M. VARILLE, *age*, s. 44.
- 215 Guy ANTONIETTI, *Une Maison de banque à Paris au XVIIIe siècle*, Greffulhe, Montz et Cie, 1789-1793, 1963, s. 66.
- 216 A.D. Loire-Atlantique, C 694, belgeyi sağlayan Claude-Frédéric LÉVY.
- 217 Edgar FAURE, *La Banqueroute de Law*, 1977, s. 55.
- 218 *Age*, harita n° 1.
- 219 Henri HAUSER, "La question des prix et des monnaies en Bourgogne", in: *Annales de Bourgogne*, 1932, s. 18.
- 220 *The Elizabethans and America*, zikr. I. WALTERSTEIN, *The Modern World System*, *age*, s. 266, not 191.
- 221 Fritz HARTUNG, Roland MOUSNIER, "Quelques problèmes concernant la Monarchie absolue", in: *Congrès intern. des cs. hist.*, Roma, 1955, cilt IV, s. 45.
- 222 In: F. BRAUDEL, E. LABROUSSE, *Histoire économique et sociale de la France*, II, s. 525.
- 223 R. BESNIER, *age*, s. 35.
- 224 *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle*, 1960, s. 499 vd.
- 225 Jean DELUMEAU, "Le commerce extérieur de la France", in: *XVIIe siècle*, 1966, s. 81-105; aynı yazar, *L'Alun de Rome*, 1962, s. 251-254.
- 226 Emmanuel LE ROY LADURIE, *Préface d'ANGEVILLE, Essai sur la statistique de la population française*, 1969, s. xx.
- 227 Michel MORINEAU, "Trois contributions au Colloque de Göttingen", in: *Vom Ancien Régime zur französischen Revolution*, yay. Albert CREMER, 1978, s. 405, not 61.
- 228 *Ibid.*, s. 404-405.
- 229 J.-C. TOUTAIN, *Congrès international d'Edimbourg*, 1978, A 4, s. 368.
- 230 Fransız korsanları 1702-1713 arasında düşmana 4.543 saldırıda bulunmuşlardır. E. LABROUSSE, in: F. BRAUDEL, E. LABROUSSE, *age*, II, s. 191.
- 231 Zikr. Charles FROSTIN, "Les Pontchartrain et la pénétration commerciale française en Amérique espagnole (1690-1715)", in: *Revue historique*, 1971, s. 310.
- 232 Michel AUGÉ-LARIBÉ, *La Révolution agricole*, 1955, s. 69.
- 233 Abbé Ferdinando GALIANI, *Dialogues sur le commerce des bleds*, 1949, s. 548.
- 234 A.N., F¹², 724.
- 235 M. MORINEAU, "Produit brut et finances publiques...", *art. cit.*, daktil., s. 18.
- 236 *L'Autre France*, 1973.
- 237 B.N., Ms. fr. 21773.
- 238 *Ibid.*, f^{vs} 127 v°-131.
- 239 A.N., G⁷, 1685, 67.
- 240 *Age*, s. 75.
- 241 *Les Négociants bordelais, l'Europe et les îles au XVIIIe siècle*, 1974, s. 381 vd.
- 242 B.N., Ms. fr. 21773, f° 148.
- 243 A.N., G⁷, 1692, f° 146.
- 244 Louis TRENARD, *Histoire des Pays-Bas français*, 1972, s. 330.
- 245 *Art. cit.*, s. 437.
- 246 Jean MEYER, *L'Armement nantais de la seconde moitié du XVIIIe siècle*, 1969, s. 62.
- 247 A.N., G⁷, 1686, f^{ns} 59 ve 60.
- 248 *Gazette d'Amsterdam*, 1672.
- 249 A.N., Colonies, F 2A, 16 ve F 2A, 15 (4 Mart 1698).
- 250 A.N., 94 AQ 1 (8 Ocak 1748).
- 251 A.N., G⁷, 1698, 224 (19 Şubat 1714).
- 252 *Ibid.*, 223 (7 Şubat 1714).
- 253 Victor HUGO, *En voyage: Alpes et Pyrénées*, 1890'a göre.
- 254 Vergi yönetim bölgeleri, bir emin tarafından idare edilen yönetsel bölümlerdir.
- 255 François de DAINVILLE, "Un dénombrement inédit au xviiie siècle: l'enquête du contrôleur général Orry, 1745", in: *Population*, 1952, s. 49 vd.
- 256 *Art. cit.*, s. 443 ve 446.
- 257 E. LABROUSSE, in: F. BRAUDEL, E. LABROUSSE, *age*, II, s. 362.
- 258 Marcel MARION, *Les Impôts directs sous l'Ancien Régime principalement au XVIIIe siècle*, 1974, s. 87-112; onda bir olan, 1749'da konulan vergi "gerçekten yalnızca toprak geliri vergisi oldu ve yirmide birin altında kaldı", in: M. MARION, *Dictionnaire des institutions*, s. 556.
- 259 Jean-Claude PERROT, *L'Âge d'or de la statistique régionale française, an IV-1804*, 1977.
- 260 A.N., F¹², 721 (11 Haz. 1783).
- 261 *Toulouse et la région Midi-Pyrénées au siècle des Lumières, vers 1670-1789*, 1974, s. 836 ve genel sonuç.
- 262 Bu sorun hk. bkz. Anne-Marie COCULA, "Pour une définition de l'espace aquitain au xviiie siècle", in: *Aires et structures du commerce français*, yay. Pierre LÉON, 1975, s. 301-309.
- 263 Philippe de VRIES, "L'animosité anglo-hollandaise au xviie siècle", in: *Annales E.S.C.*, 1950, s. 42.
- 264 *Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the Reign of Henry VIII*, p. p. BREWER, III/II, 1867, s. 1248, zikr. E. HECKSCHER, *age*, s. 693, not 1.
- 265 Abbé J.-B. LE BLANC, *age*, I, s. 137.

- 266 *Vayages en France...*, age, I, s. 73.
- 267 A. L. ROWSE, "Tudor Expansion: the Transition from Medieval to Modern History", in: *William and Mary Quaterly*, 1957, s. 312.
- 268 SULLY, *Mémoires*, III, s. 322.
- 269 Abbé J.-B. LE BLANC, age, III, s. 273.
- 270 Jean-Gabriel THOMAS, *Inflation et nouvel ordre monétaire*, 1977, s. 58.
- 271 J. SAVARY, age, III, col. 632.
- 272 J.-G. THOMAS, age, s. 60-61.
- 273 İngiliz tarihçiler arasındaki yaygın ifade şu kitabın adı olmuştur. J. D. GOULD, *The Great Debasement*, 1970.
- 274 Dwt, onsun yirmide biri olan ağırlık birimi olarak penny'nin kısaltılmıştı. Okuyucu 11 ons 2 dwt'nin 12 onsa olan oranını hesaplamaya girişebilir. Cevap 222/240, yani 37/40'tur.
- 275 J. D. GOULD, age, 89. sahifedeki tablo.
- 276 Raymond de ROOVER, *Gresham on Foreign Exchange*, 1949, s. 67.
- 277 *Ibid.*, s. 68.
- 278 *Ibid.*, s. 198 vd. ve 270 vd.
- 279 A. E. FEAVEAREYEAR, *The Pound Sterling. A History of English Money*, 1963, s. 82-83.
- 280 J. Keith HORSEFIELD, *British Monetary Experiments 1650-1710*, 1960, s. 82-83.
- 281 II. Charles tarafından 1663'te kurulmuştur.
- 282 A.E., C. P. İngiltere, 173, f° 41.
- 283 *Ibid.*, f° 132, 8 Ekim 1696.
- 284 J. K. HORSEFIELD, age, s. 50.
- 285 Jacques E. MERTENS, *La Naissance et le développement de l'étalon-or, 1696-1922*, 1944, s. 91.
- 286 J.-G. THOMAS, age, s. 68-69.
- 287 J. K. HORSEFIELD, age, s. 85.
- 288 Age, s. 80. "Fransa'da tüm fonlar kağıt adı altında karıştırılmaktadır... bu deyim hatalıdır".
- 289 Louis SIMOND, *Voyage d'un Français en Angleterre pendant les années 1810 et 1811*, 1816, II, s. 228 vd.
- 290 Maurice RUBICHON, *De l'Angleterre, 1815-1819*, s. 357. 1808'den itibaren gineler tamamen kayboldular. L. SIMOND, age, I, s. 319 ve II, s. 232.
- 291 L. SIMOND, age, s. 227-228.
- 292 Arnold TOYNBEE, *L'Histoire*, 1951, s. 263.
- 293 Bartolomé BENNASSAR, *L'Angleterre au XVIIe siècle (1603-1714)*, t.y., s. 21.
- 294 Bkz. *supra*, II, bl. I.
- 295 T. S. WILLAN, *The Inland Trade*, 1976.
- 296 Daniel DEFOE, *The Complete English Tradesman*, 5. yay. 1745, I, s. 340-341.
- 297 *Ibid.*
- 298 *Ibid.*, I, s. 342.
- 299 T. S. WILLAN, *Rivers Navigation in England, 1600-1750*, 1964, s. 133.
- 300 Zikr. Ray Bert WESTERFIELD, *Middlemen in English Business particularly between 1660 and 1760*, 1915, s. 193.
- 301 T. S. ASHTON, *An Economic History of England: the 18th century*, 1972, s. 66-67.
- 302 René-Martin PILLET, *L'Angleterre vue à Londres et dans ses provinces pendant un séjour de dix années*, 1815, s. 23.
- 303 J. K. HORSEFIELD, age, s. 15.
- 304 Eric J. HOBSBAWM, *Industry and Empire*, 1968, s. 11, ve Sydney POLLARD, David W. CROSSLEY, *The Wealth of Britain, 1085-1966*, 1968, s. 165-166.
- 305 J. ACCARIAS DE SÉRIENNE, *Les Intérêts de l'Europe...*, age, I, s. 46.
- 306 E. HOBSBAWM, age, s. 253.
- 307 S. G. E. LYTHER ve J. BUTT, *An Economic History of Scotland, 1100-1939*, 1975, s. 70 vd.
- 308 T. C. SMOUT, *A History of Scottish People*, 1973, s. 225.
- 309 *Ibid.*, s. 153 vd. s. 155.
- 310 T. C. SMOUT, Prato Haftası, 1978.
- 311 J. ACCARIAS DE SÉRIENNE, *La Richesse de l'Angleterre*, age, s. 52.
- 312 T. C. SMOUT, age, s. 226.
- 313 Charles BAERT-DUHOLANT, *Tableau de la Grande-Bretagne, de l'Irlande et des possessions anglaises dans les quatre parties du monde*, Paris, VIII. yılı, I, s. 202.
- 314 "Savaşın seyrine göre ileri giden veya geri çekilen kazıktan duvarlar" P. VIDAL DE LA BLACHE, *Etats et nations de l'Europe*, 4. yay. t.y. s. 307.
- 315 Örneğin, J. H. PLUMB *England in the Eighteenth Century*, 1973, s. 178 vd.'da: "The Irish Empire" gibi beklenmedik bir adla.
- 316 Christopher HILL, in: M. POSTAN ve C. HILL, *Histoire économique et sociale de la grande Bretagne*, I, 1977, s. 378.
- 317 J. H. PLUMB, age, s. 179.
- 318 *Épocas do Portugal económico*, 1929. Devreler Brezilya'nın birbirini izleyen faaliyetleridir: boya tahtası devresi, şeker devresi, altın devresi vs.
- 319 C. BAERT-DUHOLANT, age, I, s. 320-355.
- 320 I. de PINTO, age, s. 272.
- 321 A.N., A.E., B¹, 762, f° 253. İtalikler benim.
- 322 *Ibid.*
- 323 Moskova, A.E.A., 35/6, 312, f° 162, 9 Aralık 1779, 2 Şubat 1780.
- 324 A.E., C.P. İngiltere, 533, f° 73, 14 Mart 1780.
- 325 J. H. PLUMB, age, s. 164.
- 326 *États et nations de l'Europe*, age, s. 301.
- 327 Pablo PEBRER, *Histoire financière et statistique générale de l'Empire britannique*, 1834, II, s. 12.

- 328 Jonathan SWIFT, *History of the Four Last Years of the Queen*, 1713'te yazıldı, 1745'te ölen yazardan sonra 1758'de yayınlandı, Zikr. P. G. M. DICKSON, art. cit., s. 17-18.
- 329 D. DEFOE, age, II, s. 234.
- 330 A.N., 257 AP 10.
- 331 *Journal du Commerce*, 1759, s. 105-106; kıs-
men zikr. I. de PINTO, age, s. 122.
- 332 Zikr. P. G. M. DICKSON, art. cit., s. 23.
- 333 A.N., 257 AP 10.
- 334 L. C. A. DUFRESNE DE SAINT-LÉON, *Études sur le crédit public*, 1824, s. 128.
- 335 J.-B. SAY, age, VI, 1829, s. 187.
- 336 I. de PINTO, age, s. 41-42.
- 337 P. G. M. DICKSON, age, s. 16.
- 338 *Ibid.*
- 339 Moskova, A.E.A., s.d., 35/6, 3190, f° 114.
- 340 Krakow Arşivleri, fonds Czartoryski, 808, f° 253.
- 341 Moskova, A.E.A., 3301, f° 11 v°, Simolin, 5-
16 Nisan 1782.
- 342 Museo Correr, P.D., C 903/14.
- 343 Orville T. MURPHY, "Du Pont de Nemours
and the Anglo-French Commercial Treaty of
1786", in: *The Economic History Review*, 1966,
s. 574.
- 344 D. GUÉRIN, *La Lutte des classes sous la Pre-
mière République, bourgeois et "bras nus"*
1793-1797, 1946, s. 51.
- 345 A.N., A.E., B¹, 762, f° 151, 26 Haziran 1787.
- 346 A.E., M. et D. Angleterre, 10.
- 347 A.N., A.E., B¹, 762.
- 348 J. SAVARY, age, V, col. 744.
- 349 M. RUBICHON, age, II, s. 354.
- 350 A.N., A.E., B¹, 762, f° 161.
- 351 *Ibid.*, f° 162.
- 352 *Ibid.*, f° 255.
- 353 A.E., M. et D. Angleterre, 10, f° 96 ve 106.
- 354 "Açiktur" anlamında, bkz.: J. DUBOIS, R. LO-
GANE, *Dictionnaire de la langue française*
classique, 1960, s. 106.
- 355 Archives VORONTSOV, Moskova, 1876, IX,
s. 44, Londra, 4/15 Kasım 1785.
- 356 J. VAN KLAVEREN, "Die historische Erschei-
nung der Korruption", II, in: *Viertel-
jahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschich-
te*, 1958, s. 455.
- 357 A.N., A.E., B¹, 762, f° 255, 18 Aralık 1789.
- 358 R. BESNIER, age, s. 38.
- 359 P. MATHIAS ve P. O'BRIEN, art. cit., s. 601-
650.
- 360 T. J. MARKOVITCH, *Histoire des industries*
française: les industries lainières de Colbert à la
Révolution, 1976.
- 361 A.N., G⁷, 1692, f° 34.
- 362 Albert CREMER, "Die Steuersystem in Frank-
reich und England am Vorabend der französö-

sische Revolution", in: *Von Ancien Régime zur*
französischen Revolution, 1978, s. 43-65.

363 Age, I, s. 31 ve 275.

5. Bölüm Notları

- 1 Bu bölümde iki kitap bana rehberlik etmiştir:
Michel DEVÈZE, *L'Europe et le monde à la fin*
du XVIIIe siècle, 1970, et Giorgio BORSA, *La*
Nascità del mondo moderno in Asia orientale,
1977.
- 2 Bu terim uygun değildir, çünkü kıtanın doğu-
sunu Avrupa-olmayan'ın içine dahil etmekte-
dir. Ama Batı-olmayan denilebilir mi? Char-
les VERLINDEN, in: *L'Avènement des temps*
modernes, yay. Jean-Claude MARGOLIN,
1977, s. 676.
- 3 Giuliano GUOZZI, *Adomo e il Nuovo Mondo.*
*La nascita dell'antropologia come ideologia co-
loniale: dalle genealogie bibliche alle teorie raz-
ziali*, 1977.
- 4 Edmundo O'GORMAN, *The Invention of Ame-
rica*, 1961. François PERROUX, *L'Europe sans*
rivage, 1954, s. 12'de aynı ifade: "Avrupa -
kelimenin birçok anlamında- dünyayı icat et-
miştir".
- 5 Francisco LÓPEZ DE GÓMARA, *Historia ge-
neral de las Indias, Primera Parte*, 1852, s.
156.
- 6 Friedrich LÜTGE, *Deutsche Sozial-und Wirts-
chaftsgeschichte*, 1966, s. 288; H. BECHTEL,
age, II, s. 49.
- 7 *Les Fonctions psychologiques et les œuvres*,
1948.
- 8 C. MANCERON, age, s. 524.
- 9 B.N., Ms. fr. 5581, f° 23, 2 Aralık 1717.
- 10 P. CHAUNU, *Séville et l'Atlantique...*, age, VIII,
s. 48.
- 11 Alonso de ERCILLA, *La Araucana* (1569'da
yayınlandı), 1910, bl. xxvii, s. 449.
- 12 Alvaro JARA, *Tierras nuevas, expansión terri-
torial y ocupación del suelo en América* (s. XVI-
XIX), 1969; Pierre MONBEIG, *Pionniers et*
planteurs de São Paulo, 1952.
- 13 François CHEVALIER, *La Formation des*
grands domaines au Mexique. Terre et société
aux XVIe-XVIIe siècles, 1952, s. 4.
- 14 Frédéric MAURO, *Le Brésil du XVe à la fin du*
XVIIIe siècle, 1977, s. 145.
- 15 Roland MOUSNIER, in: Maurice CROUZET,
Histoire générale des civilisations, V, 1953, s.
316.
- 16 D. PEDRO DE ALMEIDA, *Diario*, s. 207,
zikr. Oruno LARA, *De l'Atlantique à l'aire ca-
raïbe: nègres cimarrons et révoltes d'esclaves*,
XVIe-XVIIe siècles, t.y., II, s. 349.

- 17 *Le quilombo*, Brezilya dilindeki bu kelime kaçak zencilerin sığınma yerini işaret ediyor.
- 18 Frédéric MAURO, *Prato Haftası*, 1978.
- 19 D. A. BRADING, *Mineros y comerciantes en el Mexico borbonico 1763-1810*, 1975, s. 138.
- 20 "Introduction à l'histoire de Guadalajara et de sa région", colloque C.N.R.S., *Le Rôle des villes dans la formation des régions en Amérique latine*, s. 3 vd.
- 21 *Les Mécanismes de la vie économique dans une société coloniale: le Chili (1680-1830)*, 1973, s. 262 vd.
- 22 Pedro CALMÓN, *Historia social do Brasil*, 1937, s. 191. Bu göç 1874'tedir.
- 23 Georg FRIEDERICI, *El Caracter del Descubrimiento y de la Conquista de América*, 1973, s. 113.
- 24 D. A. BRADING, *age*, s. 20.
- 25 *Capitalism and Slavery*, 4. yay., 1975.
- 26 *Ibid.*, s. 30.
- 27 Karl MARX, *Le Capital*, 1938, I, s. 785. Zikr. Pierre VILAR, "Problems of the formation of capitalism", in: *Past and Present*, 1956, s. 34.
- 28 Marcel BATAILLON, *Etudes sur Bartolomé de Las Casas*, 1965, s. 298.
- 29 M. DEVÈZE, *age*, s. 358.
- 30 M. DEVÈZE, *Antilles Guyanes, la mer des Caraïbes de 1492 à 1789*, 1977, s. 173.
- 31 Nicolás SÁNCHEZ ALBORNOZ, *La Población de América latina*, 2. yay., 1977, s. 62 vd.
- 32 J. L. PHELAN, *The Millennial Kingdom of the Franciscans in the New World*, 1956, s. 47.
- 33 Juan A. ve Judith E. VILLAMARIN, *Indian Labor in Mainland Colonial Spanish America*, 1975, s. 17.
- 34 Jean-Pierre BERTHE, "Aspects de l'esclavage des Indiens en Nouvelle-Espagne pendant la première moitié du xvie siècle", in: *Journal de la société des américanistes*, LIV-2, s. 204 not 48.
- 35 Alvaro JARA, *Prato Haftası*, 1978.
- 36 Le P. ALJOFRIN, 1763, Zikr. D. A. BRADING, *age*, s. 369.
- 37 Anibal B. ARCONDO, "Los precios en una economía en transición. Córdoba durante el siglo xviii", in: *Revista de economía y estadística*, 1971, s. 7-32.
- 38 Daniel DEFOE, *Moll Flanders*, Abbey Classics ed., s. 71, Zikr. E. WILLIAMS, *age*, s. 18.
- 39 M. DEVÈZE, *Antilles, Guyanes...*, *age*, s. 185.
- 40 Édouard FOURNIER, *Variétés historiques et littéraires*, 1855-1863, VII, s. 42, not 3.
- 41 R. MOUSNIER, *age*, s. 320.
- 42 Giorgio SPINI, *Storia dell'età moderna*, 1960, s. 827.
- 43 E. WILLIAMS, *age*, s. 320.
- 44 D. W. BROGAN, "Giriş", in d'E. WILLIAMS, *age*, s. viii.
- 45 Küba 1860'ta demiryolunun gelişle birlikte, 11.000 akrlık devasa şeker kamışı plantasyonları geliştirirken, Jamaika adasındaki en geniş plantasyonlar güç bela 2.000 akra ulaşmaktaydılar. E. WILLIAMS, *age*, s. 151-152.
- 46 E. WILLIAMS, *age*, s. 26.
- 47 Adam SMITH, *La Richesse des Nations*, 1976, s. 289.
- 48 "Sociedad colonial y sublevaciones populares: el CUZCO, 1780", s. 8.
- 49 Émile-G. LÉONARD, *Histoire générale du protestantisme*, III, 1964, s. 6, 692 vd.; "L'Église presbytérienne du Brésil et ses expériences ecclésiastiques", in: *Études évangéliques*, 1949.
- 50 J. LYNCH, *The Spanish American Revolutions, 1803-1826*, 1973, s. 128, zikr. Nicole BOUSQUET, *La Dissolution de l'Empire espagnol au XIXe siècle*, tez, 1974, s. 106.
- 51 François COREAL, *Voyages aux Indes occidentales*, 1736, I, s. 244.
- 52 P. CHAUNU, *Séville et l'Atlantique...*, *age*, t. VIII, s. 597.
- 53 C. FREIRE FONSECA, *Economia natural y colonización do Brasil (1534-1843)*, 1974 tez.
- 54 Bkz. *supra*, I, 1 ed. s. 45.
- 55 J. ACCARIAS DE SÉRIENNE, *Les Intérêts des nations de l'Europe...*, I, 1766, s. 56.
- 56 F. COREAL, *age*, I, s. 220-221.
- 57 F. MAURO, *Le Brésil...*, s. 138.
- 58 J. ACCARIAS DE SÉRIENNE, *age*, I, s. 85. Bravos vahşiler anlamında.
- 59 Marcel GIRAUD, *Histoire de la Louisiane française*, 1953, I, s. 196-197.
- 60 Zikr. J. M. PRICE, in: PLATT ve SKAGGS, *Of Mother Country and Plantations*, 1972, s. 7.
- 61 Charles M. ANDREWS, *The Colonial Period of American History. The Settlements*, I, 1970, s. 518-519.
- 62 Enrique FLORESCANO, *Precios del maíz y crisis agrícolas en Mexico (1708-1810)*, 1969, s. 314.
- 63 Russel WOOD, in: *Journal of Economic History*, Mart 1977, s. 62, not 7.
- 64 D. A. BRADING, *age*, s. 457-458.
- 65 Germán ARCINIEGAS, *Este Pueblo de América*, 1945, s. 49, bu bunalımı bir cins Orta Çağla karşılaştırıyor.
- 66 F. COREAL, *age*, I, s. 353-354. Bogota'nın güneyinde Kolombiya'nın ili Le Popayan.
- 67 N. BOUSQUET, *age*, s. 42. Santander ilindeki Socorro adlı Kolombiya kenti.
- 68 François CHEVALIER, "Signification sociale de la fondation de Puebla de Los Angeles", in: *Revista de historia de América*, 1947, n° 23, s. 127.

- 69 Reginaldo de LIZARRAGA, "Descripción del Perú. Tucuman, Rio de la Plata y Chile", in: *Historiadores de Indias*, 1909, II, s. 465.
- 70 D. A. BRADING, *age*, s. 36.
- 71 A.N., Marine, B⁷, 461, f° 39. William Pitt (1708-1778) 1766'da Chatham kontu unvanını aldı.
- 72 M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde...*, *age*, s. 331, M. L. HANSEN, *The Atlantic Migration (1607-1860)*'ye göre ve II. COWAN, *British Emigration to North America*, 1961.
- 73 *Ibid.*
- 74 A.N., A.E., B III, 441. Palatinatlı.
- 75 *Ibid.*
- 76 Yani armatörün hesabına.
- 77 Armatöre ödenen.
- 78 A.N., Colonies, C 11 4 11, f°s 205 vd.
- 79 A.N. Colonies, C 11 4 11.
- 80 R. MOUSNIER, *age*, s. 320.
- 81 A.N., A.E., B III, 441, 1782.
- 82 A.N., A.E., C.C.C. Philadelphia, 7, f° 358, New York. 27 Ekim 1810.
- 83 Fawn BRODIE, *Thomas Jefferson: an Intimate History*, 1976.
- 84 A.N., A.E., B III, 441, 1781.
- 85 *Ibid.*
- 86 J. F. JAMESON, *The American Revolution considered as a Social Movement*, 1925, İtal. çev. 1960, s. 34 vd.
- 87 *Ibid.*, s. 36.
- 88 *Ibid.*, s. 23.
- 89 P. J. GROSLEY, *Londres*, 1770, s. 232.
- 90 J. F. JAMESON, *age*, s. 23.
- 91 Michel FABRE, *Les Noirs américains*, 2. yay., 1970.
- 92 A.N., Marine, B⁷, 467, 17 Şubat 1789.
- 93 A. SMITH, *age*, s. 286.
- 94 Bernard BAILYN, *The New England Merchants in the 17th Century*, 1955, s. 16 vd.
- 95 A.N., Marine, B⁷, 458.
- 96 A.N., A.E., B III, 441.
- 97 P. J. GROSLEY, *age*, s. 232.
- 98 J. ACCARIAS DE SÉRIENNE, *Les Intérêts des nations...*, I, s. 211-213.
- 99 E. WILLIAMS, *age*, s. 147; J. W. FORTESCUE, *A History of the British Army*, 1899-1930, IV, 1 bl. s. 325.
- 100 R. MOUSNIER, *age*, s. 327.
- 101 A.d.S. Naples, Affari Esteri, 801, La Haye, 21 Ekim 1768.
- 102 J. ACCARIAS DE SÉRIENNE, *Les Intérêts des nations...*, *age*, I, s. 73, not a.
- 103 J. ACCARIAS DE SÉRIENNE, *La Richesse de l'Angleterre*, *age*, s. 96.
- 104 A.E., C.P. États-unis, 53, f°s 90 sq. 1786'da kurulan Georgetown bugün Washington'ın kibar bir mahallesidir.
- 105 Genelde kullanılan terim, 9 Aralık 1824, Ayacucho'daki Sucre seferidir. Ben 1825 tarihini (bkz. *infra*, s. 364), yani Londra piyasasının İspanyol Amerika'sındaki yatırımlar konusundaki ilk tükaniş tarihini tercih ediyorum.
- 106 Earl Diniz Mac CARTHY MOREIRA, "Espanha e Brasil: problemas de relacionamento (1822-1834)", in: *Estudos ibero-americanos*, Temmuz 1977, s. 7-93.
- 107 Jacob VAN KLAVEREN, *Europäische Wirtschaftsgeschichte Spaniens...*, *age*, 1960, s. 177.
- 108 LE POTTIER DE LA HESTROY, *doc. cit.*, f° 34.
- 109 Ernst Ludwig CARL, *age*, II, s. 467.
- 110 A.E., C.P. İngiltere, 120, f° 237.
- 111 Cité par Lewis HANKE, "The Portuguese in Spanish America", in: *Revista de historia de América*, 1962, s. 27.
- 112 British Museum, Add. 28370, f°s 103-104, El duque de Medina Sidonia à Matheo Vázquez, San Lucar, 15 Eylül 1583.
- 113 *Ibid.*, f° 105.
- 114 A.N., Marine, B⁷, 232, f° 325, zikr. E. W. DAHLGREN, *Relations commerciales et maritimes entre la France et les côtes de l'océan Pacifique*, 1909, s. 37.
- 115 Tarihçiler XVII. yüzyılın sonu için yalnızca % 4 olan bir paydan bile söz etmişlerdir. Buna inanmak zordur. A. GARCIA-BAQUERO GONZALEZ, *age*, I, s. 82.
- 116 Herhalde abartılı bir rakam.
- 117 F. COREAL, *age*, I, s. 308.
- 118 CARRIÈRE, *Négociants marseillais...*, *age*, I, s. 101.
- 119 A.E., M. ve D. Amérique, 6, f°s 287-291.
- 120 A.N., f¹², 644, f° 66, Mart 1722.
- 121 A.N., A.E., B¹, 625, La Haye, 19 Şubat 1699.
- 122 N. BOUSQUET, *age*, s. 24; Simon COLLIER, *Ideas and Politics of Chilean Independence, 1808-1833*, 1963, s. 11.
- 123 Alice CANABRAVA, *O Comércio português no Rio da Prata (1580-1640)*, 1944; Marie HELMER, "Comércio e contrabando entre Bahia e Potosi no século XVI", in: *Revista de historia*, 1953, s. 195-212.
- 124 H. E. S. FISHER, *The Portugal Trade*, 1971, s. 47.
- 125 J. ACCARIAS DE SÉRIENNE, *Les Intérêts des nations...*, *age*, I, s. 86.
- 126 Zikr. J. VAN KLAVEREN, "Die historische Erscheinung der Korruption, in ihrem Zusammenhang mit der Staats- und Gesellschaftsstruktur betrachtet", I, in: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Aralık 1957, s. 305-306, not 26.
- 127 Gonzalo de REPARAZ, "Los caminos del contrabando", in: *El Comercio*, Lima, 18 Şubat 1968.

- 128 A.N., K 1349, f° 124 ve 124 v°.
- 129 A.N., G⁷, 1692, mémoire de Granville-Locquet, f° 206 v°.
- 130 N. BOUSQUET, age, s. 17, Pierre CHAUNU, "Interpretación de la Independencia de América Latina", in: *Perú Problema*, n° 7, 1972, s. 132'ye göre; J. VICENS VIVES, *An Economic History of Spain*, 1969, s. 406.
- 131 Claudio Sanchez Alborno bu düşüncenin kendine ait olduğunu kabul ediyor, ama ne o, ne de ben tam başvuruyu bulamadık.
- 132 A.E., M. ve D. Amérique, 6, f° 289.
- 133 Amerika'daki İspanyol kolonilerinde zenci köle sağlama tekelisi olan *asiento* XVI. yüzyıldan itibaren uygulanmıştır. İspanya Veraset savaşının (1701) başında, bu Fransa'ya geçti. 1713'te V. Felipe bu hakkı İngiltere'ye tanıyınca, uluslararası bir anlaşma biçimini aldı: *South Sea Company* ile imzalanan anlaşma 30 yıl süreyle her yıl 48.000 köle getirilmesine izin veriyor ve kumpanyanın koloni fuarlarına, 500 tonilatoluk iki gemi (*navios de permiso*) gönderebilmesini öngörüyordu. 1748 Aachen antlaşmasının 16. maddesinin bu anlaşmayı 4 yıllığına yenilemesine rağmen, İngiliz kumpanyası 1750'de işi bırakmıştır.
- 134 M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde...*, s. 425-426.
- 135 18 Mayıs 1756 tarihli kararname, A. GARCIA-BAQUERO GONZALEZ, age, I, s. 84.
- 136 N. BOUSQUET, age, s. 8.
- 137 İlke olarak tek başlarına olan, ama yola çıkarırken yükleri kaydedilen (*registrados*) gemiler.
- 138 A. de Indias, E 146, cité par G. DESDEVEISE DU DÉZERT, *L'Espagne de l'Ancien Régime*, III, 1904, s. 147.
- 139 *Ibid.*, s. 148. 1788'de açılan San Sebastian on-dördüncü limandır.
- 140 Moscou, A.E.A., 50/6, 500, 3, Amsterdam, 12/23 Ocak 1778.
- 141 Oscar CORNBLIT, "Society and Mass Rebellions in Eighteenth Century Peru and Bolivia", in: *St Antony's Papers*, 1970, s. 9-44.
- 142 Dış ticareti örgütleyen, denetleyen ve önemli ayrıcalıklardan yararlanan ticaret odaları.
- 143 Cf. J. R. FISHER, *Government and Society in Colonial Peru*, 1970, s. 124 vd.
- 144 D. A. BRADING, age, s. 304, 312.
- 145 *Ibid.*, s. 38; Fransızcası, A.E., C.C. Mexico, I, f°s 2-15.
- 146 "Obstacles to Economic Growth in 19th Century Mexico", in: *American Historical Review*, Şubat 1978, s. 80 vd.
- 147 *Ibid.*, s. 82.
- 148 A. HANSON JONES, art. cit.
- 149 J. VICENS VIVES, *Historia social y económica de España y América*, age, IV, s. 463.
- 150 Kendi de rastlantısal olan hesaplama göre Holden FURBER, *John Company at work*, 1948, s. 309, Bu hesaplama kaçakçılığı kaale almamaktadır.
- 151 A.E., C.P. États-Unis, 59, f° 246 v°.
- 152 Jurgen SCHNEIDER, "Le commerce français avec l'Amérique latine pendant l'âge de l'indépendance (première moitié du XIXe siècle)", in: *Revista de historia de América*, 1977, s. 63-87.
- 153 Nico PERRONE, "Il manifesto dell'imperialismo americano nelle borse di Londra e Parigi", in: *Belpagor*, 1977, s. 321 vd. Les capitaux se réfugient en Europe, "la plus grande partie [...] envoyée en France", situation définie en novembre 1828, A.E., M. ve D. Amérique, 40, 501, f°s 4 vd.
- 154 A.N., A.E., B III, 452.
- 155 "Feudalismo y capitalismo in América latina", in: *Boletín de estudios latino-americanos y del Caribe*, Aralık 1974, s. 21-41.
- 156 Bkz. A.N., Marine, B⁷, 461, Mémoire sur la situation des États-Unis relativement à l'industrie intérieure et au commerce étranger, daté de février 1789.
- 157 Age, s. 49.
- 158 Zikr. B. H. SLICHER VAN BATH, art. cit., s. 25.
- 159 Bkz. *supra*, II.
- 160 E. FLORESCANO, age, s. 433.
- 161 C. GIBSON, *The Aztecs under Spanish Rule*, 1964, s. 34.
- 162 M. BATAILLON, age, s. xxxi.
- 163 *Ibid.*, s. xxx.
- 164 *Der Charakter der Entdeckung und Eroberung Amerikas durch die Europäer*, 1925, I, s. 453-454.
- 165 Age, s. 30 vd., 126.
- 166 "La zuccherò e l'Atlantico", in: *Miscellanea di Studi sardi e del commercio atlantico*, III (1974), s. 248-277.
- 167 M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde...*, s. 263 vd.
- 168 Robert CHALLES, *Voyage aux Indes d'une escadre française (1690-1691)*, 1933, s. 85-87.
- 169 Contra Costa: Kabaca, Hint Okyanusunun Afrika kıyılarının tamamı.
- 170 W. G. L. RANGLES, *L'Empire du Monomotapa du XVe au XVIIIe siècle*, 1975, s. 7.
- 171 Roland OLIVER ve G. MATTHEW, *History of East Africa*, 1966, s. 155, zikr. M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde...*, age, s. 301.
- 172 Auguste TOUSSAINT, *L'Océan Indien au XVIe siècle*, 1974, s. 64.
- 173 Moskova A.E.A., 18 octobre 1774 tam atf kayıp.
- 174 K. G. DAVIES, *The Royal African Company*, 1957, s. 5 ve 6.

- 175 N. SÁNCHEZ ALBORNOZ, *age*, s. 66'ya göre.
- 176 W. G. L. RANGLES, *L'Ancien Royaume du Congo des origines à la fin du XIXe siècle*, 1968; J. CUVELIER ve L. JADIN, *age*; G. BALLANDIER, *La Vie quotidienne au royaume de Kongo du XVIe au XVIIIe siècle*, 1965.
- 177 J. SAVARY, *age*, article "manille", III, kol. 714.
- 178 J. CUVELIER ve L. JADIN, *age*, s. 114.
- 179 Pierre POIVRE, *Voyages d'un philosophe, ou Observations sur les mœurs et les arts des peuples de l'Afrique, de l'Asie et de l'Amérique*, 1768, s. 22.
- 180 *La Cosmographie universelle...*, 1575, f° 67.
- 181 Philip CURTIN, *Economic Change in Precolonial Africa. Senegambia in the Era of the Slave Trade*, 1975, s. 235, 237-247.
- 182 Bkz. *supra*, I, 1. yay., s. 36.
- 183 B. BAILYN, *age*, s. 16.
- 184 Père Jean-Baptiste LABAT, *Nouvelle Relation de l'Afrique occidentale*, 1728, IV, s. 326, Girit hk.
- 185 P. CURTIN, *age*, s. xxiii.
- 186 *Ibid.*, s. 4.
- 187 W. G. L. RANGLES, *L'Ancien Royaume du Congo...*, *age*, s. 69.
- 188 *Ibid.*, s. 4.
- 189 O. LARA, *age*, II, s. 291-292.
- 190 J. BERAUD-VILLARS, *L'Empire de Gao. Un État soundanais aux XVe et XVIe siècles*, 1942, s. 144.
- 191 W. G. L. RANGLES, *L'Ancien Royaume du Congo...*, *age*, s. 132.
- 192 *Ibid.*
- 193 *Ibid.*, s. 135.
- 194 W. G. L. RANGLES, *L'Empire du Monomotapa...*, *age*, s. 18.
- 195 W. G. L. RANGLES, *L'Ancien Royaume du Congo...*, *age*, s. 216.
- 196 Konkwistadorzy Portugalscy, 1976.
- 197 Paul MILIOUKOV, Charles SEIGNOBOS, Louis EISENMANN, *Histoire de Russie*, I, 1932, s. 158, not 1; *Médit.*, I, s. 174.
- 198 J.-B. LABAT, *age*, V, s. 10.
- 199 Maceracılar anlamında.
- 200 W. G. L. RANGLES, *L'Ancien Royaume du Congo...*, *age*, s. 217 vd.; C. VERLINDEN, in J.-C. MARGOLIN, *age*, s. 689. Pombeiro kelimesi bugünkü Stanley Pool'un faal pazarı pumbo'dan geliyor olmalıdır.
- 201 Gaston MARTIN, *Nantes au XVIIIe siècle. L'ère des négriers (1714-1774)*, 1931, s. 46 vd.
- 202 P. CURTIN, *age*.
- 203 *Ibid.*, s. 334 vd.
- 204 Y. BERNARD, J.-C. COLLI, D. LEWANDOWSKI, *dictionnaire...*, *age*, s. 1104.
- 205 M. DEVÈZE, *L'Europe et le monde...*, *age*, s. 310 ve C. W. NEWBURY, Reginald COUPLAND, C. LLOYD, D. CURTIN, H. BRUNSC-HWIG'e yaptığı atıflar.
- 206 A.E., C.C.C. Londres, 12, f°s 230 sq. Séguier'nin 12 Mayıs 1817 tarihli mektubu.
- 207 *Considérations... sur l'abolition générale de la Traite des Négociateurs qui doivent assister au Congrès de Vienne, par un Portugais*, Eylül 1814, s. 17-18. (B.N., Paris, LK 9, 668).
- 208 Bu paragrafın tümü Jacqueline KAUFMANN-ROCHARD, *Origines d'une bourgeoisie russe, XVIe-XVIIe siècles*, 1969'a çok şey borçludur.
- 209 C. VERLINDEN, *age*, bkz. not 2, s. 676 vd.
- 210 I. WALLERSTEIN, *age*, s. 320.
- 211 Walther KIRCHNER, "Über den russischen Aussenhandel zu Beginn der Neuzeit", in: *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 1955.
- 212 B. H. SUMMER, *Survey of Russian History*, 1947, s. 260, Zikr. R. M. MATTON, in: *Russian Imperialism from Ivan the Great to the Revolution*, yay. Taras HUNCZAK, 1970, s. 106.
- 213 George VERNADSKY, *The Tsardom of Moscow, 1547-1682*, V, 1969, s. 166.
- 214 Artur ATTMAN, *The Russian and Polish Markets in International Trade 1500-1650*, 1973, s. 135 vd.
- 215 *Ibid.*, s. 138-140.
- 216 Rijksdolkler veya rigsdoler veya rixdollar, 1579 Genel Meclisi'nden beri basılan, Alçak Ülkeler'in krallık ve resmi taler'i.
- 217 M. V. FECHNER, *Le Commerce de l'État russe avec les pays orientaux au XVIe siècle*, 1952, Rusça. Bu kitabın özetini ve önemli pasajlarının çevirisini Léon Polıçkofa borçluyum.
- 218 A. Gerschenkron, *Europe in the Russian mirror*, 1970, s. 54.
- 219 Marian MALOWIST, "The economic and social Development of the Baltic Countries, xvth-xviii centuries", in: *Economic History Review*, Aralık 1959, s. 177-189.
- 220 A.N., K 1352, f° 73, 1720'ye doğru.
- 221 *Ibid.*
- 222 Samuel H. BARON, "The Fate of the Gosti in the reign of Peter the Great", in: *Cahiers du monde russe et soviétique*, Ekim-Aralık 1973, s. 488-512.
- 223 J. KAUFMANN-ROCHARD, *age*, s. 88.
- 224 *Ibid.*, s. 87 ve 227.
- 225 *Ibid.*, s. 227-228.
- 226 J. KULISCHER, *Wirtschaftsgeschichte Russlands*, I, s. 447.
- 227 Veya riad: ticari kadirga.
- 228 1 pound = 16,38 kg.
- 229 J. KULISCHER, *age*, I, s. 337 vd.

- 230 İzleyenler hk. cf. J. BLUM, *Lord and Peasant in Russia from the 9th to the 19th century*, s. 106 vd.
- 231 Michael CONFINO, *Systèmes agraires et progrès agricole. L'assolement triennal en Russie aux XVIIIe-XIXe siècles*, 1970, s. 99.
- 232 Frédéric LE PLAY, *L'Ouvrier européen, 1877-1879*, Zikr. J. BLUM, *age*, s. 316-317.
- 233 Archives VORONTSOFF, *age*, XXI, s. 327.
- 234 J. BLUM, *age*, s. 283; Roger PORTAL, "Manufactures et classes sociales en Russie au XVIIIe siècle", in: *Revue historique*, Nisan-Haziran 1949, s. 169.
- 235 Peter Simon PALLAS, *Voyages... dans plusieurs provinces de l'Empire de Russie et dans l'Asie septentrionale*, Paris, 1794, I, s. 14, not 1.
- 236 J. BLUM, *age*, s. 302-303.
- 237 *Ibid.*, s. 293-294.
- 238 *Ibid.*, s. 300-301.
- 239 *Ibid.*, s. 288.
- 240 *Ibid.*, s. 290.
- 241 *Ibid.*, s. 473.
- 242 J. KAUFMANN-ROCHARD, *age*, s. 191.
- 243 Louis Alexandre FROTIER DE LA MESSELIÈRE, *Voyage à Saint-Petersbourg ou Nouveaux Mémoires sur la Russie*, *age*, s. 116.
- 244 Auguste JOURDIER, *Des forces productives, destructives et improductives de la Russie*, 1860, s. 118.
- 245 J. P. KILBURGER, *Kurzer Unterricht von dem russischen Handel*, Zikr. J. KULISCHER, *age*, s. XII, s. 248 ve 329.
- 246 J. KAUFMANN-ROCHARD, *age*, s. 46.
- 247 Amdam OLEARIUS, *Voyage en Moscovie, Tartarie et Perse*, 1659, s. 108, zikr. J. KAUFMANN-ROCHARD, *age*, s. 46.
- 248 J. KULISCHER, *age*, s. 338.
- 249 J. BLUM, *age*, s. 286.
- 250 J. KAUFMANN-ROCHARD, *age*, s. 39 vd.
- 251 Archives VORONTSOFF, *age*, XXI, s. 333.
- 252 J. KAUFMANN-ROCHARD, *age*, s. 65.
- 253 François BARRÈME, *Le Grand Banquier*, 1685, s. 216.
- 254 A.N., *Marine*, B⁷, 457, 1780.
- 255 A.E., M. ve D. Russie, 7, f° 298, 1770'e doğru.
- 256 A.E., M. ve D. Russie, 2, f° 176, 1773.
- 257 P. Philippe AVRIL, *Voyage en divers États d'Europe et d'Asie, entrepris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine...*, 1692, s. 103.
- 258 Eugenio ALBERI, *Relazioni degli ambasciatori veneti durante il secolo XVI, 1839-1863*, III, 2, Giac. Soranzo, s. 199.
- 259 A.d.S. Venedik, Inghilterra, Londra, 18-19 Haziran 1703.
- 260 J. SAVARY, *age*, V, kol. 658 vd.
- 261 Boris NOLDE, *La Formation de l'Empire russe*, 2 cilt., 1952-1953.
- 262 François-Xavier COQUIN, *La Sibérie, peuplement et immigration paysanne au XIXe siècle*, 1969, s. 9-10.
- 263 *Ibid.*
- 264 P. CAMENA D'ALMEIDA, in: *Géographie universelle*, V, 1932, s. 258.
- 265 Bu ayrıntılar, F.-X. COQUIN, *age*, s. 109'den alınmıştır.
- 266 A.E., M. ve D. Russie, 2, f° 187 v°-188.
- 267 F.-X. COQUIN, *age*, s. 11.
- 268 *Ibid.*, s. 12.
- 269 A.E., M. ve D. Russie, 7, f° 246-249. Başrahip Raynal için gözlem.
- 270 P. CAMENA D'ALMEIDA, *age*, s. 217.
- 271 J. G. GMELIN, *Voyage en Sibérie...*, 1767, II, s. 50.
- 272 *Ibid.*, II, 123.
- 273 J. KAUFMANN-ROCHARD, *age*, s. 200.
- 274 *Gazette de France*, 4 Nisan 1772, s. 359.
- 275 W. LEXIS, "Beiträge zur Statistik der Edelmetalle nebst einigen Bemerkungen über die Wertrelation", in: *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, XXXIV, 1908, s. 364.
- 276 C. M. FOUST, "Russian Expansion to the East through the 18th Century", in: *Journal of Economic History*, 1961, s. 472.
- 277 Maurice-Auguste de BENYOWSKY, *Voyages et mémoires...*, 1791, s. 63.
- 278 P. S. PALLAS, *Voyage à travers plusieurs provinces de l'Empire russe, 1771-1776*, III, s. 490.
- 279 *Ibid.*, s. 487.
- 280 M.-A. de BENYOWSKY, *age*, s. 48.
- 281 A.E., M. ve D. Russie, 2, f° 188.
- 282 James R. GIBSON, *Feeding the Russian Fur Trade: provisionment of the Okhotsk seaboard and the Kamtchatka peninsula, 1689-1856*, 1970.
- 283 Ernst HOFFMAN, *Reise nach den Goldwäschern Ostsiberiens*, 1847, yeni yay. 1969, s. 79 vd.
- 284 1728, 1732, 1741, 1746, 1755'te. - A.E., M. ve D. Russie, 2, f° 183-185.
- 285 *Ibid.*
- 286 J. SAVARY, *age*, V, kol 659 vd.
- 287 C. M. FOUST, art. cit., s. 477.
- 288 J. G. GMELIN, *age*, s. 477.
- 289 C. M. FOUST, art. cit., s. 477; A.N., A.E., M. ve D. Russie, 2, f° 182.
- 290 Archives VORONTSOFF, *age*, IX, s. 32-33.
- 291 Gino LUZZATTO, *Storia economica dell'età moderna e contemporanea*, II, 1952, s. 16.
- 292 A.N., A.E., B¹, 485.
- 293 A.d.S. Napoli, Affari Esteri, 800; *Gazette de Cologne*, 23 Eylül 1763. Rus kambiyosu Londra'da 1762'den itibaren kote edilmise benzemektedir.

- 294 Moskova, A.C., Fonds Vorontsof, 1261, 4-446.
- 295 Archives VORONTSOFF, age, XXI, s. 137.
- 296 *Ibid.*, s. 315.
- 297 *Ibid.*, X, s. 201.
- 298 J. BLUM, age, s. 293.
- 299 R. PORTAL, art. cit., s. 6 vd.
- 300 J. BLUM, age, s. 294.
- 301 A.N., Marine, B⁷, 457.
- 302 A.N., K 1352.
- 303 Archives VORONTSOFF, age, VIII, s. 363.
- 304 Fernand GRENNARD, *Grandeur et décadence de l'Asie*, 1939, s. 72.
- 305 A.E., M. ve D. Turquie, 36, f° 16.
- 306 G. TONGAS, *Les Relations de la France avec l'Empire ottoman, durant la première moitié du XVIIe siècle*, 1942, s. 141.
- 307 Giovanni BOTERO, *Relationi universali*, 1599, II, s. 117-118.
- 308 C. BOXER, "The Portuguese in the East, 1500-1800", in: *Portugal and Brazil, an Introduction*, yay. H. V. LIVERMORE, 1953, s. 221.
- 309 A.d.S. Venedik, *Relazioni*, B 31.
- 310 François SAVARY DE BRÈVES, *Relation des voyages de...*, 1628, s. 242.
- 311 Maestre MANRIQUE, *Itinerario de las misiones que hizo el Padre F. Sebastian Manrique...*, 1649, s. 460.
- 312 Abbé PRÉVOST, age, IX, 1751, s. 88 (Voyage d'A. de Rhodes, 1648).
- 313 Edward BROWN, *A Brief Account of Some Travels...*, 1673, s. 39-40.
- 314 T. STOIANOVITCH, dactylogramme, in: *Conférence de la Commission d'histoire économique de l'Association du Sud-Est européen*, Moskova et Kiev, 1969.
- 315 W. PLATZHOFF, *Geschichte des europäischen Staatensystems, 1559-1660*, 1928, s. 31.
- 316 Herbert JANSKY, in: *Handbuch der europäischen Geschichte*, yay. T. SCHIEDER, age, IV, s. 753.
- 317 *Ibid.*, s. 761.
- 318 Jorjo TADIC, "Le commerce en Dalmatie et à Raguse et la décadence économique de Venise au xviie siècle", in: *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII*, 1961, s. 235-274.
- 319 Robert MANTRAN, "L'Empire ottoman et le commerce asiatique au xvie et au xviie siècle", in: *Islam and the Trade of Asia*, yay. D. S. RICHARDS, age, s. 169. 1534, Bağdat'ın, 1535 sonra da 1546, Basra'nın işgali.
- 320 Moskova, A.C., 276-1-365, f^{ns} 171-175.
- 321 A.E., M. ve D. Turquie, 11, f^{ns} 131-151.
- 322 İşlemlerin yapıldıkça üzerine kaydedildikleri siciller (LITTRÉ).
- 323 Pierre BELON, *Les Observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie et autres pays estranges*, 1553, f° 181 v°.
- 324 Abbé PRÉVOST, age, IX, s. 88.
- 325 *Gazette d'Amsterdam*, 13 Aralık 1672. Bugün adı Kamence Podolsk olan Kaminice sırasıyla Türk, Tatar, Polonyalı olmuş, 1793'ten itibaren de Rus olmuştur.
- 326 Paul-Ange de GARDANE, *Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie et la Perse, fait en 1807 et 1808*, 1809, s. 13.
- 327 Bibliothèque Marciana, Scrittura, Oro e argento, VII, MCCXXVIII, 55.
- 328 Macar kralları tarafından bastırılan ve dışarıda sıklıkla taklid edilen altın düka.
- 329 Ugo TUCCI, "Les émissions monétaires de Venise et les mouvements internationaux de l'or", in: *Revue historique*, Temmuz 1978, s. 97, not 23.
- 330 *Ibid.*, s. 109, not 65.
- 331 F. REBUFFAT, M. COURDURIE, *Marseille et le négoce marseillais international (1785-1790)*, 1966, s. 126 vd.
- 332 C. SONNINI, *Traité sur le commerce de la mer Noire*, t.y.
- 333 A.N., A.E., B1, 436, zikr. T. STOIANOVITCH, s. 35.
- 334 Paris'de 1955'teki konferanslarında.
- 335 *Médit.*, II, s. 64.
- 336 *Ibid.*, I, s. 263.
- 337 Henri MAUNDRELL, *Voyage d'Alep à Jérusalem*, 1706, s. 2 (1696 yolculuğu).
- 338 Ne yazık ki kaybettığım yerel bir dergide.
- 339 A.d.S. Naples, Affari Esteri, 800, La Haye, 21 Ağustos 1761.
- 340 Moskova, A.E.A., 4113, 158, f° 4, Venedik, 4/15 Aralık 1787.
- 341 A.E., M. ve D. 'Turquie, 15, f^{ns} 154-159.
- 342 *Observations sur l'état actuel de l'Empire ottoman*, yay. Andrew S. EHRENKREUTZ, 1965, s. 49-50.
- 343 *Ibid.*, s. 53.
- 344 *Ibid.*, s. 54.
- 345 Küçük Kaynarca antlaşmasında.
- 346 Ocak 1781'de Kırım'ı Rusya'ya bırakan İstanbul antlaşmasında.
- 347 Bkz. *supra*, I.
- 348 K. N. CHAUDHURI, *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660-1760*, 1978, s. 17.
- 349 A.E., M. ve D. Turquie, 11, f^{ns} 131-151, 1750.
- 350 H. FURBER, age, s. 166.
- 351 A.E., M. ve D. Turquie, 11 f° 162.
- 352 *Ibid.*, f° 151, 1750.
- 353 H. FURBER, age, s. 66.
- 354 A.E., M. ve D. Turquie, 11, f^{ns} 70 ve 70 v°.

- 355 *Ibid.*, f° 162.
- 356 Moskova, A.E.A., 35/6, 371, f° 32.
- 357 *Ibid.*, 93/6, 438, f° 81.
- 358 Luigi CELLI, *Introduction à Due Trattati inediti di Silvestro Gozzolini da Osimo, Economista e Finanziere del sec. XVI*, 1892, s. 8.
- 359 Moskova A.E.A., Ekim 1787, eksik atıf.
- 360 M.-A. de BENYOWSKY, *Voyages et mémoires...*, age, I, s. 51.
- 361 "Agenda for Ottoman History", in: *Review*, 1, 1977, s. 53.
- 362 Moskova, A.E.A., Mart 1785, eksik atıf.
- 363 *Handbuch der europaischer Geschichte*, yay. T. SCHIEDER, age, s. 771.
- 364 A.d.S. Napoli, Affari Esteri, 805.
- 365 Michel MORINEAU, PRato Haftası, 1977, s. 27.
- 366 J. ROUSSET, *Les Intérêts présents des puissances de l'Europe*, 1731, I, s. 161.
- 367 Ange GOUDAR, *Les Intérêts de la France mal entendus...*, 1756, I, s. 5.
- 368 Bu paragraf için özellikle kullandığım kaynak, Giorgio BORSA, *La Nascità del mondo moderno in Asia Orientale*, 1977, ve Michel DEVÈZE, *L'Europe et le monde...*, age.
- 369 Maurice LOMBARD, *L'İslam dans sa première grandeur*, 1971, s. 22.
- 370 Bkz. *supra*, I, 1. yay., s. 309.
- 371 Araplar tarafından (siyah insanlar anlamında) Somali'nin güney kıyılarından Mozambik'e kadar olan kesime verilen ad.
- 372 *Indonesian Trade and Society*, 1955.
- 373 Tamiiller Hindistan'ın güneyinde ve Seylan'da yaşamaktadırlar.
- 374 Archibald R. LEWIS, "Les marchands dans l'océan Indien", in: *Revue d'histoire économique et sociale*, 1976, s. 448.
- 375 *Ibid.*, s. 455.
- 376 *Ibid.*, s. 455-456.
- 377 Donald F. LACH, *Asia in the Making of Europe*, 1970, I, s. 19.
- 378 Franco VENTURI, *L'Europe des Lumières, recherches sur le XVIIIe siècle*, 1971, s. 138-139.
- 379 C. G. F. SIMKIN, age, s. 182.
- 380 Giorgio BORSA, age, s. 31.
- 381 A.N., Colonies, C², 254, f° 15 v°.
- 382 L. DERMIGNY, *La Chine et l'Occident...*, age, II, s. 696.
- 383 Bkz. *supra*, s. 189.
- 384 L. SIMOND, *Voyage d'un Français en Angleterre...*, age, II, s. 280.
- 385 Victor JACQUEMONT, *Voyage dans l'Inde...*, 1841-1844, s. 17.
- 386 M. DEVÈZE, age, s. 223.
- 387 British Museum, Sloane 1005.
- 388 R. CHALLES, *Voyage aux Indes...*, age, s. 436.
- 389 A.N., Colonies, C² 105, f° 233.
- 390 François Martin (1640-1706), 1701'den itibaren hindler kumpanyası'nın Genel yöneticisi.
- 391 A.N., Colonies, C² 105, f°s 256 v° ve 257.
- 392 Maestre MANRIQUE, age, s. 398.
- 393 K. N. CHAUDHURI, age, s. 447-448.
- 394 A.N., A.E., B III, 459.
- 395 A.N., Colonies, C², 75, f° 165.
- 396 Herhalde kumpanya'nın kısa vadeli borçları (*bonds*). Saha PANCHANAM, "Einige Probleme der kapitalistischen Entwicklung Indiens im 19. Jahrhundert", in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1970, I, s. 155-161.
- 397 V. I. PAVLOV, *Historical Premises for India's Transition to Capitalism*, 2. yay., 1978, s. 326-332.
- 398 K. N. CHAUDHURI, age, s. 455.
- 399 *Ibid.*, s. 456.
- 400 Abbé PRÉVOST, age, I, s. 35, 48, 49.
- 401 Carlo M. CIPOLLA, *Velieri e Cannoni d'Europa sui mari del mondo*, 1969, s. 116-117.
- 402 *Ibid.*
- 403 *Ibid.*
- 404 T. T. CHANG, *Sino-Portuguese Trade from 1514 to 1644*, 1934, s. 120, zikr. C. M. CIPOLLA, age, s. 117.
- 405 *The Embassy of Sir Thomas Roe to the Court of the Great Moghol*, 1899, II, s. 344, zikr. G. BORSA, age, s. 25.
- 406 C. M. CIPOLLA, age, s. 119, not 17.
- 407 K. N. CHAUDHURI, age, s. 457 ve 461.
- 408 I. BRUCE WATSON, "The Establishment of English Commerce in North-Western India in the Early Seventeenth Century", in: *Indian Economic and Social History*, XIII, no 3, s. 384-385.
- 409 K. N. CHAUDHURI, age, s. 461.
- 410 A.N., A.E., B III, 459, Mémoire de Bolts, 19 messidor an V.
- 411 Tüccarlar ve zenaatkârlar bunların aracılığıyla mal teslimatı yüklenimine girmektedirler.
- 412 I. B. Watson, art. cit., s. 385-389.
- 413 A.N., A.E., B III, 459.
- 414 A.N., Colonies, C², 105, f°s 218 v°-220.
- 415 A.N., Colonies, C11, 10, 31 Aralık 1750. Pierre Poivre'in Haziran 1750'de Kanton'da Le Mascarin gemisinin kaptanı ile kavgasına bkz.
- 416 C. BOXER, *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, 1969, s. 57, zikr. I. WALLERSTEIN, age, s. 332.
- 417 V. I. PAVLOV, age, s. 243.
- 418 Norman JACOBS, *Modern Capitalism and Eastern Asia*, 1958.
- 419 B. R. GROVER, "An Integrated Pattern of Commercial Life in the Rural Society of North India during the 17th-18th centuries", in: *India Historical Records Commission*, XXXVII, 1966, s. 121 vd.

- 420 L. C. JAIN, *Indigenous Banking in India*, 1929, s. 5.
- 421 Kelimenin anlamına ilişkin bir tartışma için, İrfan HABİB, *The Argarian System of Mughal India*, 1963, s. 140 vd.
- 422 İrfan HABİB, "Potentialities of Capitalistic Development in the Economy of Mughal India..." cit., s. 10.
- 423 Satish CHANDRA, "Some Institutional Factors in Providing Capital Inputs for the Improvement and Expansion of Cultivation in Medieval India", in: *Indian Historical Review*, 1976, s. 85.
- 424 *Ibid.*, s. 89.
- 425 B. R. GROVER, art. cit., s. 130.
- 426 S. CHANDRA, art. cit. s. 84.
- 427 İ. HABİB, "Potentialities..." cit., s. 8.
- 428 *Ibid.*, s. 18-19.
- 429 *Ibid.*, s. 3-4.
- 430 *Ibid.*, s. 4, not 2.
- 431 Abbé PRÉVOST, *age*, XI, s. 661-662.
- 432 *Ibid.*, s. 651-652.
- 433 *Ibid.*, s. 652.
- 434 Bengal mound'u = 34,500 kg, Surat mound'u = 12,712 kg. (K. N. CHAUDHURI, *age*, s. 472).
- 435 B. R. GROVER, art. cit., s. 129-130.
- 436 İ. HABİB, "Potentialities..." cit., s. 7-8; W. H. MORELAND, *age*, s. 99-100, 103-104.
- 437 İ. HABİB, "Usury in Medieval India", art. cit., s. 394.
- 438 B. R. GROVER, art. cit., s. 138.
- 439 En büyük kenti Bombay olan Hind eyaleti.
- 440 İ. HABİB, "Potentialities..." cit., s. 46-47.
- 441 *Ibid.*, s. 43.
- 442 SONNERAT, *Voyage aux Indes Orientales et à la Chine*, 1782, I, s. 103 ve 104.
- 443 *Jahangir's India: the Remonstrant of Francisco Pelsaert*, 1925, s. 60, zikr. İ. HABİB, "Potentialities..." cit., s. 43, not 2.
- 444 İ. HABİB, "Potentialities..." cit., s. 44-45.
- 445 *Ibid.*, s. 45.
- 446 Abbé PRÉVOST, *age*, X, s. 1.
- 447 *Ibid.*, X, s. 93.
- 448 *Ibid.*, X, s. 237.
- 449 H. FURBER, *age*, s. 10.
- 450 İ. HABİB, "Potentialities..." cit., s. 55 ve n. 2.
- 451 A.N., *Marine*, B⁷, 443, f° 254.
- 452 V. İ. PAVLOV, *age*, s. 329.
- 453 H. FURBER, *age*, s. 187.
- 454 A.N., *Colonies*, C², 105, f° 291 v°.
- 455 H. FURBER, *age*, s. 189-190.
- 456 V. İ. PAVLOV, *age*, s. 233.
- 457 K. N. CHAUDHURI, *age*, s. 260.
- 458 *Ibid.*, s. 258.
- 459 Abbé PRÉVOST, *age*, X, s. 65.
- 460 Zenaatkârlarla zorunlu bir teslimat anlaşması yapılmaksızın.
- 461 A.N., A.E., B III, 459, Nisan 1814, *Mémoire sur le commerce de l'Inde... que fesoit l'ancienne compagnie des Indes et celle établie en 1785*, f°s 1-32, *passim*.
- 462 *Ibid.*, f° 12.
- 463 Satish CHANDRA, "Some Aspects of the Growth of a Money Economy in India during the Seventeenth Century", in: *The Indian Economic and Social History Review*, 1966, s. 326, ve B. R. GROVER, art. cit., s. 132.
- 464 B. R. GROVER, art. cit., s. 128, 129, 131.
- 465 *Ibid.*, s. 132.
- 466 Burada, yiyecek ve mal işeşi konusunda belli bir kısıtlı içinde olan Pondichéry Fransız ticari şubesi bulunmaktadır.
- 467 A.N., *Colonies*, C², 75, f° 69.
- 468 Percival SPEAR, *The Nabobs*, 1963, s. xiv vd.
- 469 A.N. C², 286, f° 280.
- 470 İ. HABİB, "Potentialities..." cit., s. 12 ve not 1.
- 471 *Ibid.*, s. 32.
- 472 Abbé PRÉVOST, *age*, X, s. 232.
- 473 Roland MOUSNIER, in: Maurice CROUZET, *Histoire générale des civilisations*, IV, 1954, s. 491.
- 474 Abbé PRÉVOST, *age*, X, s. 235.
- 475 Egerin arkasına bağlanan kıvrımlı palto.
- 476 A.N., *Colonies*, C², 56, f°s 17 v° vd., 1724. Bu dönemdeki bu yünlü ithalatı, yılda 50.000 eküye ulaşmaktadır.
- 477 Abbé PRÉVOST, *age*, X, s. 146.
- 478 İ. HABİB, "Potentialities..." cit., s. 38 vd.
- 479 *Ibid.*, s. 36-37.
- 480 Abbé PRÉVOST, *age*, X, s. 146.
- 481 François BERNIER, *Voyages... contenant la description des Etats du Grand Mogol...*, 1699, I, s. 94.
- 482 Abbé PRÉVOST, *age*, X, s. 235.
- 483 *Ibid.*, X, s. 95.
- 484 P. SPEAR, *age*, s. xiii.
- 485 M. N. PEARSON, "Shivaji and the Decline of the Mughal Empire", in: *Journal of Asian Studies*, 1970, s. 370.
- 486 A. K. MAJUMDAR, "L'India nel Medioevo e al principio dell'età moderna", in: *Proplæa Weltsgeschichte*, tr. it., VI, 1968, s. 191.
- 487 *Ibid.*, s. 189.
- 488 XVI. yüzyılın başında kurulan Vişnu Hindu-luğunun bir tarikâtı. Sikler Lahor krallığını kurmuşlardır.
- 489 H. FURBER, *age*, s. 303.
- 490 A. K. MAJUMDAR, *age*, s. 195.
- 491 *Médit...*, I, s. 340.
- 492 H. FURBER, *age*, s. 25.
- 493 Giuseppe PAPAGNO, "Monopolio e libertà di commercio nell'Africa orientale portoghese alla luce di alcuni documenti settecenteschi", in: *Rivista storica italiana*, 1974, II, s. 273.

- 494 A.N., A.E., B III, 459, Mémoire de Louis Monneron, 1er prairial an IV.
- 495 A.N., 8 Aq 349.
- 496 T. RAYCHAUDHURI, *Readings in Indian Economy*, 1964, s. 17, zikr. V. I. PAVLOV, age, s. 87.
- 497 V. I. PAVLOV, age, s. 86-88.
- 498 *Ibid.*, s. 239 vd.
- 499 *Ibid.*, s. 324-335.
- 500 *Ibid.*, s. 99 vd.
- 501 K. N. CHAUDHURI, age, s. 273.
- 502 V. I. PAVLOV, age, s. 215.
- 503 *Ibid.*, s. 216.
- 504 *Ibid.*, s. 217; İngilizlerin XVIII. yy'da Hind'e özellikle Hind tersaneleri için ithal ettikleri çeligin Britanya değil de, İsveç kökenli olmasının nedeni herhalde budur.
- 505 Armando CORTESÃO, in: *The Suma Oriental de Tome PIRES*, 1944, II, s. 278-279; V. MAGALHAES GODINHO, age, s. 783.
- 506 M. A. P. MEILINK-ROELOFSZ, *Asian Trade and European Influence*, 1962, s. 13 vd.
- 507 O. W. WOLTERS, *Early Indonesian Commerce*, 1967, s. 45 vd.
- 508 Abbé PRÉVOST, age, VIII, s. 316.
- 509 *Ibid.*, VIII, s. 312.
- 510 *Ibid.*, IX, 74 (1622).
- 511 *Ibid.*, XI, s. 632.
- 512 SONNERAT, age, II, s. 100.
- 513 Bu konularda G. COEDES, "Les États hindouisés d'Indochine et d'Indonésie", 1948, in: *Histoire du monde*, de M. E. CAVAIGNAC, t. VII. adlı klasik kitap.
- 514 M. A. P. MEILINK-ROELOFSZ, in: *Islam and the Trade of Asia*, yay. D. S. RICHARDS, age, s. 137 vd.
- 515 Luis Filipe F. R. THOMAZ, "Maluco e Malaca", in: *A Viagem de Fernão de Magalhães e a questão das Molucas*, p. p. A. TEIXERA, 1975, s. 33 vd. Dikkat çekici toparlama.
- 516 *Ibid.*, s. 33.
- 517 Zikr. PAVLOV, age, s. 221.
- 518 *Ibid.*
- 519 Abbé PRÉVOST, age, I, s. 116.
- 520 *Ibid.*, I, s. 115.
- 521 M. A. Hedwig FITZLER, "Der Anteil der Deutschen an der Kolonialpolitik Philipps II von Spanien in Asien" in: *Vierteljahrsschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte*, 1935, s. 251.
- 522 L. F. F. R. THOMAZ, art. cit., s. 36.
- 523 Abbé PRÉVOST, age, I, s. 336 (1592).
- 524 *Ibid.*, VI, s. 62-63.
- 525 *Ibid.*, VIII, s. 480 vd.
- 526 Age, s. 160 vd.
- 527 A.N., Colonies, C¹¹, f° 10 v°.
- 528 Age, s. 176.
- 529 *Voyage en Inde du comte de Modave*, 1773-1776, yay. J. DELOCHE, 1971, s. 77.

530 *Ibid.*

531 "I. Wallerstein et l'Extrême-Orient, plaidoyer pour un xvie siècle négligé", Leiden kollokyumu, Ekim 1978.

532 "Littoral et intérieur de l'Inde", Leiden kollokyumu. Ekim 1978.

6. Bölüm Notları

- 1 Cf. LITTRÉ, *Révolution: Bir yıldızın başlangıç noktasına geri dönüşü*.
- 2 Hannah ARENDT, *On Revolution*, 1963, Fra. çev. *Essai sur la Révolution*, 1967, s. 58.
- 3 Jürgen KUCZYNSKI, "Friedrich Engels und die Monopole", in: *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1970, 3, s. 37-40.
- 4 Adolphe BLANQUI, *Histoire de l'économie politique en Europe depuis les Anciens jusqu'à nos jours*, 1837, II, s. 209. "Cependant, à peine éclos le cerveau de ces deux hommes de génie, Watt et Arkwright, la Révolution industrielle se mit en possession de l'Angleterre"; cf. R. M. HARTWELL, *The Industrial Revolution and economic growth*, 1971, s. 111; Peter MATHIAS, *The First Industrial Nation. An Economic History of Britain 1700-1914*, 1969, s. 3.
- 5 Maurice DOBB, *Études sur le développement du capitalisme*, 1969, s. 274, not 3; A. BESANCON, in: *Quarterly Journal of Economics* XXXVI, 1921, s. 343.
- 6 *Les Étapes de la croissance économique*, 1967, s. 55.
- 7 *Croissance et structures économique*, age, s. 247 vd.
- 8 Simon KUZNETS, "Capital formation in Modern Economic Growth", in: *Troisième Conférence internationale d'histoire économique*, Munich, 1965, I, s. 20, not 1.
- 9 Phyllis DEANE, *The First Industrial Revolution*, 1965, s. 117.
- 10 "Encore la révolution anglaise du xviiie siècle", in: *Bulletin de la Société d'histoire moderne*, 1961, s. 6.
- 11 Thomas S. ASHTON, *La Révolution industrielle*, 1955, s. x. Fra. çeviriye önsöz.
- 12 J. HICKS, *A Theory of Economic History*, age, s. 151-154.
- 13 J.-B. SAY, *Cours complet d'économie politique*, age, II, s. 170.
- 14 T. S. ASHTON, "The Treatment of Capitalism by Historians", in: *Capitalism and the Historians*, ed. F. A. HAYEK, 1954, s. 60.
- 15 P. Deane, age, s. 116, 117 ve not 1, W. W. ROSTOW, *The Economics of Take off into Sustained Growth*, 1963'ye göre.

- 16 Ignacy SACHS, *Pour une économie politique du développement*, 1977, s. 9.
- 17 *Ibid.*
- 18 Şilili iktisatçı Oswaldo Sunkel'den yapılan bu alıntı, I. Sachs, age, s. 34'den alınmıştır.
- 19 Ignacy SACHS, *La Découverte du Tiers Monde*, 1971, s. 18-30.
- 20 *Ibid.*
- 21 A.N., F¹², 1512 C, demet 5.
- 22 Lynn WHITE, *Medieval Technology and Social Change*, 1962, s. 80; M. ROSTOVITZ, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, 1967, I, s. 365.
- 23 Stephen Finney MASON, *Histoire des sciences*, 1956, s. 34.
- 24 A. VIERENDEL, *Esquisse d'une histoire de la technique*, 1921, I, s. 38.
- 25 L'Autre France, *L'histoire en perspective géographique*, 1971, s. 51-53.
- 26 *La Révolution industrielle du Moyen Age*, 1975.
- 27 *La Crise du féodalisme*, 1976.
- 28 "An Industrial Revolution of the thirteenth Century", in: *Economic History Review*, 1941.
- 29 Terim Almanya için, ya G. F. Schmoller, ya da F. Philippi tarafından yaratılmıştır.
- 30 Eleonora M. CARUS WILSON, "The Woollen Industry", in: *The Cambridge Economic History*, II, 1952, s. 409.
- 31 *Little Red Book of Bristol*, ed. F. B. BICKLEY, 1900, 58, II, 7.
- 32 Frédéric C. LANE, "Units of Economic Growth historically considered", in: *Kyklos*, XV, 1962, s. 95-104.
- 33 W. ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, age, s. 51.
- 34 C. M. CIPOLLA, "The Professions, The Long View", in: *The Journal of European Economic History*, Ilkbahar 1973, s. 41.
- 35 G. BOIS, age, s. 246.
- 36 Roger BACON, zikr. L. WHITE, *Medieval Technology...*, age, s. 134.
- 37 Jacob Cornelius VAN LEUR, *Indonesian Trade and Society*, 1955, s. 20.
- 38 Bkz. *supra*, II.
- 39 Herman KELLENBENZ, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*, I, 1977, s. 167.
- 40 Gemma MIANI, "L'économie lombarde aux xive et xve siècles", in: *Annales E.S.C.*, Mayıs-Haziran 1964, s. 571.
- 41 Renato ZANGHERI, "Agricoltura e sviluppo del capitalismo", in: *Studi storici*, 1968, s. 539.
- 42 Eric J. HOBBSBAWM, "Il secolo xvii nello sviluppo del capitalismo", in: *Studi storici*, 1959-1960, s. 665.
- 43 Carlo PONI "All' origine del Sistema di fabbrica...", in: *Rivista storica italiana*, 1976, s. 444 vd.
- 44 L. WHITE, age, s. 129.
- 45 *Ibid.*, s. 28.
- 46 Gino BARBIERI, *Le Origini del capitalismo lombardo*, 1961; G. MIANI, art. cit.
- 47 John U. NEF, "The Progress of Technology and the Growth of Large-Scale Industry in Great Britain, 1540-1640", in: *Economic History Review*, octobre 1934, s. 23.
- 48 S. POLLARD and D. W. CROSSLEY, *Wealth of Britain...*, age, 1968.
- 49 John CLEVELAND, *Poems*, 1650, s. 10.
- 50 John U. NEF, art. cit., s. 3-24.
- 51 S. POLLARD and D. W. CROSSLEY, age, s. 85.
- 52 *Ibid.*, s. 130.
- 53 *Ibid.*, s. 84 ve 95.
- 54 Charles HYDE, *Technological Change and the British Iron Industry, 1700-1820*, 1977.
- 55 Bkz. *infra*, s. 491-492.
- 56 C. HYDE, age, s. 42 vd., 144.
- 57 S. POLLARD ve D. W. CROSSLEY, age, s. 105 ve 136-137.
- 58 *Ibid.*
- 59 *Ibid.*, s. 142-143.
- 60 John U. NEF, *The Conquest of the Material World*, 1964, s. 141-143.
- 61 "The Origins of the Industrial Revolution", in: *Past and Present*, Nisan 1960, s. 71-81.
- 62 *L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle*, yay. Pierre LÉON, François CROUZET, Richard GASCON, Lyon, 7-10 Ekim 1970, 1972.
- 63 Pierre VILAR, "La Catalogne industrielle. Réflexions sur un démarrage et sur un destin", in: *L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle*, age, s. 421.
- 64 Jacques BERTIN, *Ibid.*, s. 477.
- 65 H. W. FLINN, *The Origins of the Industrial Revolution*, 1965.
- 66 H. J. HABAKKUK, "Historical Experience of Economic Development", in: E. A. G. ROBINSON ed., *Problems of Economic Development*, 1955, s. 123.
- 67 Paul BAIROCH, *Révolution industrielle et sous-développement*, 1974, s. 73.
- 68 E. L. JONES, "Le origini agricole dell'industria", in: *Studi storici*, IX, 1968, s. 567.
- 69 Jethro TULL, *The Horse Hoeing Husbandry*, 1733.
- 70 Jonathan David CHAMBERS ve Gordon Edmund MINGAY, *The Agricultural Revolution 1750-1880*, 1966, s. 2-3.
- 71 *Ibid.*
- 72 *Ibid.*
- 73 *Ibid.*
- 74 P. BAIROCH, age, tablolar s. 222 ve 226; P. MATHIAS, *The First Industrial Nation*, age, tablo s. 474.

- 75 Charles-Alexandre de BAERT-DUHOLANT, *Tableau de la Grande-Bretagne...*, age, IV, s. 242-243.
- 76 E. L. JONES, art. cit., s. 568 vd.
- 77 E. A. WRIGLEY, in: *Past and Present*, 1967, zikr. E. L. JONES, art. cit., s. 569.
- 78 E. L. JONES, art. cit., s. 570.
- 79 *Ibid.*, s. 572-574.
- 80 J. D. CHAMBERS ve G. E. MINGAY, age, s. 18.
- 81 *Ibid.*, s. 199-201.
- 82 M. RUBICHON, age, II, s. 13.
- 83 Abbé J.-B. LE BLANC, *Lettres d'un Français*, age, II, s. 64 ve 66-67.
- 84 M. RUBICHON, age, II, s. 12-13.
- 85 *Ibid.*, II, s. 122.
- 86 P. BAIROCH, age, s. 87.
- 87 *Ibid.*, s. 215.
- 88 R. REINHARD, A. ARMENGAUD, J. DUPAQUIER, *Histoire générale de la population mondiale*, 1968, s. 202 vd.
- 89 Roland MARX, *La Révolution industrielle en Grande-Bretagne des origines à 1850*, 1970, s. 57-58.
- 90 *Ibid.*
- 91 Alexis de TOQUEVILLE, *Voyages en Angleterre*, 1958, s. 59 ve 78.
- 92 E. HOBSBAWM, *Industry and Empire*, age, s. 40.
- 93 In: *L'Industrialisation en Europe au XIXe siècle*, age, s. 590.
- 94 P. DEANE, age, s. 34.
- 95 E. HOBSBAWM, age, s. 42.
- 96 A History of Technology, ed. C. SINGER, E. J. HOLMYARD, A. R. HALL, T. L. WILLIAMS, 1958, IV, s. 301-303.
- 97 P. BAIROCH, age, s. 20.
- 98 *The Trading World of Asia and The English East India Company 1660-1760*, age, s. 273 vd.
- 99 1791'de sadece % 10, Ch. HYDE, *Technological Change...*, age, s. 66.
- 100 P. BAIROCH, age, s. 249.
- 101 C. HYDE, age, s. 219.
- 102 *Ibid.*, s. 47-51.
- 103 *Ibid.*, s. 37-40.
- 104 *Ibid.*, s. 57 ve 79.
- 105 *Ibid.*, s. 71.
- 106 *Ibid.*, s. 93.
- 107 *Ibid.*, s. 83-94.
- 108 Francis K. KLINGENDER, *Art and the Industrial Revolution*, 1968, s. 9-10.
- 109 *Histoire générale des techniques*, yöneten de M. DAUMAS, 1962, III, s. 59.
- 110 *Ibid.*, s. 13.
- 111 David S. LANDES, *L'Europe technicienne*, 1969, s. 127.
- 112 Émile LEVASSEUR, *La Population française*, 1889-1892, III, s. 74.
- 113 E. A. WRIGLEY, "The Supply of Raw Material in the Industrial Revolution", in: *The Economic History Review*, art. cit., s. 13.
- 114 J. HICKS, age, 2 éd., 1973, s. 147.
- 115 E. LABROUSSE, in: *L'Industrialisation de l'Europe au XIXe siècle*, age, s. 590.
- 116 P. DEANE, age, s. 90-91.
- 117 E. HOBSBAWM, *Industry and Empire*, age, s. 51.
- 118 P. MATHIAS, age, s. 250.
- 119 E. HOBSBAWM, *L'Ère des révolutions*, 1969, s. 54 ve not.
- 120 *Ibid.*, s. 52.
- 121 *Ibid.*, s. 58.
- 122 *Ibid.*, s. 55.
- 123 J. H. CLAPHAM, *An Economic History of Modern Britain*, 1926, s. 441-442.
- 124 Zikr. E. HOBSBAWM, *Industry and Empire*, age, s. 40.
- 125 L. SIMOND, age, I, s. 330; İlk Amerikan pamuk balyası 1791'e doğru gelmiştir.
- 126 *Cité par* P. DEANE, age, s. 87.
- 127 Pamuk için 1820'den, yün için 1850'den sonra; S. POLLARD and D. W. CROSSLEY, age, s. 197.
- 128 L. SIMOND, age, s. II, s. 102-103.
- 129 P. MATHIAS, age, s. 270.
- 130 P. DEANE, age, s. 56.
- 131 J. ACCARIES de SÉRIONNE, *La Richesse de la Hollande*, age.
- 132 François CROUZET, *L'Économie britannique et le blocus continental 1806-1813*, 1958, I, s. 157.
- 133 P. DEANE, age, s. 56.
- 134 M. RUBICHON, age, II, s. 312.
- 135 Thomas S. ASHTON, *An Economic History of England. The 18th Century*, 1955, s. 132 vd.
- 136 F. CROUZET, age, s. 294 vd.
- 137 M. RUBICHON, age, II, s. 382. *Gerillas* kelimesinin yerine, metinde *guerilleros* kelimesini koydum.
- 138 W. W. ROSTOW, age, s. 560.
- 139 L. SIMOND, age, II, s. 284.
- 140 *Ibid.*, s. 282.
- 141 M. RUBICHON, age, I, s. 575.
- 142 *On Depreciation*, s. 69; L. SIMOND, age, II, s. 24. Şöyle çeviriyor: "ticaret eşdeğerli nesnelerin karşılıklı değişiminden başka bir şey değildir".
- 143 P. DEANE, age, s. 58 vd.
- 144 D. MACPHERSON, age, III, ys. 340.
- 145 T. S. ASHTON, age, s. 63.
- 146 P. MATHIAS, age, s. 466.
- 147 Amalendu Guha, kitap değerlendirmesi: P. MATHIAS, "The First Industrial Nation...", age, in: *The Indian Economic and Social History Review*, cilt 7, Eylül 1970, s. 428-430.

- 148 Bkz. *supra*, Bl. 1v.
- 149 D. MACPHERSON'un dediği gibi ve not 144.
- 150 P. DEANE, W. A. COLE, *British Economic Growth, 1688-1959*, 1962, s. 48.
- 151 Cari oran, cf. M. RUBICHON, *age*, I, s. 574.
- 152 T. S. WILLAN, *The Inland Trade*, *age*, Bl. 1.
- 153 R.-M. PILLET, *L'Angleterre vue à Londres et dans ses provinces*, *age*; Colliers, kömür gemileri.
- 154 *Historical Geography of England before 1800*, 1951, yay. H. C. DARBY, s. 522.
- 155 D. DEFOE, *Tour...*, I, s. 63, zikr. H. C. DARBY, *age*, s. 498.
- 156 T. S. WILLAN, *Rivers Navigation in England...*, *age*.
- 157 *Ibid.*, s. 94.
- 158 C. DUPIN, *age*, s. 163, not.
- 159 *Ibid.*, s. 171.
- 160 M. RUBICHON, *age*, II, s. 111.
- 161 T. S. WILLAN, *The Inland Trade*, *age*.
- 162 J. H. CLAPHAM, *age*, s. 381-382.
- 163 C. DUPIN, *age*, s. 148 vd.
- 164 P. MATHIAS, *age*, s. 277.
- 165 C. DUPIN, *age*, s. 149.
- 166 *Ibid.*, s. 144.
- 167 *Ibid.*, s. 157.
- 168 M. CUCHETET, *Voyage de Manchester à Liverpool par le Rail Way et la voiture à vapeur*, 1833, s. 6.
- 169 *Ibid.*, s. 11.
- 170 *Ibid.*, s. 9.
- 171 *Ibid.*, s. 8.
- 172 Charles P. KINDLEBERGER, *Economic Development*, 1958, s. 96.
- 173 J. R. HARRIS, in: *L'Industrialisation de l'Europe au XIXe siècle*, *age*, s. 230.
- 174 M. RUBICHON, *age*, I, s. 529-530.
- 175 Bkz. *supra*, s. 502.
- 176 *Age*.
- 177 D. DEFOE, *Tour...*, *age*, ed. 1927, I, s. 2.
- 178 P. ADAM, s. 92.
- 179 D. C. NORTH ve R. P. THOMAS, *The Rise of the Western World*, 1973, s. 157.
- 180 John HICKS, *Value and Capital*, 1939, s. 302, zikr. R. M. HARTWELL, *age*, s. 114.
- 181 Jean ROMEUF, *Dictionnaire...*, I, s. 354.
- 182 İtaliçler benim, Y. BERNARD, J.-C. COLLI, D. LEWANDOWSKI, *Dictionnaire...*, *age*, s. 401.
- 183 *Age*, s. 185 vd.
- 184 S. KUZNETS, *Croissance et structure économiques*, 1972, *passim* ve özellikle s. 248 vd.
- 185 "Prise de vues sur la croissance de l'économie française...", *art. cit.*, s. 46-47.
- 186 P. BAIROCH, *age*, s. 44, tablo IV.
- 187 Gaston IMBERT, *Des mouvements de longue durée Kondratieff*, 1959.
- 188 E. H. PHELPS BROWN, Sheila V. HOPKINS, "Seven Centuries of Building Wages", in: *Economica*, Ağustos 1955, s. 197.
- 189 R. M. HARTWELL, *age*, s. xvii.
- 190 İtaliçler S. KUZNETS'in, *age*, s. 92-94.
- 191 Zikr. Raymond ARON, *Les Étapes de la pensée sociologique*, 1967, s. 321.
- 192 Bkz. *supra*, II.
- 193 J. HICKS, *age*, s. 155 "... It was casual labour that was the typical condition of the preindustrial proletariat."
- 194 Bkz. *supra*, II.
- 195 Neil J. SMELSER, *Social Change in the Industrial Revolution. An Application of Theory to the Lancashire Cotton Industry 1770-1840*, 3. yay. 1967, s. 147.
- 196 P. MATHIAS, *age*, s. 202.
- 197 *Ibid.*, s. 203.
- 198 A.E., C.C. Londra, f°s 146-151, 13 Mart 1817.
- 199 Neil J. SMELSER, *age*, s. 129 vd.
- 200 *Ibid.*, s. 165.
- 201 L. SIMOND, *age*, II, s. 103.
- 202 E. HOBBSAWM, *Industry and Empire*, *age*, s. 51.
- 203 *Ibid.*, s. 55.
- 204 P. MATHIAS, *age*, s. 170.
- 205 *Ibid.*, s. 151.
- 206 *Ibid.*, s. 152.
- 207 *Ibid.*, s. 152-153.
- 208 Bira yapmaya yaramış olan fermante arpa kalıntısı.
- 209 L. SIMOND, *age*, s. 193-194.
- 210 P. MATHIAS, *age*, s. 153.
- 211 *Ibid.*, s. 154.
- 212 R. M. HARTWELL, "The Tertiary Sector in English Economy during the Industrial Revolution", in: *L'Industrialisation de l'Europe...*, *age*, s. 213-227.
- 213 P. MATHIAS, *age*, s. 263.
- 214 R.-M. PILLET, *age*, s. 000.
- 215 Cf. Lyon kollokyumu tartışmaları, *L'Industrialisation de l'Europe*, *age*, s. 228.
- 216 Bkz. *supra*, s. 273.
- 217 H. C. DARBY, *age*.
- 218 Diğerleri arasında şu klasik çalışmalar, A. N. DODD, *The Industrial Revolution in North Wales*, 1933; H. HAMILTON, *The Industrial Revolution in Scotland*, 1932; J. D. CHAMBERS, *Nottinghamshire in the Eighteenth Century*, 1932; W. H. B. COURT, *The Rise of the Midland Industries*, 1938; T. C. SMOUT, *A History of the Scottish People 1560-1830*, *age*.
- 219 E. L. JONES, "The constraints of Economic Growth in Southern England 1660-1840", in: Münih kongresi, 1965.
- 220 *England in the Reign of Charles II*, 1934.
- 221 *English Social History*, 1942, s. 298.

- 222 Albert DEMANGEON, "Iles Britanniques", in: *Géographie universelle*, I, 1927, s. 219.
- 223 *Ibid.*, s. 149.
- 224 G. M. TREVELYAN, *age*, s. 298 ve not I. Dikkat edelim ki, bu rakamlar ayrıcalıklı olmayan İngiltere için, daha yüksek bir *pro capite* geliri işaret etmektedirler (7'ye 10), bunun anlamı, Gloucester-Boston hattının kuzeyinde, güneyinden herhalde daha iyi yaşadığıdır.
- 225 A. DEMANGEON, *age*, s. 149.
- 226 T. S. SMOUT, *dactyl.*, Prato Haftası, 1978.
- 227 Rudolf HILFERDING, *Das Finanzkapital*, 1910 yayını, Fra. çev.: *Le Capital financier*, 1970.
- 228 *Ibid.*, s. 311-312.
- 229 Bkz. *supra*, bl. II ve III.
- 230 R. HILFERDING, *age*, s. 175-177.
- 231 François CROUZET, *L'Économie de la Grande-Bretagne victorienne*, 1978, s. 280.
- 232 P. MATHIAS, *age*, s. 169.
- 233 1826'da 552 bankadan 49'unun bir "sahibi" vardır. 157, 2; 108, 4; 43, 5; 26, 6. A.E., C.C., Londra, 21, f°s 168-177, 22 Mart 1826.
- 234 Kontluk bankası: Fransız diplomatik mektuplarında, *country bank* bazen böyle çevrilmektedir.
- 235 P. MATHIAS, *age*, s. 170.
- 236 *Ibid.*, s. 171.
- 237 *Ibid.*, s. 176.
- 238 *Ibid.*, s. 172-173.
- 239 *Ibid.*, s. 171-172.
- 240 A.E., C.C., Londra, 27, 319-351, 12 Haziran 1837.
- 241 M. RUBICHON, *age*, II, s. 259.
- 242 Chevalier Séguier, Londra 5 Ağustos 1818; A.E., C.C., Londra, 13, f° 274.
- 243 W. BAGEHOT, *Lombard Street, ou le Marché financier en Angleterre*, 1874, s. 21.
- 244 A.E., C.C., Londra, 22, f° 275, Londra, 24 Temmuz 1828.
- 245 A.E., C.C., Londra, 12 f° 38 v°.
- 246 T. S. ASHTON, "The Bill of Exchange and Private Banks in Lancashire 1790-1830", in: *Papers and English Monetary History*, yay. T. S. Ashton ve R. S. SAYERS, 1953, s. 37-49.
- 247 A.E., C.C., Londra, 20, f° 29, Londra, 10 Şubat 1825.
- 248 T. S. ASHTON, *La Révolution industrielle...*, *age*, s. 141.
- 249 P. DEANE ve W. A. COLE, *age*, s. 296.
- 250 *Ibid.*, s. 305.
- 251 S. POLLARD ve D. W. CROSSLEY, *Wealth...*, *age*, s. 199.
- 252 P. DEANE ve W. A. Cole, *age*, s. 166 ve 175.
- 253 *Ibid.*, s. 304-305.
- 254 A.E., C.C., Londra, 13, f° 357, 6 Eylül 1818.
- 255 W. BAGEHOT, *Lombard Street ou le marché financier en Angleterre*, 1874, s. 31.
- 256 *Economic Fluctuations in England 1700-1800*, 1959.
- 257 P. MATHIAS, *age*, s. 227 vd.
- 258 Fransız tarihçilerin alışık oldukları Labrousse'un terminolojisine göre.
- 259 A.E., C.C., Londra, 101, 14 Kasım 1829.
- 260 Bkz. *supra*, bl. III, s. 227 vd.
- 261 P. MATHIAS, *age*, s. 404.
- 262 *Ibid.*, s. 144.
- 263 P. BAIROCH, *Révolution industrielle*, *age*, s. 271, tablo n° 28.
- 264 E. H. PHELP BROWN ve S. HOPKINS, *art. cit.*, s. 195-206.
- 265 S. POLLARD ve D. W. CROSSLEY, *age*, s. 185.
- 266 *Ibid.*
- 267 R.-M. PILLET, *age*.
- 268 *Ibid.*, s. 30.
- 269 *Ibid.*, s. 24.
- 270 L. SIMOND, *age*, I, s. 223.
- 271 *Ibid.*, II, s. 285.
- 272 R.-M. PILLET, *age*, s. 31.
- 273 *Ibid.*, s. 350.
- 274 *Ibid.*, s. 337.
- 275 *Ibid.*, s. 345.
- 276 W. ABEL, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur age*.
- 277 R. BAEHREL, *Une Croissance: la Basse-Provence rurale (fin du XVIe-1789)*, 1961.

Sonuç Bölümü Notları

- 1 Émile CALLOT, *Ambigüités et antinomies de l'histoire et de sa philosophie*, 1962, s. 107, Marc BLOCH, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, 5. yay., 1964, s. 10'u zikrediyor.
- 2 Thedor MOMMSEN, *Römische Geschichte*'sinde ve bundan da fazlası, Marx'ın (*Herr Mommsen'e*) *Kapital*'deki eleştirileri boyunca, Berlin, Dietz Verlag, 1947-1951, II, s. 175, not 39, III, s. 359, not 47 ve s. 857, not 45. Esas cümle, "kapitalist tarımla en fazla benzerlik gösteren Antik tarımsal işletmeler olan Kartaca ve Roma işletmeleri, gerçek kapitalist işletmeden çok, plantasyonlardaki işletme tarzına benzemektedirler. Burada biçimsel bir benzerlik vardır, ama kapitalist sistemi anlayan ve önce M. Mommsen gibi paraya dayalı herhangi bir ekonomide bulmayan herkese, tüm esas noktaları itibarıyla bir yanlısı olarak gözükmektedir..." (*Le Capital*, Editions Sociales, 1960, I, III, c. III, s. 168).
- 3 Özellikle *Storia economica e sociale dell'impero*, 1933, s. 66, Paul VEYNE, "Vie de Trimal-

- cion", in: *Annales E.S.C.*, XVI (1961), s. 237, tarafından tartışılıyor.
- 4 *Les Étapes sociales du capitalisme*'de özellikle tekrarlanan tavr.
- 5 Théodor ZELDIN, *Histoire des passions françaises*, I, 1848-1945, 1978, s. 103.
- 6 Jacqueline GRAPIN, in: *Le Monde*, 11-12 Kasım 1973.
- 7 *Découvertes d'histoire sociale*, 1920, s. 58.
- 8 Marteng BUIST, *At Spes non fracta*, 1974, s. 431.
- 9 "Appunti sull'economia contemporanea: il dibattito attorno all'azione dello Stato nel capitalismo maturo", in: *Rassegna Economica*, 1978, s. 279-288.
- 10 C. OFFE, *Lo Stato nel capitalismo maturo*, 1977.
- 11 J. O'CONNOR, *La Crisi fiscale dello Stato*, 1977.
- 12 Age, s. 13.
- 13 Zikr. Paul MATTICK, *Marx et Keynes*, 1972, s. 11.
- 14 François RICHARD, *Injustice et inégalité*.
- 15 René RÉMOND, "Nouvelle droite" ou droite de toujours", in: *Le Monde*, 20 Temmuz 1979.
- 16 En önce: *The Reputation of the American Businessman*, 1955, ve *The Image of the American Entrepreneur: transformation of a Social Symbol*, 1963.
- 17 *Match*, 23 Mart 1979.
- 18 Konuşmalarımızda ve bendeki Rusçadan çeviri daktilo bir metinde.
- 19 Bkz. not 17.
- 20 *L'Express*, 9-15 Haziran 1979.
- 21 Alain VERNHOLES, in: *Le Monde*, 21 Temmuz 1979, ama daha önce *ibid.*, 5 Eylül 1979'da.
- 22 F. CAFÉ, *art. cit.*, pp. 285-286'dan O'Connor'a göre J. K. GALBRAITH, *La Science économique et l'intérêt général*, 1973, *passim*. "L'univers du marché concurrentiel, s. 12.
- 23 Jason ERSTEIN, "The Last Days of New York", in: *New York Review of Books*, 19 Şubat 1976.
- 24 İnsan Bilimleri Evi ve Milano Pocconi Üniversitesi tarafından 22-23 Şubat 1979'da düzenlenen Paris kollokyumu: Avrupa ekonomik sistemi içinde küçük ve orta işletmeler. Buradaki gösterim Prof. Francesco Brambilla'ya aittir.
- 25 Zikr. Basile KERBLAY, *Les Marchés paysans en U.R.S.S.*, 1968, s. 113-114. Lénine, *Œuvres*, t. XXXI, s. 7-8 ve t. XXXII, s. 196, 268, 273.
- 26 *Temps Modernes*, Ekim 1957, s. 681.
- 27 Prato Haftası (1978).
- 28 Wilhelm DILTHEY, *Gesammelte Schriften*, t. VI, 1924, s. 57; t. VII, 1927, s. 250, 279; t. VI-II, 1931, s. 166; C IX, 1934, s. 173.
- 26.27.28. Bu dipnotlar metin içinde belirtilmemiştir. 26 ve 27 noluları biz Türkçe metne koyduk. 28.'nin yerini saptamak ise mümkün olmadı. (MAK).

DİZİN

A

A.B.D., 26, 35, 38, 40, 41, 43, 50, 52, 65, 155, 203, 209, 225, 263, 266, 279, 329, 337, 340, 345, 347, 350, 351, 352, 353, 356, 357, 363, 366, 368, 462, 463, 469, 502, 504, 518, 521, 531, 533, 541, 543
ABEL (Wilhelm), 72, 242, 252, 259, 263, 474, 531, 537
Aberdeen, 319
Abo, 215
ACCARIAS DE SERIONNE, 149, 207, 209, 326, 332, 346, 356, 359, 502
Actium, 472
ADAM (Paul), 64
Adcn, 404, 414, 421, 458
Adriyatik, 16, 27, 28, 74, 91, 92, 97, 98, 99, 102, 105, 133, 214, 411, 416
Ağrıboz, 24, 91
AFGANLAR, 445, 449
Afrika, 16, 18, 21, 31, 44, 116, 117, 119, 200, 220, 230, 323, 334, 340, 343, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 381, 382, 405, 425, 447, 497, 499, 502
Afrika (Siyah), 18, 104, 119, 137, 187, 198, 333, 355, 371, 372, 375, 377, 380
Afrika (Kuzey), 16, 54, 76, 104, 105, 107, 117, 137, 145, 148, 371, 377
Afrika (Güney), 187, 333, 372
AFTALION (Albert), 239
AGIS (Kaptan), 378
AGNELLI (Giovanni), 543
Agra, 183, 435, 436, 444
AGRICOLA (Georg), 475, 477
Agrigente, 137
Ahmedabad, 183, 436, 441
Aigues-Mortes, 93, 96
Aix, 245
Aix-la-Chapelle, 82, 126, 325

Akadya, 354

Akdeniz, 14, 16, 20, 24, 27, 45, 65, 80, 81, 82, 85, 86, 88, 89, 90, 92, 95, 96, 97, 98, 104, 105, 106, 117, 118, 127, 130, 147, 148, 158, 176, 177, 179, 250, 263, 295, 298, 311, 355, 377, 405, 412, 413, 414, 415, 417, 421, 453, 458, 474, 475, 502

Akitanya, 245, 290, 291

Akkâ, 65, 91, 110

Alaska, 394

ALBA (dükü), 129

Albany, 338

ALBUQUERQUE (Alfonso de), 427, 454, 458

Alçak Ülkeler, 30, 40, 45, 75, 80, 82, 86, 87, 92, 96, 97, 104, 114, 119, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 141, 142, 143, 151, 158, 164, 165, 172, 173, 176, 178, 179, 246, 247, 274, 276, 279, 287, 289, 295, 296, 304, 309, 311, 475, 477, 479, 480

Alemtejo, 119

Alençon, 290, 300

Alès, 242

ALEKSANDR I RUS ÇARI, 214, 388

ALEKSANDR III, 91

Algarve, 117, 119

Alicante, 155

ALLEN (Ralph), 481

ALMANLAR, 86, 104, 158, 286, 344, 350, 351, 421

Almanya, 31, 56, 82, 88, 89, 91, 93, 95, 96, 99, 102, 104, 105, 125, 127, 138, 157, 207, 209, 210, 222, 223, 229, 230, 231, 244, 247, 252, 263, 266, 285, 287, 295, 315, 351, 391, 409, 410, 475, 477, 479, 531, 533, 543

Almanya (Kuzey), 203, 214

ALMEIDA (Francisco de), 427

Alpler, 93, 104, 107, 132, 290, 295

Altay, 394, 395, 399

Altona, 206, 230, 231

Alsace, 274, 290, 291, 295, 296
ALSACELILAR, 350

Amalfi, 89, 90

Amazonya, 346

Amboine, 181, 184, 186, 200

AMBOINLILAR, 459

Amerika, 19, 43, 62, 65, 116, 119, 125, 126, 127, 138, 143, 145, 176, 177, 178, 179, 180, 185, 188, 198, 199, 200, 206, 210, 211, 220, 225, 230, 233, 263, 268, 278, 296, 298, 308, 321, 323, 329, 333, 334, 335, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 372, 373, 375, 381, 384, 387, 394, 395, 398, 404, 425, 441, 452, 459, 492, 502, 510, 529, 530, 533

Amerika (Güney), 28, 336, 366

Amerika (Kuzey), 320, 323, 336, 339, 355, 359, 398, 463

AMERİKALILAR, 28, 351, 354, 394

AMERIKAN KIZILDERİLİLERİ, 345, 373

Amiens, 290, 295

AMMAN (Hektor), 81

Amur, 394, 399

Amoy, 424

Amsterdam, 12, 22, 23, 24, 26, 30, 35, 41, 53, 54, 65, 81, 90, 105, 114, 117, 120, 124, 127, 131, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 162, 164, 165, 168, 169, 172, 175, 176, 179, 180, 187, 188, 191, 193, 196, 199, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 218, 219, 220, 222, 223, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 239, 247, 253, 254, 266, 278, 279, 282, 286, 287, 295, 303, 305, 307, 309, 310, 314, 318, 320, 329, 340, 355, 379, 391, 400, 417, 428, 429, 430, 454, 526, 541

Anadolu, 417

Anchioli, 44

Ancona, 27, 28, 91, 104, 115, 148, 416

Andalusya, 28, 143, 357

Andlar, 344, 346, 367, 368

ANGERMÜNDE (ailesi), 86

ANGEVILLE (kont Adolphe d'), 290, 291

Angola, 199, 372, 377, 379, 381

Ankara, 406, 411

Annam, 32

Annecy, 245, 274

ANSULULAR, 137

Antiller, 187, 297, 298, 340, 342, 343, 348, 354, 359, 492, 499

Anvers, 22, 23, 26, 30, 31, 45, 62, 71, 81, 82, 84, 88, 105, 114, 115, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 136, 138, 140, 141, 147, 148, 158, 172, 176, 179, 181, 202, 228, 278, 282, 286, 295, 299, 305, 306, 308, 314, 458, 377

Apennin, 132

Apulia, 27, 28

AQUINOLU TOMMASO, 548

Arabistan, 184, 185, 371, 411, 414, 419, 444

Aragon, 114

ARAGON (Monsieur d'), 328

ARAGONLULAR, 92, 137

Arakan, 189

ARAPLAR, 181

ARAUCANLAR, 347

ARBELLOT (G.), 241, 272-273

ARCINIEGAS (German), 368

ARGENSON (Voyer d'), 294

Arica, 342

ARISTOTELES, 96, 515

Ar jantin, 337, 339, 348

Arkhangelsk, 155, 322, 382, 383, 385, 386, 392, 393, 399, 400

Arles, 276

ARMINIENLER, 22, 164

Arni, 441

ARON (Joseph), 230

Arpajon, 328

Arta (körfezi), 416

Artois, 295

ASHTON (T. S.), 468, 481, 530

ASHTOR (E.), 89

Asti, 93

Astrakan, 383, 384, 385, 393, 395, 398, 399, 411

ASTRÖM (Sven Erik), 216

Asya, 21, 180, 181, 184, 185, 188, 189, 191, 194, 196, 270, 334, 382, 394, 397, 398, 405, 419, 422, 423, 425, 429, 430, 438, 443, 453, 459, 460, 462

Aşağı-Volga, 384, 386

Aşem (krallığı), 183, 224, 420

Atacama, 336

Atjeh, 224, 420

Atlantik, 18, 19, 45, 68, 105, 115, 119, 124, 125, 127, 142, 176, 177, 180, 181, 289, 290, 335, 340, 345, 346, 347, 348, 355, 357, 358, 361, 370, 373, 375, 379, 394, 405, 429

ATTALI (Jacques), 546

Auge, 242

Augsbourg, 104, 125, 126, 127, 295

AULARD, (Alphonse), 279

Aunis, 342

Auvergne, 246, 260, 291, 300

Auxerre, 274

Auxois, 274

Avallon, 274

Aveyron, 470

Avignon, 276

Avrupa, 12, 16, 18, 19, 26, 30, 31, 36, 38, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 60, 62, 64, 65, 71, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 84, 85, 89, 92, 93, 95, 96, 97, 100, 103, 105, 114, 115, 116, 117, 119, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 138, 140, 142, 143, 146, 147, 150, 151, 158, 159, 160, 163, 165, 169, 172, 176, 179, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 199, 200, 201, 203, 204, 297, 298, 209, 223, 225, 229, 231, 233, 240, 242, 244, 252, 261, 263, 268, 269, 270, 271, 278, 281, 282, 284, 286, 289, 295, 304, 305, 308, 309, 315, 318, 324, 326, 327, 332, 333, 334, 335, 339, 340, 341, 342, 343, 345, 346, 347, 349, 350, 355, 357, 358, 360, 363, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 372, 373, 375, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 388, 393, 394, 396, 399, 400, 401,

402, 403, 404, 405, 414, 415, 417, 418, 421,
423, 424, 425, 430, 431, 435, 436, 438, 440,
441, 442, 443, 444, 448, 449, 450, 452, 453,
458, 459, 460, 462, 463, 469, 472, 474, 475,
479, 480, 489, 497, 499, 502, 510, 515, 529,
530, 531, 537
Avrupa (Batı), 16, 64, 93, 287, 337, 392, 409, 463
Avrupa (Doğu), 50, 76, 95, 247, 339, 472
Avrupa (Kuzey), 27, 120, 126, 308, 357, 475, 523
Avrupa (Orta), 64, 95, 99, 125
AVRUPALILAR, 38, 54, 184, 185, 281, 305, 327,
372, 373, 376, 377, 395, 401, 412, 416, 421,
422, 423, 425, 426, 428, 429, 435, 436, 441,
443, 453, 459
Avustralya, 329, 345
Avusturya, 49, 50, 82, 115, 145, 249, 264, 410, 417
AVUSTURYALILAR, 133
Aylesbury (vadisi), 487
Ayılar (adası), 160
Azak, 80, 383
AZEVEDO (Lucio de), 322
Azorlar, 24, 119, 200, 220
Aztek imparatorluğu, 340, 372

B

BACON (Roger), 475
Bagdat, 405
BAEHREL (René), 267, 530, 531, 537
BAGEHOT (W.), 530
Bagnuolo, 47
Bahia, 198, 339, 344, 368, 370, 381
BAIROCH (Paul), 30, 256, 257, 259, 260, 462,
463, 485, 491, 492, 493, 513
Balassor, 429
Bale, 104, 138
Bali, 456
Balkanlar, 19, 31, 51, 103, 252, 382, 399, 405,
407, 417
Baltık, 20, 44, 76, 84, 85, 86, 90, 95, 118, 125,
127, 129, 152, 160, 162, 165, 172, 176, 178,
187, 208, 212, 214, 215, 223, 230, 296, 311,
382, 392, 400, 430
BALZAC (Guez de), 22
Banda, 186, 188, 200, 456
Bantam, 180, 183, 184, 189, 224, 225, 420, 421,
424, 458
BANYANLAR, 424
Bar-sur-Aube, 92, 421
BARBAROSLULAR, 174
BARBIERI, (Gino), 479
BARBOUR (Violet), 147, 197
Barselona, 109, 118
Barclay ve kumpanyası, 519
Baring (firma), 222
BARNEWELDT (Grand Pensionnaire), 181
Barroda, 429
Barrois, 274
Basra, 404
Basse-Auvergne, 300
Basses-Alpes, 280
Batavya, 54, 183, 187, 188, 189, 190, 193, 194,
196, 224, 420, 423, 429, 459, 460, 461
Baterpore, 438

Bath (Ocakları), 508
Batı Hindler, 119, 323, 357
BAUDET (Pierre), 155
BAUDOUY (Colette), 33
BAUDRY DES LOZIÈRES (Louis-Narcisse), 51
Bavyera, 145, 245
Baykal Gölü, 393
Bayonne, 219, 286, 289, 291, 295, 297
Beaucaire (fuari), 287
BEAUREGARD (kont), 220
Beauvais, 206
Beauvaisis, 242
BECCARIA (Cesare), 515
BECHTEL (Heinrich), 80, 335
Bedford (kontluğu), 487
Bering (bogağı), 394
Belem, 358
Belfast, 323, 350
Belgrad, 405, 407
Belgrad (barışı), 417
Bénarès, 443
Bengal, 183, 185, 186, 187, 189, 232, 424, 438,
440, 442, 448, 450, 456, 461
BENGALLILAR, 181
BENYOWSKI (Móric Agost), 396
BERBERLER, 32
Berberistan, 203, 355, 391
Berg op Zoom (fuarlari), 125, 130
Bergama, 99
Bergen, 80, 86
Bergslag, 215
BERKELEY (George), 326
Berlin, 230, 247
BERNARD (Samuel), 269, 285, 286
BERNARD (Y.), 257
BERNIER (François), 445, 447
Berry, 329
BERTHE (Jean-Pierre), 338
BERTIN (Jacques), 483
Besançon (fuarlari), 314
Besançon-Piacenza (fuarlari), 307, 528
BESNIER (Michel), 327
BESNIER (Robert), 329
Beyazdeniz, 382, 393
Beyrut, 104
Béziers, 242
BICKER (Cornelius), 197
Bijapur, 447
Bilbao, 127, 155, 176
Billon (adası), 47
Bintam, 378
Birleşik Eyaletler, 26, 30, 36, 41, 47, 143, 149, 150,
151, 152, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161,
163, 164, 168, 170, 171, 172, 173, 175, 176,
177, 180, 181, 196, 198, 199, 200, 203, 222,
231, 234, 235, 246, 252, 256, 258, 263, 271,
276, 279, 295, 309
Birmingham, 268, 487, 490, 499, 522, 527
Biscaye, 127, 348
Bizans, 76, 79, 80, 89, 90, 91, 111, 404
Blanc (burnu), 119
BLANQUI (Adolphe), 280, 467
BLOCH (Marc), 54, 109
BLOMMAERT (tüccarlar), 215

BLUM (J.), 402
 BLUSS (Léonard), 462
Bohemya, 31, 87, 386
 BOIS (Guy), 472, 275
 BOISGUILBERT (Pierre Le Pesant, Sieur de), 256, 269, 275
Boissy, 96
Bojador (burnu), 116
Bolivia, 338, 341
Bologna, 71, 474
Bolzano (fuarlari), 286
Bombay, 58, 420, 423, 424, 429, 438, 440, 450, 461
Bonaparte, 133, 314, 462
Bonneville, 271, 274
 BONREPAUS (elçi), 184
Bordeaux, 82, 155, 206, 207, 219, 221, 222, 228, 245, 276, 289, 291, 295, 297, 299, 300, 302, 303, 319, 340
 BORELLI (Luigi), 370
 BORLANDI (Franco), 142
Bornhöved, 85
 BOSCH (toptancı), 250
Bosna, 399
Boston, 346, 348, 350, 352, 353, 354, 355, 522
 BOTERA (Giovanni), 132, 404
 BOUGAINVILLE (Louis-Antoine de), 463
Boulogne, 49, 50, 76
Buenos Aires, 348, 357, 361, 362, 363, 368
Bourbon (adasi), 371, 429, 449
 BOURBONLAR, 171, 172, 287, 360, 362
Bourgneuf, 177, 220
Burgonya, 130, 240, 244, 245, 274, 275, 289, 291, 299, 300
 BOUSQUET, (G. H.), 58
 BOUSQUET (Nicole), 363
 BOUVIER (Jean), 270, 277
 BOXER (C.), 405
 BOYLE (Roger), 49
 BRAAMS (Daniel), 185, 196
Brabant, 93, 124, 125, 130, 211, 236
 BRADING (D. A.), 347
Brandenbourg, 86, 155, 247
Bray (ülkesi), 242
Breda, 48, 49
Bremen, 214, 230
Brenner, 91, 95
Brenta, 111, 152
Brescia, 99
Brezilya, 24, 48, 50, 52, 62, 119, 187, 198, 199, 200, 261, 311, 337, 340, 342, 343, 344, 346, 352, 357, 358, 359, 363, 364, 365, 366, 368, 407
 BREZİLYALILAR, 40, 48, 348
Briançonnais, 33
Briare (kanalı), 276, 277
 BRIDGEWATER (dükü), 507
Brie (fuarlari), 92, 278
Brill, 155
Bristol, 315, 318, 323, 332, 340, 342, 473, 503, 522
Britanya (adaları), 10, 26, 30, 76, 250, 305, 314, 318, 319, 497, 533
Broach, 183, 427

BROSSES (Charles de), 22
Brötanya, 33, 274, 277, 289, 290, 291, 297, 299, 300, 510
Brouage, 177, 220
 BROWN (Edward), 405
 BROWN (Phelps), 72, 259, 514, 534, 535, 537
Bruges, 31, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 95, 97, 104, 114, 118, 120, 125, 127, 130, 131, 137, 138, 393
 BRUGMANS (Izaak Johannes), 203
Brüksel, 82, 124, 129, 151, 236, 287
 BRUNEL (Pierre), 36
Bryansk, 392
 BÜCHER (Karl), 253
Buckinghamshire, 487
Buda, 404
Buhara, 384
 BULGARLAR, 415
 BULL (John), 332
Bursa, 407, 409
 BUSSY (Charles-Joseph Pâtissier, marki), 428
 BUTEL (Paul), 221, 297
Büyük Britanya, 33, 40, 165, 248, 253, 266, 316, 317, 319, 321, 349, 452, 480, 492; ayrıca bkz. İngiltere.
 BÜYÜK MOĞOL, 427, 428, 431, 433, 435, 438, 443, 445, 447, 450
 BÜYÜK PETRO, 115, 333, 382, 386, 387, 388, 399, 400, 401

C

CABRAL (Alvarez), 117, 297
 CABRAL DE MELLO (Evaldo), 48
Cadiz, 31, 142, 143, 177, 178, 220, 287, 297, 340, 348, 358, 361, 425, 502
Caen, 245, 290, 295, 299
 CAFFE (Federico), 543
Calais, 155, 180, 250, 296, 304, 305
Cambaye, 183, 458
Cambridge, 445, 527
 CAMERON (Rondo), 63
Campagna, 33
Campêche, 407
 CANTACUZENOS (Michel), 44
 CANTILLON (Richard de), 282, 504
Cap (kolonisi), 371
 Capponi (firma), 282
Carcassonne, 329
Cardiff, 508
 CARL (Ernst Ludwig), 358, 515
 CARLOS IV İspanya kralı, 252
 CARMAGNANI (Marcello), 338
Carnatic, 436
 CARON (Noel), 180
Carrare, 35
Carricole, 429
 CARRIÈRE (Charles), 249
Carron (dökümhanesi), 495
Carthagera (Hindler), 298
 CARUS-WILSON, (Mme E. M.), 472, 473
Cassimbazar, 429
 CASTAN (Bertrand), 285
Castellane, 280

- CAVAZZI (Giovanni Antonio), 376
Cebelitarık, 40, 75, 76, 95, 107, 116, 179, 327, 405, 411, 472
 CENEVİZLİLER, 45, 62, 82, 95, 98, 99, 113, 118, 119, 128, 132, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 176, 177, 209, 223, 225, 359, 421
Cenevre, 71, 145, 149, 156, 245, 274, 286, 290, 291, 462; (foir de -), 93, 477
 CENEVRELİLER, 209, 269, 286
Cenova, 14, 23, 24, 26, 45, 54, 62, 65, 71, 75, 84, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 104, 105, 107, 114, 115, 118, 124, 126, 129, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 163, 198, 207, 210, 225, 228, 229, 233, 253, 274, 278, 281, 282, 284, 287, 295, 340, 526
Cervières, 33
Ceuta, 104, 116, 119
Cezayir (ülke), 177
Cezayir (şehir), 127, 282, 405, 541
 CHABOD (Federico), 45
Châlon-sur-Saône, 93, 477
Châlons-sur-Marne, 290, 295, 296
Chambéry, 245
Chamonix, 240
Chamonix (vadisi), 33
Champagne, 80, 95, 97, 202, 241, 245, 260, 274, 289, 300
Champagne (fuarlari), 40, 54, 65, 80, 92, 93, 95, 96, 97, 104, 225, 278, 392, 421, 474, 475
Chandernagor, 429, 442, 443
Charcas, 338
 CHARLES I İngiltere kralı, 142
 CHARLES II İngiltere kralı, 200, 222, 324, 358
 CHARLES QUINT (V. CARLOS), 14, 23, 45, 57, 126, 127, 138, 141, 176, 278
 CHARLES VI, 100
 CHARLES VII, 254, 278, 386
 CHARLES VIII, 45, 103
Charleston, 337
Charleville, 276, 295
 CHATAM (lord), 349
Chatigan, 429
 CHAUDHURI, (K. N.), 439, 440, 441, 451, 452, 492
 CHAUNU (Pierre), 40, 59, 62, 278, 335, 365
 CHEREMETIEV (ailesi), 389, 390
Chesapeake (koyu), 368
 CHEVREUSE (dükü), 279
Chicago, 345
 CHILD (Josiah), 426
Chioggia, 97, 98, 100, 138
Chola (imparatorluğu), 426
Cholet, 206
Cidde, 414
Cinque Terre, 132
Cintra, 535
 CLAPHAM (John Harold), 508
 CLARK (Colin Grant), 521
 Clifford ve oğlu, 211, 222, 229, 230, 232
 CLIVE (lord), 423, 428
Cloyne, 322
Cluses, 271
Coalbrookdale, 493
 COATSWORTH (J. A.), 363, 364
 COBENZEL (kontu), 246
Cochin, 183, 187, 438, 454
 COLBERT, 163, 220, 222, 247, 250, 271, 279, 295, 329, 445
 COLE (W.-A.), 532
 COLLI (J.-C.), 257
 COLOMBUS (Christophe), 45, 116, 119, 138, 335
Comacchio, 91
 COMMYNES (Philippe de), 22, 103
Connecticut, 351, 353
 CONTARINI (ailesi), 103
Contra Costa, 371
 COOK (James), 463
 COORNAERT (E.), 131
 COREAL (Francisco), 346
Cork, 322, 323
Cornwall, 252, 319, 508, 527
 COTTINGTON (Sir Francis), 142
Couesnon, 299
 CŒUR (Jacques), 12, 44
Courlande, 19
Coventry, 316
 COX (Oliver C.), 99, 107
 COXINGA (korsan), 185
 COYER (baş rahip), 248
 CRACCO (G.), 91
Crivijaya (krallığı), 453, 454
 CROMWELL (Oliver), 160, 222, 343
 CROMWELL (Thomas), 304
 CRON (Ferdinand), 183
 CRONSTRÖM, (tüccarlar), 215
 CROZAT (Antoine), 269
 CUBITT (Thomas), 520
 CUCHETET (Charles), 508
Culfa, 44
 CUMBERLAND (dükü), 326
Curaçao, 200, 207, 359
 CURTIN (Philip), 373, 379, 380
Curzola, bkz. *Korcula*.
Cuzco, 348
Czartoryski (prens), 36
-
- Ç
-
- Çeşme, 412, 418
 Çin, 16, 17, 19, 24, 31, 32, 44, 50, 65, 90, 91, 181, 185, 187, 189, 194, 196, 225, 281, 311, 333, 350, 384, 385, 388, 396, 399, 401, 411, 418, 419, 425, 428, 429, 430, 438, 443, 450, 452, 453, 458, 459, 461, 462, 463, 499, 540
 ÇİNLİLER, 31, 181, 189, 195, 401, 424, 427
-
- D
-
- DA SILVA (José Gentil), 11, 282
Daca, 429, 441
 DAINVILLE, (P. François de), 299
Dal elf (vadisi), 212
Dalmaçya, 75, 113, 410, 411
Damme, 82
Danimarka, 86, 87, 90, 129, 150, 165, 171, 172, 174, 176, 203, 210, 213, 255, 263, 504
 Danimarka Doğu Hindler Kumpanyası, 461

DANIMARKALILAR, 85, 430
 Dantzig, bkz. *Gdansk*.
 DARBY (Abraham), 493
 DARBY (H.-C.), 500-501
Darien (kıstağı), 320, 359
Darnétal, 328
 DARU (Pierre), 102
 DASHKAW (Prensens), 388, 402
 DATINI (Francesco di Marco), 80, 84
Dauphiné, 245, 277, 289, 295, 296, 300, 302
 DAVIS (Ralph), 116, 119
Davis Bogazı, 160
 DE GEER (tüccarlar), 215
 DEANE (Phyllis), 467, 491, 504
Debret, 52, 344
 DEFOE (Daniel), 149, 204, 223, 315, 316, 317, 318, 325, 492, 506, 510
Dekkan, 431, 435, 447, 448
Delaware, 352
 DELBRÜCK (Hans), 46
Delft, 155
Delhi, 10, 38, 45, 254, 431, 433, 435, 438, 443, 444, 445, 450, 456
 DELUMEAU (Jean), 289
 DEMIDOFF (Prens), 389, 402
Derbent, 404
Derby (kontluğu), 487
 DERMIGNY (Louis), 62
 DES CAZEAUX DU HALLAYS, 287
 DESCARTES, 22
Deşima, 197
 DESMARETZ (Nicolas), 191, 285, 286
Detroit, 345
Devonschire, 149, 207
 DHONT (Jean), 244
 DIAMOND (Sigmund), 544
Diano, 132
 DIAZ (Barthelemeo), 116, 119
 DIDEROT, 114, 159, 402
Dieppe, 289
Dijon, 245, 275, 295, 296, 477
 DILLON (Édouard), 415
 DISRAËLI, 75
Dogger Bank, 90, 160
Doğu Akdeniz, 19, 54, 62, 82, 91, 94, 99, 104, 105, 110, 113, 114, 115, 118, 126, 132, 141, 148, 163, 183, 185, 197, 203, 253, 286, 311, 405, 407, 409, 412, 415, 416, 417, 425, 428, 477, 497
Doğu Hindler, 180, 185, 224, 458
 DOĞULULAR, 15
 DOLFIN (Andrea), 327
Doljani, 252
Don (vadisi), 383
Dordogne, 276
Dordrecht, 155
 DORIA (André), 138
Doubs, 274
 DOURNES (Jacques), 32
Douvres, 248
 DOWNING (Sir George), 160
 DRAKE (Francis), 184, 455
Dublin, 321, 322, 323, 350, 351, 520
 DOUBOUCHET (şövalye), 326

Dubrovnik, 28, 91, 115, 411
 DUBY (Georges), 79
 DUFRESNE DE SAINT-LÉON (Luis-César-Alexandre), 326
Dundee, 319
Dunkerque, 174, 191, 295, 296, 297, 393
 DUPEUX (Georges), 267
 DUPIN (François-Phierre-Charles, baron), 276, 508
 DUPLÉIX, 183, 423, 424, 428
 DUPONT DE NEMOURS (Pierre-Samuel), 36, 329
 DUPRIEZ (Léon H.), 63, 67, 68, 531
 DUQUESNE, 133, 423
Durham (kontluğu), 490
 DURKHEIM (David-Emile), 515
 DUTOT (Charles), 260

E

EBERHARD (Wolfram), 9
Écluses (Sluis), 82, 106
Édinburg, 291, 319, 320, 321, 508
Edirne, 103
Ege (denizi), 404, 410
 EHRENBURG (Richard), 132
 EKATERINA II, 115, 163, 210, 327, 388, 389, 415, 417
 EKBER, 443, 447
Ekvator, 338, 341
Elbe (adası), 85, 377, 386
Elbeuf, 329
 ELIZABETH I, 40, 129, 140, 178, 305, 310
 ELLENSTEIN (Jasques), 545
Elseneur, 400
Emden, 504
Encerro, 367
Endonezya-Filipin adaları, 16, 38, 44, 180, 181, 183, 184, 194, 212, 224, 225, 253, 333, 419, 420, 421, 428, 429, 430, 431, 442, 450, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 461
 ENGELS (Friedrich), 467
Enkhuizen, 155
 ENRIQUE (denizci), 32, 116
 ÉON (toptancı), 250
 EPHRAIM (tüccar), 231
 ERCEIRA (dükü), 40
 ERMAK (kazak reisi), 394
 ERMENİLER, 181, 399, 424
Escaut, 62, 120, 125, 171, 172, 176, 308
Espanola, bkz. *Haiti*
Estonya, 216, 382
 ESTRADES (kontu), 175
 EUGÈNE DE SAVOIE, 115
 EVREN ZEB, 428, 438, 445, 447, 448
Évreux, 290

F

FAIRFAX (ailesi), 353
 FALKLAND, 278, 297, 298, 299
Falun (madenleri), 215
 FANFANI (Aminore), 512
 FARNÈSE (Alexandre), 120, 158
 Farolfi (kumpanyası), 107

- Fas*, 117, 118, 119, 317, 405, 407
Fatehpur Sikri, 429
Faucigny, 242, 271
 FAULKNER (H. U.), 355
 FEBVRE (Lucien), 266, 430
 FECHNER (M. V.), 383
 FELIPE II, 24, 31, 45, 115, 129, 138, 177, 247, 359, 458
 FELIPE IV, 24
 FELIPE V, 360
 FELLONI (Giuseppe), 145
 Fels (André ve oğlu), 211
 FÉNELON, 279
Fenike, 16
Fens, 33
 FERGUSSON (Adam), 515
Fernando Po (adası), 119
Ferrara, 27, 91, 416
Fez, 80
Fırtınalar (burnu), 116
 FIELDERS, 518
Filipinler, 423, 428, 454
 Fini (Kumpanyası), 107
Finlandiya, 84, 85, 213, 214, 215, 216, 218
 FINLİLER, 214
 FIRTH (Raymond), 11
 FISCHER, 521
Fiume, bkz. *Rijeka*
 FLAMANLAR, 119, 158
Flandre (fuarlari), 92, 97
Flandre (kontluğu), 95
Flandre 46, 47, 48, 82, 84, 85, 107, 109, 113, 117, 125, 127, 150, 219, 244, 289, 295, 296, 392, 421
 FLEURY (kardinal), 326
 FLINN (H. W.), 485
Floransa, 14, 16, 26, 36, 54, 65, 84, 90, 92, 93, 95, 97, 99, 100, 104, 107, 110, 118, 130, 131, 137, 141, 142, 245, 254, 440, 474, 496, 541
 FLORANSALILAR, 119, 137, 146, 282, 284, 421, 522
 FLORES GALINDO (Alberto), 345
Florida, 356, 381
Foga, 137
 FOGEL (Robert-William), 239
 FOHLEN (Claude), 468
Fontainebleau, 235
Formoza, 183, 185, 196, 459, 462
 FORSTERS (bankacılar), 527
 Fort (şirketi), 155
 FOSCARI (Francesco), 100
 FOUQUET (Nicolas), 44
 FOURASTİE (Jean), 72, 259
 FOX (Edward C.), 294, 295, 297, 472
Franche-Comté, 274, 289, 291, 295, 296
 FRANÇOIS DE GUISE, 304
 FRANÇOIS I, 138, 140, 278
 FRANK (Gunder), 368
Fransa, 12, 24, 31, 33, 35, 36, 38, 40, 43, 44, 45, 50, 56, 59, 65, 71, 82, 93, 95, 97, 100, 103, 114, 115, 127, 128, 129, 133, 136, 138, 140, 142, 145, 155, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 198, 202, 203, 208, 209, 210, 212, 214, 219, 220, 222, 223, 224, 228, 230, 232, 233, 234, 235, 236, 242, 243, 244, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 256, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 299, 302, 303, 304, 305, 309, 314, 315, 322, 323, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 334, 342, 346, 351, 355, 356, 358, 360, 361, 366, 368, 371, 379, 393, 399, 400, 407, 415, 416, 429, 436, 438, 448, 449, 461, 462, 470, 475, 479, 480, 481, 489, 492, 496, 497, 502, 504, 522, 530, 533
Fransız Antilleri, 504
Fransız Doğu Hindler Kumpanyası, 275, 378, 424, 429, 461
Fransız Kuzey Kumpanyası, 222
Fransız Senegal Kumpanyası, 378
 FRANSIZLAR, 22, 24, 55, 120, 161, 172, 184, 187, 191, 215, 220, 223, 265, 289, 304, 305, 306, 314, 328, 340, 342, 359, 360, 361, 363, 371, 378, 401, 414, 415, 422, 430, 431, 438, 448, 449, 530
 FRÊCHE (Georges), 302, 303
 FRÉDÉRIC (tüccarlar), 232
 FRESCOBALDI (tüccarlar), 126
 FREYRE (Gilberto), 352
 FRIEDRICI (Georg), 370
 FRIEDRICH BARBAROSSA, 91
 FRIEDRICH II, imparator, 75
 FRIEDRICH II PRUSYA KRALI, 49, 231
 FRIIS (Astrid), 176
Frizya, 150, 152, 155, 157, 236
 FROMONT (Nicolas), 222
 FROMONT (Pierre), 222
 FUGGER, 12, 44, 120, 125, 126, 127, 128, 132, 138, 140, 183, 449, 477
Fukien, 462
 FURBER (Holden), 448, 460, 461
- G**
- GABRIEL (Albert), 412
 GAGARIN (prens), 44, 385
 GALLIANI (başrahıp), 279, 294
Galiçya, 149, 155
Galler, 252, 305, 319, 322, 490, 508, 510, 522
 GALLMAN (C.), 263
 GAMA (Vasco da), 31, 45, 92, 105, 116, 119, 371, 422, 426, 459
Gambia, 378
Gana, 375
Gand, 82, 84, 131
Ganj, 10, 422, 434, 440, 442, 461
Gao (imparatorluğu), 375
 GARCIA-BAQUERO-GONZÁLEZ (Antonio), 255
 GARDANE (Paul-Agne-Louis de), 409
 GARIBALDI (Giuseppe), 48
Garonne, 276, 302
 GASCON (Richard), 281
Gdansk, 35, 39, 53, 86, 217, 218, 319, 384, 396
 GENOVESI (Antonio), 10
 GEORGE III, 469, 533
Germany, 76, 77
Germen (imparatorluğu), 82, 115, 127

Ghâtes, 438, 447
 GIESE (ailesi), 86
 GIMPEL (Jean), 472
Gine, 199, 375, 378, 379, 381
Girit, 24, 74, 75, 91, 113, 225
 GIRONDINLER, 294
Givel, 236
 GLAMANN (Kristof), 189, 190, 193, 194, 197, 255
Glomorgan (kontu), 508
Glasgow, 318, 319, 321, 508, 535
 GLENDOWER (Owen), 305
Gloucester, 522
 GMELIN (Jean-Georges), 395
Goa, 180, 183, 188, 196, 214, 429, 437, 454, 460
Gobi (çölü), 393
 GODUNOV (Boris), 385
Goga, 429
 GOLDSMITH, 263
Golkonda, 187, 447
 GOMARISTELER, 22, 164
Gondelour, 431
 GONZAGUE (ailesi), 242
Göteborg, 215
Gotlandie, 214
 GOUBERT (Pierre), 289
 GOUDAR (şövalye), 418
 GOUDALD (A.), 261, 513
 GOUROU (Pierre), 550
Goyaz, 337, 344
Granada, 117, 139, 142
 GRANDAMY (René), 72, 259
 GRANDVILLE (lord), 353
 GRAS (N.), 315
 GRATCHEV (manüfaktürcü), 390
 GRENARD (Fernand), 404
Grenoble, 245, 295
 GRENVILLE (Henri), 413
 GRESHAM (Thomas), 129, 306, 307, 308, 311
 GRILL (toptancılar), 232
 GRIZIOTTI KRESTEHMANN (Jenny), 63
Groningen, 150, 152, 155
 GROOT (Pieter de), 169
 GROUSSET (Paul), 75
Guadalajara, 338
 GUALTEROTTI (tüccarlar), 126
Guanajuato, 341, 347, 367
Guayaquil, 348
Gucerat, 181, 183, 371, 419, 443, 448, 456, 458
Gueldre, 150, 152, 155
 GUHA (Amalendu), 505
 GUICCIARDINI (Lodovico), 124, 149, 202
 GUICHONNET (Paul), 244
 GUILLAUME D'ORANGE, 158, 163, 310, 324
 GUILLAUME II (stathouder), 164
 GUILLAUME III (stathouder), 164, 165
 GUILLAUME IV (stathouder), 164, 170
 GUILLAUME V (Hollanda Kralı), 164, 235
 GURNEYS (tüccarlar), 527
 GUSTAVE ADOLPHE, 44, 214
 GUZZO (Augusto), 96
Güney (denizi), 18, 19, 294, 359, 361
Güney Denizi Kumpanyası, 298
Güney Kore, 523
Gürcistan, 337, 343, 352

H

Haarlem, 155, 158, 222, 231
 HABAKUK (H. J.), 485
Habeşistan, 333, 371, 412
 HABIB (İrfan), 435, 436, 437
 HABSBURG, 45, 65, 126, 127, 172, 278, 287, 404, 417
Hacı seferleri, 65, 76, 87, 116, 423
Hainan, 32
Hainaut, 296
Haiti, 340
Halep, 141, 405, 407, 408, 409, 412, 414, 416
Hamburg, 82, 85, 104, 129, 206, 210, 228, 230, 231, 320
 HAMBURGLULAR, 297
 HAMILTON (Earl J.), 71, 72
Hanfu, bkz. *Kanton*
Hansa, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 129, 214, 217
 HANSALILAR, 82, 85, 86, 120, 125, 129, 176, 306, 522
 HANSON JONES (Alice), 263, 364
 HAPKE (Richard), 22, 84
 HARRIS (James), 236
 HARTWELL (R. M.), 483, 512, 521
Harwick, 248
 HASTINGS (Warren), 461
Havana, 174, 359, 361, 381
 HAZAN (Aziza), 62
Hazar denizi, 384, 393, 394, 395, 399
 HECKSCHER (Éli), 89, 248, 267
 HEESTERMAN (J. C.), 462
Heligoland, 504
 HENRI II, 128, 140
 HENRI III, 308
 HENRI IV, 283, 305
 HENRY VII TUDOR, 247
 HENRY VIII, 140, 304
Hertford (kontluğu), 487
 HESSEN (bakan), 44
 HICKS (John), 44, 496, 512
Highlands, 321, 517
 HILFERDING, 523
Himalaya, 472
Hind (okyanusu), 16, 17, 18, 44, 90, 99, 119, 125, 179, 181, 183, 184, 311, 371, 377, 393, 405, 409, 414, 415, 419, 423, 426, 448, 453, 454, 456, 459
Hindistan, 10, 16, 17, 26, 31, 35, 38, 40, 44, 50, 65, 91, 180, 181, 183, 184, 185, 187, 189, 194, 196, 225, 229, 232, 253, 330, 365, 366, 370, 371, 375, 376, 377, 384, 396, 399, 405, 411, 412, 419, 420, 421, 423, 424, 425, 428, 429, 430, 431, 434, 435, 436, 437, 438, 440, 441, 442, 443, 445, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 456, 458, 459, 460, 461, 462, 497, 499, 502, 504, 505, 510, 514, 540
Hindler, 110, 125, 142, 143, 177, 180, 183, 184, 185, 189, 235, 318, 320, 323, 359, 361, 371, 379, 400, 401, 405, 407, 414, 415, 427, 428, 438, 442, 449, 497, 504
Hindler Kumpanyası, 125, 174, 415, 423, 428, 429, 430, 440, 441, 448, 497
 HINDLILER, 48, 51, 184, 339, 340, 341, 342, 343,

344, 347, 348, 362, 369, 370, 398, 401, 426,
429, 435, 438
HINTZE (Otto), 250
Hirvatistan, 102
Hirado, 427
HIRSCHMAN (A. O.), 512
HOBBSAWM (Éric), 497, 510
HOCHSTETTER (tüccarlar), 125
HOFFMAN (W.), 68
HOGARTH, 519
HOLKER (manüfaktür müfettişi), 329
Hollanda (veya Hollanda İmparatorluğu), 27, 31,
35, 41, 43, 49, 57, 65, 81, 125, 127, 142, 149,
150, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 163, 164,
165, 168, 170, 172, 175, 176, 178, 179, 180,
183, 184, 187, 188, 196, 198, 199, 200, 202,
206, 207, 208, 209, 210, 211, 214, 219, 220,
222, 223, 224, 225, 230, 231, 232, 233, 234,
235, 236, 253, 254, 255, 256, 262, 279, 284,
296, 298, 304, 306, 311, 324, 327, 329, 342,
350, 356, 393, 407, 416, 425, 437, 459, 482,
502, 531
Hollanda Batı Hindler Kumpanyası, 155, 168, 174,
175, 181, 183, 184, 185, 187, 188, 189, 190,
191, 193, 194, 196, 197, 198, 200, 203, 216,
220, 371, 423, 427, 448, 459, 460, 461
Hollanda Doğu Hindler Kumpanyası, 174, 198,
199, 200, 220, 378
Hollanda Hindleri, 196
HOLLANDALILAR, 47, 48, 87, 99, 150, 157, 160,
161, 172, 174, 177, 178, 179, 181, 182, 183,
184, 185, 186, 187, 188, 191, 193, 195, 196,
198, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 207, 210,
214, 215, 217, 220, 222, 223, 224, 225, 230,
232, 276, 287, 297, 310, 340, 351, 354, 359,
361, 371, 382, 400, 412, 414, 422, 428, 430,
431, 443, 449, 459, 462, 536
HOLLANDALILAR, 117, 148, 176, 180, 189, 208,
215, 219
HOLLAR (W.), 238
Holstein, 150
Honfleur, 289
Hong-Kong, 451, 523
Honschoote, 158
Hope (firma), 205, 211, 222, 236
HOPE (Henry), 235, 542
HOPKINS (Sheila), 72, 259, 514, 534, 535, 537
HOUTMAN (Cornelius), 180, 421
HOWE (W.), 364
Hristiyanlık, 16, 54, 65, 89, 91, 92, 96, 100, 103,
407, 413, 423
HUDE (Johannes), 193
Hudson, 353
HUMBOLDT (Alexandre von), 367
HUME (David), 33, 326
Hürmüz (adası), 384, 420, 423
HUSKISSON (William), 504
HYDE (Charles), 481, 493, 494

I

Ienisseisk (fuarı), 396
IMBERT (Gaston), 63, 66, 532
IMHOF (tüccarlar), 126

INCARNATI (Lamberto), 97
INNIS (Harold Adams), 512
Irtys, 394
Istria, 28, 102, 103
Ivanova, 389, 390

I

Iberik (yarımadası), 48, 93, 127, 158, 176
IBN MADJIB (kılavuz), 371
İBRAHİM I, 407
İngiliz Afrika Krallık Kumpanyası, 378
İngiliz Amerikası, 209, 322, 346, 351, 352, 354,
355, 356, 462, 502, 530
İngiliz Doğu Hindler Kumpanyası, 184, 189, 191,
194, 223, 229, 230, 232, 232, 309, 350, 422,
424, 428, 438, 450, 451, 452, 460, 504, 510,
518
İngiliz Hindistanı, 54, 329
İngiltere, 12, 22, 24, 30, 31, 33, 35, 36, 38, 40, 41,
43, 48, 50, 54, 55, 57, 65, 75, 82, 84, 87, 93,
96, 100, 105, 110, 111, 113, 115, 118, 127,
129, 131, 137, 140, 142, 145, 147, 150, 155,
158, 160, 163, 165, 171, 174, 179, 180, 191,
198, 199, 200, 209, 211, 212, 214, 215, 222,
223, 224, 225, 232, 235, 239, 242, 247, 248,
249, 250, 251, 252, 253, 255, 256, 257, 259,
262, 263, 264, 265, 266, 268, 271, 276, 277,
279, 284, 294, 296, 298, 304, 305, 306, 307,
308, 309, 310, 311, 314, 315, 316, 318, 319,
320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328,
329, 331, 332, 334, 343, 345, 347, 350, 353,
356, 362, 363, 365, 366, 367, 368, 379, 381,
407, 411, 416, 424, 425, 444, 449, 452, 460,
461, 462, 463, 465, 466, 467, 468, 469, 470,
473, 474, 475, 477, 479, 480, 482, 483, 485,
486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 496,
497, 499, 502, 504, 505, 506, 508, 510, 513,
514, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 526, 527,
528, 529, 530, 531, 533, 534, 535, 536, 541
İngiltere Bankası, 223, 232, 285, 307, 310, 311,
314, 318, 324, 518, 526, 527, 528, 529, 536
İNGİLİZİLER, 28, 55, 58, 75, 82, 87, 120, 129, 148,
150, 156, 174, 175, 177, 179, 181, 184, 187,
189, 198, 200, 202, 215, 220, 222, 223, 230,
233, 279, 287, 297, 305, 306, 308, 310, 314,
319, 320, 321, 323, 325, 328, 332, 340, 342,
356, 359, 363, 378, 381, 382, 393, 399, 400,
401, 412, 415, 421, 422, 423, 424, 428, 430,
431, 438, 445, 448, 449, 450, 452, 461, 479,
530, 536
İnka (imparatorluğu), 340, 372
İran, 42, 185, 384, 393, 399
İran, 19, 115, 184, 185, 187, 371, 393, 396, 399,
405, 409, 412, 413, 421, 438, 443, 444, 462
İran (körfezi), 104, 404, 405, 419, 421, 425, 461
İRANLILAR, 181, 445, 448
İrbits, 392, 396
İrkoutsk, 395, 396, 397, 400
İrlanda, 33, 117, 250, 251, 252, 305, 319, 321,
322, 323, 331, 350, 490, 504, 508
İrlanda (denizi), 76, 84
İRLANDALILAR, 321, 322, 350, 351, 490
İsa Kumpanyası, 360

İsfahan, 22, 44, 45, 400, 412, 429
İskenderiye, 24, 74, 80, 106, 109, 110, 120, 407, 414, 415, 416, 429, 471, 472
İskoç Afrika Kumpanyası, 319
İSKOÇLAR, 320, 350, 351, 359
İskoçya, 57, 82, 115, 247, 250, 251, 252, 305, 319, 320, 321, 322., 323, 331, 485, 490, 495, 508, 522, 523
İslam, 16, 19, 52, 54, 65, 76, 79, 80, 88, 89, 90, 91, 92, 104, 115, 116, 137, 333, 371, 375, 377, 399, 404, 405, 407, 412, 414, 419, 423, 430, 443, 449, 453, 456, 458
İSLAMOĞLU (Huri), 417
İspanya (veya İspanyol İmparatorluğu), 14, 24, 26, 43, 45, 47, 48, 65, 71, 96, 100, 105, 116, 119, 125, 127, 129, 136, 138, 139, 141, 142, 143, 145, 156, 163, 164, 175, 176, 177, 178, 179, 197, 198, 200, 203, 206, 207, 215, 225, 242, 245, 247, 249, 252, 255, 269, 277, 278, 281, 284, 285, 287, 289, 296, 297, 298, 305, 309, 314, 315, 319, 329, 339, 342, 345, 348, 350, 355, 356, 357, 358, 360, 361, 362, 363, 365, 366, 370, 373, 405, 479, 502, 510
İspanyol Havana Kumpanyası, 361
İspanyol Honduras Kumpanyası, 361
İspanyol Karakas Kumpanyası, 361
İSPANYOLLAR, 48, 120, 133, 143, 151, 177, 181, 200, 306, 335, 340, 354, 358, 359, 360, 362, 369, 381, 423
İstanbul, 16, 22, 44, 45, 114, 179, 377, 399, 400, 404, 405, 407, 410, 412, 413, 416
İstanbul (Constantinople), 14, 54, 75, 89, 91, 103, 104, 109, 114, 115, 137, 283, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 415, 418
İstanbul Bogazı, 412
İsveç, 44, 85, 129, 145, 165, 171, 172, 173, 174, 197, 203, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 220, 232, 247, 319, 392, 481, 489
İsveç Hindler Kumpanyası, 215, 461
İSVEÇLİLER, 214, 215, 382, 430
İsviçre Kantonları, 284, 295, 296
İSVİÇRELİLER, 286
İşkodra, 412
İtalya, 22, 24, 36, 40, 43, 45, 46, 49, 54, 55, 56, 65, 75, 76, 79, 80, 81, 82, 89, 92, 93, 96, 97, 103, 107, 127, 129, 137, 138, 141, 142, 146, 147, 148, 174, 179, 203, 208, 210, 242, 244, 247, 252, 266, 276, 278, 279, 284, 285, 287, 290, 295, 296, 315, 392, 400, 421, 474, 475, 477, 478, 479, 502, 510, 523, 531
İtalya (Güney), 35, 75
İtalya (Kuzey), 14, 45, 80, 92, 93, 247, 295
İTALYANLAR, 31, 96, 120, 130, 232, 281, 284, 359, 445, 477
İVAN IV (KORKUNÇ), 87, 386, 387, 394
İzlanda, 160
İzmir, 407, 408, 409, 412, 416

J

JACQUEMONT (Victor), 423
JAIN (L. C.), 431
Jaipour, 450
Jalapa, 338

Jamaika, 51, 53, 345, 346, 347, 352, 356, 359, 379, 502, 504, 505
JAMES (İngiltere Kralı), 319, 480
JAMES II, 163
JAMES VI (İskoçya Kralı), 319
JAMESON (Franklin), 353
Janina (körfezi), 416
JAPONLAR, 185
Japonya, 16, 181, 183, 184, 185, 186, 187, 266, 333, 383, 421, 425, 427, 430, 453, 459, 463, 469
Jasques, 429
Java, 180, 188, 200, 224, 225, 453, 454, 455, 456, 458
JAVALILAR, 181, 424, 459
JEAN VI, 357
JEANNIN (Pierre), 163
JEEJEEBHOY (J.), 450
JEFFERSON (Thomas), 347, 352
JIZIG (tüccar), 231
JOAO I (Portekiz Kralı), 116
JOAO II (Portekiz Kralı), 116
JONES (E. L.), 482, 485, 486, 522
Jougdia, 429
Julitabroeck, 212
Jutland, 84, 150

K

Kafkas, 413
Kahire, 141, 405, 412, 414, 415, 416, 421
Kalabriya, 137
Kalkuta, 22, 371, 414, 422, 426, 429, 438, 443, 458, 460, 461
KALMUKLAR, 396
KAMBOÇLU, 32
Kamçatka, 394
Kaminec, 409
Kanada, 24, 40, 48, 356, 502
KANADALILAR, 49
Kanarya Adaları, 117, 119, 127, 359, 375
Kandehar, 424
Kandy, 188
Kanton, 181, 281, 419, 424, 429, 448, 458, 461, 462
KARA MUSTAFA (Veziri azam), 407
Kara Veba, 64, 87, 95, 97, 117, 270, 340, 375
Karadeniz, 65, 91, 104, 115, 137, 383, 394, 399, 400, 405, 407, 409, 412, 413, 414
Karakas, 346
Karls Krona, 214
Karolin Adaları, 340, 352, 353
Kartaca, 16, 472
Kastilya, 24, 126, 127, 138, 179, 245, 247, 339
KASTİLYALILAR, 119
Kasvin, 384
Katalonya, 143, 255, 483
Kattegat, 215
KAZAKLAR, 385, 394, 396
Kazan, 383, 384, 399, 411
Kaşmir, 440, 447
Keefe, 115, 137, 225
KELLENBENZ (Hermann), 30
Kerpoy, 429

KEYDER (Çaglar), 417
 KEYNES, 67, 70, 263, 543, 547
 Kıbrıs, 24, 74, 75, 91, 102, 113, 225
 Kırım, 115, 377, 383
 Kızıldeniz, 17, 44, 104, 333, 371, 404, 405, 407, 413, 414, 415, 419, 420, 425, 442, 443, 447, 448, 461
 Kiathka, 396, 397, 399
 KIENAST (W.), 45
 Kiev, 392
 KILBURGER (J. P.), 391
 Kilwa, 371
 KINDLEBERGER (Charles P.), 207, 253, 255
 KING (Charles), 202
 KING (Gregory), 256, 259, 263, 264, 521
 Kiu Siu, 181
 KIPLING (Rudyard), 445
 KIRGIZLAR, 395
 Kitchin, 59
 KLEIN (P. W.), 163
 Kolombiya, 340, 341
 Koloni Amerikası, 50, 497
 Kolonya, 59, 97, 104, 295, 477
 Kongo, 373, 376, 377, 381
 Kongo, 116, 119, 375
 KONGOLULAR, 376
 Kænigsberg, 247
 Kopenhag, 231, 452
 Korcula, 92, 97
 Kordoba, 342
 Kore, 16, 451, 453, 462
 Korfu, 27, 74, 75, 99, 117, 225
 Koromandel, 10, 183, 185, 187, 189, 419, 424, 425, 426, 440, 443, 456
 Korsika, 133, 146
 KOSSMANN (E. H.), 165
 Kra (kıştağı), 454
 Krasnoïarsk (fuarı), 396
 KRCEBNER, 468
 Küba, 381
 Kula (Witold), 11, 59, 70
 KULISCHER (Joseph), 10
 Kutna Hore, 476
 Kutsal Topraklar, 65, 76, 91
 Kuveyt, 261
 Kuzey denizi, 49, 65, 76, 80, 82, 84, 85, 86, 95, 96, 97, 118, 129, 155, 159, 174, 214, 295, 304, 305, 430
 KUZNETS (Simon), 239, 257, 263, 467, 513, 514

L

LA COURT (Pieter de), 151, 152, 160, 175, 200
 LA FAILLE (Jacques de), 158
 La Haye, 155, 163, 164, 165, 170, 171, 172, 209, 220, 229, 231, 246, 418
 LA PÉROUSE (Jean-François de Galaup, kontu), 463
 La Rochelle, 289, 291, 295, 300, 319, 342
 LA THUILLERIE (elçi), 175
 LABAT (Jean-Baptiste), 378
 LABROUSSE (Ernest), 70, 233, 271, 490, 496, 530, 533
 Ladoga (gölü), 389, 392

Lagny-sur-Marne, 92, 421
 Lahor, 429
 Lahribandar, 429
 LAMI (Eugène), 251
 Lancashire, 490, 508, 508, 529
 Lancaster, 459
 LANCASTER (James), 184
 LANDES (David), 467, 495
 LANE (Frédéric C.), 111, 474
 LANGE (Lorents), 400
 Langres, 295, 296
 Languedoc, 242, 245, 246, 289, 291, 297, 300
 Lappstrand, 216
 Laquediveler, 426
 Laredo, 176
 LAS CASAS (Barthelemeo de), 339
 LAS CORTES (Peder), 423
 Las Navas de Tolosa, 76
 LASLETT (Peter), 53
 Latin Amerika, 260, 363, 366
 Laval, 188
 LAVISSE (Ernest), 243
 LAVOISIER, 256
 LAW (John), 40, 191, 288, 361
 LÉ BLANC (başrahip), 54, 55
 Le Havre, 295, 305
 LE MAIRE (Isaac), 175
 LE PLAY (Pierre-Guillaume-Frédéric), 388
 LE POTTIER DE LA HESTROY, 204, 222, 357
 LE ROY LADURIE (Emmanuel), 291
 LEAKE (tüccarlar), 62
 Leeds, 207, 268, 490, 498, 499, 522
 Leicester (kontluğu), 487
 LEICESTER (kontu), 178
 Leipzig, 31, 179, 211, 222, 230, 286, 400, 417
 Leith, 319
 Léman (gölü), 214
 Lena, 394
 LENIN, 549
 LÉON (Pierre), 68, 289
 LEONTIEFF (Wassily), 209, 239
 Lergue (havzası), 242
 LESCURE (Jean), 239
 Levant Company, 323
 LEVASSEUR (Émile), 496
 LEWIS (Archibald), 76
 LEWIS (Arthur), 467
 Leyden, 127, 150, 155, 157, 230, 236
 LIEBIG (Justus, baron), 403
 Liège, 82, 215
 Lille, 290, 295, 296
 Lima, 359, 360, 362, 370
 Limagne, 300
 Limoges, 300
 Limousin, 246, 291, 300, 302
 Litvanya, 31, 212
 Liverpool, 268, 318, 323, 340, 379, 490, 508, 527, 529
 Livonya, 51, 214, 216, 382
 Livorno, 22, 62, 148, 179, 206, 417
 LIZARRAGA (piskopos), 348
 Lizbon, 24, 31, 45, 48, 51, 80, 85, 105, 117, 118, 119, 120, 125, 126, 131, 138, 143, 176, 181, 184, 199, 245, 282, 340, 357, 366, 427, 459

LLOYDS (tüccarlar), 527
 LOCKE (John), 310, 311
 Lodévois, 242
 Lofoten (adaları), 86
 Loire (nehir), 38, 219, 247, 250, 276, 277, 291
 LOMBARD (Maurice), 79
 Lombardiya, 93, 99, 143, 145, 477
 Londra, 21, 22, 23, 24, 28, 30, 35, 41, 53, 54, 55, 80, 82, 85, 86, 95, 104, 114, 131, 142, 147, 204, 207, 210, 222, 223, 224, 228, 229, 230, 232, 247, 254, 257, 276, 279, 282, 284, 287, 298, 303, 305, 306, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 323, 325, 327, 328, 329, 340, 346, 347, 354, 355, 357, 366, 368, 393, 400, 402, 405, 424, 428, 429, 430, 438, 475, 480, 486, 487, 492, 495, 502, 505, 506, 508, 510, 518, 519, 520, 521, 522, 523, 527, 528, 529, 530, 536; - (Bourse de), 129, 230, 306, 366, 367, 531, 541
 LOPEZ (Roberto), 79, 137
 Lorient, 291
 Lorraine, 36, 246, 274, 289, 290, 291, 295, 296, 510
 LOUIS IX, 91, 96, 278
 LOUIS XI, 244, 247, 254, 271, 278, 281, 386, 447
 LOUIS XII, 270
 LOUIS XIV, 35, 43, 49, 71, 115, 133, 142, 149, 163, 172, 173, 174, 184, 191, 214, 220, 269, 271, 285, 289, 294, 329, 346, 360
 LOUIS XV, 260, 263, 270, 271
 LOUIS XVI, 233, 264, 288, 533
 Louisiana, 347, 361
 LOUNDES (William), 310
 Louvain, 68, 80
 Lowlands, 247, 319, 321
 Lübeck, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 104, 214, 215, 400, 477
 Lublin, 86
 Lucca, 50, 131
 LUCCALILAR, 137, 282, 421
 LÜTFİ BARKAN (Ömer), 410
 LUKACS (Giörgy), 11
 Lüneburg, 85
 LUTFULLA (Michel), 63
 LUTGE (Friedrich), 335
 LUXEMBOURG (Rosa), 52
 LUZZATTO (Gino), 79, 105, 109
 Lwow, 400
 Lyon, 31, 126, 128, 145, 206, 249, 275, 276, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 289, 290, 291, 295, 297, 303, 308, 315, 393; - (foires de), 93, 282, 285, 286, 307, 528
 Lyonnais (le), 274, 295, 300

M

Macarek, 396
 Macaristan, 31, 87, 102, 103, 145, 247, 386
 Macassar, 182, 183, 187, 191, 456
 MACENIGO (Tomaso), 99, 100, 101, 104
 MACHIAVELLI, 243, 247, 445
 Mâconnais (le), 275
 MACPHERSON (D.), 505
 Madagaskar, 180, 396

Madera, 119, 220, 355, 375
 Madras, 423, 424, 429, 443
 Madrid, 24, 31, 38, 48, 54, 71, 110, 141, 142, 181, 245, 340, 360
 MAFFEI (Kont Francesco Scipione), 43
 MAGALHÄSES GODINHO (V.), 126, 374, 457
 MAGELLAN, 18, 454, 458
 Magosa, 74, 110
 MAHAN (Amiral), 24
 Maharashtra, 436
 Mahé, 423, 449
 MAHRATTES, 445, 447, 448
 MAILLET DU CLAIRON, 229, 233
 Main-üzeri-Frankfurt, 179, 222, 247, 477
 Maine, 289, 337
 Majopahit, 454
 Makao, 62, 118, 181, 188, 224, 423, 427, 458, 460
 Makar'ev, 392
 Malabar, 10, 183, 419, 440
 MALABARLILAR, 458
 Malaka, 22, 181, 183, 184, 185, 188, 420, 453, 454, 455, 456, 458, 459
 Mälär (gölü), 214, 215, 247
 Maldivler, 180, 426
 MALEZYALILAR, 423
 MALFANTE (tüccar), 107
 Mali, 375
 Malines, 82
 MALOWIST, (Marian), 377
 Malfa, 75, 163
 Manchester, 268, 315, 490, 498, 507, 508, 522, 529
 MANÇULAR, 399, 462
 MANDELSLO (Johann Albrecht), 441
 MANDINGALAR, 379
 Mangalore, 438
 Manila, 62, 181, 185, 420, 423; - (kalyonu), 19, 62, 350, 425
 MANRIQUE (tüccar), 424
 Mantova, 242, 243
 Manş (denizi), 49, 76, 84, 129, 219, 288, 289, 304, 305, 331, 506, 533
 Maracaibo, 361
 MARCELLO (Bartholomeo), 115
 MARCHAL (André), 63
 Marches, 50
 MARCUSE (Herbert), 544, 545
 MARCZEWSKI (Jean), 239, 256
 MARGUERITE DE PARME, 129
 Marianne (adaları), 456
 MARIE TUDOR, 305
 MARIE-THERÉSE, 145, 264, 409
 Marignam, 278
 Markiz (adaları), 280
 MARKOVITCH (T. J.), 331
 Marne, 82, 93, 276
 Marro, 132
 Marsilya, 27, 96, 109, 133, 136, 143, 185, 245, 250, 276, 277, 282, 286, 289, 291, 295, 297, 302, 303, 393, 400, 409, 417, 429
 Martigny, 242
 MARTIN (François), 424
 MARX (Karl), 18, 28, 44, 46, 339, 468, 487, 491, 515, 545, 546
 Maryland, 343, 352, 353

- Mascareignes*, 180
Massachusetts, 340, 351, 353
Masse (Massa), 132
Massif Central 274, 275, 289, 290
Mataran, 189
MATHIAS (Peter), 265, 330, 486, 518, 531
MAURICE DE NASSAU, 156, 164, 165, 181, 199
MAURO (F.), 365
Mavi nehir, 24
MAXIMILIEN (Avusturya Arşı Dükü), 114, 247
MAZARIN, 31, 172, 175
Mazaron, 139
Mazulipatom, 183, 414, 441
MC CARTNEY (George), 51
Mecklembourg, 31, 214
MECKLEMBOURG-STRELITZ (prensi), 210
MEDICILER, 179, 449
Medina del Campo, 282
MEDINA SIDONIA (dükü), 177
Mehme, 414, 447, 455
Meksika, 65, 337, 338, 339, 340, 341, 347, 348, 363, 365, 366, 367
MEKSIKALILAR, 364
Melinda, 371
MELIS (Federigo), 80
MELON (Jean-François), 191, 204
MEMLING, 82
Mendips, 487
Mendoza, 348
Mersey, 507
Merthyr Tydfil (madenleri), 508
Messina, 35, 137, 245, 282, 417
METHUEN (lord), 28, 40, 311
Metz, 202, 245, 266, 295, 296
Meuse, 159, 202, 274, 276
MEUVRET (Jean), 530
Mexico, 338, 339, 341, 350, 362, 367, 370
MEYERSON (Ignace), 335
Mezières, 276, 295
Mezzogiorno, 40, 416
Mısır, 16, 65, 76, 89, 99, 104, 115, 159, 404, 405, 407, 412, 414, 415, 417, 421, 424, 442, 471, 472, 504
MIANI (Gemma), 479
MICHEL ANGELO, 35
MICHELET (Jules), 243
MICHIEL (Vitale), 91
MICKWITZ (G.), 216
Middelburg, 198
Middelebourg (bankası), 155
Midi (kanal), 302
Midlands, 487
Milanase, 132, 244
Milano, 14, 97, 99, 100, 103, 104, 131, 133, 138, 143, 145, 295, 409, 474, 477, 479
MILANONULAR, 146
Minas Geraes, 344
MING, 213, 419
Mittau, 19
MODAVE (kontu), 461
Mogol (imparatorluğu), 44, 50, 254, 399, 433, 443, 444, 445, 447, 462
Mogolistan, 16, 399
MOGOLLAR, 395, 419, 433
Modon, 416
Mojopahit (imparatorluğu), 454, 456
Moka, 185, 414, 415, 424, 425, 429
Molukka (adaları), 181, 183, 186, 233, 456, 461
Mombasa, 371
MOMMSEN (Theodor), 540
Monako, 132
Mongorpoze, 429
Monomotapa, 31, 371, 373, 377, 421
Mons, 296
Mont-Cenis, 95
Montauban, 302
Monte Gargano, 28
MONTESQUIEU, 22
Montets (tepesi), 36
Monticello, 352
Montpellier, 84, 242, 245
MORAZÉ (Charles), 530
MORELAND (W. H.), 224
Moret-sur-le-Loing, 274
MOREYYA (M.), 364
MORGADO (Alonso), 23
MORINEAU (Michel), 70, 178, 252, 291, 294, 418
MORTIMER (Thomas), 326
Morzine (vadisi), 33
Moskof (devleti), 16, 19, 44, 54, 87, 155, 213, 333, 382, 384, 386, 392, 393, 400, 462
Moskova, 19, 45, 46, 247, 383, 384, 386, 389, 391, 393, 396, 399, 400, 402, 407, 450
Mosvoviy Company, 382
Mozambik, 180, 183, 371
Msta, 389
MUHTEŞEM SÜLEYMAN, 405
MUN (Thomas), 309
Münih, 245
MUNNICH (kontu), 390
Murano, 91, 113
Murshidabad, 450
MUSTAFA (sultan), 418
Münster, 171
Mysore, 438

N

NÄF (Werner), 270
Nagasaki, 423, 429
Nancy, 245, 295, 296
Nankin, 23
Nantes, 206, 219, 282, 287, 290, 291, 295, 297, 340, 379
Napoli, 27, 35, 103, 136, 138, 143, 287, 416, 417; - (krallığı), 10, 252
Narbonne, 295
Narva, 382, 393
Naves (adaları, *Ilha das Naos*), 454
NECKER, 284, 290
NEF (John U.), 477, 479, 480, 482, 487
NEGRI (P.), 476
Nertchinsk, 395, 396, 399
Neufville (firma), 222, 229, 230, 231
New Amsterdam, 200
New Henipshire, 351, 352
New Jersey, 352, 353, 358
New York, 22, 23, 26, 200, 228, 233, 338, 343, 345, 351; 352, 546, 548

New York (eyaleti), 340, 341, 353
 Newcastle, 315, 480, 506, 508
 NEWTON (Isaac), 311, 515
 NEYS (Pieter), 196
 Nice, 132, 133
 NICOLAS I, 394
 NIEMEIER (G.), 28
 Nijer, 377
 Nijni-Novgorod, bkz. Novgorod.
 NIKITNIKOV (Gregor), 386
 Nîmes, 143
 NIITEMAA (V.), 216
 Nombre de Dios, 338
 Nordeste, 48, 53, 198, 199, 343, 352
 NORDMANN (Claude), 214
 NORDTHUMBERLAND (lord), 326
 Normandiya, 82, 245, 246, 299, 328, 475
 NORMANLAR, 82, 89
 Norrland, 212, 213
 NORTH (D. C.), 512
 Northampton, 317, 522
 Northampton (kontluğu), 487
 Northumberland (kontluğu), 490
 Norveç, 20, 85, 86, 156, 203, 216, 319
 NORVEÇLİLER, 84, 86
 Norwich, 498, 506, 522, 527
 Nottingham, 527
 Nottingham (kontluğu), 487
 NOVALIS (Frédéric), 11
 Novasemble (kıyıları), 160
 Novgorod, 80, 84, 85, 86, 87, 386, 388, 390, 393, 394
 Novi, 286
 Nuremberg, 87, 97, 104, 282, 295
 NURSKE (Ragnar), 40, 512

O

O'BRIEN (P.), 265, 330
 O'CONNOR (J.), 543
 Odessa, 393, 400
 OFFE (G.), 543
 OGG (David), 522
 OGLETHORFE (John), 343
 Oisans (kitlesi), 33
 Oise, 276
 OLDECOP (J. H. F.), 191, 211, 231, 232, 235, 236
 Olinda, 198
 OLIVARÉS (kont-dükü), 71, 142, 172, 179
 OMRASH (les), 445
 Oms (fuarı), 396
 Omsk, 396
 Ona, 395
 Oneglia, 132
 Oost Indische Compagnic, bkz. Hollanda Doğu Hindler Kumpanyası.
 Oran, 46, 54
 Orel, 402
 Orléans, 260, 276, 277, 279, 283
 ORLOFF (Alexis Grigoriyeviç), 418
 Orly, 96
 Orna (adası), 361
 Orrery, 49

ORRY (Philibert), 299, 300
 Orta Asya, 16, 384, 445
 OSMANLILAR, 114, 115, 382, 404, 407
 Ostende, 287
 Ostende Kumpanyası, 174
 Othe, 242
 Otuz Yıl Savaşı, 48, 172, 263, 448
 Overysse, 152, 155
 OWEN (Robert), 498
 Oxford, 445, 467

P

PACHECO (Duarte), 119
 Padova, 99, 405
 PALATINATLILAR, 350
 Palembang, 454
 PALEOLOGLAR, 92, 137
 Palermo, 35, 137, 223, 245, 282
 PALLAS (Pierre Simon), 389
 Palmares, 337
 PALOMBA (Giuseppe), 68
 Pampa, 368
 Pampius, 154
 Panama, 338, 345, 347, 348, 359, 362
 PARAGNO (Giuseppe), 196
 PAPIN (Denis), 471
 Parahyba, 48, 199
 PARAIBA, 341
 Parana, 346
 Paris, 28, 31, 55, 84, 93, 96, 200, 228, 232, 248, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 297, 299, 314, 315, 323, 327, 337, 342, 351, 366, 393, 402, 403, 415, 430, 477, 508, 529, 530
 PARSIS, 424, 438, 450
 PARKTECIPAZIO (Justinian), 90
 Pasarofça, 43, 115
 Pasifik, 18, 199, 268, 348, 399, 419, 454, 456, 459, 463, 472
 Passamans, 224
 Patna, 429, 441
 PAUL I, 388
 PAULISTAS, 335, 346
 PEARSON (N. M.), 447
 PEDRO I, 357
 PEEL (Robert), 516, 518
 Pegu, 187, 455, 461
 Pekin, 24, 45, 385, 393, 396, 399, 400
 Pels (André ve oğlu), 233
 PELSART (Francus), 437
 Pennine (zinciri), 496, 522
 Pennsylvania, 340, 350, 352, 353
 Périgord, 302
 Perm, 385
 Permacody, 441
 Pernambuco, 47, 48
 Peroti, 367
 PERROT (Jean-Claude), 302
 PERROUX (François), 36, 513
 Peru, 199, 308, 336, 338, 341, 342, 346, 348, 349, 359, 361, 362, 366, 370, 480
 Pesaro, 416
 PETRARCA, 108

PETTY (William), 256, 279, 515
Philadelphia, 337, 351, 355, 368
 PHILIPPE (CESUR), 95
 PHILIPPE (YAKIŞIKLI), 95
 PHILIPPE AUGUSTE, 96, 278
 PHILIPPS (Komodor), 329
Piacenza (fuurları), 141, 146, 282
 PICHEGRU (Charles), 49
Piemonte, 208, 245, 247
Pierre (adası, *Ilha da Petra*), 454
 PIETRESZON COEN (Jean), 183, 428
Pikardiya, 289, 328
 PILLET (komutan), 535, 536.
 PINTO (Isaac de), 76, 151, 169, 170, 224, 251, 256, 314, 326
 PIRENNE (Henri), 30, 82, 84, 120, 540
 PIRES (Tome), 458
 PISANI (Vittor), 97
 PITT (William II), 323, 326
 PITT (William), 314, 328, 329
Piza, 90, 91, 92, 99, 137, 400
 PIZALILAR, 89
 PIZARRO (kardeşler), 370
Plassey (çarpışması), 445, 447, 461, 502
 PLANTAGENETLER, 45, 304
Plymouth, 354
 POIRIER (Jean), 11
Poitou, 289, 291, 300, 302, 342
 POLANYI (Karl), 216
 POLO (Marco), 92, 109
Polonya, 19, 31, 38, 43, 87, 103, 129, 179, 213, 217, 218, 242, 247, 267, 322, 343, 382, 384, 385, 386, 402, 417
 POMPAL, 261
Pomeranya, 86, 214
 POMPONNE (Simon Arnaud de), 161, 172, 173, 193, 203, 204, 220
Pondichéry, 424, 441
 PONI (Carlo), 478
 PONTCHARTRAIN (Jérôme, kontu), 294
Pontorson, 299
 PONZ (Antonio), 149, 276
Popayan, 348
 PORCHNEV (Boris), 545
Port-Louis, 286
Portekiz, 19, 24, 28, 32, 38, 40, 47, 48, 82, 105, 115, 116, 117, 118, 119, 124, 125, 126, 127, 176, 177, 180, 199, 200, 203, 206, 207, 245, 261, 311, 314, 319, 329, 337, 352, 355, 356, 363, 374, 376, 427, 458, 459, 502, 535
Portekiz (imparatorluğu), 180, 183, 184
 PORTEKİZLİLER, 48, 99, 105, 116, 119, 120, 125, 141, 158, 174, 176, 179, 181, 183, 184, 188, 199, 200, 306, 346, 354, 359, 371, 373, 375, 376, 378, 379, 381, 401, 422, 423, 424, 427, 428, 430, 431, 449, 454, 456, 458, 459
Porto, 53
Potosi, 342, 346, 359
 PUGATÇEV, 388
Prag, 550
Prato, 80, 330, 548
 PRESCOT (tüccar), 62
Preveze, 405
 PRÉVOST (başrahıp), 461

PRIULI (doge), 114
 PRIULI (Domenico), 103
Provence, 245, 289, 291, 295
 PROVENCELILAR, 275
Provins, 92, 93, 95, 421
Prusya, 203, 231, 236
 PRUSYALILAR, 236
Pskov, 391
Puerto Belo, 338, 359
Puerto Rico, 361
 PYRARD (François), 188

Q

QIANLONG (imparator), 44
 QUESNAY, 263
 QUIROS (José Maria), 363
Quito, 338, 344, 346

R

ROBERTS (Richard), 492, 516
 RADZIWIŁL (prensler), 36
 RAGUZALILAR, 399, 400
Raguza, bkz. *Dubrovnik*
Raguzinski (Sava Lukic Vladislaviç), 399
 RAPP (Pichard Tilden), 111, 114, 179, 228
Ratisbonne, 104, 245, 319
 RAYCHAUDHURI (T.), 450
 RAYNAL (başrahıp), 184, 196
 RAYNEVAL (Joseph-Mathias-Gérard de), 327
 RECHBERG (C. de), 397
Recife, 47, 48, 174, 198, 199, 368, 370
Reconavo, 198
 REDSLOB (Erwin), 247
Reims, 93, 245, 283, 296
 REMBRANDT, 169
 RÉMOND (André), 240, 297, 300, 302
Ren, 17, 53, 82, 150, 155, 159, 179, 202, 222, 247, 295
Rennes, 275, 289, 299
 RESENDE (Garcia de), 346, 376
Reuss, 95
Reval, 85, 86, 382
Reşidiye, 405, 414, 415
Renanya, 95
Rhode Island, 351, 353
Rhône, 93, 249, 250, 276, 277, 281, 291, 300; - (vadis), 289
 RICARD (J.-P.), 191
 RICARDO (David), 38, 40, 468, 528
 RICH (toptancı), 232
 RICHARDSON (J. M.), 249
 RICHELIEU, 171, 172, 267
 RICHET (Denis), 282
Riga, 85, 218, 382, 400
 RIJE (toptancı), 232
Rijeka, 28
Rio de Janeiro, 344, 348, 368, 381
Rio de la Plata, 342, 359, 361
Riom, 300
Riu Kiu, 462
Roanne, 276, 277
 ROBINSON (Joan), 70, 267

Roche-sur-Foron, 274
 ROE (Thomas), 427
 ROGERS (Thorohd), 248
 Roma, 16, 17, 24, 38, 52, 54, 71, 76, 89, 96, 133, 145, 151, 270, 305, 377, 451, 472, 540
 Roma (imparatorlugu), 17, 45, 53, 76, 425
 Romagna, 136
 ROMALILAR, 44, 76
 ROMANOV (Michel), 385
 ROOVER (R. de), 83
 RÖRIG (Fritz), 80, 84
 ROSTOPŞIN (Fedor Vasilyevič), 403
 ROSTOW (W. W.), 11, 467, 468, 512
 ROSTOWTZEFF (Michael), 540
 ROTHKRUG (Lionel), 247
 ROTSCILD, 93
 Rotterdam, 152, 155, 156, 180, 202, 223, 231, 236, 319, 485
 Rouen, 131, 202, 245, 282, 289, 290, 291, 295, 302, 319, 328, 393
 ROUENULAR, 222
 Roussillon, 300
 ROWSE (A. L.), 289
 RUBICHON (Maurice), 488, 504, 528
 RUÍZ MARTIN (Felipe), 132
 Rumeli, 410
 RUSLAR, 382, 384, 391, 393, 394, 399, 400, 402, 413, 418
 Rusya, 17, 19, 44, 115, 179, 203, 210, 214, 223, 247, 311, 329, 333, 334, 382, 383, 384, 385, 386, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 400, 401, 402, 403, 404, 410, 413, 417, 481, 489, 502, 510
 RUYTER (Michael de), 169

S

S.S.C.B., 52, 463
 Saardam, 158, 162
 SACHS (Ignacy), 469, 470
 Sacramento kolonisi, 359
 SAFEVILER (hanedanı), 115, 462
 Sagres, 116
 Sahra, 18, 32, 375
 SAINT JEAN (peder), 222
 Saind-Chamond, 284
 Saint-Étienne, 284
 Saint-Eustache (adasi), 359
 Saint-Gothard, 95, 295
 SAINT-JACOB (Pierre de), 240
 SAINT-JOHN (Mylord), 191
 Saint-Laurent (halici), 354
 Saint-Malo, 250, 289, 290, 291, 294, 297, 298, 299
 Saint-Mihiel, 276
 Saint-Paul de Loanda, 199, 200
 Saint-Petersbourg, 62, 207, 211, 232, 393, 395, 400, 402, 403
 Saint-Quentin, 295
 Saint-Vincent (burnu), 116
 Saintonge, 342
 Saksonya, 252
 Sakız, 137, 225, 409, 418
 Salem, 441
 Sallanches, 274

Salsette (adasi), 429
 Saltillo, 338
 SAMOYEDLER, 10, 395
 San Diego de Compostello, 93
 San Juan de los Lagos, 338
 San Luis de Potosi, 341
 San Pier d'Arena, 133, 138
 San Salvador, 198
 San Salvador du Kongo, 379
 SANCHEZ ALBORNOZ (Claudio), 360
 Sankey, 507
 Santa Fe de Bogota, 366, 367
 Santandur, 176
 Santo Domingo, 297, 298, 356, 359, 407
 São Francisco (vadisi), 346
 São Jorge da Mina (kalesi), 119, 199, 377
 São Paulo, 337, 346, 357
 São Paulo (eyaleti), 343
 São Tome (adasi), 119, 199, 200, 375, 379
 Saône, 93, 274, 275, 276, 300
 SAPORI (Armando), 75, 79
 SARDI (César ve Cie), 232
 Sardinya, 31, 136
 SARDİNYALILAR, 133
 SARDO (Francisco), 428
 SARTRE (Jean-Paul), 546
 Sava, 417
 SAVABYALILAR, 350
 Savannah, 338
 SAVARY DES BRUSLONS, 191, 207, 208, 218, 328
 Savona, 99
 Savua, 244, 245, 246, 251, 271, 289, 300
 SAY (Jean-Baptiste), 11, 67, 75, 326, 468, 515
 Saygon, 141
 SAYOUS (André-E.), 109
 SCHETZ (tüccarlar), 386
 SCHORIN (Tüccar), 386
 SCHUMPETER (Josef), 11, 12, 260, 512
 Seafort, 345
 Sedon, 145, 295, 297, 329
 SÉE (Henri), 275
 Segna, 28
 Segovia, 139
 SÉGUIER (şövalye), 529
 SEIGNOBOS (Charles), 72
 Seine, 38, 82, 93, 276, 277, 475
 Selanik, 416
 Selebes adası, 187
 SEMBLANÇAY (Jacques de Beaune, baronu), 44
 Semerkant, 384
 Senegal, 373, 378
 Senegambia, 379, 380
 Serampoze, 429
 SERVIEN (Abel), 172
 Sète, 295
 Setubal, 177, 200, 220
 Severn, 522
 Sevilla, 28, 45, 62, 68, 110, 118, 119, 126, 138, 141, 142, 143, 176, 177, 178, 206, 326, 340, 359, 361, 373, 396
 Seyde, 408
 Seylan, 181, 183, 186, 187, 188, 225, 233, 420, 421, 423, 426, 443
 SFORZA (Francesco), 477

SFORZALAR, 247
Shampinder, 438
Sheffield, 268, 490, 499, 522
 SHEPHERD (W. P.), 249
Shetland, 508
Shropshire, 493
Sırp (imparatorluğu), 103
 SIRPLAR, 415
Siam, 187, 456, 458
Sibirya, 16, 17, 31, 44, 385, 387, 392, 394, 395, 396, 398, 399, 400, 417
 SIBIRYALILAR, 396
Sicilya, 16, 31, 49, 89, 90, 92, 105, 119, 136, 137, 142, 145, 244, 245, 343
Sienna, 54, 93
 SIHLER, 448
Silezya, 206
Simancas, 71
 SIMIAND (François), 63, 67, 239, 533
 SIMOLIN (J.), 327, 415, 417
 SIMOND (Louis), 332, 499, 504, 535
Simplon, 95
Singapur, 523
 SISMONDI (Jean-Charles-Léonard Simonde de), 14
 SLICHER VAN BATH (B. H.), 79, 367
 SMEATON (John), 495
 SMELSER (Neil J.), 518
 SMITH (Adam), 30, 344, 354, 468, 515
 SMITHS (tüccarlar), 527
Smolensk, 19, 85
 SMOUT (T. C.), 320, 321
Söbberci, 216
Socorro, 348
 SOEST (ailesi), 86
Sofala, 371, 376
Soissons, 290
Sol 'vycegonskaya (fuarı), 392
 SOLY (Hugo), 131
 SOMBART (Werner), 10, 46, 101, 158, 270, 468
Somme, 76, 247
Sonda (boğazı), 180, 454
Sonda (adaları), 455
 SONNERAT (Pierre), 436
 SONNINI (Charles), 409
 SOOM (A.), 216
Soopoze, 429
 SORANZO (Giovanni), 90
 SOUSA COUTINHO (Francisco de), 163
South Sea Company, 223, 361
Southampton, 104
Southwark, 315
Spalato, bkz. *split*
 SPIERINCK (tüccarlar), 215
Spinola, 49
Spire, 176
Spitzberg, 160
Split, 91, 411
 SPOONER (Frank C.), 61, 71, 140, 260, 267, 268, 269, 270, 282, 289
Staffordshire, 490, 494
 STENDHAL, 548
 STEPHENSON (Robert), 508
Stettin, 84

STOIANOVICH (Traian), 252, 409
Stokholm, 212, 214, 216, 217, 218, 230, 319, 392
 STOLZ (Otto), 252
 STOOB (Heins), 77
Stralsund, 155
Stralsund (antlaşması), 86
Strasbourg, 104, 286, 295, 296
 STROGANOV (tüccarlar), 385, 386, 394
Stroumitsa, 252
 STUARTLAR, 354
 SUÁREZ (Diego), 46
 SUCHTEN (ailesi), 86
Sucy-en-Brie, 96
Sudan, 107
 SULLY, 279, 305
Sumatra, 180, 183, 185, 187, 224, 453, 454, 456, 458
Sund, 176, 319
Surat, 10, 22, 58, 183, 185, 414, 424, 425, 429, 436, 438, 440, 442, 449, 454
 SURIADEVA (Nina), 456
Surinam, 200
Suriye, 16, 65, 89, 99, 102, 104, 106, 110, 115, 404, 405, 407, 411, 472
Süveys, 414, 415
Swansea, 508
 SWEEZY (P. M.), 18
 SWIFT (Jonathan), 324
 SZEPSI COMBOR (Martino), 31

S

Sam, 80, 412
Şili, 199, 336, 338, 339, 346, 347, 348
Şiraz, 384

T

TADIC (Jorjo), 252, 407
Tana, 274
Tannings, 274
Tarentaise, 242
 TATARLAR, 377, 386, 395, 399, 413
Tattu, 429
Tauris, 404
Tauros, 472
 TAVERNIER (Jean-Baptiste), 54, 196
Taşkent, 384
Tebriz, 405, 409
 TEMBLE (William), 159, 164, 169
Ternate, 181, 456
Terra Firma, 26, 36, 100, 105, 107, 114, 117, 152, 348, 359
Terre-Neuve, 119, 297, 298, 348, 354
Texel, 152, 155, 160, 224
Tey, 152
Thames, 315, 506
 THEVET (André), 373
 THORNER (Daniel), 254
Thourout, 82
 THÜNEN (Johann Heinrich von), 28, 30, 36
Tibet, 16
Tidore, 181, 426, 456
Tikhim, 392
 TILLION (Germaine), 177

Timbuktu, 375
 Timor, 187, 455
 TITSINGH (Isaac), 448
 Tlemsen, 54, 404
 Tobolsk, 31, 384, 392, 395, 396
 Tocat, 409
 TOCQUEVILLE (Alexis de), 490
 Todmorden, 518
 TOFFANIN (Giuseppe), 96
 Toledo, 242, 245
 Tomsk, 395, 396
 Tonningen, 504
 Torino, 145, 245, 289
 Torüm, 218
 Toskana, 99, 107, 117, 244, 245, 252, 254
 Toul, 242
 Toulous, 242
 Toulouse, 245, 302, 303
 Tournay, 296
 Tourmy, 299
 Tours, 206, 297
 Tous les Saints (koyu), 198
 TOUTAIN (J.-C.), 291
 Town, 485
 TOYNBEE (Arnold), 315, 467
 Trablusgarp, 136
 Trablusşam, 104
 Trabzon, 413
 Trafalgar, 40
 TRASSELLI (Carmelo), 137
 Trave (bataklığı), 84
 TREVELYAN (G. M.), 491, 522
 Trieste, 27, 28
 TRIP (tüccarlar), 215
 Trois-Évêchés, 290
 Troitskoë, 402
 TRON (Andrea), 327
 Troya, 327
 Troyes, 92, 93, 95, 245, 297, 421
 TRUDAINE (emin), 286
 TUCKER (Josias), 149
 TULL (Jethro), 485
 Tuna, 17, 49, 50, 53, 245, 252, 399, 413, 417
 TUNGUZLAR, 395
 Tunus (ülke), 16
 Tunus (şehir), 54, 105, 127, 137, 278
 TUPUC AMARU, 361
 TURGOT, 149, 163, 250, 256, 279, 282
 Türk (imparatorluğu), 14, 44, 75, 114, 115, 333, 382, 399, 404, 405, 407, 410, 415, 417, 418, 447
 Türkistan, 399
 Türkiye, 383, 384, 393, 405, 409, 410, 412, 413, 415, 417, 418, 462, 497
 TÜRKLER, 14, 104, 114, 115, 137, 181, 405, 409, 413, 415, 418
 Tver, 389
 Tverza, 389

U

Ukrayna, 385
 Ulm, 104
 Ulster, 321, 350
 Uppsala, 214

Ural, 394, 402
 URI (Pierre), 277
 Uruguay, 359
 USSSELINCK (tüccarlar), 215
 USTARIZ (Gerónimo de), 137, 149, 191)
 Utrecht, 82, 152, 155, 235
 Uzak Doğu, 17, 24, 54, 125, 163, 180, 181, 184, 185, 187, 188, 189, 191, 193, 196, 198, 199, 208, 333, 378, 414, 419, 421, 423, 424, 425, 430, 443, 448, 453, 454, 458, 459, 460, 505

Ü

Ümit (burnu), 18, 19, 92, 116, 180, 371, 404, 414, 425, 429

V

V.O.C. bkz. Hollanda Doğu Hindler Kumpanyası
 Valencia, 118, 249
 Valenciennes, 290
 Valladolid, 245
 Vallorcine, 240, 242
 Valois, 242
 VALOIS DE BOURGOGNE, 87
 VALOISLAR, 126, 129, 278
 Valona, 416
 VAN BEUNINGEN, 203
 VAN CAERDEN (Paul), 224
 VAN DEN HAGEN (Étienne), 181
 VAN DER CAPELLEN, 234
 VAN DER OUDERMEULEN (B.), 194
 VAN DER SPIEGHEL (Grand Pensionnaire), 228
 VAN DER WEE (Hermann), 124, 125, 130
 VAN EYCK (Jan), 82
 VAN FARRELINK (belediye başkanı), 230
 Van Faerelink (firma), 229
 VAN GRAAF (Nikolaas), 460
 VAN HOUTTE (J. A.), 84
 Van Lennep (firma), 222
 VAN LEUR (J. C.), 421
 VAN LINSCHOTTEN (J. H.), 180
 Van Neck (firma), 222
 VAN NECK (Jacob Cornelius), 180
 Van Notten (firma), 222
 VAN OLDENBARNEVELT (Johan), 156, 164, 165
 VAN SCHOONBECKE (Gilbert), 131
 Varşova, 319
 VAUBAN, 250, 256, 260, 265, 282, 284
 VECKINGBUSEN (ailesi), 86
 Veere, 319
 VELÁSQUEZ, 48, 49
 Venedik, 12, 14, 15, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 35, 36, 41, 43, 54, 57, 65, 71, 73, 75, 80, 84, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 119, 120, 124, 125, 126, 130, 133, 136, 137, 141, 142, 143, 148, 152, 163, 183, 202, 204, 214, 225, 228, 245, 247, 249, 252, 253, 259, 260, 266, 278, 307, 311, 327, 393, 396, 399, 404, 409, 416, 417, 429, 474, 477, 479
 VENEDIKLİLER, 90, 103, 105, 108, 110, 114, 117, 146, 400
 Venezia, 245

Venezuela, 51, 336, 361, 368
 Vera Cruz (la), 62, 338, 360, 362, 363, 367, 370
 Verden, 214
 Verdun, 274, 276
 Verdun-sur-le-Doubs, 274
 Vère, 470
 VERGENNES (Charles de), 333, 410, 418
 Verona, 89, 99, 474
 Versailles, 55, 235, 299, 417, 445
 VESPUCCI (Amerigo), 297
 Viborg, 216, 217
 Vicenze, 143
 VIDAL DE LA BLACHE (Paul), 243, 323
 VIEIRA (Antonio), 358
 Vietnam, 16, 31, 453
 Vila Rica, 347
 VILAR (Pierre), 68, 70, 252, 483, 530
 VILLAMONT (seigneur de), 22
 Vilna, 19
 VIMONT (Claude), 257
 VINCI (Léonardo da), 475, 477, 479
 Vintimille, 132
 Virginia, 343, 346, 347, 352, 353
 Virieu, 284
 Vischnei Volotschok, 389
 Vistula, 39, 218
 VIVALDI (kardeşler), 92, 107
 Viyana, 104, 232, 287, 326, 407, 417
 VLEKKE (B. M.), 168
 Vlic, 152
 Volga, 383, 385, 386, 389, 390, 393
 Volo, 416
 VOLTAIRE, 22
 VORONIN (tüccar), 386
 VORONTOV (Alexandre), 400, 402
 VORONTOV (Simon), 400, 402, 403, 418
 Vosges, 541
 VRIES (Jan de), 150, 154, 155, 171, 172
 VRIES (Philippe de), 304
 VRIES (Y. de), 228

W

WAGEMANN (Ernest), 239, 261, 262, 302
 Wakenitz (bataklığı), 84
 Walcheren (adası), 120, 126
 WALLERSTEIN (Immanuel), 17, 30, 41, 44, 45, 46, 52, 57, 62, 63, 70, 335, 382
 WALLONLAR, 158
 Warminster, 317
 Warwickshire, 490
 WASA (hanedanı), 214
 Wash (körfezi), 33, 522
 Washington, 155
 Waterford, 323
 Waterloo, 40, 367, 534, 536
 WATT (James), 466
 WEBER (Max), 436, 468
 WELLINGTON (Arthur Wellesley, dükü), 366, 367
 WELSER (tüccarlar), 215
 WHITE (Lynn), 79, 478
 WILKIESONS (toptancı), 232

WILLAN (T. S.), 36, 506
 WILLIAMS (Eric), 339, 343, 370
 WILLIAMS (Thomas), 508
 WILSON (Charles), 222, 223, 230, 510
 Wilshire, 317
 WIQUEFORT (Abraham de), 169
 Witebsk, 85
 WITT (Jean de), 164, 165, 169, 172, 173, 203, 220
 WITTELSBACH (les), 245
 WITTMAN (Tibor), 131
 Woëvre, 242
 Worsley (madenleri), 507
 WREN (Christopher), 54
 WRIGLEY (E. A.), 487, 496
 WYCZANSKI (Andrezcj), 267

Y

YAHUDILER, 19, 22, 158, 181, 424
 YAKUTLAR, 395
 Yakın-Dogu, 126, 404, 409, 423, 458
 Yanaon, 441
 Yaracuy (madenleri), 51
 Yedi Yıl Savaşı, 230, 231, 264, 287, 304, 326, 530
 Yemen, 377
 Yeni Brabançonlular Kumpanyası, 224
 Yeni Dünya, 50, 54, 77, 127, 158, 176, 198, 199, 200, 281, 297, 308, 329, 335, 339, 340, 342, 343, 345, 346, 348, 349, 350, 357, 361, 368, 369, 370, 380, 395, 407, 414, 425, 459
 Yeni Galiçya, 338
 Yeni Granada, 348
 Yeni Orleans, 381
 Yeni İngiltere, 351, 353, 354, 356, 368, 373
 Yeni İspanya, 62, 298, 308, 337, 339, 341, 344, 347, 361, 362, 363
 Yenilmez Armada, 24, 25, 428
 Yenisey, 394
 Yeşil (burun), 116
 Yeşil Burun adaları, 119
 Yonne, 276
 Yorkshire, 316, 480
 YOUNG (Arthur), 276, 277, 279, 305
 Ypiranga, 357
 Ypres, 82, 84, 128, 131, 158, 296
 Yucatan, 340
 Yunanistan, 75, 417, 472
 YUNANLILAR (Rumlar), 31, 399, 415, 416
 Yunnan, 16

Z

Zadar, 91
 Zambezi, 371
 ZANGHERI (Renato), 477
 Zanzibar, 371
 Zara, bkz. Zadar
 Zelanda, 125, 127, 152, 155, 159, 160, 198, 200
 ZENCİLER, 31, 321, 340, 342, 343, 344, 345, 353, 373, 375, 376, 378, 398, 421
 ZIANI (ailesi), 108
 Zocodover, 242
 Zuydersee, 82, 85, 152, 475
 Zwin, 82, 120